DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

İÖ 6. YÜZYILDAN
14. YÜZYIL SONUNA KADAR

BÜYÜK İMPARATORLUKLAR DÖNEMİNDE ANADOLU KENTLERİ

SEVGİ AKTÜRE

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TARİH VAKFI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018

Yazar
Sevgi Aktüre
Ekim 2018, İzmir

Redaksiyon
Süreyya Algül

Kitap Uygulama
Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
Yıkılmazlar Basın Yayın Prom. ve Kağıt San. Tic. Ltd. Şti.
Evren Mahallesi, Gülbahar Cd. 62/C, 34212 Bağcılar/İstanbull
Tel: (0212) 630 64 73

Yayıncı Sertifika Numarası: 12102
Matbaa Sertifika Numarası: 11965

Birinci Basım: Ekim 2018

ISBN: 978-975-333-351-1

Bu eser bir Tarih Dostu'nun katkılarıyla basılmıştır.
Tarih Vakfı olarak kendisine teşekkür ederiz.

TARİH İÇİNDE ANADOLU KENTİ III

İÖ 6. Yüzyıldan 14. Yüzyıl Sonuna Kadar

BÜYÜK İMPARATORLUKLAR DÖNEMİNDE ANADOLU KENTLERİ

SEVGİ AKTÜRE

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ÖZGEÇMİŞ

Sevgi Aktüre 1940 yılında İstanbul'da doğdu. 1958 Yılında girdiği ODTÜ Mimarlık Fakültesinin Mimarlık Bölümünden 1962 yılında Mimarlık Lisans, 1963 yılında Mimarlık Yüksek Lisans derecelerini aldı. Aynı Fakültenin Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde 1963 yılında asistan olarak göreve başladı. 1964 Yılında kazandığı Fulbright Bursu ile gittiği ABD'de Washington (St. Louis) Üniversitesinde 1965 yılında tezini tamamlayarak Mimarlık ve Kentsel Tasarım Yüksek Lisans derecesini aldı. Aynı yıl ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümüne Öğretim Görevlisi olarak geri döndü. Bu tarihten sonraki on yıl Bölümün Lisans ve Yüksek Lisans programlarındaki çeşitli planlama stüdyolarının yanı sıra Tuğrul Akçura ile birlikte yeni açılan Kent Coğrafyası dersini verdi.

1972 Yılında İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon programına Doktora öğrencisi olarak kabul edildi. Prof. Doğan Kuban'ın danışmanlığında sürdürdüğü *19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi* konulu tezini 1978 yılında tamamlayarak "Tarihi Çevre Değerlendirmesi ve Koruması" alanında Doktora derecesi aldı. ODTÜ'de 1988 yılında Doçent, 1993 yılında Profesör oldu.

Aktüre doktorasını tamamladığı 1978 yılından sonra yaklaşık 30 yıl boyunca ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde stüdyo derslerinin yanı sıra kent tarihi ve planlama tarihi konularındaki zorunlu dersleri Prof. Gönül Tankut ve Prof. Numan Tuna ile dönüşümlü olarak verdi. Buna ek olarak kendi uzmanlık konuları olan "kent tarihi" ve "kent morfolojisi" alanlarında seçmeli dersler, seminerler açtı, yurt içinde ve yurt dışında çeşitli konferanslara katıldı, kitaplar, kitap bölümleri, makaleler, radyo ve televizyon programları yayımladı, Yüksek Lisans ve Doktora tezleri yönetti.

Yazarın yayımlanmış çalışmaları arasında Ankara kentinin kuruluşundan Erken Cumhuriyet dönemine kadarki mekansal gelişimini konu alan çeşitli kitap bölümleri ve makaleler önemli bir grup oluşturmaktadır. Ankara'nın yanı sıra yazarın yayımlanmış eserleri arasında Çorum, Muğla, Safranbolu kentlerinin 19. yüzyıldaki mekansal gelişimine ilişkin monografik araştırmalar ve ızgara planın tarih içindeki çeşitli uygulamaları bulunmaktadır. Yazarın yayımlanmış kitapları arasında yer alan *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin ilk iki kitabı olan *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* (1.Basım 1994, 2.Basım 1997, 3.Basım 1999) ve *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri* (2003) Tarih Vakfı Yurt Yayınları dizisinde yayımlanmıştır. Yazar 2007 yılında ODTÜ'den emekli olduktan sonra da Anadolu'nun kent ve kentleşme tarihi üzerine yaptığı araştırmaları sürdürmüş ve yayına dönüştürmüştür.

Eşini 2009 yılında kaybeden Aktüre halen İzmir'de kızıyla birlikte yaşamakta ve kent tarihi alanındaki çalışmalarını orada sürdürmektedir.

BAŞLARKEN

Bu kitabın ana omurgasını, 1980-2007 yılları arasında ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde verdiğim *Tarih İçinde Kent (The City in History)* dersi için hazırladığım notlar oluşturdu. İlk yıllarda öğrencilerim için okuma listesi hazırlarken, Anadolu kent ve kentleşme tarihine ilişkin kaynakların çok yetersiz olduğundan yakındığımda sevgili eşim Teoman beni, boşlukları dolduracak kaynakları üretmeye ikna etmişti. Zaten 1978 yılında *19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi* başlıklı doktora çalışmamı tamamlamış ve Anadolu'nun kent ve kentleşme tarihi konusunu kendime uzmanlık alanı olarak seçmiştim. Böylece konuyu araştırmaya en baştan başladım ve *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin ilk taslağı 80'lerin başlarında ortaya çıktı. Ancak tutulan yüzlerce sayfalık el yazısı notların, binlerce dia, fotoğraf ve eskizin kitap haline dönüştürülerek projenin tamamlanması çok uzun bir zaman aldı. İlk iki kitap tamamlandığında ilk okurum Teoman olmuştu ve bana yoluma mutlaka devam etmemi söylemişti. Onu 2009 yılında kaybettik. Bu üçüncü kitabı geç de olsa tamamladığım şu günlerde ona verdiğim sözü yerine getirmiş olmaktan mutluyum, Teoman'ı özlem ve şükranla anıyorum.

Bu kitap da, daha önce yayımlanan diğer iki kitap gibi, Anadolu'nun tarihine, arkeolojisine ve kültür mirasına gönül veren, isimleri kaynakçamda yer alan, çok sayıdaki değerli bilim insanının yapıtlarından derlendi. Benim özgün katkım onların bulgularına "mekan" boyutunu katarak, kitapta konu edilen yaklaşık 2000 yılda Anadolu kentlerinde ve kırsalında ortaya çıkan zaman-mekan sürekliliğini ve devingenliğini kurgulamak oldu. Bu kurguyu yazılı anlatıya eklediğim çok sayıdaki görsel veri ile desteklemek istedim. Kitapta yer alan çizim ve fotoğrafların tamamını bilgisayar teknolojisini kullanmadan kendim ürettim. Çizimlerde serbest-el tekniği ve rapido kullanıldığından özgün çizimlerden oldukça faklı, doğrudan metindeki anlatıyla örtüşen, kolay okunan soyut bir anlatı ortaya çıktı.

Yazmaya başladığım ilk günlerden, son satırları yazdığım günlere kadar geçen yıllar boyunca heyecanla, hevesle çalıştım ve Anadolu'nun zengin kültür mirasına, halkın gündelik yaşamına, farklılıklardan doğan çeşitliliğe ilişkin çok çarpıcı bilgilere ulaştım. Bu kitap aracılığıyla bunları (üçlemenin ilk iki kitabında olduğu gibi) hedeflediğim okur kitlesiyle, yani sokaktaki insanla paylaşma olanağı bulmayı umuyorum. Bu amaçla metinde fazla teknik terime yer vermedim, okurun fazla sıkılmadan kolayca izleyebileceği, gündelik konuşma diline yakın, sade bir dil kullanmaya özen gösterdim.

Yıllar, mevsimler boyu süren yazım ve çizim süreci boyunca zaman zaman kendimi çok yorgun hissettiğimde şair Ahmed Arif'in ***Anadolu*** isimli şiirinden aklımda kalan şu dizeler bana yol gösterdi: "Dayan kitap ile, dayan iş ile / Umut ile, sevda ile düş ile / Dayan, rüsva etme beni". Kendisini rahmetle anıyorum.

Bu araştırmanın her aşamasında yeni kaynaklar bulup getirmek, her hastalandığımda başımdan ayrılmayarak beni tekrar ayağa kaldırmak, bütün angarya işlerimi koşulsuz çözmek gibi yaptığı çok çeşitli katkılarla bana çalışma gücü veren sevgili kızım Zeyno'ya sonsuz teşekkür borçluyum, onun desteği olmasa bu kitabı asla bitiremezdim. Bu kitap ona 50. yaş günü armağanı olsun.

SEVGİ AKTÜRE, Çeşme 2018

İÇİNDEKİLER

1 **GİRİŞ**

17 **1. BÖLÜM**
İÖ 1. BİNYILDA ANADOLU'DA KURULAN KENTLER SİSTEMİNİN İÇ VE DIŞ DİNAMİKLERİ: SİYASAL, SOSYOEKONOMİK VE MEKANSAL DÖNÜŞÜMLER

18 A. Pazar Ekonomisine Geçiş Sürecinde Anadolu'da Ortaya Çıkan Sosyal, Ekonomik ve Mekansal İlişkiler

32 B. Pers İmparatorluğu'nun Kurduğu Yönetim ve Denetim Sisteminin Anadolu'da Neden Olduğu Siyasal ve Mekansal Dönüşüm

53 C. Helenistik Dönemin Yeni Güç Dengeleri ve Kentleşme Politikaları

74 D. Helenistik Dönemde Bölgesel ve Yerel Ölçekte Ortaya Çıkan Sosyal, Ekonomik ve Kültürel İlişkilerin Anadolu Kentlerinin Mekansal Yapılarına Etkisi

115 **2. BÖLÜM**
ROMA İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ANADOLU'DA KURULAN YÖNETİM SİSTEMİ, GÜNDELİK YAŞAM VE KENTLERİN MEKANSAL NİTELİKLERİ (İÖ 2.yy- İS 3.yy)

119 A. İmparatorluk Dönemi Öncesinde Romalılar ve Anadolu ile Kurdukları Askeri ve Siyasal İlişkilerin Mekansal Boyutları

149 B. Roma İmparatorluğu'nun İS 3. Yüzyıl Sonlarına Kadar Anadolu'da Kurduğu Bölgesel ve Kentsel Yönetim Sistemi ile Uyguladığı Yerleşme Politikaları

193 C. Roma Egemenliğindeki Anadolu'da Toprak-İnsan İlişkilerinin Değişim Süreci, Değişen Kent Yaşamı ve Kentlerin Mekansal Nitelikleri

297 D. İS 3.Yüzyıl Krizi Sonrasında Roma İmparatorluğu'nun Yönetsel Yapısında ve Anadolu Kentlerinin Güncel Yaşamında Ortaya Çıkan Dönüşümler

331 3. BÖLÜM
GEÇ ROMA / ERKEN BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ANADOLU'DA DEĞİŞEN GÜNDELİK YAŞAM, BÖLGE VE KENT ÖLÇEĞİNDE ORTAYA ÇIKAN MEKANSAL DÖNÜŞÜMLER (4.yy-6.yy)
334 A. Doğu Roma'nın Yeni Başkenti Konstantinopolis'in Kuruluşu, Mekansal Gelişimi ve Geç Roma Dünyasında Yarattığı Etki
362 B. Doğu Roma ile Batı Roma'nın Yol Ayrımında Manastır Sisteminin Gelişimi ve Anadolu'nun Hıristiyanlaşma Süreci
396 C. Geç Roma / Erken Bizans Döneminde Anadolu'da Ortaya Çıkan Yönetsel, Sosyoekonomik ve Mekansal Dönüşümler
463 D. 4. Yüzyıldan 7. Yüzyıl Başlarına Kadar Süren Geçiş Evresinde Değişen Gündelik Yaşam ve Kentsel Kademelenmenin Yeniden Kurgulanması

479 4. BÖLÜM
7. YÜZYILDAN 14. YÜZYIL SONUNA KADAR ANADOLU'DAKİ KENTLERİN VE KIRSAL ALANIN SOSYOEKONOMİK, MEKANSAL VE KÜLTÜREL DÖNÜŞÜMÜ
481 A. Anadolu Kentlerinde 7. Yüzyıl Başlarından Sonra Ortaya Çıkan Mekansal Dönüşümler ve Arkaplan
612 B. 7. Yüzyıl Başlarından 11. Yüzyıla Kadar Anadolu'da Toprak-İnsan İlişkilerinin Değişim Süreci: Kentlerdeki Mekansal Dönüşümlerin Dış Dinamikleri
644 C. 11. Yüzyıldan 14. Yüzyıla Kadar Anadolu'da Değişen Güç Dengeleri ve Ortaya Çıkan Yeni Kentler Sistemi
689 D. Anadolu'nun ve Anadolu Kentlerinin Türkleşme-İslamlaşma Süreci (11.yy-14.yy)

815 SONUÇ YERİNE
825 KAYNAKÇA
875 ŞEKİLLERİN LİSTESİ

GİRİŞ

1990'ların başlarında, bir zamandizin içinde birbirini izleyecek üç kitap olarak tasarlanan *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin ilk kitabı, 1994 yılında *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* adıyla yayımlandı [1]. Bu çalışmada ilk kentlerin ortaya çıkışından başlayarak, Anadolu'da kent ve kentleşme tarihinin birinci evresini oluşturan, pazar ekonomisi öncesindeki dönem ele alındı ve Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Anadolu'da da ilk kentlerin Bronz Çağı'nda kent-devleti örgütlenmesi olarak ortaya çıktığı, bu kent-devletlerinde dış ticaret ilişkileri kurulmuş olmakla birlikte, işlenmiş mal üretiminin ve dağıtımın tümüyle Kral'ın denetimi altında sürdürüldüğü, henüz para kullanılmadığından bölgeler ve toplumlar arasındaki ticaretin mal değişimi esaslarına göre yapıldığı vurgulanarak, o dönemde ortaya çıkan kentlerin morfolojik yapıları ve bölgesel dağılımları incelendi.

Aynı çalışmada Anadolu kentleşme tarihinin ilk evresine damgasını vuran en önemli olgulardan biri olarak, Doğu Akdeniz havzasında sahip olduğu çok özel konum nedeniyle, Anadolu'nun binyıllar boyu, batıdan doğuya, doğudan batıya göç eden insan toplulukları için bir yol kavşağı işlevi görmesi ve nüfusun sahip olduğu mekansal hareketlilik in-

---

1 Aktüre, 1994.

celenmiş ve bazı önemli bulgular vurgulanmıştı. Bunlardan biri, kitlesel göçle gelen kavimlerden bazılarının aralarında birleşerek, teknolojinin getirdiği sınırlamalara karşın, daha Bronz Çağı'nda, İÖ 2.binyılın başlarında, Anadolu'da bir kent-devletleri federasyonu olan Hitit İmparatorluğu'nu kurmuş olmaları ve Demir Çağı başlarına kadar, yaklaşık 600 yıl bu devletin varlığını sürdürmesidir. Bütünüyle Anadolu topraklarında örgütlenen, geniş bir alanda egemenlik kuran ve zamanına göre oldukça ileri bir uygarlık düzeyine ulaşan Hitit İmparatorluğu Anadolu kent tarihi açısından çok özgün bir olgudur ve ne Bronz Çağı'nda, ne de onu izleyen erken Demir Çağı'nda Anadolu'da ona benzer başka bir örnek daha yoktur. Kentleşme tarihinin en erken evresinde Orta Anadolu topraklarında ortaya çıkan bu devlet, fetihler yoluyla, kıyılar dışında yarımadanın büyük bir bölümünde egemenlik kurarak genişlemiş, görkemli bir başkent ve güçlü surlarla çevrilmiş kentler kurmuş, geride binlerce yazılı belgeden oluşan zengin bir arşiv bırakmış ve sonunda dışardan gelen göçer kavimlerin saldırıları nedeniyle, İÖ 1200 yıllarında kısa bir sürede dağılmıştır. Hititlerin Anadolu'da kurdukları kentler ise, imparatorluğun yıkılmasından sonra işlevlerini ve varlık nedenlerini kaybettiler, Demir Çağı'nda kurulan yeni ilişkiler düzenine eklemlenemediler, eskiden sahip oldukları nüfus büyüklüklerine bir daha ulaşamadılar, hatta çoğunluğu bir daha iskan edilmedi. Başka bir deyişle Anadolu'nun kentleşme süreci ve kültürel gelişmesi açısından bir kırılma noktası ortaya çıktı. Tarih yazınında Hitit İmparatorluğu'nun dağıldığı İÖ 1200 yıllarını Demir Çağı'nın başlangıcı olarak kabul etmek konusunda yazarlar arasında görüş birliği olduğu da bu ilk çalışmada ele alınan konulardandı.

Üçlemenin ikinci kitabı olan ve 2003 yılında yayımlanan *Pazar Ekonomisine Geçiş Sürecinde Anadolu'da Demir Çağı Kentleri* çalışmasında ise, Anadolu'da Demir Çağı'nın ilk binyılında insanların gündelik yaşamında ortaya çıkan değişiklikler temel alınarak, yerel, bölgesel ve bölgelerarası ölçeklerde bu değişim sürecinin ekonomik, sosyal, siyasal ve mekansal boyutları irdelenmişti [2]. Bu çalışmada ulaşılan önemli sonuçlardan biri, Demir Çağı'nın insanların gündelik yaşamına getirdiği yeni olanaklara karşın, İÖ 6.yüzyıla kadar, Anadolu'da yaşayan toplumlar ve

---

2 Aktüre, 2003.

bu toplumları oluşturan çeşitli kesimler arasındaki ekonomik ilişkilerde ve genelde toprak-insan ilişkilerinde önemli değişimlerin olmamasıydı. Bunun en önemli nedeni, teknolojik gelişmelere herkesin eşit ölçüde ulaşamaması ve o dönemde Anadolu'ya egemen olan Phrygia, Lydia, Urartu ve bugün Suriye olarak bildiğimiz topraklarda ortaya çıkan ve bölgeye adını veren Assur gibi orta büyüklükteki krallıklarda yönetici sınıfın, elinde bulundurduğu silah gücüyle, ekonomik ilişkilerde de başlıca karar verici güç olmaya devam etmesiydi. Bu durumun bireyin lehine değişmesinin ve özgür iradesiyle karar sürecine katılabilmesinin ilk kez Batı Anadolu'da, İonia'da yaşayan antikçağ toplumları tarafından gerçekleştirildiğini, geçen yüzyılın ortalarından bugüne kadar yayımlanan önemli araştırmalar ve yerel ölçekte saptanmış ayrıntılı arkeolojik bulgular göstermektedir [3]. Bunlardan yola çıkarak, birinci kitapta incelenen zaman dilimiyle karşılaştırıldığında görece kısa, sonuçları açısından ise sonraki tarihsel dönemleri önemli ölçüde etkileyecek olan bu devingen zaman diliminde, Anadolu'da bölgelerarası ekonomik, sosyal ve siyasal ilişkilerin karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınması, pazar ekonomisine geçiş sürecinin ve farklı kültürler arasındaki karşılıklı etkileşimin, çalışmanın başında yöntem olarak tanımlanan çerçeve içinde [4] yeniden kurgulanması, ikinci kitabın ana temasını oluşturmuştur.

İkinci kitabın son bölümünde ele alındığı gibi, Demir Çağı başlarından başlayarak Anadolu'da oldukça yavaş ilerleyen mekansal değişim ve dönüşüm süreci sonunda kurulan yeni kentler sistemi ve aralarında oluşan iletişim ağı İÖ 6.yüzyıl ortalarında bir dışsal etmenle yüz yüze geldi. Doğu kökenli bir kavimler topluluğu olan ve büyüklük olarak, Demir Çağı'nın başlarında ortaya çıkan Assur, Urartu, Phrygia, Lydia gibi orta boy devletlerle karşılaştırıldığı zaman dönemin süper gücü sayılabilecek Pers İmparatorluğu, bu tarihte Anadolu'yu, kıyılarda kalan bazı küçük bölgeler dışında bütünüyle egemenliği altına aldı. Persler tarafından kurulan yeni yönetim düzeninde, Lydia Krallığı'nın başkenti ve bir altın üretim merkezi olan zengin Sardis kenti, Pers İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinin yönetim merkezi olarak yeni bir işlev kaza-

---

3 Bu konuda kapsamlı bir çözümleme ve değerlendirme için bakınız: Aktüre 2003, Bölüm III. Bu bölümde yer alan Sardis kenti özellikle günümüze ulaşan arkeolojik bulgular açısından çok özgün bir örnektir.

4 Yöntem konusundaki açıklama için bakınız: Aktüre 2003, s.4-5.

nırken, diğer orta boy krallıkların yönetim merkezleri ve Anadolu'nun diğer önemli üretim ve ticaret kentleri bu yeni başkente bağlı birer yerel yönetim birimine dönüştüler. Yeni kurulan bu yönetim sistemi bir yanda eski güç dengelerinde önemli değişimlere neden olurken, yeni yöneticilerden oluşan kadrolar için inşa edilen görkemli sarayların tüketim gereksinimleri, ekonominin temelini oluşturan pazar ilişkileri açısından üretimin, dağıtımın niteliğini ve ölçeğini de etkiledi. Bütün bu sarayların, geniş yönetim kadrolarının, güvenliği, haberleşmeyi, üretimi, dağıtımı sağlayan görevlilerin ve genelde kalabalık nüfuslara ulaşan ülke halkının gündelik gereksinimini karşılamak, o döneme kadar bilinenden daha farklı, daha gelişmiş ve sürdürülebilir bir ekonomik örgütlenmeyi ve onu denetleyen yeni bir yönetim yapısını gerektirmişti. *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin ikinci kitabının son bölümünde, İÖ 6.yüzyılın ortalarından sonra Anadolu'nun doğudan gelen Perslerin egemenliği altına girdiği, Pers istilasıyla birlikte Anadolu kentleşme tarihinde "büyük imparatorluklar" döneminin başladığı vurgulanmıştı.

Tarihçiler, Anadolu'yu yaklaşık 200 yıl egemenliği altında tutan Akhamenid Hanedanı'nın yönettiği ve doğuda Hindistan'dan batıda Ege Denizi'ne kadar çok geniş bir alanı kapsayan Pers İmparatorluğu'nun dünyada o zamana kadar kurulan en büyük imparatorluk, başka bir deyişle bir "dünya devleti" olduğu görüşündedir [5]. Bu çalışmada Trabzon'la Antakya'yı birleştiren çizginin batısında kalan alan olarak tanımlanan Anadolu yarımadası, Perslerden sonra İÖ 4.yüzyılın ikinci yarısında Büyük İskender'in kurduğu Helen İmparatorluğu'nun, İÖ 1.yüzyıldan sonra Roma İmparatorluğu'nun, Roma İmparatorluğu'nun İS 4.yüzyıl sonunda ikiye bölünmesiyle Doğu Roma ya da 19.yüzyılda onlara verilen adıyla Bizans İmparatorluğu'nun, İS 11-13. yüzyıllarda Ortadoğu tarihinin en büyük siyasal örgütlenmelerinden biri olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun devamı olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve onun dağılmasından sonra da Osmanlı Beyliği tarafından kurulan ve 200 yılı kapsayan uzunca bir sürede üç kıtaya yayılarak bir "dünya devleti" ölçeğine ulaşıp yaklaşık 600 yıl varlığını sür-

---

5 Casabonne 2007, s.20; Wiesehöfer 2003, s.25; Wells 2000, s.73-74 ve diğerleri.

düren Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik alanı içinde yer aldı. Bir zamandizin içinde ortaya çıkan bu karmaşık politik örgütlenmelerden her biri diğerlerinden çok farklı birer sosyokültürel kimliğe ve tarihsel geçmişe sahip olsalar da, canlı birer organizma gibi küçük bir devlet olarak kuruldular, kurumlarını geliştirdiler, yaptıkları fetihlerle ekonomilerini, pazarlarını ve egemenlik alanlarını genişlettiler, sonunda bir duraklama noktasına ulaştılar ve en sonunda da dağıldılar. Hepsinde bu evreler kısa değil, yüzyıllar süren uzun zaman dilimlerinde gerçekleşti. Bu devletlerden her biri, çok çeşitlenmiş ve farklı kademelerde örgütlenmiş üretim ve tüketim yapısıyla, kapladığı geniş egemenlik alanında yaşayan ve din-dil-etnik köken-kültürel kimlik açısından çok çeşitlenme gösteren kalabalık nüfusuyla kendisine geniş bir pazar yarattı, bölgelerarası ölçekte yoğun dış ticaret ilişkileri kurdu, düzenli ordusuyla geniş alanları ekonomik ve politik açıdan denetimi altında tuttu, kendi durumuna en uygun ulaşım sistemini ve kentleşme politikasını geliştirdi.

Temelde bazı yerel süreklilikler ve yapısal benzerlikler olsa da, bazıları iki, hatta üç kıtaya yayılan, varlığını sürdürdüğü dönemde bir dünya devleti niteliği kazanan bu karmaşık siyasal örgütlenmeler ve onların üretim, yerleşim ve ulaşım sistemleri, özgün ve çok güçlü olgular olarak bireylerin gündelik yaşamlarına yön verdi, toprak-insan ilişkilerini belirledi, mekanı oluşturdu, değiştirdi, dönüştürdü. Bu çalışmada ele alınan uzun dönemde Doğu Akdeniz havzasında Pers istilasından sonra yaşanan Helenleşme, Romalılaşma, Hıristiyanlaşma, Araplaşma, İslamlaşma ve Türkleşme gibi önemli kültürel dönüşüm süreçleri Anadolu'daki kırsal yaşamı olduğu kadar, belki ondan da daha fazla, kentlerin sosyal, ekonomik ve mekansal yapılarını etkiledi ve değiştirdi [6]. Bu olgulardan ve süreçlerden geriye kalan izler ise incelemekte olduğumuz coğrafi mekanda, Anadolu'da, günümüze kadar ulaşabilen kültürel mirasın birer önemli bileşenidir.

Anadolu'da bugün içinde yaşadığımız kentlerinin mekansal ve sosyokültürel özelliklerini kavrayabilmek için, geniş bir perspektiften bakarak, tarih içinde ortaya çıkan yerleşmelerle kurulan sistemin ve pazar

---

6 Bu çalışmada kentlerin mekansal yapısı, kent mekanına bağlı eylemler, bu eylemler arasındaki ilişkiler ve bu eylemlerin mekandaki göreli yer seçimi olarak ele alınmıştır.

ekonomisine geçildikten sonra neredeyse kesintisiz olarak devam eden kentleşme sürecinin oldukça devingen, inişleri-çıkışları olan uzun geçmişi hakkında geçerli, kapsamlı bir çerçeve oluşturmak bu çalışmanın temel amacıdır. Başka bir deyişle, tarih bugünü anlamak için yazılmaktadır. *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin ana hedefi de geçmişten süzülerek gelen zengin kültürel ve mekansal birikimin izlerini sürerek, çeşitli kaynaklardan derlenen veri, bulgu ve tezleri değerlendirerek bugünü daha iyi anlamamıza yardımcı olacak yeni bir bireşim (sentez) üretmektir.

Bu görüşten yola çıkarak üçlemenin bu son kitabının ana teması Anadolu kentleşme tarihinin "büyük imparatorluklar" dönemi olarak belirlendi. Bu çalışmada yapılmak istenen, ikinci kitabın bıraktığı yerden, İÖ 6.yüzyılın ortalarından başlayıp Osmanlı döneminin başlarına, yani 14.yüzyılın sonlarına uzanan zaman diliminde Anadolu kent kültürünün temel niteliklerini, süreklilik ve kırılma noktalarını "mekan" üzerinden okuyan, "mekansal değişim"i temel bağımlı değişken olarak vurgulayan kapsamlı bir bireşim, genel bir resim ortaya koymaktır.

"Büyük imparatorluklar" olgusuna daha geniş bir perspektif içinden, o dönemde bilinen dünyanın ölçeğinden bakıldığı zaman, bu çalışmanın başlangıç noktası olan İÖ 6.yüzyılın uygarlık tarihi açısından önemli bir dönemin başlangıç noktası olduğu dikkati çekmektedir. Yazının kullanılmasının yaygınlaşmasını, başkentler ve ticaret kentleri olarak gelişkin kentlerin ortaya çıkışını ve etkin bir yol sisteminin varlığını uygarlığın başlıca göstergeleri olarak kabul edersek, İÖ 6.yüzyıl başlarında bu alanlar dünya üzerinde geniş bir yer kaplamıştı ve bu dönemde uygarlığın dört büyük odağını oluşturan Orta Doğu, Yunan coğrafyası, Hindistan, ve Çin arasında görece bir denge kurulmuştu [7]. Bu yeni uygarlık odaklarının ortaya çıkışına koşut olarak, daha az verimli tarım toprağının bulunduğu yerlerde ve geniş bozkırlarda ise göçerlerin yaşam alanlarının ve kültürlerinin egemen olduğu bölgeler yer alıyordu. Örneğin İskitler İÖ 700'lerden hemen önce Orta Asya'dan Güney Rusya'ya göç ettikten sonra Ukrayna'da bir kabile imparatorluğu kurduklarında güney komşuları olan Yunan kent-devletleri ve onların kurdukları koloniler ile İÖ 6.yüzyıldan başlayarak yaygın bir ticaret

---

7 McNeill 2008, s.165 ve170.

ilişkisi içine girdiler. Ege kıyılarındaki kent-devletlerinin ürettiği zeytinyağı ve şarap karşılığında onlara tahıl sattılar. İskit göçerlerinin soyluları kısa zamanda Yunan dünyasının lüks tüketim mallarına alıştıklarından aralarındaki ticaret ilişkileri yoğun şekilde devam etti. Asya'nın bozkırlarında yaşayan göçerlerin Hint ve Çin uygarlıklarıyla olan ilişkileri de bundan farklı değildi. İskit kurganlarından ortaya çıkarılan çok sayıdaki yeni buluntular doğu-batı uzun mesafe bölgelerarası ticaret yollarının en önemli kanıtlarıdır. Bu arkeolojik belgeler, başta ipek olmak üzere, doğu mallarının batıya çok eski zamanlarda gelmiş olduğunu gösterdiği gibi, doğuya ihraç edilen Yunan malları hakkında da geniş bilgiler vermektedir. Altay dağları ile Karadeniz arasında yaşayan halkların lüks tüketimi ve ekonomik gereksinimleri doğu-batı ticaret yollarının gelişmesinde temel etmen oldu. Tüm tehlikelere karşın altın ve yeşim taşı ticareti bütün hızıyla devam etmiş, en geç İÖ 6.yüzyılda bunlara ipek de eklenmişti [8]. Yerleşik ve göçer toplumlar arasında ticaret ilişkileri geliştikçe birbirleri hakkında bilgi edinme olanakları da artmış oldu. Ticaret yollarının gelişmesinin sonucunda daha çok sayıda insan (tüccarlar, gezginler, ulaklar, elçiler, vb.) uzak mesafelere seyahat etmek, dünyayı, öteki toplumları tanımak olanağı buldular. Kuşkusuz bu konuda en önemli kaynak, bu çalışmanın birinci bölümünde adı geçen ve İÖ 490-425 yılları arasında yaşadığı düşünülen ünlü Yunan tarihçisi Herodotos'un *Herodot Tarihi* isimli yapıtıdır.

İÖ 6.yüzyılın bir diğer özelliği de günümüze kadar etkileri genişleyerek devam eden düşünce, bilim ve inanç sistemlerinin temellerini atan önemli kişilerin bu yüzyılda yaşamış olmalarıdır. Örneğin İonia'da yaşayan ilk filozoflar ve bilginler evreni yöneten güç olarak tanrıların yerine doğa yasalarını koymak gibi temelden farklı bir yol izlediler. Aralarında görüş birliğine varamasalar da, ilk kez görüşlerini yazıya geçirecek kadar sistemli çabalara giriştiler. Günümüzdeki matematik ders kitaplarında hala teoremleri okutulmakta olan ve İÖ 546'da ölen Thales ile İÖ 507'de ölen Pythagoras bu alanda iki önemli örnektir [9]. Birbirlerinden çok uzak yerlerde, Batı felsefesinin kurucularından Ephesoslu Heraklitus, Hindistan'da Buda, Çin'de Doğu felsefesinin kuru-

---

8 Uhlig 2000, s.91-93.

9 McNeill 2008, s.146.

cularından Konfüçyüs ve Lao Tse, Babil'de Yahudilerin önderi Yeşaya da bu yüzyılda yaşadılar [10].

Yönetim alanında ise farklı eğilimler dikkati çekmektedir. Örneğin İtalya'da daha sonraki yüzyıllarda karşımıza bir "dünya imparatorluğu" olarak çıkacak küçük yerel krallık Roma'da İÖ 510 yılında aristokrasinin egemen olduğu bir Cumhuriyet yönetimine geçildi [11]. Bizim asıl çalışma alanımız olan Orta Doğu'da [12] ve Asya kıtasının batısında ise Medlerle başlayıp Perslerle devam eden ve temelinde kır kökenli göçerlerin yer aldığı "büyük imparatorluklar" olgusunun İÖ 6.yüzyıldan sonra bütün Asya kıtasına yayıldığı görülmektedir.(Şekil 1) Bu süreçte doğu, batı ve güney Asya'da kurulan imparatorlukların temeli Demir Çağı'nın kırsal kesimde yaşayan göçer kabilelerin gündelik yaşamlarına getirdiği yeni olanaklardır. Demir Çağı'nın başlamasından sonra doğada bol miktarda bulunan demirin savaş silahlarının yapımında kullanılması güç dengelerini tümden değiştiren bir teknolojik gelişme olmuştur. Bu teknik ilerlemenin en önemli sonucu, Orta Doğu'nun o dönemdeki güçlü devletlerini kuşatan ve onların birbiri ardından yıkılmasına neden olan olgu göçebe kavimlerin istilalarıdır. Bu göçebe topluluklar kuzey Asya'nın bozkırlarından, doğudaki dağlık yörelerden ve güneydeki çöllerin kıyılarından geldiler, ekonomik ve sosyal açıdan kendilerinden öncekilerin kurdukları devlet düzenlerinin yıkılmasına, yeni yönetim biçimlerinin ortaya çıkmasına neden oldular [13]. İÖ 6.yüzyılın ortalarında, o dönemin zengin ve güçlü devletleri olan Media İÖ 550'de, Lydia İÖ 547'de ve Babil İÖ 537'de çok kısa bir süre içinde, birbiri ardından tarih sahnesinden silindiler [14]. Bağımsız bir devlet olan Lydia'nın yıkılması Anadolu kültür tarihi açısından oldukça önemli bir olgudur. Bu tarihten sonra, Anadolu Selçuklu Devleti'ne kadar, yaklaşık 1500 yıl Anadolu'da bağımsız başka bir devlet kurulmadı, mekan olarak Anadolu hep kendi dışında bulunan merkezlerden yönetildi.

---

10 Wells 2000, s.101-102, s.107-108.

11 Wells 2000, s.113.

12 Coğrafi ve kültürel bölge olarak bu metinde sık sık adı geçen Orta Doğu, Anadolu, Suriye, Doğu Akdeniz, Mısır, Mezopotamya ve İran'ı kapsayan alan için kullanılmaktadır.

13 McNeill 2007, s.82-83.

14 Starr 1991, s.272.

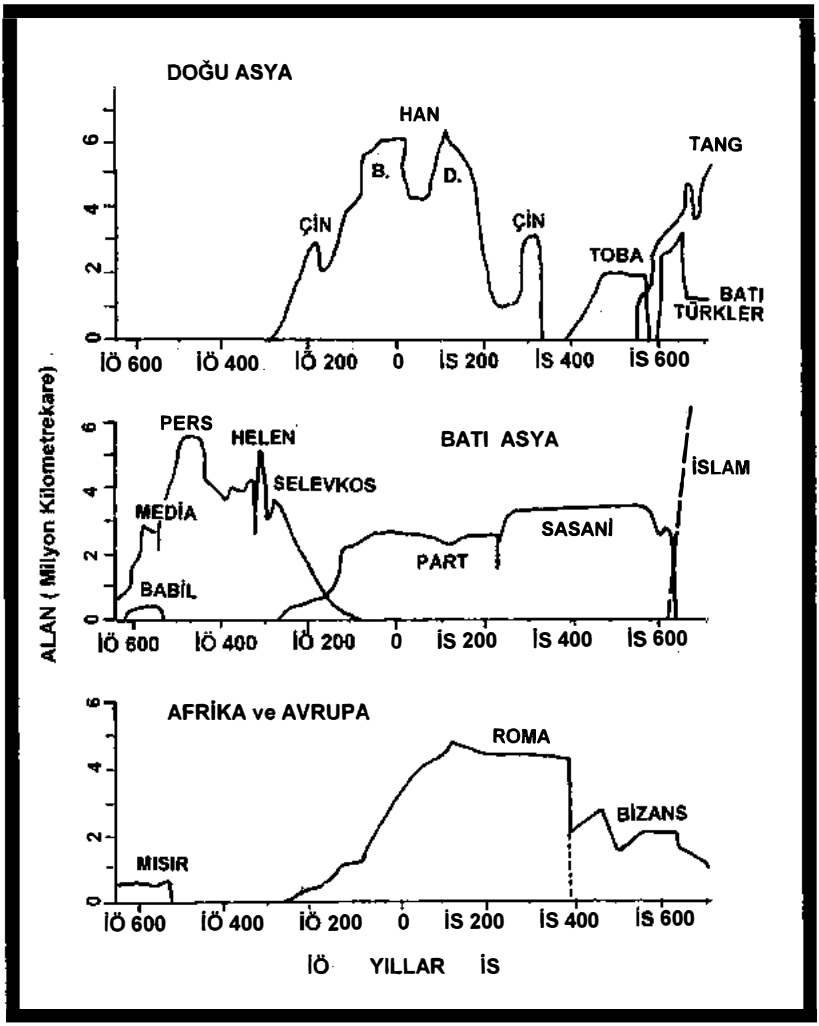

Şekil 1. İÖ 600 ile İS 700 yılları arasındaki dönemde varlığı bilinen imparatorlukların büyüme / dağılma eğrileri. (Eğriler "milyon kilometrekare" olarak imparatorlukların politik sınırları içinde kalan alanların zaman içindeki değişimini göstermektedir.)

Kaynak: R. TAAGEPERA (1978), Size and duration of empires: Systematics of size, *Social Science Research* 7, s.118. Zikreden: W. A. SCHWAB (1992), *The Sociology of Cities*, New Jersey: Prentice Hall, s.115, Şekil 4.2'den çizildi.

Demir Çağı'nın ilk 500 yılında, demir madeninin geniş alanlara yayılmış olması, bir kez öğrenildikten sonra demirin işlenmesinin kolay olması ve demirden yapılan aletlerin, silahların kırsal alanda yaşayan demirci ustaları tarafından yaygın olarak ve çok sayıda üretiliyor olması, köylerde yaşayanların ve göçerlerin bu teknolojiye kolayca erişimini sağlayan başlıca etmenlerdir. Demirden yapılan balta, çekiç, orak, saban demiri, bel, tırmık gibi aletlerle ormanlar kesildi, bataklıklar kurutuldu, geniş alanlar tarıma açılabildi ve bol ürün elde edilebildi. Besin artışını nüfus artışı izledi ve kuru tarım yapılan alanlardaki bu gelişmeler sulu tarımla geçinen Orta Doğu'nun eski uygar toplumları arasındaki dengeleri de, yukarıda anlatıldığı gibi hızla değiştirdi [15]. Yerel ölçekte diğer madenlerden görece daha ucuza elde edilebilen demir, tarımın, tarım dışı üretimin ve savaşın geniş kitleler arasında yaygınlaşmasına neden oldu. Demir Çağı'nın getirdiği en önemli yenilik ise kentlilik, köylülük, göçebelik gibi değişik yaşam biçimlerinin ortaya çıkardığı toplumsal farklılaşmayı ve uzmanlaşmayı, Anadolu'nun da içinde bulunduğu, tarım toplumları arasında yaygınlaştırmış olmasıdır [16].

Toplumlar arasında uzmanlaşmanın gelişmesi ve yaygınlaşması bölgelerarası uzun mesafe ticaret ilişkilerinin gelişmesinde de temel etmendir. Mekansal yapıyı etkileyen ve değiştiren davranış biçimlerinde ortaya çıkan farklılaşmanın kaynağı insan topluluklarının mekansal hareketliliği, yani bölgelerarası ve kıtalararası göçlerdir. İÖ 6.yüzyıl sonrasında Orta Doğu'da ve Asya'da kurulan imparatorlukların ortak özelliği, Demir Çağı'nın getirdiği yeni olanaklarla kırsal kesimde yaşayanların ve göçerlerin örgütlenmesi, sahip oldukları bu yeni yönetimde söz sahibi olmalarıdır. Bu yeni örgütlenme biçimi, kökeninde göçebe yaşamın getirdiği mekansal hareketliliğin yarattığı dinamiği ve aşiret yapısını en üst düzeyde kullandı. Ana hedef, daha iyi yaşam koşullarına sahip olacakları yeni yerler fethetmek, oralarda yerleşmek, yerleşik düzene geçerek geriye dönmemek olarak belirlenmişti.

Bütün bunlara ek olarak, İÖ 850-700 yılları arasında yaygınlaşan savaş tekniğindeki önemli bir gelişme de bu süreci ortaya çıkaran en

15 Bernal 1976, s.120 ve 130.

16 Demir Çağı'nın getirdiği teknolojik gelişmelerin ekonomik, sosyal ve mekansal boyutları Aktüre 2003, s.46-55'de incelendi.

önemli etmenlerden biri sayılmaktadır. Bu görüşe göre, o dönemde bozkırlarda yaşayan göçerler ata binme alışkanlığı edindiler, atın gücünden ve hızından yararlanan süvariler durumuna geldiler. Bu ivmeyle hareket eden göçerlerin hızlı savaş gücüne Orta Doğu'nun güçlü devletlerinden hiçbirinin ordusu dayanamadı, hepsi birbiri ardından dağıldı. Örneğin yeterince otlak bulunmadığı için topraklarında at yetiştiremeyen Assurlular bu savaş teknolojisine ulaşamadılar. At sahibi olmakla gurur duyan yönetici kesimin dışında kalan geniş halk kitlesi at sahibi olamadı. Buna karşın Yunanların Kimmerler ve İskitler olarak bildikleri bozkır göçerleri sahip oldukları güçlü atlarıyla Orta Doğu'ya geniş çaplı akınlar başlattılar. Dönemin en güçlü devleti sayılan Assur İÖ 7.yüzyılın başlarında böyle bir istila sonucunda tarih sahnesinden silindi [17]. Yukarıda değinildiği gibi, Orta Doğu'nun diğer önemli devletleri de aynı kaderi paylaştılar. Böylece bölgede varlığını yaklaşık bin yıldır sürdürmekte olan güç dengeleri dağıldı, yeni bir dönem başladı. İÖ 6.yüzyılın ortalarında, bu savaşçı kavimleri bir araya getirip büyük bir imparatorluk kuran ise yine doğunun yaylalarından ortaya çıkan Pers Kralı Kyros oldu.

Perslerin imparatorluk yönetiminde uyguladıkları temel ilkeleri fazla değiştirmeden, Assurlulardan aldıkları biliniyor. Bu model, giderek güç kazanan merkezi bir otoriteye ve onun gücünün kaynağını oluşturan profesyonel ve sürekli bir ordunun varlığı temeline dayanıyordu. Böyle bir oluşum, silah altındaki çok sayıda insanı uzun süre besleyecek kadar artı ürünün bir merkezde toplanmasını sağlayacak teknolojik olanaklara sahip olmayı gerektiriyordu. İlk başta malı tekerlekli araçlarla hızlı ve ucuza dağıtan etkin bir ulaşım sistemi kuruldu. Bu sistem hem ordunun gereksinimlerini taşımakta kullanılıyor hem de bölgeler arasında ticaret yapan tüccarın ve üretim yapan zanaatkarın malını ucuza dağıtmaya, güvenliğini sağlamaya yönelik hizmetleri karşılıyordu. Tüccara önemli ayrıcalıklar sağlanarak askeri güç ile bölgelerarası ticaretle uğraşanların birbirini desteklediği bir düzen kuruldu.

Böyle bir sistemin işletilebilmesinin iki temel koşulu vardı. Bunlardan birincisi, imparatorluk sınırları içinde ortak bir dilin ve yazının

---

17 McNeill 2007, s.85-88.

kullanılması, ikincisi ise ticarette ortak bir para biriminin kullanılmasıydı. Tarihte ilk kez Perslerin imparatorluk yönetiminde izledikleri yöntemler olarak ortaya çıkan bu nitelikler, aslında bu çalışmanın kapsamına giren bütün örneklerin ortak özelliğidir. Buraya kadar yapılan çözümlemede ortaya çıkan ölçütler dikkate alındığında, Perslerin bu çalışmanın ana temasını oluşturan "büyük imparatorluklar" konusunda evrensel modelin ilk örneği olduğu söylenebilir [18]. Başka bir deyişle, buraya kadar değinilen bütün veriler bu çalışmaya Pers İmparatorluğu ile başlamak gerektiğine işaret ediyor.

Bu çalışmanın kapsamına giren büyük imparatorlukların her birinin kendine özgü kuruluş, gelişme, dağılma süreçleri ile bu süreçlere koşut olarak Anadolu'daki kentler sisteminin zaman-mekan bağlamındaki değişim süreci, süreklilikler ve farklılıklar bundan sonraki bölümlerde ele alınacaktır. Daha önce açıklanan zaman diliminde yer alan imparatorluklardan her biri hakkında günümüze kadar kütüphaneler dolusu kitap ve makale yayımlandı, farklı ve benzer tezler ortaya atıldı. Bu kaynaklardan Türkçe ve İngilizce olanların önemli bir bölümü 1970'lerin başlarından başlayarak günümüze uzanan çok uzun bir araştırma sürecinde tarafımızdan tarandı, yeniden değerlendirildi, yeni bireşimler üretildi. Yeni bilgiler geldikçe, zaman zaman tutulan notlar güncellendi. Kütüphane araştırmalarına ek olarak Anadolu'da uzun inceleme gezileri ve yerinde saptamalar yapıldı, çok sayıda fotoğraf ve dia çekildi. Sonuçta derlenen bütün bilgiler tek bir kitapta yan yana yer alabilsin diye, dönemler bu üçüncü kitabın bölümlerinde yer alacak şekilde en önemli olduğuna karar verilen ana çizgileriyle özetlendi.

Burada vurgulamak gerekir ki, Anadolu yarımadasında farklı dönemlerde egemenlik kuran büyük imparatorlukların sonuncusu olan Osmanlı İmparatorluğu kendinden öncekilerden önemli bir kültürel miras devralmış, onu özümsemiş, dönüştürmüş, sonuçta kendi özgün yapısını oluşturmuş, ondan geriye kalan kültürel miras ve mekansal öğeler ise günümüzde içinde yaşadığımız kentlerin çekirdeğini ve ana omurgasını belirleyen temel etmenlerden biri olmuştur. Günümüzde içinde yaşadığımız kentlerde en belirgin izleri bırakan Osmanlı dönemi bu çalışmada Beylikler / Erken Osmanlı dönemiyle sınırlandı ve

---

18 Cowen 2004, s.70.

kapsanan sürenin sonu 14.yüzyıl sonu olarak belirlendi. Bunun nedeni *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu Kentleri* konusunun içerik açısından bu üçlemeye eklenecek yeni bir kitabın başlığı olacak kadar geniş kapsamlı bir konu olmasıdır. Anadolu'daki Osmanlı dönemi kentleri için yapılacak bir mekansal çözümlemeyi, bu kitapta yer alan diğer dönemler için yapıldığı gibi, tek bölümlük genel bir çerçeveye sığdırmak kolay değildir [19], bunun bir örneği de yoktur. Bu çalışmanın içeriği ve sınırları belirlenirken, kitabın formatı esas alınarak, derlenen bölümlerden şematik değil bütünselliği olan bir metin oluşturulmaya çalışılmış, çizilen ana çerçevenin içinde kalan bazı boşlukların okurların bireysel deneyimleriyle, zaman içinde günışığına çıkan yeni bulgularla ve yeni bilimsel değerlendirmelerle doldurulabileceği varsayılmıştır.

Hangi tarihsel dönemle ilgili olursa olsun, kent ve kentleşme tarihi üzerine yapılan çalışmalarda mekan (ya da yer) olarak Anadolu yarımadasının seçilmesi durumunda, uzun ya da kısa erimli çözümlemelerde, zaman-mekan ilişkisini kurgularken iki önemli noktayı dikkate almak gerekiyor. Bunlardan birincisi Anadolu'nun coğrafi konumuyla ilgilidir. Anadolu bir yanda batı uygarlığının çekirdeğini oluşturan Akdeniz havzasının en erken kentleşme sürecine giren bölgelerinden biridir. Aynı zamanda da uygarlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinin ortaya çıktığı Orta Doğu'nun coğrafi açıdan önemli bir parçasıdır ve iki farklı kültür alanının, Doğu ile Batı'nın yüz yüze geldiği, iç içe geçtiği, birbirini değiştirdiği, dönüştürdüğü bir zaman-mekan kurgusuna sahiptir. Anadolu'da tarih içinde ortaya çıkan kitlesel göçler nedeniyle nüfusun mekansal hareketlilik düzeyinin yüksek olması durumu da aynı olgunun iki farklı yüzüdür ve özellikle uzun erimli çözümlemelerde bu karşılıklı etkileşimin göz ardı edilmemesi gerekmektedir [20]. Buradan yola çıkarak, Anadolu kent tarihi çalışmalarında kullanılacak yöntemin hem

---

19 1970'li yıllarda Osmanlı döneminde Anadolu kentleri konusunda Doktora Tezi bağlamında yaptığım araştırmanın sadece 19.yüzyılı kapsayan bölümünü 300 sayfalık bir kitaba zor sığdırabilmiştim (Bakınız: Aktüre 1978).

20 Üçlemenin ikinci kitabında, çevresinde yer alan Girit, Yunanistan, Mısır, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz kültürleriyle kurduğu ya da kuramadığı karşılıklı ilişkilerin incelenmesi, aynı dönemde Anadolu'nun kent ve kentleşme olgusunu anlamak için önemli ipuçları ortaya çıkardı.

zaman hem de mekan boyutunda karşılaştırmalı olmasının neredeyse bir zorunluluk olduğu sonucuna varılır [21].

Çalışmada "yer" olarak seçilen Anadolu yarımadasının kara ile birleştiği doğu sınırının Trabzon-Antakya çizgisi olarak belirlenmesinin nedeni bu çizginin yaklaşık olarak Fırat vadisinden geçmesidir. Metinde adı geçen örneklerin tamamı bu sınırın batısında kalan alandan seçilmiştir. Bunun nedeni yapılan karşılaştırmalı çözümlemelerde, elmalarla armutları birbirine karıştırmadan, tutarlı sonuçlara ulaşmaktır. Geniş bir alanı kaplayan Fırat vadisi coğrafi açıdan Hint-Avrupa ve Asya kökenli kavimlerin yurdu olan Anadolu ile Arap kökenli aşiretlerin yurdu olan Mezopotamya'nın doğal sınırı olduğu kadar, kent ve kentleşme tarihi açısından bu iki farklı kültürel alan için de bir sınırdır.

Anadolu kent ve kentleşme tarihi çalışmalarında dikkate alınması gereken ikinci önemli nokta ise, Anadolu yarımadasının tekdüze bir mekan olmayıp tarihsel geçmiş ve iklim, jeolojik yapı, topografya gibi doğal faktörler açısından çok farklı özellikler gösteren bölge ve alt-bölgelerden oluşmasıyla ilgili olarak zaman boyutunda toprak-insan ilişkilerinde birbirinden oldukça farklılık gösteren mekan kurgularının ortaya çıkmış olmasıdır. İnsanların gündelik yaşam döngülerini, doğal kaynakların dağılımını, yerel ve bölgesel ticaret ilişkilerini, tüm üretimi, dağıtımı, haberleşmeyi ve genelde tüm yerleşim düzenini etkileyen bu etmenler Anadolu'da birbirinden farklılaşmış bölge ve alt-bölgelerden oluşan kültürel bir mozaiğin ortaya çıkmasının temel nedenleridir. Bu çeşitlilik Anadolu'nun sosyokültürel zenginliğinin de kaynağıdır.

Kent tarihi yazım sürecinde, özelde ise bu çalışmada izlenecek yöntem açısından yukarıda belirtilen saptamanın getirdiği önemli bir sonuç, belirli bir zaman kesitinde tek bir kent modelinin yerel ve bölgesel düzlemde bu farklılaşmış zaman-mekan kurgusuna uymamasıdır. Bu saptama bizi farklı bölgelerden seçilen örnekleri temel alan karşılaştırmalı çözümlemeler yapmaya yönlendirdi. Bu süreçte çoğu kez farklılıklar yerine örnekler arasındaki benzerliklere bakılarak bazı ortak nitelikler vurgulandı. Kitapta yer alan tek yapı, kent ve bölge ölçeğindeki

---

21 Burada sözü edilen zaman-mekan boyutundaki karşılaştırmalı çözümleme yöntemine, mekan algısı farklı olsa da, iyi bir örnek olarak Sekil 1'deki çalışma gösterilebilir.

bütün örnekler (Anadolu'da olmayanlar dışında) arkeolojik bulguların ve yazılı kaynakların yeterli olmasının yanı sıra doğrudan kişisel gözlem ve incelemelerin yapıldığı alanlardan seçildi.

Tarih İçinde Anadolu Kenti üçlemesinin ilk kitabı olan *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* çalışmasının giriş bölümünde her üç kitap için kullanılacak yöntem açıklanırken şöyle bir model geliştirilmişti [22]:

K (t) = f (Tt, Yt, Nt, Öt)

Modelde belirli bir (t) zaman kesitinde bir kentin mekansal yapısını **(Kt)** belirleyen faktörler (bağımsız değişkenler olarak):

- **Tt** üretim ve ulaşımda kullanılan teknoloji düzeyi ile bu çalışmada özellikle önem kazanan değişen savaş teknolojileri,
- **Yt** bölgelerarası ticaretin niteliği ve kentin değişen uzun mesafe ticaret yollarına göre konumu,
- **Nt** savaş, kıtlık gibi nedenlerle ortaya çıkan kitlesel göçler sonunda bölgedeki nüfusun ve nüfus yoğunluğunun değişmesi,
- Öt toplumsal örgütlenme ve onun ortaya çıkardığı sosyal tabakalaşmadır.

Üçlemenin bu son kitabında yapılan mekansal çözümlemelerde de aynı yöntem izlendi. Çalışmada ele alınan yaklaşık 2000 yıllık dönemin ikinci yarısına egemen olan Orta Çağ koşullarında özellikle din adına yapılan uzun süreli savaşlar nedeniyle temel işgücünün askerleşmesi, güncel yaşamın ve ekonominin temelini oluşturduğundan, bölge ve kent ölçeğindeki mekansal kurguyu doğrudan veya dolaylı olarak en fazla etkileyen etmendir. Bu süreçte Orta Çağ dünyası antik dönemin dünyasından bütünüyle farklılaşmıştır. Bu kökten değişim sürecinde zaman-mekan boyutunda ortaya çıkan önemli kırılma noktaları çalışmanın ana bölümlerinin içeriklerini belirledi.

Çalışmada, uzun zaman dilimleri için geniş çerçeveyi oluşturan karşılaştırmalı çözümlemeler iki farklı düzlemde ele alındı. Birinci grup çözümlemelerde yerel ölçekte zaman-mekan kurgusu üretim-dağıtım-tüketim döngüleri, gündelik yaşam biçimleri, toprak-insan ilişkileri incelendi. İkinci grup çözümlemelerde ise üst kademe yönetsel ve diğer kurumsal yapılar, bunların temel nitelikleri, işleyiş biçimleri, kuruluş

---

22 Aktüre 1994, s.59.

ve değişim süreçleri ele alındı. Burada iki düzlem arasındaki ilişkinin kurulduğu ve değişimlerin, dönüşümlerin, kırılma noktalarının izlendiği somut alan ise "mekan" boyutudur. *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin önceki iki kitabında olduğu gibi, bu çalışmada da "mekan" durağan değil dinamik bir değişken olarak ele alınarak, farklı olgular ve süreçler arasındaki ilişkiler, zaman boyutunda ortaya çıkan değişimler, etkileşimler, süreklilikler, kırılmalar mekan üzerinden okunmaya/anlatılmaya çalışıldı. Metin içinde kullanılan ve tek yapıdan başlayıp bölgesel ölçeğe kadar çeşitlenen çok sayıdaki görsel anlatının (harita, şema, plan, kesit, fotoğraf), yazılı anlatıyı destekleyerek, mekanı okumada kolaylık sağlayacağı düşünüldü.

1. BÖLÜM

İÖ 1. BİNYILDA ANADOLU'DA KURULAN KENTLER SİSTEMİNİN İÇ VE DIŞ DİNAMİKLERİ: SİYASAL, SOSYOEKONOMİK VE MEKANSAL DÖNÜŞÜMLER

Anadolu'da Demir Çağı başlarında ortaya çıkan orta büyüklükteki devletler arasında kurulan güç dengeleri İÖ 1.binyılın ortalarına doğru bir dış etmenle, doğudan gelen göçer kavimlerin saldırılarıyla dağıldı. Onların ardından da Anadolu o dönemde Orta Doğu'nun tek egemen gücü olan Pers İmparatorluğu'nun yönetimine girdi. Perslerin yaklaşık 200 yıl süren yönetimine son veren ise, İÖ 4.yüzyılın ikinci yarısında Makedonya'dan yola çıkarak bütün Pers ülkesini ele geçirmeyi amaçlayan Büyük İskender oldu. İskender'in Doğu Seferi'yle başlayan ve yaklaşık 200 yıl süren Orta Doğu ve Güneybatı Asya'nın Yunanlaştırılması/Helenleştirilmesi süreci, Roma İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'de sistemli bir şekilde izlediği siyasal ve askeri politikalar ile sona erdi.

Bu bölümde adı geçen iki büyük imparatorluk, Pers İmparatorluğu ve Büyük İskender'in kurduğu Helen İmparatorluğu, kendi dönemlerinin birer "dünya devleti" idiler. Bu ortak özelliğin sonucu olarak da toprak-insan ilişkilerinde, devlet yönetiminde, üretim, dağıtım ve denetim sistemlerini kurarken izledikleri politikalarda benzerlikler olduğu kadar önemli farklılıklar da vardı. Bu nedenle de, her birinin etki alanı içinde kalan diğer bölgelerde olduğu gibi, Anadolu'da da zaman içinde

ortaya çıkan kentsel kademelenmede ve kentlerin mekansal yapılarında önemli farklılıklar ortaya çıktı. Her dönemde, merkezi otoritenin izlediği politikalara, ortaya çıkan yeni gereksinimlere koşut olarak, mevcut iletişim ağı değişti, yenilendi, önceki dönemden devam eden kentlerde önemli kültürel ve morfolojik değişimler, dönüşümler yaşanırken bazı bölgelere yeni kentler kuruldu. Özellikle de merkezi otoritenin güç odağı olan yeni başkentler ve bölgesel merkezler önem kazandı.

Bu bölümde ele alınacak olan dönemin ilk yarısı daha önce yayımlanmış olan *Pazar Ekonomisine Geçiş Sürecinde Anadolu'da Demir Çağı Kentleri* isimli kitapta ayrıntıları ile incelendiğinden, ilk alt bölümde bu çalışmanın sonuçlarını özetlemekle yetineceğiz. Bu bölümde daha ayrıntıda incelenecek olan dönem, Anadolu'nun Pers İmparatorluğu'nun yönetimine girdiği İÖ 6.yüzyıl ortalarından başlayarak Romalıların Anadolu'ya girdiği İÖ 2.yüzyıla kadar devam eden yaklaşık 400 yıldır. Zamandizinsel olarak birbirini izleyen iki büyük imparatorlukta ortaya çıkan toprak-insan ilişkileri, üretimin örgütlenmesi, uzun mesafe ticaret ilişkileri ve ulaşım ağı, yönetim yapısının nitelikleri ve izlenen imar politikaları gibi değişkenler temel alınarak, bu dört yüzyıl içinde Anadolu'da ortaya çıkan kentler sisteminin oluşumu, değişimi ve kentlerin mekansal yapılarında ortaya çıkan değişim ve dönüşümler ile bunlara neden olan iç ve dış dinamikler karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

A. Pazar Ekonomisine Geçiş Sürecinde Anadolu'da Ortaya Çıkan Sosyal, Ekonomik ve Mekansal İlişkiler

Demir Çağı'nın ilk binyılı, kitlesel göçler ve büyük istilalar gibi olumsuz etmenlere karşın, ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin geniş toplum kesimlerine ulaştığı, kendi toprağında çiftçilik yapan köylü ile tarım dışı üretim yapan zanaatkarın sarayın denetiminden kurtularak pazar için üretim yapmaya başladığı, paranın ilk kez kullanılmasıyla birlikte, küçük ölçekte de olsa, kentlerde ve kırsal alanda kurulan pazar yerlerinde her türlü malın para karşılığında alınıp satıldığı bir geçiş dönemidir [1].

---

1 Bu alt bölüm Aktüre 2003, s.256-266'dan özetlendi.

Antropolojik araştırmalar, Anadolu Erken Demir Çağı toplumları gibi kuru tarım yapan ve geçimlik ekonomi düzeyinde yaşayan toplumlarda, toprak-insan ilişkilerinde kurulan dengede ortaya çıkan nüfus yoğunluğunun çevrenin taşıma kapasitesinin altında bir noktada oluştuğunu ve bu dengenin başlıca iki nedenle bozulduğunu gösteriyor. Bunlardan birincisi kuraklık, su baskını, erozyon gibi etmenlerle doğal çevrede ortaya çıkan geçimlik kaynaklardaki azalmadır. Elimizde yeterli veri bulunmamakla birlikte, bugün olduğu gibi o dönemde de Anadolu yarımadasının hemen her yerinde sıklıkla yaşanması olası bu tür doğa olaylarının insanların ve toplumların gündelik yaşamlarında etkili olduğunu varsayabiliriz. İkinci neden ise o çevrede varlığını sürdüren topluluklardan birinin kendi sınırlarını aşarak diğerinin egemenlik alanına girmesidir [2]. Bu durumda egemenlik alanına girilen topluluk, böyle bir olasılığa karşı elinde biriktirdikleriyle direnip savaşacaktır. Savaşta galip gelen tarafın bu işten dört türlü çıkarı olacaktır. Bunlar, toprak kazanımı nedeniyle ekilebilir tarım alanındaki artış, alınan tutsaklar nedeniyle işgücündeki artış, silahlar, binek hayvanları, değerli eşyalar gibi savaş ganimetleri, son olarak da mal veya sonraki dönemlerde para olarak toplanan gelirler ya da vergilerdir. Bu olası çıkarlar için incelemekte olduğumuz dönem, savaşın bir amaç ve yaşam biçimi haline geldiği, her topluluğun bulunduğu coğrafyada en yakın komşuları ile sürekli savaş durumunda olduğu bir dönemdir. Bu resmin içine, yerleşik yaşam için her zaman bir tehdit unsuru sayılabilecek önemli bir dışsal etmen olarak, uzak bölgelerden gelip kendilerine daha iyi yaşam koşulları arayan göçerlerin konumunu da eklemek gerekiyor. Yakın komşular arasındaki savaş durumunda göçerler doğrudan taraf olmasalar da, olası çıkarlar nedeniyle taraflardan birini destekleyerek onun kazanma şansını arttıracaklardır.

Savaşlarla değişen güç dengeleri ekonominin ağırlık merkezinin sık sık yer değiştirmesine neden olduysa da, Anadolu'da gerek üretimden elde edilen artı ürünün küçük olması, gerekse aynı nedenle savaş gelirlerinin sınırlı kalması yüzünden, Bronz Çağı'yla karşılaştırıldığında, incelediğimiz dönemde kentlerin nüfuslarında önemli bir artış olmadı.

---

2 Dumond 1972, s.286.

Örneğin, bu bölümde ele aldığımız binyıllık dönemde Anadolu'daki Demir Çağı kentlerinden hiçbiri, ne büyüklük, ne de nüfus açısından bir Bronz Çağı devleti olan Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa'nın düzeyine ulaşamadı. Bronz Çağı'nı sona erdiren göçer kavimlerin istilasıyla yıkılmadan önce Hattuşa, yaklaşık 170 hektarlık yerleşim alanı, görkemli kaleleri, 6 kilometre uzunluğundaki güçlü surları ile görece büyük bir kentti [3]. İncelediğimiz dönemde Anadolu'da bu niteliklere sahip bir kent ortaya çıkmadığı gibi, Demir Çağı kentlerinin çoğunluğu Bronz Çağı kentlerinin devamı da değildir.

Kitlesel göçlerle, doğudan ve batıdan Anadolu'ya giren, İÖ 1. binyıl başlarında demir işleme tekniklerini öğrenen, kendi önderleri tarafından yönetilen ve aşiret düzeninde yaşayan göçerler ile kendi küçük kralları tarafından yönetilen ve tarımla uğraşan yerleşik toplulukların etkileşimi sonucunda ortaya karmaşık yönetim modelleri çıkmıştı. Bu modellerin en önemli özelliği bulundukları coğrafyanın olanaklarını sonuna kadar kullanmış olmalarıdır. Örneğin aynı zaman diliminde Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresine yerleşen Urartuların, Orta Anadolu'da Sakarya yöresine yerleşen Phryglerin, Batı Anadolu'da Gediz vadisine yerleşen Lydialıların, Batı Anadolu, Marmara ve Karadeniz kıyılarına yerleşen Yunanistan kökenli göçerlerin kurduğu kent-devletlerinin yönetim biçimleri, toprak-insan ilişkileri, kentlerinin morfolojik yapıları, gündelik yaşamları, ulaşım sistemleri birbirlerinden farklıydı. Anadolu'daki sınırlı ekilebilir tarım toprağı ve işgücü ile kuru tarım yaparak geçinen bu toplumlarla, Mezopotamya'nın verimli ovalarında sulu tarım yaparak geçinen toplumların kurduğu yönetim modelleri, kentleri ve ortaya çıkan kentleşme süreçleri de birbirine benzemez. Örneğin Assur Krallığı'nın başkenti Ninova 700 hektarlık yerleşim alanı ile incelediğimiz dönemin en büyük kentlerinden biriydi. Babil Krallığı'nın başkenti Babil ise 1000 hektara yaklaşan yerleşim alanı ile Erken Demir Çağı'nda ortaya çıkan bir "megapol" idi [4]. Her iki kentin ekonomisi verimli ovalarda yapılan sulu tarıma dayanıyor ve elde edilen artı ürün büyük boyutlara ulaştığından, kentlere yığılan nüfusu doyurma-

---

3 Naumann 1975, s.223.

4 Huot 2000, s.352-353.

ya yettiği gibi, ortaya çıkan kapital birikimi görkemli başkentlerin inşa edilmesine de olanak sağlıyordu. Anadolu'nun Urartu, Phrygia, Lydia gibi "orta büyüklükteki" krallıklarıyla karşılaştırıldığında, Mezopotamya'daki Assur, Babil ve en son kurulan Media, dönemlerinin en ileri teknolojik olanaklarıyla donatılmış ordulara sahip "büyük" devletlerdi.

Erken Demir Çağı'nda Mezopotamya'da olduğu gibi Anadolu'da da kentleşme sürecinin ivme kazandığı dönem İÖ 8.yüzyıldır. Arkeolojik bulgular aynı dönemde Anadolu'yu doğudan batıya kateden uzun mesafe karasal ticaret yollarının varlığına işaret ediyor. Örneğin, Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresinde İÖ 9.yüzyıl sonlarında yerleşik düzene geçen göçer toplulukların oluşturduğu Urartu Krallığı'nın maden işlemekte deneyimli zanaatkarları tarafından İÖ 8. ve 7.yüzyıllarda başkentteki sarayın işliklerinde üretilen tören kapları, süs eşyaları ve diğer araç gereçlerin veya onların Phrygialı, İonialı ustalar tarafından yapılan kopyalarının Orta Anadolu ve Batı Anadolu üzerinden Yunanistan'a kadar ulaştığını gösteren bulgular vardır [5] (Şekil 1.1).

Anadolu kentleşme tarihi açısından Urartular çok özgün niteliklere sahip, yazıyı kullanan bir Erken Demir Çağı toplumuydu. Onların sadece metal işçiliğinde değil, inşaat işlerinde de çok ileri düzeyde bilgi ve beceri sahibi olduklarını, demirden ürettikleri araç ve gereçlerle inşa ettikleri sulama kanalları, göletler, barajlar, yollar ve yekpare kayalardan oydukları kalelerden anlıyoruz. Urartular tarımda verimliliği arttırdılar, bağ ve bahçeciliği geliştirdiler, güçlü komşuları Assurlulara karşı topraklarını savunmak için başkent Tuşpa'nın (Van Kalesi) çevresinde küçük kalelerden oluşan bir koruma sistemi ve bölgenin özel koşullarına en uygun yol ağını inşa ettiler [6]. Bu yol sisteminin önemli bir kısmının bugün hala kullanılıyor olması onların planlama ve inşaat konularındaki yetkinliğinin kanıtıdır. Aynı konuda başka bir örnek olarak, Van Gölü'nün kuzeyinde yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan, yaklaşık 100 hektarlık alanda düzgün bir ızgara plana göre inşa edilmiş olan bir yerleşim yeri de önem taşımaktadır. Farklı yazarlar tarafından bir Urartu yerleşmesi olduğu kabul edilen ve bugün Zernaki Tepe adıyla anılan

---

5 Birmingham 1961, s.188-189.

6 Aktüre 2003, s.96, Şekil 31.

Şekil 1.1. İÖ 8. ve 7. yüzyıllarda Anadolu'da kullanıldığı varsayılan bölgelerarası ticaret yolları

Kaynak: J.M. BIRMINGHAM (1961), The overland route across Anatolia in the eighth and seventh centuries BC, *Anatolian Studies*, Cilt 11, s.188-189, Şekil 1'den çizildi.

bu yerleşim yeri [7], inşaat süreci tamamlanmamış olsa da, Urartuların Batı Anadolu'da İonia'dan en az 200 yıl önce ızgara planı kullandıklarını gösteriyor.

Urartuların bütünüyle kendilerini yöneten kralın kararıyla ve onun denetimi altında inşa ettikleri kaleler ve kale-kentler, bulundukları coğ-

7 Burney 1998, s.153; Burney 1957, s.49-50; Tarhan 1986, s.295; Öğün 1984, s.58; Barnett 1994, s.370.

rafyanın, özellikle de zor iklim koşullarının getirdiği sınırlamalar nedeniyle 5-20 hektar arasında değişen oldukça küçük yerleşmelerdi [8]. Bütün yönetim, üretim, denetim faaliyetlerinin odak noktası olan başkent Tuşpa (Van Kalesi) ise, sarayın bulunduğu kale ve onu çevreleyen düzlükteki yerleşim alanı ile birlikte 100-120 hektarlık bir alanda kurulmuş, orta boy bir kentti [9].

Urartu Krallığı metalürji, inşaat, hayvancılık, tarım ve her türlü tarım dışı üretim alanlarında sahip olduğu ileri teknik bilgi düzeyine, ekonomide geliştirdiği etkin önlemlere, yazıyı kullanan uygar bir toplum olmasına, savunma için geliştirdiği güçlü koruma sistemine ve donanımlı ordusuna karşın varlığını ve bağımsızlığını yaklaşık 250 yıl koruyabildi. Urartu toprakları İÖ 7.yüzyıl ortalarından başlayarak doğudan Anadolu'ya giren, savaş gücü onlardan daha üstün ve daha hızlı hareket yeteneğine sahip olan, yarı göçer Demir Çağı toplulukları tarafından ele geçirildi. Dalgalar halinde gelen bu savaşçılar önce Kuzey Mezopotamya'ya girerek Assur Krallığı'nın başkenti Ninova'yı talan ettiler, oradan Doğu Anadolu'ya geçerek İÖ 7.yüzyıl sonları ile İÖ 6.yüzyıl başlarında Urartu kalelerini ele geçirdiler. Yüzyılın sonlarında Persler bölgeyi egemenlikleri altına aldığında başkent Tuşpa (Van Kalesi) kurulan yeni *satraplık* sisteminin bir kenti oldu [10]. Urartu adı son kez Babil kaynaklarında bu bağlamda yer aldı, bu tarihten sonra dönemin yazılı kaynaklarında bir daha Urartuların adı geçmedi [11].

Urartu Krallığı'nın kurulma ve dağılma sürecine benzer bir durum, kabile düzeninden İÖ 9. ve 7.yüzyıllar arasında, Gordion kenti tarafından yönetilen krallık düzenine geçen Phrygler için de geçerlidir. Orta Anadolu'da Sakarya vadisinde kurulan zengin Phrygia Krallığı da Urartular gibi, İÖ 680 yıllarında göçer kavimlerin istilasına uğradıktan sonra bağımsız bir siyasal güç olma niteliğini yitirdi [12].

Phryglerin batı komşusu olan Lydia Krallığı'na gelince, onlar da aynı istilacıların yıkımına uğrasalar da, İÖ 7.yüzyıl hem Lydia toplumu-

---

8 Burney ve Lawson 1960, s.178-195; Burney 1957, s.47-48.
9 Aktüre 2003, s.259, 5 no.lu dipnot.
10 Tarhan 1984, s.182.
11 Barnett 1994, s.365.
12 Lloyd 1956, s.191-193.

nun hem de onun yönetim merkezi ve tek büyük kenti olan Sardis'in en parlak dönemi oldu. Lydia'nın ekonomik gücü, toprakları içinde yer alan ve bütün Ege bölgesinin tarıma elverişli en geniş alanı olan Hermos (Gediz) nehrinin verimli ovasından kaynaklanıyordu. Bugün olduğu gibi, ovada her türlü tahıl, sebze ve meyve yetiştirilebiliyor, bağcılık yapılabiliyordu. Lydia'nın ekonomik gücünü ellerinde tutanlar, verimli tarım topraklarının sahibi, varlıklı, her türlü savaş araç ve gerecine, özellikle de demirden yapılmış silahlara sahip soylular ile onların klanlarıydı. Urartulardaki güçlü monarşiden farklı olarak, Lydia Krallığı'nda toprak sahibi soyluların toplum yaşamında önemli bir yeri vardı. Devleti yöneten Kral da onlar tarafından seçiliyordu. Zanaatkar ise, Urartulardan ve Phryglerden farklı olarak, Kral'ın denetiminde ve onun sarayında değil kendi küçük ve özel mülkiyetteki işliklerinde üretim yapıyorlar, mallarını yakındaki pazaryerinde satıyorlardı [13].

İÖ 7.yüzyıl başlarında zengin komşusu Phryglerin dağılması bölgede Lydialıların gücünü ve önemini artırmıştı. Doğuda Halys (Kızılırmak) nehrinin ötesindeki güçlü komşuları Medler ile batıda giderek güçlenen komşuları İonia *polis*leri arasındaki denge konumunu korumak, üretim ve pazar olanaklarını genişletmek amacıyla Lydialılar, İÖ 7.yüzyılın ikinci yarısında Sardis kentinin içinden akan Paktolos Irmağı'nın (Sart Çayı) sularıyla gelen altın tozunu arıtarak elde ettikleri gümüşlü altından, yani elektrondan ilk madeni parayı bastılar [14]. Her türlü alışverişte sabit değişim değerine sahip olan madeni para biriminin ve bozuk paranın kullanıma girmesi, ticaretin ve pazar ilişkilerinin gelişmesinde, ticaretin geniş toplum kesimlerine yayılmasında çok önemli bir adım oldu. Her türlü ticaret ilişkilerinde değiş tokuştan para ekonomisine geçen Sardis kenti halkı, devlet garantili para sisteminin de devreye girmesiyle, ekonomi tarihinde ilk kez arz-talep ilişkisine dayanan serbest pazar sistemini, başlangıçta küçük ölçekte de olsa, geliştiren toplum oldu [15]. Bu gelişmede Sardis'in, Gediz vadisi üzerinden Batı Anadolu kıyı şeridinde, özellikle de İonia'da yer alan çok sayıdaki *polis*le kurduğu politik ve ekonomik ilişkilerin önemli bir yeri vardı. Ege'nin

13 Hanfmann 1975, s.6.
14 Tekin 1994, s.7.
15 Hanfmann 1983, s.76.

karşı kıyısından göçlerle gelen klan ve kabile düzenindeki toplulukların yerel halk ile birleşerek kurdukları *polis*ler kuruluşlarını İonia'da İÖ 8.yüzyılda tamamlamışlardı. (Şekil 1.2) Kendilerine özgü eşitlikçi, bağımsız yönetimsel ve mekansal birimler olarak kurulan *polis*ler, bir Doğu Akdeniz toplumu olan Fenikelilerden deniz yoluyla kurdukları ticaret ilişkileri sayesinde yazıyı da öğrenmişlerdi. İÖ 700 yıllarından sonra İonia kentleri ile Sardis arasında ticaretin gelişmesi kentte zenginliğin ve nüfusun artmasına yol açtı [16]. Arkeolojik bulgulara göre, İÖ 6.yüzyıl ortalarında Sardis'in nüfusunun 20.000-50.000 kişi olabileceği tahmin edilmektedir [17].

Pazar alanını genişletmek için bir limana gereksinim duyan Lydia ordusu, İÖ 612-561 yılları arasında ülkeyi yöneten Kral Alyettes zamanında İonia'ya girdiğinde önce Smyrna'yı kuşatarak kenti yakıp yıktı, sonra da Ephesos'u denetimi altına aldı. Kente, limana, yerel kültüre zarar vermeyen, ticaret temeline dayanan Sardis-Ephesos ilişkileri, Lydia ile İonia arasında önemli bir kültürel etkileşim sağladı. İonia kentleri bu sayede, çok erken bir tarihte kendi paralarını bastılar. İÖ 7. ve 6.yüzyıllarda elektron para basan İonia kentleri arasında Ephesos, Miletos, Phokaia, Erythrai, Klazomenai, Khios ve Samos vardı. Madeni paranın gündelik yaşamda kullanılması Lydialıların buluşu olsa da, kullanımının yaygınlaşması İonia kentleri sayesinde olmuş, para basımı Ege ve Batı Akdeniz'de hızla yayılmış, bunda İÖ 6.yüzyılın ortalarına kadar devam eden kolonizasyon süreci önemli bir rol oynamıştı [18].

Bazı yazarlar ilk kez batı Anadolu kentlerinde ortaya çıkan ticari *agora*yı dünya tarihinde serbest ticaretin başladığı yer olarak tanımlıyor [19], büyük ve anıtsal *agora*nın ilk örneklerinin ise çoğunlukla İÖ 6.yüzyıl sonlarına ait olduğuna işaret ediyorlar [20]. Bu dönemin en önemli kaynaklardan biri olan Herodot Tarihi'nde anlatılanlara göre, sarayın denetiminde olmayan serbest pazar ilişkilerinin kurulduğu özelleşmiş kentsel-kamusal mekan olarak *agora*, yani pazaryeri, Kral Alyettes'in

---

16 Balcer 1984, s.39.
17 Hanfmann 1975, s.5.
18 Tekin 1994, s.7.
19 Polanyi 1971, s.67.
20 Morris 2000, s.40.

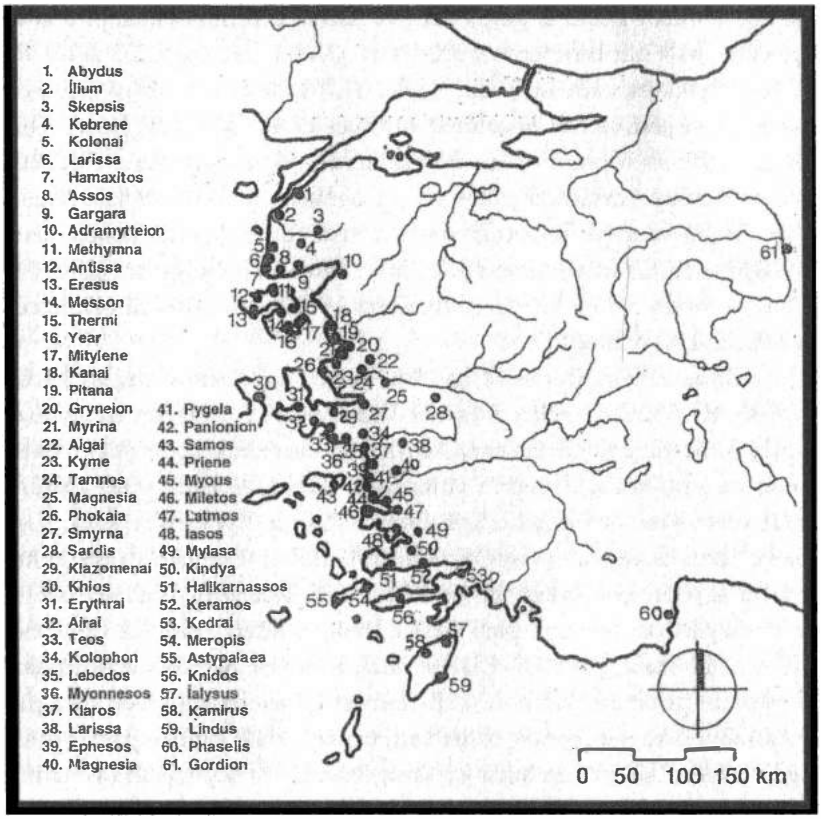

Şekil 1.2. İÖ 1. binyılın ilk çeyreğinde Batı Anadolu'da varlığı bilinen kentlerin konumları

Kaynak: J.M. COOK (1975), The Greek settlements in Eastern Aegean and Asia Minor, *Cambridge Ancient History*, Cambridge: Cambridge University Press, Cilt 2, s.774, Harita 16'dan çizildi.

döneminde kurulan Sardis'teki ile belki de aynı tarihlerde, İonia'da Miletos'ta karşımıza çıkmaktadır [21]. Küçük esnafın, tüccarın ve halkın alışveriş yaptığı bu pazar yerlerinde paranın değerinde sağlanan standartlaşmanın gündelik yaşama getirdiği kolaylıkların yanı sıra, vergi

21 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 1.kitap,16.,17.,21.,ve 22.bölümler (Herodotos 1991, s.21-22).

toplamak, askerlerin ve diğer devlet görevlilerinin ücretlerinin ödenmesi gibi konularda da, doğudaki ve batıdaki komşuları arasında sahip olduğu denge durumunu korumak için üretim ve pazar olanaklarını genişletmek zorunda olan Lydialılara önemli kolaylıklar sağladığı açıktır.

Paranın kullanıma girmesi ve hızla yayılması, uzun vadede Lydia'da ticaretin yapılanmasını, gezginci tüccarın devreye girmesini sağladığı gibi örgütlü iç ve dış pazarın birleşmesine de neden oldu. Tüccarlar Babil'den İonia'ya kadar uzanan geniş bir alanda dolaşarak yeni bir ticaret ağı kurdular. Lydia'nın Perslerin egemenliği altına girmesinden önceki son kralı Kroisos'un yönetimde olduğu İÖ 561-540 yılları arasında ise doğu ticaret yolları geliştirildi, soylu toprak sahiplerinin sağladığı silahlı gücün desteği ile İonia limanları ele geçirildi, paralı askerler sistemi kuruldu, soyluların yönetimde daha fazla yer alması sağlandı, saray ve özel girişimciler eliyle altın üretimi arttırıldı ve Sardis anıtlarla donatılarak gerçek bir başkent görünümü kazandı [22]. Sonunda, Kroisos döneminin Lydiası, kabile düzeninden, işbölümünün ve sosyal tabakalaşmanın egemen olduğu karmaşık bir toplum düzenine geçmiş oldu [23].

İonia'da olduğu gibi, Batı Anadolu'nun kıyı bölgesinde yaşayan toplumlar ise, ekilebilir tarım toprağı, su kaynakları, ormanlar, madenler türünden kıt doğal kaynaklar ve engebeli topografyanın getirdiği sınırlamalar nedeniyle, çağdaşları olan Urartu, Phrygia, Lydia toplumlarının geliştirdikleri monarşik devlet modelinden önemli farklar gösteren bir yaşam biçimi geliştirdiler. Önce Smyrna'da, oldukça erken bir tarihte de Miletos'ta ekonomik gereksinimin sonucu olarak bir sosyal, politik ve mekansal örgütlenme biçimi olan *polis*in ortaya çıkışı toprak sahibi soyluların girişimiydi. Sosyal açıdan *polis*, sınırları belirlenmiş tarımsal üretime elverişli bir arazi parçası üzerinde eşit büyüklükte toprağa sahip olan, kendi kendini yöneten eşit düzeydeki yurttaşlar topluluğuydu. Kent ise *polis*in yönetim merkezi olarak ortaya çıktı, zaman içinde nüfus ve etkinlik kazanarak tarım dışı faaliyetlerin odak noktası haline geldi.

Batı Anadolu'da pazar ekonomisine geçiş sürecinin ilk evresi, birbirine yakın konumda yer seçen (Şekil 1.2) ve her biri bulunduğu coğraf-

---

22 Hanfmann 1983, s.77-88.

23 Balcer 1984, s.55-56.

yanın sağladığı olanaklar içinde, zeytinyağı, şarap, dokuma, madencilik, çanak çömlek, kereste gibi bir veya birkaç malın üretiminde özelleşen kentler arasında, kıyı boyunca, rekabete dayanan bir ticaret zincirinin ortaya çıktığı dönemdir. Ticaretin gelişmesi ekonomik gelişmeye, ekonomik gelişme ise nüfus artışına neden olmuştu. Geçimlik ekonomi düzeyinde yaşayan Ege toplumları için artan nüfusun beslenme sorunları, kolonizasyon sürecini başlatan en önemli etmendir. Bütün Ege'de tahıl ekimine uygun alanların sınırlı olması nedeniyle, temel tüketim malı olarak tahılın uzak mesafelerden sağlanması gerekiyordu. Kıyıların engebeli topografyası ticaret ilişkilerinin deniz yoluyla kurulmasını zorunlu hale getirmişti. İÖ 750-550 yılları arasında Ege'de denizcilik bilgisine ve ticari teknelere sahip olan bazı kentlerin denizaşırı uzak yerlerde gerçekleştirdiği kolonizasyon sürecinde, Marmara, Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında yeni kurulan kolonilerin yer seçiminde, tahıl ekimine elverişli zengin tarım topraklarının ve liman olanaklarının bulunduğu yerlere öncelik verilmişti. (Şekil 1.3) Böylece, pazar ekonomisine geçiş sürecinin ikinci evresi kolonizasyon süreciyle ortaya çıkan, zaman içinde pazarın genişlemesiyle sonuçlanan ve Perslerin Anadolu'yu işgal ettikleri İÖ 6.yüzyılın ortalarına kadar devam eden dönem olarak tanımlanabilir.

Denizaşırı uzak yerlerde koloniler kurarak pazar alanını genişleten yerleşmelerden biri, kurduğu 70'e yakın koloni ile İonia'nın en eski kentlerinden olan Miletos'tur. İÖ 600 yıllarında Miletos bütün Ege'nin en zengin kenti [24] ve ünlü bir kültür merkeziydi. Kentin yerleşim alanı 120 hektara [25], nüfusu ise 20.000-30.000'e ulaşmıştı [26]. Bu büyüklükler daha önce Sardis için yapılan tahminlere oldukça yakındır. Ekonomik açıdan dönemin en gelişmiş kentleri olan Sardis ve Miletos, Anadolu'da Demir Çağı'nın bu erken evresinde, kentlerin nüfus ve yerleşim alanı olarak en fazla hangi büyüklüklere ulaşabildiği konusunda önemli bir ipucu vermektedir.

Paranın kullanıma girmesinin pazar ekonomisine geçiş sürecinde önemli bir rol oynadığına daha önce değinmiştik. Başlangıçta, ödemek-

---

24 Freeman 2003, s.167.

25 Aktüre 2003, s.225, Şekil 71'den hesaplandı.

26 Freeman 1963, s.134.

Şekil 1.3. İÖ 750-550 yılları arasında Ege'de en fazla koloni kuran **ana kentler** ve onların kurdukları kolonilerin mekansal dağılımı

Kaynak: J.B. BURY, S.A. COOK ve F.E. ADCOCK, (der.,1965), *Cambridge Ancient History,* Cambridge: Cambridge University Press, Cilt 3'ün eki olan Harita 13'ün bir bölümünden çizildi.

le yükümlü kişilerden, vergi, para cezası ve kira karşılığı olarak toplanan metal paralar, büyük olasılıkla memur ve askerlerin maaşlarının ödenmesinde, kamu binalarının masraflarının karşılanmasında kullanılmıştı. Bazı yazarlar paranın kullanımının İÖ geç 6.yüzyıldan başlayarak gündelik hayatta gereksinim duyulan bütün ticari işlerde kullanıldığına işa-

ret ediyorlar [27]. Bu dönemde hem banka, hem sigorta işlevini gören tek kurum olarak karşımıza tapınaklar çıkıyor. Kroisos döneminde Lydia ile İonia arasındaki ekonomik ve mekansal ilişkileri anlamak için, buraya kadar değinilen üretim ve ticaret ilişkilerine ek olarak para ticareti yapan, banka gibi çalışan tapınakların sosyal ve ekonomik işlevini de irdelemek gerekiyor.

İncelediğimiz dönemde İonia'nın en önemli liman kentlerinden olan Ephesos aynı zamanda Lydia Krallığı'nın ticaret limanı olarak da işlev görüyordu [28]. Ephesos'taki Artemis Tapınağı'nda (Artemision) yapılan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan çok sayıdaki buluntu arasında yaklaşık 90 adet küçük, gümüşle altının karışımı olan elektrondan basılmış madeni para da vardı. Bunlardan bir kısmının İÖ 7.yüzyılın ikinci yarısına ait en eski Lydia paraları olduğu saptanmıştır. İkinci önemli grubu ise İÖ 6.yüzyılın ikinci yarısına, yani Kroisos dönemine tarihlenen paralar oluşturuyordu. Eski tapınakların çoğu gibi, Artemis Tapınağı da dinsel bir kurum olmanın yanı sıra banka gibi çalışıyor, çeşitli kaynaklardan sağladığı önemli miktardaki geliri yüksek faizle, taşınmaz malı olana ipotek karşılığı borç veriyordu. Adak ve sunuların dışında, tapınağın gelirleri arasında kazanılan bir savaş sonrasında elde edilen hazinenin 1/10'u ve diğer armağanlar, altın ve diğer madenleri işletenlerin yıllık gelirlerinin 1/10'u, savaş veya seyahate gidenlerin (aralarında krallar da vardı) güvenli bir yerde saklamak için tapınağa bıraktıkları paralar, aldığı borcun kendisini veya faizini zamanında ödeyemeyenlerin ipotek ettirdikleri mülkler arasında tapınağın mülkiyetine geçenlerden ve tapınağın kendi mülklerinden gelen kiralar, borç verilen paralardan gelen yüksek faizler vardı. Arkeolojik bulgulardan da anlaşıldığı gibi, Artemis Tapınağı çok eski dönemlerden beri çok sayıda hacı ve turist çekmiş önemli bir kutsal alandı. Tapınağın asıl geliri bu kişilerden ve yanı başındaki kutsal limanı kullanan gemilerden elde ediliyordu. Tüccarlar mallarını güven altında tutmak amacıyla tapınağın bir duvarla çevrilmiş olan avlusuna bırakıyorlar, gelirlerini de tapınakla paylaşıyorlardı. Ayrıca, tapınağın avlusu her türlü sığınmacı için

---

27 Freeman 2003, s.161 ve 202.

28 Bammer 1985, s.108.

tek güvenli yerdi. Tapınağın sığınma yasasından toplumun farklı kesimlerinin yararlanması, ününe ve hazinesine katkıda bulunuyordu [29]. Artemis Tapınağı'nın o döneme kadar inşa edildiğini bildiğimiz Mısır, Mezopotamya ve Anadolu (Hitit, Urartu) tapınaklarından çok önemli bir farkı vardı. Tapınak ve çevresindeki duvarla tanımlanan avlu, ne bir krala ne de başka bir kuruma bağlı olan, kendi kendini yöneten, kendi mülkleri, özel bir bütçesi olan ve çok farklı işlevleri toplumun bütün katmanlarına statü farkı gözetmeksizin sunan bir kamusal alandı. Tapınağa bırakılan armağanlara bakılırsa, etkinlik alanı da çok genişti; çok uzak mesafelerden, doğu kökenli kişiler de burayı ziyaret edip kendi inançları doğrultusunda adak yapıyorlardı [30]. Farklı nedenlerle birkaç kez yıkılıp yeniden yapılan Artemis Tapınağı'nın önemini İÖ 4.yüzyıl sonlarına kadar koruduğunu gösteren önemli kanıtlar vardır [31]. Tapınak işlevini yitirse de, iyi liman olanaklarına sahip olan Ephesos kenti Roma döneminin sonlarına kadar önemini korumuş, ancak liman Gediz'in getirdiği alüvyonlarla dolunca işlevini yitirmiştir.

Mal ve yolcu trafiği açısından önemli bir karayolu bağlantısı olan Ephesos-Sardis yolu Anadolu'yu batıdan doğuya baştan başa katederek Mezopotamya'nın ünlü ve zengin başkentlerine ulaşıyordu. Pers Kralı Kyros da Kral Yolu adı verilen bu yolu kullanarak, ordusu ile birlikte Sardis'e kadar geldi, surlarla çevrilmiş bir kent olan Lydia başkentini kuşattı, Kral Kroisos'u esir aldı, ünlü hazinesini ele geçirdi ve Lydia Krallığı'na son verdi. Sonra da, kentler yakılıp yıkılmadan, bütün İonia ve güneyindeki Karia Perslerin egemenliği altına girdi [32]. İÖ 6.yüzyıl ortalarından başlayarak Büyük İskender'in Sardis'e girdiği İÖ 334 yılına kadar kent Perslerin kurduğu *satraplık* (eyalet) sisteminin Batı Anadolu'daki merkezi olarak işlev gördü. Bu yönetim birimi Sparda (Sardis-Lydia), Karka (Karia) ve Yauna'yı (İonia) kapsıyordu [33].

---

29 Trell 2000, s.79-81.

30 Bammer 1985, s.190.

31 Artemis Tapınağı'nın inşa sürecinin ilginç öyküsü için bakınız: Aktüre 2003, s.192-199.

32 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 1.kitap, 80-91. bölümlerde Sardis'in Persler tarafından ele geçirilişi ve Kroisos'un esir alınışı anlatılmaktadır (Herodotos 1991, s.41-46).

33 Mierse 1983, s.100.

Persler Sardis'e yerleştikten sonra, kentin doğu-batı ticaretindeki artan önemini gösteren en somut kanıt, pazaryeri ve iş merkezi işlevi gören *agora*nın eskisinden daha geniş bir alan kaplamasıdır. Herodotos'un açıklamalarından da Sardis'i doğudaki başkentlere bağlayan Kral Yolu'nun, ticaret ve ordu yolu olarak öneminin arttığını, ulaşım ve haberleşme alanında etkin önlemler alındığını anlıyoruz [34]. Persler Lydia'nın yerel kültürünü sona erdirecek bir girişimde bulunmadıklarından, İonia, Mısır ve Babil'in tersine, Lydia'da Pers yönetimine karşı herhangi bir başkaldırı olayı yaşanmadı [35].

Persler tarafından Anadolu'da kurulan mekansal ilişkilerin belki de en önemli iki boyutu "karasal" ve "çokuluslu" olmasıdır. Bunlar bu çalışmada ele alınan bütün büyük imparatorlukların ortak özelliklerinden olduğundan ve Persler bu konuda bir "ilk örnek" oluşturduğundan, bundan sonraki alt bölümde Pers İmparatorluğu'nun yönetim yapısının ve buna bağlı olarak ortaya çıkan toprak-insan ilişkilerinin incelenmesi, karşılaştırmalı çözümleme yöntemini kullanmak için genel çerçeveyi kurmak açısından yararlı olacaktır.

B. Pers İmparatorluğu'nun Kurduğu Yönetim ve Denetim Sisteminin Anadolu'da Neden Olduğu Siyasal ve Mekansal Dönüşüm

Assur yazılı kaynaklarında İÖ 9.yüzyıldan başlayarak İran kökenli iki topluluğun adı geçmektedir. Bunlar Medler ile Perslerdir. Medlerin bölgedeki diğer göçer topluluklardan daha erken bir tarihte ekonomik açıdan gelişerek bağımsız bir devlet kurabilmelerinin nedeni, güçlü ve zengin komşuları Assur, Elam ve Babil'i Hindistan'a bağlayan ticaret yolu üzerinden Doğu ile kurdukları ticaret ilişkileriydi. Önceleri Assurluların saldırıları yüzünden siyasal açıdan bir varlık gösterememiş olsalar da, Hint-Avrupa kökenli bir topluluk olan Medler, İÖ 612'de Assur Krallığı'nın yıkılmasından ve başkent Ninova'nın harabe haline gelmesinden sonra, İÖ 6.yüzyılın ilk yarısında, başkenti Ekbatana olan, doğuda İran yaylalarından, güneyde Basra Körfezi'ne, batıda ise Orta

34 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 5.kitap,52-54.bölümler; 8.kitap, 98.bölüm (Herodotos 1991, s.261-262 ve s.418).

35 Mierse !983, s.107-108.

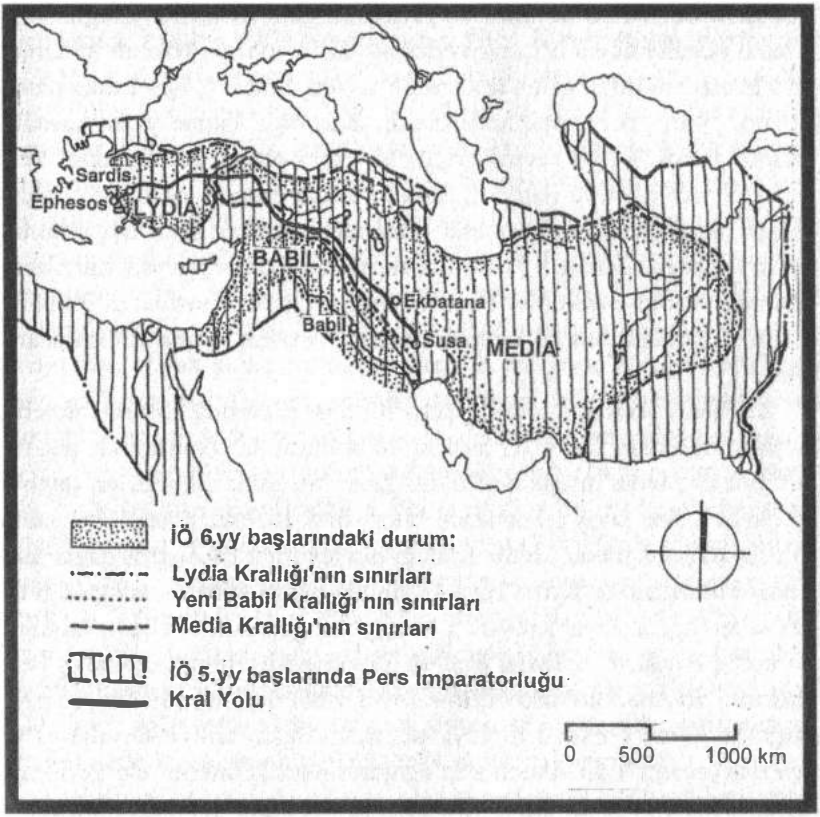

Şekil 1.4. İÖ 6. yüzyılın başlarında Ortadoğu'daki devletler sistemi
Kaynak: V. DİAKOV ve S. KOVALEV (1987), *İlkçağ Tarihi*, Ankara: V.Yayınları, s.251'deki haritadan çizildi.

Anadolu'da Kızılırmak vadisine kadar çok geniş bir alanda Media Krallığı'nı kurmuşlardı. Medlerin soyundan gelen krallar Orta Anadolu'ya kadar gelerek Lydialılarla savaştılar, ancak bir varlık gösteremediler [36]. (Şekil 1.4)

Herodotos'un verdiği bilgilerden aynı dönemlerde Perslerin de giderek güç kazandığını ve İÖ 6.yüzyılın ikinci yarısında yönetimin Medlerden Perslere geçtiğini öğreniyoruz [37]. Persler İÖ 6.yüzyıldan

36 Starr 1991, s.137-139.
37 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 1.kitap, 108-130.bölümler (Herodotos 1991,

çok daha önceki bir tarihte İran yaylasının güneybatısında, bugün Fars eyaleti olarak bilinen bölgeye yerleşmiş, Hint-Avrupa kökenli Akhamenid Hanedanı'ndan gelen krallarının yönetiminde [38], aşiret düzeninde yaşayan, yarı göçer topluluklardandı. Bu bölge Yunan yazılı kaynaklarında Persis, Doğu kaynaklarında ise Parsa olarak geçmektedir. Yerleştikleri yer Elam'ın başkenti Susa'ya yakın, Anşan adı verilen dağlık bölge olduğundan, Persler eski dönemlerden beri Elam uygarlığının etkisi altında kalmışlardı [39]. Bunun en iyi kanıtları, resmi yazı dili olarak Elamcayı kabul etmeleri ve Pers İmparatorluğu'nu kurduktan sonra da Elam'ın başkenti Susa'yı uzun bir dönem başkent olarak kullanmalarıdır.

Medlerin yönetimi altındayken, İÖ 550 yıllarında Akhamenidlerin beşinci kralı olan Kyros bir ayaklanma sonrasında yönetimi ele geçirerek bütün Media'ya egemen oldu. Kyros'un sahip olduğu en önemli güçler, en ileri savaş tekniklerini bilen, hızlı hareket esnekliğine sahip atlı süvariler olan eski Media Krallığı'nın askerleri ile Zagros dağlarının zengin otlaklarıydı. Kyros İÖ 547 yılında batıya yöneldi, zenginliği ile ün salan Lydia Kralı Kroisos'u bozguna uğratarak esir aldı, başkent Sardis'i ele geçirdi ve Lydia Krallığı'na son verdi. Bunun ardından Pers ordusu Batı Anadolu'daki bütün kent-devletlerini, savaşmadan, vergiye bağladı. Kyros buradan doğuya yöneldi, Afganistan ve Orta Asya'ya seferler yaptı, Doğu Akdeniz'in zengin liman kentlerini ele geçirerek denizcilikleri ile ünlü Fenikelileri kendi donanmasına kattı. Sonunda Mezopotamya'nın zengin ovalarının hakimi Babil Krallığı'na yöneldi ve büyük bir savaşta üstün gelerek, İÖ 539 yılında ünlü Babil kentini ele geçirdi. Kyros böylece on yıl gibi kısa bir sürede batının, Mısır hariç, güneyin tek hakimi oldu. Kurduğu Akhamenid İmparatorluğu, doğudan batıya yaklaşık 4.000 kilometre, kuzeyden güneye 1.500 kilometre olarak ölçülen, toplam 6 milyon kilometrekarelik yüzölçümü ve 35 milyon tahmin edilen nüfusuyla o tarihe kadar kurulan en büyük devletti [40].

---

s.51-59).

38 Starr 1991, s.140.

39 Mansel 1988, s.253.

40 Freeman 2003, s.90-91.

İÖ 560-530 yıllarında Persleri yöneten Kyros, Kyros Silindiri adı verilen yazıtta kendini şöyle tanımlıyordu: "Ben Kyros, dünya imparatorluğunun kralı, büyük kral, güçlü kral, Babil Kralı, Sümer ve Akat Kralı, dört dünya parçasının kralı" [41]. Gerçekten de Kyros'un sahip olduğu topraklar öylesine geniş, farklı, çeşitlenmiş ve o zamana kadar bilinen yöntemlerle yönetilemez boyutlardaydı ki, eski tek merkezli ve otoriter bir ulus-devlet yönetimi yerine, çokmerkezli, çokuluslu ve esnek bir yönetim modeline geçildi. Kyros ele geçirdiği Orta Doğu'nun güçlü devletlerinden Med Krallığı'nın başkenti Ekbatana'yı, Elam Krallığı'nın başkenti Susa'yı ve Babil Krallığı'nın başkenti Babil'i bölgesel yönetim merkezleri olarak kullandı. Yunan yazar Ksenophon'a göre, Pers kralı kışın yedi ayını Babil'de, baharda üç ayını Susa'da ve yazın iki ayını Ekbatana'da geçiriyordu. Kyros'tan sonraki krallar tarafından inşa edilen gerçek merkezler ise diğerlerinin daha doğusunda, bugün İran'ın sınırları içinde bulunan Pasargadae ve Persepolis'tir. Bu beş kentin hepsi de büyük, zengin ve görkemliydi, saraylarında bol miktarda gümüş, altın, değerli taşlar, değerli mallar bulunuyordu ve anıtsal yapılarla donatılmışlardı [42]. Bütün bu sarayların, geniş yönetim kadrolarının, güvenliği, haberleşmeyi, üretimi, dağıtımı sağlayan görevlilerin ve genelde kalabalık ülke halkının gündelik gereksinimlerini karşılamak o döneme kadar bilinenden daha farklı, daha gelişmiş, esnek bir ekonomik örgütlenmeyi ve onu denetleyen yeni bir yönetim biçimini gerektirmişti.

Kral Kyros'un, ordunun yaptığı seferlere komutan olarak katılmasının dışında, geniş imparatorluğunun sınırları içinde sürekli seyahat etme alışkanlığı vardı. Bu geziler sırasında ziyaret ettiği kendisine bağımlı ülkelerin kentleri ve büyük yerleşim yerleri, onu ve birlikte seyahat ettiği kalabalık grubu ağırlamakla yükümlüydüler. Örneğin, bir keresinde bu seyahat grubu 30.000 piyade asker, 400 atlı, 200 soylu akraba, 15 araba dolduran eşler, çocuklar, onların bakıcıları ve eğitmenlerinden oluşmuştu. Kral için günde 1000 hayvan kesildiği düşünülürse, grupta geniş bir mutfak ve eğlence kadrosu da bulunuyordu. Bu kalabalık

---

41 Wiesehöfer 2003, s.358.

42 Pers İmparatorluğu'nun başkentleri Ekbatana, Susa, Babil, Pasargadai ve Persepolis'in morfolojik, mitolojik ve mimari özellikleri Toteva 2007, s. 36-53'de ayrıntılarıyla incelenmektedir.

grupları ağırlama masrafları ve vermekle yükümlü oldukları armağanlar, kimi zaman onları konuk eden beldenin mali kaynaklarını önemli ölçüde zorluyordu. Kral kabul ettiği armağanları, birlikte seyahat ettiği soylulara ve güvenliğini sağlayan askerlerine dağıtıyordu. Bu yaşam tarzı, sadece hükümdarın üstün konumunun bir göstergesi olmayıp, aynı zamanda da toplumsal ve politik ilişkilerin düzenlenmesi açısından kral ile uyrukları arasında, artı ürünün yeniden dağıtımında değiş-tokuş işlevi görüyordu. Yönetim biçimi olarak da "gezgin kral", hangi toplumsal ve siyasal konumda bulunurlarsa bulunsunlar, uyruklara, kralın başat ve kendilerinin bağımlı konumunu, onların bağlılık ve maddi destek yükümlülüklerini, mevkilerinin, görevlerinin ve maddi refahlarının hükümdarın lütfuna ve otoritesine bağlı olduğunu anımsatmaktaydı. Kral seferlerinde ve gezilerinde "gezici saray" olarak nitelendirilebilecek, çok büyük boyutlarda bir çadırda oturuyor, iktidarının göstergeleri olan simgeleri ve eşyaları da yanında bulunduruyordu. Böylece, kralın o anda durduğu yer iktidarının ve otoritesinin merkeziydi [43].

Kralın sıklıkla yaptığı bu gezilerde geniş ülke sınırları içinde toprak-insan ilişkilerini de yakından incelediği ve denetlediği anlaşılıyor. Kral, kendisinin gidemediği yerlere güvendiği kişileri göndererek denetim işini onlara yaptırıyordu. Toprağı kullananlar aynı zamanda orduda görevli kumandanlardı ve toprağına yoğun bir nüfus yerleştirmiş, toprağını işlemiş ve onu taşıyabildiği kadar verimli bir şekilde kullanmış olanlar armağanlarla ödüllendiriliyor, kendilerine orduda daha yüksek bir statü sağlanıyordu. İhmalkarlık veya başka nedenlerle toprağını işlememiş ve seyrek nüfus yerleştirmiş olanlar ise cezalandırılıyor, görevinden alınıyor ve yerine başka biri komutan olarak atanıyordu [44]. Ekonomik ve siyasal gücü büyük ölçüde göçerlerin donanımlı ve dayanıklı atlılarından oluşan ordunun gösterdiği başarıya dayanan Pers İmparatorluğu, böylece, tarımsal üretimle askerlik hizmetini birlikte çözen bir yöntem uygulamıştı. Her zırhlı süvariye savaşa katılırken getirmekle yükümlü olduğu başlık takımıyla bir at, bir eyer, bir miğfer, bir demir zırh, bir bronz kalkan, 120 ok, bir demir topuz, iki demir mızrak ile

---

43 Wiesehöfer 2003, s.68-73.

44 Wiesehöfer 2003, s.120.

bir miktar "iaşe parası" karşılığında bir parça toprak (Osmanlı döneminden bildiğimize benzer bir tür "tımar") armağan olarak verildi [45]. Böylece Hititlerden sonra ilk kez "çiftçi-askerler" bu dönemde ortaya çıkmış oldu. Bu model Anadolu'da Perslerden sonraki büyük imparatorluklarda da tekrar karşımıza çıkacaktır. Persler tarafından uygulanan toprak düzeninin ikinci önemli sonucu ise, orduda görevli komutanların önderliğinde, onlara verilen topraklar üzerinde ve onların denetimi altında göçerlerin yerleşik düzene geçmelerinin sağlanmış olmasıdır.

Dönemin yazılı belgelerinde çok sayıda bürokratın görev ve yükümlülükleri, kral ailesinin ellerindeki mallar, kral tarafından soylulara ve hayırseverlere verilmiş mülklerin kayıtlarına sıkça rastlanmıştır. Buna karşın, özgür köylüler, zanaatkarlar, ve çalıştıkları kişilerle birlikte çiftlik sahipleri, merkezi yönetim tarafından hiçbir şekilde kaydedilmemişlerdir [46]. Bunun nedeni, bu kesimin etkinlik alanının yerel/yöresel düzeyde kalmış olması nedeniyle sadece yerel yöneticiler ve onları denetleyen satraplar tarafından kaydedilmiş olması olabilir.

Devletin temel geliri olan vergiler ise satraplık düzeyinde toplanıyor ve belirli bir bölümü yönetim bölgesinin gereksinimleri için ayrıldıktan ve metaller arıtıldıktan sonra devletin resmi parası olarak basılmak üzere yönetim merkezine gönderiliyordu. İmparatorluk, her biri kral ailesinden, ya da soylu sınıftan seçilen, yani merkezden atanan bir valinin yönetiminde 20 satraplığa bölünmüştü [47]. Her satrap yönettiği bölgede en yüksek yargıç görevini yürütüyordu. Satrapların maaşlarını ve yönetim giderlerini halk ödüyordu. Ayrıca her satraplıkta bir garnizon ve bir askeri komutan vardı, satrapla komutan birbirlerini denetlerlerdi. Kralın kardeşi ya da oğlu olan, silahlı bir birlikle satraplıkları dolaşarak beklenmedik zamanlarda hepsini denetleyen yüksek rütbeli bir kişi daha vardı ki o da yönetimle ilgili sorunlar konusunda doğrudan merkeze bilgi veriyordu. Kusursuz bir biçimde kurulan bu denetim sistemi merkezi yönetimin güçlü olduğu zamanlarda çok iyi işlemişti, krallar öldüğünde de bürokrasi devam ediyordu [48].

---

45 Wiesehöfer 2003, s.146.

46 Wiesehöfer 2003, s.126.

47 Lissner 2006, s.90; Freeman 2003, s.92. Bu konuda temel kaynak, daha sonra da değinileceği gibi, Herodotos 1991, s.172-174'tür.

48 Lissner 2006, s.91.

Her satrap kendi yönetim bölgesinde, elinde bulunan ve Perslerden öncekiler tarafından düzenlenen kadastro ve kütüğü kullanarak, aynı zamanda da geleneksel işleyişe uyarak, toprağa ilişkin verginin, başka bir deyişle haracın saptanması ve toplanması yetkisine sahipti. Bu süreçte satrap, belirli imtiyazları olan grupları, büyük toprak sahibi olarak vergi yükümlüsü sayılan tapınakları, köyleri, kentleri iyi bilen yerel görevlilerden yararlandı. Bu bağlamda, daha önce değinilen "askeri tımarlar" satılamaz ama miras bırakılabilir topraklar olarak kendine özgü bir durum oluşturdu. Zaman içinde bu toprakları kiraya verenlerin sayısı arttı, vergi ödemek askerlik hizmetinin yerini aldı.

İmparatorluğun resmi kayıtlarında adı geçen, özellikle de tarım alanında çalışan kişi ve grupların ücretleri tarım ürünü veya tüketim malı olarak ödendi ve bunların kayıtları düzenli biçimde tutuldu. Bazı yörelerde, özgür köylüler, kiracılar, büyük toprak sahipleri arasında vergilerini 1/10 oranında tarım ürünü olarak ödeyen gruplar da vardı. Bu durumda ürünler depolarda toplanıyor, ücretleri tarım ürünü olarak ödenen kişi ve gruplara dağıtılıyordu. Tarım alanında, tohumluk dağıtımı, üretilen ve tüketilen tahıl miktarı yanında üretilen ve tüketilen diğer ürünlerin kayıtlarının çok sayıdaki katip ve diğer devlet görevlileri tarafından çok ayrıntılı ve dikkatle tutulmuş olması [49], çok geniş bir alana yayılan, çok kalabalık bir nüfusun gündelik gereksinimlerinin karşılanması için en temel koşul sayılabilir. İmparatorluğun sınırları içinde o yıl kıtlık çeken bir bölgeye diğer bölgelerden özellikle tahıl aktarılması, geçimlik ekonomi düzeninde yaşayan toplumlarda, sosyal düzeni korumak için, tarih boyunca merkezi yönetimin başlıca yükümlülüklerinden biri olmuştur. Bu süreçte, bölgeler arasında iletişimi sağlamak amacıyla, resmi kayıtlarda ülke sınırları içinde tek bir yazının kullanılması gerekmiştir.

Aynı konuda bir diğer önemli koşul ise çok etkin bir dağıtım ve haberleşme sisteminin geliştirilmiş olmasıydı. Persler, kendi zamanlarının en gelişkin ve uygar toplumları sayılan Hitit, Elam, Media, Assur, Babil ve Lydia'nın ardılları olarak birçok konuda önemli bir deneyim birikimine sahiptiler. Örneğin, Persler Anadolu'yu işgal ettiklerinde,

---

49 Wiesehöfer 2003, s.106,109-110,118.

Hititlerin, Assurluların ve diğer öncellerin kullandıkları yollar çok iyi durumdaydı. Yazılı metinlerde, döşenmiş olmamalarına karşın, yolcu arabalarıyla bu yollarda görece rahat bir şekilde seyahat edildiğinden bahsedilmektedir. Bu yollar askeri amaçla, savaş arabalarının, askerlerin, savaş malzemesinin, erzakın ve habercilerin en hızlı şekilde taşınabileceği, buna ek olarak da sivil yolcuların, tüccarın, mal ve para yüklü kervanların güven içinde seyahat edebileceği donanıma sahipti. Ulaşım ağı boyunca kraliyet istasyonları, koruma kaleleri ve konaklama yerleri inşa edilmiş, yol bekçileri, tez ulaklar, gezi refakatçileri, kervan kılavuzları gibi geniş bir hizmetli kadrosu görevlendirilmişti [50]. Eklenmesi gereken bir önemli nokta da, sonraki dönemlerde taşımacılıkta yoğun biçimde kullanıldığını bildiğimiz develerin Anadolu'ya ilk kez Persler tarafından getirildiği ve Sardis'in ele geçirildiği savaşta kullanıldığıdır [51].

Persler, özellikle imparatorluk yollarına çok önem verdiler, hazır buldukları yol ağını genişlettiler, geliştirdiler ve ölçtüler. Bazı yerlerde kilometre taşı işlevi gören yol işaretleri kullandılar. Bu yollar başkent Susa'yı Ekbatana'ya, Babil'e ve Sardis üzerinden Ephesos'a bağlayan yollardı [52]. Bunların en uzunu olan ve Kral Yolu olarak bilinen Susa-Ephesos yolunda seyahat süresi üç aydı [53].

Persler Anadolu'da Kral Büyük Kyros'un isteği doğrultusunda iki yönetim bölgesi, yani satraplık kurdular. Bunlardan birincisi yönetim merkezi Sardis olan Sparda, ikincisi ise yönetim merkezi Daskyleion (Ergili) olan Katpatuka idi [54] ve Ege Denizi kıyılarında yoğunlaşan *polis*leri de bu satraplara bağladılar. Böylece merkezi yönetim, belirli yerlerde askeri üsler ve koloniler kurarak, bu bölgelerin idaresini bütünüyle satraplara bıraktı. Aradaki mesafe dikkate alınırsa, Susa ya da Ekbatana gibi başkentlerde oturan Pers krallarının Anadolu'daki yönetim ile yakından ilgilenmedikleri açıktır. Sınırsız yetkilere sahip olan satrapların, *polis*lerde kendilerinden önce seçimle gelen yöneticilerin yerini, kendilerini destekleyen tiranların almasını teşvik etmeleri, yerel siyasal

---

50 Wiesehöfer 2003, s.122.

51 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 1. kitap, 80. bölüm (Herodotos 1991, s.41).

52 Wiesehöfer 2003, s.124-125.

53 Starr 1991, s.279.

54 Schwetheim 2009, s.39.

dengelerin bozulmasına yol açtığı gibi, ne ekonomik ne de sosyal açıdan yönettikleri bölgelere bir katkı sağladı [55].

Orta Doğu'nun tarihinde belirli bir ulusa bağlı olmayan, çokuluslu ilk devlet sayılan Pers İmparatorluğu'nu kuran, ekonomik ve siyasal açıdan ülkenin bölünmesini önlemek için tek para birimi uygulamasını, tüm imparatorluğa bağlı bölgeleri birbirine bağlayan donanımlı yol ağını ve sürekli fetihler yapan güçlü ordusunu ayakta tutan bir ekonomik sistemi geliştiren başarılı Kral Kyros, son yıllarını ülkesinin kuzeydoğusunda oturan step kavimleriyle savaşarak geçirdi. İzlediği görece esnek politikalarla, geniş imparatorluk sınırları içinde yaşayan farklı kültürel kimliklere sahip topluluklara, yerel dinlere ve tanrılara karşı tolerans göstererek, yabancı kavimlerin Pers yönetimini benimsemesini sağladı. Örnek vermek gerekirse, Babil'i ele geçirdikten sonra, İÖ 586 yılından beri kentte sürgün hayatı yaşayan İbranilere ülkelerine geri dönüp, Kudüs'te yeni bir tapınak inşa etme izni verdi [56]. Ayrıca, bazı yönetim bölgelerinde yerel dil ve yazı sisteminin kullanılmasına, bazı kentlerin kendi paralarını basmalarına da izin verildi. Bu ayrıcalıklara ek olarak, imparatorluğun sınırları içindeki bütün uluslara eşit davranılmadığı, Perslere, Medlere ve Elamlılara seçkinler olarak özel davranıldığını gösteren belgelere rastlanmıştır.

Kyros'un yerine geçen oğlu, Pers İmparatorluğu'nun ikinci kralı olan ve kısa bir süre yönetimde kalan Kambizes'in en önemli başarısı, İÖ 525 yılında Mısır'ı ele geçirerek Pers İmparatorluğu'nun güney sınırını Orta Mısır'a kadar genişletmesidir. Batı dünyasının yakından tanıdığı üçüncü kral I.Dareios'a gelince, İÖ 518 yılında çıkan büyük ayaklanmayı bastırdıktan sonra devlet yönetimini yeni baştan yapılandırarak imparatorluğun topraklarını 20 vergi bölgesine ayırdı. Bunu yaparken Kyros'un dönemindeki satraplık sistemini sürdürdü ve geliştirdi. Sayıları ve sınırları zaman içinde değişen, ancak 20'den az olmayan, askeri ve mülki yönetim erkini elinde bulunduran, kralın vekili sayıldığından merkezi yönetimin otoritesini temsil eden satraplık kurumu, zaman içinde nitelik değiştirdi. Örneğin, Batı Anadolu'daki Daskyleion Satraplığı, kuşaklar boyunca miras gibi babadan oğula ge-

---

55 Mansel 1988, s.253-254.

56 Starr 1991, s.279; Mansel 1998, s.254.

çerek aynı ailede kaldı. Sivil ve askeri gücün tek elde toplanması, bazı durumlarda satrapların merkezi hükümet karşısında özgür kalmalarına, hatta İÖ 5.yüzyıl ortalarından başlayarak, ayaklanmalarına neden oldu. Böyle haberler karşısında merkezi yönetim bölgeye denetçiler göndererek çıkan sorunları öğrenmeye ve önlemeye çalıştı [57].

İÖ 522-486 yılları arasında, yaklaşık 40 yıl, Pers İmparatorluğu'nu yöneten I.Dareios döneminde, ayaklanmaların bastırılarak siyasal bütünlüğün sağlanması ve yönetim yapısının yeniden düzenlenmesi gibi başarılı işlere koşut olarak, ekonomik yapının temelini oluşturan fetihlere devam edildi. I.Dareios İÖ 513 yılında batıya yaptığı seferde İstanbul Boğazı'nı geçerek Trakya'ya girdi, Tuna nehrini aşarak Dinyester ırmağına kadar ilerledi, bütün Trakya ve Makedonya Perslerin egemenliği altına girdi. İki yıl sonra da Hindistan'a bir sefer yaparak İndus nehrini geçti ve bugünkü Sind yöresinde bir satraplık kurduktan sonra başkente geri döndü. I.Dareios'un fetihleri ile Pers İmparatorluğu en geniş sınırlarına, toplam nüfusu ise 40 milyona ulaştı [58] ve yükseliş dönemi böylece sona erdi. (Şekil 1.5) I.Dareios döneminde imparatorluğun yönetim birimlerini oluşturan 20 satraplık Mısır, Filistin, Suriye, Fenike, Lydia, Phrygia, İonia, Kapadokia, Kilikia, Armenia, Assur, Kafkasya, Babil, Media, Persia, bugünkü Afganistan-Balucistan, Hindistan-İndus'un batısı, Sogdiana, Baktria, Massagatae ve Orta Asya göçerlerinin yaşadığı diğer bölgeleri kapsıyordu. Persler bu çok geniş imparatorluk sınırları içinde, haberleşme ve askeri amaçla çok gelişmiş bir yol sistemi kurmuş olsalar da bölgelerarası ticareti geliştirmek konusuna fazla ilgi göstermediler, ülke ölçeğinde bu alanı Babilliler, Fenikeliler ve Yahudiler gibi yabancılara bıraktılar. Varlıklı kesimler gereksinimlerini kendi topraklarından ve işliklerinden sağladılar, pazar tipi alış-verişe ilgi göstermediler. Her bölgenin kendi dilini, yargı sistemini, geleneklerini, para sistemini, dinsel ve moral değerlerini, hatta bazı durumlarda kendi yerel krallık sistemini koruması konusunda, devlete karşı vergi ve hizmet yükümlülükleri yerine getirdiği sürece bir sorunu yoktu [59].

---

57 Mansel 1988, s.254, 257-259.

58 Durant 1954, s.355.

59 Durant 1954, s.358 ve 363.

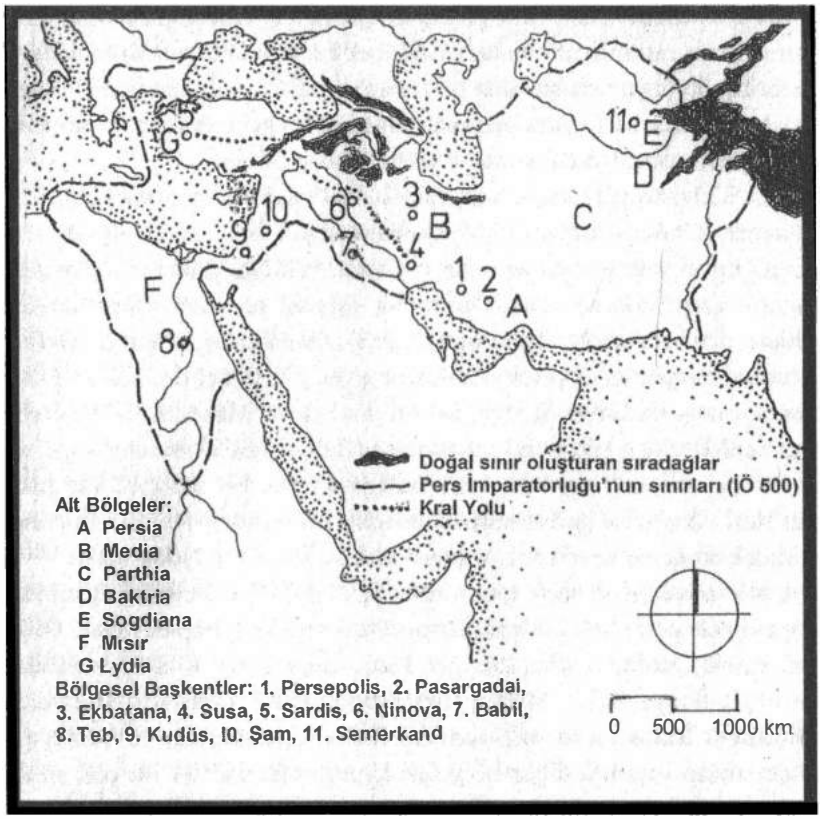

Şekil 1.5. İÖ 500 yıllarında, I.Dareios döneminin sonunda Pers İmparatorluğu'nun ulaştığı en geniş sınırlar

Kaynak: K.ARMSTRONG (2007), *The Great Transformation*, New York: Anchor, s.252'deki şekil ve H.G.WELLS (2000), *A Short History Of The World*, Harmondsworth: Penguin Books, s.74'deki şekil birleştirilerek çizildi.

Perslerin egemenliği altındaki bütün idari birimler ve kentler devlete belirli bir miktar vergi, gereğinde gemi ve asker vermekle yükümlüydü. I.Dareios döneminde vergiler bazen tarım ürünleri olarak alınsa da, esasta para olarak ödeniyordu. Bu durum para ekonomisinin egemen olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Pers İmparatorluğu'nun sınırları içinde geçen para birimi kralın adını taşıyan ***dareikos*** idi ve bu metal

paranın üzerinde diz çökerek ok atan, yani savaşan kral tasviri vardı. 8,42 Gram ağırlığındaki *dareikos* için önce altın kullanıldı ve kral satrapların gümüş para basmasına da izin verdi. Bir altın *dareikos* 13 adet gümüş paraya eşdeğer sayılıyordu. Sağlanan bu esneklik imparatorluğun batısındaki satraplıklarda, yani Lydia ile Batı Anadolu kıyılarındaki kentlerde vergilerin toplanmasında ve genelde para ekonomisinin gelişmesinde büyük bir katkı sağladığı halde, imparatorluğun doğusundaki Mısır, Babil ve merkezi oluşturan Persis'te yeni para sistemine uyum süreci uzun zaman aldı [60].

I.Dareios döneminin son yıllarında doğduğu varsayılan ünlü Yunan tarihçisi Herodotos'un verdiği bilgilerden, vergi toplanan yönetim bölgelerinin, yani 20 satraplığın kapsadıkları alanlar ve merkezi yönetim tarafından toplanan yıllık vergi miktarlarına ilişkin şöyle bir liste ortaya çıkıyor [61]:

1. İonia, Aiolia, Karia, Lykia ve Pamphylia'dan toplam 400 *talent* gümüş
2. Mysia, Lydia, Lasonia, Kabalia ve Hytenneia'dan toplam 500 *talent* gümüş
3. Phrygia, Asia Thrakları, Paphlagonia, Mariandyn ve Suriye'den toplam 360 *talent* gümüş
4. Kilikia'dan günde bir tane hesabıyla toplam 365 adet beyaz at ve 500 *talent* gümüş
5. Kilikia ve Suriye sınırından başlayıp Mısır'a kadar uzanan bölgeden, Fenike, Filistin ve Kıbrıs Adası dahil, toplam 300 *talent* gümüş (Arapların oturdukları bölgelerden vergi alınmıyor)
6. Mısır ve Libya'dan toplam 700 *talent* gümüş
7. Sattagydler, Gandarlar, Dadikler ve Aparytlerden toplam 170 *talent* gümüş
8. Susalılar ve Kissialılardan toplam 300 *talent* gümüş
9. Ekbatana ve Media'nın geriye kalan yerlerinden 1000 *talent* gümüş

---

60 Breasted 1944, s.271.

61 Karia kenti Halikarnassos'ta (bugünkü Bodrum) doğduğu, İÖ 490-425 yılları arasında yaşadığı ve isminin İÖ 468-467 yıllarında duyulmaya başladığı varsayılan tarihçi Herodotos'un, saltanatı ölümüyle İÖ 486 yılında sona eren Pers Kralı Dareios dönemi hakkında verdiği kapsamlı bilgiler, her dönemde Pers İmparatorluğu için en temel kaynaklardan biri olmuş, batı dünyası Persleri onun gözüyle tanımıştır.

10. Parikanlar ve Orthokorybantlardan 450 *talent* gümüş
11. Pausikaililer, Pantimathililer ve Daritaililerden toplam 200 *talent* gümüş
12. Baktria'dan Aigles ülkesine kadar olan bölgeden toplam 360 *talent* gümüş
13. Karadeniz'in doğusundaki bölgeden toplam 400 *talent* gümüş
14. Sürgünlerin yerleştirildiği bölgeden ve çevresinden toplam 600 *talent* gümüş
15.Sakaeliler ve Kaspianlar toplam 250 *talent* gümüş
16.Partlar, Khorasanlılar, Safad ve Aryalılar toplam 300 *talent* gümüş
17.Parikanlar ve Asia Ethiopialılarından toplam 400 *talent* gümüş
18.Matienler, Saspeirler ve Alarodialılardan toplam 200 *talent* gümüş
19.Moskhi, Tiberani, Makronai, Mossyoikia ve Marsa'dan toplam 300 *talent* gümüş
20. En kalabalık grubu oluşturan ve en ağır vergiyi ödeyen Hintliler her yıl merkezi hükümete 360 *talent* altın tozu vermekteydiler.

Listeden izlenen önemli bir nokta ilk dört sırada yer alan Anadolu'daki satraplıklardan, kapladıkları alanlar görece küçük olmalarına karşın, toplanan vergilerin yüksek olmasıdır. Bu durum Anadolu'daki nüfusun, nüfus yoğunluğunun, kent ve genelde yerleşme sayısının yüksek, tarımsal üretim alanlarının verimli olmasının sonucu olmalıdır. Genelde imparatorluğun çevresini oluşturan bütün satraplıklar, oldukça geniş alanlar kaplamakta ve yüksek vergiler ödemekteydiler. Buna karşın imparatorluğun "merkez"ini oluşturan bölge, yani Persis halkı vergiden muaf tutulmuştu.

Herodotos, altın olarak toplanan vergileri de gümüş cinsinden hesaplayarak, toplam 20 yönetim bölgesinden toplanan yıllık verginin 14.560 *talent* gümüş olduğunu saptıyor [62]. Para ile ilgili maden ağırlığı olarak 1 *talent* (ya da *talanton*) gümüşün karşılığı 25,92 kilogram gü-

---

62 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 3.kitap, 90-95. bölümler (Herodotos 1991, s.172-174).

müştür [63]. Buradan toplanan yıllık vergi yaklaşık 378 ton gümüş olarak hesaplanıyor. Bir *dareikos*un maden ağırlığı 8,42 gram gümüş olduğuna göre, toplanan yıllık vergi 45 milyon *dareikos* demektir. Herodotos'un yaptığı gibi altının gümüşe oranı 1/13 alınırsa, her yıl yönetim bölgelerinden toplanan vergi yaklaşık olarak 29 ton altına eşdeğerdir ki, altının değerindeki değişimler hesaba katıldığında bile bugünkü karşılığı oldukça büyük toplamlara ulaşıyor [64]. Herodotos, büyük kralın her yıl hazineye ödenen, büyük miktarlar tutan bu gümüş paraları erittirip toprak kaplara doldurttuğunu, para gerektiğinde kapları kırdırıp yeteri kadar para bastırdığını anlatıyor.

Madeni paralar o dönemde yapıldıkları metalin değerini taşıdıklarından ticarette değiş-tokuş için kullanılmalarında bir sakınca yoktu, her zaman, değerini kaybetmeksizin, tekrar ergitilebiliyordu. Her paranın ağırlığı ve saflığı basıldığı krallığın mührünü taşıdığından, paranın değeri devlet garantisi altına alınmış sayılıyordu [65].

I.Dareios döneminde inşa edilen başkentler Susa ve Persepolis'in görkemli sarayları İÖ 5.yüzyılın ilk çeyreğine kadar Pers İmparatorluğu'nun ekonomik açıdan iyi durumda olduğunu gösteriyor. Bu sarayların yapımına imparatorluğun her tarafından katkı sağlanmıştı. Örneğin Susa'daki sarayın yapımı için Babil'den tuğlalar, Doğu Akdeniz'den sedir ağaçları, Lydia ve Baktria'dan altın, Mısır'dan gümüş, Nubia'dan fildişi, İonia ve Karia'dan yapı ustaları ve zanaatkarlar getirilmişti [66]. Persler gözle görülmeyen bir varlık olan tanrıları Ahura Mazda için tapınaklar ya da heykeller yapmadılar. Buna karşın Perslerin en büyük ve en görkemli eserlerinden biri I.Dareios adına dikilen kaya anıtıdır. Anıt İran'ın kuzey batısında Behistun'da 80 metre yükseklikte bir kayaya

---

63 Lissner 2006, s.91; Umar 1999, s.267.

64 İÖ 478-477 yılında kurulan Attika Deniz Birliği'nin 150 kadar *polis*ten topladığı yıllık verginin 460 *talent* gümüş olması (Starr 1991, s.393), Pers İmparatorluğu'nun yıllık bütçesinin büyüklüğü hakkında bir fikir veriyor.

65 Freeman 2003, s.161.

66 Persepolis'te 1935-1937 döneminde yapılan kazılar sırasında Elam diliyle yazılmış 30.000 tablet bulundu. Bunların çoğu yapı işleriyle ilgili faturalar, muhasebe kayıtları ve hesaplardı. Bu belgelerden sarayın inşaatının İÖ 518-İÖ 460 yılları arasında, yaklaşık 60 yılda tamamlandığı anlaşıldı (Lissner 2006, s.81).

oyulmuştu. Kralın kazandığı zaferi anlatan bu büyük kabartma anıtın altında eski Pers, Babil-Assur ve Elam dillerinde çiviyazısı ile yazılmış uzun bir yazıt bulunmaktadır.

Persler Orta Doğu'da çivi yazısını kullanan kavimlerin sonuncusuydular. Devletin resmi yazısı olan Pers çivi yazısı Babil, Assur ve Elam yazılarından alınmış 41 hece işaretinden oluşmaktaydı ve başka çivi yazılarına göre daha sadeydi. Pers yazıtlarına Kyros zamanından beri rastlanmaktadır. Bu yazıtların hemen hepsi resmi yazışmalardır. Resmi Pers çivi yazısı imparatorluğun yıkılmasından sonra tamamen ortadan kalkmıştır [67]. Bu durum Pers İmparatorluğu'nda resmi yazının geniş halk kitleleri tarafından kullanılmadığının da bir kanıtı sayılabilir.

I.Dareios'un saltanat döneminin ikinci yarısı Pers yönetimine karşı imparatorluğun batı sınırında patlak veren siyasal ayaklanmaları bastırmak ve Ege Denizi kıyılarına yerleşen *polis*lerle aralarındaki ticari ve siyasal rekabet nedeniyle sık sık bozulan güç dengelerini yeniden kurmak için savaşarak geçti. Başta liman kenti Miletos olmak üzere, İonia'daki bütün kentler uzmanlaşmanın, ekonomik gelişmenin ve bu gelişmeye ivme kazandıran rekabet ortamının yarattığı iç dinamikleri İÖ 6.yüzyılın sonlarına kadar korumuşlardı. Ekonomik gelişmenin verdiği güç ve cesaret ile, arkaik dönemin başlarından beri varlığını sürdüren İon Birliği'ne bağlı 8 kent [68], birliğin tarihinde ilk kez, örgütlü, gelişmiş bir siyasal ve askeri güç olarak işgalci Perslere karşı harekete geçti. Pers İmparatorluğu'nun batı sınırında ortaya çıkan, tarihte İonia Ayaklanması adı ile bilinen bu siyasal olayın temelinde Pers yönetiminin giderek artan vergi ve işgücü talepleri ile, başta Miletos olmak üzere, İonia kentlerinin genişlemekte olan pazar ilişkilerini engellemeye yönelik tutumu yatmaktaydı. Persler tarafından uygulanan yüksek gümrük vergileri, İonlar ile aralarındaki ticari rekabette Perslerin Fenikelileri kayırması, İonların Mısır'da, Nil deltasında kurdukları en önemli ticaret merkezleri olan Naukratis'in İÖ 525 yılında Mısır'ın işgali sırasında Persler tara-

---

67 Mansel 1988, s.261-262, 264-265; Freeman 2003, s.91-92.

68 Başlangıçta 12 İon kentinden oluşan İon Birliği'nden zaman içinde 4 kent ayrılmıştı. Perslere karşı örgütlenen kentler Miletos, Priene, Myous, Teos, Khios, Erythrai, Phokaia ve Samos'tur.

findan yakılıp yıkılması [69], İÖ 513 yılında Perslerin Trakya'yı, Marmara Denizi ve batı Karadeniz kıyılarını ele geçirerek İonların buralarda kurdukları kolonileriyle sürdürdükleri ticaret ilişkilerini engellemesi, İonların yeni koloniler kurma olanağını kaybetmeleri, batı Anadolu çiftçilerinin etkinlik alanlarını içerilere doğru genişletme olanağından yoksun kalmaları gibi etmenler *polis*lerin üretim ve ticaret alanının daralmasına neden olmuştu. Buna ek olarak, Pers yönetimi altında, İonların siyasal bağımsızlıklarını kaybetmeleri ve Perslerin desteğiyle tiranlığın kentlerde olağan bir yönetim biçimi haline gelmesi hoşnutsuzluğu arttıran önemli bir nedendi. İÖ 500-499 yıllarında, bu ekonomik ve siyasal oluşumlardan en çok zarar gören kent olan Miletos'ta yerel yöneticilere karşı başlayan ayaklanma, komşu kentlere de sıçrayarak genişledi ve tüm İonia kıyılarına yayıldı. Bütün kentler kendilerini yöneten tiranları devirerek bağımsızlıklarını ilan ettiler [70].

Ertesi yıl, yani İÖ 498'de, İon Birliği'ne bağlı kentler aralarında birleşerek Perslerin satraplık merkezi olan Sardis'e bir sefer düzenlediler, satrapın oturduğu kale dışında, kenti ele geçirip ateşe verdiler. Bu siyasal oluşumlar üzerine I.Dareios ordusuyla Batı Anadolu'ya doğru yola çıkınca, İonlar Ephesos'a kadar geri çekildiler. Bu ilk başarı üzerine İonia'nın güney komşuları olan Karia, Lykia ve Kıbrıs kentleri ile Marmara Denizi'nin kıyılarındaki koloniler Pers işgaline karşı girişilen bu ayaklanmaya katıldılar [71].

Pers Kralı Dareios ilk olarak İÖ 494 yılında ayaklanmanın merkezi ve önderi konumunda olan Miletos'a karşı yaptığı deniz savaşını kazanarak kenti ele geçirdi ve yakıp yıktı [72]. Bu savaşta Persler çok insan öldürdüler, aldıkları esirleri ise başkentleri Susa'ya gönderdiler, ayrıca Didyma'daki Apollon Tapınağı'nı da yağma ettiler ve yaktılar. Perslerin ayaklanmayı askeri güç kullanarak bastırma hareketi İÖ 493'de de devam etti ve son ayaklanan kentlerin ele geçirilmesiyle sona erdi. Satraplıklar eski haliyle yeniden kuruldu, ancak kentlerin ödemekle yükümlü oldukları vergiler arttırılmadı [73].

---

69 Naukratis ticaret kolonisinin önemi için bakınız: Aktüre 2003, s. 230-232.

70 Mansel 1988, s.265-266.

71 Mansel 1988, s.268-269.

72 Miletos kentinin mekansal dönüşümü için bakınız: Aktüre 2003, s.225-244.

73 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 6.kitap, 7-22.bölümler (Herodotos 1991,s.286-

İÖ 6.yüzyıl sona ererken İonia'da yaşanan siyasal bilinçlenme ve ardından gelen bozgun olayı, bütün İonia kentleri için ekonomik açıdan pazar ekonomisine geçiş sürecini yaşadıkları, kurdukları kolonilerle pazar alanlarını genişlettikleri, oldukça parlak geçen bir dönemin kapanması demekti. İonia kentleri bu tarihten sonra bir daha İÖ 6.yüzyılda yaşadıkları kültürel ve ekonomik zenginliğe erişemediler, siyasal bağımsızlıklarına kavuşamadılar, önce Perslerin, sonra da Atina'nın gölgesinde kaldılar [74]. Örneğin, Miletos'ta İÖ 495 yılından sonra yeni bir tiranlık dönemi başladı. Persler tarafından yakıp yıkılan kentin İÖ 5.yüzyıla ait olduğu saptanan bir plana göre yeniden inşa edilmesi gündeme geldiyse de bu süreç çok yavaş ilerledi ve yeni kent 120 hektarlık bir alan kaplayan eski kentin büyüklüğüne bir daha ulaşamadı [75]. Diğer bulgular ise eski kent ile bir ızgara plana göre gelişen yeni kent arasında sosyal açıdan bir fark gözlenmediğini, kültürel açıdan bir süreklilikten söz edilebileceğini göstermektedir [76]. Bu durum kenti terk edenlerin geri döndüğünü ve kaldıkları yerden yaşamlarına devam ettiklerini, kentin mekansal yapısındaki değişimin sosyal yapıyı fazla etkilemediğini düşündürüyor.

Batı Anadolu kentleri ile Persler arasındaki savaş ortamı, on yıl sonraki ikinci Pers istilası sırasında yön değiştirerek Batı Ege kıyılarına yöneldi. Yunanlar Perslere karşı direnebilmek için, Atina ve Delos gibi zengin ve güçlü kentlerin önderliğinde çeşitli birlikler kurdular, askeri güçlerini birleştirdiler, Perslerle kara ve deniz savaşlarında yüz yüze geldiler. Her iki tarafın da kazandıkları ve kaybettikleri savaşlar oldu. Zaman zaman da yenen ile yenilenin belli olmadığı durağan dönemler yaşandı. Pers Kralı I.Dareios İÖ 486'da ölünce yerine geçen oğlu Kserkses kendisine büyük bir ordu toplayarak Ege kentleriyle savaşmaya devam etti. Persler o tarihlerde ekonomik ve kültürel açıdan Ege dünyasının önderi konumundaki Atina'yı ele geçirmeyi hedef aldıkla-

---

290).

74 Tarih yazınında İÖ 500 yıllarında İonia Ayaklanması ile başlayan, İÖ 330 yıllarında Büyük İskender'in Pers egemenliğine son verdiği Doğu Seferi'ne kadar süren dönem Klasik Çağ olarak nitelendirilmektedir.

75 Gerkan 1924, cilt 17, s.124-125'deki haritada ızgara plana göre gelişen yeni kentin yerleşim alanı yaklaşık 90 hektar olarak ölçülmektedir.

76 Gorman 2001, s.212.

rından büyük bir ordu toplamışlardı. Herodotos, İÖ 480'de gerçekleşen ikinci büyük Pers istilası sırasında ordunun, Perslerin ve Medlerin dışında, imparatorluğun sınır bölgelerinden toplanmış Hintli, Arap, Etiyopyalı, Libyalı, Thrak, Kapadokialı, Phrygialı ve Lydialı askerlerden oluştuğunu anlatıyor [77]. Bu bilgilerden Anadolu'nun Pers ordusuna asker sağlayan önemli kaynaklardan biri olduğunu anlıyoruz.

Diğer yandan, bütün büyük imparatorluklarda olduğu gibi, Pers İmparatorluğu da karasal yanı ağır basan bir askeri ve politik güç idi. Atina ise İÖ 480'lerde bir deniz gücü olarak onların karşısına çıktı. Atinalılar için karada savaşmak pahalı bir işti, karada savaşacak askerlerin kendi zırhlarını ve silahlarını alacak kadar zengin olmaları gerekiyordu. Oysa kürekçilerin koruma amaçlı bir donanıma gereksinimleri yoktu. Böylece sayıları çok fazla olan yoksul yurttaş sınıfı, kürekçi olarak donanmaya alındı, devletin savunması onlara bırakıldı ve her biri 170 kürekçi ile çalışan *trireme*lerde görev aldılar. Atina'nın ekonomik gücü Attika'daki Laurion gümüş madenlerinden kaynaklanıyordu. Atinalılar yeni damarların bulunması ve bunların sistematik olarak işletilmesi sonucunda elde edilen gümüş fazlasıyla İÖ 482-481 yıllarında, bir buçuk yıl gibi çok kısa bir zaman içinde, 180 gemilik yepyeni bir donanma inşa ettiler [78]. İÖ 478-477 yılında Atina, Ege adaları, bazı İonia ve Aiolis kentleri arasında kurulan Attika Deniz Birliği bundan sonraki yüzyıl boyunca Anadolu'nun siyasal yaşamında oldukça etkili oldu. Savaş gücü İÖ 454'te Pers ordusu tarafından bozguna uğratılsa da, Atina İÖ 440-430 yılları arasında Ege Denizi kıyıları boyunca dizilen 150 *polis*i denetimi altına alarak, asıl amacı savunma ve deniz ticaretinde önderliği ele geçirmek olan bir "deniz imparatorluğu" kurdu [79].

Perslerin büyük bir yenilgiye uğratıldığı İÖ 480-479 yılı ile bir iç savaş niteliğinde olan Peloponnesos Savaşları'nın başlangıcına kadar süren yaklaşık 50 yıl, özellikle Atina ve genel olarak tüm Yunan dünyası

---

77 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 7.kitap, 60-83.bölümler (Herodotos 1991, s.344-348).

78 Mansel 1988, s.277.

79 Freeman 2003, s.246-251.

için bir Altın Çağ sayılmaktadır. Atina kenti denizaşırı yerlerde büyük başarılar kazanmış, Doğu Akdeniz'in siyasal ve ekonomik merkezi konumuna gelmişti. Kendilerine duydukları güvenin bir sonucu olarak, kültürün hemen hemen her alanında, felsefede, tarihte, tiyatroda, hitabet sanatında, mimarlıkta, heykeltıraşlıkta büyük atılımlar yaptılar ve Yunan toplumu uygarlık tarihlerinin herhangi bir dönemiyle karşılaştırılamayacak kadar yoğun bir gelişme çizgisi ortaya koydu [80].

İÖ 480-430 yıllarını kapsayan bu parlak dönemi sona erdiren ve Yunan toplumunu Atina'yı destekleyenler ile Sparta'yı destekleyenler olarak ikiye bölen Peloponnesos Savaşları ise Yunan dünyasını giderek *polis* idealinden uzaklaştırdı. İÖ 431-404 yılları arasında uzun bir dönemi kapsayan bu savaş ortamı, zenginler ile yoksullar arasında düşmanlığa zemin hazırladı. Atina'nın egemenliği yerini Sparta'nın üstünlüğüne bıraktı. Bu çekişme ortamında Yunanlar tarafından hala yarı barbar sayılan komşuları Makedonya Krallığı onların iç işlerine karışmaya başladı. İÖ 338'de Makedonların fetihleriyle başlayan gelişmeler sonucunda yerel *polis*ler bağımsızlıklarını kesin olarak yitirdiler. Bu değişim sürecinin arkasındaki temel nedenler sosyal ve ekonomikti, sonuçta kent-devletlerinin varlıklarını sürdürme olanakları ortadan kalkmıştı. Çiftçi-askerlerden oluşan çağı geçmiş yurttaş ordusu görevini yapamaz hale gelmiş, bu nedenle özellikle uzak yerlere uzun süreli bir savaş açıldığında yurttaşlar ordusunun yerini paralı askerler almaya başlamıştı. Bu değişim sürecinin bir diğer sonucu da Yunan dünyasında yoksul, siyasal hakları ellerinden alınmış, topraksız insanların, sığınmacıların, yabancıların ve kölelerin sayısının giderek artması oldu [81].

Perslere gelince, imparatorluk üçüncü kral I.Dareios ile kuruluş dönemini tamamlamış, onun ölümünden sonra duraklama dönemine girmişti [82]. Zaman içinde kıyılardaki denetim güçlerini kaybetseler de Anadolu'nun büyük bölümü hala onların egemenlikleri altındaydı. Batıdaki Sardis ve Daskyleion satrapları hala güçlüydü. Bunlara ek olarak Kilikia'da yönetim merkezi Tarsos olan ve Karia'da yönetim merkezi Halikarnassos olan birer satraplık bölgesi daha oluşturdular. Daha son-

---

80 McNeill 2008, s.192-193.

81 McNeill 2008, s.206.

82 Lissner 2006, s.82.

ra bunlara Phrygia ve Kapadokia satraplıkları eklendi. Zaman içinde bağımsız yerel beylerin, soylu ailelerin Pers yönetimine katılmasıyla ortaya çıkan bu süreç İÖ 4.yüzyıl başlarına kadar Perslerin Anadolu'daki siyasal etkinliklerini korumak istediklerini gösteriyor. Sonraki dönemde, özellikle İÖ 370-350 yılları arasında, Anadolu satrapları sık sık merkezdeki Pers kralına başkaldırdılar. Bu davranışlar çoğu kez yerel kişilerden seçilen satrapların güç kazanmak arzularından kaynaklansa da asıl neden merkezin yönetim gücünün zayıflamasıydı [83]. Burada vurgulamak gerekir ki, Ülkeler Kralı, ya da Krallar Kralı unvanını taşıyan Pers kralları, tanrı sayılmadıkları halde her dönemde mutlak erke sahiptiler [84].

Batılı yazarların çoğunluğu Pers savaşlarının Yunanların gerçek kimliklerini kazanmasına yol açtığı görüşünde olsalar da, gerçekte, Ege Denizi çevresinde kurulmuş olan 700 kadar *polis*ten yalnızca 30, ya da 40 kadarının Perslere direndiği biliniyor. Diğer yandan Persler Ege dünyasından dışlanmadıkları gibi, İÖ 5. ve 4.yüzyıllarda Ege kentleri arasında sık sık ortaya çıkan anlaşmazlıklarda tarafların Perslerin desteğine başvurduğu dikkati çekmektedir. Örneğin, Atina ile Sparta arasındaki güç mücadelelerinde, Persler zaman zaman taraflara para yardımında bulundular ve savaşların kaderini belirlediler [85].

Pers İmparatorluğu Orta Doğu'nun tarihine ilk kez belirli bir ulusa bağlı olmayan devlet modelini getirdiyse de bunu hiçbir zaman tam olarak gerçekleştiremedi, özünde hep irili ufaklı devletlerin, kent-devletlerinin, aşiret ve kabilelerin bir bütünü olarak kaldı. Yine de ülkenin her yerinde aynı paranın kullanılıyor olması, her yere ulaşan yaygın bir yol ve posta sisteminin varlığı önemli gelişmelerdir [86]. Yaklaşık 200 yıl Anadolu'ya egemen olan ve çok geniş bir yönetim alanını kapsayan Pers İmparatorluğu'nun bütün Orta Doğu'ya getirdiği en önemli yenilik, bu çalışmada "*satraplık* sistemi" olarak adı geçen bölgesel yönetim birimlerini, başka bir deyişle "eyalet sistemi"ni ilk kez kurmuş olmasıdır. Hitit, Assur, Babil gibi kendilerinden önceki büyük devletlerde uygulanan yönetim modeli tek bir merkezden, başkentten yönetilen ve de-

---

83 Schwertheim 2009, s.41-43.

84 Williams 1993, s.128.

85 Freeman 2003, s.195; Schwertheim 2009, s.46.

86 Williams 1993, s.129.

netlenen, artı ürünün, vergilerin bu merkezde toplandığı, başta Büyük Kral olmak üzere yönetici sınıfın bu başkentte oturduğu, küçük yerel krallıklar federasyonu olarak karşımıza çıkmıştı. Bu devletlerin en geniş sınırlarına ulaştıklarında kapladıkları alanlar Pers İmparatorluğu'nun kapladığı alandan çok daha küçüktü. Örneğin bunların en büyüğü olan ve zamanının en ileri savaş tekniklerini kullanan Assur Krallığı İÖ 700 yıllarında fetihler yoluyla en geniş sınırlarına ulaştığında, toplam alanı 1,4 milyon kilometrekareye ancak ulaşmıştı. Buna karşın, Pers İmparatorluğu'nun İÖ 400 yıllarında, en geniş sınırlarına ulaştığında kapladığı alan 6 milyon kilometrekare ile Assur Krallığı'nın dört katından büyüktü. Bazı araştırmacılar Pers İmparatorluğu'nun bu kadar geniş bir alana sahip olmasının, imparatorluğun daha kuruluş döneminde ortaya çıkan, "uyum içinde işleyen, çokmerkezli kültürel ve politik bir sistem" olarak tanımladıkları satraplık sisteminin başarısı olduğu görüşündedir [87]. Yerel ölçekte toprak-insan ilişkilerinin düzenlenmesine ve merkezi yönetim tarafından denetlenmesine olanak veren satraplık sisteminde, bölgesel yönetim birimlerine verilen yetkiler geniş imparatorluk sınırları içinde yer alan sosyokültürel ve ekonomik farklılıkları korumaya olanak verdiği gibi, ortaya çıkan yerel ölçekteki sorunların yerinde çözülmesini sağlayarak merkezin yönetim yükünü azaltmış, ülke yönetiminin uyum içinde sürdürülmesini sağlamış olmalıdır.

Pers yönetiminin egemenlik alanının sınırları içinde bölgesel ve bölgelerarası ticaretin gelişmesine yaptığı katkıların yanı sıra bir diğer başarısının, Orta Asya kaynaklı göçerlere karşı sağladığı politik birlik ve askeri savunma sistemi olduğuna da burada değinmek gerekiyor [88].

Pers İmparatorluğu'nun çokuluslu ve çokmerkezli yönetim yapısının kusursuz işlemesini sağlamak için kurduğu yönetim modeli Anadolu gibi morfolojik, ekonomik ve tarihsel geçmiş açısından önemli kültürel farklılıklar gösteren bir coğrafi mekana uyan bir yönetim biçimiydi.

---

87 Taagepera, R. (1978), Size and duration of empires: systematics of size, *Social Science Research* 55, s. 227-233 ve Adams, R. (1979), Common concerns but different standpoints: A commentary, *Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires*, derleyen Morgens T. Larsen, Copenhagen: Akademisk Forlag, s. 393-404. Zikreden: Matthews 2003, s.133, Tablo 5.2, s.148.

88 Olmstead 1948, s.57-61.

Oluşturulan bölgesel yönetim birimlerini yönetim merkezine bağlamak için geliştirilen yol sisteminin ise kuşkusuz bu işleyişte çok önemli bir payı vardır. Satraplık merkezi olan Sardis'ten başlayan, Anadolu yarımadasını baştan başa geçip Dicle'ye ulaşan, oradan da imparatorluğun yönetim merkezi Susa'ya bağlanan ünlü Kral Yolu, iç bölgelerin ulaşıma ve uzun mesafe ticarete açılmasında önemli bir rol oynadı. Buna ek olarak, kuruluş döneminde I.Dareios tarafından imparatorluğun resmi para birimi olarak bastırılan 8,42 gram ağırlığındaki ***dareikos***, o dönemde kullanılan İon parası Phokaia *stater*inin yarı ağırlığında olduğundan, gündelik yaşamdaki kullanımda ve kur hesabında kolaylıklar sağlamıştı [89]. Böylece para ekonomisinin egemen olduğu bir ekonomik sistem kurulabilmişti.

İmparatorluğun kuruluş döneminde geliştirilen yönetim sistemi ve izlenen politikalar duraklama döneminde, İÖ 5. ve 4.yüzyıllarda aksamaya başladı. Satraplar hem kendi aralarında, hem de Yunan kent-devletleriyle sık sık çatışmalar yarattılar. Bu durum özellikle İç Anadolu için geçerlidir. Bölgede çok sayıda klan, yerel küçük beyler ve yerel hanedanlar vardı. Bunları denetim altında tutmak satrapları ve Pers merkezi yönetimini zorluyordu. Kuruluş döneminde uygulanan toprak sistemi de İÖ 4.yüzyılın başlarında bozulmuş olmalı ki, duraklama döneminde temelde çiftçi-askerlerden oluşan orduda giderek paralı askerlerin sayısının arttığını görüyoruz [90]. İyi eğitilmiş ordusuyla Makedonya Krallığı'ndan yola çıkan Büyük İskender'in Ege'de, Anadolu'da ve genelde bütün Orta Doğu'da Pers egemenliğine son vermek amacıyla giriştiği Doğu Seferi, bundan sonraki altbölümde ele alınacağı gibi, böyle bir çözülme ortamında gerçekleşti.

C. Helenistik Dönemin Yeni Güç Dengeleri ve Kentleşme Politikaları

Tarih yazınında Makedonyalı Büyük İskender'in İÖ 336-323'deki krallık dönemiyle başlayan ve ilk Roma İmparatoru Augustus'un İÖ 31-İS 14'deki yönetimine kadar devam eden yaklaşık 300 yıllık zaman

89 Schwertheim 2009, s.40.

90 Yunan tarihçisi ve komutan Ksenophon *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü* adlı eserinde Yunan paralı askerlerden oluşan Pers askeri birliğinin serüvenini anlatmaktadır. Bakınız: Ksenophon 1998.

dilimi Helenistik Dönem adıyla anılmaktadır [91]. Uygarlık tarihi açısından ise bu dönemin özelliği, Ege'de, eşitlikçi, dar anlamda demokratik, insanı merkez alan, kendi kendini yöneten *polis* idealinin çökmesi, onun yerini monarşik yönetimlerin almasıdır. İskender ve onun ardılları, Yunanistan'dan doğuda İndus nehrine kadar uzanan çok geniş bir coğrafi mekanda krallıkla yönetilen küçük, büyük devletler kurdular. Bu yeni monarşik yönetimler eliyle kurulan yeni kentler ise bir yandan Ege dünyasının genişlemesini sağlarken, diğer yandan Yunan kültürünün ve ideallerinin yeni fethedilen alanlara yerleşmesine hizmet etti.

Politik güç ile kültürel egemenliğin birbirini desteklediği bu süreç bir önceki kolonizasyon dönemiyle ilginç bir benzerlik gösteriyordu. İÖ 750-550 yıllarında gerçekleşen kolonizasyon sürecinde seçilen bölgelerde Yunan/Helen kökenli göçmenler tarafından yeni kurulan [92], ana kentten bağımsız olarak yönetilen kent-devletleri, pazar olanaklarının genişlemesinin yanı sıra, Doğu Akdeniz'de, Marmara ve Karadeniz kıyılarında *polis* idealinin yayılmasında ve yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştı. Toprak kazanmak ve ticareti geliştirmek gibi belirli bir ama-

---

91 Bu bölümde kaynak olarak kullanılan tüm yazarlar arasında İÖ 300-İÖ 30 yılları arasındaki dönemin Helenistik Dönem olarak adlandırılması konusunda görüş birliği vardır. Bu görüş, İÖ 2.yüzyıldan başlayarak, özellikle Makedonya'da, Kuzeybatı ve Orta Anadolu'da, Romalıların politik etkinliği giderek artmış olsa da, izlenen sosyokültürel politikalarda önemli bir değişikliğin olmadığı, en azından olsa bile mekana yansımadığına ilişkin bulgulardan kaynaklanmaktadır.

92 Eski Yunanlar kendilerine "Helen" diyorlardı. Bu ad bu anlamda ilk defa İÖ 7.yüzyılda ozan Hesiodos tarafından kullanılmıştı. Romalılar Yunanlara "Grek" adını vermişlerdi (Akarca 1987, s.14-15). Türkçede ise "Grek" sözcüğü ile eşanlamlı olan "Helen" sözcüğü "eski Yunanlar" anlamında kullanılmaktadır. "Helenizm" sözcüğü ise "Grek olmayan ulusların Grek düşüncesinin etkisiyle geliştirdikleri uygarlık" olarak tanımlanıyor (Bakınız: *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Ankara: 1983, 7.basım). Tarih yazınındaki "Helen" sözcüğünün kökeni hakkında kapsamlı bir araştırma yapan Sn. Bilge Umar İÖ 750-550 döneminde ortaya çıkan kolonizasyon süreci için "Yunanistan Helenleri" ile "Anadolu Helenleri" olarak iki farklı tanım yapmış olsa da (Umar 1999, s.232 ve devamı), bu çalışmada eş anlamlı olarak "Helen" ve "Yunan" sözcükleri her iki grubu da kapsayan geniş anlamda, "kökeni eski Yunan halkından olanlar" için kullanıldı.

ca göre örgütlenen bu süreçte, azınlıktaki Yunanların askeri ve kültürel üstünlükleri nedeniyle yerel nüfus geri planda kaldı, dengesiz bir güç dağılımı ortaya çıktı ve Yunan etnik kimliği yerel kimliklere egemen oldu [93]. Aralarındaki ilişki tek yönlüydü. Yunanlara göre, kendilerinden olmadıkları için "barbarlar" olarak niteledikleri yerel nüfustan öğrenecek bir şey yoktu, öğretecek çok şey vardı. Helenleştirme sürecinde de barbar-uygar ikilemi devam etti [94]. Yunan kolonizatörlerle yerel nüfus arasında ortaya çıkan dengesiz güç ilişkileri her iki sürecin ortak özelliği oldu [95].

Büyük İskender'in başlattığı Helenleştirme süreci büyük ölçekli bir kolonizasyon süreciydi. Askeri güçle ele geçirilen topraklarda yeni bir kent kurmak için izlenen yöntem, seçilen araziye önce Yunan paralı askerlerden ve emekli Makedonyalı askerlerden bir grup göçmen, onların çevresine de çok sayıda yerel nüfus yerleştirmekti. Büyük İskender böylece binlerce evsiz ve topraksız Yunan ve Makedonu yerleştirmiş oldu. Onun ticaretin gelişmesine de büyük önem verdiği biliniyor. Geri kalmış bölgelere kurulan kentler, yerleşik olmayan bu göçer nitelikteki nüfusun ticaret yaşamına katılmasını sağlamış olmalıdır. Ege dünyasını doğuya bağlayan, Anadolu'dan geçen ticaret yolları üzerinde güvenliği sağlamak için çok sayıda kalenin kurulması da bu sürecin önemli bir adımıdır [96].

Helenleştirme sürecinin bir önceki kolonizasyon sürecinden önemli bir farkı, Doğu'da fethedilen ülkelerde Yunanlardan oluşan bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasıdır. Sosyal ve ekonomik açıdan azınlıktaki Yunanlar, büyük çoğunluğu oluşturan yerel nüfusa göre, daha sonraları çıkarılan yasalarla da desteklenen, üstün bir konumda yer aldılar ve ortaya çıkan sosyal tabakalaşmada üst katmanı oluşturdular [97]. Bu grup, zen-

93 Owen 2005, s.6-8.

94 Owen 2005, s.13-14.

95 "Helenizm" sözcüğünü ilk kez bilimsel bir terim olarak kullanan Alman tarihçi J.G. Droysen bununla, Yunan kültürünün Yunanistan sınırları dışına çıkıp Akdeniz bölgesinde, Orta Doğu'da ve Batı Asya'da Doğu kültürleriyle karışması sonucunda meydana gelen evrensel bir kültürü kastetmişti (Williams 1993, s.254).

96 Jones 1971, s.3-4.

97 Rostovtzeff 1964, s.1070-1073.

gin, büyük toprak sahibi, bu nedenle de güçlü yerli ailelerden Helenistik kültürü ve inanışları özümsemiş olanları aralarına almak konusunda istekli davrandı [98]. Yunan uygarlığı kent toplumunun yaşam biçimi demek olduğundan, Helenistik kültürün mekanı kentlerdi ve ortaya çıkan bu yeni sosyal üst tabaka o dönemde fethedilen Doğu'nun büyük ve önemli kentlerinde toplandı. Bu süreçte Yunan göçleri, konuşulan dil açısından da önemli oldu. İonların etkisiyle, sözcük hazinesi genişlemiş olan Atina lehçesi, yavaş yavaş başka Yunan lehçelerini gölgede bırakarak geniş imparatorluk sınırları içinde dönemin genel dili haline geldi. Kentlerin dışında yaşayan insanlar ise kendi yerel kültürlerini korudular [99].

İÖ 330'lardan sonra, Büyük İskender'in Doğu Seferi'yle başlayan Helenistik dönemde kurulan monarşik yönetimler, denetimleri altındaki alanda bulunan çok sayıda mevcut kenti yeniden iskan ve inşa ettikleri gibi, ele geçirdikleri bazı kentleşmeye açılmamış bölgelerde de yeni kentler kurup geliştirdiler. Bu kez yeni kentlerin kurulması kararı, kolonistler tarafından değil, yönetimdeki kral tarafından verilse de, sonuçta monarşinin yükselmesi kentlerin yaşamında önemli değişim ve dönüşümlere neden oldu, kentleşme süreci bu dışsal dinamikle önemli bir ivme kazandı. Bu ikinci Helenleştirme sürecinde de ekonomik ve kültürel genişleme için yeni kentler kurmak temel kural ve araçtı, kentleşme politikalarına ve kentsel yatırımlara büyük önem verildi. Büyük İskender'in görece çok kısa süren krallık döneminde 25'ten fazla kent kurduğu kayıtlarda yer almaktadır [100]. Onun kurduğu monarşik sistemin özelliği, daha önce Orta Doğu'da kurulan krallıklarda olduğu gibi yönetim erkinin yönetici kralın gücüne dayanmasıydı. Bu gelenek Helenistik dönemin sonuna kadar devam etti. İskender'in takipçilerinden Seleukoslar da Batı Anadolu'dan, doğuda İran'a kadar uzanan geniş alanda 60'dan fazla kent kurdular. Bu kentlerin bir kısmı eski yerleşmelerdi, bir kısmı da kentleşmemiş alanlara kuruldu [101]. (Şekil 1.6).

---

98 Starr 1991, s.408.

99 Williams 1993, s.254-255.

100 Freeman 2003, s.318.

101 Price 1991, s.370. Starr, Anadolu'da gelişmekte olan kentlerin dışında Seleukoslar tarafından kurulan yeni yerleşmeleri "koloniler" olarak tanımlıyor ve sayılarının yaklaşık 80 olduğunu yazıyor (Starr 1991, s.407).

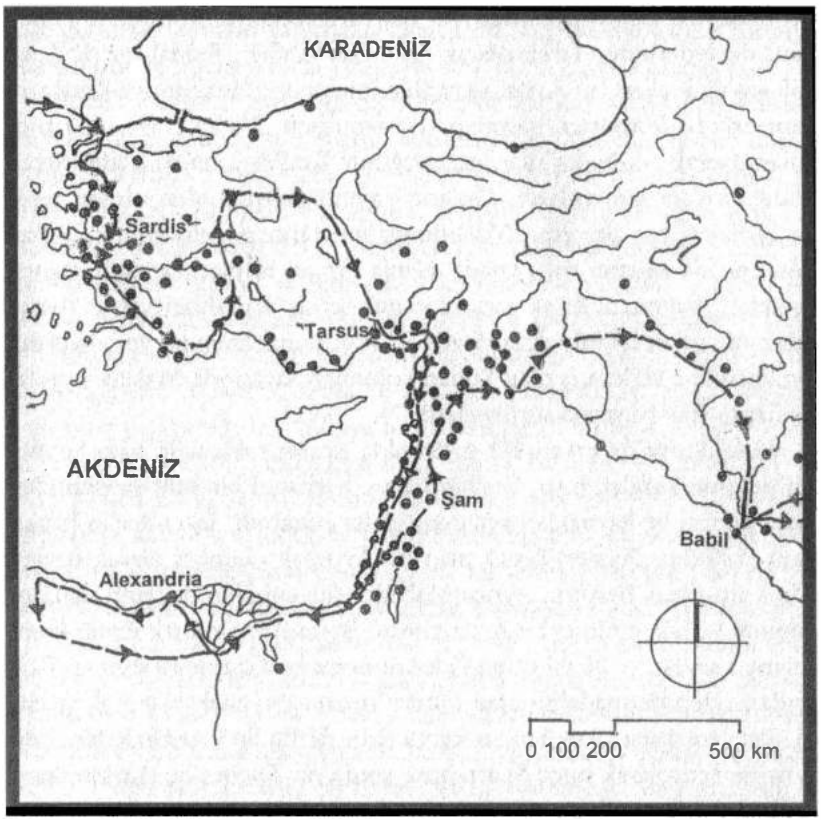

Şekil 1.6. Büyük İskender'in Doğu Seferi (İÖ 336-İÖ 323) sırasında Anadolu'da ve Doğu Akdeniz'de izlediği yol ile Helenistik dönem (İÖ 330-İÖ 30) boyunca yeni kurulan ve Helenleştirilen kentler

Kaynak: G.M.A.HANFMANN (1975), *From Croesus to Constantin: The Cities of Western Asia Minor and Their Arts in Greek and Roman Times*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, Şekil 49 ve C. FREEMAN (2005), *Mısır, Yunan ve Roma*, Ankara: Dost Kitabevi, s.304-305'deki harita birleştirilerek çizildi.

Batıda kendi küçük Makedonya Krallığı'ndan başlayıp doğuda İndus vadisine kadar uzanan, üzerinde dil, din, ırk, gelenek açısından çok çeşitli kavimlerin yaşadığı, çok geniş bir alana yayılan bir "dünya devleti"nin kurucusu ve yöneticisi olarak tarihe adını yazdıran Büyük İskender'in bu başarısında, yetiştiği ortamın önemli bir payı oldu-

ğu biliniyor. Onun doğduğu yer olan Makedonya, komşuları Yunan kent-devletlerinden farklı olarak bir aşiret krallığı, feodal bir devletti. Bilinen ilk kralları İÖ 7.yüzyıla tarihlenmektedir. Makedonya Kralı aynı zamanda başkomutan, başrahip ve başyargıçtı. Kralın çevresinde toplanan toprak sahibi soylular, gerektiğinde Kral'ın yanında silahlı süvari olarak, savaşa gidiyorlardı. Onların yanında köylülerden oluşan piyade birlikleri yer alıyordu. Makedonya'nın tarihsel gelişiminde coğrafi konumu da önemli rol oynadı. Geniş orman alanları, zengin maden yatakları, hayvancılığa ve tarıma uygun geniş toprakları vardı. Ayrıca sahip oldukları iki büyük körfezde iyi korunmuş limanlar yer alıyordu. Bu limanlara yerleşmiş olan Yunan kolonileri sayesinde Makedonyalılar mallarını Ege pazarına sürüyorlardı [102].

Makedonya'da erken İÖ 4.yüzyılda ticaret nedeniyle bazı kentlerin gelişmesi sağlanmıştı. Krallığın alanı herhangi bir kent-devletinden daha genişti ve kaynakları onlardan daha zengindi. İskender'in babası Kral II.Philip, Persleri örnek alan ilk Avrupalı yönetici olarak devleti adına altın para bastırdı. Ayrıca Makedonyalı çiftçileri de içine alan donanımlı ve iyi eğitilmiş bir ordu kurdu. Başta Atina olmak üzere komşularıyla savaştı ve 30 yıl süren Peloponnesos savaşlarından sonra politik açıdan zaten darmadağın olan bütün Yunanistan anakarasını ele geçirdi. Perslere karşı olan Yunan kentleri de II.Philip'i desteklediler. Bir kent-devleti olarak önce Sparta'nın, sonra da Thebes'in Perslere karşı Yunanları bir ortak güç olarak birleştirme çabaları başarıya ulaşamamış olsa da, özünde monarşik bir yönetim olan Makedonya Krallığı bunu başardı. Atina ve çevresini ele geçirme sürecinde kentin yakınlarındaki zengin gümüş ve altın madenlerinin denetiminin Kral II.Philip'in eline geçmesi, Makedonya Krallığı'nın önemli bir güç haline gelmesinin başlıca nedenlerinden biri sayılmaktadır [103].

II.Philip'in ani ölümünden sonra onun yerine kral olan 20 yaşındaki oğlu Büyük İskender'e babasından, iyi eğitilmiş bir ordu, Yunan anakarasının yönetimi ve temel politika olarak Pers İmparatorluğu'nu ortadan kaldırılmak projesi miras kalmıştı. Sonunda onun önderliğinde Yunanlardan ve Makedonlardan kurulan ordu, İÖ 4.yüzyıldan başlaya-

---

102 Williams 1993, s.200-201.

103 Freeman 2003, s.203.

rak gerileme sürecini yaşamakta olan Pers İmparatorluğu'nu tümüyle ele geçirdi ve böylece Orta Doğu'da yeni bir dönem başlamış oldu [104].

Büyük İskender ele geçirdiği yerlerde Persler tarafından kurulan "eyalet sistemi"ni devam ettirdi, kendisine bağlılık sözü veren satrapların yerlerinde kalmalarına izin verdi. Perslerin kurduğu vergi sistemini yeniden düzenledi ve vergileri toplamaları için satrapların yanına Makedon komutanlar atadı. Buna ek olarak büyük imparatorluğunun sınırları içinde gittiği yerlere askeri garnizonlar kurarak ulaşım sisteminin denetimini sağladı. On bir yıl süren Doğu Seferi'nde yaklaşık 35.000 kilometre yol aldı, hiç savaş kaybetmedi [105]. Onun hayali, kendi önderliğinde, Makedonların, Yunanların, Perslerin ve diğer ulusların yan yana yaşayacağı bir "dünya imparatorluğu" kurmak, Doğu ile Batı'yı tek bir dünya içinde görmekti, ancak bu hedefe ulaşamadı. İÖ 323 yılında Babil'de, 32 yaşında öldüğünde üzerinde çok sayıda farklı ulusun ve kavimin yaşadığı büyük bir imparatorluk bıraktı, ancak farklı sosyal ve kültürel öğeleri uyum içinde bir araya getirecek yeni bir yönetim sistemini kuramadı, misyonunu tamamlayamadı. Burada altını çizmek gerekir ki, bu seferden Anadolu'nun önemli bir kazanımı oldu; hem siyasal, hem de kültürel açıdan Helen dünyasının coğrafi merkezi konumuna geldi [106]. Oysa savaşın daha ilk yıllarından başlayarak, başta Miletos ve Ephesos olmak üzere, batı Anadolu'daki *polis*lerde İskender'in Doğu Seferi büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Batı Anadolu'da Pers yönetimine son verilmiş, ancak Perslere ödenmekte olan vergiler bu kez İskender'in görevlendirdiği komutanlar tarafından toplanmaya başlanmıştı [107].

Büyük İskender aniden öldüğünde geride yasal bir varisi bulunmadığından, ordudaki komutanları arasında imparatorluğun yönetimi konusunda yirmi yıl süren yoğun bir güç mücadelesi ve kanlı savaşlar yaşandı. Sonunda İÖ 4.yüzyıl sonlarında imparatorluk kesin olarak dağıldı ve onun yerinde hem alan hem de nüfus açısından farklı büyüklükte, bağımsız Helenistik krallıklar kuruldu [108]. (Şekil 1.7).

---

104 Starr 1991, s.366-371.

105 Starr 1991, s.400-402; Freeman 2003, s. 315.

106 Schwertheim 2009, s.53.

107 Schwertheim 2009, s.50.

108 Helenistik krallıklar için bakınız: Diakov ve Kovalev 2008, s.423-438; Freeman

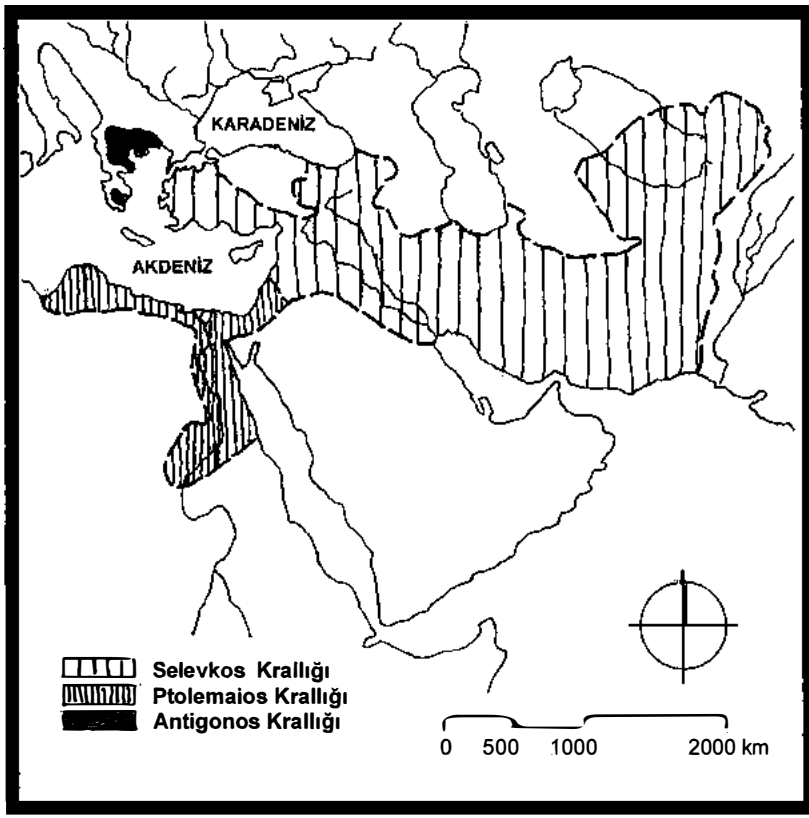

Şekil 1.7. İÖ 3.yüzyılın ortalarında Büyük İskender'in ardılları tarafından kurulan Helenistik devletler

Kaynak: K. ARMSTRONG (2007), *The Great Transformation*, New York: Anchor, s.417'den çizildi.

Ptolemaioslar'ın Krallığı: Büyük Helenistik krallıklardan biri olan Ptolemaioslar'ın Krallığı Mısır, Libya, Güney Suriye, Güney Anadolu, Kıbrıs, Girit ve bazı Ege adalarını kapsıyordu. Devlet örgütü azınlıktaki Yunanlardan ve Makedonlardan oluşuyor, geniş yerel halk kitlelerini kendi koydukları kurallara göre yönetiyorlardı. Kral kendi mül-

2003, s.317-330; Williams 1993, s.230-241; Starr 1991, s.403-410. Metinde bu kaynaklardan 2 sayfalık çok kısa bir özetleme yapılmış, dipnot verilmemiştir.

kü saydığı topraklarda "krallık çiftlikleri" kurmuştu. Yerel çiftçiler bu topraklarda belirlenen kurallara göre çalıştırılıyor, ürünün yarıya varan bölümünü Kral'a vergi olarak veriyorlardı. Memurlar armağan olarak toprak alıyorlar ve her türlü ayrıcalıktan yararlanıyorlardı. Toprakların bir bölümü de Kral tarafından tapınaklara ve yerel güçlü ailelere bağışlanmıştı. Krallar eski Mısır'da olduğu gibi kutsallaştırılmışlardı ve Yunan-Makedon kökenli ücretli askerler tarafından korunuyorlardı. Tapınakların kendi mülkleri olan büyük toprakları, işlikleri ve köleleri vardı. Askerler, rahipler ve devlet memurları vergi ödemiyorlardı. Köle ticareti çok gelişmişti. Köle emeğinden tarım alanlarında ve tarım dışı mal üreten işliklerde yararlanıyorlardı.

Helenistik Mısır'da dış ticaret çok gelişmişti, Ptolemaioslar dönemin en büyük ticaret filosuna sahiptiler. Akdeniz'deki kentlere İÖ 3.yüzyıl başlarından başlayarak buğday, dokuma, papirüs, cam satıyorlar, yerine Çin, Arabistan ve Hindistan'dan yönetici sınıfların kullandığı lüks mallar alıyorlardı. En önemli kentleri, aynı zamanda Helenistik dünyanın da en büyük kenti olan ve Büyük İskender tarafından kurulan, yapılan yatırımlarla Helenistik dünyanın gerçek kültür ve ticaret merkezi haline gelen Güney Akdeniz kıyısındaki Alexandria (İskenderiye) idi. Ptolemaioslar yayılmacı bir politika izlediler, İÖ 3.yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'yu ve Mezopotamya'yı fethe çıktılar. Yapılan savaşların getirdiği ekonomik yük ve başarısızlıklar nedeniyle İÖ 2.yüzyılda gerileme sürecine girdiler. Sınıf mücadeleleri ve ayaklanmalar da devleti zayıf düşürdü. En sonunda, İÖ 1.yüzyılın son çeyreğinde, Romalıların Alexandria (İskenderiye) kentini ele geçirmesiyle Ptolemaios Hanedanı sona erdi.

Antigonoslar'ın Krallığı: İÖ 3.yüzyılın ilk çeyreğinde Ege dünyasında da önemli siyasal dönüşümler yaşandı, yönetim el değiştirdi ve Makedonyalı Antigonoslar'ın Krallığı kuruldu. Antigonos Hanedanı'ndan gelen krallar Kuzey ve Orta Yunanistan'da Makedonya egemenliğini sağladıkları gibi Ege havzasındaki güç mücadelelerinde diğer Helenistik krallıklarla çatıştılar. Onlara ek olarak İÖ 3.yüzyıl başları en eski Avrupalı savaşçı kavimlerden olan Keltlerin Balkanlar üzerinden Ege havzasına ve Anadolu'ya sürekli akınlar yaptıkları dönemdi. Makedonya göç yolları üzerinde olduğundan Antigonos Krallığı Balkanlar'ın

kalkanı konumunda bulunuyordu ve stratejik noktalara askeri garnizonlar kurulmuştu. Bu Helenistik krallık İÖ 2.yüzyıl ortalarında uzun süren bir savaşı kaybederek Roma'nın egemenliğine geçip onların bir eyaleti oldu.

Seleukoslar'ın Krallığı: İskender'in kurduğu imparatorluğun parçalanmasından sonra Orta Doğu ve Asya bölümünü oluşturan uluslaların ve ülkelerin toplamını kapsayan Seleukoslar'ın Krallığı, Helenistik devletlerin en büyüğü, coğrafya ve etnik açıdan en ayrışık (heterojen) olanı idi. Burada yaşayan yerleşik ve göçer insan toplulukları en ilkel çoban yaşamından, o dönemin en yerleşik ve uygar kentlerine kadar çok çeşitli yaşam biçimlerini kapsıyordu. Kıyılardaki bazı bağımsız bölgelerin dışında, Anadolu'nun neredeyse tamamı bu krallığın yönetimi altındaydı. Kurulan yönetimin en önemli özelliği çok bürokratik olması ve kararların tek merkezden verilmesiydi. En küçük yerleşmeden en büyüğüne kadar, bütün yerel yöneticiler merkez tarafından atanıyor ve sıkı bir şekilde denetleniyordu. Atanan kent yöneticileri sadece kentin sosyokültürel kurumlarının yönetiminden sorumluydular. Kırsal alanın yönetimi ve vergilerin toplanması merkezin yetkisindeydi. İskender'in politikasını sürdüren Seleukos kralları bölgelerinde Helenleştirme sürecinin aracı olarak çok sayıda yeni kent kurdular, onlara değişik statüler tanıdılar, ancak (tek bir örnek dışında) hiçbirine, Batı Anadolu kentlerine tanıdıkları bağımsızlık ve kendi kendini yönetme hakkını vermediler [109]. Seleukos kralları tarafından kurulan kentler gibi, onların kararıyla kurulan askerlerin oturduğu garnizonlar/koloniler de *polis* haklarından yoksun yerleşmelerdi [110].

Helenistik dönemin çok çeşitli uluslardan oluşan göçmenleri arasında en aktif ve uygar/kentlileşmiş grup Yunanlar ve Makedonlardı. Doğuya göç edip kentlere yerleşen Yunanlar arasında çoğunluğu daha önce kraliyet ordusunda görev yapmış olan eski askerler, her meslekten devlet memurları, öğretmenler, doktorlar, hakimler, tiyatro sanatçıları, heykeltıraşlar, ressamlar, mimarlar, mühendisler, paralarını karlı işlere yatırmak isteyen tüccarlar, ellerinde kapitali olan diğer iş adamları, za-

---

109 Jones 1971, s.19 ve 21-22.

110 Williams 1993, s.249-250.

naatkarlar, belirli bir işi olmayan ama yeni bir iş edinmek isteyen bireyler bulunmaktaydı. Yerleştikleri kentlerde sosyal yaşamın ana omurgasını oluşturan bu yeni orta sınıf hakkında arşivlerde çok sayıda yazılı belge bulunmaktadır [111].

İÖ geç 4. ve 3.yüzyıllarda Anadolu'ya yerleştirilen Yunanların ve Makedonların sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte, çok fazla olmadığı düşünülmektedir [112]. Buna karşın, Batı Anadolu'daki bütün askeri amaçlı yerleşmelere yerleştirilenlerin Makedonyalılar olduğu biliniyor. Onlar ayrıca Orta Doğu'da kurulan çoğu kentin kuruluşunda yer almışlardı. Anadolu'da Bithynia'daki Antigoneia ve Karia'daki Stratonikeia kentlerini kuranlar da onlardı. Batı Anadolu'da Makedonların yerleştirildikleri askeri koloniler ise İÖ 301-280 yılları arasında görev yapan Lysimachus tarafından kuruldu. Askerler önce önemli kentlerin çevresine, büyük olasılıkla kentleri savunmak ve denetlemek amacıyla yerleştirildiler ve kent hayatına katılmadılar, zaman içinde kentli vatandaş statüsüne geçtiler [113].

Anadolu'da Seleukoslar tarafından kurulan kentlerden biri, günümüze İznik kenti olarak ulaşan Bithynia Antigoneiası'dır. Bu kentin adı sonradan Nikaia olarak değiştirilmiştir. Anadolu'da en fazla kent kuran Seleukos kralı ise Nikator'dur. Babil Satrapı olan bu kral, ilk fetihlerini doğuda yaptıktan sonra batıya yönelmiş ve çok büyük ölçekte bir kolonizasyon sürecine girişmişti. İÖ 3.yüzyıla ait yazılı bir kaynaktan Nikator'un 16 tane Antiokheia, 9 tane Seleukeia, 6 tane Laodikeia, 3 tane Apamea ve 1 tane Stratonikeia adını taşıyan toplam 35 kent kurduğu biliniyor. Bu kentler Mezopotamya, kuzey Suriye ve Kilikia'daydılar. İÖ 301 yılında yönetime gelen Nikator için bu bölge krallığının merkezini oluşturuyordu. Bunlar göçmenlerin yerleştirildikleri ve kendi yönetim yasaları olan gerçek kentlerdi [114].

Nikator Anadolu ile özel olarak ilgilenmiş, önce batıya giden yolu güvenli hale getirmiş, sonra da 4 tane kent kurmuştu. Bunlardan 2

---

111 Rostovtzeff bu orta sınıf için, sosyoekonomik ve politik anlamda, *bourgeoisie* (burjuva sınıfı) terimini kullanmaktadır. Rostovtzeff 1964, s.1119.

112 Rostovtzeff 1964, s.1055.

113 Jones 1971, s.9 ve 23.

114 Jones 1971, s.7.

tanesi Psidia'daydı. Bunlar, halkı Maiandros (Büyük Menderes) ırmağı kıyısındaki Magnesia'dan gelen Antiokheia ile halkı Thrakia'dan ve Lykia'dan gelen Apollonia idi ve her ikisi de mevcut eski Phrygia yerleşmelerinin üzerine kurulmuştu. Diğer iki kent de yine eski Phrygia'daki Laodikeia ve Seleukeia'dır. Kral I.Antiokhos ise daha batıdaki bir kent olan Kelainai'yi yeniden inşa ettirdi, adını değiştirip Apamea yaptı ve kente kendini yönetme hakkı tanıdı. Böylece kıyıdaki kentler dışında, iç taraflarda yer alan yerel topluluklardan birine ilk kez böyle bir statü verilmiş oldu. Aynı kralın biri Mysia'da, diğeri Karia'da olmak üzere Stratonikeia adıyla iki kent daha kurduğu biliniyor. Karia'daki yerleşmelerin çoğu çok küçüktü, Yunanlar onlara köy diyordu. İÖ 4.yüzyılda bölgenin kent niteliğindeki yerleşmeleri Mylasa (Milas), Alabanda ve Tralleis (Aydın) idi. Bunların içinde Mylasa Yunan anayasası ile yönetiliyor ve dil olarak Yunancayı kullanıyordu. Helenistik dönemde Tralleis'in adı Seleukeia, Alabanda'nın adı Antiokheia olarak değiştirildi [115].

Batı Anadolu'nun iç taraflarında, eski Lydia ve Phrygia'da İÖ 4.yüzyılda klan ve kabile tipi örgütlenmeler oldukça yaygındı ve kırsal yaşamda güçlü klanlar varlıklarını sürdürmekteydiler. Hermos (Gediz) vadisinin aşağı taraflarındaki iki kent olan Hyrkaneis ve Mostene bu klanların ortak merkezleriydi. Bu düzeni değiştiren dış etkenlerden biri Pers istilası olmuştur. Önceleri köylerde yaşayan klanlar toprak sahibi Lydialı soylulara vergi ödeyerek varlıklarını sürdürürken, yörenin yönetimini ele geçiren Pers soylularının gelişiyle birlikte bu düzen dağıldı. Klanların kurdukları düzeni parçalayan diğer bir etken de ticaretin gelişmesidir. Ana ticaret yolları üzerinde gelişen kentlerden Hierapolis, Aezani, Pessinus tapınakların çevresinde oluşmuş yerleşmelerdir. Bu kentler, düzenlenen fuarlar, dinsel festivaller gibi etkinliklerle gelişme olanağı buldular. Bölgenin diğer kentleri olan Sardis ve daha önce adı geçen Kelainai resmi mahkemelerin olduğu yönetim merkezleriydi ve doğal olarak ticaret de buralara odaklanmıştı. Ticaretle temellenen diğer kentlerde kent halkı loncalar çevresinde örgütlenmişti. Göçmenlerin yerleştirildikleri koloniler ise kırsal alanda klanların yerleştikleri köyler değildi, kasaba büyüklüğündeki bu küçük yerleşmelerin resmi

---

115 Jones 1971, s.15 ve 28.

mahkemeleri vardı. Bu yerleşmelerin varlığı klan ve kabile düzeninde yaşayan topluluklar için bir tehdit oluşturuyordu. Elinde kapitali olanlar toprağa yatırım yaparak, emlak alarak köylerin yanında çiftlikler kurmaya başlamışlardı. Tapınaklar da, ellerinde biriken kapital ile büyük ölçekte toprak satın alarak mülklerini genişletme yoluna gittiler ve en büyük toprak sahibi onlar oldu. Böylece var olan kabile düzeni parçalandı, tarım toprakları kentlerde yaşayan soyluların, zengin tüccarların ve tapınakların mülkiyetine geçti. Köylüler de onların topraklarında çalışan tarım işçilerine dönüştüler. Toprak-insan ilişkilerinde yaşanan bu değişim sürecinin sonucunda, özellikle de yeni kurulan kentlerle, Helenistik dönem öncesinde Batı Anadolu kıyı şeridinde egemen olan Yunan kent kültürü giderek iç bölgelere de yayılmış oldu. Bu süreç Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'ya egemen olduğu yüzyıllar boyunca da devam etti. (Şekil 1.8)

Seleukos Krallığı tarımı, ticareti ve tarım dışı üretimi geliştirecek önlemler aldı. Miletos, Ephesos ve Smyrna gibi eski ticaret kentleri bu dönemde ikinci bir ekonomik patlama yaşadılar. Ticaret Helenistik ekonominin başlıca hayat kaynağı olduğundan, banka tipi kuruluşlar kamuya ve özel kişilere kredi sağladılar; dengeli para politikaları izlendi. Daha büyük gemiler inşa edildi, deniz seyahatlerinin süresi kısaldı. Seleukoslar Perslerden kalan yol sistemini genişlettiler ve geliştirdiler. Asia içlerinden gelen kervan yolları Damascus (Şam), Antiokheia (Antakya) kentlerine, oradan da Seleukos kentlerinden Tarsus, Xanthos, Halikarnassos, Miletos, Ephesos, Smyrna, Pergamon, Byzantium, Kyzikos, Apameia, Herakleia, Amisos, Sinope kentlerine ulaştı ve bu kentlerde nüfusun toplanmasını sağladı [116].

Seleukoslar'ın merkez yönetimi kırsal alandaki kabile düzenine dokunmayıp kendi haline bıraktı, buna karşın ticaret kentlerini hızla Helenleştirdi. Kentlerin yönetiminde Yunan yasaları uyarlandı ve bazı yerleşmelere kent statüsü kazandırıldı. Özel bir durum olarak, İÖ 3.yüzyıl sonlarında Sardis kenti Yunanistan'daki kutsal Delphi rahipleri tarafından Yunan kenti olarak kutsandı. Lydia kenti Nakrasa'da kent yöneticileri halk tarafından seçildi. Aezani'de kutsal tapınak toprakları, Kral

---

116 Durant 1939, s.574-575.

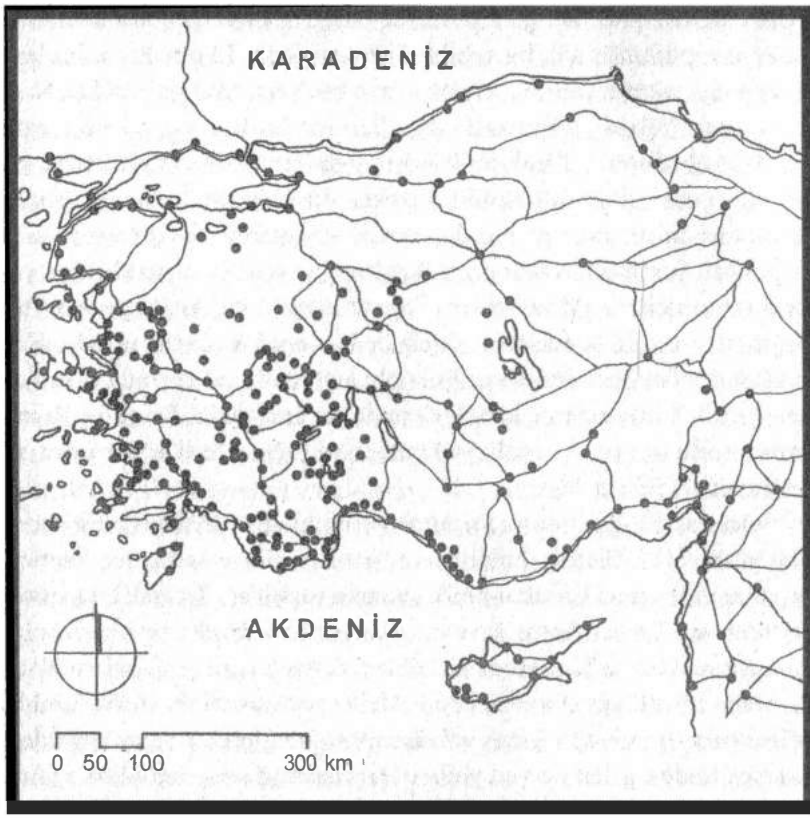

Şekil 1.8. Helenistik dönem sonrasında Anadolu'da kurulan yol ağı ve kentlerin mekansal dağılımı

Kaynak: C.C. VERMEULE (1968), *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Cambridge: Harvard University Press'in eki olan haritadan çizildi.

tarafından, belirli bir kira karşılığında asker kökenli kişilere dağıtıldı. Hierapolis kentinde ise Yunan demokrasisine geçildi. İÖ 3. ve 2.yüzyıllarda birçok kentte *gymnasium* inşa edildi, atletizm karşılaşmaları yapıldı. Pessinus kentine de İÖ 3.yüzyılda Yunan tarzında, mermerden bir tapınak inşa edildi. Kilikia'da Yunan kültürü zaten baskındı, ovadaki birkaç kent arkaik dönemde kurulmuştu, yeni kentler kurularak, hızlı bir şekilde iç taraflar da Helenleştirildi. Bütün Anadolu kentlerinde Yu-

nanca (Attika lehçesi) hızla evrensel dil haline geldi, kırsal kesimde ise halk bütünüyle bu kültürel değişim sürecinin dışında kaldı [117].

Buraya kadar verilen örnekler Seleukos Krallığı'nı yönetenlerin Anadolu kentleriyle ilgili olarak, tek kent ve alt bölge ölçeğinde, yöreden yöreye değişen, farklı politikalar izlediklerini gösteriyor. Bu kararlarda, bölgeye yerleştirilen Yunan ve Makedon göçmenlerin sayısının en önemli etken olduğu açıktır. İlk kolonizasyon sürecinde tek ulaşım olanağı deniz yolu olduğundan, kentler kıyı çizgisini izleyen dar bir şerit boyunca dizilmişlerdi (Şekil 1.2). Kıyıdan içerlerde yerleşen kentlerin sayısı çok sınırlıydı. Olanlar da Phrygia, Lydia gibi eski karasal krallıkların başkentleriydi. Helenistik dönemde yeni kurulan, ya da değişik yöntemlerle kent statüsü kazandırılan yerleşmelerin sayılarının artması, bunların tamamının iç bölgelere dağılması ve bunları birbirine bağlayan bir ulaşım ağının kurulmuş olması, bu dönemde kara yoluyla yapılan bölgeiçi ve bölgelerarası ticaretin oldukça geliştiğinin göstergesidir. (Şekil 1.8)

Yeni kentlerin kurulması, halkın bir kentten diğerine taşınması, bazı kentlerin yeniden kurulması, mevcut kentlere yeni isimler verilmesi, yönetim birimleri olmayan yerleşmelere yönetim yasaları uyarlanması ve yöneticilerin atanması ya da seçilmesi ile toprağın el değiştirmesi, Helenistik dönemdeki hızlı kentleşme sürecinde tekil örnekler düzeyinde yapılan uygulamalardı. Bu konuyu belgeleyen özgün bir örnek Miletos kenti ile komşusu küçük Pedasa kenti arasındaki anlaşmadır. İÖ 2.yüzyıl başlarına tarihlenen bir belgeye göre, Karia'nın bir kenti olan Pedasa'nın halkı, bütün politik hakları aynen korunmak koşuluyla Miletos'a göç edecek, geride kalan toprakları Miletos'un askeri gücü tarafından korunacak, Pedasa ile Miletos arasına yeni bir yol yapılacaktı [118].

İÖ 2.yüzyıl aynı zamanda Yunanistan'da nüfusun alarm verdiği, paralı asker olarak büyük bir nüfusun göç yoluna çıktığı bir dönemdir. İşsiz ve topraksız olsalar da bu nüfusun Doğu'daki uzak kentlere yerleşmeye pek hevesli olmadığı biliniyor [119]. Aynı dönemde kentlerin hızla büyümesi dikkate alındığında bu göçerlerin bir kısmının Anadolu'da

117 Jones 1971, s. 32-35 ve 42-43.
118 Jones 1971, s.45.
119 Jones 1971, s.23.

kaldığı düşünülebilir. Anadolu kentlerinde göç olgusu, bugün olduğu gibi, Helenistik dönemde de kentsel gelişmenin ve kentleşmenin en temel dış dinamiği idi.

Seleukoslar'ın parlak dönemleri İÖ 3.yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdü, sonra Ptolemaioslar ile yaptıkları savaşlar nedeniyle zaman içinde eski güçlerini kaybettiler, en sonunda dağılma sürecine girdiler. Önce en doğudaki büyük eyaletleri olan Baktria ve Parthia'yı yitirdiler. İÖ 2.yüzyılın ortalarına doğru da Doğu Akdeniz'de İbrani dinini yasaklamaları ve halkı zorla Helenleştirmeye çalışmaları, Kudüs merkez olmak üzere, büyük ayaklanmalara neden oldu ve bu bölge ellerinden çıktı. Anadolu'da ise İÖ 2.yüzyılın ortalarından sonra Akdeniz'in yeni gücü olarak ortaya çıkan Romalıların dışardan yaptıkları müdahaleler tüm yarımadada güç dengelerinin değişmesine neden oldu. Bu süreç çalışmanın 2.Bölüm'ünde ele alınacaktır

Anadolu'da Kurulan Küçük Krallıklar: İÖ 3.yüzyılın sonuna gelindiğinde Helenistik dünyanın ekonomik genişlemesi sona ermiş, Ege kıyılarındaki kentlerde zengin ile fakir arasındaki çatışma yoğunluk kazanmış, uzak mesafe göçler ve kırsal alandaki büyük çiftliklerin sayısı artmıştı [120]. Eski kentlerine duydukları bağlılıktan vazgeçen bazı Yunan ve Makedon kentsoylular, gezginler, tacirler, siyasi mülteciler, bürokratlar, paralı askerler ve aydınlar yeni kurulan dünyanın vatandaşları olabilmek için, başta Anadolu olmak üzere, Doğu'da kurulan kentlere göç ettiler. Helenistik dönemde gelişen bu kentlerde azınlıktaki Yunan ve Makedonlar çoğunluktaki yerli nüfus ile sosyokültürel açıdan eşitlikçi ve birlikte değil, ayrışmış bir yaşam kurdular, onları yöneten sınıfı oluşturdular [121].

Anadolu'da ve bütün Orta Doğu'da İÖ 3.yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, parçalanmış büyük imparatorluğun yöneticileri ve Büyük İskender'in silah arkadaşları olan kadro artık dönemini tamamlamış, onların yerine taht varisleri olan ikinci kuşak yönetime gelmişti. Onlar, Helenleştirme süreci nedeniyle kültürel açıdan tek bir çatı altında toplanmış olan, ancak İskender'in fetihlerinden önceki halinden çok daha

---

120 Starr 1991, s.408-410.

121 Freeman 2003, s.324.

çeşitli halkları kapsayan Helen dünyasını yeniden düzenleme sürecine girdiler. Daha önce değinildiği gibi, Anadolu'da Seleukoslar'ın egemen olduğu geniş bir alanda Yunan ve Makedon kültürünün güçlü etkileri devam ediyordu. Kuzey ve Orta Anadolu'da genişçe bir alan ise Seleukoslar'ın egemenlik alanının dışında kalmıştı. (Şekil 1.7)

Bu alanda, batıdan doğuya doğru gidildiğinde, Bithynia ve Paphlagonia'yı yerel krallar yönetiyor, krallık babadan oğula geçiyordu. Pontus ve Kapadokia'yı ise Pers kökenli aileler yönetiyordu. Buralarda Perslerin başarıları anımsanmaya devam ediyor, etkileri gündelik yaşamda sürüyordu. Doğu Karadeniz bölgesinde, Pers tanrısı Mitra'dan adını alan kralları I.Mithridates tarafından kurulan Pontus Krallığı buna örnektir.

Bütün bu soylu aileler zaman içinde, değişik düzeylerde Helenleştiler. Yunancayı resmi dil olarak kabul ettiler. Ordularını eğitmek için Yunan danışmanlar tuttular. Mahkeme ve yönetim sistemleri de bir ölçüde Helenleşti, ancak halkın büyük çoğunluğu bu kültürel değişim sürecinin dışında kaldı, Helen kültüründen etkilenmedi.

Bithynia'da az sayıda Yunan kolonisi vardı, hepsi de sahil şeridinde yer alıyordu, Yunan etkisi iç taraflara girmedi. Paphlagonialılar için de aynı şey geçerlidir. Kelt istilasını izleyen yıllarda ve özellikle de Seleukoslar ile Ptolemaioslar arasındaki güç mücadelelerinin yarattığı karmaşa ortamında bazı krallıklar bağımsızlıklarını ilan ettiler. Örneğin Kapadokia Krallığı İÖ 3.yüzyılın ortalarında kurulduysa da siyasal açıdan önemli bir varlık gösteremedi. Doğu Karadeniz kıyılarında nüfusu Perslerden ve Yunanlardan oluşan Pontus Krallığı egemenlik alanının sınırlarını İris'e (Yeşilırmak) kadar genişletti. Thraklar ise İstanbul Boğazı ile İzmit Körfezi arasındaki bölgede Bithynia Krallığı'nı kurdular ve bu bölgede Helenistik kültürü yerleştirmek için geniş kapsamlı yapım sürecine başladılar [122]. Pontus'ta da az sayıda Yunan kolonisi vardı, ancak bunlar kent niteliğinde değildi. Comana ve Zela'daki büyük mezarlıklardan elde edilen bulgular küçük krallıkların başkentleri olan Amaseia (Amasya) ve Cabaira'nın bir oranda Helenleştiğini gösteriyor. Bu yörede yaşayan halkın büyük çoğunluğu köylerde yaşadığından Helen kültüründen haberdar değildi. (Şekil 1.9)

---

122 Williams 1993, s.236.

Şekil 1.9. Helenistik dönemde Anadolu'da kurulan "küçük krallıklar" ve İÖ 180 yıllarında Pergamon (Bergama) Krallığı'nın ulaştığı en geniş sınırlar

Kaynak: G. FREEMAN (2005), *Mısır, Yunan ve Roma*, Ankara: Dost Kitabevi, s.320-321'deki harita ve W. RADT (2002), *Pergamon*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.32'deki Resim 6 birleştirilerek çizildi.

Kapadokia daha geri bir bölgeydi. Başkent Mazaka ve önemli bir ticaret kenti olan Tyana bir ölçüde Helenleştiyse de bölgenin farklı büyüklükteki diğer kentleri ve büyük çoğunluğu oluşturan köylüler bütünüyle bu sürecin dışında kaldı. Bölgenin batısına yerleşen Galatlar ise Kelt kültürünü sürdüren kırsal nitelikte bir toplumdu. Karmaşık kabile düzenindeki örgütlenmeleri kendi etki alanlarında yer alan eski Phrygia

kentlerine karşın devam etti. Bunlardan biri olan Pessinus kenti Magna Mater Tapınağı'nın kıdemli rahipleri tarafından yönetiliyordu. Yerel halkların oturdukları diğer kentler ve çevresi ise bir merkezi yönetim modeli oluşturuyordu, az sayıdaki kent Yunan yasalarına göre kurulmuş bir kent yönetimine sahipti. Böylece İÖ 1.yüzyıla, Roma egemenliğine kadar bölgede bu iki farklı yönetim yan yana varlığını sürdürdü [123].

Genel olarak Anadolu'daki kültürel çeşitliliğin, yerel beylerin ve ikinci kuşak yöneticilerin gitgide daha çok toprak ve siyasal güç elde etmelerine ortam sağladığı düşünülebilir [124]. Bu konuda bir diğer örnek de, Toros Dağları ile Fırat Nehri arasındaki alanda İÖ 3.yüzyılda ortaya çıkan karışıklıklar sırasında Seleukoslar'dan ayrıldığı varsayılan bağımsız Kommagene Krallığı'dır [125]. Denizden 2150 metre yükseklikteki Nemrut Dağı eteklerinde yaptırdıkları anıtsal mezar ve kral-tanrı heykellerinden bildiğimiz bu zengin kralların gücü sahip oldukları yörenin zenginliklerinden ve bölgelerarası uzun mesafe ticaret yolları üzerinde bulundukları stratejik konumdan gelmiş olmalıdır. Nemrut Dağı'nın dışında, bugün Adıyaman, Maraş ve Gaziantep illerini kapsayan Kommagene Krallığı'nın diğer kentleri Samosata (Samsat), Perre, Doliche ve Germanikeia Kaisareia'dır. Krallık İS 72 yılında Suriye'nin Romalıların yönetimine girmesine kadar bağımsızlığını korudu [126] (Şekil 1.9).

Bu küçük ve bağımsız devletler içinde siyasal açıdan en etkin olanı kuzeybatı Anadolu'da İÖ 3.yüzyıl başlarında bağımsızlığını ilan eden Pergamon (Bergama) Krallığı'dır. Başlangıçta Helenistik krallıkların küçüklerinden biri olan Pergamon Krallığı, Attalos Hanedanı'ndan gelen kralları döneminde istilacı Kelt savaşçılarına karşı kazandıkları zaferle Yunanların güvenini sağladı. Avrupa'nın en eski savaşçı kavimlerinden olan ve İÖ 5.yüzyıldan sonra hızlı bir genişleme ve göç sürecine giren Keltlerin bir kolu İÖ 3.yüzyıl başlarında Balkanlar üzerinden Anadolu'ya girdiler [127]. Arabaları, silahları, eşyaları ve aileleriyle birlikte

---

123 Jones 1971, s.41.

124 Schwertheim 2009, s.57.

125 Schwertheim 2009, s.67. Akurgal 1988, s.555'de Kommagene Krallığı'nın Seleukoslar'ın egemenliğine son veren iç savaşlar sırasında İÖ 1.yüzyıl başlarında bağımsızlığını kazandığından söz ediyor.

126 Akurgal 1988, s.554-555.

127 Mitchell 1995, s.4.

göç eden ve İÖ 2.yüzyıla kadar bir bölgeye yerleşmeyen Hint-Avrupalı Keltleri Anadolu tarihinde Galatlar olarak tanıyoruz. Romalılar ise onlara Galyalılar diyordu. Bu savaşçı göçerler, Batı Anadolu ve Marmara Denizi kıyılardaki kentlerde yaptıkları yağma ve talanlardan sonra, İÖ 230'larda Pergamon kralı tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldılar ve kral kazandığı bu zaferle Helenistik dünyada adını duyurdu, krallığının bağımsızlığını ilan etti [128]. Krallığın başkenti olan Pergamon kentinde bu zaferin anısına İÖ 2.yüzyılın ortalarına doğru Helenistik dönemin en görkemli anıtlarından biri olan Zeus Sunağının yapımına başlandıysa da bu anıt hiçbir zaman tamamlanamadı [129].

Çok sayıda kentten oluşan Pergamon Krallığı Helenistik devletlerin ortak özelliklerine sahipti. Tarım, tarım dışı üretim ve ticaret alanında geniş mülkleri olan Kral'ın yanı sıra, tapınakların ve özel kişilerin mülkiyetinde olan alanlar da vardı. Krallığın ve özel kişilerin işliklerinde kölelerin, köylülerin ve mülklerini kaybeden özgür insanların güç koşullarda çalıştırılmaları zaman zaman sosyal ayaklanmalara yol açıyordu. Diğer yandan Pergamon kralları, Yunan kültürüne olan bağlılıkları nedeniyle, saraylarına bilginleri ve sanatçıları topladılar, Alexandria (İskenderiye) Kütüphanesi'ni örnek alarak büyük bir kütüphane kurdular, gençlerin eğitim merkezi olan *gymnasium*a özel bir ilgi göstererek kendileri denetlediler. Ayrıca büyük rahipleri göreve atadılar, iktidarlarını güçlendirmek için Kral kültüyle birleştirerek dinden yararlandılar. Verimli tarım topraklarına, geniş ormanlara ve otlaklara, zengin maden yataklarına, elverişli limanlara sahip olan Pergamon Krallığı ekonomik açıdan en parlak dönemine İÖ 2.yüzyılın ilk yarısında ulaştı. İhraç malları olan yünlü dokuma ile dana ve koyun derisinden yapılan, üzerine yazı yazılan *pergamene* (parşömen) ve buğday üretiminde özelleşerek hem krallık hem de başkent zenginleşti. Bu dönem Pergamon Krallığı'nın en geniş sınırlarına ulaştığı (Şekil 1.9), aynı zamanda da başkent Pergamon'un hızlı bir genişleme sürecine girdiği dönemdir. (Şekil 1.10) Aynı yüzyılın ikinci yarısında, halk ayaklanmalarının yoğunlaştığı bir dönemde, yönetimde olan kralın kararıyla, Anadolu'da güç kazanan

---

128 Mitchell 1995, s.22; Freeman 2003, s.322; Mansel 1998, s.473.

129 Radt 2002, s.168. Başka bir kaynakta da sunağın inşaatı İÖ 180-165 yıllarına tarihleniyor (Şahin 2002, s.68).

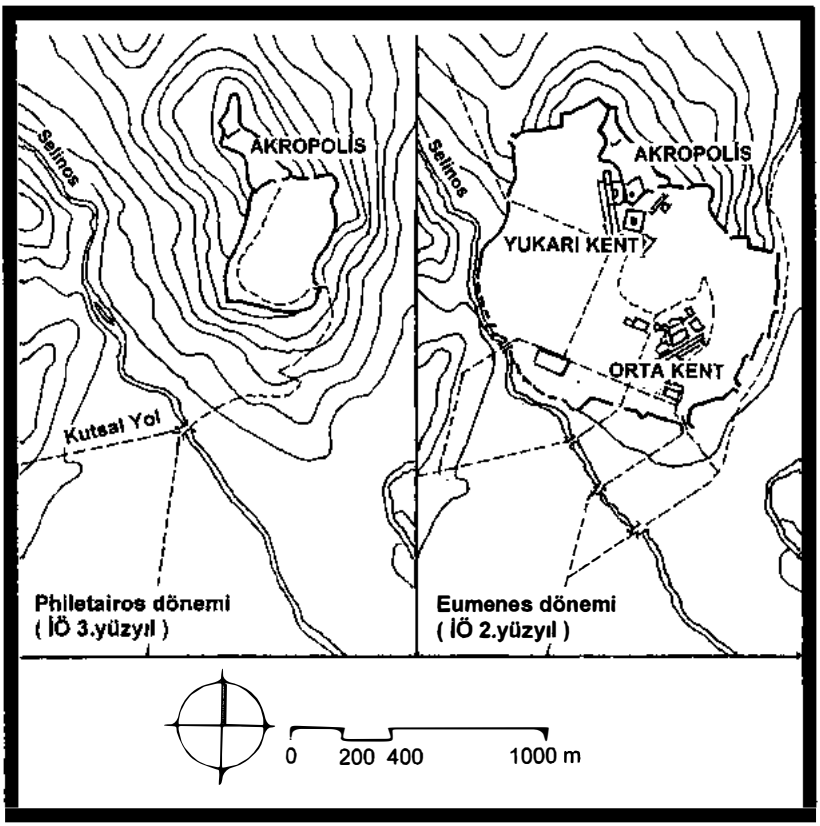

Şekil 1.10. Helenistik dönemde, İÖ 3. ve İÖ 2.yüzyıllarda Pergamon (Bergama) kentinin mekansal gelişimi

Kaynak: W. RADT (2002), *Pergamon*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.55'deki Resim 11'den çizildi.

Roma'nın yönetimine girip Asia Eyaleti adını alıncaya kadar Pergamon Krallığı zengin ve bağımsız bir Helenistik krallık olmaya devam etti [130]. Pergamon kenti ise içerdiği sosyal ve kültürel işlevleri, çeşitli kamusal kurumları, anıtsal yapıları ve mimari özellikleri ile Anadolu'da Helenistik dönemin en önemli kültür merkezlerinden biri oldu.

---

130 Diakov ve Kovalev 2008, s.434-436.

D. Helenistik Dönemde Bölgesel ve Yerel Ölçekte Ortaya Çıkan Sosyal, Ekonomik ve Kültürel İlişkilerin Anadolu Kentlerinin Mekansal Yapılarına Etkisi

Bundan önceki alt bölümde incelenen siyasal ve yönetsel üst düzlemdeki değişim süreçlerinin ve yeni kurulan güç dengelerinin yerel ölçekte yarattığı iç ve dış dinamikler zaman içinde, en büyüğünden en küçüğüne kadar, kentlerin etki alanları ile kurdukları yeni ilişkileri belirledi ve mekansal yapılarında önemli dönüşümlere neden oldu. Üst düzlemdeki buraya kadar incelenen farklılıklar nedeniyle, yerel düzlemde de büyük bir çeşitlilik ortaya çıktı. Bu bölümde, seçilen örnekler de kullanılarak, Helenistik dönemde Anadolu kentlerinde mekansal yapının ve bazı alt bölgeler ölçeğinde kentler sisteminin dönüşümüne ilişkin, bütünü kapsamayan sınırlı bir çözümleme yapılacaktır.

Kültürel açıdan, İÖ 5.yüzyılın son on yılından başlayarak İÖ 4.yüzyılda Büyük İskender'in yönetime geldiği döneme kadar geçen sürede, Ege havzasında Yunan uygarlığı çeşitli alanlarda, felsefede, edebiyatta, sanatta ve politikada olduğu gibi mimarlık ve kent planlaması alanlarında da yeni bir yöne yönelmiş, önceki kuşakların katı kurallarının yerini alan liberalleşme süreci ve "insan merkezli, rasyonel ve uyumlu bir dünya" görüşü İÖ 4.yüzyılda Helenistik dönemi hazırlayan başlıca etmen olmuştu. Başlangıçta Büyük İskender'in izlediği politikalarda, ekonomik, kültürel ve siyasal açıdan kentleri merkez alan, kentleşmeyi öne çıkaran, bunu sağlayan faktörler olarak da bireysellik, ihtisaslaşma ve kozmopolitlikten söz edilebilecek bir yaklaşımın egemen olduğu söylenebilir [131].

Ortaya çıkan ardılları arasındaki güç mücadeleleri sık sık kurulan dengeleri değiştirse de, Helenistik dünya İskender'in ölümünden sonraki yüzyılda ekonomik açıdan zengin bir dönem geçirdi. Pers hazinesinden alınan büyük miktarlardaki altın ve gümüş piyasaya sürüldü. Böylece İÖ 3.yüzyılın ilk çeyreğine kadar fiyatlar önemli ölçüde düştü. Bölgelerarası ticaret yapan kervanlar ve yerel ticaret karasal kentleri büyük ölçüde destekledi [132]. Bu ekonomik gelişmeden en büyük payı,

---

131 Burada "kozmopolitlik" "dünya vatandaşı olmak" anlamına kullanıldı.

132 Starr 1991, s.408.

yeni kurulan monarşik devletlerin yönetim merkezleri olan Pergamon (Bergama), Antiokheia (Antakya) gibi bölgesel başkentler aldı.

Helenistik dönemde Anadolu kentlerinde kent ve bölge ölçeğinde kurulan mekansal ilişkileri belirleyen çok sayıdaki etken arasında bu alt bölümde özellikle şu üç soru üzerinde durulacaktır:

- Helenistik dönemde Anadolu'da ortaya çıkan sosyoekonomik yapının genel değişim süreci kentlerin mekansal yapılarını nasıl etkiledi?
- Bu kentlerin arka planını oluşturan antik dönem kentlerinin hangi temel elemanları ve işlevleri Helenistik dönemde de devam etti?
- Helenistik dönemde yeni kentler kurulurken "Miletos modeli" kent planlamasının morfolojik yapıya ne kadar etkisi oldu? [133]

Büyük İskender'in Anadolu'da kurmak istediği kentlerin hem askeri garnizon, hem de kentsel işlevlere sahip bir yerleşim merkezi olmak gibi ikili amacı vardı ve bu kentlere yerleştirilecek potansiyel nüfus konusunda bir sorun söz konusu değildi. Bir süredir Anadolu'da dağınık halde yaşamakta olan Yunan nüfus ile İskender'in ordusundan emekli olan eski Makedon kökenli askerler, kurulan yeni kentlerin çoğunun çekirdeğini oluşturdular. Özellikle asker kökenli yeni yerleşimciler kentlerin güvenliği ve savunması konusunda etkin rol aldılar. Helenistik dönemde bütün Anadolu kentlerinin güçlü surlarla çevrilmesi, yeni dönemde kentlerin savunmasına verilen önemin somut bir göstergesidir. Ayrıca kentlerde yönetim sisteminin kurulması sürecinde, Atina tipi yönetim modelinin ortaya çıkmasında, yerel nüfus içinde azınlıkta olsalar da, bu asker kökenli orta sınıfın etkili olduğu düşünülebilir [134].

İskender'den önce, arkaik ve klasik dönemde eşitlikçi Yunan toplumu, uygarlığının temellerini politik, felsefi ve moral yapıları kurarak oluşturmuştu. Bu değerleri Doğu kültürüyle bütünleştirmeyi hedef alan Helenistik dönemde ise, özellikle asıl konumuz olan "kent kül-

---

133 Lewis Mumford *Tarih Boyunca Kent* isimli ünlü yapıtında ızgara plan için "Miletos tipi planlama" tanımını kullanıyor ve bu yerleşme biçiminin İonia'da İÖ 7.yüzyıldan beri bilindiğine işaret ediyor (Mumford 2007, s.217).

134 Steele 1992, s.23-24.

türü" açısından eski geleneğin devam etmediği, *polis* ideali yerine, geleneksel moral değerleri geri planda tutan, bireyci ve liberal bir dünya görüşünün yönlendirdiği oldukça farklı bir kurgunun ortaya çıktığına daha önce değinmiştik. Bu durum sadece ekonomik gelişmeden en büyük payı alan yönetici merkez konumundaki büyük kentler için değil, küçük kentler için de geçerlidir.

Helenistik kültürün yayıldığı alanlarda bulunan bazı kentlerin gelişmesi ve büyümesi, birçok yeni kentin kurulması, ticaret ve tarım dışı üretimin bu kentlerde toplanması, kentlerde besin maddelerinin üreticisi değil, tüketicisi konumundaki nüfusun artmasına neden olmuştu. Bu gruba paralı askerler ve sayıları giderek artan devlet memurları da katıldığında, kentlerin gündelik yiyecek gereksiniminin karşılanması önemli bir sorun haline geldi. Helenistik dönemden önce, İÖ 5. ve 4.yüzyıllarda, ekonomilerini pazar için ürettikleri dokuma, seramik kap kacak, şarap, zeytinyağı gibi işlenmiş mal üretimi ve ticareti üzerine kuran Ege dünyasının kentleri, başta tahıl olmak üzere, kendileri için gerekli her türlü gündelik tüketim maddesini, sattıkları işlenmiş malların karşılığı olarak, Trakya'dan, Güney Rusya'da İskitlerden, Güney İtalya ve Sicilya'dan alıyorlardı [135]. Helenistik döneme gelindiğinde ise Ege kentlerinin tahıl ambarı olan bu bölgelerde siyasal dengeler bütünüyle değişmişti. İÖ 3.yüzyılda, en fazla da bu yüzyılın ikinci yarısında İskitler doğudan ve batıdan gelen, savaşçı kavimlerin akınlarıyla dağıldı, tarımsal güçleri geriledi, hayvan sürüleri azaldı. Bu savaşçı kavimlerin başında, daha önce sözü edilen ve bütün Balkanlar'ı ele geçiren, Keltler de vardı. Güney İtalya ve Sicilya ise Roma egemenliği altında birleşmiş, Romalılar ile Kartacalılar arasındaki savaşlara taraf olmuş ve bir dönem besin maddeleri dışsatımına son vermek zorunda kalmıştı. Bu durumda Yunan dünyasının tahıl gereksinimini Mısır ve Anadolu karşılamaya başladı. Mısır'ın o dönemdeki siyasal üstünlüğünün kaynağını zengin tahıl stoklarının oluşturduğu biliniyor. Anadolu'da ise aynı işlevi Pergamon Krallığı yüklendi ve İÖ 3.yüzyılın sonlarına doğru tahıl dışsatımında pazarda kendisine önemli bir yer edindi [136].

---

135 Bu sürecin ayrıntılı çözümlemesi için bakınız: Aktüre 2003, s.201 ve devamı.
136 Mansel 1988, s.503-504.

Bu gelişme yönetimdeki kralları ülkelerinin tarım potansiyelini arttırmak için bazı önlemler almaya yönlendirdi. O dönemde botanik ve jeoloji bilimlerinde ortaya çıkan gelişmelerin de katkılarıyla, ülkenin iklim ve coğrafya koşullarını dikkate alan tarım elkitapları yayımlanmaya başlandı. Bunların yazarları arasında Pergamon kralının da bulunması dikkati çekmektedir. En çok buğday tarımına önem verildiyse de, üzüm bağlarının ve zeytinliklerin bakımında da bilimsel yöntemler geliştirildi. Yeni sebze, meyve ve ot türleri yetiştirildi, yeni hayvan cinsleri geliştirildi, bunların eski cinslerle karıştırılması verimi arttırdı [137].

Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, tarımın bilimsel yöntemlerle yapılması büyük sermaye ve çok sayıda işçiyi gerektirdiğinden, küçük toprak sahibi köylüler, bundan önceki alt bölümde açıklandığı gibi, tarım alanındaki varlıklarını koruyamadılar ve tarım toprakları, başta kral olmak üzere, büyük sermaye ve çiftlik sahibi zenginlerin ellerine geçti. Bu süreçte kral, yakınlarına, devlet memurlarına, askerlere ve Yunan göçmenlere, bazen mülk olarak, bazen de sadece kullanım hakkını vererek büyük topraklar bağışladı. Toprağın eski kullanıcıları olan köylüler ise bu topraklarda işçi olarak çalıştırıldılar ve yeni toprak sahiplerine ürettikleri ürün üzerinden vergi ödediler. Böylece kentlerde ve kasabalarda topraktan elde ettiği gelirle zengin olan bir orta sınıf ortaya çıktı, giderek de kent yaşamında etkin bir konuma geldi. Besin maddelerinin sağlanmasındaki sorunlar nedeniyle fiyat artışlarının önlenememesi haksız kazançlara yol açtığından, başta kral olmak üzere, büyük sermaye sahipleri zaman içinde varlıklarını giderek arttırırken, topraktan kopan köylü nüfus giderek fakirleşti [138], sosyal katmanlar giderek daha çok ayrıştı.

İÖ 384-322 yılları arasında yaşadığı ve Büyük İskender'in hocası olduğu bilinen dönemin önde gelen düşünürlerinden Aristoteles *Politika* isimli ünlü eserinde ideal Yunan toplumunun başlıca üç sosyal katmandan oluştuğunu yazmaktadır. En üst katmanda mülkiyet hakkına sahip olan yurttaşlar, onun altındaki katmanda toprağı olmayan özgür üreticiler (zanaatkarlar, tüccarlar, işçiler ve köylüler), en alt katmanda

---

137 Mansel 1988, s.504.

138 Mansel 1988, s.505.

ise özgür olmayanlar, yani köleler yer almaktadır. Aristoteles bu genel sosyal katmanlar arasına koymamakla birlikte, yurttaşlar bağlamında yer verdiği orta sınıf hakkında çok ayrıntılı tanımlamalar yaparak özetle şu görüşü savunmaktadır: "Devlet olabildiğince, benzer ve eşit insanlardan oluşmayı amaçlar [139], bu koşul ise başlıca orta sınıfta bulunur. Orta sınıf aynı zamanda en istikrarlı öğedir, değişikliği en az isteyen onlardır, ne kendileri başkalarına karşı düzenler kurar, ne de başkaları onlara karşı. Öyleyse, orta sınıf aracılığıyla işleyen yönetim en iyisidir ve orta sınıfın diğer iki sınıfın, en zenginlerle en fakirlerin toplamından daha güçlü olduğu kentlerin iyi yönetilme olasılığı çok yüksektir. Demokrasiler de, orta sınıfların sayesinde, oligarşilere oranla daha güvenli ve daha süreklidir, en iyi yasa koyucular da orta sınıf yurttaşlardan çıkmıştır [140]. İster demokrasiyle, ister oligarşiyle yönetilsin, devlet kendi kendini yöneten bağımsız bir varlıktır ve birtakım parçalardan, halk gruplarından/sınıflardan meydana gelir. Bunlar:

1. Yiyecek üretimiyle uğraşan halk kesimi, yani toprağı sürenler (çiftçiler)
2. Bir kentin işleyebilmesi için zorunlu uğraşıları olanlar (servis ve kültür hizmetlerinde çalışanlar)
3. Zamanlarını toptan ve perakende alışverişle geçirenler (tüccarlar)

Kiralık işçi kesimi

4. Kenti savaşta savunacak sınıf." [141]

Köleleri bütünüyle bu grupların dışında bırakan, buna karşın din görevlilerinin, yargıçların, bankerlerin, el sanatları ile uğraşanların bulunmadığı bir kentin olamayacağına işaret eden Aristoteles'in çok önem verdiği orta sınıfın, yurttaşlık hakkına sahip olması, yani mülkiyet ve seçme-seçilme hakkının olması ve etik değerleri dışında, net bir tanımını vermediği dikkati çekmektedir. Buna karşın yazılı belgeler bu orta sınıfın çeşitli eylem alanlarına dağılmış olduğunu, tarımda büyük toprak

---

139 Aristoteles'in yapıtında "devlet" sözcüğü ile "kent-devleti" ve "kent" sözcükleri yer yer eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

140 Aristoteles 2002, s.127-128.

141 Aristoteles 2002, s.115 ve 209.

sahibi veya büyük toprakların kiracısı olup işçi ve köle çalıştıranlardan, dükkan veya işlik sahibi olup toptan veya perakende ticaretle uğraşanlardan, ya da mülklerini kiraya verip rant elde edenlerden, gemi sahibi olanlardan veya kiraya verenlerden, para ticareti yapan bankerlerden, köle sahibi olup onları madenlerde, gemilerde, işliklerde çalıştırılmak üzere kiraya verenlerden oluştuğunu gösteriyor [142]. Özellikle ticaretin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan sosyoekonomik dönüşüm sürecinde bu orta sınıfın sadece büyük kentlerde, kolay tanımlanır mekanlarda topluca yer almadığı, bölge ölçeğinde küçük ve büyük yerleşmelerde, hatta kırsal alanda dağınık olarak yer seçtiği ve farklı işlerle uğraştığı düşünülebilir. Bu varsayımı destekleyen bazı arkeolojik bulguları dikkate almakta yarar vardır.

Helenistik dönemde toprak-insan ilişkilerinde yaşanan dönüşüm sürecinin mekansal ilişkilere ve küçük kentlerin morfolojik yapılarına nasıl yansıdığını görmek için Batı Anadolu'da yer alan çok sayıdaki küçük yerleşmeler bazı önemli ipuçları vermektedir. Pergamon'un yaklaşık 35 kilometre güneyinde, antik Pythikos çayının (Kocaçay) kenarında, dik bir yamaçta teraslar üzerine kurulmuş küçük bir yerleşme olan Aigai (Nemrudkale) antik kenti bunlardan biridir (Şekil 1.2'de 22 no.lu yerleşme) [143]. Herodotos'un sözünü ettiği 12 Aiol kentinden biri olan Aigai [144], palamut meşesi ağaçlarıyla kaplı zengin bir bölgede yer alıyordu ve bu bölgede keçi üretimi de çok gelişmişti. Tarihsel belgeler kent halkının ve çevrede yaşayanların, keçi postu ve keçi peyniri üretimi ile dokumacılıkta uzmanlaştığını gösteriyor [145]. Kent İÖ 394 yılında Pers yönetiminden kurtulmuş, İÖ 218 yılında Pergamon Krallığı'nın yönetimine girmişti. Kentin Helenistik dönemde Pergamon Krallığı'nın bir askeri garnizonu olarak yeniden kurulduğu düşünülmektedir [146].

---

142 Rostovtzeff 1964, s.1115-1126.

143 Aigai kentinin adı Herodotos'ta "Aigaia", Pilinius'ta "Aegaeae", bazı paraların üzerinde *Aigaieon*, *Aigeaion* ve *Aigaion* olarak yazılmıştır. Platon ise Ege Denizi'ne *Aigaios Pontos* demişti (Tül 1995, s.12). Bu verilerden yola çıkılarak günümüzde bazı internet sitelerinde Aigai kenti "Ege Denizi'ne adını veren kent" olarak nitelendirilmektedir.

144 Herodotos, *Herodot Tarihi*, I.kitap, 149.bölüm (Herodotos 1991, s.64).

145 Taşkın 1997, s.18.

146 Radt 2001, s.278.

İÖ 3.yüzyıl başlarına kadar küçük bir kale-kent görünümünde olan Aigai, Helenistik dönemde, ekonomik ve mekansal açıdan, önemli bir gelişme gösteren ve bu dönemde kent yaşamının temelini oluşturan yapılarla donatılan Batı Anadolu kentlerinden biridir. Ege Denizi'nin ticaretle yaşamını sürdüren kıyı kentlerinden farklı olarak bir karasal kent olan Aigai'nin geçim kaynağı temelde hayvancılık olduğundan, Pergamon Krallığı İÖ 2.yüzyılda egemenlik alanını genişletip, Yunt dağları üzerinden Gediz ovasına inen yol önem kazandığında, kentin pazar alanı da genişlemişti. Ticaretin gelişmesine koşut olarak Aigai kentinin nüfusu da artmış olmalı ki, taş işçiliğine bakılarak İÖ 6.yüzyıla tarihlenen eski kent surları bu dönemde güney yönünde genişletilmiştir [147]. Aigai'den günümüze kalan en önemli yapı, kentin merkezinde, *agora*nın kuzey ve doğu kenarında yer alan L biçimindeki, üç katlı bir ticaret yapısıdır. (Şekil 1.11)

Bu yapının güneyinde, yazıtından ***bouleuterion*** (kent meclisinin toplandığı bina) olduğu saptanan bir yapı daha yer almaktadır. Bunların dışında kentte kamu yapıları olarak tiyatro, ***gymnasium***, surların dışında stadyum ve İÖ 2.yüzyıla tarihlenen iki tapınak vardır. Kent dik bir yamaca kurulmuş olduğundan bu yapılar teraslar üzerine inşa edilmiştir. Helenistik dönem kentlerinin beğenilen mimari öğeleri olan, terasları izleyerek yapıları birbirine bağlayan *stoa*lar (gölge sağlayan sütunlu geçiş alanları) kent merkezinin en temel mimari öğeleridir [148]. Bütün bu veriler Aigai'nin Helenistik dönemde bölgesindeki ekonomik gelişmeye koşut olarak mimari nitelikleri de gelişen, zenginleşen bir pazar kenti, küçük bir ticaret merkezi olduğunu gösteriyor. Kent merkezinde yer alan, uzun kenarı 80 metreyi bulan, arkeologların pazar yapısı ya da çarşı olarak nitelendirdikleri, üst katı *agora*nın terasına açılan sütunlu galeri, onun altında depoların yer aldığı orta kat, en alttaki katta bağımsız dükkanların yer aldığı büyük ticaret yapısı bu görüşü desteklemektedir. (Şekil 1.12)

Batı Anadolu'nun Helenistik dönemde Aigai gibi diğer küçük kentleri olan Karia bölgesinde Alinda ve Herakleia Latmos'ta, Troas böl-

---

147 Taşkın 1997, s.21.

148 Akurgal 1988, s.360-361.

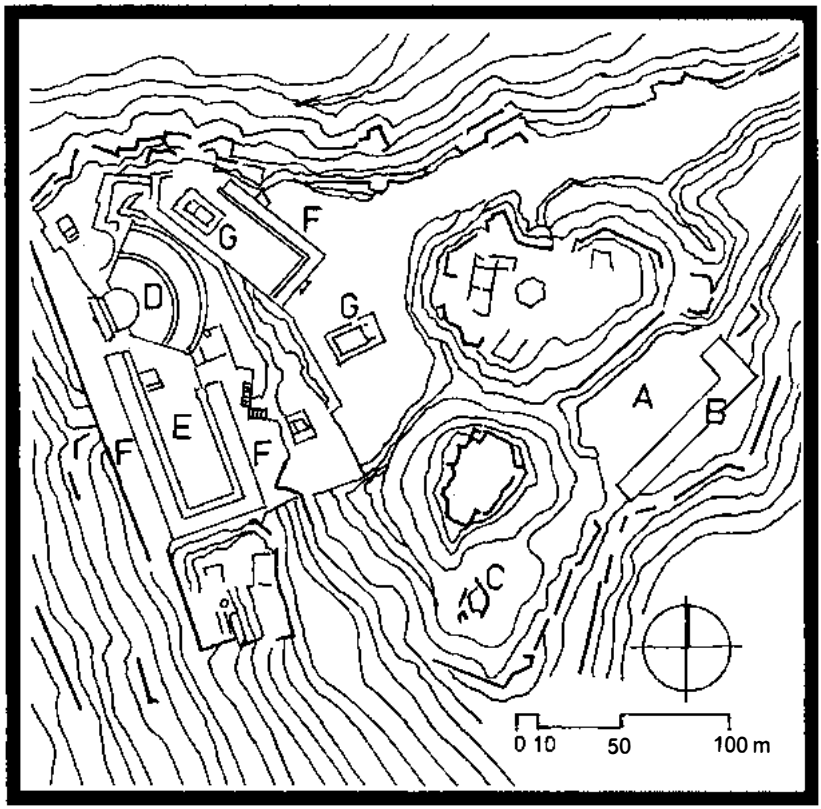

Şekil 1.11. Helenistik dönemde Aigai kentinin merkezinde yer alan yapılar: A *agora*, B ticaret yapısı, C *bouleuterion* (meclis binası), D tiyatro, E *gymnasium*, F *stoa*lar, G tapınaklar.

Kaynak: *Altertümer von Aegae*, Berlin 1889'dan zikreden: Ş. Tül (1995), *Aigai: Aiolis'te Bir Dağ-Kent*, İstanbul: Ege Yayınları, s.20 ve s.30'daki haritalar birleştirilerek çizildi.

gesinde Assos'ta ve Pamphylia bölgesinde Seleukeia'da da iki-üç katlı bu tür ticaret yapılarının yer alması [149], ekonomik gelişmenin bölgenin küçük kentlerinin ticaret yaşamına da bir canlılık getirdiğini gösteriyor. Alinda kentindeki pazar yapısı boyu yaklaşık 100 metre, genişliği ise 15 metre olan **I** biçiminde, 3 katlı bir yapıdır ve *agora*nın uzun kenarı

---

149 Wycherley 1986, s.94; Doruk 1987, s.1126; Bean 2000, s.203.

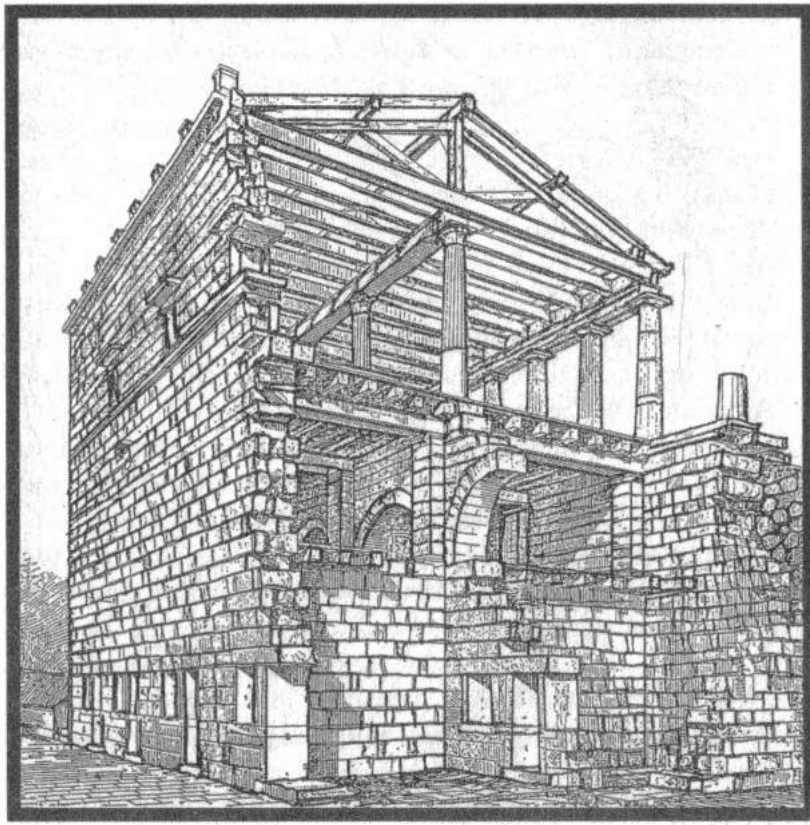

Şekil 1.12. Aigai kentinin merkezinde yer alan üç katlı ticaret yapısının kesiti
Kaynak: *Altertümer von Aegae*, Berlin 1889'dan zikreden: Ş. Tül (1995), *Aigai: Aiolis'te Bir Dağ- Kent*, İstanbul: Ege Yayınları, s.28.

boyunca inşa edilmiştir [150]. Yapının iç düzenlemesinde sütun dizileri ve duvar bölmeleriyle yaratılan mekanların mimari özellikleri, Aigai'de olduğu gibi, ticaret amacıyla, dükkan ve depo olarak kullanıldıklarını göstermektedir [151]. Bu *stoa* tipi yapılar arkaik dönemden başlayarak, İÖ

---

150 Bean 2000, s.205.
151 Doruk 1987, s.1127.

5. ve 4.yüzyıllarda da inşa edildiler, ancak onların ölçeği çok daha küçüktü. Helenistik dönemde, özellikle İÖ 3. ve 2.yüzyıllarda inşa edilen, boyları 80-100 metreyi bulan bu iki-üç katlı ticaret yapıları, Helenistik dönem öncesinde Batı Anadolu kentlerinde gördüğümüz açık pazar ve toplanma yeri olan tek katlı *agora*yı çevreleyen *stoa*lardan farklı, ölçeği çok daha büyük bir oluşumdur. Mimarlık tarihi açısından, pazar yerlerini çevreleyen çok katlı *stoa*ların Pergamon (Bergama) kenti ile ekonomik ve yönetimsel açıdan ona bağlı kentlerde Helenistik döneme özgü bir mimari özellik olduğunu, en erken örneğinin İÖ 300 yıllarına tarihlediğini düşünen yazarlar da var [152]. Yabancılar statüsünde yer alan ve yurttaş sayılmayan tüccarların mülkiyet hakkı bulunmadığına göre, Pergamon'daki ve daha küçük kentlerdeki bu tür ticari yapıların sahipleri varlıklı, toprak ve güç sahibi, saygın, orta sınıf olarak tanımlanan kişiler olmalıdır. Bir örnek vermek gerekirse, belgeler Pergamon Kralı II.Attalos'un İÖ 2.yüzyılda Atina kentine çok katlı bir *stoa* yapısı hibe ettiğini gösteriyor [153].

Kentsel mekanın genel kurgusu açısından karşılaştırmalı bir çözümleme yapmak için Anadolu'daki Helenistik dönem kentlerinin arka planını oluşturan arkaik ve klasik dönem kentlerinin morfolojik yapılarının temel özellikleri gözden geçirildiğinde görülür ki [154], kent, çevresini kuşatan surlarla kendisini çevreleyen kırsal alandan mekansal olarak ayrışmış, yapay, nüfusu sınırlandırılmış, yaşayan bir organizmaydı. Belirli bir zaman sonra nüfusu artınca kent bir doyma ve sabitleşme noktasına ulaşıyordu. Bu durumda iki seçenek vardı. Birincisi "eski kenti" (*paliapolis*) olduğu gibi bırakıp yanına, kamu yapılarını da yeniden inşa ederek bir "yeni kent" (*neapolis*) kurmaktı. İkinci seçenek ise uzak ve uygun bir coğrafyada yeni bir koloni kurarak kent nüfusunun fazlasını oraya göndermekti [155]. Her iki durumda da, yeni bir kent kurma sürecinde sıklıkla, uygulamada getirdiği kolaylıklar nedeniyle ızgara plana göre kentin ana şemasını belirlemek yoluna gidilmiştir.

---

152 Tomlinson 2003, s.62-63.

153 Tomlinson 2003, s.63.

154 Benevolo 1981, s.60; Morris 1974, s.24-25.

155 Bu süreç ve örnekler için bakınız: Aktüre 2003, s.201 ve devamı.

Izgara plan tekniği, tek binaların oluşturduğu yapı adası ölçeğinden başlayarak, kentin tamamının kontrol edilebilmesine olanak veriyordu. Birbirini dik kesen sokakların genişlikleri, anayollarda 5-10 metre, ikinci derece yollarda ise 3-5 metre olarak belirlenmişti. Izgara plan uygulamasının sonucunda ortaya çıkan dikdörtgen yapı adalarına *insulae* adı verilmiş, boyutları kısa kenarı 30-35 metre, uzun kenarı ise 50-300 metre aralıklarında, her özel duruma uyabilecek şekilde farklılaşmıştı. Kenti kuşatan duvarlar için de aynı sınırsız esneklik uygulandı, geometrik bir çizgi izlemek yerine, duvarlar kentin kurulduğu topografyaya en uygun yerlerden geçirildi. Sonuçta, yapılan uygulamada kurulan yeni kentlerin hiçbirisi diğerinin aynı olmadı, esneklik kuralı nedeniyle her kurulan yeni kent kendine özgü bir biçime sahip oldu. Bazen kent duvarının konut yapı adalarının bittiği yerin biraz uzağından geçtiği oldu, kamu yapıları da ızgara planın tanımladığı birkaç yapı adasını kapsadı. Ancak her seferinde yollar kamusal alanın bütünlüğünü korumak için, alanı bölmeden kenarlardan geçirildi, böylece konulan kurallar da bozulmamış oldu. Sağlanan bu esneklik nedeniyle kent, plana göre belirlenen gelişme alanını aşmadığı gibi, kenti çevreleyen duvar, nüfus artışı olsa da kentsel gelişmenin sınırını belirlemiş oldu ve kent kırsal alan için bir tehdit oluşturmadı [156].

Helenistik dönem öncesinde, çoğunluğu alan ve nüfus olarak oldukça küçük olan bu kentlerin bir diğer önemli özelliği bağımsız bölümleri olmayan, tek ve bütünleşik bir olgu olmalarıydı. Konutlara ayrılan özel mülkiyetteki yapı adalarında belirli bir sınıf ayrımı veya sosyal farklılaşma yoktu, bir sınıf ya da aile adına ayrılmış bölümler de yoktu. Yunan kent-devleti olarak kendine yeterli ve kendini yöneten *polis*, eşitlikçi bir toplum yapısı öngörüyordu, onun merkezi olan kentte de aynı görüş egemendi [157]. Kent mekanının iki temel kamusal alanı olan *agora* ve *theatron* (tiyatro), bütün kent halkını, tek bir toplum olarak bir araya getiriyor, halk özellikle *agora*da politika yapıyor, iş bağlantıları kuruyor, oyunlar izliyor, festivaller düzenliyordu.

---

156 Benevolo 1981, s.107-109.

157 Tarih boyunca ızgara plan, belirli dönemlerde, eşitlikçi bir toplum yapısının mekansal simgesi olarak algılandı. Bu konu için bakınız: Aktüre 1992, Aktüre 1999, Aktüre 2003.

Helenistik dönem kentlerinde de kamusal yapılar olarak tiyatronun ve önceleri kentin dışında açık bir alan iken sonradan bir yapı olarak kent surlarının içine alınan *gymnasium*un Yunan kültürünün yayılmasında taşıdıkları kamusal işlevleri açısından özel bir yeri vardı. Büyük İskender'in Doğu Seferi sırasında kurduğu askeri amaçlı yerleşmelerde öncelikle bu iki yapının yer aldığı dikkati çekmektedir [158]. Zaten *gymnasium*un Yunan kentlerindeki ilk işlevi gençlere ve yetişkinlere askeri eğitimin verildiği bir kamusal alan olarak sınırlıydı. İskender'in kurduğu kentlerde *gymnasium* spor merkezi, felsefe ve müzik okulu, aynı zamanda da bazı gösteriler sırasında halkın da girdiği bir sosyal toplanma yeri olarak çok işlevli bir yapıya dönüştü. Zaman içinde farklı yaştaki gençlerin ve çocukların eğitimi de bu merkezde yapıldı. Örneğin Pergamon'da İÖ 2.yüzyılda inşa edilen Orta Kent'teki *gymnasium*, çocukların, ergenlerin ve gençlerin eğitim gördükleri üç farklı bölüm içermektedir. Yunan düşünür Pausanias'a göre "*gymnasium* yoksa, tiyatro yoksa, suyu akmıyorsa kent de yok" demekti [159].

Kenti oluşturan öğelerin kent içindeki konumlarına bakıldığında, kent yaşamının merkezi *agora* idi, diğer kamusal mekanlar *agora*nın çevresinde yoğunlaşmakla birlikte uygulamada sonsuz yerel ve kendine özgü örnek ortaya çıktı [160]. *Agora* kelimesinin asıl anlamı halkın toplandığı yer, özellikle de yurttaşların/erkeklerin politik ve hukuksal konularda, parçası oldukları toplumu yönetmek ve yönlendirmek için bir araya geldikleri açık alan demekti [161]. Zaman içinde kentlerin nüfusu arttıkça ve ticaret yaşamı geliştikçe *agora* da büyüdü, çevresine *stoa*lar inşa edildi. Mimari açıdan önceleri açık bir meydan iken sonradan bir avluya dönüştü. Helenistik döneme gelindiğinde Batı Anadolu'nun Miletos, Ephesos, Pergamon gibi önemli kentlerinde, biri "devlet agorası", diğeri "ticari agora" olmak üzere iki, hatta üç *agora* ortaya çıktı. Ancak *agora* hiçbir durumda üretim eylemlerinin mekanı olmadı, ofis türü kullanımlar da doğrudan oraya açılmıyordu. Agora özel kişilerin kullanımlarına açık olmayan "kamusal" bir mekan, bütün kent halkına

---

158 Freeman 2003, s.324.
159 Steele 1992, s.58-59.
160 Wycherley 1986, s.9.
161 Tomlinson 2003, s.60.

açık bir toplanma alanıydı. Devlet işleriyle ilgili bürolar, mimarlık büroları benzeri özel kullanımlar çok amaçlı yapılar olan sütunlu galerilerde, yani *stoa*larda yer aldılar. Kentte üretim yapan işlikler ya yolların kenarlarına dizildi, ya da kent içinde özel bir mahallede toplandı. Örneğin Pergamon'da İÖ 2.yüzyılda inşa edilen Orta Kent'teki Aşağı Agora 88 x 55 metrelik geniş bir alanı kaplıyordu ve dört yanı çok katlı *stoa*lar ile çevrilmişti, ortada kalan avlu 64 x 34 metre olarak ölçülmüştür. (Şekil 1.13). Aşağı Agora'yı Yukarı Kent'e bağlayan 4-5 metre genişliğindeki taş döşeli anayolun üzerinde bir dizi halinde dükkanlar ve işlikler vardı, aralarında kamu yapıları da yer alıyordu. Kentin başka yerlerinde de birbirinin eşi olan, aynı büyüklükte dükkanlardan oluşan sıralar vardı [162].

Kentlerde üçüncü bir mülkiyet türü daha vardı ki, tapınaklara ayrılan bu "kutsal alanlar" kent yönetiminden bağımsızdılar ve tartışmasız dokunulmazlıkları vardı. Banka ve noter gibi işlev gören, sığınmacıları barındıran, değerli malların emanetçisi olan, ipotekle para işleten, aldığı bağışlar ve faizlerle büyük bütçelere ulaşan bu alanlar sadece kent nüfusuna değil, yabancılara da hizmet veriyordu. Kentlerde ve kırsal alanlarda yer alan tapınakların toplum içindeki yeri ve önemi pekiştikçe, kentlerin ilk kuruldukları dönemde kendilerinden önce de var olan kutsal alan olarak halktan büyük saygı gören, çoğunlukla kentin kuruluş nedeni olan ve yerleşim alanının en yüksek noktasında bir tepe üzerinde yer alan *acropolis* zaman içinde işlevini yitirdi, Helenistik dönemde kurulan kentlerde böyle bir alan yer almadı. Buna karşın, Anadolu'nun Helenistik dönem kentlerinde yapı türü olarak tapınakların inşa edilmesine büyük önem verildi. Örneğin Pergamon'da çok sayıda tapınak ve tapınma yeri vardı, halk çok dindardı, hurafe çok yaygındı. Pergamon'un Helenistik dönemdeki kralları kenti Atina'nın yerine Yunan dünyasının yeni dinsel ve kültürel merkezi yapmak istiyorlardı. Yukarı Kent'teki Athena Tapınağı kentin en eski kutsal yeriydi ve kralın sarayı tapınağın yanına inşa edilmişti. Daha sonra yapımına başlanan Zeus Sunağı da tapınağın hemen güneyinde yer aldı [163] (Şekil 1.13). Heykellerle donatılan bu kutsal alanın, halkın oturduğu konut alanlarından

---

162 Radt 2002. s.83.

163 Radt 2002, s.157-158,165.

Şekil 1.13. Pergamon (Bergama) kentinin İÖ 2.yüzyıldaki kamusal yapıları
Kaynak: R. TOMLINSON (1992), *From Mycenae to Constantinople; The Evolution of the Ancient City*, London: Routledge, s.110'dan çizildi.

kolay ulaşılabilen bir yerde olmaması nedeniyle, daha çok Kral ve üst tabakadan kişiler tarafından kullanıldığı düşünülebilir.

Pergamon'da yapımı İÖ 3.yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Orta Kent'teki Demeter Tapınağı ise geniş halk kesiminin kullandığı tapınaklara örnektir. Demeter, verimliliğin, tarla ürünlerinin, çiftçilerin, yani halkın tanrıçasıydı ve sembolü buğday başağıydı. Tapınağın doğuya bakan merdivenleri, örneğin tohum atma şenliklerinde, kadınlardan oluşan kült cemaatinin toplanmasına, geceleri meşalelerin ışığında din-

sel törenler yapmalarına hizmet etmiş olmalıdır [164]. Daha önce tarımın toplumun gündelik yaşamındaki önemini vurguladığımız Pergamon'da inşa edilen bu anlamlı kutsal mekanın halkın gündelik yaşamında taşıdığı önemi anlamak zor değil. Kentin içinde ve yakın çevresinde, farklı büyüklüklerde ve farklı amaçlarla kullanılan 10 kadar tapınak daha vardı.

Anadolu'da Helenistik dönemin en önemli mimarı sayılan ve Prieneli olduğu düşünülen Hermogenes de bir tapınak mimarı idi ve tapınak mimarisine önemli yenilikler getirmişti. Hermogenes'in yaptığı tapınaklar güzel sanatlar ve mimarlık alanında Helenistik dönemin "altın çağı" sayılan İÖ 2.yüzyıla tarihlenmektedir. Teos'taki Dionysos Tapınağı ile Magnesia'daki Artemis Tapınağı onun en ünlü eserleri sayılmaktadır [165]. Her iki kent dönemin dinsel merkezleriydiler [166]. Magnesia'daki tapınağın inşa edildiği yerde, mimari özellikleri bilinmese de, İÖ 6.yüzyıla tarihlenen bir tapınağın bulunduğu bilindiğine göre [167], kentin dinsel merkez olma işlevi Helenistik dönemde Hermogenes'in başyapıtı sayılan bu tapınağın inşa edilmesiyle daha da güçlenmiş olmalıdır. Tapınaklar gibi çok basamaklı anıtsal yapılar Helenistik dönemin bir özelliğidir. Genel olarak Helenistik dönemin yapıları etkileyici, işe yarayan, halka hizmet eden yapılardı ve bu dönemin mimarları, teknik ve teknolojik açıdan işlerine yaptıkları katkılar nedeniyle kendilerini izleyen dönemlerin öncüleri oldular [168].

Kent planlaması ve kentsel tasarım ölçeklerinde de durum farklı değildir. Helenistik dönemin arka planını oluşturan arkaik dönem kentlerinde "kentsel mekan"ın estetik bir anlamı yoktu, aynı alanda yan yana gelen birkaç binanın meydana getirdiği bir yan üründü ve bir kurama bağlı olmadan, salt pratik kaygılarla biçimlendiriliyordu. Helenistik dönemde ise, çoğu kez, yapılar tek başlarına durmak yerine merdivenlerle, *stoa*larla birbirlerine bağlanarak sistematik bir bütün oluşturmuşlardır

---

164 Radt 2002, s.178-179.
165 Şahin 2002, s.88-89.
166 Şahin 2002, s.3.
167 Tomlinson 2003, s.57.
168 Akurgal 1988, 211-212.

[169]. Kentlerde Helenistik dönemden önce de, sınırlı sayıda olmak üzere, özellikle *agora*ya uzanan yolların kenarlarında, kutsal alanlarda, tiyatroların çevresinde, dolaşanlara gölge sağlayan ve de yağmurdan koruyan sütunlu geçiş alanları olarak kullanılan *stoa*lar Helenistik dönemde, hem estetik, hem işlevsel nedenlerle çok beğeniliyor ve kamusal açık mekanların donatılmasında sıklıkla kullanılıyordu. Daha önce değinildiği gibi, uzun ve sıcak yazları olan, aynı zamanda da çok yağış alan Bergama yöresinin kentlerinde özgün biçimleri geliştirilmiş *stoa*, kamuya açık ve kalabalık mekanlarda kullanılmış olması nedeniyle [170], salt ekonomik ve işlevsel değil, aynı zamanda da estetik ve sosyal boyutu olan bir mimari öğedir.

Buraya kadar yapılan karşılaştırmalı çözümlemeden bir özetleme yapılırsa, Anadolu'daki Helenistik dönem kentlerinin önceki dönem kentlerinden temel farklılıkları şöyle sıralanabilir:

- Toprak - insan ilişkilerinde yaşanan dönüşüm sürecinin sonucunda kentlerde ortaya çıkan zengin orta sınıfın ve dengesiz gelir dağılımının neden olduğu sosyal ayrışmanın bir yansıması olarak, kent mekanında, kullananlar açısından, bir ayrışmanın ortaya çıkması,
- Ekonomik gelişmeye koşut olarak kentin yerleşim alanının genişlemesi,
- Ticaretin gelişmesine koşut olarak dönemin önemli kentlerinde birden fazla *agora*nın ortaya çıkması ve merkezin genişlemesi,
- Kentsel tasarım ölçeğinde kamusal mekanları birbirine bağlayarak bir bütünlük oluşmasını sağlayan çok sayıda *stoa*nın inşa edilmesi,
- Kentin savunma amacıyla güçlü bir surla çevrilmesi ve işlevini yitiren *acropolis*in yeni veya yeniden inşa edilen kent surlarının dışında kalması,
- Yeni kurulan kentlerde ve yerleşim alanı genişleyen kentlerde yeni yerleşim alanlarının ızgara plan tekniğine göre tasarlanmış olması,
- Tiyatro, *gymnasium*, tapınak gibi sosyal işlevleri olan yapıların ve mekanların, yeni işlevler yüklenerek, önemlerinin artarak devam etmesi.

---

169 Morris 1974, s.

170 Saltuk 1993, s.166.

Şekil 1.14. Miletos kentinin İÖ 479'dan sonra uygulanan yerleşim planı

Kaynak: A.von GERKAN (1924), Hippodamos, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Cilt 17, s.124-125'den çizildi.

Buraya kadar örneklerden yola çıkarak saptadığımız bu kentsel niteliklerin Helenistik dönemin başlamasından yaklaşık 150 yıl önce, Miletoslu Hippodamos'un İÖ 479 yılında Miletos kenti için hazırladığı düşünülen yerleşim planında yer almış olması dikkati çekmektedir. Arkaik dönemde İonia'nın en büyük, en zengin ve en önemli liman kenti olan Miletos'un [171], İonia Ayaklanmasının ardından, Persler tarafından

171 Miletos kentinin mekansal gelişimi ve Anadolu kent tarihindeki yeri ve önemi

yakılıp yıkılmasından sonra aynı yerde yeniden gelişmesini sağlamak amacıyla hazırlandığı varsayılan bu planda hem konut alanlarının, hem de konut dışı alanların bütününde ızgara plan kurallarına uygun bir tasarım yapılmıştı. Ancak konut alanlarında tek bir yapı adası büyüklüğü kullanmak yerine, 3 farklı büyüklükte yapı adaları kullanılmıştı. Aristoteles'e göre Hippodamos, kent halkını çiftçiler, zanaatkarlar ve devlet için çalışanlar (memurlar ve askerler) olmak üzere üç farklı sınıfa ayırmış, buna göre konut alanlarını da üç farklı bölgeye ayırmış, her birinde farklı ada büyüklükleri kullanmıştı[172]. Böylece mesleklere dayanan bir sosyal ayrışmanın mekana yansıtıldığı bir plan ortaya çıkmıştı. (Şekil 1.14) Miletos planında yer alan bu üç konut bölgesi, kentin merkezindeki kamusal mekanlarla birbirine eklemlenmektedir. Merkez bir yanda çevresinde yer alan üç farklı konut bölgesini fiziksel olarak birbirinden ayırırken, diğer yanda içinde barındırdığı liman tesisleri, üç *agora*, *stoa*lar, *bouleuterion*, *gymnasium*, tapınaklar gibi çok çeşitli kamusal kullanımlarla birbirine bağlıyordu. Planda üç farklı konut bölgesinde ızgara plan tekniği uygulanırken ana akslar arasında küçük açı farklarının bulunması hepsinin aynı zamanda değil, farklı tarihlerde planlandığını ve inşa edildiğini düşündürmektedir. Ayrıca kentin merkezinde yer alan birbirine bağlı *agora*ların inşaatlarının Helenistik dönemde devam ettiği, Roma döneminde de bazı genişlemeler yapıldığı bilinmektedir [173]. Zaten mimari özellikleri ve çevrelerinde yer alan çok sayıdaki *stoa*, bu yapı grubunun Helenistik döneme ait olduklarını gösteriyor. (Şekil 1.15)

Helenistik dönemin değişen siyasal ve askeri koşulları nedeniyle ortaya çıkan yeni savaş yöntemleri Miletos'un savunma sisteminde de bazı değişikliklerin yapılmasını gerektirmişti. Bu bağlamda İÖ 3.yüzyılda eski surların yerine kentin çevresine daha güçlü ve korunma kolaylığı nedeniyle toplam uzunluğu eskisinden daha kısa olan yeni duvarlar inşa edildi, bu nedenle de kentin yerleşim alanı önemli ölçüde daraldı. Diğer yanda, aynı dönemde, nüfusları yaklaşık 2000 kişi olan küçük komşu kentler Myous'un ve Pidasa'nın Miletos ile birleştiği bilinmektedir.

Tarih İçinde Anadolu Kenti üçlemesinin ikinci kitabında kapsamlı olarak ele alınmıştı. Bakınız: Aktüre 2003, s.226-244.

172 Benevolo 1981, s.107.

173 Akurgal 1988, s.449-454.

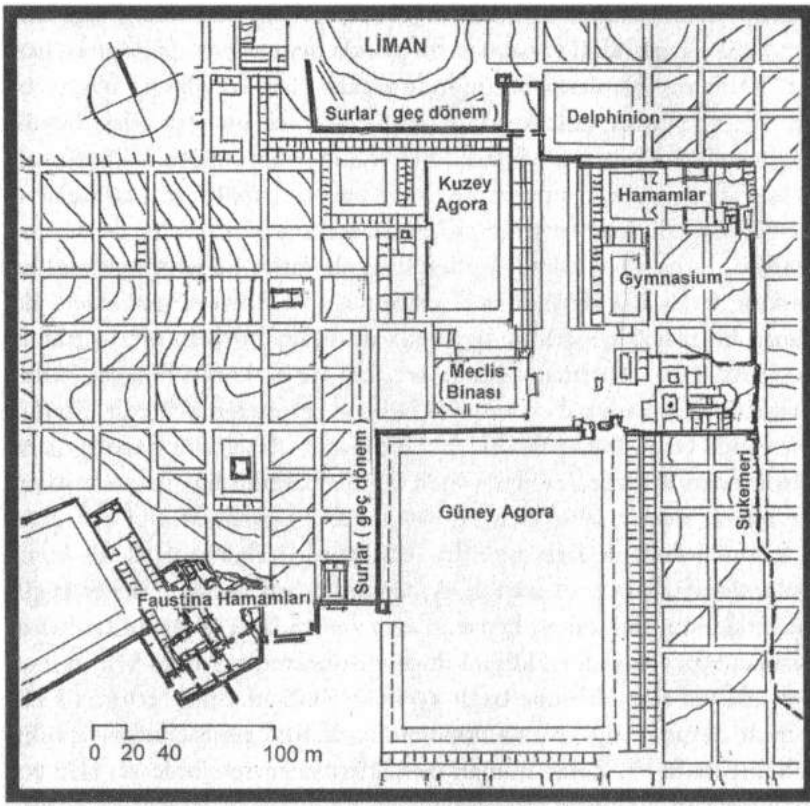

Şekil 1.15. Miletos kent planının merkezinde yer alan kamu ve ticaret yapıları ile liman (Roma dönemi)

Kaynak: R.E. WYCHERLEY (1951), Helenistic Cities, *Town Planning Rewiew*, Cilt **22**, sayı 3, s.183, Şekil 3.

Bu nedenle de kentin nüfusunda önemli bir artış olduğu düşünülebilir. Yaklaşık aynı dönemlerde Atina'daki mezar taşlarında çok sayıdaki Miletoslunun isminin yer alması kentin hem dışardan göç aldığını, hem de dışarıya göç verdiğini gösteriyor. Özetle, arkaik dönemdeki kadar olmasa da, yerleşim alanı küçülse de, nüfusu tam olarak saptanamasa da, Helenistik dönemde Miletos hala Batı Anadolu'nun önemli bir liman kentiydi [174].

---

174 Greaves 2003, s.176.

Arkeolojik bulgular kentin konut alanlarındaki plan uygulamaları hakkında fazla bilgi vermeseler de, en güneydeki, en büyük yapı adalarının Roma döneminde inşa edildiği biliniyor [175]. Kent merkezindeki bulgular da eklendiğinde, Miletos'ta İÖ 479-450 yılları arasında ortaya çıkan kenti yeniden inşa etme sürecinin [176], Roma dönemine kadar devam ettiği söylenebilir. Kent morfolojisi açısından, Persler tarafından yıkılan eski arkaik kentte önemli bir işlevi olan *acropolis*in Helenistik dönemde inşa edilen yeni surlarının dışında kalmış olması da dikkati çekiyor (Şekil 1.14).

Buraya kadar yapılan saptamalar gösteriyor ki, Miletos'un yeniden inşa edilmesi sürecini yönlendirmek için Hippodamos'un İÖ 5.yüzyılın ilk çeyreğinde hazırladığı düşünülen plan, her gelişme planı gibi, kentin geleceğine yönelik gereksinimlere koşut olarak zaman içinde önemli revizyonlar geçirmiştir. Arkeolojik bulgular Miletos kentinin Helenistik dönemde, Anadolu'nun diğer önemli kentleri gibi hızlı bir değişme ve gelişme sürecine girdiğini gösteriyorsa da, kent en parlak dönemini yaşadığı İÖ 600 yıllarında sahip olduğu büyüklüğe ve nüfusa bir daha ulaşamadı. Bugün elimizde bulunan ve Hippodamos'a atfedilen plan 1935 yılında von Gerkan tarafından yeniden kurma yöntemiyle hazırlandığından [177], planının neredeyse tamamında Helenistik dönem ve sonrasındaki uygulamalar ön plana çıkmış olmaktadır. Başka bir deyişle, elimizdeki plan, Miletos'un Helenistik dönem ve sonrasındaki durumunu göstermektedir (Şekil 1.14).

Miletos'ta uygulanan ızgara planın Helenistik dönemde kurulan yeni kentler için bir model oluşturduğu kabul gören bir görüştür [178]. Miletos'ta olduğu gibi, diğer Helenistik dönem kentlerinde kullanılan ızgara plan örnekleri, iyi kullanıldığında bu plan türünün sınırlayıcı olmak yerine, kenti oluşturan farklı öğeleri bütünleştirmede bir serbestlik ve düzen getirebileceğini de kanıtlıyor [179]. Bu konuda özel bir grup ör-

---

175 Morris 1974, s.27.
176 Akarca 1987, s.37.
177 Gerkan 1935'in eki olan plan.
178 Mumford 2007, s.217; Steele 1992, s.42; Benevolo 1981, s.110-111; Morris 1974, s.26-27.
179 Steele 1992, s.46.

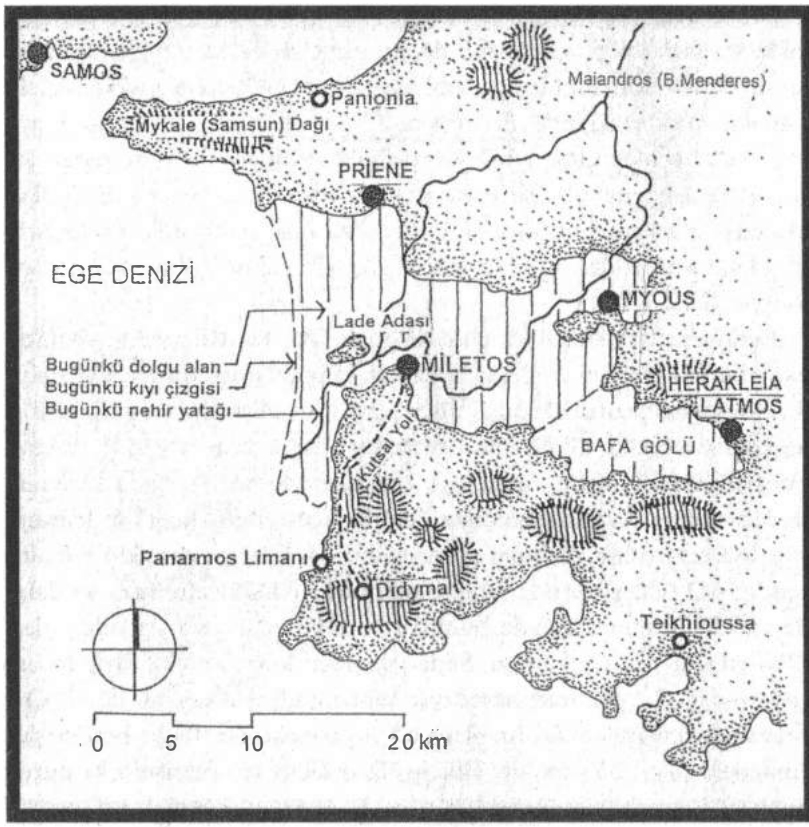

Şekil 1.16. Arkaik dönemde Maiandros (B. Menderes) ırmağının denize döküldüğü yer olan Latmos Körfezi çevresinde yer alan yerleşmeler ve kutsal yerler

Kaynak: K. FREEMAN (1963), *Greek City States*, New York: The Norton Library, s.136'daki haritadan çizildi.

nek, Batı Anadolu kıyılarında yer alan kentlerde İÖ 4.yüzyıl ortalarına tarihlenen uygulamalardır. Bu dönemde, daha çok taşkınlar, erozyon gibi doğal nedenlerle çok sayıda kentin yeri değişmiş, bu kentler aynı bölgede daha uygun yerlere taşınmış ve yeni yerleşmeler kurulurken ızgara plan kullanılmıştı. Bu kentler içinde burada örnek olarak Miletos'un yakın çevresinden seçilen iki küçük kent üzerinde durulacaktır. Bunlar Priene ve Herakleia-Latmos'tur (Şekil 1.16; Şekil 1.2'de 44 ve 47 no.lu kentler).

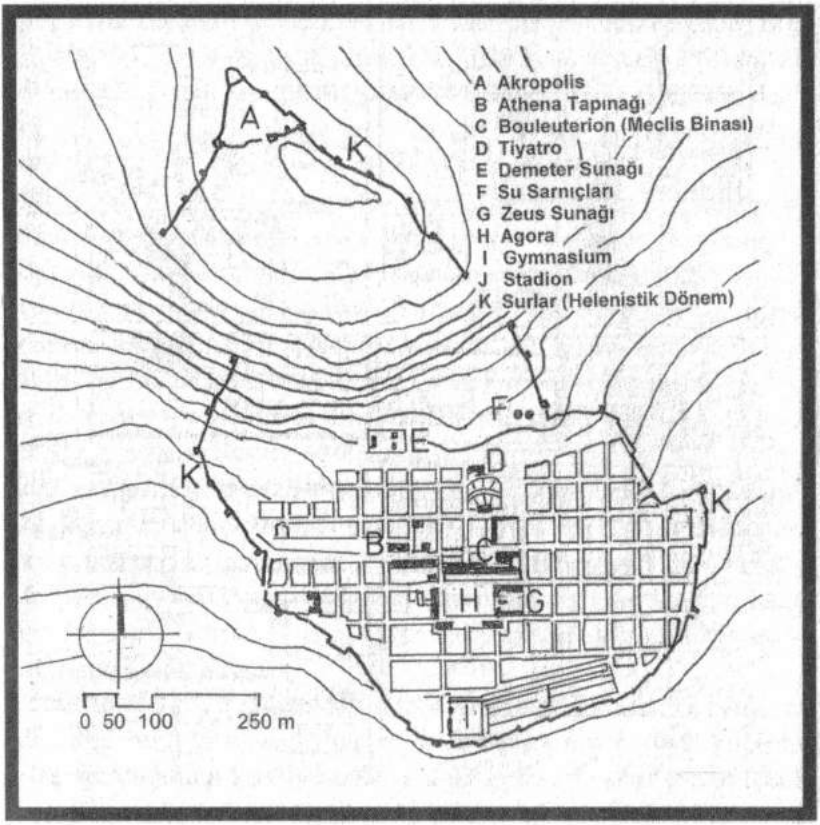

Şekil 1.17. Priene kentinin yerleşim planı (İÖ 4.yüzyıl ortaları)
Kaynak: R. TOMLINSON (1992), *From Mycenae to Constantinople; The Evolution of the Ancient City*, London: Routledge, s.84'den çizildi.

Priene kentinin ilk kurulduğu yer, Maiandros (Büyük Menderes) ırmağının denize döküldüğü yere yakın olduğu düşünülse de, tam olarak bilinmiyor. Kentin İÖ 4.yüzyıl ortalarında yeni kurulduğu yer ise kutsal Mykale Dağı'nın (Samsun Dağı) güney yamacında, ovaya kademe kademe inen dört yapay settir. Priene yaklaşık 4000 kişinin yaşadığı küçük bir kentti [180] Kentin tamamında uygulanan ızgara plan da yollarla tanımlanan yapı adalarının boyutları 47,20 x 35,40 metre olarak,

180 Wycherley 1986, s.20; Friedell 1999, s.280.

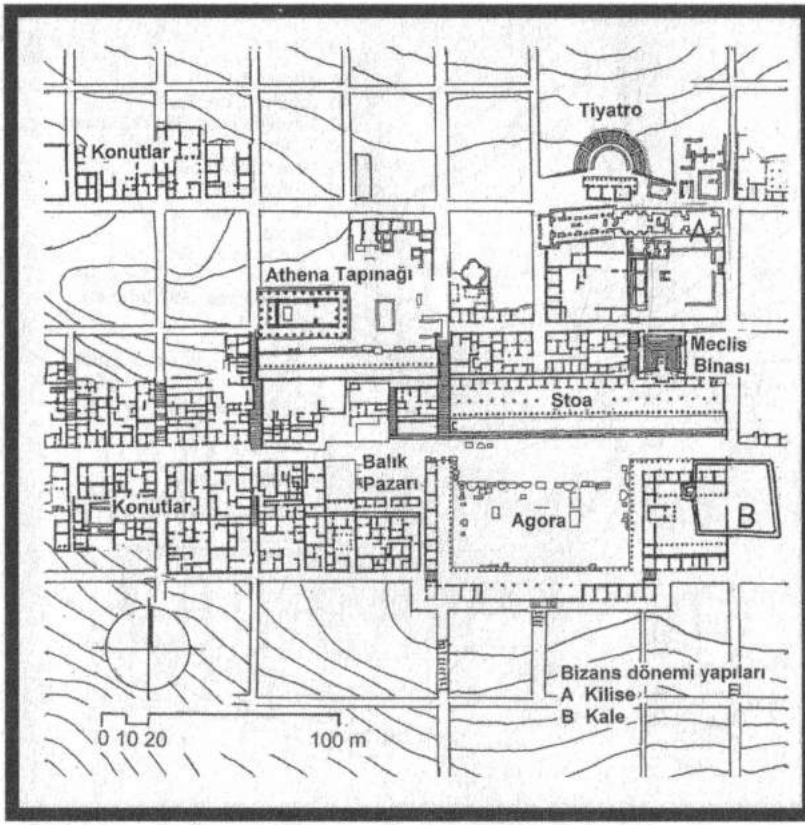

Şekil 1.18. Priene kentinin merkez alanı (İÖ 4.yüzyıl ortaları)

Kaynak: R.E. WYCHERLEY (1951), Helenistic Cities, *Town Planning Review*, Cilt 22, sayı 3, s.186, Şekil 6.

Miletos'ta olduğu gibi, kareye yakın, dama tahtası düzenindeydi [181] (Şekil 1.17).

Priene'de topografyanın oldukça dik meyilli olmasına karşın, hem konut bölgelerinde, hem de *agora*nın yer aldığı merkezde ızgara plandan olabilecek sapmalar en aza indirilmişti (Şekil 1.18).Kareye yakın boyutlardaki yapı adaları genellikle 4 konutun inşa edilmesine uygun 4

181 Akarca 1987, s.36

eşit parsele bölünmüştü. Konut alanlarında yer alan kuzey-güney doğrultusundaki dar yollar, dik eğim nedeniyle merdivenli yol olarak düzenlenmişti. Zaten konutların girişleri bu ikinci derece yollardan değil, doğu-batı yönündeki yollardandı. Böylece kentin tamamında yapıların yarısı güneye, diğer yarısı da, ne güneş alan ne de manzaraya açık olan kuzey yönüne bakmaktadır. Kentin en geniş yolu ise doğu-batı yönünde uzanıyor ve dört yanı *stoa*larla çevrili *agora*nın bir yanından geçiyordu. *Stoa*ların gerisinde dükkanlar sıralanmıştı. Bu anayolun iki ucunda kentin giriş kapıları vardı. Yolun kuzey yanında uzanan *stoa*nın gerisinde, neredeyse oy kullanma hakkına sahip tüm vatandaşların sığabileceği büyüklükte, 640 kişilik *ekklesiasterion* (halk meclisi binası) yer alıyordu. İç mekanların duvarlarını renkli heykeller ve onur tacının verileceği kişilerin listeleri süslüyordu [182]. Kentin siluetine *agora*nın yer aldığı platformun üstündeki sette yer alan Athena Tapınağı egemendi. Kentin en kuzeyindeki tepe noktasında *acropolis,* en güneyindeki görece düzlükte ise *gymnasium* yer alıyordu. Bütün kenti düz bir çizgi izlemeyen, testere biçimindeki kent duvarı kuşatıyordu. Özetle, küçük bir kent olarak Priene, Yunan kent morfolojisinin bütün bileşenlerini içeriyordu (Şekil 1.17).

Priene'de kentin gündelik yaşamı konusunda konutlar ve kamu yapıları ile ilgili arkeolojik bulgular önemli ipuçları vermektedir. Nüfusun çoğunluğunun kırsal alanda yaşadığı Priene'de kent surları içinde bir konuta sahip olmak bir yurttaşlık ayrıcalığı olmalıdır [183]. Mimari özelliklerinden, kuzeydeki düzgün taş bloklarla inşa edilmiş olan konutların yer aldığı alanın sessiz ve sakin bir soylular mahallesi olduğu anlaşılıyor. Kentin nüfusu dikkate alındığında *agora*nın ve kamu yapılarının abartılı büyüklüğü, anıtsal ölçeği de dikkati çekiyor. Ancak, unutmamak gerekir ki, kent surları içinde yer alan kamu yapıları ve *agora* kenti çevreleyen tarım alanındaki nüfusa da hizmet veriyordu. Bu yapılar içinde özellikle, Büyük İskender'in Doğu Seferi'nin başlarında, İÖ 334 yılında kente uğradığında kendisine armağan edilen ve büyük olasılıkla tamamlanmak üzere olan Athena Tapınağı [184], bu küçük kent

---

182 Friedell 1999, s.280.

183 Tomlinson 2003, s.111.

184 Tomlinson 2003, s.56-57.

için fazla görkemli olsa da, Asia-İon tipi tapınağın örneği sayılmakta ve bir mimarlık okulunun varlığına işaret etmektedir. Şöyle ki, Athena Tapınağı'nın mimarı, Karia'nın en önemli kenti olan Halikarnassos'ta (Bodrum) kral için yaptırılan anıt mezarın mimarlarından Pytheos idi. Kendisinden en az yüz yıl sonra yaşayan, Helenistik dönemin en ünlü tapınak mimarı olarak daha önce adı geçen Prieneli Hermogenes bu tapınağı örnek almış ve aynı şemayı Teos'taki Dionysos Tapınağı'nda kullanmıştı [185]. Başka bir deyişle, Hermogenes'in doğup büyüdüğü kentteki bu anıtsal tapınaktan çok etkilenmiş olması, hatta mesleğini ona göre seçmesi güçlü bir olasılıktır.

Genel olarak anıtsallık Helenistik dönem kentinin egemen estetik niteliğidir. Kentin ana mekanları pratik taleplere bir karşılık olarak değil, çeşitli şekillerde sahnelenip sık sık tekrarlanan kamusal törenlere ve geçit alaylarına göre planlanmıştır. Priene küçük nüfusu ve küçük yerleşim alanına karşın, kurulduğu Helenistik dönemin bütün ortak kentsel niteliklerine sahiptir [186]. Priene'de genel olarak meydanı çevreleyen *stoa*larda ve yapıların cephelerinde yer alan parlak ve farklı renklere boyanmış, altın rengi yaldızla süslenmiş sütunlar, heykeller ve diğer süslemeler ince bir zevki ve estetiği yansıtmaktan çok, gösteriş meraklısı orta sınıfın abartılmış tercihlerinin ürünü olmalıdır. Kent nüfusu genellikle tarımla uğraşsa da, kentin resmi mührüyle bazı malların dışarıya satıldığını gösteren işaretler vardır [187]. Özetle Priene, mimarisi, yerleşim planı ve diğer mekansal özellikleri açısından, Helenistik dönemde Batı Anadolu'da İonia'da tarım ve ticaretle geçinen zengin orta sınıfın yaşam biçimini ve tercihlerini yansıtan güzel bir örnektir. Priene'nin kent tarihi araştırmaları açısından diğer bir önemli özelliği de konutlarının ayrıntılı olarak araştırılmış olmasıdır. Arkeolojik bulgular Priene'de zaman içinde ortaya çıkan konut planlarının oldukça çeşitlilik gösterdiğine işaret etmektedir (Şekil 1.19).

Priene konutlarında gördüğümüz ön galerili (*prostas*) konut tipi, Anadolu'da İÖ 7.yüzyıldan beri kullanılan bir plan tipidir. Ön galerisi ve dar bir dikdörtgen olan ana mekanın ortasında yer alan ocağıyla *me-*

185 Şahin 2002, s.87.
186 Mumford 2007, s.248 ve 250.
187 Friedell 2000, s.280-281.

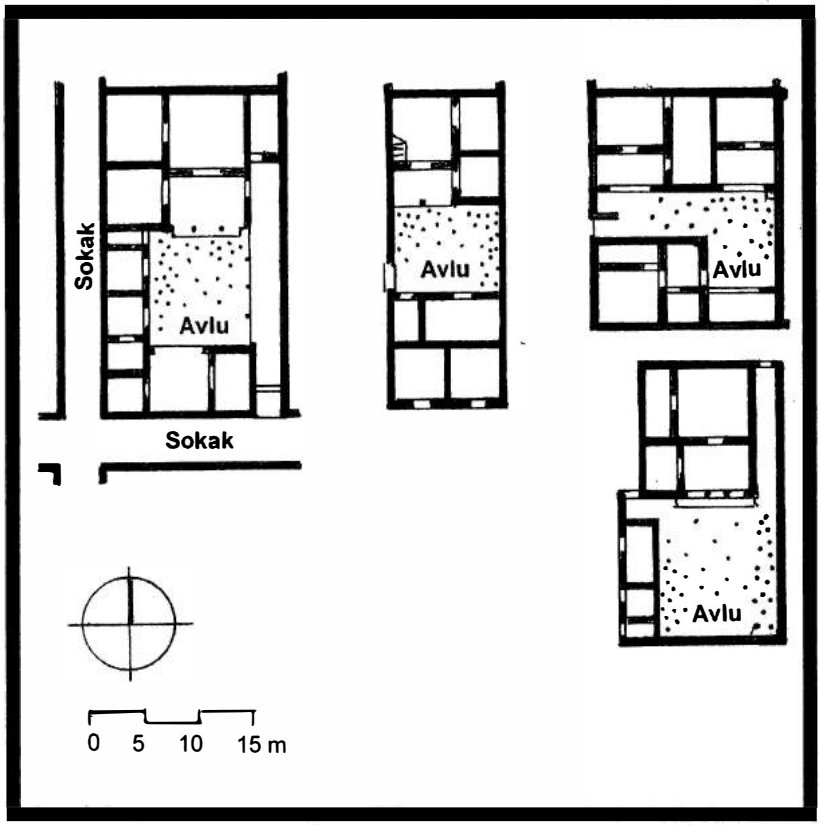

Şekil 1.19. Priene kentinde Helenistik dönem konutlarından örnekler

Kaynak: E. AKURGAL (1996), Batı Anadolu'da konut, yerleşme ve kent planlaması (MÖ 300-30)" ve H. ABBASOĞLU (1996), "Anadolu'da Antik Çağ'da konut, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y.Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.137'de Resim 24a, 24b, s.395'de Resim 2 ve s.397'de Resim 6a, 6b birleştirilerek çizildi.

garon, bu plan tipinin ilk örneği sayılmaktadır [188]. Anadolu'da en eski örnekleri İÖ 3.binyılın ortalarına kadar giden *megaron*dan Priene'deki konutlara kadar bu plan tipi büyük bir değişim geçirmiş, sonunda He-

188 *Megaron*un ortaya çıkışı ve gelişimi *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin daha önce yayımlanan ilk iki kitabında incelenmişti. Bakınız: Aktüre 1994, s.110-113 ve Aktüre 2003, s.156-161.

lenistik dönem konutlarında üç ana öğesi başoda (*oikos*), sütunlu ön galeri (*prostas*) ve avlu olan çok odalı plan tipine dönüşmüştür [189].

Akdeniz'in çevreleyen bölgelerde yer alan konutların önemli bir öğesi olan avlu, Priene'de de genellikle konutun farklı bölümlerini birleştiren bir mekandı. Odalar bu mekana açılmakta, ailenin gündelik yaşamının büyük kısmı burada geçmekte, yemek ve temizlik gibi çeşitli işler, ailenin kült törenleri burada yapılmakta ve küçük tanrı heykelciği burada durmaktaydı. Ayrıca çatıdan inen yağmur suları avluda yer alan sarnıçta ya da *pithos* adı verilen büyük bir seramik küpte toplanmaktaydı [190]. Avludan konutun ana mekanı olan başodaya geçişte sütunlu ön galeri yer almaktaydı. Mısır ve Mezopotamya'da çok odalı avlulu konutlar Bronz Çağı'ndan beri kullanılmaktayken bu plan tipinin Anadolu'da kullanılması oldukça geç bir tarihte gerçekleşti, yaygınlaşması ise Helenistik dönemde oldu. Arkeolojik bulgular gösteriyor ki, ekonomik gelişmeye koşut olarak kentsel yaşam düzeyinin gelişmesi, varlıklı orta sınıfın daha geniş ve gösterişli konutlarda yaşama talebi, Priene'deki konutların büyümesine ve oda sayılarının artmasına neden olmuştu. İÖ 4.yüzyılda inşa edilen, çoğunluğu tek başodalı avlulu konutlar (Şekil 1.19), zaman içinde dört yanı sütunlu galerilerle çevrili orta avlulu konutlara (*peristyl*) dönüşmüştür [191]. Hiç kuşku yok ki, bu konutlar zenginlerin yaşadığı, pahalı yapılardı. Konutların değişim sürecinde, kentin ilk kuruluşunda uygulanan sosyal ilke olarak eşitlikçi ızgara plan da dikkate alınmamış, özgün parseller bozularak yapılar büyütülmüş, planın bütünlüğü bozulmuştur (Şekil 1.20).

Büyük olasılıkla Helenistik dönemde ortaya çıkan ekonomik gelişmenin en üst noktaya ulaştığı İÖ 3.yüzyıldan sonra yaygınlaşan bu dört kenarı sütunlu galeri ile çevrilmiş orta avlulu plan tipinin Anadolu'daki ilk örneğinin, Batı Anadolu'da Larissa'da (Buruncuk; Şekil 1.2'de 38 no.lu yerleşme) İÖ 450 yıllarında inşa edilen küçük saray olduğu düşünülmektedir. Yapının Perslerin etkisi altındaki bir tiran tarafından yaptırılmış olması, Doğu'daki örneklerden etkilenmiş olabileceği izlenimini vermektedir. Larissa, Yunan dünyası için önemsiz bir kentti ve

---

189 Abbasoğlu 1996, s.396-397.
190 Abbasoğlu 1996, s.398.
191 Abbasoğlu 1996, s.399.

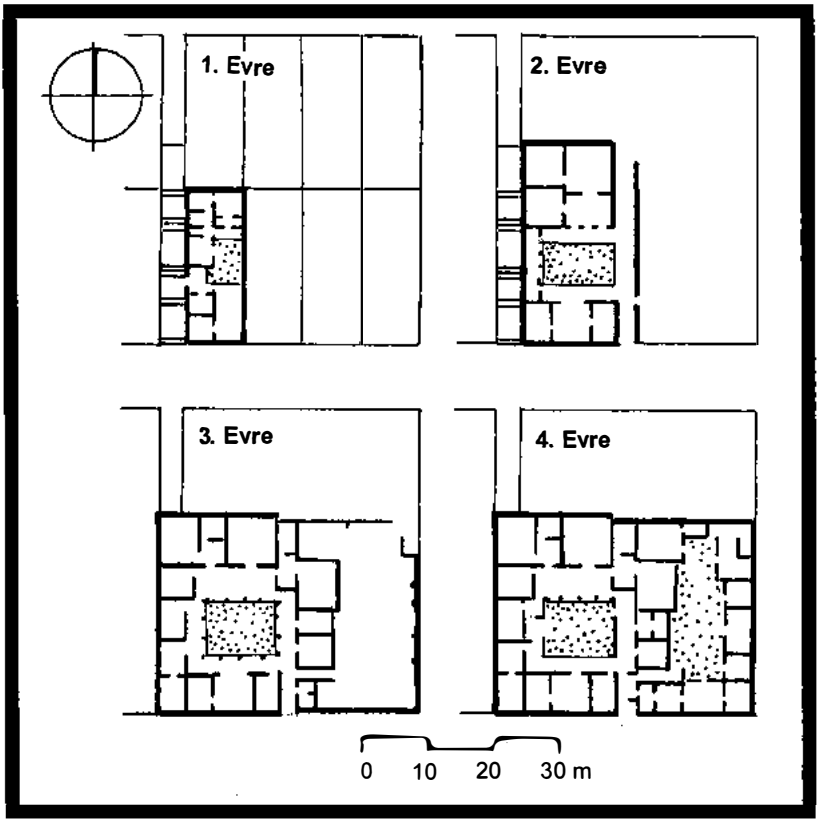

Şekil 1.20. Priene kentindeki konutlardan birinin (33 no.lu konut) ve ızgara planın İÖ 4.yüzyıl sonrasında geçirdiği değişim süreci

Kaynak: W. KOENIGS et al. (2000), Priene 1998, *21.Kazı Sonuçları Toplantısı*, cilt 2, s.192'de Şekil 8 ve E. AKURGAL (1996), Batı Anadolu'da konut, yerleşme ve kent planlaması (MÖ 3000-30), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y.Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.138'de Resim 24d birleştirilerek çizildi.

o dönemde Yunan dünyası Doğu'ya, onun kendi içine dönük yaşam biçimine kapalı olduğundan, İÖ 5.yüzyıl ortalarında inşa edilen bu yapı tekil bir örnek olarak kaldı (Şekil 1.21). Ancak, bu küçük saray Büyük İskender'in Doğu Seferi'nin başlarında bu yöreden geçtiği İÖ 330 yıllarında onarılarak kuzey yönünde genişletildiğinde, orta avlulu galerili

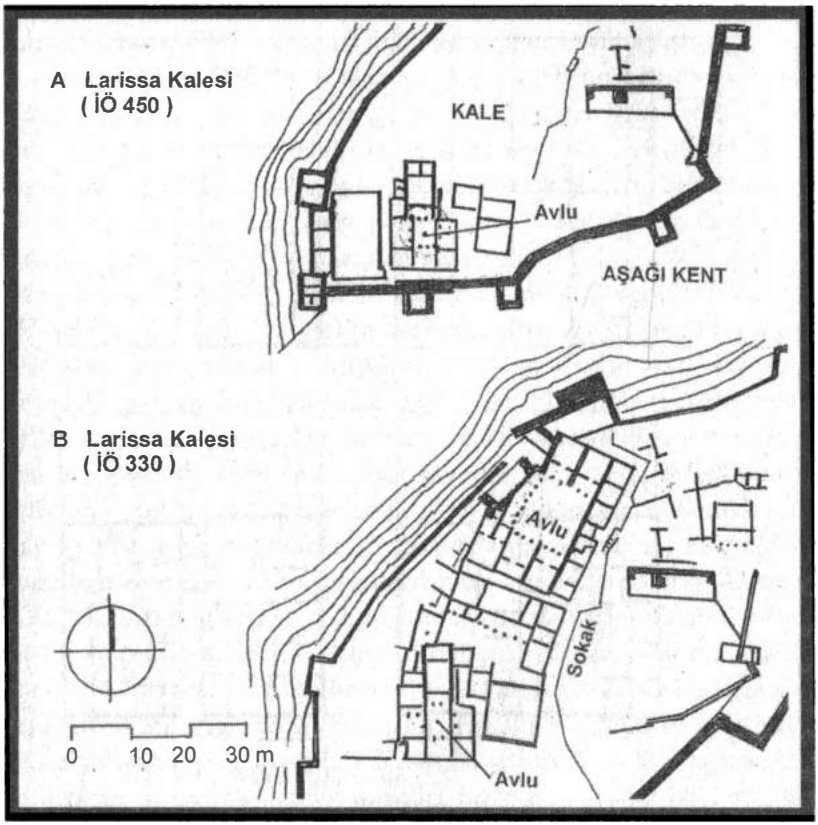

Şekil 1.21. Helenistik dönem öncesinde Larissa'da orta avlulu (*peristyl)* küçük saray yapısının gelişimi (İÖ 450-İÖ 330)

Kaynak: E. AKURGAL (1996), Batı Anadolu'da konut, yerleşme ve kent planlaması (MÖ 300-30), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y.Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.133'de Resim 20a,b birleştirilerek çizildi.

yapı tipi tekrarlanmıştı [192]. Bu süreç yaşanmış olsa da, orta avlulu galerili yapı tipinin Yunan/Helen dünyasında benimsenip yaygınlaşması için yüzyıldan daha fazla zaman geçmesi gerekmiştir. Aynı plan tipi İÖ 2.yüzyılın ilk yarısında Pergamon (Bergama) Yukarı Kent'te Kral II.Eumenes (İÖ 197-İÖ 159) için inşa edilen iki küçük sarayda da kul-

---

192 Akurgal 1996, s.131.

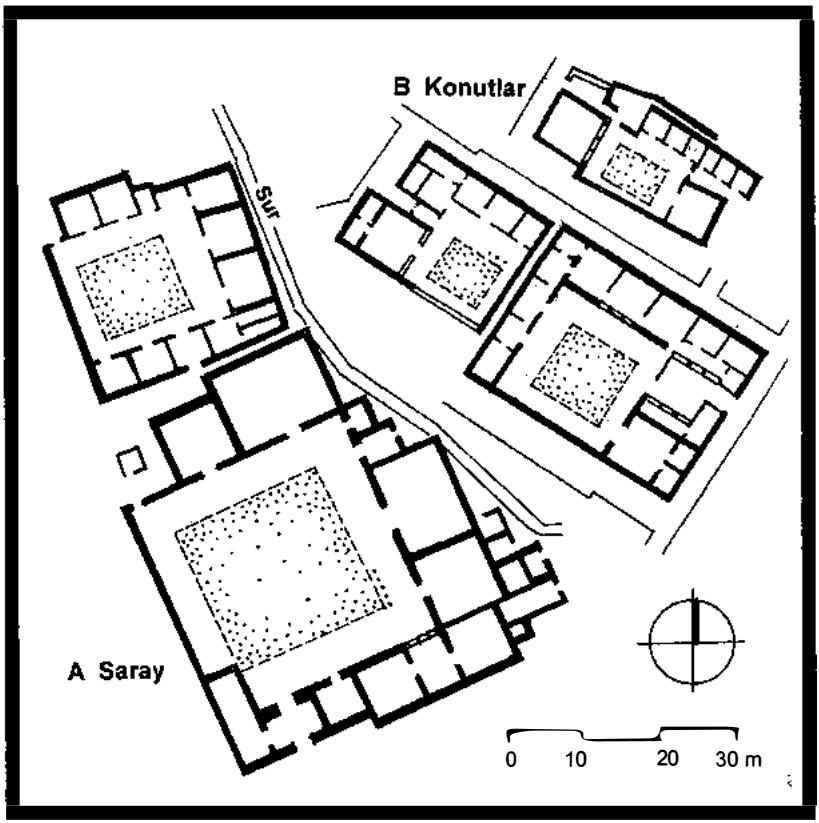

Şekil 1.22. Pergamon (Bergama) kentindeki orta avlulu (*peristyl*) yapılardan örnekler: A. Yukarı Kent'te surlara koşut olarak inşa edilen iki bağımsız yapıdan oluşan kral II.Eumenes'in sarayı, B. Orta Kent'te Aşağı Agora'nın batısında yer alan üç konut

Kaynak: W. RADT (2002), *Pergamon; Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.94-95 ve W. HOEPFNER (1996), Klasik Dönem'de konut ve toplum, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y.Sey, İstanbul: Tarih Vakfi Yayınları, s.162'de Resim 7'den çizildi.

lanılmıştır. Buna ek olarak Pergamon Orta Kent'te yapılan arkeolojik kazılar, Aşağı Agora'nın batısında ve kuzeyinde yer alan konutlarda da çevresi sütunlu galeri ile çevrili orta avlulu plan tipinin (*peristyl*) kullanıldığını göstermiştir [193] (Şekil 1.22).

193 Radt 2002, s.94-95 ve 98-99.

Pergamon gibi özel örnekler dışında, çoğu bir ızgara plana göre kurulan Helenistik dönem kentlerinde, özellikle konutların ve diğer kentsel mekanların iklim koşullarına göre nasıl yönlendirilmesi gerektiği konusu, bugün olduğu gibi o dönemde de, üzerinde farklı görüşler ileri sürülen önemli bir planlama sorunuydu. Izgara plan uygulamalarında iklim verilerinin nasıl kullanılacağı konusunda Pergamon kentindeki ünlü sağlık merkezi Asklepieion'u kuran Hippokrates *Havalar, Sular ve Topraklar* isimli yapıtında en sağlıklı durumun kentin yüzünün doğuya bakması olduğunu yazmıştı. Aristoteles de *Politika* isimli yapıtında kentin sağlıklı bir yaşam çevresi olabilmesi için doğuya bakan bir yamaç üzerine kurulmuş olması ve güneydoğudan rüzgar alması gerektiğini yazmaktadır [194]. Sokaklar için ise her ikisi de bir yön önermezler. Sokakların bazı rüzgarları alması ya da engellemesi yönünde başka yazarların önerileri varsa da, uygulamada kesin bir kuralın ya da ilkenin uygulanması yerine çok sayıda çeşitlemenin ortaya çıktığı söylenebilir. Uygulama sürecinde bir kentin yeri seçildikten sonra ayrıntılar konusunda fazla direnilmemiş, bazı sapmalara izin verilmişti [195]. Örneğin Priene'de kent, dağın güney yamacında kurulmuştu, ancak konut alanlarında yer alan yapı adalarının düzenlenmesinde iklim, özellikle de manzara koşullarının fazla dikkate alındığı söylenemez. Bu durum Priene'deki konutların dışa, yani sokağa dönük değil, iç avlulu konutlar olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Zenginlerin oturdukları konutlarda dönemin modası olduğu anlaşılan bu orta avlulu içe dönük plan tipi, iklim ve manzara koşullarından oldukça bağımsız bir seçenektir. Bunların dışında kalan, dar gelirlilerin oturdukları konutlar ve mahalleler hakkında ise elimizde yeterli bilgi bulunmuyor.

Priene ile aynı dönemde, İÖ 4.yüzyılda, Latmos Körfezinin güneydoğusunda yer alan Latmos (Beşparmak) Dağları'nın eteklerindeki eski yerinden, kıyıdaki bugünkü yerine taşınan Herakleia'da, ızgara plan Priene'den daha dik bir araziye uygulanmıştı ve yapı adaları Priene'de olduğu gibi doğrudan kuzey-güney ve doğu-batı eksenlerine yerleştirilmişti (Şekil 1.23). Arkeolojik bulgular yapı adalarının boyutlarını

---

194 Aristoteles 2002, s.214.

195 Wycherley 1986, s.25-26.

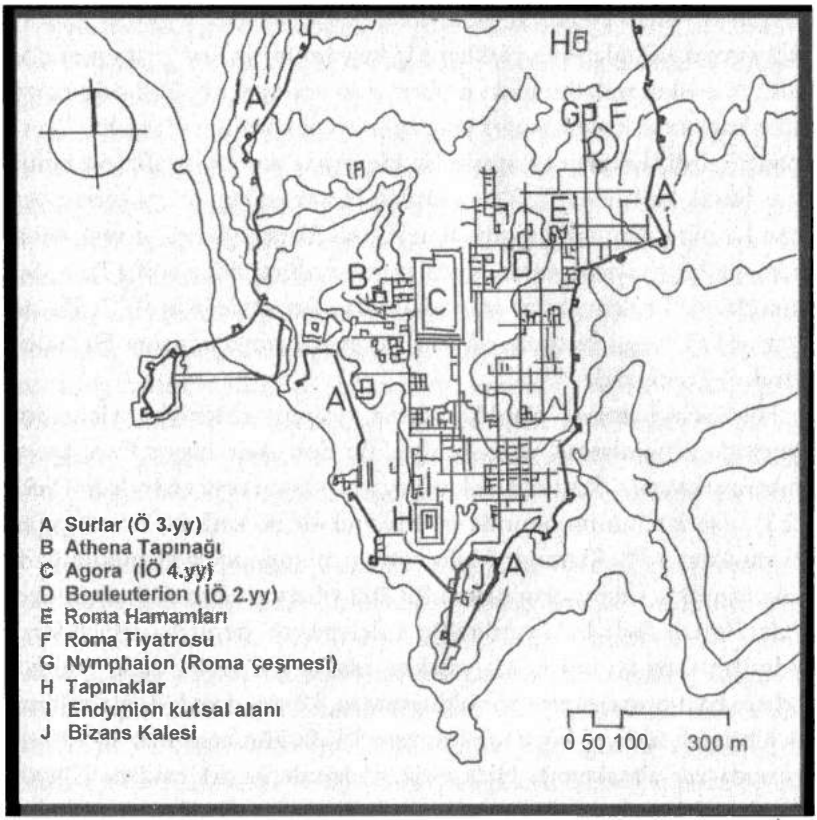

Şekil 1.23. Günümüzde Bafa Gölü kıyısında bulunan Herakleia Latmos kentinde Helenistik dönemde uygulanan ızgara plan

Kaynak: E. AKURGAL (1988), ***Anadolu Uygarlıkları***, İstanbul: Net Turistik Yayınları, s.473'de Şekil 363'den çizildi.

ve sayılarını görebileceğimiz ayrıntıda bilgi içermediği halde, yerleşim alanının, *agora*nın ve tiyatronun boyutlarından, Herakleia'nın Priene büyüklüğünde, yaklaşık 4000-5000 nüfuslu bir kent olduğu anlaşılmaktadır. Kent Latmos adıyla İÖ 5.yüzyılda, Batı Anadolu'nun diğer küçük kentleri gibi, Delos Birliği'nin üyesi olarak 1 talent vergi ödemekteydi [196]. İÖ 300 yıllarında Karia'nın yönetimini ele geçiren Make-

196 Akurgal 1988, s.473.

donyalı komutan Pleistarkhos, kıyıdan birkaç kilometre içerde, Latmos (Beşparmak) Dağları'nın eteklerinde kurulmuş bir Kar yerleşmesi olan Latmos'u yıktırarak buradaki nüfusu, eski yerleşmenin 500-600 metre kadar batısında, kıyıda, ızgara plana göre yeni kurduğu Herakleia kentine yerleştirdi. Eski kent Latmos ise Herakleia'nın *necropolis* (mezarlık) alanı olarak kullanıldı [197]. Yeni kurulan Herakleia'nın güçlü surları, Athena Latmina Tapınağı, Endymion Kutsal Alanı, *agora*sı, *gymnasium*u ve küçük bir tiyatrosu vardı. Kurucusunun ölümünden sonra kent, Seleukoslar ve Ptolemaioslar arasında birkaç kez el değiştirdi [198]. Bu süreçte, eski Latmos kentinin adı yeni yerine taşındıktan sonra Herakleia olarak değişmiş oldu [199].

Herakleia-Latmos, olasılıkla deniz ticareti nedeniyle, Helenistik dönemde zenginleşmiş ve gelişmişti. Bu dönemde inşa edilen *agora*, limanın arkasında, kentin kurulduğu yarımadanın orta yerindedir (Şekil 1.23), *agora* terasının önünde ise **I** biçiminde iki katlı bir ticaret yapısı yer almaktadır [200]. Kentin 6,5 kilometre uzunluğundaki ve günümüzde tamamı ayakta kalmış olan surları İÖ 300 yıllarında inşa edilmiştir, üzerinde 70'den fazla kule vardır. Bu kuleler kenti denizden gelebilecek saldırılara karşı korumak için yapılmış olsalar da, kesme taşla örülmüş surların bakım ve onarımı zor olduğundan, kentin dağlık doğu bölümü küçültülerek surların boyu kısaltılmıştır [201]. Bugün kent Bafa Gölü'nün kıyısında yer almaktadır, Helenistik dönemde ise Maiandros (Büyük Menderes) ırmağının denize ulaştığı noktada yer alan Latmos Körfezi Bafa Gölü'nü de içine aldığından, körfezin kıyısında kurulan Herakleia denizle doğrudan bağlantısı olan bir ticaret kentiydi, zenginliği buradan geliyordu. Zaman içinde Latmos Körfezi Maiandros'un getirdiği alüvyonlarla dolmaya başlayınca kıyıdaki limanlar birbiri ardına kapandı [202] (Şekil 1.16). Körfezdeki konumu nedeniyle Herakleia-Latmos ilk kapanan limanlardan biri olmalıdır, ancak İÖ 2.yüzyılda kentin kamu-

---

197 Bean 1995, s.238.
198 Distelrath 2011, s.14-16, s.142'de Resim A2 ve s.143'de Resim A3.
199 Akarca 1987, s.43
200 Doruk 1987, s.1126.
201 Bean 1995, s.234-235; Distelrath 2011, s.16.
202 Greaves 2003. s.176.

sal mekanlarının genişletildiğini ve yeni inşaatların yapıldığını gösteren arkeolojik bulgular bu dönüşümün daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıktığına işaret etmektedir.

Batı Anadolu kıyı şeridinde yer alan kentlerin bir kısmının Helenistik dönemde daha uygun yerlere taşınmasının arkasında bölgenin jeomorfolojik yapısından kaynaklanan zorunlu nedenler olduğu gibi, bu dönemde ortaya çıkan toprak alım-satımındaki hareketlilik ve ekonomik koşulların iyileşmesinin yarattığı iç dinamikler de önemli rol oynamış olmalıdır. Bir kentin taşınması kuşkusuz pahalı bir süreçtir. Önce yeni kentin kurulacağı geniş bir toprak parçasının satın alınması, ardından kentin yapılarının yeniden inşa edilmesi önemli bir kapital birikimi demektir ve bu harcamayı yapmayı göze alan kesim, daha önce açıklandığı gibi, kentlerde ortaya çıkan, iyi koşullarda yaşamak arzusuyla bu yüksek bedeli ödemeye hazır olan varlıklı ve yönetimde söz sahibi ailelerdi.

Arkeolojik ve epigrafik bulgular, Priene'de olduğu gibi, Batı Anadolu'da arkaik dönemde kurulan İon Birliği'nin 13 kentinden olan Smyrna, Klazomenai, Erythrai ve Kolophon yerleşmelerinin de İÖ 4.yüzyılda yer değiştirme veya yeniden yapılanma sürecine girdiğini ve yeni yerleşim alanlarının düzenli bir kent planına göre kurgulandığını gösteriyor [203]. Bütün bu örneklerde yeni yerleşim yerinin aynı bölgede (Şekil 1.2'de 27, 29, 31 ve 24 no.lu yerleşmeler), eski yerleşim yerinin yakınında bir yerde olması dikkati çekiyor. Başka bir deyişle, yeni yerleşim yeri *polis*e ait toprakların sınırları içinde seçilmiş olmalıdır ki bu durum en azından arsa maliyetini ortadan kaldıran bir çözümdür.

Batı Anadolu'da İonia'daki kentler gibi, daha güneyde Karia'da Mnydos (Gümüşlük), Halikarnassos (Bodrum), Bargylia, Kaunos ve Knidos kıyı-liman kentleri de İÖ 4.yüzyılda Helenistik dönemin ızgara plan şemasına göre yeniden kurulmuşlardır. Karia'da iç taraflarda yer alan Alinda, Euromos, Amyzon kentlerinde de aynı eğilimler ortaya çıkmıştır [204].

---

203 Tuna 1999, s.477-479.

204 Tuna 1999, s.480-488.

Bütün bu örneklere ek olarak, Helenistik dönemin, ekonomik gelişmeye koşut olarak, kentlerin gelişmesi için büyük maliyetlerin ödendiği bir dönem olduğunun en iyi kanıtı, o dönemde Anadolu'nun kültürel ve yönetsel merkezlerinden biri olan Pergamon'dur. Kentin İÖ 3.yüzyıl başlarında bir askeri garnizon işlevi gördüğü biliniyor [205]. Attalos Hanedanı'nın yönetim merkezi olduğu dönemde kent hızla büyüdü ve zenginleşti. Kralın sarayı, krallığın hazine dairesi ve kütüphane binası kentin yerleşim alanının en yüksek noktasına kurulmuş olan *acropolis*te inşa edildi. Böylece, kentin kutsal alanı olan Athena Tapınağı, ticaret merkezi ve pazaryeri olan *agora*, monarşinin simgesi olan saray, Zeus Sunağı ve diğer kamusal yapılar aynı mekanda, yan yana yer almış oldular. Oysa, klasik dönem Yunan kentlerinde biri *acropolis*, diğeri *agora* olmak üzere iki ayrı merkez yer alıyordu. Bu durum, kent yaşamında ticaret alanı ile kutsal alanın birbirinden ayrılması demekti. Helenistik dönemde ise hızlı gelişme sürecine giren Pergamon kenti yavaş ve planlı-düzenli bir gelişme lüksüne sahip olmadı [206]. Kralın kent yaşamının odak noktasında yer almasının sonucu olarak da geleneksel kutsal değerlerin yerini, monarşi ile gelen yeni güç dengelerinin aldığı söylenebilir. Kentin diğer kamusal mekanları olan ve tepenin batı yamacına inşa edilen anıtsal ölçekteki tiyatro ve *gymnasium*un yarattığı kentsel imge ve topografyaya sağladığı uyum, bir Helenistik dönem kenti olarak Pergamon'u çok özgün bir örnek haline getirmektedir [207].

İki nehir yatağının ortasında kuzey-güney ekseni doğrultusunda yükselen ince-uzun ve dik bir kayalık tepe üzerine yerleşen, Yukarı Kent olarak bilinen, Helenistik Dönem Pergamonu'nda yukarıda adı geçen kamusal yapılar, çok para harcanarak inşa edilen çok sayıdaki teras üzerine kurulmuştu ve yapıları birbirine bağlayan sokaklarda ızgara plan kuralı yerine topografyayı izleyen oldukça esnek bir yol şeması uygulanmıştı. Aynı durum yapıların yönlendirilmesinde de söz konusudur. İÖ 3.yüzyılda tepenin üzerindeki teraslarda inşa edilen saray ve kamusal yapılarla oluşan Yukarı Kent'in güneyindeki dik yamaçta, eğitim ve ticaret ağırlıklı kamusal yapıların oluşturduğu merkezi alanın

205 Schwertheim 2009, s.56.
206 Steele 1992, s.35,37.
207 Wycherley 1951, s.194-195.

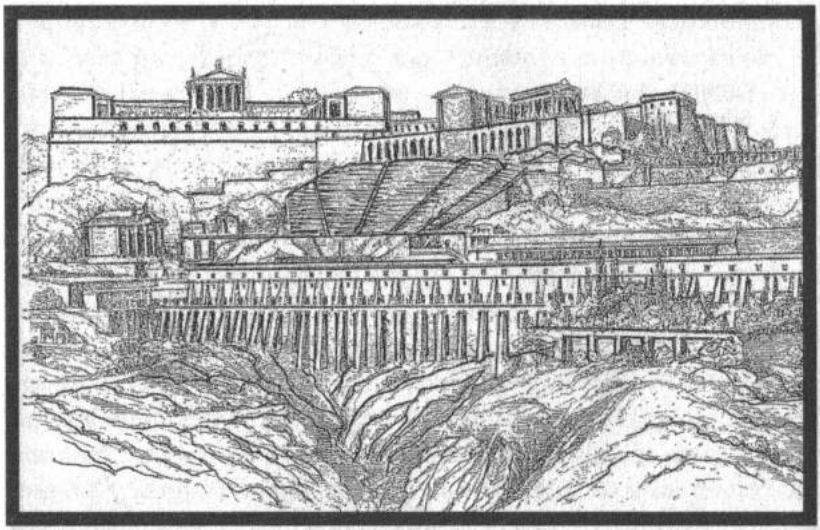

Şekil 1.24. Pergamon (Bergama) Yukarı Kent'in batıdan görünüşü
Kaynak: D.B. FERRERO (1990). *Batı Anadolu'nun Eski Çağ Tiyatroları*, Ankara: İtalyan Kültür Heyeti ve Ulusal Araştırma Kurulu, s.215'te Resim 63'den çizildi.

çevresinde İÖ 2.yüzyılda gelişen Orta Kent de Helenistik döneme ait bir oluşumdur (Şekil 1.10 ve Şekil 1.13). Helenistik dönem kentleri konusunda dünyadaki en önemli yazarlardan biri olan Wycherley "kralların ve mimarları parasal kaynaklarla zor bir topografyada neler yapılabileceğini Pergamon'da gösterdiler" diyor [208]. Kent imgesi ve estetik açıdan sağladığı bütün katkılara karşın (Şekil 1.24), Pergamon gibi büyük ve anıtsal ölçekteki bir kentin tümünü dik, kayalık bir yamaca inşa edilen teraslar üzerine kurmak hem çok pahalı, hem de teknik açıdan oldukça güç bir işti ve bir daha da denenmedi. Bu nedenle Pergamon kenti Helenistik dönem kentleri içinde çok özel ve özgün bir örnektir.

Doğuda İskender ve ardılları tarafından kurulan yeni kentlerin tümünde ızgara plan uygulamaları, benzer ada oranları, yapı ölçeğinde de tekdüzelik olağan hale gelmişti [209]. Seleukoslar'ın kurdukları kentlerin

---

208 Wycherley 1986, s.22.
209 Wycherley 1986, s.28.

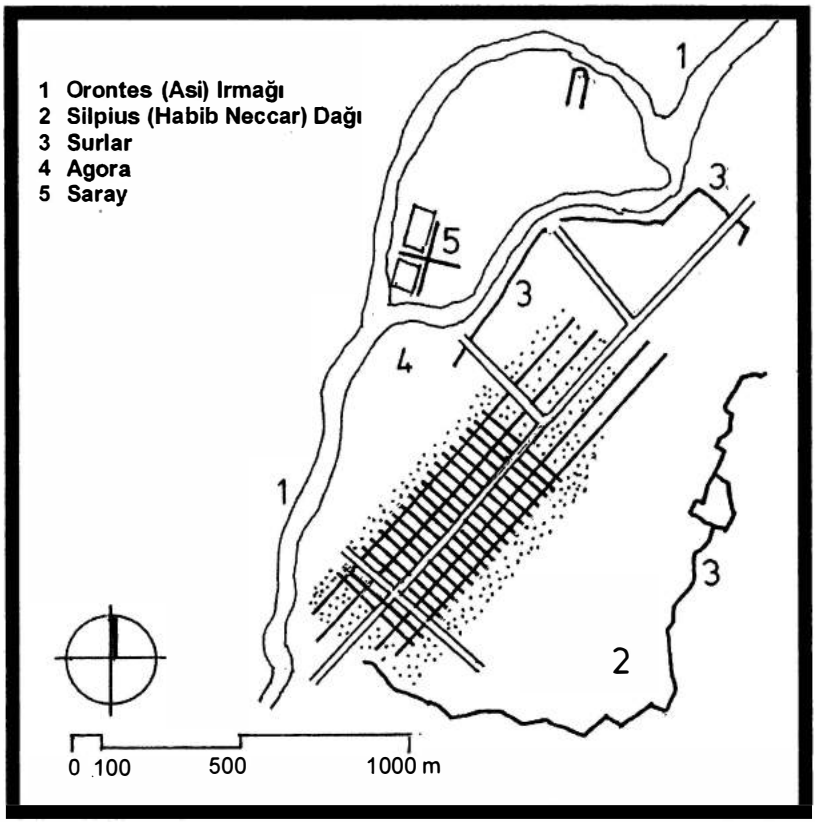

Şekil 1.25. Helenistik dönemde Orontes (Asi) ırmağı kenarında kurulan, Selevkos Krallığının başkenti Antiokheia'nın (Antakya) yerleşim şeması

Kaynak: E.J. OWENS (2000), *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, İstanbul: Homer Yayınevi, s.83'de Şekil 25'den çizildi.

belirli programları vardı ve Ege'deki gibi boyutları kentten kente değişen değil, oranları standart bir ızgara plana uygun olarak inşa edildiler. Bu kentlerin tümünde oranları 2/1 olan yapı adaları kullanıldı ve sokaklar Ege'deki kentlerden daha genişti [210]. Anadolu kentleri içinde bu yaklaşımın en başarılı örneği Orontes (Asi) ırmağı kıyısına inşa edilen Antiokheia'dır (Antakya).

---

210 Akarca 1987, s.53.

Antiokheia'nın İskender'in Doğu Seferi sırasında Makedonyalılar tarafından bir askeri garnizon olarak kurulduğu düşünülmektedir [211]. Akdeniz'den yaklaşık 20 kilometre içerde ve denizden gelebilecek saldırılara karşı görece korunaklı bir yer olması, Orontes (Asi) kıyısında stratejik bir noktada bulunması, zengin bir su kaynağının bulunduğu Daphne'ye (Harbiye) yakın olması, o dönemdeki teknoloji ile Orontes üzerinde yapılacak bir günlük nehir yolculuğu sonunda Akdeniz'e ulaşılabilecek bir konumda olması, İÖ 300 yılında ilk Seleukos kralının yeni kuracağı başkenti için burasını seçmesini etkileyen nedenler olmalıdır [212]. Kent kurulurken uygulanan ızgara plan da ana yollar tam kuzey-güney doğrultusunda değil, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yerleştirilmişti. Böylece yazların çok sıcak ve nemli geçtiği bir bölgede kurulan kentin yazın deniz tarafından esen hakim rüzgarı alması sağlanmıştır [213]. Kentin Helenistik dönemdeki yerleşim alanı bu doğrultuda uzanan, birbirine koşut, en az beş uzun cadde ve bunları dik açıyla kesen çok sayıda sokaktan oluşmaktaydı [214] (Şekil 1.25). Arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan yapı adaları ise ortalama 112 x 58 metre olarak ölçülmüştür. Bu ölçüler I.Nikator tarafından İÖ 3.yüzyılın başlarında bu bölgede kurulan Antiokheia'nın limanı Seleukeia Pieria, Apameia ve Laodikeia kentlerinde de standart olarak uygulanan 2/1 oranıdır [215].

Antiokheia (Antakya) ilk kurulduğu dönemde üç mahalleden oluşmaktaydı ve kentin çevresi bir surla çevrilmişti. Mahallelerden iki tanesi Orontes'in (Asi) doğu kıyısına kurulmuştu, birine Yunanlar ve Makedonlar, diğerine Suriyeliler yerleştirilmişti ve mahalleler aralarına inşa edilen bir surla birbirinden ayrılmıştı. Üçüncü mahalle ırmağın üzerindeki adada kurulmuştu, kralın sarayı da burada inşa edilmişti. Her üç mahallede de ızgara plan uygulanmıştı. İÖ 3.yüzyılda kentin nüfusunun, köleler ve yerliler dışında 17.000-25.000 kişi olduğu tahmin

---

211 Downey 1961, s.55.

212 Demir 1996, s.24.

213 Aktüre 1999, s.46'da Şekil 12 ve Şekil 13.

214 Owens 2000, s.81 ve s.83'de Şekil 25. Sauvaget tarafından 1934'de çizilen krokide de Orontes (Asi) ırmağına koşut bu beş koşut yol gösterilmiştir.

215 Downey 1963, s.33-34.

edilmektedir [216]. Kentin bu dönemdeki yerleşim alanı ise, ırmağın üzerindeki ada ile birlikte yaklaşık 220 hektardır [217].

İÖ 280 yılından Antiokheia Seleukos Krallığı'nın başkenti olduktan sonra hızla gelişti. Özellikle İÖ 175 yılından sonra kentte köprüler, kütüphane, yeni bir *agora*, *bouleuterion* (kent meclisi binası) ve tapınaklar inşa edildi [218]. İÖ 175-165 döneminde kurulan ve diğerlerinden çok daha büyük olan kentin dördüncü mahallesi, yerleşim alanının doğu sınırını oluşturan Silpius (Habib Neccar) Dağı'nın eteklerinde yer almaktaydı [219]. Antiokheia'nın yerleşim alanının morfolojik nitelikleri Batı Anadolu'daki dönemin bir diğer büyük kenti olan Miletos ile karşılaştırıldığında, iki kent arasındaki tek benzerlikleri yapı adalarının geometrik düzenidir, buna karşın plan kurguları açısından birbirlerinden çok önemli farklılıkları vardır. Miletos'un planı bir ana merkeze odaklanırken (Şekil 1.14), Antiokheia'nın planı kuzeydoğu-güneybatı ana ekseninin iki yanında doğrusal ve dengeli bir gelişme şeması oluşturmaktadır ve bu ana yolun yarattığı anıtsallık dönemin belirgin estetik niteliği olarak monarşinin temel tercihidir [220]. Başlangıçta uygulanan ızgara plan temel nitelikleriyle korunsa da, Helenistik dönemi izleyen Roma dönemindeki yenileme süreci, Seleukos dönemi kentinin neredeyse tüm izlerini ortadan kaldırmıştır [221].

Arkeolojik bulgular, Pergamon gibi, Antiokheia'nın da başkent olduktan sonra, İÖ 3. ve İÖ 2.yüzyıllarda hızlı bir büyüme süreci içine girdiğini gösteriyor. Bu gelişmenin temel nedeni, başkent olmanın getirdiği zenginlik ve nüfus artışına ek olarak, Antiokheia'nın bölgelerarası ticaret yolları üzerinde sahip olduğu stratejik yer seçimidir. Seleukoslar Hindistan ile yoğun bir ticaret ilişkisi kurmuşlardı, oradan değerli taşlar, inciler, pamuk, çeşitli baharat ve Çin'den de ipekli kumaşlar getirt-

---

216 Downey 1963, s.33 ve s.40.

217 Downey 1963, s.33'deki bu ölçüm Morley 1938, s.17'deki kent planı üzerinden yapılmış olmalıdır. Planda Orontes'in doğu kıyısına koşut olarak inşa edilen Seleukos I.Nikator dönemine ait surlar ve ada üzerindeki yerleşim gösterilmiştir.

218 Downey 1963, s.154.

219 Akarca 1987, s.56.

220 Mumford 2007, s.248 ve 250.

221 Owens 2000, s.81-82.

mekteydiler. Bölgelerarası ticaret geliştikçe önemli kara ve deniz yolları üzerinde bulunan kentler ve limanlar da gelişti, zenginleşti. Bu süreçte, Doğu Akdeniz kıyısında Seleukeia Pieria gibi büyük ve işlek bir limana sahip olan Antiokheia önemli bir ticaret merkezi niteliği kazandı ve nüfusu Helenistik dönemde 100.000'e ulaşarak Anadolu'nun en büyük kentlerinden biri oldu [222]. Zaman zaman, farklı nedenlerle önemli nüfus kayıplarına uğrasa da, Doğu Akdeniz'de, kara ve deniz yollarının kesiştiği bir noktada, bölgelerarası ulaşım ağı üzerindeki önemini hiç kaybetmeyen Antiokheia (Antakya), çokkültürlü yapısını da koruyarak günümüze kadar kesintisiz olarak iskan edildi.

Buraya kadar yapılan çözümlemede değinilen konular kapsamında, Helenistik dönemde, özellikle de İÖ 3. ve İÖ 2.yüzyıllarda Anadolu'da ortaya çıkan kentsel gelişmenin başlıca iç ve dış dinamikleri, önem sırası gözetmeksizin şöyle özetlenebilir:

- Yunanistan ve Makedonya'dan yerleşmek amacıyla Anadolu'ya gelen göçmenlerin yeni kurulan kentlere ve mevcut kentlere yerleşerek bir yönetici sınıf oluşturması,
- Kırsal alanda giderek artan büyük toprak sahiplerinin kentlerde zengin bir orta sınıf oluşturması,
- Kentli nüfusun gösterdiği bölge içi hareketlilik,
- Yöneticilerin kentlerinin imarına yaptıkları parasal katkılar,
- Bazı mevcut ve yeni kurulan yerleşmelere Yunan yasalarına uygun yönetim ve mahkeme sistemi kurularak kent statüsü kazandırılması,
- Kent yönetiminin kentlerde kamusal hizmetler sunan *gymnasium*, *bouleuterion*, *agora*, tiyatro gibi yapıların inşa edilmesinden ve işletilmesinden sorumlu olması,
- Helenleştirme süreci kapsamında kentlerde tek dil olarak Yunancanın yaygınlaşması,
- Seleukos Krallığı'nın merkezi yönetimi tarafından etkin bir yol sistemi kurularak bölgelerarası uzun mesafe ticaretin gelişmesinin sağlanması,
- Kırsal alandan vergilerin düzenli toplanması amacıyla, Perslerin yaptığı gibi, toprakların farklı statüde idari birimlere ayrılması,
- Tapınakların statülerinin genişleyerek kentli sayılmayanların, özellikle tüccar kesiminin barınma ve parasal gereksinimlerini karşılayacak duruma gelmesi.

---

222 Mansel 1989, s.500.

İÖ 2.yüzyıldan başlayarak, Akdeniz'in yeni yükselen gücü olan Romalılar, Anadolu'yu parça parça egemenlikleri altına alma sürecinde karşılarında, bölgeden bölgeye büyük farklılıklar göstermekle birlikte, yönetim birimleri, yönetim yasaları, mahkemeleri, kamusal kurumları tamamlanmış olan çok sayıda kent, gelişmiş bir ticaret ve üretim ağı ile Anadolu yarımadasını baştan başa kat eden, kalelerle korunan, güvenli bir yol sistemi buldular. Kırsal alanda ise durum farklıydı. Yerel nüfus Helenleşmiş kentlerden ve merkezi yönetimden yabancılaşmış, toprak-insan ilişkileri kendi haline bırakıldığından çözülme noktasına gelmiş, kır ile kent sosyal ve mekansal açıdan birbirinden kopmuş, *polis* ideali çökmüş, yerine de yeni bir şey konmamıştı. Anadolu kentlerinde Helenleşme süreci daha tamamlanmadan, Romalılaşma süreci, Batı Anadolu'da, böyle bir noktadan başladı.

2. BÖLÜM

ROMA İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ANADOLU'DA KURULAN YÖNETİM SİSTEMİ, GÜNDELİK YAŞAM ve KENTLERİN MEKANSAL NİTELİKLERİ (İÖ 2.yy-İS 3.yy)

Roma İmparatorluğu, kendisinden önceki Pers İmparatorluğu'ndan ve Büyük İskender'in kurduğu Helen/Makedon İmparatorluğu'ndan farklı olarak, karizmatik bir önder tarafından kısa bir sürede kurulan bir "dünya imparatorluğu" değildi. Küçük bir kent-devletiyken adım adım büyüyerek büyük bir imparatorluk haline gelmesi yüzyıllar aldı. İkinci önemli fark olarak denilebilir ki, Roma'dan önceki büyük imparatorluklar, kuruluşlarından yıkılışlarına kadar, tek bir kentle özdeşleşmemişlerdi. Örneğin Pers İmparatorluğu'nun beş başkenti vardı. Helen/Makedon İmparatorluğu'nun ise sürekli bir başkenti olmadı. Büyük İskender, imparatorluğunun başkenti olarak, kısa bir dönem kullandığı Babil Krallığı'nın eski başkenti Babil'i (Babylon) seçmiş olsa da, izlediği politika gereği kentin doğulu özelliği korunmuştu. Roma örneğinde ise, imparatorluğun kuruluşundan parçalanmasına kadar, siyasal, ideolojik, kültürel, demografik nitelikleriyle "tek egemen kent" olarak başkent Roma, İmparatorluk ile özdeşleşti ve devlet oradan yönetildi.

Yaklaşık 1200 yıl gibi çok uzun bir dönemi kapsayan Romalıların tarihini inceleyen kaynakların çoğunda bu uzun süre, zamandizinsel olarak, 3 evrede ele alınmaktadır. Bunlar: 1) Krallık (İÖ 753-İÖ 510),

2) Cumhuriyet (İÖ 509-İÖ 27) ve 3) İmparatorluk (İÖ 27-İS 330) dönemleridir [1].

Krallık ile yönetilen birinci dönem, İÖ 8.yüzyılın ortalarında İtalya yarımadasında, Tiber ırmağının güney yakasında, dağınık halde yaşayan köylerin birleşerek Roma kent-devletini kurmaları ile başlayıp İÖ 509 yılında Cumhuriyet yönetiminin kurulmasıyla sona ermişti. Bu dönemde Romalıların Anadolu ile doğrudan bir ilişkisi olmasa da, Ege'den göç ettikleri düşünülen kuzey komşuları Etrüsklerden uzun dönemde çok etkilendikleri bilinmektedir.

Cumhuriyet dönemi İÖ 510 yılında halk meclisinin kurulmasıyla başlayıp ilk imparator Augustus'un İÖ 27 yılında yönetime gelmesiyle sona erdi. Bu ikinci evrenin en önemli özelliği Romalıların önce İtalya'yı, sonra da bütün Akdeniz'i egemenlikleri altına almasıdır. Roma Cumhuriyeti'nin İÖ 500 yıllarında egemenlik alanı 850 kilometrekare, nüfusu 25.000 kişi iken, yapılan fetihlerle İÖ 260 yıllarında alanı 130.000 kilometrekareye, nüfusu da 3 milyona ulaşmıştı. İÖ 260-201 yılları arasında Romalılar Kartaca ile yaptıkları savaşlardan sonra da Kuzey Afrika'yı, Makedonya'yı, Yunanistan yarımadasını, Orta Doğu'nun önemli bir bölümünü ele geçirdiler. İÖ 130 yıllarına gelindiğinde bugünkü Fransa ve İspanya toprakları dahil olmak üzere bütün Akdeniz kıyıları Romalıların egemenliği altındaydı [2]. Bu dönemde askeri güç kullanarak ya da anlaşmalar yoluyla ele geçirdikleri geniş alanlar arasında Anadolu'nun büyük bir kısmı da bulunuyordu.

Bu çalışmanın asıl konusu olan İmparatorluk döneminin kuruluş evresinin İÖ 3.yüzyıl ortalarında yapılan fetihlerle ve anlaşmalarla başladığı kabul edilirse, Roma İmparatorluğu'nun en temel özelliği ortaya çıkar. Roma dışında, bu çalışmanın kapsamına giren diğer büyük imparatorluklar monarşik bir yönetimle başlamış ve yıkılışına kadar da öyle devam etmişti. Roma İmparatorluğu ise daha İÖ 6.yüzyılın sonlarında cumhuriyetle yönetilen bir kent-devletiydi, büyük bir imparatorluk olarak, uygulamada pek başarı sağlayamasa da, İS 4.yüzyılda parçalanıncaya kadar Cumhuriyet idealini sürdürmeye devam etti, toplumu ilgilen-

---

1 Barrow 2006, s.29-31; Morris 1974, s.37.

2 Sander 1993, s.30.

diren kararlar, monarşik yönetimlerde olduğu gibi, tek kişi tarafından değil, başta Senato olmak üzere, halkın çeşitli kesimlerini temsil eden meclisler tarafından alındı.

Bütün Anadolu yarımadasının Roma'nın egemenliğine geçmesi, İmparatorluk döneminin ilk yöneticisi olan ve İÖ 27 - İS 14 yılları arasında imparatorluğu yöneten Augustus zamanında oldu. Bu dönemde Yunan-Roma dünyasının nüfusunun 50-60 milyon kişi kadar olduğu tahmin edilmektedir [3]. Augustus içte ve dışta ortaya çıkan sorunlara çözüm getirmeyi, bozulan sosyal ve siyasal sistemi düzeltmeyi amaçlamıştı. Bu amaç doğrultusunda yapılan reformlar İmparatorluk döneminin ilk iki yüzyılında Romalıların egemenlikleri altındaki topraklarda yaşayan ulusların kültürleri üzerinde silinmez izler bıraktı. Bunun temeli Roma'nın fethettiği alanlarda izlediği, hukuka dayalı politikalardır. Örneğin, daha Cumhuriyet döneminin sonlarına doğru, İÖ 89 yılında İtalya'da yaşayan tüm özgür insanlar Roma'nın yurttaşı sayıldılar. Böylece Roma büyük bir kent-devleti oldu. İS 212 yılında ise çok genişleyen imparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm özgür insanlar Roma yurttaşı olma hakkını kazandılar. Bunun anlamı her yurttaşın Roma'ya gidebildiği takdirde orada yapılan halk oylamalarına katılma olanağını elde etmesi demekti. Böylece, daha önceki imparatorlukların tersine, Roma İmparatorluğu fethettiği topraklarda yaşayan nüfusu, kendine benzetmeye çalışmak yerine, onları kendinden saymış oluyordu. Bu yaklaşım Roma İmparatorluğu'nun gelişmesini ve çok uzun bir süre ayakta kalmasını sağlayan temel etmendir [4]. Roma'nın yurttaşlık bağları ahlaki bağlardı, yüce ve birleştirici bir dinsel önderlik yoktu. Zaman içinde geliştirdiği yazılı devlet ve bireysel hukuk anlayışı nedeniyle, uygarlık tarihinin ilk büyük cumhuriyeti olarak Roma İmparatorluğu batı dünyası için modern devletin öncüsü oldu [5]. Bu bağlamda, İÖ 451 yılı gibi erken bir tarihte, Roma'nın geleneksel yurttaşlık haklarını belirleyen 12 Levha Kanunu Demir Çağı'nın ilk yazılı hukuk belgesidir.

Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde yapılan fetihlerle bir "dünya imparatorluğu" niteliği kazanan Roma İmparatorluğu'nun son

---

3 Finley 1992, s.30.

4 Wells 2000, s.123.

5 Sander 1993, s.31.

yüzyılı, ticari ve mali genişlemeden, savunma, toprak dağıtımı ve eyalet sistemindeki aksaklıklardan, felsefe ve dinde ortaya çıkan yeni fikirler ve yaklaşımlardan, göçerlerin/barbarların istilalarından kaynaklanan sosyal ve siyasal karmaşanın egemen olduğu dönemdir. Sonunda imparatorluk İS 4.yüzyılda Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları olmak üzere ikiye bölündü. Böylece batı uygarlığının merkezi sayılan Ege'de (Yunanistan, Adalar ve Batı Anadolu'da) mekan tarihçileri tarafından "İlkçağ" sözcüğü ile ifade edilen dönemin zamandizinsel olarak arkaik, klasik, Helenistik'ten sonra gelen 4. ve son evresi olan Roma dönemi de sona ermiş oldu [6].

Roma İmparatorluğu da diğer imparatorluklar gibi güçlü bir ordu ve güçlü bir yol sistemi geliştirmiş, para ekonomisinin egemen olduğu uzun mesafe ticaret sistemi kurmuş, buna karşın özgün dili olan Latincenin imparatorluk sınırları içinde tek dil olarak kullanılmasını sağlayamamıştı. Ege'de, Anadolu'da, Mısır'da, özellikle Helenleşme sürecinin yaşandığı doğu eyaletlerinde gündelik yaşamda hakim dil Yunanca olarak devam etti [7] ve Roma kültürü Fırat ırmağının doğusuna pek geçemedi.

Roma İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Avrupa'da kent yaşamı uzun süren bir kesintiye uğrasa da, Anadolu'da durum farklı oldu, Yunan-Roma döneminin etkileri bütün Orta Doğu'da İslamiyetin yükseldiği 7.yüzyıla kadar kesintisiz devam etti ve bu dönemi çok hızlı bir kültürel dönüşüm süreci izledi.

Bu bölümde çok geniş bir dönemi kapsayan Roma tarihinin ilk yarısı çok kısa olarak özetlendikten sonra, Romalıların Anadolu'daki siyasal ve askeri etkinliklerinin başladığı İÖ 2.yüzyıl ve sonrasında, izlenen politikalarla ve yeni kurulan güç dengeleriyle, toprak-insan ilişkilerinde, kentlerin bölgesel ölçekte oluşturduğu sistemde ve kentlerin morfolojik yapılarında ortaya çıkan mekansal değişim ve dönüşümler incelenecektir.

---

6 Ege'de, özellikle de Anadolu'da İlkçağ'ın ilk iki evresi, Arkaik ve Klasik dönemler, *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin ikinci kitabının ana konularından biriydi. Bakınız: Aktüre 2003, III.Bölüm.

7 Wells 2000, 134.

A. İmparatorluk Dönemi Öncesinde Romalılar ve Anadolu ile Kurdukları Askeri ve Siyasal İlişkilerin Mekansal Boyutları

Roma'nın kuruluşu konusunda çeşitli söylenceler olsa da, arkeolojik bulgular ilk yerleşim yerinin dağlık İtalya (İtalik) yarımadasının ortalarında bir yerde, Tiber ırmağının güney kıyısında yer alan Platinus tepesinde, çevresi topraktan bir sur ile çevrili küçük köy olduğunu gösteriyor. Roma'nın kurulduğu yer önceleri kuzeydeki Etrüsklere karşı bir ileri karakol olarak seçilmiş olmalıdır [8]. Kapladığı alan 7 hektarı geçmeyen bu küçük köyün kabile düzeninde yaşayan nüfusu tarımla uğraşıyor, ahşaptan yapılmış küçük kulübelerde oturuyordu. Bu yerleşim yerinin çevresinde yer alan tepelerde İÖ 9. ve 8.yüzyıllarda aynı nitelikte, Latin kültürünün özelliklerini gösteren başka yerleşmeler de kurulmuştu. Latium adı verilen bu bölgede İÖ 8.yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bu köy yapısında bir değişme oldu ve tepelerde yaşayan kabileler birleşerek aralarında bir federasyon oluşturdular. Böylece bu dağınık köyler, aynı zamanda bir kabile başkanı olan Kral tarafından yönetilen, Yedi Tepeler Roması'na dönüştü. Bu dönemde federasyonu yöneten Kral hem baş rahip, hem de baş yargıç görevlerini yürütmekteydi. Ancak, krallık kalıtsal değildi, yönetim erkini paylaştığı iki organ daha vardı. Bunlar klanların başkanlarından oluşan, bir ihtiyarlar meclisi olan Senato (*senatus*) ile Halk Meclisi (*comitia*) idi. Kralı Halk Meclisi seçiyor, Senato onaylıyordu. Savaş kararı almak gibi topluluğu ilgilendiren önemli kararlarda da aynı süreç izleniyordu. Temelde, bu dönemin Roması sınıfsız bir toplumdu ve yaşam kaynakları olan toprak kabilenin ortak mülküydü [9].

Roma'nın kuzey komşusu olan Etrüskler İÖ 7.yüzyılda Tiber'i geçerek Latium'u işgal ettiklerinde bölgede hala köy hayatı ve kültürü devam ediyordu, henüz kent yaşamına geçilmemişti [10]. Bu dönüşümü sağlayanlar Etrüskler olduğundan, Roma'nın kuruluş evresindeki sosyoekonomik ve mekansal niteliklerini daha iyi anlayabilmek için,

---

8 Barrow 2006, s.34.

9 Diakov ve Kovalev 2008, s.46-47.

10 Demircioğlu 1998, s.41-44.

Etrüsklerin bu gelişim sürecindeki katkılarına ve önemine kısaca değinmek gerekiyor.

İtalya yarımadasının orta bölgesine İÖ 1000-800 yılları arasında ilk gelip yerleşenler ve kent kültürünü getirenler, Ege'den (ya da Anadolu'dan) göç ettikleri düşünülen Etrüskler oldu. Onlar Tiber ırmağının kuzeyindeki, bugün Toscana, o zaman Etruria olarak bilinen dağlık ve ormanlık bölgeye yerleştiler. Ege'den bildikleri bağcılığı ve zeytinciliği geliştirdiler, madenleri, özellikle de bakır ve demir yataklarını işlettiler, Fenike, Kartaca ve Ege ile ticaret yaptılar. Bölgedeki köy düzeninde yaşayan yerli halkı yönetimleri altına aldıklarında onların çoğunu büyük olasılıkla kendi soylularının topraklarında çalıştırdılar. Etrüsklerin kendi kurdukları yerleşmeler, tepelerin üzerinde etrafi güçlü surlarla çevrili, kolay savunabildikleri kale-kentlerdi. Zaman içinde Po ve Campania ovalarını, İÖ 7.yüzyılda Tiber ırmağının güneyine geçerek aralarında Roma'nın da bulunduğu Latium bölgesini ele geçirdiklerinde, Etrüsklerin egemenliğine giren eski Yedi Tepe köyleri bir Etrüsk kentine dönüşüp Etruria'nın Latin eyaletinin başkenti oldular. Roma adı da büyük bir olasılıkla Etrüsk kaynaklıdır [11].

Orta İtalya'da daha Latinlerin Yedi Tepe'ye göçme sürecinin başladığı dönemde yarımadanın güney kıyılarında ve Sicilya adasında Yunanların kolonizasyonu devam ediyordu. Yunanlar önce yeni pazar olanakları aramak için gelmişler, sonra da koloniler kurmuşlardı. Napoli koyunda İÖ 8.yüzyılda kurulan Cumae olasılıkla ilk Yunan kolonisi idi ve Latinler yazıyı olduğu gibi Herakles ve Apollo gibi Yunan tanrılarını da onlardan öğrendiler. Yunanlar tarafından kurulan diğer koloniler Sicilya'da Syracusa ve Agrigentum, Güney İtalya'da Tarentum, Sybaris, Croton ve Rhegium'dur. Romalılar için bu kolonilerin önemi ilk kez Akdeniz dünyası ile bunlar aracılığıyla ilişki kurmuş olmalarıdır. Böylece Etrüskler ve Yunanlar Romalıların kuruluş evrelerinde etkilendikleri iki önemli kültürel etmen oldular [12].

Etrüsk kralları ele geçirdikleri toprakların çobanlık ve çiftçilikle geçinen halkını yerleşik düzene geçirirken sosyoekonomik ve mekansal

---

11 Diakov ve Kovalev 2008, s.51.

12 Barrow 2006, s.34-35.

açıdan büyük bir değişim süreci yaşandı. Roma'da önce kentin imarı gerçekleştirildi, yollar, meydanlar, taş binalar ve diğer tesisler inşa edildi. Kentin ortasında kalan bataklık kurutularak burada halk için bir pazar ve toplanma yeri olan *forum* oluşturuldu. Kente krallar ve Etrüsk kökenli soylularla birlikte diğer sosyal tabakalardan insanlar gelip yerleştiler. Sulama ve drenaj yoluyla tarım hayatı canlandı, daha önce Toscana'da (Etruria) geliştirilen üretim kolları burada da kuruldu ve kent dış ticarete açıldı, Yunan/Helen ve Etrüsk malları gelmeye başladı. Böylece Roma tarımsal bir pazaryeri olmaktan çıktı, bir ticaret kenti oldu. İlk Etrüsk kralı tarafından, yedi tepeden biri olan Capitolium tepesinde tanrı Jüpiter adına Etrüsk yapı formlarına göre inşa edilmeye başlanan tapınak, kentin sembolü olarak çok anıtsal bir yapıydı. Bu tapınak daha sonra inşa edilen Roma tapınakları için bir model oluşturdu. Roma'nın hem bölgesi içinde önemli bir kent hem de güçlü bir askeri devlet haline gelmesinde Etrüsk kökenli kralların önemli katkıları olduğunu vurgulamak gerekiyor. Etkin bir savaş aracı olan savaş arabasını İtalya'da ilk kullananlar da Etrüsklerdi [13].

İÖ 510 yılında soyluların Kral'ın yönetimine son vererek kurdukları Cumhuriyet yönetimine kadar devam eden Krallık döneminde Roma'yı yöneten krallar rahip olarak dinsel yaşamı örgütledikleri gibi, uyguladıkları sulama ve drenaj yöntemleriyle tarımı da geliştirdiler. Ekonomi genelde tarla ve bahçe tarımı ile hayvancılığa dayanıyordu. Kralların önderliğinde el sanatları da önem kazanmıştı, hatta bazı esnaf loncalarının varlığını gösteren işaretler vardır. Bu esnaf kolları arasında kunduracıların, dülgerlerin, bakırcıların, çömlekçilerin, kuyumcuların ve flütçülerin adı geçmektedir [14].

Roma halkının önde gelen aileleri atalarından kalma alışkanlıklarını sürdürmeye, klan ve kabile düzenlerini korumaya çalışsalar da, genişleyen toprakları üzerinde bu düzenin yeri giderek daralıyordu. Geleneğe uygun olarak klanların ortak mülkiyetinde olan topraklar tarla ve otlak olarak kullanılmak üzere ve geçici olmak koşuluyla toplumda söz sahibi kişilere verilmiş, ancak zaman içinde bu topraklar özel, kalıtsal ve dev-

---

13 Demircioğlu 1998, s.44-45.

14 Friedell 1999, s.149 ve Demircioğlu 1998, s.60.

redilmez mülk niteliği kazanmışlardı. Böylece klan toplulukları ekonomik varlık nedenlerini kaybetmeye ve dağılmaya başladılar [15].

Sosyoekonomik ve mekansal yapıda ortaya çıkan hızlı değişim süreci klan düzeninin yıkılışını hızlandırırken, özel mülkiyete geçiş toplum içinde gelir farklılaşmasına ve bazı kişilerin elinde servet birikimine yol açtı. Sonuçta sosyal yapıda klanlarla olan ilişkiye göre değil, sahip olunan bireysel tarım toprağının büyüklüğüne göre bir katmanlaşma ortaya çıktı. Daha Krallık döneminde, İÖ 580-530 yıllarında krallık yapan Servius Tullius zamanında halkın mülk sahipleri arasından seçilen beş askeri sınıfa ayrıldığı ve Yunan kent-devletlerinde olduğu gibi, yurttaş askerlerin savaş boyunca kendi masraflarını kendilerinin karşıladığı bir askeri güç oluşturduğu sanılmaktadır [16]. Zaman içinde bu sistem değişmiş, kendi cebinden masraflarını karşılayan yurttaşlar ordusu bir ideal olarak kalmış olsa da, her beş yılda bir nüfus ve mal sayımı yapılarak yurttaşlar, kişisel mülklerine göre, beş sınıfa ayrılmaya devam etti. En üst katmanda 5 hektar ve daha fazla toprağı olanlar, en alt katmanda ise ½ hektar ve daha az toprağı olanlar yer alıyordu. Hiç toprağı olmayanların ve yurttaş sayılmayan tüccarlar ile yoksulların sayım listelerinde adı bile geçmiyordu. Mal varlığına göre yapılan bu sınıflama askerlik hizmeti ve vergi ödeme gibi çeşitli yükümlülüklerin dağıtılmasında kullanılıyordu. Örneğin en zenginler savaşa atlarıyla katılabiliyor ve zırh giyebiliyorlardı. Üçüncü ve dördüncü sınıf yurttaşlar ise hiçbir savunma zırhı taşımıyor ve sapancı olarak görev yapıyorlardı. Topraksız yurttaşlar ise savaşa borucu olarak katılıyorlardı [17]. Başta kazanılan topraklar olmak üzere, savaşta elde edilen ganimetlerin dağıtılmasında da bu kademelenmenin temel alındığı düşünülürse, toplumun katmanları arasında zaman içinde artan gelir ve ona bağlı olan statü farklılaşmasını anlamak kolaydır.

Krallıkla yönetildiği dönemden başlayarak Roma halkı vatandaşlık hukuku açısından *patricii*ler ve *plebs*ler olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu ayrımın kökenleri hakkında yazılı kaynaklar yeterli bilgi içermese de, *patricii*lerin bazı kalıtsal ayrıcalıklara sahip bir grup Senato (*senatus*)

15 Diakov ve Kovalev 2008, s.63-64.
16 Keegan 1995, s.205.
17 Diakov ve Kovalev 2008, s.52-53.

üyesi aileler olması olasılığı üzerinde durulmaktadır. Cumhuriyet döneminde de *patrici* senatörlerin rahiplik görevlerini tekellerinde bulundurmak gibi bazı ayrıcalıkları vardı ve rahip yetiştiren *patrici* ailelerin cumhuriyetin kurulmasında öncü bir rol oynamaları toplum içinde güç kazanmalarını sağlamıştı. Zaman içinde *patrici*ler devlet yönetiminde söz sahibi olan, memur seçilebilen, oy hakkı ve silah kullanma hakkı olan, ticaret ve mülkiyet hakkı olan, çoğunluğu büyük toprak sahibi soylulardan oluşan bir kesim olarak ortaya çıktı. Buna karşın ilk *pleb*ler belki de iyi tanımlanmış bir grup olmayıp, daha çok yoksullar ve güçsüzlerden oluşan ardışık (heterojen) bir topluluktu ve zanaatkarlar, dükkan sahipleri, tüccarlar gibi farklı grupları da içermekteydiler. Kökenleri ne olursa olsun, *pleb*ler Cumhuriyetin ilk yıllarında örgütlenmiş bir sosyal katman olarak ortaya çıktılar, güçlerini aralarındaki dayanışmadan aldılar. İÖ 494-İÖ 287 yılları arasında beş kez topluca sisteme başkaldırdılar ve haklarını savundular. İlk yıllardaki ayaklanmanın amacı ekonomik kaynakların, özellikle de toprağın daha eşit dağılımını sağlamaktı. Roma'nın ilk zamanlarında köylülerin sahip oldukları toprak çok azdı, aileleri geçindirmeye yetmiyordu. Fetih yoluyla elde edilen topraklar ise *patrici*ler tarafından işgal edilmişti [18]. Çiftçilikle geçinen ve Halk/*Pleb* Meclisi'nde oy hakkı olan vatandaşlar olarak *pleb*ler Roma'nın merkezinde değil dış mahallelerinde ve taşrada oturabiliyorlar, memur ve rahip seçilemiyorlar ve *patrici*ler ile evlenemiyorlardı [19]. Halk/*Pleb* Meclisi tüccar ve köylülerin bir araya geldikleri pazar günleri panayır yeri işlevi gören *forum*da yapılıyordu, ancak burada alınan kararların yaptırım gücü olmadığı gibi burada yönetim ile ilgili hiçbir karar da alınamıyordu [20]. Bütün bu eşitsizlikler nedeniyle Roma'nın tarihine, özellikle de Cumhuriyet dönemine *patrici*ler ile *pleb*ler arasındaki güç mücadelesi damgasını vurdu. Bu anlaşmazlığın temelini en çok toprak-insan ilişkilerinde ortaya çıkan eşitsizliklerin oluşturduğu dikkate alındığında, Roma'nın savaş yoluyla topraklarını genişletmek üzerine kurduğu temel politikasının arkasındaki nedenler ve uyguladığı toprak sistemi daha iyi anlaşılmaktadır.

---

18 Cornell ve Matthews 1988, s.25-27.

19 Demircioğlu 1998, s.52-53.

20 Diakov ve Kovalev 2008, s.65.

Roma'nın genişleyip yayılma süreci İÖ 5.yüzyılda başladı. Cumhuriyet yönetimi başlangıçta hem Yunan/Helen, hem de Etrüsk uygarlıklarına karşı bir tepki olarak Latin kırsal yaşamının ve kimliğinin korunmasına büyük özen gösterdi. Aynı kural savaşarak elde ettikleri topraklar için de geçerlidir. Romalılar savaşlarda ele geçirdikleri toprakların 1/3 üne devlet arazisi (*ager publicus*) olarak el koyarlar, gerisini hayatta kalan ve bağımsızlıklarını tanıdıkları halka geri verirlerdi. Devlete geçen arazinin bir kısmı elinde kapitali olanlara satılarak veya kiraya verilerek devlete gelir sağlanır, bir kısmı da emekli askerlere ve fakir halka dağıtılırdı. Geriye gene de önemli miktarda boş arazi kalırdı. Eski Roma hukuku geleneği yurttaşlık hakkına sahip olan özel şahısların bu toprakları işletmesine, uygunsa hayvan otlatmasına izin veriyordu. Bu durumda toprağı kullanan kişi yıllık gelirinin 1/5 veya 1/10 unu devlete veriyordu. Ancak, bu süreçte zaman zaman bazı önemli sorunlar yaşanıyor, *patrici*ler ile *pleb*ler arasında adil bir uygulama yapılmıyordu. Aynı eşitsizlik din görevlileri arasında da vardı. Rahiplerin örgütü (*collegium*) *patrici*lerden oluştuğundan onlar rahip olabiliyor, *pleb*ler loncaya alınmadıklarından rahip olamıyorlardı [21]. Bu eşitsizlikler *patrici-pleb* mücadelesini körükleyen en önemli nedenler oldu.

Sonunda sosyal düzeni sağlamak için eski geleneksel Roma hukukunun sözel kuralları bir komisyon tarafından yazılı hale getirildi ve 12 Levha Kanunu adı verilen bu kanunlar herkesin okuması için İÖ 451 yılında Roma'da Forum'daki hatip kürsüsüne asıldı. Bu kanunların içeriği mevcut ve geçerli örf-adet hukukunun yazılı hale getirilmesinden başka bir şey değildi. Oysa *pleb*ler yazılı kanunlarla *patrici*ler ile hukuk karşısında eşit bir statü kazanmayı istiyorlardı, ama bu başarılamamıştı ve mücadele daha uzun süre devam etti [22].

Zaman içinde *pleb*ler, başta sınıflar arası evlilik, rahiplik ve en üst kademe devlet memuru seçilme hakları olmak üzere bütün istediklerini hukuk yoluyla elde ettilerse de uygulamada halk kesiminin egemenliği kurulamadı, Senato'nun egemen olduğu eski düzen devam etti. Bu uzun süreçte yurttaşlık hakları açısından belki de en önemli kazanım, İÖ

---

21 Demircioğlu 1998, s.88-89.

22 Barrow 2006, s.49-51; Demircioğlu 1998, s.96-97.

326 yılında borç nedeniyle kölelikle ilgili yasanın iptal edilmesi ve daha önce bu nedenle köleliğe indirgenmiş Roma yurttaşlarının özgürlüklerine kavuşmasıdır. Böylece eski Roma toplumunun mirası olan *patrici - pleb* ayrımı ortadan kalktı, özgür Roma yurttaşları tek bir egemen sınıf sayıldı. Yurttaşlar artık aile kökenleri nedeniyle değil, servetlerine ve görevlerine göre toplumda bir statü kazanıyorlardı. *Pleb* kavramı da kentin yoksul nüfusunu ve özellikle de fethedilen kentlerin yerli halkını tanımlamak için kullanılmaya başlandı. *Patrici* ve *pleb* sınıflarının üst katmanlarından olanlar kendilerini soylu sınıf (*nobilitas*) ya da soylular (*nobiles*) olarak tanımlamaya başladılar. Başka bir deyişle, her Roma yurttaşı, belirlenen kademeleri geçerek yüksek memurluğa ulaşabilirse, kökeni ne olursa olsun, soylu sayılıyordu. Devlet görevlilerinin yaptıkları iş karşılığında ücret almamaları esasına göre çalışmaları da konunun diğer boyutudur. Bu işleyiş içinde Roma devletinde erki elinde tutan tek örgüt Senato idi. Hazine ve harcama yetkisi Senato'da olduğundan orduyu yöneten komutanlar da onlara bağımlıydı. Senatörler mahkemelerde savcı ya da yargıç yardımcısı olarak görev alabiliyorlar, bütün kanunlar onların onayı ile yürürlüğe giriyor, bütün yüksek dereceli devlet memurlarının atamalarını da onlar yapıyordu [23]. Devlet görevlerine talip olan kişilerin büyük servetlerini başka yollardan, tarımdan, ticaretten, gemi taşımacılığından ve benzeri işlerden elde etmiş kişiler olmaları ve senatörlerin ölünceye kadar görevlerini sürdürmeleri nedeniyle, bu işlerin küçük bir grubun elinde olduğu açıktır.

Cumhuriyet döneminde Romalıların dış ilişkilerine gelince, İÖ 5.yüzyılın ilk çeyreğinde donanmaları Sicilya'da Yunanlar tarafından yakılan Etrüskler, kuzeyden gelen Kelt saldırıları sonunda tarihten silinmişlerdi. Keltler ise güneye doğru yollarına devam ederek İÖ 390 yılında Roma'ya kadar ilerlediler, kenti kuşattılar ve yağma ettiler, ancak Capitolium'u ele geçiremediler. Keltlerle Romalıların bu ilk karşılaşması para karşılığında Keltlerin kenti terk edip kuzey İtalya'ya çekilmeleriyle sonuçlandı. Böylece Roma, tarihindeki en zor dönemi aşmış oldu. Bu deneyim onları güçlendirmiş olmalı ki, kısa zaman içinde Etrüsklerden kalan toprakları ellerine geçirdikleri gibi, Napoli'ye kadar Orta İtalya'yı da istila ettiler. Bu dönem Helen dünyasında Büyük İskender'in Doğu

---

23 Diakov ve Kovalev 2008, s.70-72.

Seferi'ni gerçekleştirdiği, Mısır'ı ve Hindistan'ı ele geçirerek İndus ırmağına ulaştığı dönemle eş zamanlıdır.

İÖ 4.yüzyıl ortalarında Roma'nın sınırlarını genişletmesi, özellikle de Orta İtalya'yı ele geçirmesi sürecinde izlediği yöntem, aynı dönemde Büyük İskender'in Doğu Seferi sırasında ele geçirdiği çok geniş topraklarda izlediği yöntemden çok farklıydı. Savaşta zafer kazanmanın sağladığı ekonomik getirinin dışında, Roma Cumhuriyeti, yenilgiye uğrattığı devletleri ve insan topluluklarını kendi yönetim sistemine bağlamaya özen göstermiş, ele geçirdiği toprakların 1/3 gibi az bir kısmına el koymakla yetinmiş ve bu topraklar üzerinde yeni yerleşim birimleri kurmuştu. Böylece fetih ve genişleme süreci Roma toplumunun siyasal çıkarlarını da desteklemiş oldu. Bir hukuk devleti olma niteliği kapsamında üstün geldiği toplumlarla anlaşmalar imzalayarak, onları kendi bünyesine kattı ve zaman içinde onlara yurttaşlık hakları vererek Roma'nın siyasal ve coğrafi yaşam alanını genişletmeye özen gösterdi. Öncelikle Latin Birliği'nin kentleri çeşitli hukuksal yollarla Roma'ya bağlandılar. Örneğin, Roma'nın komşusu olan ve güvenilen bazı kentlere tam Roma vatandaşlığı hakları verildi. Bu kentler bağımsızlıklarını kaybetseler de, bazı haklar kazanmış oldular. Bazı kentlere de yarı vatandaşlık statüsü verildi. Kentlere tanınan üçüncü statüye göre ise iç yönetimde bağımsızlık tanındı, ancak dış ilişkilerde Roma'ya bağlı kaldılar. Buna karşılık ne haraç, ne vergi ödediler, ancak savaş sırasında Roma ordusuna asker gönderdiler [24].

Bu kentlere ek olarak bir de koloniler (*coloniae*) vardı. Roma yenilgiye uğrattığı kentlerin toprakları üzerinde, eski dönemlerden beri yeni yerleşim yerleri, yani koloniler kurmuştu. Özellikle stratejik açıdan önemli yerlerde kurulan bu koloniler Latinlerin daha önce kurdukları koloniler gibiydi. Bu koloni ağı küçük çiftçi köyleri halinde bütün ülkeye dağılmıştı. Bunlar askeri olduğu kadar, kültürel bakımdan da Roma'nın kaleleri, sistemin en sağlam öğeleri oldular ve kazanılan yerlerin güvenliğini sağladılar. Latium'da kurulan bu düzen, bundan sonraki aşama olan İtalya'nın birliğini yaratmada olduğu kadar Roma'nın bir dünya devleti olma politikasına da yön verdi [25].

---

24 Demircioğlu 1998, s.117-128.

25 Demircioğlu 1998, s. 128-129.

İÖ 4.yüzyılda Kuzey İtalya'da, Latium bölgesinin kıyı kesiminde kurulan koloniler (*coloniae maritimae*) tipik Roma kentinin öncüleri sayılmaktadır ki, bunlar İÖ 380'de kurulan Ostia, İÖ 338'de kurulan Antium, İÖ 329'da kurulan Terracina, İÖ 296'da kurulan Minturnae ve İÖ 264'de kurulan Pyrgi'dir. Bunlar 2,5-3 hektar büyüklüğünde, simetrik kare, ya da dikdörtgen biçiminde, 15 *insula*dan oluşan çok küçük yerleşmelerdi (Şekil 2.1). Her *insula*da 4 aile yer aldığına göre, her koloni toplam 60 aile, yaklaşık 300 Roma yurttaşı için tasarlanmıştı. Planlar Roma'da hazırlandı ve Senato tarafından onaylandı. Kolonileri kuranların mali destekçisi de yine Senato idi [26].

Bu Roma kolonilerinin daha önce ızgara plana göre kurulan Yunan kolonilerinden önemli farkları vardı. Roma kolonileri sadece uzun mesafe ticaret yolu üzerinde yer almakla kalmıyor, *cardo* ve *decumanus* adı verilen, birbirini dik açıyla kesen iki ana ekseni bölgesel yol ağının parçası oluyordu. Bu ana yol aynı zamanda kentin merkezinde yer alan, *capitolium* adı verilen dinsel yapının önündeki kavşak noktasına ulaşıyordu. Kent halkının toplanma yeri olan bu meydan, başlangıçta Roma yurttaşları Roma'daki *Forum*'da toplandıklarından tam olarak işlev görmediyse de, Roma'dan uzakta kurulan batıdaki kolonilerde Roma'daki *Forum*'un küçük bir modeli oldu. Böylece kentin merkezinden geçen uzun mesafe bölgesel yol bu küçük yerleşmeyi sembolik olarak büyük sistem ile bütünleştiriyor, bu uzak araziyi bir Roma yerleşmesi haline getiriyordu [27].

Aynı bakış açısı kırsal alanda da uygulanmış, tarım toprağı ile kentsel yerleşim alanı, ızgara plana göre kurulan bir yol ağı ile birbirleriyle eklemlenmişlerdir. İmparatorluk öncesinde Romalıların gerek İtalya'da, gerekse İtalya dışındaki bölgelerde savaşarak veya karşılıklı anlaşmalar yoluyla ele geçirdikleri tüm topraklarda kendi kurdukları bir ölçüm ve *centuriato* adı verilen bir kadastro sistemi uyguladıkları biliniyor. Bu toprak sistemine göre arazideki uygulamaya birbirini dik açıyla kesen iki yolun açılmasıyla başlanıyor, kuzey-güney aksına *cardo maximus*, doğu-batı aksına ise *decumanus maximus* adı veriliyordu. İkinci aşama-

---

26 Zanker 2000, s.26-27.

27 Zanker 2000, s.28-29.

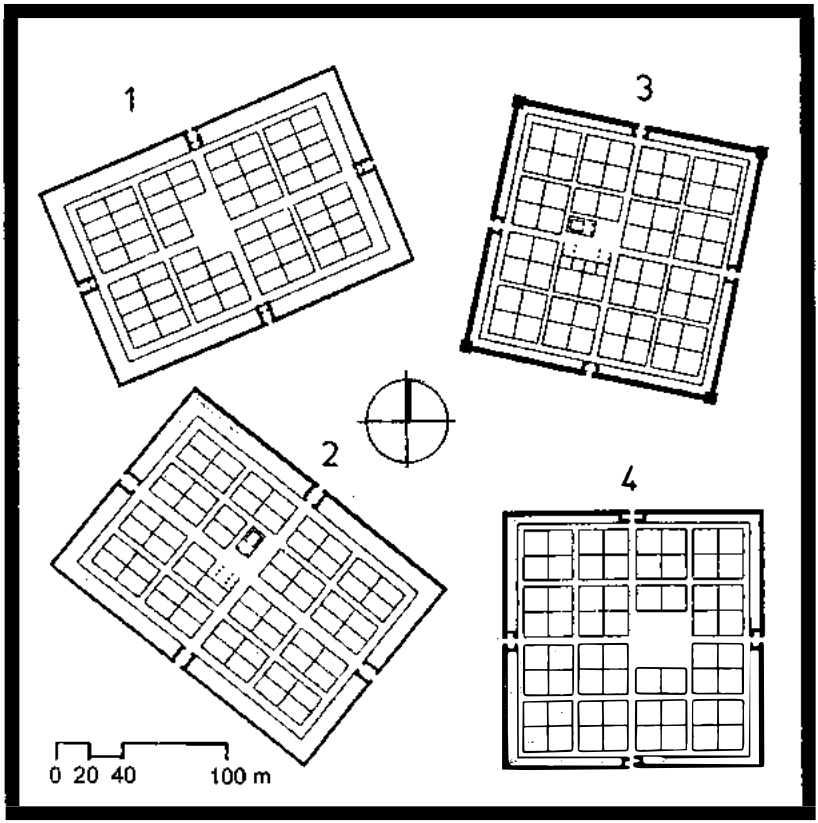

Şekil 2.1. İÖ 4.yüzyılda İtalya'da Latium bölgesinin kıyı kesiminde kurulan en eski Roma kolonileri (*coloniae maritimae*): 1.Ostia, 2. Terracina, 3. Minturnae, 4. Puteoli.

Kaynak: P.ZANKER (2000), The city as a symbol: Rome and the creation of an urban image, *Romanization and the City: Creation, Transformations, and Failures*, derleyen E. Fentress, Portsmouth: Rhode Island, s.26'da Şekil 1'den çizildi.

da bir ızgara sistemine göre arazi eşit parsellere ayrılıyor ve ailelere dağıtılıyordu. Bu süreçte kullanılan ölçü birimi *heredium* idi, 100 *heredia* 1 *centuria*ya eşitti, bu da metrik sisteme göre yaklaşık 710 metre etmektedir [28]. Böylece her aileye geçimini sağlaması için dağıtılan toprak

---

28 MacMullen 2000, s.17.

100 *heredia* büyüklüğünde ince-uzun bir arazi parçasıdır ve "*centuria*" adı verilen bu tarla veya bahçe, bir ailenin bir çift öküzle süreceği, ekip biçeceği, standart büyüklük olarak kabul edilmiştir. Bir bölge için yapılan kadastro planı tamamlandıktan ve parsellerin dağıtımı yapıldıktan sonra, planın bronz kopyası yerel meclis binasının toplantı salonuna asılıyor, bez üzerine çizilen kopyası ise Roma'ya gönderiliyordu [29]. Günümüzde çekilen hava fotoğrafları incelendiğinde, İtalya'nın birçok bölgesinde Roma döneminde yapılan ve ince-uzun tarlalardan oluşan bu düzgün parselasyonun izlerini net olarak görmek olasıdır.

Roma'nın uzun savaşlar sonunda İtalya yarımadasını ele geçirip en güneyindeki Messina boğazına ulaşması İÖ 275 yılına kadar sürdü [30].yüzyılı aşkın bir süre boyunca Romalılar savaş yoluyla sınırlarını genişlettiler. İÖ 3.yüzyıl ortalarında kuzeyde Apenin dağlarından başlayarak tüm yarımada Roma'nın önderliği altında birleşmişti. İÖ 3.yüzyıl sonlarına gelindiğinde Doğu Akdeniz'de büyük ölçekli monarşik yönetimler arasında görece bir güç dengesi kurulmuştu. Makedonia Antigonoslar'ın, Batı Anadolu Pergamonlu Attaloslar'ın, Orta Anadolu, Suriye ve Mezopotamya Seleukoslar'ın, Mısır ise Ptolemaioslar'ın egemenlik alanıydı. Bunların dışında kalan dar bölgelerde küçük ölçekli yerel krallıklar kurulmuştu. Bu görece eşit güçler arasındaki siyasal çekişmeler, kendi güçlerini zayıflatmak pahasına, sürekli bir savaş ortamı yaratmaktaydı. Akdeniz'de ise korsanlık yoluyla ticareti denetleyen güçler ortaya çıkmıştı. Bu ortamda Romalılar, Akdeniz'e indiklerinde, siyasal-askeri bir denge unsuru olarak, etkin rol üstlendiler. Kurulan ilişkilerin en belirgin özelliği ise savaşlar ve ikili anlaşmalar yoluyla güç dengelerinin sık sık değişmesidir. Bu ortamda Roma Cumhuriyeti'nin büyümesi ile ilgili süreç, bir dizi başarılı savaşın olduğu kadar, Roma'nın çok etkin savaş yöntemlerini kullanan ve sürekli yenilenen bir askeri sistem kurmuş olmasındandı. Roma'nın askeri gücü, İtalya'nın fethedilmesi sırasında kendi yandaşlarının katılımıyla kurulmuş, kendini yenileyen bir askeri sistemdi. Uygulamada, gittikçe artan ölçekte, sürekli olarak savaştıklarından, uzmanlaşmaya dayanan etkin bir askeri

---

29 Gates 2003, s.324.

30 Wells 2000, s.114-116.

güç ortaya çıkmıştı. Askeri başarının sonuçları ise, toprakların genişlemesinin yanı sıra, vergi, ganimet ve haraç yoluyla sağlanan gelir, zenginlik, güven duygusu ve güç idi [31].

Roma'nın sosyal ve siyasal örgütlenmesi soylu sınıf tarafından yönetilen ve tarımla geçinen kalabalık bir köylü sınıfının varlığına dayanıyordu. İtalya'nın yerli halkları birbirleriyle gevşek bağları olan kabileler ve bir kent merkezi olan, ya da olmayan bölgeler biçiminde örgütlenmiş olduklarından, böyle bir ortamda Romalılar sahip oldukları askeri gücü kullanarak, İtalya'nın Roma kentinin önderliğinde birleşmesini sağladılar. Güneydeki Sicilya adası ise o dönemde Akdeniz'in en güçlü kent-devletlerinden biri olan eski Fenike kolonisi Kartaca'nın denetimindeydi. Romalılar Sicilya adasını ele geçirmek ve Akdeniz ticaretini denetimleri altında tutabilmek için güçlü bir rakiple karşı karşıya idiler. Romalılar ile Kartacalılar arasındaki büyük mücadele İÖ 264 yılında 1. Pön savaşıyla başladı [32], İÖ 241 yılında Sicilya'nın yönetimi Roma'ya geçti ve ada özel bir yüksek dereceli yönetici memur olan *megistra* tarafından yönetilen, Roma'ya vergi ödemekle yükümlü ilk Roma eyaleti oldu [33]. İÖ 149 yılında başlayan 3. Pön savaşı da Romalıların üstünlüğü ile sona erdi ve Kuzey Afrika'daki eski Kartaca topraklarında yeni bir Afrika eyaleti kuruldu [34].

Roma ile Kartaca arasındaki savaşlar, araya 20, 50 yıl gibi iki uzun barış dönemi girdiğinden, yaklaşık 120 yıla yayıldı ve bu süre boyunca Roma Cumhuriyeti'nin geleneksel yönetim yapısı önemli bir değişim sürecine girdi. Bu dönemden önce ülke iki halk meclisi tarafından yönetiliyordu, son kararı soylulardan oluşan Senato alıyordu. İkinci savaş döneminde üçüncü bir meclis kuruldu ve yönetim karmaşık bir hal aldı [35].

---

31 Cornell ve Matthews 1988, s.50-51.

32 Romalılar Fenikelilere *Punicus* adını verdikleri için tarihte bir Fenike (Phoinike) kolonisi olan Kartaca ile Romalılar arasındaki savaşlara Pön Savaşları denilmektedir (Wells 2000, s.116). 1.Pön Savaşı İÖ 264-241, 2.Pön Savaşı İÖ 218-201 ve 3.Pön Savaşı İÖ 149-146 yıllarına tarihlenmektedir (Gates 2003, s.322).

33 McNeill 2008, s.218.

34 Cornell ve Matthews 1988, s.51.

35 McNeill 2008, s.220.

İÖ 2.yüzyıla gelindiğinde, uzun savaşlara, kazanılan zaferlere ve genişleyen sınırlara karşın her dönemde olduğu gibi Senato eski gücünü korumaktaydı ve varlıklı, etkin 300 yurttaştan oluşuyordu. Bunların çoğunluğu eskiden önemli devlet görevlerinde bulunmuş kişilerdi, bir kez Senato üyeliğine seçildiler mi ölünceye kadar bu görev devam ediyordu. Senato dışında, halkın farklı kesimlerinin temsil edildiği 4 meclis vardı ki bunlara Latincede *comitia* deniliyordu. Bunlar:

- *Comitia Curiata*: Roma'nın egemenlik alanı içindeki kırsal kesimi oluşturan küçük krallıklar 30 *curia*ya ayrılmıştı. Bu meclis onların kendi aralarında seçtikleri temsilcilerden oluşuyor, bu temsilciler yöneticilerin ve din görevlilerinin seçilmesi sürecinde alınan kararlara oy hakkıyla katılıyorlardı.
- *Comitia Centuriata*: Askeri örgütlenmeyi ve orduyu temsil eden bu meclisin temel birimi olan *centuria* orduda görevli 100 kişi demekti ve ordunun en küçük birimi olan 1 lejyon = 60 *centuria* idi. Bu meclisin niteliği daha İÖ 4.yüzyılda değişmeye başlamıştı, zaman içinde ordu ile ilişkisi kesildi, *centuria* sadece oy veren bir birime indirgendi. Bu meclis 193 *centuria*dan oluşuyordu ve yurttaşlar, daha önce açıklandığı gibi, varlık düzeylerine göre 5 sınıfa ayrılıyordu. Bu meclis savaşa ve barışa karar veriyor, çıkarılan kanunları görüşüyor, ancak son sözü yine Senato söylüyordu.
- *Comitia Plebis Tributa*: *Pleb*lerin temsil edildiği bu mecliste alınan kararlar, Senato tarafından onaylanması koşuluyla, bütün Roma toplumu için geçerli sayıldı. Bir zaman sonra *pleb* meclislerine *patrici*ler de girmeye ve oy vermeye başladılar. İÖ 447'den sonra bu meclis bütün Roma halkını temsil eden yeni bir halk meclisi haline geldi [36].
- *Comitia Populi Tributa*: Hem *pleb*lerin hem de *patrici*lerin katıldığı bu meclis toplam 35 kabileden oluşuyordu. Bunların 31 tanesi kırsal İtalya'yı, 4 tanesi de Roma kentini temsil ediyordu.

Görüldüğü gibi, zaman içinde meclislerin sayısı artmış, işlevlerinde önemli değişiklikler olmuştu. Başlangıçta Roma Cumhuriyeti Roma kenti demekti, İÖ 3.yüzyıl sonlarında Roma Cumhuriyeti bütün İtalya demekti, İÖ 2.yüzyılda ise bütün Akdeniz Roma Cumhuriyeti'nin yönetimi altına girmişti. Yönetilen alanın hızla büyümesi, nüfusun artma-

36 Demircioğlu 1998, s.99.

sı, paranın/sermayenin çoğalması ve küçük bir kesimin elinde toplanması sosyal katmanlar arasındaki dengeyi bozmuş ve kurulan yönetim sistemi, yani temsili demokrasi işlemez hale gelmişti [37]. Zaten başlangıçtan beri bu meclislerde oy verme sistemi tam demokratik değildi, tek oy sayılmıyordu, oy verme kolektif bir sistemdi. Yunan demokrasisinde esas olan tek vatandaş, yani birey, Roma'da yerini topluluğa bırakmış oldu. Roma'da devlete egemen olan yüksek memur, yani icra gücü idi. Memur seçilebilmek için ise yurttaş olmak yetmiyordu. Ayrıca uzun ve başarılı bir askerlik görevi geçirerek olgun bir yaşa gelmek ve yeteri kadar servet sahibi olmak gerekiyordu. Bu koşullar devlet memurluğuna aristokratik bir nitelik kazandırdığından memurluk herkese açık değildi [38]. Roma'da zanaat ve ticaret de fazla gelişmemişti. Bu tür işler kölelere ve azatlılara yaptırılıyordu. Buna karşın zaman içinde çırpıcılar, kasaplar, balıkçılar, maden işçileri ve kuyumcuların loncaları devam etti. Ticaret yapanlar ise tahıl, et, yağ, şarap ticareti ile uğraşıyorlardı. Roma'nın bütün para sisteminin yeniden düzenlenmesi, İÖ 269 gibi geç bir tarihte oldu. Roma kentinin ilk gümüş parası ***denarius***tur. Altın para ise İÖ 217'de basıldı. Roma-İtalya federasyonunun tek parası olan gümüş ***denarius*** bütün ekonomiye egemen oldu. Yunanlar ile karşılaştırıldığında Roma'nın para ekonomisine geçişi oldukça geç bir tarihtir [39]. Önceleri 4,50 gram ağırlığında olan ***denarius***un ağırlığı zamanla azaltıldı ve ilk düşüş İÖ 2.yüzyılda gerçekleşti [40]. Paranın değerinin düşmesine işaret eden bu durum, aynı dönemde Roma Cumhuriyetinin içinde bulunduğu ekonomik bunalımın bir göstergesidir.

İÖ 2.yüzyılda Roma Cumhuriyeti'ni bütün kurumlarını sarsan ağır bunalımın kuşkusuz farklı nedenleri vardı. Bazı tarihçilere göre bu bunalım ordunun gerçekleştirdiği fetihlerden sonra o dönemde İtalya'da yaşayan insan topluluklarının çözülmesinden kaynaklanmıştı [41]. Ro-

---

37 Gates 2003, s.320-321.

38 Demircioğlu 1998, s.176-177.

39 Demircioğlu 1998, s.195-196. Tekin 2009, s.268'de Roma'nın esas gümüş parası olan ***denarius***un daha geç bir tarihte, yakaşık İÖ 212'de basılmaya başlandığına işaret edilmektedir.

40 Tekin 2009, s.272.

41 Coarelli 1990, s.96.

ma'nın İtalya dışındaki savaşlarda, fetihlerde ve anlaşmalarda temel güç olan ordunun insan kaynağının İtalya olduğu dikkate alındığında bu görüş açıklık kazanmaktadır. Cumhuriyetin son 200 yılı boyunca silah altında tutulan yetişkin erkeklerin toplam nüfus içindeki payının %13 dolayında olduğu sanılmaktadır. Bu askerler uzun süre topraklarından, evlerinden uzak kaldıklarından, bir kısmı da geri dönmediğinden, daha önce küçük toprak sahibi olan bu köylülerin ekip biçtikleri topraklar birkaç kişinin elinde toplandı ve bu durum İtalya'da *latifundia* adı verilen büyük malikanelerin sayılarının artmasına neden oldu. İÖ 2.yüzyılda *latifundia* olgusunun gelişmesine koşut olarak yeni tarım yöntemlerinin geliştirilmesi, büyük toprak sahiplerine zenginlik getiren önemli bir etmendir. Bu büyük malikanelerde çok sayıda köle çalıştırılıyordu. Köle emeğinin temel kaynağı ise savaşlar ve istilalardı. Örneğin İÖ 209 yılında Akdeniz'de bir Yunan kolonisi olan Tarentum Romalılar tarafından alındığında, bütün halkının köleleştirildiği ve bir zamanların önemli kentinin bir köye dönüştüğü biliniyor. Bir üst kademe devlet görevlisi olan Cato'nun *Tarım Üstüne* adını taşıyan tarım el kitabında kölelerce işlenen orta büyüklükteki malikanelerin 25-60 hektar olduğu belirtilerek, bağcılık, zeytincilik ve koyun çobanlığı konularında yöntemler anlatılmaktadır [42].

Ortaya çıkan bu yeni çiftlik niteliğindeki malikaneler pazar için üretime geçtiklerinde Güney İtalya'da hayvan yetiştiren büyük hayvan çiftliklerine (*latifundia*), Orta İtalya'da ise zeytin ve üzüm gibi yöreye özgü nakit parayla satılan ürünleri yetiştiren daha küçük çiftliklere ağırlık verildi. Bütün bu çiftliklerde İtalya'ya dışardan getirilmiş olan ve İÖ 1.yüzyıl sonlarında sayılarının 2 veya 3 milyon olduğu tahmin edilen köleler çalıştırılıyordu. Bu sayı yaklaşık olarak toplam nüfusun 1/3 ünü oluşturuyordu. Toprak sahipleri, askerlik yükümlülükleri olmadığından ve daha ucuza geldiğinden, köle işgücünü çalıştırmayı tercih ediyorlardı. Köle işgücü kullanımı yaygınlaştıkça topraklarından kopan küçük toprak sahibi köylülerin bu çiftliklerde iş bulma olanakları azaldı. Toprak - insan ilişkilerinde ortaya çıkan bu değişim sürecinden İtalya'nın bazı yerleri az etkilenmiş, bazı yerleri hiç etkilenmemiş olsa da, işsizle-

---

42 Cornell ve Matthews 1988, s.55.

rin büyük kentlere, özellikle de başkent Roma'ya göç etmeleri halk arasında baş gösteren huzursuzluğun oralara taşınmasına neden oldu [43].

Yaşanan sürekli savaş ve istila ortamında devletin yağma, haraç ve vergi olarak topladığı gelirler çok fazlaydı. Bu gelirlerin büyük kısmı ordunun masraflarına ve ücretlerin ödenmesine, kalanı ise yerleşmelerin imarına ve diğer inşaatlara harcanıyordu. Kasabaların büyümesi varlıklıların malikanelerinde üretilen mallar için geniş bir pazar yaratıyordu. Başta deri ve yün olmak üzere, silah ve giysi üretiminin en büyük pazarı orduydu. Bu malların dağıtımını ve kamu inşaatlarını, devletle sözleşme yaparak üstlenen özel müteahhitlere *publicani* deniliyordu. Her 5 yılda bir ihaleye çıkan bu sözleşmeler çok kar getiriyor, devletten iş alan *publicani* çok zengin oluyordu. Senatörlerin ise kamu taahhüt işlerine katılmalarına izin verilmiyordu [44].

Roma Cumhuriyeti'nde giderek gücü artan kesim olan büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkmasıyla topraklarından kopan küçük arazi sahipleri için orduya paralı asker olarak yazılmak çekici hale geldi. Genişleme sürecinde ordu her yıl evinden daha uzakta bir sefere çıktığından, askerlik süresi uzuyor ve sık sık paralı asker kullanılıyordu. Zaten büyük toprak sahipliğine geçiş sürecinde topraklarından yoksun kalan köylüler yoksullaştığından, borçlandığından ve orduda asker olma niteliğini kaybettiğinden İÖ 2.yüzyılda lejyonlara asker sağlamada güçlükler ortaya çıkmıştı. Böylece Cumhuriyet yönetiminin son iki yüzyılında Roma'nın çiftçi askerleri yerlerini paralı profesyonellere bıraktılar. Yüksek rütbeli subaylar için ise durum farklıydı. Roma'nın politik kuruluşu bir siyasal mevki elde etmek isteyen adayların askerlik görevlerini tamamlamış olmalarını zorunlu sayıyordu. Soylu ve zengin ailelerden gelen gençler politikaya atılmak, üst düzeyde bir devlet görevlisi olmak istiyorlarsa (ki bunlar seçimle elde edilen görevlerdi), her lejyonda 6 kişi olmak üzere on yıl ya da on savaş boyunca orduda kalmak zorundaydılar. Ne Cumhuriyet ne de İmparatorluk dönemlerinde, devlet yönetmek için önce orduyu savaşta yönetmenin gerektiği konusundaki görüş değişmemiştir. Böylece Roma ordusu, fetihlere ağırlık verilen 500 yılı aşkın bir süre, neredeyse hiç ara vermeden, deneyimli komutanların yöneti-

---

43 Freeman 2003, s.389-390.

44 Cornell ve Matthews 1988, s.54 ve 56.

minde, disiplin ve taktiklere dayanan çok sayıda başarılı savaş yapmıştı [45]. Romalıların savaşlarını çağdaşlarından ve komşularından ayıran iki özellikten biri, en küçük bir direniş gördüklerinde gösterdikleri şiddetti. Romalı askerler insanların tamamını, hatta hayvanları bile öldürüyorlardı. İkinci özellik ise, Romalılar tarafından inşa edilen, askeri güç, sivil yönetim ve ekonomik ilişkilerin sürdürülmesine olanak tanıyan, yollar, köprüler, su kemerleri, barajlar, askeri araç gereç depoları, kışlalar ve kamu yapılarının eriştiği teknik düzeydir ki, çağdaşları olan toplumlar bu düzeye ulaşamamışlardır [46].

Geleneksel yönetim yapısını sarsan karmaşaya karşın, Roma ile Kartaca arasındaki güç mücadelesi İÖ 146 yılında Roma'nın kesin galibiyeti ile sona erdiğinde, Pön savaşları Roma Cumhuriyeti'ne, güçlü dostları/yandaşları ve düşmanları/rakipleri olan bütün Akdeniz ve çevresini kapsayan bir dünya devleti niteliği kazandırmıştı [47]. (Şekil 2.2).

Roma Cumhuriyeti fetihlerle zenginleşti, devlet işgal edilen toprakları satmak, ya da kiralamak isteyenler açısından hiçbir sıkıntı yaşamıyordu. Kurulan tarım kolonilerine insanlar hemen yerleşiyor ve kısa zamanda refaha erişiyorlardı [48]. Romalılar için ekonomik kazanç, başarılı bir savaşın ve genişleyen gücün ayrılmaz bir parçasıydı [49]. Bu nedenle, İÖ 2.yüzyıl ortalarına kadar süren Pön Savaşları sonunda Akdeniz'deki rakibi Kartacalıları yenilgiye uğratıp Batı Akdeniz'i egemenliği altına alan Roma, bu kez Doğu'ya yöneldi. Doğu'daki en büyük güç ise Seleukos Krallığı idi. Önceki bölümde değinildiği gibi, yönetim merkezi Antiokheia (Antakya) olan Seleukoslar önceleri Anadolu'da büyük topraklara sahiptiler (Şekil 1.7). Ancak ikisi de Helenistik dönem krallıklarından olan Seleukoslar ile Ptolemaioslar arasındaki rekabet onların zayıf düşmesine ve Romalıların bölgede güçlenmesine, yandaşlar edinmesine neden olmuştu [50].

---

45 Keegan 1995, s.209.
46 Keegan 1995, s.216-217.
47 Morris 1974, s.37.
48 Keegan 1995, s.206.
49 Harris 1979, s.54-67'de savaşın ekonomik getirisinin ötesinde, Romalılar üzerindeki psikolojik etkileri ayrıntılı biçimde irdelenmektedir.
50 Durant 1939, s.576.

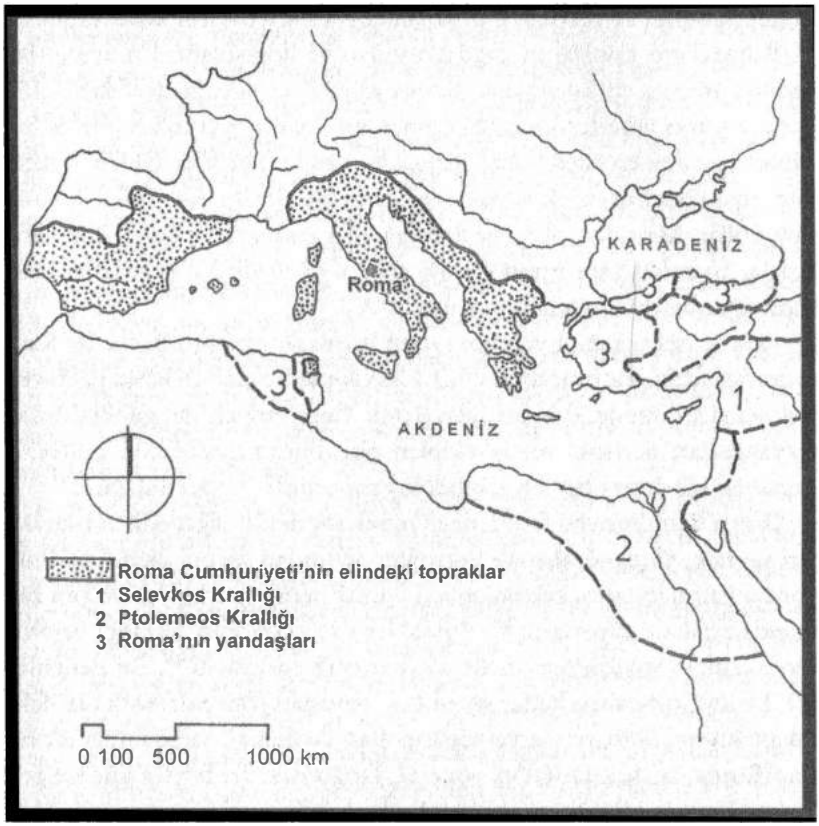

Şekil 2.2. İÖ 2.yüzyıl ortalarında (3.Pön Savaşı sonrasında) Roma Cumhuriyeti'nin egemenlik alanı ile yandaşlarının ve büyük Helenistik krallıkların egemenlik alanları

Kaynak: H.G.WELLS (2000), *A Short History of The World*, London: Penguin Books, s.118'den çizildi.

Seleukos Krallığı'nı yöneten III.Antiokhos Yunanistan'a yaptığı bir sefer sırasında Romalılara yenilerek Anadolu'ya geri döndüğünde, Romalılar onu izleyerek Çanakkale Boğazı'ndan (Hellespontus) geçip Anadolu'ya girdiler. İÖ 189 yılında Batı Anadolu'da Magnesia'da (Manisa) yapılan savaşta Antiokhos ikinci kez yenildi. Taraflar arasında ertesi yıl, İÖ188'de imzalanan Apameia (Dinar) Anlaşması'na göre

Seleukoslar Toros Dağları'nın kuzeyinde kalan toprakları Romalılara bırakarak Suriye'ye çekildiler [51]. Roma'nın Anadolu ile ilk uzun erimli ilişkisinin bu savaş nedeniyle başladığı söylenebilir.

Roma Anadolu'da Antiokhos'un kendisine bıraktığı toprakları, savaşta destek veren yandaşları Pergamon Krallığı ile Rodos Krallığı arasında paylaştırdı. Savaşta Roma'nın yanında yer alan Miletos, Smyrna, Erythrai ve Klazomenai gibi İonia kentleri de kendilerine toprak verilerek ödüllendirildiler. Antiokhos'a yardım eden ve onun askeri üssü konumunda olan Ephesos kenti ise bağımsızlığını kaybetti ve Pergamon Kralı'nın yönetimine bırakıldı. Ayrıca Roma, kentler arasında ortaya çıkan sorunların çözümünde aracılık ettiği gibi kendi paralarını basmalarına da izin verdi [52]. İÖ 2.yüzyılın ortaları Romalıların Helenistik dönemde kurulan monarşik devletlerle yüz yüze geldiği dönemdir. 3.Pön savaşının sona ermesiyle birlikte, İÖ 146 yılında önce Yunanistan Roma'nın denetimi altına girmişti. Kısa bir süre sonra da, İÖ 133 yılında, Pergamon Kralı III.Attalos ölürken ülkesinin topraklarını dostluk ilişkileri içinde olduğu Roma'nın yurttaşlarına miras bıraktı. Roma Senatosu bu toprakları Asia Eyaleti (*Provincia Asia*) adıyla tek bir yönetim bölgesi ilan ederek, Apameia Barışı'ndan 50 yıl sonra, Anadolu'ya kesin olarak yerleşmiş oldu [53].

Roma'nın Asia Eyaleti'ni kurulduğu sıralarda, Anadolu'daki toprak mülkiyeti oldukça karmaşık bir durumdaydı. Büyük İskender'in Yunan/Makedon Krallığı'nın ardılları olan monarşik krallıkların toprak mülkiyeti konusundaki hukuksal statüleri önceki dönemden devam etmişti. Bağımsız kentlere, yani *polis*lere ait olan toprakların dışında kalan topraklar [54], Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'ndan devraldığı ayrıcalıklara göre, Kral'ın mülkiyetindeydi. Doğu'da yaygın olan bu eğilime göre, Kral bu araziyi kişisel malı olarak istediği şekilde kullanma hakkına sahipti ve bunların bir kısmını kendi adamları ve köleleri eliyle kendisi işletirdi. Bunlara "krallık özel mülkleri" denirdi ki, bu

---

51 Romalıların Anadolu'ya yerleşmesinin ilk önemli adımı olan Apameia (Dinar) Anlaşması'nın ayrıntılı içeriği için bakınız: Üreten 2005, s.203-204.

52 Tekin 2007, s.171.

53 Gates 2003, s.322 ve Tekin 2007, s.172.

54 Magie 1950, s.138.

toprakların geliri Kral'ın elinde toplanıyordu. Bunların dışında kalan toprakların büyük bir kısmını Kral adına soylular ve halk işletirdi. Bunlara "krallık taç toprakları" denirdi. Toprağa bağlı yerel aristokrasi ve halk Kral'a vergi veren kiracılar durumundaydılar. Kral, mülk sahibi olarak, bu kiracıları istediği zaman kullandıkları topraklardan atabilir veya istediği toprakları başkalarına verebilirdi. Kral taç topraklarını işletenlerden her yıl ürünün 1/10'u olarak belirli bir vergi alırdı. Bu vergiyi Kral'ın kendi memurları toplardı, sözleşmeye bağlı iltizam usulü kullanılmıyordu. İltizam usulü vergi toplama Suriye ve Mısır'da olduğu gibi, sadece liman vergileri için geçerliydi. Yunan kentlerinin statüsü ise farklıydı. Kralın kendisine tabi olan *polis*lerde, egemenlik hakkı olsa da, kent topraklarında mülkiyet hakkı yoktu. Hatta krallar kendi devlet sınırları içinde kendilerinin kurdukları kentlerde bile toprak mülkiyetinden feragat etmişlerdi. Genellikle kendi kendini yönetme hakkına sahip olan bu Yunan kentleri, Kral'a gelir olarak her yıl, durumlarına göre önceden belirlenen bir haraç ödemekteydiler. Zaman içinde krallık ile iyi ilişkiler kuran bazı kentlerin sonradan haraç ödemedikleri biliniyor. Krallık sınırları içinde yer alan bazı kıyı kentleri ise tam bağımsızdılar, Kral bunlardan hiçbir şey alamazdı. Benzer bir durum olarak, tapınakların mülkiyetindeki topraklara da Kral karışamazdı [55].

İÖ 2.yüzyıl başlarında Pergamon krallarının kendi mülkiyetlerinde olan geniş topraklara sahip oldukları biliniyor. Helenistik dönemde kurulan kolonilere yerleştirilen emekli askerlere verilen küçük arazilerin mülkiyeti hakkında ise fazla bilgi yoktur. Pergamon kentinin çok hızlı bir büyüme sürecine girdiği dönemde, kentsel kullanımlar için artan talep, krallığa ait toprakların önemli ölçüde azalmasına neden olduysa da, kentsel gelirin kırsal gelirin çok üstünde olması nedeniyle kimse zarar görmedi. İÖ 1.yüzyıla gelindiğinde, Pontus ve Kapadokia'da tapınakların mülkiyetindeki geniş topraklarda tapınağa ait kölelerin çalıştırıldığı biliniyor. Benzer bir durum Phrygia ile Galatia'nın sınırında yer alan Pessinus'taki Kutsal Ana Tapınağı için de geçerlidir. Anadolu Roma'nın egemenliği altına girdikten sonra da, Anadolu'daki tapınaklar kendi mülkiyetlerindeki topraklara sahip olmaya devam ettiler, hatta bu

---

55 Demircioğlu 1998, s.413-414.

toprakları parselleyerek kiraya verenler oldu. Örneğin Aezani'deki Zeus Tapınağı'na krallar tarafından bağışlanan toprakların, tapınağın mülkiyetinde kalmak koşuluyla, parsellenerek tanrı adına özel kişilere bir yıllığına kiraya verildiğini gösteren kayıtlar vardır. Mylasa'daki tapınaklara ait çiftlikler de peşin para ödeyen kiracılara kiralanmıştı. Helenistik krallar tarafından kurulan yeni kentler arasında, Hierapolis örneğinde olduğu gibi, bir kutsal köyün zaman içinde geliştirilerek bir planlı kente dönüştürüldüğü örnekler de vardır [56].

Roma yönetimi Anadolu'da, bir yanda ayrıcalıklı kentler, diğer yanda da bütünüyle hukuksuz bir taşra halkı buldu. Elindeki kentler ile onun dışında kalan kırsal toprakların ve orada yaşayan nüfusun Roma'ya katılma sürecinde, bu iki topluluğu, eskiden olduğu gibi ayrı ayrı ele alarak, bir yönetim birimi olan eyalet (*provincia*) alanını örgütleme yoluna gitti. Ancak, eyaletlerin yönetimi konusunda başlangıçta belirli bir yöntem izlenmedi, her eyalet için ayrı bir eyalet kanunu (*lex provincia*) çıkarıldı. Eyalet kanunlarında Roma'nın oradaki hakları olduğu kadar, eyalet sınırları içinde kalan çeşitli devletlerin ve halkların Roma'ya karşı olan yükümlülükleri, ayrıntılı biçimde açıklanıyordu. Kanun bu iş için eyalete gönderilen on senatörden oluşan bir komisyon tarafından düzenleniyor, böylece kanun maddelerinin içeriğinin yerel koşullara uymasına özen gösteriliyordu. Senato tarafından her eyaletin yönetimiyle görevlendirilen Genel Valiler her zaman eskiden yüksek devlet memurluğu yapmış olanlardan, bir yıllığına seçildiler ve mutlak yetkiye (*imperium*) sahip oldular. Vali eyaletin Baş Hakimi de olduğundan başkentteki mahkemelere başkanlık ederdi, bu iş için eyaletin başka kentlerine de giderdi. Genel Vali, eyaletine komşu bağımlı krallıklar ile ve bağımsız kabilelerle diplomatik görüşmeler de yapardı. Eyaletinin sınırları içinde kalan yolları ve bayındırlık işlerini denetlemek de Vali'nin görev ve yetkisindeydi [57].

Roma'nın sıklıkla uyguladığı eyalet örgütlenmesi fethedilen yerlerde geçerli olan kanun ve yönetmelikleri iptal edip yenilenlere yeni bir yönetim sistemi getiriyordu. Ancak Yunanistan ve Anadolu'daki uygu-

---

56 Magie 1950, s.139-141.

57 Demircioğlu 1967, s.444 – 445.

lama böyle olmadı. Bu topraklarda oturanların uygarlık ve kültür düzeyi o sıralarda Romalılardan çok daha üstün olduğundan, Roma'nın eyaletler için izlediği politikalar, eski Helenistik devletlerin bulunduğu alanlarda önemli değişikliklere uğradı ve sivil yönetimde eski sisteme göre bazı değişiklikler yapmak gerekti. Bu nedenle de, henüz Helenleşme sürecini tamamlayamamış olduğundan, oldukça karmaşık bir sosyopolitik yapıya sahip olan Anadolu'da büyük bir çeşitlilik ortaya çıktı [58].

Anadolu'da Romalıların kurduğu ilk eyalet olan Asia Eyaleti bu konuda oldukça özgün bir örnektir. Kral III.Attalos öldüğünde Pergamon Krallığı'nda toprak mülkiyeti tam bir hukuksal karmaşa içindeydi. Attalos, vasiyetnamesinde bütün krallık özel mülklerini, krallık taç topraklarını ve hazinesini Roma halkına miras bırakmıştı ki, bunlar yaklaşık olarak Pergamon (Bergama) Krallığı'nın bütün toprakları demekti. Attalos, vasiyetnamesinde krallığına bağlı Yunan kent-devletlerinin bundan sonra artık haraç vermemelerini istemiş, krallığının sınırları içindeki tapınaklar ile kutsal yerlere ve kıyılardaki bağımsız kentlere ait toprakları ise vasiyetname dışında bırakmıştı. Bunların içinde Pergamon (Bergama) kenti ve kente ait topraklar da vardı [59].

Roma Senatosu vasiyetnamenin içeriğini bütünüyle kabul etti. Bunun nedeni Doğu'nun en zengin ve uygar yörelerinden biri olan Batı Anadolu'ya hiç beklenmeyen bir şekilde ve zamanda, hiçbir gayret sarf etmeden sahip olmalarıdır. Senato ile Halk Meclisi arasında şekil konusunda bazı anlaşmazlıklar çıktıysa da, Senato konuyu fazla uzatmak istemediğinden Anadolu'ya ivedilikle, Senato üyelerinden oluşan 5 kişilik bir heyet gönderdi. Ancak bu girişim sorunu çözmeye yetmedi. Pergamon kralının tahtına yeni bir varis çıkmış ve İÖ 132'de yerel karışıklıklar baş göstermişti. Ayaklanmalar bütün Batı Anadolu'ya yayılınca Roma isyanı bastırmak üzere asker gönderdi. Roma bu kez yerleşmek üzere gelmişti. Byzantium (İstanbul), Kyzikos (Erdek), Halikarnassos (Bodrum) ve Mylasa (Milas) kentleri Roma'ya destek oldularsa da isyanı bastırmak kolay olmadı. Sonunda, İÖ 129 yılında vasiyetin gerekleri yerine getirildi, hazine Roma'ya gönderildi ve Pergamon

---

58 Demircioğlu 1967, s.448.

59 Rohde 1943, s.161.

Krallığı'nın toprakları, Anadolu'daki ilk Roma eyaleti (*Provincia Asia*) olarak Roma topraklarına katıldı. Sorun çıkarma potansiyeli olan küçük krallığın doğudaki toprakları, iç savaşta Roma'ya yardım eden yandaşlarına dağıtıldı. Bazı başka topraklar da Asia Eyaleti'ne eklendi. Böylece Roma, Ege'nin doğu kıyılarına ve Çanakkale Boğazı'na (Hellespontus) yerleşmiş oldu [60].

Vasiyet gereği Pergamon kenti özerk bırakıldığı için Roma'nın egemenlik alanı dışında kaldı ve yönetim merkezi olma işlevini kaybederek bir eyalet kentine dönüştü. Yeni kurulan Asia Eyaleti'nin merkezi Ephesos kenti oldu. Taşradaki klan ve aşiretlerin örgütlerine, tapınaklara ve diğer kutsal alanlara dokunulmadı. "Krallık taç toprakları" olduğu gibi kaldı, bunları işletenler, eskiden Pergamon Kralı'na verdikleri ürünün 1/10'unu kapsayan vergiyi bu kez Roma'ya vermeye başladılar. Senato bu vergileri kendisinin atadığı sözleşmeli mültezimler (*publicani*) eliyle toplamaya başladı. Kralın özel mülkleri ise "devlet arazisi" (*ager publicus*) olarak kayıtlara geçti. Kralın mülkiyetinde olan imalathaneler gibi çok sayıda ticari ve üretim mekanları kapatıldı, sadece gümüş madenlerinin işletilmesine devam edildi. Ticareti kolaylaştırmak için eyalet valisinin oturduğu Ephesos liman kentini iç taraflara bağlayan ve kıyı boyunca yeni yollar yapıldı [61].

Pergamon Krallığı'nın katılması ile Roma Cumhuriyeti üç kıtaya, Avrupa, Afrika ve Asya'ya yerleşmiş oldu. Bundan sonra yapılması gereken iş, yeni yerleşilen yerlerin Romalılaştırılması idi. Bu süreç, yeni eyaletlerin, yeni kolonilerin kurulması, yeni yolların açılması, mevcut kentlere Roma yaşam tarzında yeni binaların yapılması gibi konuları da içeren, uzun, zor ve pahalı bir işti. Romalılar Anadolu'da kendilerinden önce, özellikle de kentlerde yerleşmiş olan Helenistik kültürün izlerini yok etmek yerine, onu kabul edip Romalılaştırma olgusunu onun üzerine inşa etmeyi seçtiler. Böylece, Anadolu'daki kentlerde, özellikle de yönetim, mimarlık ve kent planlaması alanlarında bir Yunan-Roma bireşimi ortaya çıktı.

Romalılar İÖ 2.yüzyılın sonlarında ve özellikle de İÖ 1.yüzyılda

---

60 Demircioğlu 1998, s.413-417.

61 Demircioğlu 1998, s.419.

Anadolu'da Helenistik dönemde kurulmuş olan küçük yerel monarşik yönetimleri, farklı yöntemlerle, farklı zamanlarda, teker teker egemenlikleri altına alarak sınırlarını doğuda Fırat nehrine kadar genişlettiler. Ele geçirdikleri bu alanda, eyaletlerden (*provincia*) oluşan yeni bir yönetim sistemi ile, önemli kentleri birbirine bağlayan düzgün bir yol ağı geliştirdiler (Şekil 2.3).

Romalılar anayurtları saydıkları İtalya yarımadasında hiçbir eyalet kurmamışlardı. İlk kurdukları eyalet olan Sicilya adasından başlayarak İtalya dışında kurdukları eyaletleri birer gelir kaynağı, "Roma halkının çiftlikleri" (*praedia populi Romani*) olarak gördüler ve hiçbir ayrıcalık gözetmeksizin, bütün eyaletlerden vergi aldılar [62]. Anadolu'da İÖ 2.yüzyıl sonları ile İÖ 1.yüzyılda Roma yönetimi tarafından *provincia* (eyalet) olarak belirlenen coğrafi bölgeler şöyle bir zamandizin oluşturmaktadır [63] :

1) İÖ 129'da kurulan ve başkenti Ephesos olan *Provincia Asia*'nın (Asia Eyaleti) karmaşık kuruluş öyküsünden daha önce bahsedilmişti. Pergamon Krallığı'ndan vasiyet yoluyla kalan topraklar bir yıllık sürelerle, Roma Senatosu tarafından tayin edilecek olan eyalet valilerinin (*proconsul*) yönetimine (*imperium*) verildi. Bu bölgeler, kuzeyden güneye doğru, Troas, Mysia, Aiolis, Lydia, Phrygia'nın güney batı kesimi, İonia ve Karia'dır. Anadolu'daki bu ilk Roma eyaletinin sınırları içinde kalan kentler, isyana destek vermiş olan Phokaia (Foça), Stratonikeia (Siledik) ve Tralleis (Aydın) dışında, "özgür kent" (*civitas libera*) statüsüne sahiptiler ve kuramsal olarak Roma'nın dostu (müttefiki) olarak vergi ödemiyorlardı. Ayrıca, bu bağımsız kentler kendi vatandaşlarından yerel vergiler almak hakkını da korumuşlardır [64]. Kraliyet arazileri vasiyetin gereği olarak Roma halkının mülkü (*ager publicus*) sayıldığından, bu araziyi işleyen ya da kullanan köylüler ondalık vergi (*aşar*) ödeyen kiracılar olarak kabul edildiler. Ayrıca Asia eyaleti Helenleşmiş ve kent yoğunluğu fazla olan bölgeleri içerdiğinden, eyaletin sınırları belirlenirken Roma hazinesine girecek gelir, İtalyan tüccarlara yatırım olanakları, eyalet yöneticilerine fazla sorun yaratmamak gibi ölçütlerin

---

62 Demircioğlu 1967, s. 446-447.

63 Tekin 2007, s.172-173.

64 Demircioğlu 1967, s.455.

Şekil 2.3. Anadolu'da Roma döneminde kurulan eyaletlerin İÖ 25-İS 235 yılları arasındaki sınırları ve önemli kentleri

Kaynak: S. MITCHELL (1995), *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, Oxford: Clarendon Press, Cilt 1, s.156'da Harita 6'dan çizildi.

dikkate alındığı düşünülebilir [65]. Ayrıca, özel bir durum olarak buradaki kentlere kendi kanunlarını ve adetlerini korumaları için izin verildi [66]. Asia Eyaleti'nde hukuksal ölçütlere göre *conventus* denilen mahkeme bölgelerinin kurulduğu biliniyor. Farklı dönemlerde sayıları 10 ile 14

65 Kaya 2009, s.209-210.

66 Demircioğlu 1967, s.449.

arasında değişen önemli *conventus* merkezleri Kyzikos, Adramittion, Pergamon, Smyrna, Ephesos, Miletos, Halikarnassos, Alabanda, Kibyra, Laodikeia, Philadelphia, Sardis, Apamea, Synnada ve Philomelium'dur [67]. Daha sonra kurulan eyaletlerde *conventus* merkezlerine rastlanmaması, o eyaletlerin valileri adli işlere bakmadığından değil, eyaletlerin önemli kentlerinin mahkeme işlerini gördüğünden olsa gerektir [68].

2) İÖ 102'de, başkenti Tarsus olan *Provincia Kilikia* (Kilikya Eyaleti) kuruldu. Roma Cumhuriyeti İÖ 2.yüzyıl boyunca Kilikia kendi etki alanı dışında olduğundan, Akdeniz'deki korsanlık olaylarıyla ilgilenmemişti. Ancak Asia Eyaleti kurulduktan sonra, korsanların verdikleri zararlar nedeniyle Roma Senatosu bu konuyu gündemine aldı ve bir üst kademe devlet görevlisini İÖ 102 yılında görev-eylem alanı Kilikia olarak görevlendirdi. Sonradan yeni bir düzenleme yapılarak, Ovalık Kilikia (*Kilikia Pedias*) ve Dağlık Kilikia (*Kilikia Thrakheia*) olarak iki alt bölgeden oluşan bu eyalet Pamphylia, Pisidia, Isauria ve Lykakonia ile birleştirilerek genişletildi. Ayrıca, eyaletin bir kenti olan Soli'nin (Viranşehir) adı değiştirilerek, Akdeniz'i korsanlardan temizleyen, eyaletin güvenliğini ve genişletilmesini sağlayan Pompeus'un adı verildi, Pompeipolis yapıldı [69].

3) İÖ 74'te başkenti Nikomedeia (İzmit) olan *Provincia Bithynia* (Bithynia Eyaleti) kuruldu. Bu eyaletin kuruluş süreci Asia Eyaleti'ne benzemektedir. İÖ 75 yılında ölen Bithynia Kralı IV.Nikomedes vasiyetnamesinde krallığının bütün topraklarını Pergamon Kralı III.Attalos gibi, Roma halkına bırakmıştı. Roma Senatosu beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan bu durumdan yararlanarak, Helenistik dönemde kurulan Anadolu'daki yerel krallıklardan biri olan Bithynia Krallığı'nın bütün topraklarına Roma adına el koyarak yeni bir eyalet kurdu ve genel vali olarak eski bir konsülü (*proconsul*) görevlendirdi. Bithynia eyaletinin doğudaki sınır komşusu olan Pontus Kralı VI.Mithridates ise güçlü bir ordu kurarak İÖ 88-İÖ 85 yılları arasında Asia Eyaleti'ni ele geçirmiş ve 80.000 Romalıyı ve İtalyan yurttaşını öldürterek mallarına el

67 Tekin 2007, s.173.
68 Çapar 1995, s.743.
69 Kaya 2009, s.217-218.

koymuştu. Mithridates'in Roma'nın egemenlik alanı içindeki bölgelere karşı düzenlediği savaşlar nedeniyle Roma Senatosu üst düzey bir komutanı, bu konuyu çözmek üzere görevlendirdi. Tarihte Mithridates Savaşları adıyla anılan ve İÖ 88'de başlayıp 25 yıl süren bu kanlı savaşlar Mithridates'in İÖ 64 yılında ölmesiyle sona erdi. İÖ 63 yılında Pontus bölgesi Bithynia Eyaleti ile birleştirildi ve eyaletin adı Bithynia-Pontus Eyaleti oldu [70]. Mithridates'in ölümünden sonra Pontus toprakları üzerindeki tüm kaleler yıktırıldı, onların yerine kolay yönetilmesi açısından *polis* modeline uygun kentler oluşturularak Helenleşme sürecinin devam etmesi benimsendi. Bu kentlerin (*politeiai*) sayısı 11 idi ve bir yönetim bölgesi oluşturdular [71]. Bu kentler Pompeiopolis (Taşköprü), Neapolis (Vezirköprü), Zela (Zile), Magnopolis (Kaleköy), Megalopolis (Sivas), Diospolis (Niksar), Nikopolis (Eskihisar/Pürük), Amastris (Amasra), Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Amaseia (Amasya)'dır [72]. Bilindiği gibi bu kentlerin çoğu bugün de bölgelerinin en önemli yerleşim merkezleridir.

4) İÖ 63'de başkenti Antiokheia (Antakya) olan *Provincia Syria* (Suriye Eyaleti) kuruldu. Bu eyalet eski büyük Helenistik krallıklardan Seleukoslar'ın topraklarından geriye kalan alanı kapsıyordu. Eski Seleukos Krallığı'nın başkenti olan Antiokheia yeni eyaletin başkenti olmaya devam etti [73]. Kilikia Eyaleti gibi Suriye Eyaleti de Anadolu'nun güney kıyı şeridini korsanlığa karşı kontrol altında tutmak amacıyla kurulmuştu [74]. Eyaletin başkenti olan Antiokheia (Antakya) Roma döneminde büyük kamu yapılarıyla donatıldı. Kayıtlara göre, bunlardan biri Caesar döneminde inşa edilen, Roma döneminin özgün ve anıtsal yapılarından olan amfitiyatrodur [75].

Vurgulamak gerekir ki, Anadolu'da Roma egemenliğinin kesin olarak kurulması Mithridates Savaşları'nın Roma adına zaferle sonuç-

---

70 Kaya 2009, s.211-217.

71 Potter 1998, s.662.

72 Freeman 2003, s.405; Kaya 2009,s.220-221.

73 Tekin 2007, s.123.

74 Syme 1995, s.121.

75 McMullen 2000, s.16. Amfitiyatronun yeri, Şekil 16'da Wilber tarafından çizilen kent haritasında da gösterilmiştir.

lanmasından sonra oldu. İÖ 1.yüzyılın son çeyreğine kadar Roma Cumhuriyet yönetiminin Anadolu'da kurduğu eyaletler, yarımadanın ortasındaki geniş platonun denizle olan ilişkisini kopartmıştı. Bithynia-Pontus Eyaleti Karadeniz kıyılarını, Asia Eyaleti Ege Denizi kıyılarını, Kilikia Eyaleti Akdeniz kıyılarını kapsıyordu. Bu eyaletlerle Fırat ırmağı arasındaki alanda yer alan bağımlı krallıklardan Kapadokia Krallığı ise eski sınırlarını korumaktaydı. Buna karşın, Kapadokia Krallığı ile Asia Eyaleti arasındaki, Kelt/Galat göçerlerinin yerleştiği Galatia olarak bilinen bölgede henüz bir siyasal birlik oluşmamıştı. Mithridates Savaşları sırasında Romalılar Anadolu'nun diğer yerel kralları tarafından desteklenmemiş, sadece Roma eyaletlerinin ve Pontus Krallığı'nın komşusu olan Galatlar onlara her türlü yardımı yapmışlardı. İÖ 50li yıllarda ise eski Perslerin devamı olan Partların Anadolu kentlerini işgal etme girişimi sırasında Galatlar, Kilikia Eyaleti valisine yardım etmişlerdi. Bütün bu hizmetlerine karşılık olarak Romalılar Galatlardan Tolistobogların beyine ek topraklar ve Kral unvanı, Trokmenlerin ve Tektosagların beylerine de toprak vermişlerdi. Galat beyleri kendilerine bırakılan toprakları Ankyra (Ankara), Peion (Tabanoğlu) ve Gorbeus (Oğulbey) kalelerinden yönettiler. Romalılar Pessinus'un yine bağımsız bir tapınak devleti olarak kalmasına izin verdiler [76]. Sonunda İÖ 25'te başkenti Ankyra (Ankara) olan *Provincia Galatia* (Galatia Eyaleti), İÖ 17'de de başkenti Kaisareia (Kayseri) olan *Provincia Cappadocia* (Kapadokia Eyaleti) kuruldu. İS 43 yılında Senato kararıyla eyalet olan Lykia-Pamphylia ise kurulan en son eyalettir. Bu üç eyaletin kurulması Roma'da İmparatorluk yönetimine geçildiği yıllarda Anadolu'da izlenen kentleşme ve imar politikalarının bir parçası olduğundan, bu konu bundan sonraki bölümde tekrar ele alınacaktır.

Roma döneminde Anadolu'da kurulmasına ya da devam etmesine izin verilen bağımlı krallıklar gibi yerel birimlerin kendilerini yönetmesi, Roma gibi bir dünya imparatorluğu için kaçınılmaz bir sonuçtu. Zaten merkezi yönetimin kendi otoritesini kurduğu yerler kentler ve yerel hanedanlardı [77]. Başlangıçta bu otorite dostça ilişkilerle sürdü-

---

76 Kaya 2009, s.221-222.

77 Syme 1995, s.124.

rülmekteydi. Yazılı belgelerde Roma döneminde Anadolu'da hüküm süren yerel küçük krallıklar düzeyinde, hanedanlar arası evlilikler ve akrabalık ilişkileri siyasetin önemli bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Pisidia ve Pamphylia kentleri arasında idari ve siyasal sınırların korunması konusunda, Attaleia (Antalya), Aspendos, Side, Mygdos, Perge ve Phaselis kentlerinin isimleri bulunan bir yazılı belgeden, kentler arasında yerel ölçekte dostluk ilişkilerinin sürdürülmeye çalışıldığı dikkati çekmektedir[78].

Romalıların egemenliği altına giren bir bölgede eyalet sisteminin kurulması ise Romalılaştırma sürecinin ilk ve en önemli adımıydı ve o bölgenin Roma'nın yönetim sistemine dahil edilmesi anlamını taşıyordu. Anadolu'da bölgesel yönetim sisteminin Romalılaştırılması sürecinin yoğunluk kazandığı İÖ 1.yüzyıl, aynı zamanda da, Roma'da 500 yıldır süregelen Cumhuriyet yönetiminin son yüzyılıdır. Bu dönemde Romalılar, egemenlik kurdukları geniş alanın her yerinde, huzursuzluk ve düşmanlıkla karşılaştılar. Ordu, Avrupa'da Germenlerle başarısız savaşlar yaptı, yenilgiler aldı. Daha önce değinildiği gibi, Anadolu'da Pontus Kralı IV.Mithridates Roma yönetimine karşı direnişe geçti ve 25 yıl güçlü ordusuyla Batı Anadolu'yu ve Doğu Yunanistan'ı talan etti, büyük kayıplara neden oldu. Aynı dönemde doğu eyaletlerinde başka ayaklanmalar da oldu. Yaygınlaşan bu huzursuzluk ortamı, Romalıların bir kuşak boyu süren sömürü ve baskısına bir tepki olarak gelişmişti. Yönetimdeki soylular ise bu sorunları çözmekte yetersiz kaldılar [79].

Bu huzursuzluk ortamının ortaya çıkardığı önemli bir sonuç, Roma'nın İtalya'daki yandaşlarının başkaldırması sonucunda, İtalya yarımadasında yaşayan tüm özgür insanların Roma yurttaşlığına kabul edilmesidir. Bu genişleme ilk kuruluş biçimini hala korumaya çalışan Roma kent-devletinin zaten zayıflamış olan özgün kurumlarının dağılıp gitmesine neden oldu. Cumhuriyetin eski yönetici sınıfı (*nobilitas*) aslında başarılı olmuş gibi gözükse de bu genişleme onu dağılmaya götürmüştür. Aynı konuda ikinci önemli sonuç ise, daha önce açıklandığı gibi, toprak-insan ilişkilerinde yaşanan çözülmenin sonucu olarak

---

78 Potter 1998, s.662-663.

79 Cornell ve Matthews 1988, s.60.

ordunun temelini oluşturan çiftçi- askerlerin yerini profesyonel paralı askerlerin alması ve topraktan kopan işsiz güçsüzlerin başkent Roma'ya yığılması ile ortaya çıkan karmaşadır. Bu huzursuzluk ve karmaşa ortamında ortaya çıkan iç savaşlar sırasında yönetime gelen yeni yöneticiler, soyluların değil, profesyonel bir ordunun ve İtalya kökenli orta sınıfın desteği ile ayakta durmaktaydılar [80]. Roma'nın güçlü askeri yapılanmasıyla kırsal kesimde dengeler değişmiş, ekonomik çatışmalar netleşmiş, küçük çiftlikler büyük üretim alanlarına dönüşmüş, zenginlerle fakirler arasındaki gelir farkı giderek artmış, topraksız köylüler başkent Roma'ya ve diğer büyük kentlere göç etmiş, oralarda kendilerine uygun işler bulamadıklarından geniş sefalet mahalleleri oluşturmuşlardı. Zenginler ile fakirler arasındaki sosyal mesafe arttıkça huzursuzluk ve ayaklanmalar artarak bir iç savaşa dönüşmüştü. Sonunda Roma ordusunu "Cumhuriyet yanlıları" ve "Cumhuriyet karşıtları" olarak ikiye bölüp karşı karşıya getiren iç savaş, İÖ 133 yılında *tribune* seçilen Gracchi kardeşlerin toprak reformu girişimiyle ve onlara gösterilen tepki ile başladı, İÖ 1.yüzyıl ortalarında, savaşlarda kazandığı başarılar ve güçlü kişiliğiyle konsül seçilen, sonra da kendisini ömür boyu yönetim erkine sahip *dictator* ve 10 yıllığına konsül ilan eden Julius Caesar'ın yönetime gelmesiyle sona erdi [81].

Oysa 500 yıldır Cumhuriyet ile yönetilen Roma'da temel ilke, monarşilerden farklı olarak, yönetim erkinin tek bir kişinin elinde toplanmamasıydı. Roma Cumhuriyeti'nde, kuruluşundan beri, en üst düzey yöneticiler *comitia centuriata* tarafından seçilen iki konsül (*consul*) idi ve görev süreleri bir yıl ile sınırlıydı. Konsüllerin birbirini denetleme yetkisi vardı. Bütün erkin tek elde toplandığı yüce güç demek olan *imperium,* bir yıllığına bu iki konsüle bırakılıyordu. İmperiumun uygulamadaki karşılığı orduya kumanda etmekti. Başka bir deyişle bir konsülün en önemli görevi ve hakkı bir ordunun, yani bir lejyonun başkomutanı olmasıydı [82]. Ancak, iki konsülden hangisinin orduya komuta edeceğine veya iki cepheli bir savaş varsa, hangi cepheye hangi

---

80 Coarelli 1990, s.98-99.
81 Çimen 2009, s.48-49.
82 Freeman 2003, s.361.

konsülün gideceğine Roma Senatosu karar veriyordu [83]. Politik, ekonomik, sosyal ve psikolojik açıdan bütün sistemi ayakta tutan temel etmenin ordunun savaşlarda kazandığı başarılar olması nedeniyle, gerçek erk konsüllerin elindeydi, göreve devam edebilmeleri için ise halkın ve soyluların desteğini alıp yeniden seçilmeleri gerekiyordu. Onlardan sonra gelen en önemli devlet görevlisi ise *tribune* adı verilen sulh hakimiydi. O da halkın seçimi ile bir yıllığına göreve geliyor ve soylulara karşı halkın çıkarlarını koruyordu. İÖ 59 yılında Roma Cumhuriyeti *trivium* olarak bilinen üçlü yönetime geçtiğinde üç konsülden biri olmayı başaran Julius Caesar, daha önce konsül yardımcılığı ve valilik görevlerinde bulunmuş, başkomutan olarak da ordusuyla batıda Gallia'yı (Kuzey Fransa) fethetmiş, Roma topraklarını Afrika çöllerinden Kuzey Denizi'ne, İspanya'dan Orta Doğu'ya kadar genişletmiş, geniş bir halk kitlesinin güvenini kazanmış, başarılı, deneyimli ve karizmatik bir yöneticiydi.

Caesar, nüfusu 50 milyona ulaşmış büyük bir imparatorluğun Cumhuriyet rejimiyle yönetilemeyeceğine, ordunun ve devletin güçlü bir yöneticiye gereksinimi olduğuna inanmıştı ve Roma'da tek adam yönetimini başlattı. İÖ 44 yılında varlığından rahatsızlık duyan çevresindeki soylular tarafından öldürüldüğünde iç savaş yeniden başladı ve on yıl kadar sürdü. İÖ 30 yılında iç savaşı bitiren ve Roma'da Cumhuriyet yönetimini kesin olarak sona erdirip İmparator unvanını alan kişi Caesar'ın evlat edindiği yeğeni Gaius Octavius oldu. Daha çok, sonradan kendisine verilen, Augustus unvanı ile bilinen bu ilk imparator ile Roma'nın tarihinde yaklaşık 500 yıl sürecek olan İmparatorluk dönemi başladı.

B. Roma İmparatorluğu'nun İS 3.Yüzyıl Sonlarına Kadar Anadolu'da Kurduğu Bölgesel ve Kentsel Yönetim Sistemi İle Uyguladığı Yerleşme Politikaları

İmparator Augustus döneminde, doğuda Fırat ırmağına kadar, bütün Anadolu yarımadası Roma İmparatorluğu'na katıldı. Bunu izleyen 300 yıl boyunca da Roma yönetiminin uyguladığı bölgesel kararlar

---

83 Kaya 2009, s.199.

Anadolu'nun tarihini ve mekansal örgütlenmesini etkiledi. Roma yönetimindeki Anadolu yeni bir yönetim yapısı ve iyi tanımlanmış bir askeri kimlik kazandı. Geniş Orta Anadolu platosunda ise ilk kez bu dönemde bir kentler sistemi kuruldu, buna kentsel kurumların gelişmesi eşlik etti. Bu sürece koşut olarak toprak mülkiyetinde ve toprak-insan ilişkilerinde kökten değişiklikler oldu, bölge Roma İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik örgütlenmesiyle sistematik olarak eklemlendi [84].

Bundan önceki alt-bölümde açıklandığı gibi, Roma İmparatorluğu'nun zenginliği büyük ölçüde tarıma, yani toprağa dayanıyordu. Ticaretin büyük bölümü büyük kentlerde toplanmıştı ve sağladığı zenginlik tarımla aynı düzeyde değildi. Kentlerdeki ticaret çoğu kez toprak sahiplerinin kendileri ya da onların temsilcileri tarafından yürütülüyordu. Sanayi ise büyük ölçekte üretim yapacak düzeyde gelişmemişti. Tarımdan geçinen nüfusun büyük çoğunluğu kamu topraklarını ekip biçen kiracı çiftçilerdi. Toprak sahiplerinin mülklerinin başında bulunmadığı durumlarda toprakların yönetimi kahyaların elindeydi. İmparatorluk mülklerinde ise bu işi *procurator* adı verilen devlet görevlileri yapıyordu. Belgelerden, kendi topraklarına sahip olan ve ürünlerini yerel pazarlarda satan çiftçi ve küçük toprak sahiplerinin oluşturduğu özgür bir köylü sınıfının varlığı da bilinmektedir [85].

İÖ 1.yüzyılın ikinci yarısı, Caesar ve Augustus dönemleri, Roma'nın fetihler yoluyla doğuda ve batıda yeni bölgelerin katılımıyla genişlemeye devam ettiği bir dönemdir (Şekil 2.4).Bu açıdan Cumhuriyet döneminin sonu ile İmparatorluk döneminin başlangıcı arasında Roma'nın izlediği dış politikada herhangi bir değişiklik olmamıştır. Caesar'ın, iç savaş nedeniyle çıkan çatışmaların ve yanındaki askerlerin masraflarını karşılamak için vergiler ile haraçların düzenli olarak toplanmasını sağlamak ve rakiplerini izlemek amacıyla, o dönemin teknolojik koşullarında, ordusuyla birlikte bölge bölge dolaşarak gösterdiği mekansal hareketlilik şaşırtıcıdır. Bir örnek vermek gerekirse, Caesar İÖ 49 yılında Roma'dan yola çıkıp önce Yunanistan'a gelerek İÖ 48 yılında Pharsalos'ta rakipleriyle yaptığı büyük bir kara savaşının ardından, deniz yoluyla

---

84 Mitchell 1995, cilt 1, s.4.

85 Cornell ve Matthews 1988, s.106.

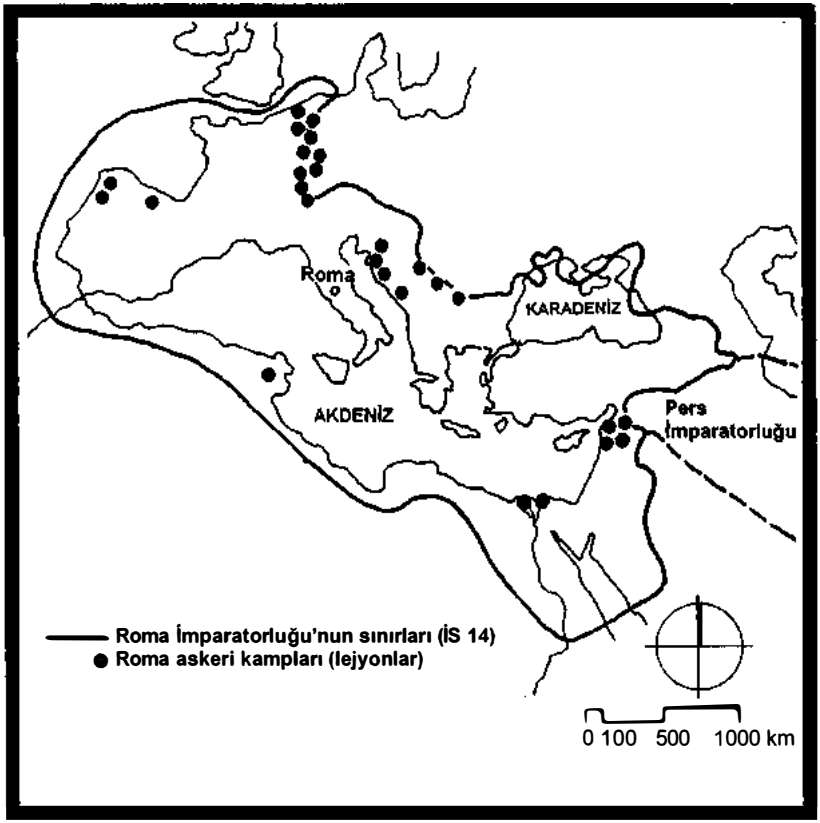

Şekil 2.4. Augustus döneminin sonunda Roma İmparatorluğu (İS 14)
Kaynak: C. McEVEDY (1967), *The Penguin Atlas of Ancient History*, Harmondsworth: Penguin Books, s.77'den çizildi.

Ephesos'a geçmişti (Şekil 2.5). Orada bir süre kalmış, Asia Eyaleti'nin ödediği vergilerde bazı yeni düzenlemeler yaptıktan sonra yine deniz yoluyla Mısır'a gitmişti. Amacı Mısır'ı Roma'ya bağlamak olsa da bunu başaramamıştı. Mısır'dan, bu kez kara yoluyla, Doğu Akdeniz'in kıyı bölgesindeki kentlere de uğrayarak Kuzey Anadolu'da Pontus'a kadar gelmiş ve İÖ 47 yılında Zela'da (Zile) tekrar rakipleriyle savaşıp büyük bir zafer kazanmıştı. Bu zafer Roma ile bir süredir sorunlar yaşamakta olan Pontus'u tekrar Roma eyaleti yaptığı gibi Caesar'ın da gücüne güç

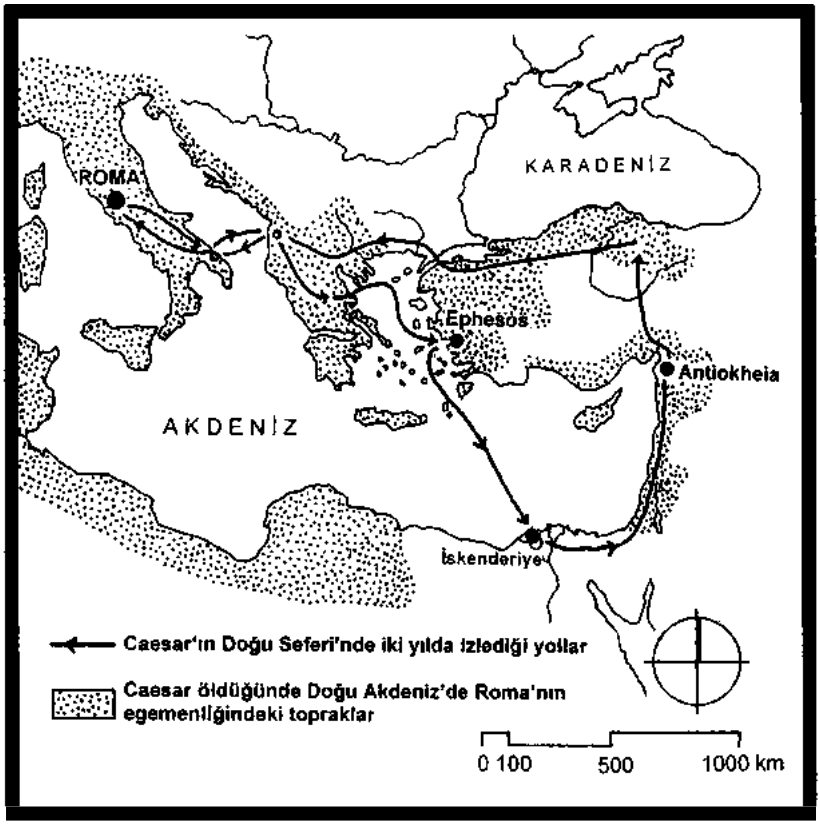

Şekil 2.5. İÖ 1.yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'de Roma'nın egemenlik alanı ve Caesar'ın doğu seferi (İÖ 49-İÖ 47)

Kaynak: C. FREEMAN (2003), *Mısır, Yunan ve Roma; Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Ankara: Dost Kitabevi, s.426'dan çizildi.

katmıştı. Roma Senatosu'na gönderdiği mektupta zaferini bildirmek için kısaca "geldim, gördüm, yendim" (*veni, vidi, vici*) diye yazdı [86], tarih içinde ne denli büyük bir komutan olduğu hep bu sözüyle hatırlandı. Aynı yıl Yunanistan üzerinden Roma'ya geri döndüğünde, geçen

86 Kaya 2009, s.225.

iki yıl içinde rakiplerine karşı kazandığı zaferler dışında, yedisi Anadolu'da olmak üzere, toplam 14 de koloni kurmuştu [87].

Erken İmparatorluk döneminde Roma egemenliği altına giren bölgelerin Romalılaştırılması sürecinde ordu etkin bir rol üstlenmişti. Gerek yol ve köprü gibi fiziksel altyapının inşa edilmesi, gerekse henüz kentleşmemiş bölgelerde, kentsel gelişim için üs görevi yapan lejyon kamplarının kurulması ordunun işiydi. Zaman içinde bu kamplardan ve eyalet ordularından ayrılan emekli askerler yakınlardaki mevcut yerleşmelere yerleştirildiler ve çoğu kez yerel soylularla birlikte kırsal alanda toprak sahibi ve/veya kentsel topluluk üyesi oldular. Anadolu gibi doğu eyaletlerinde, daha önce kentleşmiş yerlerde bu eski askerlerin kentlerin yaşamına katılma eğilimi daha fazlaydı. Romalılaşma sürecinde ikinci önemli etmen İtalya'dan İspanya'ya, Afrika'ya ve Anadolu'ya yapılan göçlerdir. Fetihler sonrasında toprak kazanılan bölgelerde yerleşen Romalı siviller ve zaferlerden sonra yeni kurulan eyaletlerde yerleştirilen askerler, kendilerine sağlanan haklar ve ayrıcalıklarla çoğu kez çok zengin oldular. İmparatorluğun birinci yüzyılında, eyaletlerde bunların soyundan gelenlerin Senato'ya girmeleri Roma yönetici sınıfı arasında yaygınlaştı. İspanyollar, Afrikalılar, Galyalılar, daha sonra da Yunanlar ve doğu eyaletlerinden gelenler Roma yönetim düzenine kabul edildiler, aralarında konsül seçilenler, hatta imparator olanlar bile oldu. Bunlara ek olarak doğudaki eyaletlerin kentlerinde yaşayan Yunan kökenli bilim adamları, filozoflar, tarihçiler ve başkaları ilerlemek için akın akın başkent Roma'ya doluştular. Diğer yanda da, Romalılaştırma sürecine karşın Keltler ve Pönler (Kartacalılar) gibi yerel topluluklar, kendi kültürlerini ve dillerini koruyabildiler. Örneğin Anadolu'da Galatia'da, Roma egemenliği altında Keltçe konuşuluyordu [88].

Anadolu'daki kent-devletlerinin Romalılaşma sürecinde onlar için en karmaşık dönem İÖ 1.yüzyıl olmadır. İÖ 2.yüzyılın sonlarından başlayarak, başta Seleukoslar olmak üzere, Helenistik monarşik devletlerin egemenliği altındaki kent-devletleri, bu krallıklara Roma'nın birer birer son vermesine tanık oldular. Sonunda kent-devletleri Helenis-

---

87 MacMullen, s.9'da Tablo 1.

88 Cornell ve Matthews, s.83-84.

tik monarşilerin egemenliğinden çıkıp, bir başka egemen gücün, Roma'nın egemenliği altına girdiler. Bu karmaşık geçiş süreci, ya da başka bir açıdan, Helen kültürünün Roma kültürüyle karşı karşıya gelmesi, yaklaşık olarak Roma'nın Batı Anadolu'da Asia Eyaleti'ni kurduğu İÖ 129 yılında başlayıp, doğudaki son Helenistik krallıkların Roma yönetimine girdiği İS 2.yüzyıl başlarına kadar, yaklaşık 200 yıl sürdü. Anadolu'da olduğu gibi, Romalılaşma süreci, İmparatorluğun doğusunda ve batısında yer alan bölgelerdeki yöresel kültür farklılıkları nedeniyle farklı derecelerde oldu. Diğer yanda, geç imparatorluk dönemine kadar geçen yüzyıllar içinde, Roma kültürü de değişti, yerel kültürlerle etkileşim yeni bir Roma kültürü yarattı [89]. Bu karşılıklı etkileşim sürecinde Roma yönetiminin bölgesel farklılıklara göre geliştirdiği kararlı ve esnek yerleşme politikalarının, uyguladığı farklı yerleşim ve yönetim modellerinin önemli bir yeri vardır.

Roma yönetimi kendi kurumlarını ve gücünü geniş imparatorluk sınırları içinde yer alan çeşitli bölgelere taşımak amacıyla *castrum* (çoğulu *castra*) adı verilen binlerce küçük askeri kamp inşa etti. Bunların bir kısmı kısa süre kullanılmak üzere inşa edilen geçici yerleşmelerdi, çoğu da kalıcı yerleşmelerin çekirdeğini oluşturdu. *Castra* inşa edilme sürecinde çoğu kez aynı tipte, kare formunda standart bir plan kullanıldı. Roma lejyonları tarafından inşa edilen bu askeri kamplarda, seçilen yer önce düzeltiliyor, sonra da her kenarı yaklaşık 700 metre olan bir kare hendek kazılıyor, çevrede boş bir alan bırakılıyor ve her yöne bir kapı açılıyordu. Askerlerin çadırlarını kurmaları için düzenli geçiş alanları, kapıları birbirine bağlayan iki ana eksenin kesiştiği noktada ise *forum* adı verilen bir meydan bırakılıyordu [90] (Şekil 2.6).

Anadolu'da inşa edilen *castra* sayısı tam olarak bilinmese de, Elazığ/Kelkit yakınlarındaki antik Satala yerleşimi bu konu için iyi bir örnek oluşturmaktadır [91]. İmparatorluğun doğu sınırına yakın bir noktada yer alan Satala'nın tarihsel ve arkeolojik açıdan önemi, yüzyıllar boyunca Anadolu'nun kuzeydoğusunda, Roma sınırını koruyan bir lejyon ka-

---

89 Tekin 2007, s.208.

90 Morris 1974, s.39.

91 Satala'nın konumu Şekil 30'da gösterilmiştir. Aynı haritada gösterilen ikinci lejyon kampı Melitene (Malatya) dır.

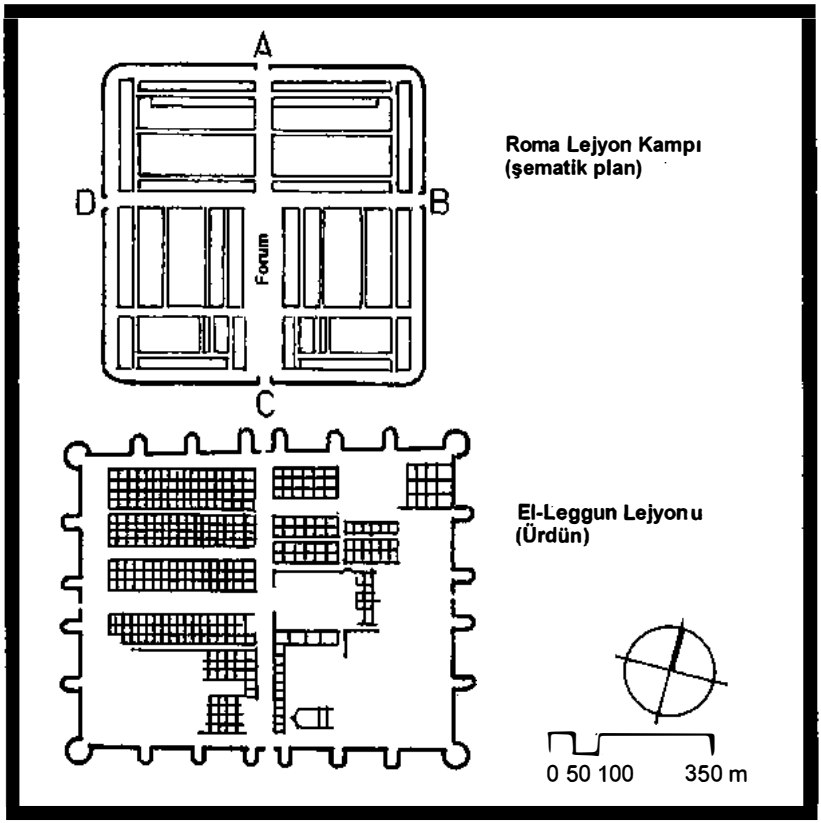

Şekil 2.6. Roma lejyon kampının (*castrum*) standart planı (bir kenarı yaklaşık 700 metre) ve doğu eyaletlerinden bir uygulama: El-Leggun (Ürdün)

Kaynak: A.E.J. MORRIS (1974), *History of Urban Form*, New York: John Wiley, s.39'daki Şekil 3.3'den ve A.ROSSI, *The Architecture of The City*, Cabbridge: MIT Press, 1985, s.98.

lesi olmasındandır. Bugün Sadak Köyü'nün bulunduğu yerde yaklaşık 16 hektarlık küçük bir alanı kaplayan Satala'nın planı kareye yakın bir dikdörtgendir ve standart plana göre inşa edilen lejyon kamplarından daha küçüktür. Yerleşmenin batısında bir su kaynağı ve kuzey duvarına koşut akan bir ırmak yer almaktadır (Şekil 2.7).Yerleşmenin ilk kuruluş tarihi kesin olarak saptanamamış olsa da, ırmağın karşı tarafındaki alanda bulunan çanak, çömlek ve kiremit parçaları bu alanın uzun dönem

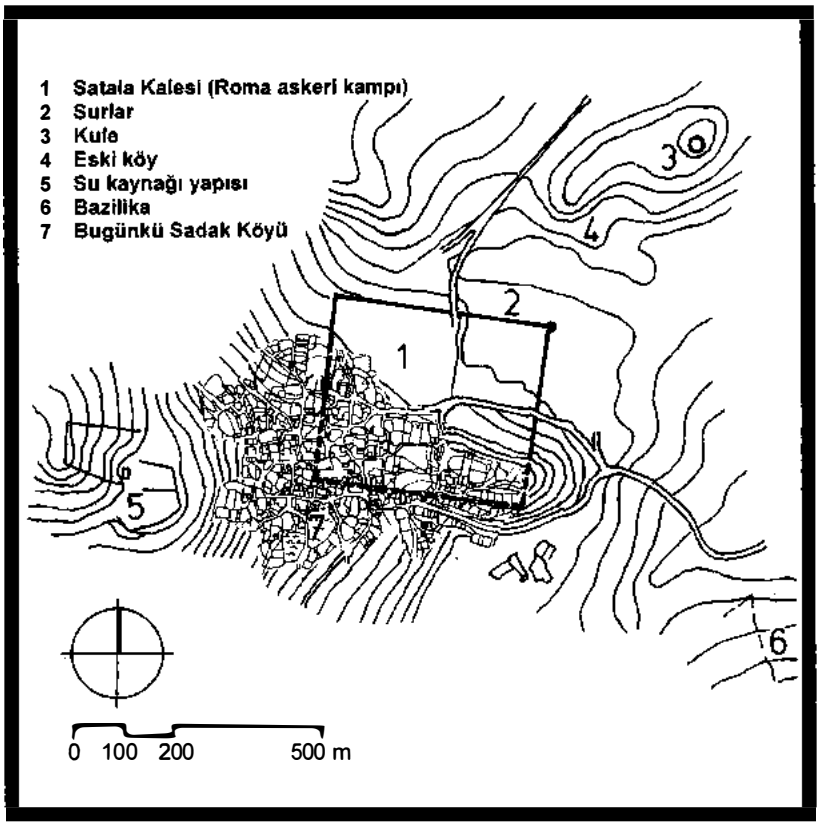

Şekil 2.7. Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını oluşturan Anadolu'daki Fırat vadisinin kuzey ucunda bir Roma askeri kampı (*castrum*): Satala (Kelkit / Sadak Köyü)

Kaynak: C.S. LIGHTFOOT (1990), Satala yüzey araştırması, 1989, *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.307'de Şekil 1'den çizildi.

iskan edilmiş sivil bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir [92]. Kuzey duvarı boyunca kare planlı kuleleri bulunan Satala'nın kuzeyindeki sivil yerleşim bölgesinde bulunan buluntular İS 5.yüzyıl ortaları ile 7.yüzyıl

---

92 Lightfoot 1990, s.299-301.

başlarına tarihlenmektedir [93]. Bu bulgular Satala'nın geçici bir yerleşim yeri olmayıp, uzun süre yakınındaki yerleşmeyi ve sınırı koruma işlevini yerine getiren bir askeri garnizon (*castrum*) olduğunu gösteriyor. İmparatorluğun Batı ve Kuzey Avrupa'da kurulan eyaletlerinde, özellikle vadilerde ve su kenarlarında, Caesar ve Augustus tarafından bu tür, koruma amaçlı çok sayıda yerleşimin kurulduğu bilinmektedir. Örneğin, bugün Avrupa'nın en büyük kenti olan Londra, Londinium adıyla *castrum* olarak kuruldu, İS 92 yılında *colonia* statüsü kazandığında yerleşim alanı 39 hektar olan küçük bir yerleşmeydi [94].

Lejyon kampları gibi, Avrupa'da Keltlerin ve Germenlerin tepeler üzerine kurdukları *oppidum* (çoğulu *oppida*) adı verilen kaleler, Roma yönetimine geçtikten sonra *civitates* statüsü verilerek yeni gelişen kentlerin çekirdeğini oluşturdular. Yerel kabilelerin yaşadıkları bölgelerde pazaryeri işlevi gören bu yerleşmeler Roma yönetim birimine sahiptiler, ancak halkı Romalı sayılmıyorlardı [95].

Roma İmparatorluk sisteminde kanunla kurulan, Romalı olma ayrıcalıklarının tamamından yararlanan ve halkına tam Roma yurttaşlığı verilen yerleşmeler koloni (*colonia*) statüsüne sahip olanlardı. Bu statü ya mevcut bir yerleşmeye verildi ya da henüz kentleşmeye açılmamış bir bölgede bu statü ile yeni bir kent kuruldu. Koloni statüsü ile kurulan bu yeni yerleşmelerden, İmparatorluğun daha önce kentleşmeye açılmamış, Kuzey Afrika, Orta ve Kuzey Avrupa ve Büyük Britania'daki eyaletlerinde çok sayıda inşa edildi. Düz bir alanda, standart bir kare formunda, ızgara plana göre kurulan ve etrafı surla çevrilen koloni (*colonia*), alan olarak küçük bir yerleşmeydi. Sonuçta standartlaştırılmış ama yine de esnek bir kent planlama yaklaşımı ortaya çıktı [96].

Roma İmparatorluğu sınırları içinde inşa edilen çok sayıdaki koloni arasında arkeolojik bulgular açısından en iyi araştırılmış olanlardan biri, Kuzey Afrika'daki Timgad'dır (Thamugadi). Kent, 3. lejyondan emekli edilen eski askerler için Lambesis kalesinin yakınında İS 100 yıllarında kurulmuştu. Timgad, aynı zamanda surlarla çevrili standart ızgara pla-

---

93 Lightfoot 1990, s.305'te 7 no.lu dipnot.
94 Morris 1974, s.60.
95 Morris 1974, s.40.
96 Owens 2000, s.122.

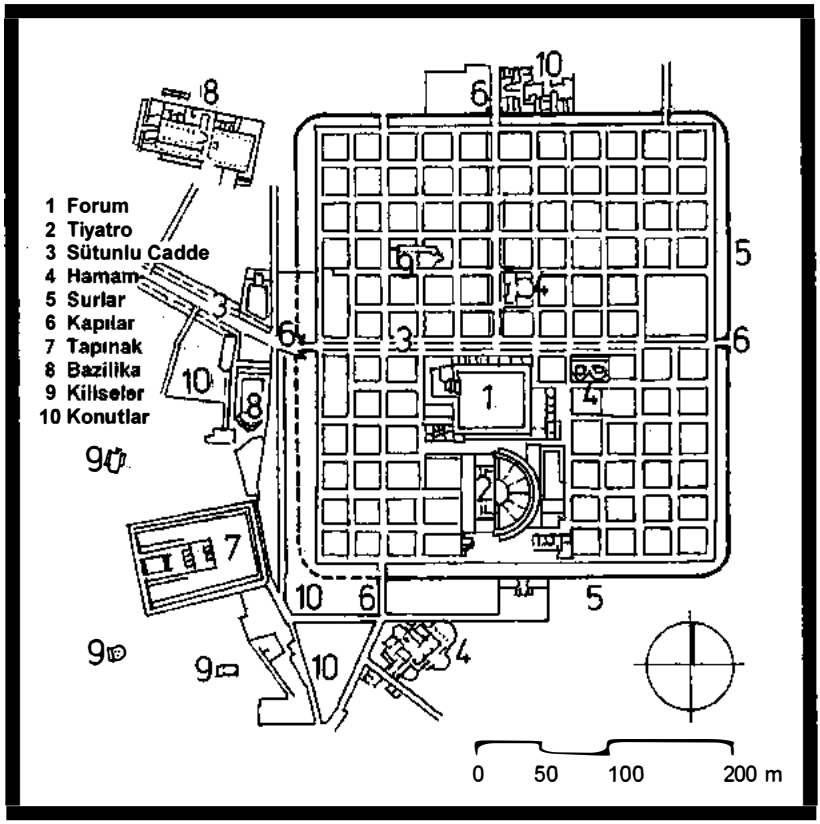

Şekil 2.8. Romalıların Kuzey Afrika'da kurdukları Timgad (Thamugadi) kolonisinin yerleşim planı

Kaynak: A.E.J. MORRIS (1974), *History of Urban Form*, New York: John Wiley, s.55'deki Şekil 3.21'den çizildi.

nın zaman içinde nüfus arttıkça, surların dışında düzensiz olarak nasıl geliştiğini gösteren önemli bir örnektir (Şekil 2.8). Her kenarı yaklaşık 350 metre olan kare planın orta noktasında birbirini dik açıyla kesen *cardo* ve *decumanus* adı verilen iki ana eksenin kesiştiği noktada yer alan *forum* alanı, Yunan/Helen kentindeki *agora*nın işlevini görüyordu. Izgara plan tekniğine göre inşa edilen yol sisteminin belirlediği kare formundaki yapı adalarının (*insulae*) boyutları yaklaşık 21 x 21 metre

idi ve *forum* dört yapı adasını kaplıyordu. Zaman içinde kentin nüfusu artınca *forum* yapılarla işgal edilmişti. Ana tapınak, toplantı binası ve tiyatro kentin merkezinde, *forum* çevresinde yer alıyordu, hamamlar ise kent içinde dağılmıştı [97]. Bir karşılaştırma yapılırsa, Timgad kolonisinin yerleşim alanı, bundan önceki bölümde incelenen, Helenistik dönemde Batı Anadolu'da İonia'da kurulan küçük Priene kentinin yerleşim alanından daha küçüktür, iki kentin tiyatroları ise yaklaşık aynı büyüklüktedir [98]. Ancak bu ölçüt, iki kentin nüfuslarının ve yaşam kalitesinin benzer olduğunu göstermiyor. Priene'nin yapı adaları yaklaşık 47 x 35,4 metre olarak ölçüldüğüne göre, Timgad'daki yapı adaları Priene'dekilerden çok daha küçüktür. Bundan önceki bölümde Priene'deki konutlar incelenirken Helenistik dönemde orada zengin orta sınıfın büyük ve lüks konutlarda oturduğu sonucuna varılmıştı. Timgad'da ise durum farklıdır, küçük yapı adalarındaki konutlar çok daha küçük olacağından, yerleşmenin nüfus yoğunluğu oldukça fazla olmalıdır. Bu varsayımdan yola çıkarak Timgad'ın toplam nüfusunun Priene'nin nüfusunun en az iki katı, yani yaklaşık 10.000 kişi kadar olduğunu varsayabiliriz. Timgad'ın alan olarak küçük olsa da, nüfus yığılması nedeniyle zaman içinde bölgesinin önemli kenti konumuna geldiği, Roma yönetiminin koloniye yaptığı yatırımdan da anlaşılmaktadır. Kent surlarının hemen dışına, anayol üzerine, İmparatorluk döneminin en anıtsal yapısı ve bütün bölgenin kullanımına açık bir gösteri alanı olarak gladyatör dövüşlerinin yapıldığı bir amfitiyatro inşa edilmişti [99].

Afrika'daki ve Avrupa'daki eyaletlerden farklı olarak, Helenistik dönemde görece yoğun bir kentler sisteminin kurulduğu Anadolu'ya gelince, Romalılaştırma sürecinin erken evresinde bazı kentlere "özgür kent" (*civitas libera*) statüsü verilmişti. Bu kentler vergi ödemedikleri gibi kendi kanunlarını da kendileri yapabiliyorlardı. Geriye kalanlar ise, ya iki veya daha çok sayıda küçük yerleşme kendi aralarında birleşerek (*synoikismos*), eski geleneğe uygun olarak kent statüsü kazandılar veya mevcut yerleşmeye az sayıda yeni Romalı nüfus eklenerek onlara *municipium* belgesi verildi ve böylece Roma yönetimine katıldılar. *Munici-*

97 Owens 2000, s.137, Şekil 49.
98 Morris 1974, s.54.
99 Morris 1974, s.40.

pium (belediye) statüsü verilen yerleşmelerde yaşayan Romalı aileler ve seçilmiş yerel kamu görevlileri Roma yurttaşı sayılıyorlardı [100].

Augustus bazı lejyonlardan doğudaki kolonilere nüfus aktarmıştı. Anadolu'da Pisidia'daki Antiokheia yerleşmesi buna bir örnektir. Yeni yerleşimciler için tapınak mülkü olan topraklara el konmuş ve yerleştirilen Romalılara dağıtılmıştı. Böylece nüfusun belirli bir azınlığı Romalılaştırma sürecinin önemli bir adımı olarak kendi kentsel yönetimini kurmuş oldu. İmparatorluğun doğu eyaletlerinde daha önce kurulmuş yaklaşık 500 [101], ya da daha fazla kent Helenistik dönemde kurulmuş düzene göre yönetilmekteyken, bu kentlerin çoğunda para ve toprak sahibi zengin sınıftan gelen yerel yöneticiler, İtalya'daki, özellikle başkent Roma'daki tanınmış kişilerle kurdukları bağlar nedeniyle oradakinin kopyası olan bir yaşam sürdürmeye başladılar. Başka bir deyişle, Anadolu'daki kent yaşamının yeni düzene uyum sağlaması yerel üst tabakanın gayretiyle oldu [102].

Kent yönetimi kurulurken, İtalya'daki kentlerde olduğu gibi, kolonilerin nüfusu oy verme hakkına sahip olan gruplara bölündü ve bu gruplar oradaki kentleri örnek alarak örgütlendiler. Sonuçta İmparatorluk döneminde ortaya çıkan kent yönetimi, Pontus ve Bithynia'da olduğu gibi, nüfusun belirli bir azınlığının katıldığı bir eylem haline geldi. Bu uygulama daha sonra bazı Galatia kentlerinde de tekrarlandı. Kentlerin Romalı kurucuları sadece yeni yerleştirdikleri azınlıktaki nüfus tarafından değil, çoğunlukta olan ve Roma yurttaşlığına kabul edilen yerel nüfus tarafından da kabul gördüler. Roma tarafından kent statüsü verilen yerleşmeler, alan ve nüfus olarak, birbirlerinden çok farklıydılar. Aralarında alan olarak çok büyük olanlar vardı. Yönetim açısından esneklik sağlanarak, verilen statü eskiden olduğu gibi yeni kurulan kentlerin çevresindeki köyleri ve önceki bağımsız kasabaları da kapsadı. Boş araziler ise kamu toprağı sayılarak özel mülk olarak satıldı [103].

---

100 MacMullen 2000, s.7.

101 Boatwright 2000, s.3-4, dipnot 3. Habicht 1975, s.67'de ise Asia Eyaleti'ndeki kent sayısı yaklaşık 300 olarak verilmektedir.

102 Jones 1971, s.50.

103 MacMullen 2000, s.9-10.

Anadolu'da ilk Roma kolonilerinin kuruluşu Caesar döneminde olmuştur. Caesar, Zela zaferinden sonra bir grup Romalıyı Karadeniz (Euxine) kıyısındaki Sinope (Sinop) kentine yerleştirdi. Sinope'ye daha önce bölgeye gönderilen yöneticiler tarafından "özgür kent" statüsü verilmişti. Caesar bunu değiştirerek kente, resmi adı Colonia Julia Felix Sinopensis olan, koloni (*colonia*) statüsü verdi. Aynı süreç Parium ve Apameia kentlerinde de yaşandı ve Romalılaştırma sürecinde koloni statüsü verilen Parium kentinin adı Colonia Julia Pariana, Apameia kentinin adı ise Colonia Julia Concordia Apamea oldu [104]. Karadeniz kıyısındaki eski Yunan kolonisi Herakleia Pontika'ya da bir grup Romalı gönderildi, yeni gelenler kentin ve kent topraklarının bir bölümüne yerleştirildiler [105]. Caesar İÖ 47 yılında kara yolundan Roma'ya geri döndüğünde, Anadolu'da kurduğu kolonilerin sayısı, Sinope, Parium, Apameia, Herakleia Pontika'ya ek olarak Amisos (Samsun), Kyzikos (Erdek ile Bandırma arasında) ve Lampsakos (Lapseki) ile birlikte toplam 7 olmuştu [106] (Şekil 2.9).

Anadolu'da yapılan uygulamada, Romalılaştırma sürecinde "koloni" statüsü verilen bir yerleşmenin bağımsız kentten, yani Helenistik *polis*ten farkı, bütünüyle politik bir örgütlenme olduğundan, İtalya'da ve batı eyaletlerinde kurulan kolonilerin bir kopyası olmasıydı. Koloniye yerleştirilen bütün Romalılar tek bir kabile sayılarak, Roma yurttaşlık haklarının tamamından yararlanıyorlar, yerleştirildikleri toprağın mülkiyetine sahip oluyorlar ve Roma'ya vergi ödemiyorlardı. Amaç, batıdaki eyaletlerde olduğu gibi, Roma kurumlarının yerleşip kök salması için yabancı bir toprakta minyatür bir Roma'nın yaratılmasıydı [107].

Roma'da İmparatorluk yönetimine geçildiği yıllarda, Anadolu'da Romalılaştırma sürecinin önemli bir adımı olan eyalet sisteminin kurulması belirli bir aşamaya gelmiş, Suriye ile birlikte 4 eyalet kurulmuş, bu sistemin dışında kalan bağımlı krallıklarla Roma yönetimi arasında bir denge oluşmuştu. Bu denge İÖ 40'lı yıllarda, ilk kez olarak Romalıların düşmanı olan ve Perslerin devamı sayılan Partların Suriye ve

---

104 Magie 1950, s.414-415.

105 Herakleia Pontika kenti için bakınız: Aktüre 2003, s.213-218.

106 MacMullen 2000, s.9.

107 Magie 1950, s.415.

Şekil 2.9. Caesar ve Augustus tarafından Anadolu'da koloni statüsü verilen yerleşmeler

Kaynak: R. MacMULLEN (2000), *Romanization in The Time of Augustus*, New Haven: Yale University Press, s.8'de Şekil 1'den çizildi.

Kilikia üzerinden Anadolu'yu işgal etmesiyle bozuldu. Roma yönetimi Anadolu'da kurduğu doğu eyaletlerini, haraca bağladığı, aralarında Kolkhis, Kommagene, Yahuda ve Armenia'nın da bulunduğu bağımlı krallıklardan bir koruma kuşağı oluşturarak güvenceye almaya çalışmıştı [108]. Bu önlemlere karşın, Partlar birçok kente büyük zarar verdiler.

---

108 Freeman 2003, s.405.

Aphrodisias ve Stratonikeia ise Partlara direnen kentlerdi. İstilacılara karşı, Kapadokia, Bithynia, Pontus, Kilikia gibi yerel devletlerin kralları ile Roma ordusunu yöneten komutanlar arasında yakın işbirliği kurulduğunu, Roma lejyonlarının sürekli hareket halinde olduğunu, kentlere yerleşmiş olan Romalıların onlara katılarak kendi kentlerini korumak konusunda aktif rol aldıklarını gösteren belgeler vardır [109]. Bu örnek, Romalıların Anadolu'daki askeri varlığının yerel ölçekte bir direniş görmediğini göstermektedir. Bunun nedeni Roma yönetiminin Anadolu ile yakından ilgilenmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Roma İmparatorluğu'nun ilk yöneticisi olan Augustus'un bu göreve gelmeden önce birkaç kez Anadolu'ya geldiği, çeşitli kentleri dolaştığı, yerel yöneticilerle görüştüğü, bölge hakkında bilgi ve deneyim sahibi olduğu biliniyor.

İÖ 31 yılında Yunanistan'da Aktium'da yapılan savaş, Roma iç savaşlarının sonuncusu oldu, zaferle ayrılan taraf ise o zamanlar adı Octavius olan Augustus ve onu destekleyenlerdi. Bunların arasında, daha önce Augustus karşıtlarının Galatia Kralı olarak atadığı, ancak sonradan Augustus'un tarafına geçen Amyntas da vardı. Savaştan sonra Augustus Amyntas'ı ödüllendirmek için onu Roma eyaletleri ile Kapadokia bağımlı krallığı arasında kalan geniş toprakların kralı yaptı. Güney sınırı Akdeniz'e ulaşan bu bölge aynı zamanda güçlü kabile örgütlenmelerinin bulunduğu, denetim altında tutulması zor bir bölgeydi. Galatia Krallığı'nın görevi Roma eyaletlerinin sınır güvenliğini korumak ve kabile direnişlerini etkisiz hale getirmekti. Aktium zaferinden sonra Anadolu'da bağımlı krallık statüsünü korumasına izin verilen ikinci devlet ise Kapadokia Krallığı idi [110]. Augustus'un İÖ 29 yılında yaptığı Anadolu gezisinde, başta Ephesos ve Pergamon kentleri olmak üzere, birçok kentte adına para basılmış olması Anadolu kentlerinin kendisine gösterdikleri güven ve desteğin somut bir işareti sayılabilir. İki yıl sonra, İÖ 27'de kendisine verilen *imperator* unvanını ve Augustus adını aldıktan sonra, bütün Akdeniz havzasına egemen bir dünya devleti olan Roma İmparatorluğu'nun bütün eyaletlerinde, orduda, halktan toplanan ver-

---

109 Magie 1950, s.430, 431, 438.

110 Kaya 2009, s.228-229.

gilerde ve gündelik yaşamda reform niteliğinde önemli düzenlemeler yaptı.

Augustus'un İmparator olduktan sonra ilk ele aldığı konu eyalet sisteminde yaptığı değişikliktir. Cumhuriyet döneminde Roma eyaletlerinin valilerinin tümü Senato tarafından tayin ediliyordu. Augustus İÖ 27 yılında yaptığı düzenleme ile Senato'nun eyaletler üzerindeki tekelini kaldırarak, başta sınır eyaletleri olmak üzere, bazı eyaletlerin valilerini atama yetkisini kendi üzerine aldı. Bu tarihten sonra Roma eyaletleri "Senato eyaletleri" ve "İmparator eyaletleri" olarak iki gruba ayrıldı [111]. Augustus'un bu kararıyla bir yanda Senato'nun gücü zedelenmiş, diğer yanda da bürokrasi artmıştı [112]. Senato'ya bağlı eyaletlerde vergi, eskiden olduğu gibi, Senato'nun hazine görevlisi tarafından toplanıyordu. İmparatora bağlı eyaletlerde ise vergi resmi bir görevli tarafından değil, İmparator'a bağlı özel bir temsilci tarafından toplanmaya başladı. İmparator'un geliri kendine ait topraklardan elde ettiği gelirle sınırlıydı, buna karşın büyük harcamaları vardı. Örneğin, Senato'ya bağlı olanlar dahil, bütün eyaletlerin yollarının yapım masraflarını İmparator kendisi karşıladı [113]. Görülüyor ki, eyalet sisteminde yapılan değişiklikle İmparator'un elindeki parasal olanaklar artmış ve harcamalar, Senato'nun devre dışı kalmasıyla esneklik kazanmıştı.

Augustus'un kurduğu yeni eyalet sisteminde genel kural olarak, uzunca bir süre savaş görmeyen eyaletler, kendilerine asker de verilmeden, doğrudan Senato'nun yönetimine bırakılıyordu. Buna karşın sınırlarında savaşlar yapılan eyaletlerde sürekli ordular görevlendiriliyor ve İmparator askeri birliklere komuta ettiğinden bu eyaletler doğrudan ona bağlı oluyordu. Bu bağlamda Anadolu'daki Asia ve Bithynia eyaletleri, halkının Augustus'a olan bağlılığına ve bunu çeşitli yöntemlerle göstermelerine karşın, eskiden olduğu gibi, Senato eyaleti olarak kaldılar. Bu eyaletlerde yaşayan çeşitli topluluklar Augustus'a duydukları saygıyı göstermek için yerel meclislerinde Roma İmparatoru'nu tanrılaştırarak adına tapınaklar inşa etmek için kararlar aldılar. Her iki eyalette yaşayan Roma yurttaşları başkentleri Ephesos ve Nikaia'da (İznik)

111 Kaya 2005, s.22.
112 Nash 1990, s.102.
113 Magie 1950, s.488-490.

Tanrıça Roma ve İmparator adına tapınak inşa etmek için gerekli izini almayı başardılar. Uygulamada Roma İmparator kültünün geçmişi Helenistik döneme kadar gitmektedir. Büyük İskender ve ondan sonra gelen Helenistik krallar, özellikle de Ptolemaios ve Seleukos kralları, tanrısal güçleri ile anıldılar. Priene'de Büyük İskender'e adanmış bir kutsal alan vardı. Augustus'tan önce, Caesar için de bir kült oluşturulduğu bilinmektedir. Anadolu'daki kent-devletleri Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girince, Augustus'tan başlayarak, Roma imparatorlarını birer tanrı gibi kabul edip onlara tapınaklar inşa ettiler veya var olan tanrı/tanrıça tapınaklarını onlara adadılar. Bu uygulama İS 3.yüzyıl ortalarına kadar sürdü. Yazıtlardan ve paraların üzerindeki unvanlardan anlaşıldığına göre, Anadolu'da imparator kültü olan tapınakların sayısı 100'den fazlaydı [114].

İS 1.yüzyılın başlarında başlayarak Asia Eyaleti'nde halk ve göçerler için, Romalı devlet görevlileri tarafından kentlerde dinsel içerikli törenlerin düzenlendiği biliniyor. Bu tarihten önce Anadolu'da, bu tür törenlerin yapıldığına ilişkin bir kayıt bulunmuyor. Bu durumda, Anadolu'da Tanrıça Roma ve İmparator kültüne ilişkin dinsel törenlerin bu tarihlerde başladığı ve zamanla önemini artırdığı düşünülebilir. Törenlerin yapılması konusunda farklı yerel toplulukların temsil edildiği bölgesel bir meclis oluşturulmuştu, törenin tarihine ve yerine o karar veriyordu. Bu dinsel törenlerin ilki Pergamon'daki bölgesel tapınakta yapılmıştı, ikincisi ise meclisin kararıyla, yapımı İS 26 yılında tamamlanan Smyrna'daki (Eski İzmir) ikinci bölgesel tapınakta yapıldı. Ephesos'ta yapılan bölgesel tapınak tamamlandığında orası da bir toplanma yeri oldu. Daha sonra bu toplantılar Sardis, Kyzikos, Philadelphia (Alaşehir), Laodikeia, Miletos ve Tralleis'te (Aydın) de yapılmaya başlandı. Zamanla Tanrıça Roma ve İmparator kültüne tapınma eylemi yılın belirli günlerinde toplanan yerel festivallere dönüştü, kısa zamanda Roma İmparatorluğu'nun doğu parçasındaki en büyük festival haline geldi, sonra da bütün Asia Eyaleti'ne yayıldı. İS 2.yüzyılda bile hala 40 farklı yerde, kendine ait mekanlarda, festivalin toplandığı ve kutsandığı kaynaklarda yer almaktadır [115].

---

114 Tekin 2007, s.194.

115 Magie 1950, s.446-449.

Tanrı-İmparatora tapınma eylemi İmparatorun toplumdaki yerini güçlendiren bir olguydu. Bilinen dünyayı yöneten İmparator, Tanrıça Roma ile aynı düzeye yükselmiş oluyor, bu festivalleri düzenleyen kentler de Roma'nın kesin dostluğunu kazanıyorlardı. Bu festivaller daha sonra diğer eyaletlere de yayıldı. Yerel eyalet meclislerinin kurumsallaşmasında önemli bir rol oynayan bu festivaller ve İmparator kültü, çok geniş bir alana yayılan Roma İmparatorluğu'nu doğudan batıya tek bir İmparatorluk olarak bütünleştiren etmenler arasında önemli bir yere sahip oldu [116].

Augustus İmparator olduktan sonra Anadolu'da İmparator eyaleti olarak kurulan ilk eyalet Galatia Eyaleti'dir. Galatia Kralı Amyntas kendi bölgesindeki kavimlerden biri ile savaşırken öldürüldüğünde olasılıkla geride, daha önce Pergamon ve Bithynia krallarının yaptığı gibi, bir vasiyetname bırakarak Augustus'u krallığının varisi tayin etmişti. Augustus İÖ 25 yılında vasiyetin gereğini yaparak Galatia Krallığı'nı Roma eyaletine dönüştürmek için gerekli işlemleri yapmak üzere bir vali atadı. Galatia Eyaleti'nin sınırları Galatia Krallığı'nın tümünü kapsıyordu. Augustus eyaletin güneyindeki kabile yapılanmasını dağıttı, kalelerini yıktırdı, buralarda yeni yollar inşa ettirerek koloniler kurdu. Eyaletin orta bölgesinde yer alan Ankyra, Tavium ve Pessinus'a, isimlerini koruyarak kent statüsü verdi. Galatia Eyaleti'nin başkenti yapılan Ankyra'da kurulan Tanrıça Roma ve Augustus kültü ise kentin ve bölgenin Romalılaştırılması sürecinin önemli bir adımıydı [117].

Augustus döneminde Galatia, doğuda görev yapan ordu için acemi askerlerin toplandığı bir bölgeydi. Bu acemi askerler Galatlardan seçiliyor, burada sürekli olarak bir lejyon bırakılıyordu [118]. Galatia Eyaleti'nin kuzeyi, daha Hitit döneminden başlayarak doğu ile batı arasında bir geçiş noktası özelliği taşıdığından stratejik öneme sahipti. Helenistik dönemde olduğu gibi Roma döneminde de Phrygia ile Bithynia, Pontus ile Kapadokia, Pessinus-Ankyra-Tavium arasındaki bağlantılar buradan sağlanıyordu. Coğrafi ve topoğrafik koşulları Batı Anadolu'dan bütünüyle farklı olduğundan burada kurulan yerleşim sistem-

116 Magie 1950, s.452.
117 Kaya 2009, s.229-230.
118 Potter 1998, s. 664.

leri de farklı oldu. Örneğin, göçer kavimlerden olan Keltler/Galatlar bu bölgeye geldiklerinde, kentler yerine, kurdukları kalelerin etrafına ve köylere yerleştiler. Kentlere gelince, Bronz Çağı'nda Phrygia Krallığı'nın başkenti olan Gordion daha Helenistik dönemde eski önemini kaybetmişti, Roma döneminde de bir yerel pazaryeri konumuna gerileldi. Pessinus'a daha İÖ 3.yüzyılda Ana Tanrıça adına Yunan tarzında bir tapınak inşa edilmişti, bir dinsel merkez ve ticaret kentiydi, bu işlevi devam etti. Galat göçerlerinden Tektosagların ana yerleşmesi olan Ankyra ise yeni kurulan Galatia Eyaleti'nin yönetim merkezi olarak seçildi, hızlı bir Helenleşme sürecinin ardından Romalılaştı. Kent Tanrıça Roma ve İmparator'a adanmış tapınağı ile öne çıktı ve diğer kentlerin önüne geçti. Halys'in (Kızılırmak) doğusunda kurulmuş olan Tavium da önemli bir yol kavşağında kurulmuş olması nedeniyle, Pessinus gibi, önemli bir ticaret kenti ve dinsel merkezdi, Zeus adına inşa edilmiş bir kutsal alanı olması ona önem kazandırmıştı. Zaman içinde, sadece Ankyra değil, Pessinus ve Tavium da İmparatora olan bağlılıklarını göstermek amacıyla isimlerine Augusta (Sebaste) unvanını ekledi̇ler [119]. Augustus döneminde bazı başka kentler de İmparator'un eski Yunancadaki unvanını isim olarak aldılar. Pontus'ta, Karia'da ve Phrygia'da birer Sebastopolis, Pontus'ta bir Sebasteia (Sivas), Kilikia'da da Sebaste ismini alan bir kent vardı [120].

Galatia Eyaletinin orta kısmı Toroslardan kuzeye doğru akan ırmaklar nedeniyle iyi sulandığından tarıma uygundu, Tatta Gölü (Tuz Gölü) ise tuz kaynağıydı. Sultan Dağı hem orman, hem de maden yatakları açısından zengindi. İkonium (Konya) kentinin kuzeyinde bakır ve kurşun yatakları vardı. Phrygia Paroreius adı ile bilinen ince uzun bölge, Batı Anadolu'nun dağlık alanının bittiği noktada yer alıyordu ki, buradaki uzun yerleşmeler kuşağında Philomelium, Thymbrium, Tyriaeum, Laodikeia, Ikonion, Lystra ve Derbe kentleri yer alıyordu. Thymbrium, Tyriaeum ve İkonium İÖ 4.yüzyılda *polis* statüsünde kurulmuş kentlerdi. Philomelium ve Laodikeia da Helenistik dönemde kurulmuşlardı. Beyşehir ve Eğridir göllerinin yer aldığı Göller Bölgesi

---

119 Magie 1950, s.454-459.
120 Tekin 2007, s.179.

Phrygia Paroreius'un kuzey ucunda yer alıyordu. Buraya Pisidia Phrygiası da deniliyordu ve Orta Anadolu'nun en verimli yeriydi. Burada yer alan iki önemli kent, Apollonia ve Antiokheia Seleukoslar tarafından kurulmuşlardı. Göller Bölgesi'nin Seleukeia, Prostanna, Timbriada, Anabura gibi daha az önemli kentleri de vardı. Pisidia bölgesinin en önemli kentleri ise Sagalassos (Ağlasun) ve Selge idi [121] (Şekil 2.10).

Caesar gibi Augustus döneminde de, Anadolu'nun Romalılaştırılması sürecinde, ordudan emekli Romalı askerlerin yerleştirildiği koloniler kuruldu. Augustus döneminde Pisidia bölgesinde bu süreç bölge kenti Antiokheia'nın (Yalvaç) Roma kolonisi yapılmasıyla başladı. Daha sonra kurulan koloniler, İkonium (Konya) ve Laranda'dır (Karaman). Bu üç koloninin dışında Augustus döneminde Anadolu'da kurulan diğer koloniler ve onlara verilen yeni isimler şunlardır [122] :

Colonia Julia Augusta Olbasa (Olbasa/Belenli)
Colonia Julia Augusta Komama (Comamenorum/Şerefönü)
Colonia Julia Augusta Felix Kremna (Cremnensium/Çamlık Köy)
Colonia Julia Augusta Parlais (Parlais/Barla)
Colonia Julia Felix Gemina-Lystra (Lystra/Hatunsaray)
Colonia Julia Augusta Felix Germenorum (Germa/Gümüşkonak)
Colonia Julia Augusta Felix Ninika (Ninika/Mut)
Colonia Augusta Troadensium (Alexandria Troas)

Kolonilerin çoğunluğu yine Pisidia (Göller Bölgesi) ve yakın çevresinde toplanmışken, Alexandria Troas Batı Anadolu'da Augustus döneminde kurulan tek kolonidir. Aynı bölgede Caesar tarafından iki koloni kurulduğuna daha önce değinilmişti, bunlar Parion ve Apamea-Mryleia idi (Şekil 2.9).

Orta Anadolu platosunda ve göller bölgesinde kurulan koloniler arasındaki iletişim ve ulaşımı sağlamak, aynı zamanda Anadolu'nun batısı ile doğusunu birleştirmek için, yine Augustus döneminde, Via Sebaste (İmparator Yolu) inşa edildi. Bu yol Ephesos'tan başlayıp Fırat ırmağına kadar uzanıyordu. Augustus'un İS 14'de ölümünden kısa süre sonra, İS 17 yılında, Kapadokia Krallığı da Roma eyaletine

121 Magie 1950, s.456-457.

122 Tekin 2007, s.178. Kaya 2005a, s.165'de verilen listede bu isimlere ek olarak Attaleia (Antalya), Apollonia (Uluborlu), İsaura (Bozkır) ve Neapolis (Kırkağaç) da yer almaktadır.

Şekil 2.10. Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'da yerleşme yoğunluğu en fazla olan bölge: Pisidia (Göller Bölgesi) – Pamphylia – Lycia – Phrygia Paroreius (Pisidia Phrygiası) yerleşim alanında kentler, koloniler ve kasabalar

Kaynak: A.H.M. JONES (1971), *The Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford: Clarendon Press, Ek 2 Asia Minor'un bir bölümü.

dönüştürüldü. Böylece son kurulan iki eyaletle Roma İmparatorluğu doğuda Fırat ırmağına dayandı ve doğal bir sınıra sahip oldu. Genelde nehirlerin yer aldığı vadiler sadece suyun aktığı kanallar değildi, tarih boyunca insan toplulukları bu kanalları geçit olarak kullandılar. Roma döneminde Doğu Anadolu'da Dicle ve Fırat nehirleri ve onların kolları Roma ordusunun başlıca hareket alanlarıydı. İmparatorluğun sınırlarının büyük nehirler tarafından belirlenmesi Augustus'un temel politika-

sıydı. Diğer imparatorların bu konuda Augustus kadar net bir tutum izlediği söylenemez [123].

Erken İmparatorluk döneminde, sınırlarda olduğu gibi, bütün Akdeniz havzasını kapsayan geniş imparatorluk sınırları içinde uygulanan yönetim, yerleşme ve kentleşme politikalarının çeşitli bölgelerde gösterdiği farklılıkların önemli nedenlerinden biri, İtalya yarımadasından yerleşmek için gelen göçerlerin sahip oldukları kültürel farklılıkların, gittikleri yerlerdeki yerel kültürlerle karışımı sonunda ortaya çıkan yeni bireşimlerdir. Roma'nın önderleri ve Akdeniz'in farklı bölgelerinde Roma'yı temsil edenler, Yunanlar/Helenler gibi, uygar insanlardı ve kültürel açıdan Roma kültürünün üstünlüğü konusunda dayatmacı bir politika izlemediler [124]. Diğer yanda, yayılma gücü belirli bir bölgeyle sınırlı olmayıp evrensel bir nitelik taşıdığından ve egemen sınıflar tarafından benimsendiğinden, Helenistik kültürün etkileri daha İÖ 3.yüzyıldan başlayarak Roma'ya girmişti [125]. Ayrıca, kentlerin görece yoğun olduğu Anadolu'da ve diğer doğu eyaletlerinde, Romalılara hizmet eden köleler de, ticaret yapan tüccarlar da, orduda görev yapan askerler de Yunan/Helen kökenliydiler ve İÖ 2.yüzyıl ortalarında Roma üst tabakası Helenleşme sürecinin erken evresini yaşamaya başlamıştı. Bu süreç onu izleyen yüzyılda da devam etti. Arkeolojik bulgular bu dönemde Batı'ya ihraç edilen iyi kalitedeki çanak çömlek ve heykellerde Helenistik modellerin kopya edildiğini gösteriyor. Roma'nın Yunan hayranlığı ithal mallarda ve taklitlerinde de gözlenmektedir. Augustus'un yönetimde olduğu dönemde fetheden Roma'nın kamusal yaşamı, fethedilen Yunan dünyasının tam bir yansımasıydı. Roma'da uygarlığın karşılığı olan "*humanitas*" sözcüğü Yunan tarzı yaşam demekti [126].

Anadolu'da kent veya eyalet düzeyinde yerel Romalı işadamlarından veya Roma yurttaşlarından söz edilmeye başlanması İÖ 2.yüzyıl başlarında oldu. Örneğin, Gangra (Çankırı) kenti *agora*sında, Paphlagonialıların ve Romalı işadamlarının İmparator'a ve bütün tanrı-tanrıçalara

---

123 Potter 1998, s.661.
124 MacMullen 2000, s.1.
125 Williams 1993, s.256.
126 McMullen 2000, s.2.

bağlılık yeminini içeren yazıtlar yer almaktadır. Augustus döneminde bu tür yazıtlara önemli kentlerin hemen hepsinde rastlanmaktadır [127]. Anadolu'da Roma etkisi güçlendikçe, Pergamon kenti çevresinde, Phrygia ve Karia'da göçmen yurttaş topluluklarının sayısı da artmıştı. Bunlar tarafından kurulan örgütler yönetime ilişkin konularda da aktif rol oynadılar. Örneğin Anadolu'da Bithynia - Pontus Eyaletinin kuruluş sürecinde önem kazanan Sinope (Sinop) gibi kentlere inşa edilecek yapıların finansmanı, yerel küçük kırsal merkezlerin kent statüsüne yükseltilmesi için gerekli altyapının oluşturulması sürecinde idari sorumluluklar yüklenilmesi gibi konularda, Romalı işadamları olarak nitelenen grup etkin çalışmalar yaptılar. Yazıtlardan elde edilen bilgiler kapital sahibi bu Romalı grupların yerel düzeydeki seçimleri kazanarak bürokraside önemli resmi görevleri ellerine geçirdiklerini gösteriyor. Bunların arasında din görevlileri, kamu görevlileri, sivil görevliler, vakıf denetçileri, *gymnasium*lardaki eğitim, festival ve oyunların düzenleyicileri bulunmaktaydı. Gelirlerinin kaynağı kent yakınlarında edindikleri veya kiraladıkları devlete ait tarım toprağıydı. Somut bir örnek vermek gerekirse, Asia Eyaleti'nin merkezi olan Ephesos kentine, Augustus döneminde, Marnas vadisi boyunca su getiren kanalların inşa edilmesi sürecinde C. Sextilius Pollio adında bir Roma yurttaşı kendisi ve ailesi adına katkıda bulunmuştu. Aile İtalya'dan gelmişti ve oyunu yerel kurallara göre oynuyordu. İnşa edilen sistemin asıl amacı kamu hamamlarına su sağlamaktı. Hamam olgusu Anadolu yaşamında yeni olmamakla birlikte, yapıların büyüklüklerinin ve diğer fiziksel özelliklerinin, gündelik yaşamdaki yerlerinin, işletme biçimlerinin İtalya'daki örneklere benzetilmesi, sadece üst sınıf için değil, herkesin kullanımına açılması asıl hedefti [128]. Kente yaptıkları bu hizmet karşılığında ailenin çocukları atletik yarışmalara ve üst sınıfın gençlik örgütlerine katılmaya hak kazanmış, eğitimlerine Atina'da devam edebilmişlerdi. Özetle aile kendi Latin kültürünü yadsıyarak Anadolu'da Roma yurttaşı olmanın avantajını kullanmış ve Yunan gibi yaşamıştı. Anadolu kökenli olup da Roma yurttaşlığını kazanmış ve bir Romalı ismini almış olanların da özgün

---

127 McMullen 2000, s.3 ve s.139'da 8 no.lu dipnot.

128 McMullen 2000, s.19.

Romalı yurttaşlardan hiçbir farkları yoktu. Kökenleri ve sosyal statüleri ne olursa olsun, yaşadıkları hayat tarzı birbirine benziyor, elde ettikleri güçten gurur duyarak yaşamlarını sürdürüyorlardı. Böylece, daha önceleri Helenleştirme sürecini yaşayan Anadolu'nun Romalılaştırma sürecinde, resmi kayıtlarda Latin isimleri giderek yaygınlaşsa da, kentlerde adetler, sosyal ve politik davranışlar bütünüyle Helenistik tarzda devam etti ve Yunanca konuşulan dil olarak kaldı [129].

Augustus İS 14 yılında öldüğünde, yaklaşık 40 yıl süren saltanatının sonunda, Roma halkına miras olarak görece yüksek bir refah düzeyi, koyduğu yeni vergiler ve yaptığı düzenlemeler sonucunda dolu bir hazine, düzenli bir ordu ve hepsinden önemlisi iki yüzyıl sürecek bir barış dönemi bırakmıştı. Roma Barışı (*Pax Romana*) olarak bilinen bu dönem, Roma yönetimi ve hukuku çerçevesinde, kavga eden rakip güçlerin, zor kullanarak bile olsa, barıştırılmasıyla sağlanan bir huzur ortamı yaratmıştı. Uygulamada, bu barış Roma yönetiminin savaşarak ele geçirdiği tüm alanlarda kendi barış anlayışını egemen kılması demekti [130]. Bu barış döneminde tarım, sanayi ve ticaret gelişmiş, İmparatorluk sınırları içinde yaşayan farklı dilde, farklı dinde ve etnik kökendeki çeşitli topluluklar barış ve zenginlikten pay almışlardı. Bu barışı sağlayan, Roma'nın yeniden düzenlenen ordusuydu. Ordu merkezde değildi, uzunluğu 10.000 kilometreyi bulan sınırlar boyunca dağılmıştı. Bu dönemde doğudaki sınır komşuları arasında, varlığını İS 225 yılına kadar sürdüren Partlar, Roma'nın gücüyle yarışacak durumdaydılar. Batıda ise Roma'ya karşı direnenler yerel ölçekte güçlerdi ve İS 43 yılında Britania, İS 101-106 yıllarında Dacia (Romanya) Roma egemenliği altına girmişti [131]. Zaten daha önce Roma'ya bağlandığından Mısır'dan bol miktarda tahıl aktarılıyor, inşa edilen çok büyük depolara dolduruluyor ve halk yiyecek sıkıntısı çekmiyordu. Zaman zaman fakir halka bedava yiyecek dağıtılarak adaletsiz gelir dağılımının çıkarabileceği sorunlar önleniyordu.

Bu barış dönemi boyunca İmparatorluk yönetimi, Romalılaştırmanın önemli bir aracı olarak gördüğü eyalet sistemini oluşturma süreci-

---

129 McMullen 2000, s.4.

130 Çimen 2009, s.54'de 7 no.lu dipnot.

131 Gates 2003, s.360.

ne devam etti. Augustus'un ölümünden sonra sırasıyla yönetime gelen imparatorlar Tiberius (İS 14-37), Claudius (İS 41-54), Vespasianus (İS 69-79) ve Traianus (İS 98-117) dönemlerinde İmparatorluğun doğu eyaletlerinde İS 1.yüzyılda ve 2.yüzyıl başlarında bu kapsamda yeni düzenlemeler yapıldı [132]:

- İS 43'de, Claudius döneminde, başkenti Patara (Ovagelemiş) olan *Provincia Lycia* (Lykia Eyaleti) kuruldu.
- İS 46'da başkenti Perinthus (Marmara Ereğlisi) olan *ProvinciaThracia* (Thrakia Eyaleti) kuruldu.
- İS 72'de Vespasianus döneminde Kommagene Kralı IV.Antiokhos'un Partlarla Roma karşıtı ilişkiler içine girdiği öğrenilince krallık işgal edildi ve toprakları Suriye Eyaleti'ne bağlandı. Aynı yıl başkenti Tarsus olan Kilikia Eyaleti yeniden düzenlendi.
- İS 74'de İÖ 1.yüzyılda kurulmuş olan Galatia ve Kapadokia Eyaletleri birleştirildi. Aynı yıl Pamphylia da Lykia Eyaleti'ne bağlandı.
- İS 114'te başkenti Tigranokerta (Silvan yakınlarında) olan *Provincia Armenia* kuruldu.
- İS 115'te başkenti Nisibis (Nusaybin) olan *Provincia Mesopotamia* kuruldu.

Yapılan bu düzenlemelerle Anadolu'da Helenistik dönemden kalan monarşik yönetimlerin tamamı ortadan kaldırılmış oldu ve o bölgeler Roma yönetimi altına girdi. Böylece de Roma İmparatorluğu'nun doğudaki eyalet sisteminin ana çerçevesi tamamlanmış, doğu sınırı belirlenmiş oldu (Şekil 2.11).

Roma yönetimi eyalet sisteminin düzenlenmesi konusunda önemli sorunlar yaşamaktaydı. Eyalet olarak belirlenen alanlar, ortalama olarak çok büyüktü. Örneğin, Bithynia-Pontus Eyaleti iki ayrı krallığın toplam alanı kadardı. Ayrıca eyaletlere gidecek valilerin seçimi, kimin nereye gideceği çoğu kez büyük belirsizlik taşıyordu. İmparatorlar Yunanca konuşulan eyaletlerin Romalılaştırılması konusunda fazla gayret göstermediler, oldukça esnek davrandılar. Onlar için en önemli konu kolonilerin kurulması ve göçle gelenlerin oralara yerleştirilmesiydi [133].

---

132 Tekin 2007, s.178 ve 182-183.

133 Jones 1971, s.52-53 ve 60.

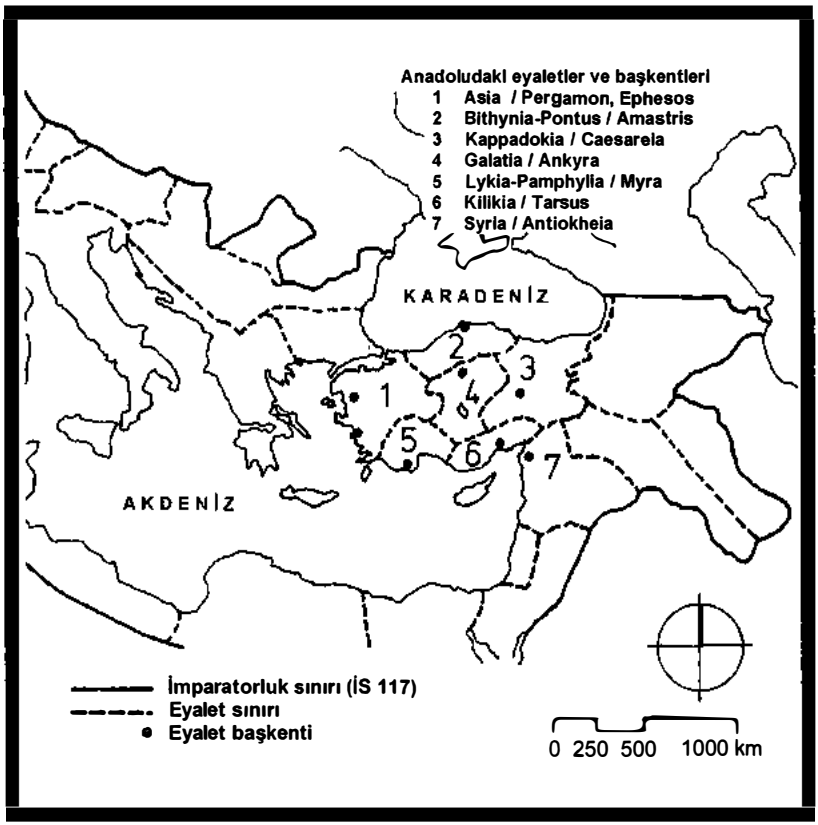

Şekil 2.11. İS 2.yüzyıl başlarında Roma İmparatorluğu'nun doğuda ulaştığı en geniş sınırlar: eyaletlerin sınırları ve eyalet başkentlerinin mekansal dağılımı

Kaynak: C.FREEMAN (2003), *Mısır, Yunan ve Roma; Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Ankara: Dost Kitabevi, s. 494'den çizildi.

Kent yönetiminde olduğu gibi, mahkemelerde de uygulama oldukça esnekti, herkese tek tip kanun uygulanmadı. Roma kanunlarına ulaşmak Roma yurttaşlarının ayrıcalığıydı. Zaten kanunlar Latince yazılmış olduğundan Yunancanın egemen olduğu Anadolu'daki eyaletlerin halkı anlamakta güçlük çekiyordu. İtalya'dan gelip yerleşen göçmenler de kısa süre sonra Latinceyi unuttuklarından aynı sorunu yaşamaya başladılar. Augustus'tan bir kuşak sonra, eğitimli Yunan yargıç için de Latin-

ce sorunu ortaya çıktı ve sık karşılaşılan önemli konulara ilişkin yazıtlar iki dilde yazılmaya başlandı [134].

Arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, Roma döneminde Anadolu'daki resmi yazışmalarda, eski Yunanca ile Latincenin birlikte kullanıldığını gösteriyor. Bu konuda en önemli belgelerden biri bugün Ankara Anıtı (*Monumentum Ancyranum*) olarak bilinen ve Augustus'un yaşamı boyunca yaptığı işleri anlatan *Res Gestae Divi Augusti* (Tanrılaşmış Augustus'un Yaptığı İşler) adı verilen yazıttır ve Augustus'un ölümünden sonra Roma İmparatoru olan Tiberius tarafından yazdırılmıştır [135]. Madeni iki levha üzerine yazılan bu yazıt İmparator Augustus'un Roma'daki mezarına konulmuş, ancak bu özgün belge bugün kaybolmuştur [136]. Buna karşın, Anadolu'daki farklı kentlerde yazıtın Latin ve Helen dillerinde yazılmış üç kopyası bulunmuştur. Bunlardan biri bugün Ankara'da Hacı Bayram Camisi'nin bitişiğindeki Tanrıça Roma ve Augustus Tapınağı'nın duvarlarında yer almaktadır [137]. Diğer kopyalardan Yunanca olanı Pisidia'nın Apollonia (Uluborlu) kentinde, Latince olanı ise yine Pisidia'nın Antiokheia (Yalvaç) kentinde bulunmuştur [138]. Bu tekil örneğin gösterdiği en önemli hususlardan biri, kullanılan dil konusunda resmi yazılarda gösterilen kararsızlıktır.

Gündelik yaşamda ise eski Yunanca Helenistik dönemde Anadolu'daki yerel dillerin önüne geçerek birinci dil konumuna gelmişti. Roma İmparatorluğu döneminde de Latinceye karşı üstünlüğünü korudu. Latince ise Anadolu'daki eyaletlerde ve Roma kolonilerinde resmi dil olarak kullanılmasının dışında [139], varlığını sürdüremedi, halk eski Yunancayı kullanmaya devam etti. Dinsel inanışlar açısından da aynı durum geçerlidir. Hıristiyanlığın baskın duruma geldiği İS 4.yüzyıl başlarına kadar Anadolu'daki kent-devletlerinde, halkın gündelik

---

134 McMullen 2000, s.12-13.

135 *Res Gestae Divi Augusti* isimli bu yazıt hakkında kapsamlı bilgi için bakınız: Akurgal 1990, s.16-27 ve Güven 1994, s.51-61.

136 Akurgal 1990, s.16; Güven 1994, s.55.

137 Yazıt 1949 yılında Latince kopyasından Türkçeye çevrilmiştir. Bakınız: Dereli, 1949.

138 Güven 1994, s.53.

139 Cornell ve Matthews 1988, s.84.

yaşamında, eski Yunan tanrılarının etkisi devam etmişti. Daha önce değinildiği gibi, Roma İmparator kültünün geçmişi de Helenistik döneme kadar gitmektedir. Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk dönemlerinde Roma'ya ve batı eyaletlerine yayılan doğu dinleri, geleneksel Roma çoktanrılı inanç ve uygulamalarından tümüyle farklı bir düşünce dünyasına aitti. Roma'nın geleneksel dinleri basit bir tarım toplumunun gereksinimlerini karşılamıştı. Doğu tanrıları batıya ilk kez, alım satım işleriyle uğraşanlar, tüccarlar, özellikle de köleler tarafından getirildi. Bu kendiliğinden göç sürecinde Roma İmparatorluğu'nun batıdaki bütün önemli kentlerine büyükçe bir Yunan ve doğu kökenli nüfus yerleşti ve bu kentler doğu dinlerinin yayılma merkezleri oldular. Gelişmiş ulaşım sistemi de bu dolaşımı sağladı [140].

Daha önce Helenleşme sürecini yaşayan Anadolu ise, Roma kültürünün, özellikle dil ve din açısından, özümsenmesinin kolay olduğu bir ortamdı. Benzer yanları, Helenleşme süreci gibi Romalılaşma sürecinin de yerel kültürlerden etkilenen bir gelişme göstermesidir [141]. Merkezi yönetim düzeyinde ise, İS 1.yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, İmparatorluk döneminin ilk 150 yılında görev yapan Flavianus (3 imparator, İS 69-96 yılları), Antoninus (7 imparator, İS 96-193 yılları) ve Severus (4 imparator, İS 193-235 yılları) Hanedanları'ndan olan imparatorların [142], senatörlerin ve atlı sınıfın kökenleri incelendiğinde [143], sosyal açıdan gittikçe daha büyük ölçüde taşralı nitelik kazandıkları dikkati çekmektedir [144]. Bunların arasında Anadolu'dan, Pergamon ve Ephesos kentlerinden gelenler de vardı. Senatörlerin kökenleri üzerinde yapılan bir araştırma, İS 1.yüzyılın ikinci yarısında Yunanistan ve Anadolu kökenli senatörlerin oranının %17 iken, yüzyıl sonra bu oranın %58'e

---

140 Cornell ve Matthews 1988, s.96.

141 Tekin.2007, s.208.

142 Gates 2003, s.358.

143 Atlı sınıf (*equites*) zengin ve *nobilitas* tabakasından kişilerden oluşmuş, asker kökenli bir sınıftı. Senatörlerin aksine ticari ve mali işlerle uğraştılar. Vergilerin toplanması, devlet yapılarının inşası ile ilgilendiler. Eyaletlerin kamu arazilerini, maden ve taş ocaklarını işlettiler. Savaş alanlarında ise karargah subayı olarak görev yaptılar.

144 Cornell ve Matthews 1988, s.107.

çıktığını göstermektedir [145]. Siyasal içerikli yönetim kadrolarında yer almak isteyen adaylardan istenen ekonomik nitelikler, eskiden olduğu gibi, varlıklı üst sınıfların bu görevlere gelmesini zorunlu kılıyordu. Bu işler için seçilen yöneticiler eğitim açısından uzmanlaşmış bürokratlar değil, Roma İmparatorluğu'nun geleneksel kültürüyle eğitilmiş kişilerdi. Bu eğitim düzeyinin iyi bir yönetici olmak için gerekli etik koşulları sağladığına inanılıyor, başka özel nitelikler aranmıyordu. Eyalet valileri kendi bölgelerini imparatorların koyduğu çok genel ilkeler çerçevesinde ve kendi sağduyuları ile yönetiyorlardı. Kentlerin mali denetimi imparatorların söz sahibi oldukları birkaç alandan biriydi. Ekonomi ile ilgili konularda kararnameler çıkarılması için imparatorun ve eyalet valisinin onayının alınması gerekiyordu [146]. Kentlerdeki imar eylemlerinin İmparator tarafından denetlenme süreci konusunda en ayrıntıda bilgileri içeren belgelerden bir grubu, İmparator Traianus (İS 98-117) ile İS 111-113 yılları arasında Bithynia'da Eyalet Valisi olarak görev yapan Genç Pilinius arasındaki yazışmalar oluşturmaktadır [147]. Vali olarak Pilinius'un gündeme getirdiği konuların çoğunluğu Bithynia Eyaleti'nin en önemli kentleri olan Nikomedeia (İzmit), Nikaia (İznik) ve Prousa'da (Bursa) karşılaştığı kentsel sorunlarla ilgilidir ve su kemeri yapımı, su kanalı açılması, tiyatro ve hamam yapımı veya onarımı, yangına karşı itfaiye örgütü kurulması gibi kamusal hizmetlerin kentlere götürülmesi, yeni ve yarım kalan inşaatların tamamlanması için İmparatordan izin alınması, teknik yardım ve para sağlanması, proje seçenekleri üretilerek görüş alınması kapsamındadır. İmparatorun cevap yazılarındaki karar ve görüşler ise yapılacak harcamalarda savurganlığın önlenmesi, yolsuzlukların kovuşturulması, eyalet kentleri ile Roma arasında dinsel ve kültürel bir soruna yol açacak, bir çevre sorunu yaratacak uygulamalardan kaçınılması türünden kamu düzenini ve yararını korumaya yöneliktir [148].

---

145 Hammond 1957, s.73-81.

146 Cornell ve Matthews 1988, s.109-110.

147 Pilinius'un *Epistulae* (Mektuplar) ismiyle yayımlanan yapıtının XII-XVI. kitapları Anadolu ile ilgilidir (Zikreden: Dürüşken 1999, s.151).

148 Dürüşken 1999, 152-156.

Eyaletlerde yaşayıp üst kademe devlet görevlisi olmayan yurttaşların İmparatorla olan iletişimi ise çok daha karmaşık ve dolaylı idi. Eğer bir topluluk bir konuda İmparatora başvurmak istiyorsa, bunun için önce kendi yerel meclisinden konuya ilişkin bir karar çıkartılıyor, sonra da bu karar ya eyalet valisi aracılığıyla, ya da konuyu sunmak için görevlendirilmiş bir elçiyi Roma'ya göndererek başvuru yapılıyordu. Çok sayıdaki yazılı belge, elçi heyetlerine kendi olanakları ile katılmanın, ya da onlara parasal destek sağlamanın yerel toplulukların önde gelen kişilerince bir kamusal görev olarak yerine getirildiğini göstermektedir. Yapıların üzerine veya kamusal alanlara konulan yazıtlarda, kamu yararına işler yapanlardan övgü ile bahsedildiği görülmektedir. Ayrıca, kamu yararına işler yapan kişilerin onuruna anı-yazıtları dikilmekteydi. İmparatorluk yönetiminin ilk iki yüzyılından günümüze kalan çok sayıdaki yazıt, Roma döneminde kentlerin önde gelen bireylerinin kendi saygınlıklarını arttırmaya çok önem verdiklerini gösteriyor.

Eyalet kurullarının üyeleri arasında yer alan varlıklı üst sınıf, gönüllü bir cömertlik ruhuyla, kentlerin kamusal hizmetleri dışında da, kentin mali ve hukuksal yönetimini, şarap ve tahıl dağıtımını, halk hamamlarının ısıtılmasını, şenlikler düzenlenmesini, sokakların temizliğini ve aydınlatılmasını, kırsal alanda düzenin sağlanmasını, bunlara benzer birçok sosyal gereksinimin karşılanmasını da üstlenmişlerdi. Masraflarını kendileri karşılayarak elçi sıfatıyla dış ülkelere gidenler, bu hizmeti bir onur ve cömertlik sayanlar da yine aynı sosyal sınıfın üyeleriydi. Bu eğilimi körükleyen temel etmen ise, Anadolu eyaletlerinin bir temel özelliği ve Helenistik monarşilerden kalan bir sorun olarak, üst sınıfların içinde yer aldığı güç mücadelesi ve yarışıdır. Bu yarışma kentler arasında da belirgindir. Daha önce dinsel içerikli festivallerin düzenlenmesi konusunda değinildiği gibi, Asia Eyaleti'nde Ephesos ve Smyrna (Eski İzmir) arasındaki, Bithynia Eyaleti'nde Nikaia (İznik) ile Nikomedeia (İzmit) arasındaki güç yarışı yazılı kaynaklara da yansımıştır. Kent ve kentlerarası ölçekteki bu yarışmanın ve çekişmenin temel nedeni, dönemin özelliği olarak birbirine karşıt iki niteliğin, kamusal cömertlik ile bireyciliğin iç içe geçmiş olmasıdır. İmparatorluğun ilk iki yüzyılında bu iki kavram arasında, devletin ve daha çok da İmparatorların yakından izlediği ve geliştirdiği politikalarla bir denge kurulmuş, bu ortamda kentlerin ve onun önde gelen bireylerinin yaşamı olum-

suz değil, olumlu yönde etkilenmiş ve gelişmişti [149]. Anadolu kentleri açısından imparatorluğun en parlak dönemi sayılan İS 2.yüzyılın ilk yarısında Roma İmparatoru olan Hadrianus'un dönemi, yönetimdeki imparatorların kişilik özelliklerinin ve bireysel tutumlarının Roma dünyasının refahı ve ekonomik gelişmesi üzerinde ne denli etkili olduğunu gösteren iyi bir örnektir.

Roma imparatorları arasında, Augustus'tan sonra, kentleşme, kentlerin imarı ve kent yaşamının geliştirilmesine ilişkin konulara en yoğun ilgiyi gösteren imparator İS 117-138 yılları arasında 21 yıl yönetimde kalan Hadrianus'tur. Saltanat süresinin yarısını İtalya dışında, eyaletlere yaptığı gezilerde geçirmiş, yerel olgulara ve yerel düzeydeki ilişkilere yoğun ilgi göstermişti. Onun yönetimde olduğu süre içinde 130dan fazla kent ya yeni kurulmuş, ya statü değiştirmiş, ya da imar görmüş, yeni yapılar inşa edilmiş veya onarılmıştı. Augustus'un döneminden farklı olarak onun dönemi iç barışın, kanunların ve Roma kültürünün egemen olduğu bir dönemdir. Hadrianus ile birçok kentin ilişkisi kentsel yenileme, yerel kültürü koruma ve o yerin tarihsel kimliğine katkıda bulunmak bağlamında ortaya çıktı, kentlerin geçmişine önem verdiğinden tarihsel anıtların onarımına katkıda bulundu, yerel festivallerin düzenlenmesini destekledi [150]. Onun döneminde Anadolu kentlerinde çeşitli konularda ortaya çıkan örgütlenme, yapım ve onarım çalışmalarının kaynağı İmparatorun Yunan kültürüne, özellikle de dinine, sanatına ve mimarisine duyduğu ilgi ve hayranlıktı. Bu etmenin yanı sıra, Hadrianus döneminde kentlerin imarı konusunda yaşanan ivme, barış döneminin (*Pax Romana*) sağladığı refah düzeyinin ve Roma İmparatorluğu'nun her alanda gösterdiği ilerlemenin bir sonucudur.

Hadrianus'un Roma dünyası konusundaki vizyonu kenti ve kent yaşamını temel alıyordu. Bu bağlamda onun döneminde, Roma İmparatorluğu'nun bütün Akdeniz havzasını kapsayan egemenlik alanı içinde, toplam 11 yeni *coloniae* (koloni) ve 21 yeni *municipia* (belediye) statüsünde kent kuruldu, 34 kentin ise onun isteği doğrultusunda statüsü değişti [151]. Hadrianus, Anadolu'daki kentleri, onların tarihini

149 Cornell ve Matthews 1988, s.112.
150 Boatwright 2000, s.3 ve 11-13.
151 Boatwright 2000, s.36-37.

ve kültürel birikimini yakından bilen deneyimli bir yöneticiydi. İmparator Traianus ölmeden önce onu Suriye Eyaleti'ne vali olarak atamıştı. İmparator seçildiğinin haberini Antiokheia'da (Antakya) almış, İS 117 yılında Tuna vadisi üzerinden Roma'ya dönerken, Kilikia'yı, Batı Kapadokia'yı baştan başa geçmiş, Galatia'nın başkenti Ankyra'ya uğramış, Bithynia'dan da geçerek ilk resmi olmayan Anadolu turunu tamamlamıştı [152].

Çeşitli bulgulardan, İS 123 yılında başladığı düşünülen İmparator'un ilk resmi Anadolu gezisi için [153], İS 122 yılında Galatia'daki yolların onarıldığı anlaşılmaktadır. İmparator olarak yaptığı bu ilk resmi gezi kapsamında Bithynia'daki depremde zarar gören Nikomedeia (İzmit) ve Nikaia (İznik) kentlerini ziyaret etmiş ve İmparatorluk hazinesinden kamu yapılarının ve surların onarımı için para çıkartmıştı. Aynı depremde zarar gören Kyzikos kenti için pazaryerinin taş kaplamasının yapımı, kendisine adanan bir tapınağın ve İmparator kültü için bir kutsal alanın inşa edilmesine para sağlamıştı. Yazılı belgelerde, aynı gezide Hadrianus'un uğradığı yerler arasında Pergamon, Alexandria Troas, Smyrna, Erythrae, Ephesos ve başka kentlerin de adı geçmektedir [154].

Hadrianus'un Anadolu'ya yaptığı ikinci resmi gezinin İS 129 yılında başladığı ve İS 131 yılında bittiği, bu tarihten sonra da İmparatorun Anadolu'ya bir daha gelmediği düşünülmektedir. Asia Eyaleti'nin başkenti Ephesos'u tekrar ziyaret eden İmparatorla yapılan görüşmelerde kentin en anıtsal yapılarından biri olan Olympieium'un projeleri ve inşaatın yeri saptanmıştı. Bu gezinin kapsamına giren diğer kentler arasında Tralleis, Laodikeia, Kibyra, Myra, Patara, Olympus, Phaselis, Attalia, Termessus, Kremna, Pogla, Sagalassos da vardı. İmparator kuzeye doğru yoluna devam etmiş ve Anadolu'dan ayrılmıştı. Kentlerin ona gösterdiği saygının ifadesi olarak, bu gezisi sırasında en az 37 kentin kurucusu olarak belgelerde adı yer almıştır [155].

---

152 Magie 1950, s.611-612.

153 Hadrianus'un Anadolu gezileri için çeşitli tarihler verilmektedir. Bu çalışmada Downey 1961, s.220'de verilen tarihler kullanıldı.

154 Magie 1950, s. 612 ve s.614-615.

155 Magie 1950, s.618-620.

Anadolu'ya yapılan bu gezilerin bir sonucu olarak Hadrianus, kuzeybatı Anadolu'da Mysia bölgesinde, 4 yeni kent kurmuştu. Kuruluş belgeleri İS 123 ve İS 131/132 yıllarına tarihlenen bu kentler, Stratonikeia-Hadrianopolis, Hadrianoutherea, Hadrianoi ve Hadrianeia'dır (Şekil 2.12).Kuzeydoğu-güneybatı ekseninde bir dizi oluşturan bu 4 kent arasındaki uzaklıklar 40-60 kilometre arasında değişmektedir. Senato'ya yazdığı İS 127 Tarihli mektubunda Hadrianus kentlerin kuruluş gerekçesini açıklarken, uygarlığın gelişmesinin kentleşme ile sağlanabileceğine, Kaikos (Bakırçay) ırmağının kuzeyinde kalan Mysia'nın Helenleşme sürecinde diğer bölgeler kadar kentleşmemiş olduğuna değinmişti [156]. Hadrianus tarafından *polis* statüsünde yeniden kurulan Stratonikeia, Pergamon kentinin 50 kilometre doğusunda yer alan verimli bir tarımsal alanda, Helenistik dönemde, İÖ 3.yüzyıl başlarında I.Antiokhos tarafından kurulmuştu. Erken İÖ 2.yüzyılda kent adına para bastırılmış olsa da, ilk yerleşme hakkında fazla bir şey bilinmiyor. Hadrianus'un İS 127 tarihli mektubunda, Smyrna'ya ve Kyzikos'a giden yollarının kesişme noktasında yer alan Stratonikeia-Hadrianopolis kentinin İS 123 yılında yeni kurulmuş bir kent olduğuna değinilerek, kentin çevresindeki topraklardan alınan vergilerin Roma'ya gönderilmek yerine, kentin gelişmesine katkıda bulunmak üzere bu kente bırakılması istenmektedir [157]. Diğer üç kentten Hadrianoutherae, Pergamon'a ve Kyzikos'a giden yolların kesişme noktasında, Hadrianus için av partisi düzenlenen ormanlık alanda kurulmuştu. Yine aynı alanda yer alan Hadrianoi (Orhaneli) ile Hadrianeia (Dursunbey) yeni kentleri de *polis* statüsünde kurulmuşlardı. Bu kentlere yerleşenler çevredeki yerleşmelerden gelen ve bu bölgede mülkleri olan ailelerdi. Geriye kalan nüfus daha az varlıklı yerli ailelerden oluşmaktaydı. Her iki kentte oturanlar hem yerel tanrılara, hem de imparator kültüne tapıyorlardı. Zaman içinde Hadrianoi kenti, Hadrianus'un Mysia'da yerleştirmeyi hedeflediği Yunan-Roma kültürünün en önemli destekçilerinden biri oldu [158]. Diğer yandan, doğudaki eyaletlerde yaşayan üst sınıflar arasında Roma yurttaşlığının artması İS 1.yüzyılın sonları ile İS 2.yüzyılın

156 Boatwright 2000, s.184 ve 186; Magie 1950, s.616.
157 Boatwright 2000, s.186-187.
158 Boatwright 2000, s.186-190.

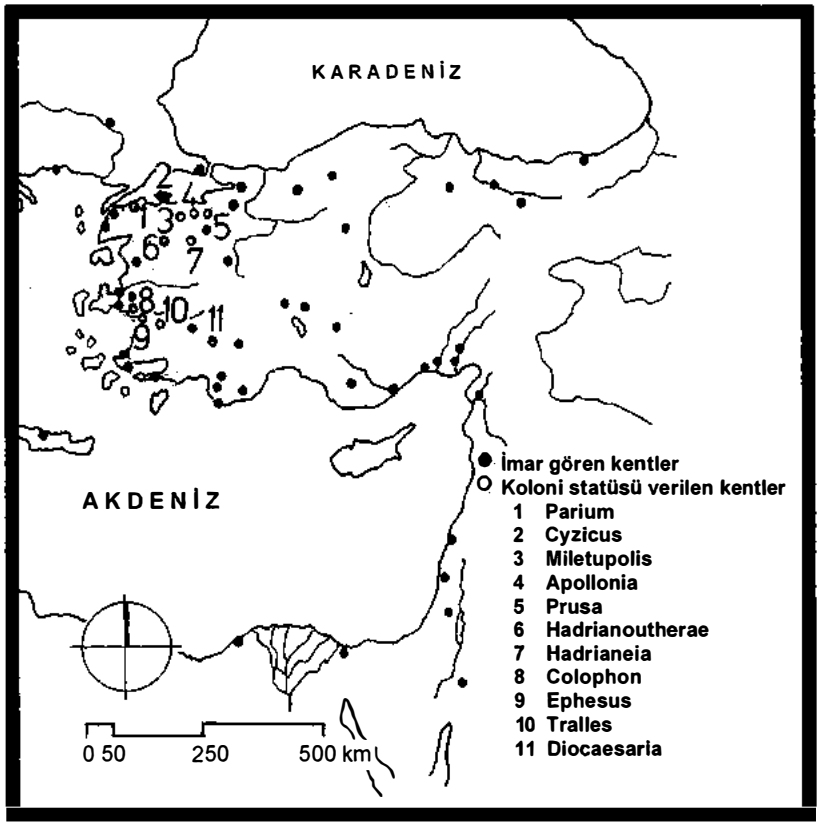

Şekil 2.12. İmparator Hadrianus (İS 117-138) döneminde kurulan koloniler ve imar gören kentler

Kaynak: M.T. BOATWRIGHT (2000), *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton: Princeton University Press, s.185'de Şekil 15 ile Ek'te verilen harita birleştirilerek çizildi.

başlarında, Traianus (İS 97-117) - Hadrianus (İS 117-138) döneminde ortaya çıkan bir olgudur [159].

Hadrianus döneminde imparatorluğun sınırları içinde statüsü değişen çok sayıdaki kentten bir tanesi Anadolu'da Galatia'da, Augustus

---

159 Boatwright 2000, s.187'de 81 no.lu dipnot.

tarafından kurulan Ikonion (Konya) kolonisidir. Hadrianus tarafından bu koloniye *polis*, yani özgür kent statüsü verildi. Böylece Ikonion, hem *colonia*, hem *polis* statüsü olan çift yönetimli bir kent oldu. Genel olarak Hadrianus, Anadolu başta olmak üzere, doğu eyaletlerindeki kentlere Roma kanunlarına göre *municipium* (belediye) veya *colonia* (koloni) statüsü vermek yerine, yerel geleneklerini korumak amacıyla özerk yönetimler olarak *polis* statüsünde olmalarını tercih etmişti. Yapılan tekil veya eyalet düzeyindeki anlaşmalarla Roma'nın bölgedeki egemenliği kesin olarak sağlandığından, bu bağımsız kentlerin iç işlerindeki serbestlik, Latince yerine Yunanca konuşmaya ve kendi kanunlarını yapmaya indirgenmişti. Yaptığı Senato konuşmalarında yerel kültüre ve onu korumaya önem verdiğini açıklayan Hadrianus, mevcut kentleri kanun ve yasalarını değiştirmeye ve Roma kanunlarını kabul etmeye zorlamadı. Zaten üç farklı statüdeki kentte (*colonia*, *municipium*, *polis*) yönetimin yapısı aynı öğelerden oluşuyordu. Kentlerin çoğunda *Boule* adı verilen, politik ve yönetim gücü olan bir konsey vardı. Kentler yasama ve yürütme yetkisine sahip *Demos* adı verilen ve kentin ileri gelenlerinden oluşan bir meclis tarafından yönetiliyordu. Bu iki temel öğeye ek olarak bir de *Gerousia* adı verilen, kentin zengin ve ileri gelenlerinden oluşan ihtiyarlar meclisi vardı [160]. Her üç tip kentte de hür doğan ve yasal olarak hür yurttaş statüsünde olan bütün erkekler yerel politik yaşama katılabilirlerse de, uygulamada ancak bunların içinden %10 gibi küçük bir azınlık gerçekte politik güce sahipti. Hepsi Roma yurttaşı olan bu yönetici azınlık kent hizmetlerinde görev alıyor ve din görevlileri de bunların arasından seçiliyordu [161].

İmparator olarak Hadrianus'un başarısı, Yunan dünyasında bu kadar azınlıkta olan Roma'nın, onun önderliğinde, büyük hayranlık duyduğu yerel kültürleri ve kentsel dinamikleri örgütleyerek aralarında etkin bir iletişim ağı kurması ve hedeflediği projeleri güncel yaşama aktarabilmesidir. Bu örgütlenme Hadrianus'un, İS 2.yüzyılın ilk çeyreğine girerken, eski Yunan kültürünü yeniden canlandırmayı amaçlayan *Panhellenia*, yani Yunan Birliği'ni kurmasıyla başladı. Merkezi

---

160 Magie 1950, s.57-58 ve 644.

161 Boatwright 2000, 41-45.

Atina'da olan bu birliğe Yunanistan'daki kentler doğrudan üye sayılmış, Yunanistan dışındaki kentlerin üye seçilebilmeleri için ise bazı koşullar getirilmişti. Bu koşulların başında kenti kuranların Yunan kökenli olması, yani kan bağı geliyordu. Anadolu'daki kentler *Panhellenia*'ya seçilebilmek ve Yunan kökenlerini kanıtlayabilmek için aralarında büyük bir yarışa girdiler. Bunun nedeni birliğe üye olan kentlere önemli ayrıcalıklar sağlanması ve kentlerin imarı için İmparator tarafından büyük parasal yardımlar yapılmasıydı. Anadolu'da *Panhellenia* üyesi olan kentler Ephesos, Pergamon, Miletos, Sardis, Smyrna, Perintos, Sestus, Kyzikos, Abydus, Pompeipolis, Sebastopolis, Alexandria Troas, Aizanoi, Synnada, Pisidia'daki Antiokheia, Apameia, Thyatira, Magnesia, Tralleis, Alabanda, Keramos, Kibyra, Soli-Pompeiopolis, Koropissos, Aigai, Anamorium ve Laodikeia'dır [162]. Bu kentler elde ettikleri ekonomik ayrıcalıkların yanı sıra Roma dünyasında saygı ve ün kazandılar. Hadrianus döneminde İmparator kültü için *Panhellenion* kapsamında düzenlenen dinsel içerikli festivallerin ve kentler arasında düzenlenen yarışmalı oyunların masrafları ile kazananlara ödenen ödüller de birliğin bütçesinden ödenmekteydi.

Anadolu'daki sosyal yaşamın önemli bir parçası olan dinsel içerikli yerel festivallere daha önce değinmiştik. Yazılı kaynaklarda Hadrianus döneminde imparatorluk sınırları içindeki 21 kentte düzenlenen bu festivallerin isimlerinde doğrudan Hadrianus'un adı geçmektedir. Bu kentlerin 15'i ise Anadolu'daydı. Bunlar, eyaletlere göre sıralanırsa, Kilikia'da Tarsus ve Anazarbus, Syria'da Antiokheia, Lykia'da Oenoanda, Galatia'da Ankyra, Asia'da Ephesos, Smyrna, Tralleis, Erythrae, Kyzikos, Synnada, Attuda, Thyateira ve Bithynia-Pontus'ta Bithynion-Claudiopolis ve Herakleia Pontika'dır. Görülüyor ki, bu kentlerin bazıları *Panhellenia* üyesi olan kentler değildi. Başka bir deyişle, Anadolu kentlerinde imparator olarak Hadrianus'a gösterilen bağlılık ve saygı *Panhellenia* üyeliği ile sınırlı kalmadı. Kökeni Yunan olmayan Ankyra gibi kentler de imparator kültüne bağlılıklarını göstermekte geri kalmadılar. Zaman içinde, dinsel festivallerin ana mekanı olan "imparatorluk tapınakları", Yunan olan, ya da olmayan her kentin sahip olmak istediği bir

---

162 Spawforth ve Walker 1985, s.80.

kamusal yapı haline geldi. İmparator kültü için bir tapınağa sahip olan kentler, ikinci tapınak için izin almaya çalıştılar. Bazı kentler de farklı imparatorlara adanmış iki tapınağa birden sahip oldular. Bu konuda Anadolu kentleri arasında yaratılan rekabetin tek nedeni İmparatoru memnun etmek değildi. İmparator'dan alınan, tapınak koruyuculuğu anlamına gelen *neokoros*luk izni ait olduğu kente sadece onur değil, büyük ekonomik kazanç da sağlıyordu. Düzenlenen festival sırasında çevredeki kentlerden ve kırsal alandan gelen büyük kalabalıkların kentte yaptıkları harcamalar, sundukları kurban ve adaklar bile büyük bir gelir kaynağıydı. Zaten zengin olan Batı Anadolu'nun Ephesos, Pergamon, Smyrna, Miletos gibi büyük kentleri bu festivaller nedeniyle daha da zengin oldular [163].

Roma döneminde imparatorlara tapınma Augustus ile başlamış olduğundan onuruna *neokoros* tapınağı inşa edilen ilk imparator da odur. Yapılan araştırmalara bakılırsa, Anadolu'da Hadrianus ile bağlantılı yaklaşık 30 tapınağın altısına, Senato'nun da onayıyla *neokoros* unvanı verilmişti. Bu tapınakların bulunduğu kentler Ephesos, Smyrna, Kyzikos, Tarsus, Nikaia ve Nikopolis'tir. İmparatorun iznini alıp onun onuruna tapınak yaptıran kentler *neokoros* unvanını da bir sıfat olarak almaktaydılar. Bu kentlerdeki tapınakların bazılarının yapımına Hadrianus döneminde başlanmamış olsa da onun eliyle tamamlanmışlardı. Bu tapınaklar Smyrna'daki Zeus Arkaios-Hadrianus, Kyzikos'taki Zeus-Hadrianus ve Pergamon'daki Traianeum tapınaklarıdır. Ephesos'taki Olympieion Tapınağı'nın yapımına ise Hadrianus döneminde başlanmış, daha sonra tamamlanmıştı. Bu tapınakların hepsi oldukça büyük ve anıtsal yapılardır ve Anadolu dışında Hadrianus dönemine ait *neokoros* unvanına sahip başka bir tapınak da bulunmamaktadır. Bu bulgular Hadrianus'un Anadolu'ya verdiği önemi gösterdiği gibi, o dönemde ekonomik durumunun iyi olduğuna işaret etmektedir. Hadrianus'un yaşama geçirdiği *Panhellenia* örgütlenmesi Anadolu'da, başta tapınaklar olmak üzere birçok görkemli yapının inşa edilmesine veya onarılmasına bir ivme kazandırmış olmalıdır. Anadolu kentlerinde inşaatların ve onarımların yoğunlaştığı bu imar sürecine İmparator Hadrianus kadar yerel ölçekte, kentlerin ileri gelenlerinin de katkıda

163 Aytaçlar 2009, s.291.

bulunduğunu gösteren çok sayıda yazıt bulunmaktadır. Anadolu kent yaşamının bir diğer boyutu da halkın İmparator'a gösterdiği ilgi ve bağlılıktır. Arkeolojik araştırmalarda Anadolu'daki 32 kentte Hadrianus'a adanmış 57 ev sunağı saptanmıştır [164].

Romalılaşma sürecinde inşaatlar dışında, festivaller, tiyatro gösterileri, ünlü hatiplerin söylevleri, sanat, spor ve diğer alanlarda yapılan yarışmalar, özetle kentli yaşama ilişkin her tür eğlence ve eylem kentlerin gündelik yaşamının bir parçası haline geldi. Yerel ölçekte bu işleri örgütleyen ve yürüten yönetici azınlık ise, çok uzun bir süre boyunca, egemen Roma ile kendi yurttaşları arasındaki dengeyi başarıyla kurarak kendi varlıklarını devam ettirdiler. Bu dengenin kurulmasını ve devam etmesini sağlayan dışsal etmenlerin başında ise *Pax Romana*'nın getirdiği barış ve güvenlik ortamı ve kurulan gelişkin ulaşım ağı gelmektedir. Böylece, kentler arasındaki yolculuklar ve kurulan iletişim ağı eskisinden çok daha hızlı ve güvenli hale gelmişti [165].

Romalılaştırma sürecinin Anadolu'nun her bölgesinde aynı zamanda başlayan, aynı etkinlikle yaşanan ve aynı sonuçlara ulaşan bir olgu olmadığına daha önce değinilmişti. Bunda bölgelerin farklı tarihsel geçmişlerinin yanı sıra, imparatorların kişisel yaklaşımları, öncelikleri ve izledikleri yerleşme politikaları da önemli bir rol oynadı. Bu bağlamda, iki yüzyıl süren barış döneminde, Pisidia'da (Göller Bölgesi) ortaya çıkan mekansal değişim ve dönüşümler, Romalıların izlediği yerleşme politikalarında askeri boyutun ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir. Arkeolojik bulgular Toros dağlarının kuzey yamaçlarını ve verimli tarım alanlarını içeren bu bölgede, Helenistik dönem ve öncesinde, doğal yolları ve geçitleri denetlemek amacıyla tepelerin üzerindeki stratejik noktalarda çok sayıda kale-kent kurulmuş olduğunu göstermektedir. Bölge Roma egemenliğine geçtikten sonra Caesar ve Augustus tarafından çok sayıda tarımsal-askeri koloninin kurulmasıyla yeniden ovalara yerleşilmişti. Roma barış döneminde (*Pax Romana*) ise bu kez Romalılar yollara ve geçitlere hakim dağların üzerinde kontrol kaleleri inşa etmişlerdi [166].

---

164 Benjamin 1951, s.58.
165 Aytaçlar 2009, s.290.
166 Özsait 1999, s.332.

Roma Barışı (*Pax Romana*) döneminin son imparatoru İS 161 yılından İS 180 yılına kadar yönetimde kalan ve başarılı bir yönetici sayılan Aurelius'tur. Onun döneminde imparatorluğun batısında ortaya çıkan veba salgını nedeniyle korumasız kalan bu bölge sınırından içeriye sızan Germen kabileleriyle yapılan savaşlara ek olarak, başkent Roma'daki iktidar kavgaları nedeniyle ortaya çıkan ve imparatorluğun her köşesine yayılan iç savaş ortamı, iki yüzyıl süren barış döneminin sonu oldu. Bazı tarihçiler, Aurelius ile birlikte, imparatorluğu yöneten son beş imparatorun Roma İmparatorluğu'nun en yüksek düzeyini, yani yükseliş dönemini temsil ettiğini düşünmektedirler [167]. İS 90'lı yıllardan başlayıp İS 190'lı yıllara kadar yaklaşık yüz yıl yönetimde olan ve Beş İyi İmparator olarak anılan bu yöneticiler döneminde bazı iyi şeyler yapılmış, örneğin iç savaştan kaçınılmış, halkın iyi yaşam koşulları, sanat ve düşünürler desteklenmiş olsa da, kadınların siyasete sokulmaması, Yahudilere ve Hıristiyanlara gösterilen şiddet ve dinsel ayrımcılık gibi olumsuz etmenlerle, İmparatorluğun doğu eyaletlerinde ortaya çıkıp sonraki yüzyıllarda parçalanmasına ve dağılmasına neden olacak bazı sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerin temelleri de bu dönemde atılmıştır [168]. Vurgulamak gerekir ki, Roma Barışı (*Pax Romana*) döneminin en önemli olgularından biri, Roma İmparatorluğu'nun doğu kentlerinden Kudüs'te ortaya çıkan tek tanrılı dinlerden Hıristiyanlığın bu dönemde çoktanrılı dinlere inanılan Akdeniz'de ve özellikle alt gelirliler arasında hızla yayılmasıdır. Daha İS 1.yüzyılda Aziz Paulus'un Anadolu'ya geçerek güney kıyılarından Ege'ye kadar yaptığı gezi sırasında Hıristiyanlığı yaymak için gösterdiği çabalar sonuçlarını vermişti [169], ancak Anadolu kentlerinin kültürel ve siyasal yaşamında bu konunun gündemin ön sıralarında yer alması için daha uzun bir sürenin geçmesi gerekecektir.

Anadolu'da kent yaşamının ve kentleşme sürecinin yükseliş dönemi sayılan İS 2.yüzyılın son imparatoru İS 193-211 yıllarında Roma İmparatorluğu'nu yöneten Kuzey Afrika kökenli Septimius Severus'tur. Yasal yollardan imparator olmadığından, onun döneminde rakipleriyle,

167 Gates 2003, s.358.
168 Çimen 2009, s.64-65.
169 Tekin 2007, s.198.

özellikle de doğu sınırında uzun bir iç savaş yaşandı. Septimius'un lejyonları, savaşlar nedeniyle her seferinde mevcut en gelişmiş yolları kullanarak, dört kez Anadolu'dan geçti ve askerlerin yiyecek, içecek, giysi, savaş donanımı gibi temel gereksinimleri bu yollar üzerindeki yerleşmelerden karşılandı. Roma kanunlarına göre, vergi karşılığı olarak yerleşmelerin böyle bir yükümlülüğü olsa da, bu uygulama halk için büyük bir ekonomik yük getirmekteydi. Buna ek olarak askerlerin yaptığı kanunsuz işler, talanlar, korumasız insanlara uyguladıkları zorbalıklar da halkla ordu arasında olumsuz bir hava yaratılmasına neden olmuştu. Bu olumsuzluklara karşın, Roma'nın tüketici konumundaki paralı askerlerinin yerel üreticiler için önemli bir pazar yarattığı da açıktır [170].

Severus döneminden önce Roma eyaletlerinde yolların yapımı eyalet valilerinin sorumluluğundaydı ve masrafları devlet hazinesinden ödenmekteydi [171]. Bu nedenle de yollara dikilen mil taşları üzerinde yolları yaptıran, ya da onartan eyalet valilerinin isimleri yer almaktadır [172]. Severus'un imparatorluğu döneminde başlayarak bu uygulamanın değiştiği, yolların geçtiği bölge halkının ve ilgili kentlerin yol yapım sürecine katıldıkları yine mil taşları üzerine yazılanlardan anlaşılmaktadır. Eyalet valileri yol yapım ve onarım sürecinin içinde yer almaya devam etseler de, Severus döneminde ve İS 3.yüzyıl boyunca mil taşları üzerine yapıma katkıda bulunanların isimleriyle birlikte imparatorların isimlerinin yazılması gelenek haline geldi ve yolların yapımı, onarımı kentlerin sorumlulukları arasında yer aldı [173].

Severus'un önemli bir özelliği, imparator olarak hiçbir kent kurmamış, hiçbir kente adını vermemiş, hiçbir kente *colonia* veya *municipium* statüsü vermemiş olmasıdır. İmparator olarak, Suriye Eyaleti dışında, eyalet sınırlarında da bir değişiklik yapmamıştı. Rakipleriyle savaştığı

---

170 Kaya 2006, s.35-36.

171 Magie 1950, s.547,

172 Roma döneminde devlet tarafından inşa edilen yolların kenarlarına belirli aralıklarla dikilen mil taşları yolculara, bir kentten çıkıp diğerine varma sürecinde yön ve mesafe saptama olanağı vermekteydi. Her biri yazıt niteliğindeki bu taşlar Roma yollarını kendilerinden önce yapılan diğer yollardan ayıran özgün bir özelliktir (Zanker 2000, s.29).

173 Kaya 2006, s.36-37.

Suriye Eyaleti'ni ise ikiye bölmüş, düşman tarafını tutan Antiokheia (Antakya) kentini cezalandırarak köy statüsüne indirmiş, Laodikeia'yı eyaletin bir bölümüne başkent yapmıştı. Benzer bir nedenle, kuzeybatıda rakip tarafın askeri karargahı olan Byzantium'u da cezalandırmış, kenti yakıp yıktığı gibi onu da köy statüsüne indirmişti [174].

İmparator Severus'un yönetimiyle başlayan İS 3.yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda ekonomik durum genel bir gerileme sürecine girmişti. Bunun en somut göstergesi gümüş Roma parası ***denarius***un sürekli olarak değerinin düşürülmesidir. İmparator Marcus Aurelius (İS 161-180) döneminde Roma İmparatorluğu'nun resmi parası olan ***denarius***taki gümüş oranı %71 iken, Septimius Severus (İS 193-211) tarafından bu oran %58'e düşürülmüş, yani para önemli ölçüde değer kaybetmişti [175]. Ellerindeki değerli madenlerin azalması nedeniyle imparatorlar, mali gereksinimleri karşılayabilmek için, değeri daha da düşürülmüş gümüş paralar bastırdılar. Sonuçta, paranın değeri düştükçe fiyatlar yükseldi, bir enflasyon döngüsü ortaya çıktı. Ellerinde değerli paralar olanlar bunları kullanmayıp sakladılar. Böylece devlet için saf gümüş bulmak giderek zorlaştığından ***denarius***un saflık oranı giderek daha da düşürüldü. İS 3.yüzyıl ortalarına, İmparator Gallienus (İS 253-268) zamanına gelindiğinde paranın saflık standardı %5 gibi çok düşük bir orandaydı. Paranın değerinin düşmesi ile tüketim mallarının fiyatlarını yükselmesi arsındaki ilişkiyi göstermek için buğdayın fiyatındaki yükselme iyi bir örnektir. İS 2.yüzyılda bir ölçü buğday yarım ***denarius***a alınabilirken İS 3.yüzyılda aynı miktar buğday ancak 100 ***denarius***a alınabiliyordu. Bu durumdan dar gelirli yurttaşlar kadar devlet de çok zarar görüyordu, memurlarına ve askerlere ödediği ücretler çok yükselmişti, buna karşın toplanan vergilerin gerçek değeri sürekli azalıyordu. Bu durumda zorunlu olarak devlet, kamu harcamalarını kısıtlamak yoluna gitti. Buna ek olarak, para kıtlığı nedeniyle devlet, vergileri mal olarak toplamaya başladı [176]. Oysa daha önceleri, Roma yönetiminin vergileri para olarak topladığı dönemde, bölgelerarası ticaret bu paranın İmparatorluk ölçeğinde dağıtımının temel yoluydu. Vergi toplama sistemindeki bu

174 Kaya 2006, s.39.
175 Magie 1950, s.682.
176 Cornell ve Matthews 1988, s.169-170.

değişiklik, uzun mesafe ticaret ilişkilerini ve ölçeğini olumsuz yönde etkiledi [177].

Ekonomik ilişkilerde ortaya çıkan bu önemli değişiklikler, Roma İmparatorluğu'nda İS 3.yüzyılda ortaya çıkan yönetsel, sosyal ve mekansal dönüşümlerin işareti sayılabilir. İmparatorluk kurumu açısından bakıldığında 3.yüzyıl tam bir kargaşa dönemi olarak nitelendirilebilir. 235-284 Yılları arasında, her biri 3 yıldan az bir süre işbaşında kalan 20'ye yakın "yasal" Roma İmparatoru görev yapmıştı. Buna ek olarak, tahta zorla el koyanların ve taht üzerinde hak iddia edenlerin sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Bu dönemde yerel ayaklanmaların sayısı da çok artmıştı. Batıdaki Roma Eyaletleri olan Hispania, Gallia ve Britania ve doğudaki Roma toprakları ayrı imparatorluklar gibi yönetilmekteydiler [178]. Bu durum Roma İmparatorluğu'nda 4.yüzyılda ortaya çıkan bölgesel *praefectus*lar sistemine geçişin bir ön evresi olarak da yorumlanabilir. Yasal imparatorlar 3.yüzyılda bu durumu önlemek için büyük çaba göstermişlerdi ve ordunun yönetiminde bazı önemli değişiklikler yapılmıştı.

Bu dönemin bir diğer önemli özelliği, Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının Akdeniz iklim kuşağının doğal sınırlarıyla çakışmış olmasıdır (Şekil 2.13). Bu doğal sınırların kuzeyinde soğuk iklim kuşağı ve güneye inmeye çalışan göçebe kavimler vardı, güneyde ise sınırlar çöle dayanmıştı. Braudel'in tanımıyla, Roma'nın egemenlik alanı olan "Akdeniz, kuzeyden gelirken ilk rastlanan zeytin ağacından, çölde karşımıza çıkan sık palmiyelere kadar uzanır. Akdeniz birliği her şeyden önce iklime dayanır ve bu çok özel iklim denizin bir ucundan öbür ucuna kadar hep aynı kalır, yaşam tarzlarına ve manzaralara benzer nitelikler kazandırır. Bu iklim yöresel yer şekillerinden hemen hemen bağımsızdır" [179]. Daha İS 106 yılında, Traianus'un imparator olduğu dönemde, Roma İmparatorluğu bu en geniş sınırlarına ulaşmış [180], bu tarihten sonra, *Pax Romana*'nın temel yaklaşımına uygun olarak yeni fetihler yapılmamıştı. Sonuçta, tarıma açılacak yeni topraklar elde edilemediği

---

177 Hopkins 1980, s.101-125.
178 Cornell ve Matthews, 1988, s.168-169.
179 Braudel 1990, s.16-17.
180 Cornell ve Matthews 1988, s.107.

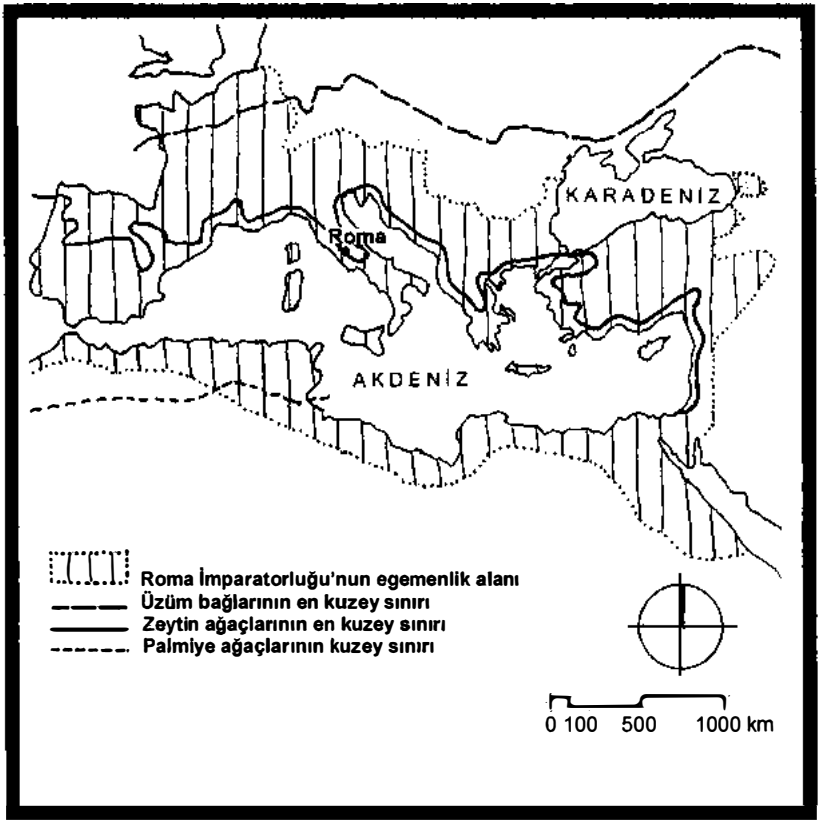

Şekil 2.13. Roma İmparatorluğu İS 4.yüzyıl başlarında en geniş sınırlarına ulaştığında bu sınırlar Akdeniz iklim kuşağının da sınırlarıydı

Kaynak: F. BRAUDEL (1989), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İstanbul: Eren Yayıncılık, s.148'de Şekil 19'dan çizildi.

gibi, savaş gücü yüksek sınır komşularının saldırılarına karşı çok uzun bir sınır bölgesini savunmak amacıyla askeri kaleler kurmak, orduyu genişletmek ve yeniden örgütlemek gibi savunma amaçlı önlemler için önemli harcamalar yapmak gerekmişti. Başka bir deyişle sınırların güvenliğini koruyabilmek için devlet gelirlerinden, şimdi hesaplanması pek olası gözükmeyen, büyük bir yatırım yapılmış olmalıdır.

Kentlere gelince, farklı kaynaklardan elde edilen bulgular İS 3.yüzyılın ikinci yarısında Roma İmparatorluğu'nda kentsel sistemin, her yerde olduğu gibi, Anadolu'da da önemli bir krize girdiğini göstermektedir [181]. Bu dönemde Anadolu kentlerinin surlarla çevrilmesi ya da eski surların onarılıp güçlendirilmesi Gotların ve Perslerin, sonra da Sasanilerin saldırıları sırasında yaşanan terörün ve güvensizlik ortamının en somut kanıtlarıdır [182]. Zaten Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da kurduğu yönetim sisteminin temel öğeleri olan kentlerin İmparatorluğun içine girdiği değişim ve dönüşüm süreçlerinden etkilenmemesi olası değildir.

İS 3.yüzyılın sonlarında, yerel düzeyde, tahta zorla el koyma girişimlerinden biri Anadolu'da yaşandı. İS 284 yılında Diocletianus, Nikomedeia'da imparator ilan edildi. Böylece İmparatorluğun ağırlık merkezi geleneksel başkent Roma'dan Doğu'ya, Anadolu'ya kaymış oldu. Diocletianus, doğu sınırında güçlenen Persler/Sasaniler ile savaşıyordu, yönetimi paylaşmak bilinciyle, Yunan kökenli bir subayı batı eyaletlerinden sorumlu imparator olarak ilan etti. İS 293 yılında ise tarih yazınında Tetrarşi, ya da Dörtler Yönetimi, olarak anılan düzenlemeye geçildi. Bu oluşum imparatorluk erkinin başkent Roma'nın dışına odaklanan dönüşümünün yasallaşması anlamına gelmekteydi. Kişisel bağlılıklara ve güvene dayanan bu yeni yönetim düzeni [183], Roma İmparatorluğu'nun Augustus ile başlayan geleneksel güçlü-merkezi yönetim sisteminin sona erdiğine ve Akdeniz İmparatorluğu'nun parçalanma sürecinin başladığına işaret etmektedir. Geç Roma İmparatorluğu, bundan sonraki ayrı bir altbölümde tekrar ele alınacaktır.

Bu altbölümde yapılan çözümlemede Roma İmparatorluğu'nun kuruluşundan bölünme sürecine girdiği 3.yüzyıl sonuna kadar Anadolu'da kurduğu bölgesel ve kentsel yönetim ilişkilerinin üst düzlemdeki kurgusu ve bu kurgunun zaman içindeki değişimi ele alındı. Bundan sonraki altbölümde ise bu kez kentlerin kendi etki alanlarıyla ve diğer kentlerle kurdukları ilişkilerinden yola çıkılarak, üst düzlemdeki oluşumlardan, değişim ve dönüşümlerden Anadolu'daki toprak-insan iliş-

181 Mitchell 1995, Cilt 1, s.4; Ostrogorsky 1999, s.27; Liebeschuetz 1999, s.4.
182 Mitchell 1995, Cilt 1, s.238.
183 Cornell ve Matthews 1988, s.170-171.

kilerinin nasıl etkilendiği ve bu süreçten kentlerin mekansal yapılarının nasıl değiştiği incelenecektir. Kısacası, Anadolu kent kültüründe Romalıların bıraktıkları ayak izlerini sürmeye devam edeceğiz.

C. Roma Egemenliğindeki Anadolu'da Toprak-İnsan ilişkilerinin Değişim Süreci, Değişen Kent Yaşamı ve Kentlerin Mekansal Nitelikleri

Roma İmparatorluğu'nda merkezi yönetim ile kentler arasındaki ilişkilerin başlangıç noktası, kentlerin üst yönetim tarafından nasıl algılandığı ve yasal olarak nasıl tanımlandığıdır. Roma yönetimi nüfus ve mal sayımları yaparken, vergileri saptarken "kent" olarak tanımlanan mekansal birim sadece kent nüfusunun odaklandığı yerleşim alanı değildi, *territorium* veya *chora* adı verilen, kentin çevresindeki tarım alanında yer alan köylerde, çiftliklerde, villalarda yaşayan nüfus da bu tanımın içine giriyordu. Zaten *colonia* (koloni) veya *municipium* statüsü verilen yerlerde yerleştirilen nüfusa hem kentte, hem de *territorium*da toprak dağıtılmaktaydı. Belgelerden kırsal kesimde toprağı olan Roma yurttaşlarının kentlerde oturdukları anlaşılmaktadır. Kentlerde oturan nüfusun vergi ödemenin dışında, devlete ve imparatora karşı ağır yükümlülükleri vardı. Kendi bölgelerindeki yollarda ulaşım için gerekli hayvanları sağlıyorlar, bölgelerinden geçen resmi devlet görevlilerini ağırlıyorlar, onların ulaşım masraflarını karşılıyorlar, sefere çıkan ordunun, kendi bölgelerinden geçerken, yiyeceğini, içeceğini ve her türlü savaş donanımını da onlar sağlıyorlardı [184]. Bunun karşılığında kazandıkları kendi yerel bağımsızlıkları idi ve bu görüntü değil, gerçek bir özerklik durumuydu. Örneğin, Roma yönetimi tarafından Batı Anadolu'da, bazı yollar ve köprüler dışında, kale, kamp, karakol, istasyon gibi denetim amaçlı hiçbir askeri ve resmi yapı yapılmadı. Kentlerde çeşitli denetim işlevlerini yerine getiren devlet memurlarının sayısı da zaten çok azdı,10-15 kişiyi geçmiyordu. Doğudaki sınır bölgesi dışında, kırsal alanda bulundurulan askeri kolluk gücü bile çok sınırlıydı [185].

İmparatorluk döneminde Roma merkezi yönetimi tarafından, genel

---

184 Jones 1971, s.141-142; Boatwright 2000, s.8.

185 Yegül 2000, s.136.

kural olarak, kentlerde kamu ve dinsel yapıların inşa edilmesi, yıpranan kamu yapıların bakım ve onarımı, yerel ölçekte kanun ve düzenin sağlanması, hamamların ve tüm kentin genel su gereksiniminin karşılanması gibi güncel konuların çözümü kentlilere bırakılmıştı. Komşu kentlerle olan veya kent halkı arasında ortaya çıkan sorunları da, karşılıklı pazarlıklar yoluyla kendilerinin çözmeleri bekleniyordu. Bu süreçte kentin ileri gelenleri aktif rol oynuyor, merkezden atanan memurlar ve üst kademe devlet görevlileri işlerin yapılıp yapılmadığını denetliyorlar ve vergilerin zamanında toplanmasını sağlıyorlardı. Nüfusunun yaklaşık 60 milyon kişi olduğu tahmin edilen Roma İmparatorluğu'nda, İS 2.yüzyıl başlarında, bütün eyaletlerde İmparator adına işleri denetleyen memur/bürokrat sayısının 10.000 kişiden fazla olmadığı düşünülmektedir. Bu görece küçük sayı, Roma yönetim sisteminin az emekle, az insan gücüyle işleyen bir sistem olduğunu göstermektedir [186].

Kentlerin kamusal hizmet ve altyapı gereksinimleri Augustus döneminden başlayarak İmparatorluğun ilk yüzyıllarında, gönüllü katılım yoluyla, kentin ileri gelen varlıklı ailelerinin parasal desteği ile karşılanmaktaydı. Anadolu'daki bazı noktasal ve dağınık örnekler ise İS 1.yüzyıl sonlarından başlayarak kentlerde yaşayan bireylerin kentsel hizmetlere verdikleri desteğin yetersiz kaldığını göstermektedir. İS 2.yüzyılda gönüllü katılım yoluyla görülen kentsel hizmetlerde bir gerileme olduğu, 2.yüzyılın sonları ile 3.yüzyılın başlarında İmparatorluğun erken dönem kentlerinde gündelik yaşamı ayakta tutan cömertlik ruhunun yerini kamusal görevleri üstlenme isteksizliğinin aldığını gösteren kanıtlar vardır. Uygulamada yaşanan bu tavır değişikliği sürecinde merkezi yönetimin kentlerin iç işlerine karışmaya başlamasının, imar sürecinde kentlilerin müdahale ve engelleme ile karşılaşmalarının önemli payı olduğu düşünülebilir. İS 1.yüzyıl sonlarından başlayarak imparatorlar kentlerin imarına ilişkin konularda kamu fonlarından yapılan harcamaları yakından izlemeye başladılar ve tek tek kentleri denetlemek için *curatore* [187] adı verilen kişiler bu iş için İmparator tarafından görevlendirildiler. Başlangıçta *curatore*lik birkaç bağımsız kenti denetlemek

---

186 Kelly 2006, s.43-44.

187 *Curatore* Latince bir kelimedir. Yunanca karşılığı ise *auditor*dur (Jones 1971, s.136).

ve İmparatora bilgi vermek için yüksek kademeden bir memura, ya da senatöre verilen önemli bir görevdi. İS 2.yüzyıl sonlarında Bithynia'nın üç önemli kenti olan Nikomedeia (İzmit), Nikaia (İznik) ve Prousa'yı (Bursa) denetlemek üzere İmparator tarafından bir senatör *curatore* olarak atanmıştı. Bu bağlamda İmparatora verilen yazılı bilgiler arasında para sıkıntısından çok, kamu fonlarının kötü yönetilmesi, başlatılıp da tamamlanmayan gereğinden büyük yapım projeleri, kamu fonlarının bireylerin zimmetine geçirilmesi gibi konular yer almaktadır [188].

Yazılı kaynaklar ayrıca İS 2.yüzyıl başlarından başlayarak kentlerde yeni yapıların inşa edilmesi için Roma'dan izin alınması gerektiğini göstermektedir [189]. Kayıtlar kamu fonlarından yapılacak harcamaların yanı sıra, özel kişilerin yaptıracağı tiyatro, amfitiyatro gibi kamu yapılarının da ancak imparatorun izniyle yapılabildiğine işaret ediyor [190]. Bu bağlamda Roma ile eyalet kentleri arasındaki olumsuz ilişkilerin ortaya çıkması ise İS 2.yüzyıl sonlarında oldu [191]. Zaman içinde merkezi yönetimin kentleri denetleme biçimi nitelik değiştirdi. İS 3.yüzyıl ortalarında *curatore* olan kişilerin bir tek kendi kentinden sorumlu, o kentin yurttaşı olan, yasa dışı uygulamalara karşı kentlerinin mülklerini ve rantlarını koruyan kişiler olduğu görülmektedir. Kentlerin imarı için verilen harcama izinleri ise merkezi yönetimden değil, kent meclisinden alınan izinlere dönüştü. İS 3.yüzyılda merkezi yönetim, yapılan başvuruların sayısındaki artış nedeniyle olsa gerek, müdahaleleri yönlendirecek kararnameleri çıkartan konumda yer aldı, kentlerin imarı konusunda doğrudan taraf olmadı [192]. Vurgulamak gerekir ki, kentlerin kamusal hizmetler için yaptığı harcamaların düzeyi, ölçeği ve bireylerin kentleri için yaptıkları harcamaların artması, dönemin genel zenginliğinin bir kanıtı olduğu kadar kentsel yaşam kalitesine verilen önemin de göstergesidir.

Erken İmparatorluk döneminde ekonomi belirgin olarak büyümüştü, bunun nedeni ve en iyi göstergesi, yerleşmelerin sayısının ve dağı-

---

188 Cornell ve Matthews 1988, s.112.
189 Boatwright 2000, s.9'da 26 no.lu dipnot.
190 Jones 1971, s.136.
191 Boatwright 2000, s.10.
192 Jones 1971, s.137-138.

lım yoğunluğunun artmasıdır. Asia Eyaleti'nde kendi adına para basan kentlerin sayısı İS 1.yüzyılda 154 iken İS 3.yüzyılda bu sayı 246'ya yükselmişti [193]. Buna ek olarak İS 2.yüzyıl kayıtlarına göre Bithynia (13), Pontus (11), Paphlagonia (6), Galatia ve Lykaonia (20), Phrygia (yaklaşık 45), Mysia (11), Lydia'da (20) toplam 130 kent olduğu tahmin edilmektedir. Ancak, bunların çoğunluğu küçük kentlerdi. 2. Yüzyıl ortalarında Anadolu'nun en büyük kentleri olan Ephesos, Smyrna ve Pergamon'un nüfusları yaklaşık 80.000-200.000 kadardı. Nüfusları 25.000 kadar olan orta büyüklükteki kentler arasında Nikomedeia, Kyzikos, Ankyra, Thyateira ve Sardis bulunuyordu. Kentlerin çoğunluğu ise 5.000-15.000 nüfus grubuna girmekteydi. Nüfusları 3.000 ve daha küçük, köylerden az büyük bir grup kent daha vardı [194]. Roma yönetimi tarafından Anadolu'da kurulan koloniler de hem nüfus hem alan olarak küçük yerleşmelerdi. Pisidia'da koloni statüsünde kurulan Antiokheia, bölgesinin en büyük ve gelişmiş kentlerinden biri olduğu halde nüfusunun 10.000'i geçmediği hesaplanmıştır [195], yerleşim alanı ise yaklaşık 40 hektar kadardır [196].

Roma İmparatorluğu'nun farklı eyaletlerinde kentleşme düzeyinin ve kentlerin büyüklüklerinin birbirlerinden ne kadar farklılaştığını ve Anadolu'nun bu konuda nerede durduğunu göstermek açısından, fethedilerek İmparatorluğa katılan batıdaki en son eyalet olan Britania (İngiltere) ve İmparatorluğun tahıl deposu işlevi gören Afrika Eyaletleri ile bir karşılaştırma yapmak yararlı olacaktır. Roma İmparatorluğu'na katıldıktan sonra kentleşme süreci, kolonilerin (*coloniae*) kurulmasıyla başlayan Britania'da [197], bir askeri garnizonun (*castrum*), bir limanın veya bir su kaynağının çevresinde yerleşen veya özellikle sınırlarda yerel kabilelerin yöneticileri tarafından koruma amacıyla kurulan kaleler (*oppida*) çevresine yerleştirilen nüfus yeni kentin çekirdeğini oluşturmuştu. Romalıların yeniden planladıkları bu yerleşmelerde inşa ettikleri *forum*, tapınak ve başta hamamlar olmak üzere, diğer kamu yapıları

---

193 Levick 1987, s.337.
194 Mitchell 1995, Cilt 1, s.243-244.
195 Mitchell 1995, Cilt 1, s. 244'de 13 no.lu dipnot.
196 Lyttelton 1987, s.41'de Şekil 7'den hesaplandı.
197 Abbott ve Johnson 1926, s.4-7.

Romalılaştırma sürecinin aracı olarak işlev gördüler, Roma kültürünün ve yönetiminin fethedilen bu topraklara yerleşmesini sağladılar. Britania'daki bu kentleşme süreci Augustus döneminde başladı, İS erken 2.yüzyılda Hadrianus döneminde en üst noktaya ulaştı, sonra da zaman içinde hızını kaybetti. Örneğin Galler bölgesinde daha İÖ 1.yüzyıl ortalarında, farklı büyüklükte 115 yerleşmenin adı geçmektedir. Başlangıçta kentsel nitelikte olmayan bu yönetim birimleri, zaman içinde birer kente dönüştüler. Bu yerleşmeler önemli üretim veya ticaret merkezleri değildi, yerel gereksinimler için üretim yapan, kendine yeterli yerlerdi. İS 3.yüzyıldaki Germen istilalarına kadar, çoğunun surları yoktu. Nüfusları da yoğunlukları gibi oldukça küçüktü, 17.000 ile 500 arasında değişiyordu [198].

Roma İmparatorluğu'nun Afrika'daki eyaletlerine gelince, oradaki kentlerin çoğunluğunun ortalama nüfusları 5.000-15.000 arasında değişiyordu. Yaklaşık on kadar kentin nüfusu 20.000'in üzerindeydi. Pön Savaşlarından sonra yeniden inşa edilen Kartaca'nın nüfusu 100.000'e, İmparator Septimius Severus'un doğduğu yer olan Leptis Magna'nın nüfusu ise 80.000'e ulaşmıştı. Büyük kentlerin hepsi liman kentleri olmaları nedeniyle deniz taşımacılığında önemli bir merkez konumuna gelmişler ve nüfusları artmıştı [199]

Bazı Roma tarihçileri İS 2.yüzyılda Roma İmparatorluğu'nu yerel ölçekte kendi kendini yöneten kent-devletlerinden oluşan geniş bir federasyon olarak betimleseler de [200], bu doğudaki eyaletler için geçerli değildir. Örneğin Anadolu'da Roma yönetimindeki Yunanlar *polis*i kendi kendini yöneten, özerk bir politik olgu olarak değil, kültürel öğelcriyle sürdürüyorlardı. *Pax Romana* (Roma Barışı) döneminde farklı kentlerin yurttaşları *chora*da oturuyor, kenti sosyal ve yönetsel merkez olarak kullanıyorlardı. Yazılı belgeler varlıklı kentlilerin İS erken 3.yüzyılda kırsal alanda, köylerde oturduklarını ve oralara gömüldüklerini göstermektedir. Köylerin ise bağımsız olduğunu, kırsal toplulukların kendi sorunlarını ve anlaşmazlıklarını kendi başlarına çözdüklerini gös-

198 Pounds 1971, s.29-31. Pounds'un yaptığı hesaplamalarda bu yerleşmelerin ortalama nüfus yoğunluğu 125 kişi/hektar olarak alınmıştır.

199 Freeman 2003, s.523.

200 Rostovtzeff 1926, s.130.

teren yazılı belgeler vardır. Bunlara göre köyün yöneticisi ve din görevlisi çoğunlukla aynı aileden gelmekteydiler. Bu durum İS 2.yüzyılda başlamış ve İS 3.yüzyıl ortalarında başlayan ekonomik kriz dönemi öncesine kadar devam etmiş olmalıdır. Kırsal alanda yaşam kalitesi kentlerde olduğu kadar yükselmemişti. Pazar işlevi gelişen köylerin kasabaya dönüştüğünü kanıtlayan belgeler de yeterli değildir [201].

Romalılaştırma sürecinde hedef alınan kültürel değişim, eyalet ekonomisindeki fırsatlar ve kentleşme ile sağlanıyordu. İnşa edilecek yeni yapılar, ya da düzenlenecek festivaller için talep yöneticilerden değil eyalet halkından geliyordu. Kırsal alanda bile gözle görülür bir değişim vardı. Lydia'da, Mysia'da, Bithynia'da, Phrygia'nın bazı bölümlerinde, Lykaonia ve Kilikia'da belirli bir köy yapısı ve yerel varlıklı seçkinler vardı. Bunlar kendilerine "iyi adamlar" ya da "önderler" diyorlar ve kendilerini yerel halktan ayrı tutuyorlardı. Bunun nedeni sahip oldukları büyük toprak ve hayvan sürülerinden gelen gelir ile Yunan-Roma kültürünü sahiplenmiş olmalarıydı Bu aileler bulundukları yerlerde yerel ofisleri ve oluşmuş köy meclislerini denetimleri altında tutuyorlardı. Bu grubun içinde az sayıda Roma yurttaşı olan, bazıları ordudan emekli olan, acemi asker olarak Kapadokia ve Syria'dan derlenen ve uzun zaman sonra evlerine geri dönenler vardı ve bunlar Romalılaştırma sürecinde kültürel değişimi gerçekleştirecek güçte bir grup da değildiler. Ancak, Roma Anadolusu ne kentlerde ne de köylerde Helenistik dönemdeki Anadolu'ya hiç benzemiyordu [202]. Bu değişimi anlamak için Roma egemenliğindeki Anadolu'da toprak-insan ilişkilerini ve temel üretim aracı olan toprağın mülkiyetindeki değişim sürecini daha yakından incelemekte yarar vardır.

Asia ve Bithynia Eyaletleri Roma'ya bağlandıktan sonra konulan vergilerin yerel toprak sahiplerini topraklarını satmaya veya ipotek etmeye zorladığını gösteren kayıtlar bulunmaktadır. Bundan önceki altbölümde de değinildiği gibi, eyalet sisteminin kurulmasından daha erken tarihlerde iş yapmak için Anadolu'ya gelen Romalı iş adamları, para karşılığı toprak alarak, toprağın el değiştirme sürecine katıldılar.

---

201 Gregory 1997, s.548-549.

202 Gregory 1997, s.554.

Bu süreç yerel düzeydeki büyük toprak sahipliğinin, toprağın tek elde toplanmasının önünü kesti [203]. Orta Anadolu'da ise durum farklıdır. Buraya damgasını vuran büyük toprak sahipleri Asia Eyaleti'nin önemli kentlerinin seçkin aileleri, kolonilerin İtalyan kökenli aileleri, Güney Anadolu'nun ve Suriye'nin iş merkezlerinden gelen kişilerdi. Galatia ile olan ilişkilerini bölge Roma yönetimine geçmeden önce, oranın politik olarak denetimini ellerinde tutan kişiler aracılığıyla kurmuşlardı ve içlerinde en varlıklı olanlar, Caesar ve Augustus ile başlayan koloni kurma sürecinde Anadolu'ya kolonist olarak gelen İtalyan kökenli ailelerdi. Bunlar resmi, ya da diğer yollardan gelip yerel koşulların yarattığı olanakları kullanmış, Roma'nın büyük toprak sahipliğini himaye eden politikasından yararlanmışlardı. Erken İmparatorluk döneminde Roma yönetimindeki bölgelerde toprak mülkiyetinin dönüşümü incelendiğinde, bu topraklar alan olarak küçükse kira, satış, ya da veraset yoluyla el değiştirdiği görülmektedir. Kent çevresindeki zenginlere ait çiftlikler ve büyük mülkler ise geç yüzyıllara kadar aynı ailenin elinde kalmıştı. İtalya kökenli kolonistler arasında İS 1.yüzyılda evlenme yoluyla ailelerin yer değiştirdiği örnekler de vardır. Bu aileler arasında, aynı zamanda büyük toprak sahibi olan, yüksek dereceli devlet memurları ve senatörler bulunmaktadır. Örneğin, Pergeli bir aile kolonist olarak Anadolu'ya gelmiş, kendi seçimi olarak doğuya taşınmış, orada iyi topraklara ve iş olanaklarına sahip olmuş, sonra ailenin reisi Senato'ya seçilmişti. İtalya kökenli Pamphylialı bir aile de Orta Anadolu'da geniş topraklara sahipti [204].

Roma döneminde Orta Anadolu platosunun mülkiyet tarihi incelendiğinde birbirini izleyen üç etap dikkati çekmektedir. İÖ 1.yüzyılda azatlı köleler tarafından işletilen, devlete ait büyük hayvan çiftlikleri kurulmuştu. İkinci etapta İtalyan kökenli aileler buralarda mülk edinmişlerdi. Üçüncü etapta ise, İmparator Hadrianus (117-138) döneminde platoda ilk kez bir imparatorun toprak sahibi olma talebi toprak mülkiyetinde önemli bir değişim sürecinin yaşanmasına neden olmuştu. Hadrianus, toprakları ilk sahibinden veya sahiplerinden alan ilk impara-

---

203 Mitchell 1995, Cilt 1, s.154.
204 Mitchell 1995, Cilt 1, s.151-152.

tordu ve bu sürecin başladığı yer Laodikeia idi. Ancak el değiştiren topraklar bu kent ile sınırlı kalmadı, süreç bütün platoya yayıldı. Özellikle de Galatia ile Asia Eyaletlerinin sınırını oluşturan Phrygia Paroreius'u kapsadı [205]. Yazılı kaynaklara göre, Hadrianus'tan sonra Anadolu'da, Asia Eyaleti'nin yönetiminde bir değişiklik yaparak "malikane" (*villa*) niteliğindeki geniş toprakları kendi mülkiyetine geçiren Septimius Severus'tur [206]. Severus'un (193-211) imparator olduktan sonra savaşarak öldürdüğü rakiplerinin ve onları destekleyen senatörlerin topraklarına el koyarak bu mülklere sahip olduğu olasılığı üzerinde durulmaktadır [207].

Orta Anadolu platosunun dışındaki alanlarda mülkiyet durumunu etkileyen başka nedenler vardı. Augustus döneminde gerçekleştirilen kolonileşme sürecinde Roma'nın elindeki toprakların bir kısmı kolonistlere dağıtılmış, kalanı devlete ait topraklar statüsüne geçirilmişti. Başka bir deyişle, bu topraklar yerel önderlerden alınıp Geç Cumhuriyet dönemi ile Erken İmparatorluk döneminde Anadolu'ya gelip yerleşen varlıklı Romalı girişimcilere verilmişti. Örneğin, İkonium (Konya) ile batısındaki Pisidia'da (Göller Bölgesi) Roma kolonileri kurulduğunda, toprakların büyük kısmı küçük parsellere bölünerek kolonistlere dağıtılmıştı. Bu durum özellikle Antiokheia çevresindeki verimli toprakları kapsamış ve bölgede yerel büyük toprak sahipliğinin oluşumunu engellemişti [208]. İS 2.yüzyılda ise bu toprakların büyük kısmı, o dönemde yaşamın her alanındaki egemen güç olan İmparatorun mülkiyetine geçirildi. Özetle, Anadolu'da İS 1.yüzyıl bireysel fırsatların yaratıldığı, İS 2.yüzyıl ise merkezi yönetimin sağlamlaştığı, güçlendiği dönemdir.

---

205 Mitchell 1995, Cilt 1, s.156.

206 "*Villa* terimi hem Napoli Körfezi'ndeki zengin Romalıların saray yavrusu malikanelerini hem de eyaletlerin her yerinde rastlanan konforlu çiftlik evlerini kapsayan geniş bir terimdir. Eyaletlerdeki çiftlik evlerinin *villa* olarak nitelenabilmesi için ya yapının tasarımında ya da dekorasyonunda Romalılaştırmaya ilişkin bazı kanıtların bulunması gerekir" (Freeman 2003, s.520). Metinde "çiftlik"ten ayırmak amacıyla, *villa*nın karşılığı olarak "malikane" terimi kullanıldı.

207 Magie 1950, s.681; Kaya 2006, s.37.

208 Psidia'daki Antiokheia kolonisinin toprakları önceden Men Askaenus tapınağına aitti. Bu toprakların İtalya kökenli ailelere çiftlik olarak dağıtılmış olduğu yazılı kaynaklarda geçmektedir (Mitchell 1995, Cilt 1, s.151).

Roma eyalet yönetimi altında Romalı veya İtalya'nın diğer kentlerinden gelen yerleşimciler eliyle büyük toprak mülkiyetinin ortaya çıkışı yaygın bir olguydu, ancak her yeri kapsamıyordu. İS 2. ve 3.yüzyıllarda ise İmparatora ait mülklerin büyümesi ve çoğalması her yerde ortaya çıktı, her yeri kapsadı. Bölgenin önde gelen kişileri olan eski büyük toprak sahiplerine gelince, onlar uzak yerlerde toprak edinme yoluna gittiler [209].

Roma'nın egemenliğindeki Anadolu'da topraktaki mülkiyet ilişkilerinde ortaya çıkan bu değişim süreci Helenistik dönemde kurulan sosyal tabakalaşmayı değiştiren en önemli etmendir. Helenistik dönemde toplumun ve kentlerin en dinamik öğesi olan ve çoğunlukla bölgesel ve bölgelerarası ticarette söz sahibi geniş orta sınıfın yerini, Roma döneminde büyük toprak sahibi olan, çoğunluğu kırsal alandaki malikanelerinde (*villa*) oturan, görece az sayıdaki varlıklı seçkinler almıştı. İmparatordan sonra kentlerin imarında ve kamusal hizmetlerin yönetiminde söz sahibi olan bu büyük toprak sahibi ailelerin yerel ölçekteki mekansal dağılımları konusunda en ayrıntılı çalışma yapılan yerlerden biri Kuzey Phrygia'dır. Helenistik dönemde bu alan yoğun olarak iskan edilmemiş, fazla Helenleşmemiş ve toprakları yoğun biçimde kullanılmamış bir bölgeydi. Bu özellikleri nedeniyle de, daha önce değinildiği gibi, bu bölge, Erken İmparatorluk döneminde koloniler kurularak devlet eliyle en yoğun Romalılaştırma sürecinin yaşandığı yerlerden biri oldu. Bu bölgenin kentlerinden olan Appia İÖ 1.yüzyıl ortalarında kamu yapılarıyla ortaya çıktı ve adına para bastırdı, aynı zamanda da İtalyan girişimcilerinin dikkatini çekti. Bu ailelerden biri İtalya'nın Latium bölgesinden gelmişti. İS 2.yüzyıl sonlarında aile fertlerinden biri Asia Eyaleti'nin yüksek dereceli rahibi olmuştu. Bu din görevlisi aynı zamanda da Appia yakınlarında mülkü olan büyük toprak sahiplerinden biriydi. Ailenin diğer fertleri ise yakındaki kentlerden Aezani, Tiberiopolis, Kidyessus, Prymnessus, Stektorium ve Dorylaeion'a dağılmışlardı ve Psidia'daki Antiokheia, Karadeniz'deki Sinope ve Ege'deki Smyrna kentleri ile ilişkileri vardı. Bu aile gibi Phrygia'da ve Galatia'da büyük toprak sahibi olan çok sayıda aile vardı [210]. Bu ailelerin bölge dışında

---

209 Mitchell 1995, Cilt 1, s.157.

210 Mitchell 1995, Cilt 1, s.158 ve 161.

Sinope (Sinop), Smyrna (İzmir) gibi liman kentleriyle kurdukları ilişkilerin dış ticaret boyutu olduğu gibi, bölge ve bölgelerarası ölçekte, Anadolu'da bir ilişkiler ağı oluşturduğu varsayılabilir. Yapılan araştırmalar, gündelik yaşamda çok etkin bir role sahip olduğu anlaşılan bu büyük toprak sahibi varlıklı kesimin toplam nüfus içindeki payının oldukça küçük olduğunu göstermektedir. Nüfusu 60 milyon kişi olan Roma İmparatorluğu'nda bu varlıklı kesimin 200.000 kişiden daha az olduğu (nüfusun binde 3'ü) düşünülmektedir [211]. Anadolu'dan bir örnek vermek gerekirse, Bithynia-Pontus Eyaleti'nin orta büyüklükteki kentlerinden biri olan Prusa'da (Bursa) büyük toprak sahibi en zenginler 200-300 kişi kadardı. Yazılı kaynaklar bu küçük grubun zamanını ziyafet sofralarında, av partilerinde geçirdiklerini ve kamu görevlerinde çalıştıklarını gösteriyor. Kamu görevlerinin sayısı sınırlı olduğundan, kentsel hizmetlerin görüldüğü bu görevlere seçilebilmek için aralarında kıyasıya bir yarışma söz konusuydu [212]. Bu tür görevler ücret karşılığında yapılmasa da bir güç ve statü göstergesiydi ve İmparatora yakın olmak, Roma üst yönetimi ile doğrudan ilişkide olmak her düzeydeki sorunun çözülmesi için gerekli tek koşuldu. Örneğin, küçük ölçekli işler için kentlerin kendi meclislerinden karar çıkartmak yeterli olsa da, kentlere inşa edilecek her türlü büyük kamu yapısı (hamam, tiyatro, tapınak vb.) ve altyapı (su kemeri, kanalizasyon, yol vb.) için doğrudan İmparatorun onayını almak gerekiyordu. Roma üst yönetiminin zaman zaman israfı önlemek için bazı tedbirler aldığı dikkati çekmektedir. Kamu binalarının inşa edilmesi konusunda yerel zenginlerin öncü olma tutkusu o kadar artmış olmalı ki, İS 2.yüzyıl ortalarında, İmparator Antonius Pius (İS 138-161) döneminde, yurttaşları rahat ettirecek sayıda bina ile donatılmış olan kentlerde, yeni binaların inşa edilmesi için yapılacak bağışların mevcut yapıların bakımına aktarılacağı konusunda bir yasa çıkarılmıştı [213]. Bu karardan, kentlerdeki kamu yapılarının bakımının ve onarımının da merkezi yönetim tarafından denetlendiği anlaşılmaktadır.

---

211 Kelly 2006, s.110.
212 Kelly 2006, s.44-45.
213 Ferrero 1990, s.129.

Bütün bu önlemlere karşın, Roma yönetimi Anadolu'da sosyal dengeyi kurmak ve sosyal dayanışmayı sağlamak için bütünüyle kentlere bağımlı bir politika izledi ve önceden kurulmuş olan veya yeni kurulan kentlere kendilerini yönetmek konusunda güven gösterdi. Kentler ise Helenistik dönemden bütünüyle farklı bir toplumsal yaşama göre örgütlendiler. Kentlerdeki kamusal yapılar ve mekanlar kent kültürünün baskın ve gerekli öğeleri olarak ortaya çıktılar. İmparatorlar İS 1. ve 2.yüzyıllarda kentlerde inşa edilen kamu yapılarına destek verdiler. İS 2.yüzyıl sonları ile 3.yüzyıl ortalarını kapsayan, yani Severus Hanedanı'nın yönetimde olduğu dönem [214], eyalet kentlerinde başlayan, kamusal yaşamda ortaya çıkan gelişmenin doruk noktası ve yeni bir kamusal ideolojiye geçiş döneminin başlangıcı sayılmaktadır. Kent yaşamının Roma döneminde değişen ideolojisinin değişmez iki özelliği vardı. Bunlardan birincisi, Roma döneminde kentler üretim değil, etkin yönetim merkezleriydiler. İkinci önemli özellik ise, kentler, işlevleri ne olursa olsun, sayıları 5.000 ile 30.000 arasında değişen Roma yurttaşını veya yurttaş olmayanı bir araya getirip, kurumları aracılığıyla aralarında ilişki kurarak bir topluluk yaratıyorlardı. Devlet ise, kurumları aracılığıyla, toplumda düzeni kurarak, iyi işleyen pazar sistemini geliştirerek, vergileri ve diğer servisleri Roma'nın çıkarlarına göre düzenleyerek, üretim ve tüketimi yönetiyordu. Kentlerde düzenlenen dinsel içerikli festivaller, yarışmalı oyunların kapsadıkları spor, müzik, tiyatro aktiviteleri de, Anadolu'da ve diğer doğu eyaletlerinde eskiden Helen kültüründe var olan kamusal yaşamdaki günlere benzer bir ortam yaratmıştı. Yunan toplumunda başlangıçtan beri dinsel amaçlı festivaller ve sportif yarışmalar kentlerin güncel yaşamının önemli bir parçasıydı. Roma egemenliğindeki Anadolu'nun bütün kentlerinde yarışmalı festivaller sosyal-kamusal yaşamın önemli bir boyutu olarak ortaya çıktı ve bölge kentleri arasındaki iletişimin kurulmasında bir araç oldu. Bu yarışmalar ya atletik, ya artistik, ya da her ikisini birden kapsıyordu, kazanan

---

214 Severus Hanedanı, 193 yılında kısa bir süre imparator olan Pertinax ile başlayıp 222-235 yıllarında yönetimde kalan Alexander Severus ile sona erer. Hanedanın Roma'da ve eyalet kentlerinde yaptırdıkları önemli kamu yapılarıyla isimleri en bilinen imparatorları Septimius Severus (193-211) ve Caracalla'dır (211-217).

yarışmacılara ödüller dağıtılıyor, isimleri yazıtlara geçiriliyordu. Augustus döneminde yoğunluk kazanan yerel festivaller diğer imparatorların dönemlerinde de, sıklığı ve niteliği zaman içinde değişse de, devam etti. İki yılda bir yapılan bu yarışmalı gösteriler, Asia Eyaleti'nde Ephesos, Smyrna ve Pergamon arasında, Bithynia Eyaleti'nde Nikomedeia ile Nikaia arasında, Galatia Eyaleti'nde Ankyra ile Tavium arasında, Lykia'da Myra ile Limyra arasında dönüşümlü olarak yapılmaktaydı. Önceleri yerel ölçekte örgütlenen bu yarışmalı oyunlara İS 3.yüzyılda İmparatorlar da destek verdiler [215].

Anadolu'daki kentlerde zaman içinde ortaya çıkan mekansal öğeler, imar süreci ve inşa edilen kamu yapılarının mimari özellikleri, Roma İmparatorluk yönetiminin değişen ideolojisinin en somut kanıtlarıdır. Anadolu'daki eyaletlerde devlet tarafından yaptırılan kamusal yapıların bu kapsamda incelenmesi benzer sonuçlar vermektedir. Devlet tarafından yaptırılan yapılar, yoğun bir faaliyet alanı olarak Augustus döneminde başladı, İS 2.yüzyıl ortalarına kadar devam etti, İmparator Hadrianus döneminde doruk noktasına ulaştı ve o dönemden sonra da hızlı bir düşüş oldu. İS 3.yüzyılda ise devletin ilgisi başka bir yöne kaydı, yollar, askeri tesisler ve kent surlarının yapımı ya da onarımı ön plana çıktı.

Roma İmparatorluğu'nun eyaletlerinde imparatorların kentleşmeye, kentlerin gelişmesine ve imarına verdikleri önem, öncelik ve destek, bundan önceki altbölümde incelenmişti. Buna ek olarak imparatorlar önemli saydıkları eyalet kentlerine ***metropolis*** unvanı vererek onları ödüllendirdiler [216]. Anadolu'da çeşitli imparatorlar tarafından, belirli dönemlerde ***metropolis*** unvanı verilen kentler arasında Asia Eyaleti'nde Ephesos ve Pergamon, Bithynia'da Nikomedeia (İzmit) ve Nikaia (İznik), Pontus'ta Amaseia (Amasya), Neokaisareia (Niksar) ve Nikopolis (Eskihisar), Lykia'da Tlos, Patara, Myra, Telmessos, Galatia'da Ankyra ve Pamphylia'da Perge yer almaktadır [217]. Bu kentler kendi bölgelerinin

---

215 Mitchell 1995, Cilt 1, s.198-199 ve 217-225.

216 *Metropolis* sözcüğü Helen dilinde ***mater*** (ana) ve ***polis*** (kent) sözcüklerinden oluşmuştur ve "anakent" ya da "Ana Tanrıçanın Kenti" anlamında kullanılmıştır (Umar 1993, s.568).

217 Boatwright 2000, s.104; Erzen 1946, s.53; Pekman 1989, s.35.

en önemli kentleri olsalar da yerleşim alanının büyüklüğü, nüfus ve Anadolu genelinde yönetsel kademelenmedeki yerleri açısından türdeş bir grup oluşturacak yerleşmeler değillerdir. Bu altbölümde, bölgesel farklılıkların getirdiği zenginliği de dikkate alarak, imar faaliyetlerinin ve kentsel öğelerin türlerinden yola çıkarak, çoğunluğu bu gruptan olmak üzere, farklı bölgelerden seçilen, farklı büyüklükteki kentler arasında karşılaştırmalı bir çözümleme yapmakla yetineceğiz.

Romalıların Anadolu'yu parça parça egemenlikleri altına almaya başladıkları İÖ 2.yüzyıl ile Roma Barışı'nın (*Pax Romana*) sona erdiği İS 200 yılları arasında geçen yaklaşık dört yüzyıl içinde Anadolu'nun mekansal yapısı ve görüntüsü tümden değişirken, kentlerin gündelik yaşamında ve mekansal yapılarında da önemli değişim ve dönüşümler ortaya çıktı. Bundan önceki altbölümde incelendiği gibi, Anadolu'nun parça parça Roma eyalet sistemine katılma sürecinde bir yandan mevcut kentlere yeni statüler verilirken, İÖ 1.yüzyılda Caesar ve Augustus dönemlerinde kurulan kolonilere yerleştirilen İtalya kökenli nüfusa kırsal alanda ve kentlerde toprak dağıtılmıştı. Kentlerde oturan bu yeni toprak sahipleri Roma vatandaşı olarak hukuk açısından kazandıkları ayrıcalıklar nedeniyle kısa zamanda zengin oldular ve kentlerin yaşamında etkin konuma geldiler. Onların da katkılarıyla, Anadolu kentlerinde, o zamana kadar rastlanmayan, İtalya'daki kentlere özgü, bazı yeni yapı tipleri ve kentsel öğeler inşa edilmeye başlandı. Bu altbölümde bunların içinde özellikle:

- Halka açık büyük Hamam-Gymnasium/Palaestra yapı kompleksleri
- Sütunlu caddeler/portikolar ile tanımlanan ana akslar
- Anıtsal çeşmeler (*nymphaeum*)
- Zafer/Şeref Takları
- Gıda maddelerinin satışında özelleşmiş pazar yerleri (*macellum*lar)
- Bazilikalar
- Amfitiyatrolar

üzerinde durulacaktır.

Roma İmparatorluğu'nda yolları, konutları, merkezi ve anıtsal kamu yapılarını mekansal olarak örgütleyen kapsamlı kent planlaması örneğinin sayısı azdır. Buna karşın büyük ölçekli kamu yapıları ve yapı grupları, diğer eyaletlerde olduğu gibi, İmparatorluk döneminde Roma egemenliğindeki Anadolu kentlerinin de simgeleri oldular [218]. Bu yapı gruplarının başında anıtsal ölçekteki hamam-*gymnasium* yapı kompleksleri gelmektedir. Anadolu'nun Roma mimarlığına yaptığı önemli ve özgün bir katkı sayılabilecek bu yapı kompleksi, çevresi sütunlarla çevrili kare ya da dikdörtgen formunda geniş bir açık mekan olan *palaestra*ya sahip Yunan *gymnasium*u ile tonozlu büyük salonlara sahip Roma Hamamı'nı bir araya getiriyordu. Böylece Romalıların İtalya'da geliştirdiği kendine özgü, sıcak su ile yıkanmaya ve eğlenceye yönelik, halka açık bir mekan olan hamam Anadolu'da önemli bir dönüşüm geçirerek yeni işlevler yüklenmiş ve İS 2.yüzyıla gelindiğinde sadece kentlerde değil, en zor ulaşılan köylerde bile güncel yaşamın temel gereksinimlerinden biri haline gelmiş oldu [219].

İtalya'da, özellikle de başkent Roma'da hamamlar, sosyal işlevi olan zevk ve eğlence merkezleriydi. Kentlerin varlıklı yurttaşları konut alanlarına dağılmış çeşitli hamamlarda vakit geçiriyorlardı. Roma'nın limanı olan Ostia ve Kuzey Afrika'daki lejyon kolonisi Timgad gibi küçük kentlerde de durum farklı değildi. Kentliler için zenginlerin katılımıyla yaptırılan bu hamam merkezli yapı kompleksleri kentsel yaşam kalitesine önemli düzeyde katkıda bulunan kent öğeleriydi. İmparatorluk döneminde anıtsal boyutlara ulaşan bu büyük yapı grupları kentlerdeki kamu yapıları içinde en gözde lüks tüketim mekanlarıydı ve İmparator ile patronların kentlere getirdiği yaşam standartlarının da garantisiydiler. Bu hamam merkezli yapı grupları sahip oldukları portikolar [220], çeşmeler, su kanalları, kanalizasyon sistemleri, taş döşeli yaya yolları ve diğer özellikleri nedeniyle konut ve diğer kamu alanları için de aynı

---

218 Zanker 2000, s.41.

219 Yegül 2010, s.180-181.

220 Portiko Roma kentlerinde bir kamu alanının iki yanında yer alarak onun sınırlarını belirleyen, arkasında çoğu kez dükkanların yer aldığı, tek katlı, üstü saçakla örtülü, yaya yolu niteliğindeki sütunlu geçiş alanıdır. Helenistik dönemdeki *stoa*nın benzeridir (Saltuk 1993, s.144).

derecede gerekli çevre standartlarını tanımlamaları açısından kentler için önem taşımaktaydılar. Kent içindeki yer seçimi açısından ise bu büyük kamu yapılarının en önemli özelliği kent merkezinin dışında yer almaları ve kentlerin politik-dinsel merkezleri ile belirli bir ilişkilerinin kurulmamasıdır. Hamamların kent içindeki dağılımlarını belirleyen etmenler uygun büyüklükte bir alanın bulunması ve o çevrede bu kamu kullanımına belirli bir talebin ortaya çıkmasıdır. Bu nedenle hamamlar çoğu kez kent nüfusunun yoğun olduğu konut alanlarının kenarlarında [221] veya *territorium*dan gelen ana yolları kente bağlayan giriş kapılarının ve deniz yollarının bitiş noktası olan limanların yakınında yer seçtiler. Anadolu'daki kentler için de aynen geçerli olan bu durum Roma döneminde inşa edilen anıtsal ölçekteki hamam-*gymnasium* yapı komplekslerinin kent halkına ek olarak, kenti çevreleyen tarım alanında yer alan villalarda, çiftliklerde yaşayanlar ve kente gidip gelen yolcular tarafından da sıklıkla kullanıldığı izlenimini vermektedir.

Roma tipi, sıcak su ile yıkanılan kamuya açık hamamların Anadolu'daki Helenistik dönem kentlerinde örnekleri azdır. Roma dünyasının gündelik yaşamında spor ile yıkanmayı bir araya getiren halka açık hamam-*gymnasium* yapı kompleksleri, Anadolu'da Helenistik dönemin Miletos, Ephesos gibi önemli kentlerinin merkezlerinde yer alan *gymnasium*lardan işlev açısından da bütünüyle farklıydılar. Yunan kentlerinde *polis*in spor ve eğitim kurumları olan *gymnasium*lar sadece gençlerin kullanımına açık iken, Roma döneminde kentlerde inşa edilen hamam-*gymnasium* yapı komplekslerindeki *palaestra*lar orta yaşlı ve yaşlı, kadın-erkek bütün yurttaşların kullanımına açıktı. Roma toplumunun gündelik yaşamında spor, Yunan toplumunda olduğu gibi, atletik ve güzel bir fiziğe sahip olmak için değil, askerliğe uygun bir bedene ve güçlü kaslara sahip olmak için yapılmaktaydı. Bu nedenle de atletizm yerine avlanmak, binicilik, boks, yüzme, savaş silahlarıyla yapılan eğitim tercih ediliyordu. Yunan atletizmini Roma yaşamı ile birleştirmek yönündeki en önemli adım ilk İmparator Augustus tarafından gerçekleştirildi ve seçilen bazı kentlerde Yunan tarzı atletizm gösterileri ile İtalya'ya özgü oyunların bir arada yer aldığı dinsel içerikli

---

221 Zanker 2000, s.39.

festivallerin düzenlenmesi teşvik edildi [222]. Programlarında ve işlevlerinde önemli değişiklikler yapılsa da Helenistik geçmişine bağlı Doğu eyaletlerinde yaşayan gençler için temel eğitim kurumları olan *gymnasium*lar Roma İmparatorluğu dönemi boyunca varlıklarını sürdürdüler. *Gymnasium*ların önemli bir uzantısı olan *palaestra*ların içinde, gençlerin eğitim dönemleri sonrasında üyesi oldukları atletizm kulüplerinin merkezleri yer aldı. Hamam-*gymnasium* yapı kompleksleri ile bağlantılı diğer bir kurum ise kentin önde gelen varlıklı ve saygın ailelerin yaşlı temsilcilerinden oluşan *Gerousia*'dır. Birçok hamam-*gymnasium* yapı kompleksinin geniş *palaestra*sında yer alan kapalı egzersiz odaları, yağ ve malzeme depoları, toplantı ve konferans salonları, hatta imparator kültü için ayrılan kutsal alanların bulunması, *Gerousia*'nın yaşlı üyelerinin de bu mekanları kullandığını göstermektedir [223]. İşletilmesinde yer alan hizmetkarlar, köleler, eğitmenler, sağlık görevlileri, masajcılar, bekçiler, tamirciler, havluları yıkayıp kurutanlar, mekanların temizlik ve ısıtma işlerine bakanlar ve diğer hizmetlerde görev yapan kalabalık bir grup çalışan nedeniyle, büyük ölçekli hamamlar Roma dünyasının önemli bir ekonomik sektörünü oluşturmaktaydı [224].

Daha önce değinildiği gibi, Anadolu kentlerinde Erken İmparatorluk döneminde Augustus yönetimdeyken inşa edilen ilk kamusal yapılar İmparatorluk kültüne ait tapınaklar ve kutsal alanlardı ve bu yapılar kentlerin merkezlerinde yer almışlardı. İS 1.yüzyıl ortalarından sonra ise hamam inşaatları yoğunluk kazandı. Hamamlar ve onların gereksinimleri için uzak mesafelerden kentlere su getiren su kemerleri İS 1.yüzyıl sonlarında ve 2.yüzyılda inşa edilmeye devam etti. Hamamları ısıtmak için geliştirilen yeni teknolojinin Anadolu'da uygulanmaya başlaması İS 1.yüzyıl ortalarında gerçekleşti. Bu konuda ilk örnek Miletos'ta 43 yılında, İmparator Claudius (İS 41-54) döneminde inşa edilen hamamdır [225]. Vergilius Capito Hamamları adıyla bilinen ve hamam-*gymnasium* birleşiminin Anadolu'daki en erken örneği olan bu yapı kompleksi, daha önceki yüzyıllara dayanan bir geleneğin devamı

---

222 Yegül 2010, s.144-145.
223 Yegül 2010, s.181-182
224 Yegül 2010, s.140.
225 Mitchell 1995, Cilt 1, s.216.

olarak her iki aksa göre simetrik bir plana sahiptir [226]. Kendisinden sonra inşa edilen örneklerden farklı olarak, bu hamam-*gymnasium* yapı kompleksinin kentin merkezinde, Kuzey Agora'nın hemen doğusunda yer almış olması dikkati çekmektedir. İS 70-150 yılları arasında ise hamam yapıları Anadolu'daki her kentte ortaya çıktı ve bölgesel özellikler gösterdi. Örneğin Sardis gibi büyük bir kentte hamam-*gymnasium* ikilisi yaklaşık 21.000 metrekarelik bir alanı kaplayan anıtsal bir yapıdır. Planında yer alan çok geniş *palaestra*, çevresindeki diğer kullanım alanları ile birlikte toplam alanın yaklaşık yarısını kaplamaktadır [227]. Lydia'daki küçük kasaba ve köylere de daha küçük ölçekte hamamlar inşa edilmişti [228].

Roma egemenliğindeki Anadolu'da İmparatorluk döneminde inşa edilen tüm kamu yapıları içinde hamamın sembolik bir önemi vardır ve Helenistik dönemden bütünüyle farklı bir kültürün ürünüdür. Roma yaşantısında lüks hamam kompleksleri kişisel refah düzeyleri yüksek ve zenginleşerek toplumdaki yerini sağlamlaştırmış bir halk kitlesi için tasarlanmış olsalar da, eyalet kentlerindeki hamamlar imparatorluk propagandasının yapılabileceği en uygun mekanlardı. Sahip olunan bu iyi şeylerin, güçlü devlet sayesinde ulaşılan barış ve zenginliğin, tanrısal imparatorun cömertliğine borçlu olunduğu mesajını vermekteydi [229]. İÖ 1.yüzyıl sonlarında ve İS 1.yüzyılda Anadolu'daki kentlerde ilk hamamlar inşa edildiğinde ve hamamların sayıları arttığında, kentlerdeki Romalı göçmenlerin sayısı az olduğundan, bu yapılar boş kalmasın diye tanınmış yerel aileler hamamlara gitmeye başladılar, böylece Romalılaşma sürecinde kültürel değişim gönüllülük esasıyla gerçekleşmiş oldu [230]. Bu durum özellikle İmparatorluğun yükseliş dönemi sayılan 2.yüzyıl için geçerlidir. 2. Yüzyılda Anadolu kentlerinin hemen hepsinde en az bir tane hamam ve onun yanında sütunlarla çevrilmiş açık bir mekan

---

226 Yegül 2010, s.188-190.
227 Yegül 2010, s.194-195, Resim 87 ve 88.
228 Mitchell 1995, Cilt 1, s.217.
229 Yegül 2010, s.198-199.
230 Gregory 1997, s.549-450.

olan *palaestra* vardır [231]. Bu alan, eski *polis* geleneğine göre gençlerin yurttaş olarak yetiştirildikleri *gymnasium*a bağlanıyordu. *Gymnasium* ise gençlerin atletizm ve müzik yarışmaları için eğitildikleri yerdi [232]. Böylece Anadolu kentinin Romalılaşma sürecinde Roma kent yaşamının önemli bir öğesi olan hamam ile Helen dünyasının geleneksel eğitim mekanları, işlev açısından olmasa bile mekan boyutunda bütünleşmiş oldular ve en azından aynı yapı kompleksi içinde yer aldılar.

Anadolu kentleri içinde Roma döneminde inşa edilen anıtsal ölçekteki kamu yapılarıyla, özellikle de hamam-*gymnasium* yapı kompleksleriyle öne çıkan kent Ephesos'tur. Erken İmparatorluk döneminde 250.000 olduğu düşünülen nüfusu ile Anadolu'nun en büyük ve en zengin ticaret merkezlerinden biri olan Ephesos'un [233], işlek limanı ve ünlü Artemis Tapınağı ile sağladığı zenginlik İÖ 6.yüzyıla kadar gitmektedir [234]. Kentin limanının, ağzında yer aldığı Kaystros (Küçük Menderes) ırmağının getirdiği birikimler sonucu dolmasından sonra [235], İÖ 4.yüzyıl sonlarında Büyük İskender'in komutanlarından Lysimakhos yerleşmeyi bugünkü yerine taşımış, Ephesos'u yeniden kurmuş, yeni kente Lebedos ve Kolophon'dan da nüfus getirip yerleştirmiş [236] ve çevresine 9,65 kilometre uzunluğunda bir sur inşa ettirmişti [237]. Geniş bir alanı kaplayan bu yeni Helenistik dönem kenti Bülbüldağı'nın (Koressos) kuzey etekleri ile Panayırdağı'nın (Pion) güney ve

231 *Palaestra* antik *gymnasium*ların güreş ve beden eğitimi yapılan özel bir bölümüdür. Romalılar *gymnasium*ların planlarına önemli katkılarda bulundular. Augustus döneminde yazdığı *Mimarlık Üzerine On Kitap* isimli yapıtından tanıdığımız Romalı mühendis Vitruvius'a göre *gymnasium*, *palaestra*, *gymnas*, *stad* adı verilen üç bölümden oluşuyordu. *Palaestra* kare formunda, üç kenarı sütunlarla çevrilmiş geniş bir avluydu, dördüncü kenarında ise derslikler ve soyunma odaları yer alıyordu. Roma hamamlarında bedensel eğitim etkinliklerine ayrılmış bölüme de *palaestra* deniliyordu (Saltuk 1993, s.72 ve 133).

232 Mitchell 1995, Cilt 1, s.217.

233 Gates 2003, s.383; Bean 1995, s.143-144.

234 Artemis Tapınağı ile Ephesos kentinin kuruluş öyküsü için bakınız: Aktüre 2003, s.192-199. Aynı çalışmada s.197, Şekil 63'deki şematik planda kentin farklı dönemlerdeki yerleşim alanları gösterilmiştir.

235 Magie 1950, s.75-76.

236 Jones 1971, s.42.

237 Bean 1995, s.143.

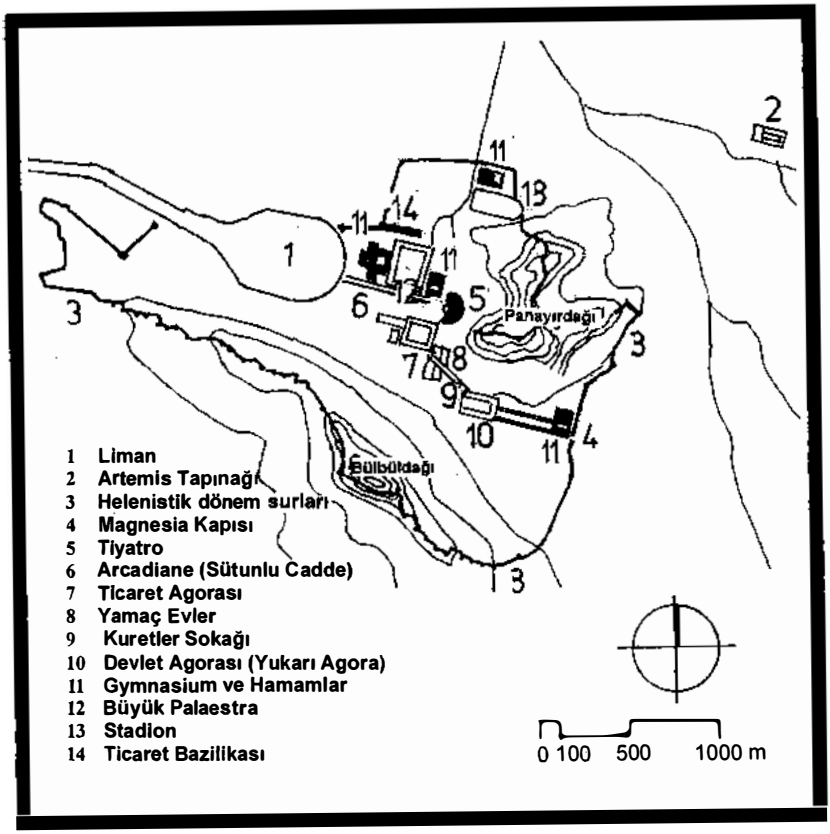

Şekil 2.14. Helenistik-Roma döneminde Ephesos kentinin yerleşim planı

Kaynak: E. AKURGAL (1988), *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınlar, s.397-398'de Şekil 318'den çizildi.

batı eteklerinde inşa edilen setler üzerinde ve bir ızgara plana göre kurulmuştu [238]. Kentin merkezini oluşturan kamusal yapılar iki dağ arasında yer alan vadide doğu-batı doğrultusunda uzanan ana eksen boyunca ve onu dik açıyla kesen kuzey-güney ekseni boyunca inşa edilmişlerdi (Şekil 2.14)Helenistik dönemde bu iki aksın kesiştiği noktada *agora* ve onun kuzeydoğusunda tiyatro yer alıyordu. Merkezin batısındaki koy-

238 Akarca 1987, s.50'de Şekil 20.

da ise yeni bir liman inşa edilmişti [239]. İÖ 3.yüzyılda inşa edilen diğer yapılardan olan stadyum kuzey aksının en ucunda, Magnesia Kapısı ise kentin doğusundaki surların üzerinde yer almıştı [240]. Bütün Helenistik dönem kentlerinde olduğu gibi kentsel eylemlerin odak noktası *agora* idi.

Bundan önceki altbölümde incelendiği gibi, İÖ 3.yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'ya Trakya yönünden gelen Keltler/Galatlara karşı kazandığı zaferle Helen dünyasında adını duyuran Pergamon Kralı Antiokhos, İÖ 3.yüzyıl ortalarında egemenlik alanını batıya doğru genişlettiğinde Ephesos kenti de onun denetimi altına girmişti. İÖ 133 yılında bütün Pergamon Krallığı'nın toprakları kralın vasiyeti üzerine Roma'ya geçtiği zaman Ephesos Roma'nın egemenliği altına giren özerk kentlerden biri olmuştu. Ephesos kenti örneği hem yönetimsel, hem de mekansal açıdan, Anadolu'daki Helenistik dönem kentlerinin Romalılaşma sürecinde ortaya çıkan dönüşümü anlamak için önemli ipuçları vermektedir. Daha Doğu Seferi'nin başlarında Büyük İskender Batı Anadolu'daki Ephesos, Priene gibi kent-devletlerine bağımsızlık vermiş, *Boule* (klan meclisi) - *Demos* (köy/kabile meclisi) - *magistrate* (devleti temsil eden üst kademe yönetici) üçlüsünden oluşan yerel, geleneksel, demokratik yönetim sistemlerine geri dönmelerini sağlamış, yerel tanrıları tanımış, yerel adetleri devam ettirmek konusunda özen göstermiş, yönetim erkinin yerel yöneticilerde kalmasını sağlamaya çalışmıştı [241]. Ephesos'ta yerel meclis *Boule*'nin varlığı klasik döneme kadar gitmektedir, erken Helenistik dönemde yazılı kaynaklarda da bu meclisten söz edilmektedir. Kent, Roma'nın yönetimine geçtikten sonra da bu meclis varlığını sürdürmüştü ve Erken İmparatorluk döneminde saygın Ephesoslulardan ve Romalılardan oluşan 450 üyesi vardı. Bunların arasında imparatorlar, atletler, flüt çalanlar, şairler, filozoflar ve Ephesos *Demos*u'ndan kişiler de bulunuyordu [242].

Bu geleneksel meclislerin dışında, yerel ölçekteki örgütlenme bağlamında Ephesos'taki *Gerousia*, kentin en eski ve en önemli sivil ör-

---

239 Bean 1995, s. 143.
240 Rogers 1991, s.135 ve 128.
241 Steele 1992, s.24.
242 Rogers 1991, s.61.

gütlenmelerinden biriydi. Kentin saygın ve zengin ailelerinden kura yoluyla seçilen ve yaşamları boyunca üyelikleri devam eden bu danışma meclisinin İmparatorluk döneminde 309 üyesi vardı. *Gerousia*'nın Helenistik dönemden beri kaynağı belli olmayan ortak bir parasal fonu vardı, ihtiyaç sahiplerine borç para veriyor, kentteki kutsal tapınağın tanrıçası Artemis adına festivaller düzenliyor, bu iş için gerekli harcamaları yapıyordu. Para darlığı olan dönemlerde, adaklar yoluyla, yöneticiler de festival harcamalarına katkıda bulunuyorlardı. Ephesos'taki sosyal örgütlenmede klan/kabile örgütlenmesi olan *Boule* en üst kademeydi, *Gerousia* bunun bir altındaki kademede yer alıyordu [243], ancak kent yaşamında önemli bir yeri vardı. Augustus döneminde yaşamış ünlü coğrafyacı Strabon'a göre, Erken Helenistik dönemde Ephesos'u Lysimakhos adına *Gerousia* yönetmişti [244].

Kentte yaşayan çok sayıda esnaf ve zanaatkarın örgütlenmesine gelince, bazı tarihçiler Roma döneminde loncaların Lydia ve güneybatı Phrygia kentlerinin en büyük zenginliği ve varlık nedeni olduklarını, kentlerin lonca örgütlenmelerinden geliştiğini düşünmektedirler [245]. Roma'nın İmparatorluk dönemi kayıtlarına göre Ephesos'ta gümüşçülerin, yün dokumacılarının, yün ticareti yapanların, pelerin ticareti yapanların, keten dokumacılarının, halkın ayakkabı yerine giydiği sandalları üretenlerin ve tamir edenlerin, fırıncıların, parfüm üreticilerinin birer loncası vardı. Üretimde ve kent ekonomisinde önemli bir yeri olan bu loncaların sosyal kademelenmede yer almaması, varlıklarının görmezden gelinmesi yaptıkları türden işlerin toplumda yüceltilen işlerden olmamasıyla ve toplumsal ideolojinin dışında kalmalarıyla açıklanabilir [246]. Başka bir deyişle loncalar ideal sosyal kademelenmede kendilerine yer edinemeyen gruplardı. Ancak, Ephesos'la ilgili yazıtlar-

---

243 Rogers 1991, s.62-66. Antik dünyanın 7 harikasından biri sayılan Artemis Tapınağı'nın Arkaik ve Helenistik dönemlerdeki önemi için bakınız: Aktüre 2003, s.192-199 ve Trell 2000, s.76-97. Bu ünlü tapınağın özel gelirlerinin *Gerousia* tarafından kullanılması ve paranın onlar tarafından işletilmesi bir olasılık olarak gözükmektedir.

244 Strabon XIV. Kitap, 21.bölüm (Strabon 1993, s.157).

245 Jones 1971, s.38.

246 Rogers 1991, s.71-72.

dan, kentte yaşayan bütün sosyal grupları kapsayan örgütlenmelerin de varlığı bilinmektedir [247]. Buna bir örnek olarak, Ephesos *Boule* ve *Demos*'unun onayladığı şekliyle Büyük Tiyatro'nun duvarında bulunan ve banisinin adıyla anılan İS 2.yüzyıl başına tarihlenen Salutaris yazıtında anlatılan geçit töreni, her dönemde kent halkının övünç kaynağı olan Artemis Tapınağı'na odaklanıyor, yılın belirli günlerinde çok sayıda kişinin katılımıyla yurttaşlık bilincini artırmayı amaçlıyordu. Artemis ile kentin ve imparatorluğun önde gelen kişi ve kurumlarının heykellerini taşıyan yürüyüş alayı Artemis Tapınağı'ndan yola çıkıp kentin doğusundaki Magnesia Kapısı'ndan kente giriyor, Büyük Tiyatro'ya kadar yoluna devam ediyor, saat yönünde Panayırdağı'nın (Pion) etrafından dolaşarak tapınağa geri dönüyordu [248]. Bu tören ile Ephesoslular hem kentin ilk kuruluşunu, hem de tanrıça Artemis'in doğuşunu kutluyorlardı. Salutaris tarafından desteklenen törenin temeli olan Artemis'in Ephesos'ta doğmuş olduğu efsanesi kentin kutsal kimliğini oluşturuyordu ve kentin tarihini ilk İonların Batı Anadolu'ya göç ettikleri arkaik döneme bağlıyordu [249]. Başka bir deyişle, Salutaris tarafından desteklenen törenin varlığı ve sürekliliği, Ephesos'ta kentlilik bilincinin kentin kuruluşundan itibaren sürdüğünü göstermektedir. Konunun ekonomik boyutuna gelince, İmparatorluk tarafından da desteklenen bu tür dinsel içerikli festivallerin kente ve kent halkına katkısı ziyaretçilerin ve hacıların yaptıkları harcamalarla, kente bıraktıkları para ile yakından ilgilidir. Kesilen kurbanlar, adaklar, adak heykelcikleri ve diğer harcamalar bu gelirin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Kente giren para ise başta küçük esnaf ve zanaatkar olmak üzere toplumun bütün kesimlerine dağılıyor olmalıdır.

Kentin Roma'nın üst yönetimiyle kurduğu ilişkilerde, Pergamon kralının ölümünden sonra vasiyeti üzerine Roma'nın egemenliğine geçen ve yeni kurulan Asia Eyaleti'nin sınırları içinde kalan diğer *polis*ler gibi, Ephesos da bağımsızlığını koruyagelmişti ve Roma Senatosu

---

247 Ephesos'ta Büyük Tiyatro'nun duvarında bulunan Salutaris yazıtı İS 104 yılında ve öncesinde kentteki güncel yaşam açısından çok önemli ve ayrıntılı bilgiler içermektedir. Metin Yunancadır, yazıt halen Londra'da, The British Museum'dadır.

248 Rogers 1991, s.72, 80, 86, 110.

249 Rogers 1991, s.140-148.

bu tür bağımsız kentlerle kurduğu yeni ilişkileri yasal bir düzlemde sürdürmeye devam etti. Roma Senatosu tarafından Asia Eyaleti'nde yönetim sisteminin kurulmasından sorumlu olan ve Ephesos'ta oturan vali, eyaleti önemli kentlerin merkez olarak alındığı *conventus* veya mahkeme bölgelerine ayırdığında teknik açıdan bağımsız bir kent olan Ephesos bu mahkeme bölgelerinden birinin merkezi oldu ve bu işlevini İS 3.yüzyıla kadar sürdürdü. Böylece eyaletin üst yöneticisi olan valinin sürekli olarak kentte oturmasının getirdiği çeşitli ayrıcalıklara ek olarak, çok sayıda davacının, davalının, onların yakınlarının ve danışmanlarının kentte toplanmaları kent ekonomisine önemli yararlar ve girdiler sağladı [250].

Roma İmparatorluğunun üst yönetimi Asia Eyaleti'nin ve onun yönetim merkezi Ephesos kentinin sorunlarına her zaman yakın ilgi gösterdi, aynı zamanda da eyaletin elit kesimi İmparatorluğun yönetici sınıfıyla bütünleşti. Augustus'un yönetime geldiğinde Ephesos'taki Artemis kültüne özel bir önem verdiği bilinmektedir. Buna ek olarak Augustus döneminde kentin yukarı mahalleleri yeniden inşa edilmişti. Örneğin Bülbüldağı'nın kuzey eteklerinde İS 1.yüzyıl başlarında inşa edilen Yamaç Evler, İS 7.yüzyıla kadar kullanılmıştır [251] (Şekil 2.15). Kentin iki iş merkezi olan Ticaret Agorası ile Devlet Agorası'nı birbirine bağlayan Kuretler Caddesi'nin iki yanında yer alan ve *insulae* adı verilen yapı adalarından oluşan Yamaç Evleri'nin caddeye bakan ön sırasında dükkanlar yer almaktaydı (Şekil 2.16). Bazı dükkanların merdivenle çıkılan ikinci katlarında dükkan sahipleri ile diğer çalışanların kaldıkları, ya da bu mekanları depo olarak kullandıkları düşünülebilir. Bu dükkan sırasının gerisinde ise teraslar üzerinde farklı büyüklükte konutlar yer almaktadır. Bunlardan bazıları geniş programlı, çok odalı, sütunlarla çevrili iç avlusu olan (*peristyl*), gösterişli konutlardır ve Ephesoslu varlıklı kesimin gündelik yaşamına ilişkin bazı önemli ipuçları vermektedirler. Aynı yapı adası içinde büyük konutların yanında küçük konutların ve dükkanların (ofis veya işlik de olabilir) yer alması, Ephesos'ta farklı sosyal kesimden ailelerin ve bireylerin birlikte yaşadığı

---

250 Rogers 1991, s. 3-4.

251 Akurgal 1988, s.415-417'de Şekil 329 ve Şekil 330.

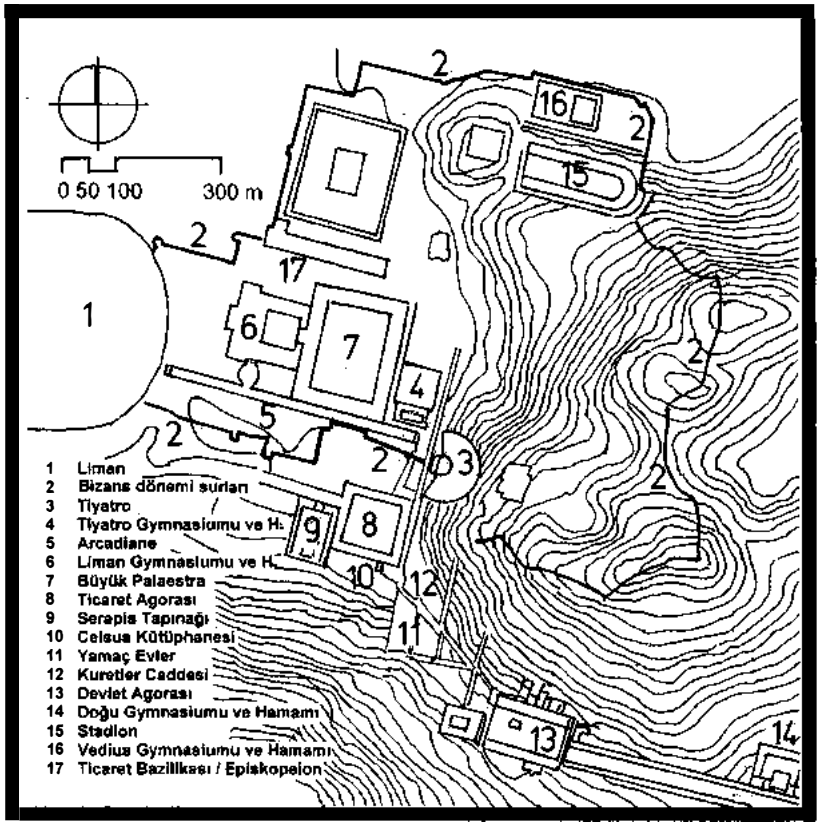

Şekil 2.15. Roma döneminde Ephesos kentinde kamusal yapıların mekansal dağılımı

Kaynak: J. STEELE (1992), *Hellenistik Architecture in Asia Minor*, New York: St.Martin's Press, s.43'den çizildi.

alanların varlığına işaret etmektedir. Bu durum Helenistik dönemden farklı olarak, Anadolu'daki Roma dönemi kentlerinin önemli bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Roma döneminde kentte inşa edilen ve herkesin kullanımına açık kamusal mekanların, özellikle de anıtsal ölçekteki hamam-*gymnasium* komplekslerinin önemleri de buradan gelmektedir. Kentteki zenginlerin bu büyük yapıların inşaatlarına ver-

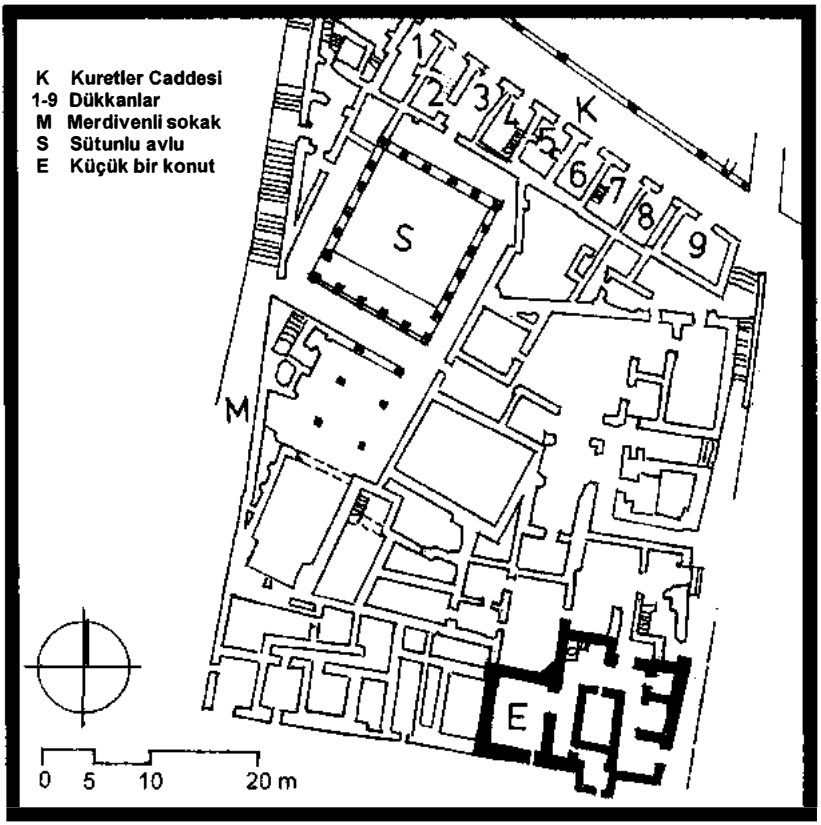

Şekil 2.16. Ephesos kentinde Augustus (İÖ 27-İS 14) döneminde inşa edilen Yamaç Evler'den bir yapı adası (*insula*): Kuretler Caddesi boyunca yer alan bir sıra dükkanın güneyindeki farklı büyüklükte konutlar

Kaynak: E. AKURGAL (1988), *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınlar, s.415'da Şekil 329'dan çizildi.

dikleri parasal destek, yapıların kentteki farklı sosyal kesimleri bir araya getirmesi, birlikte vakit geçirmelerini ve eğlenmelerini, ayrıca gençlerin birlikte eğitilmelerini sağlaması yoluyla, Romalılaştırma sürecine doğrudan hizmet etmiştir.

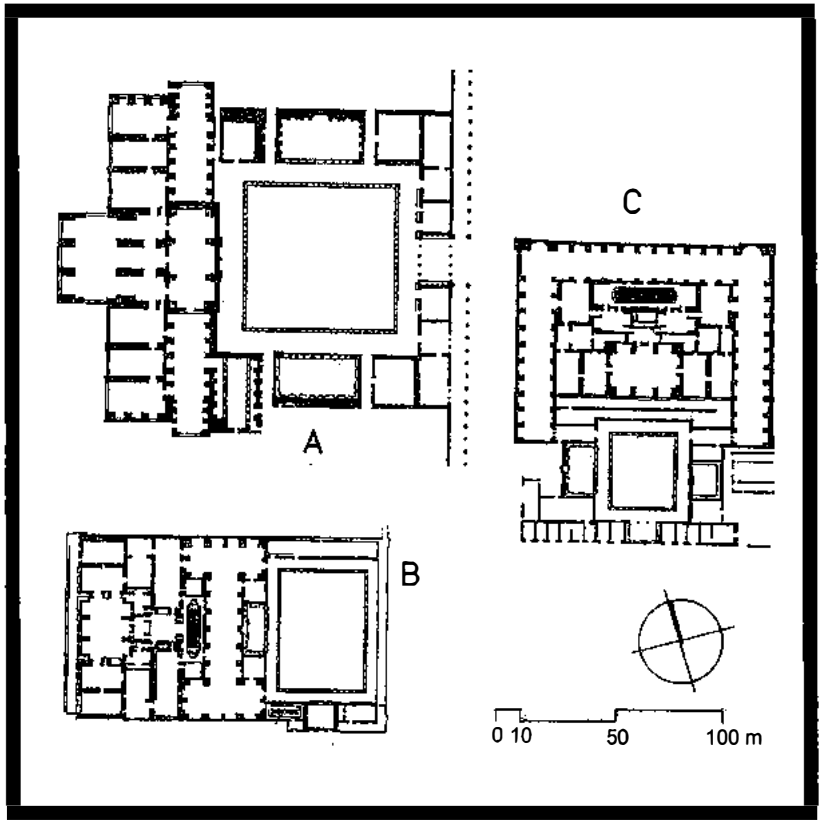

Şekil 2.17. Ephesos kentinde Roma döneminde inşa edilen 3 anıtsal Hamam-Gymnasium yapı kompleksi: (A). Liman Hamamı ve Gymnasiumu, (B). Vedius Hamamı ve Gymnasiumu, (C). Doğu Hamamı ve Gymnasiumu

Kaynak: A. BOETHIUS ve J.B. WARD-PERKINS (1970), *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth: Penguin Books, s.400'de Şekil 151.

Surla çevrilen yerleşim alanı yaklaşık 370 hektar olan liman kenti Ephesos'ta [252], Roma döneminde farklı zamanlarda inşa edilen üç bü-

252 Ephesos kentinin yerleşim alanı Şekil 2.14'den yaklaşık 370 hektar olarak hesaplandı. Bu çalışmada Pisidia'da bir Roma kolonisi olarak kurulan Antiokheia'nın yerleşim alanının 40 hektar (Lyttelton 1987, Şekil 7'den hesaplandı), nüfusunun ise 10.000 kişi kadar (Mitchell 1995, Cilt 1, s.244'de 13 no'lu dipnot) olduğuna değinmiştik. Buradan hareketle Antiokheia'nın kentsel nü-

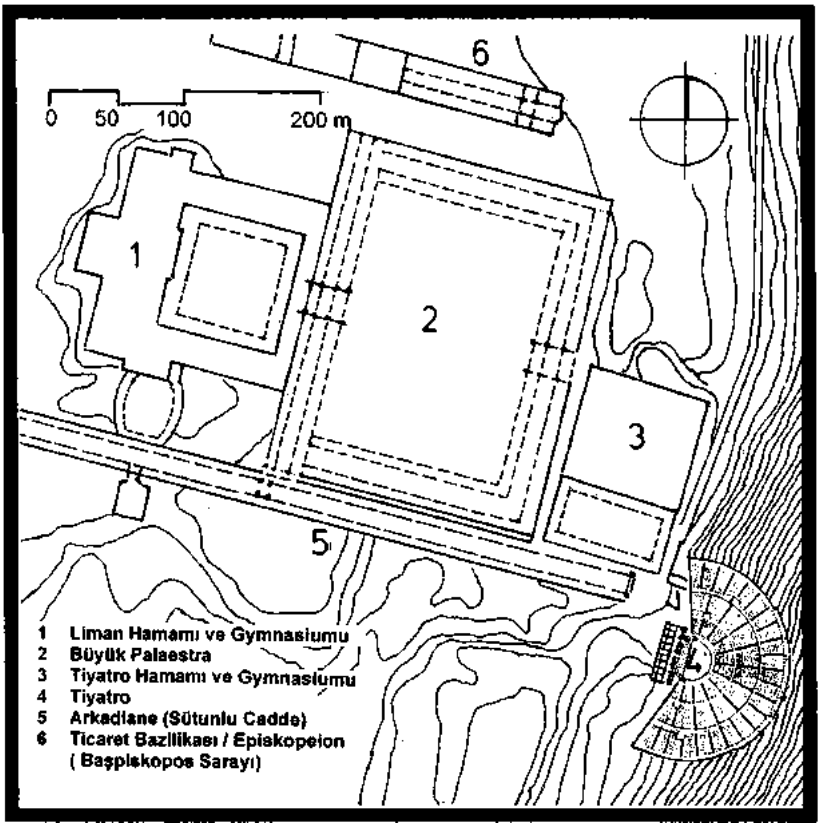

Şekil 2.18. Ephesos kentinde Liman Hamamı ve Gymnasiumu ile Tiyatro Hamamı ve Gymnasiumu arasında yer alan büyük *palaestra* ve limanı Büyük Tiyatro'ya bağlayan Sütunlu Cadde (Arkadiane)

Kaynak: P. SCHERRER (2000), *Efes Rehberi*, İstanbul: Ege Yayınları ve Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Yayını, s.163'deki Resim 1'den çizildi.

yük hamam-*gymnasium* kompleksi kentin ana girişlerini vurgulamakta-

---

fus yoğunluğu yaklaşık 250 kişi/hektar olarak hesaplanmaktadır. Bu veriye dayanarak bir karşılaştırma yapılırsa, 250.000 nüfusu olan Ephesos'un Roma dönemindeki nüfus yoğunluğu ya Antiokheia'nın üç katıydı ve çok kalabalık bir kentti ya da nüfusunun önemli bir bölümü Helenistik dönemde inşa edilen surların dışındaki mahallelerde, daha önce olduğu gibi, Artemis Tapınağı çevresindeki düzlük alanlarda yaşıyordu.

dır [253] (Şekil 2.17). Bunlardan birincisi, kente deniz yoluyla gelenlerin liman meydanından doğrudan ulaşabildikleri bir konumda bulunan, limana yakınlığı nedeniyle de Liman Hamamı ve Gymnasiumu olarak anılan yapı ve bitişiğinde atletizm çalışmaları için inşa edilen büyük *palaestra*dır [254] (Şekil 2.17/A ve Şekil 2.18). Çok geniş bir alanı kaplayan bu anıtsal yapı kompleksinin inşaatına İmparator Domitianus (İS 81-96) döneminde başlanıp İmparator Hadrianus (İS 117-138) döneminde tamamlanmıştı. Bina grubunda yer alan iki *palaestra*dan küçüğünün boyutları 90 x 90 metre, büyüğünün ise 200 x 240 metredir. Hadrianus döneminde tamamlanan büyük *palaestra*nın tamamı Asia Eyaleti'nin baş rahibi Claudius Verulanus tarafından mermer plaklarla kaplanmıştı ve 13 farklı renkte mermer kullanılmıştı. Bu büyük yapı kompleksinin doğusuna İS 2.yüzyıl başlarında Tiyatro Gymnasiumu adında, diğerinden daha küçük, yeni bir hamam-*gymnasium* yapı ikilisi eklenmiştir (Şekil 2.18).

Bu yeni *palaestra*nın ölçüleri 30 x 70 metredir ve kuzey kenarı boyunca uzanan basamak şeklindeki oturma yerleri buranın aynı zamanda küçük bir stadyum olarak da işlev gördüğünü göstermektedir [255]. Toplam uzunluğu 450 metreyi bulan, liman ile Büyük Tiyatro arasında yer alan bu üç yapı Arkadiane adıyla bilinen Sütunlu Cadde [256] boyunca sıralanmışlardı ve yapıların ana girişleri buradandı. Bir yazıtta İmparator

---

253 Yegül 2010, s.193.

254 Falkener 1862 yılında yayımlanan Ephesos kentiyle ilgili kitabının eki olan şematik kent planında, bizim bugün Büyük Palaestra olarak bildiğimiz çevresi sütunlu bir galeri (portiko) ile çevrilmiş açık alan için halk *agorası / forum* değerlendirmesi yapmış, Şekil 2.19'da görülen yeniden kurma denemesinde de öyle göstermiştir (Bakınız: Falkener 1862'nin eki olan plan ve gravür).

255 Akurgal 1988, s.408-409.

256 Roma kent mimarisinin özgün yapılarından biri olan Sütunlu Cadde'nin kökeni hakkında bir görüş birliği olmasa da, ilk örnekleri İS 1.yüzyılda ortaya çıkmıştır. İki yanında portikolu galerilerin ve dükkanların sıralandığı Sütunlu Cadde genellikle anıtsal bir yapıyla son bulmaktaydı, böylece kent yaşamına özel ve törensel bir özellik katıyordu. Her mülk sahibinin kendi dükkanının önündeki kaldırımı mozaikle kaplamakla yükümlü olduğu Sütunlu Cadde'nin Anadolu kentlerinde en iyi korunmuş örnekleri Ephesos ve Perge'dekilerdir (Saltuk 1993, s.169).

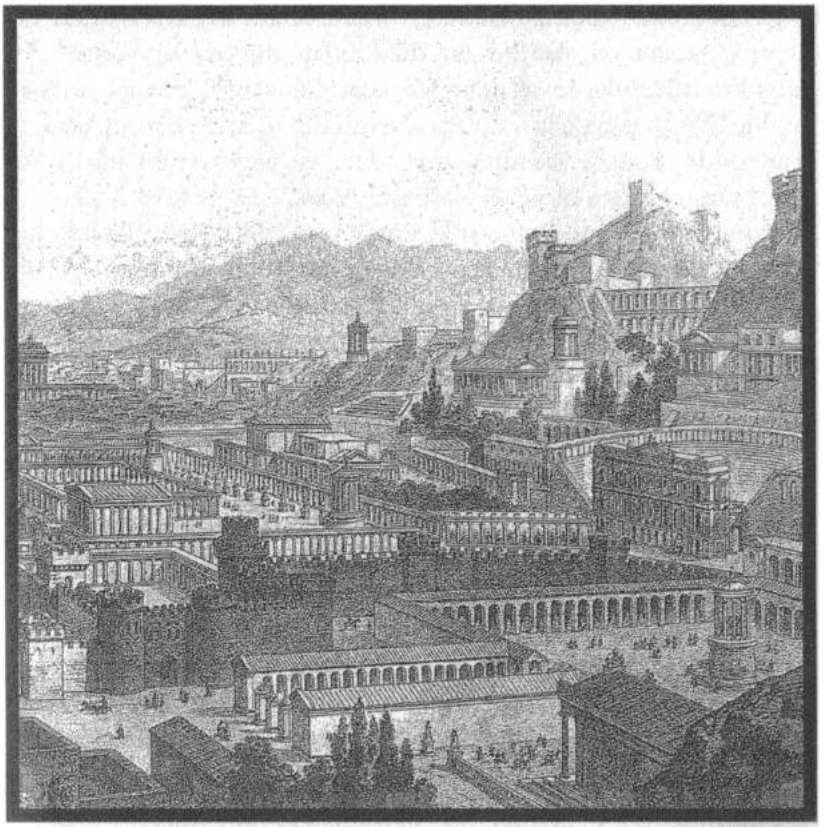

Şekil 2.19. Ephesos kentinde Roma döneminde liman ile Büyük Tiyatro arasında yer alan kamusal mekanın 1859 yılında çizilen yeniden kurma denemesi (ön planda görülen surlar Bizans döneminde, İS 7. veya 8.yüzyılda inşa edilen surlardır)

Kaynak: E. FALKENER (1862), *Ephesus and the Temple of Diana*, London: Day and Son, ekli gravürden bir bölüm.

Arkadius'un (İS 395-408) adı geçtiği için onun adıyla anılan ve toplam uzunluğu 600 metreyi bulan Sütunlu Cadde Helenistik dönemde de vardı ve limandan başlayıp anıtsal bir yapı olan Büyük Tiyatro'da son bulmaktadır. Geceleri de aydınlatılan, toplam genişliği 11 metre olan Arkadiane'nin her iki yanında yer alan *stoa* benzeri portikolu galeriler

boyunca yayalar, yağmurdan ve güneşten korunmuş olarak yürüyorlar ve iç tarafta yer alan bir sıra dükkandan alışveriş yapıyorlardı [257]. Sütunlu Cadde'nin de eklenmesiyle kapladığı alan 8 hektara yaklaşan bu dörtlü yapı kompleksi, Ephesos kentinde, belki de bütün Anadolu kentlerinde, Roma döneminde inşa edilen en büyük ve en anıtsal/törensel kamu mekanı ölçeğine ulaşmıştır (Şekil 2.18 ve Şekil 2.19).

Roma döneminde Ephesos kentinde inşa edilen ikinci önemli hamam-*gymnasium* yapı ikilisi kentin kuzeyinde yer alan ve kentin varlıklı kişilerinden biri olan Publius Vedius Antoninus tarafından İS 150 tarihlerinde yaptılan Vedius Gymnasiumu'dur. Hamam ve *palaestra* birlikte 80 x 140 metre boyutlarında dikdörtgen bir plana yerleştirilmiştir (Şekil 2.17/B). Hamam olarak kullanılan kapalı mekanlar ve sıcak havuzlar döşeme altına yerleştirilen sıcak hava kanallarıyla, bodrumda yer alan fırınlarda gece ve gündüz sürekli olarak yanan ateşle ısıtılıyordu [258].

Ephesos kentindeki üçüncü büyük ve anıtsal hamam-*gymnasium* ikilisi kentin doğusundaki Magnesia kapısının yakınında İÖ erken 2.yüzyılda inşa edilmiştir. Konumu nedeniyle Doğu Gymnasiumu olarak anılan bu yapı kompleksi, kuzeydeki Vedius Gymnasiumu ile benzer tipte ve yaklaşık aynı büyüklükte bir yapıydı [259], aralarındaki farklar Doğu Gymnasiumu'nun girişinde yer alan dükkanlar ile hamamın çevresini kuşatan, farklı bir amaçla kullanıldığı ve sonradan eklendiği izlenimi veren galeridir (Şekil 2.17/C).

Ephesos'ta İS 1.yüzyıl sonları ile 2.yüzyıl ortalarına kadar inşa edilen bu hamam-*gymnasium* yapı kompleksleri, Helenistik dönemde kentte inşa edilen *agora*lardan çok daha büyük ve gösterişli yapılardır. Bu durum Roma döneminde kent yaşamının odak noktasının *agora*dan, Romalılaştırma ideolojisine koşut olarak, sosyal yaşamın ve ilişkilerin kurulduğu başka noktalara kaydığını göstermektedir. Aynı durum Anadolu'daki Ephesos'tan daha küçük kentler için de geçerlidir. Örneğin, Asia Eyaleti'nin başkenti Ephesos'ta olduğu gibi Galatia Eyaleti'nin başkenti Ankyra'da da Roma döneminde inşa edilen çok sayıdaki kamu yapısı arasında, büyüklüğü ve anıtsallığı ile dikkati çeken yapı,

---

257 Akurgal 1988, s.409.

258 Akurgal 1988, s.406-407.

259 Akurgal 1988, s.397-398, Şekil 318.

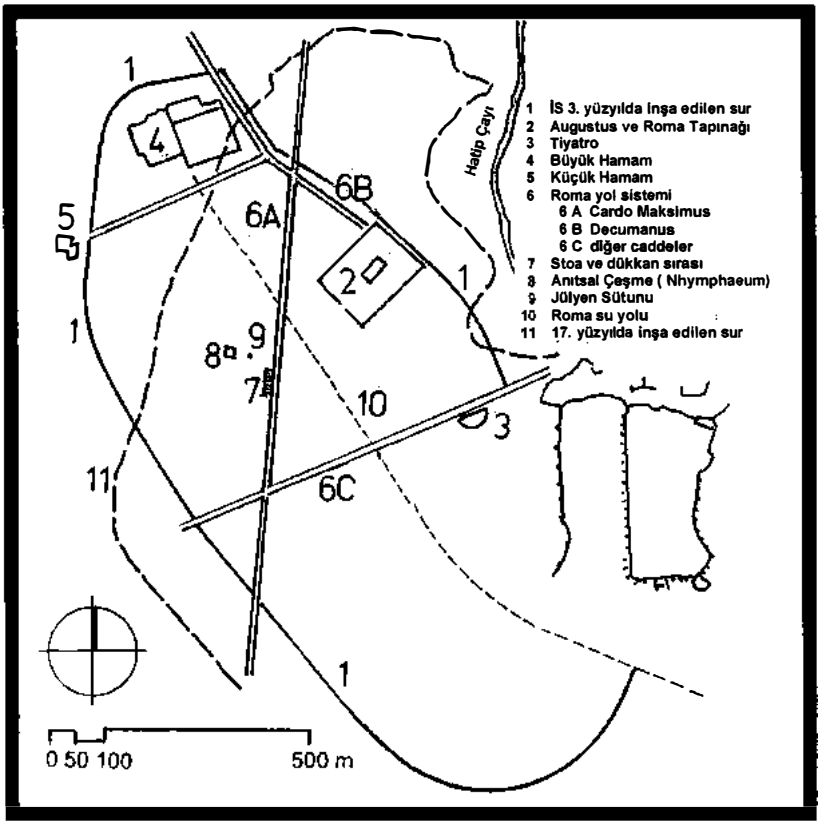

Şekil 2.20. Ankyra (Ankara) kentinde Roma döneminde inşa edilen kamu yapıları, yol ve su sistemi ile İS 3.yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen sur

Kaynak: M. KADIOĞLU ve K. GÖRKAY (2007), Yeni araştırmalar ışığında Ankyra, *Anadolu / Anatolia* 32, s.21-151'in eki olan Plan 1'den çizildi.

kentin kuzeyinde bir tepe üzerinde inşa edilen Hamam-Palaestra yapı kompleksidir (Şekil 2.20, Şekil 2.21 ve Şekil 2.22). Ephesos ve Ankyra (Ankara) kentleri [260], Roma İmparatorluğu'nun yönetimsel kademe-

260 Bütün arkeolojik bulgular bugünkü başkentimiz Ankara'nın antik dönemdeki Ankyra kentinin üzerine kurulduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle Ankyra kenti bugünkü Ankara'nın tarihsel çekirdeğini oluşturmaktadır. Bugün Ankara Kalesi'nin batısını bir yay gibi kuşatan bu yerleşim yeri o dönemden beri

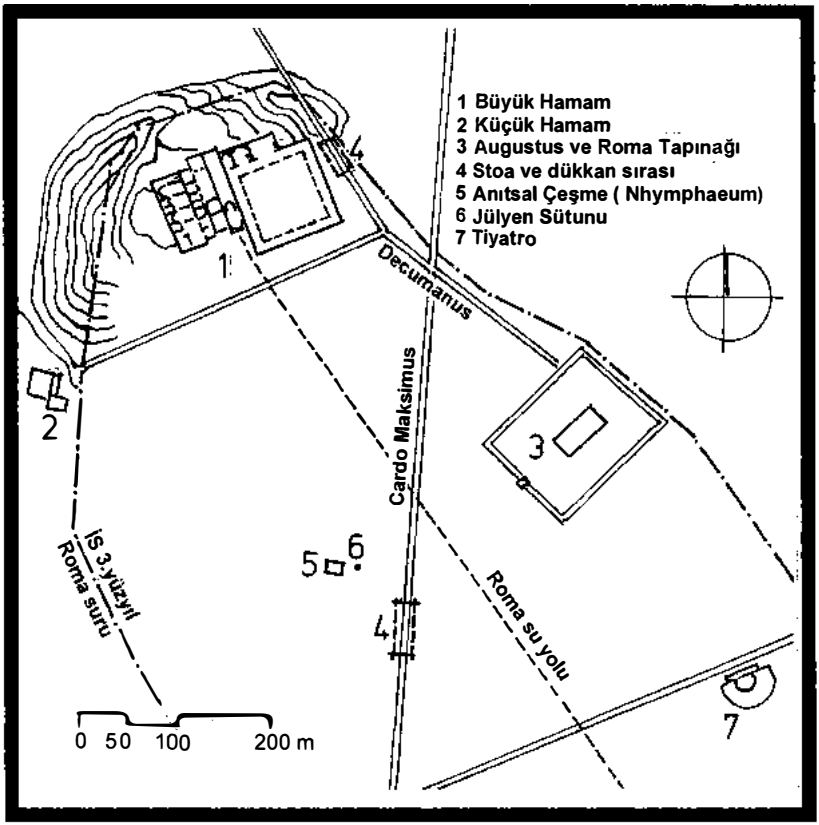

Şekil 2.21. Ankyra (Ankara) kentinde Roma döneminde İS 3.yüzyıl başlarında inşa edilen Büyük Hamam-Palaestra yapı kompleksinin ve Sütunlu Cadde'nin önceki yüzyıllarda inşa edilen diğer Roma dönemi yapılarına ve yol sistemine göre konumu

Kaynak: M. KADIOĞLU ve K. GÖRKAY (2007), Yeni araştırmalar ışığında Ankyra, *Anadolu / Anatolia* 32, s.21-151'in eki olan Plan 1'den çizildi.

---

kesintisiz olarak iskan edilmiş, Ankara'nın başkent olma işlevi de o günlerde başlamıştır. Yaklaşık 20 yıl kadar önce, Ankara'nın tarih içinde mekansal gelişmesi konusunda bir çalışma yayımlamıştık (Aktüre 1984, s.1-47). Son yıllarda Roma dönemi Ankarası konusunda bugüne kadar yapılan çalışmaları titizlikle derleyen, değerlendiren, kısmen tamamlayarak kapsamlı bir makale yayımla-

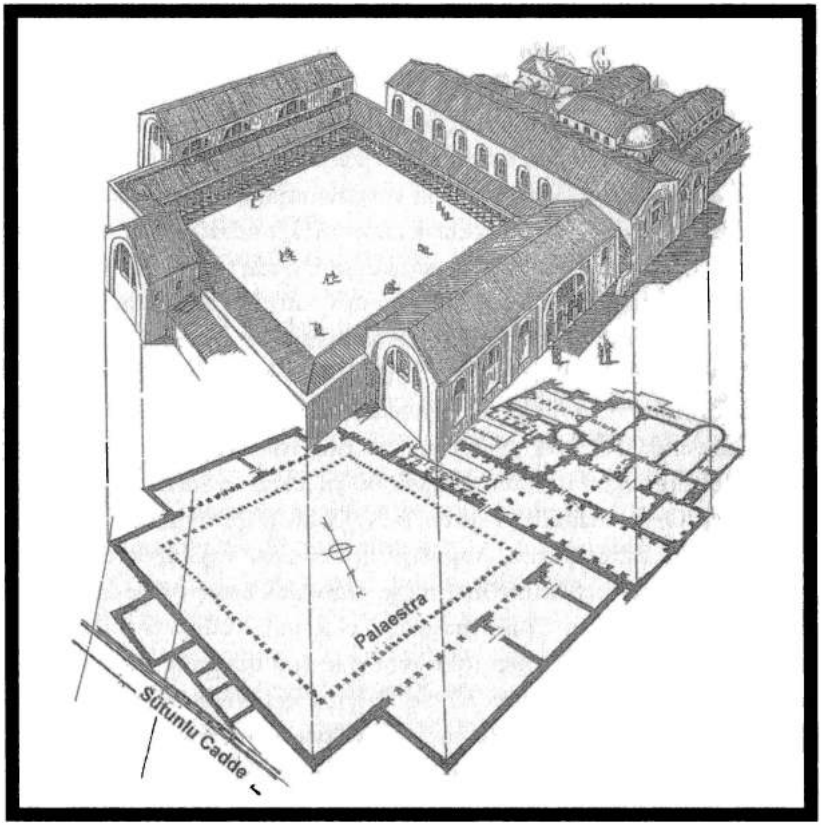

Şekil 2.22. Ankyra (Ankara) kentinde İS 3.yüzyıl başlarında inşa edilen Büyük Roma Hamamı-Palaestra yapı kompleksinin üç boyutlu çizimi

Kaynak: M. AKOK (1968), Ankara şehrinde Roma Hamamı, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Cilt 17, sayı 1, s.5-13'ün eki olan çizim.

lenmesinde eyalet başkentleri olarak aynı işlevi gören kentler olsalar da, Anadolu'daki coğrafi konumları, tarihsel geçmişleri ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan kentsel kimlikleri birbirlerinden çok farklı olduğundan, her iki kentte aynı kamusal işlevi gören Hamam-Gymnasium/Pa-

yan Kadıoğlu ve Görkay'a antik kentin mekansal yapısını daha iyi anlamamızı, eksikleri tamamlamamızı ve yanlışları düzeltmemizi sağladıkları için teşekkür borçluyuz. Bakınız: Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.21-151.

laestra yapı komplekslerinin yapılış tarihleri ve süreçleri birbirlerinden farklılıklar göstermektedir. Bu durum kentlerin Roma dönemindeki imar sürecinin ve mekansal yapı değişiminin her aşaması için geçerlidir. Anadolu kentleri arasından seçilecek örnekleri temel alıp morfolojik yapılarının gelişim süreci üzerinde bir karşılaştırma yapılarak, aralarındaki farklılıkların ve benzerliklerin vurgulanması, Anadolu kentlerinin Romalılaştırılması sürecinde ortaya çıkan mekansal dönüşümlere ilişkin özgün bireşimlerin üretilmesi açısından önemlidir.

Ephesos'tan farklı olarak, Ankyra'nın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmese de, bazı antik dönem kaynaklarına ve arkeolojik bulgulara göre kent İÖ 8.yüzyılda Phrygia Kralı Midas tarafından kurulmuş bir Phryg kentidir [261]. Aynı yazılı kaynaklardan, Büyük İskender'in Doğu Seferi sırasında İÖ 334 yılının kış aylarını askerleriyle birlikte Ankyra'da geçirdiğini, bu tarihten yaklaşık 60 yıl kadar sonra da, İÖ 3.yüzyıl başlarında Orta Anadolu'ya giren Kelt/Galat göçerlerinin bu bölgeye yerleştiklerini öğreniyoruz. Augustus döneminde yaşamış olan coğrafyacı Strabon, Romalıların yönetimine girmeden önce bölgede yaşayan Galatların Trokmiler, Tolistoboglar, Tektosaglar adını taşıyan üç kabileden oluştuğunu ve hepsinin aynı dili konuştuğunu yazmaktadır. Aynı kaynakta Ankyra Kalesi'nin ve Phrygia'nın büyük bir bölümünün Tektosagların, bölgenin iki önemli dinsel-ticaret merkezinden Pessinus kentinin ve çevresinin Tolistobogların, Tavium kenti ve çevresinin ise Trokmilerin denetiminde olduğu yazılmaktadır [262]. İÖ 25 yılında son Galatia bağımlı kralının ölümünden sonra Roma İmparatoru Augustus tarafından bir imparatorluk eyaleti (*provincia imperium*) olarak kurulan Galatia Eyaleti'nin sınırları bu üç Kelt/Galat kabilesinin toprakları ile birlikte Pisidia, Lykaonia ve Pamphylia'yı da kapsıyordu. Ancak dağ, nehir ve benzeri doğal eşiklerle tanımlanmadığından bu sınırlarda sonradan önemli değişiklikler yapıldı [263]. Üç ayrı cemaat halinde örgütlenmiş olan Galatların aralarındaki ilişki ise, askeri otorite altında, imparator kültüne dayalı dinsel birlik yoluyla kurulmaya çalışıldı. Bölgeye

---

261 Ankyra (Ankara) kentinin kuruluşu konusundaki görüşler için bakınız: Erzen 1946, 15-28; Cramer, 1971, s.92; Roller 1983, s.299-313; Roller 1984, s.256-271; Ar 1960, 49-55; Buluç 1991, 14-15.

262 Strabon XII. Kitap, 5. bölüm (Strabon 1993, s.47-48).

263 Jones 1970, s.105-106; Kaya 2005a, s.59.

verilen eyalet statüsü ile bu kabileler, eşit kent-devletlerinin birliği biçiminde yeni bir demokratik örgütlenme sürecine girdiler, kabile yönetiminin merkezleri de, eskiden olduğu gibi, Ankyra, Tavium ve Pessinus olarak kaldı [264]. Bu üç kentin birer Roma kenti olarak tanınması, Galatia Eyaleti'nin kentleşmesinde önemli bir adım olmuştur [265].

Zaman içinde bölgeler, kabilenin adı yerine bölgenin yönetim merkezi olan kentin adıyla anılmaya başladılar. Bu süreç Tavium'da daha yavaş, Ankyra ve Pessinus'ta daha hızlı gerçekleşti. İS 1.yüzyıl başlarına tarihlenen bir Galat birliği yazıtından, siyasal bir birlik olan kabile şenliklerinin Ankyra ve Pessinus'ta dönüşümlü olarak yapıldığı yazılmaktadır. Augustus döneminde ise Ankyra'nın merkezi olduğu Tektosagların bölgesi görece genişlemiş, kente yeni roller verilmiş, eyalet valisi burada oturmuş [266], başka bir deyişle Roma'nın üst kademe yönetimi tarafından Ankyra eyaletin başkenti olarak seçilmiştir. Bu kararda Roma'dan önceki monarşik krallık döneminde kentin Galatia Krallığı'nın başkenti olmasının ve Augustus'un kentin bu statüsünü değiştirmeyip devam ettirmesinin önemli payı olduğu düşünülebilir. Zaten Ankyra, Roma'nın yönetimine geçtiği sırada, 4 farklı kabilenin veya etnik topluluğun *phyle* (aşiret/mahalle) biçiminde örgütlendiği önemli bir yerleşim merkeziydi. *Phyle* örgütlenmesi Roma'nın kuruluşuna kadar giden, arkaik döneme ilişkin bir uygulamaydı ve Ankyra'da olduğu gibi bazı Roma kentleri bu örgütlenme biçimini sürdürmüştür. Bu terimin kullanılması kentin bir kabileler federasyonu olarak yönetildiğini değil, her kabilenin ayrı bir mahallede oturduğunu göstermektedir [267]. Her kabilelerin başında *phylarch* adı verilen bir yönetici vardı, düzeni korumak ve sürdürmek onun göreviydi. Bu yöneticiler aynı zamanda yolların, meydanların, su yollarının ve kanalizasyon sisteminin yapımıyla ilgili işlere de bakıyorlardı. Yolların ve su yollarının temiz kalmasını sağlamak, yurttaşların evlerinin bulunduğu sokakların temizliğini ve konut bölgelerinin güvenliğini sağlamak da onların göreviydi [268]. Kentin Roma yö-

---

264 Jones 1970, s.119.

265 Mitchell 1993. Cilt 1, s.89.

266 Eyice 1996, s.253.

267 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.85; Kaya 2005a, s.225-226 ve s.274.

268 Mitchell 1993, Cilt 1, s.200.

netimine geçtikten sonra nasıl yönetildiği konusunda ise farklı görüşler vardır. Roma dönemine ilişkin yazıtlardan elde edilen bilgiler *phyle* (aşiret/mahalle) sisteminin devam ettiğini gösteriyor. Diğer yanda, Roma döneminde kentte inşa edilmiş olan yapılar arasında *bouleuterion* (meclis binası), *gymnasium*, tiyatro gibi yapıların bulunması, Galatia Roma yönetimine geçtiğinde Ankyra'nın *polis* statüsünde, iç işlerinde özerk bir kent olarak yönetildiği ve kurumsal yapısının yeniden düzenlendiği izlenimini vermektedir [269].

Galatia Eyaleti'nin yönetim merkezi olduktan sonra Ankyra'nın ekonomik açıdan hızlı bir gelişme süreci içine girdiği, kentteki *phyle* (mahalle) sayısının İS 1.yüzyılın ilk çeyreğinde 4 iken yüzyılın sonunda 10'a, İS 2.yüzyılın birinci yarısında ise 12'ye çıkmasından anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle kent yaklaşık 100 yıl içinde (alan ve nüfus olarak) bir katından daha fazla büyümüştür [270]. Bölgesi içinde artan önemine koşut olarak Ankyra, Roma İmparatorluğu'nun üst yönetimi tarafından hem *metropolis*, hem de *neokoros* unvanları ile ödüllendirilmişti [271]. Kentin gündelik yaşamında ise Kelt, Helen, Roma gelenekleri ve etkileri yan yana devam etmekteydi. Kentin seçkinleri önemli ölçüde Helenleşmiş, yazıtlarda ve basılan paralarda Yunanca kentin resmi dili olmuştu. Keltçe ise halkın konuştuğu dil olarak varlığını sürdürmekteydi [272]. Önemli bir kentsel etkinlik alanı olan dinsel içerikli festivallerde ve şenliklerde Yunan spor geleneklerinin yanı sıra boğa güreşi, domuz avı, gladyatör dövüşleri gibi Galat soylularının eski eğlence anlayışının kalıntıları da devam etmekteydi. İÖ 2.yüzyılda kentsel etkinliklere destek sağlayan kent seçkinlerinin isimlerinin yer aldığı yazıtlarda üst sınıftan kişilerin isimlerinin bütünüyle Helenleştiği, Kelt isimlerine ise çok seyrek rastlandığı dikkati çekmektedir. Ancak Helenleşme üst sınıf ile sınırlı kalmış, köylüler uzun süre, İS 5.yüzyıl sonlarına kadar eski alışkanlıklarını sürdürmüşlerdir [273].

---

269 Erzen 1946, s.54.

270 Erzen 1946, s.54-60; Kaya 2005a, s.225-226.

271 Erzen 1946, s.52-53.

272 Mitchell 1993, Cilt 1, s.111-112; Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.88-89.

273 Jones 1971, s.120-121.

Roma dönemi metal paraları üzerindeki kabartmalardan ve yazıtlardan anlaşıldığına göre Ankyra'da Romalılardan önce bereket tanrıçası Kybele'ye ve ay tanrısı Men'e tapılmaktaydı. Kybele neolitik dönemlerden beri Anadolu halklarının başlıca tanrısı idi. Men ise Phrygia ve Lydia'daki yerli halkların taptığı bir Anadolulu tanrı idi, bölgedeki Helenler de ona tapıyorlardı [274]. Kentin *acropolisi*, Men ve Kybele tapınım yeri bugün Augustus Tapınağı'nın kalıntılarının bulunduğu Hacı Bayram Tepesi'ydi [275]. Galatia'nın eyalet olarak İmparator Augustus tarafından Roma İmparatorluğu'na katılışından çok kısa bir süre sonra, İÖ 25-20 yılları arasındaki bir tarihte, Men ve Kybele kutsal yapısının bulunduğu yerde Tanrıça Roma ve İmparator adına yeni bir tapınak inşa edilmesine karar verilmesi Ankyra'yı imparator kültünün Orta Anadolu'daki merkezi konumuna getirmişti. Buna ek olarak, inşa edilen yeni tapınağın ana cephesinin, Helen kutsal alanlarında olduğu gibi doğuya değil, Ephesos'taki Artemis Tapınağı (Artemision), Sardis'teki Artemis Tapınağı ve Magnesia'daki Artemis Tapınağı gibi batıya bakması, yerli Anadolu geleneğini sürdürmesi ve Ana Tanrıça kültünün devamı olması açısından dikkati çekmektedir [276]. Ayrıca, Augustus adına inşa edilen bu tapınağın mimari tarzının ve inşaat tekniğinin Helenistik dönem tapınaklarına benzemesi siyasal ve dinsel unsurların birleştiği ideolojik bir tercih olarak da değerlendirilebilir. Böylece, kentin köklü geçmişini ve geleneği temsil eden tapınak kapsamında, Augustus ile değişen Roma dünyası ve tarihsel süreklilik de vurgulanmış olmaktadır [277]. Augustus'un ölümünden kısa bir süre sonra, vasiyeti üzerine, hayatı boyunca onun yaptığı işleri anlatan *Res Gestae Divi Augusti* adıyla bilinen uzun bir yazıt [278], İmparator Tiberius tarafından, Latince ve Yunanca olarak iki dilde yazdırılmış ve tapınağın duvarlarına eklenmişti. Bu belgenin

274 Akurgal 1990, s.17.

275 Augustus Tapınağı'nın bulunduğu tepenin Erken Phryg döneminde tanrıça Kybele'ye adanmış kutsal alan olduğunu arkeolojik bulgular göstermektedir. Yerleşim alanı ise tepenin aşağısındaki düzlüklerde yer almış olmalıdır (Buluç 1991, s.19-20).

276 Akurgal 1990, s.19.

277 Güven 1994, s.59.

278 Yazıtın Augustus Tapınağı'nın duvarlarındaki kopyası *Monumentum Ancyranum* olarak da bilinmektedir.

varlığı da Ankyra'nın yeni imparatorluk ideolojisinin yaygınlaştırılmasında önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir [279].

Yüz yıldan fazla zamandır devam eden, yapının inşa tarihi ve planı üzerindeki farklı görüşler ve tartışmalar bir yana bırakılıp, genel uzlaşma doğrultusunda, İmparator Augustus döneminde öngörülüp, tasarlanıp, tamamlandığı görüşü benimsenirse, Augustus ve Roma Tapınağı'nın yerel yöneticilerin ve kentte yaşayan saygın kişilerin çabalarıyla Roma'yı, İmparatorluğu ve imparatorluk kültünü sembolize eden bir yapıya dönüştüğü söylenebilir [280]. Ankyra'da İS 1.yüzyılda imparatorluk kültünün oluşmasıyla birlikte, Tavium'la dönüşümlü olarak, müzik ve atletizm yarışmalarını içeren agonistik oyunlar konusunda çeşitli yerlerde bulunmuş olan yazıtlar, Ankyra'da yapılan bu yarışmalara katılmış atletler hakkında bilgiler vermektedir. Konumu ve yapılış tarihi kesin olarak saptanamamış olsa da, atletizm yarışmalarının ve at yarışlarının yapılabilmesi için kentte İS 1.yüzyılda bir stadyum un inşa edilmiş olabileceği ve yapının birkaç farklı aşamada tamamlandığı olasılığı üzerinde durulmaktadır. Aynı stadyum gibi, yapılış tarihi ve yeri kesin olarak bilinmeyen, ancak yazılı belgelerde adı geçen Polyeidos Gymnasiumu'nun da İS 1.yüzyıldan beri stadyuma yakın bir yerde olduğu tahmin edilmektedir [281]. Aynı görüş doğrultusunda düşünülürse, Augustus ve Roma Tapınağı'nın güneydoğusunda, Ankara Kalesi'nin Bentderesi'ne bakan kuzeybatı yamacında arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan Tiyatro da (Şekil 2.20 ve Şekil 2.21), özellikle Augustus döneminde çeşitli nedenlerle düzenlenen kutlama şenliklerinin yapıldığı bir gösteri mekanı olarak, duyulan gereksinim üzerine İS 1.yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır [282]. Başka bir deyişle, Ankyra'daki Tiyatro, çoğu Anadolu tiyatrosunda olduğu gibi Helenistik dönemde inşa edilmiş bir yapı değil Roma döneminde inşa edilmiş bir yapıdır [283] ve Vitruvius'un betimle-

---

279 Güven 1994, s.55, 58 ve s.61'deki 22 ve 23 no.lu dipnotlar.

280 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.26-33'de Augustus ve Roma Tapınağı'nın kimin için yapıldığı, inşa tarihi ve yapım süreci konusunda ayrıntılı bir çözümleme ve değerlendirme yapılmıştır.

281 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s. 33 ve 36.

282 Mitchell 1993, Cilt 1, s.214.

283 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.37-41.

diği Roma Tiyatrosu özelliklerinden bir kısmına sahiptir [284]. Hadrianus döneminde başlatılan Dionysos şenlikleri hakkındaki bir yazıtta da bu tiyatrodan bahsedilmektedir [285]. Arkeolojik araştırmalardan elde edilen bulgular, Tiyatro'da İS 5-6.yüzyıllara kadar, sahne kısmının su havuzuna dönüştürülmesi gibi, bazı önemli değişiklikler yapıldığını gösterdiğinden, yapının o dönemlere kadar kullanıldığı anlaşılıyor [286].

Augustus dönemini de kapsayan İÖ 1.yüzyılda, Ankyra kentinde girişilen yoğun imar faaliyetleri arasında, düzgün andezit bloklarla (Ankara Taşı) kaplanmış yeni yolların açılması, temiz suyun dağıtılması için su yollarının ve kanalizasyon sistemlerinin yapılması gibi altyapı hizmetleri önemli bir yer tutmaktadır. Kentin kuzey-güney ana arterini oluşturan, bugün bilinen uzunluğu 216 metreyi bulan ve 6,70 metre genişliği ile kentin en geniş caddesi olduğu için *cardo maximus* olarak nitelendirilen anayol bunlardan biridir (Şekil 2.20 ve Şekil 2.21). Oluşturulan bir kanal sistemi ile yolun yağmur suyunun boşaltıldığı dikkati çekmektedir. Arkeolojik kazılar sırasında *cardo maximus*un batı kenarı boyunca, 6,20 metre genişliğinde inşa edilmiş bir *stoa* ile ona birleşen bir dükkan sırası ortaya çıkarılmıştır [287]. Bu bulgulardan kentin ana ulaşım arteri olan *cardo maximus*un yağmurlu ve güneşli günlerde yayaların rahatça dolaşabilmesi için üstü örtülü, yarı kapalı bir kaldırım mekanına sahip olduğu, kent halkının aynı yol üzerinde sıralanan küçük esnaf ve zanaatkarın dükkanlarından, işliklerinden gündelik alışverişini yaptığı anlaşılmaktadır. Bu kuzey-güney aksına asılmış bazı açık alanların bulunduğunu düşündüren bulgular da vardır. Örneğin, *cardo maximus*un batısında, yoldan yaklaşık 70 metre içerde, dış ölçüleriyle 15 x 23 metre boyutlarında, düzgün taş işçiliğiyle inşa edilmiş yapının *nymphaeum* adı verilen anıtsal çeşme binası olduğu düşünülmekte (Şekil 2.21) ve o da erken İmparatorluk dönemine tarihlenmektedir [288]. Miletos, Perge gibi kentlerdeki örneklerinde olduğu gibi, geniş bir ön cephesi olan bu anıtsal çeşme yapıları, genellikle *agora*, kutsal alan gibi

---

284 Vitruvius V, 6.1.
285 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.90.
286 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.41.
287 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.44-46.
288 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.43 ve 90.

açık mekanlarda inşa edilen, bezemeli, gösterişli yapılar olduğuna göre [289], Ankyra kentinin bir *agorası* var idiyse o da bu çeşmeye yakın bir yerde olmalıdır.

Ankyra kenti İS 2.yüzyıl başlarında imparator olan Traianus (İS 97-117) döneminde önemini korumakta, bir lojistik merkez ve askeri kışlak olarak kullanılmaktaydı. Bir yazıttan Traianus'un Partlara karşı düzenlediği askeri birliğin İS 113-114 yılı kış aylarını kentte geçirdiğini öğreniyoruz [290]. Orta Anadolu'yu diğer bölgelere bağlayan önemli yolların kesişme noktasında bulunması nedeniyle (Şekil 2.3), lejyonların komuta kademesi Ankyra'da oturmaktaydı. Kafkasya, Pontus, Suriye ve Mezopotamya sınırlarında sıklıkla ortaya çıkan çatışmalar, Roma askeri gücünün eyalet sınırlarında bulunmasını zorunlu hale getirmişti. Ankara ve çevresinde bulunan çok sayıda mezar taşı bu seferlere katılan askerlerin kimlikleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte ve eyalet sınırlarında önemli lejyonların üslendiğini göstermektedir. Ankyra önemli bir yol kavşağında bulunduğundan ordu birlikleri sık sık kentten geçmiş, orada konaklamış, erzak ve araç gereç ikmali yapmış olmalıdır. Daha önce değinildiği gibi, ordunun gereksinimlerini karşılamak kent halkının yükümlülüğü idi. Ancak, Ankyra kenti yüzyıllara yayılan uzun savaşlar süresince sadece askerlerin dağıtımının yapıldığı ve lojistik desteğin sağlandığı bir merkez olarak kalmadı. Ordudan emekli olan askerlerin ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde savaşan gazilerin Ankyra'ya dönüp yerleştiğini, kalan yaşamlarını burada tamamladığını gösteren çok sayıda mezar taşı vardır. Bu durum kentin Roma döneminde kazandığı önemin bir kanıtı sayılabilir [291].

Doğu eyaletlerinde imparatorların desteğiyle yaptırılan kamu inşaatlarının en yoğun olduğu dönem, Ankyra kentinde olduğu gibi, Augustus dönemidir. Bu süreç İS 2.yüzyıl ortalarına kadar devam etmiş ve Hadrianus (İS 117-138) dönemi ikinci bir doruk noktası olmuştur. Bu tarihten sonra hızlı bir düşüş yaşandı ve İS 3.yüzyılda imparatorlar tarafından yürütülen inşaatlar kent duvarları, askeri yapılar ve yol inşaatları

---

289 Saltuk 1993, s.126.

290 Erzen 1946, s.39.

291 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.79-80.

ile sınırlı kaldı [292]. Ankyra kentinde ise bu konuda bir farklılık yaşandı, kentin Roma döneminde inşa edilen yapılarının en büyüğü olan Hamam-Palaestra yapı kompleksi İÖ 3.yüzyıl başlarında imparator olan Caracalla (İS 211-217) döneminde inşa edildi [293]. Bu dönemde kentin gelişiminde, önceki yüzyıllarda olduğu gibi, varlıklı ve hayırsever yurttaşların önemli katkıları olduğuna yazıtlarda sık sık işaret edilmektedir [294]. Kale'nin surları da Caracalla tarafından onartılmıştı [295]

Roma döneminde Ankyra kentinin en önemli yapılarından biri olan, Büyük Hamam veya Caracalla Hamamı olarak bilinen bu Hamam-Palaestra yapı kompleksi için, Roma döneminde inşa edilen diğer kamu yapıları gibi, kentin ilk yerleşim yeri olan Kale'nin oldukça uzağında bir yer seçilmişti [296]. Arkeolojik kazılar sırasında yapının alt katmanlarında Phryg dönemine ait çanak çömlek parçaları, pişmiş toprak kaplar bulunması, seçilen yerin daha önce iskan edilmiş olduğunu göstermektedir [297]. Çevresindeki diğer yapılarla görsel bir zıtlık yaratan bu çok büyük yapı kompleksi, kentin kuzeyinde alçak bir tepenin üzerine inşa edilmiştir (Şekil 2.21). İki ana bölümden oluşan yapının yıkanma yeri olarak kullanılan hamam kısmı 130 x 80 metre boyutlarındadır ve taş temeller üzerine inşa edilen kalın taşıyıcı duvarları dört sıra andezit (Ankara Taşı), dört sıra tuğla olmak üzere düzgün bir işçilikle örülmüştür.130 Metre genişliğindeki ön cephe duvarından bitişiğindeki *palaestra*ya bağlanan bu yapı, Roma eyalet kentlerinde inşa edilen en büyük hamamlarından biriydi [298] (Şekil 2.22). İnşaat alanının çok geniş ve taşıyıcı sistemdeki açıklıkların fazla olması nedeniyle zorunlu

---

292 Mitchell 1993, Cilt 1, s.214.

293 Dolunay 1941, s.266; Erzen 1946, s.99-100.

294 Aydın, Emiroğlu, Türksoy ve Özsoy 2005, s.81-82.

295 Sevgen 1959, s.52.

296 Erzen 1946, s.59-60.

297 Akok 1955, s.320.

298 Dolunay 1941, s.264-265. Dolunay Büyük Hamam'ı dünyanın en büyük hamamı olarak nitelendirse de, gerçekte en büyük hamamlar Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'da, imparatorlar Traianus (İS 98-117), Caracalla (İS 211-217) ve Diocletianus (İS 298-306) tarafından yaptırılanlardır. Örneğin Traianus Hamamları 300 x 350 metre boyutlarındaydı ve bahçesi ile birlikte 10 hektardan daha büyük bir alan kaplıyordu (Gates 2003, s.378. Şekil 22.20).

olarak kullanılan kalın tuğla yığma duvarlar ve onları ayakta tutmak için kullanılan beton sıva ve dolgu malzemesi genel olarak hamam yapılarına, özellikle de dış görünüşlerine abartılı kabalıkta ve hantal bir görünüm kazandırmaktaydı. İç süslemeler ise oldukça incelikliydi. Bu durum Ankyra'daki Büyük Hamam-Palaestra yapı kompleksi için de geçerlidir. Yapının ölçeği ve mimarisi, Roma döneminde inşa edilen büyük hamam yapılarının ortaya çıkmasında başlıca etmen olarak görülen zenginlik, barış ortamı ve teknolojik gelişmenin insanların hamam alışkanlığını değiştirdiği savını doğrular niteliktedir [299].

Büyük Hamam yapı kompleksinin ikinci parçasını oluşturan *palaestra* sade bir duvar ve sütunlu bir portiko ile çevrili, 95 x 95 metre boyutlarında, büyük kare bir meydandı (Şekil 2.22). Bu *palaestra*nın yazıtlarda adı geçen Polyeidos Gymnasiumu olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır [300]. Palaestraya Sütunlu Cadde tarafından, kuzeydoğuya bakan kenarındaki büyük bir kapıdan girilmekteydi. Halkın atletizm, güreş ve atlı spor yaptığı bu büyük meydan bir eğlence mekanıydı. Buna ek olarak, bazı araştırmacılar Caracalla döneminde yapılan yarışmalı oyunlar, festivaller ve kutlamalar sırasında *palaestra*nın insanların toplandığı bir mekan olarak kullanıldığını, büyük olasılıkla buradan, güneydeki kapıyı kullanılarak, yakında olduğu düşünülen stadyuma geçilebildiğini düşünüyorlar [301]. Caracalla döneminde her dört yılda bir düzenlenen bu oyunlar, Valerianus (253-260) döneminde bir şenliğe dönüştürülerek, İS 4.yüzyılın sonuna kadar, İmparatorluğun birçok kentinde olduğu gibi Ankyra'da da kutlanmıştır [302].

Roma döneminde Ankyra kentinin en büyük ve görkemli yapısı, bir tören, festival, spor ve eğlence merkezi olan Büyük Hamam yapı kompleksi, *palaestra*sının kuzeydoğuya bakan duvarına koşut olarak uzanan Sütunlu Cadde ile yaklaşık 500 metre uzağındaki Augustus ve Roma Tapınağı'na bağlanıyordu (Şekil 2.21). Antik Stadium'un hamamın kuzeyindeki alanda yer aldığı varsayıldığında, Sütunlu Cadde, stadyum

---

299 Mitchell 1993, Cilt 1, s.217.

300 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.62.

301 Dolunay 1941, s.264-265; Erzen 1946, s.99; Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.36 ve 59-60.

302 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.41.

ile tapınağı birbirine bağlayan kentin ikinci ana arteri *decumanus maximus* olmalıdır [303]. Yapılan arkeolojik kazılar sırasında elde edilen bulgular, Ephesos örneğinde olduğu gibi, Sütunlu Cadde'nin iki yanında, Büyük Hamam ile birlikte Caracalla döneminde, aynı kentsel projenin bir parçası olarak inşa edildiği düşünülen bir sıra *stoa*nın bulunduğuna işaret etmektedir [304]. Yine aynı kazılarda ortaya çıkarılan *palaestra*nın duvarı ile *stoa* arasında yer alan bir dizi dükkan sırasının ise, kazılarda ortaya çıkarılan pres taşları ve taş tekneler nedeniyle aynı zamanda işlik olarak kullanıldığı olasılığı üzerinde durulmaktadır [305]. Sütunlu Cadde ile kuzeyinden geçen İS 3.yüzyıl kent suru arasında bir portiko ve bir başka dükkan sırasının yer almış olması olasılığı [306], bu dar ve uzun kent parçasına esnaf çarşılarının yer aldığı, bugün Anadolu kentlerinde "sur-dibi" veya "kale-altı" olarak bilinen, kent esnafının üretim ve ticaret alanı niteliği kazandırmaktadır.

Roma döneminde büyük ve küçük Anadolu kentlerinde *syntechniai*, *homotechniai*, *synergasiai* gibi terimlerle anılan, esnaf loncalarının varlığına daha önce değinmiştik. Lonca üyeleri (*ergestai*) köle değil hür yurttaşlardı ve Sütunlu Cadde'nin bir bölümünde aynı işi yapanlar bir arada, daha sonraki yüzyıllarda İslam kentlerinde görüldüğü gibi, kendi esnaf çarşılarını (*plateia*) oluşturmuşlardı. Örneğin, kentlerde dokumacıların *synergasia*sı Sütunlu Cadde'nin bir bölümündeki kendi *plateia*sında faaliyetini sürdürmekteydi. Roma döneminde Anadolu kentlerinde sıklıkla görülen esnaf loncalarına ilişkin çok sayıdaki yazıttan, aynı esnaf örgütlerinden kişilerin halk meclisinde grup olarak yan yana oturdukları, aynı mahallede bir arada yaşadıkları ve aynı mezarlıkta yan yana gömüldükleri anlaşılmaktadır [307]. Galatia hayvancılık bakımından zengin bir bölge ve yerel bir üretim olan dokumacılığın merkezi olduğundan [308], Ankyra'da dokumacılıkla ilgili esnaf ve zanaatkarın, Osmanlı döneminde olduğu gibi, daha Roma döneminde kendi loncaları

---

303 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.89.
304 Dolunay 1941, s.266; Bosch 1948, s.578-579.
305 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.50.
306 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.71.
307 Mitchell 1993, Cilt 1, s.202.
308 Foss 1977, s.31.

çevresinde örgütlenmiş olmaları güçlü bir olasılıktır. Büyük Hamam ile Augustus ve Roma Tapınağı'nı birleştiren Sütunlu Cadde üzerinde dokumacılıkla ve kumaş ticaretiyle ile ilgili dükkanların, işliklerin ve esnaf çarşılarının yer almış olduğu düşünülebilir. Buna ek olarak hayvancılık yapılan bölgelerde gelişen dericilikle ilgili işliklerin, işlenmiş derinin kullanıldığı ayakkabı/sandal üreten ve satan esnaf ve zanaatkarın dükkanlarının, işliklerinin, esnaf çarşılarının ve yaşadıkları mahallelerin o günkü kentin kuzeyinde, bugün olduğu gibi Sütunlu Cadde, Tapınak ve Büyük Hamam çevresinde yer almış olmaları olasılığını göz ardı etmemek gerekiyor.

Arkeolojik bulgular Ankyra kentinde, Roma döneminde, Büyük Hamam'dan başka hamamların inşa edildiğini göstermektedir (Şekil 2.20). Bunlardan biri, Büyük Hamam'ın güneybatısında, 3.yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen surun dışında kalan, ancak duvara yakın bir yerde bulunan Küçük Hamam'dır (Şekil 2.20 ve Şekil 2.21). Mimari özelliklerine bakılarak yapılış tarihinin İS 2. veya 3.yüzyıl olduğu ve Bizans döneminde de kullanıldığı tahmin edilen Küçük Hamam'da yapılan kazılar sırasında ortaya çıkan seramik parçaları, yapının inşa edildiği yerin daha önce Phrygler döneminde iskan edilmiş olduğunu göstermektedir [309].

Roma döneminde Ankyra kentinde yeri bilinen üçüncü hamamın kalıntıları, ***cardo maximus*** olarak tanımlanan kentin kuzey-güney aksının batısında ortaya çıkarılmıştır. Taban alanı 90 x 68 metre olan bu büyük yapının yazılı kaynaklarda adı *Platinum* olarak geçen hamam olduğu sanılmakta ve yapımı geç İS 2.yüzyıla tarihlenmektedir [310]. Başka bir hamam buluntusu da Augustus ve Roma Tapınağı'nın yakınlarında ortaya çıkarılmıştır. Bütün bu hamamlara ve anıtsal çeşmeye (***nymphaeum***) gereken su, kentin yakınındaki Elmadağ'daki kaynaklardan getirilmekteydi. Çapları 22-30 santim olan ve andezit bloklardan oyulan taş borularla getirilen su, Kale'deki depolarda toplanıyor, oradan pişmiş toprak künklerden oluşan ikinci bir sistemle, kollara ayrılarak kente dağıtılıyordu. Yazılı belgeler, suyun öncelikle, başta Büyük Hamam

---

309 Akok 1955, s.328-329.

310 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s. 68 ve 90.

olmak üzere, bütün hamamlara dağıtıldığını, Augustus ve Roma Tapınağı'nın yakınında iki çeşme bulunduğunu göstermektedir [311]. Bu su sistemi büyük olasılıkla Traianus (İS.97-117) döneminde, ya da daha önce yapılmış, Büyük Hamam'ın inşa edildiği İS 3.yüzyıl başlarında onarım görmüş, 3.yüzyıl sonlarına kadar da kullanılmıştı [312]. Kent halkı içme suyu dışındaki gündelik su gereksinimini yerel kuyulardan ve sarnıçlardan sağlamış olmalıdır.

Yazılı kaynaklara göre, Ankyra kenti için İS 270li yıllar, düşman saldırıları nedeniyle kamu yapılarının harabeye döndüğü ve kentsel servislerin kesintiye uğradığı bir karmaşa döneminin başlangıcı sayılmaktadır. İS 3.yüzyıl ortalarında başlayan Gotların akınlarına ek olarak, 271 yılında Palmyra Kraliçesi Zenobia'nın Ankyra'ya kadar gelip kenti kuşattığı, bu dönemde kentte yeterli yiyecek bulunamadığı ve kıtlık yaşandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. O dönemde imparator olan Aurelianus'un kentten gelip geçen askerlerini doyurmak ve kent nüfusunun yiyecek gereksinimini sağlamak sorun olmuş, büyük bir kıtlık baş göstermişti. Bu dönemde bir tahıl tüccarının kendi memleketi olan Lykaonia'dan Galatia'ya tahıl getirdiğini gösteren kayıtlar vardır. Bütün bu sorunlar yaşanırken kentten bir kişinin kentin çevresine, temelden başlayarak yeni bir sur inşa ettirdiği, harabe haline gelen Polyeidus Gymnasiumu'nu onarttığı ve uzun zaman önce terkedilen yerel meclis binasını yeniden çalışır hale getirdiği yine yazılı belgelerden anlaşılmaktadır [313]. Son dönemde yapılan araştırmalarda yeni kent duvarının İS 3.yüzyıl ortaları ile 270li yıllar arasında bir tarihte inşa edildiği ve Osmanlı döneminde 17.yüzyıl başında inşa edilen surla aynı güzergahı izlemediği ileri sürülmektedir [314] (Şekil 2.20). Ayrıca, bu koruma duvarının yapımında başta stadyum olmak üzere çok sayıdaki kamu yapısından alınan devşirme malzemenin kullanılmış olması, ortaya çıkan ani bir gereksinim nedeniyle kısa bir sürede inşa edildiğini göstermektedir [315]. Surun bu acele yapım süreci, gereken malzemeyi sağlamak için, o döneme

---

311 Fıratlı 1951, s.349-354.
312 Fıratlı 1951, s.356-357.
313 Foss 1977,s.32-33.
314 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.72, 74 ve Plan 1.
315 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.92.

kadar özenle inşa edilen kentin en görkemli yapılarının yıkılarak harabeye dönmesine ve kullanılamaz hale gelmesine neden olmuştu. Bütün bu gelişmeler, kentin İS 3.yüzyılın ikici yarısında yaşadığı ekonomik sorunların birer göstergesidir.

Ankyra kentinde 3.yüzyılda inşa edildiği düşünülen surun içinde kalan alan, Kale ile birlikte, yaklaşık 90 hektardır [316]. Bu alan, Osmanlı döneminde 17.yüzyılın başlarındaki Ankara kentini Celali saldırılarından korumak amacıyla inşa edilen 2.surun içinde kalan alandan daha küçüktür (Şekil 2.20). Daha önce yaptığımız araştırmalarda, Osmanlı döneminde sur içindeki kentte yaşayan nüfusun 19.yüzyıl ortalarına kadar 25.000 kişiyi geçmediği, nüfus yoğunluğunun ise yaklaşık 250 kişi/hektar olduğu hesaplanmıştır [317]. Bu saptamadan yola çıkarak, Roma dönemindeki Ankyra'da da kentsel nüfus yoğunluğunun en fazla 19.yüzyıl Ankarası'ndaki kadar olduğu varsayıldığında, 3.yüzyılda inşa edilen 1.sur içinde yaşayan nüfusun, Kale'deki mahalleler ile birlikte 20.000-25.000 kişi kadar olabileceği hesaplanmaktadır. Bu altbölümün başlarında, İS 2.yüzyılda Orta Anadolu kentleri için verilen nüfus grupları içinde Ankyra'nın 25.000 grubunda yer aldığına değinilmişti [318]. Bir grup araştırmacı ise Roma döneminde Ankyra'nın görkemli bir imparatorluk kenti olarak nüfusunun 100.000 kişi olduğu görüşündedir [319]. Bu durumun iki açıklaması olabilir: ya kent 3.yüzyılın ikinci yarısında önemli bir nüfus kaybına uğramıştır, ya da inşaat maliyetini azaltmak için yerleşim alanının büyük bir kısmı surun dışında bırakılmıştır. Kentin kuzeybatısındaki Küçük Roma Hamamı'nın surun dışında kalması bu olasılığı akla getirmektedir (Şekil 2.20 ve Şekil 2.21).

Barbarların saldırıları ve istilalar nedeniyle, 3.yüzyılın ikinci yarısında Roma kentlerinin çevresine, güvenliği sağlamak için inşa edilen

---

316 Ankyra kentinde İS 270 yıllarında inşa edildiği düşünülen surun içinde kalan yerleşim alanı Şekil 2.20'den, İç ve Dış Kale ile birlikte, yaklaşık 90 hektar olarak hesaplandı. Caracalla tarafından Kale'nin surları İS 3.yüzyıl başlarında onartıldığına göre, bu tarihlerde orası da iskan edilmiş olmalıdır.

317 Aktüre 1994, s.47 ve Aktüre 1978, s.224.

318 Mitchell 1993, Cilt 1, s.244.

319 Erzen 1946, s.59; Buluç 1991, s.17; Güven 1994, s.55; Aydın, Emiroğlu,-Türksoy ve Özsoy 2005, s.81.

surlarla ilgili başka veriler yukarıda belirtilen ikinci olasılığı güçlendirecek niteliktedir. Bu bağlamda, Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'nın çevresine de, Ankyra kentiyle aynı yıllarda bir koruma duvarı inşa edilmişti. İmparator Aurelianus (İS 270-275) döneminde inşa edildiğinden onun adıyla anılan bu sur, Tiber ırmağının iki yanındaki ovaya yayılan kentin yerleşim alanının bir parçasını, 1350 hektarlık bir alanı çevreliyordu [320]. Başkentin anıtsal yapıları olan büyük hamamlar, Forum Romanum, Flavius Sarayı, İmparator Forumları, Circus Maximus, Colosseum Amfitiyatrosu ve onların çevresinde yer alan zenginlerin malikaneleri bu surun içinde kalan yapılardı [321]. İS 2.yüzyılda nüfusunun 1.200.000 kişi olduğu tahmin edilen Roma'nın [322] kalabalık dış mahalleleri ise bu surun dışında kalmıştı. Kuzey Fransa'da yine 3.yüzyılın ikinci yarısında barbarların saldırılarına karşı kentleri korumak için sur inşa edilen kentlerde, çoğunlukla kentin sadece bir parçası surun içinde kalmıştır. Bu oran Bordeaux kentinde 1/4, Nimes'de 1/7, Autun'da ise 1/20'dir [323]. Anadolu'da ise, Ankyra gibi, önemli kamu yapıları ve Sütunlu Cadde gibi kamusal mekanları Roma döneminde inşa edilen surun dışında kalan başka kentler de vardır. Bu kentlerden biri güneybatı Anadolu'da Pamphylia bölgesinin kentlerinden biri olan Perge'dir. Kentin kuruluşu ve Roma öncesindeki tarihsel gelişimi Ankyra'dan çok farklı olsa da, Romalılaştırma sürecinde merkezi yönetim tarafından izlenen imar politikalarının neden olduğu mekansal yapı dönüşümü, ortaya çıkan kentsel öğeler ve kent imgesi açısından iki kent arasında önemli benzerlikler vardır [324].

Perge kentinin tarihi, Pamphylia bölgesinin tarihi ile örtüşmektedir [325]. Yazıtlara göre güneybatı Anadolu'daki Pamphylia'ya Yunan kökenli Doralardan önce bir Akha göçü olmuş ve bölgede onlar tara-

---

320 Benevolo 1995, s.25.

321 Cornell ve Matthews 1982, s.90 ve 206; Gates 2003, s.361, Şekil 22.2.

322 Morris 1974, s.39.

323 Benevolo 1995, s.25.

324 Anadolu'da Roma döneminin kentleri olarak Ankyra ile Perge'nin mekansal yapı değişimine ilişkin benzerlikler uzun zaman önce yaptığımız bir araştırmada dikkatimizi çekmişti (Aktüre 1984, s.42, 33 no.lu dipnot).

325 Abbasoğlu 2000, s.242.

findan koloniler kurulmuştu. Bu süreçte kıyı düzlüğü boyunca kurulduğu düşünülen kentler, başta Perge olmak üzere, Olbia, Magydus, Aspendos, Sillyum ve Side'dir [326]. Perge'nin Güney Kapısı'nda bulunan Helenistik döneme ait yazıtlara göre, kentin Troia Savaşlarından sonra güneye doğru yollarına devam ederek Pamphylia'ya kadar gelen Akhalı kahramanlar tarafından İÖ 1220-1170 yılları arasındaki bir tarihte kurulduğu kabul edilse de [327], kentin adı Yunanca olmayıp yerli Anadolu dilindedir ve Perge'nin ünlü tanrıçası Artemis Pergaia da Yunan tanrısı değil, yerel bir tanrıdır [328]. Hititlerin başkenti Hattuşa'da bulunan bir bronz tablette Perge'nin İÖ 13.yüzyılda, Akhaların gelişinden önce, var olduğuna işaret edilmektedir. Bu metinde Parha olarak sözü edilen kentin Perge olduğu kabul edilirse, Argoslu kolonistler bölgeye geldiklerinde yeni bir kent kurmayıp, yerli halkla bütünleşerek var olan kenti geliştirmiş olmalıdırlar [329]. Bu tarihten sonra uzun bir dönem, Büyük İskender'in Doğu Seferi sırasında Perge'ye geldiği İÖ 334 yılına kadar, kentin adı yazılı kaynaklarda geçmemektedir.

Pamphylia'da ilk kentler kıyıdan biraz içerde, yerleşmeye uygun düz tepeler üzerine kurulmuşlardı. Bu durum Perge gibi Aspendos ve Sillyum için de geçerlidir [330]. Olasılıkla İÖ 7.yüzyıl başlarında bölgede bir Yunan kolonizasyonu gerçekleşmiş, bu dönemde Perge kenti *acropolis* adı verilen tepenin üzerinde yer almıştı. Kentin Helenleşmesi İÖ 5.yüzyılda olmuş, bu dönemde kent 60 metre yüksekliğindeki tepenin güneyindeki, Koca Belen ve İyilik Belen tepelerinin arasındaki düzlüğe yerleşmişti [331] (Şekil 2.23).

---

326 Jones 1971, s.123-124.

327 Pekman 1989, s.9, 15-16.

328 Abbasoğlu 2000, s.242. Başta Strabon olmak üzere birçok yazılı kaynakta adı geçen Artemis Pergaia, veya Latince adı ile Diana Pergaia eski bir yerel tanrıça olsa da, Yunanlar tarafından Helenleştirilip Artemis'in özelliklerini almıştır (Akarca 1949, s.37).

329 Akurgal 1988, s.540; Abbasoğlu 2000, s.242.

330 Bean 1997, s.27.

331 Mansel 1949, s.1; Abbasoğlu 2000, s.241 ve 244. Perge'nin ilk kuruluş yerinin *acropolis* tepesi olduğu konusunda görüş birliği olsa da bu durumu belgeleyen kesin bir kanıta ulaşılamamıştır (Bayburtluoğlu 1982, s.439; Bean 1997, s.27).

Şekil 2.23. Perge kentinin Roma dönemindeki genel şematik planı

Kaynak: A.M. MANSEL (1958), 1946-1955 Yıllarında Pamphylia'da yapılan kazılar ve Araştırmalar, *Belleten*, Cilt XXII, s.219'daki Resim 50 ile G. BEAN (1997), *Eskiçağda Güney Kıyıları*, İstanbul: Arion Yayınevi, s.32'deki Resim 5 birleştirilerek çizildi.

Büyük İskender'in askerleriyle bölgeye geldiği İÖ 334 yılında, Pamphylia Perslerin egemenliğindeki I.İonia Satraplığı'nın sınırları içinde yer almaktaydı. Batı Anadolu kentlerinden sonra, iki kez Perge'ye uğrayan İskender, büyük olasılıkla Pamphylia ile Lydia'yı birleştirerek tek bir satraplık haline getirmişti. İskender'in ölümünden sonra kurulan Helenistik devletler arasında Pamphylia, sık sık el değiştirmiş, Akdeniz'e egemen olmak isteyen bu devletler bölgeyi ellerinde tuta-

bilmek için çaba göstermişlerdi [332]. İlk kez İÖ 223-188 yılları arasında Seleukos Krallığı'nın egemenliği altındayken aşağıdaki kentin bir surla çevrildiği düşünülmektedir [333]. Romalılardan önce, bölgeyi ele geçiren en son devlet olarak, güçlü bir donanması olan Pergamon Krallığı için de bu bölgenin önemi büyüktü. Pamphylia ve Perge'nin bağımsızlığa kavuşması, büyük olasılıkla, İÖ 133 yılında Pergamon Krallığı'nın veraset yoluyla Romalılara geçmesi ve Asia Eyaleti'nin kurulması sürecinde Pamphylia'nın bu eyaletin sınırları dışında bırakılmasıyla gerçekleşmişti ve Perge kenti ilk kez kendi adına gümüş para bastırmıştı [334].

Strabon'un verdiği bilgiye göre, denizden 12 kilometre içerde olan Perge'nin yakınında, yüksek bir yerde kurulmuş olan Artemis Pergaia Tapınağı'nda her yıl düzenlenen festivale katılmak için gelenler alana Kestros (Aksu) ırmağından ulaşabilmekteydiler [335]. Anlaşılıyor ki, kent denizden yaklaşık iki saatlik yürüme mesafesi içerde olmasına karşın, verimli Pamphylia ovasını sulayan iki akarsudan biri olan Kestros (Aksu) ırmağı yoluyla hem Akdeniz ticaretine katılma olanağı sağlamıştı, hem de denizden gelebilecek korsan saldırılarına karşı, kıyıya göre daha güvenli bir konumda bulunuyordu [336]. Kentteki güncel yaşamın ve refah düzeyinin diğer bir somut göstergesi olarak, o dönemde devlet tarafından ve özel kişiler eliyle altyapıya ve bina inşaatlarına yapılan yatırımlar göz önüne alınacak olursa, Roma İmparatorluğu'nun ilk üç yüzyılında Perge'nin bir doruk noktasına ulaştığı söylenebilir [337].

İmparator Augustus, İÖ 25 yılında Galatia Eyaletini kurduktan sonra Pamphylia'yı da eyalet yapmıştı. Bu kadar küçük bir bölgenin eyalet olması Toroslarda yaşayan savaşçı kavimlerle yapılacak mücadele için alınmış stratejik bir karar olmalıdır. Claudius (İS 41-54) imparator olduğu zaman Pamphylia'yı Lykia ile birleştirip yeni bir eyalet kurdu. Bundan sonra Pamphylia çeşitli dönemlerde Asia, Kilikia, Galatia, Lykia eyaletlerine bağlandıysa da kentlerin statüsünde hiçbir değişiklik

---

332 Pekman 1989, s.17, 19.
333 Abbasoğlu 2000, s.244.
334 Pekman 1989, s.24-25.
335 Strabon XIV.Kitap, bölüm 4.2 (Strabon 1993, s.196).
336 Pekman 1989, s.4.
337 Akurgal 1988, s.540.

olmadı, onlar iç işlerinde özerk, dış politikalarında ise Roma'ya bağlı kaldılar [338].

Kentte yapılan arkeolojik kazılar sırasında bulunan yazıtlar, İS 1.yüzyıldan başlayarak Perge'ye bir Roma kenti görünümü kazandırmak amacıyla imar ve yapılaşma çalışmalarına hız verildiğini göstermektedir [339]. Augustus'tan sonra yaşanan 200 yıllık *Pax Romana* döneminde sağlanan barış ortamı nedeniyle savunma sistemine gerek kalmayınca kent İS 1.yüzyıldan başlayarak güneye doğru gelişme gösterdi. İS 2. ve 3.yüzyıllar ise, diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi, Perge'de de imar ve yapılaşma sürecinin en yoğun olduğu dönemdir. Kente görünüş olarak Romalı kimliği kazandıran görkemli kamu yapılarından tiyatro, stadyum, *agora*, halka açık büyük hamamlar, anıtsal çeşmeler, zafer takları ve sütunlu caddeler, kentte yaşayan varlıklı ailelerin de katkılarıyla, bu dönemde inşa edilmişlerdir [340].

*Acropolis*in güney eteğindeki düzlükte yer alan ve Helenistik dönemde kulelerle donatılmış bir sur ile çevrilen Perge'nin yerleşim alanı, Roma döneminde Ankyra kentinde olduğu gibi, kuzey kenarına yakın bir noktada, birbirini dik açıyla kesen, biri kuzey-güney doğrultusunda (*cardo maximus*), diğeri doğu-batı doğrultusunda (*decumanus maximus)* uzanan iki sütunlu cadde ile dört bölgeye ayrılmıştır [341]. Bu geniş caddeler açılırken mevcut yapılara dokunulmadığından her ikisi de dümdüz bir çizgi izlememektedir [342]. Roma döneminde, İS 1.yüzyılda, doğu-batı ana aksını oluşturan *decumanus maximus* üzerinde yer alan *palaestra*, bu caddenin o dönemde var olduğunu göstermektedir [343]. Bu *palaestra* 76 x 76 metre boyutlarında anıtsal büyüklükte bir yapıdır ve kentin önemli ailelerinden Julius Cornutus, karısı ve çocukları tarafından İmparator Claudius (İS 41-54) adına yaptırılmıştır [344]. Cornutus

---

338 Pekman 1989, s.28-30.
339 İnan 1996, s.65.
340 Abbasoğlu 2000, s.244.
341 Bayburtluoğlu 1982, s.439,443
342 Bean 1997, s.35.
343 İzmirligil 1986, s.514.
344 Akurgal 1988, s.542.

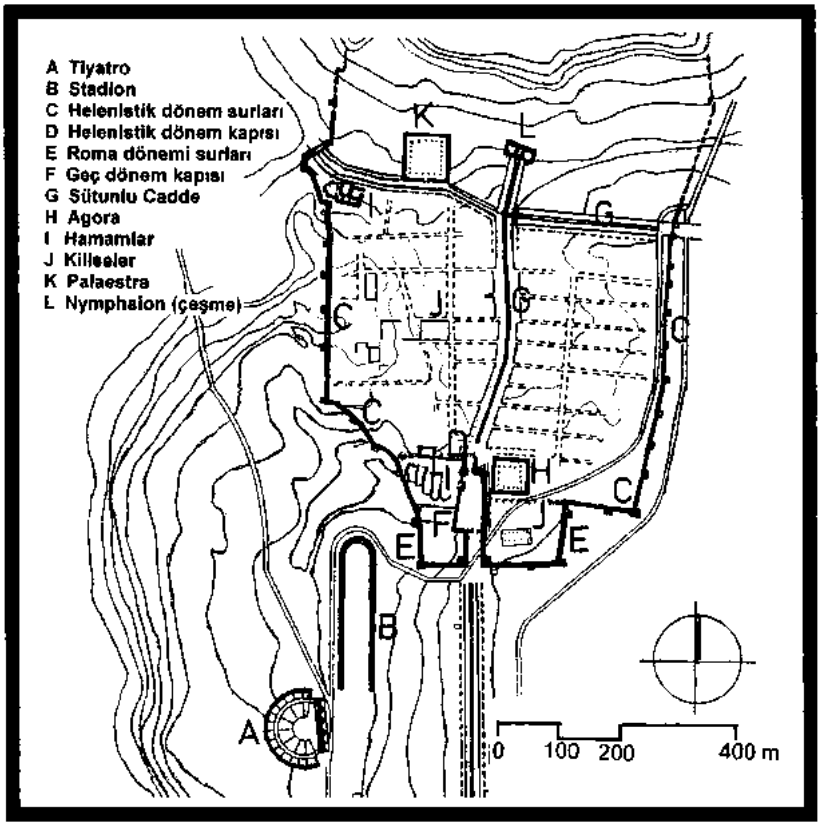

Şekil 2.24. Perge kentinin Roma dönemindeki yerleşim planı

Kaynak: H. ABBASOĞLU (1996), Perge kazısı 1995 yılı ön raporu, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Cilt 2, s.46'da Çizim 1 ile J. STEELE (1992), *Hellenistik Architecture in Asia Minor*, New York: St Martin's Press, s.60'daki Perge planı birleştirilerek çizildi.

Palaestrası'nın yakınında, daha sonraki bir tarihte, sütunlu caddenin kentin Batı Kapısı'na ulaştığı noktada Perge'nin en büyük iki halka açık hamamından biri inşa edilmişti. Diğer büyük hamam kompleksi ise, Ephesos, Ankyra ve diğer kentlerde olduğu gibi, Perge'nin ana girişi

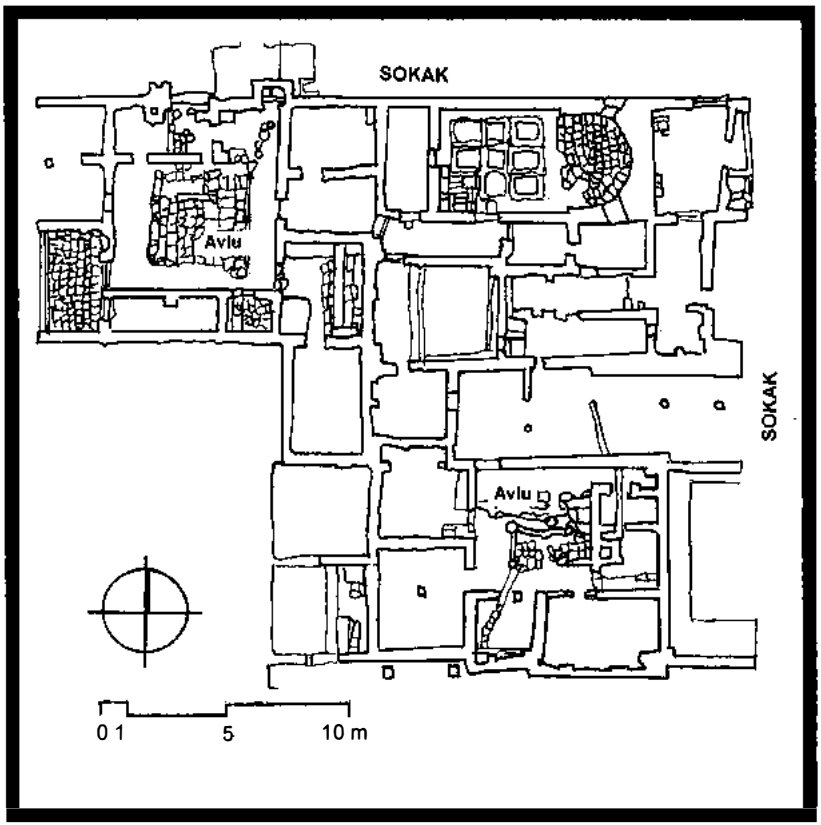

Şekil 2.25. Perge kentinde doğu surlarına yakın bir konut yapı adasında (*insula*) İS 3.-4. yüzyıllara tarihlenen Roma tipi orta avlulu (*peristyl*) konutlar

Kaynak: H. ABBASOĞLU (1996), Anadolu'da Antik Çağ'da konut, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.400'de Resim 12'den çizildi.

olan Güney Kapısı'na yakın bir noktada yer almaktadır [345] (Şekil 2.24)

Kentin kuzey-güney ana aksını oluşturan *cardo maximus*, güneydeki ana giriş kapısından başlamakta, kırılmalar yaparak kuzeye doğru devam etmekte ve *acropolis*e çıktığı noktada bir anıtsal çeşme (*nymphaeum*) ile son bulmaktadır. Yazıtlardan elde edilen bilgilere göre *cardo maximus*,

345 Bean 1997, s.37.

Augustus'tan sonra imparator olan Tiberius (İS 14-37) döneminde Sütunlu Cadde'ye dönüştürülmeye başlanmıştı [346]. Kentin ana ulaşım aksı olan bu geniş sütunlu caddenin iki yanında yer alan konut alanlarındaki yerleşim dokusunun, Helenistik dönemde Anadolu kentlerinde sıkça görülen ızgara plana göre geliştiği dikkati çekmektedir (Şekil 2.24). Perge'nin doğu surlarına yakın bir yapı adasında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve İS 3.-4.yüzyıllara tarihlenen konutlarda sütunlu galeri ile çevrilmiş Roma tipi *peristyl* avlular yer almaktadır (Şekil 2.25).

İÖ 2.yüzyılda Romalı mimarların doğudaki Helenistik dönem mimarlığından etkilenerek geliştirdikleri bu plan tipinde merkezi avlu, Helenistik dönem konutunda olduğu gibi bir geçiş avlusu değil, yeşil alandı ve İtalya'daki konutlarda yer alan bahçenin (*hortus*) yerini almış, bir havuz, mozaik döşeme ve heykellerle süslenmişti. İtalyan ve Helenistik biçimlerin birlikte kullanımıyla ortaya çıkan bu tip konutlar Perge dışında, başta Antiokheia (Antakya) olmak üzere, diğer Anadolu kentlerinde de inşa edildiler. Vurgulamak gerekir ki, bu tür lüks konutlar daha çok zenginlerin oturduğu konutlardır [347]. Daha önce değinilen Ephesos'taki Yamaç Evler'de yer alan konutlar ise avlulu, *atrium* ya da *peristyl* plan tiplerinin kullanıldığı örneklerdi [348] ve orada aynı yapı adasında bu özellikleri göstermeyen diğer küçük ve orta büyüklükteki konutlarla, dükkanlarla yan yana yer almışlardı (Şekil 2.16). Perge'de incelenen yapı adasında ise aynı tip lüks konutların bir arada bulunması burasının kentin varlıklı ailelerinin yaşadığı bir bölge olduğunu göstermektedir.

Roma İmparatorluğu'nun orta büyüklükteki bir eyalet kenti olan Perge'nin sosyal yaşamına ilişkin diğer bilgiler de kentte yaşayan varlıklı ailelerin niceliği hakkında bazı önemli ip uçları vermektedir. Kent ekonomisinin geliştiği ilk parlak dönemin İÖ 2.yüzyıl olduğu, üzerinde kentin çok eski ve kutsal tanrısı olan Artemis Pergaia'nın bir İon tapınağında duran heykelinin tasvir edildiği Perge paralarının bu dönemde çok artmasından anlaşılmaktadır [349]. Ekonomik gelişmeye koşut olarak

---

346 Abbasoğlu 2000, s.244-245.
347 Abbasoğlu 1996, s.401.
348 Abbasoğlu 1996, s.402.
349 Akurgal 1988, s.540.

bu dönemden sonra kentin nüfusunun da arttığı ve kentin ikinci bir gelişme dönemi olan İS 2.yüzyıla gelindiğinde sur içindeki yerleşim alanının doğusunun ve batısının geniş *necropolis* (mezarlık) alanlarıyla çevrildiği görülmektedir (Şekil 2.23). Bu *necropolis*ler, diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi, hemen kent surlarının dışında başlamakta ve tapınak biçimindeki görkemli anıt-mezarlardan basit çukurlara kadar değişen, çok çeşitli mezar türlerini kapsamaktadır. Bunların içinde, doğudaki ve batıdaki kent kapılarından başlayarak çeşitli yönlere uzanan yolların iki yanında yoğunlaşan taş kabartmalı lahitlerin sayısı oldukça fazladır [350]. Kentin varlıklı ve statü sahibi aileleri tarafından yaptırılan bu mezarların çokluğu kentte bu ailelerin kalabalık bir topluluk oluşturduğunun bir göstergesi sayılabilir.

Perge Nekropolü'nde bulunan lahitlerin üzerindeki yazıtlardan kent halkının, Ankyra'da olduğu gibi, *phyle*lere (mahalle) ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Halkın kökenine gelince, İS 3.yüzyıl başlarına tarihlenen bir yazıtta verilen isim listesinde yer alan 83 isimden 30'u Latin, 53'ü ise Yunan adıdır, yerli ismine ise pek rastlanmamaktadır. Bu durum kentin Helenleşme/Romalılaşma süreci hakkında bir fikir vermektedir. Zaten İmparator Marcus Aurelius Antonius (Caracalla) tarafından İS 212 yılında çıkarılan *Constitutio Antoniniana*'nın yayınlanması ile bütün eyaletlerdeki hür insanlara Roma yurttaşlık hakkı verilmişti. Yine aynı yazıtlarda ailelerin kökenleri de gösterildiğinden, Perge'nin komşusu Pisidia'dan ve de uzaktaki Byzantium'dan göç aldığı anlaşılmaktadır [351]. Yazıtlarda ayrıca kentin, diğer kentlerde gördüğümüz gibi, *Boule-Demos-Gerousia* adı verilen üç yerel meclis tarafından yönetildiğinden söz edilmektedir. İmparatorluk üst yönetimi açısından ise, İmparator Valerianus (İS 253-260) döneminde kente *neokoros* unvanının verilmiş ve kentin bu sıfatı dört imparator döneminde, İS 276 yılına kadar taşımış olması imparator kültünün varlığına işaret etse de Perge'de bu amaçla inşa edilmiş özel bir tapınağın olup olmadığı bilinmemektedir. İmparator Tacitus (İS 275-276) dönemine ait bir

---

350 Prof. A.M. Mansel tarafından 1946 yılı sonbaharında Perge *necropolis*inde yapılan 2 haftalık bir arazi çalışması sırasında 34 adet taş kabartmalı veya kitabeli lahit ortaya çıkartılmıştı (Mansel 1949. s.1-3).

351 Pekman 1989, s.32-33.

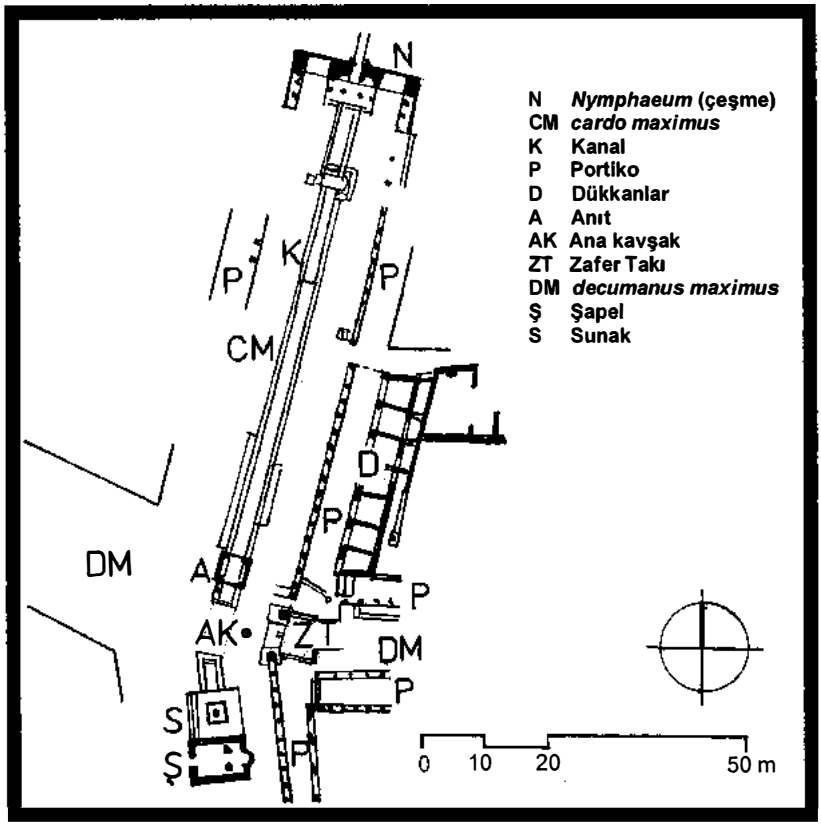

Şekil 2.26. Perge kentinde kuzey-güney yönündeki Sütunlu Cadde'nin (*cardo maximus*) en kuzey ucunda yer alan anıtsal çeşme (*nymphaeum*), doğu-batı yönündeki Sütunlu Cadde'nin (*decumanus maximus*) kuzey-güney aksı ile kesiştiği kavşakta yer alan Zafer Takı, portikolar, dükkanlar ve su kanalı.

Kaynak: Ü. İZMİRLİGİL (1986), Perge Demetrios Apollonios Takı, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 1, ekte s.260'da Levha II'den çizildi.

para üzerinde görülen *metropolis* unvanı da kentin bu dönemde eyaletin merkezi olduğunun kanıtı sayılmaktadır. Bu verilerden İS 3.yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar kentin parlak bir dönem yaşadığı, bu dönemin 4.yüzyıl başlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır [352].

---

352 Pekman 1989, s.34-35.

İmparatorluğun gücünü vurgulamak için olsa gerek, Roma kent mimarisinde "anıtsallık" öne çıkan bir tasarım ve planlama özelliğidir. Perge'de de kent peyzajının ana ögelerinden olan yüzlerce metre uzunluğundaki sütunlu caddelerin bıraktığı görsel etki budur. Kentin en kalabalık iş ve alışveriş merkezi niteliği taşıyan ve en kuzeyde anıtsal çeşme ile başlayan *cardo maximus*, kentin ana girişi olan Güney Kapısı'ndan sonra da, yaklaşık 750 metre kadar, surların dışındaki alanda devam etmektedir [353](Şekil 2.23 ve Şekil 2.24). İS 2.yüzyılda inşa edilen en kuzeydeki anıtsal çeşmeden (*nymphaeum*) gelen su, Sütunlu Cadde'nin ortasında yer alan kademeli bir kanalda toplandığından, bu kanalla birlikte caddenin genişliği 20 metreye ulaşmaktadır. Caddenin iki yanında 5 metre derinlikte portikolar uzanmakta, onların gerisinde de dükkanlar sıralanmaktadır (Şekil 2.26). Caddenin iki yanında yer alan sütunların arasında kitabeler ve heykeller duruyordu [354]. Kentin suyu kuzeyden inen Kalabaklı deresinden su kemerleri ile, batıda yer alan Büyük Belen tepesinin doğu yamacını izleyerek batı surlarındaki kapıya kadar getirilmekte, oradan çeşmelere, hamamlara ve her iki sütunlu caddenin ortasında yer alan kademeli kanallara dağıtılmaktaydı [355].

Perge'de uzun bir dönemdir devam etmekte olan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular Sütunlu Cadde *cardo maximus* üzerinde yer alan Roma kent peyzajı hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Sütunlu caddenin iki yanında yer alan bir sıra portikoya koşut olarak dizilen oldukça küçük ve birbirinden farklılaşmamış mekanlar, kentte yaşayan küçük esnaf ve zanaatkar tarafından işlik, dükkan veya ofis olarak kullanıldıklarını göstermektedir (Şekil 2.26 ve Şekil 2.27). Kuzeyde *cardo maximus*'un doğu-batı aksı *decumanus maximus* ile kesiştiği kavşak noktası ise özel tasarlanmış mimari öğelerle taçlandırılmıştır (Şekil 2.26). Bunlardan biri Sütunlu Cadde gibi İS 1.yüzyılda inşa edilen 11,25 metre yüksekliğinde ve 4,50 metre genişliğindeki Perge Demetrios Apollonios Takı'dır (Şekil 2.28). Roma'nın Erken İmparatorluk döneminde egemenlik alanının genişlemesine koşut olarak

353 Bean 1997, s.36.
354 Mansel 1958, s.240.
355 Albek 1972, s.289-291 ve eki olan Kroki 1.

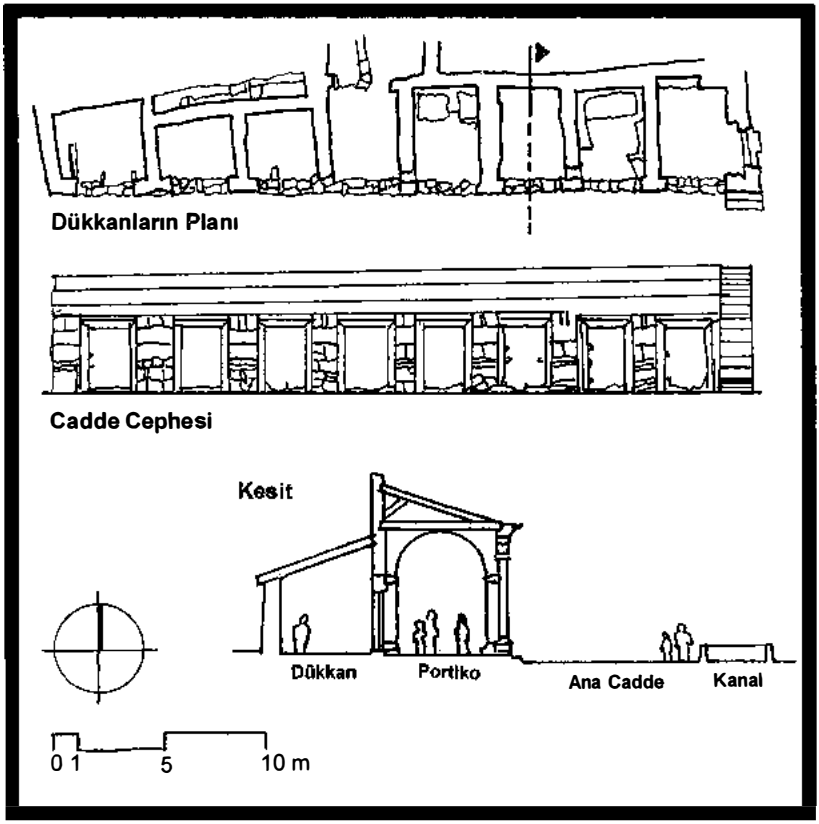

Şekil 2.27. Perge kentinde kuzey-güney yönündeki Sütunlu Cadde (*cardo maximus*) üzerinde yer alan dükkanların yeniden kurma denemesi

Kaynak: H. ABBASOĞLU (1995), Perge kazısı 1991 yılı ön raporu, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No 1677, Cilt 2, s.610'daki Resim 17'den çizildi.

eyaletlerde yaygınlaşan bu zafer/şeref takları, mimari açıdan bölgesel özellikler göstermektedir. Pamphylia bölgesinde inşa edilen taklar içinde Perge Demetrios Apollonios Takı en eskisidir [356]. Anıtın detayları incelendiğinde Sütunlu Cadde'nin yol kaplamasının, takın yapımından

---

356 İzmirligil 1986, s.518.

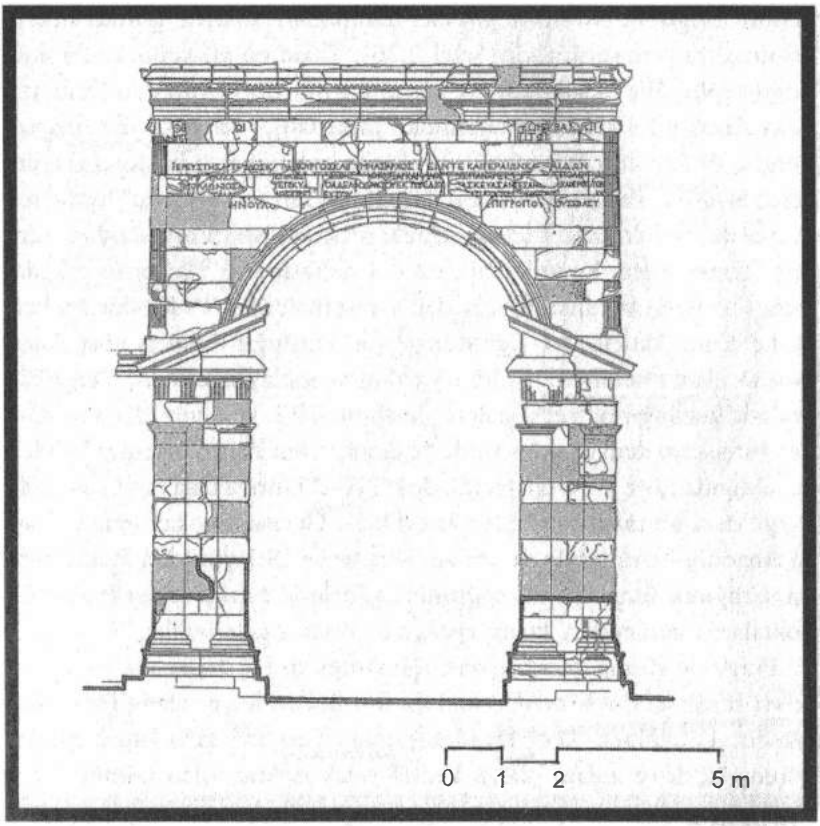

Şekil 2.28. Perge'de İS 1.yüzyılda inşa edilen Demetrios Apollonios Takı'nın kentin Doğu Kapısı tarafından görünüşü

Kaynak: Ü. İZMİRLİGİL (1986), Perge Demetrios Apollonios Takı, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 1, ekte s. 263'de Levha V'den çizildi.

sonra tamamlandığı görülmektedir [357]. Başka bir deyişle tak, yolun yapımı tamamlanmadan önce de oradaydı. Portiko ve dükkanlarla karşılaştırıldığında (Şekil 2.27 ve Şekil 2.28), Şeref Takı oldukça anıtsal bir kent öğesidir [358]. Takın yeri belirlenirken bu özelliği vurgulansın diye,

---

357 İzmirligil 1986, s.516.

358 Bir karşılaştırma yapılabilsin diye Şekil 2.27 ve Şekil 2.28 yaklaşık aynı ölçekte

kentin Doğu Kapısı'ndan girenler tarafından kolayca görülebileceği bir noktaya yerleştirilmiştir (Şekil 2.26). Takın en görkemli cephesi de doğu cephesidir (Şekil 2.28) ve anıtın üzerindeki yazıtlardan Demetrios ve Apollonios kardeşler tarafından yaptırıldığı, yerel tanrılar Artemis Pergaia ile Apollon Epekoos'a sunulduğu anlaşılmaktadır. Kente ismini veren Artemis Pergaia kültünün Pamphylia'nın ve komşusu Pisidia'nın sınırlarını aşarak daha ötelere, Halikarnassos (Bodrum), Rodos, Lindos, Thera, hatta kuzey Afrika'da Nil deltasındaki Naukratis'e kadar gittiği oralarda bulunan yazıtlardan anlaşılmaktadır [359]. Bu durum Perge kentinin Akdeniz ve Ege dünyası ile kurduğu ilişkileri göstermesi bakımından önemlidir. Kültün yayılımını sağlayan etmen, Perge'nin oralarla kurduğu ticaret ilişkileri olmalıdır. İS 2. ve 3.yüzyıllara tarihlenen birçok madeni para üzerinde "sığınak veren Perge Artemisi" ifadesi yer aldığına göre [360], o tarihlerde de bu yerel tanrıya hala tapılmaktaydı. Perge'deki bu takın benzerleri Laodikeia, Gerasa, Diokaisareia ve başka Anadolu kentlerinde de yer almaktadır ve İS 1.yüzyılda Roma kent mimarlığının simgeleri olan sütunlu caddelerin bittiği (ya da başladığı) noktalarda inşa edilen, kent peyzajının anıtsal öğeleriydiler [361].

Perge'de Roma dönemi kent mimarlığının hiç kuşkusuz en anıtsal ve en simgesel öğesi *cardo maximus*'un üzerinde yer alan Güney Kapısı'dır. Düzlükteki kent kurulduğundan beri ana giriş kapısı işlevini gören, ölçek ve anlam olarak kentin odak noktası olan Güney Kapısı'nda üç farklı evrenin varlığı saptanmıştır. Bunlar Helenistik, Erken İmparatorluk ve İmparator Hadrianus (İS 117-138) dönemleridir [362]. Helenistik dönemde kentin çevresine kuleleri olan bir sur inşa edilirken Güney Kapısı'na da iki yanında birer yuvarlak kule bulunan bir kapı inşa edilmişti. Kapının gerisinde ise yaklaşık 20 metre derinliğinde oval bir avlu vardır (Şekil 2.29). Bu avlunun iki yanında yer alan duvarların içinde toplam 28 tane niş (girinti) bulunuyordu, bunların içine kentin ileri gelenlerinin, tanrıların, kentin kurucularının heykelleri konulmuştu. Böylece avlu bir "şeref avlusu" niteliği kazanmıştı. Bu avluda hey-

---

çizildiler.

359 Akarca 1949, s.39.

360 Akarca 1949, s.36.

361 İzmirligil 1986, s.514.

362 Abbasoğlu 2000, s.244.

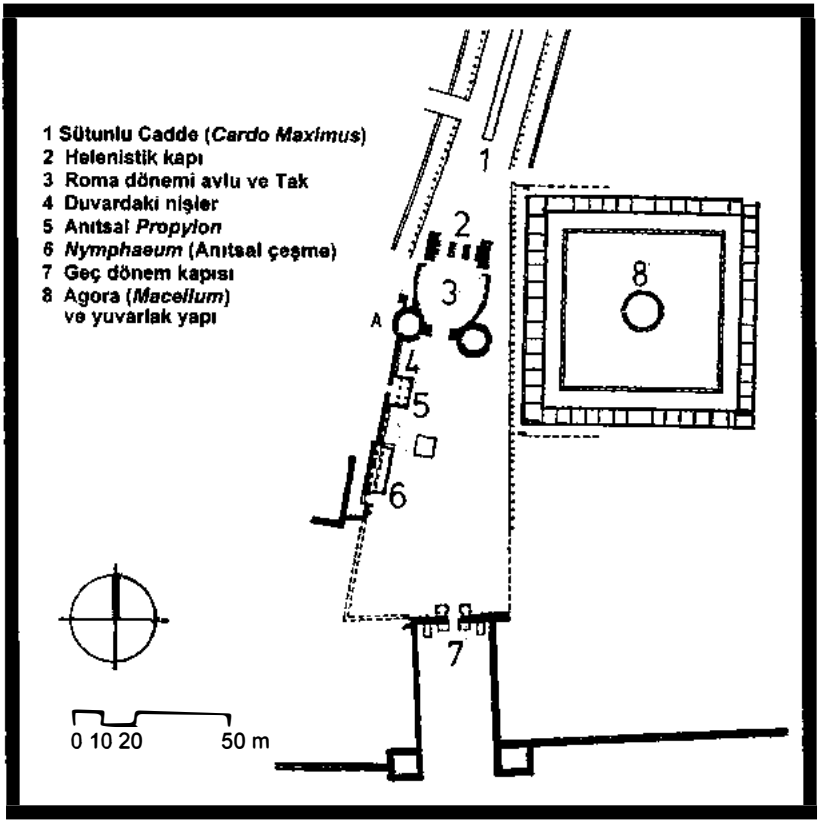

Şekil 2.29. Perge kentinin ana girişi olan Güney Kapısı'nda yer alan Helenistik ve Roma dönemi mimari öğeleri ve *Agora/Macellum*

Kaynak: G. BEAN (1997), *Eskiçağ'da Güney Kıyıları*, İstanbul: Arion Yayınevi, s.39, Resim 8'den çizildi.

keli olan kişiler arasında bulunan Marcus Plancius Varus, İmparator Vespasianus (İS 69-79) döneminde Bithynia valiliği yapmış, Nikaia'da (İznik) Lefke Kapı'ya kemerli bir şeref takı inşa ettirmiş, daha sonra da Roma'da senatör seçilmişti. Avluda heykeli bulunan bir diğer kişi ise, Marcus Plancius Varus'un kızı olan Plancia Magna adında zengin bir kadındır ve kente büyük bağışlarda bulunmuş, oval avluyu ve avlu-

dan kente giriş noktasında yer alan Şeref Takı'nı da o yaptırmıştı [363]. Üzerindeki yazıtlardan 2.yüzyılın ilk çeyreğinde, İS 120-122 yıllarında inşa edildiği anlaşılan bu tak İmparator'a değil Perge halkına armağan edilmişti [364]. Aynı zamanda Artemis Pergaia Tapınağı'nın rahibesi olan Plancia Magna'nın ailesi, olasılıkla İÖ 1.yüzyıl sonlarında İtalya'dan Anadolu'ya göç etmişti. Galatia ve Orta Pisidia'yı kapsayan geniş bir alanda bulunmuş olan yazıtlar, Plancius ailesinin buralarda bazı toprakların sahibi olduğunu göstermektedir. Bu topraklar İS 1. ve 2.yüzyıllarda Planciuslar'a Perge'nin en önemli ailesi konumunu kazandıran zenginliğin kaynağıydı. Baba Marcus Plancius Varus Roma'da senatörlüğe kadar yükselmişti, torunlarından Varus ise bir düşünürdü. Oğul Plancius Varus İmparator Hadrianus döneminde bir Roma konsülü ve başarılı bir atletti. Bu verilerden, Perge'de karşımıza çıkan, kentin imarına önemli katkılarda bulunan Plancius ailesinin bireylerinin çok yönlü ve başarılı kişiler olduğunu anlıyoruz [365].

*Decumanus maximus*un Batı Kapısı'na yakın bir yerinde inşa edilmiş olan *palaestra* ise, İS 1.yüzyıl ortalarında Perge'nin tanınmış bir ailesinin üyesi olan Julius Cornutus isimli zengin bir kişi tarafından yaptırılmış ve İmparatora sunulmuştu. Planciuslar ile evlilik ilişkileri olan Cornutuslar'dan biri de İmparator Traianus (İS 97-117) döneminde Roma'da senatör olmuştu [366]. Bu verilerden başkent Roma'daki merkezi yönetim ile eyalet kenti Perge arasındaki iletişimi kuranların, inşaatlar için gerekli izinleri alanların bu zengin ve tanınmış ailelerin politikaya atılan, Roma'da senatör veya konsül seçilmeyi başaran temsilcileri olduğu anlaşılmaktadır. Onların ve diğer aile bireylerinin kentlerine yaptıkları hizmetler ise başkent Roma'daki İmparatorluk yönetimi tarafından tanınmalarının, orada kendilerine kalıcı bir yer edinmelerinin ön koşulu olsa gerektir. Başka bir deyişle, Roma toplumunda "büyük toprak sahipliğinden gelen para-erk-iktidar" arasında güçlü bir ilişki kurulmuştu. İtalya'dan Anadolu'ya göç ederek yerleşen ve Erken İmparatorluk

---

363 Mansel 1958, s.235-238; Bayburtluoğlu 1982, s.444; Gates 2003, s.387.

364 Perge'nin Güney Kapısı'ndaki bu tak, Antalya'daki Hadrianus Kapısı ile büyük bir benzerlik göstermektedir (Mansel 1958, s.238'deki 84 no.lu dipnot).

365 Bean 1997, s.35.

366 Bean 1997; s.37.

döneminde devletin kendilerine sağladığı ayrıcalıklar ve olanaklarla, sahip oldukları topraktan gelen gelirle zengin olan ailelerin, yaşadıkları kentlere yaptıkları hizmetler karşılığında bazı aile bireyleri İmparatorluk yönetiminde uzun erimli ve etkin bir temsil hakkı kazanmış olmaktaydılar. Böylece merkezi yönetim onlar eliyle yerel düzlemde, Romalılaştırma sürecinin bir parçası olarak, gerekli gördüğü hizmetleri ve yatırımları sıkı bir denetim altında gerçekleştirmekte, aynı zamanda da bürokrasiyi en aza indirerek yerel düzlem ile üst yönetim arasındaki ilişkiyi kurmakta ve sürdürmekteydi.

Perge'de Helenistik dönemden kalan kentin Güney Kapısı'nın ve gerisindeki avlunun değiştirilerek onarıldığı ve bir zafer takı ile süslendiği dönem, bütün eyaletlerde bir kalkınma dönemi sayılan, Hadrianus'un (İS 117-138) İmparator olduğu dönemdir. Daha önce de değinildiği gibi, İS 2.yüzyıl bütün Anadolu kentleri için yoğun bir imar ve gelişme dönemi sayılmaktadır. Perge kenti de bu dönemde güneye doğru bir gelişme göstermiş, bu bağlamda kentin Helenistik dönemden kalan Güney Kapısı'na, yaklaşık 100 x 50-40 metre boyutlarında büyük bir avlu eklenmiştir (Şekil 2.29). Bu büyük avlunun nişlerle bezenmiş güney duvarı İS 2.yüzyıla tarihlenmektedir. Güney duvarındaki giriş kapısı ise İmparator Septimius Severus (İS 193-211) döneminde inşa edilmişti. Avlunun batı duvarında yer alan anıtsal çeşmenin (*nymphaeum*) geniş bir havuzu vardı. Yazıtından, çeşmenin Artemis Pergaia ile birlikte Septimius Severus'a ve ailesine sunulduğu anlaşılmaktadır [367]. Özetle, Helenistik dönemden beri kentin ana giriş kapısı olan Güney Kapısı, Roma'nın Erken İmparatorluk döneminden başlayarak varlıklı kentlilerin de katkılarıyla genişletilmiş, süslenmiş, anıtsal ve etkileyici bir kent girişi haline dönüştürülmüştür. Mimari tasarım ilkeleri açısından ise, Helenistik dönem kapısının iki yanındaki silindirik kuleler o dönemdeki savunma sisteminin bir parçası iken, Roma dönemi eklentisi olan büyük avlu, oval avlu ve Zafer Takı görünümündeki üç kemerli kapı işlevsel değil, dekoratif öğelerdir [368]. Bugün de Perge ören yerini görenlerin aklında kalan en belirgin kent imgesi bu kapıdan günümüze kalanlardır.

---

367 Akurgal 1988, s.543; Bean 1997, s.40.

368 Bean 1997, s.33-34.

İS 2.yüzyılda *Pax Romana* ile gelen refah, barış ve güven ortamının bir sonucu olarak kentin güneyinde, Helenistik dönem surlarının dışında önemli kamu yatırımları yapılmıştır. Perge'de Roma döneminde inşa edilen tiyatro daha eski döneme ait olan Yunan tiyatrosunun yerine inşa edilmiştir [369]. Büyük Belen tepesinin eteklerinde inşa edilen bu tiyatro ya ilişkin bir yazıtta Marcus Plancius Varus isimli Pergeli senatörün tiyatronun inşaatına önemli para yardımı yaptığı anlaşılmaktadır. Bu zengin Pergelinin görev tarihi dikkate alınarak Tiyatronun yapımına İS 1.yüzyılın ortalarında başlandığı varsayılmaktadır. Zaman içinde tiyatroda yapılan ekleme ve değişiklikler bu yapının, İmparator Nero'dan (İS 54-68) başlayıp İmparator Tacitus'a (İS 275-276) uzanan, 200 yıldan uzun bir sürede tamamlandığını göstermektedir [370]. Yaklaşık 14.000 izleyici alacak büyüklükte olan Perge Tiyatrosu plan olarak Yunan tiyatrosu özelliklerini taşısa da, Roma döneminde bazı önemli değişiklikler yapılmıştır. Geç bir tarihte sahne yapısına arkadan dayanan 12 metre yüksekliğinde bir duvar örülerek tiyatronun dış yüzü bir anıtsal çeşmeye (*nymphaeum*) dönüştürülmüştür [371]. İmparator Tacitus İS 3.yüzyılın son çeyreğinde Perge'yi geçici olarak İmparatorluğun başkenti yaptığında Tiyatro'da bazı değişiklikler yapılarak vahşi hayvan gösterilerine uygun hale getirilmiş [372], Geç Roma döneminde yapı gladyatör gösterileri ve hayvan dövüşleri için kullanılmıştı [373].

İS 2.yüzyılda Perge'nin güneyinde, Helenistik dönem surları ile Tiyatro arasındaki düzlükte inşa edilen ikinci önemli kamu yapısı 234 metre uzunluğunda ve 34 metre genişliğindeki Stadium'dur ve 12.000 seyirci kapasitesi olduğu hesaplanmıştır. Stadium'un yarış alanına güneyden, Tiyatro'ya bakan cepheden girilmekteydi (Şekil 2.24) ve koşu pistinin bu güney ucu Zafer Takı şeklinde bitmekteydi [374]. Seyircilerin oturduğu U şeklindeki bölümde, doğudaki sıralarının altındaki 30 oda-

---

369 Ferrero 1990, s.19.
370 İnan 1996, s.65; Abbasoğlu 2000, s.245.
371 Bean 1997, s.31, 33.
372 İnan 1996, s.73.
373 Bayburtluoğlu 1982, s.446; Akurgal 1988, s.541.
374 Bayburtluoğlu 1982, s.445; Bean 1997, s.31; İlhan 2006, s.101.

dan 20 tanesinin dükkan olarak kullanıldığını gösteren yazıtlar vardır [375]. Bu iki yapının birbirlerine çok yakın olmaları, anıtsal çeşmenin, Zafer Takı'nın, dükkanların varlığı ve konumları, Perge'de yapılan çeşitli etkinliklerin, kutlamaların, yarışmaların mekanları olan Tiyatro ve Stadium'un bir yapı kompleksi olarak planlandığı izlenimini vermektedir. Anadolu'da tiyatro-stadyum ikilisinin bir yapı kompleksi oluşturduğu diğer kentlere örnek olarak Aspendos, Aizanoi, Selge verilebilir. Geniş yer kaplayan bu büyük yapılar için kent surlarının içindeki alanda yeterli yer olmaması onların surların dışında inşa edilmesinin başlıca nedeni olarak görülse de, bu yer seçiminin getirdiği başka yararlar da vardır. Etkinliklere katılmak için yakın ve uzak yerlerden gelen yabancıların, kent halkının konutlarının ve işyerlerinin güvenliği için kente sokulmaması bunlardan biridir.

Perge'deki Tiyatro-Stadium yapı kompleksinin önemli bir özelliği kenti bölgeye bağlayan ana yolun üzerinde olmasıdır. Kent surunun dışında da devam eden *cardo maximus*'un en güney ucunda, yolun bittiği noktaya yakın bir yerde, dağın yamacında, bazı araştırmacıların öngördükleri gibi [376], ünlü Artemis Pergaia Tapınağı'nın bulunması durumunda Sütunlu Cadde bir tören alanı işlevi göreceğinden, tiyatro-stadyum yapı kompleksi bir yol bağlantısı ile bu tören aksına bağlanmış olmalıdır. Strabon'un verdiği bilgilerden, paraların üzerindeki işaretlerden ve yazıtlardan elde edilen bulgulardan, yerel tanrıça Artemis için düzenlenen törenlerin, yarışmaların yapıldığı, pazarların kurulduğu, hatiplerin, filozofların konuşmalar yaptığı, şiirlerin söylendiği bayramlara dönüştüğü anlaşılmaktadır [377]. Artemis Pergaia'nın Perge'de kutsanması İS 3.yüzyıl sonlarına, Diocletianus (İS 284-305) dönemine kadar devam etmiştir.

---

375 Akurgal 1988, s.541.

376 Perge'nin güneyinde yer alan İyilik Belen tepesinin yamacındaki bir kilisenin kalıntıları arasında bulunan bir yazıt, Artemis Pergaia Tapınağı'nın *acropolis*te değil, kentin dışında, yüksekçe bir yerde bulunduğunu kanıtlamaktadır (Mansel 1958, s.235'de 76 no.lu dipnot). Bu açıdan İyilik Belen tepesinin yamacı, olasılığı yüksek bir seçenektir. Zaten surların 750 metre kadar güneyinde tepenin yamacında bir tapınağın kalıntılarına ve İon düzeninde başka bir tapınağa ait çeşitli mimari parçalara rastlanmıştır (Bean 1997, s.40-41).

377 Akarca 1949, s.36.

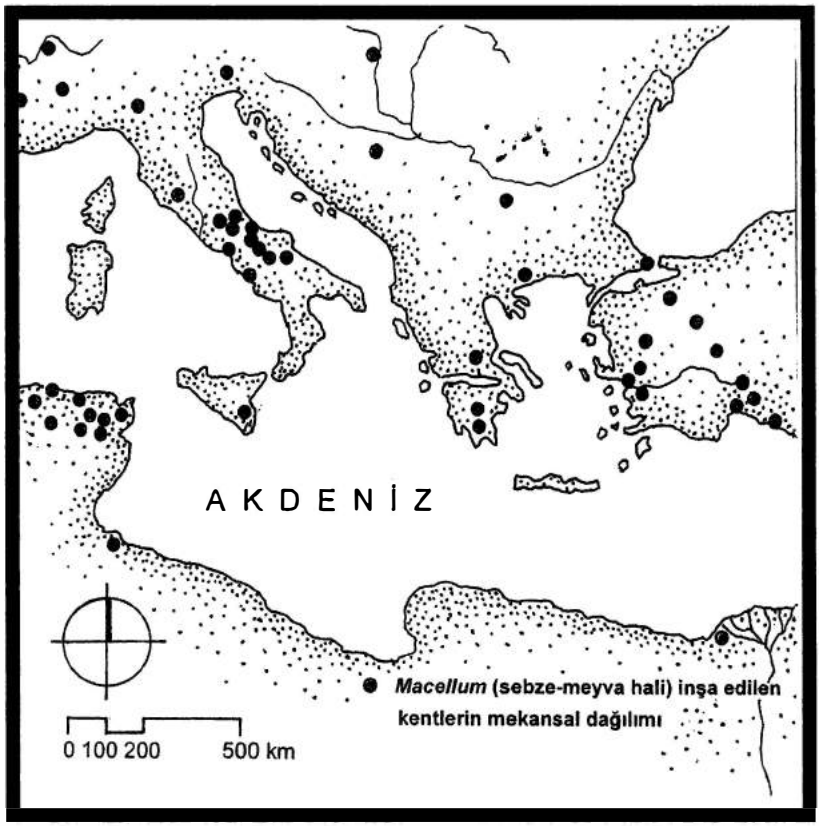

Şekil 2.30. Roma İmparatorluğu'nda İtalya'da ve doğu eyaletlerinde Augustus dönemi ve sonrasında *macellum* (sebze-meyva hali) inşa edilen yerleşmeler

Kaynak: R. MacMULLEN (2000), *Romanization in the Time of Augustus*, New Haven: Yale University Press, s.38'de Şekil 5'den çizildi.

Pax Romana'nın sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan kargaşa ortamında, İS 3.yüzyılın sonlarıyla 4.yüzyılda, Pamphylia'da da bazı yerel ölçekli ayaklanmalar ortaya çıkmıştı. Kentin güneyindeki surların dışında gelişen yerleşim alanını güvenceye almak için, Helenistik dönemden kalan güney surları İS 4.yüzyılda yıkılarak güneye doğru kaydırılmış ve

yeniden inşa edilmişti [378]. Bu projenin bir parçası olarak Güney Kapısı'nda da yeni bir düzenleme yapılarak daha güvenli hale getirilmiştir (Şekil 2.29).

Perge'de İS 4.yüzyılda Helenistik dönem surlarının kaldırılmasından sonra kazanılan alanda yer alan iki büyük yapının mimari özellikleri dikkati çekmektedir. Bunlardan biri, Güney Kapısı'nın batısında yer alan ve kapıya yakınlığı nedeniyle Güney Kapısı Hamamları adıyla anılan büyük ölçekteki hamam kompleksidir. Roma dönemindeki büyük hamam yapılarının çoğunlukla simetrik ve eksensel planlara sahip olmasına karşın, Perge'deki bu hamam kompleksi simetrik olmayan, yöresel etkiler de taşıyan, ancak kendine özgü nitelikleri ağır basan bir mekan organizasyonuna sahiptir [379]. Eskiden Helenistik dönem duvarının bulunduğu alanda yer alan ve mimari özellikleriyle dikkati çeken ikinci yapı ise Güney Kapısı'nın doğusunda, kapının devamındaki büyük avlunun duvarına bitişik inşa edilen ve bazı araştırmacıların *agora* olarak nitelendirdikleri kare formundaki büyük yapıdır [380] (Şekil 2.29). Diğer *agora*larda olduğu gibi, çevresi bir portiko ve ona açılan bir dükkan sırasıyla çevrilmiş, 65 x 65 metre boyutlarındaki bu geniş alanın [381], Helenistik dönemde inşa edilen *agora*lardan önemli farkı, ortasında şadırvanlı bir çeşme görünümünde, yuvarlak bir yapının (*tholos*) yer almasıdır [382]. Bu yapının varlığı, *agora*nın Roma döneminde önemli bir işlevsel dönüşüm geçirdiğini kanıtlamaktadır. Perge Agorası bu görünümüyle, Roma dünyasında İÖ 3.yüzyılda ilk örnekleri başkent Roma'da görülen, Latince adı *macellum* olan, bazı malların satışında ihtisaslaşmış bir ticaret mekanıdır. Bugün kentlerimizde gündelik tüketim mallarının satıldığı sebze-meyve hali işlevi gören bir yapı olan *macellum* dört yanı portiko ile çevrilmiş kapalı bir dikdörtgendir. Özel mülkiyette olan *macellum*da satıcılar mallarını satmak için tezgah kiralamaktaydılar [383]. Bir pazaryeri işlevi gören ortadaki açık alanda inşa edilen ve su tesisatı bulunan yuvarlak yapıda (*tholos*) yer alan birkaç tezgahta su

---

378 Bayburtluoğlu 1982, s.443; Abbasoğlu 2000, s.244.
379 Yegül 2010, s.183 ve 203.
380 Bean 1997, s.37.
381 Akurgal 1998, 542.
382 Bayburtluoğlu 1982, s.444.
383 McMullen 2000, s.20-21.

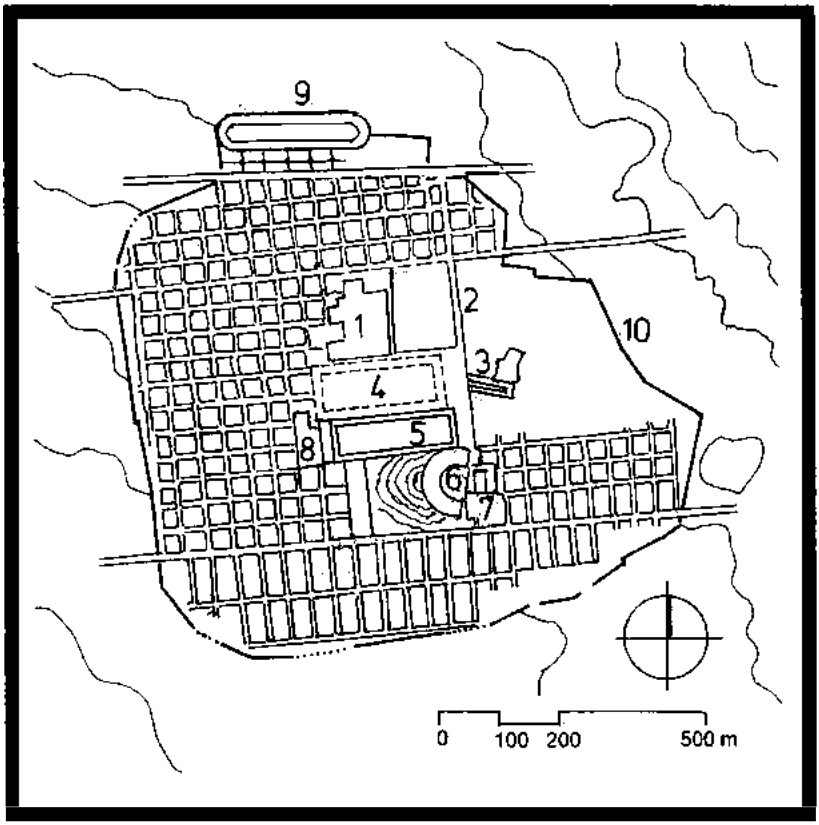

Şekil 2.31. Aphrodisias kentinin Roma dönemindeki yerleşim planı: 1.Aphrodite Tapınağı / Kilise kompleksi, 2. Sütunlu Cadde (cardo maximus), 3. Sebasteion Kutsal Alanı, 4. Kuzey Agorası, 5. Güney Agorası, 6. Tiyatro, 7. Tiyatro Hamamları, 8. Hadrianus Hamamları, 9. Stadion, 10. Roma dönemi surları

Kaynak: R.R.R. SMITH ve C. RATTE (2003), Aphrodisias 2001, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Cilt 2, s.331'deki Şekil 1'den çizildi.

ile serinletilen balık gibi dayanıksız tüketim malları satılmaktaydı [384]. Başkent Roma'dan sonra İÖ 2.yüzyılda İtalya'daki diğer kentlerde örnekleri görülen ve Roma dünyasının özgün yapı tiplerinden biri olan *macellum*, Augustus döneminde ve sonrasında, başta Afrika'daki ve

---

384 McMullen 2000, s.106.

Anadolu'daki kentler olmak üzere, Roma İmparatorluğu'nun birçok eyalet kentinde de inşa edildi [385] (Şekil 2.30). Perge'de İS 4.yüzyıla tarihlenen *macellum-agora* sentezi kare yapı bunlardan biridir (Şekil 2.29).

Roma döneminde sur içindeki yerleşim alanı 42 hektar olarak hesaplanan Perge'nin, olasılıkla nüfusu 10.000-15.000 kişi kadar olan, orta büyüklükte bir kent olduğu söylenebilir. Buna karşın, buraya kadar yapılan çözümleme Perge'nin, Roma egemenliği altına girdiği 300 yıl boyunca, kentte yaşayan varlıklı ailelerin de katkılarıyla inşa edilen sütunlu caddeleri, anıtsal çeşmeleri, büyük halk hamamları, zafer/şeref takları, *macellum*u, gösterişli konutları, Roma tipi eğlencenin ve festivallerin merkezi olan tiyatro-stadyum yapı kompleksi ile, Anadolu'nun daha büyük kentleri Ephesos ve Ankyra gibi, tam bir "Anadolu-Roma kenti" niteliği ve görünümü kazandığını göstermektedir. Bu dönem, Roma egemenliği öncesinde Anadolu'da adı fazla duyulmayan başka yerleşmelerin de büyüyüp geliştiği ve Roma dünyasına katılarak adını duyurduğu bir dönem oldu. Bu durum zaten Roma merkezi yönetiminin eyaletlerde uyguladığı sistemli Romalılaştırma politikasının önemli bir parçasıydı ve büyüklüğü, statüsü ne olursa olsun, kentler aracılığıyla çevre ile merkezin bütünleştirilmesi amaçlanmaktaydı. Söz konusu kentlerden biri Phrygia-Lydia-Karia bölgelerinin sınırında yer alan, ancak kayıtlarda Karia kenti olarak geçen Aphrodisias'tır.

Adının Helen dilinde "Tanrıça Aphrodite'ye adanmış" anlamına geldiği düşünülen Aphrodisias kenti [386], yazılı kaynaklarda bu isimle ilk kez İÖ 3.yüzyılda yer almıştır. Kent yaşamına ilişkin en eski yazıt ise İÖ 82 yılına tarihlenmektedir ve bu belgeden uzun bir savaş dönemi nedeniyle Roma Senatosu'nun halkı vergiden muaf tuttuğu anlaşılmaktadır [387]. Augustus döneminin coğrafyacısı Strabon, Aphrodisias'tan kent değil kasaba olarak bahsetmektedir [388]. Augustus döneminde basılan paraların üzerinde ise önceleri "Plarasalılar ile Aphrodisiaslıların parası" ifadesi yer almakta iken daha sonra sadece Aphrodisias sözünün geçme-

---

385 McMullen 2000, s.38'de Şekil 5.

386 Umar 1993, s.85.

387 Umar 1999, s.343.

388 Strabon XII. Kitap, Bölüm 8.13 (Strabon 1993, s.76).

si, zaman içinde iki yerleşmeden Plarasa'nın gerilediği, Aphrodite Tapınağı'nın çevresindeki yerleşmenin ise gelişip kent niteliği kazandığının kanıtı sayılmaktadır [389].

Düz bir alana kurulan Aphrodisias kentinin ilk yerleşim yerleri sayılan güney ve güneydoğudaki *acropolis* ve Pekmez tepeleri tarihöncesi yerleşmelerin kalıntılarıyla oluşmuş yapay iki höyüktür [390] (Şekil 2.31).

Bu iki höyükten çıkarılan buluntular yörede İÖ 5.binyıldan başlayarak tarımla uğraşan köy topluluklarının varlığına işaret etmektedir. İÖ 7.-İÖ 4.yüzyıl arasındaki döneme ilişkin bulgular ise, açıklayıcı olmamakla birlikte, bugün Aphrodite Tapınağının bulunduğu yerde yöresel tanrıça kültünün gelişimine ilişkin ipuçları vermektedir. Bölgede İÖ 2.yüzyıldan başlayarak Roma egemenliği güçlendikçe, yöresel tanrıça Aphrodite Roma tanrıçası Venüs ile özdeşleştirildiğinden, kent kutsal bir yer olarak önem kazanmış ve Aphrodisias adı ile Roma dünyasında ünlenmişti. İmparatorlar kente büyük ilgi gösteriyorlardı. Caesar ile Augustus'un kente özel ayrıcalıklar tanıdıkları bilinmektedir. Bu nedenle Aphrodisias İS 1.yüzyıldan başlayarak, sadece bir dinsel merkez olarak kalmamış, Karia'nın siyasal, kültürel ve ticari merkezi konumuna gelmiştir [391]. Tiyatronun sahne yapısının duvarlarında yer alan yazıtlar kentin İS 1.yüzyılın sonlarından başlayarak uzun bir refah dönemi yaşadığını göstermektedir. Bu ekonomik gelişmede Aphrodite kültünün artan ünü kadar, kentin heykeltıraşlık okulunun da çok önemli bir rolü vardı. Kentin kuzeydoğusundaki Baba Dağ'da (Salbakos) bulunan mermer ocaklarından çıkarılan çok nitelikli mermer ile Aphrodisiaslı zanaatkarlar tarafından yapılan çeşit çeşit heykeller, rölyefler, lahitler ve süsleme parçaları için Roma'dan ve Akdeniz'in diğer yörelerinden çok sayıda sipariş alınmaktaydı. Üretimden gelen gelire ek olarak heykel atölyeleri kente çok sayıda ziyaretçi de çekmekteydi, çok uzaklardan gelenler bile vardı. Heykeltıraşlık okulunun yanı sıra, edebiyat, bilim, tıp, felsefe alanlarında önemli yapıtlar veren ünlü kişilerin varlığı Roma dünyasında Aphrodisias'ı bir kültür ve eğitim merkezi konumuna getirmiş ve kentin bu parlak dönemi İS 3.yüzyılda da devam etmişti. Bu

---

389 Umar 1999, s.343.

390 Erim 1997, s.10; Umar 1999, s.347.

391 Bayburtluoğlu 1982, s.89.

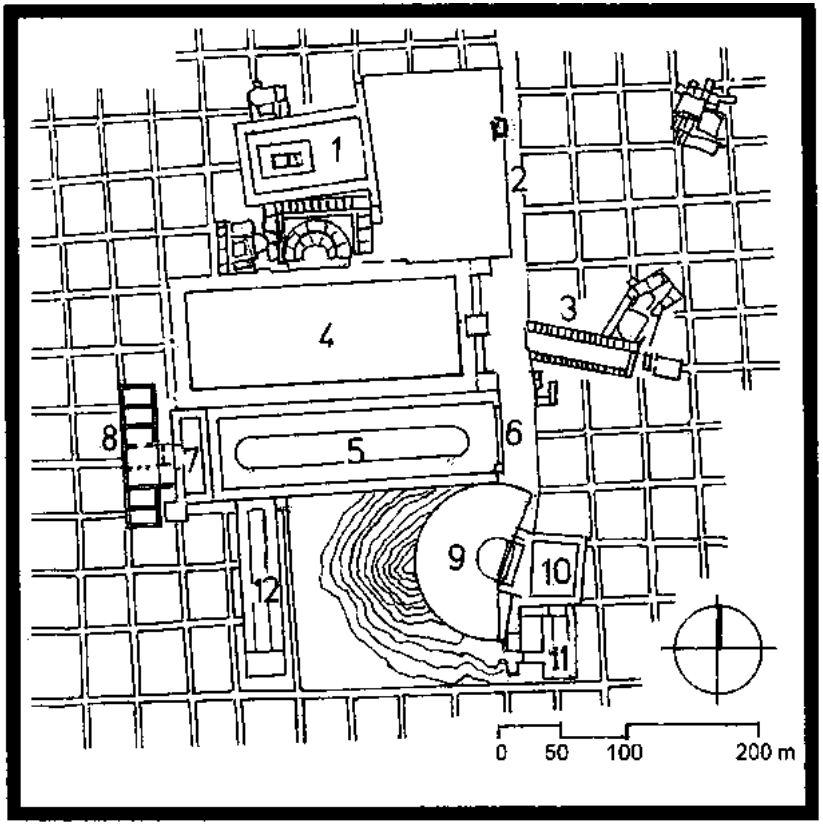

Şekil 2.32. Aphrodisias kentinin merkezini oluşturan anıtsal yapılar ve Sütunlu Cadde'nin kurgulanmış planı: 1. Aphrodite Tapınağı / Kilise kompleksi, 2. Sütunlu Cadde (cardo maximus), 3. Sebasteion Kutsal Alanı, 4. Kuzey Agorası, 5. Güney Agorası, 6. Agora Kapısı, 7. Bazilika, 8. Hadrianus Hamamları, 9. Tiyatro, 10. Tetrastoon, 11. Tiyatro Hamamları, 12. Bazilika (Geç Roma / Erken Bizans dönemi, 6.yy)

Kaynak: C. Ratte (2001), New research on the urban development of Aphrodisias in late antiquity, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series 45, s.122'de Şekil 5.4'den çizildi.

dönemde kentin bölgesi içindeki statüsü de değişmiş, yüzyıl ortalarında yeni kurulan Karia-Phrygia birleşik eyaletinin yönetim merkezi olmuştu [392].

392 Erim 1997, s.10-11; Ratte 2001, s.124.

Aphrodisias kentinin Roma döneminde ortaya çıkan mekansal nitelikleri ve morfolojik öğeleri buraya kadar anlatılan sosyal-ekonomik-kültürel gelişim sürecinin yansımasıdır. Kentin Helenistik krallıklar tarafından İÖ 2.yüzyılda, Büyük Menderes (Maiandros) vadisinin yoğun biçimde kentleşmeye açıldığı dönemde kurulduğu ve Roma döneminde ızgara plana göre gelişen planlı bir yerleşme olduğu düşünülmektedir [393]. Yerleşim alanının en geniş sınırlarına ulaştığı İS 4.yüzyıl ortalarında Aphrodisias 3,5 kilometre uzunluğunda bir surla çevrilmiş ve konut alanları dahil bütün yapılar bu surun içinde yer almışlardı (Şekil 2.31). O dönemde, kare formuna yakın yaklaşık 80 hektarlık düz bir alanda, olasılıkla 15.000-20.000 kişinin yaşadığı kentin merkezi [394], Geç Cumhuriyet / Erken İmparatorluk döneminde Yunan toplum yaşamının temel öğeleri olan Aphrodite Tapınağı - Kuzey Agora - Tiyatro - Stadium dörtlüsünün tanımladığı alan içinde gelişmişti (Şekil 2.31 ve Şekil 2.32).

Aphrodite Tapınağı Aphrodisias kent merkezinin Erken İmparatorluk döneminde inşa edilen ilk yapısıdır. İÖ 39 yılına tarihlenen bir yazıtta Roma üst yönetiminin Aphrodisias kentine tanıdığı ayrıcalıklar arasında Aphrodite Tapınağı'na sığınma hakkı verildiği de belirtildiğine göre [395], yapının inşaatına o tarihlerde başlanmış olmalıdır. Yazılı kaynaklara ve buluntulara göre İÖ 7. ve İÖ 3.yüzyıllarda aynı yerde inşa edilmiş olan eski bir tapınak veya kutsal alanın üzerine inşa edilen yapı Augustus döneminde bitirilmiş, kutsal alanın sınırını belirleyen dış duvar (*temenos*) Hadrianus (İS 117-138) döneminde tamamlanmıştı ve ana yapı 6.yüzyıl başında genişletilerek Hıristiyan bazilikasına dönüştürülmüştü [396] (Şekil 2.33).

---

393 Smith ve Ratte 2003, s.327 ve s.331'de Harita 1.

394 Aphrodisias kentinin yerleşim alanı: Akurgal 1988, s.470'de 520 hektar; Erim 1977, s.16'da 494 hektar olarak verilmiştir. Ancak, çevresindeki surun uzunluğu 3,5 kilometre olan kentin yerleşim alanı yaklaşık 80 hektar olarak hesaplanmaktadır (Ratte 2001, s.126). Kentin nüfusunu bulmak için nüfus yoğunluğu, bugünkü standartlardan hareketle 200-250 kişi/hektar olarak alındı.

395 Erim 1997, s.11.

396 Bayburtluoğlu 1982, s.92 ve 94; Erim 1997, s.19; Ratte ve Staebler 2011, s.123.

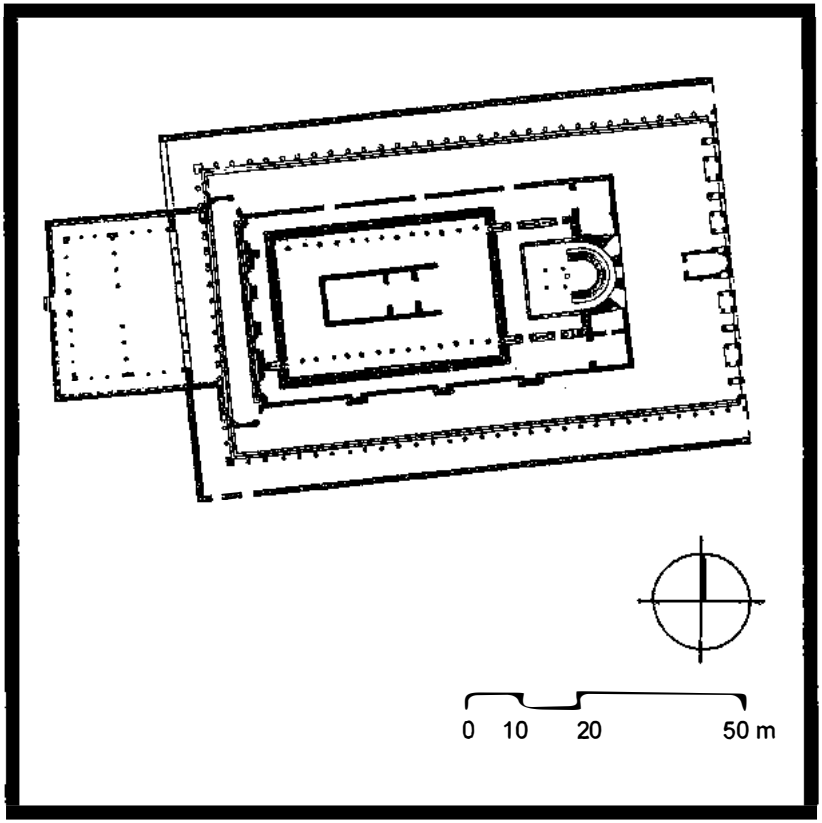

Şekil 2.33. Aphrodisias kentindeki Aphrodite Tapınağı'nın kilise kompleksine dönüştürülmüş hali (İS 5.yüzyıl)

Kaynak: R.R.R. SMITH (2000), Aphrodisias 1998, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Cilt 2, s.31'deki Şekil 3'den çizildi.

Aphrodite Tapınağı'nın ızgara plana tam oturmamasının nedeni olasılıkla plandan önce yapılmış olmasıdır. Tapınağın güneydoğusunda, onunla aynı dönemde inşa edilen ve İmparator Augustus'a adanan, 80 metre uzunluğunda birbirine paralel iki portikodan oluşan Sebasteion Kutsal Alanı da, tapınak gibi, ızgara plana oturmayan bir yapıdır [397].

---

397 Erim 1997, s.52.

Bu bulgulara dayanarak ızgara planın en erken İÖ 1.yüzyılın sonlarına doğru uygulanmaya başladığı düşünülebilir [398].

Diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Aphrodisias'ta da imar işlerinin en yoğun olduğu dönem, Roma İmparatorluğu'nun İS 2. ve 3.yüzyıllarıdır. Örneğin, tapınağın 100 metre kadar doğusunda, kentin simgesi olan ve İS 2.yüzyılın ortalarına tarihlenen dekoratif kapı Tetrapylon, ızgara plana uygun olarak inşa edilmiş bir kent öğesidir. Dört yanı giriş olan bu gösterişli yapı spiral yivli 16 sütun üzerinde duran bir saçaktan oluşmaktadır. "Dörtlü kapı" anlamına gelen Tetrapylon'un asıl girişi doğudan olsa da tapınakla aynı doğrultuda değildir ve iki yapı arasında ne tür bir ilişki olduğu henüz anlaşılamamıştır [399]. Aphrodite Tapınağı'nın güneyinde yer alan yapı adalarında İS 2.yüzyılda inşa edilen Odeon [400] ve Piskopos Sarayı olarak bilinen yapılar da planın belirlediği yol sistemine göre inşa edilmişlerdir. Odeon yaklaşık 1000 kişilik oturma yeri olan, üzeri ahşap bir çatı ile örtülmüş, kent meclisi toplantılarının, halk konferanslarının, bazı müzik etkinliklerinin yapıldığı görece küçük bir toplantı salonuydu ve yakınında heykel yapımı için kullanılan bir mermer atölyesi bulunmaktaydı. Odeon'un doğusunda yer alan, mavi mermer sütunlu *peristyl* avlusu mozaiklerle kaplı gösterişli konut ise Geç Roma döneminde olasılıkla yerel bir valinin konutu olarak inşa edilmiş, sonradan Aphrodisias Piskoposu için bir saray haline dönüştürülmüştü [401].

Aphrodisias kentinin tam merkezinde, *bouleuterion* (kent meclis binası) işlevi gören *odeion*un güneyinde, her biri yaklaşık 12 yapı adasını kaplayan, birbirine bitişik, dikdörtgen biçiminde iki büyük *agora* yer almaktaydı. Kuzey Agora ve Güney Agora olarak bilinen ve yaklaşık 120 x 250 metre boyutlarındaki bu iki büyük açık alanın çevresine, diğer *agora*larda olduğu gibi, bir sütun sırasıyla çevrili, üzeri ahşap çatıyla ör-

---

398 Raja 2003, s.92'de Kuzey Agora'da Augustus'un azatlı kölesi olan Aphrodisiaslı Gaius Julius Zoilus tarafından yaptırılan *stoa*nın yapılış tarihinden yola çıkılarak Aphrodisias kent planının İÖ geç 1.yüzyıla tarihlenebileceği sonucuna varılmaktadır.

399 Erim 1997, s.22-23; Bean 2000, s.239-240.

400 Umar 1999, s.352; Bean 2000, s.242.

401 Erim 1997, s.24-27.

tülü bir portiko inşa edilmişti. Kuzey Agora hakkında yeterli bilgiye sahip olmasak da, çevresindeki portikonun Geç Cumhuriyet ya da Erken İmparatorluk döneminde Aphrodisiaslı Zoilos tarafından inşa edilerek imparatora sunulduğu yazıtlardan bilinmektedir [402]. Ortada kalan açık alan ise olasılıkla pazaryeri olarak kullanılmaktaydı [403]. Güney Agora'da ise son yıllarda yapılan kazı çalışmalarında önemli bulgulara ulaşılmıştır. Üzerinde bulunan yazıttan İmparator Tiberius'a (İS 14-37) ithaf edildiği anlaşılan Güney Agora, İÖ 1.yüzyıl başlarında inşa edilmiş olmalıdır. Agora'nın batısındaki portiko, bulunan yazıt nedeniyle olsa gerek, Tiberius Portikosu olarak bilinmektedir [404].

Güney Agora'nın batısında Hadrianus Hamamları adı verilen büyük hamam kompleksi ile Tiberius Portikosu arasında boyu 120 metreyi aşan büyük bir bazilika yer almaktadır. İÖ 2.yüzyılda Roma kentlerinin odak noktası olan *agora/forum* alanının bitişiğinde ortaya çıkan bazilika, plan ve işlev olarak özgün bir Roma dönemi yapısıdır. Çok-amaçlı bir yapı olan bazilika Roma toplumunun pratik ve ideolojik gereksinimlerine karşılık veriyor ve kentin politik-hukuksal kimliğini temsil ediyordu. Büyüklük, konum ve yerleşim düzeni olarak bu kamusal yapı, kentin Romalı karakterinin simgesiydi. Kentin bağımsızlığının ifadesi olan dinsel ve politik törenlerin yapıldığı, iş hayatı ve hukuk konularının merkezi ve adaletin dağıtıldığı mahkemelerin bulunduğu yer burasıydı. Bazilikanın eklenmesiyle İmparatorluk döneminde *agora*, halk için toplanma yeri olmaktan çıkıp "resmi tören alanı" haline gelmişti [405]. İÖ 2.yüzyılın ikinci çeyreğinde politikacı Marcus Porcius Cato tarafından Roma'da çok-amaçlı bir yapı olarak inşa ettirilen dikdörtgen formundaki bazilika bu yapı tipinin ilk örneği sayılmaktadır [406]. Augustus döneminde yaşamış olan Romalı mühendis-mimar Vitruvius'a göre, bazilika *forum*a bitişik bir arazide ve kışın iş adamlarının soğuktan etki-

---

402 Raja 2003, s.92.

403 R.W. Nicholson ve M. Hampshire tarafından çizilen Aphrodisias kent merkezinin rekonstrüksiyon çizimi, New York: National Geographic Society (Erim 1997, s.12-13'de Şekil 10).

404 Bean 2000, s.245-246.

405 Zanker 2000, s.36-37.

406 Tomlinson 1992, s.27.

lenmemeleri için mümkün olan en sıcak yerde inşa edilmeliydi. Yapının genişliği uzunluğunun üçte birinden az, yarısından fazla olmamalıydı [407]. Bu tanımlama, aynı Aphrodisias'taki bazilika gibi ince-uzun bir yapıyı anlatmaktadır. Bu verilerin ışığında bazilikanın doğusunda yer alan Aphrodisias'taki Güney Agora, Kuzey Agora gibi pazaryeri olmayıp tören alanı işlevi görmüş olmalıdır. Güney Agora'nın doğusunda yer alan anıtsal giriş kapısı da bu olasılığı güçlendirmektedir. Güney Agoranın ana girişi olan ve Agora Kapısı olarak bilinen bu gösterişli yapı İS 2.yüzyıla tarihlenmektedir. İS 4.yüzyıldaki depremden sonra onarım gören kapı, önüne bir havuz inşa edilerek İS 5.yüzyılda anıtsal çeşmeye (*nymphaeum*) dönüştürülmüş, ünlü Aphrodisias okulunun ürettiği heykellerle donatılmıştır [408]. Tiberius Portikosu yakınlarında yapılan kazılarda İmparator Diocletianus (İS 284-305) dönemine ait bir narh listesi ortaya çıkarılmıştı [409]. Bu belgenin, bazilikanın ve anıtsal iki *agora*nın varlığı Aphrodisias kentinin Roma İmparatorluğu dönemindeki iş ve ticaret merkezi kimliğini vurgulamaktadır. Bazilikanın batısında yer alan Hadrianus Hamamları'nın yapılış tarihi olasılıkla İS 1.yüzyıl olmakla birlikte (Şekil 2.32), kent İS 250 yıllarında Karia'nın en önemli kenti olunca, bu bölgede yeni inşaatlar yapılmıştı [410].

Merkezin güneyinde yer alan *acropolis* tepesinin doğu eteklerinde İÖ 1.yüzyılda inşa edilen Tiyatro, Augustus döneminden önce tamamlanmıştı ve yapı Yunan tiyatrosu özelliği taşımaktaydı. Aphrodisias Tiyatrosu, Anadolu tiyatroları içinde orta büyüklükte bir tiyatrodur, 10.000 kişilik oturma yeri bulunmaktaydı [411]. Yazıtlar ve diğer kaynaklar yapının İS 2.yüzyılda önemli değişiklikler geçirerek gladyatör dövüşleri, güreş yarışmaları, vahşi hayvan gösterileri için uygun hale getirildiğini göstermektedir. Yapı İS 4.yüzyıldaki depremden sonra onarılmış, 5.yüzyılda ise dönemin ünlü heykeltıraşlarının eserleriyle donatılmıştı. Tiyatronun doğusunda, yani sahne tarafında, yazıtlarda adı Tetrastoon olarak geçen, yaklaşık kare formunda, çevresi *stoa* ile çevril-

---

407 Vitruvius 1993, s.96.
408 Erim 1997, s.41 ve 43-47.
409 Bayburtluoğlu 1982, s.94-95.
410 Erim 1997, s.48-49.
411 Akurgal 1988, s.469.

miş bir meydan yer almaktadır. Meydanın güneyi Tiyatro Hamamları ve İmparatorluk Salonu adı verilen bazilika tipi bir yapı ile sınırlanmıştı [412]. Bu meydan kuzey-güney doğrultusunda uzanan Sütunlu Cadde'nin (*cardo maximus*) güneyde bittiği noktadır. *Cardo maximus*'un en kuzey uzunda ise İS 1.yüzyılda inşa edilen Stadium yer almaktadır. Stadium'un güneyinden geçen yol ise kentin doğu-batı aksıdır (*decumanus maximus*) ve bu aksın iki ucunda kentin iki ana giriş kapısı yer almaktadır. Bu yolun kuzey kenarı boyunca İS 2.yüzyılda anıtsal bir portiko inşa edilmişti [413].

Kuzeyde yer alan Aphrodisias Stadiumu Akdeniz'deki benzerleri arasında günümüze kadar en iyi korunabilmiş olanıdır. Uzunluğu 262 metre, genişliği 29 metre olan bu etkileyici yapının iki ucu yarım daire şeklindeydi ve yaklaşık 30.000 seyirci alabilmekteydi. Asıl kullanım amacı atletizm yarışmaları olan stadyumun elips biçimindeki formu seyircilerin her konumda birbirlerinin görüşünü engellememelerini sağlıyordu. İS 4.yüzyıl ortalarında Aphrodisias bir surla çevrilirken Stadium kuzey surlarının bir bölümünü oluşturmuştu. İS 7.yüzyıldaki depremde ise kentin Tiyatro binası kullanılamaz hale gelince, Stadium'un doğu ucu sirk ve hayvan gösterilerinin yapılabileceği bir arenaya dönüştürüldü [414].

Surların içinde kalan yerleşim alanı yaklaşık 80 hektar olan Aphrodisias'ta [415], diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi, surların dışında mezarlıklar (*necropolis*) yer almaktadır. Bu alanlarda yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılan 33 tane anıt mezar, yazıtları ve süslemeleri açısından dikkati çekmektedir [416]. Yazıtlarda kentte yaşayan varlıklı kesime ilişkin aile bilgileri, kişisel bilgiler, meslekler, yapılan görevler, hatta alınan para cezalarına kadar ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir [417]. Bu yazıtlardan ve tiyatro gibi, kentin kamusal alanlarındaki duvar yazıtlarından, Aph-

---

412 Erim 1997, s.32-38.
413 Smith ve Ratte 2003, s.328.
414 Erim 1997, s.27-29.
415 Ratte 2001, s.124 ve 126.
416 Smith ve Ratte 2003, s.328.
417 Bean 2000, s.247.

rodisias'ın Roma döneminde, özellikle de İS 3.yüzyıl ortalarında yaşam kalitesi yüksek, özenle yapılmış gösterişli yapılara sahip, zengin bir kent olduğunu ve halkının, en azından bir kesiminin, refah içinde yaşadığını öğreniyoruz. Deprem bölgesinde olduğundan, çeşitli dönemlerde zarar gören yapıların onarılarak tekrar kullanılır hale getirilmesi de bu zenginliğin bir göstergesi sayılabilir. Bugün müzede yer alan heykellerin yapılış tarihleri incelendiğinde görüldüğü gibi, kentin ününe ün katan heykel okulunun, varlığını İS 5.yüzyılın ortalarına kadar koruması, o tarihlere kadar kent yaşamının bir kesintiye uğramadan devam ettiğini göstermektedir. Kente adını veren ünlü tapınağının İS 6.yüzyıl başı gibi görece geç bir tarihte Hıristiyan bazilikasına dönüştürülmüş olması, Aphrodite kültüne bağlı halkın uzun süre bu yeni dine karşı direndiğini göstermektedir. Bu tarihten sonra ise Hıristiyanlık kente hızla yerleşmiş olmalı ki, Karia bölgesinin piskoposu Aphrodisias'ta oturmuş ve kentin adı İS 7.yüzyılda Haç Kenti anlamına gelen Stavropolis/Stavropoulos olarak değiştirilmişti [418].

Aphrodisias kenti gibi, Roma döneminde kutsal tapınağı ile ünlenen, kutsal bir köy iken büyüyerek kent statüsü kazanan ve planlı bir kent olarak gelişen, aynı yöreden başka bir kent de Hierapolis'tir. Hierapolis, batıdaki komşusu Aphrodisias gibi, güneybatı Anadolu'nun geniş platosu üzerinde yer alıyordu. Bu platoyu kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan Baba Dağ (Salbakos) ve Honaz Dağı (Kadmos) ikiye bölmektedir. Aphrodisias kenti bu dağ sırasının batısında, Hierapolis ise doğusunda yer almaktadır. Hierapolis'in kurulduğu, etrafı küçük tepelerle çevrili, kademeli traverten teras dizilerinden oluşan görece küçük platonun en önemli özelliği çok sayıda yeraltı sıcak su kaynaklarına sahip olmasıdır. İS 1.yüzyıl başlarında yaşamış olan Romalı coğrafyacı Strabon, Hierapolis'i anlatırken bol suyu olması nedeniyle kentte birçok doğal havuz ve hamam bulunduğunu, bu suyun özellikle yünleri boyamak için olağanüstü uygun olduğunu, köklerle boyanan yünlerin kırmızı ve mor boya ile boyananlardan çok daha üstün olduğunu yazmaktadır [419].

---

418 Bayburtluoğlu 1982, s.89, 91; Akurgal 1988, s.468; Bean 2000, s.240.

419 Strabon XIII.Kitap, Bölüm 4, kısım 14 (Strabon 1993, s.137-138).

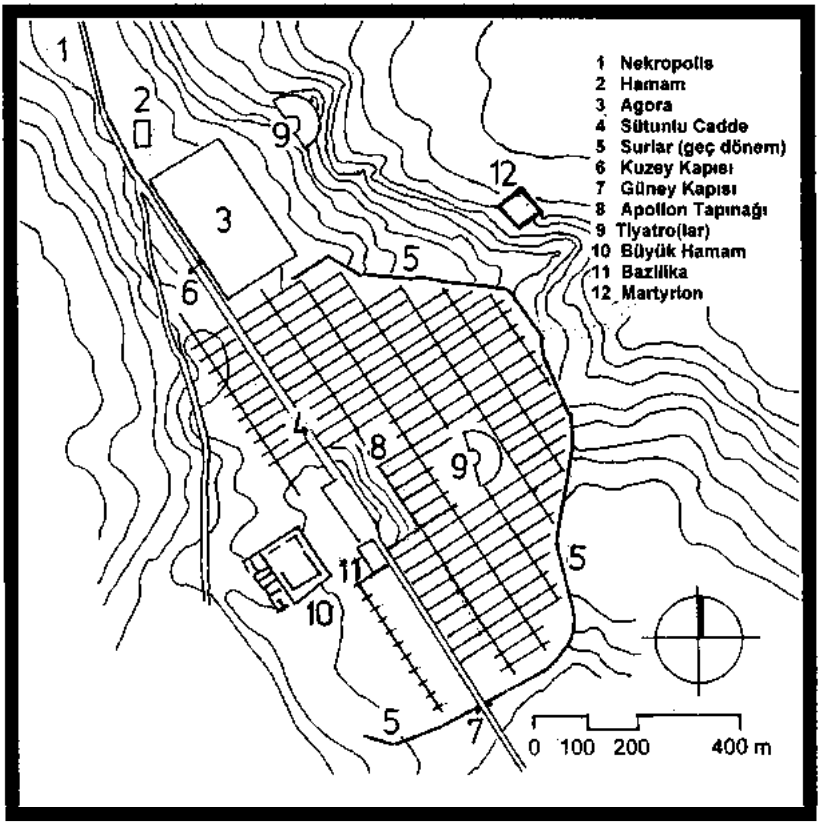

Şekil 2.34. Hierapolis (Pamukkale) kentinin Roma dönemindeki yerleşim planı

Kaynak: F. D'ANDRIA (2002), Hierapolis Antik Kenti 2000 yılı kazı ve onarım çalışmaları, *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Cilt 1, s.102'de Resim 1'den çizildi.

Aphrodisias gibi Hierapolis de bir kutsal alanın çevresinde gelişmiş kutsal bir köy iken, tapınak-kentlerin çoğu gibi bağımsız statüde gelişti [420]. Hierapolis'in kurulduğu yerde bulunan Plutonion kutsal alanı, yüksekçe bir tepenin eteğinde yer alan, bir kişinin geçebileceği büyüklükte küçük bir mağaraydı ve bu delikten çıkan zehirli gazlar ile yoğun su

---

420 Jones 1971, s.39.

buharı insanlara ve diğer canlılara zarar veriyordu. Halk arasında bu küçük mağaranın yeraltı tanrısı Hades'e giden bir kapı olduğuna inanılmaktaydı. Çok eski dönemlerden beri yerel halkın kutsal saydığı, tapınım yeri olan Plutonion, ana tanrıça Kybele ve Apollon'a adanmıştı [421]. Arkeolojik bulgular bu kutsal mağaranın üzerine, Helenistik dönemde, tanrı Apollon adına bir tapınak ve bilicilik merkezi inşa edildiğini göstermektedir. Yapının temelleri Helenistik döneme tarihlense de, Apollon Tapınağı'ndan günümüze kalanlar İS 3.yüzyıl ve sonrasına aittir [422]. Kentin varlık nedeni olan tapınağın inşa edilmesi gibi, kentin kuruluşu da Helenistik dönemde oldu. İÖ 3.yüzyılda Seleukoslar tarafından Phrygia'da kurulan dört koloniden biri Hierapolis'ti. Diğerleri Laodikeia, Apameia ve Pisidia'daki Antiokheia'dır [423]. Kentte bulunan bir dizi yazıtta adı geçen klan isimlerinden de kentin Seleukoslar tarafından kurulduğu, sonra Attaloslar döneminde genişlediği anlaşılmaktadır [424].

Hierapolis, Anadolu'daki diğer Helenistik dönem kentleri gibi, Priene'dekine benzeyen bir ızgara plana göre inşa edilmiştir. İS 60 yılındaki büyük depremden sonra kent yeniden kurulurken yeni bir ızgara plan uygulanmıştır. Kuzey-güney yönünde uzanan kentin ana caddesi (*cardo*) yeniden inşa edilerek genişliği 13 metreye çıkarılmıştır. Birbirini dik açıyla kesen 3 metre genişliğindeki sokakların oluşturduğu 29,60 x 70 metre boyutlarındaki ince uzun yapı adaları uygulanan yeni planın temel niteliğidir. Bu plana tam olarak uymayan tek yapı ise Büyük Tiyatro'dur [425] (Şekil 2.34). Kentte basılan paraların üzerindeki yazılardan anlaşıldığına göre, yaklaşık İÖ 2.yüzyıl ortalarında Hierapolisliler bir kimlik arayışına girmişlerdi. Göçer kabilelerin bu bölgedeki varlığının Roma dönemine kadar devam ettiği biliniyor. Kutsal kentlerin bir kısmında göçerlerin tanrıları için inşa edilen tapınak aynı zamanda bütün kabilenin toplanma yeri işlevini de görmekteydi, sonra da burası kabilenin kenti olurdu [426]. Olasılıkla Hierapolis'te de böyle

---

421 Yıldız 2010, s.20-21.
422 Bayburtluoğlu 1982, s.110; Akurgal 1988, s.466'da Şekil 359'a ait açıklama.
423 Yıldız 2010, s.4.
424 Bean 2000, s.251-252.
425 D'Andria 2001, s.99; D'Andria 2009, s.355.
426 Jones 1971, s.39.

bir durum söz konusuydu. Paraların üzerindeki yazılardan anlaşıldığına göre Hierapolisliler, kendilerine yerel tanrılar Apollon Klarios ve Apollon Kareios'un içinde yer aldığı Yunan efsanelerinden bir köken uydurmuşlardı, paralar da aynı kehanet sebebiyle basılmıştı [427]. Böylece kent Romalıların egemenliği altına girdiği döneme kadar koloni statüsünü korumuş, Roma döneminde ise dinsel kimliği ile bağımsız-kutsal bir kent olarak ün yapmıştı. Hierapolis'in koruyucusu ve baş tanrısı Apollon idi. Apollon Pythios adına oyunlar ve festivaller düzenleniyordu, ayrıca, Apollon Kareios adına bir bilicilik merkezi ve kutsal alan vardı. Bu etkinliklerin geniş bir alandan çok sayıda ziyaretçi çektiği, adaklar yapıldığı ve kente büyük paralar kazandırdığı açıktır [428].

Helen dilinde Hierapolis'in anlamı "kutsal kent"tir [429], Augustus dönemine kadar basılan paraların üzerinde kentin adı "tapınaklar kenti Hierapolis" olarak görülür. Kentin gerçekte kaç tapınağı olduğu bugün bilinmese de, çok sayıda tanrıya tapıldığı, ancak hepsinin de tapınağı olmadığı biliniyor. Rahipler tarafından yazılan yazıtlarda imparatorlara ve ana tanrıça Kybele'ye adanan tapınaklardan söz edilmekteyse de bunların yerleri belirlenememiştir [430]. Erken İmparatorluk döneminde Hierapolis'te İmparator Augustus adına çeşitli festivaller ve kutlamalar düzenleniyordu ve, bu amaçla, kentin güneyinde tanrılar Leto, Artemis ve Apollon'a adanan görkemli bir *gymnasium* inşa edildi, burası kentin kültür ve eğitim merkezi oldu [431].

Dinsel kimliği ve yaygın ünü nedeniyle olsa gerek, Roma imparatorları görece küçük bir kent olan Hierapolis'e önem verdiler, İS 129 yılında Hadrianus, İS 215 yılında Caracalla ve İS 330 yılında Valens kenti ziyaret ettiler [432]. Bunların dışında, Roma İmparatorluğu'nun resmi kayıtlarında kentin adı en çok büyük depremler sonrasında gördüğü zarar ve imparatordan istenen yardımlar kapsamında anılmaktadır. Hierapolis, İS 17 yılındaki büyük depremden sonra, İS 60 yılında

---

427 Bean 2000, s.259.
428 Yıldız 2010, s.4-5 ve 84.
429 Umar 1993, s.317.
430 Bean 2000, s.251.
431 Yıldız 2010, s.5 ve 18.
432 Bean 2000, s.252-253.

İmparator Nero döneminde meydana gelen ikinci depremle tümden yıkıldıktan sonra Flavianuslar döneminde (İS 69-192) yeniden inşa edilmişti. Kentin en önemli kamu yapıları, portikolar, dükkanlar, küçük esnaf ve zanaatkarın işlikleri, yerleşim alanının ana omurgasını oluşturan kuzey-güney aksının (*cardo maximus*) iki yanında sıralanmaktaydı (Şekil 2.34). Bu düz caddenin kuzey bölümü İmparator Domitianus (İS 81-96) döneminde inşa edilmişti. Kenti çevreleyen bir sur bulunmadığından, ana giriş olan kuzey kapısını belirlemek için inşa edilen Domitianus Takı, İS 82-83 yıllarında Asia Eyaleti'nin valisi (*proconsul*) olan Julius Frontinus tarafından inşa ettirilip imparatora adanmıştı [433]. Kuzey kapısı gibi Sütunlu Caddesi de Frontinus tarafından yaptırıldığından onun adıyla anılmaktaydı. Kuzey kapısından başlayıp ikinci bir takın yer aldığı güney kapısına kadarki uzunluğu 1,5 kilometreyi aşan ve Frontinus Caddesi adıyla bilinen ana yol Büyük Menderes (Maiandros) vadisinden gelen antik yolun devamıydı ve kenti Laodikeia ile Kolossae kentlerine bağlıyordu (Şekil 2.34).

İS 60 yılındaki depremden sonra İmparator Domitianus (İS 81-96) döneminde başlayan imar faaliyetleri ile kent kuzeye doğru genişletilerek yeni bir Hierapolis yaratılmak istenmiş, yeni ızgara plan bu amaçla hazırlanmıştır. Bu yeni kentin merkezi *agora*, onun kuzeyinde dağın yamacına inşa edilen tiyatro ve daha sonra Hıristiyanlık bazilikasına dönüştürülen hamamdır [434]. *Agora*nın İS 129 yılında İmparator Hadrianus'un kenti ziyareti sırasında toplanan vergilerle inşa edildiğine ilişkin kayıtlar vardır, ayrıca imparatorun yazdığı mektuplardan kente vergi muafiyeti ve bağımsız kent statüsü verildiği anlaşılmaktadır. Bu verilere göre yeni merkezin odak noktası olan ve buluntuları İS 1.yüzyıla tarihlenen ilk *agora* daha sonra yıkılarak büyütülmüş ve aynı yerde İS 2.yüzyılda 280 x 170 metre boyutlarındaki anıtsal *agora* inşa edilmiştir [435]. Anadolu'daki en büyük *agora*lardan biri olan bu yapının Frontinus Caddesi'ne bakan batı kenarında iki katlı bir *stoa*-bazilika, diğer üç kenarında ise portikolar yer almaktadır ve mimarisi İmparatorluğun diğer kentlerinde, Severuslar döneminde (İS 193-235) inşa edilen yapılarla

---

433 Akurgal 1988, s.466.

434 D'Andria 2001, s.105'te Şekil 4.11; D'Andria 2009, s.355.

435 Yıldız 2010, s.7 ve s.32.

benzerlik göstermektedir. Ortadaki çok geniş açık alanda ise imparatorlar kültü, vergiler ile ticaret anlaşmalarına ilişkin yazıtlar ve heykeller yer almaktaydı [436]. Kentte bir stadyum bulunmadığından, en ilgi çeken gladyatör dövüşlerinin bu *agora*nın ortasında yapıldığı düşünülmektedir [437]. Kentin merkezine inşa edilen ikinci tiyatro da yine Hadrianus dönemine, İS 2.yüzyıla tarihlenen büyük bir tiyatrodur [438], cephesi 91 metredir, 50 oturma sırası vardır ve Roma tarzındadır, Yunan tiyatrosundan dönüştürülmemiştir [439] (Şekil 2.34).

İS 3.yüzyıl Hierapolis'in en parlak dönemidir. Kentin ana girişinde yer alan *agora*nın konumu, büyüklüğü, işlevleri ve zaman içindeki gelişmesi, dinsel kimliğine koşut "üretim ve ticaret kenti" niteliği ile örtüşmektedir. Bugün olduğu gibi Roma döneminde de dokumalarıyla ünlenen yörenin önemli üretim merkezlerinden biri olan Hierapolis, komşu kentler olan Laodikeia ve Kolossae ile aralarında bir ticaret anlaşması yaparak yörenin dokumalarını, başta başkent Roma olmak üzere, Mısır ve doğu eyaletlerine satmaya başladılar [440]. Kentin kuzeyindeki ana giriş kapısının batısında, üzerindeki yazıttan İtalya'da Cape Malea çevresine 72 yolculuk yapan tüccar Flavius Zeuksis'e ait olduğu anlaşılan bir mezar vardır [441]. Kentteki tüccar sayısını bilemesek de bu örnek, ticaretin kimler tarafından sürdürüldüğü hakkında bir fikir vermektedir. Hierapolis'in dış satımlarını gerçekleştirdiği liman ise Ephesos'tu [442]. Hierapolis'in yazıtlarda adı geçen iş alanları sadece boyacılık, yün yıkayıcılığı, dokumacılık gibi kumaş üretimi ile sınırlı değildi. Bunların yanı sıra çivi üretimi, bakırcılık, mermercilik de kentin örgütlenmiş üretim alanlarıydı. Kentin kuzeyinde yer alan ve çok geniş bir alanı kaplayan mezarlıkta (*necropolis*) bulunan mezar taşları üzerindeki işaretler veya semboller, kendi lonca örgütlerinin bu zanaatkarların mezarlarının bakımından sorumlu olduğunu göstermektedir [443].

---

436 D'Andria 2009, s.357.
437 Yıldız 2010, s.32.
438 Bayburtluoğlu 1982, s.110.
439 Bean 2000, s.261.
440 Yıldız 2010, s.7.
441 Bean 2000, s.257.
442 Yıldız 2010, s.84.
443 Bean 2000, s.255-256.

Hierapolis'te İS 3.yüzyıl, ekonomik gelişmeye koşut olarak, kentsel servislerin gelişmesine yatırım yapıldığı bir dönemdir. Kentin kuzey girişinde Frontinus Caddesi'nin batısındaki hamam İS 2.yüzyıl sonları ile İS 3.yüzyıl başlarında inşa edilmişti [444]. Aynı caddenin üzerindeki anıtsal çeşme (*nymphaeum*) ise İS 220 yılına tarihlenmektedir [445]. Roma döneminde Anadolu'da bir kente girerken arınmak, temizlenmek geleneği vardı, aksi halde yabancılar kente sokulmazdı. Bu durum salgın hastalıklara karşı alınmış bir önlem olmalıdır. Kentin kuzeyindeki ana girişte sütunlu caddenin kenarında inşa edilen halka açık tuvaletler (*latrinae*) de kent için, hamam ve anıtsal çeşme gibi, bir prestij unsuruydu. Kent halkına sunulan bu temizlenme ve arınma hizmetleri kentin kanalizasyon sistemine bağlanıyordu [446]. Kentin güneybatısında 140 x 100 metre boyutlarında, 1,5 hektarlık bir alan kaplayan büyük bir hamam daha vardır [447] (Şekil 2.34).

Hierapolis'te Hadrianus döneminde, İS 2.yüzyıl sonlarında inşa edilen kentin Büyük Tiyatro'sunun, İS 3.yüzyıl başlarında, İS 204-211 yılları arasında büyük ölçekte onarım gördüğü dikkati çekmektedir [448]. Tiyatro'da bulunan bir yazıt yapının Severuslar döneminde, bir yurttaş tarafından restore edilerek tanrı Apollon ve imparatora adandığını göstermektedir. Onarım işini yapan zengin yurttaş, bu işte kendi çiftliğindeki işçileri çalıştırmıştı. Diğer bir yazıt ise tiyatronun İS 4.yüzyılda yeniden onarıldığını göstermektedir [449].

Hierapolis İS 5.yüzyılda, kuzey ve güneydeki kent kapıları ile *agora* dışarda bırakılarak, bir sur ile çevrilinceye kadar [450], açık bir kentti ve yerleşim alanı, yaklaşık 5 hektar büyüklüğündeki *agora* ile birlikte, 55 hektar kadardı [451]. Kentte Roma döneminde inşa edilen kamu yapılarının geniş yer kapladığı dikkate alındığında, konut alanlarında yaşayan nüfus, Perge'de olduğu gibi, 10.000-15.000 kişi kadar olmalıdır. Bu

---

444 Akurgal 1988, s.464 ve 466.
445 D'Andria 2001, s.100.
446 Yıldız 2010, s.28 ve 30.
447 Yıldız 2010, s.86.
448 Ferrero 1990, s.299.
449 Bean 2000, s.261.
450 Bayburtluoğlu 1982, s.109; Yıldız 2010, s.16-17.
451 Hierapolis kentinin yerleşim alanı Şekil 2.34'den hesaplandı.

görece küçük kentin, 10.000'den fazla seyirci alabilecek büyüklükte bir tiyatroya sahip olması, o mekanda yapılan etkinliklere kent dışından da izleyici katılımı olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, kentlerdeki tiyatrolar hem kentlerin kendi *territorium*unda yaşayan insanlar arasındaki, hem de kentler arasındaki ilişkilerde birer çekim noktası ve imparatorluğun propaganda merkeziydiler. Bu nedenle de tiyatro inşaatları için mali kaynak sağlanması konusu İS 2.yüzyıl sonu ile İS 3.yüzyıl başlarında Roma imparatorluk yönetimi tarafından öncelik verilen bir konu olmuştu. İS 2.yüzyıl sonunda inşa edilen Hierapolis Tiyatrosu'nun sahne süslemelerinde imparatorluk ailesinin yer aldığı karmaşık bir kutsal sahne dikkati çekmektedir. Baş tanrı Zeus görünümündeki İmparator Septimius Severus ile çevresindeki aile bireyleri, kutsal bir topluluk olarak ortada, seyircilerin en dikkatini çekecek yerde durmaktadırlar [452]. Bütün eyaletlerin kentlerinde imparatorluk kültü, İS 2.yüzyıl sonunda, gerçek sahne sanatını ikinci planda bırakarak bütün yarışmalı gösterilere ve tiyatro gösterilerine egemen olmuştu. İS 2.yüzyılda tiyatroların dış yüzleri, bağış ve armağan yapanları ölümsüzleştiren yazıtlarla kaplıydı. Bunlar tiyatro binalarının değişik bölümlerinde dolaşan seyirciler tarafından okunabiliyor, imparator heykelleriyle birlikte binaya bir müze havası veriyordu [453]. Roma imparatorlarının birer propaganda aracı haline gelen tiyatroların yapım ve kullanım süreci merkezi yönetim tarafından yakından denetleniyordu. Kentlerde tiyatro için seçilen yerin belli bir zaman sonra elverişsiz olduğu anlaşıldığında bina yıkılarak taş bloklardan yeniden yararlanma yoluna gidiliyordu. Hierapolis'te de geç Helenistik dönemde inşa edilen ilk tiyatro binası, üstteki vadiden gelen alüvyonlardan etkilenince yıktırılmış, sökülen büyük bloklar ve basamaklar kentin merkezindeki yeni tiyatronun inşaatında kullanılmıştır. Bugün çok az sayıda kalıntısı olan ilk tiyatro Agora'nın kuzeyinde, kentten uzakta bir yerdeyken, İS 2.yüzyılda inşa edilen yeni tiyatro yaklaşık olarak kentin geometrik merkezindedir [454] ve daha önce değinildiği gibi, zaman içinde bu büyük tiyatro yapısında bazı onarımlar ve değişiklikler yapılmıştır.

---

452 Ferrero 1990, s.17.
453 Ferrero 1990, s.17.
454 Ferrero 1990, s.19-20.

Bundan önceki bölümde, Anadolu'da Helenistik dönemde ve öncesinde kurulan kentlerin hemen hepsinde sahne gösterilerinin sergilendiği, zaman zaman da halkın toplanarak politika konuştuğu bir tiyatro yapısının bulunduğuna değinilmişti. Anadolu Roma'nın egemenliği altına girdikten sonra bu tiyatro yapılarında, kullanım biçimlerinde ortaya çıkan değişime koşut olarak, bazı önemli yapısal değişiklikler yapıldı. Örneğin, ilk yapımı Helenistik döneme tarihlenen ve Anadolu'da inşa edilen en büyük tiyatrolardan biri olan Ephesos'taki Büyük Tiyatro, İS 1.yüzyıl ortalarında genişletilmişti, İS 2.yüzyıl başlarında, İmparator Traianus (İS 97-117) döneminde tamamlandığında 24.000 kişilik oturma yeri bulunmaktaydı [455]. Roma döneminde genişletilen bir diğer tiyatro da Miletos Tiyatrosu'dur. Ön cephesi 140 metre olan bu büyük tiyatronun 15.000 seyirci alabileceği hesaplanmıştır [456]. Roma döneminde Anadolu'nun küçük kentlerinden biri olan Menderes Magnesiası'nda da durum farklı değildir. İÖ 3.yüzyılda inşa edilen Magnesia Tiyatro'su İS 2.yüzyılda yenilenmişti, oturma kapasitesi ise 3.000 kişi kadardı [457]. Magnesia'da bu tiyatro binasının dışında İS 1.yüzyılda inşa edilen, kent meclisi toplantılarının yapıldığı Theatron adı verilen küçük tiyatroda ise 3.500 kişilik oturma kapasitesi olduğu hesaplanmıştır [458]. Örnekler çoğaltıldığında görülecektir ki, kentlerin büyüklüğünden bağımsız olarak, imparatorluk yönetimi Anadolu kentlerinin hemen hepsinde mevcut tiyatroların büyütülmesi, Ankyra (Ankara) kentinde olduğu gibi, tiyatrosu olmayan kentlere de yeni tiyatro yapılarının inşa edilmesi konusunda para harcamış ve geniş halk kitlelerini bu mekanlara çekmek için gereken önlemleri almıştır.

Kentlerin belirli tarihlerde düzenledikleri tiyatro merkezli etkinliklerde büyük harcamalar yapılmaktaydı. Helenistik dönemin dinsel içerikli festival ve kutlamaları genellikle kentler ve tapınaklar tarafından kurumsallaştırılmıştı, Ephesos'ta gördüğümüz gibi, bu törenlerin masrafları da yine onlar tarafından karşılanmaktaydı. Roma yönetimi bunları desteklediği gibi, zaman içinde halkın bu tür gösterilere olan ilgisi

---

455 Akurgal 1988, s.409-410.
456 Akurgal 1998, s.445.
457 Bingöl 1998, s.73.
458 Bingöl 1998, s.81.

giderek arttı. Diğer yanda, devlet memuru bürokratlar ve varlıklı kentliler yeni şenlik nedenleri bulmakta aralarında yarıştılar, gösteri düzenlemek ve bunu örgütlemek bir tutkuya dönüştü. Böylece birçok kentte kalabalık bir seyirci kitlesinin katıldığı, belirli sürelerde tekrarlanan yeni kutlamalar olağan hale geldi. Varlıklı kişilerden çoğu kez hibe ya da vasiyet yoluyla gelen ana paradan sağlanan gelirle, belirlenen zamanlarda, ödüller dağıtılan yeni bir yarışmalı gösteri yaratılıyordu. Yazılı belgeler üzerinde çalışan günümüzün araştırmacıları tarafından 100'den fazla festival ve kent yarışması adı saptanmıştır [459]. Bu etkinliklere halkın katılımını kolaylaştırmak için İmparator Claudius (İS 41-54) döneminde yılda 159 gün resmi tatil olarak belirlenmişti ve bunun 93 günü, yani bütün bir yılın dörtte biri masrafı kamu tarafından karşılanan, giriş ücreti ödenmeyen oyunlara ayrılmıştı [460]. Hafta sonu tatili olmayan Roma İmparatorluğu'nda [461], zaman içinde resmi tatillerin sayısı giderek arttı, İS 354'de yılda 175 gün oyunlar vardı. Bu sayı Erken İmparatorluk döneminin neredeyse iki katıdır, resmi tatiller de 200 güne çıkmıştı [462].

Orta ve alt gelir düzeyindeki geniş halk kitlelerinin yılın yarısından fazlasını, çoğu kez sabahtan akşama kadar, tiyatro, stadyum gibi gösteri mekanlarında eğlenerek geçirdiği Roma dünyasında, gösterilerin niteliği de değişmişti. Yunan tarzındaki eski dram sanatı yerini, gösterişli efektlere dayalı bir opera biçimine bırakmıştı, opera da zaman içinde pandomime dönüştü. Zaten mekan o kadar büyük ve kalabalık olunca sözlerin duyulması olanaksız hale gelmişti [463]. Gösterilerde ortaya çıkan bu değişim sürecinde tiyatro da form değiştirdi ve yarım dairenin tam daireye tamamlandığı amfitiyatro ortaya çıktı. Gladyatör gösterilerinin ve vahşi hayvan dövüşlerinin yapıldığı, daire ya da oval planlı, etrafı basamaklı oturma alanı ile çevrili bir yapı olan amfitiyatronun ilk örnekleri İtalya'da Etrüskler tarafından inşa edilmiştir [464]. Romalılar tarafından inşa edilen amfitiyatroların ilk örneklerinden biri olan başkent

---

459 Ferrero 1990, s.150-151.
460 Mumford 2007, s.291.
461 Thorpe 2002, s.62.
462 Mumford 2007, s.291.
463 Mumford 2007, s.293.
464 Saltuk 1993, s.22.

Roma'daki Colosseum'un İS 80 yılındaki açılışında 100 gün oyunlar, yarışmalar düzenlenmiş, gladyatör dövüşleri yapılmış ve toplam 9.000 vahşi hayvan öldürülmüştü [465]. Çapları 188 metre ve 156 metre olan oval formdaki Collosseum, 48 metre yüksekliği ve yaklaşık 50.000 seyirci kapasitesi ile, özellikle gladyatör ve vahşi hayvan dövüşleri için tasarlanmış gösteri mekanlarının en büyüklerinden biridir. O döneme göre kullanılan ileri yapım teknolojisi, sorunsuz giriş-çıkışlara olanak veren gelişmiş merdiven ve koridor sistemi ile "işlevsel tasarımın bir zaferi" olarak nitelendirilen Colosseum [466], aynı zamanda gladyatör dövüşlerine halkın gösterdiği ilginin de bir kanıtıdır. İlk gladyatör dövüşlerinin ortaya çıktığı İÖ 264 yılında sadece üç çift olan gladyatör sayısı, İÖ 65 yılında 320 çifte çıkmıştı. İmparator Traianus dönemindeki kayıtlara göre ise İS 107 yılında bu sayı 10.000'i bulmuştu [467].

İmparatorluk yönetimi ve yüksek dereceli din görevlileri tarafından teşvik gören gladyatör ve vahşi hayvan dövüşleri, nitelikli seyircinin değil, geniş halk kitlelerinin, para ödemeden izlediği gösterilerdi [468]. Bu nedenle de büyük bir oturacak yer kapasitesinin yanı sıra, geniş kitlelerin ilgisini çekebilmek için etkileyici bir sahne kurgusu gerektiriyordu. İmparatorluk yönetiminin desteği ile, bu gösteriler için zengin kentlerin maliyesi ve varlıklı yurttaşlar, tiyatroları büyüterek ve sahne araç gereçlerini zenginleştirerek gösterileri teşvik ediyorlardı [469]. Buna ek olarak, arena tipi dairesel, ya da oval formdaki amfitiyatrolar zaman içinde, imparatorluk yönetiminin kararıyla İtalya'nın dışında, batıdaki, Kuzey Afrika'daki ve doğudaki eyaletlerin önemli kentlerinde de inşa edildiler.

---

465 Kelly 2006, s.81.

466 Thorpe 2002, s.65-66.

467 Thorpe 2002, s.62.

468 Gladyatör oyunları başkent Roma'da İÖ 264 yılında suçluların halkın önünde cezalandırılması amacıyla başladıysa da, zaman içinde halkın eğlencesi haline dönüştü. Suçlunun cezadan kurtulma şansının olduğu gladyatör oyunlarında, hapishanelerin boşaltılması bile halkın talep ettiği kurban sayısını karşılamaya yetmedi ve gösteriler için, varlıklı kişilerin desteğiyle, özel dövüşçüler yetiştirildi (Mumford 2007, s.293-294).

469 Ferrero 1990, s.129.

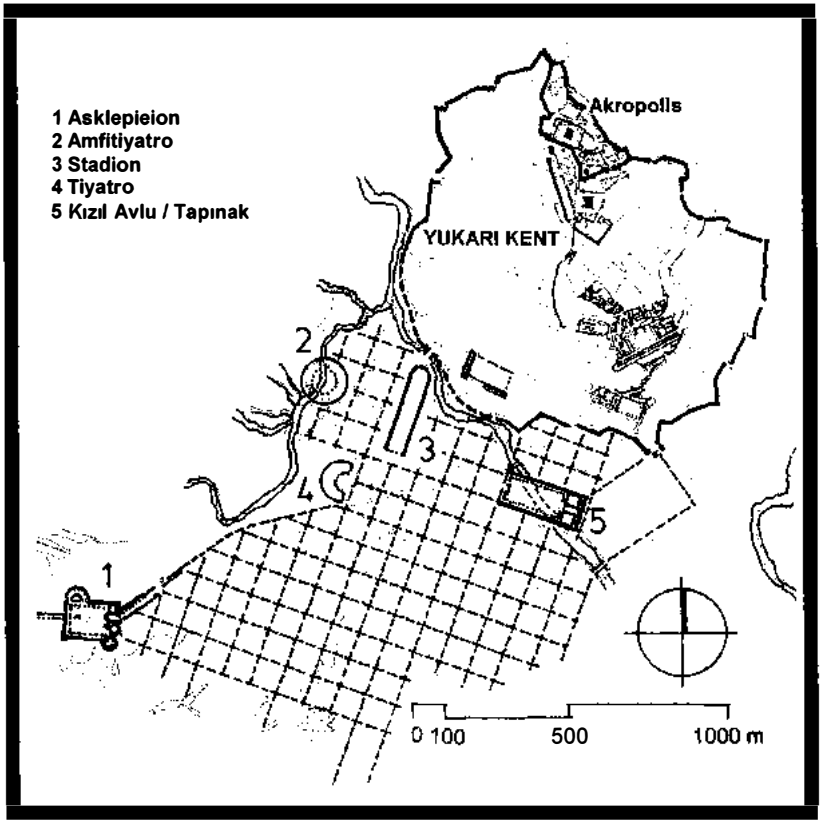

Şekil 2.35. Pergamon (Bergama) kentinde Roma döneminde gelişen Aşağı Kent'in anıtsal yapıları ve ızgara planı

Kaynak: W. RADT (2002), *Pergamon; Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.56'da Resim 12'den çizildi.

Genel kanının tersine, yazılı kaynaklardan, Roma'nın egemenliği altına girdikten sonra gladyatör dövüşlerinin Anadolu'da da yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Ancak, Yunanistan'da olduğu gibi, Anadolu'da bu gösteriler için, dört kentin dışında, amfitiyatro inşa edilmeyip, Hierapolis'te olduğu gibi, gerektiğinde başka kamusal mekanlar kullanılmıştır. Anadolu kentleri içinde Pergamon (Bergama), Kyzikos ve Antiokheia'da (Antakya) inşa edilen üç amfitiyatronun merkezlerinden geçen

su kanalları, bu yapıların daha çok deniz savaşlarını ve benzeri su gösterilerini sergilemek için kullanıldıklarını göstermektedir [470]. Marmara Denizi kıyısındaki Kyzikos kentinin kuzey sur duvarı dışındaki, Belkıs ve Hamamlı köyleri arasından akan Kleite deresi üzerine inşa edilmiş olan amfitiyatro oval formdadır ve çapları 180 metre ve 155 metredir, taşıyıcı ayaklarının genişliği ise 6-8 metre arasında değişmektedir. Arkeolojik bulgulara göre, taşıyıcı ayaklarının yüksekliği 25 metreden fazla olmalıdır [471]. Bu ölçülere göre Kyzikos'taki amfitiyatro, Roma'da inşa edilen ünlü Colosseum'a yakın büyüklükte, anıtsal bir yapıydı. 19. Yüzyılda yapının kalıntılarını gören gezgin Texier, yapının İS 2.yüzyılda Antoninuslar döneminden çok, Gallienus (İS 253-268) döneminin işçiliğini gösterdiğine işaret etmiştir [472]. Bu gözleme dayanarak yapının inşaatına İS 3.yüzyılın ikinci yarısında başlandığı, ortaya çıkan sosyoekonomik kriz nedeniyle inşaatın tamamlanamadığı düşünülebilir. Kilikia'nın Anazarbus kentindeki dördüncü amfitiyatro da inşaatı tamamlanmayan bir yapıdır.

Anadolu'da Roma döneminde amfitiyatro inşa edilen diğer iki kent, Pergamon (Bergama) ve Antiokheia (Antakya), bundan önceki bölümde incelendiği gibi, Helenistik dönemde kurulan monarşik devletlerin başkentleri olarak Anadolu'nun en büyük kentleriydiler. Bu iki kentin Roma döneminde yapılan büyük yatırımlarla, kendi bölgeleri içindeki önemli yerlerini korudukları gibi yeni inşa edilen anıtsal yapılar ve diğer kent öğeleriyle yeni bir kimlik kazandıkları, Romalılaştıkları görülmektedir.

Helenistik dönemde Akropolis'in bulunduğu tepenin yamacında gelişen Pergamon Krallığının başkenti Pergamon (Şekil 1.10 ve Şekil 1.13), Roma döneminde güneydeki düzlüğe inmiş ve kutsal bir alan olan Asklepieion'un doğusunda, ızgara plana göre yeni bir kent kurulmuştur (Şekil 2.35). Bu büyüme sürecinde, Yukarı Kent'in batı yamacında bulunan Helenistik dönem tiyatrosuna ek olarak, düzlükte gelişen Aşağı Kent'te başka tiyatrolar inşa edilmişti. Bunun nedenleri kentin ovaya yayılması sonucunda dik yamaçta yer alan tiyatroya ula-

---

470 Ferrero 1990, s.155.

471 Yaylalı ve Özkaya 1995, s.315-316.

472 Texier 2002, Cilt 1, s.291.

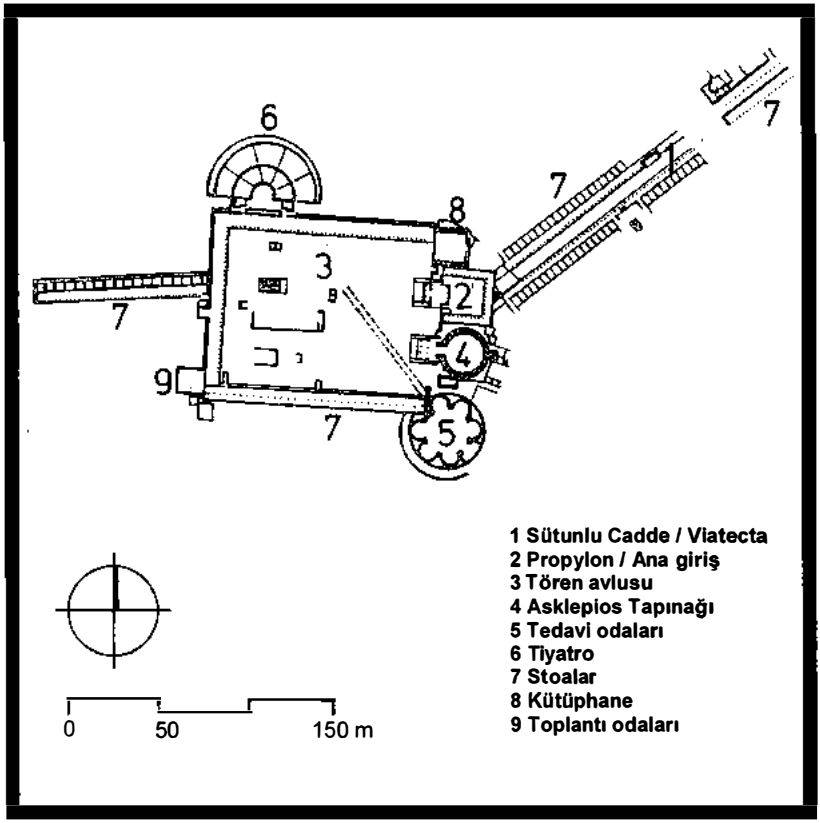

Şekil 2.36. Pergamon (Bergama) kentinde Asklepieion Kutsal Alanı ve Roma döneminde inşa edilen Sütunlu Cadde (Kutsal Yol / Via Tecta)

Kaynak: B. YALMAN (1986), 1979 Asklepion Kutsal Yol kazısı, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 1, s.269'daki Plan 1'den çizildi.

şımın zor olması, artan seyirci sayısı ve daha önceleri bilinmeyen gladyatör dövüşleri ve vahşi hayvan gösterileri gibi yeni eğlenceler için eski tiyatronun yetersiz kalmasıydı. Bu nedenlerle düzlükte gelişen Roma dönemi kentine bir amfitiyatro, bir stadyum ve yeni bir tiyatro inşa edilmiştir. Bu yapılar düzlükte gelişen yeni kentin batı kenarında, Asklepieion'a giden yolun orta noktasında yer almaktadırlar [473].

---

473 Radt 2002, s.253.

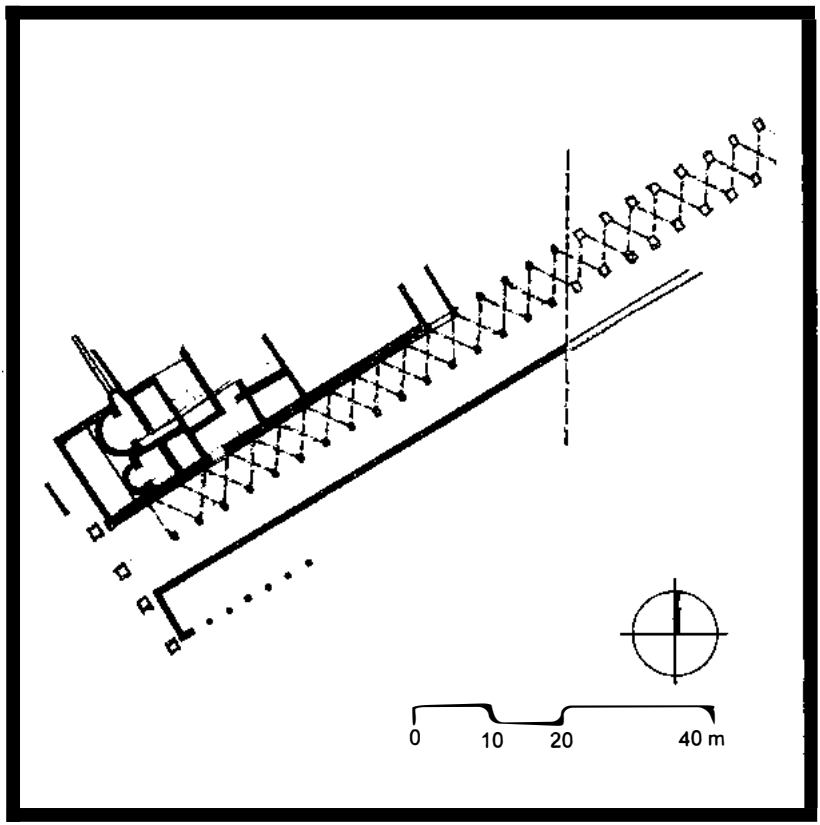

Şekil 2.37. Pergamon (Bergama) kentinde Roma döneminde Asklepieion Kutsal Alanı'nı Roma Tiyatrosu'na bağlayan Sütunlu Cadde'nin kuzeydoğu bölümünde çatıyı taşıyan "fil ayakları"nı ve tonozları gösteren plan

Kaynak: B. YALMAN (1986), 1979 Asklepion Kutsal Yol kazısı, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 1, s.270'deki Plan 2'den çizildi.

Daha önce, Helenistik dönemde, Asklepieion Kutsal Alanı'nda sağlık tanrısı Asklepios adına İÖ 4.yüzyılın ilk yarısında bir tapınak inşa edilmişti. Kent Roma'nın yönetimine geçtikten sonra bu tapınak Via Tecta adı ile anılan Kutsal Yol ile kente bağlandı. Yaklaşık 1 kilometre uzunluğundaki bu yol, düzlükteki Roma kentinden dar bir Sütunlu Cadde olarak başlıyor, Roma Tiyatrosu'nun yanından geçiyor (Şekil 2.35), iki yanında yer alan sütunlu *stoa*larla birlikte genişliği 18 met-

reye ulaşan görkemli bir yol olarak devam ediyor ve *propylon* adı verilen bir giriş mekanıyla Asklepieion'a bağlanıyordu [474] (Şekil 2.36). Via Tecta'nın önemli bir özelliği inşaatında kullanılan malzeme ve yapım teknolojisidir. Yolun iki yanına inşa edilen ve her biri yaklaşık 1 metrekarelik bir alana oturduğu için "fil ayağı" olarak nitelendirilen sütunlar, moloz taştan kireç-kum harcı ile örülmüş çapraz tonozları taşımaktadırlar (Şekil 2.37). Duvarlar da yine kireç-kum harcı kullanılarak moloz taşlarla örülmüş, yüzeyler kireç-kum harcıyla sıvanmış, ayrıca duvar örmek için ve yer kaplamalarında bol miktarda, standart boyutlarda tuğla kullanılmıştır [475]. Pergamon kentinde Asklepieion Kutsal Alanı'nı kente bağlayan sütunlu cadde Via Tecta'nın (Kutsal Yol) da İÖ 1.yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini gösteren bazı kanıtlar vardır [476].

Asklepieion Kutsal Alanı 110 x 130 metre boyutlarında, üç tarafı *stoa*larla çevrili açık bir alandır (Şekil 2.36). Alanın doğusunda yer alan eski tapınağın yerine, yaklaşık İS 150 yıllarında Konsül L. Cuspius yuvarlak, silindir formunda bir tapınak inşa ettirilmiş ve yapının üzeri bir kubbe ile örtülmüştü. Çapı yaklaşık 24 metre olan bu yapının güneyinde yer alan, olasılıkla tedavi odalarının yer aldığı 26,5 metre çapında, iki katlı, üzeri ahşap çatı ve kiremit ile kaplı silindirik yapı da İS 2.yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Asklepieion, görkemli *stoa*ları, kuzeybatısında yer alan 3500 kişilik tiyatrosu, kuzeydoğu köşesinde yer alan kütüphanesi ile [477], Roma döneminin en gelişkin inşaat teknolojisi kullanılarak inşa edilmiş, ünlü bir tedavi merkezidir.

İS 2.yüzyılın ikinci yarısında, İmparator Hadrianus döneminde Pergamon'daki kamu yapılarının inşaatlarında bir patlama yaşandığı anlaşılmaktadır. Traianus Tapınağı, Serapis Tapınağı (Kızıl Avlu), Asklepieion, Stadium, Amfitiyatro ve Roma Tiyatrosu bu dönemde inşa edilmiş yapılardır [478]. Bunların içinde, kentin en büyük yapısı olan oval formda-

---

474 Akurgal 1988, s.354-355; Radt 2002, s.225.

475 Yalman 1986, s.521, s.526-527, s.531.

476 Arkeolojik kazılar sırasında Sütunlu Cadde'nin ortasına yakın bir yerinde ortaya çıkarılan yuvarlak bir yapının, mezar anıtı olduğu ve güzel işçiliği nedeniyle Augustus (İÖ 27 - İS 14) dönemine tarihlenebileceği düşünülmektedir (Akurgal 1988, s.355).

477 Akurgal 1988, s.357.

478 Radt 2002, s.255.

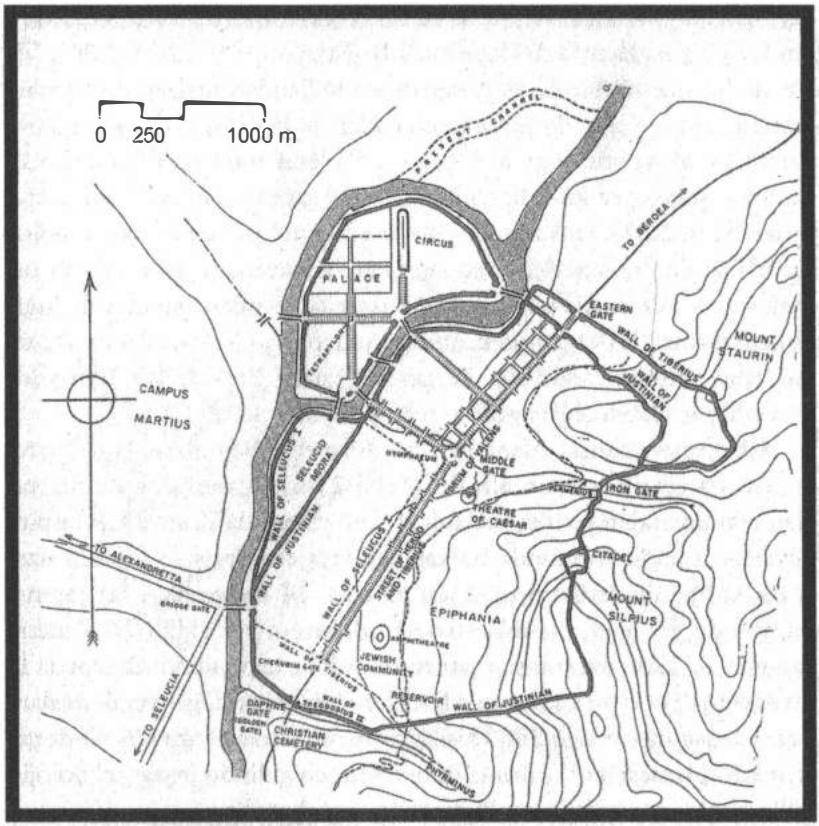

Şekil 2.38. D.N. Wilber tarafından kurgulanan Antiokheia (Antakya) kentinin Roma dönemindeki yerleşim planı

Kaynak: C.R. MORLEY (1938), *The Mosaics of Antioch*, London: Longmans Green, s.17.

ki Amfitiyatro'nun ortasından akan Kaikos'un (Bakırçay) bir kolu olan derenin varlığı [479], yapının gladyatör dövüşleri için değil su ile ilişkili gösterilerin yapıldığı bir mekan olarak tasarlandığını göstermektedir. Amfitiyatronun 50.000 kişilik, Roma Tiyatrosu'nun ise 30.000 kişilik oturma kapasitesi olduğu düşünüldüğünde [480], Pergamon kentinin

---

479 Texier 2002, Cilt 1, s.377'deki Pergamon kenti haritası.

480 Akurgal 1988, s.354.

Batı Anadolu'daki en önemli ve kalabalık gösterilerin düzenlendiği bir eğlence merkezi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Amfitiyatro - Roma Tiyatrosu - Stadium üçlüsünün birbirine yakın konumları yakın tarihlerde inşa edildiklerini gösterdiği gibi, bu üç dev eğlence yapısının bulunduğu yerleşim alanının, başkent Roma'nın merkezinde olduğu gibi, kentteki zengin ailelerin konutlarının bulunduğu gözde bir yerleşim yeri olduğunu düşündürmektedir [481]. Kentin yerleşim alanının büyüklüğüne, kamu yapılarının niteliğine ve niceliğine göre İS 3.yüzyıl ortalarında Pergamon'un hala 120.000 nüfusu ile [482] Anadolu'nun en büyük kentlerinden biri olduğu görülmektedir.

Anadolu'da Roma döneminde inşa edilen üçüncü amfitiyatronun yer aldığı, eski Helenistik dönem krallıklarından Seleukoslar'ın başkenti Antiokheia (Antakya) da Roma döneminde, İS 1.yüzyıldan sonra, en parlak dönemini yaşadı, tapınaklar, su kemeri ve hamam kompleksleri inşa edildi [483]. Nüfusunun 300.000-600.000 kişi kadar olduğu tahmin edildiğine göre [484], Antiokheia'nın Roma İmparatorluğu'nun yükseliş dönemi olan İÖ 1. ve 2.yüzyıllarda, Helenistik dönemde olduğu gibi, Anadolu'nun en büyük kenti olduğunu söylemek yanlış olmaz. Kentte Roma dönemindeki en önemli inşaat faaliyeti, İS 1.yüzyıl başlarında tamamlanan ve kentin ana omurgası niteliğindeki, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan Sütunlu Cadde'dir (*cardo*) [485] (Şekil 2.38)

Mermerle kaplanan, sütunlar ve heykellerle süslenen, genişliği 9,60 metre olan bu anıtsal kent öğesinin önemli bir özelliği, imparatorluğun doğudaki eyaletlerinde Romalıların geliştirdiği inşaat malzemesi ve tekniklerinin uygulandığı ilk örneklerden biri olmasıdır. İnşaat malzemesi olarak ilk kez Romalılar tarafından yaygın olarak kullanıldığı düşünülen harç, belirli oranlarda kireç ve kumun suyla karıştırılmasıyla elde edilmekteydi ve nem buharlaştıktan sonra güçlü bir yapışkan özelliği gösteriyordu [486].

---

481 Radt 2002, s.260.
482 Radt 2002, s.47.
483 Downey 1963, s.82.
484 Demir 1996, s.32.
485 Downey 1963, s.173.
486 Thorpe 2002, s.110.

Romalıların Etrüsklerden öğrenip geliştirdikleri bir inşaat malzemesi olan ve *pozzolana* adıyla bilinen, volkanik küllerin kireçle karıştırılmasıyla elde edilen özel harç ilk kez Geç Cumhuriyet döneminde İtalya'da kullanılmıştır. Deneme yanılma yöntemiyle en iyi kirecin bulunup mükemmel karışımın geliştirilmesi için ise iki kuşak geçmesi gerekmiştir. Genel olarak, inşaatlarda dayanıklı bir duvarın yapılabilmesi için harç taşla birlikte kullanılıyordu. Bunun için geliştirilen yöntemde örülmüş bir sıra taş enli tahtalarla kalıba alınıyor, ardından harç kalıba dökülüyor, kuruduğunda üzerine yeni bir sıra taş eklenerek inşaata devam ediliyordu. Bitmiş duvarın bu kaba hali daha sonra düzgün taşla kaplanıyordu. Bu yeni inşaat tekniği mimariye de yeni olanaklar sağladı. Bu yöntemle inşa edilen kemer, tonoz ve kubbelerle geniş kamu mekanlarının üzerinin kapatılması mümkün oldu. Başta çok büyük ölçekli halka açık hamamlar olmak üzere, anıtsal ölçekteki bütün kamu yapılarının inşaatlarında bu yöntem kısa sürede imparatorluğun bütün eyaletlerinde kullanılmaya başlandı. Mimari öğeler olan kemer, tonoz ve kubbe Romalıların buluşu olmasa da, onlar tarafından geliştirilen inşaat teknikleri, bu öğeleri kullanarak çok büyük, anıtsal yapı komplekslerinin inşa edilmesine olanak sağlamıştır [487]. Ayrıca, harcın kullanılması, kamu inşaatlarında taşla birlikte pişmiş tuğlanın yaygın olarak kullanılmasına da olanak sağladı. Daha önce değinildiği gibi, Ankyra'daki (Ankara) Büyük Roma Hamamı bu konudaki en iyi örneklerden biridir.

Romalılar tarafından keşfedildiği düşünülen ve günümüzde kullanılan çimento benzeri bir yapı malzemesi olan *opus caementicium*un Anadolu'da, örneklerini anıtsal ölçekteki kamu yapılarında gördüğümüz, kemer, tonoz, kubbe gibi anıtsal yapı formlarından önce yol, köprü, liman, kanal, su kemeri, drenaj sistemi inşaatlarında yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda, İS 4-14 yılları arasında Ephesos'ta inşa edilen C. Sextilius Pollio Su Kemeri'nin Anadolu'da Roma inşaat teknolojisinin kullanıldığı ilk yapı olduğu düşünülüyor. Kayıtlara göre bu yapı, Romalı mühendislerin ve inşaat ustalarının geliştirdiği *opus caementicium*un doğu eyaletlerinde ilk kullanıldığı yer olma özelliğini de taşımaktadır. Augustus döneminden sonra bu inşaat malzemesi toz

---

487 Freeman 2005, s.513.

Şekil 2.39. Antakya'da Kurtuluş Caddesi'nin iki yanında yer alan Orhanlı ve Meydan mahallelerinde Helenistik / Roma döneminden kalan ızgara planın izleri
Kaynak: A. DEMİR (1996), *Çağlar İçinde Antakya*, İstanbul: Akbank, s.213'de Şekil 75'den çizildi.

harç olarak veya önceden üretilen standart bloklar halinde, Anadolu'da en bilinen inşaat tekniği oldu [488]. Augustus döneminde bir süre başkent Roma'da yaşayan, Yahuda Eyaleti'nin yöneticisi Büyük Herod'un [489]

---

488 Ward-Perkins 1978, s.884-885.

489 Büyük Herod (Hirodes, İÖ 74-İÖ 4) Doğu Akdenizli zengin bir aileden gelen bir Yahudi idi. İÖ 40 yılında yaşadığı Kudüs'ün Persler tarafından ele geçirilmesi üzerine Roma'ya kaçtı ve Senato tarafından Yahuda Eyaleti'ne yönetici/

Jericho yakınlarındaki kır villasında ve Samaria'da inşa ettirdiği Roma tarzındaki tapınakta da *opus caementicium* kullanılmıştı. Roma kentinde *viae porticatae* adıyla bilinen, anıtsal görünüşlü Sütunlu Cadde'nin Anadolu'daki ilk örneğini de Antiokheia'da (Antakya), İmparator Tiberius (İS 14-37) döneminde o inşa ettirdi [490] (Şekil 2.38). İnşaatı erken İS 1.yüzyıl başlarında tamamlanan Antiokheia'daki Sütunlu Cadde yaklaşık 3 kilometreyi bulan uzunluğu ve yer yer 36 metreyi bulan genişliği ile [491] Anadolu kentlerinde o güne kadar inşa edilen en görkemli kent öğesi sayılabilir. Bu uygulamadan sonra, Sütunlu Cadde inşaatları İS 1.yüzyıl gibi erken bir tarihte, önce Kilikia'da, daha sonra da bütün Anadolu ve diğer Ortadoğu kentlerinde hızla yayıldı, her yerde Doğu Roma Kenti'nin simgesi haline geldi [492]. Bazı araştırmacılar Sütunlu Cadde olgusunun Roma'nın değil, doğu kentlerinin bir yaratısı olduğunu ve ilk örneğinin Apameia'da Seleukoslar tarafından inşa edildiğini öne sürmektedirler [493].

Antiokheia'nın görkemli Sütunlu Caddesi'nin (*cardo*) Helenistik dönemde uygulanan ızgara planın ana omurgasını oluşturan kuzeydoğu-güneybatı yönünde Orontes (Asi) ırmağına koşut inşa edilmiş olması, yerleşim alanının yazın deniz tarafından esen hakim rüzgarı almasını sağlamış ve yolun iki yanında gelişen yapı adalarının (*insulae*) yönlendirilmesinde belirleyici olmuştur [494]. Başka bir deyişle Helenistik dönemde uygulanan ızgara plan Roma döneminde, sürdürülebilir ve işlevsel bir şema olarak değerlendirilmiş ve kullanılmıştır [495]. Bugün de Antakya kentinin sur içinde yer alan eski mahallelerinde Helenistik-Roma döneminde uygulanan planın izleri hala görülebilmektedir [496] (Şekil 2.39).

---

kral seçildi. 34 Yıl süren saltanat döneminde eyaletin gelişmesi için tarımsal projeler geliştirdi, kentler ve kaleler kurdu, çok sayıda imar projesi gerçekleştirdi (Filmer 1966, s.283-289).

490 Ward-Perkins 1978, s.886.

491 Andriani, Catania ve Guastamacchia 2006, s.231.

492 Ward-Perkins 1978, s.887.

493 Ball 2000, s.264.

494 Andriani, Catania ve Guastamacchia 2006, s.236.

495 Aktüre 1999, s.38 ve s. 46'da Şekil 13.

496 Demir 1996, s.213'de Şekil 75.

Antiokheia (Antakya) kentinin Seleukos Krallığı'nın başkenti olduğu dönemde nüfusunun Makedonlar, Yunanlar ve yerli halktan oluştuğuna daha önce değinilmişti. Kentte ayrıca kalabalık bir Yahudi topluluğu da yaşamaktaydı [497]. İÖ 64 yılında Romalıların yönetimine geçtiğinde, bölgenin en kalabalık ve gelişmiş kenti olduğundan, kurulan yeni eyaletin merkezi olmuştu [498]. İÖ 1.yüzyılda, daha imparatorluk yönetimi kurulmadan önce, kentte bir süre kalan Caesar burada bir bazilika (Kaisarion), yeni bir tiyatro, amfitiyatro, su kemeri ve hamam yaptırmıştı. Antiokheia'da inşa edilen amfitiyatro Roma dünyasının ilk amfitiyatrolarından biridir ve kentte dört yılda bir düzenlenen oyunlar Roma dünyasındaki en ünlü festivaller haline gelmişti [499]. Kentte yaşanan ikinci imar sürecinde ise Kral Herod (İÖ 40- İÖ 4) ve İmparator Tiberius'un (İS 14-37) katkılarıyla görkemli Sütunlu Cadde (*cardo*) inşa ettirilirken yolun ortaca bir yerinde oval biçimde bir meydan düzenlenmiş, ortasına Tiberius'un bir heykeli dikilmiş, bir kenarına da anıtsal çeşme (*nymphaeum*) inşa edilmişti. Ayrıca, bu meydandan batıya doğru uzanan ikinci bir Sütunlu Cadde (*decumanus*) inşa edilmişti. Tiberius, kentin güneydoğusunda Epiphania adıyla bilinen mahallenin inşaatını tamamlatmış ve buraya Roma tanrıları adına tapınaklar inşa ettirmiş [500], böylece Antiokheia'ya Roma kenti kimliği kazandırılmıştı. Bunlara ek olarak, Wilmer tarafından kurgulanan Roma dönemi kent planında, Seleukoslar tarafından inşa edilen surların Tiberius döneminde doğuya, Silpius (Habib Neccar) dağına doğru uzatılarak, kentin kuzeyinin ve güneyinin yeni bir surla çevrildiği ve bu surların kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Sütunlu Cadde'yi (*cardo*) kestiği noktalarda da birer giriş kapısı inşa edildiği gösterilmektedir [501] (Şekil 2.38).

İS 2.yüzyılda, özellikle İS 115 yılındaki depremden sonra, imparatorlar Traianus (İS 97-117) ve Hadrianus'un (İS 117-138) destekleriyle, kentte onarımlar yapılmış, kamu inşaatları devam etmiş, yeni hamamlar, tapınaklar, su kemeri ve tiyatro inşa edilmiştir. İmparator

---

497 Jones 1971, s.242-243.
498 Ball 2000, s.150.
499 Downey 1961, s.154-157 ve s.171-172.
500 Downey 1961, s.173-184.
501 Morley 1938, s.17.

Septimius Severus (İS 193-211) yönetime geldiğinde ise, kent Laodikeia ile girdiği rekabeti kaybederek bir dönem gözden düşmüş, yönetimsel kademelenmede köy statüsüne kadar indirilmiş, yerine Laodikeia bölgesel başkent yapılmıştı [502]. Kısa süre sonra eski itibarını yeniden kazanmış olsa da, İS 3.yüzyılda bölgede baş gösteren sosyal ve siyasal karışıklıklar, yerel ayaklanmalar, Pers saldırıları gibi etmenler ve kültürel geçmişi nedeniyle yerel ölçekte, Antiokheia'nın Doğulu ve Romalı kimlikleri arasında bir kararsızlık dönemi yaşanmıştır [503]. Oysa Roma üst yönetiminin bu konudaki tutumu her zaman çok net olmuştur. Romalılar için Antiokheia, ilk ayak bastıkları günden başlayarak bir imparatorluk kenti idi ve bütün Roma dönemi boyunca da hep öyle kaldı. Doğudaki güçlü sınır komşularıyla olan sorunlar nedeniyle sık sık düzenlenen askeri seferler sırasında imparatorların Antiokheia'yı ikinci başkent olarak kullandıkları, kentte uzun süreler kaldıkları bilinmektedir. Romalıların egemenliğine geçtikten sonra kentte ilk konaklayan, İmparator Vespasianus (İS 69-79) oldu. İmparator Traianus (İS 97-117) doğuya yaptığı sefer sırasında kenti ordugah olarak kullandı ve üç yıl kaldı. İmparator Hadrianus (İS 117-138) imparatorluğunu burada ilan etti. Marcus Aurelius (İS 161-180) ile birlikte imparatorluk yapan Lucius Verus (İS 161-169) kenti hem Partlara karşı düzenlediği sefer sırasında ordugah olarak kullandı, hem de 4 yıl boyunca Antiokheia imparatorluk başkenti oldu. İS 3.yüzyıl başlarına gelindiğinde, Severus Hanedanı'nın (İS 192-235) imparatorları yerel ölçekte güçlü bir önder olan Julia Domna'nın ailesi tarafından desteklendiler. Septimius Severus, saltanatının 7 yılını Antiokheia'da geçirdi. Oğlu Caracalla (İS 211-217) da doğuya yaptığı seferler sırasında kenti ordugah olarak kullandı. Onun ölümünden sonra yerine geçen Macrinus (İS 217-218) kısa süren saltanat döneminde imparatorluğu buradan yönetti. Onun ardından imparator olan Elagabalus (İS 218-222), yönetimini güçlendirmek için Antiokheia'ya geldi. Severus Hanedanı'nın son imparatoru olan Alexander Severus (İS 222-235) da düzenlediği doğu seferleri sırasında kenti ordugah olarak kullandı. Kısa bir aradan sonra, 3.yüzyıl ortasın-

---

502 Downey 1961, s.239-241.

503 Ball 2000, s.154-155.

da imparator olan Valerianus (İS 253-260) ve ondan sonra yönetime gelen iki imparator da kenti ordugah olarak kullandılar. İS 280 yılında Julius Saturnius imparatorluğunu Antiokheia'da ilan etti ve adına para bastırdı. İS 4.yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak Konstantinopolis kurulduktan sonra da Antiokheia'nın 2. başkent olarak işlevi devam etti. Örneğin, İmparator Constantius (İS 337-361) başkenti 338-350 yılları arasında tekrar Antiokheia'ya taşımıştı [504]. İmparatorlar Antiokheia'ya geldiklerinde Diocletianus'un (İS 284-305) Orontes (Asi) ırmağının üzerindeki adada yaptırdığı görkemli sarayda kalmaya devam ettiler [505]. Kent, imparatorluğun doğu sınırına yakın konumu nedeniyle, hep güçlü surlarla korundu. Eski surlar 395-396 yıllarında genişletilmeden onarıldı. Kentin artan nüfusunun surların dışındaki mahallelerde yerleştiğini gösteren bulgular vardır. Kentin güney surları İS 5.yüzyılın ilk yarısında İmparator II.Theodosius (408-450) döneminde 1,5 kilometre kadar güneye, Daphne yönüne kaydırılarak ve yeniden inşa edilerek yerleşim alanı güneye doğru genişletilmiş, ayrıca Altın Kapı adıyla yeni bir kapı inşa edilmiştir. Yeni sur Orontes'in kıyısından başlayıp doğuda Silpius (Habib Neccar) dağına kadar uzanıyordu [506]. Kentin batı, kuzey ve doğu surları ise, 540 yılındaki Pers işgalinden sonra, 6.yüzyıl ortalarında Justinianus (527-565) döneminde yeniden inşa edildiğinde bu kez yerleşim alanı küçültülmüştür. Doğu surları üzerindeki küçük Kale ise 10.yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir [507] (Şekil 2.38). Antakya'daki kentsel yaşamın tarih içinde gösterdiği sürekliliği kanıtlayan üç öğesinden biri olan kent surlarının zaman içindeki değişimi (diğer ikisi kentin adı ve ızgara planı idi), daha çok dışsal etmenlerle değişen gündelik yaşamının bir yansımasıdır.

Roma imparatorluk yönetiminin bölgeye gösterdiği yakın ilgi Antiokheia kentiyle sınırlı değildir. Zaman olarak daha gerilere gidildiğinde, Büyük İskender'den sonra Makedonların kuzeydoğu Akdeniz'de giriştikleri kolonizasyon sürecinde ana merkezi oluşturan dört kent vardı. Bunlar, başta Antiokheia olmak üzere, Seleukeia, Laodikeia ve

---

504 Ball 2000, s.155-156.
505 Ball 2000, s.264.
506 Downey 1963, s.218.
507 Kennedy 1999, s.186.

Apameia'dır. Bu dört kent yazılı kaynaklarda sıklıkla *tetrapolis* olarak geçmektedir ve bu kentler bölge içinde önce Yunan-Makedon etkisinin, sonra da Roma etkisinin egemen olduğu, görece yerel etkilerden yalıtılmış bir kültürel blok oluşturdular [508]. Roma merkezi yönetimi her zaman bu olguyu güçlendiren bir politika izledi. Özellikle Antiokheia kentinin Romalı kimliğinin korunmasına özen gösterdi. İmparatorluğun doğu sınırına sık sık düzenlenen seferler sırasında, başkent Roma yaklaşık 2000 kilometre uzakta olduğundan, imparatorlar Antiokheia'yı ikinci başkent olarak kullandılar, bu nedenle de kentin imarına önem verildi, kentin yaşam düzeyini yükselten önlemler alındı. Örneğin kentin önemli özelliklerinden biri geceleri sokakların aydınlatılmasıydı. Geceleri lambaların aydınlığı gündüz ışığıyla yarışıyordu, bu sayede ticaret gece de, gündüz olduğu gibi devam ediyor, kimileri üretim işlerine devam ederken, kimileri de şarkı söyleyip eğleniyordu [509]. Geceleri sokakları aydınlatılan kentler o dönemde sık rastlanır bir durum olmadığına göre bu durum, Antiokheia'nın kendine özgü, çokkültürlü yaşamının, barındırdığı zenginliğin ve halkına sağladığı güvenli yaşam ortamının bir sonucu olmalıdır. Özetle, Antiokheia'nın Romalılaştırma öyküsü tarihsel geçmişin sürekliliğinin, bulunduğu coğrafyanın sağladığı ticaret olanaklarının ve yerel dinamiklerin, Roma merkezi yönetiminin izlediği kendi içinde tutarlı politikalarla ulaştığı başarılı bir bireşimdir. Genelde doğu kentleri batıdaki kentlerden daha dirençli ve esnekti. Antiokheia da Sasani-Persler tarafından iki kez yağmalanmasına karşın ayakta kalmış ve gelişebilmiştir [510]. Helenistik dönemde olduğu gibi Roma döneminde de bölgesi içinde etkin bir rol oynayan, büyük bir nüfus barındıran, planlı, yaşam kalitesi yüksek, estetik değerlere sahip bir kent olan Antiokheia bu özelliklerini İS 3.yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan kriz ve karmaşa döneminden sonra uzun bir dönem daha korudu. Arada deprem, salgın hastalık, istilalar gibi dışsal etmenlerle zaman zaman nüfus kaybı, kültürel ve mekansal dönüşümler yaşasa da, Antiokheia/Antakya isminin sürekliliğinden de anlaşıldığı gibi, kent,

---

508 Ball 2000, s.156.
509 Mumford 2007, s.271.
510 Freeman 2005, s.549.

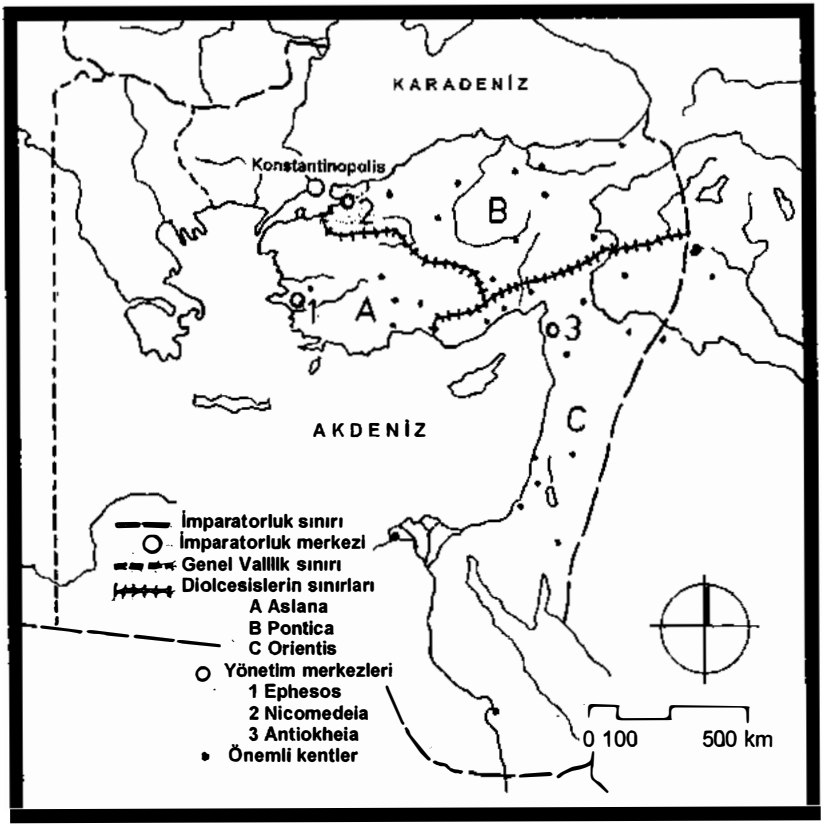

Şekil 2.40. Doğu Roma İmparatorluğu'nun İS 4.yüzyıldaki yaklaşık sınırı ve yeni kurulan yönetim birimleri olan *dioicesis*lerin sınırları

Kaynak: J. HALDON (2007), *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.38'deki Harita 2.1 esas alınarak çizildi.

günümüze kadar hiç kesintisiz olarak ilk kurulduğu yerde, yaklaşık 2300 yıl boyunca, günümüze kadar varlığını koruyan Anadolu kentlerinden biridir.

Morfolojik açıdan, Anadolu'nun Romalılaşma sürecinde buraya kadar incelenen kentlerden ortaya çıkan en önemli bulgu, tekdüze bir plan şeması olan ızgara planın uygulandığı bu kentlerden her birinde Roma öncesi dönemden kalan kentsel tasarım ilkelerinin ve öğeleri-

nin yok sayılmayarak devam ettirilmesidir. Bütün İmparatorluk kentlerinin imarına önem veren Roma yönetimi Anadolu'da İS 1.yüzyılın ikinci yarısı ile İS 3.yüzyılın ortalarına kadarki dönemde, büyük-küçük hemen her kentte, aynı anıtsal öğelerin (sütunlu cadde, halka açık Hamam-Palaestra kompleksi, *agora*, tiyatro, stadyum) yoksa inşa edilmesini, varsa güncel gereksinimlere uygun hale getirilmesi için onarılmasını sağlamıştır. Bunu yaparken esnek davranmış, yerel inisiyatiflerin kullanılmasına ve yerel güç dengelerinin korunmasına özen göstermiş, ancak imar sürecini yakından denetlemiştir. Böylece kentlerin tarihsel-kültürel geçmişine, coğrafi niteliklerine, diğer bölgeler ve kentlerle olan ulaşım ilişkilerine, alan ve nüfus olarak büyüklüklerine bağlı olarak mekansal yapılarında her kent için özgün bir imge ortaya çıkmıştır. Bu süreçte yerel ölçekte kentler arasındaki koşutluğu sağlayan işleyiş ise, büyüklüğü, bölgesel kademelenmedeki konumu ve kentsel statüsü (*colonia*, *municipium*, *polis*, bağımsız / tapınak kenti) ne olursa olsun, söz konusu kentlerin, kentsel yönetimi oluşturan ve seçimle göreve gelen aynı karar birimleri (*Boule-Demos-Gerousia*) ile temsil edilmeleri, karar süreçlerinin aynı olmasıdır. Bir örnek vermek gerekirse, Anadolu'nun orta büyüklükteki kentlerinden biri olan Perge'de, diğer kentlerde olduğu gibi, *Boule, Demos* ve *Gerousia* adında üç yönetim meclisinin bulunduğu ve her üç meclisin üyelerinin her yıl yenilenen seçimle iş başına geldikleri yazıtlardan saptanmıştır [511]. Bu alt-bölümde incelenen kentlerde örneklerini gördüğümüz gibi, bu meclislerin üyelerinden olan ve kentin ileri gelen ailelerinin az sayıdaki varlıklı bireyleri aracılığıyla da merkezi yönetim ile yerel yönetim arasındaki ilişkiler doğrudan kurulmaktaydı.

İmparatorluğun bütün sınır eyaletlerinde olduğu gibi Anadolu'da da İS 3.yüzyılın 2.yarısı önemli ekonomik ve yönetsel sorunların yaşandığı bir dönem oldu. Yüzyılın sonlarında İmparator Diocletianus (İS 284-305) bütün doğu eyaletlerini kapsayan ve kentsel yaşamı düzenleyen yeni bir yönetim yasası çıkardı. Yeni düzenleme ile Erken İmparatorluk döneminde oluşturulan büyük eyaletler bölünerek daha küçük eyaletler oluşturuldu (Şekil 2.40), eyalet sayısı 47'den 100'e çıkarıldı.

---

511 Pekman 1989, s.35.

Her eyaleti büyüklük ve önemine göre değişik rütbede valiler yönetiyordu ve görevli memurların sayıları arttırılarak yönetimin ve denetimin kolaylaştırılması amaçlandı [512]. Örneğin Galatia Eyaleti ikiye bölündü, Ankyra (Ankara) kenti yeni ismiyle Galatia Prima olarak anılan yönetim biriminin *metropolisi* olarak önemini korudu [513]. Aynı dönemde Aphrodisias da eski Karia'dan daha küçük bir bölgenin *metropolisi* oldu [514]. Perge'ye gelince, eyalet sınırları yeniden düzenlenerek Pamphylia Eyaleti *Prima* ve *Secunda* olarak ikiye bölündü ve kent Pamphylia Secunda'nın *metropolisi* olarak kaldı [515]. Diocletianus döneminde ortaya çıkan yönetsel ve sosyoekonomik dönüşümler ve bunların kentlerin mekansal yapılarındaki ve gündelik yaşamlarındaki yansımaları, bu altbölümde incelenen kentler temel alınarak, bundan sonraki altbölümde incelenecektir.

D. İS 3.Yüzyıl Krizi Sonrasında Roma İmparatorluğu'nun Yönetsel Yapısında ve Anadolu Kentlerinin Güncel Yaşamında Ortaya Çıkan Dönüşümler

Bu bölümde kaynak olarak kullanılan yazarların çoğunluğu, İS 3.yüzyılın ikinci yarısını, Roma İmparatorluğu'nun tarihinde bir kriz ve karmaşa dönemi olarak nitelendirmektedirler [516]. Çeşitli iç ve dış etmenlerin bir bireşimi olarak ortaya çıkan bu olguyu başlatan nedenlerden birinin, batıda Germen kabilelerin, doğuda ise Sasani-Perslerin İS 234-284 yılları arasındaki elli yıllık bir süre boyunca imparatorluğun sınırlarına yaptıkları saldırılar olduğu genellikle tarihçiler tarafından paylaşılan bir görüştür. Bu sürecin içsel boyutu ise, imparatorluk kurumu ve ordunun içindeki komutanlar arasında sürüp giden güç mücadelesidir. Bu elli yıl içinde her biri üç yıldan az bir süre işbaşında kalan

---

512 Diakov ve Kovalev 2008, Cilt 2, s.319.

513 Foss 1977, s.55; Kaya 2005a, s.227.

514 Erim 1997, s.14.

515 Pekman 1989, s.44.

516 Magie 1950, Cilt 1, s.688-723; Davisson ve Harper 1972, s.219 vd.; Cornell ve Matthews 1988, s.168 vd.; Mitchell 1995, Cilt 1, s.4 ve 142; Ostrogorsky 1999, s.27; Liebeschuetz 1999, s.4-5; Freeman 2005, s. 546 vd.; Scwertheim 2009, s.99 vd.; Diakov ve Kovalev 2008, Cilt 2, s.304 vd.; Kaya 2005a, s.203-213; Çimen 2009, s.68-71; Yegül 2010, s.140.

20'ye yakın yasal Roma İmparatoru görev yapmıştı. Buna ek olarak yönetime zorla el koyanların, taht üzerinde hak iddia edenlerin sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Bazı imparatorlar yakınları, ya da kendi askerleri tarafından ya zorla yönetimden uzaklaştırılmışlar, ya da öldürülmüşlerdi. Aynı güç mücadelesi orduyu yöneten komutanlar arasında da yaşanmıştı. Bundan önceki altbölümde Roma dünyasının güncel yaşamında ne denli etkin rol oynadığını gördüğümüz imparatorluk kurumunun ve ordunun içine düştüğü bu karmaşanın yarattığı güvensizlik ve tutarsızlık ortamında, birçok yolun bütünüyle kullanılamaz hale gelmesi ve yerel ayaklanmaların sayısının çok artmış olması, daha kapsamlı sorunların ortaya çıkmasının nedenleri olmuştur. Özellikle İS 250'lerin ve 260'ların sürekli bir huzursuzluk dönemi olduğu bilinse de bunun sosyal ve ekonomik etkilerini ölçmek kolay değildir. Bu konu için belki de en somut gösterge, güncel yaşamı da doğrudan etkileyen bir etmen olarak, para değerinin düşürülmesiyle fiyatların yükselmesidir [517]. Bazı imparatorların kendi dönemlerinde aldıkları kararlar sonucunda paranın değeri düşürüldükçe fiyatlar yükselmiş, sonuçta bir enflasyon döngüsü ortaya çıkmıştır.

İS 2.yüzyıl ortaları ile İS 3.yüzyıl ortaları arasındaki yaklaşık yüz yıllık dönemde paranın saflık standardını belirleyen içindeki gümüş oranı, %75'ten %5'e düşürülmüş, bu sürece koşut olarak pazardaki fiyatlar çok yükselmişti. Bir örnek vermek gerekirse, İS 2.yüzyılda 1 kile buğday yarım *denarius*a alınabilirken İS 3.yüzyılda aynı miktar buğday 100 *denarius*a alınıyordu. Başka bir deyişle Roma İmparatorluğu'nun resmi parası olan *denarius*un değeri yüz yıl önceki değerinin en çok binde 5'i kadardı [518]. İS 260'larda gümüş paranın içindeki gümüş oranı %2'ye kadar düşmüştü. Gündelik yaşamda, pazar alışverişlerinde halkın kullandığı bakır/bronz paranın 20 tanesi bir gümüş paraya eşitti [519]. Gümüş paranın değerindeki sürekli düşüş nedeniyle bakır paralar da değerini koruyamadığından fiyatlarda sürekli bir artış yaşanıyor ve enflasyon doğrudan halkın gündelik harcamalarına yansıyordu [520].

---

517 Freeman 2005, s.546-550.
518 Cornell ve Matthews 1988, s.169.
519 Tekin 2009, s.273.
520 Cornell ve Matthews 1988, s.172.

Yüksek enflasyonun Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki bütün Akdeniz dünyasında İS 4.yüzyıl başlarına kadar devam ettiği, İS 301 yılında merkezi yönetim tarafından çıkarılan Narh Kararnamesi'nden anlaşılmaktadır. Kopyaları Anadolu'da Aphrodisias, Stratonikeia, Nysa kentlerindeki arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bu kararnamede, imparatorluğun hizmetindeki askerlerin gittikleri yerlerde gereksinim duydukları malları ve hizmetleri satın alabilmek için çok yüksek fiyatlar istendiği, bu yolla haksız kazanç elde edildiği vurgulanarak, mal ve hizmetlerin en fazla hangi fiyata satılacağı merkezi yönetim tarafından belirlenmiş, bu buyruğa uymayanlara ise ölüm cezası verileceği ilan edilmişti. Bu kararname uyarınca yiyecek maddelerinin, dokumaların, deri eşyaların, at arabalarının ve donanımlarının, diğer temel malların tavan fiyatları ile tarım işçilerinin, zanaatkarın gündelikleri de merkezi yönetim tarafından saptanmıştır. İşveren tarafından karınları doyuruluyorsa, dümencilerin, çobanların, su taşıyanların, lağımcıların gündelikleri 25 ***denarius*** ile sınırlandırılmıştı. Marangozlar, dülgerler, duvarcılar, demirciler, fırıncılar, karınları işveren tarafından doyuruluyorsa 50 ***denarius***tan fazla gündelik alamayacaktı. Bir ressam 150, bir katip 250, bir ilkokul öğretmeni öğrenci başına ayda 75, bir Latince, Yunanca ve geometri öğretmeni ise 200 ***denarius***tan fazla ücret alamayacaktı. Narh Kararnamesi'nde yer alan temel tüketim mallarının fiyatları, 1 kile buğday 100, 1/2 litre şarap 8, 1/2 litre kaliteli şarap 30, 325 gram sığır eti 8, 325 gram domuz eti 12 ***denarius*** olarak belirlenmiştir. Berberin tıraş ücreti ise 2 ***denarius*** olacaktı. Narh Kararnamesi, uygulamada ortaya çıkardığı karmaşa ve sorunlar nedeniyle ekonomik yaşama bir katkı sağlamamış, kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırılmıştır [521]. Böylesine geniş bir ürün ve hizmet alanını kapsayan karmaşık bir yasanın güncel yaşama uygulanmasının oldukça büyük bir insan gücü gerektirmiş olması [522], yarattığı temel sorunlardan biri olmalıdır.

Narh Kararnamesi, Roma dünyasında İS 4.yüzyıl başlarında geniş halk kitlelerinin kazancı ile harcamaları arasındaki ilişkiyi, başka bir deyişle kentsel yaşam standardını anlamamızı sağlayan çok değerli bir

---

521 Diakov ve Kovalev 2008, s.316-317; Tekin 2009, s.273.

522 Cornell ve Matthews 1988, s.172.

belgedir. Kararname incelendiğinde temel gıda maddelerinin ve hizmetlerin fiyatlarının, kentlerde halkın en geniş kesimini oluşturan esnaf ve zanaatkarın gelirine göre oldukça yüksek kaldığı dikkati çekmektedir. İS 3.yüzyıl krizinden sonra geniş halk kitlelerinin kentlerde refah içinde yaşamadıkları, gelirleriyle zor geçindikleri anlaşılmaktadır. Son dönemde kentlerde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular da bu duruma işaret etmektedir. Örneğin Perge'deki konut alanında yapılan araştırmalarda elde edilen çanak-çömlek bulgularına göre, İS 3.yüzyıldan sonra düz yemek tabaklarının yerini kaba çamurdan yapılmış çukur kaselerin alması halkın yemek alışkanlıklarının değiştiğini göstermektedir. Sulu ve bulamaç türü yemekler için kullanılan bu kaplar İS 3.yüzyıldan başlayan enflasyon ve fakirleşmenin göstergesidir [523].

Geniş halk kitlesini oluşturan dar gelirlilerin güncel yaşamını doğrudan etkileyen bu enflasyon ortamından devlet hazinesi de büyük zarar görmekteydi. Bir yanda memurlarına, ordudaki askerlere ödediği ücretler ve kamu harcamaları çok yükselmiş, buna karşın toplanan vergilerin gerçek değeri sürekli azalmıştı. Buna ek olarak, para kıtlığı nedeniyle vergilerin, eskiden olduğu gibi para olarak toplanmak yerine, mal olarak toplanmaya başlanması [524], devletin kasasına giren para akışında önemli bir azalmaya neden olmuş olmalıdır.

Bir tarım toplumu olan Roma İmparatorluğu'nda devletin temel gelirinin tarım topraklarından aldığı vergi olduğu düşünüldüğünde, bu geliri arttırmak için alınacak önlemler olarak ilk akla gelenler, vergi yükümlülerinin sayısını arttırmak, daha çok sayıda üretim alanını vergiye bağlamak ve vergi oranlarını yükseltmek gibi toplumsal dengeleri etkileyebilecek düzenlemelerdir. Roma yönetimi de bu yolu izleyerek daha İS 3.yüzyılın başlarında, İmparator Caracalla döneminde, İS 211 yılında, daha çok kişiyi vergiye bağlamak amacıyla bir kararname çıkarılarak imparatorluk sınırları içinde yaşayan her özgür kişiye Roma yurttaşlık hakkı verilmişti [525]. Constitutio Antoniniana adı ile bilinen Caracalla Kararnamesi, yurttaşlık hakkını eyalet nüfusunun olabildiğince büyük bir kesimine yaymayı amaçlayan Roma İmparatorluğu'nun izlediği te-

523 Abbasoğlu 2000, s.245-246.
524 Cornell ve Matthews 1988, s.169.
525 McNeill 2007, s.224; Öztürk 2009, s.281.

mel politikanın ulaştığı doruk noktası sayılmaktadır [526]. Bu kararnamenin getirdiği önemli kurallardan biri ise, her türlü malın ve mülkün belirli, tek bir sahibinin olduğu ve bu kişinin o mal veya mülk ile ilgili sözleşmelere girmeye tam yetkili olduğuydu. Her yurttaşa uygulanması öngörülen bu esnek hukuk anlayışı, toplumun değişen gereksinimlerini karşılamaya uygun olması nedeniyle, her yurttaşa ve duruma uygulandı, daha sonra yapılan reformlara da uygun bir zemin oluşturdu [527].

İS 3.yüzyıla damgasını vuran siyasal kargaşa ve taht kavgaları devam ederken ordunun desteği ile İS 284 yılında Roma İmparatoru olan Diocletianus'un ilk girişimi, imparatorluğun yönetim sistemini iyileştirmek için mevcut sistemi kökten değiştiren önemli kararları uygulamaya koymasıdır. Bir azatlı kölenin oğlu olan Diocletianus Romalı değil İlliryalıydı. Adriyatik Denizine kıyısı olan ve günümüzde Dalmaçya olarak bilinen, Güney Balkanlardaki bu bölge Roma egemenliğine en son giren yerlerden biriydi. Diocletianus askeri kademelenmenin bütün aşamalarından geçmiş, iyi eğitim almamış, az bilgili bir komutan olmasına karşın ayaklanmalar sırasında rakiplerini bastırmada gösterdiği başarı nedeniyle doğu ordusu tarafından imparatorluğa yükseltilmişti. Başkent Roma'ya hiç gitmeyen Diocletianus, kuzeybatı Anadolu'da Marmara Denizi kıyısındaki Nikomedeia (İzmit) kentini kendisine yönetim merkezi olarak seçti ve emrindeki orduyu oradan yönetti. İki yıl sonra imparatorluğun batısını savunmak ve yönetmek için kendisiyle aynı yaşlarda, İlliryalı cesur ve yetenekli bir komutan olan Maximianus'u ikinci imparator olarak atadı [528]. Bu yeni yönetim şeklinin adı, eş görev ve yetkilere sahip iki kişinin yönetimi anlamına gelen *Diarkhie* olarak bilinmektedir. İS 293 yılında Diocletianus ve Maximianus'a iki yardımcı atanarak Roma İmparatorluğu'nda ilk kez *Tetrarkhie* adı verilen dörtlü yönetim kurulmuş oldu. Bir anlaşmazlık durumunda aralarında en eski ve rütbe bakımından en yüksek olan Diocletianus'un yetkisi ağır basıyordu. 20 Yıl dış saldırıların, iç ayaklanmaların ve siyasal bunalımın bastırılmasında başarılı olan dörtlü yönetimin önemli özelliklerinden biri, Roma İmparatorluğu'nda ilk kez, yönetimde olanların

---

526 Diakov ve Kovalev 2008, Cilt 2, s.306.
527 McNeill 2007, s.227.
528 Diakov ve Kovalev 2008, Cilt 2, s.314-316.

öz oğullarının varis olmasının söz konusu edilmemesidir. Dört yöneticinin birbirlerine olan bağlılıkları evlat edinmeler veya evlenmeler yoluyla güçlendirilmeye çalışılmıştır [529]. Balkan kökenli ve başarılı birer asker olan dört yöneticiden her birinin asıl görevi sınırlarda güvenliği sağlamak olduğundan, İmparatorluk sınırları içindeki dört stratejik noktada, bölgesel başkent işlevi de gören dört karargah kurulmuştu. Bunlar Kuzeybatı Anadolu'da Nikomedeia (İzmit), Kuzey İtalya'da Mediolanum (Milano), Almanya'da Trevirorum (Trier) ve Sırbistan'da Tuna Nehri üzerindeki Sirmium'dur (Voyvodina). Bu yeni yönetim sisteminde İmparatorluğun geleneksel başkentine ve oradaki eski senatörlere hiçbir paye verilmemiştir [530]. Böylece Roma devletinin kuruluşundan beri 1000 yıldır başkent olan Roma ve geleneksel karar erki olan Senato devre dışında kalmış oldu. İlk binyılda Roma ve İtalya, Roma uygarlığını doğuran merkezlerdi ve bu uygarlık eyaletler tarafından da benimsenmişti. Zaman içinde eyaletler giderek zenginleşti, İS 3.yüzyılın ortalarından sonra sınırlar boyunca ortaya çıkan saldırılar sırasında ise sınırdaki eyaletlerin önemi arttı. İmparator Diocletianus'un kuzeybatı Anadolu'da Nikomedeia'yı (İzmit) kendisine başkent olarak seçmesiyle de İmparatorluğun ağırlık merkezi doğuya kaymış oldu [531]. Buna ek olarak, İS 3.yüzyılın sonlarında dörtlü yönetimin (*Tetrarkhie*) İmparatorluğun sınırlarını zorlayan düşmanlara karşı kazandığı önemli zaferler kapsamında, Anadolu'daki kentlerde huzur ve güvenlik sağlandı. İS 297 yılında Perslere karşı kazanılan büyük başarıdan sonra ise, doğudaki savaşlar sona erdi ve doğu sınırında sonraki on yıllar boyu barış sağlandı [532].

Dörtlü yönetimde yöneticiler arasındaki rotasyon, yirmi yıllık görev sürelerini tamamladıklarında, Diocletianus ve Maximianus'un kendi istekleriyle tahttan çekilmeleri ve yeni iki yardımcı imparatorun göreve getirilmesiyle oldu. İS 3.yüzyıl sonlarında göreve başlayan ilk dörtlü yönetim (*Tetrarkhie*), Roma devletinin kuruluşundan beri en kapsamlı reform programını uygulamaya koymuş ve dış saldırılara karşı büyük

---

529 Sayar 2009, s.236-237; Schwertheim 2009, s.100.
530 Freeman 2005, s.554; Çimen 2008, s.70.
531 Barrow 2006, s.176 ve 178-179.
532 Freeman 2005, s.555.

başarılar elde etmiş olsa da, hanedanlık sistemine alışmış olan Roma ordusu tarafından benimsenmemişti. Ordu her ölen imparatorun yerine onun öz oğlunun yeni imparator olarak tahta çıkmasına ve onun tarafından ödüllendirilmeye alışmış olduğundan, yeni imparatorun seçimi konusu rakipler arasında iç savaşa kadar varan sorunlar ortaya çıkardı ve *Tetrarkhie* ancak İS 324 yılına kadar devam edebildi. O tarihte tahta çıkan Constantinus, bütün karşıtlarını yok ederek tek başına yönetimi ele geçirdiğinde Augustus'un kurduğu "tek İmparator" sistemine geri dönülmüş oldu [533].

Dörtlü yönetim döneminde Diocletianus'un önderliğini yaptığı yönetim reformunun ikinci ayağı, imparatorluğun yerel yönetim birimlerinin yeniden düzenlenmesi, askeri ve sivil yönetimin birbirinden kesin olarak ayrılmasıdır. Olasılıkla İS 4.yüzyıl başlarında uygulanmaya başlanan bu yeni düzenlemede, imparatorluğun bütünlüğü korunmakla birlikte, merkezi yönetim Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmış, o tarihe kadar 50 olan eyalet sayısı iki katına, yani 100'e çıkarılmış ve her eyaletin başına bir sivil vali, bir de askeri yönetici getirilmişti. Bu yeni düzenlemede, merkezi yönetim ile eyaletler arasında, toplam sayıları 12 olan ve her birine merkezden atanan bir yöneticinin başkanlık ettiği *dioicesis* adı verilen bir yönetim katmanı daha oluşturulmuştu [534]. Bu bütünüyle yeni bir uygulamaydı ve 100 eyalet 12 ayrı piskoposluk bölgesine ayrılmış oldu. Bu piskoposluk bölgelerinin üçü Anadolu'daydı. Bunlardan Orientis bölgesinin başkenti Antiokheia (Antakya), Pontica bölgesinin başkenti Nikomedeia (İzmit), Asiana bölgesinin başkenti ise Ephesos idi (Şekil 2.40). Bu 3 piskoposluk bölgesi 20 eyaleti kapsıyordu. Eyaletlerin her biri *civitates* adı verilen ve kendi kendini yöneten kentlerden oluşmaktaydı [535].

Yeni kurulan yönetim sisteminde Anadolu'daki eyaletlerin sınırları belirlenirken eski sınırlarda önemli değişiklikler ve düzenlemeler yapıldı. Örneğin Galatia Eyaleti'nin bir bölümü Dioicesis Asiana, bir bölümü de Dioicesis Pontus içinde kaldı. İS 4.yüzyıl başlarında Dioicesis Asiana'da kalan bölüm *Galatia Prima* (1.Galatia) olarak anıldı ve

---

533 Sayar 2009, s.241-244.

534 Freeman 2005, s.555-556; Kaya 2005a, s.226; Sayar 2009, s.238.

535 Schwertheim 2009, s.100.

metropolisi Ankyra (Ankara) oldu. İS 5.yüzyıl başlarında da Dioicesis Pontus içinde kalan bölüm *Galatia Secunda* (2.Galatia) olarak anıldı ve *metropolisi* Pessinus oldu [536].

Sınırlardaki savaşlar nedeniyle imparatorlar sınır kentlerinde uzun zaman geçirdiklerinden, İS 3.yüzyılda Roma merkezi yönetiminin izlediği temel politikayı yansıtan önemli bir mekansal gösterge imparatorluğun sınır bölgelerine yapılan yatırımlardır. İS 3.yüzyıl boyunca eyaletlerindeki bazı önemli sınır kentleri imparatorluğun sürekli başkentleri işlevini yüklendiklerinden imparatorlar uzun süreler bu kentlerde oturdular ve imparatorluk bu başkentlerden yönetildi. İmparatorluğun geleneksel başkenti Roma'ya gelince, imparatorlar başkent dışında olduğundan Roma'ya Senato egemen oldu ve kent bağımsız bir kent konumuna geldi. Bu durum güçlü bir merkezi yönetim sistemine sahip olan Roma İmparatorluğu'nun parçalanma süreci içine girdiğinin somut bir işaretidir [537]. İS 3.yüzyılın son çeyreğinde orduda yapılan çeşitli reformlarla bu parçalanmanın önlenmesine çalışılmıştı. Bu bağlamda mevcut askeri birliklere, yani lejyonlara destek olarak yerel milislerden oluşan devingen bir sahra ordusu kurulmuştu. Geç Roma döneminde merkezi yönetimin temel stratejisini oluşturan bu uygulama ordunun sayısal gücünü büyük ölçekte arttırmıştır. Bu artışın getirdiği ekonomik yük nedeniyle, hazineye giren parayı arttırmak için vergi reformu yapmak gerekmiştir. Yeni getirilen vergi sistemi çok geniş bir alana yayılan Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde yer alan çeşitli toprak tiplerini ve yöresel farklılıklar gösteren ekip biçme usullerini dikkate alan, değişken verimliliğe dayanan, eşitlikçi bir yöntem olmasının yanı sıra, devletin Roma'nın tarihinde ilk kez bütçe yapmasına olanak veriyordu. Diğer yanda, uygulamada çeşitli sorunların ortaya çıktığı, eksik vergi toplandığı ve imparatorların açığı kapatmak için ek vergilendirmeler yaptığı kayıtlarda yer almıştır. Bu sisteme göre sınır garnizonlarının gereksinimleri taşralı toprak sahiplerinin malikanelerinden ürün olarak toplanıyordu. Kentsel hizmetler ise, bir yükümlülük olarak, yerel kurullara yüklendi. Bu kurulların üyeleri, kişisel servetlerine karşılık, vergilerin toplanmasından ve imparatorluk görevlilerine teslim edilmesinden

---

536 Kaya 2005a, s.213.

537 Cornell ve Matthews 1988, s.170.

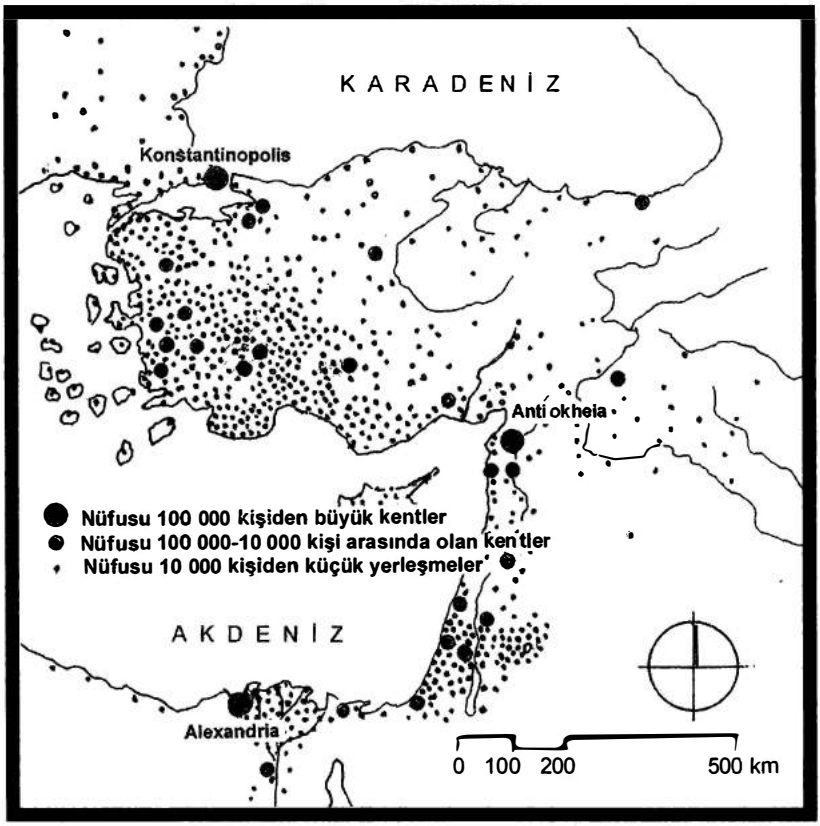

Şekil 2.41. İS 500 yıllarında Doğu Akdeniz'de nüfusun toplandığı yerleşmelerin mekansal dağılımı

Kaynak: J. HALDON (2007), *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.23'de Harita 1.5 ve s.70'de Harita 3.2 birleştirilerek çizildi.

sorumlu tutuldular. Bu uygulamanın getirdiği, imparatorluk bürokrasisindeki sürekli artış ve gelişme, Geç Roma döneminin en belirgin özelliklerinden biridir. Kuşkusuz aynı durum eyalet yönetiminde de ortaya çıkmıştır. Eyaletler daha küçük, daha kolay yönetilir birimlere ayrılmış, İS 4.yüzyıl ve sonrasında eyalet yönetiminin başlıca işlevlerinden biri bölgesel vergilerin saptanması ve yönetimi olarak ortaya çıkmıştır. Bü-

rokrasinin gelişme süreci Diocletianus döneminde ortaya çıkmışsa da, İS 4.yüzyıldaki genişlemiş bürokrasinin özelliklerinden çoğu, zaman içinde Constantinus ve ardılları döneminde gelişmiştir [538].

İnsanların yönetim merkezi olan bir kentte yaşamanın getirdiği ekonomik yararların farkında oldukları açıktır. Bu yarardan pay almak için eyaletlerin bölünmesine devam edilmesi konusunda oluşan politik baskı, Diocletianus'un bu kararı almasının başlıca nedeni olmalıdır. Eyaletlerin bölünmesi daha çok sayıda kente eyalet merkezi olma yolunu açtığı gibi, bürokraside daha çok sayıda devlet görevlisine yeni iş olanakları yaratmış olmaktadır. Diğer yanda, Anadolu'da İS 1.yüzyılda kendi adına para basan kentlerin sayısı 154 iken İS 3.yüzyılda bu sayının 246'ya yükselmesi [539], kentlerin toplam sayısının azalmadığını, küçük yerleşmelerin geliştiğini ve daha sık bir küçük kentler ağının ortaya çıktığını göstermektedir [540] (Şekil 2.41).

Diocletianus dönemine damgasını vuran uygulama, toprak-insan ilişkileri başta olmak üzere, Roma toplumundaki mülkiyet-işgücü-vergi ilişkisini yeni baştan tanımlayan ve imparatorluk sınırları içinde yaşayan, daha önce çıkarılan kararname ile yurttaşlık statüsü verilen bütün yurttaşlara uygulanan vergi reformudur. Yeni uygulamaya göre bütün çalışanlar, yaptıkları işlere, meslek ve sanatlarına göre bulundukları mekanlara bağlandılar ve kayıt altına alındılar. Memurların çalıştıkları devlet dairesine, tüccarların dükkanlarına, zanaatkarların işlik ve loncalarına kayıtları yapıldı ve oğul, babasının mesleğini sürdürmekle yükümlü oldu. Eski kent yöneticileri ve din görevlileri ise bütün kentli nüfusun vergilerini mal olarak eksiksiz ödemelerini sağlamakla yükümlüydüler, ödemeyenlere de kefil olma sorumlulukları vardı ve eskiden gönüllü olarak sürdürülen bu görevi artık geri çeviremiyorlardı [541].

Kırsal alanda ise imparator ya da imparator yakınlarına ait malikaneler ve özel girişimcilere ait malikaneler olmak üzere iki gruba ayrılan

---

538 Cornell ve Matthews 1988, s.172-174.
539 Levick 1987, s.337.
540 Liebeschuetz 1999, s.8.
541 Diakov ve Kovalev 2008, Cilt 2, s.317.

malikanelerin topraklarında küçük köy toplulukları vardı. Toprağı işleyen köylüler toprak sahibinin ortakçısı ya da kiracılarıydılar veya toprak sahibi için bir ücret karşılığında çalışıyorlardı. Bir malikanenin birden fazla köyü olabildiği gibi, köylerin ikisi, üçü, ya da daha fazlası kendi aralarında, olasılıkla aynı kült çevresinde, gruplar oluşturabiliyorlardı. Malikane köyleri genellikle malikanenin sahibi imparatorun, imparator ailesinin, ya da özel girişimcinin temsilcilerinin yönetimleri altındaydılar [542]. Yeni uygulamaya göre özgür çiftçiler ile büyük malikanelerin topraklarında çalışan tarım işçilerinin ve kölelerin üzerinde çalıştıkları toprağa kayıtları yapıldı. Kırsal alanda yaşayanların hepsi sayım listelerine yazıldılar ve *capitatio* adı verilen, adam başına mal olarak ödenen bir vergiye bağlandılar. İster özgür, ister köle olsun bütün tarım işçilerinin ve ailelerinin çalıştıkları topraktan ayrılma hakları yoktu. İmparatorluk yönetimi büyük mülk sahiplerini ve özellikle de senato soylu sınıfından olanları kendi bölgelerini savunmak ve halkı denetlemekle yükümlü saymaktaydı. Bu bağlamda, kendi mülklerini korumak için gerekli önlemleri almak, kendi adamlarından asker toplamak, onlara silah sağlamak, kendi mülklerinde pazarlar açmak, ticareti düzenlemek, merkezi yönetim tarafından çıkarılan kararnamelerin uygulanmasını denetlemek, adalet ve polis hizmetleri yapmak da büyük toprak sahiplerinin sorumluluklarındandı [543].

Tarım dışı üretime gelince, kentlerdeki zanaatkarlar işliklerine bağlanarak hepsi vergi listelerine yazıldıklarından, vergilerini ürettikleri mal üzerinden ödemek zorundaydılar. Ayrıca zincirleme kefaletle birbirlerine bağlı birlikler (loncalar) kurmaları gerekiyordu. Ordu, saray ve imparatorun yakın çevresinin gereksinimlerini karşılamak amacıyla, önemli üretim dalları olan madencilik, silah yapımcılığı, yapı işleri ve dokumacılık alanında özgür işçilerin, kölelerin, tutukluların çalıştırıldığı *fabricae* adı ile bilinen büyük işletmeler kurulmuştu [544].

---

542 Kaya 2005a, s.279.

543 Diakov ve Kovalev 2008, Cilt 2, s.318.

544 Diakov ve Kovalev 2008, Cilt 2, s.324.

Genel olarak *annona* adıyla anılan [545] ve verginin mal olarak toplandığı bu yeni vergi uygulaması için her 5 yılda bir genel nüfus sayımı yapılıyor ve her bir vergi yükümlüsü, mal varlığının durumuna göre, yönetim tarafından saptanan vergi miktarını ödemekle yükümlendiriliyordu. Çiftçiler vergilerini şarap, tahıl, yağ, et vb. olarak ödüyorlardı. Topraklarında üretici olarak köylüleri çalıştıran büyük toprak sahipleri ise bu vergilerin zamanında ve tam olarak ödenmesini sağlamak zorundaydılar. Halkın ödediği vergi yükünü eşit bir şekilde dağıtmayı amaçlayan bu yeni uygulamaya zaman içinde bir esneklik getirildiği düşünülebilir. Önceleri her 5 yılda bir, sonraları da her 15 yılda bir matrahları yeniden belirlenen, işgücü (*capitatio*) ve taşınmaz mal (*iugatio*) vergisi toplanırken, zaman içinde işgücü ve taşınmaz mallardaki değişikliklerin vergi bildirimlerine düzenli aralıklarla yansıması güvence altına alınmış oluyordu. Yeni vergi düzenlemesinin öncelikle devlet bütçesindeki açığın kapatılması amacıyla yapılmış olduğu açıktır [546]. Uzun erimde ise, yeni vergi reformu Roma İmparatorluğu'nun ilk iki yüzyılında kurulan toprak-insan ilişkilerinde önemli bir dönüşüme neden olmuş, halkın güncel yaşamını ve mekansal ilişkileri de etkilemiştir.

Her türlü verginin, para değil mal olarak ödendiği bu yeni düzenlemenin ekonomik sorunlara ne denli çözüm getirdiği konusunda ise yeterli bilgi yoktur. Buna karşın, küçük ve orta büyüklükte tarım işletmelerini ortadan kaldırdığı ve bazı büyük toprak sahiplerinin ellerindeki toprağı arttırdığı konusunda örnekler vardır. Büyük toprak sahiplerinin daha önce oturdukları kentlerden topraklarının bulundukları kırsal bölgelere taşındıkları, buralarda kendilerine geniş programlı büyük ve korunaklı, kale görünümünde malikaneler yaptırdıkları bilinmektedir

---

545 Roma İmparatorluğu'nda "*annona*" adı verilen sistem Augustus döneminde kurulmuş, imparatorlar Cladius ve Neron tarafından geliştirilmiştir. Bu sistemin amacı, o tarihte nüfusu 1 milyon kişiye ulaşmış olan başkent Roma'nın temel gıda maddesi olan tahılın, zengin üretim alanlarına sahip Mısır ve diğer Afrika eyaletlerinden toplanmasının, taşınmasının, alım-satımının ve yoksullara ücretsiz dağıtımının, devletin denetimi altında, özel sektör tarafından yapılmasını sağlamaktı (Türe 2009, s.116-117).

546 Sayar 2009, s.238.

[547]. Anadolu'da bu eğilimin İS 4.yüzyıl boyunca ve 5.yüzyılda da devam ettiğini gösteren arkeolojik bulgular vardır [548].

İmparatorluğun bütün bireylerinden vergi alınmasını güvenlik altına almak amacıyla merkezi yönetim tarafından yapılan düzenlemeler güncel yaşamı temelden etkileyen, yönetsel ve mekansal ilişkileri değiştiren boyutlara ulaşmış olduğundan, Roma İmparatorluğu'nun tarihini yazan araştırmacılar, Diocletianus'un yönetime gelmesiyle başlayan ve yönetimsel yapıda ortaya çıkan reform niteliğindeki kökten değişimleri izleyen İS 300-600 yılları arasındaki dönemi Geç Roma veya Geç Antik Dönem olarak nitelendirmektedirler [549]. Bundan sonra bu tanımlama, metin içinde sık sık aynı anlamda kullanılacaktır.

İS 3.yüzyıl krizinin Roma İmparatorluğu'nun kapsadığı bütün bölgelerin kentlerinde kalıcı etkileri olduğu tarihçilerin paylaştığı bir görüş olsa da, kentleri dönüştüren etkenler konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Bu konudaki görüşlerden biri, kentlerin kamusal yaşamına katkıda bulunmak için gereken parasal kaynakların, giderek sayıları daha da azalan bir seçkinler grubunun elinde toplanmasıdır. Bundan önceki altbölümde incelenen kentlerde de görüldüğü gibi, Anadolu'daki Roma dönemi kentlerinin morfolojik gelişimi doruk noktasına bazı örneklerde İS 2.yüzyılın sonlarında, daha çok da İS 3.yüzyılın ilk çeyreğinde ulaşmıştır. Bu imar ve gelişim sürecinde gerekli parasal kaynaklar büyük ölçüde kentte yaşayan, sayıları fazla olmayan, gönüllü ya da yarı gönüllü bağışlarıyla sağlanmıştı. İS 3.yüzyıl ortalarında ortaya çıkan kriz döneminde ise, kamu yapılarının inşaatlarında, kamu adına düzenlenen tören, oyun ve kutlamalarda, fakirlere para ve yiyecek dağıtımında, zafer anıtlarının ve heykellerin dikilmesinde varlıklı seçkinler tarafından

---

547 Diakov ve Kovalev 2008, Cilt 2, s.324-325.

548 2003 Yılında, Aydın'ın güneyindeki askeri bölge içinde yer alan Tralleis antik kentinin kırsal alanındaki Geç Roma dönemine tarihlenen arkeolojik kalıntıları incelemek fırsatımız olmuştu. Kazılarda ortaya çıkarılan yapılardan biri İS 4.-5. yüzyıla tarihlenen, tabanı mozaikle kaplı, *peristyl* plana göre inşa edilmiş bir Roma malikanesi idi ve yapının uzantısında demircilerin ve bronz işçilerinin işlikleri yer almaktaydı. Ayrıca aynı bölgede Arsenal adıyla bilinen başka bir yapının darphane olarak kullanıldığı bilgisi verilmişti.

549 Jones 1964, Brown 1971, Harrison 1986, Walbank 1987, Mitchell 1996, Kelly 1999, Rich 1999, Liebeschuetz 1999, Sayar 2009 ve diğerleri.

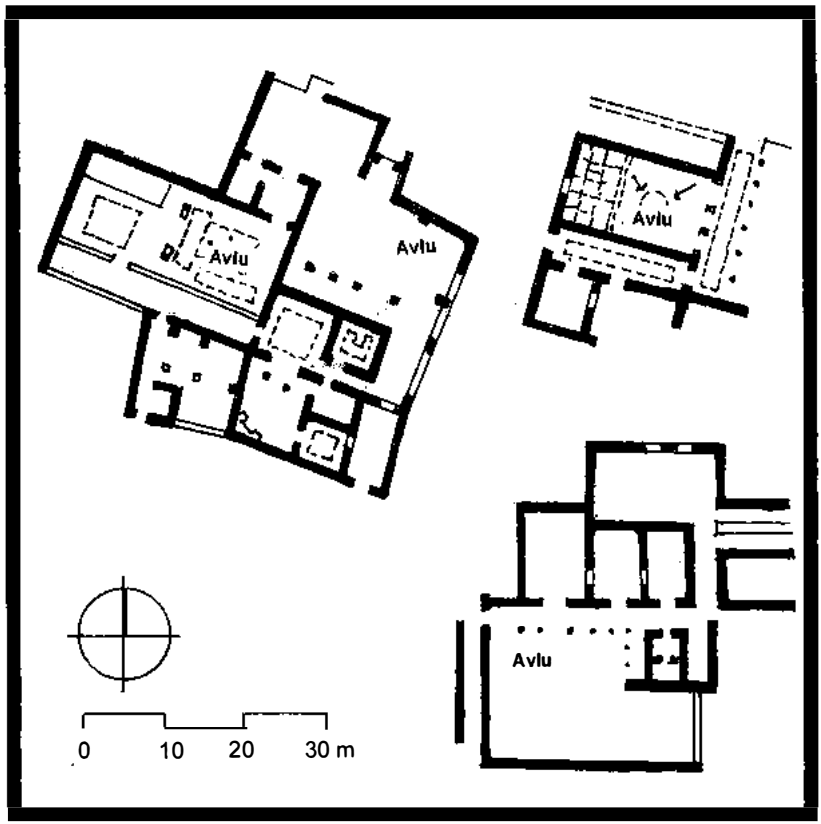

Şekil 2.42. Antiokheia (Antakya) kentinde Geç Roma döneminde varlıklı seçkinlerin oturdukları gösterişli konutlara (malikane/*villa*) üç örnek

Kaynak: H. ABBASOĞLU (1996), Anadolu'da Antik Çağ'da konut, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.401'de Resim 15'den çizildi.

sergilenen kişisel cömertlik örnekleri her yerde azalmıştır. Kentlerine katkıda bulunan bu varlıklı kişiler adına dikilen övgü yazıtlarının sayısındaki belirgin azalma bu konuda somut bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Örneğin Aphrodisias kentinde yapılan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan çok sayıdaki yazıtların tarihleri incelendiğinde, Roma İmparatorluğu'nun ilk 300 yılına tarihlenen yazıtların sayısının

1500 olmasına karşın, İS 250-550 yılları arasındaki ikinci 300 yıla tarihlenen yazıtların sayısının 250'ye düştüğü görülmüştür. Bu durum göstermektedir ki, kentte yaşayan seçkinler artık kamusal görev için yarışmamaktaydılar ve övgü yazıtlı bir yontunun herkesin görebileceği bir yere, bir kamusal alana dikilmesiyle ortaya çıkacak ölümsüzlüğe, eskiden olduğu kadar önem vermemekteydiler. İS 3.yüzyıl krizinin neden olduğu bu değişim aynı zamanda da yerel siyasetin gittikçe zayıfladığının bir göstergesi sayılmaktadır [550].

İS 3.yüzyıl krizinden sonra Aphrodisias gibi İmparatorluğun orta büyüklükteki kentlerinde görülen bir diğer değişim de kent yaşamının anıtsal ve estetik niteliklerindeki ve yaşam kalitesindeki gerilemedir. Varlıklı seçkinler kentlerini anıtsal yapılarla donatmaya son vermiş, festival ve eğlencelerin sayısında büyük düşüş yaşanmış, kamu inşaatlarındaki girişimcilik etkeni de meclis üyelerinden İmparatorluğun valilerine geçmiştir. Halktan toplanan vergilerden elde edilen ve valilerin emriyle harcanan paralar, varlıklı seçkinlerin bağışlarının azalmasıyla ortaya çıkan para darlığını karşıladığından, Ephesos, Ankyra (Ankara), Antiokheia (Antakya) gibi yönetim merkezi işlevi gören kentler krizden fazla etkilenmedikleri gibi kentlere aktarılan vergi gelirleriyle İS 3.yüzyılda görkemli yeni yapılar kazandılar [551].

Anadolu kentlerinde yaygın bir eğilim olarak, Roma döneminin varlıklı seçkinleri ellerindeki parasal olanakları İS 3.yüzyıl krizine kadar kendi kentleri ve kentlileri için harcarken, bu tarihten sonra kendileri için inşa ettirdikleri gösterişli konutlara büyük paralar yatırmışlardır. Bu bağlamda, İS 300-500 yılları arasında, özellikle de Anadolu'nun batı ve güney kıyılarındaki yerleşmelerde gösterişli zengin konutları ortaya çıkmış ve varlıklarını daha da arttıran kent seçkinleri yeni statülerini gösterişli konutlarıyla ifade etme yolunu seçmişlerdir. Bu malikanelerin varlığı Geç Roma döneminde ortaya çıkan sosyal değişmenin işareti sayılabilir. Bu bağlamda Anadolu'nun doğusundaki kentlerde İS 2.yüzyılda görülmeye başlayan *peristyl* avlular Geç Roma döneminde yaygınlaşmaya başladı. İS 4. ve 5.yüzyıla gelindiğinde *peristyl* avlu büyük

---

550 Liebeschuetz 1999, s.4-5.
551 Liebeschuetz 1999, s.8-9.

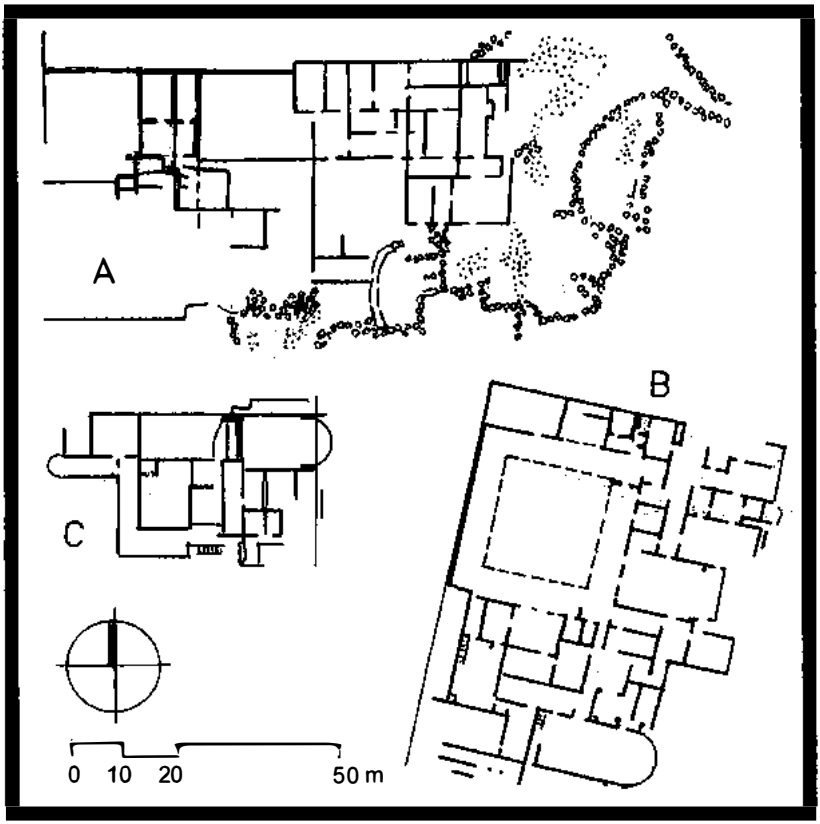

Şekil 2.43. Geç Roma Döneminde Anadolu'da büyük toprak sahibi seçkinlerin kırsal alanda ve kentlerde inşa ettirdikleri geniş programlı konutlara üç örnek: A. Kilikia'da Domuztepe'de bir kır konutu (*villa rustica*); B. Ephesos'ta Büyük Tiyatro'nun bulunduğu tepenin üzerinde inşa edilen bir kent konutu (malikane); C. Halikarnassos'ta (Bodrum) bir Geç Roma dönemi kent konutu

Kaynak: S.MITCHELL (1996), Geç Roma Anadolu'sunda klasik dönem kent ve yerleşmelerin gelişimi, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.202'de Resim 10, s.204'de Resim 12 ve Resim 13'den çizildi.

kentlerde zenginliğin göstergesi oldu. Bu konutlarda ayrıca küçük bir bazilika (*basilicae*) biçiminde düzenlenmiş apsisli ve yüksek tavanlı kabul odaları, döşeme mozaikleri ve süslü duvar resimleri gibi konukları

etkileyecek mekan düzenlemeleri yapılmıştır [552]. Antiokheia (Antakya) kentinde İS 4.yüzyıla tarihlenen, *peristyl* avlulu, mozaik döşemeli, duvarları renkli resimlerle süslü konutlar bu konu için iyi bir örnek grubu oluşturmaktadırlar (Şekil 2.42).

Aynı eğilim, ya da moda, Batı Anadolu'nun önemli kentlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Ephesos'ta Büyük Tiyatro'nun bulunduğu tepenin üzerinde Geç Roma döneminde inşa edilen büyük ve gösterişli konutun planında geniş bir *peristyl* avlunun iki yanında halka açık yemek odaları, en güneyde apsisli büyük bir kabul salonu, kuzeydoğuda küçük bir kilise mekanı ve özel bir hamam dikkati çekmektedir (Şekil 2.43/B). Bu çok odalı, görkemli konut Ephesoslu ailenin çok varlıklı ve önemli bir aile olduğunu sergilemektedir. Halikarnassos (Bodrum) kentinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan, döşemeleri mozaiklerle kaplı, büyük, apsisli bir kabul odası olan gösterişli zengin konutu da Geç Roma dönemine tarihlenmiştir (Şekil 2.43/C). Bu tür konutlar Kyzikos, Arykanda ve Aphrodisias kazılarında da ortaya çıkarılmıştır. Bu örneklerden, Geç Roma dönemi kentlerinde en gösterişli ve bakımlı yapıların kamu yapıları değil, varlıklı ailelerin konutları olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır [553].

Arkeolojik buluntular açısından Geç Roma döneminde Anadolu'da büyük toprak sahiplerinin kırsal alandaki konutları konusunda ise elimizdeki örnek sayısı azdır. Buna karşın, gösterişli kent konutlarını etkileyen etmenlerin kırsal alandaki konutların biçimlenmesinde etkili olmadığı, çok odalı, geniş programlı kır konutlarının planlarında genellikle işlevselliğin öne çıktığı varsayılabilir. Yöresel yaşam biçimi, çevresel ve iklimsel koşullar, malzeme ve inşaat teknikleri, bugün olduğu gibi, o dönemde de kırsal konutu biçimlendiren temel etmenler olmalıdır. Yapılan araştırmalar kır konutunun kullanımında süreklilik bulunduğunu, tek bir ailenin dokuz-on kuşak aynı topraklara sahip olduğunu, geçimini aynı kaynaklardan sağladığını, aynı ya da benzer bir konutta yaşadığını göstermektedir. Bu konutların kent konutlarıyla tek benzerliği, iç içe geçen çok sayıdaki odadan oluşan planlarıdır. Örneğin, Kilikia'da

---

552 Mitchell 1996, s.198 ve s.201.

553 Mitchell 1996, s.202.

Domuztepe'de ortaya çıkarılan Geç Roma dönemi kırsal konutunda avluların etrafında kümelenen odalar bu yapı kompleksinin kalabalık bir aileyi barındırdığını, parça parça inşa edildiğini, zaman içinde eklemeler yapılarak konutun genişlediğini göstermektedir. Avlu varsa da *peristyl* değildir, oda sayısı çoktur, ancak mozaik ve süsleme yoktur, yapının çevresi kalın bir duvarla çevrilerek korunaklı hale getirilmiştir [554] (Şekil 2.43/A).

Geç Roma döneminde kent ve kır yaşamına ilişkin yazılı kaynaklar konusuna gelince, genel bir eğilim olarak, toplam yazıtların sayısı artmış olsa da, kentlerle ilgili yazıtların giderek azaldığı dikkati çekmektedir. Örneğin, dönemin en büyük ve önemli kentlerinden biri olan Antiokheia (Antakya) ile ilgili olarak, İS 4.yüzyıl kenti hakkında bilinenler 6.yüzyıl kenti hakkında bilinenlerden daha fazladır [555]. Oysa, İmparatorluğun doğusundaki kentlerin çoğu, kırsal etki alanlarıyla birlikte, kalabalık nüfuslarını, İmparatorluğun batısındaki kentlere göre, daha uzun bir süre koruyabilmişlerdir. Bu durumu belgeleyen en önemli kanıtlar, içeriği değişmiş olmakla birlikte, Geç Roma döneminde toplam yazıtların sayılarındaki artıştır ve bu artış iki alanla sınırlıdır: kilise yazıtları ve mezar taşları [556]. Yazıtların sayılarında bölgesel ölçekte ortaya çıkan yükselmeler ve düşüşler, Hıristiyanlaşma sürecinin Anadolu'da dönemden döneme ve bölgeden bölgeye değişen bir olgu olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, örneğin Phrygia'da bulunan Hıristiyanlara ait en eski mezar taşları İS 3.yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Bölgede İS 3.yüzyıl, kırsal ve kentsel topluluklara ilişkin yazılı belgeler açısından zengin bir dönemdir. Bu belgeler, kilise kayıtları, din görevlileri tarafından yazılan mektuplar ve mezar yazıtlarından oluşmaktadır. Bu yazılı kaynaklardan elde edilen bilgiler Hıristiyanlığın, Orta Anadolu'nun çoğu yerinde, İS 3.yüzyılın ortalarından sonra köylerde ve kentlerde hızlı bir yükseliş sürecine girdiğini göstermektedir. Örnek vermek gerekirse, Yukarı Tembris (Porsuk Çayı) vadisinde Hıristiyanlara ait yazılı belgelerin oranı İS 230 yıllarında %20 iken İS 300 yıllarında bu oran %80'e ulaşmıştır [557].

---

554 Mitchell 1996, s.204.
555 Liebeschuetz 2007, s. 5 ve 25.
556 Liebeschuetz 2007, s.16.
557 Mitchell 1995, Cilt 2, s.62.

Anadolu'da Hıristiyanlığın yayılış süreci çoğunlukla nehir vadileri boyunca kıyılardan içerlere doğru olduysa da, İS 2.yüzyıldan sonra Romalıların inşa ettikleri gelişmiş kara yolu sisteminin bunda önemli bir etkisi olduğu yadsınamaz. Hıristiyanlığın yayılmasında, halka anlatılmasında, önemli rol oynayan misyonerler bu ulaşım sistemini kullanarak İmparatorluğun en uzak sınırlarına kadar güven içinde seyahat edebilmişlerdir. Örneğin, Tarsus'ta yaşamış, Helenleşmiş bir Yahudi ve Roma yurttaşı olan Aziz Paulus, Roma'nın kentsel dünyasının yarattığı bir birey olarak, imparatorluğun deniz ve kara ulaşım olanaklarını kullanarak, imparatorluğun en önemli kentleri olan Antiokheia, Ephesos, Corinthos, Atina, Damascus (Şam) ve başkent Roma'ya yaptığı ziyaretlerle yeni fikirlerin oralardaki topluluklar arasında yayılmasını sağlamıştı [558]. Ayrıca, yazılı kaynaklardan öğrendiğimize göre, Phrygia'daki kiliselerin Avrupa'da Galler bölgesi ile yakın ilişkileri vardı. Hıristiyan misyonerler bu süreçte bölgedeki iki yerleşmiş dinsel geleneğin etkisinden yararlandılar. Bunlardan birincisi, bölgede ekinlerini ve hayvanlarını korumak adına çoktanrılı dinlerin tanrı ve tanrıçalarına tapınma geleneği halk arasında yerleşmişti. Bunların ışığında halkın yeni bir dinsel inanış getiren Hıristiyanlığı kabul etmesi zor olmadı [559]. İkincisi, Yahudilik bölgede bilinen bir kültürel kavramdı ve Hıristiyanlığın ilk yüzyılında, bu yeni inancı benimseyenlerin çoğu Yahudi toplumundandı [560]. Hıristiyanlık Anadolu'ya Yahudilerin yoğun olarak bulunduğu kentlerden girdi ve önce oralarda yayıldı. Hıristiyanlık bu erken dönemdeki içeriği ile Yahudiliğin bir mezhebi olarak kabul görmüştür [561].

Mezopotamya kökenli, Sami ırkından ve Doğu Akdeniz'de tek tanrılı dine inanan ilk topluluk olan Yahudilerden (İsrailoğulları) bahseden ilk belge Bronz Çağı'nın sona erdiği ve Demir Çağı'nın başladığı İÖ 1200 yıllarında ortaya çıkmıştır. O tarihlerde Yahudiler önderleri Musa ile birlikte, zulüm gördükleri Mısır'dan yola çıkarak, Tanrı tarafından kendilerine vaat edildiğine inandıkları topraklar olan İsrail'e sığınmışlardı. Sahip oldukları hayvan sürüleriyle göçer bir hayat yaşayan Ya-

---

558 Kotkin 2006, s.36.
559 Mitchell 1995, Cilt 2, s.41.
560 Umar 1999, s.624.
561 Umar 1999, s.616.

hudiler, İÖ 1000 yıllarında Kudüs kentini fetheden kralları Davud'un yönetimi altında parlak bir dönem yaşadılar. Davud'dan sonra kral olan oğlu Süleyman Kudüs kentindeki tepe üzerine inşa ettirdiği görkemli Büyük Tapınak ile bilinmektedir. Süleyman İÖ 935 yılında öldüğünde krallığı İsrail ve Yahuda olmak üzere iki ayrı devlete bölünmüştü. Demir Çağı'nın ilk yüzyıllarında Doğu Akdeniz'deki büyük istilalar nedeniyle yaşanan siyasal karmaşa ortamında bu iki küçük krallık kendilerini savunmada yetersiz kalmışlar, İsrail kısa sürede Assurlular tarafından ortadan kaldırılmıştı. O tarihten sonra bu topluluk Yahuda adıyla anılmıştır. İÖ 587 yılında topraklarına giren yeni Babil Krallığı'nın askerleri Kudüs'teki tapınağı yağmalayıp yaktığı gibi, Yahudi önderlere del00 yıl boyunca sürgün cezası verilmişti. Yahudiler Kudüs'e döndüklerinde önce Perslerin, sonra da Büyük İskender'in ve onun ardıllarının yönetimi altında yaşadılar, çoğunluğu yarı göçer bir yaşam sürdürmeye devam ettiler. İÖ 63 yılında Doğu Akdeniz Romalıların egemenliği altına girdikten sonra, İS 48 yılında yapılan bir nüfus sayımına göre, o dönemde Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde yaşayan Yahudilerin sayısı 7 milyon kişiydi. İmparatorluk nüfusunun yaklaşık %9'unu oluşturan Yahudiler, 2.Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa'da yaşayan Yahudilerden bile sayıca daha fazlaydılar. Doğu Akdeniz'de siyasal yaşamın kendileri için kötüleştiği dönemlerde, giderek artan sayıda Yahudi topraklarını terk ederek başka yerlere göç ettiler. Kazandıklarının 1/10'unu bağışlayarak gittikleri yerlerde kendi sinagoglarını inşa ettiler ve kuşaklar boyunca oralarda yaşadılar. Uzak kentlerde kurulan Yahudi mahallelerinde sinagoglar, kütüphaneleri ve misafirhaneleriyle sosyal yaşamın merkezi oldu. Kutsal kitaplarının öğretisine göre Yahudilik sadece tek ulusun dini saydığı halde, Yahudi olmayan ama Yahudiliğin davranış kurallarını ve dünya görüşünü benimseyen pek çok kişi de düzenli olarak bu sinagoglara gidiyordu. İÖ 1.yüzyılda, Roma İmparatorluğu'nun doğu bölgelerindeki sinagoglarda İbranicenin yerini Yunanca aldı ve dualar Yunanca okunmaya başlandı. İS 1.yüzyıl ve sonrasında ise Akdeniz kıyılarında ve Anadolu'da inşa edilen çok sayıdaki sinagog İsa'nın öğretilerinin ve Hıristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynadı [562].

---

562 Blainey 2005, s.141-142.

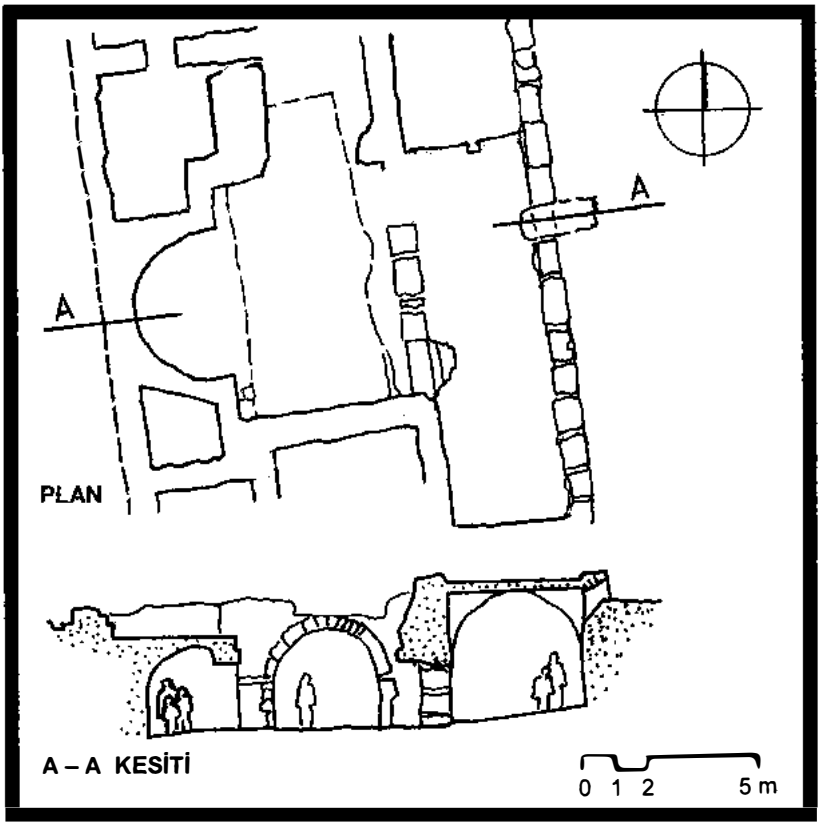

Şekil 2.44. Aphrodisias kentinde, Sebasteion'un yakınlarında, konut-kilise olarak kullanıldığı düşünülen bir Geç Roma dönemi yapısı (Cryptoporticus Evi)

Kaynak: R.R.R. SMITH (1995), Aphrodisias 1992, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Cilt 2, s.362'de Şekil 3 ve s.365'de Şekil 6 birleştirilerek çizildi.

Yahudiliğin kurucusu Musa'nın öğretisine göre Tanrı tekti ve Yahudiler onun emirlerine (10 Emir) uydukları sürece Tanrı'nın kendilerini kurtaracağından hiç kuşku duymadılar, inançları tamdı. Bu nedenle kurtarıcı peygamberlere büyük saygı gösteriyorlardı. Olasılıkla İÖ 6 yılında bu bölgede bir köyde doğan ve 30 yaşlarına geldiğinde köy köy dolaşarak, Yahudilerin toplanma yeri olan sinagoglarda vaazlar veren,

böylece Hıristiyanlığın temellerini atan İsa bu peygamberlerden biriydi. Roma'nın egemenliği altındaki bölgede yoğun siyasal ve dinsel etkiler altında büyüyen, okur-yazar olan ve etkileyici konuşmalar yapan, Yahudilerin kutsal kitabı Eski Ahit'in (Tevrat) tüm öğretilerini çok iyi bilen, ezilenlere, yoksullara sevgi ile yaklaşan, dokunduğu hastaları iyileştirme yeteneğine sahip olan İsa'nın çevresinde kısa sürede kendisine inanan bir topluluk oluşmuştu. Yunancada "seçilmiş insan" anlamına gelen İsa (Khristos) adı ona sonradan, kendisine inananlar tarafından verildi. Yaptığı konuşmalarda Yahudi değerlerini desteklemesinin ve Eski Ahit'in (Tevrat) yolunda gitmesinin yanı sıra İsa'nın devrimci bir yanı vardı, düzenin değişeceğini, zenginliğin ortadan kalkacağını, Tanrı'ya inananların, ezilenlerin en güçlü olacağı zamanların geleceğini söylüyor, yeni bir dünya modeli sunuyordu. Bu söylem sadece dinsel içerikli değildi, siyasal bir boyutu da vardı [563]. Bu nedenle de Roma yöneticileri ve bazı Yahudi mezhepleri tarafından potansiyel bir düzen yıkıcı olarak değerlendirilen İsa henüz 30'lu yaşlarındayken, Kudüs'te bir Yahudi mahkemesinde Tanrı'ya küfretmekten yargılandı, ölüme mahkum edildi. İsa'nın söyleminin unutulup gitmemesi ona inanan az sayıda kişinin (12 Havari) ve özellikle de Yahudilerin yardımıyla sağlandı. Onlar yurtlarından uzakta ve dağınık bir topluluk olduklarından, Yahudiliğin bir mezhebi olarak saydıkları Hıristiyanlığın yayılabileceği uygun bir ağ oluşturmaktaydılar. Kendisini hiç görmediği ve dinlemediği halde, onun öğretisine inanarak, dinini değiştirerek Hıristiyan olan, sosyal açıdan güçlü ilk Yahudi ise Aziz Paulus'tur ve İsa'nın ölümünden 14 yıl sonra, onun öğretisini esas alarak bir kilise kurmuştur [564].

Romalılar henüz Anadolu'ya gelmeden önce, İÖ 3.yüzyılda Seleukoslar tarafından Lydia ve Phrygia'da kurulan kolonilere Kral I.Antiokhos tarafından 2000 kadar Yahudi yerleştirilmişti. Bu Yahudiler, Romalıların Galatia Eyaleti kurulunca bu eyaletin sınırları içinde yaşamaya devam ettiler. İS 4.yüzyıla kadar bu Yahudi topluluğu çok geniş bir alana yayılmadığı gibi sayıları da fazla değildi [565]. Diğer yanda, Roma döneminde Anadolu'nun birçok kentinde, küçük ya da büyük bir Ya-

563 Wells 2000, s.143-147.

564 Blainey 2005, s.142-143.

565 Kaya 2005, s.319 ve s.430'da 190 no.lu dipnot.

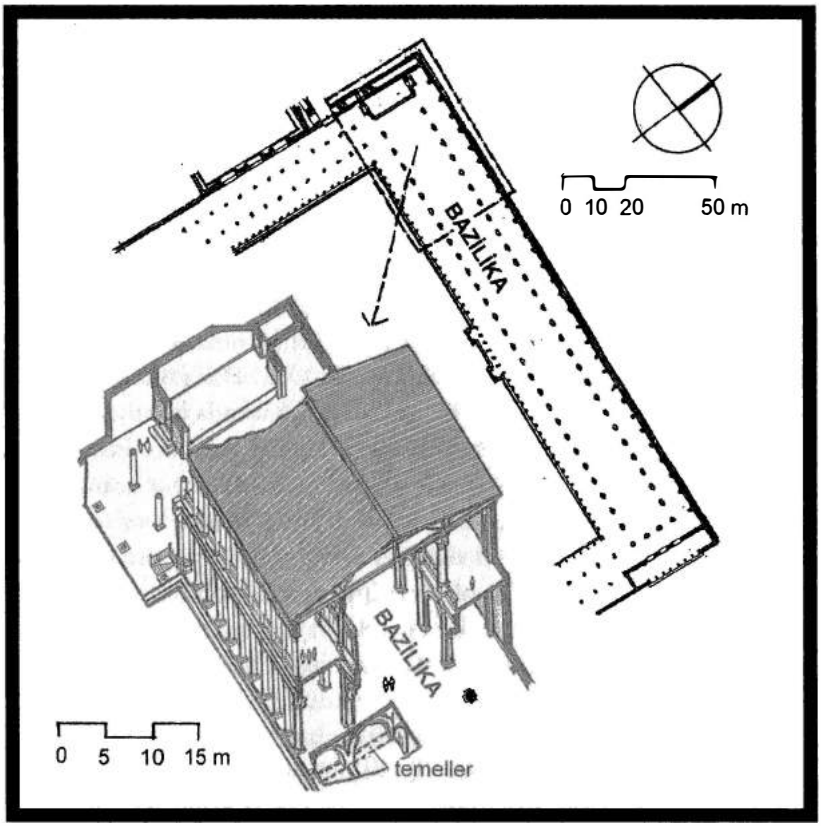

Şekil 2.45. Smyrna'da (İzmir) *agora*nın kuzey kenarı boyunca yer alan bazilikanın (*basilicae*) planı ile batı köşesinin kesiti

Kaynak: A. BOETHIUS ve J.B. WARD-PERKINS (1970), *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth: Penguin Books, s.396'da Şekil 149.

hudi topluluğunun yaşadığı yazıtlarda belirtilmiştir. Örneğin Aphrodisias'ta büyük bir Yahudi topluluğunun ve bir sinagogun varlığı odeondaki, tiyatrodaki, Sebasteion'daki yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bunların dışında, bir sütunun üzerinde kentte yaşayan Yahudilerin ve Yahudi olmadıkları halde onların bazı dinsel törenlerine katılan başka dindarların isimleri, meslekleri yazılıdır [566]. Bunlara ek olarak, Aphrodisias'ta

566 Erim 1997, s.65.

1980 yılında Sebasteion'un arkasında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve Cryptoporticus Evi adı verilen iki katlı yapının planı incelendiğinde, bir konut-kilise olarak kullanılmış olabileceği izlenimini vermektedir. Geç antik döneme tarihlenen bu yapının üst kat planının ana öğesi apsisli geniş bir orta mekandır. Alt katta da üst katta olduğu gibi, düzgün bir plana oturan, tonozlu ve iç içe geçen odalar, nişleri olan apsisli geniş mekana açılmaktadır [567]. Bu yapı, kent içindeki konumu, karmaşık olmayan, yalın plan şeması ve yaklaşık 1 metre genişliğindeki çok kalın, hantal duvarları ile, daha önce gördüğümüz Geç Roma döneminin gösterişli zengin konutlarından çok, yarı kamusal bir dinsel yapı, bir konut-kilise özelliği taşımaktadır (Şekil 2.44).Daha önce incelenen Perge kentinde de doğu surlarına yakın bir konumda bulunan ve Geç Roma dönemine tarihlenen konut alanında, yapı adasının kuzeydoğu ucunda yer alan apsisli yapı benzer amaçla kullanılan bir konut-kilise olarak dikkati çekmektedir (Şekil 2.25). 1990'lı yılların başlarında bu alandaki kazıları sürdüren arkeologlar tarafından dinsel amaçla kullanıldığı saptanarak Şapel Evi olarak isimlendirilen bu apsisli yapı gibi [568], diğer Anadolu kentlerinde de Geç Roma dönemine tarihlenen, yarı kamusal nitelikli ve dinsel amaçla kullanılan konut-kiliseler sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı grubunun, bu dönemden yaklaşık 700-800 yıl sonra, Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde kentlerde, mahalle ölçeğinde ortaya çıkan ve mahalle halkının toplanma yeri olma işlevinin yanı sıra, mahallenin dinsel önderi olan imamın konutu olarak da kullanılan mescidlerle benzer bir işlev gördüğü düşünülebilir.

Yapılan araştırmalar, ilk 200-300 yıl boyunca Hıristiyanların kentlerde birbirinden yalıtılmış küçük gruplar halinde, zaman zaman yarı bağımsız konut-kiliselerde toplandıklarını ve aralarında, inanç ve uygulamada önemli farklar olduğunu göstermektedir. Çok geniş bir coğrafyaya dağılmış olmalarının ve merkezi bir örgütlenmeye sahip olmamalarının bir sonucu olarak, Hıristiyanlar için bu çeşitlilik yaşamın bir gerçeğiydi. Aynı kent içinde bile farklı gruplar arasında, önderlerinin yaklaşımları, sosyal uzlaşmalar ve dinsel inanışlar açısından bazı sorun-

---

567 Smith 1995, s.353-354; s.362'de Şekil 3 ve s.363'de Şekil 4.

568 Abbasoğlu 1995, s.599 ve s.605'de Resim 9.

lar yaşanmaktaydı [569]. Çıkış yeri olan Orta Doğu'da bu dönem boyunca Hıristiyanlık daha çok Yahudilerin bulunduğu çevrelerde ve onların gelenekleri içinde gelişmiş olduğundan, özel törenler için sinagoglar kullanılmıştır. Yahudiler gibi Hıristiyanlar da ilk 400 yıl boyunca Kudüs'ü kendileri için kutsal kent saydılar. Hıristiyanların toplanma ve tören yeri olarak inşa edilen ilk bazilikalar (*basilicae*) bağış olarak verilen arsalar üzerine inşa edilen yapılardır. Bu kural sonraki yüzyıllarda da değişmedi, kentlerde ve kırsal alanda, bağış yapılan topraklar kiliselerin kuruluş yerleri oldu. Sinagoglar gibi, ilk kiliseler de tanrının evi değil, Hıristiyan cemaatinin toplanma yeriydi, buna ek olarak dinsel bir niteliği vardı [570].

Bundan önceki altbölümde değinildiği gibi, ilk kez Romalılar tarafından kentlerin merkezlerinde inşa edilen bazilikalar devlet memurlarının ofislerinin yer aldığı ve mahkemelerin kurulduğu resmi kamu yapılarıydı. İlk örneklerden biri olan Smyrna'daki (Eski İzmir) bazilika *agora*nın kuzey kenarı boyunca yer alan ince-uzun dikdörtgen, orta mekanı iki kat yüksekliğinde, yanlarda iki katlı galerileri olan bir yapıdır [571] (Şekil 2.45). Hatırlanacağı gibi, Aphrodisias kentinde Güney Agora'nın batı kenarına koşut olarak inşa edilen bazilika da aynı nitelikleri taşıyan ince-uzun dikdörtgen bir kamu yapısıydı [572] (Şekil 2.32). Yine Aphrodisias kentinde İS 4.yüzyılda eski Aphrodite Tapınağı'nın kilise kompleksine dönüştürülmesi sürecinde de benzer bir yapı formunun kullanılmış olması dikkati çekmektedir (Şekil 2.33). Bazı yazarların Hıristiyanların kendi ibadet yerlerini kurarken Yunan-Roma dönemi tapınaklarını değil, Yahudilerin ibadet yeri olan sinagogları örnek aldıkları görüşüne koşut olarak [573], Roma dünyasında yaygın olarak kullanılan bazilika yapı formunun ilk kiliselerin mimarisinde önemli bir etken olduğu açıkça görülmektedir.

İS 3.yüzyılın ortalarında ortaya çıkan kriz ve karmaşa döneminde, büyük kentler dışında, kentsel yaşam zenginliğini kaybedip bir sosyoekonomik gerileme sürecine girildiğinde, sadece yol gösterici olarak de-

---

569 Lim 1999, s.200-201.
570 Caseau 1999, s.40-41.
571 Boethius ve Ward-Perkins 1970, s.369, Şekil 149.
572 Smith 1995, s.360'da Şekil 1.
573 Caseau 1999, s.41.

ğil, toplumun örgütlendiği yapıları ve kuralları oluşturmada da, bölge ölçeğindeki politik güç olarak, Kilise giderek toplumların ve bireylerin yaşamında daha etkin oldu. Aynı dönemde Anadolu'nun merkezi yönetimle olan ilişkilerinde ve askeri düzeninde bazı değişikliklerin yapıldığını gösteren belgeler vardır. Örneğin Maiandros (Büyük Menderes) vadisinde ve Pisidia'da barış ortamını korumak için, çok sayıda toprak dağıtımı yapıldığı, askeri birliklerde artırıma gidildiği görülmektedir. Oysa bu bölgeler uzun dönemdir barış içinde yaşamakta olan yerlerdi. Diğer yanda, Anadolu'daki kentsel topluluklar, kırsal alanda olduğu gibi, İS 3. ve 4.yüzyıllar boyunca vergi ödemeye devam ederken vergi toplama sisteminde bazı değişiklikler yapılmış, kent yöneticilerinin rolü gittikçe azalmış, buna karşın devlet görevlilerinin ve askerlerin etkisi giderek artmıştı. Anadolu'da yer yer savaşların ve halk ayaklanmalarının sürdüğü bu dönemde, askerler, ordunun kendi gereksinimini karşılamak adına kırsal alandan tahıl toplama görevini kendileri üstlenmiş olduklarından, gereksiz yere toplanan tahıl, giyecek ve kendi ceplerine attıkları paralar nedeniyle, sivil halk tarafından korku ve nefretle karşılanıyorlardı. Vergi toplayanların keyfi davranışları, yolsuzluklar ve artan vergi yükleri yüzünden halkın artan hoşnutsuzluğu, Roma İmparatorluğu'nun İS 3.yüzyılda içine girdiği krizin de başlıca nedenlerinden biri sayılmaktadır. Roma İmparatorluğu'nun erken dönemlerinden beri yerel seçkinlerin merkezi yönetimi desteklemesi, eyaletlerde devlet düzeninin kurulmasında her zaman önemli bir destek sağlamışken, merkezi yönetimin yerel yönetimlere karşı izlediği yeni tutum, yerel seçkinlerin devlet yönetimine olan sempatisini ortadan kaldırmış, bu durum eyaletlerde imparatorluk düzeninin korunması için önemli bir risk oluşturmuştu. Bu ortamda yerel halkın imparatorlarla ilişkilerini düzenlemede din adamları ve kilise görevlilerinin, kentlerde otursalar da, kırsal toplum üzerinde denetim güçleri vardı. Bu döngüde, diğer yerlerde olduğu gibi Anadolu'da da dinsel hareketin gelişmesi yerel kamusal kurumların çökmesine neden olduğu gibi, Geç Roma döneminde orta büyüklükteki bölgesel kentlerin gerilemesi, Helenistik ve Roma dönemlerinden daha fazla, kırsal toplumların önemini arttırmıştır [574].

574 Mitchell 1995, Cilt 1, s.228-233.

Toprak-insan ilişkilerinin değişim sürecinde yeni bir evrenin başladığına işaret eden bu durum, Anadolu kentlerinde önemli bir kültürel ve mekansal dönüşümün başlangıcı ile örtüşmektedir.

Ekümenik Hıristiyan Kilisesi'nin İsa tarafından kurulduğu tarihin, Roma İmparatorluğu'nun ilk imparatoru olan Augustus'un yaklaşık 200 yıl süren Roma Barışını (*Pax Romana*) başlattığı tarihle çakışmasının Hıristiyanlığın yayılma sürecinde önemli bir etken olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Başlangıçta Hıristiyanlar küçük bir azınlık olsalar da toplumun kaygılarını kullanarak ellerindeki kaynakları zaman içinde büyütmeyi başardılar. Hıristiyan misyonerler en fazla ilerlemeyi Roma toplumunun devingen olduğu bölgelerde, özellikle de yeni kurulan eyaletlerde elde ettiler. Roma'nın egemenliği altındaki topraklarda ortaya çıkan Hıristiyan Kilisesi bu dünya için yeni bir yaşam modeli önerdiğinden, sosyal ayrışmanın çok derin olduğu Roma dünyasında, toplumdaki gelişmelerin görece önünde olmak bu dinsel hareketin gücünü arttırıyordu. Kilise açık olarak eşitlikçiydi, Hıristiyanlar kendilerini aykırılıkların bir araya geldiği ve hoşgörü ile karşılandığı bir topluluk olarak düşünüyorlardı. Kilisenin üyesi olan bir Hıristiyanın söylemi, inançları, sanatı, yaşadığı yere bağlı olmaksızın, Roma'da, Lyon'da, Kartaca'da veya Smyrna'da aynıydı. Özellikle İS 3.yüzyılda ortaya çıkan kriz ve karmaşa döneminde kentlerin güncel yaşamında eksikliği görülen şeylerin Kilise tarafından doldurulması, Hıristiyanlığın beklenmeyen yükselişinin nedeni oldu. İÖ 3.yüzyılda kentlerdeki dinsel törenlerin azalması, ticaret yollarının değişmesi gibi nedenlerle halkın bölgeler ve kentlerarası hareketliliğinin azalması, çoktanrılı dinlere inananlar arasındaki iletişimi ortadan kaldırmıştı. Bu ortamda yerinde kalan Hıristiyan piskoposun çevresinde yer alan ve etrafındaki değişimden rahatsız olan, güven duygusunu yitirmiş, inançlı topluluk için Kilise yeni bir hayat deneyimi sunmaktaydı. Yerel seçkinlerin zenginliği İS 3.yüzyıl krizinden fazla zarara uğramadıysa da harcamaların yönü değişti ve para Kilise'ye aktı. Enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde varlıklı Hıristiyanların Kilise aracılığıyla halka büyük miktarlarda para aktardığını gösteren çok sayıda belge vardır. Başka bir deyişle, İS 3.yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyan olmak Roma yurttaşı olmaktan daha güvenceliydi ve Kilise, özellikle kentlerde, kısa sürede etkin bir güce

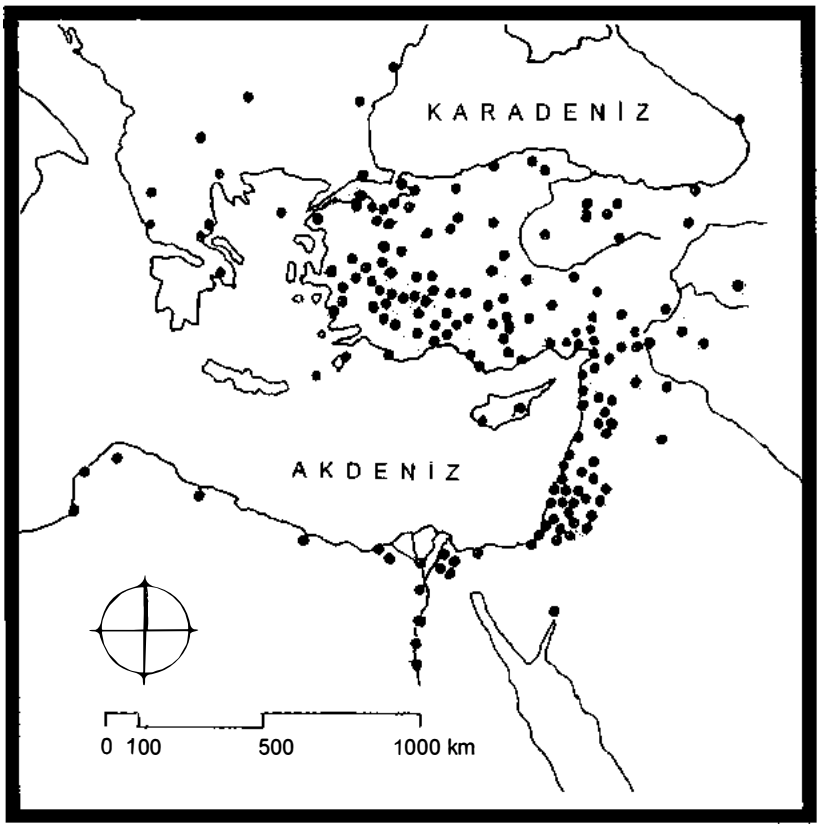

Şekil 2.46. Kilise kayıtlarına göre İS 3.yüzyılda ve 4.yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'de Hıristiyan kiliselerinin dağılımı

Kaynak: T. CORNELL ve J. MATTHEWS (1988), *Roma Dünyası*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.179'daki haritadan çizildi.

dönüştü. Doğu eyaletlerinde, Afrika'da ve Batı Akdeniz kıyılarında bu etki daha yoğundu [575].

İmparatorluğun erken yüzyıllarında Anadolu kentleri eğitimli yerel seçkinler aracılığıyla merkezi yönetimin üst kademesi ile yakın ilişki kurabilmekteydiler. Roma'nın taşralı seçkinlere önem vermesi, bu eğitimli kişileri yerel önderler haline getirmekteydi. Bu yerel önderler

---

575 Brown 2000, s.38-40.

başkent Roma'daki Senato'da ve imparatorun huzurunda kentlerinin temsilcileri olarak kendi çevrelerinin çıkarlarını savundular, sorunlarını dile getirdiler. Burada iki yönlü çıkar söz konusuydu. Bir yanda Roma yönetimi güvenlik ve vergi toplama konusunu, yerel seçkinler ise kentlerinin dış saldırılara karşı korunmasını ve kendi ailelerinin güvenliğini garanti altına almış oluyorlardı. Böylece yerel seçkinlerin çıkarları ile yönetici sınıfın beklentileri ortak bir noktada buluşuyordu. Bu bütünleşmenin alt sınıflara herhangi bir yararı olmadığından, onlar arasında Hıristiyanlık gibi yeni bir yaşam modeli ve dayanışma biçimi sunan dinsel hareketler giderek yoğunluk kazanmaktaydı [576]. Kent meclisine seçilen ve çoğu devlet görevlisi olan politik sınıfın ise üç temel işi vardı: kamu hizmetlerine katkıda bulunmak, vergileri toplamak ve ordunun ihtiyacı olan tahılı sağlamak. İS 3.yüzyılın son çeyreği ve 4.yüzyılda yapılan yeni düzenlemelerle geleneksel olarak politika ile uğraşan sınıfın gücünün azalması Kilise ve ruhban sınıfının güç kazanmasına neden oldu. Artık din adamlarının gündelik yaşamdaki rolü, devletin uyguladığı vergi miktarları konusunda halkın sözcülüğünü yapmak gibi konulara kadar uzanıyordu [577].

Anadolu'da yaşayan topluluklar, çok erken tarihlerden başlayarak Hıristiyanlığa ilgi gösterdiklerinden, Anadolu Hristiyanlığın erken dönemleri için ayrı bir önem taşımaktadır. Ayrıca Anadolu inanç bölünmelerinin, Hıristiyanlıktan kopmuş başka inanç akımlarının ortaya çıktığı bir coğrafyadır. Bazı kaynaklara göre, Diocletianus döneminde, İS 300 yıllarında, Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde yaşayan Hıristiyanların sayısı 5-6 milyon kişiye ulaşmıştı. Bu sayı batıdaki eyaletlerde yaşayan Hıristiyanların yaklaşık üç katıydı [578].

Anadolu'yu da içine alan Doğu Akdeniz'de yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardan ve kilise kayıtlarından Geç Roma dönemine tarihlenen çok sayıda kilisenin yeri saptanmıştır [579] (Şekil 2.46). Birçok kentte sayıları çoğalan Hıristiyanları alacak büyüklükteki kilise-

---

576 Kaçar 2007, s.151.
577 Mitchell 1995, Cilt 2, s.76-77.
578 Schwertheim 2009, s. 98-99.
579 Cornell ve Matthews 1988, s.179.

lerin merkezde inşa edilmesi için uygun büyüklükte arsanın bulunması zor olduğundan, ilk kiliseler mezarlıkların bulunduğu tenha yerlere inşa edilmişlerdi. Anadolu kentlerinin merkezinde ilk kiliselerin inşa edilmesi İS 4.yüzyılın son çeyreği ile 5.yüzyıl başlarında gerçekleşti. Kırsal alanda ise Hıristiyanların kutsal alanlarının ortaya çıkması İS 4.yüzyıl başlarında oldu. Kırsal Anadolu'da Hıristiyanlığın yayılmasında Kapadokia'nın önemli bir rolü vardır. Bu bölge erken dönemde inşa edilen kiliselere ve manastırlara uyum göstermek konusunda diğer yerlere göre daha açıktı. Eyaletin batısındaki Kayseri-Aksaray-Niğde üçgeni içinde yer alan arkeolojik kalıntılar bunu göstermektedir. Ancak, bugün orada gördüğümüz yerleşmelerle, kiliselerle ve manastırlarla ilgili kalıntılar İS 9-13.yüzyıllara aittir. Önceki dönemlerle ilgili olan bilgiler daha çok yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Hıristiyanlaşma süreci örneğin kırsal Phrygia'da oldukça farklı bir yön izlemişti. Paphlagonia'da da her yerde kiliseler inşa edilmiş, bu kiliselerin çevresi kırsal nüfusun toplanma yeri haline gelmiş ve festivaller düzenlenmişti [580].

İS 4.yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar Anadolu'daki kırsal alanlar, parça parça da olsa, büyük ölçüde Hıristiyanlaşmıştı. Bu dönüşüm sürecinde köy önderleri ve büyük toprak sahipleri önemli rol oynamıştır. Kırsal alanda ilk kiliseler inşa edilirken eski Yunan-Roma döneminin görkemli tapınakları hala yerlerinde durmaktaydılar. Bazı yerlerde Hıristiyanlar bu tapınaklara saldırıp onları yıktılar, bazı yerlerde de eski tapınakları kullandılar. Kentlerde olduğu gibi, kırsal alanda da tam Hıristiyan olmak gibi bir zorunluluk yoktu. Bazı gruplar Hıristiyanlığın bazı törenlerini yerine getiriyorlar, ancak eski alışkanlıklarından da vazgeçmeyip, tanrılar adına düzenlenen geleneksel eğlence ve festivallere katılıyorlardı. Din adamları bu yarı-Hıristiyanları onaylamadıklarından kırsal kesimde karmaşık bir olgu yaşanmaktaydı [581].

Hıristiyan Kilisesi İS 260-302 yılları arasında bir hoşgörü dönemi yaşadı, Roma merkezi yönetimi Hıristiyanlarla ilgilenmedi. Öyle ki, İS 287 yılında İmparator Diocletianus Bithynia'daki başkenti Nikomedeia'da (İzmit) sarayını inşa ettiğinde karşıdaki tepede Hıristiyanların

580 Mitchell 1995, Cilt 2, s.67-69 ve s.116.
581 Gregory 1997, s.552-553.

inşa ettikleri bazilika yer almaktaydı. Son iki kuşak boyunca Hıristiyan Kilisesi Roma dünyasının kültürüne ve kurallarına uyum sağlamış, İS 300 yıllarına gelindiğinde bütün büyük Akdeniz kentlerine yerleşmiş, Antiokheia (Antakya) ve Alexandria (İskenderiye) kentlerinde olasılıkla en büyük ve en iyi örgütlenmiş dinsel topluluk haline gelmişti. Özellikle Anadolu'da ve Suriye'de Hıristiyanlar güçlü bir konumdaydılar. Diocletianus yönetime geldiğinde yaklaşık yirmi yıl Hıristiyanları dikkate almadan ülkeyi yönetti, saltanatının son on yılında sürdürdüğü "büyük izleme / kovuşturma" süreci ise saygın Hıristiyanlar arasında büyük bir korku yaratmıştı. Geleneksel ve sınırlı bir kültüre sahip yeni orta sınıf Hıristiyan piskoposlar özdeşleştikleri toplumdan kendilerini bir anda ve devlet tarafından, resmen dışlanmış buldular [582].

İS 3.yüzyıl ortalarına kadar hiçbir imparatorun karşı bir tutum almaması, o döneme kadar Roma merkezi yönetiminin Hıristiyanları önem verilmeyen bir azınlık olarak algıladığını göstermektedir. Romalılar evrenin, tanrıların onlara gösterdiği iyi niyetle dengede durduğuna, bu dengenin devam etmesinin halkın dindarlığına ve yerleşmiş dinsel törenlerin yerine getirilmesine bağlı olduğuna inanıyorlardı. Bu törenlere katılmayı kabul etmeyen Hıristiyanların toplum ile tanrılar arasındaki ilişkileri yok ettikleri ve aradaki barışı bozdukları düşünülüyordu. Ayrıca, Hıristiyanların kendi aralarında yaptıkları gizli törenler de kuşku ile karşılanıyor, haklarında olumsuz söylemler ortaya atılıyordu. Halk arasında veba salgını, askeri başarısızlıklar gibi felaketler Hıristiyanların olumsuz tutumları nedeniyle tanrıların verdikleri cezalar olarak algılanıyor ve cezalandırılmaları isteniyordu. Toplumdan gelen tepkileri dikkate alan Diocletianus, saltanatının son yılında, Hıristiyanların eski Roma dininin canlanmasını engellediğini öne sürerek onları Roma dinine döndürmek amacıyla İS 303 yılında Nikomedeia Fermanı'nı ilan etti. Bu emirnamede Hıristiyanların kurban töreni düzenlemeleri, kiliselerin kapatılması ve kutsal yazıların resmi devlet görevlilerine teslim edilmesi isteniyordu. Diocletianus'un başkenti ve yönetim merkezi Nikomedeia (İzmit) bu kovuşturmanın merkeziydi [583].

---

582 Brown 2000, s.41 ve 49-51.

583 Cornell ve Matthews 1988, s.177-178.

Hıristiyanların kovuşturulması Diocletianus'un tahttan çekilmesinden sonraki yıllarda da devam etti, kiliseler tahrip edildi, yazıtlar yakıldı, yüksek rütbeli Hıristiyanlar hapse atıldı [584]. Diocletianus'tan sonra göreve gelen İmparator Galerius'un (İS 305-311) saltanatının son yılında ilan ettiği hoşgörü fermanıyla Hıristiyanların kovuşturulmasına son verildi, tapınma özgürlüğü yeniden sağlandı ve kısa bir süre sonra da Kilise'nin el konulmuş malları geri verildi [585].

Doğu Roma'nın Hıristiyanlaşma sürecinde önemli bir ivme sağlayan imparator ise görece uzun süren saltanatının başlarında Hıristiyanlığı kabul eden Constantinus'tur (İS 312-337). Dinsel inanışları Hıristiyanlarla koşutluk gösteren Constantinus, bir savaşta ölen babasının yerine, daha 20 yaşındayken, ordu tarafından Licinius'la birlikte, imparator ilan edilmişti. Yahudilikte görülen katı ulusalcılığın tersine çok ulusluluğu savunan Constantinus'a göre, içinde Yunanların, Romalıların, Perslerin, Yahudilerin, Slavların, Germenlerin, İberyalıların, Galyalıların, Mısırlıların ve daha birçok ulustan insanın yaşadığı Roma İmparatorluğu için herkesi eşit sayan Hıristiyanlık, en uygun dindi. Constantinus İS 312 yılında dinini değiştirdi, Hıristiyanlara hoşgörü gösterilmesini istedi, annesi ile birlikte bir tanesi Kudüs'te olmak üzere, kiliseler inşa ettirdi ve Hıristiyan yapılarının onarımlarını yaptırdı. O dönemde imparatorluk sınırları içinde her 12 kişiden yalnızca biri Hıristiyan olsa da, imparatorun desteği ile ayrıcalıklı bir konuma gelen Hıristiyanların sayısı hızla artmaya başladı [586].

Saltanatının 10. yıldönümünü kutlamak için İS 315 yılında Roma'ya geldiğinde Capitolium'da yapılan törene ve kurban törenine katılmayı reddederek Senato'yu ve Roma halkını gücendiren Constantinus bir daha Roma'ya hiç gitmedi [587]. Başkentle yolunu ayıran imparator rakibi Licinius'u yaptıkları iç savaşlarda yenerek tek başına Doğu Roma İmparatoru olduktan sonra başkenti, Diocletianus'un başkent olarak kullandığı Nikomedeia'dan (İzmit), eski bir Yunan kolonisi olan Byzantium'a (İstanbul) taşımaya karar verdi ve kenti Doğu vilayetlerinin

---

584 Schwertheim 2009, s.101.
585 Cornell ve Matthews 1988, s.178.
586 Blainey 2005, s.149-150.
587 Cornell ve Matthews 1988, s.189.

yönetim merkezi olarak ilan etti. İS 324-330 yılları arasında yeni kenti inşa etmek için yoğun bir çaba harcanmış ve imparatorluk gücünün merkezi yeni başkente taşınmıştır [588]. Constantinus imparatorluğunun ilk döneminde aldığı önlemlerle toprak sahibi seçkinleri yeniden güçlendirmiş, Doğu Helen dünyasında kendi çevresinde yeni bir yönetici sınıf oluşturmuştu. Constantinus'un Doğu'da Yeni Roma adıyla yeni bir başkent kurmaya karar vermesiyle ve bu kararını görece kısa bir sürede gerçekleştirmesiyle, uzun zamandır Roma ile ilişkileri kesilmiş olan, doğu eyaletlerindeki Yunan kökenli senatör ve bürokratlar bu yeni başkentte buluşmuş oldular [589].

Constantinus'un Yeni Roma adını verdiği, Helen geleneklerine uygun olarak o günün dünyasında kendi adıyla anılan, Doğu Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti Konstantinopolis'in (Constantinus'un Kenti) kuruluşu, Anadolu kentleşme tarihinde, uzun ve kısa erimde, neden olduğu sonuçlar açısından çok önemli bir karardır. Bazı Bizans tarihçilerinin işaret ettiği gibi, tarihte 1000 yıldan fazla varlığını sürdüren, Anadolu'nun kent kültüründe önemli bir yeri olan, Bizans İmparatorluğu'nun temellerinin, Konstantinopolis'in İS 330 yılında resmi açılışının yapıldığı gün atılmış olduğunu söylemek yanlış olmaz [590]. Bu görüşten yola çıkılarak Konstantinopolis'in kuruluş ve gelişim öyküsü ile Geç Roma dünyasında yarattığı siyasal ve sosyoekonomik dinamiklerin çözümlendiği altbölüm, bu çalışmanın bundan sonraki, 3. Bölümünü oluşturan Geç Roma-Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu kentleri ana temasının giriş konusu olarak ele alınacaktır.

---

588 Kuban 1996, s.27 ve s.29.

589 Brown 2000, s.53.

590 Diehl 2006, s.20; Rice 1998, s. 13.

3. BÖLÜM

GEÇ ROMA / ERKEN BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ANADOLU'DA DEĞİŞEN GÜNDELİK YAŞAM, BÖLGE VE KENT ÖLÇEĞİNDE ORTAYA ÇIKAN MEKANSAL DÖNÜŞÜMLER (4.yy-6.yy)

Roma İmparatorluğu'nun uzun tarihinde Geç Roma olarak nitelendirilen İS 300-600 yılları arasındaki dönemin en önemli özelliklerinden biri, doğudaki monarşik devletlerde olduğu gibi, imparatorluk erkinin giderek tek elde toplanması, merkezileşmesidir. Bu konu için en somut örnek, kendi hanedanının kurucusu olan İmparator Constantinus'un (İS 306-337) [1], 323 yılında rakibini yenerek tek başına yönetimi ele geçirdikten sonra, Roma'daki Senato'yu devre dışı bırakarak, tek başına verdiği bir kararla, görece kısa bir sürede, kendi başkenti Konstantinopolis'i inşa etmesidir. Bu süreç Roma geleneğinin devamı değildir, ondan önce göreve gelen bazı imparatorlar, dönemin var olan önemli kentlerinden birini yönetim merkezi olarak seçmişler ve orada kendilerine görkemli bir saray ve/veya bazı kamu yapıları inşa etmekle yetinmişlerdi. Constantinus'un bu uygulaması bu çalışmanın ilk bölümünde daha önce incelenen Pers, Babil, Assur gibi büyük doğu imparator-

1 Constantin Hanedanı "büyük" sıfatıyla anılan Constantinus'un İS 323 yılında tek başına yönetime gelmesiyle başlayıp, hanedanın beşinci imparatoru Valens'in İS 378 yılında ölümüyle sona ermiştir (Diehl 2006, s.159, Ek 1).

luklarında yönetime gelen güçlü hanedanların kurucuları olan imparatorların kendi anıtsal başkentlerini inşa etmeleriyle benzeşmektedir. Başka bir deyişle Doğu Roma İmparatorluğu Constantinus'un göreve gelmesiyle birlikte Doğu'nun merkeziyetçi yönetim kültürüne bir adım yaklaşmış oldu.

Konstantinopolis'in (İstanbul) yeni başkent olarak İS 330 yılındaki resmi açılışıyla gündeme gelen ve 1453 yılında Osmanlı sultanı II.Mehmet'in kenti ele geçirinceye dek varlığını sürdüren Bizans İmparatorluğu aslında Doğu Roma İmparatorluğu'dur. İmparatorlar kendilerini Basileus, yani Roma İmparatoru olarak adlandırmışlar, halka ise "Romaioi" denilmiştir. "Bizans" adını ilk kez Rönesans'ta batılı tarihçiler bu devletin tarihini ve kaynaklarını incelemeye başladıktan sonra kullanmışlardır [2]. Bu bölümde, bu eğilime uyularak, Bizans İmparatorluğu sözcüğü Doğu Roma İmparatorluğu ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır.

Bizans tarihçileri çoğunlukla Bizans İmparatorluğu'nun 1100 yıldan daha uzun süren tarihini, siyasal ve yönetsel niteliklerindeki değişim ve dönüşümleri ölçüt alarak, dört evrede incelemektedirler [3]. Birinci evre Doğu Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti olarak İmparator Constantinus tarafından Yeni Roma adıyla kurulan Konstantinopolis'in (İstanbul) resmi açılışının yapıldığı 330 yılında başlayıp Anadolu'nun Arap akınlarıyla sarsıldığı 7.yüzyıl sonlarında sona ermektedir. Bazı yazarlar tarafından bu tarih aynı zamanda Anadolu'da antik dönemin sonu ve Bizans İmparatorluğu'nun bir Ortaçağ imparatorluğuna dönüştüğü dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir [4]. İkinci evre 8.yüzyıl başlarından başlayıp, Bizans İmparatorluğu'nun en geniş sınırlarına ulaştığı 10.yüzyıla kadar devam eden dönemdir ki, bu dönemin en belirgin özelliği Kilise ile devlet arasındaki ilişkilerin uzun mücade-

---

2 Delilbaşı 1999, s.339.

3 Bu konuda J.M. Hussey tarafından yapılan dönemleme en yaygın kabul gören görüştür (Hussey 1957). Bu çalışmada da bu kaynak temel alınmıştır. Hussey bu evreleri şöyle tarihlendirmektedir: 1.Evre: 330-717 Konstantinopolis'in kuruluşundan Heraklius Hanedanı'nın sonuna kadar; 2.Evre: 717-1025 II. Basileios yönetiminin sonuna kadar; 3.Evre: 1025-1204; 4.Evre: 1204-1453 Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından alınışında sona ermektedir.

4 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.176 ve devamı.

lelerden sonra yeni bir dengeye ulaşması ve Bizans İmparatorluğu'nun bütün koşullarıyla bir din devleti olmasıdır. Üçüncü evre İmparator II. Basileios'un ölümüyle başlayan ve Konstantinopolis'in 1204 yılında, 4.Haçlı Seferi sırasında Latinlerin eline geçmesiyle sona eren dönemdir ki, siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan bir duraklama devri niteliği taşımaktadır. Dördüncü ve son evre ise Latinlerin istilasından sonra topraklarını kaybederek bir kent-devletine dönüşen Konstantinopolis'in (İstanbul) 1453 yılında Osmanlılar tarafından alınarak 11 yüzyıl devam eden Bizans İmparatorluğu'nun sona erdiği dönemdir. Bu bölümde Bizans İmparatorluğu'nun uzun tarihinin Arap istilalarına kadar olan birinci evresi ele alınacak ve üst düzlemdeki yönetsel yapının değişim ve dönüşüm sürecine koşut olarak, yerel düzlemde, güncel yaşamda ortaya çıkan sosyoekonomik ve kültürel değişim ve dönüşümlerin kentlerdeki mekansal yansımaları incelenecektir.

Anadolu kentleşme tarihinde bu bölümde ele alınan dönemin önemli bir özelliği, çoğu yazarın haklı olarak değindiği gibi, Geç Roma dönemiyle bire bir örtüşmesidir, Batı Roma İmparatorluğu'nda olduğundan farklı olarak, aralarında ne kültürel ne de yönetsel açıdan herhangi bir kopukluk söz konusu değildir. Bu devamlılık özellikle kentlerin gündelik yaşamı için geçerlidir. Erken Bizans döneminde Anadolu kentlerinde yaşayanlar kendilerini, eskiden olduğu gibi Roma yurttaşı olarak görmekteydiler. Buna ek olarak, Erken Bizans döneminde bu kimliğe eklenen Hıristiyan olmak durumu gündelik yaşamlarında önemli bir dinsel ve kültürel değişim süreci yaşamalarına neden olmuştu. İS 4.yüzyıl ve sonrasında, İmparatorluğun yönetim yapısında ve anlayışında ortaya çıkan değişimler gibi, çeşitli iç dinamiklerle ivme kazanan Hıristiyanlaşma sürecinin Anadolu kentlerinin güncel yaşamında ve mekansal yapılarında neden olduğu değişim ve dönüşümler bu bölümün ana temasını oluşturmaktadır.

Yukarıda verilen dönemlemeden de açık olarak görülmektedir ki, Bizans İmparatorluğu'nun uzun tarihi, başkenti Konstantinopolis'in (İstanbul) tarihiyle bire bir örtüşmektedir. Bu gözlemden yola çıkarak, Erken Bizans döneminin ele alındığı bu bölümde, Konstantinopolis'in kuruluş ve gelişim öyküsü genel bir giriş amacı taşımaktadır.

A. Doğu Roma'nın Yeni Başkenti Konstantinopolis'in Kuruluşu, Mekansal Gelişimi ve Geç Roma Dünyasında Yarattığı Etki

Constantinus'un Yeni Roma adını verdiği, güncel yaşamda, Helen geleneklerine uygun olarak, kendi adıyla anılan yeni başkent Konstantinopolis (Constantinus'un Kenti) kurulurken yerinin hangi etmenlerle Byzantium kentinin bulunduğu yarımada olarak seçildiği konusunda yazılı bir belge bulunmamaktadır [5]. Eski bir Yunan kolonisi olan Byzantium'un coğrafi konumunun sahip olduğu ayrıcalıkların bu seçimde önemli bir rol oynadığı açıktır. Karadeniz'i Marmara Denizi üzerinden Akdeniz dünyasına bağlayan tek suyolu olan İstanbul Boğazı'nın (Bosphorus) girişinde yer alan Byzantium, yarımadanın kuzeyinde ve güneyinde yer alan doğal, geliştirilebilir limanlarıyla sınırsız ticaret olanaklarına sahipti. Buna ek olarak, kentin üzerinde kurulduğu yarımadanın üç yanının denizle çevrili olması savunmasını kolaylaştırmaktaydı ve eski yönetim merkezi Nikomedeia (İzmit) kenti gibi, Byzantium da Doğu Roma İmparatorluğu'nun Balkanlardaki ve Anadolu üzerinden doğudaki eyaletlerine yaklaşık eşit uzaklıktaydı, ayrıca hem karadan hem de denizden kolay ulaşılabilir bir konumda bulunuyordu. Başka bir deyişle yarımada, Roma İmparatorluğu'nun sınırları dikkate alındığında, kuzeyden güneye, doğudan batıya uzanan ana ulaşım yollarının düğüm noktasıydı. Bütün bunlara ek olarak, yarımada ve çevresinin sahip olduğu doğal güzellikler de olasılıkla Constantinus'un yeni başkenti için birçok kent arasından Byzantium'u seçmesinde etkili olmuş olmalıdır [6].

Yeni başkent için seçilen yerin sahip olduğu jeopolitik ayrıcalıkların yanı sıra, komşu eyaletler olan batıda Thrakia (Trakya), doğuda Bithynia zengin tarımsal üretim alanları olarak, yeni başkente gerekli besin maddelerinin sağlanmasına uygun yerlerdi. Bunlara ek olarak, Marmara'nın güney kıyısındaki Prokonnesos mermer ocakları kentte inşa edilecek anıtsal yapılar için gerekli kaliteli mermer ve taşın sağla-

5 Schwertheim 2009, s.103.

6 Krautheimer 1983, s.42; Hibbert 1987, s.57; Eisenstadt ve Shachar 1987, s.173; Rice 1998, s.13; Tomlinson 1992, s.215; Ostrogorsky 1999, s.41; Grant 2000, s.22; Freely ve Çakmak 2005, s.21.

nabileceği yakın bir doğal kaynaktı [7]. Çevredeki ormanlık alanlardan kentte yapılacak inşaatlar ve gemilerin yapılması için gerekli kereste, halk için yakacak odun sağlanabiliyor, çevredeki zengin su kaynakları da kentin su gereksinimini karşılayabiliyordu [8]. Kısaca söylemek gerekirse, doğal kaynaklara yakınlık da önemli bir tercih nedeni olmalıdır. Ayrıca, yarımadanın kuzeyindeki ve güneyindeki doğal limanlar savaş ve ticaret gemilerinin hem yanaşmasına, hem de inşa edilmesine olanak sağlamaktaydı. Bu sayede yeni başkent, kısa sürede uluslararası deniz ticaretinin merkezi konumuna geldi [9].

Buraya kadar sıralanan ayrıcalıklı konumu nedeniyle Byzantium'un kurulduğu yarımada ve çevresi, Paleolitik dönemden başlayarak, çeşitli insan topluluklarının yerleştiği bir bölgedir. İlk kalıcı yerleşmeyi kuranlar ise İÖ 8. veya İÖ 7.yüzyılda, küçük tekneleriyle Ege ve Marmara kıyılarını izleyerek bugünkü İstanbul Boğazı'nın girişine ulaşan Yunan kolonistlerdir. Arkeolojik bulgular onlar gelmeden önce boğazın girişini çevreleyen alanda tarım, balıkçılık ve küçük ölçekte ticaretle uğraşan küçük köylerin bulunduğunu gösteriyor. Ege'den gelip yerleşen Dor kökenli Megaralı kolonistler önderlerinin adı ile anılan Byzantium kentini yarımadanın kuzeydoğu ucundaki Akra'da (Sarayburnu) kurmuşlardı. Günümüze kalan hiçbir arkeolojik buluntu yoksa da, burada yer alan küçük tepeciğin *acropolis* işlevi gördüğü ve ilk tapınakların burada inşa edildiği yazılı kaynaklarda belirtilmektedir. Byzantium Akropolisi'nin kurulduğu tepeciğin kuzey eteğinde, Haliç (Keras) kıyısında çok iyi korunmuş bir liman vardı. Yarımadanın kuzey sınırını oluşturan, yaklaşık 7 kilometre uzunluğunda bir koy olan Haliç (Keras) ise Akdeniz'deki en güvenli iç limandı. İS 2.yüzyılın sonlarında Romalıların egemenliğine geçmeden önce, çeşitli istilalara ve yıkımlara uğradığından Byzantium, alan ve nüfus olarak fazla gelişememişti. Persler, Ati-

---

7 Sodini 2011, s.14.

8 Konstantinopolis'e gerekli su yüzyıllar boyunca Trakya'dan, toplam uzunluğu 250 kilometreyi geçen gelişmiş bir kanal ve sarnıç sistemi ile getirilmiştir. Kentin merkezinde, 4.-7.yüzyıllar arasında yapılmış en büyük kapalı sarnıçlar Bazilika/Yerebatan Sarnıcı ve Philoksenos/Binbirdirek Sarnıcı'dır (Sodini 2011, s.15).

9 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.190.

nalılar ve Spartalılar arasındaki güç mücadelesinde sık sık el değiştiren kenti ayakta tutan, Kuzey Karadeniz'den Mısır'a uzanan deniz ticareti ile Balkanlar'la Orta Doğu arasında sürdürdüğü kara ticaretiydi [10]. Byzantium, üstün liman olanaklarıyla Karadeniz'den Atina'ya uzanan tahıl ticaretinin yanı sıra, kurutulmuş balık, deri, bal, balmumu, tuz ve köle ticaretini denetimi altında tuttuğu gibi, Ege'den Karadeniz çevresinde yaşayan topluluklara satılan zeytinyağı, şarap ve dokumaların, ayrıca kendi ürettiği malların da ticaretini yapmaktaydı. Tuz tekelinden ve balıkçılardan aldığı gümrük vergilerinden de önemli bir gelir sağlıyordu [11].

Kapladığı yerleşim alanı yaklaşık 70 hektar olan Byzantium [12] bugünkü Topkapı Sarayı'ndan daha büyük değildi [13] ve çevresinin bir surla çevrilmiş olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Bu kaynaklara göre sur içindeki alanda en yüksek noktada yer alan *acropolis*te Yunan ve Mısır tanrılarına adanmış 10'dan fazla tapınak ve bir saray yer almaktaydı. Kentte bunların dışında çok sayıda küçük tapınak ve sunak vardı. *Acropolis*in kuzey eteğinde stadyum ve tiyatro, güney eteğinde ise *agora* yer almaktaydı. Kentin Haliç'in girişindeki ana limanı dalgakıran ve kulelerle çevrilmişti, onun doğusunda ikinci bir liman daha vardı [14] (Şekil 3.1). Sur içindeki alanda yaşayan nüfusu yaklaşık 20.000 kişi kadar olan kente [15], Roma İmparatoru Hadrianus (İS 117-138) tarafından, kentin hamamlarına su sağlamak için bir su kemeri yaptırılmıştı. Taht kavgaları nedeniyle İS 193 yılında Roma İmparatoru Septimius Severus (İS 193-211) tarafından kuşatılan kent, iki yıl sonra açlık baş gösterdiğinden teslim olunca imparatorun askerleri tarafından yakılıp yıkılmıştı. Severus İS 197 yılında, daha önce yıktığı kenti yeniden inşa etmeye başladı. Bu süreçte Byzantium'un kara surları batıya kaydırılarak yerleşim alanı 100-110 hektar kadar genişletildi ve yeni surlar inşa

---

10 Kuban 1996, s.16-17.

11 Freeman 1963, s.260-261.

12 Müller-Wiener 2001, s.18.

13 Krautheimer 1983, s.45.

14 Kuban 1996, s.20-21; Freely ve Çakmak 2005, s.16.

15 Kentin nüfusu hesaplanırken ortalama nüfus yoğunluğu 250 kişi/hektar olarak alınmıştır (McEvedy 1976, Cilt 1, s.44'de 1 no.lu dipnot).

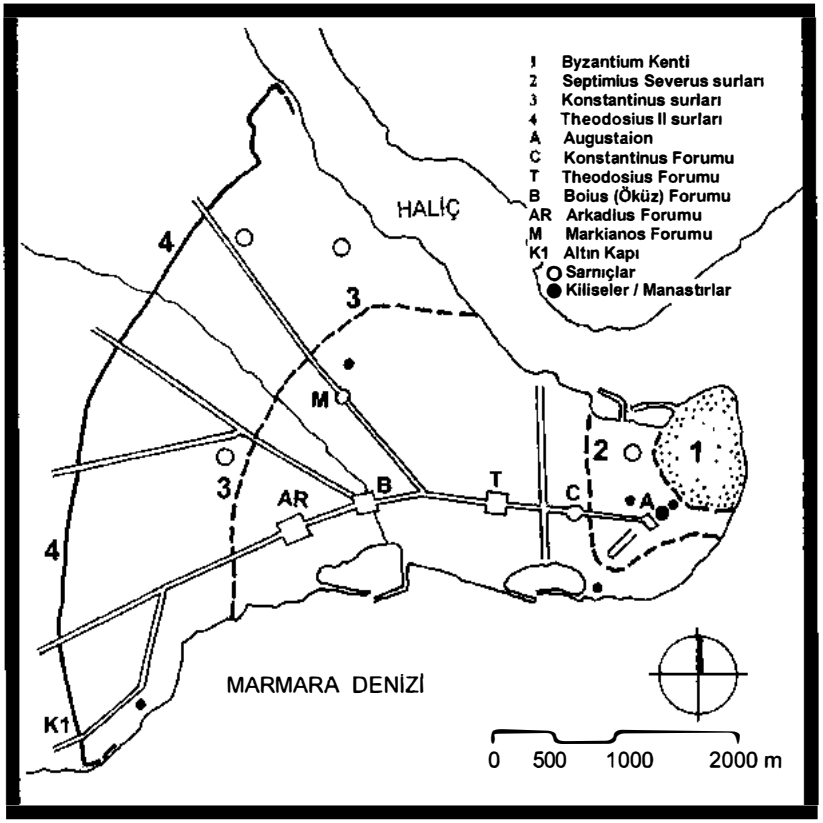

Şekil 3.1. Konstantinopolis (İstanbul) kentinin kuruluşundan İS 5.yüzyıla kadarki mekansal gelişimi

Kaynak: R. KRAUTHEIMER (1983), *Three Christian Capitals: Topography and Politics*, Berkeley: University of California Press, s.44'de Şekil 37 ve J. HALDON (2007), *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.72'de Harita 3.3 birleştirilerek çizildi.

edildi. Severus döneminde ayrıca tiyatro ve Apollon Tapınağı yenilendi, Hipodrom'un ve yeni hamamların inşaatına başlandıysa da bunlar tamamlanamadı. Bazı kaynaklar İS 2.yüzyılda kentin dış mahallelerindeki kiliselerden bahsetmektedirler [16]. Bunlar konut-kilise türünde küçük toplanma mekanları olmalıdır.

---

16 Müller-Wiener 2001, s.18.

Severus döneminde Byzantium kentinin *agora*sının portikoları da yenilenmiş, *agora*dan batıdaki ana kapıya uzanan yeni bir yol açılmıştı [17]. Kentin bundan sonraki döneminde ana omurgasını oluşturan, doğu-batı yönünde uzanan Sütunlu Cadde Mese, Severus döneminde Tetrastoon adı ile bilinen bu *agora*dan başlamakta ve bu yolu izleyerek batıya doğru uzanmaktaydı [18]. Başka bir deyişle, Constantinus'un yeni başkentinin plan şemasında Severus dönemi kenti başlangıç noktası olarak alınmış, Severus tarafından inşa edilen kentin Hipodrom'u, Zeuksippos Hamamı ve *agora*sı Constantinus tarafından, yaklaşık 100 yıl sonra inşa edilen yeni başkentin çekirdeğini oluşturmuştur. Böylece Constantinus, kentinin Romalı geçmişi ile bir bağ kurmak istemiş olmalıdır. Genişletilen Hipodrom kentin hem eğlence merkezi, hem de imparatorluk törenlerinin yapıldığı yerdi. Hipodrom'un güneydoğusuna Constantinus kendi sarayını inşa ettirdi. Bu yapı, yeni düzenlemeler ve eklemelerle, 11.yüzyıla kadar Büyük Saray (ya da Kutsal Saray) adıyla işlev gördü. Kentin en önemli yapılarından biri olan Senato binası ve her türlü kamusal işlerin görüldüğü büyük bir *peristyl* bazilika da yine bu alanda inşa edildi [19] (Şekil 3.2). Bu alanın kuzeyinde, bir tapınağın yerine inşa edilen Hagia Eirene (Aya İrini, Kutsal Barış) Kilisesi, Byzantium'daki ilk Hıristiyan kilisesidir, sonradan Constantinus döneminin ilk piskoposluk kilisesi olmuştur [20].

Constantinus dönemi kentinin morfolojik açıdan temel öğesi olan batıdaki kara surları Severus dönemi surlarının yaklaşık 2,5 kilometre (15 *stadia*) batısında, merkezi Severus dönemi kentinin batı kapısı olan ve kuzeyde Haliç'in kıyısından başlayıp, güneyde Marmara Denizi'nin kıyısında biten bir çember yayı çizmektedir. Yeni inşa edilen surların içindeki alanda yer alan Byzantium-Severus kenti, anıtları, limanları, Hipodrom'u, *acropolis*i ve yönetim yapıları ile kentin merkez alanı olarak önemini korumaktadır. Yeni inşa edilen surlar ile Severus dönemi kentinin çevresinde bir kuşak oluşturan yaklaşık 500 hektarlık boş alan ise Konstantinopolis'in yeni yerleşim alanı olarak belirlenmiştir [21] (Şekil 3.1).

---

17 Kuban 1996, s.23.
18 Kuban 1996, s.33.
19 Mango 1976, s.28.
20 Kuban 1996, s.41.
21 Kuban 1996, s.31-32.

Constantinus kentinin ana omurgasını oluşturan, Severus kentinin merkezinden batıya doğru uzanan Sütunlu Cadde'ye Mese (Orta Yol) denilmişti. Başlangıç bölümü Severus döneminde inşa edilen ve Regia (Kral Yolu) olarak bilinen bu yolu Constantinus olasılıkla genişleterek yeniden inşa ettirmiş ve batıya doğru uzatmıştır. Kayıtlardan yolun harcamalarının Constantinus ile birlikte Roma'dan gelen senatörlerden Eubolos tarafından ödendiği anlaşılmaktadır [22]. Konstantinopolis'in ana omurgasını oluşturan Mese'nin doğudaki başlangıç noktası olan Augustaion, Constantinus'un yeniden inşa ettirdiği büyük bir meydandır ve çevresinde yer alan anıtsal yapılarla birlikte Törensel Kent'in merkezidir [23]. Bu meydan kentin ana meydanı olarak tasarlanmış ve imparatorun annesi Augusta Helena'nın anısına Augustaion adı verilerek çevresi bir anıtsal portiko ile çevrilmiş, ortasına da Helena'nın bir heykeli dikilmiştir [24]. Büyük Saray'ın, Senato binasının, büyük bazilikanın, Hipodrom'un, Zeuksippos Hamamı'nın girişleri Augustaion meydanındandı (Şekil 3.2). Aslında Büyük Saray sadece imparatorluk konutu değildi, devlet ve yönetim işleri burada görülmekteydi, devlet hazinesi de buradaydı [25]. Çevresindeki yapılarla birlikte düşünüldüğünde, Augustaion gerçekte Doğu Roma İmparatorluğu'nun yönetim merkeziydi.

Bütün bu önemli ve anıtsal yapılarla çevrelenmiş olan Augustaion meydanında iki önemli sembol yer almaktaydı. Bunlardan biri zamanı gösteren büyük güneş saati, diğeri de Mese'nin başladığı noktayı gösteren mil taşıydı. Roma'daki benzerinde olduğu gibi, Million (ya da Millium) adı verilen bu mil taşı üzerine, İmparatorluğun çeşitli bölgelerine olan uzaklıklar, bu taş sıfır noktası kabul edilerek hesaplanmış ve yazılmıştı. Million batısında yer alan Büyük Saray'ın ana girişiyle aynı hizadaydı [26]. Bazı yazarlara göre, bu iki işaretin birlikte aynı mekanda yer alması Augustaion'a, dolaylı olarak da Konstantinopolis'e, sembolik açıdan, evrenin merkezi niteliği kazandırmaktaydı ve hayatın üç ana

---

22 Freely ve Çakmak 2005, s.23.
23 Kuban 1996, s.73.
24 Rice 1998, s.178.
25 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.193.
26 Rice 1998, s.178.

Şekil 3.2. Başkent Konstantinopolis'te (İstanbul) İS 4.yüzyılda Augustaion çevresinde yer alan kamusal alanlar ve önemli yapılar

Kaynak: R. KRAUTHEIMER (1983), *Three Christian Capitals: Topography and Politics*, Berkeley: University of California Press, s.50'de Şekil 42 ve D. KUBAN (1996), *İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s.73'deki şekil birleştirilerek çizildi.

kaynağının, zaman-mekan bağlamında, bir noktada odaklandığına işaret etmekteydi: İmparator, Kilise ve halk; hepsi ve her şey, zaman da dahil, İmparator'un denetimi altındaydı [27].

---

27 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.193.

Constantinus'un büyüterek yeniden inşa ettirdiği, araba yarışlarının yapıldığı Hipodrom, Roma'daki Circus Maximus modeline göre genişletilmişti ve inşaat tamamlandığında 30.000 kişilik oturma yeri vardı [28]. Constantinus'un ölümünden sonra imparator olan II.Constantius'un İS 360 yıllarında inşa ettirdiği ilk Hagia Sophia (Ayasofya, Kutsal Bilgelik) Kilisesi için seçtiği yer de Augustaion meydanının kuzey kenarıydı [29]. Değerli malların satıldığı bazı esnaf çarşılarının da bu bölgede, Augustaion yakınlarında yer aldığına yazılı kaynaklarda değinilmektedir [30].

Augustaion'dan başlayıp batıya doğru uzanan Sütunlu Cadde Mese'nin Severus dönemi surlarını kestiği noktada, surun hemen dışında, İmparator Constantinus adına, olasılıkla İS 330 yıllarında, bir *forum* inşa edilmişti. Constantinus Forumu'nun, Mese üzerinde daha sonraki dönemlerde inşa edilen diğer *forum*lardan farkı, dikdörtgen değil oval olmasıydı. Bazı yazarlar bu formu güç ve enerjinin simgesi olan güneş kursuna benzetmektedirler [31]. Meydanın odak noktasına dikilen anıtsal bir sütun üzerinde Roma tanrısı Apollo-Helios'un heykeli yer almaktaydı [32].

Constantinus Forumu'ndan batıya doğru devam eden Mese üzerinde yer alan ikinci *forum*, İS 4.yüzyıl sonlarında İmparator I.Theodosius (379-395) tarafından inşa ettirilen ve Boğa Forumu da denilen, Tauri Forumu'dur. Bu meydandan batıya doğru devam eden Mese üzerindeki üçüncü *forum* Lykos ırmağı üzerinde inşa edilen Amastrianon, dördüncü *forum* Bovis (Öküz) Forumu ve en batıdaki beşinci *forum* ise Arkadius Forumu'dur [33]. Diğerlerinin inşa edildiği tarih kesin olarak bilinmese de, Arkadius Forumu'nun 395-408 yılları arasında imparator olan Arkadius tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Erken Bizans döneminde, Roma İmparatorluk döneminde olduğu gibi, imparatorun zaferini, ya da başka bir olayı kutlamak için onur sütunları ve takları dikil-

---

28 Müller-Wiener 2001, s.64.
29 Mango 1976, s.28.
30 Freely ve Çakmak 2005, s.27.
31 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.194.
32 Mango 1976, s.28.
33 Magdalino 2012, s.10. Aynı kaynakta s.8'deki Harita 1'de bu meydanların yerleri gösterilmiştir.

miş, sütunların üzerine çok büyük boyutlarda heykeller konulmuştur. Konstantinopolis'te Constantinus Forumu'nun ve Tauri Forumu'nun merkezinde yer alan mermer sütunlar yaklaşık 50 metre yükseklikte, anıtsal kent öğeleriydi [34].

Yeni inşa edilen başkentin, geleneksel başkent Roma düzeyinde, görkemli bir kent olması için sütunlu cadde Mese ve *forum*lar doğu eyaletlerinin kentlerinden toplanıp getirilen yüzlerce heykel ile donatılmıştır [35]. Konstantinopolis'in mekansal nitelikleri belirlenirken her aşamada Roma kenti örnek alındıysa da iki kentin mekansal kurgusu birbirinden çok farklıdır. Roma kurulduğundan beri herhangi bir plan şemasına sahip değilken, Konstantinopolis en başından beri belirli bir plan şemasına sahipti. Bu şemanın en zengin ve özgün öğesi de doğu eyaletlerinin Roma dönemi planlamasına yaptıkları önemli bir katkı olarak ortaya çıkan ve Konstantinopolis'te en gelişkin düzeye ulaşan Sütunlu Cadde Mese'dir ve kentin mekansal kurgusu bu doğu-batı ekseni üzerinden okunmalıdır. Vurgulamak gerekir ki, Roma kentinin kamusal mekanları doğu kentlerinde Sütunlu Cadde'nin ortaya çıkmasından çok daha önce inşa edilmiş olduğundan, Roma'nın yerleşim alanında Sütunlu Cadde bir kent öğesi olarak yer almamaktadır [36].

Uzunluğu 3 kilometreye yaklaşan, doğuda kare ya da dikdörtgen formundaki bir meydan olan Augustaion'dan başlayıp, batıda Constantinus surlarında son bulan Sütunlu Cadde Mese'nin iki yanında sıralanan yapıların zemin katlarında, sokak düzeyinde yer alan alçak ve kemerli dükkanlarda (*tabernae*) her çeşit mal ve hizmet üretilip satılıyor, loncalara bağlı esnaf tezgah açıyor, her sınıftan insan dolaşıyor ve alışveriş yapıyordu. Alışveriş mekanları Mese'yi dik kesen yollar boyunca da devam ediyordu [37]. Bu dükkanlar, kentin diğer bölgelerinde olduğu gibi içerde satılan mallara göre gruplanmıştı. Her dükkanın önüne konulan masada içerde satılan ürünlerden örnekler sergilenirdi [38]. İki yanı

---

34 Koch 2007, s.101.
35 Mango 1976, s.28.
36 Tomlinson 1992, s.219.
37 Kuban 1996, s.70-73.
38 Rice 1998, s.178.

üstü örtülü portikolarla donatılmış olan Mese, kentin hem ana ulaşım aksı hem de her türlü ticaret eyleminin en yoğun olduğu, kalabalık ve çekici bir alışveriş mekanıydı. Mese üzerinde yer alan meydanlar ise buluşma, ulaşım, etkileşim, ticaret ve eğlence mekanları oldukları kadar, politik katılımın da odaklandığı kamusal alanlardı [39] ve meydanlardan her birinin farklı bir işlevi vardı [40]. Kentin meydanlarında pazarlar kurulmakta, erkekler günün haberlerini almak ve sorunları tartışmak için bu mekanlarda toplanmaktaydılar [41].

Constantinus'un kenti, Severus'un yeniden inşa ettiği Byzantium'dan yaklaşık beş kat daha büyüktür, kapladığı toplam alan 600 hektar kadardır ve deniz surları Marmara kıyısındaki iki liman ile Haliçte bulunan Bosphorion ve Neorion limanlarını çevrelemektedir. Yeni surların içinde kalan alanda yer alan Hadrianus döneminde yaptırılan su kemeri onarılmış, kente yeterli su sağlamak için yeni bir su kemeri daha yaptırılarak gelen su sarnıçlarda toplanmıştır [42].

Yeni başkentin önceden tasarlanmış bir şemaya göre inşa edildiği varsayılabilirse de bu şema Roma kent planlamasında sıklıkla kullanılan ızgara plan değildir [43]. İnşaat süreci tamamlanmadan, İS 330 yılında resmi açılışı büyük törenlerle yapılan kentin meydanlarından birine dikilen yazıtın üzerinde başkentin adı Nova Roma Constantinopolitana olarak ilan edilmiştir. Gündelik yaşamda ise kent, binyıldan daha uzun bir süre Konstantinopolis (Constantinus'un Kenti) olarak anıldı. Kentin Yunanca konuşan yerlilerine gelince, onlar kendilerine "Byzantinoi" demeye devam ettiler, Byzantiumlu kimliklerini korudular. Yeni başkente yerleşenlere dağıtılmak üzere her gün 80.000 ekmek üretildiğine bakılırsa, Constantinus döneminde kentin nüfusu 100.000'e ulaşmış olmalıdır. Bu nüfus olasılıkla Byzantium'un nüfusunun yaklaşık beş katıdır [44].

---

39 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.192-193.
40 Downey 1960, s.19.
41 Rice 1998, s.184.
42 Krautheimer 1983, s.46.
43 Müller-Wiener 2001, s.19.
44 Freely ve Çakmak 2005, s.21.

Konstantinopolis İS 330 yılında kutsanarak kullanıma açıldıktan sonra kente nüfus çekmek için bazı önlemler alınmıştır. Bunların arasında, zengin-fakir gibi, hiçbir ayrım yapılmaksızın herkese bedava ekmek ve su dağıtılması, inşaat yapanlardan belediye vergilerinin alınmaması, Anadolu'nun herhangi bir yerinde mülkü olanlara Konstantinopolis'te bir konut yapma zorunluğu getirilmesi, yeni başkente gelen Roma soylularına malikanelerini inşa etmek için hazineden yardım yapılması yer almaktaydı. Kentte nüfus istenilen yoğunluğa ulaştıktan sonra, II.Constantius (337-361) döneminin sonunda, bu önlemlerden bazıları kaldırıldı [45].

Kentin nüfusunu arttırmak için Constantinus yeni başkentine, çoğunluğu Balkanlar'dan gelen, çok sayına nüfus yerleştirmiştir. Yeni kente göçen önemli ailelere devlet tarafından yaptırılan saraylar tahsis edilmiştir. Kayıtlardan 322 yılından sonra göçmenlere bedava tahıl dağıtıldığı anlaşılmaktadır [46]. Bütün bu çabalar sonuç vermiş, kısa sürede Konstantinopolis'te önemli bir nüfus birikimi sağlanmış, hatta kentin yerleşim alanı Constantinus döneminde inşa edilen 3. surların dışına taşmıştır [47]. İmparator kendi döneminde kentin yönetim merkezinin yerine, kentsel gelişmenin ana omurgasına karar vermiş ve bu kararlarının önemli bir kısmını gerçekleştirmiştir. Bütün bu işleri yaparken temel vizyonu İmparatorluğun geleneksel başkenti Roma ile yarışan bir kent değil, görkem, büyüklük ve gördüğü işlevler açısından onunla eşdeğer yeni bir başkent kurmaktı. Ölümünden sonra Constantinus'un hayal ettiği yeni başkent, Theodosius Hanedanı'nın üçüncü imparatoru, II.Theodosius (İS 408-450) döneminde tamamlandı. Onun yönetime geldiği İS 5.yüzyıl başlarında Konstantinopolis yaklaşık 300.000 nüfusuyla o dönemdeki Roma'dan çok daha kalabalık bir kent olmuştu. Roma'da olduğu gibi, kent bu nüfusu besleyecek üretime sahip olmadığından Mısır, Suriye ve Anadolu'dan getirilen tahıl, yağ ve şarap halka ücretsiz dağıtılıyordu. Kentte büyük tahıl ambarları, halk fırınları ve gıda dağıtım merkezleri kurulmuştu [48].

---

45 Kuban 1996, s.35.
46 Müller-Wiener 2001, s.19.
47 Mango 1976, s.28.
48 Kuban 1996, s.30.

Artan nüfusla birlikte kentin yerleşim alanı da zaman içinde, sürekli olarak batıya doğru genişlediğinden, bu gelişmeyi denetim altına almak için İmparator II.Theodosius göreve geldiği yıllarda kentin mevcut 3. surlarının yaklaşık 1 kilometre batısından, onlara koşut geçen 4. kent surunu inşa etmeye karar verdi. İnşaatına 413 yılında başlanan kara surları 447 yılında tamamlanabildi. Yeni surlar 447 tarihinde bir depremle yıkıldıysa da, üç ay içinde yeniden inşa edildi [49]. 5. Yüzyıl ortalarında tamamlanan bu yeni surlarla kentin yerleşim alanı 600 hektardan 1400 hektara çıkmış oldu [50]. Surların tek işlevi kenti dış tehlikelere karşı korumak değildi. Barış zamanında bütün kente giriş çıkışlar sadece surlara açılan belirli kapılardan yapıldığından, kente gelip giden tüccarların ve diğer yolcuların imparatorluğun resmi görevlileri tarafından denetlenmesi bu surlar sayesinde sağlanabiliyordu [51].

Konstantinopolis'in 5,7 kilometre uzunluğundaki 4. kara surları o dönemin en ileri teknikleri kullanılarak inşa edilmiştir. Yaklaşık 5 metre kalınlığında ve 11 metre yüksekliğindeki surların 96 kulesi vardır ve bu kuleler 70-75 metre arayla dikilmiştir. Deniz surlarının inşaatına 439 yılında, kara surlarından 30 yıl sonra, başlanmıştır ve bu surlar eski surları izlemektedir. Surlar yapılırken, Roma inşaat teknolojisine uygun olarak, beton harçlı taş duvar ve tuğla bağlayıcı öğeler kullanılmıştır [52]. Surların önüne, ek bir güvenlik önlemi olarak, yaklaşık 18 metre genişliğinde bir hendek açılmış [53], ikinci bir sur daha inşa edilmişti. Çift duvar ve hendekten oluşan surların genişliği yer yer 65 metreyi, yüksekliği ise 30 metreyi bulmaktaydı [54]. Kentlilerin bireysel katkıları ve çabalarıyla inşa edilen II.Theodosius döneminin kara ve deniz surlarının toplam uzunluğu yaklaşık 20 kilometreye ulaşmıştı [55] (Şekil 3.1). Konstantinopolis bu güçlü surları sayesinde, Osmanlılar kenti kuşatıncaya dek, yaklaşık 1000 yıl bütün düşman saldırılarına karşı koymayı başarmıştır.

---

49 Gibbon 1987, Cilt 2, s.14-15.

50 Müller-Wiener 2001, s.20.

51 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.191. Kuban 1996, s.48'de kara surlarının yapılış tarihi 410-442 olarak verilmektedir.

52 Tomlinson 1992, s.222-223.

53 Rice 1998, s.129.

54 Sodini 2011, s.21.

55 Kuban 1996, s.48.

Mese üzerinde yer alan beş *forum*un Theodosius Surları'nın yapımından önce tamamlandığına daha önce değinilmişti. Bunların dışında bir anayol kavşağı olan Philadelphion, Theodosius Surları'nın yapılmasından sonra, coğrafi olarak, Konstantinopolis'in merkezi olduğundan Mesomphalos (kentin göbeği) olarak anılmıştır. Bu noktada Mese biri kuzeybatıya, diğeri güneybatıya giden iki kola ayrılmakta, her iki yol kentin surlarındaki birer kapıdan geçerek kent dışına uzanmaktaydı [56]. Güneybatıya giden yol, üzerinde yer alan anıtsal meydanlardan da anlaşılacağı gibi, imparatorların tören yoluydu. Bu yolun suru kestiği noktada yer alan görkemli kapıya Altın Kapı deniliyordu [57]. İmparator bir savaşa giderken ve savaş dönüşü bu kapıdan geçerek kente giriyor, sonra Mese üzerindeki meydanlardan geçerek halkı selamlıyor ve Büyük Saray'a ulaşıyordu. Böylece başkent Roma'da gelenek olan, imparatorların savaş dönüşü düzenledikleri zafer alayı Konstantinopolis'te tekrarlanmış olmaktaydı. Ayrıca, imparatorluğun ileri gelenleri ve bütün senatörler burada karşılanır, ya da uğurlanırdı. Kapı beyaz mermerden yapılmıştı ve cilalı, parlak, bronz kapı kanatları takılmıştı, Altın Kapı adı buradan gelmektedir. Günümüzde, parlak kapı kanatları üzerinde bulunmasa da, mimari özellikleri hala görenlerde hayranlık uyandırmaktadır [58].

Thedosius dönemi kayıtlarında Konstantinopolis'in konut alanları Roma kentindeki kodlama kullanılarak yapılmış ve konutlar; yapı adası (*insula*), kiralık apartman dairesi, bahçeli villa / malikane (*domus*) ve avlulu az katlı konut olarak dört ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Kayıtlara göre kentteki bahçeli villa (*domus*) sayısı 4.388'dir ve bu sayı Roma'dakinin 2,5 katıdır. Bu durum kentteki konut alanlarından önemli bir kısmının bu tür kullanıma ayrıldığını göstermektedir [59]. Konstantinopolis'in yerleşim alanının nüfusunun arttığı 5.yüzyılda genişletilmesi, bu kullanımın devam etmesini sağlamak için yapılmış olmalıdır [60]. Başka bir deyişle merkezi yönetim, aldığı önlemlerle, yeni

---

56 Freely ve Çakmak 2004, s.23.
57 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.193.
58 Rice 1998, s.178-179.
59 Jones 1971, s.689; Hibbert 1987, s.59.
60 Tomlinson 1992, s.218.

kurulan kente toplumun en üst katmanını oluşturan varlıklı kesimin gelip yerleşmesini teşvik etmekteydi [61].

18. Yüzyılın ünlü Roma tarihçisi Gibbon bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştı: "Yüzyıldan az bir sürede Konstantinopolis Roma ile yarışır hale geldi. Roma'daki tüm soylu aileler, senato ve şövalye sınıfı ve onlara bağlı kişiler imparatorlarını izleyerek Marmara kıyılarına gelip yerleştiler. İtalya toprakları boşaldı, toprakları ekip biçecek çiftçi de kalmadı" [62]. Bu değerlendirme gerçeği yansıtıyor ise, bu göç sürecinin arkasındaki temel etmen, barbar saldırıları nedeniyle Roma kentindeki gündelik yaşamın ve İtalya topraklarının artık eskiden olduğu kadar güvenli olmamasıdır. Zenginlerin, canlarını ve taşınabilir servetlerini korumak için, temel geçim kaynakları olan topraklarını bile terk ederek, güvenli ve yaşam koşulları iyi bir kent olan Konstantinopolis'e gelip yerleştikleri düşünülebilir.

Güçlü Theodosius Surları, Roma'da olduğu gibi, Konstantinopolis'in yerleştiği 7 tepeyi kapsamaktaydı. Bu durum kentin imparatorluk başkenti olarak kuruluşunda sembolik açıdan büyük önem taşımaktaydı. Ayrıca, İmparator II.Theodosius Konstantinopolis'i, Roma'da olduğu gibi, 14 yönetim bölgesine ayırmıştı. Bu bölgelerden 13 tanesi surların içinde kalan alandaydı, 1 tanesi ise Haliç'in karşı yakasındaki Sykaia (Galata) idi [63].

Constantinus Surları ile Theodosius Surları arasında kalan alanda başlangıçta çok az yerleşme vardı. Yeni eklenen bu alanda ilk olarak manastırlar ve üç tane de çok büyük su sarnıcı yapıldı. Bu su depoları kentin dışında yer alan barajlar ve su kemerlerinden, kentin içinde de su hazneleri, sarnıçlar, su kontrol kuleleri ve kanallardan oluşan karmaşık bir hidrolik sistemin parçalarıydı ve sonraki yüzyılda hızla gelişen

---

61 II.Theodosius döneminin resmi kayıtlarına göre Konstantinopolis'te (5.yy ortalarında) 52 portiko, 8 kamu hamamı, 153 özel hamam, 14 kilise, 14 saray, 5 ambar, 8 su kemeri, 1 hipodrom, 2 tiyatro, 4 büyük toplantı salonu (Senato ve mahkeme için), 4388 bahçeli konut vardı (Hibbert 1987, s.59). Resmi kayıtlara nüfusun çoğunluğunun oturduğu apartman tipi konutlar ve gecekondular dahil edilmemiştir.

62 Gibbon 1987, Cilt 2, s.16-17.

63 Grabar 1967, s.310'un eki olan Harita 3; Sodini 2011, s.18

kentin su gereksinimi böyle karşılandı [64]. Kentin merkezine yakın noktalarda da büyük miktarlarda suyun uzun süre güvenle saklanabileceği yeraltı sarnıçları yapılmıştır. Bunlardan 30'dan fazlasının günümüzde yeri saptanmıştır. Bu sarnıçlardan en büyük ve en güzelleri Büyük Saray'ın ve Augustaion meydanının çevresinde inşa edilmiştir. Kente suyu taşıyan sukemerlerinden biri 4.yüzyıl ortalarından sonra İmparator Valens (364-378) tarafından inşa ettirilmiştir. Bu yüksek ve görkemli yapı, işlevini çok zaman önce yitirmiş olsa da, bugün hala anıt olarak ayaktadır [65].

Konstantinopolis'te nüfus artışının bir sonucu olarak II.Theodosius (408-450) döneminde inşa edilen surlar, kentin yerleşim alanının doğal sınırları olarak, Osmanlı dönemine kadar ve Osmanlı döneminde de işlevini korumuştur [66]. İmparator Constantinus'un hayal ettiği büyük ve görkemli başkent, onun ardılı olan imparatorların katkılarıyla gerçekleştirilmiş ve kent en geniş sınırlarına yaklaşık iki yüzyıl sonra ulaşmıştır [67]. Theodosius surlarının içinde kalan alan, İS 3.yüzyılın ikinci yarısında Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıkan kriz ve kargaşa döneminde, İmparator Aurelianus (İS 270-275) tarafından başkent Roma'nın merkezinin çevresine inşa ettirilen son surların içinde kalan alanla yaklaşık aynı büyüklüktedir [68] (Şekil 3.3). Diğer konularda olduğu gibi, Konstantinopolis'te yerleşim alanının büyüklüğü saptanırken, sur içindeki Aurelianus'un Roması örnek alınmış olmalıdır. Ancak, Konstantinopolis'in nüfusunun 500.000'e yaklaştığı 5.yüzyıl sonlarında barbarların saldırılarına uğrayan Roma'nın nüfusu bunun ancak onda biri kadardı

---

64 Freely ve Çakmak 2004, s.48.

65 Rice 1998, s.189.

66 II.Theodosius döneminde inşa edilen kara surları, Valens Su Kemeri gibi, uzun zaman önce işlevini yitirmiş olsa da, farklı dönemlerde gerçekleştirilen onarımlar sayesinde halen yerinde durmaktadır ve İstanbul kentinin Erken Bizans döneminden kalan az sayıdaki görkemli kültür yapılarından biridir.

67 Kuban 1996, s.28-29.

68 Gates 2003, s.361'de Şekil 22.1. Roma kentinin 18,5 kilometre uzunluğundaki 2.suru olan Aurelianus Suru 272-280 yılları arasında inşa edildi. Surların içindeki alan Benevolo 1995, s.25'te 1350 hektar, Morris 1974, s.44'de 1500 hektar olarak verilmektedir.

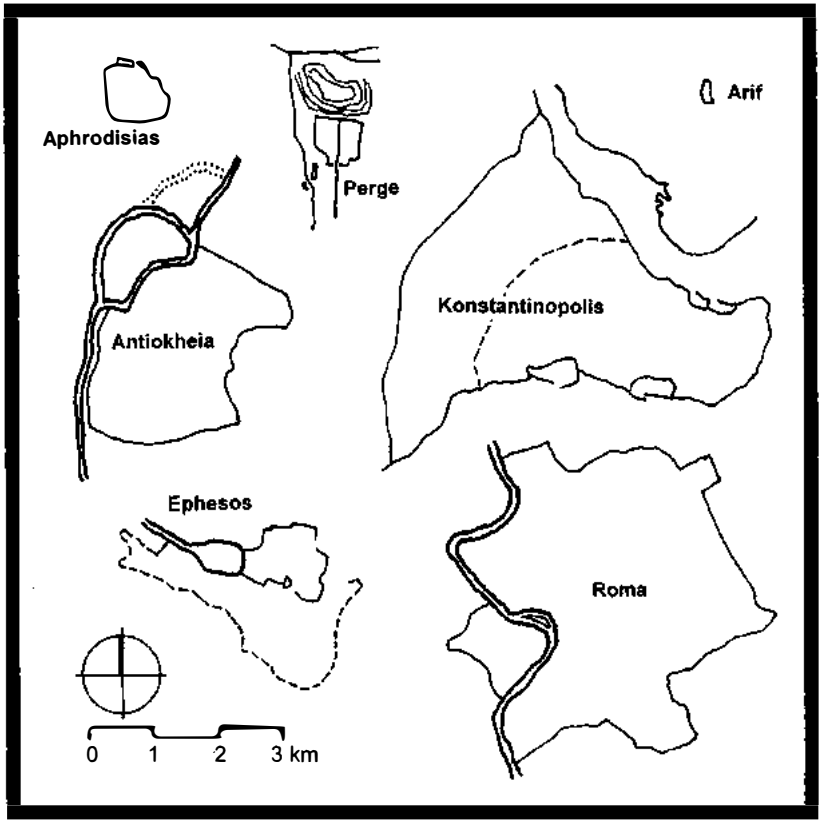

Şekil 3.3. Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak kurulan Konstantinopolis'in (İstanbul) yerleşim alanının bazı Roma dönemi kentleri ile karşılaştırılması
Kaynak: R.M. HARRISON (1986), Town and country in Late Roman Lycia, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Cilt, s.152-153'de Şekil 6 ve Şekil 7'den çizildi, Roma ve Perge eklendi.

[69]. Roma'da surların inşa edildiği 3.yüzyılın son çeyreğine göre çok daha az olan 5.yüzyıldaki kent nüfusunun olasılıkla tamamı, kente yapılan çeşitli saldırılar nedeniyle, surların içindeki alana çekilmiş olmalıdır. Konstantinopolis'te ise sur içindeki alanın nüfusunun 8.yüzyıl sonla-

69 Blainey 2005, s.154.

rına, 4.Haçlı Seferi'ne kadar yarım milyonun altına düşmediği, hatta 800.000'e kadar çıktığı düşünülmektedir [70].

Konstantinopolis'i düşman saldırılarına karşı güven altında tutmak için İmparator I.Anastasius (491-518) döneminde Trakya'da, kente 65 kilometre uzaklıkta, Karadeniz kıyısından Marmara Denizi kıyısına kadar uzanan, 45 kilometre uzunluğunda bir dış koruma duvarı inşa edildiği bilinmektedir [71]. 550 Yılındaki deprem sonrasında İmparator Justinianus (527-565) tarafından onartılan bu surun [72] caydırıcı bir etkisi olmalıdır.

Osmanlıların egemenliğine geçmeden önceki 11 yüzyıllık geçmişinde Konstantinopolis'in en görkemli dönemi, kurulduğu 330 yılından 6.yüzyıl ortalarına kadar süren dönemdir. Bu dönemde kentin gelişme hızını en iyi yansıtan ölçüt nüfusundaki artıştır. Kentin 5.yüzyılın ortalarında nüfusu yaklaşık 300.000 iken, yüzyılın sonunda bu sayı yarım milyona yaklaşmıştı. Justinianus'un saltanat döneminin ortalarında, 542 yılında ortaya çıkan veba salgını sonunda ise nüfus yarıya inmiştir [73].

Kent bir yanda anıtları, meydanları ve yapıları ile Roma'nın mirasçısı olduğunu vurgularken, öte yanda, zaman içinde inşa edilen kiliseler, manastırlar, bakımevleri ve Kilise'nin desteklediği diğer sosyal hizmetler ile bir "Hıristiyan kenti" kimliği kazanmıştı [74]. Konstantinopolis'teki kiliselerin sayısı artarken, manastırların sayısı da zaman içinde hızla artmıştı. Kayıtlara göre 448 yılında kentte 23 manastır varken bu sayı 518 yılında 53'e, 536 yılında ise 73'e çıkmıştı [75]. Konstantinopolis'te yüksek kira gelirlerine sahip olan bu manastırlardan örneğin birinin 3 bağı, sayısız bahçesi, 6 değirmeni ve 20 kadar konutu bulunmaktaydı [76]. Bu mülklerin kaç tanesinin kent surları içinde yer aldığı bilinmese

---

70 Jenkins 1967, s.79.

71 Sodini 2011, s.14'de Resim 1 ve s.16'da Resim 3'de bu surun yeri gösterilmiştir.

72 Koch 2007, s.267.

73 Kuban 1996, s.68.

74 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.191.

75 Müller-Wiener 2001, s.22.

76 Talbot 1999, s.174.

de, genel olarak 8.yüzyılda manastırların topraklarının bir bölümünü yitirdikleri kayıtlarda belirtildiğine göre [77], bunların bir kısmı kent dışında olmalıdır.

Kentin "Hıristiyan kenti" kimliği de "yönetim merkezi" kimliği gibi, kendi iç dinamikleri ile değil, dışsal etmenlerle ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, Konstantinopolis'in Hıristiyanlaşma ve imparatorluğun dinsel merkezi olma süreci, diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi, geniş kapsamlı bir kültürel dönüşüm sürecinin parçasıdır. Bu süreç bundan sonraki altbölümde geniş kapsamlı bir çözümleme yapılarak tekrar ele alınacağından, burada önemli bir ayrıntıya değinmekle yetinilecektir. Konstantinopolis'in hızla nüfus ve önem kazandığı dönemde kente tayin edilen başpiskopos, dinsel önder olarak, kısa sürede Roma'daki Papa'ya rakip olmuştu. Doğu ve batıdaki bu iki Kilise dil açısından birbirlerinden farklıydılar. Doğudaki Kilise Yunancayı, batıdaki ise Latinceyi kullanıyordu. Denizlerin rüzgarlı ve dalgalı olduğu mevsimlerde Roma'dan Konstantinopolis'e gitmek bir ayı aldığından, iki Kilise arasındaki bağlantı çoğu kez kopuyordu. Katolik ve Ortodoks olarak adlandırılan batı ve doğu Kiliseleri yüzyıllar içinde birbirinden ayrıldı, inanışları ve yapıları bütünüyle farklı hale geldi [78]. Bu çalışmanın ana teması "Anadolu kentleri" olduğundan, burada ele alınan Hıristiyan dünyası Ortodoks Kilisesinin kapsadığı alandır, yapılan çözümleme ve değerlendirmeler bu alana odaklanmıştır.

Anadolu'daki 5.yüzyıl Geç Roma dönemi kentleriyle karşılaştırıldığında Konstantinopolis onlardan çok daha büyük (Şekil 3.3) [79], dev boyutta bir kent olmasına karşın, kent öğeleri ve morfolojik özellikleri dikkate alındığında, o da çoğu Anadolu kenti gibi, Yunan kent-devletinden dönüştürülmüş bir Roma kentiydi [80]. Justinianus döneminde, 542 yılında başlayan büyük veba salgınına kadar yaklaşık yarım milyonluk nüfusuyla Konstantinopolis antik dünyanın son büyük kentiydi [81]. Bu tarihten sonra, tıpkı Roma gibi, Konstantinopolis de bir Orta-

---

77 Müller-Wiener 2001, s.23.

78 Blainey 2005, s.154.

79 Harrison 1986, Cilt 1, s.152-153'de Şekil 6 ve 7.

80 Kuban 1996, s.30.

81 Magdalino 2012, s.16.

çağ kenti niteliği kazanırken esas olarak Romalı kaldı [82]. Constantinus, Roma İmparatorluğu'nun uzun geçmişinde ilk Hıristiyan imparator olsa da, onun döneminde Konstantinopolis'in "Hıristiyan" kimliği oldukça geri planda kalmıştır. Constantinus döneminde kentte inşa edilen çok sayıda yapı arasında tek kilise yapısı kentin kuzey ucundaki bir tepede inşa edilen Havariler Kilisesi'dir ve imparatorun kendisi için yaptırılan bir anıt mezarla (*mausoleum*) bağlantılıdır [83].

Konstantinopolis'te inşa edilen ilk kiliselerin en önemlisi, eski Byzantium kentinin yerleşim alanında inşa edilmiş olan Aya İrini'dir. Kayıtlara göre bu kilise 337 yılında vardı ve bazilika formundaydı. Kente tayin edilen başpiskoposla ilgili tören orada yapılmıştı. Bu yapı Constantinus döneminden önce aynı yerde bulunan Eski Kilise'nin yerine inşa edilmişti. Constantinus dönemi yapısı 532 yılında Nika Ayaklanmasında yıkılınca, Justinianus (527-565) döneminde kubbeli bazilika olarak yeniden inşa edildi. Bugünkü yapı 740 yılındaki depremde zarar gören Justinianus dönemi yapısının temelleri üzerinde yeniden inşa edilmiş olan kilisedir [84]. Ayasofya'nın da benzer bir öyküsü vardır. Yapımına Constantinus döneminde Augustaion meydanının kuzey kenarında Büyük Kilise (Megale Ekklesia) olarak başlanan yapı oğlu II. Constantius tarafından tamamlanarak 360 yılında bir törenle kullanıma açılmıştı. Bu yapı 404 yılındaki depremde yıkılınca 415 yılında yenilenmişti. 532 Yılındaki Nika Ayaklanmasında tekrar yıkılan yapının yerine Justinianus tarafından, 532-537 yılları arasında kubbeli bazilika olarak Ayasofya (Büyük Kilise) inşa edilmiştir. Kubbesi 558 yılındaki depremde yıkılınca 563 yılında bir kısmı yeniden inşa edilen bu kilise 1453 yılında kent Osmanlıların egemenliği altına girdiğinde Ayasofya Camisi'ne dönüştürülmüştür [85], yapı halen müze olarak kullanılmaktadır. Bugün caminin güneyinde yer alan ve Ayasofya Meydanı olarak bilinen kamusal alan, Byzantium kentinin Agorası, Severus kentinin Tetrastoon'u [86], Constantinus kentinin Augustaion Meydanı olan, İstanbul'un

---

82 Magdalino 2012, s.22.
83 Kuban 1996, s.40; Müller-Wiener 2001, s.20.
84 Koch 2007, s.264-265.
85 Koch 2007, s.265.
86 Bayburtluoğlu 1982, s.60.

en eski kentsel mekanıdır [87] ve kentin sürekliliğinin simgesidir. Mimari özellikleri açısından bugünkü yapı ise, sonradan yapılan bazı ekler dışında temelde 6.yüzyıldaki yapıdır. 5.Yüzyılda çoktanrılı dinlere karşı çıkarılan yasalar Konstantinopolis'te katılıkla uygulanmıyordu. 6.Yüzyılda kentin *acropolis*indeki Apollon, Artemis ve Aphrodite'ye adanan tapınaklar hala ayakta durmaktaydı. Kentte inşa edilen büyük, bazilika planlı kiliseler ise Roma geleneğini sürdürmekteydiler [88].

Geç Roma / Erken Bizans döneminin son iki yüzyılında nüfusu yarım milyonun altına düşmeyen Konstantinopolis birçok farklı etnik grubun yan yana yaşadığı bir kentti. Bu etnik gruplar arasında Anadolu'dan Kapadokialılar, Phrygialılar, Yunanistan anakarasından ve adalardan gelen Yunanlar, Adriyatik kıyılarından gelen İlliryalılar, Gotlar, Keltler, Mısırlılar, Suriyeliler, Ermeniler ve Yahudiler bulunuyordu. Bütün bu gruplar Roma yurttaşı olarak bir arada yaşıyorlar ve Yunanca konuşuyorlardı. Kentin mahalleleri sosyal ve etnik açıdan tekdüze değildi, farklı mesleklerden ve sosyoekonomik konumdan insanlardan oluşmaktaydı. Bunun dışında kalan tek mahalle, Haliç'in kuzeyinde, batılı Latinlerin, ulusal ve dinsel açıdan farklı insanların oturduğu 13.Bölge idi [89].

Roma ile eşdeğer bir başkent olarak kurulduğundan, Konstantinopolis'in diğer Anadolu kentleriyle karşılaştırıldığında, imparatorların yakından ilgilendikleri, kendine özgü bir yönetim biçimi vardı. Kurulduğu dönemde Konstantinopolis'e ve Roma'ya, günümüzdeki belediye başkanlarının görevlerine benzer görevleri yerine getirmek üzere, birer konsül atanmaktaydı. Bu üst kademe görevliler başkentlerde düzenlenen tören ve eğlenceler için kendi kişisel bütçelerinden çok büyük harcamalar yapmak zorunda kaldıklarından İmparator Justinianus 541 yılında bu görevi kaldırarak yerine, hem Roma'ya hem de Konstantinopolis'e birer vali (*praefectus*) atadı. Konstantinopolis valisi 60 üst düzey saray görevlisi arasında 18. sırada yer alsa da, Konstantinopolis'teki önemi imparator kadar büyüktü. Sivil görevliler arasında, kentin babası olarak 1. sıradaydı ve bu durum ona bütün saray görevlileri arasında

87 Kuban 1996, s.42.
88 Kuban 1996, s.68.
89 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.194-195.

öncelik tanıyarak senatör olma yetkisi veriyordu. Vali askeri üniforma yerine toga giymesine izin verilen tek görevliydi. Kentin düzenini, yaşamın sürekliliğini, esnaf loncalarının denetlenmesini, kentin yeterince tahıl stokuna sahip olmasını, esnaf tarafından kullanılan tartı ve ölçülerin denetlenmesini sağlamak onun göreviydi. Bu işler için iki üst düzey yardımcısı vardı. Bunlardan biri mahkemelerden, diğeri yasa ve düzeni sağlamaktan sorumluydu. Valinin yasama işlerini denetlemesi ona büyük bir güç kazandırırken, o aynı zamanda da imparatorluğun en meşgul yöneticilerinden biriydi. İmparator tarafından çıkarılan bütün kararları imzalamak, imparatora sunulan bütün yasaların taslaklarını hazırlamak, bütün yasaların doğru bir biçimde uygulanmasını sağlamak onun sorumluluğundaydı. Konstantinopolis'te, oldukça erken bir tarihte, eski Roma yasalarını değiştirmek ya da kaldırmak üzere bir inceleme kurulu oluşturulmuştu. Vali bu kurulda da yer alıyordu. Yasaların yenilenmesi tümüyle imparatorların yetkisinde olsa da, bazıları sistemi çağdaşlaştırmak konusuyla diğerlerinden daha fazla ilgilenmişlerdir. II.Theodosius (408-450) yasaları yumuşatmak girişiminde bulunan ilk imparatordur. Görevde bulunduğu dönemde, 438 yılında I.Constantinus ve onun ardından tahta çıkan bütün imparatorların emirnamelerini bir *codex* haline getirdi, kendi adını verdiği tek bir kitapta topladı. Bu gelişme, yasaların karmaşıklığından ve yanlış yorumlanmasından kaynaklanan sorunların büyük ölçüde azalmasını sağlamıştı [90]. Bu konu Konstantinopolis gibi hızla büyüyen, kalabalıklaşan bir kentte yaşamın düzenlenmesi ve farklı kentsel örgütlenmelerin denetim altında tutulması açısından büyük önem taşımaktadır.

Geç Roma döneminde merkezi yönetim, dış ilişkilerde olduğu gibi, üretim ve ticareti kendi görevi saydığından, her türlü sorumluluğu üzerine almıştı. Ekonominin bu iki temel alanını düzenlemek amacıyla tekeller kurdu, dış alımı ve dış satımı denetledi, ücretleri, tüm malların alış ve satış fiyatlarını, tüm gümrük vergilerini ve harçları saptadı, uygulamayı denetledi. Konstantinopolis'in gıda gereksinimini karşılamayı devlet yüklenmişti ve bu sayede tüketim ve hizmet gereksinimi nüfusla oldukça dengeli bir düzeyde tutulabilmiştir. Bu dengeyi sağlayabilmek

---

90 Rice 1998, s.113-115.

için başkentteki üretim alanları loncalara bölünerek örgütlenmiştir. Kayıtlara göre başkentte en az 23 lonca vardı. Lonca örgütlenmesinde amaç lonca üyelerinin ya da halkın zenginleşmesi değil, devletin kentin ekonomisini daha kolay denetlemesini sağlamak, bunu yaparken de tüketim-üretim dengesini kurmak ve korumaktı. Ekmek, balık, et gibi temel gıda maddeleriyle ilgili loncalar daha sıkı denetlenmekteydi. Her lonca kendi başkanını seçer ve bu seçimin vali tarafından onaylanması gerekirdi. Her lonca kendi üyeleri için gerekli hammaddeyi topluca alır ve bunu üyelerine dağıtırdı. Üretimi tamamlanan mallar kentin önceden belirlenmiş bölgelerinde ya da yerel pazarların o ürün için ayrılmış bölümlerinde satışa sunulurdu. Bütün malların ticareti valinin saptadığı fiyattan yapıldığından, özellikle temel gıda maddelerinin fiyatları sabit tutulabiliyordu. Konstantinopolis'in kasaplarına varoşlardaki çiftçilerden et almalarına izin verilmezdi. Kente mallar satılmak üzere tüccar tarafından getirilir, aracıya yer verilmezdi [91].

Konstantinopolis'le ilgili 5.yüzyıl belgelerinde [92], iyi örgütlenmiş ve merkezi yönetim tarafından denetlenen, çok sayıda loncadan bahsedilirken, kentin yöneticisi tarafından hazırlanan listelerde en saygın mesleklerden başlayan bir sıralama yapılmaktadır. Listenin başında noterler, ondan sonra da dokuma işleri ile ilgili loncalar yer almaktadır. Dokumacılıkla ilgili loncaların en üst sırasında sarayın giysileri için ipekli kumaş dokuyan loncalar bulunmaktadır. Onları sırasıyla diğer ipek üreticileri, kuyumcular, parfümcüler, sabuncular, ekmekçiler ve diğer yiyecek üreticilerinin loncaları izlemektedir. Listenin en alt sıralarında ise dericilerin ve eğlence yeri işletenlerin loncaları yer almaktadır.

Konstantinopolis'teki üretim, ticaret, servis hizmetlerinin örgütlenmesinde ve kent içindeki dağılımında, loncalar üzerinden, merkezi yönetimin etkin rol oynadığı açıktır. Yazılı kaynaklarda lonca örgütlenmesinin varlık nedeni olarak kentlilerin gündelik yaşamında düzen ve uyumun sağlanması yazılmış olsa da, uygulamada nüfusla birlikte artan

---

91 Rice 1998, s.147-149.

92 *Notitia Urbis Constantinopolitanae* adıyla günümüze ulaşan belge, Theodosius Hanedanı'nın 379-450 yılları arasındaki yönetimi sırasında Konstantinopolis kentinin mekansal genişlemesinin ayrıntılı bir dökümünü yapmaya olanak vermektedir. Bu dönem kentin doruk noktasıdır (Magdalino 2012, s.23).

tüketimi, ya da talebi karşılayabilmek için loncalar, üretimde en yüksek düzeyi hedeflemişlerdi, merkezi yönetim de bunu sağlamak için loncalara sıkı bir denetim uygulamaktaydı. Yürürlükte bulunan kurallara göre bir loncaya kaydolan esnaf, başka bir loncaya geçemezdi. Amaçlanan düzen ve uyum imparatorluk rejiminin ayakta kalmasının temel koşulu olduğundan, devletin lonca sistemini desteklemesinin ardında, rekabeti sınırlamak, imparatora, saraya ve halka en iyi hizmeti götürmek, kar amacı gütmemek gibi mevcut düzeni korumaya yönelik etmenler vardır [93]. Diğer yanda başkentin kendisi, yarım milyona ulaşan nüfusuyla büyük bir pazardı. Buna ek olarak, Saray'ın her gün artan pahalı tüketim talepleri de kendi başına önemli bir pazar oluşturmuş olmalıdır.

Konstantinopolis'in kurulduğu 4.yüzyılda Saray'ın talebi olan lüks tüketim malları en çok Doğu'dan sağlanıyordu. Değerli taşlar Hindistan'dan ve İran'dan, ipekli kumaşlar Çin'den getiriliyordu ve bu mallar devlet tekeli olarak işlev görmekteydi. Özellikle ipek ve diğer pahalı malları işleyen işlikler kentte, Büyük Saray'ın çevresinde toplanmıştı. Buralarda çalışan zanaatkarın kurduğu loncalar imparatorluk loncaları olarak sınıflandırılmıştı ve diğer loncalardan önde gelmekteydi. Bu loncaların üyelerinin gerektiğinde başkentin surlarının belirli bir bölümünü savunma görevleri ve tören alaylarına katılma hakları vardı. İmparatorun giysilerinde kullanılan renk olan Erguvan Rengi Boyacılar Loncası imparatorluk loncalarının en eskisiydi. Bu lonca yalnızca imparatorun ve ailesinin kullandığı malları üretmekteydi. İmparatorluk ailesi için gerekli olmayan mallar imparator tarafından, devlet hazinesi yararına satılırdı. İpek böceğinin ülke dışına çıkarılması ve ipek dokuma yöntemi Çinliler tarafından yüzyıllar boyu gizli tutulduğundan, Romalılar için ipekli kumaşlar, baharat ya da değerli taşlardan çok daha değerliydi. Çin'de Han Hanedanı döneminde sınırlı miktarda ipeğin Batı'ya satılmasına izin verildiğinde, değerli balyaları Orta Asya'daki yükleme noktasından Konstantinopolis'e getirmek ortalama 230 gün alan uzun, yorucu ve tehlikeli bir yolculuk gerektirmekteydi. Sonunda ipeğin sırları çözüldükten sonra, 7.yüzyıldaki Arap saldırılarından önce,

---

93 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.195.

Anadolu'da ipek üretimi başta Konstantinopolis olmak üzere önemli doğu kentlerinde başlamıştır. Özellikle Büyük Saray'daki işliklere dokuma tezgahları konulduktan sonra burada çok nitelikli ipek üretilmiştir. Bu işlikler imparatorluk tekeli olarak çalışmaktayken daha sonra çevrede küçük işlikler de kurulmuştur. Konstantinopolis'te ipek üretimi en az 5 ayrı lonca tarafından yürütülmekte ve denetlenmekteydi. Bu loncalar ham ipeği üreten, ipeği eğiren, ipeği boyayan, ipeği kumaş olarak dokuyan ve ipekli giysi üreten zanaatkarın ayrı iş kolları olarak örgütlendiği loncalardı [94]. Bu durum kentteki ipek üretiminin oldukça ihtisaslaşmış bir alan olduğunu ve geniş bir pazar için üretim yapıldığını göstermektedir. Kayıtlardan elde edilen bilgiler ışığında, ipekli, yünlü ve keten kumaş dokumacılığı, maden işleme ve kuyumculuk alanlarının gelişmişlik düzeyi değerlendirildiğinde, Konstantinopolis'in, bir yönetim merkezi olmasının yanı sıra, önemli bir üretim ve ticaret merkezi olduğu görülmektedir. Aynı dönemde kente hizmet veren kuzeyde, Haliç kıyısında Neorion ve Prosphorion Limanları, güneyde Marmara kıyısında Theodosius ve Julianus (veya Sophia) Limanları olmak üzere toplam dört limanın varlığı da kentin ne kadar önemli bir ticaret merkezi olduğunun kanıtıdır [95].

Konstantinopolis'e ilişkin 5.yüzyıl belgelerinde hangi malın kentin neresinde satıldığını gösteren ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Örneğin, 5.yüzyıl başlarında kentte kesilmiş hayvan satışlarının yapıldığı et pazarlarının kentin iki yerinde yoğunlaştığı, bunlardan birinin Theodosius Forumu (Boğa Forumu) yakınlarında, diğerinin ise kuzeydeki Prosphorion Limanı yakınlarındaki ***macellum***larda toplandığı bu belgelerde yer almaktadır [96]. Aynı kayıtlarda kentin her yanına dağılmış, 20 tanesi kamusal, toplam 140 fırından bahsedilmektedir [97].

Konstantinopolis deprem bölgesinde kurulmuş bir kent olduğundan, kayıtlara göre 407, 417 ve 433 yıllarında meydana gelen depremlerde çok sayıda yapının hasar gördüğü, bazılarının yeniden inşa

---

94 Rice 1998, s.152-154.

95 Magdalino 2012, s.31.

96 Mango 2000, s.193-194.

97 Magdalino 2012, s.38; Sodini 2011, s.32 Resim 16'da Konstantinopolis'teki gıda depolarının, pazarların ve fırınların dağılımı gösterilmiştir.

edildiği anlaşılmaktadır. 6.Yüzyıla gelindiğinde, 526 yılında büyük bir halk katılımı olan Nika Ayaklanmasında ortaya çıkan yangınlar kentin önemli yapılarına büyük zarar verdi [98]. Ertesi yıl imparator olan I.Justinianus (527-565) döneminde kentteki çok sayıda eski yapı yıkılmış ve yeni binalar yapılmıştır. İmparator Augustaion meydanını 543-544 yıllarında yenileyerek buraya kendisinin normalden 3-4 kat daha büyük, bronzdan, atlı heykelinin yer aldığı bir sütun diktirmişti [99]. Tarihte "büyük" sıfatıyla anılan az sayıdaki imparatordan biri olan Justinianus'un kuşkusuz en büyük eseri, günümüze kadar birçok önemli depreme karşın hala ayakta duran kubbesiyle ünlü Ayasofya'dır [100].

Buraya kadar yapılan çözümleme gösteriyor ki, Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'in en önemli özelliği imparatorluğun siyasal, yönetsel, dinsel ve ekonomik yaşamının merkezi olmasıdır. Kent görece geç bir tarihte, İS 4.yüzyılda kurulmuş olmasına karşın, Roma dünyasının geleneksel başkenti Roma'yı ve kutsal kent Kudüs'ü geride bırakarak bu konumu elde etmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun yaklaşık 11 yüzyıl süren siyasal yaşamında ortaya çıkan farklı evreler Konstantinopolis'in mekansal evrimine de damgasını vurmuştur. Bu açıdan bakıldığında kentin birinci evresi, burada anlatıldığı gibi, kuruluşundan 6.yüzyılın sonuna kadar süren ve kent formunun temel niteliğini belirleyen evredir. Constantinus kendi yaşam süresi içinde, yeni kurduğu başkentte yönetim merkezinin yerine ve kentin mekansal gelişmesinin ana omurgasına karar vermiş ve 3. suru, Büyük Saray'ı, sütunlu cadde Mese'yi, özetle kent morfolojisinin temel öğelerini de inşa ettirmişti. Yeni yönetim merkezi olarak Konstantinopolis'in kentsel imgesi Constantinus'un ardılları olan imparatorlar tarafından 6.yüzyıl sonunda tamamlanmıştır [101]. Bir "İmparator kenti" olarak Konstantinopolis'in sahip olduğu temel nitelikler olan büyüklük, anıtsallık, güncel yaşamda sunduğu çeşitlilik, mekanda sahip olduğu etkin denetim gücünden, bu da imparatorun kentteki varlığından kaynaklanmaktadır.

---

98 Tomlinson 1992, s.217.
99 Koch 2007, 102.
100 Koch 2007, s.45.
101 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.189.

Constantinus yeni kurduğu başkente kendilerini davet ettiği halde, başlangıçta, başta Roma'daki Senatörler olmak üzere, batıdaki yönetici sınıftan kimse gelmeyince, Konstantinopolis'te kurulan yeni Senato'da görev alanlar ve üst sınıf bütünüyle Yunan kökenli Doğu'dan, çoğunluğu Anadolu'dan gelenlerden oluşmuştu. Böylece Roma Latin kökenli Batı'nın, Konstantinopolis ise Yunan kökenli Doğu'nun başkenti oldular [102]. Constantinus'un saltanatı, özellikle 324-337 yılları arası, Roma yönetiminde yeni bir hizmet bürokrasisinin kurulduğu dönemdir. Geç Roma İmparatorluğu'nun bürokratik bir devlet olduğu genel olarak kabul edilen bir görüştür. Burada "bürokratik" terimi, belirli etkinlik alanları olan, kıdem ve öncelik kurallarına göre terfi eden ücretli memurların görevlerine bağlılık duydukları ve belirli yönetim düzeylerinde, daha yüksek düzeylerde ne gibi siyasal karşılıklar olursa olsun, bir hizmet sürekliliğinin var olduğu bir yönetim biçimini anlatmaktadır. Bu bürokrasinin belirleyici özelliği evrak yığınlarıydı [103]. İyi eğitim görmüşlerin arasından atanan yüksek düzeydeki memurlar bu görevde ömür boyu kalamıyorlar ve devlet tarafından çalıştırıldıkları sürece Konstantinopolis'te olmaları isteniyor, topraklarının bulundukları yerlerde oturmalarına izin verilmiyordu. Maaşlarını yılbaşında topluca, bir kez, imparatorun elinden alan bu üst düzey memurlar emirleri de doğrudan ondan alıyorlardı [104].

Senatörlerin ve memurların maaşları yeni basılan bir altın para olan *solidus* (sağlam para) ile ödeniyordu [105]. Bir senatörün geliri yılda 120.000 altına kadar ulaşabiliyordu. 312 Yılında Constantinus'un Hıristiyanlığı kabul etmesiyle saraya bağlı çalışanların çoğu Hıristiyan olmuştu. Bu yeni yöneticiler arasında asker kökenli olanlar simgelerini de birlikte getirdiler, bu memurlar üniforma giyiyorlardı, asker kökenli yeni bir yönetici sınıf ortaya çıkmıştı [106]. Saraya hizmet eden me-

---

102 Schwertheim 2009, s.104.

103 Cornell ve Matthews 1988, s.199.

104 Rice 1998, s.125.

105 İmparator Justinianus ile İmparatoriçe Theodora'nın isimlerinin yazılı olduğu *solidus* 4,48 gram altından oluşuyordu. 72 *solidus* yarım kilo altın ağırlığındaydı (Prokopius 1990, s.17).

106 Brown 2000, s.14-15.

murlara da yüksek maaşlar ödeniyordu. Konstantinopolis'te bir saray görevlisinin yıllık geliri 1000 altın kadardı. Bir tüccarın yıllık gelirinin 200 altın ve bir köylünün yıllık gelirinin ancak 5 altın kadar olduğu dikkate alınırsa, saraya yakın memurların yaşam koşullarının oldukça yüksek olduğu düşünülebilir. Kayıtlara göre Konstantinopolis'te 5.yüzyılın ilk çeyreğinde 4.388 büyük konak (*domus*) ve 11 saray bulunması [107], başkentteki seçkin varlıklı ailelerin sayısının oldukça fazla olduğunu göstermektedir. Yeni seçkinler daha çok yerel ailelerden geliyorlardı, 4.yüzyılda birçok senatör Roma'yı hiç görmemişti. Onlara statü kazandıran imparatorun kendilerine verdiği görevler ve unvanlardı. Constantinus'un oğlu II.Constantius (337-361) döneminde piskoposlar ve bürokratlar da imparator sarayını merkez edinen yeni yönetici sınıfın üyeleri oldular [108]. Konstantinopolis piskoposunun imparatorla özel bir ilişkisi vardı, İmparator Sarayı ile Ayasofya arasında doğrudan bir bağlantı inşa edilmişti. Ayasofya'yı inşa ettiren, kubbesini tamir ettiren İmparator'du ve çok sayıda kilise görevlisinin ücretini de İmparator ödemekteydi. 7.Yüzyıl başlarında, Heraklius döneminde bile Ayasofya'da 500 din görevlisi ve 200 hizmet personeli olarak toplam 700 kişi çalışmaktaydı [109].

Justinianus döneminde Konstantinopolis'teki Büyük Saray, 20.000 çalışanı ile, yerleşik olduğu bölgede ekonomik bir uyarıcı olarak işlev görüyordu, yükselmek tutkusu olan birçok kişi için iş olanakları sağlıyordu [110]. Saraydaki memurların yandaşlarına, arkadaşlarına yarar ve ayrıcalık sağladıklarını gösteren çok sayıda mektup, resmi yazı ve benzeri belge vardır. İmparatorluk yasalarıyla katı bir biçimde tanımlanmış sosyal tabakalaşmaya dayalı olan Geç Roma toplumu, etkileri merkezi yönetimin sınırlarını aşan çıkar çevrelerinin etkili olduğu bir yapıya sa-

---

107 Konstantinopolis'teki zengin konaklarının 484'ü VI.Bölgede, 711'i VII.Bölgede, 639'u X.Bölgedeydi. Zenginlerden bir kısmı da çok katlı apartmanlarda oturmaktaydı (Sodini 2011, s.31. Aynı kaynakta saraylarla ilgili ayrıntılı bir açıklama da yer almaktadır).

108 Brown 2000, s.20-22 ve s.54.

109 Auzepy 2011, s.103 ve s.106

110 Konstantinopolis'te Constantinus'un yaptırdığı saray Nika Ayaklanmasında yıkılınca, Justinianus daha büyük bir saray inşa ettirdi (Hibbert 1987, s.61).

hipti. Bu çıkar çevreleri arasında 4.yüzyıldan sonra Kilise de yer almaktadır [111]. Aynı bağlamda, Doğu'nun toprak sahibi ailelerinin bireylerinden oluşan Konstantinopolis Senatosu, Roma Senatosu kadar güçlü olmasa da, Saray ile her zaman iç içeydi [112]. İmparator ile toprak sahibi seçkinler ve yeni kurulan Senato arasında yakın bir ilişki kurulmuştu. Kilise de devlete bağlıydı ve imparatorluk yönetimini destekliyordu [113].

İmparator I.Theodosius 395 yılında öldüğünde Geç Roma İmparatorluğu iki oğlu arasında ikiye bölündü. Bundan sonra Batı Roma ve Doğu Roma İmparatorlukları farklı biçimde yönetildiler. Batı'da egemenliği sonuna kadar kullanan ve yönetimi biçimlendiren komutanlardı. Doğu'da ise görevde bulunanlar daha çok sivillerdi, askerlerin etkisi daha azdı. Batı'da aristokratlardan oluşan sınıf Doğu'da yoktu. Aristokratlar kendi çıkarlarını gözetirken Doğu'nun bürokratları devlete hizmet ediyorlardı, istikrarlı bir yönetim vardı. Ayrıca Doğu, Batı'nın çektiği sıkıntıları çekmemişti, sınırlardaki düşman saldırıları zarar verdiyse de toprak kaybı olmamıştı ve ekonomi düzenli işliyordu. Bu nedenle de Doğu, Batı'dan daha zengindi. Doğu'daki yöneticilerin çoğunluğu orta sınıf, meslekten yetişme memurlardı, rüşvet, kayırma ve benzeri yolsuzluklar olsa da tarımsal ve tarım dışı üretimden vergi yoluyla toplanan gelir Batı'ya göre daha fazlaydı. Bunlara başka etkenler de eklenince, kendi aralarında fazla sorunlar yaşamayan siviller tarafından yönetilen Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu Antik dönemi izleyen Orta Çağ boyunca varlığını sürdürdü, Batı Roma İmparatorluğu ise dağılıp gitti [114]. Bu süreçte Doğu Roma İmparatorluğu'nun yönetim merkezi Konstantinopolis'in önemli bir rolü vardır. İmparatorun oturduğu Saray'ın orada bulunması nedeniyle imparatorluğun yöne-

---

111 Justinianus döneminde Konstantinopolis ve yakın çevresinde 25 kilise kayıtlıdır (Hibbert 1987, s.62).

112 Cornell ve Matthews 1988, s.201.

113 Grant 2000, s.59.

114 Grant 2000, s.47-50. Bu çalışmada "Orta Çağ" sözcüğü, genel olarak tarih yazınında kullanıldığı gibi, 476 veya 495 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle başlayarak 1453 yılında Osmanlıların Konstantinopolis'i/İstanbul'u fethetmesiyle ya da 1492 yılında Amerika kıtasının keşfiyle sona eren zaman dilimi için kullanılmıştır.

tim, üretim ve ticaret merkezi olmasına ek olarak, Doğu Kilisesi'nin de merkezi olan Konstantinopolis/İstanbul "evrensel kutsal kent" (*oikoumenopolis*) kimliğiyle hızla toplumsal merkez konumuna geldi [115] ve bu farklı nitelikleriyle, çokuluslu sosyokültürel yapısıyla günümüze kadar uzanan uzun ve parlak bir yaşam süreci oldu. Bu bölümde incelediğimiz dönem açısından ise Konstantinopolis'in temel politik rolü, Antik dünya ile Hıristiyan Ortaçağ dünyası arasında sürekliliği olan bir bağ oluşturmasıdır [116].

B. Doğu Roma İle Batı Roma'nın Yol Ayrımında Manastır Sisteminin Gelişimi ve Anadolu'nun Hıristiyanlaşma Süreci

Bu bölümde ele alınan İS 400-650 yılları arasındaki dönem Avrupa'nın birçok bölgesinde antik Roma dünyasının Ortaçağ dünyasına doğru değiştiği dönemdir. Bu dönem bazı tarihçiler tarafından Karanlık Çağ ya da Göçler Çağı olarak da nitelendirilmektedir. Bunun nedeni, gündelik yaşamın ve kentlerin görünümünün tümden değişmiş olmasıdır. Batı'daki bölgelerde bu değişim süreci içinde kentler küçülmüş, nüfusları azalmış veya tümden dağılmış, kamuya ait anıtsal yapılar terkedilmiş veya kullanılamaz hale gelmiş, görkemli tapınakların yerini kiliseler almıştı. İmparatorluğun batısındaki kentlerin çok azı nüfusunu ve kent niteliğini, toprak sahipleri, tüccar ve dükkan sahipleri, topraksız, kalifiye olmayan işçiler, mevsimlik işçiler, dilenciler gibi farklı sosyal grupların varlığı ile koruyabilmişlerdir. Kırsal alanda da durum farklı değildir, kent ile kırsalı birlikte yükselmişler, parlamışlar ve birlikte çökmüşlerdir [117]. Batı Roma İmparatorluğu, diğer etmenlerin yanı sıra, Hunların, Germenlerin ve Vandalların istilalarıyla 5.yüzyılda sona ermişti. İmparator 476 yılında Roma dışına çıkarıldığında bazı tarihçilere göre Batı Roma İmparatorluğu bir Germen Krallığı'na dönüşmüş ve yaklaşık bin yıldır antik çağ dünyasını bir arada tutan Roma kültürü sona ermişti [118]. Böylece Avrupa tarihinde İlkçağ kapanmış, toplumun

---

115 "*Oikoumenos*" sözcüğü Bizans İmparatorluğu'nun üzerinde egemenlik kurduğu yeryüzünün tamamı anlamında kullanılmaktaydı (Kaplan 2001, s.168).

116 Runciman 1967, s.364.

117 Liebeschuetz 2007, s.1, s.5. ve s.7-8.

118 Grant 2000, s.29 ve s.35-36.

çekirdeğini oluşturan orta sınıf yoksullaşmış, sınıflar arasındaki fark çok büyümüş, güvensizlik ve uyumsuzluk artmış, Batı imparatorlarının ve ordunun güçsüzleşmesine koşut olarak Kilise'nin güçlendiği ve toplum yaşamına egemen olduğu Ortaçağ başlamıştı [119].

Batıdaki bölgelerde geç 4.yüzyıldan sonra, özellikle de barbarların istilası olarak nitelendirilen saldırıların ve göçerlerin bu bölgelere yerleşmelerinin sonucunda yaşanan değişim süreci, Balkanlar'daki topraklar dışında, Doğu'da 7.yüzyıldaki Arap istilalarına kadar yaşanmadı. Bu nedenledir ki, bazı tarihçiler tarafından, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'ı içine alan Doğu Akdeniz'de 7.yüzyılın başları, Perslerin ve Araplaın saldırılarıyla antik çağ kentler düzeninin bozulması, bazı kentlerin dağılması ve bir daha da eski düzenlerine kavuşamamaları nedeniyle İlk Çağ'ın sonu, Orta Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilir [120]. Bu tarihten sonra Doğu'da yaşanan politik, sosyokültürel ve mekansal süreçlerde, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır arasında önemli farklar ortaya çıkmıştır. Bu altbölümde, Anadolu merkezli bir çözümleme yapılacak, bir geçiş bölgesi olarak Güneydoğu Anadolu-Kuzey Suriye ve bu alt bölgenin önemli kenti Antiokheia'nın (Antakya) geçirdiği değişim süreci üzerinden, ortaya çıkabilecek bazı eksiklikler giderilmeye çalışılacaktır.

Daha önce değinildiği gibi, Roma İmparatorluğu'nda 3.yüzyılın ikinci yarısında yaşanan kriz dönemi koşullarında İmparator Diocletianus (284-305) devlet yönetiminde geniş kapsamlı bir reform sürecine girişmiş ve bütün sistemi yeniden düzenlemişti. Onun bu girişimi İmparator Constantinus (306-337) tarafından geliştirilip tamamlandı, böylece Geç Roma / Erken Bizans dönemini kapsayan 300 yılın başlangıç noktası olarak yeni bir yönetim düzeni ortaya çıktı. Bu yeni düzeninin en önemli özellikleri devletin merkezileştirilmesi ve bürokratlaştırılmasıdır. Yapılan düzenlemelerle sivil ve asker, merkez ve eyalet yönetimlerinin yetkileri, birbirlerine karşı sınırlandırılmıştır. Yönetim alanları, tek tek, kademeli bir düzene uygun olarak örgütlenmiş ve bütün yetkiler devleti merkezden yöneten imparatorun şahsında toplanmıştır. Bu bağlamda, büyük eyaletler bölünerek eyaletlerin sa-

---

119 Grant 2000, s.36.

120 Foss 1977, s.69.

yısı Diocletianus döneminde 100'e, 5.yüzyılda ise 120'ye çıkarılmıştır. Yapılan bu yeni uygulama ile, eyaletlerin büyüklükleri dengelenmeye, daha kolay yönetilebilecek boyutlara indirgenmeye çalışılmıştır. Bu süreçte ilk kez Roma dünyasının kalbi olan İtalya da eyaletlere bölünerek vergiye bağlandı. Yeni düzenlemede bütün eyaletlerin yönetimi, tek yetkili ve mutlak güç olarak, imparatorun elindeydi. Bundan başka devlet arazisi önce 12, 4.yüzyılın sonlarına doğru 14 *diocese*ye ayrıldı, eyaletler bu yeni merkezlere bağlandı (Şekil 3.4). Constantinus tarafından *praefectura* (genel valilik) adı verilen üçüncü bir yönetim katmanı daha oluşturularak *diocese*ler de bunlara bağlandı. Böylelikle her bir *praefectura*, birçok eyaleti içine alan, çok geniş bir alanı yönetiyordu ve bunların yöneticileri doğrudan imparatora bağlıydı, emirleri ondan alıyorlardı. Anadolu'nun içinde yer aldığı *praefectura praetorio per Orientem* (Oriens Genel Valiliği), Libya ve Doğu Akdeniz'dekilerle birlikte yaklaşık 50 eyaleti kapsayan çok büyük bir yönetim birimiydi (Şekil 3.5). Bu üst düzeyde merkeziyetçi ve kademelenmiş yönetim sisteminin en önemli özelliği asker ve sivil erkin ilke bakımından birbirinden ayrılmış olmasıdır [121]. Geleneksel Roma yönetiminde bir eyalet valisi aynı zamanda o yerin ordu komutanı iken [122], olasılıkla 4.yüzyıl başlarında, yönetim sisteminde yapılan değişiklikten sonra her eyaletin sivil yönetimi valiye, askeri yönetimi ise bir veya birden fazla eyalete birden kumanda eden asker bir yöneticiye verilmişti. İmparator tarafından atanan en üst kademedeki yöneticilerin çok geniş yetkilere sahip, buna koşut olarak çok çeşitli görevleri olan kişiler olduğunu Konstantinopolis valisi örneğinde daha önce görmüştük. Uygulamada bu yönetim sisteminin işlemesi için çok geniş bir memur kadrosu gerektiği açıktır. Geç İmparatorluk döneminde devletten maaş alan memurların sayısının çok arttığı, 4.yüzyılda yaklaşık 30.000-35.000 kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir. Bu sayı Erken İmparatorluk dönemi memur sayısının 100 katı kadardır [123]. Devletin yüksek ücretler ödediği bu görevler için ortaya çıkan rekabet nedeniyle, makamların alınıp satılması rüşvet mekanizmasını da yaygınlaştırmıştı [124].

---

121 Ostrogorsky 1999, s.24-32.

122 Freeman 2005, s.555.

123 Kelly 1999, s.191'de 48 no.lu dipnot; Freeman 2005, s.585.

124 Freeman 2005, s.585.

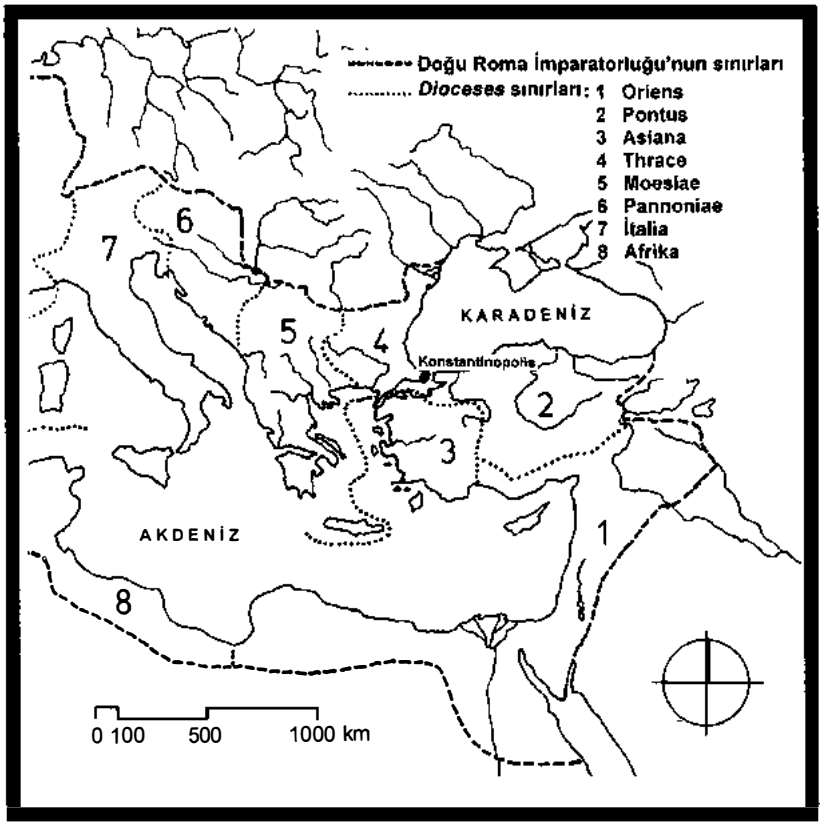

Şekil 3.4. İS 3.Yüzyıl sonlarında Doğu Akdeniz'i kapsayan *diocese*sin sınırları ve isimleri

Kaynak: M. POSDAN ve E. MILLER (der.,1987), *The Cambridge Economic History of Europe, Vol.II: Trade and Industry in the Middle Ages*, s.72-73'de Şekil 1.

Roma İmparatorluğu'nun yönetim sisteminde İS 3.yüzyılın sonlarında başlayıp 4.yüzyılda da devam eden yapısal reformları yönlendiren, Geç Roma / Erken Bizans yönetiminin ana çizgisini belirleyen üç ana kaynağın Roma devlet anlayışı, Helen kültürü ve Hıristiyanlık inanışı olduğunu vurgulamak gerekir. 4.Yüzyıl Roma toplum yapısı Helen kültürü ve Hıristiyan dininin Roma yönetim sistemiyle bireşimi sonunda ortaya çıkmıştır. Bu yeni bireşim Roma İmparatorluğu'nun ağırlık

Şekil 3.5. İS 6.Yüzyıl ortalarında Oriens Genel Valiliği'nin (*Praefectura Praetorio per Orientem*) yönetim alanı içine giren eyaletler

Kaynak: J. HALDON (2007), *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.66'da Harita 31'den çizildi.

merkezinin 3.yüzyıl krizi nedeniyle doğuya kaydırılarak, yeni başkent Konstantinopolis'in Marmara Denizi kıyısındaki küçük bir yarımada üzerinde kurulmasıyla ve İmperium Romanum'un Hıristiyanlaştırılmasıyla yaşama geçirilmiştir [125]. İmparator Constantinus'un İS 313 yılında yayımladığı Milano Fermanı ile Hıristiyanlık dahil olmak üzere bütün mezheplerin faaliyetlerine izin verilmesi Roma toplumunun Hıristiyan-

125 Ostrogorsky 1999, s.25.

laşması yönünde atılmış çok önemli bir adımdır. Bu belge 3.yüzyıl ile erken 4.yüzyılda en geniş boyuta ulaşan Hıristiyan kıyımına son verilip Hıristiyanlığın serbest bırakılması anlamına gelmekteydi [126]. İmparator Constantinus ve ailesi Hıristiyan olduktan sonra, ilk büyük Hıristiyan yapılarının inşa edilmesine büyük miktarlarda parasal destek de sağladılar [127] Bu tarihten sonra Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu topraklarında yayılması daha kolay ve hızlı oldu. Hıristiyan olan imparatorlar ve saray görevlilerinin de katkılarıyla halk yeni dini kabullenmekteki korkuyu yendi ve Hıristiyan Kilisesi İS 3.yüzyıldaki çıkışını 4.yüzyılda arttırarak sürdürdü. Mısır, Suriye ve Anadolu bu süreçte öncü bir rol üstlendi. Özellikle Antiokheia'daki (Antakya) kilise, İskenderiye'deki kilise ile birlikte, Hıristiyan dünyasının en önde gelen kilisesiydi ve kentteki Aziz Petrus Kilisesi ilk kilise olma özelliğini taşımaktadır [128]. Buna ek olarak, Hıristiyan teriminin ilk kez Antiokheia'da kullanıldığı bilinmektedir [129].

Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlaşması konusunda, İmparator I.Theodosius 391 yılında çıkardığı bir fermanla son noktayı koymuş, Yunan-Roma kültlerini yasaklayarak Hıristiyanlığı Roma devletinin resmi dini konumuna getirmiştir. Tarihte "büyük" sıfatıyla anılan az sayıdaki yöneticiden biri olan I.Theodosius (379-395), batıda Gotların ve diğer kavimlerin, doğuda da Sasanilerin baskılarına karşı imparatorluğun bütünlüğünü korumaya, Roma İmparatorluğu'nu ayakta tutmaya çalışsa da, uygulamada imparatorluk Doğu ve Batı olarak iki farklı merkezden yönetilmekteydi. İmparator 395 yılında, ölümünden önce, imparatorluğun topraklarını resmen ikiye ayırarak Batı'nın yönetimini oğlu Honorius'a (395-423), Doğu'nun yönetimini de diğer oğlu Arkadius'a (395-408) bıraktı. Ancak, yeni imparatorların ikisi de çocuk yaşta olduklarından devletin yönetimi üst düzey saray yöneticilerinin eline geçti, Doğu ve Batı birbirinden çok farklı biçimde yönetildi. Böylece, uygulamada daha 395 yılında Büyük Roma İmparatorluğu bütünlüğünü kaybederek parçalanmış oldu [130].

---

126 Freeman 2005, s.577.
127 Freeman 2005, s.580.
128 Tekin 2007, s.202.
129 Freeman 2005, s.564-565.
130 Tekin 2007, s.202.

Zaman içinde Doğu ile Batı arasındaki ilişkiler giderek kötüleşti. Bunun bir nedeni dışsal etmenlerin içerde yarattığı sorunlardır. İmparator Constantinus 337 yılında öldüğünde Roma İmparatorluğu'nun ne doğusu ne de batısı güven altındaydı. Orta Asya'nın steplerinden güneye inen savaşçı Hunlar 370 yılında Ukrayna'daki Don nehrine ulaştılar, sonraki 20 yıl içinde de Kuzey Karadeniz kıyılarına yerleştiler. Batı Roma İmparatorluğu'nun askeri gücü onlara karşı koyamadı, İtalya'ya kolayca girdiler ve Roma kentinin kapılarına dayandılar. Kent 410 yılında ve 455 yılında olmak üzere iki kez yakılıp yıkıldı. Halk canını kurtarmak için kentten kaçmaya çalışıyor ve Roma'nın nüfusu hızla azalıyordu [131]. Bu süreçte Doğu'nun, Batı'nın çöküşünü önlemeye yönelik hiçbir yardımda bulunmaması dikkat çekicidir. İmparatorluğun geleneksel başkenti Roma, tarih yazınında barbarlar olarak nitelendirilen, göçer savaşçılar tarafından yakılıp yıkılırken, o dönemde Doğu Roma İmparatoru olan II.Theodosius (408-450), Batı'ya yardım etmese de, bundan ders almış olmalı ki, önceki altbölümde görüldüğü gibi, İtalya'dan ve Balkanlar'dan göçen Romalıları barındırmak için kendi başkenti Konstantinopolis'i genişletmiş ve o dönemin en ileri teknolojisini kullanarak inşa edilen 4. ve en güçlü surlarla güven altına almıştı (Şekil 3.1).

Doğu'da tek düşman olan güçlü Sasanilerle ilişkilerde Doğu Roma İmparatorları, göçebelere karşı kendilerine yardım edebilecek güçlü bir Pers ülkesinin olmasını istiyorlardı. Bu nedenle iki ülke de 150 yıl süren önemli bir barış dönemini yeğlediler ve 406 yılındaki son savaştan sonra Justinianus (527-565) döneminin sonlarına kadar Doğu Roma'nın doğu sınırında önemli bir sorun yaşanmadı, sınır çizgisi değişmedi [132] (Şekil 3.6 ve Şekil 3.7).

Karadeniz'in kuzey kıyılarına yerleşen Hunlarla ilişkilerde ise Doğu Roma imparatorları savaşmak yerine büyük paralar ödeyerek anlaşmak yolunu izlediler. Hunların en güçlü olduğu dönem Atilla'nın (433-453) yönetimindeki dönemdir. Atilla, Hun boylarını 445 yılında bir federasyon halinde birleştirdiğinde Romalılar için ölümcül bir tehlike

---

131 Blainey 2005, s.151.

132 McEvedy 1976, s.16-21.

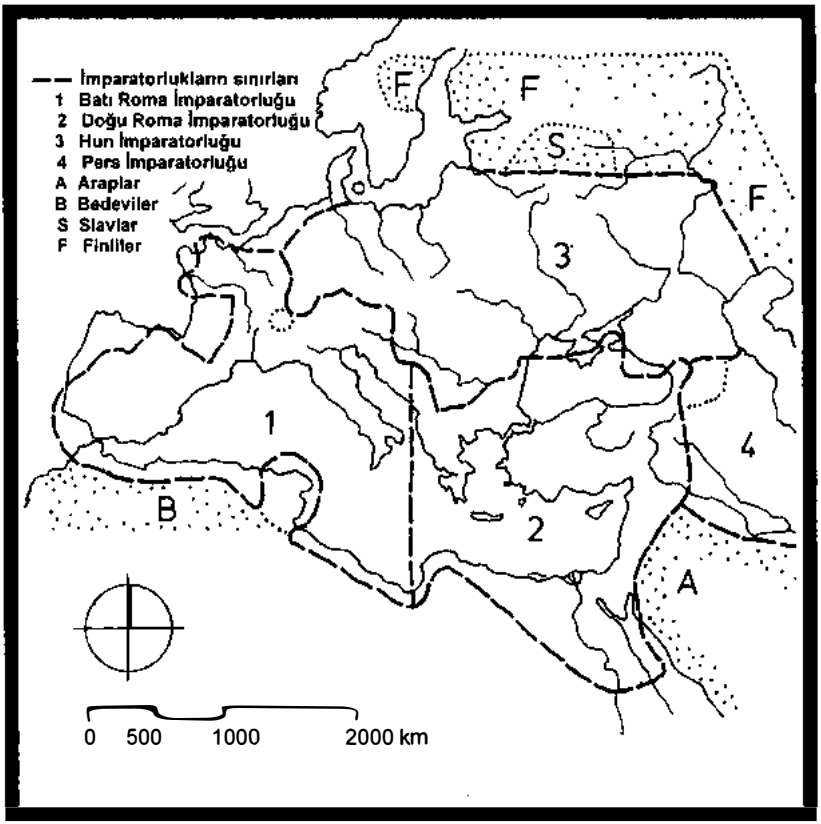

Şekil 3.6. İS 450 Yıllarında Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu ile kuzey komşuları Hun İmparatorluğu'nun sınırları

Kaynak: C. McEVEDY (1976), *The Penguin Atlas of Medieval History,* Harmondsworth: Penguin Books, s.21'den çizildi.

haline gelmişti (Şekil 3.6). Bu dönemin önemli bir özelliği Gotlar, Vandallar, Franklar, Bulgarlar gibi göçerler tarafından kurulan devletlerin kendi aralarında önemli bir güç mücadelesi yaşamış olmalarıdır. Batı Roma imparatorları zaman zaman diğer kavimlerin saldırılarına karşı Hunlar ile işbirliği de yaptılar. Buna karşın imparatorluk toprağı olan birçok bölge talan edildi ve göçer kavimler tarafından ele geçirildi. Batı Roma İmparatorluğu'na son veren Germenlerin baskısı oldu. 455 Yı-

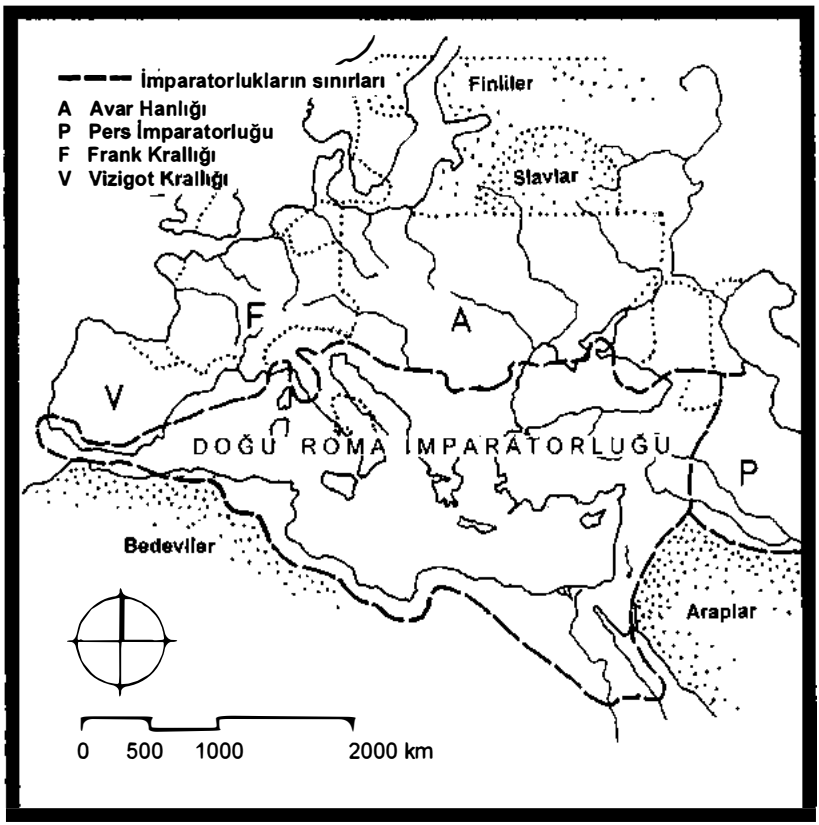

Şekil 3.7. Doğu Roma / Erken Bizans İmparatorlugu'nun 6.yüzyıl sonlarındaki yaklaşık sınırları (İmparatorluğun doğu sınırları 406-600 yılları arasında değişmedi)

Kaynak: C. McEVEDY (1976), *The Penguin Atlas of Medieval History*, Harmondsworth: Penguin Books, S.38'den çizildi.

lından sonra Vandallar Roma'yı işgal etti, 476 yılında da imparatorluk sembolleri Konstantinopolis'e gönderilerek Batı Roma İmparatorluğu resmen sona erdi [133].

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olan etmenlerin başında Gotlar, Vizigotlar, Hunlar gibi göçer kavimlerin saldırıları varsa

---

133 Chaliand 2001, s.86-90.

da, insan gücünün eksikliği ve Senato üyesi büyük toprak sahiplerinin kendi paylarına düşen mali yükümlülükleri yerine getirmemesi de alınan yenilgilerde önemli olmuştu [134]. Batı, Doğu kadar zengin değildi, vergiler düzenli olarak toplanmıyor, işgücü yetersizliği nedeniyle topraklar düzenli olarak işlenmiyordu. Topraktan alınan vergi bir çiftçinin toplam ürününün üçte birinden fazla olabiliyordu. İmparatorlar zaman zaman bu durumu yeniden düzenlemek gereğini duydularsa da uygulamada zenginler daha zengin, fakirler daha fakir oldu, yükümlülükler eşit dağıtılamadı, Roma dünyasını ayakta tutan kültürlü ve çekirdek orta sınıf yok oldu ve bu değişim süreci Batı Roma dünyasının sonunu getirdi. Doğu'da ise ticaretin gelişmesiyle küçük kentlerin çoğalması daha sürekli ve eşitlikçi bir toplum yapısı oluşturmuştu. Kentli seçkinler Doğu'daki yönetim için iyi eğitilmiş ve titiz çalışan memurları sağlayan bir kaynaktı. Doğu'da Batı'ya göre daha eski ve daha zengin kentler vardı ve memurların yanı sıra, geniş ve önemli bir orta sınıf hala varlığını sürdürmekteydi [135].

476 Yılında Batı Roma düştükten sonra Doğu tek Roma İmparatorluğu olarak yoluna devam etti. Yönetim yapısı olarak Doğu Roma toprakları, iki genel valiliğe ayrılmış, 64 vilayetten oluşuyordu [136] (Şekil 3.5). Daha 469 yılında Hunların bir bölümü başkent Konstantinopolis'e doğru yürüdülerse de Trakya'da Roma askerleri tarafından durduruldular [137]. Konstantinopolis'in stratejik konumunun ve güçlü surlarının dış saldırılara karşı kenti savunmada önemli bir etken olduğunu vurgulamak gerekir. 5.Yüzyılın bu kargaşa ortamından kent olumlu yönde etkilenmiş, nüfusu yüzyılın sonlarında yarım milyona ulaşmış, Akdeniz dünyasının en önemli ve kalabalık kenti haline gelmişti. Roma İmparatorluğu'nun geleneksel başkenti Roma ise, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne koşut olarak, nüfus kaybetmiş, alan olarak küçülerek surların içine çekilmiş ve barbarların yönetimi altına girmişti.

Siyasal ilişkilerde bu değişimler yaşanırken Hıristiyan Kilisesi hem Batı'da, hem de Doğu'da, toplumun bütün kesimlerinde, yerini gi-

---

134 Cornell ve Matthews 1988, s.213.
135 Grant 2000, s.33,35 ve 39-40.
136 Diehl 2006, s.28
137 Chaliand 2001, s.90.

derek güçlendirmekteydi, ancak Doğu'daki Ortodoks Kilisesi ile Batı'daki Katolik Kilisesi farklı yönler izlediler. Batıda mutlak hakim olan imparatorun nüfuzundan kurtulmaya çalışan Papalık karşısında Doğu Kilisesi bir "devlet kilisesi" oldu. Büyük ruhani meclisler doğuda toplandı, büyük din ayrılıkları doğuda ortaya çıktı. Doğu Kilisesi gittikçe Roma'dan ayrılma eğilimi içine girdi [138]. Araştırmaların sonuçları bu süreçte kırsal alandaki ve kentlerdeki manastırların önemli bir rolü olduğunu göstermektedir.

Hıristiyanlığın erken dönemlerinden başlayarak, en geç 260 yıllarından sonra, münzevi hayatı benimseyen gezgin keşişler ortaya çıkmıştı. Kendilerine özgü bir düzen kuran keşişlerin önderleri Mısır'da, bugünkü Kahire kenti yakınlarında, en geç 4.yüzyılda çilehaneler inşa etmişlerdi. Bu yaşam biçimi 6. ve 7.yüzyıllarda yaygınlaşarak çok büyük sayıda münzeviyi barındırmıştır. Yaklaşık 100 kilometre karelik bir alanda bugüne kadar 1.500'den fazla keşişhane saptanmıştır. Bunların yanında, belirli zamanlarda dinsel ayinlerin yapıldığı kiliseler inşa edilmiştir [139].

"Manastır" sözcüğü Yunanca tek başına yaşamak eyleminden türemiştir. İlk keşişler tek başlarına yaşayan birer münzeviydiler. Orta Doğu'da, olasılıkla Roma İmparatoru Decius (İS 249-251) döneminde, baskılardan kaçan dindar Hıristiyanlar Mısır çöllerindeki dağlara çekilip tek başlarına bir mağarada yaşamaya başlamışlardı. Onlara inananlar ile bir topluluk oluşturan bu keşişlerin sayısı, çevrelerindeki Hıristiyanların hoşgörüsüyle zaman içinde giderek arttı. İS 4.yüzyılda çöle sığınan ve *larva* adı verilen bu toplulukların sayısı çok artmış olmalı ki, bir dönem kamusal görevlerinden kaçmak için manastırlara sığınan keşişlerin buralardan çıkarılmaları için imparator emir vermişti. Larvalarda yaşayan münzevilerle keşişlerin yanı sıra İS 4.yüzyıl başlarında Yukarı Mısır'da, adını Yunanca "ortak yaşam"dan alan bir tarikat manastırı ortaya çıktı. Çok örgütlü bir yapı göstererek gelişen bu manastır sistemi, sonraları Akdeniz çevresinde gelişen bütün manastırların modeli oldu [140]. Bu

---

138 Diehl 2006, s.27.

139 Koch 2007, s.92-93.

140 Talbot 1999, s.163-165.

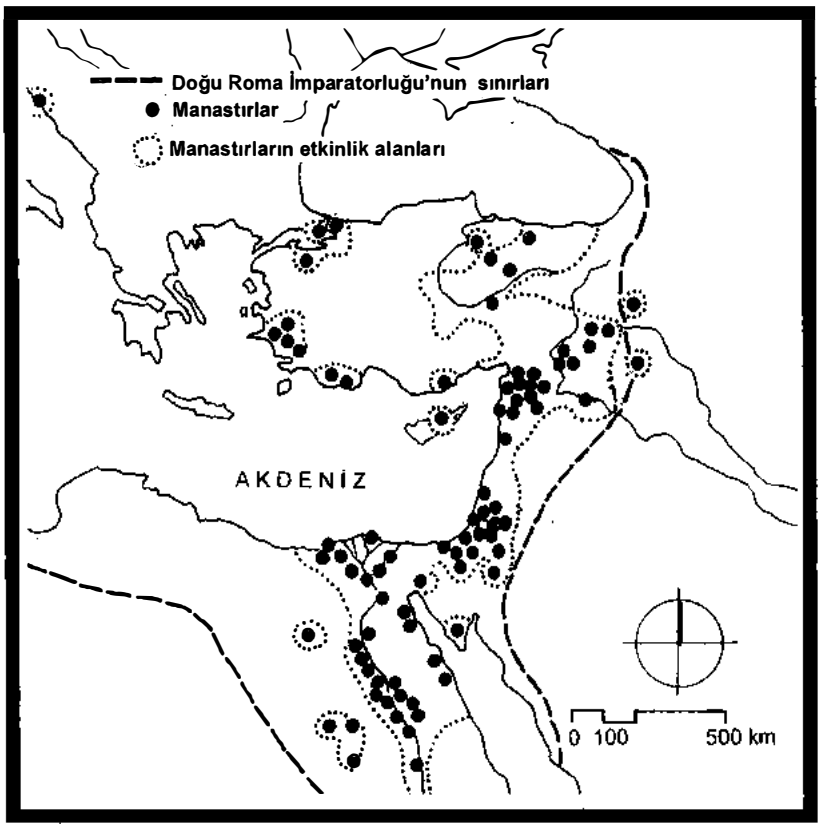

Şekil 3.8. Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde 4.yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'deki manastırların dağılımı ve etkinlik alanları

Kaynak: T. CORNEL ve J. MATTHEWS (1998), *Roma Dünyası*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.198-199'daki haritadan çizildi.

münzevilik hareketi önce Mısır, Suriye ve az da olsa Afrika kırsalında yayılmaya başladı ve şaşırtıcı bir hız kazandı. Mezopotamya ve Suriye bu sofuluk hareketinin merkeziydi. Keşişliğin bir protesto ve kaçış hareketi olduğu ve 4.yüzyıl sonunda manastırların 7000 keşişi barındırdığı tahmin edilmektedir [141] (Şekil 3.8).

---

141 Brown 2000, s.58-59.

İlk manastır Yukarı Mısır'da 320-325 yıllarında Pakhomios tarafından kurulduktan sonra, rahiplerle rahibelerin ortak yaşamlarında uymaları gereken kurallar burada geliştirilmiştir. Pakhomios (287-324) bir yandan rahipliğin ortak yaşam formunu oluştururken buna koşut olarak Yukarı Mısır'da 8 rahip ve 2 rahibe manastırı kurmuştu. Manastırlar 4.yüzyılda Akdeniz bölgesinde hızla yayıldı, 383 yılında başkent Konstantinopolis'te ilk manastır kuruldu. Bundan sonra, 5. ve 6.yüzyıllar manastırların en parlak dönemi oldu [142].

Genellikle manastırlar Hıristiyanların hac merkezlerinin bulunduğu yerlere, ziyaretçilere hizmet vermek amacıyla inşa edilmişlerdir. Bu hac merkezleri Hıristiyanlar tarafından saygı gören azizlerin gömüldükleri yerlerdir. Bir manastır kompleksinde en önemli yapı olan kilisenin dışında, misafir odaları, rahip ve rahibelere ders verilen odalar, gündelik yeme içme gibi gereksinimleri yerine getiren hizmet yapıları bir avlu içinde yer almaktaydı. Ziyaretçilerin tüm gereksinimleri ile rahip ve rahibeler ilgilenmiş, dinsel törenler onlar tarafından düzenlenmiştir. Manastırların yiyecek ihtiyacını karşılayan tarım alanları da hac merkezi yakınında yer almıştır. Bu hac merkezlerinin genellikle bir koruma duvarı içinde, uygun koşullar sağlandığında kent dışında yer seçtikleri görülmektedir [143].

Batı'daki manastırlardan her biri kendi kurallarını kendisi belirler sonra da bu kurallara göre yönetilirken, Doğu'daki manastır sisteminin Batı'dakilerden en önemli farkı, manastırların hepsinde Doğu Kilisesi'nin azizlerinden biri olan, bir dönem Mısır'daki manastırlarda eğitim gören Kapadokialı Basileios'un 4.yüzyıl ortalarında kurduğu ve kurallarını geliştirdiği manastır sisteminin esas alınmasıdır. Kapadokia bölgesinde daha 2.yüzyıl sonlarında büyükçe bir Hıristiyan topluluğu yaşamaktaydı. Roma döneminde bölgenin merkezi olan Mazaka/Kaisareia (Kayseri) kenti önemli bir piskoposluk merkeziydi. O dönemlerde bölgede toplu halde manastır yaşamı ve çileci keşişlik sistemi arasında karma bir manastır sistemi uygulanıyordu. Kapadokia'yı 3.yüzyılda dinsel düşünce ve yaşantının merkezi haline getiren, güçlü din adamlarının bu

---

142 Koch 2007, s.93.

143 Koch 2007, s.94 ve s.99.

bölgedeki varlığıydı. Bunlardan biri olan Kaisareia (Kayseri) Piskoposu Basileios (329-379), Kapadokia'da geniş toprakları olan bir aileden geliyordu. "Büyük" ve "aziz" sıfatlarıyla anılan Basileios, Konstantinopolis ve Atina'da aldığı klasik eğitimin yanı sıra Hıristiyanlık eğitimi de almış ve kendisini manastır yaşamına adamıştı. İnziva yaşamı, ilahiyat ve kilise hukuku konularında çok sayıda yapıtı bulunan Aziz Basileios keşişleri tek bir manastır çevresinde toplayıp, toplu halde yaşamaya ikna etmeye çalışmış, onlar için sığınak yeri olan küçük yerleşimler kurmuştu. Göreme'deki Karanlık Kilise Manastırı bunlara örnektir (Şekil 3.9). Ayrıca hastaların tedavi ve bakımı için binalar inşa ettirmişti. Kapadokia'da Zelve vadisindeki Direkli Kilise de manastır yaşamının ilk yıllarında inşa edilmişti. Balıklı, Üzümlü ve Geyikli Kiliseler vadinin diğer önemli kiliseleridir [144] (Şekil 3.10).

Kapadokialı münzeviler bölgede hazır buldukları çok sayıdaki peri bacalarını oyarak onların içine yerleşmişler, yaşamlarını orada tamamlamışlardır. Peri bacalarını aşağıdan yukarıya doğru oyarak 10-15 metre yüksekliğinde odalar yapmışlar ve bunların içinde kayaya oydukları yataklarda uyumuşlardır. Kapadokia bölgesinde tek başlarına bir inziva yaşamı sürdüren bu keşişler çok önemli bir sosyal grup oluşturmakta, manastır ve kiliselerden bağımsız, bireysel bir yaşam sürmekteydiler. Kendi gereksinmelerini karşılamak için çalışmazlar, kendilerine büyük saygı duyan yöre halkının getirdikleri yiyeceklerle, ya da yakındaki bir manastırdan aldıkları yardımlarla hayatlarını sürdürürlerdi. Kapadokia'da manastır yaşamının temellerini atan Aziz Basileios bu yaşam tarzını manastır sistemine bağlamak, keşişleri manastır yaşamıyla bütünleştirmek için büyük çaba gösterdi. Bu keşiş ve manastır rahiplerine göre yoksulluk bilinçli olarak seçilen bir yaşam tarzı, bir ayrıcalıktı. Manastırlar ve keşişler içine kapalı, yoksul, dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş yaşamlarıyla bölge halkının saygısını kazandılar, çevre üzerinde güçlü bir otorite kurdular, bütün yaşam alanlarını onlar biçimlendirdiler. Kapadokia'nın kendine özgü kültürel atmosferi ve (dünyada bir eşi daha olmayan) kaya mimarisi bütünüyle bu yaşam biçimini yansıtmaktadır [145].

---

144 Gülyaz 2009, s.165, 167, 169, 184-185.

145 Akyürek 1998, s.235-236.

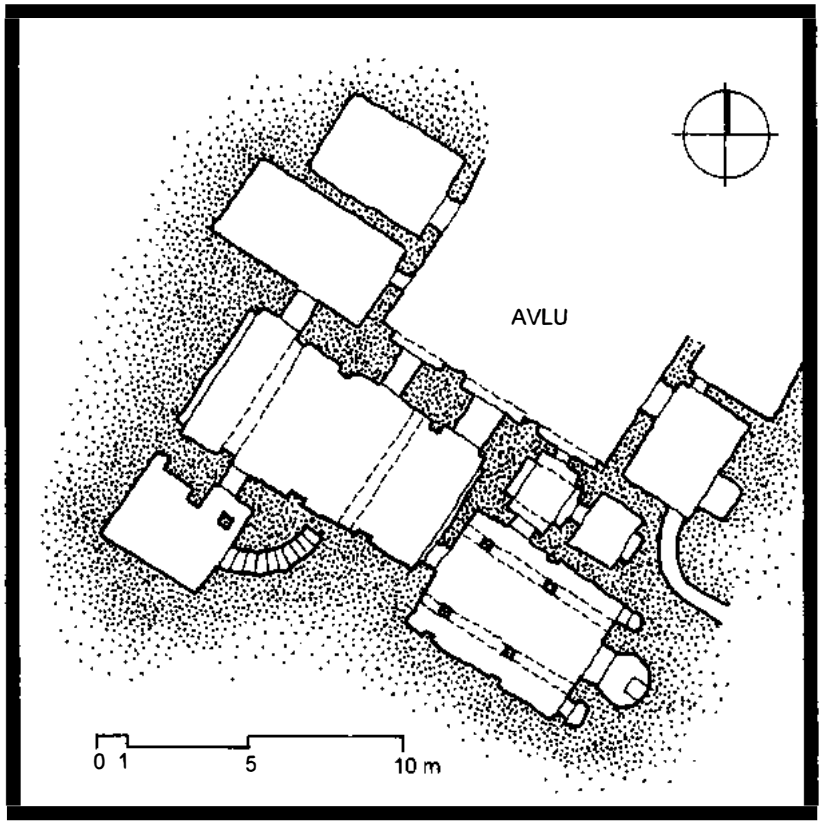

Şekil 3.9. Göreme'de Aynalı Kilise-Manastır külliyesi

Kaynak: E. AKYÜREK (1998). MS IV.-XI.Yüzyıllar: Kapadokya'daki Bizans, *Kapadokya*, derleyen M. Sözen, İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı, s.258'deki şekilden çizildi.

Kapadokia bölgesinde kayalara oyularak gerçekleştirilen mimarinin günümüze ulaşabilmiş örnekleri çoğunlukla dinsel amaçla kullanılan yapılardır ve Hıristiyanlığın erken yüzyıllarından Ortaçağ'ın sonlarına kadarki döneme tarihlenmektedirler. 4. ve 6.yüzyıllar arasındaki dönemde inşa edilip günümüze ulaşabilen kiliselerin sayısı azdır, 6. ve 7.yüzyıllarda yapılmış cemaat bazilikalarından Çavuşin ve Avcılar'dan bazı örnekler günümüze ulaşabilmiştir. Bölgede yalnızca kilise, manastır gibi dinsel yapılar değil, çok sayıda konut, hatta köy ölçeğinde geniş bir yerleşim alanı bütünüyle tüf kayasının içine oyularak iskan edilmiş-

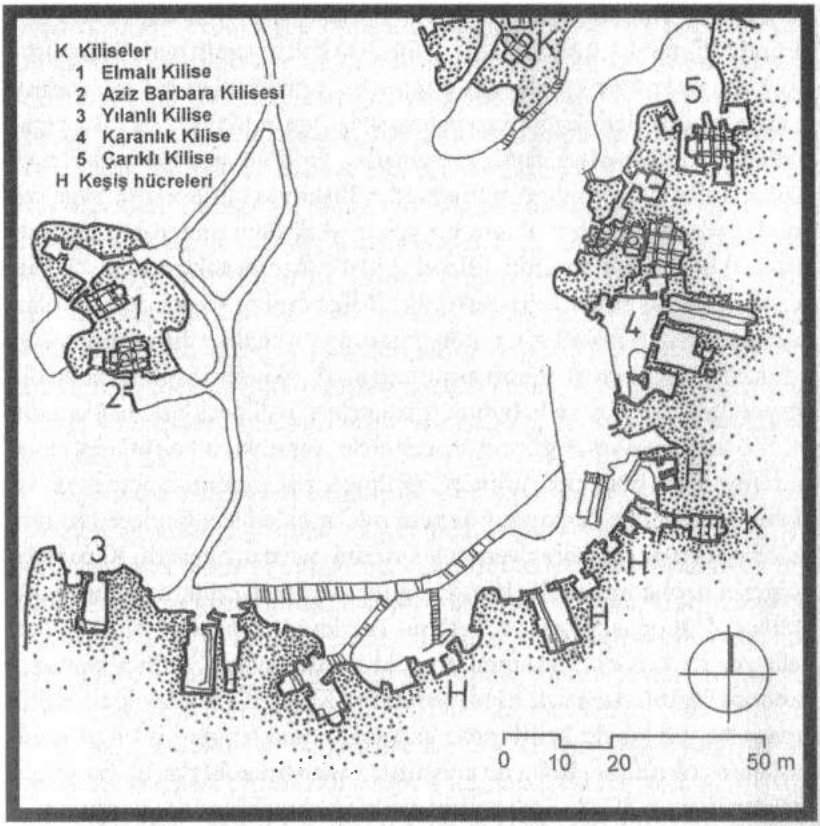

Şekil 3.10. Göreme Vadisinde farklı yüzyıllarda kayalara oyularak inşa edilen kiliseler ve keşiş hücreleri

Kaynak: T. TUNA ve B. DEMİRDURAK (2012), *Cappadocia*, İstanbul: Bilkent Kültür Girişimi Yayınları, s.44'den çizildi.

tir. Bunların dışında, yeraltında inşa edilmiş, tünellerle birbirine labirent gibi bağlanmış çok sayıda mekandan oluşan, çok katlı yerleşmeler de vardır. Bu tür yerleşmelerde giriş tünellerini ve mekanları birbirine bağlayan dar koridorlar, gerektiğinde yuvarlanarak deliği kapatan, değirmen taşı büyüklüğünde silindirik kayalarla korunmaktadır. Bu mekanlar esas olarak kayadan oyulmakla birlikte, yer yer taş duvarlar ve başka yapı öğeleri de kullanılmıştır [146].

---

146 Akyürek 1998, s.244-253.

Yaklaşık 25.000 kilometrekarelik bir alanı kaplayan Kapadokia bölgesinde [147], farklı büyüklüklerde, 150-200 kadar yeraltı yerleşimi vardır. Bu kaya yerleşimleri bölgenin özgün bir niteliği olan tüf tabakasının aşağıya doğru derinlemesine oyulmasıyla inşa edilmişlerdir. Bu yerleşimlerdeki inşaat izleri, farklı zamanlarda, farklı insan toplulukları tarafından kullanıldıklarını göstermektedir. Birbirine koridorlarla bağlı çok sayıda farklı mekandan oluşan bu yeraltı yerleşimlerinden bazıları yaklaşık 30.000 kişiyi barındırabilecek büyüklükte olduklarından "yeraltı kentleri" olarak nitelendirilmektedir. Bölge tarihte sık sık dış saldırılara uğradığından, bu kentlerin yapılış amacının bir tehlike durumunda yöre halkının geçici olarak sığınmasını sağlamak olduğu düşünülmektedir. Bu yeraltı kentleri yörede bulunan konutlara gizli geçitlerle bağlanıyordu. Yörede yaşayanlar güvenlik nedeniyle, yaşadıkları konutların çeşitli yerlerine gizli bölmeler, geçitler, girilmesi zor mekanlar açtılar ve zamanla gereksinme doğduğunda yeni odalar eklediler. Böylece koridor, galeri ve odalar çoğalarak yeraltı kentlerini meydana getirdi. Kapadokia bölgesinin önemli yeraltı kentleri günümüzde Derinkuyu, Kaymaklı, Özlüce, Özkonak, Mazı ve Tatlarin isimleriyle bilinseler de [148], yöredeki yeraltı kentleri hakkında en eski yazılı kaynak, tarihçi-komutan Ksenophon'un *Anabasis* isimli yapıtıdır. Kitap İÖ 4.yüzyılda yazıldığına göre, bu yeraltı kentlerinin inşa edilmesine en geç İÖ 4.yüzyılda başlanmış olmalıdır. Bölgede araştırma yapan arkeologlar ise bu yeraltı yerleşmelerinin İÖ 8.-7.yüzyıllara tarihlemektedirler. Taş yontma tekniklerini çok iyi bilen Erken Demir Çağı toplumlarının birkaç odadan başlayan yeraltı yerleşimleri, zaman içinde yapılan eklemelerle bugünkü

---

147 Bugün Kapakokya olarak bildiğimiz bölge Nevşehir (Nyssa), Aksaray (Koloneia), Kayseri (Kaisareia), ve Kırşehir (Thermae) illerinden oluşmaktadır. Daha dar bir alan olan kayalık Kapadokya ise Uçhisar, Göreme, Avanos, Ürgüp, Derinkuyu, Soğanlı, Ihlara ve çevresidir. Antik adı Argaios olan Erciyes volkanının püskürttüğü lavlarla oluşan 100-150 metre kalınlığındaki görece yumuşak tüf tabakasının akarsularla aşınması sonucunda bölgede derin vadiler, peri bacaları ve çeşitli oluşumlar meydana gelmiştir. Kapadokya bölgesini kaplayan tüf tabakasının kolay oyulabilir olması insan topluluklarının çok erken dönemlerden beri buraya yerleşmesinin ve ortaya çıkan özgün kaya mimarisinin tek nedenidir (Gülyaz 2009, s.131-132 ve 139).

148 Gülyaz 2009, s.200-201.

yeraltı kentleri halini almış olmalıdır. Arkeolojik verilere göre, en yaygın kullanıldıkları dönem ise Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu dönemidir. Bu yeraltı kentlerinde yüzlerce küçük oda, uzun dar koridor, geçitler, ortak mutfaklar, havalandırma bacaları, mezarlar ve en üst katlarda da hayvan barınakları yer almaktaydı [149]. Kapadokia'daki bazı örnekleri oldukça iyi bilinen bu yeraltı yerleşmelerinin dışında [150], Kırşehir ve Karaman'da da, dağ yamaçlarında, kaya içine oyulmuş çok sayıda, farklı büyüklükte mekandan oluşan yerleşmeler vardır. Kayaların içine oyulan bu çok katlı yerleşmeler birbirlerine düşey bacalarla bağlanmıştır. Bacaların iç yüzeylerinde el ve ayakları koyarak bir kattan diğerine geçmeyi sağlayan küçük oyuklar vardır. Bu mekanların biçimleri ve konumları buralarda topluca yaşandığı izlenimini vermektedir [151] (Şekil 3.11).

Kapadokia bölgesinde manastır toplulukları ile sivil yerleşimleri birbirinden ayırmak, kullanılan inşaat teknolojisi ve kaya mimarisindeki benzerlikler nedeniyle, oldukça güçtür. Bölgedeki dinsel yapılar, kullanım amaçlarına göre dört gruba ayrılmaktadır. Bunlar, keşiş hücreleri, kiliseler, şapeller ve manastırlardır. Manastırlar tek yapılar olmaktan çok, çekirdeğini kilisenin oluşturduğu bir yapılar topluluğudur. Kapadokia bölgesinde keşiş hücreleri manastırların kurulmasından daha önce de vardı. Büyük olasılıkla manastırlar bu hücrelerin yoğunlaştığı bölgelerde, bu keşişleri düzenli manastır yaşamına çekmek amacıyla kurulmuşlardır. Aziz Basileios keşişleri manastırlara yerleştirmeye çalışırken hep keşiş kolonilerinin bulunduğu yerlere manastırlar kurmuştur [152]. Bu manastırların kendi gereksinmelerinden daha büyük olan yemekhaneleri, burada keşişlere yemek verildiğini göstermektedir. Ayrıca keşişler belirli günlerde manastırlarda düzenlenen ayinlere de katılırlardı [153]. Kapadokia manastırlarının genellikle ölçeği küçüktü, rahiplerin sayısı en büyüklerinde bile15-20'den fazla değildi. Kapadokia manastırcılığının kurucusu olan Aziz Basileios hem rahiplerin birbirlerini tanımaları,

---

149 Gülyaz 2009, s.203-208.
150 Gürçay ve Akok 1965, s.35-68.
151 Eyice 1996, s.211.
152 Akyürek 1998, s.253, 255.
153 Kostof 1972, s.51.

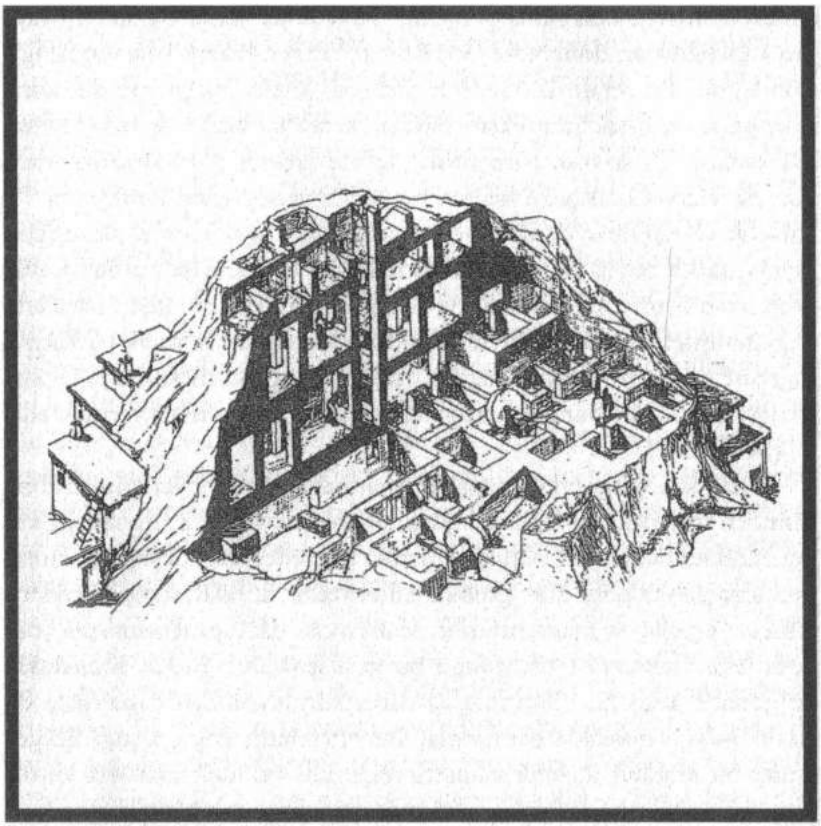

Şekil 3.11. Derinkuyu'daki yeraltı yerleşiminden şematik bir kesit

Kaynak: H. GÜRÇAY ve M. AKOK (1965), Yeraltı şehirlerinde bir inceleme, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Cilt 14, s.35-68'in eki olan çizim.

hem de manastırların kolay yönetilmeleri açısından rahip sayısının küçük tutulmasını istemişti [154]. Ölçekleri küçük olmasına karşın manastırlar bölgelerinde büyük otorite ve saygınlığa sahip kuruluşlar olarak, zaman zaman zayıflayan sivil otoritenin boşluğunu doldurmuşlardır. Kapadokia bölgesinde, özellikle de Göreme'deki manastır yapılarında çok sayıda küçük çocuk mezarının bulunması, manastırların çocukla-

154 Kostoff 1972, s.56.

rın eğitimi, yetim çocukların barındırılması gibi önemli birçok önemli sosyal işlevi yerine getirdiğinin göstergesidir. 7.yüzyıldan başlayarak bölgede çok sayıda manastır, şapel ve keşiş hücresinin var olması, Kapadokia'nın Doğu manastırcılığında Sina Dağı gibi önemli merkezlerden biri haline geldiğini göstermektedir [155].

Bütün Doğu manastırlarında keşişler Aziz Basileios'un koyduğu kurallara uygun olarak yaşıyorlar, birçok varlıklı aile, kendi bireyleri manastıra kapanmadığı halde, manastıra nakit para, ya da toprak, imalathane, değirmen gibi para getirecek mülkler bağışlıyorlardı. Bunun karşılığında aldıkları ödül öldükten sonra adlarına ayin yapılmasıydı. Manastır yemini eden keşişler ve rahibeler, manastır dışındaki Hıristiyan cemaatine, hastalara, sakatlara, yaşlılara, dul kalan kadın ve erkeklere, yetim kalan çocuklara bakmak, fakirlere yiyecek dağıtmak, evsizlere barınak sağlamak gibi çeşitli hizmetler yapıyorlardı. Manastırların çoğu bu faaliyetler için gereken parasal kaynaklara sahipti. Hem kentlerde, hem de kırsal alanda bulunan manastırların işlettiği çiftliklerden ve sahip oldukları mülklerden kira gelirleri vardı. Sahip oldukları gelirin bir kısmını inşaatlarda, tarla ve bahçelerde kendileri için çalışanlara ücret olarak ödeyerek onların geçimlerini sağlıyorlardı [156].

İS 400 yıllarında Mısır, Suriye ve Anadolu'da gelişen manastır sistemi, Roma kültürüyle klasik doğu kültürlerini birleştiren bir işlev yüklenmiştir. Buna karşın manastır hareketi 4. ve 5.yüzyıllarda imparatorluğun doğusu ile batısını farklı şekilde etkiledi ve iki toplumun yolları birbirinden iyice ayrıldı. Batı'da toplumun parçalanmasına neden olurken, Doğu'daki manastır sistemi kent hayatıyla bütünleşti, piskoposlar kentlerdeki durumlarını güçlendirmek için keşişlerle ittifak yaptılar, keşişlerin çoğalması kilisenin gücünü arttırdı. Manastırların kentlerdeki ve köylerdeki işsizleri kilisenin hizmetinde kullanmaları, keşişlerin hastanelerde, aşevlerinde, defin işlemlerinde çalışmaları, kentlilerin güvenini ve desteğini kazanmalarını sağladı. Böylece, manastır sisteminin de katkısıyla Hıristiyanlık, Anadolu'yu da kapsayan bir kültürel dönüşüm süreci olarak, doğu eyaletlerinde hızla yayıldı [157].

---

155 Akyürek 1998, s.258-259.
156 Talbot 1999, s.167-173.
157 Brown 2000, s.65-66.

Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki manastır sisteminin toplumun sosyal ve ekonomik yaşantısındaki etkin rolü, eşitlikçi, esnek ve dinamik bir kurum olmasından, çeşitli gereksinmelere karşılık verip, her sınıftan insanın güncel yaşamını etkilemesinden kaynaklanmaktaydı. Manastır örgütlenmesi Doğu Ortodoksluğunun özünü yansıttığı gibi, müzik, sanat ve mimarlık alanlarındaki etkileriyle toplumun kültürel yaşamına, günümüze kadar yansıyan, önemli katkılar yapmıştır [158].

Anadolu'da İS 4.yüzyıl sonunda pek çok büyük kentte ve çevresindeki kırsal alanda Yunan-Roma tanrılarının tapınakları da hala ayaktaydı. Bu yapılar İmparator Constantinus'tan sonra bazen din dışı amaçlar için kullanıldılarsa da, hem çoktanrılı dinlere inananlardan, hem de Hıristiyanlardan saygı gördüler ve ziyaretçi çekmeye devam ettiler. Piskoposlar ve keşişler ise tapınaklara karşı bir tavır içindeydiler, hatta şiddete bile başvurdular, bazı keşişler tapınakları ve konutları basıp şiddet uyguladılar. 3.Yüzyılda Hıristiyan Kilisesi'ne inananlar hala küçük bir topluluktu, bu ara dönemden sonra, 4.yüzyıl sonlarına doğru ilk kez Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın çoğunluğun dini olduğu savıyla ortaya çıktılar. 2.Yüzyılda ve 3.yüzyılın başlarında toplumdaki varlıklı kesimin elindeki para, kentlerdeki yaşam düzeyini yükseltmek için, kamusal hizmetlere aktarılmışken, 4.yüzyılda aynı kaynak bütün sistemin merkezi konumuna gelen imparatorun yüceltilmesine harcanmıştır. 5.Yüzyıldan sonra ise, aynı kaynak "günahların bedeli" olarak Kilise'ye aktarılmıştır. Böylece Hıristiyan Kilisesi'nin ekonomik durumu kısa sürede düzelmiş ve piskoposların gelirleri artmıştır. Bir ölçü vermek gerekirse, küçük bir kentin piskoposunun maaşı senato kökenli bir eyalet yöneticisinin maaşı kadar yükselmişti. Bu ekonomik gelişmenin en somut kanıtlarından biri kiliselerin 5. ve 6.yüzyıllarda mozaiklerle, gümüş şamdanlarla, ipek duvar örtüleriyle donatılmış olmasıdır [159].

Anadolu'nun Hıristiyanlaşması sürecinde, bu dine inananların toplanma yeri olan kiliselerin ortaya çıkması, Doğu Akdeniz'in diğer yerlerinde olduğu gibi, görece uzun bir zaman aldı. Çoktanrılı dinlere inananların inşa ettikleri tapınaklar halkın içine girmesine izin verilmeyen, dışarıya kapalı kutsal alanlar olduğundan, ilk Hıristiyanların

---

158 Talbot 1999, s.175-176.

159 Brown 2000, s.62-65.

toplanma yeri olarak bir seçenek oluşturmuyordu. Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde İS 1.ve 2.yüzyıllarda Hıristiyan cemaatinin kullandığı bir yapı belirlenememiş olsa da, İS 1.yüzyıl ortalarında Balkanlar'ın güneyinde ve Anadolu'daki birçok küçük kentte Hıristiyan toplulukların yaşadığı yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu çalışmada 2.Bölüm'ün sonlarında da belirtildiği gibi, bunlar Hıristiyanlığı kabul eden Yahudilerdir. Aziz Paulus yaptığı gezilerde Anadolu'da birçok yeni Hıristiyan cemaati oluşturmuş, var olanları da ziyaret etmiştir [160]. Aynı bağlamda, İsa'ya ilk inananlardan biri olan Aziz Yuhanna'nın (St. Jean) İS 1.yüzyılda Anadolu'daki yedi cemaate mektuplar göndermiş olduğu vahiylerinde belirtilmiştir. Bu cemaatlerin bulunduğu kentler, Ephesos, Smyrna (İzmir), Pergamon (Bergama), Thyateira (Akhisar), Sardis, Philadelphia (Alaşehir) ve Laodikeia'dır [161]. İS 112 yılında Bithynia-Pontus Eyaleti'nin valisi Pilinius, Roma'da oturan İmparator Traianus'a gönderdiği mektuplarda Hıristiyanlara karşı nasıl davranması gerektiğini sorduğuna göre, bu bölgede de bir Hıristiyan cemaati bulunmaktaydı. Ancak, aynı dönemde Anadolu'da Hıristiyanlara ait bir yapının varlığına ilişkin bugüne kadar bir yazıt, ya da buluntuya erişilemediğinden, Hıristiyanların bu erken dönemde bazı konutlarda toplandıkları varsayılmaktadır. İS 3.yüzyılda Hıristiyan olanların sayısı artsa da, birlikte ibadet edilen yer olarak yine, farklı planlara sahip konutlar kilise olarak kullanılmıştır.

Yazıtlara göre Anadolu'da 3.yüzyıl sonu ile 4.yüzyıl arasında Hıristiyanlığı kabul edenlerin sayısı hızla artınca, bu sürece koşut olarak toplanma mekanı olarak ilk kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Bir belgede, o dönemde doğudaki eyaletlerin yönetim merkezi olan Nikomedeia'da (İzmit), İmparator Diocletianus'un sarayından görülebilen oldukça büyük bir kilisenin varlığından söz edilmektedir. 303 Yılında imparator kilisenin yıkılmasını emretmiş, yapı askerler tarafından yıkılıp yağmalanmıştı. 317 Yılına tarihlenen bir başka belgede de, yıktırılan kilisenin yerine yaptırılan yeni bir katedralin açılışından bahsedilmektedir. Bu yeni kilise üç nefli, bazilika planlı ve avlulu bir yapıydı [162].

160 Koch 2007, s.19-20.

161 Cimok 2003'de bu 7 kentte sonraki yüzyıllarda inşa edilen 7 kilisenin öyküsü ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

162 Koch 2007, s.21-24.

İmparator Constantinus'un yönetiminden önce Anadolu'da var olduğu düşünülen bir başka kilise de Kilikia'daki Seleukeia (Silifke) kenti yakınlarında bulunan ve günümüzde Meryemlik olarak bilinen Hagia Thekla (Aya Tekla) Kilisesi'nin altında, bugün mağara görünümündeki mekandır. Buranın ilk olarak hangi dönemde Hıristiyanlar tarafından ibadet amacıyla kullanıldığı ve ne zaman üç nefli bir kiliseye dönüştürüldüğü bilinmemektedir [163].

Anadolu'da eski tapınakların yıkılarak kiliseye dönüştürüldüğü yerler, çoktanrılı dinlerden Hıristiyanlığa geçiş sürecinin yavaş olduğu yerlerdir [164]. 4.Yüzyıl sonunda, 380'lerde ve 390'larda çıkarılan yasalarla çoktanrılı dinlere inananların kurban törenleri önce sınırlandırıldı, sonra da bütünüyle kaldırıldı. Bu süreçte eski tapınaklar kapatıldı ve taşınmaz mallarına el konuldu, oyunlar ve şenlikler ise devam etti. 382 Yılında çıkarılan bir yasa ile Edessa'daki (Urfa) büyük tapınak dinsel törenlere kapatılsa da, bir sanat yapıtı olarak, antikçağ müzesi oldu [165].

İmparatorların 380 ile 420 yılları arasında çıkardığı kararnameler tapınakların yıkılmasını hızlandırdı. Bu ara dönemde çok sayıda tapınak ya kiliseye dönüştürüldü, ya da sistematik olarak yıkıldı. Kentlerde Hıristiyanların dinsel amaçla toplanma yeri olarak kullandıkları ilk bazilikalar, kentlerin merkezinde yeterli büyüklükte arsa bulunmadığından, özellikle mezarlıkların bulunduğu, kent dışındaki tenha yerlere inşa edilmiştir. Kentlerin merkezlerinde ilk bazilikaların inşa edilmesi ise 4.yüzyılın son çeyreği ile 5.yüzyıl başlarında gerçekleşti [166].

İmparator Constantinus döneminde birkaç yılda Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini haline geldikten sonra, İmparator I.Theodosius'un 390 yılında İskenderiye'deki büyük Jüpiter-Serapis heykelini yıktırması [167], çoktanrılı dinlere karşı merkezi yönetimin attığı en önemli adımlardan biridir. Zaten İskenderiye Hıristiyanlığın en önemli merkezlerinden biriydi ve kentin piskoposu din adamları içinde en ön sıralarda yer almaktaydı. Diğer yanda, İskenderiye'de çoğunluğu oluşturan Yahudi cemaatinde münzeviler, daha İS 1. ve 2.yüzyıl gibi erken

---

163 Koch 2007, s.27.
164 Bayliss 2004, s.70.
165 Cornell ve Matthews 1998, s.193.
166 Mitchell 1995, Cilt 2, s.67.
167 Wells 2000, s.150-151.

bir tarihte ortaya çıkmış, toplum içinde kurumlara, rahiplere, tapınaklara ve geleneklere olan eski güven sarsılmıştı [168]. Anadolu'ya gelince, Batı Anadolu'nun en büyük ve kalabalık kenti Ephesos'un ünlü tanrıçası Artemis'in tapınağı 262 yılında Gotların saldırıları sırasında yıkılmıştı. Yüzyılın sonlarında devletin kaynaklarıyla yapı onarılsa da, kısa bir süre sonra kullanılmaz oldu. Ancak, 4.yüzyıl boyunca kentte imparator kültü ve bölgesel şenlikler devam ediyordu. Ephesos'ta çoktanrılı yaşamın resmen sona ermesi İmparator Theodosius'un yönetime gelmesiyle oldu. Bu tarihten sonra kentteki Artemis heykelleri kırıldı, Artemis adı yazıtlardan silindi ve yerine haç işareti kazındı [169]. Bu tutumun nedeni İmparator II.Theodosius'un (408-450) 435 yılında tapınakların yıkılması konusunda çıkarttığı yasa olmalıdır [170]. 5.Yüzyılın ortalarında, yeni tahta çıkan İmparator I.Leo (457-474) tarafından 458 yılında yeni bir yasa çıkartılarak tapınakların kiliseye dönüştürülmesi sürecinin önü açıldı ve imparatorluğun genelinde bu politikanın uygulanmasına çalışıldı. Kültür varlıklarının topluma kazandırılması bağlamında, devletin de katkılarıyla uygulamada 250 tapınağın kiliseye dönüştürülmesi sağlanmış oldu [171]. Örneğin, Kilikia'daki örnekler de bu gruba girmektedir. 23 Yıl ara ile çıkarılan bu iki yasa arasındaki çok önemli görüş farkı nedeniyle, imparatorluk genelinde yapılan uygulamada dönüştürülerek korunan tapınak sayısının yıkılarak ortadan kaldırılan tapınak sayısından daha fazla olduğu söylenebilir [172].

Yunan-Roma döneminde inşa edilen çoktanrılı dinlerin tapınaklarının kiliseye dönüştürülmesinde, doğrudan ve dolaylı olmak üzere, başlıca iki yöntem izlenmiştir. Doğrudan dönüşümde yapıya fazla müdahale yapılmadan, tapınak kilise olarak kullanılmıştır. Bu örneklerde tapınağın kilise olarak kullanıma uygun hale getirilmesi için bazılarında *cella* duvarları korunmuş, sadece bir *apsis* eklenmiş, bazılarında ise *cella*, *altar* haline getirilmiştir. İç mekana ise, bazilika tipi plana uygun olarak sütunlar eklenip dış duvar olarak kullanılmıştır. Aphrodisias'taki Aphrodite Tapınağı, ölçüleri değişime uğrayarak kiliseye dönüştürülen

---

168 Wells 2000, s.143.
169 Foss 1979, s.30, 32.
170 Hanson 1978, s.257-267.
171 Bayliss 2004, s.107-108.
172 Townsend 2006, s.694.

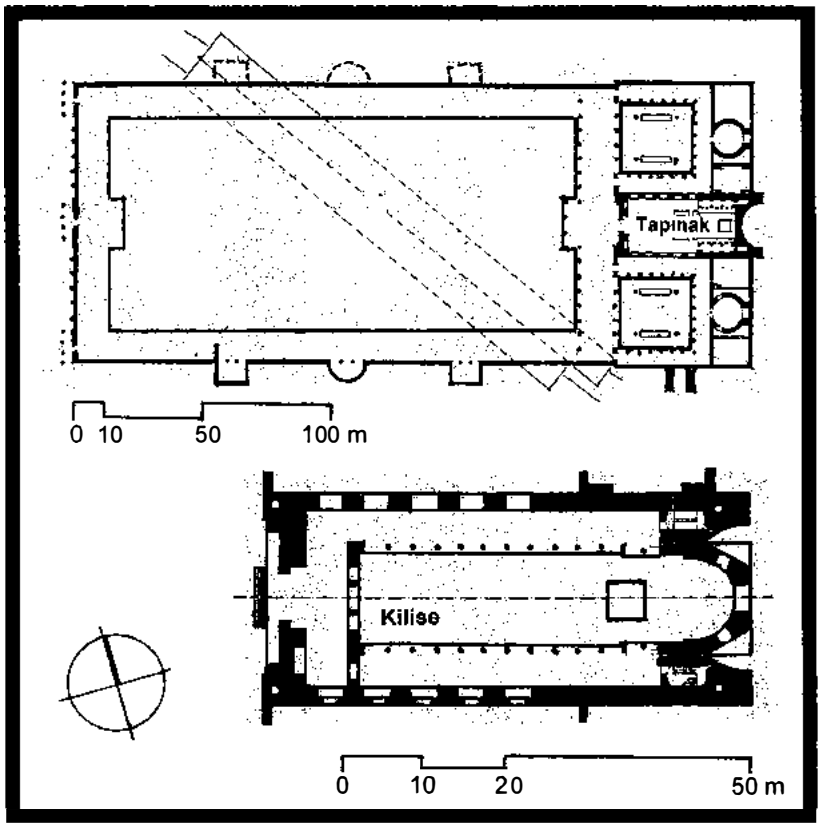

Şekil 3.12. Pergamon (Bergama) Aşağı Kent'te Kızıl Avlu adıyla bilinen Mısırlı Tanrılar Tapınağı, Geç Roma / Erken Bizans döneminde kiliseye dönüştürülen tapınaklardan biridir.

Kaynak: W. RADT (2002), *Pergamon, Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.200'de Resim 44 ve s.202'de Resim 146 birleştirilerek çizildi.

örneklerden biridir (Şekil 2.33). Ankyra'daki (Ankara) Augustus Tapınağı ve Pergamon'daki (Bergama) Kızıl Avlu da bu türden değişime uğrayan yapılardır [173] (Şekil 3.12). İkinci yöntemde ise yönlendirme ve taban alanı aynı kalmak üzere, eski tapınak yıkılıp eski podyum üzerine yeni kilise inşa ediliyordu. Bu durumlarda eski tapınağın malzemesi ya

173 Koch 2007, s.60.

yeniden kullanılıyor ya da kilise yeni malzeme ile inşa ediliyordu [174]. Bazen de, depremden zarar gören tapınaklarda, Ephesos'ta Serapeion ve Artemision tapınaklarında olduğu gibi, *cella*nın içine yeni bir kilise inşa edilmiştir [175].

İmparator Constantinus'un imparatorluğun mimarlık bürosuna ilk kiliseleri bazilika tarzında yapmaları emrini verdiği tarihçiler tarafından kabul edilen görüştür. Bazilika (*basilica/basilike*) sözcüğü Roma kentlerinde genellikle çok nefli, dikdörtgen planlı toplantı mekanları için kullanılmıştır. Hıristiyanlar ise bazilika sözcüğünü kilise anlamında kullandılar. Bazilikalarda plan olarak uzunlamasına dikdörtgen mekanın kısa kenarlarından birinde giriş, bunun karşısında ise *altar* yer almaktadır. Bazilikalar genelde ahşap çatılı yapılmış, bazen da üst örtüde tonoz kullanılmıştır [176] (Şekil 3.13).

Hıristiyanlar için başka bir plan seçeneği olan merkezi planlı kilise yapılarının Anadolu kentlerindeki ilk örnekleri İmparator Constantinus döneminde inşa edilmiştir. Konstantinopolis'teki Havariler (12 Havari) Kilisesi ve Antiokheia'daki (Antakya) sekizgen planlı Altın Oktagon adıyla anılan kilise bu konudaki ilk örnekler sayılmaktadır. Sekizgen plan tipinin özel bir formu Hierapolis'teki Aziz Philippus Martyrionu'dur [177]. Diğer yandan bazilika plan, sonraki dönemlerde yeni kiliseler inşa edilirken en sık kullanılan plan tipi olmaya devam etti. Bu konuda özel bir örnek 4.yüzyıl sonlarına veya 5.yüzyıl başlarına tarihlenen Ephesos'taki Meryem Kilisesi'dir. Kilise, kentin kuzeyinde, Roma döneminde inşa edilen, eni yaklaşık 30 metre, boyu ise 200 metreden daha uzun, büyük bir yapı olan ticaret bazilikasının batı ucuna 43 x 25 metre boyutlarında bir sütunlu avlu (*peristyl atrium*), onun devamında da eski bazilikanın plan ölçülerine göre 74 x 29 metre boyutlarında üç nefli bir kilise olarak inşa edilmiştir. Avlunun kuzey duvarına sekizgen merkezi planlı ve kubbeli bir vaftizhane eklenmiştir [178] (Şekil 3.14). Kilise olasılıkla 557 yılındaki büyük depremde yıkıldıktan sonra aynı yerde ve yaklaşık aynı boyutlarda, ortası kubbeli yeni bir kilise inşa edil-

---

174 Bayliss 2004, s.7.
175 Koch 2007, s.61.
176 Koch 2007, s.39 ve 41-42.
177 Koch 2007, s.47, 49, 59.
178 Foss 1979, s.53.

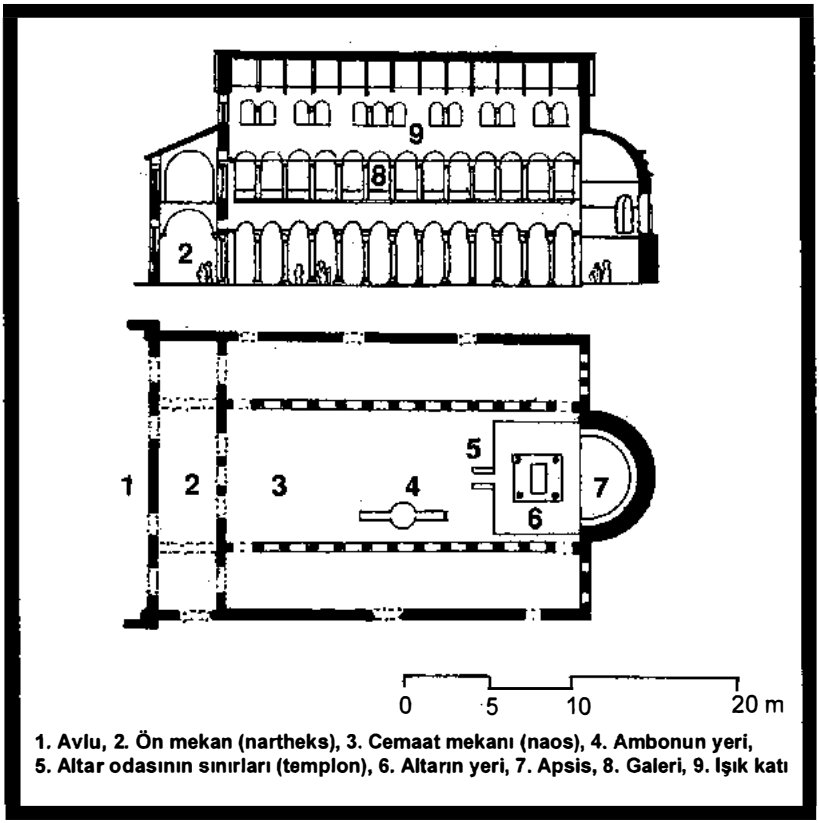

Şekil 3.13. Erken Hıristiyanlık dönemine ait bir bazilikanın plan ve kesiti (ölçek yaklaşıktır)

Kaynak: G. KOCH (2007), *Erken Hıristiyan Sanatı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.39'da Resim 14'den çizildi.

miştir. İkinci etapta, İmparator Justinianus döneminde tuğladan inşa edilen bu kilise öncekinden daha görkemli bir yapıydı. Üçüncü etapta, bu kilisenin doğusuna, yine eski bazilikanın sınırları içinde kalmak koşuluyla, piskopos tarafından konut olarak da kullanıldığı düşünülen ve Episkopeion (Başpiskopos Sarayı) olarak anılan büyük bir bazilika eklenmiştir [179].

---

179 Özeren 1991, s.86.

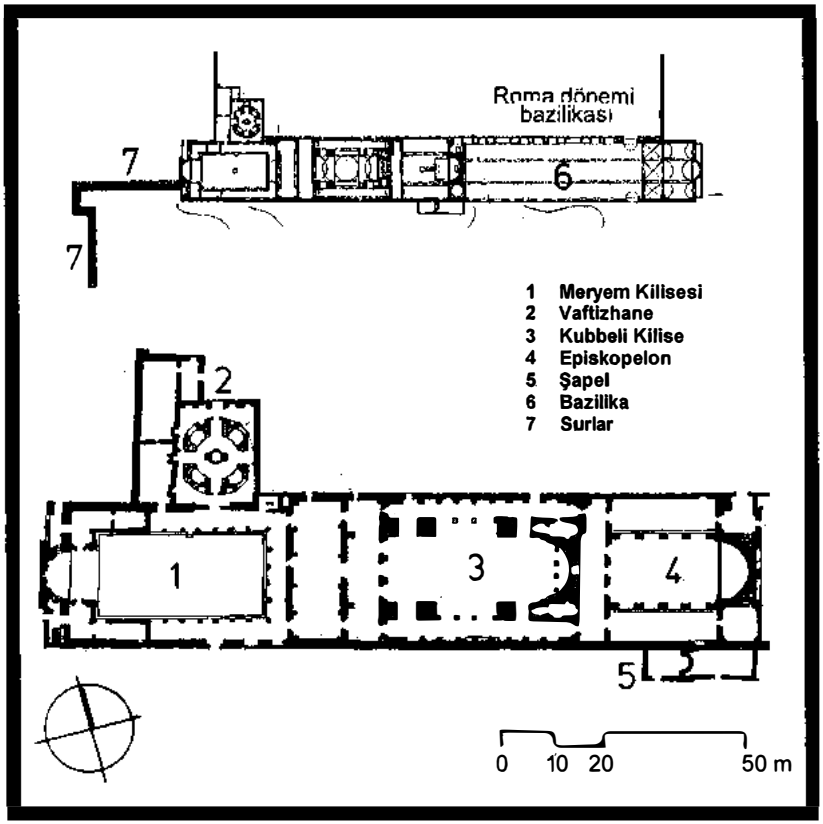

Şekil 3.14. Ephesos'ta Roma döneminde inşa edilen ticaret bazilikası (Büyük Bazilika) Geç Roma / Erken Bizans döneminde Meryem Kilisesi (Piskopos Kilisesi) ve Başpiskopos Sarayı'na (Episkopeion) dönüştürülmüştür.

Kaynak: C. FOSS (1979), *Ephesus After Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, s.53'de Şekil 14'den çizildi. Büyük Bazilika'nın planı ise P.SCHERRER (der., 2000), *Efes Rehberi*'nin eki olan haritadan alındı.

Ephesos gibi Anadolu'nun yönetim merkezi işlevi gören önemli kentlerinde, Geç Roma / Erken Bizans döneminde ortaya çıkan Piskopos Sarayı gibi Asia Valisi'nin Sarayı da, büyük bir kabul salonu, ha-

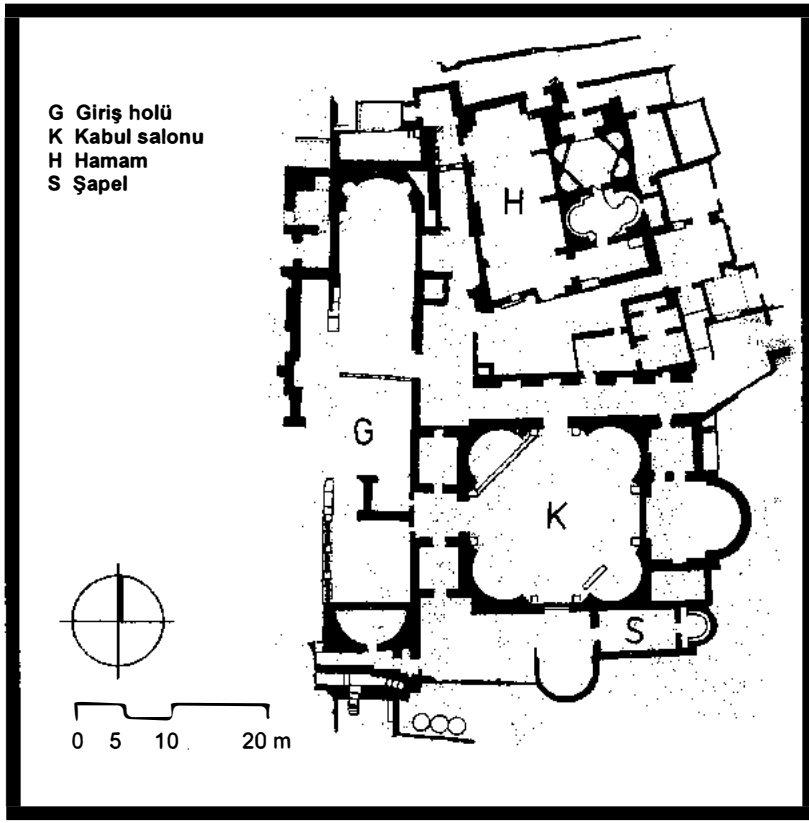

Şekil 3.15. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Ephesos'ta Asia Valisi'nin sarayı

Kaynak: C. FOSS (1979), *Ephesus After Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, s.50'de Şekil 13.

mamı ve şapeli olan kentin en gösterişli yapılarından biriydi [180] (Şekil 3.15). Aynı dönemde, Aphrodisias'ta, kente adını veren tanrıça Aphrodite'nin ünlü tapınağı kiliseye dönüştürüldükten sonra, bu yapının güneyinde ve konserler, toplantılar için kullanılan Odeon'un doğusun-

180 Foss 1979, s.50.

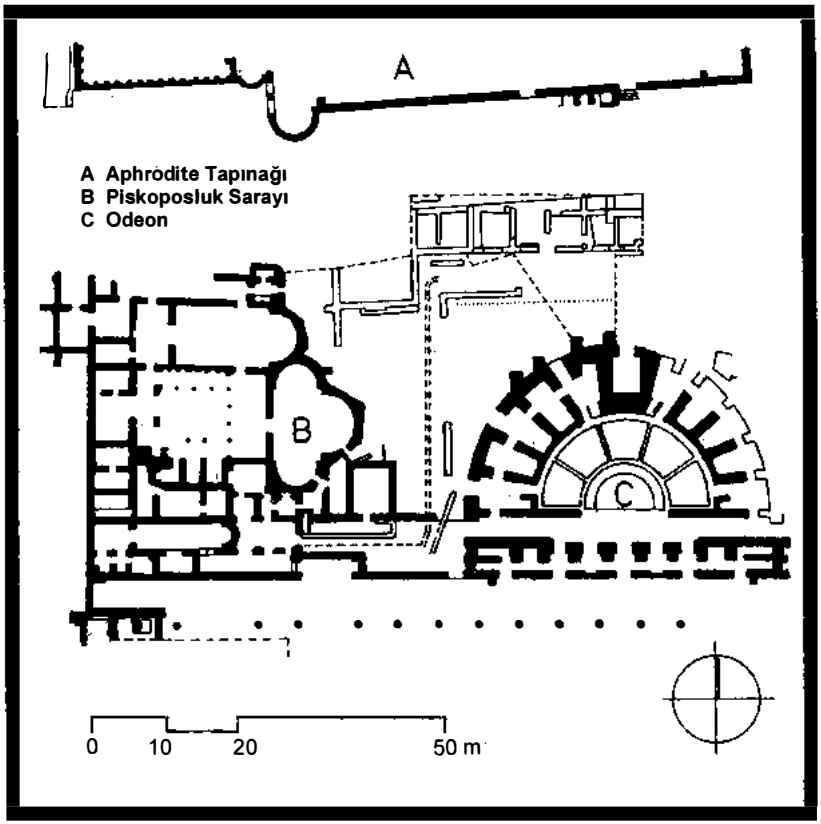

Şekil 3.16. Aphrodisias'ta Geç Roma döneminde valinin konutundan Piskoposluk Sarayı'na dönüştürülen yapı grubu

Kaynak: K.T. ERİM (1969), The Ninth Campain of excavations at Aphrodisias in Caria, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Cilt 18, sayı 2, s.90'daki Şekil 21'den çizildi

da yer alan eski vali konutu Piskoposluk Sarayı'na dönüştürülmüştü. Peristyl avlusu renkli mermer sütunlarla çevrilmiş olan bu gösterişli yapı, Geç Roma döneminde Aphrodisias'ın en güzel yapısı olmalıdır [181] (Şekil 3.16). Aphrodisias gibi Priene, Miletos ve Side kentlerinde de başpiskoposluk saraylarının örnekleri arkeolojik kazılarda ortaya çı-

181 Erim 1969, s.90

karılmıştır. Çoğunlukla büyük bazilikalara bitişik yapılmış olan bu yapı komplekslerinde tonoz örtülü odalar, koridorlar, büyük bir salon, bir şapel yer almaktadır ve döşeme mozaikle kaplıdır [182].

Ephesos'taki Meryem Kilisesi'nde (Piskopos Kilisesi) olduğu gibi, Anadolu'daki kentlerin Hıristiyanlaşması sürecinde, erken dönem kiliselerinde kullanılan bazilika tipi planın yerine, 6.yüzyıl ve sonrasında, uzunlamasına dikdörtgen planın kubbeli merkezi planlı yapıyla birleştirilmesinden oluşan "kubbeli bazilika" inşa edilmiştir. Hierapolis, Perge, Ephesos ve diğer bazı kentlerde bu süreç yaşanmıştır. Bu büyük yapıların inşa edilmesiyle kentlerde merkezin yeri değişmiş, Roma kentinin silueti Hıristiyan kentine dönüşmüştür [183]. Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'te de benzer bir süreç yaşanmış, kentte 4.yüzyıldan sonra çok sayıda kilise inşa edilmişti. 10.Yüzyıla ait kilise kayıtlarından Konstantinopolis'te o dönemde yer alan toplam 89 adet kilisenin (2-3 tanesi dışında) yaklaşık tamamının 4.yüzyıl ile 6.yüzyıl arasındaki dönemde inşa edildiği dikkati çekmektedir [184]. Bundan önceki alt bölümde değinildiği gibi, başkentin en önemli kiliseleri olan Aya İrini ve Ayasofya ilk inşa edildikleri 4.yüzyılda bazilika tipi birer yapı iken, 6.yüzyılda, Nika Ayaklanmasında yıkıldıktan sonra İmparator Justinianus tarafından yeniden inşa ettirildiklerinde, "kubbeli bazilika"ya dönüştüler. Yine Justinianus döneminde, Ephesos'ta Aziz Yuhanna'nın (St. Jean) mezarının bulunduğu Ayasuluk tepesinde, 5.yüzyılda inşa edilen ahşap çatılı bazilikanın yerine inşa edilen katedral, konumu, planı ve görkemli görünüşü ile kubbeli bazilikaların (başkenttekilerin dışında) Anadolu'daki en büyük örneğidir [185] (Şekil 3.17 ve Şekil 3.18).

Kırsal alanlara gelince, 4.yüzyılın ikinci yarısında bazı yerel tapınaklar yıkılmış, kasaba ve köylerin desteklediği bölge kiliseleri örgütlenmeye başlamıştır [186]. Geç Roma / Erken Bizans dönemi, kentlerin kendi

---

182 Eyice 1996, s.208.
183 Harl 2000, s.670.
184 Magdalino 2012, s.47.
185 Cimok 2003, s.47-51.
186 Cornell ve Matthews 1988, s.194.

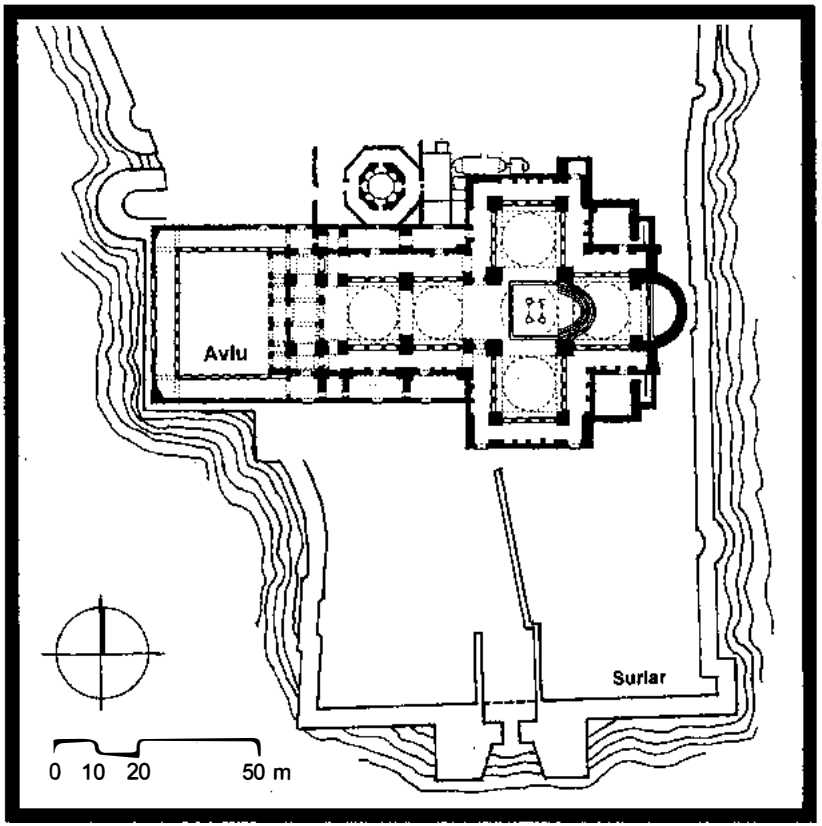

Şekil 3.17. Ephesos'ta Ayasuluk Tepesi'ndeki Aziz Yuhanna (St.Jean) Bazilikası'nın yerine 6.yüzyılda Justinianus tarafından inşa ettirilen çokkubbeli katedral-kilise

Kaynak: C. FOSS (1979), *Ephesus After Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, s.93'de Şekil 34.

yönetim alanları (*territorium*) içindeki köylerle ilişkisinin zayıfladığı bir dönemdir. Kentlerin merkezi yönetimle olan ilişkilerinde ortaya çıkan değişim bunda etkili olmuştur. Diocletianus-Constantinus döneminde yapılan değişikliklerle vergi ödeyenlerin yükümlülükleri ağırlaştırılmış ve vergileri toplayanlar değişmişti. Buna ek olarak, kentle köy arasında sosyal bütünleşmenin ve dayanışmanın en önemli aracı olan festivaller

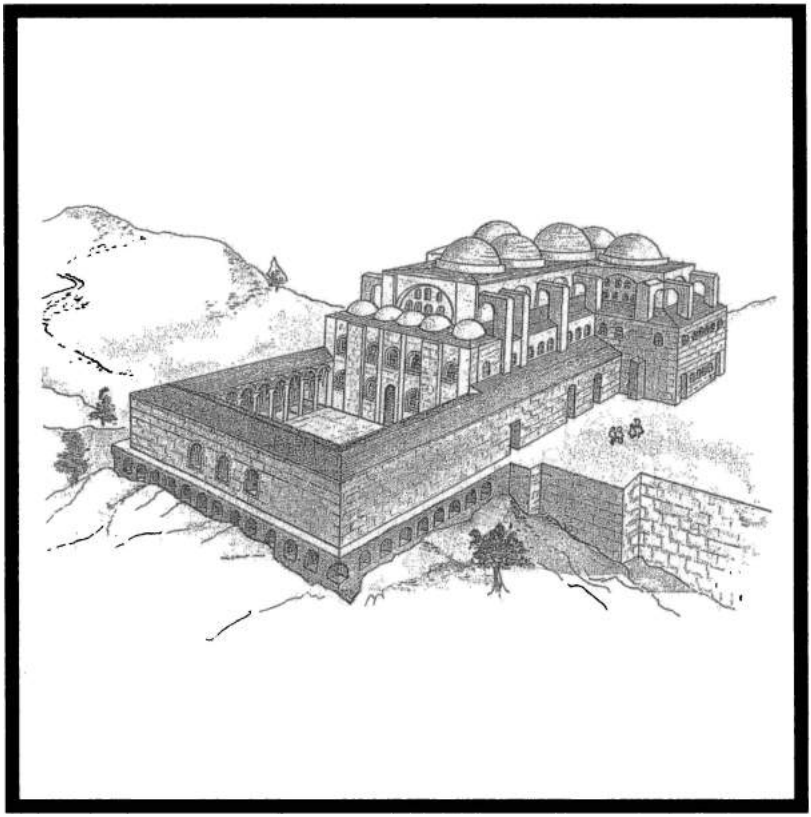

Şekil 3.18. Ephesos'ta Ayasuluk Tepesi'nde Justinianus döneminde inşa edilen Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi'nin görünüşü

Kaynak: C. FOSS (1979), *Ephesus After Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, S.89'da Şekil 31.

döngüsü para darlığı nedeniyle kısıtlanmıştı. Eskiden kendi meclisleri tarafından denetlendiği için merkezi yönetimin denetimi altında olmasına gerek duyulmayan yerel yönetimler, yeni sistemde merkez tarafından sıkı bir şekilde denetlenir oldu. Yerel yönetimi güçsüz hale getiren bu yeni işleyiş kentin kırsal alan üzerindeki denetimini zayıflattı, zaman içinde kırsal alan kentten bağımsız hale geldi. Bazen büyük bir köyün nüfusu, ya da orada ticaret ve tarım dışı üretimle uğraşan kişilerin sayısı

kent olarak tanımlanan bir yerden daha fazla olabiliyordu [187]. Hıristiyanlaşma sürecinin erken yüzyıllarında azizlik mertebesine ulaşan din adamlarının mezarlarının bulunduğu yerlere hac ziyaretine gelenlere başta kalacak yer olmak üzere çeşitli servisler sunan kuruluşlar, bu süreçte büyük kazançlar sağladılar. Bu sayede, Hierapolis'te olduğu gibi, köy ölçeğindeki yerler nüfus ve zenginlik kazandı, kent oldu [188].

Daha önce de değinildiği gibi, Anadolu'daki köylerin Hıristiyanlaşmasında keşiş ve münzevilerin önemli payı olmuştur. Kiliselerin belirlediği piskoposluk bölgelerine bağlı din adamlarının yokluğunda, keşiş din ve ahlak konularında başvurulan kişiydi. Dinsel etkinliği nedeniyle keşiş kısa süre içinde aziz konumuna yükseltilir, ölmeden önce, ya da sonra kurmuş olduğu manastır bir hac yeri olarak ziyaret edilirdi. Kentliler gibi köylüler de bir manastıra çekilmiş bu kutsal insanlara tarlalarını saran çekirgeleri kovmaları, taşan ırmağı yatağına geri sokmaları, kuraklık zamanında yağmur yağdırmaları için başvururlardı [189]. Manastır mekanının temel öğesi kiliseydi ve küçük ya da büyük ölçekteki bu yapıların inşa edilmesinde o yörede yaşayanların işgücü, ya da diğer harcamalara katkıda bulunduğu açıktır. Daha büyük ölçekli, görkemli kiliselerin inşa edilmesinde senatörlerin ve imparatorların önemli ölçüde destek sağladıklarını gösteren yazılı belgeler vardır. Ruhban sınıfından olmasalar da havarilerle eşdeğer sayılan imparatorlar sıradan insanlardan farklıydılar. Onların konsillere ait olan dinsel kural getirme yetkileri olmasa da, kiliselerde vaaz verme hakkı vardı. Constantinus'un Hıristiyanlar arasındaki uyuşmazlıkları gidermek üzere piskoposları 325 yılında İznik Konsili'nde toplamasından sonra, imparatorların konsilleri toplantıya çağırma ve bu toplantılara başkanlık etme yetkileri oldu. İmparatorların en önemli yetkisi ise, Kilise'nin yetki bölgelerinde yaptığı düzenlemeyi, yani piskoposluklar ve onun bir üst kademesi olan metropolitlikler arasında yapılan sınırlamaları denetlemekti [190]. Kilise'nin kendi içinde kurduğu katı kademelenmeden farklı olarak manastırlar birbirlerinden bağımsızdılar, hiçbir otoriteye bağlı olmayan bir

---

187 Liebeschuetz 2007, s.2-4.
188 Liebeschuetz 2007, s.6.
189 Kaplan 2001, s.121 ve 124.
190 Kaplan 2001, s.114.

yapılanmaydılar, bu nedenle de mekansal dağılımları büyük bir esneklik göstermektedir.

C. Geç Roma / Erken Bizans Döneminde Anadolu'da Ortaya Çıkan Yönetsel, Sosyoekonomik ve Mekansal Dönüşümler

Doğu Akdeniz'deki egemenliklerinin başlangıç tarihi olan İÖ erken 2.yüzyıldan sonraki iki yüzyıl boyunca Romalılar daha çok Atina, Ephesos, Antiokheia (Antakya), Alexandria (İskenderiye) gibi büyük ve zengin kentlerin denetimini ellerinde tutmaya özen gösterdiler [191]. Birkaç özel durum dışında, çok sayıda kent ve onların etki alanı (*territorium*) önemli ölçüde bağımsızlıklarını korudular, kendi kanunlarını yaptılar, kendi meclislerini seçtiler ve kendi kendilerini yönettiler. Bu bağlamda, Roma İmparatorluğu'nda merkezi yönetiminin önem verdiği konularda onlara yüklenen bazı sorumluluklar vardı. Bundan önceki bölümde incelendiği gibi, bunların başında yolların onarımı ve vergilerin toplanmasının örgütlenmesi gelmektedir. Merkezi yönetim tarafından kentler eyaletler olarak gruplanmışlar ve bazı konularda eyalet yöneticisi tarafından yönlendirilmişlerdir. Sonuçta Orta Doğu'daki yüzlerce kentin kendi geçmişlerine ve kültürel farklılıklarına göre çeşitlenen değişik uygulamalar ortaya çıktıysa da bunların arasında, kentlerin yönetimi açısından önemli ortak noktalar vardır. Bunların en önemlisi kentleri yöneten geleneksel kurum olarak, toprak sahibi yerel seçkinlerden oluşan, Latincede *Curia*, Yunancada *Boule* adı verilen meclistir. Vergilerin toplanması, kentlerin bakım ve onarımı bu meclisin üyelerinin sorumluluğundaydı. Bu varlıklı seçkinlerden oluşan grup için kent sadece bir ekonomik merkez değil, aynı zamanda politik, sosyal ve kültürel yaşamın odak noktasıydı [192]. Kentlerde oturan varlıklı seçkinlerle (*curiales*) ilgili çok sayıdaki yazılı belge incelendiğinde iki nokta dikkati çekmektedir. Bunlardan biri, kentlerde yüzlerce kamu hamamı, *gymnasium*, tapınak, stadyum, *stoa*, *agora*, tiyatro ve sütunlu caddenin inşa edilmesinde izlenen yarışmacı yapı programlarıdır. Çok

---

191 Jones 1971, s.1-84.

192 Jones 1971, s.129-146, s.170-191, s.211-250 ve s.259-304.

sayıdaki yazıtta yer alan kişilere özel hayranlık ve övgü ifadeleri *curiales*i oluşturan varlıklı aileler arasındaki rekabeti yansıtırken, kentler arasında daha büyüğünü, daha görkemlisini yaptırmak konusunda bir yarışmanın varlığına işaret etmektedir. Batı Anadolu'nun küçük kentlerinde zaman içinde, kent nüfusundan bağımsız olarak, giderek daha büyük tiyatroların inşa edilmesi bu konuda iyi bir örnektir [193].

Kentlerdeki toprak sahibi varlıklı seçkinlerin ikinci önemli özelliği, yerel ölçekte kalmayıp, daha geniş bir ilişkiler ağının parçası olmalarıdır. Bu ilişkiler kentleri ve eyaletleri bir arada tuttuğu gibi, onları Roma merkez yönetimine de bağlamaktadır. Daha çok evlilik ve akrabalık yoluyla genişleyen bu ilişkiler ağı konusunda, Anadolu'nun bazı bölgelerini kapsayan, çok sayıda araştırma vardır. Araştırmalara konu olan bu ailelerden biri, daha önce bu çalışmada da değinilen, Perge kenti yazıtlarında adı geçen Planci ailesidir. İtalya'dan, ticaret nedeniyle Perge'nin yer aldığı Pamphylia bölgesine göçen, sonradan Anadolu'nun çeşitli yerlerinde geniş toprakların sahibi olan Planci ailesinin bireylerinden biri sonunda Senato üyeliğine kadar yükselmişti [194]. Bu örnek Roma döneminde Anadolu kentlerinin imarına yaptıkları katkılarla adını duyuran, mülkiyetlerindeki toprakları zaman içinde genişleten varlıklı seçkinlerin sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkiler ağında sahip oldukları yeri nasıl güçlendirdiklerini açıklamaktadır.

Önceleri *curiae* gelirini topraktan, yerel vergiler, harçlar ve bankacılık yoluyla borç para vermek işinden sağlarken, 3.yüzyıl krizinden sonra ve 4.yüzyılda paranın değerinin düşmesiyle bazı güçlüklerle karşılaşmışlar, diğer yandan da devlete karşı yükümlülükleri artmıştı[195]. 4.Yüzyıl ile 6.yüzyıl arasındaki dönemde Theodosius ve Justinianus Kanunnameleri incelendiğinde *curiae* ile ilişkili olarak çıkarılan hükümlerin önceki yüzyıllara göre daha uygun ve güvenli bir parasal ortam yarattığı dikkati çekmektedir. Merkezi yönetimin eyalet yönetimine doğrudan yaptığı müdahale ile yeni iş alanları açılmış, eyalet seçkinlerine yeni roller verilmişti. Konstantinopolis'in inşa edilmesi ile politik yaşamda

---

193 Whittow 1990, s.6.

194 Mitchell 1974, s.27-39.

195 Jones 1964, s.22-36; Jones 1971, s.241-251.

yeni bir odak noktası yaratılması bunların başında gelmektedir [196]. Yeni çıkarılan yasalarla *Curia* üyeliğinin babadan oğula geçmesi koşulu kaldırılmış, *Curia*'dan kurtulmak isteyenlere bu yol açılmıştı. Sonunda 550 yılına tarihlenen bir belgede *Curia* ve *curiales*in geçmişte kaldığı net olarak yazılmıştır [197]. Bazı belgelerde bu durumun sonucu olarak vergilerin ziyan olduğu, kentlerin görkeminin dağılıp gittiği yazılsa da [198], 6.yüzyıl ortalarında Anadolu kentlerinde yapı işlerinin devam ettiğini, örneğin Güney Anadolu eyaletleri olan Lykia ve Kilikia'da 6.yüzyıl sonlarına ve 7.yüzyıl başlarına kadar kentlerin ve kırsal yerleşmelerin zenginliğini koruduğunu gösteren çok sayıda arkeolojik veri bulunmaktadır. Bunların başında Geç Roma / Erken Bizans döneminde kiliselerde toplanan büyük miktardaki altın ve gümüş gelmektedir ki bu durum kiliselerin zenginliğini yansıtmaktadır. 6.Yüzyılda Hıristiyan Romalılar zenginliklerini ve toplumsal statülerini manastırlar, hastaneler, yaşlılar için bakımevleri, yetimhaneler ve özellikle kiliseler inşa ettirerek göstermek istemişlerdir. 6.Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen bu yapılar kentsel refahın göstergeleridir. Sadece kentlerdeki değil, kırsal kesimdeki kiliselerde bol miktarlarda toplanan altın, gümüş gibi değerli madenlerden basılan paralar yerine, halk gündelik alışverişlerinde daha ucuz madenlerden, bronz ve bakırdan basılan paralar kullanılmaktaydı. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan buluntulardan, 6.yüzyılın ikinci yarısında ve 7.yüzyılda Konstantinopolis, Ephesos gibi büyük kentlerin yanı sıra köylerde de bol miktarda kullanıldığı anlaşılan bakır paralar [199], temelde zengin ve aktif bir para ekonomisinin göstergesidir [200]. Bir örnek vermek gerekirse, Anadolu'nun en güney ucunda yer alan küçük bir kent olan Anemourium (Eski Anamur) 580 yılına kadar eski zenginliğini korumuş, o tarihte büyük bir depremle yıkılmıştı. Bu doğal felaketi izleyen yıllarda bir de Perslerin saldırılarına uğrayan kentin 620 yılına doğru eski görkemini ve ticari işlevini yeniden kazandığı kazılar

---

196 Jones 1964, s.42-52, s.366-375, s.687-689, s.732-734; Jones 1971, s.251-258.

197 Whittow 1990, s.9-10.

198 Whittow 1990, s.11.

199 Waage 1952, s.148-166.

200 Whittow 1990, s.20.

sırasında ortaya çıkarılan çok sayıdaki paradan ve seramikten anlaşılmaktadır [201].

Gündelik yaşamda Helenistik kentin yönetim kültürü olan *polis* farklı bir imgeye dönüşmüştür. Geç Roma döneminin yazılı kaynaklarında *curiales*in bahsi geçmezken piskopos ve papazlar ile seçkin ailelerden bazı kişilerin isimleri öne çıkmaktadır. Örneğin Galatia'daki Germia, Eudoxia, Juliopolis, Pessinus ve Anastasioupolis gibi küçük kentler yerel seçkinlerin oturduğu ekonomik ve sosyal merkezler olmuşlardı. Kırsal alanda yaşayanlar ise vergi ve kiralarını ödedikleri, pazarında mallarını sattıkları, piskoposu, toprak sahiplerini ve memurları görebildikleri bu kentlerle ilişki içindeydiler. Küçük kentlerin piskoposları ise eyaleti yöneten valinin oturduğu *metropolis* Ankyra'daki (Ankara) başpiskoposa bağlıydılar. Kilisenin örgütlenmesi açısından kademelenmiş bir ilişkiler ağı kurulmuştu. Bu küçük kentlerden Anastasioupolis'te, kilise kayıtlarına göre *Curia* geç 6.yüzyılda kaybolmuş, 580 veya 590'da kentteki papazlar ve kentin ileri gelenleri tarafından bir piskopos seçilmişti. Kayıtlara göre bu piskopostan dinsel görevlerinin yanı sıra Kilise'nin mal varlığını yönetmesi, bu mal varlığını bağışlayan yönetimdeki seçkinlerin çıkarlarını gözetmesi ve onların aralarındaki bütünleşmeyi sağlaması bekleniyordu. Bulgular, ortaya çıkan değişim sürecine karşın, temelde kentin ve orada yaşayan varlıklı seçkinlerin önemli rolünün devam ettiğini gösteriyor [202]. Anastasioupolis'teki uygulama olasılıkla tipik bir durum olmasa da, Geç Roma toplumu içinde Kilisenin giderek daha baskın bir sosyokültürel güç haline geldiğini göstermesi açısından önemlidir.

Geç Roma / Erken Bizans kentini yöneten piskopos, papazlar ve toprak sahibi seçkinler üçlüsü aynı sosyal geçmişten gelmekteydiler. İS 2.yüzyılda kentlerin önderliğini yapan seçkinler kendilerine parlak bir şöhret kazandıracak işlerin peşindeydiler ve kent meclisine (*Curia*) girmek için buna gereksinimleri vardı. Yerel tapınaklara rahip olabilmek için de eyalet merkezinde benzer bir üne sahip olmaları gerekiyordu. Hıristiyanlık Tanrı önünde herkesin eşit olduğu kuralına dayanan bir

---

201 Williams ve Taylor 1975, s.77-84; Williams 1977, s.175-190; Russel 1980, s.267, 270, 273.

202 Whittow 1990, s.27-28.

inanış olduğundan, 6.yüzyılda eşit konumdaki gençlerin tamamı kiliseye girebilmekteydiler. Bunların içinde 6.yüzyılda kiliseler ve manastırlar kurulurken ailesi bağış yapanlar eskiden tapınaklara, kamu hamamlarına, *gymnasium*lara bağışta bulunanlarla bir tutulmaktaydı. Kilise geniş ölçüde kent merkezliydi, kentteki piskoposa odaklanmıştı. Kent meclisi üyelerinin ortadan kaybolması fazla etkili olmadı, toprak sahibi seçkinler kendilerini değişen koşullara uydurmakta zorlanmadılar, Hıristiyan dünya ile kolayca bütünleştiler. İS 2.yüzyıldan beri güncel yaşamda çok şey değişmiş olsa da, değişmeyen önemli şeyler de vardı[203].

Konuya ilişkin yazılı kaynaklar sınırlı olsa da, Geç Roma / Erken Bizans döneminde, Anadolu'nun bazı bölgelerinde önemli bir nüfus hareketi olduğu çok sayıdaki mekansal bulgudan anlaşılmaktadır. Bu bölgelerden biri Güneybatı Anadolu'da, bugün Teke yarımadası olarak bilinen Lykia'dır. Geç Roma döneminde bu bölgedeki yerleşmelerde bir canlanma olmuş, dağlık alanlara ve vadilere yeni kiliseler, köyler, hatta kasabalar inşa edilmiştir. Geçen yüzyılın son çeyreğinde, Geç Roma dönemine ilişkin olarak yapılan arkeolojik araştırmalarda Lykia'nın dağlık bölgelerinde o döneme ait küçük, büyük 40 kadar yerleşme saptanmıştır. Aynı dönemde bölgede yaklaşık 200.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir ki, bu nüfus daha sonraki yüzyıllara ait nüfus tahminlerinden de daha yüksektir [204] (Şekil 3.19).

Lykia'ya ilk yerleşenlerin Mısır ve Hitit belgelerinde sözü edilen Lukkalar, yani İÖ 2.binyılın Luvi kökenli Lykialıları olduğu düşünülmektedir. Bölgede ilk kentlerin ne zaman ortaya çıktığı konusunda ise İÖ 1400 yıllarına ait Hitit belgelerinde adı geçen, Lukka topraklarındaki Dalawa kentinin Xanthos vadisindeki Tlos olduğu konusunda görüş birliği vardır [205]. İÖ 540 yıllarında Anadolu Perslerin egemenliği altına girdiğinde bağımsız Lykia kentlerinin bu sürece direndiği bazı söylencelerde anlatılmıştır. İÖ 5.yüzyılda Pers istilasına karşı kurulan Attika-Delos Birliği'ne Lykia kentlerinin gemi göndererek katkıda bulundukları konusunda ise yazılı belgeler vardır. İÖ 334-333 yıllarında Büyük İskender'in egemenliğine giren Lykia kentleri, onun ölümün-

203 Whittow 1990, s.29.
204 Harrison 1979, s.525-531.
205 Bean 1997, s.22.

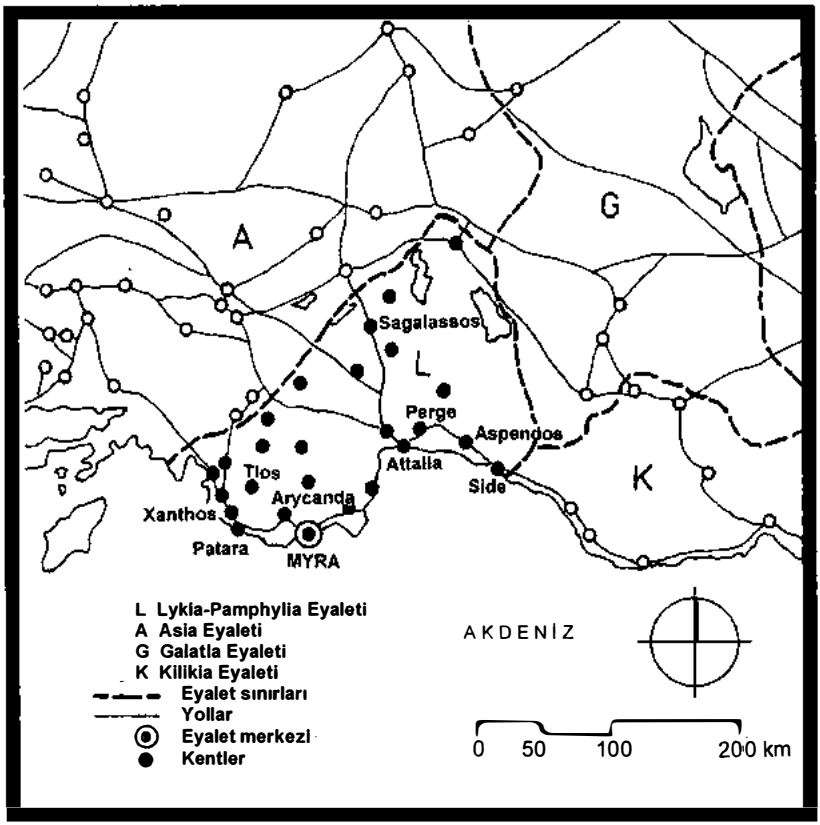

Şekil 3.19. Roma döneminde kurulan Lykia – Pamphylia Eyaleti'nin sınırları, kentleri ve ulaşım ağı

Kaynak: T. CORNELL ve J. MATTHEWS (1988), *Roma Dünyası*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.150'den çizildi.

den sonra kurulan Helenistik krallıklardan Antigonoslar, Ptolemaioslar, Seleukoslar ve Rodos arasında sürekli el değiştirmişti. Sonunda, İÖ 2.yüzyılda Batı Anadolu'yu egemenliği altına alan Roma Senatosu Lykia kentlerine bağımsızlık hakkı verdiğinde onların kendi aralarında kurdukları Lykia Birliği de kurumsallaşmış oldu. Lykia Birliği, ortak bir yasaya göre, kentlerin kendi yurttaşları arasından oylamayla seçilen bir

meclis tarafından yönetiliyordu ve bir Senatosu vardı. Birliği'n listesinde İÖ 2.yüzyılda 23 kentin adı geçmektedir. Bu listedeki 6 kent, Tlos, Xanthos, Patara, Pınara, Myra ve Olympos 3'er oy hakkıyla temsil edilmekteydiler. Bölgenin diğer kentlerinden Pellos, Antipellos, Aperlae, Arycanda, Kandyba, Kyaenai, Limyra, Rhodiapolis, Sidyma, Telmessos, Araxa ve Podalia'nın 1'er oy hakkı vardı. Meclis her yıl ilkbaharda toplanıyor ve o yıl görev yapacak yönetimi seçiyordu. Bir yıllığına seçilen bu Senatonun savaş, barış, ordunun örgütlenmesi, birliğin bütçesi gibi konularda karar alma yetkisi vardı. Ayrıca bütün kentler kendi adlarına para basmışlardı[206]. Bu bağımsız statü İS 43 yılında Roma Senatosu'nun Lykia'yı bir Roma eyaletine dönüştürmek konusunda aldığı karara kadar devam etmiştir [207].

Yazılı kaynaklarda Lykia'daki kent sayısı İÖ 100 yıllarında 23, İS 1.yüzyılda ise 36 olarak verilmektedir [208]. Bu kentlerin kendi aralarında kurdukları Lykia Birliği Roma İmparatorluğu'nun yönetimi altındayken de işlevini sürdürmüş, savaş ve barış kararları Romalılara bırakılsa da iç işler, hukuk ve güvenlik ile ilgili konular birlik memurları tarafından yürütülmüştür. Yazıtlardan anlaşıldığına göre, Roma döneminde Lykia zengin bir bölgeydi ve varlıklı seçkinler büyük servet birikimi sağlamışlardı. Bunların arasında Kyaneaili İason ve Rhodiapolisli Opramoas sadece kendi kentlerine değil, Lykia'daki başka kentlere de büyük paralar bağışlamışlardı[209].

Geç Roma döneminde Lykia bölgesindeki kentlerin çoğu küçük yerleşmelerdir. (Şekil 3.19). Bu durum olasılıkla daha önceleri de böyleydi, Roma ve Geç Roma / Erken Bizans dönemlerinde de devam etti. Yazılı kaynaklara göre bu küçük kentler uzun dönem boyunca özerkliklerini koruyarak büyük kentlerin koruması altına girmediler, kendi kararlarını onlardan bağımsız olarak almaya devam ettiler [210]. Lykia'nın geniş orta bölümünü kapsayan dağlık kesimde, Xanthos (Eşen) ve Myrus ırmaklarının dar vadileri dışında tarıma elverişli topraklar çok

---

206 Akşit 2001, s.10.
207 Umar 1999, s.1-5.
208 Bean 1997, s.29.
209 Bean 1997, s.30.
210 Jones 1971, s.109.

sınırlı olsa da, gemi yapımına ve inşaat işlerine uygun ahşap ve kerestenin bolca sağlandığı geniş ormanların yer alması bölgenin zenginliğinin kaynağıydı. Vurgulamak gerekir ki, Lykia Anadolu'da kendi yerel kültürünü koruyagelmiş az sayıdaki bölgeden biridir. Helenistik dönem öncesinden başlayarak bölgenin her yerine dağılmış çok sayıdaki görkemli kaya mezarı ve diğer anıt mezarlar, yaşanan çeşitli kültürel değişimlere karşın varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmişlerdir ve pek çoğu iyi korunmuş durumdadır [211] (Şekil 3.20). Bu anıt mezarların duvarlarında yer alan yazıtlardan Lykia halkının kendine özgü, 29 harften oluşan yerel bir alfabe kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu alfabe Büyük İskender'in Lykia'yı ele geçirmesine ve ardından gelen Helenistik akımlara kadar bölgenin her yerinde tek yazı olarak kullanılmaktaydı [212]. Henüz tam olarak okunamayan Lykia yazıtlarının en erken örnekleri İÖ 5.yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir. Sayıları 150'den fazla olan bu yazıtların içinde en önemlileri Xanthos'taki dikilitaş ile Letoon kazılarında bulunmuş olan üç dilde yazılmış, bir kült yapısına ilişkin metindir [213]. Bu anıt mezarlar kuşkusuz zengin aileler tarafından ya ailenin, ya da kahramanların adını yaşatmak amacıyla yaptırılmışlardır. Üzerlerindeki yazılar henüz tam olarak okunamamış olsa da, yüzlercesi bölgenin her yanına dağılmış bu görkemli kaya ve diğer türden anıt mezarların görsel ve simgesel varlığı Helenistik dönemden önce Lykia'da yaşayan yerel halkın ve onların sahip olduğu zenginliğin kanıtıdır.

Araştırmalarda elde edilen çok sayıdaki arkeolojik buluntudan anlaşıldığına göre, 6.yüzyılda, bir kez daha bütün Lykia bölgesinde bir

---

211 Lykia kaya mezarları mimari özellikleri açısından dört belirgin gruba ayrılmaktadır. Bunlar payeli mezarlar, tapınak tipi mezarlar, konut tipi mezarlar ve lahitlerdir. Bunların içinde en yaygın olan lahit tipi mezarlar Lykia'da farklı inşa edilmiştir. Biri mezar sahibine, diğeri köleleri veya yakınları için iki mezar odası üst üste inşa ediliğinden, yüksekliği ile bir kule-anıt görünümü kazanmaktadır. Çoğunluktaki kayaya oyulmuş konut tipi mezarların görünen cephesi ahşap konutların taklididir. Az sayıdaki payeli ve tapınak tıpi mezarlar ise köken olarak Lykialı değildir (Bean 1997, s.31).

212 Borchhardt 1999, s.76-77. Lykialıların kullandıkları alfabenin aslı Dor alfabesidir, ancak dillerinin fonetik özelliklerine uyum sağlayabilmek için yeni dört işaret eklemişlerdir (Borchhardt 1999, s.76).

213 Bean 1997, s.24-25.

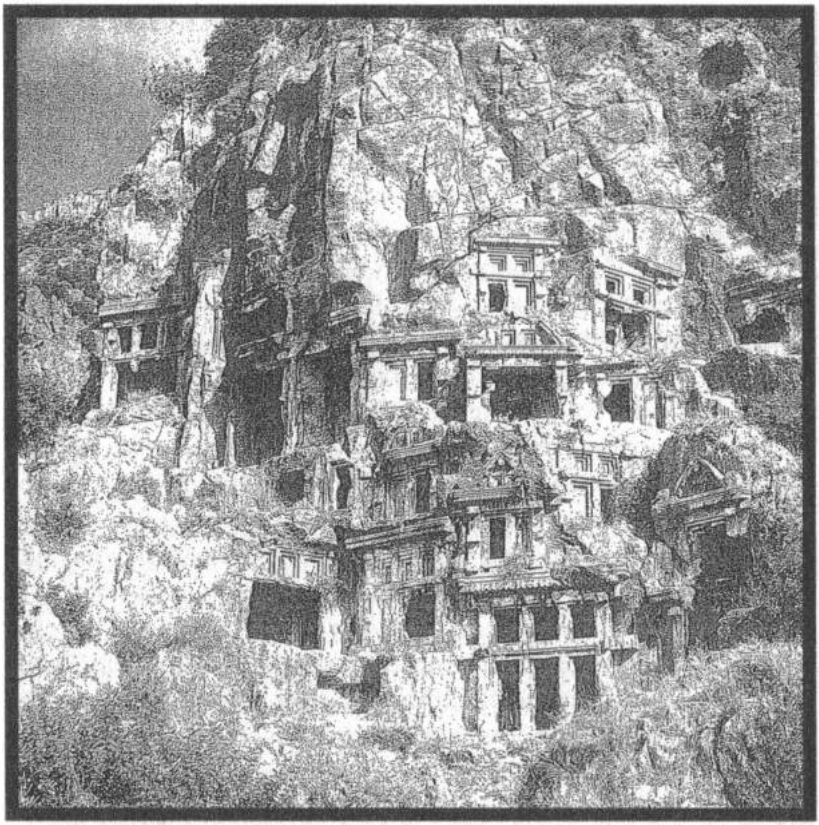

Şekil 3.20. Güney Lykia'da Myra kenti yakınında İÖ 4.yüzyıla tarihlenen çok sayıdaki konut tipi kaya-mezarın bir bölümü

Kaynak: G.E.BEAN (1997), *Eskiçağ'da Lykia Bölgesi*, İstanbul: Arion Yayınevi, ekteki 69'no'lu fotografın bir bölümü.

zenginleşme süreci yaşanmıştı ve bu zenginliğin ana kaynağı yerel ve bölgelerarası ticaretti. Lykia'nın Mısır ve Doğu Akdeniz kentleri ile kurduğu yoğun ticaret ilişkileri nedeniyle kıyıda yeni kentler ortaya çıkmış, eski kentler ve limanlar büyüyüp zenginleşmiş, bütün bölgede çok sayıda büyük, gösterişli yeni kiliseler inşa edilmişti. Justinianus dönemi kayıtlarına göre 6.yüzyılda Lykia bölgesindeki yerleşmelerin çoğu hala küçük yerleşmelerdi ve kıyıdan içerlerde, derin vadiler bo-

Şekil 3.21. Lykia'da Xanthos (Eşen) vadisinde denizden 30 kilometre içerde yer alan Tlos kentinin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim planı
Kaynak: Ü. ÖNEN (1984), *Lycia*, İzmir: Akademia, s.8'den çizildi.

yunca, dağ yamaçlarında yer almaktaydılar. Bunların içinde en yoğun ve en erken kentleşen vadi Xanthos (Eşen) ırmağının vadisidir. Vadinin yukarı kısmında, denize yaklaşık 30 kilometre uzaklıkta kurulan Tlos kenti, daha önce de değinildiği gibi, olasılıkla Lykia bölgesinin en eski kentidir. Kentin adı İÖ 14.yüzyıla ait Hitit metinlerinde Dlawa, Lykia yazıtlarında ise Tlawa olarak geçmektedir [214]. Kent İÖ 2.yüzyılda Lykia

---

214 Önen 1984, s.8; Bean 1997, s.67.

Birliği'nin 3 oy kullanma hakkına sahip 6 önemli kenti arasında yer almaktaydı [215].

Tlos kenti fazla derin olmayan bir dere yatağının iki yanına yerleşmiştir (Şekil 3.21). Derenin batı yakasında fazla yüksek olmayan kayalık bir tepenin üzerindeki düzlükte etrafı surla çevrili bir kale ya da *acropolis* yer almaktadır. Kentin olasılıkla ilk yerleşim yeri burasıdır. Surlar çeşitli tarihlerde yenilendiğinden, ilk surların yapılış tarihi net değildir. Kalenin bulunduğu bu kaya kütlesinin kuzey, doğu ve güneye bakan dik yamaçlarına konut ve tapınak tipi çok sayıda, görkemli Lykia kaya mezarı oyulmuştur (Şekil 3.22). Bu anıt mezarların üzerinde senato, halk, *gerousia* gibi kelimelerin yer aldığı bazı Yunanca yazıtlar vardır [216]. Bu tepenin çevresine Roma döneminde ikinci bir sur daha inşa edilmişti. Bu surların doğuya bakan yüzünde, duvarın düzlüğe ulaştığı çizgi boyunca iri taşlarla inşa edilmiş basamaklar vardır. Bu basamaklar kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş stadyumun oturma sıralarıdır. Kentin Roma döneminde inşa edilmiş olan asıl kamusal yapıları, surların dışında, dere yatağının doğu yakasındaki düzlükte yer almaktadır. Roma döneminde kentin merkezi burasıdır, Gymnasium-Palaestra kompleksi, iki büyük hamam, *agora* ve orta büyüklükte bir tiyatro bu düzlükte yer almaktadır (Şekil 3.21). Yazılı belgeler Rhodiapolisli zengin Opramoas'ın İS 2.yüzyılın ilk yarısında Lykia Birliği'ne yaptığı 60.000 dinar bağıştan Tlos'un da yararlandığını, hamamlardan birinin ve tiyatronun bu parayla inşa edildiğini, ya da genişletildiğini göstermektedir. Ayrıca Oinoandalı varlıklı seçkinlerden olan Licinnius Longus'un da kente 50.000 dinar bağışladığını yazılı belgeler göstermektedir [217]. Palaestra ile *agora*nın arasındaki meydanda bir tapınağın kalıntıları bulunmuştur. Tapınağın bulunduğu yerin çok yakınında, bölgenin Hıristiyanlaşma sürecinde, Geç Roma / Erken Bizans döneminde büyük ve görkemli bir kilise inşa edilmiştir [218] (Şekil 3.21).

Tlos kentinin mezarlığı (*necropolis*) tiyatronun kuzeyinde, farklı dönemlerde yapılmış çok sayıda Lykia tipi görkemli lahidin dağınık ola-

---

215 Akşit 2001, s.10 ve 42.

216 Texier 2002, s.345.

217 Bayburtluoğlu 1982, s.328 ve 330; Umar 1999, s.33; Akşit 2001, s.46.

218 Önen 1984, s.8; Akşit 2001, s.44-45.

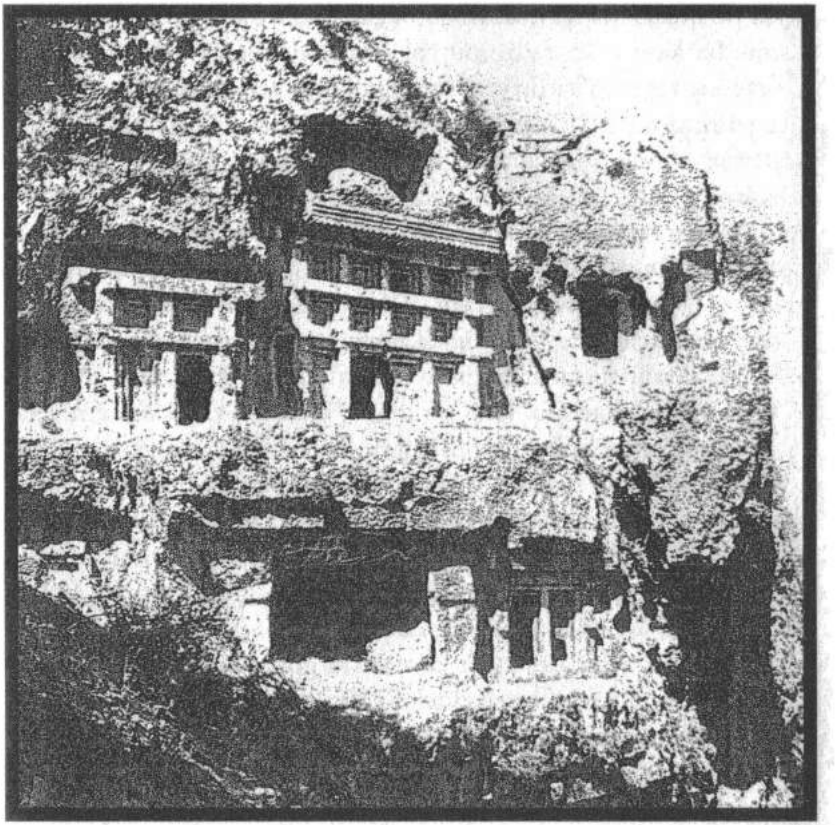

Şekil 3.22. Tlos kentinde Kale'nin (*acropolis*) bulunduğu tepenin eteklerinde kayalara oyulmuş konut tipi anıt mezarlar

Kaynak: Ü. ÖNEN (1984), *Lycia*, İzmir: Akademia, s.14'deki Resim 13'ün bir bölümü

rak yer aldığı geniş bir alana yayılmıştır[219]. Kentte Roma döneminde inşa edilen büyük ve görkemli kamu yapılarının, halen ayakta kalmış olan çok sayıdaki kaya mezar anıtlarının ve geniş *necropolis*in varlığı, Tlos'un oldukça zengin ve kalabalık bir kent olduğunu göstermektedir [220]. Kent, ilkçağda Xanthos ırmağını izleyerek Güney Lykia'yı Kuzey

---

219 Akşit 2001, s.46.

220 Texier 2002, Cilt 3, s.346.

Lykia'ya, oradan da İç Anadolu'ya bağlayan önemli bir yolun üzerinde, önemli bir kentti. Sonradan bu yol sistemi değişerek ulaşımın ağırlığı güneye kaymış [221], Tlos bu yeni sistemin uzağında kaldığından eski önemini yitirmiştir [222]. Ticaret amacıyla bölgeye gelen yabancılar vadinin iç taraflarını güvenli bulmadıkları için kente gelmiyorlardı, yazılı ticaret belgelerinde Tlos'un adı geçmemektedir [223]. Buna karşın, Tlos'taki büyük kilisenin varlığı da göstermektedir ki, kent önemli bir piskoposluk merkezi olarak, Geç Roma / Erken Bizans döneminde dinsel işlevini kesintisiz olarak sürdürmekteydi. Tlos'un adı 451 tarihli Kalkhedon Konsili'nin listelerinde, 458 yılında İmparator Leon'a yazılan mektupta ve 787 tarihinde toplanan konsilin listelerinde yer almaktadır [224].

Orta Lykia bölgesinin sahil şeridinde, kıyıdan 5-10 kilometre içerde, bölgenin en önemli iki kenti Xanthos ve Myra yer almaktadır (Şekil 3.19). Bu kentlerin ticaret ağı ile olan ilişkileri kıyıdaki limanlar aracılığıyla kurulmaktaydı. Orta Lykia sahil şeridindeki yerleşmeler batıdan doğuya doğru sıralandığında, en batıda, kendi ismini taşıyan ırmağın kıyısında kurulmuş olan Xanthos, Roma döneminden önce de bölgenin en önemli kentiydi. Homeros destanı Troia Savaşları sırasında kentin adından bahsetse de, yazılı kaynaklara göre Xanthos'un tarihi İÖ 8.yüzyıl sonlarından başlamaktadır. Kentin en eski öğesi olan *acropolis*i çevreleyen surlarının en eski bölümü İÖ 4.yüzyılda inşa edilmişti. Surlar Helenistik dönemde yenilenmiş ve güçlendirilmiştir (Şekil 3.23) ve surların içindeki alanda Pers istilasından önceki döneme ve Perslere ait yapıların kalıntıları vardır. *Acropolis*in kuzeydoğu köşesinde yer alan ve İÖ 4.yüzyıla tarihlenen, yüksekliği 4 metreden fazla, kule tipi kaideli Lykia mezar anıtı da halen ayaktadır [225]. Bu mezar anıtı *necropolis*ten buraya sonradan taşınmış olmalıdır [226]. *Acropolis*in kuzey surlarının dışındaki alanda Roma döneminde, olasılıkla İS 2.yüzyılda 3000 kişilik

---

221 Haldon 2007, s.30'da Harita 1.10.
222 Umar 1999, s.30.
223 Texier 2002, Cilt 3, s.346.
224 Bayburtluoğlu 1982, s.329.
225 Bayburtluoğlu 1982, s.228.
226 Akurgal 1987, s.489.

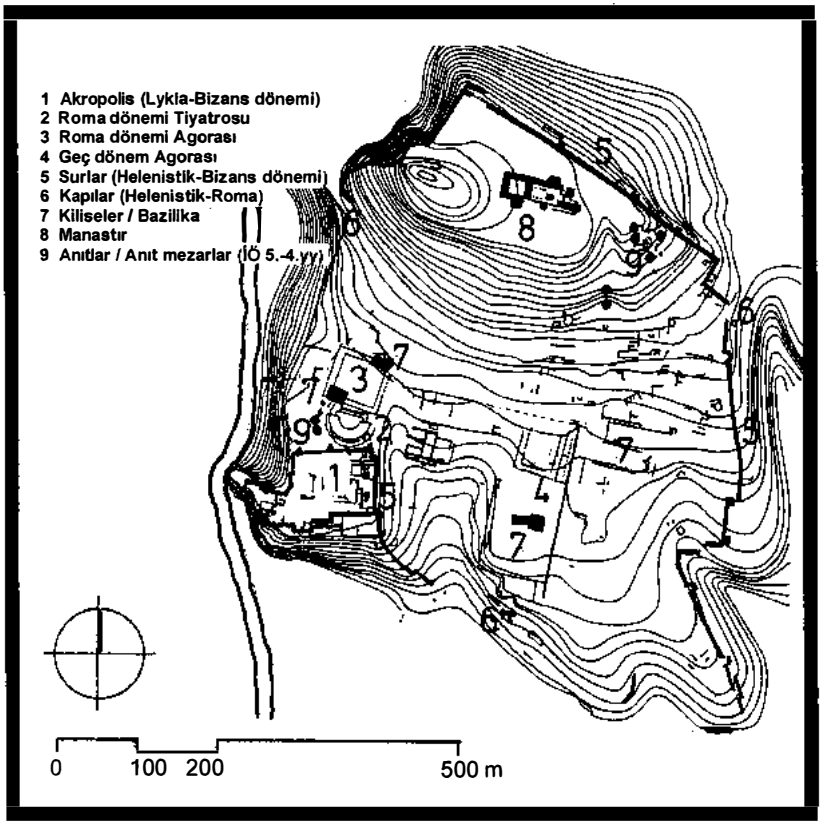

Şekil 3.23. Xanthos kentinin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim planı

Kaynak: J. COURTILS ve L. CAVALIER (2001), The city of Xanthos from Archaic to Byzantine times, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series 45, s.160'da Şekil 6.17 ve s.164'de Şekil 6.22 birleştirilerek çizildi.

bir tiyatro inşa edilmiştir [227]. Arkeolojik bulgular bu tiyatronun Helenistik dönem tiyatrosunun üzerine inşa edildiğini göstermektedir [228]. Tiyatronun hemen batısında, kuzey-güney doğrultusunda sıralanan üç

227 Yılmaz 2009, s.114.

228 Courtils ve Cavalier 2001, s.156.

tane daha Lykia tipi, yüksek kaideli mezar anıtı yer almaktadır. En kuzeydeki, İÖ 5.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen ünlü Harpy Anıtı'dır. Mezar kaidesi, mezar odası ve üzerindeki mermer levhalarla toplam yüksekliği 9 metreye yaklaşan, yekpare prizma formundaki bu kule-anıtın üzeri renkli boyanmış kabartmalarla süslenmişti [229] (Şekil 3.24). İÖ 4.yüzyılda inşa edilmiş olan ikinci anıt mezarda yüksek bir kaide üzerinde üçgen çatılı Lykia tipi bir lahit bulunmaktadır ve toplam yüksekliği 8 metreden fazladır. Üçüncü anıt mezar ise İS 1.yüzyılda, Erken Roma döneminde inşa edilmiştir, onun da diğerleri gibi prizma formunda yüksek bir kaidesi vardır [230].

Xanthos'ta Tiyatro'nun kuzeyinde Roma döneminde 50 x 55 metre boyutlarında büyük bir *agora* inşa edilmişti [231]. Bu Roma Agorası'nın kuzey batı köşesinde de yüksekliği 11 metreyi bulan bir anıt mezar yer almaktadır. Diğerleri gibi kule tipi bir mezar olan bu anıtın dört yüzünde, toplam 250 satırdan oluşan, Lykia dilinde yazılmış uzun bir metin yer aldığından Xanthos Dikilitaşı (obelisk) olarak bilinmektedir [232]. *Acropolis*in kuzeyinde yer alan tiyatro-*agora* ikilisi Roma döneminde, İS 2.yüzyılda kentin merkezinin burası olduğunu göstermektedir. Bu merkezin çevresini tanımlayan beş yüksek kule tipi anıt mezar bugün bile çok güçlü ve görkemli bir kent imgesi oluşturmaktadır. İÖ 5.yüzyılın son çeyreği ile İÖ 4.yüzyılda inşa edilen dört anıt mezara İS 1.yüzyılda beşincisinin eklendiği dikkate alınırsa, bu anıt mezarların yeri konusunda birinci olasılık Roma döneminde tiyatro ve *agora* inşa edilirken *necropolis*ten buraya taşınmış olmalarıdır. İkinci olasılık ise Roma dönemi kent merkezinin bu anıtlar burada olduğu için buraya yapılmış olmasıdır ki, her iki durumda da kentin geçmişine duyulan saygının farklı kültürler tarafından vurgulanması ve bu güçlü kent imgesinin günümüze kadar ayakta kalabilmiş olması Xanthos'a güçlü bir kent kimliği kazandırmaktadır.

---

229 Xanthos'taki Harpy Anıtı'nın özgün kabartmaları Londra'da The British Museum'da sergilenmektedir (Akşit 2001, s.61).

230 Bean 1997, s.57-58; Bayburtluoğlu 1982, s.288; Akurgal 1987, s.489.

231 Courtils ve Cavalier 2001, s.154.

232 Bean 1997, s.59; Akurgal 1987, s.489.

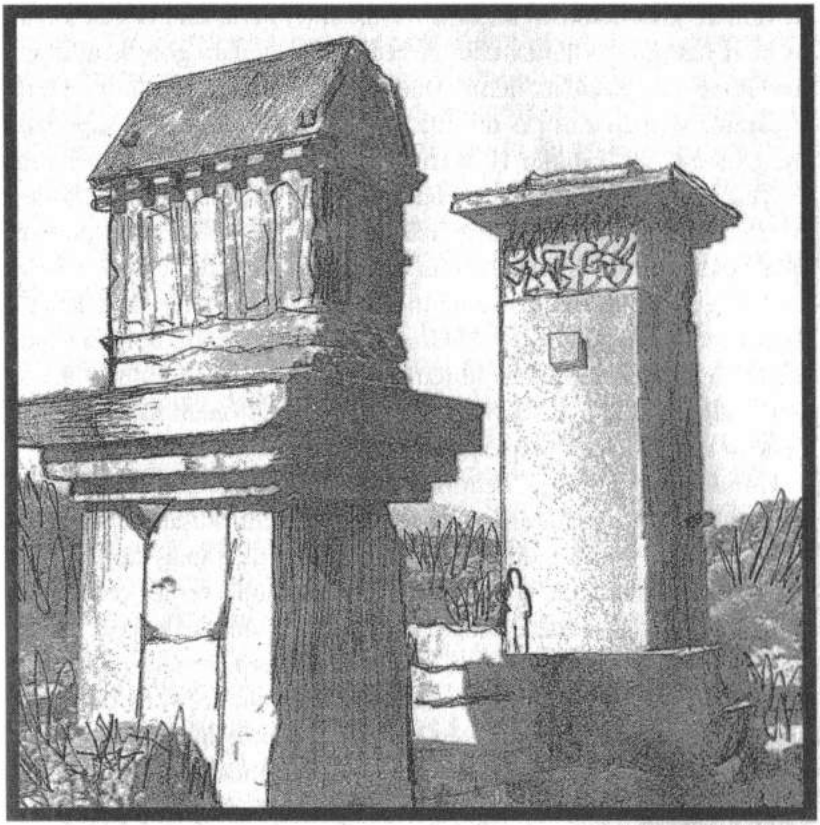

Şekil 3.24. Xanthos'ta tiyatronun bitişiğinde İÖ 5.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Harpy Anıtı ve yanındaki İÖ 4.yüzyıla tarihlenen, üzerinde Lykia tipi lahit bulunan anıt-mezar

Kaynak: G.E. BEAN (1997), *İlkçağ'da Lykia Bölgesi*, İstanbul: Arion Yayınevi, ekteki 14 no.lu fotograftan çizildi.

Xanthos kentinin çevresi Helenistik dönemde bir surla çevrilmişti, surun içindeki alan yaklaşık 30 hektardır [233] (Şekil 3.23). Buradan kent nüfusunun en fazla 7.000-8.000 kişi kadar olabileceği hesaplanır ki [234],

---

233 Courtils ve Cavalier 2001, s.149.

234 Kent nüfusu hesaplanırken ortalama nüfus yoğunluğu 250 kişi/hektar olarak alınmıştır (McEvedy 1967, s.44'de 1 no.lu dipnot).

bu verilere göre Xanthos'un orta büyüklükte, hatta alan olarak küçük bir kent olduğu görülmektedir. Arkeolojik bulgulara göre kentin ana girişi güneydeki kapıdan, deniz yönündendir. Erken Roma döneminde İmparator Vespasianus (İS 69-79) tarafından aynı yerde bir kapı daha inşa edilmişti. Bu kapının 10 metre kadar kuzeyinde, İÖ 400 yıllarında, yüksek bir kaide üzerinde Helen tapınağı biçiminde inşa edilmiş, toplam yüksekliği 10 metreden fazla olan görkemli Nereidler Anıtı yer almaktaydı [235]. Sur içindeki alanın kuzey tarafında da, yine İÖ 5. ve İÖ 4.yüzyıla tarihlenen görkemli mezar anıtlarının varlığı, Xanthos'un Helenistik dönemden önce varlıklı seçkinlerin oturduğu, bölgesi içinde önemli ve zengin bir kent olduğunu gösteriyor. Anadolu'nun Roma egemenliğine girdiği İÖ 2.yüzyılda, Lykia Birliği önem kazanmıştı ve Xanthos siyasal açıdan bölgenin en etkin kenti konumundaydı [236].

Günümüzde Xanthos kentinin görünüşüne egemen olan öğeler Lykia dönemi *acropolis*inin görkemli surları, kenti kuşatan dış surlar, kapılar ve anıt mezarlardır. Bunların hepsinin ilk yapılış tarihleri İÖ 5.yüzyıl sonları olsa da, o dönemle ilgili arkeolojik veriler çok sınırlıdır. Aynı sorun Helenistik dönem için de geçerlidir. Arkeolojik kazılar sırasında o dönemlerde *acropolis* tepesinin eteklerinde, teraslar üzerine inşa edilmiş olan konutların bulunduğu mahallenin geç antik dönemde de kullanılmış olduğunu gösteren bazı bina kalıntılarına ulaşılmıştır [237]. Vurgulanması gereken önemli bir nokta da, Xanthos'un bir *polis* olarak kurulmadığı ve diğer Helenistik dönem kentleri gibi bir ızgara plana göre gelişmediğidir. Kent bir Lykia kenti olarak kurulduğundan ne surları, ne kamu yapıları, ne de anıt mezarları Yunan kentlerine benzemektedir. Kent surları içindeki anıt mezarların yapımı İÖ 3.yüzyıla kadar devam etti, kentin Helenleşme süreci bu dönemde başladı ve bölgenin Roma egemenliğine geçmesine kadar sürdü. Kentte Yunan uygarlığının temel öğeleri olan tiyatro, *agora* ve *bouleuterion* bu dönemde inşa edildi. Yine bu dönemde ölenler, Yunan kentlerinde olduğu gibi, sur-

---

235 Akşit 2001, s.64-65. Günümüzde Nereid Anıtı'nın aslı Londra'da The British Museum'da özel bir salonda sergilenmektedir (Bayburtluoğlu 1982, s.289-290).

236 Bean 1997, s.28.

237 Courtils ve Cavalier 2001, s.154-155 ve s.158-159.

ların dışına gömüldü, kentin kuzeydoğusunda bir mezarlık (*necropolis*) ortaya çıktı. Roma döneminde de bu eğilim devam etti, bazı anıt mezarlar kentin 4 kilometre kadar güneybatısındaki Leto Kutsal Alanı'na (Letoon) giden yol üzerinde yer aldı. Bu yol Güney Kapısı'ndan kente girer ve Tiyatro ile Agora'ya doğru uzanırdı. Bu kutsal alanda yer alan önemli tapınaklar nedeniyle olsa gerek, kentte inşa edilen tek bir tapınak vardır, o da *acropolis*te Helenistik dönemde inşa edilen Artemis Tapınağı'dır. Bu tapınağın İÖ 5.yüzyılda aynı yerde bulunan tapınağın devamı olduğu düşünülmektedir [238].

Kentte Erken Roma dönemine tarihlenen kamusal yapılar Tiyatro ve kuzeyindeki Agora'dır. İS 3.yüzyıl ise Xanthos kentinin mekansal yapısında önemli değişimlerin olduğu bir dönemdir. Kentte bu geç tarihte bir ızgara planın uygulanmaya başlandığını gösteren önemli kanıtlar vardır. İS 3.yüzyılda kentin yerleşim alanının geometrik orta noktasında birbirini dik açıyla kesen iki Sütunlu Cadde (*cardo* ve *decumanus*) inşa edilmiştir. İki caddenin kesiştiği noktada ise, çevreleri *stoa*larla çevrili iki büyük, dikdörtgen formunda, kamusal meydan (*forum*) yer almaktadır (Şekil 3.23). Meydanlar ızgara plana uygun olarak inşa edildikleri gibi, güney ve güneydoğuda gelişen konut alanları da düzenli bir sokak dokusu oluşturmaktadırlar. Bu kapsamlı imar programının, mimari özelliklerine göre 3. ve 4.yüzyıllara tarihlenmesi olasıdır. Bu katmanın altında başka yapı kalıntıları bulunduğundan, kentte birbirini izleyen iki inşaat etabından söz edilebilir. Kentteki hamamların yapımı da 3.yüzyıla tarihlendiğine göre, kamu yapılarının inşa edildiği 3.yüzyılda bir plana gereksinim doğduğu anlaşılıyor [239].

Helenistik dönemde kent morfolojisinin temel öğesi olan *acropolis*, Geç Roma / Erken Bizans döneminde önemli değişikliklere uğrasa da, Xanthos (Eşen) ırmağın doğu kıyısında yüksekliği 70 metreyi bulan görkemli surlarıyla [240], kentin merkezi olmaya devam etti. Bu dönemde kentin zenginliğinin simgesi olarak yoğun bir şekilde iskan edilen yer, doğu mahallesidir. Bu bölgenin en görkemli yapısı, 5.yüzyıla tarihlenen bazilika tipi kilisedir. Bu yapı 2. ve 3.yüzyıllarda inşa edilen, sonradan

---

238 Courtils ve Cavalier 2001, s.153-154 ve s.170-171.

239 Courtils ve Cavalier 2001, s.162-164.

240 Texier 2002, Cilt 3, s.342.

bir yangında harabe haline gelen konut bölgesi düzeltilerek oluşturulan teras üzerine inşa edilmiş, 74 x 30 metre boyutlarında büyük ve görkemli bir yapıdır ve önünde sütunlu avlu (*atrium*) yer almaktadır. Geç Roma döneminde *acropolis*in kuzeyinde yer alan Agora'nın köşesinde, vaftizhanesi olan, üç nefli, bazilika tipi bir kilise daha inşa edilmiştir. Kentin üçüncü kilisesi merkezde, eski bazilikanın içine inşa edilmiştir. Bu dört kiliseye ek olarak, olasılıkla 6.yüzyılda, kentin kuzeyinde, surların içinde kalan tepe üzerine büyük bir kilise yapılmış[241] ve çevresi bir surla çevrilmişti [242]. Bir kale görünümündeki bu kilise kompleksi bazı kent haritalarında Roma Akropolisi olarak gösterilmektedir [243]. Bir kaya kütlesi üzerine inşa edilen kilisede bir konutun yer almadığına bakılarak yapının bir azize adanmış haç kilisesi olduğu düşünülmektedir. Xanthos'un en anıtsal yapısı olan bu kilise 7.yüzyıl başlarındaki Arap akınları sırasında terkedilmiş olmalıdır [244].

Xanthos (Eşen) ırmağının batı yakasında Xanthos kentinin yaklaşık 4 kilometre güneybatısında, bir saatlik yürüme uzaklığında yer alan Lykia Birliği'nin kutsal yeri Leto Kutsal Alanı Letoon sadece Xanthos'a ait bir yer değildi, Lykia kentlerinin tanrıları burada topluca yer almaktaydı. Yerleşim planında görüldüğü gibi, Letoon'da yan yana üç tapınak bulunmaktadır (Şekil 3.25).Ortada yer alan küçük tapınak İÖ 4.yüzyılda inşa edilmiştir. Onun batısındaki en büyük tapınak 16 x 21 metre boyutlarında İon düzenindedir ve İÖ 3.yüzyıla tarihlenmektedir, üzerindeki yazıttan Tanrıça Leto'ya sunulduğu anlaşılmaktadır. En doğudaki üçüncü tapınak ise Dor düzenindedir ve Helenistik dönemde inşa edilmiştir. Tapınağın yakınında İÖ 358 tarihinde üç dilde (Lykia dilinde, Helence ve Aramca) yazılmış çok önemli bir yazıt bulunmuştur [245]. Arkeolojik bulgulardan bu üç tapınağın Tanrıça Leto ve ikiz çocukları Apollon ve Artemis adına inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu üç tanrı Lykia bölgesinin ulusal tanrılarıydı. Letoon'da ulusal festivaller kutlanmakta ve buranın rahipleri Lykia Birliği'nin başrahipleri sayılmaktaydı

---

241 Akurgal 1987, s.488-489 ve Şekil 376; Akşit 2001, s.62.
242 Texier 2002, Cilt 3, s.343.
243 Akurgal 1987, s.488'de Şekil 376.
244 Courtils ve Cavalier 2001, s.168.
245 Akurgal 1987, s.489.

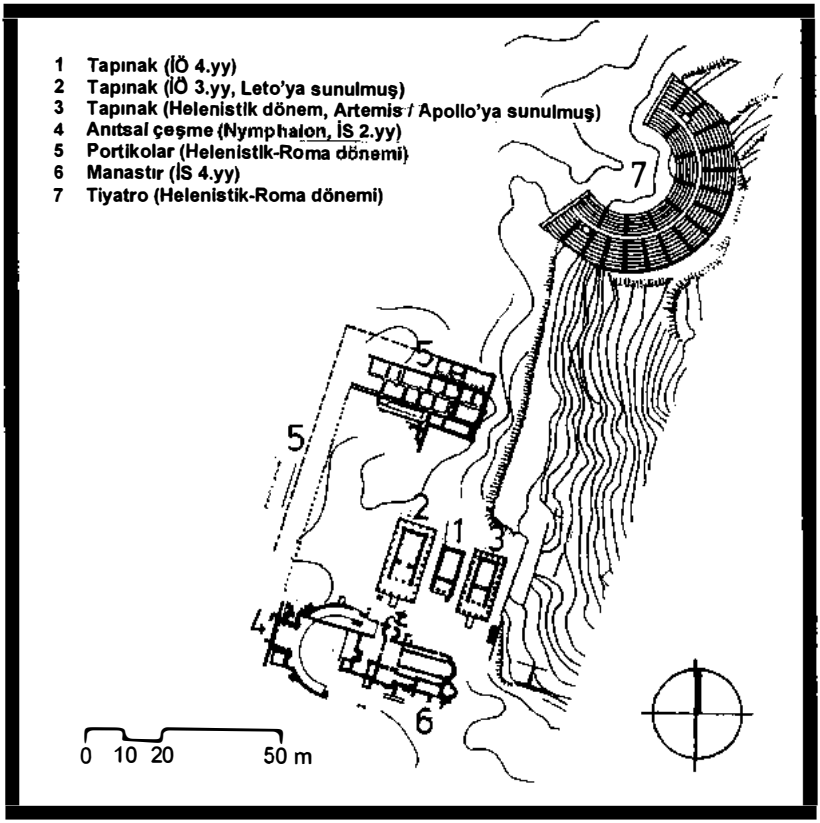

Şekil 3.25. Bir kült merkezi olarak inşa edilen Letoon'da yer alan yapıların yerleşim düzeni

Kaynak: E. AKURGAL (1988), *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınlar, s.240'da Şekil 377'den çizildi.

[246]. Tapınakların 100 metre kadar kuzeyinde, Helenistik dönemde bir tiyatro yapılmıştı. Bu tiyatro Roma döneminde olasılıkla yeniden inşa edilmiş veya genişletilmiştir ve yaklaşık 5700 kişi alabilmektedir [247]. Üç tapınağın bulunduğu terasın güneybatısında, bir su kaynağının bulun-

---

246 Bean 1997, s.62-63.

247 Yılmaz 2009, s.90-91.

duğu yerde Helenistik dönemde bir çeşme vardı. Roma İmparatoru Hadrianus (İS 117-138) tarafından aynı yerde yarım daire formunda, havuzunun çapı 27 metre olan bir anıtsal çeşme (*nymphaion*) yaptırılmıştı. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan bu yapının büyük bölümüne, olasılıkla 6.yüzyılda, bir manastır kompleksi inşa edilmiştir [248]. Tapınakların kuzeyinde ve batısında Helenistik ve Roma dönemlerinden kalan *stoa*lar/portikolar yer almaktadır. Yapılan kazılarda *stoa*ların altında, yapılışları İÖ 8.yüzyıla kadar giden seramik parçaları çıkarıldığı dikkate alınırsa [249], Leto'ya adanan bu kutsal alanın o tarihlerden beri kullanılmakta olduğu düşünülebilir. Anadolu'daki diğer yerleşmelerde olduğu gibi Letoon'daki portikolarda zanaatkarın üretim yaptığı işlikler ve küçük esnafın dükkanları yer almış olmalıdır. Festival günlerinde ve diğer zamanlarda burada toplanan ziyaretçilerin ve çevrede yaşayan halkın gereksinimlerini karşılayan, adak eşyalarının üretildiği ve satıldığı bu dükkanlardan gelen kiranın tapınaklara gelir olarak kullanıldığını düşünmek yanlış olmaz.

Bölgenin Hıristiyanlaşma sürecinde Letoon'daki tapınaklar önce 3.yüzyıl başlarında zarar gördü,. 3.yüzyıl sonlarında da olasılıkla bir depremle, ya da Gotların bölgeye yaptıkları saldırılardan sonra kullanılamaz hale geldi, 4.yüzyılda da tümden terkedildi. Bölgede yeniden bir ekonomik gelişme sürecinin yaşandığı 6.yüzyılda burada inşa edilen manastırın aynı türden bir ziyaretçi kitlesine hizmet sunduğu açıktır. Tapınakların sahip olduğu mal varlığı doğrudan manastıra devredilmiş olmalıdır. Günümüzde Letoon denizden yaklaşık 3 kilometre uzaklıktadır, o dönemde kıyı çizgisi daha da yakın olmalıdır. Gelen ziyaretçilerin ulaşım için deniz yolunu, özellikle de Xanthos (Eşen) ırmağının girişini kullanmaları da olasıdır. Letoon 7.yüzyıla kadar Hıristiyanlar tarafından kullanılmış, o tarihte sonra dış saldırılar nedeniyle terkedilmiştir [250].

Letoon'un 3 kilometre kadar batısında, bir tepenin üzerinde yer alan Kydna ise Helenistik dönemde Xanthos vadisinin girişini denetlemek amacıyla kurulmuş bir kale idi. 6.Yüzyıl ortalarında içine bazilika

---

248 Bean 1997, s.63; Akşit 2001, s.74.
249 Bean 1997, s.63.
250 Akşit 2001,s.77.

planlı bir kilisenin inşa edilmiş olması, kalenin Geç Roma / Erken Bizans döneminde hala kullanılmakta olduğunu göstermektedir. Vadinin en güneyinde yer alan ve arkeolojik bulgulara göre İÖ 7.yüzyılda kurulmuş eski bir kent olan Patara ise Roma döneminde Lykia bölgesinin en önemli limanlarından biriydi. Hadrianus imparatorken, İS 2.yüzyılın ilk çeyreğinde, limanda inşa edilen çok büyük ölçekteki tahıl deposu, Lykia'nın iç bölgeleri ile Akdeniz'deki kentler arasında yapılmakta olan ticaretin ölçeğini ve önemini gösteren bir yapıdır. Kentin limanı 1.600 metre uzunluğunda, 400 metre genişliğinde iken, zaman içinde birikintilerle dolmuş ve küçülmüştü [251]. Bu süreçte limanın önemi giderek azaldıysa da, kent çok sayıdaki görkemli kamu yapıları ve anıt mezarlarıyla hala zengin bir kent görünümündeydi. Geniş bir alanı kaplayan yerleşim alanı içinde Geç Roma / Erken Bizans döneminde kentin batısında 43 x 33 metre boyutlarında büyük bazilika tipi bir kilise ile *acropolis*te küçük bir kilise inşa edilmişti. Mimari özellikleri, büyük kilisenin Justinianus döneminde, 6.yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir. Bu yapının varlığı Patara kentinin 6.yüzyılda hala önemini koruduğunun bir işaretidir. 7.Yüzyılda ise kent Bizanslılar ile Araplar arasındaki savaşlardan zarar görmüş, sonraki yüzyıllarda da Patara'nın sadece *acropolis*i sur içinde bir kale-kent görünümüyle iskan edilmiştir [252].

Daha doğuda, Lykia bölgesinin geometrik olarak orta noktasında, kıyıdan yaklaşık 8 kilometre içerde küçük bir kent olan Kyaneai'nin kıyıda Tristomon adıyla bilinen bir iskelesi vardı (Şekil 3.26). Bulunan bir yazıtta kentin Helenistik dönemden önce kurulduğu anlaşılmaktadır. İÖ 2.yüzyılda Lykia Birliği'nde tek oyla temsil edilen küçük bir kent olan Kyaneai, kendi adına para bastırmıştı. Kentin *acropolis*ini çevreleyen sur tiyatroyu dışarda bırakmıştı; surların içindeki alanda hamam, kütüphane ve çok sayıda sarnıç kalıntısı vardır [253]. *Acropolis*in batı yamacına inşa edilmiş küçük tiyatrosu, dükkanlarla çevrili *agora*sı, hamamı, kütüphanesi olan Kyaneai, 4,4 hektar alan kaplayan küçük bir Roma kentiydi. Geç Roma döneminde Hıristiyanlaşma sürecine girdiğinde yerleşme genişleyerek surların dışına çıkmış ve üç tane bazilika

---

251 Akşit 2001, s.80

252 Foss 1994, s.2-16.

253 Bayburtluoğlu 1982, s.320-321.

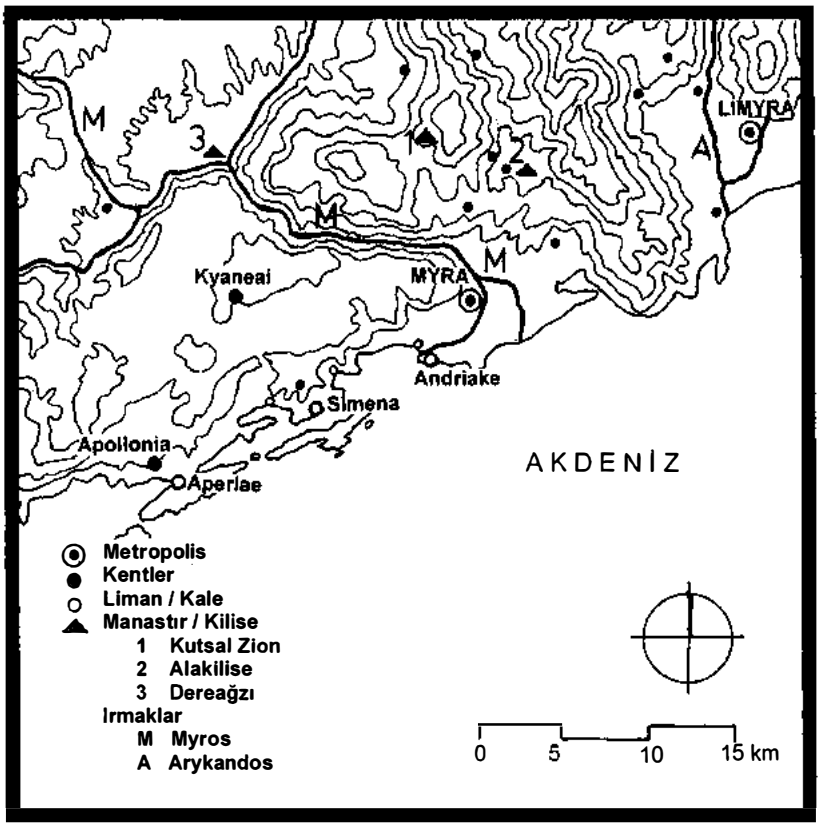

Şekil 3.26. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Lykia'da Myra kenti çevresinde yer alan yerleşmelerin işlevsel kademelenmesi

Kaynak: C. FOSS (1994), The Lycian Coast in the Byzantine Age, *Dumbarton Oaks Papers* 48, s.3'ün eki olan Harita 2'den çizildi.

tipi kilise inşa edilmiştir. Bunlardan biri büyük, katedral tipi bir kilisedir ve Meryem Kilisesi adıyla bilinmektedir. Yerleşmenin en büyük kilisesi surların dışında, *necropolis*te inşa edilmiştir. Kyaneai'de ekonominin en parlak olduğu dönem, kiliselerin inşa edildiği 6.yüzyıldır, bu durum 7.yüzyılda Arap saldırılarıyla son bulmuştur [254]. Kentin önemli bir

---

254 Kolb 1991, s.21-45.

özelliği, sur içindeki yerleşimin batısında, tiyatroya doğru giden yolun iki yanında yer alan çok sayıdaki Lykia tipi gösterişli lahit mezarlardır. Bunların dışında da etrafa serpilmiş yüzlerce lahit Kyaneai'ye bir "mezarlar kenti" görünümü vermektedir [255]. Diğer yanda, zenginlerin gömüldüğü bu tip mezarların sayıca bu kadar çok olması kent nüfusunun zenginliğinin bir göstergesidir.

Lykia kıyı şeridinin ortasında ve bölgenin en güneyinde, kıyıda yer alan Aperlae (Sıçak İskelesi), Geç Roma / Erken Bizans döneminde kuzeyde, kıyıdan içerde yer alan küçük Kyaneai kentinin *territorium*u içindeki Apollonia, Tristomon/Theimussa, Simena, Istlada, Tyberissos, Dolichiste (Kekova) gibi küçük yerleşmelerin pazaryeri işlevini gören bir liman olarak dikkati çekmektedir (Şekil 3.26). Surlarla çevrili küçük bir kale görünümündeki yerleşim alanında Geç Roma dönemi yapıları çoğunluktadır. Aperlae'nin düzgün bir işçilikle inşa edilmiş küçük bir hamamı ve surların hemen dışında yer alan küçük bir *odeion*u vardır [256]. Apollonia, Kyaneai gibi iç taraftaki yerleşmelerden gelen yolların kesişme noktasında yer alan Aperlae iç taraflardan gelen tarımsal ürünlerin toplandığı ve başka yerlere gönderildiği bir merkezdi. Topoğrafik açıdan çevresinde tarım yapılacak bir alan olmadığından Aperlae'nin tek varlık nedeni ticaret olmalıdır. Hıristiyanlaşma sürecinde surların içindeki alanda iki kilise inşa edilmişti. Bazilika formundaki büyük kilise, mimari özelliklerine göre, 5. veya 6.yüzyıla tarihlenmektedir. Tepedeki ikinci kilise ise büyük ve kubbeli bir katedraldir ve gösterişli iç dekorasyonunun 5. veya 6.yüzyılda tamamlandığı anlaşılmaktadır. Surların dışındaki mezarlıkta 6.yüzyıla tarihlenen bir kilise daha vardır. Bu kilisenin içinde bulunan çok sayıdaki çanak çömlek parçaları ve diğer bulgular, Aperlae'de dokumacılıkta boya maddesi olarak kullanılan çok değerli, mor renkli deniz kabuklarının ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Bundan önceki altbölümde değinildiği gibi, Konstantinopolis'teki dokuma işliklerinde dokunan mor renkli kumaşların ana boya maddesinin ticaretini yapan küçük Aperlae limanının 6.yüzyılda büyük bir servet birikimi sağladığı anlaşılmaktadır. Ticaret yoluyla sağlanan

---

255 Bayburtluoğlu 1982, s.322.

256 Texier 2002, Cilt 3, s.394,'de Şekil 206 ve s.395'de Şekil 207.

gelir bu küçük yerleşmede aynı dönemde üç büyük kilisenin inşa edilmesine yetecek bir servet birikimi sağlamış olmalıdır. Aynı bölgedeki Apollonia ve Simena gibi küçük yerleşmelerde Roma döneminde inşa edilmiş olan tiyatro, hamam gibi Roma kamu yapılarının bulunmaması bu küçük yerleşmelerin Roma döneminde değil, Geç Roma döneminde ticaret yoluyla gelişmiş olduğunu göstermektedir. Aynı bölgenin bir diğer yerleşmesi olan Dolichiste (Kekova) de, Aperlae gibi, çok iyi liman olanaklarına sahip bir yer olarak Geç Roma döneminde ticaret nedeniyle zenginleşmişti ve bu küçük yerleşmeye 5.yüzyılda büyük bir bazilika ve büyük bir kilise yapılmıştır [257].

Lykia kıyı şeridinde daha doğuda, Toros Dağları'ndan çıkıp Akdeniz'e dökülen Myros çayının ağzındaki verimli alüvyon ovanın merkezi olan Myra (Demre) kenti bölgenin yönetim ve dinsel merkeziydi. Kente İmparator II.Theodosius (408-450) tarafından ***metropolis*** unvanı verilmişti. Theodosius'tan sonra imparator olan Marcianus (450-457) Myra'nın surlarını genişletmiştir. Kentte vali ve başpiskopos için inşa edilen saraylar, Geç Roma döneminde kentin, eyalet ölçeğinde, yönetim merkezi işlevi görmesindendir. Büyük depremden sonra Myra'yı 529 yılında yeniden inşa ettiren İmparator Justinianus'tur. 542 Yılında Mısır'dan gelenlerle yayılan öldürücü veba salgını kentin gündelik yaşamını olumsuz yönde etkilemiş, köylüler hastalık nedeniyle kente gelmekten korkmuş, tahıl, un, şarap ve kereste pazara indirilememişti. Bu dönemde yarattığı mucizelerle hastaları iyileştirdiğine inanılan ve çocukların koruyucusu olarak bilinen Aziz Nikolaus'un (Noel Baba / Santa Claus) geniş bir çevrede adı duyulmuş ve zaman içinde onun mezarının bulunduğu Myra kenti Anadolu'nun en çok ziyaret edilen, en önemli 8 hac merkezinden biri olmuştur [258]. Myra'da üç yapıda Aziz Nikolaus'un adı geçmektedir. Bunlar Aziz İrene'ye adanan katedral (Kutsal Barış Katedrali), Piskopos Sarayı ve Aziz Nikolaus adına 4.yüzyılda İmparator Constantinus döneminde inşa ettirilen, mezarının bulunduğu kilisedir. Kilise, kentin 1,5 kilometre kadar dışında olduğun-

---

257 Foss 1994, s.17-18.

258 Anadolu'da şifa arayan Hıristiyanların gittikleri çok sayıda hac merkezi vardır. Bunlardan en önemlileri Ephesos, Khonai, Euchaita, Nikaia (İznik), Myra, Olimpos Dağı, Euchania ve Kaisareia (Kayseri) dir (Foss 2002, s.132).

dan Myra'ya sütunlu bir yolla bağlanmıştı. Bu yolun iki yanında fakirler için inşa edilen konutlar yer alıyordu. Bu kilise 6.yüzyılda, olasılıkla Justinianus kenti yeniden inşa ettirirken yenilenmiştir. Aziz Nikolaus adına düzenlenen festival ve hac için gelenler yerel ekonominin bu dönemde canlanmasının bir diğer nedenidir. Her yıl 8 Aralık tarihinde düzenlenen törende büyük bir kalabalık kilisede toplanıyor ve Aziz Nikolaus'un mezarından aktığına inanılan güzel kokulu, *myron* adı verilen yağdan toplamaya çalışıyordu. Bu yağın çeşitli hastalıklara iyi geldiğine inanılması kiliseyi Anadolu'nun en çok ziyaret edilen hac merkezlerinden biri haline getirmişti [259]. Kilise bugün de ziyarete açıktır ve Myra (Demre/Kale) bir açıkhava müzesi olarak gezilebilmektedir. Özellikle, en tepede Kale'nin yer aldığı dik yamaca oyulmuş çok sayıdaki konut tipi kaya mezarlar dikkati çekmektedir (Şekil 3.20). Düzlükte yer alan, Roma döneminde yerel varlıklılardan biri olan Langus'un katkılarıyla inşa edilen [260], 6500 kişilik Myra Tiyatrosu halen ayaktadır ve belki de bu yapı bugüne kadar Anadolu'da varlığı bilinen 119 antik tiyatro içinde en iyi korunmuş olan tiyatro yapılarından biridir [261].

Myra kentinin limanı olan Andriake Lykia bölgesinin dış dünya ile ilişkisini kuran en önemli bağlantı noktasıydı (Şekil 3.26). En başta Mısır ile Anadolu'nun ticaret ilişkisini sağlayan liman olan Andriake 6.yüzyılda parlayan yerleşmelerden biridir. Limanda İmparator Hadrianus (117-138) döneminde inşa edilen 65 x 32 metre boyutlarındaki çok büyük tahıl deposunun, Konstantinopolis'in kurulduğu 4.yüzyıldan sonra da hala kullanılmakta olması, Lykia üzerinden, Mısır ile başkent arasındaki tahıl ticaretinin Geç Roma döneminde devam ettiğini göstermektedir. Tahıl ambarının yanında pazaryeri işlevi gören, taş döşeli bir meydan yer almaktaydı (Şekil 3.27). Eski Liman'ın en doğu ucunda büyük bir değirmenin bulunması, buğdayın burada un haline getirildiğini gösteriyor. Limanın güney kıyısında bir sıra deponun daha yer aldığına bakılırsa, Andriake limanı mal hareketi açısından işlek bir yer olmalıdır. Bu depolar konut alanından 7 metre genişliğinde bir yol

---

259 Foss 1994, s.23-24, 26 ve Foss 2002, s.142.

260 Bayburtluoğlu 2004, s.192.

261 Yılmaz 2009, s.103-105'de Myra Tiyatrosu'nun bugünkü durumu fotoğraflarla belgelenmiştir.

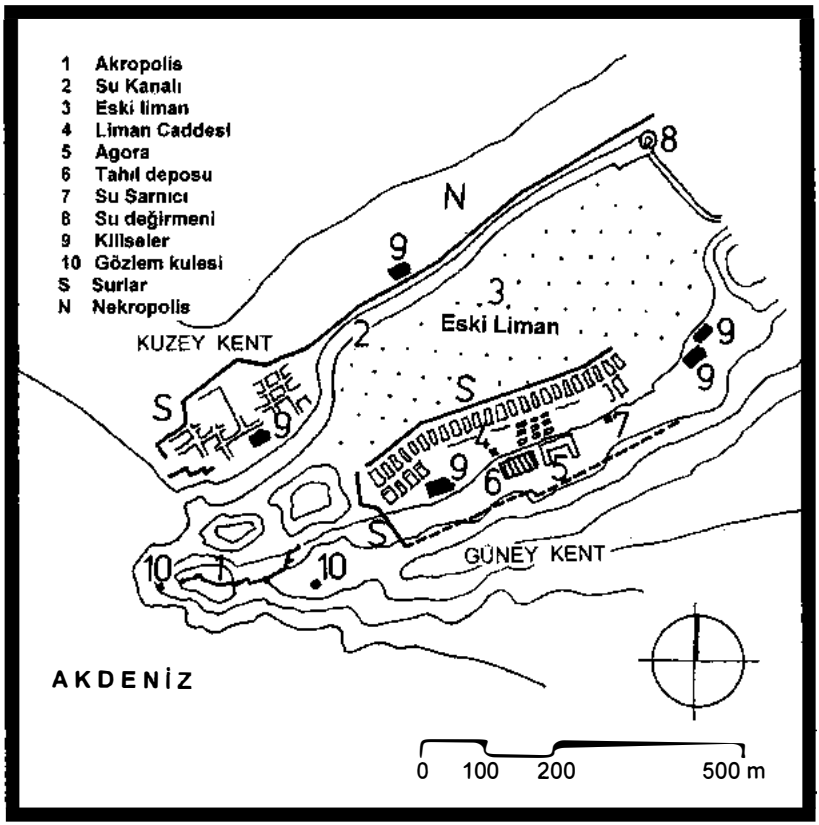

Şekil 3.27. Myra'nın limanı Andriake'nin Geç Roma / Erken Bizans döneminde yerleşim planı

Kaynak: İ. AKŞİT (2001), *Lycia*, İstanbul: Akşit Kültür Turizm Sanat Ajansı, s.150'deki haritadan çizildi.

ile ayrılmaktaydı ve bu yolun bir bölümünde üst örtülü portikolar yer almaktaydı. Limanın iki yanında dar sokaklar boyunca dizilen küçük evlerin arasında, erken 6.yüzyılda tamamlandığı anlaşılan, en büyüğü 28 x 18 metre boyutlarında, birbirine benzeyen, 5 tane bazilika tipi kilise inşa edilmişti [262]. Arkeolojik bulgular bu liman yerleşmesinin 5. ve

---

262 Harrison 1963, s.141-143. Şekil 17'de yer alan Andriake'deki 4 bazilika tipi ki-

6.yüzyıllarda ekonomik açıdan geliştiğini, konutların ve kiliselerin aynı tarihlerde inşa edildiğini göstermektedir. Başka bir deyişle, Andriake de diğer Lykia kentleri gibi, Geç Roma / Erken Bizans döneminde ticaret yoluyla zenginleşen yerleşmelerden biridir [263].

Myra'nın *territorium*u içinde (Şekil 3.26), kente yaklaşık 5 kilometre uzakta, yani bir saatlik yürüme mesafesinde yer alan üç yerleşmeden güneybatıdaki Sura, Hıristiyanlıktan önceki dönemde, Apollon Tapınağı'nın çevresinde gelişmiş küçük bir yerleşme iken, Geç Roma döneminde buraya iki kilise inşa edilmişti. Myra'nın kuzeybatısındaki Trebendai'de (Gürses) 20 x 14 metre boyutlarında [264] ve kuzeydoğusundaki Beymelek'te de birer bazilika tipi kilise inşa edilmişti. Günümüzde Myra'dan kıyı boyunca 10-15 kilometre güneybatıya doğru gidildiğinde Tristomon/Theimussa'da 2 kilise, Tyberissos'ta 2 kilise, Istlada da 1 kilise, Kekova adası üzerinde 1 kilise yapısına ve dağınık, 2 katlı taştan inşa edilmiş konutların kalıntılarına rastlanmaktadır [265].

Orta Lykia'da, Myrus ırmağının vadisinden yaklaşık 20 kilometre içeriye girildiğinde Dereağzı'na ulaşılmaktadır (Şekil 3.26). Arkeolojik bulgulara göre Dereağzı'nda Helenistik dönemden önce, İÖ 4.yüzyılın ilk yarısında, vadiyi denetim altında tutmak amacıyla bir kale inşa edilmiştí. Bu kalenin duvar işçiliği Xanthos ve Myra *acropolis*lerindeki surların işçiliğine benzediğinden, hepsinin aynı tarihte inşa edildiği varsayılabilir. Aynı yerde, tepenin kuzey yamacındaki ikinci kale ise Geç Roma / Erken Bizans döneminde inşa edilmiş olmalıdır. Kalenin içindeki yapılar da aynı döneme tarihlenmektedir. Bu yapılardan biri olan kilisenin, mimari özellikleri nedeniyle 6.yüzyıl ortalarında inşa edildiği düşünülmektedir [266]. Kalenin içinde ve yakınlarında Lykia tipi

---

lisenin planları incelendiğinde, hepsinin tek bir plana göre ve olasılıkla aynı ustalar tarafından inşa edilmiş yapılar olduğu dikkati çekmektedir. 5. Kilise ise 20 x 14 metre boyutlarında daha küçük bir kilisedir ve Trebendai'deki (Gürses), bölgenin başka yerlerindeki kiliselere benzemektedir. Bu benzerlikler, bölgede 5. ve 6.yüzyılda inşa edilen çok sayıdaki kilise için birkaç standart plan (model) kullanıldığını düşündürüyor.

263 Foss 1994, s.25.

264 Harrison 1963, s.140-141.

265 Foss 1994, s.26-27

266 Morganstern 1950, s.209.

kaya mezarları vardır. Arkeolojik bulgulardan kalenin ve kilisenin birlikte 7.yüzyıldan sonra da, en erken 10.yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kale 805 ve 859 yıllarında iki kez onarım görmüş, kiliseye de 10.yüzyıla kadar eklemeler yapılmıştır [267].

Myrus vadisinin doğusunda kalan dağlık bölgenin merkezinde, Tragalassos (Karabel) yerleşmesinin 2 kilometre kuzeyinde yer alan Kutsal Zion Manastırı-Kilisesi bölgenin en önemli yapısıdır. Yapı 5 metre çapındaki bir kubbe ile onun çevresinde yer alan üç yarım kubbeden ve bu ana mekanın batısında yer alan 15 x 15 metre boyutlarındaki toplanma mekanından oluşmaktadır (Şekil 3.28). Yapıya geniş bir avludan (*atrium*) girilmektedir, avlunun çevresinde başka hizmet yapıları yer almaktadır. Ana yapının iki yanında, biri büyük, diğeri daha geç bir tarihte inşa edilen, küçük iki şapel bulunmaktadır [268]. Kilisenin 530 yıllarında, Konstantinopolis'teki (İstanbul) Ayasofya ile aynı tarihlerde inşa edildiği ve mimarların başkent dışında da kubbeli kiliseler inşa etmeyi denedikleri düşünülmektedir [269].

Kilise kayıtlarında Kutsal Zion Manastırı'na büyük yardımlar yapan önemli, zengin din adamlarının adı geçmektedir. 6.Yüzyıl ortalarına tarihlenen kaynaklardan Manastır-Kilise kompleksinin çevresinde, her birinde 1 kilise olan 14 küçük yerleşme saptanmıştır. Aynı kaynaklardan yerel tapınaklardaki çok sayıda, gümüşten yapılmış değerli eşyanın kiliselere aktarıldığı, kiliselerin iç mekanlarının bunlarla donatıldığı anlaşılmaktadır. Yazıtlar, kiliselere akan zenginliğin yerel kaynaklardan, yörenin toprak sahibi, varlıklı seçkin ailelerinden ve gelirini tarımsal alanlardan sağlayan çiftçilerden geldiğini göstermektedir. Manastır yakınındaki bazı köylerin kiliseleri de dikkat çekecek kadar büyük ve süslüdür. Kutsal Zion Manastırı'na 4 kilometre uzaklıkta inşa edilen Alakilise, mimarisi ve süslemeleriyle bu kiliselerin en güzel örneklerinden biridir [270]. Başmelek Cebrail'e adanan bazilika tipindeki bu gösterişli kilise, bir manastır kompleksinin parçasıdır. Kilisenin kuzeydoğu duvarına koşut olan ayrı bir yapıda bir dizi dua odası ve onların so-

---

267 Morganstern 1950, s.210 ve s.212.
268 Harrison 1963, s.131-135.
269 Harrison 1979, s.527.
270 Foss 1994, s.27-28.

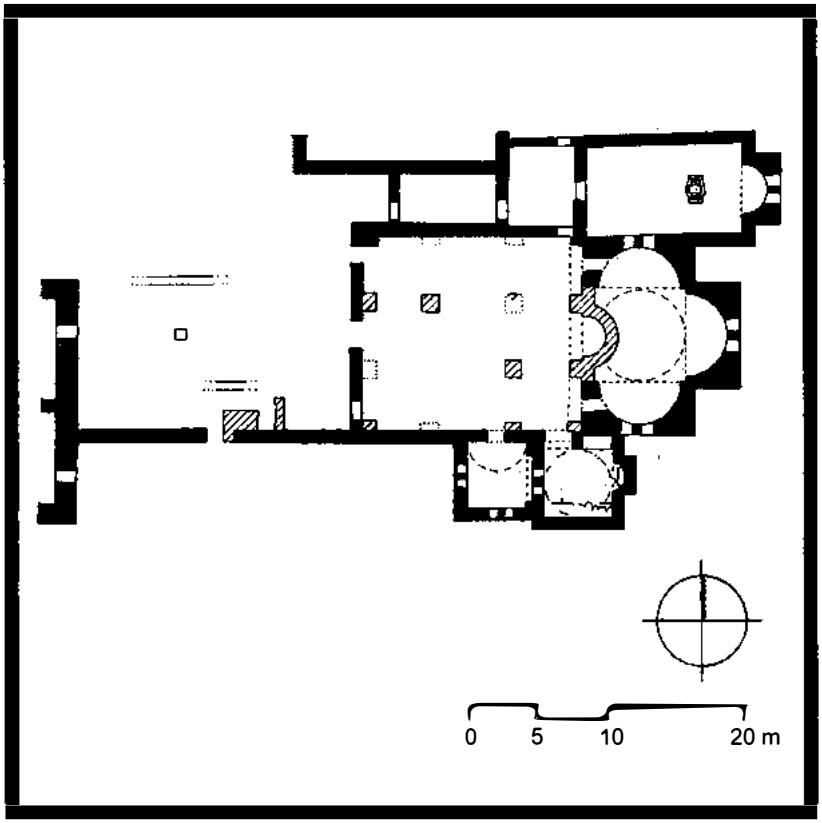

3.28. Orta Lykia'nın dağlık bölgesinde denizden 15 km içerde Karabel yakınlarındaki Kutsal Zion Manastırı'nın kilisesi

Kaynak: R.M. HARRISON (1963), Churches and chapels of Central Lycia, *Anatolian Studies*, Cilt 13, s.133'de Şekil 11'den çizildi.

nunda bir sarnıç inşa edilmiştir. Kilise ana yapısının güneydoğu köşesinde kubbeli, tonozlu, sütun başlarındaki süslemeleriyle dikkati çeken küçük bir şapel yer almaktadır [271]. Alakilise'nin 1 kilometre kuzeyinde kayalara oyulmuş iki odalı, güneydoğusunda 1 kilometre den daha yakın mesafede ise tek odalı 3 keşiş barınağı bulunmaktadır. Ana yapının 500 metre kuzeydoğusunda 11 x 5 metre boyutlarında, duvarları 70

271 Harrison 1963, s.125-128 ve Şekil 3,4,5,6.

santimetre kalınlığında sade ve gösterişsiz bir yapı olan başka bir şapel daha vardır [272]. Farklı dönemlerde inşa edilmiş olan 5-6 yapıdan oluşan bu dağınık manastır kompleksi gibi bölgede başka dağınık yerleşmeler vardı. Dağlık bölgenin köylerinden biri olan Karkabo'da, bazıları teraslar üzerine inşa edilmiş yaklaşık 30 kadar konut yer almaktadır. Köyle aynı adı taşıyan vadi küçük, kuru ve verimliydi. Geç Roma döneminde burada üzüm yetiştirilmekteydi ve her evin bir şarap presi vardı. Köyün dışındaki tepede 2 şapel ve 1 kilise inşa edilmişti. Güneye gidildiğinde Turant Dağı eteklerinde bir bazilika tipi kilise ve çevresinde dağınık konutlar yer almaktaydı. Dağlık bölgeden yollar *metropolis* Myra'ya ve onun limanı olan Andriake'ye inmekteydi. Arkeolojik bulgular dağlık alanda ve dar vadilerde yaşayan nüfusun sadece zeytinyağı ve şaraplarını pazara indirip satarak geçinmediğini, aynı yoldan ormandan kesilmiş ağaçların, inşaatlarda kullanılan düzgün kesme taşların da ticaretinin yapıldığını göstermektedir Burada yaşayan nüfus zaten taş işçiliğinde ve marangozlukta ustaydı [273]. Çeşitli alanlarda yapılan ticaretten sağlanan gelir ile Myra kentinin *territorium*u içindeki çok sayıda küçük yerleşme zenginleşmiş, Karkabo gibi 30 hanelik dağınık köylere bile güzel kiliseler ve düzgün taştan konutlar inşa edilmiştir.

Özetlemek gerekirse, 6.yüzyıl, Lykia bölgesinin, önceki ve sonraki dönemler içinde en zengin olduğu dönemidir. Kent ve kırsal alanı birlikte zenginleşmiş, ticaret onları birleştirmiş, dağ köyleri, kent ve uluslararası pazar için değeri olan malları üretmişti. Mısır'a tahıl almaya giden gemiler oraya Lykia bölgesinin dağlarından indirilen, gemi yapımında kullanılan iyi kalitede kereste götürmüş, oradan getirdikleri tahılla Andriake limanının depolarını doldurmuşlardı. Köylü ürününü Myra'ya indirmiş, oradan kendisi için gerekli işlenmiş malları satın almıştı. Andriake ve Tristomon limanları bu değişimin yapıldığı yerlerdi. 6.Yüzyılda kara yollarıyla bu yerleşmeler birbirine bağlanmış, bir ağ oluşmuş, limanlar üzerinden bu ağ, deniz yoluyla Mısır'a, Doğu Akdeniz kentlerine ve Yunanistan'a bağlanmış, Justinianus döneminde Lykia'nın küçük limanları dış dünyaya açılmış, hepsi bir ticaret ağının parçaları olarak işlev görmüştü.

---

272 Harrison 1963, s.129-130.

273 Foss 1994, s.47.

Lykia bölgesinde Geç Roma / Erken Bizans döneminde ortaya çıkan bazı çok küçük yerleşmeler köy değil, küçük bir kent görünümündedir. Dağlık Lykia bölgesinde Geç Roma / Erken Bizans dönemine tarihlenen çok sayıdaki yerleşmeden biri olan ve bugün Arif adıyla bilinen küçük yerleşme, o dönemde, kurulduğu vadinin adı ile anılan Arykanda kentinin *territorium*u içinde yer almaktaydı. Etrafı surlarla çevrili küçük bir kale-kent görünümündeki Arif, yaklaşık 2,5 hektarlık bir alan kaplamaktadır ve düzenli bir yol şeması vardır (Şekil 3.29). Surların kente giriş noktaları olan doğu ve batı kapılarını birbirine bağlayan ana yolun kuzey kenarı boyunca sıralanan dükkanlar veya işlikler ile iki küçük kilise, buranın yerleşmenin merkezi olduğunu göstermektedir. Konutlar bu yolu dik olarak kesen ve kuzey-güney yönünde uzanan yollar üzerinde yer almaktadır. Yerleşmenin en güneyinde, sokakların en sonunda, bazilika planlı bir kilise ve ona bitişik, olasılıkla din görevlisinin konutu olan apsisli bir yapı bulunmaktadır. Bulgular yerleşmenin 6.yüzyılda kurulduğunu, ancak kısa bir süre sonra Arif'te yaşayanların olasılıkla buradan daha güvenli başka bir yere taşınmasıyla nüfusun 1000 kişinin altına düştüğünü göstermektedir [274]. Aynı bölgede kıyıdan 50 kilometre kadar içerde, dağlık alanda yer alan Ovacık Hisar ise, kenar uzunluğu yaklaşık 100 metre olan eşkenar üçgen formunda, suru olmayan bir kaledir. Kalenin duvarlarını bitişik nizamda inşa edilen düzgün taş yapılar oluşturmaktadır. Yerleşmenin 2 tane kilisesi vardır. Olasılıkla çiftlik olarak kullanılmak üzere inşa edilen bu yapı grubuna bir seferde yerleşilmiş, ancak çok kısa bir süre kullanılmıştır. Mezarlık boştur ve tarım alanları hiç kullanılmamıştır[275]. Bunların dışında, 6.yüzyılda tarım toprağının kıt olduğu Arykanda vadisinde 20'den fazla tarım terasının inşa edildiği saptanmıştır. Bu teraslar ortalama 7 metre genişliğinde, 1 metre yüksekliğinde ve 500 metre uzunluğundaydılar. Yazılı kaynaklara göre bu teraslarda tahıl ve üzüm yetiştirilmekteydi. Karabel, Muskar ve Alakilise çevresinde dağınık veya gruplar halinde düzgün, iki katlı taş konutlar inşa edilmişti [276].

---

274 Harrison 1986, s.384-385.

275 Harrison 1979, s.530 ve Levhalar s.319'da Şekil 4.

276 Harrison 1979, s.528.

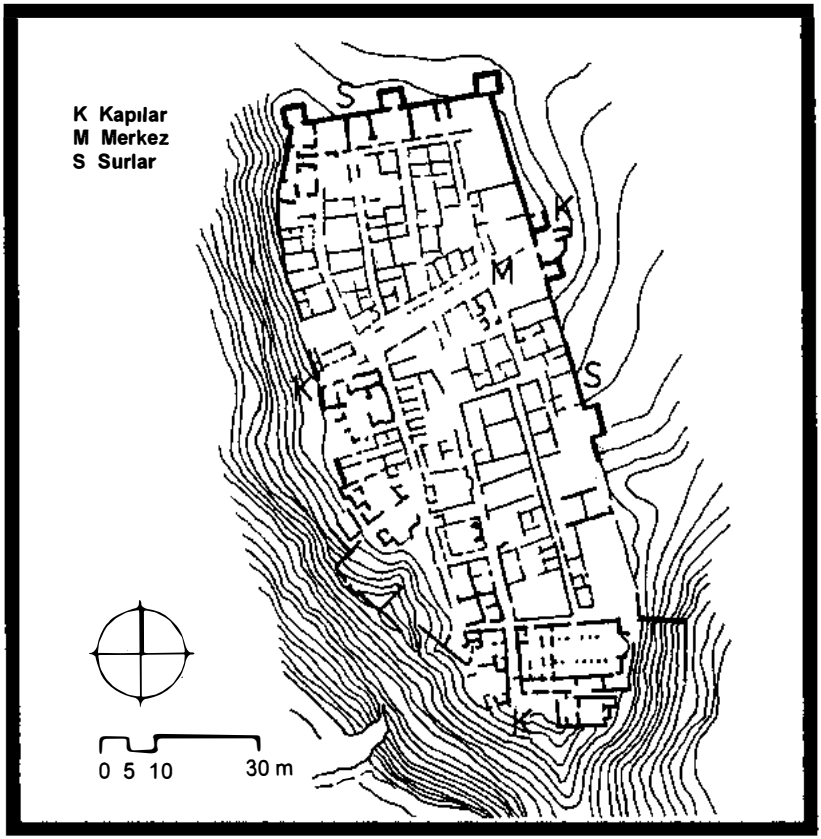

Şekil 3.29. Doğu Lykia'da Arykanda vadisinin iç taraflarında yer alan ve Geç Roma / Erken Bizans döneminde inşa edilen küçük Arif kale-kenti

Kaynak: R.M. HARRISON (1986), Town and country in Late Roman Lycia, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1.Cilt, s.150'de Şekil 3.

Lykia'daki yerleşmelerle ilgili olarak buraya kadar yapılan çözümleme gösteriyor ki, Geç Roma / Erken Bizans döneminde bölgede kent, kıyı ve dağlık bölge birlikte zenginleşmişlerdi. 6.Yüzyılda ortaya çıkan bu zenginleşme, dış saldırılar nedeniyle, yerini 7.yüzyıldan 9.yüzyıla kadar süren ani bir çöküşe bıraktı. Bölgede bu dönemde iskan gören yerler sur içindeki kalelerdir, onların dışında kalan alanlar ise yeniden

kullanılmamış, terkedilmişlerdir. Bölgenin en batısındaki Xanthos, 7.yüzyılda Bizanslılar ile Araplar arasındaki savaşlara sahne olmuş, sonraki yüzyıllarda düzlükteki kent terkedilmiş, sadece sur içindeki *acropolis* bir kale görünümüyle iskan edilmiştir. Lykia bölgesinin dinsel merkezi ve *metropolis*i olan Myra'da da, *acropolis*in bulunduğu dağın tepesindeki, surla çevrilen kale kullanılmaya devam etmiş, düzlükteki kent terkedilmiş, sadece hac yeri olan Aziz Nikolaus Kilisesi'nin çevresi bir surla çevrilerek işlevini devam ettirmiştir. Myra'nın limanı olan Andriake de benzer bir süreç yaşamış, eski yerleşmenin küçük bir bölümü surla çevrilerek kale görünümünde varlığını sürdürmüştür. Böylece Geç Roma / Erken Bizans kenti olan Myra'dan geriye surla çevrilmiş üç küçük kale kalmıştır: *acropolis*, düzlükteki hac kilisesi ve liman.

Bundan sonra, 8.yüzyıl sonlarına kadar Myra ile ilgili yazılı bir bilgi bulunmamaktadır. Arkeolojik bulgulardan ve kilise kayıtlarından 8.yüzyıl sonlarında veya 9.yüzyıl başlarında bölgede Aziz Nikolaus Kilisesi'nin, Karkabo'daki kilisenin, Dereağzı'ndaki kale ve kilisenin yeniden inşa edildiği veya kapsamlı bir onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Bu verilerden hareketle, bölgede dağılan ekonomik ilişkilerin oldukça yavaş bir süreç içinde ancak 9.yüzyılda düzelmeye başladığı söylenebilir [277]. Bölge ölçeğinde ekonomik çöküşün ve yerleşmelerin mekansal dönüşümünün ilk nedeni 602-630 yılları arasındaki uzun dönemi kapsayan, Perslerle Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki deniz savaşlarıdır [278]. Savaş ortamının kentlerin güncel yaşamını iki yönlü etkilediği anlaşılmaktadır. Kıyıdaki limanlardan bazıları yakılıp yıkıldığı gibi, bu dönemde Persler Akdeniz'i denetimleri altında tuttuklarından ticaret kesintiye uğramış, bu durum pazar ilişkilerini doğrudan etkilemişti. Lykia'da kıyıdaki yerleşmeler 7.yüzyıl başlarındaki bu dış saldırılardan doğrudan etkilenseler de, dağlık bölgenin bu süreçten kıyıdaki yerleşmelerden görece daha az etkilendiğine ilişkin bulgular vardır [279]. Bu

277 Foss 1994, s.36-37 ve 50.

278 Perslerle yapılan ve yaklaşık 30 yıl süren savaşların asıl hedefi Ankyra (Ankara) gibi karadaki kentler, Ephesos gibi büyük ve önemli limanlardır. Bu kentlerde ortaya çıkan değişim ve dönüşümler bundan sonraki alt bölümde ele alınacaktır. Pers savaşlarının asıl önemi ise kendilerinden sonra gelen Arap istilacıları için ortam hazırlamasıdır.

279 Foss 1994, s.37; Harrison 1963, s.151.

konudaki en somut örnek Xanthos (Eşen) vadisinin yukarı kısmındaki Tlos kentidir. Bir dinsel merkez olarak kent işlevini Ortaçağ boyunca, kesintisiz olarak sürdürmüştür.

Anadolu'nun güneyinde, Geç Roma / Erken Bizans döneminde, Lykia'da olduğu gibi, Batı Kilikia'da da, çok sayıda suru olmayan, dağınık yerleşmenin kurulmuş olduğu, geçen yüzyıldan beri yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır. Seleukeia (Silifke), Diokaisereia (Uzuncaburç), Elaiussa-Sebaste (Ayaş), Korykos (Kızkalesi), Olba gibi antik kentler bu dönemde varlıklarını sürdüren yerleşmelerdir. Bölgenin limanı ve ticaret merkezi Korykos kenti idi [280]. Bu küçük kentlerin bir kısmında tapınaklar Hıristiyan bazilikalarına dönüştürülmüştü. Sahildeki yoldan kuzeye doğru çıkan taş döşeli ikincil yollar, iç taraflarda Geç Roma / Erken Bizans döneminde kurulmuş olan çok sayıdaki, suru bulunmayan küçük yerleşmeyi birbirine bağlamaktaydı. Sel yataklarının ağzında yer alan tepelere, kıyıya yakın adaların üzerine, eski tapınakların, ya da askeri kalelerin bulundukları yüksek yerlere küçük kaleler inşa edilmişti. Yöre halkı küçük, dağınık yerleşmelerde, ya da birbirinden uzak köylerde ve çiftliklerde oturuyor, olasılıkla bağcılık ve zeytinciliğin yanı sıra hayvancılıkla uğraşıyordu. Yazılı kaynaklar bölgede yaşayanların önemli bir bölümünün dokumacılık, dericilik, metal işleri, çömlekçilik gibi küçük üretim ve küçük ölçekli ticaret işleri yaptıklarını, kiliselerin çevresinde verilen hizmetlerde, taşımacılık ve inşaat işlerinde çalıştıklarını göstermektedir [281]. Bölgede iki katlı, küçük taş konutların yanı sıra, antik konut geleneğinin devamı olan, iki katlı, sütunlu avlusu olan *peristyl* konutlar ve kendi sarnıcı olan, çok odalı, kemerli, olasılıkla varlıklı yerel seçkinlerin oturduğu daha gösterişli konutlar da inşa edilmişti [282] (Şekil 3.30). Seleukeia (Silifke) yöresinde küçük ve dağınık konut topluluklarının yanı başında, görkemli ve özenli bir mimariye sahip çok sayıda büyük ve gösterişli kilisenin inşa edilmiş olması [283], Lykia'da olduğu gibi, bu bölgede yaşayan nüfusun gelir düzeyinin ve kiliseye yapılan önemli bağışların bir göstergesidir.

---

280 Varinlioğlu 2011, s.173 ve s.174'de Şekil 1.

281 Varinlioğlu 2011, s.175-187.

282 Eyice 1996, s.213-214.

283 Eyice 1996, s.215. Yazarın bu konuda yayımlanmış çok sayıda araştırması bulunmaktadır.

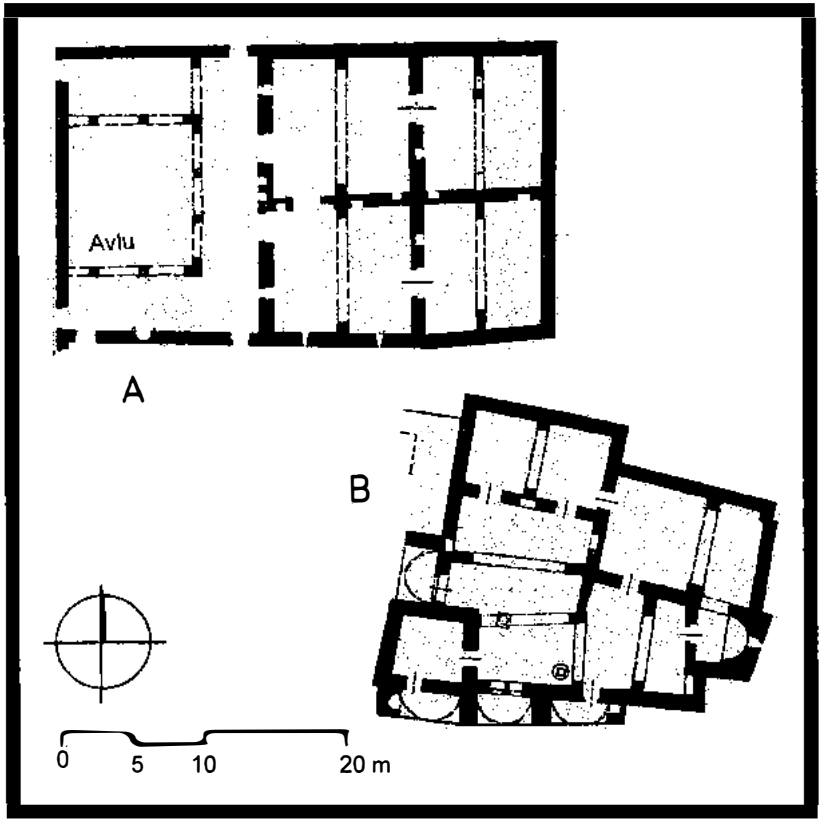

Şekil 3.30. Batı Kilikia'da Seleukeia (Silifke) kentinin kırsalında Geç Roma / Erken Bizans döneminde toprak sahibi yerel seçkinlerin konutlarına iki örnek: (A) Karakabaklı'da sütunlu avlusu olan (*peristyl*) Konut; (B) Sinekkale'de toprak sahibi bir ailenin konutu

Kaynak: S. EYİCE (1996), Türkiye'de Bizans dönemi yerleşimi hakkında notlar, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, s.214'de Resim 15 ve s.215'te Resim 17'den çizildi.

Bu yörenin zenginlik kaynaklarından biri, 5.yüzyılda Aya Tekla adına düzenlenen dinsel ve ekonomik içerikli festivallerdir (*panegyris*). Her yıl Aralık ayının 24'ünde bütün Kilikia bölgesinden, Kıbrıs'tan ve başka yerlerden gelen hacılar Seleukeia (Silifke) yakınlarındaki tepeye tırmanıyorlar ve oradaki Aya Tekla Kilisesi'nin çevresinde toplanı-

yorlardı. Yöresel bir pazaryeri ve festival havasında geçen bu törenler Seleukeia kentinin kimliğini tanımlayan önemli bir bölgesel olguydu. Bu konuda kent, komşusu olan Tarsus ile yarışma halindeydi. Her iki kentin piskoposları arasında zaman zaman sorunlar yaşandığını gösteren kayıtlara göre, Seleukeia kentinin ekonomik yaşantısında Aya Tekla için düzenlenen *panegyris*in önemli bir yeri olmalıdır. Ephesos'ta Aziz Yuhanna (St.Jean) adına düzenlenen *panegyris*te sadece toplanan pazar vergisinin yaklaşık 50 kilo altın olduğu düşünülürse [284], Aya Tekla için düzenlenen toplantılara ev sahipliği yapan Seleukeia da bu festivallerden önemli bir gelir sağlamış olmalıdır. Geç Roma / Erken Bizans dünyasında azizler için düzenlenen festivallerin antik dönemdeki dinsel-ekonomik *panegyris*lerin doğrudan uzantısı olduğuna kuşku yoktur. Burada asıl önemli olan kurumun devamlılığı kadar, kentsel, ya da kırsal-bölgesel pazar yerlerinin Anadolu'nun ekonomik yaşantısında, sonraki yüzyıllarda da temel yapısal öğe olmasıdır [285].

Daha İÖ 2. ve 1.yüzyıllarda özellikle Anadolu'nun küçük ticaret kentlerinde düzenlenen dinsel içerikli festivallerde (*panegyris*) çok sayıda farklı paranın kullanıldığı arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Bu farklı paraların dönüşüm işlemleri bir grup sarraf tarafından yapılmaktaydı. Çok sayıda eşdeğer metal paranın Helenistik dönemde Anadolu'nun başka bölgelerinde de kullanıldığı bilinmektedir. Daha önce değinildiği gibi, Güney Anadolu'da Pamphylia'nın bir kenti olan Perge'de Helenistik dönemde basılan bronz ve gümüş paralarda kentin koruyucusu sayılan Tanrıça Artemis Pergaia'nın simgeleri önceleri yerel dilde, sonraları Yunanca olarak yer almıştır. Bu paralar yerel, günlük kullanım için değil, tanrıça adına düzenlenen yıllık festivallerde (*panegyris*), Pamphylia Kentleri Federasyonu tarafından kullanılmaktaydı. Söz konusu festivallere çok uzak yerlerden, çok sayıda ziyaretçi geldiğinden onların getirdiği çeşitli paraların dönüşümü, eşdeğerliği, yerel yöneticiler tarafından görevlendirilen sarraflar eliyle yapılmaktaydı. Bu festivaller aynı zamanda ekonomik boyutu olan bölgelerarası etkinlikler olduğundan, gelen ve satılan mallardan alınan vergiler, gümrükler de

---

284 Thonemann 2011, s.123-124.

285 Thonemann 2011, s.128.

yine kent yöneticileri tarafından denetlenmekteydi. Festival süresince yerel olarak basılan paranın kullanılması, diğer paraların yerel paraya çevrilmesi esası benimsenmişti. Romalıların egemenliğinde ise durum değişmiştir. Sarraflar yine devredeydi, yaptıkları iş yerel paraları Roma İmparatorluğu'nun resmi parası olan *denarius*a çevirmekti. Yerel paraların basımı ise bir prestij öğesi ya da yerel bir gereksinim olarak devam etti Aynı durum Geç Roma / Erken Bizans dönemi için de geçerlidir. Her yılın belirli günlerinde düzenlenen, paranın ve malın el değiştirdiği büyük fuarların yanı sıra, daha küçük ölçekli, haftada ya da ayda bir kurulan pazarlar da vardı. Son dönemde yapılan araştırmalarda saptanmıştır ki, örneğin İS 3.yüzyıl başlarında, Maiandros (Menderes) ırmağı kıyısındaki Magnesia kentinin *territorium*u içindeki köyleri kapsayan, mal değişimi yapılan bir pazarlar sistemi oluşmuştu. Bu köylerden biri olan Attoukleis'te her ayın 8, 18, ve 29. günleri pazar kurulmaktaydı. Adı geçen köye yakın bir köy olan Madragoreis'te ise her ayın 9, 19 ve 30'unda Pazar kuruluyor, böylece bölgeye gelen tüccar birinden diğerine geçiyordu. Bu köyler birbiriyle yarışmıyor, hepsinde farklı mallar pazarlanıyordu. Mallar genellikle incir, zeytin, küçükbaş hayvan gibi ürünlerdi, köleler, mermer, kereste gibi mallar buralarda satılmazdı. Bu küçük ölçekli yerel pazarların Geç Roma / Erken Bizans döneminde de devam ettiğine kuşku yoktur. Panayır niteliğindeki etkinliğin (*panegyris*) düzenlendiği alan genellikle özel mülkiyetteydi, yerel talep bu ekonomik eylemin devam etmesini sağlıyordu [286]. Seleukeia (Silifke) örneğinde görüldüğü gibi, kentlerde düzenlenen *panegyris* bu işleyişten farklıydı ve ev sahibi kentin zengin bir kent olması gerekli değildi, etkinlik oradaki yerel bir aziz adına, yılın belirli bir gününde düzenleniyordu. Küçük yerleşmeleri kapsayan yerel haftalık, ya da aylık pazar olgusunun düzgün bir kilise mekanında, bir papazın önderliğinde ibadet etmek gibi dinsel bir amacının olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Daha sonraki yüzyıllarda, Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde kent surlarının dışında ortaya çıkan ilk üç kent öğesinin, Cuma Camisi, pazaryeri ve çeşme olması da aynı ilişkiyi düşündürmektedir.

Torosların güneyi ve doğusu, Anadolu'daki hem Geç Roma / Er-

---

286 Thonemann 2011, s. 118-122.

ken Bizans dönemindeki kentleşme ve ekonomik gelişme süreçlerinden hem de 6.yüzyıl sonları ile 7.yüzyıl başlarında önce Pers, sonra Arap akınları nedeniyle ortaya çıkan ekonomik ve mekansal dağılmadan en fazla etkilenen bölgelerdir [287]. Bu altbölümde buraya kadar incelediğimiz Lykia ve Batı Kilikia'da karşımıza çıkan kentler, kırsal yerleşmeler ve birlikte oluşturdukları mekansal ilişkiler ağı bu tezi destekleyen önemli ipuçları verdi. Aynı konuya daha geniş bir açıdan bakmak amacıyla, daha önce incelenen bölgelerden farklı olarak, denizden ve Akdeniz'e açılan limanlardan görece uzak, düz bir topografyaya, önemli su kaynaklarına, geniş bir tarım alanına ve daha kolay ulaşılabilir bir yol sistemine sahip olan Doğu Kilikia'yı da bu çözümlemeye katmakta yarar gördük. Doğu Kilikia'nın geniş bir bölümünü kapsayan verimli Çukurova, tarih öncesi dönemlerden başlayarak günümüze kadar yoğun olarak iskan edilmiş çok geniş bir düzlüktür. Mimari kalıntılar ve çanak çömlek bulguları kullanılarak yapılan bir araştırmada, bölgede Neolitik dönemden Ortaçağ sonlarına kadar toplam 149 yerleşim yeri saptanmıştır [288]. Bu yerleşmeler arasında kentler, köyler, höyükler, çiftlikler ve kaleler yer almaktadır. Araştırmanın bulgularına göre Çukurova'daki yerleşim yerlerinin sayısı Neolitik dönemde 6 iken, bölgenin Hitit İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdiği İÖ 2.binyılın sonlarına doğru bu sayı 60'a yaklaşmış, Helenistik döneme gelindiğinde yeni kurulan yerleşmeler ile bu sayı 88'e çıkmıştı. Bölgenin en yoğun iskan edildiği Roma döneminde ise yerleşim yerlerinin sayısı 130'a ulaşmıştı [289] ve bu yerleşmelerin 13 tanesinin adı yazılı kaynaklarda kent ya da büyük kasaba olarak geçmekteydi. Çukurova'daki kentlerin en eskisi Neolitik dönemden beri varlığı bilinen, adı Hitit metinlerinde Tarsa olarak geçen, Tarsus'tur. Kapadokya'dan, Kilikia Kapıları'nı (Gülek Boğazı) aşarak Toroslar üzerinden Tarsus'a inen yolun Bronz Çağı'nda Hititler tarafından, daha sonra İÖ 5.yüzyılda da Anadolu'yu istila eden Persler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Eski bir kent olan Tarsus İÖ 3.yüzyılda Seleukoslar tarafından yeniden kurularak *polis* statüsü verilen kentlerden biridir ve o dönemin kayıtlarında adı Kydnos üzerindeki

---

287 Foss 1975, s.721-724; Kennedy 1985, s.3-27; Potter 2021, s.247-260.

288 Seton-Williams 1954, s.146-147.

289 Aktüre 1994, s.79'da Tablo 5.

Antiokheia (Antiokheia ad Kydnos) olarak geçmektedir [290]. Kaynaklarda adı kent olarak geçen Soli Pompeiopolis, Mopsuestia (Misis), Baiae (Payas), Nikopolis (Tel Araklı), Rhossos (Arsuz), Aegai (Ayas), Hierapolis Kastabala (Bodrum Kale) ve Megarsus (Dört Direkli) da Romalılardan önce, çoğu Helenistik dönemde kurulmuş yerleşmelerdir. Bölgede Romalılar tarafından Erken İmparatorluk döneminde, İÖ 1. ve İS 1.yüzyıllarda kurulan kentler ise Anazarbus (Anavarza), Augustus (Sis/Kozan), Epiphaneia (Güze Han) ve Flaviopolis'tir (Kadirli) [291]. Roma döneminde bölgedeki nüfusta ortaya çıkan hareketlilik dikkati çekmektedir. Romalılar tarafından Çukurova'da yeni kurulan kentlerin dışında, sayıları 30'a yaklaşan köy, çiftlik ve kale kurulmuş, bunların içinde 23 yerleşim yerinde yalnızca Roma döneminde oturulmuş, kısa süre sonra terkedilmiştir. Terkedilen yerleşmeler arasında 11 tanesi Geç Roma döneminde kurulmuş olan yeni yerleşmelerdir [292].

Çukurova'nın nüfusunda görülen hareketlilik bölgenin yönetim yapısında ortaya çıkan değişim süreciyle çakışmaktadır. Kilikia Eyaleti 5.yüzyıl başlarında, II.Theodosius (408-450) döneminde ikiye bölünmüş, yönetim merkezi Tarsus olan batıdaki bölüme *Cilicia Prima*, doğudaki bölüme ise *Cilicia Secunda* denilmişti (Şekil 3.31). Geniş bölümünü pamuk ekimine elverişli tarım topraklarının oluşturduğu Doğu Kilikia'nın ***metropolisi*** olan Anazarbus (Anavarza) ovalık alanı sulayan Pyramos (Ceyhan) ırmağının denize döküldüğü noktadan 80 kilometre kadar içerde, ırmağın küçük bir kolu üzerinde yer almaktadır (Şekil 3.32). Bugün Çukurova adıyla anılan Kilikia Secunda'nın ovalık bölümünde pamuk üretimi ve dokumacılık, tarihin her döneminde bölgenin ekonomisinde önemli bir rol oynamıştır. Geç Roma / Erken Bizans döneminde de bu üretim alanının örgütlenmesine önem verildiğini, bölgenin Hıristiyanlaşma sürecinde bu örgütlerin kilise inşaatlarına katkıda bulunduğunu gösteren bulgular vardır [293].

---

290 Michels 2013, s.297.

291 Seton-Williams 1954, s.147-174'de yer alan katalogda bu yerleşmelerin hangilerinin kent, köy, hüyük, çiftlik ya da kale olduğu bütün dönemler için ayrıntılı olarak verilmektedir.

292 Seton-Williams 1954, s.139-140.

293 Bayliss 1997, s.59.

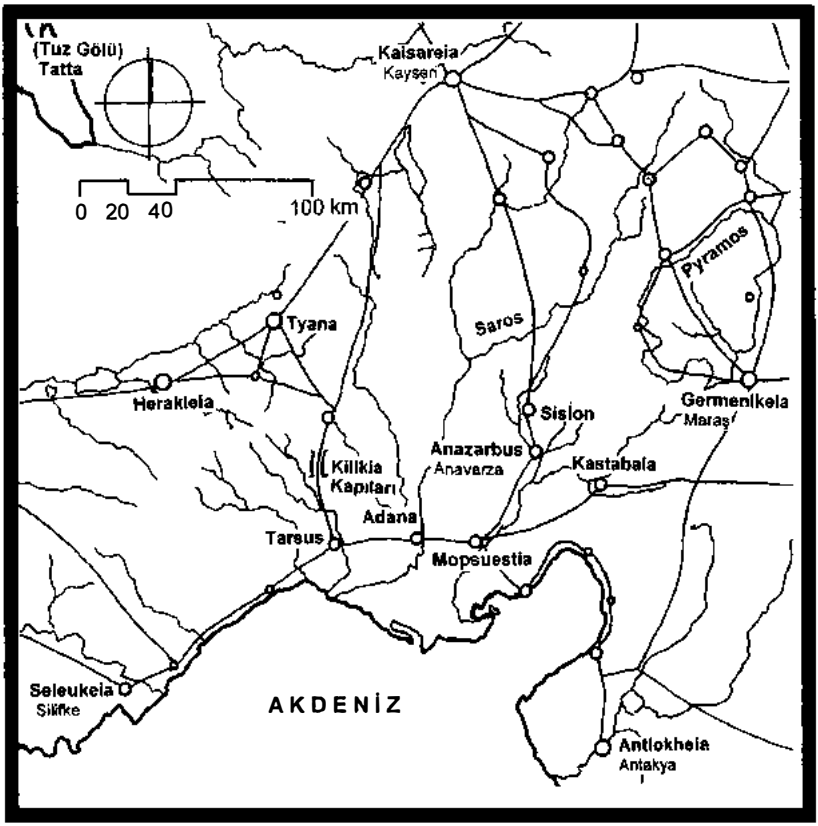

Şekil 3.31. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Kilikia'nın ana yol sistemi ve önemli kentleri

Kaynak: J.G.C. ANDERSON (1897), The road system of Eastern Asia Minor with the evidence of Byzantine campaigns, *The Journal of Hellenic Studies*, Cilt 17, s.22-44'ün eki olan Harita 1.

Geç Roma / Erken Bizans döneminde ovalık Doğu Kilikia'nın yönetim merkezi ve en önemli kenti (*metropolis*) olan Anazarbus'un (Anavarza) [294] kuruluş tarihi hakkında fazla bilgi yoksa da, kentin kalın-

---

294 Anazarbus kenti kalıntılarının bulunduğu yerde bugün Anavarza adında bir köy yer almaktadır. İki yerleşme arasındaki isim benzerliği dikkati çekmektedir.

tıları arasında bulunan 536 tarihli bir yazıtta "kentin 555. yılı" olarak geçen bir ifadeden, kentin İÖ 19 yılında, Roma İmparatorluğu'nun ilk imparatoru Augustus (İÖ 27- İS 14) döneminde kurulmuş olabileceği hesaplanmıştır [295]. Toros Dağları'ndan kaynaklanıp Akdeniz'e dökülen, batıdan doğuya doğru sıralanırsa, Kydnos (Tarsus Çayı), Saros (Seyhan) ve Pyramos (Ceyhan) ırmakları tarafından sulanan verimli Çukurova, pamuğun yanı sıra buğday, arpa, yulaf, susam ekimine de çok elverişli olduğundan, bölgenin Anadolu'yu parça parça egemenliği altına alan Romalılar tarafında İÖ 1.yüzyıl gibi erken bir tarihte iskan edilmiş olması güçlü bir olasılıktır. Bu tarihten sonra, Kydnos üzerinde kurulan Tarsus, Saros üzerinde kurulan Adana ve Pyramos üzerinde kurulan Mopsuestia (Misis) günümüze kadar sürekli olarak iskan edilmiş, buna karşın Pyramos (Ceyhan) üzerine kurulmuş olan Megarsus ve Kastabala Romalılardan sonra, zamanımızdan yüzyıllar önce terkedilmişlerdir (Şekil 3.32).

Bu farklılık yol sisteminde zaman içinde meydana gelen değişikliklerden kaynaklanmaktadır, sadece kıyıdan geçen ana ticaret yolu üzerindeki kentler günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Çevresi özellikle pirinç ekimine uygun olan Anazarbus (Anavarza) kenti ovalık alandan aniden 200 metre yükselen dik bir kaya kütlesi üzerine kurulduğundan savunmaya çok elverişli bir konumda bulunsa da, süreklilik gösteren kentlere göre ana ticaret yoluna görece uzak, yerel ölçekte bir merkezdi. Kent aynı nedenle, Roma dönemi boyunca kuzeyden, Toros Dağları'nı Kilikya Geçidi üzerinden aşıp İç Anadolu'dan gelen ticaret yolunun kıyıyı izleyen ana ulaşım sistemine bağlandığı noktada kurulmuş olan Tarsus'un gölgesinde kaldı [296] (Şekil 3.31).

İS 1.yüzyılda Roma İmparatoru Vespasianus (İS 69-79) bu bölgedeki kentsel yaşamı geliştirecek bir politika izlemiş ve kendisine bağlı asker kökenli, toprak sahibi seçkinler sınıfının ortaya çıkmasını sağlamıştı. Anazarbus gibi kentler bu politikadan büyük ölçüde yararlandılar, bu yeni varlıklı kentlilerin önderliğinde kentlere gerekli altyapı hizmetleri, kamusal mekanlar, simgesel kent öğeleri inşa edilmiştir.

---

295 Gough 1952, s.116.

296 Anderson 1897'nin eki olan Harita 1: Doğu Anadolu yol sistemi'nin Doğu Kilikia bölümü; Gough 1952, s.108.

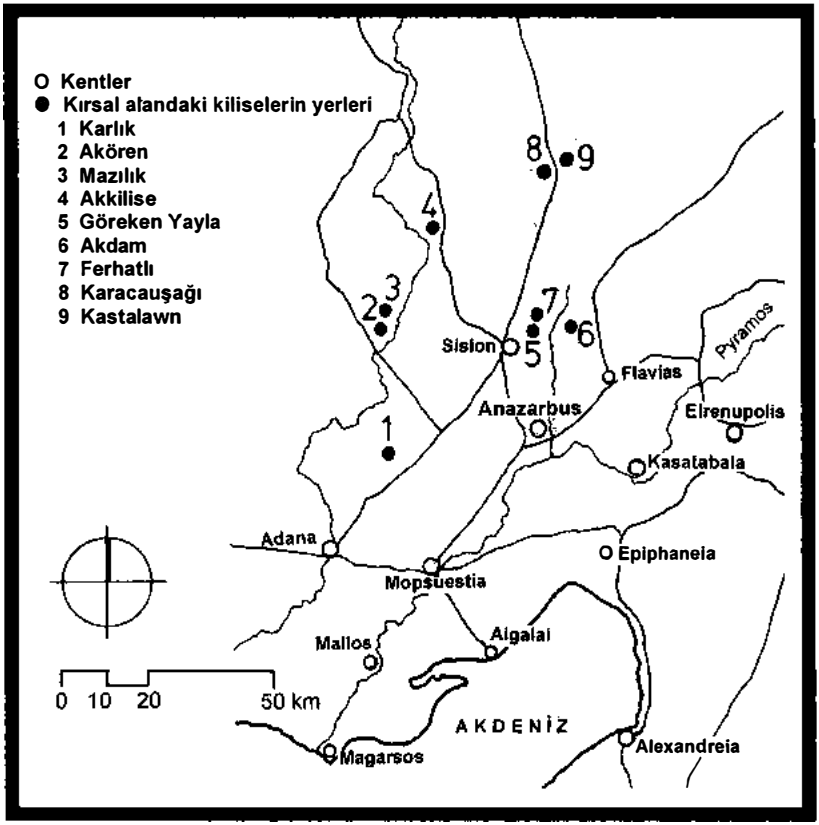

Şekil 3.32. Geç Roma / Erken Bizans döneminde ovalık Doğu Kilikia'nın kentleri ve kiliselerin inşa edildiği kırsal yerleşmeler

Kaynak: R. BAYLIS (1997), The Alacami in Kadirli: Transformation of a sacred monument, *Anatolian Studies*, Cilt 47, s.58'de Şekil 1.

İmparator Domitianus (İS 81-86) dönemine tarihlenen iki yazıt bunu belgelemektedir. Bu imparator döneminde kentin en kuzey ucunda inşa edilen su kemeri büyük bir kamusal yatırımdır ve bu dönemde kentin nüfusunun arttığını göstermektedir. Aynı tarihlerde iyi ve bol ürün almak için Demeter ile birlikte yörenin en önemli tanrısı olan Dionysos'un tapınağına imparator tarafından bağış yapılmıştır. Yine yazılı kaynaklardan İmparator Nerva (İS 96-98) döneminde bölgede büyük

bir deprem olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğal afetin kentsel gelişmeyi olumsuz yönde etkilediği açıktır. İS 2.yüzyıla tarihlenen bir başka yazıtta da dokumacılar loncasının İS 136 yılında İmparator Hadrianus'a bir anıt armağan ettiğinden bahsedildiğine göre, Anazarbus'ta dokumacıların ekonomik ve sosyal yaşamda etkin bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde dokumacılık Tarsus'ta da çok gelişmişti [297] ve dönemin yazıtlarından ve paralarından elde edilen bilgilere göre, kent İS 3.yüzyıl ortalarına kadar tartışmasız Kilikia Eyaletinin ***metropolis***i ve en önemli kentiydi [298].

Anazarbus (Anavarza) Roma İmparatorluğu'nun ilk iki yüzyılında adı fazla duyulmuş bir kent değilken İS 2.yüzyıl sonlarında, rakipleriyle yaptığı savaşta Septimius Severus'un (193-211) tarafını tutmuş, rakiplerini yenen Severus imparator olunca da ödüllendirilerek tarihinin en parlak dönemini yaşamış, 3.yüzyıl başlarında bir süre Kilikia, İsauria ve Lykaonia eyaletlerinin ***metropolis***i olmuştu. Yapılan arkeolojik araştırmalar göstermektedir ki, İÖ 3.yüzyıl başlarında Anazarbus, aynı dönemindeki diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi, tiyatrosu, stadyumu, birbirini dik açıyla kesen iki sütunlu caddesi (***cardo*** ve ***decumanus***), zafer takı, amfitiyatrosu olan bir Roma kentiydi (Şekil 3.33). Kentin üzerine kurulduğu kuzey-güney doğrultusunda uzanan kaya kütlesinin boyu yaklaşık 4,5 kilometredir. En geniş yeri olan güney ucu 15 metre kadar olan bu kaya kütlesinin orta kısımlarında genişliği artsa da, bir duvar genişliği olan 2 metreye kadar düştüğü yerler vardır. Kayanın en yüksek yerinde bulunan, etrafi surla çevrili ***acropolis***in özgün kullanımının bir savunma kalesi olduğuna kuşku yoktur. Kuzeyde kalenin yer aldığı yüksek platformdan güneye doğru uzanan 400 metrelik koruma duvarı kentin ovaya bakan yüzü olan doğusunu güvenli hale getirmektedir. Roma dönemi kenti bu kayalık tepenin batı eteklerine yerleşmiştir [299] (Şekil 3.33). İS 1.yüzyıl paralarının üzerinde, kayalık tepenin en yüksek noktasında, bugün var olmayan bir kalenin resmi vardır. Güneyde, arkeolojik buluntulardan, İÖ 1.yüzyıldan 6.yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılan bir mezarlık (***necropolis***) yer almaktadır. 5.Yüzyıl başlarına ka-

297 Ertekin 2005, s.155-175.
298 Gough 1952, s.87 ve s.95-96.
299 Gough 1952, s.99-105 ve Şekil 2.

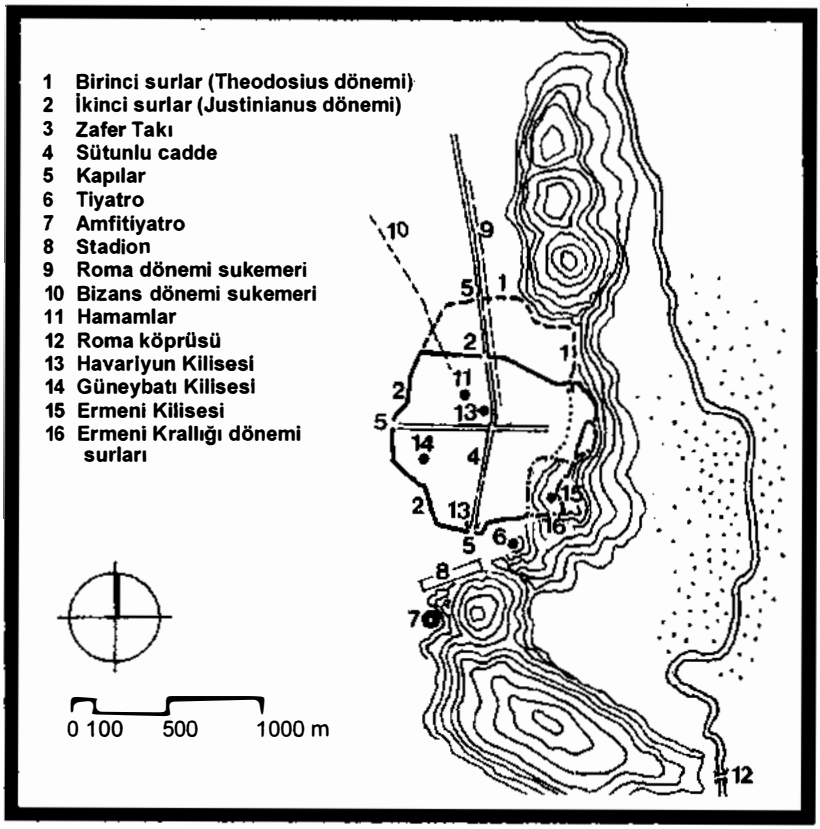

Şekil 3.33. Doğu Kilikia Eyaleti'nin *metropolisi* olan Anazarbus (Anavarza) kentinin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim alanı ve kamusal yapıları

Kaynak: M. GOUGH (1952), Anazarbus, *Anatolian Studies*, Cilt 2; s.99'da Şekil 2'den çizildi.

dar suru olmayan açık bir kent olan Anazarbus'un Roma dönemindeki tüm yerleşim alanı bir ızgara plana göre inşa edilmiştir [300].

Anazarbus, İS 2.yüzyılın ikinci yarısında ve 3.yüzyılın ilk yarısında doğu sınırına giden ordu birlikleri için stratejik bir konuma sahipti. Kentin yerleşim alanı yaklaşık 100 hektar olarak hesaplandığına göre

---

300 Posamentir 2011, s.207 ve s.213'de Şekil 10.

[301], 3.yüzyıl başlarında nüfusu en fazla 25.000 kişi kadar olmalıdır [302]. Nüfusu fazla olmayan Anazarbus'un yerleşim planında yer alan anıtsal kent öğeleri dikkati çekmektedir. Kentin kuzey-güney doğrultusunda uzanan Sütunlu Caddesi'nin (*cardo*) uzunluğu 1750 metre, genişliği ise 34 metreydi ve bu geniş cadde Anadolu kentlerinde Roma döneminde inşa edilen sütunlu caddelerin en genişiydi. Bu anıtsal cadde en güney ucunda bir Zafer Takı ile başlıyordu [303]. O dönemde etrafında sur olmayan Anazarbus'un ana giriş kapısı olan bu zafer takı 15 metre yüksekliğinde, 25 metre genişliğinde, üç gözlü, gösterişli bir yapıdır ve İÖ 2.yüzyılda inşa edilmiştir. Bu görkemli yapının varlığı 3.yüzyıl başlarında, olasılıkla Severus döneminde, Anazarbus'un zengin ve önemli bir kent haline geldiğinin de göstergesidir. Bu yapı, kentin 6.yüzyılda yaşadığı depremlerden sonra da ayakta kalmıştır ve Roma kentinden günümüze kalan az sayıdaki yapıdan biridir [304].

Kentin stadyumu, tiyatrosu ve amfitiyatrosu da yine güneyde yer aldığına göre, kentin merkezinin güneyde olduğu söylenebilir. Anazarbus Stadiumu 410 x 64 metre boyutlarında büyük ve anıtsal bir yapıdır. Amfitiyatro ise Anadolu kentlerinde az sayıda örneği olan, eşit aralıklarla dizilen 22 fil ayağı üzerine inşa edilen, çapları 62 metre ve 82 metre olan elips formunda anıtsal bir yapıdır ve Roma döneminde sadece iki ayak inşa edilmiş, diğer ayakların ise sadece temelleri atılmış olduğundan [305], yapının tamamlanmamış olması olasıdır. Yaklaşık 7500 seyirci alacak büyüklükteki Anazarbus Tiyatrosu ise kentin kurulduğu tepenin güneydoğu eteğindedir [306] (Şekil 3.33).

Anazarbus'un, İS 2.yüzyıl sonu ile 3.yüzyıl başlarında görkemli kamusal yapılarla donatılmış olması onun kısa bir dönem eyalet merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı durum bir kez daha 5.yüzyıl başlarında, II.Theodosius (408-450) döneminde, Kilikia Eyaleti ikiye

---

301 Posamentir 2011, s.207.

302 Kentin nüfusu hesaplanırken yerleşim yoğunluğunun en fazla 250 kişi/hektar olabileceği varsayılmıştır (McEvedy 1967, s.44'de 1 no.lu dipnot).

303 Posamentir 1011, s.207.

304 Gough 1952, s.110-113, Şekil 3.

305 Gough 1952, s.100.

306 Yılmaz 2009, s.219.

bölünüp Anazarbus Batı Kilikia Eyaleti'nin (Kilikia Secunda) yönetim merkezi olunca yaşandı. İki yazıtta kentin ilk surlarının aynı dönemde inşa edildiği belirtilmektedir. Kentin ikinci su kemerinin (birincisi İS 1.yüzyılda inşa edilmişti) yine Geç Roma / Erken Bizans dönemde inşa edilmesi [307], 5. ve 6.yüzyıllarda eyalet merkezi olduğu dönemde Anazarbus'un ikinci parlak dönemini yaşadığını gösteriyor. Yapılan uygulamada eyalet merkezinde oturan Eyalet Valisi askeri işler dışında bütün yönetim işlerinden sorumlu olduğu gibi, vergi türünden yerel kaynakların merkezi yönetime ulaştırılmasından ve merkezden alınan kararların eyalet ölçeğinde uygulanmasından sorumluydu. Tarım alanı, bağ, bahçe ve hayvan stoku gibi yerel kaynakların üretimi ve dağıtımı kentin ve yönetim alanının (*territorium*) kendi kararı, ya da gereksinimi ile değil, merkezin talebi sonucunda belirleniyor, bu yapılırken kentlerin ekonomik durumu göz ardı ediliyordu. Anazarbus gibi eyalet başkenti olarak seçilen çok sayıdaki kent, kendi bölgesinin en gelişmiş kenti olsa da, merkezden gelen talepleri karşılayamayıp çöküntüye uğradığında yönetim işlevi ekonomik işlevinin önüne geçiyordu. Eyalet Valileri bu görevde kalabilmek için kamu hizmetlerine ve kamu yapılarının inşa edilmesine, onarılmasına kendi bütçelerinden büyük paralar harcadılar. Bu hizmetlerin finansmanı için küçük kentlerin ve kasabaların vergilerine yapılan artışlar onların ekonomik ve güncel yaşamını olumsuz yönde etkilemekteydi. Sonunda ekonomik kademelenmenin en alt basamağını oluşturan küçük kentlerdeki nüfus eyalet merkezine göçmeye başladı. Bu süreci önlemek için 6.yüzyıl başlarına doğru eyalet merkezlerinden başkente kaynak akışı merkezin kararıyla azaltıldı ve eyalet merkezleri geliştirilmeye çalışıldı [308]. Anazarbus 6.yüzyılda biri İmparator Justin, diğeri İmparator Justinianus döneminde olmak üzere iki kez depremler nedeniyle yıkıldıysa da her seferinde imparatorluk yönetiminin katkılarıyla yeniden inşa edildi. Kayıtlarda, birinci seferinde kentin adı Justinepolis, ikincisinde ise Justinianopolis olarak geçmektedir. 553 Yılında Konstantinopolis'te toplanan Konsil'de de Anazarbus kenti, Justinianopolis adıyla temsil edilmiştir [309].

---

307 Gough 1952, s.106.

308 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.184-185.

309 Gough 1952, s.98 ve 70 no.lu dipnot.

Anazarbus'un yerleşim alanının çevresine, tiyatro-stadyum-amfitiyatro üçlüsünü dışarda bırakarak, Geç Roma / Erken Bizans döneminde, birincisi II.Theodosius (408-450), ikincisi Justinianus (527-565) döneminde olmak üzere, iki kez sur inşa edilmiştir (Şekil 3.33). Theodosius döneminde Anazarbus'ta inşa edilen surlar ile aynı dönemde başkent Konstantinopolis'te inşa edilen kara surları arasında önemli benzerlikler vardır. Her ikisi de üç ana öğeden oluşmaktadır, bunlar ana duvar, sık aralıklarla dikilen dikdörtgen kuleler (Konstantinopolis'te 96 kule, Anazarbus'ta 80 kule) ve geniş bir hendektir [310]. Depremlerden sonra 6.yüzyılda Justinianus döneminde inşa edilen ikinci surlar batıda ve güneyde eski surları izlese de, kuzeyde eski surların 400 metre kadar güneyinden geçirilmiş [311], böylece sur içinde kalan alan önemli ölçüde küçültülmüştür. Bunun nedeni deprem, ya da göç sonucunda kentin nüfusunun azalması olmalıdır. Yeni surların içinde kalan alanda 6 tane büyük kilise yapısı dikkati çekmektedir. Bunların en büyüğü olan Havariler Kilisesi'nin yapılış tarihi 500 yıllarıdır ve yapım sürecinde Zafer Takı'nın iç yüzünden alınan mermer süslemelerin kullanılmış olması kilisenin önemli bir özelliğidir. Bunun dışında, 6.yüzyıldaki depremlerle kentin merkezi ve birinci surları bütünüyle yıkılmış olduğundan, ikinci surlar inşa edilirken bu malzemenin tamamı yeni surların inşaatında kullanılmıştır [312].

Çoğunlukla yeni inşa edilen kamu yapıları eski ızgara plana uygun olarak yerleştirilmiş, Anazarbus'un yerleşim alanı küçülse de kent dokusu 6.yüzyıl sonuna kadar fazla değişmemişti. Prokopius, tiyatroları yıktırıp oradan gelen malzemeyle başka yapılar inşa ettirdiği için Justinianus'u kıyasıya eleştirse de, depremlerden sonra kentin yeniden inşa edilmesine ve inşa edilen kiliselerin sayısına bakılarak 6.yüzyılın kent için zengin bir dönem olduğu söylenebilir. Onu izleyen 7.yüzyıl ile 9.yüzyıl arasındaki dönem ise bir karmaşa dönemi oldu ve kent eski gündelik yaşamına bir daha geri dönemedi.

Anazarbus'un *territorium*u içindeki Doğu Kilikia bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalar bölgenin doğusunda, Toros Dağları'nın

310 Posamentir 2011, s.219.

311 Posamentir 2011, s.206'da Şekil 2 ve s.213'de Şekil !0.

312 Posamentir 2011, s.215-216.

eteklerindeki düzlükte, Lykia'da olduğu gibi, 6.yüzyılda çok sayıda kilisenin inşa edildiğini göstermektedir. Anazarbus dışında bu kiliselerin inşa edildiği yerler, Kastabala (2) [313], Flaviopolis (1), Karlık (1), Akdam (1), Akkilise Manastırı (1), Akören (4), Mazılık (1), Ferhatlı (1), Göreken Yaylası (2), Karacauşağı (1) ve Kastalawn Manastırı'dır (1)[314] (Şekil 3.32). Bu çok sayıdaki kilisenin mimari özellikleri arasındaki benzerlikler yöredeki nitelikli işçiliğin, malzemenin ve Suriye'deki kilise mimarisi ile olan karşılıklı etkileşimin bir sonucu sayılmaktadır [315]. Bu 20'den fazla kilisenin en büyükleri, Doğu Kilikia Eyaleti'nin (*Cilicia Secunda*) *metropolisi* olarak önemli bir dinsel merkez olan Anazarbus'taki Havariler Kilisesi ve kentin güneybatısındaki kilisedir (Şekil 3.34). 6.Yüzyılda Lykia'da, Doğu ve Batı Kilikia'da ve başka yerlerde olduğu gibi, Anadolu'daki kentlerde ve kırsal kesimde inşa edilen çok sayıdaki kilise, bir yanda gelişen tarım ve ticaret ilişkileri yoluyla sağlanan kapital birikiminin ve güncel yaşama yansıyan zenginliğin bir göstergesi sayılırken, diğer yanda Hıristiyanlığın Anadolu'ya iyice yerleşmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Bu sonuç, 6.yüzyılın en büyük ve önemli imparatoru sayılan ve çok dindar bir Hıristiyan olan Justinianus'un (527-565) varmak istediği en önemli hedef olmalıdır. İmparator kendisini sadece ordunun başkomutanı değil, aynı zamanda Kilise'nin ve Hıristiyanlığın koruyucusu ve Tanrı tarafından kendisine emanet edilen devletin yaşayan sembolü sayıyordu. Bu kült, imparatorluk sarayında yapılan gösterişli törenlerle, Kilise ve bütün devlet yöneticilerinin katılımı ile kutsanmaktaydı.

Justinianus yönetimde kaldığı uzun dönem boyunca imparatorluğunun sınırlarını, Roma'nın parlak günlerinde olduğu gibi, bütün Akdeniz'i kapsayacak kadar genişletmek için savaştı. Onun evrensel

---

313 Bölgenin ikinci önemli kenti olan Kastabala, Hitit kültüründe önemli bir yeri olan Tanrıça Kubaba'nın inanç merkeziydi ve tanrıçanın kentte bir tapınağı vardı. Yunanlar tanrıçanın adını değiştirip Artemis yaptılar, kentin adına da "kutsal tapınağın kenti" anlamına gelen Hierapolis adını eklediler, bundan sonra yazılı kaynaklarda kentin adı Hierapolis Kastabala olarak geçmektedir. Kent Helenistik dönemde küçük bir kentti, yaklaşık 4.200 kişilik bir tiyatrosu vardır (Yılmaz 2009, s.228-229).

314 Bayliss 1997, s.72-76.

315 Bayliss 1997, s.73 ve 79.

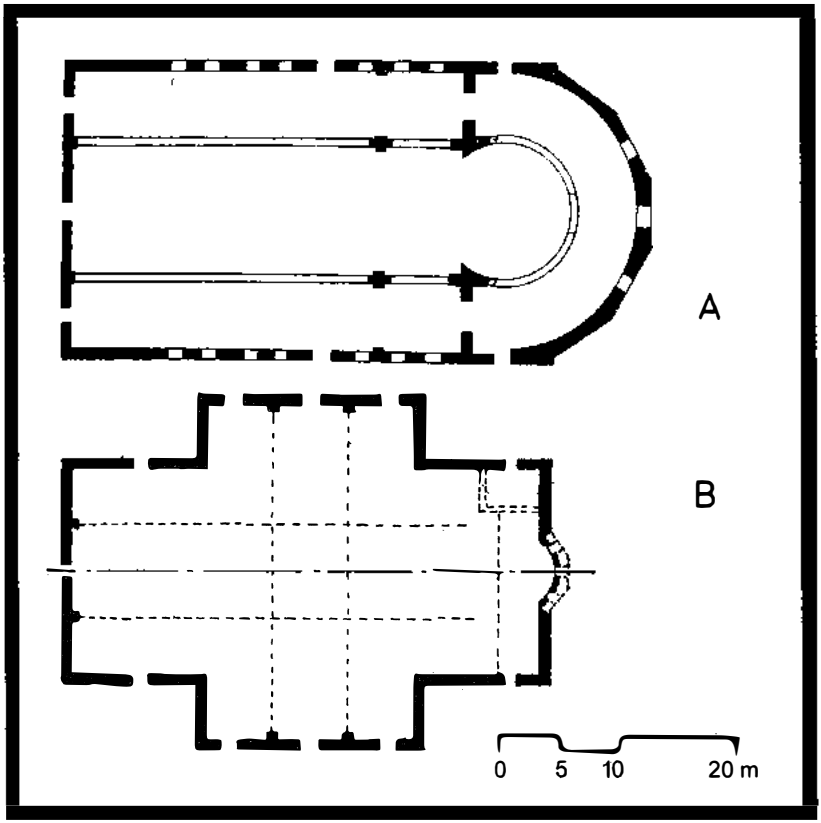

Şekil 3.34. Doğu Kilikia'da 6.yüzyılda inşa edilen kiliselerin en büyükleri Anazarbus'taki (A) Havariler Kilisesi (56,20 x 28,10 metre) ve (B) Güneybatıdaki Kilise'dir (51,80 x 24,20 metre).

Kaynak: M. ROUGH (1952), Anazarbus, *Anatolian Studies*, Cilt 2, s.114'de Şekil 6.a ve s.116'da Şekil 7 birleştirilerek çizildi.

erk için savaşmasının temelinde sadece Romalılık değil, aynı zamanda Hıristiyanlık da vardı. Roma *imperium* kavramı onun için Hıristiyan *oikoumenos*u ile aynıydı [316]. Kilise-devlet ilişkilerinde Justinianus dönemi, kilise hayatı üzerinde imparatorluk etkisinin zirveye ulaştığı dönemdir.

316 *Oikoumenos* Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu'nun üzerinde egemenlik kurduğu yeryüzünün tamamı anlamına gelmekteydi (Kaplan 2001, s.168).

Geç Roma / Erken Bizans devleti Hıristiyanlıktan birleştirici bir güç ve destek buldu. Kilise ise devletten zengin maddi kaynaklar elde etti, Kilise karşıtı akımlara karşı devlet tarafından desteklendi, bu nedenle de onun vesayeti altına girmiş oldu. Kilise ile kaderini birleştiren devlet ise Kilise üzerindeki anlaşmazlıkların dışında kalamadı, Kilise ile devletin işbirliği çoğu kez bu iki etkin güç arasında rekabet ve ikilem yarattı[317].

Geç Roma / Erken Bizans kültürü Helenistik ve Roma kültürlerinin kendine özgü bir bireşimidir ve doğu imparatorluklarından da etkilenmiştir. Bu bireşimin temelinde Yunan kültürüne sıkı sıkıya bağlı kalmak, Roma devlet geleneklerine dayanmak, çok geniş ve iyi yetişmiş bir bürokrasiye, üstün bir savaş tekniğine, geliştirilmiş bir hukuka, ileri bir ekonomik ve parasal sisteme sahip olmak vardır. Devletin serveti ve yüksek kültürü ile geniş halk kitlelerinin yoksulluğu, hukuktan yoksunluğu ve devlete olan bağımlılıkları en önemli çelişkidir. Bu nedenledir ki, sık sık halk ayaklanmaları, iç savaşlar ve huzursuzluklar yaşanmaktadır. Bu bölümde ele alınan, 4.yüzyıl başlarından 7.yüzyıl başlarına kadar geçen dönem, Roma İmparatorluğu'nun son 300 yılıdır, Roma yaşam biçimi yavaş yavaş kaybolmakta ve Roma İ*mperium*u'ndan Ortaçağ Bizans İmparatorluğu'na geçilmektedir, bir geçiş evresi yaşanmaktadır. Buraya kadar incelenen konular özetlenecek olursa, bu süreç 3.yüzyılın ortalarındaki kriz dönemiyle başlamıştır, ticaret ve üretim gerilemiş, büyük toprak sahipliği sürekli artmış, küçük toprak sahipleri çökmüş, devlet yaptığı düzenlemelerle halkı zorla mesleğine ve çalıştığı yere bağlamış, nüfusun sosyal ve mekansal hareketliliği ortadan kalkmıştır. Bütün bunlara ek olarak, Roma kentlerinin eski belediye düzeni (*municipium*) çöküntüye uğramış, devlet yönetimi memurlar hiyerarşisinin eline geçmiş, Kilise de devlet içinde gittikçe daha büyük bir ağırlık kazanmıştır. Bu geçiş döneminde çıkarılan yasalarla sivil ve askeri, merkezi ve eyalet yönetimlerinin yetkileri, birbirlerine karşı sınırlandırılarak tek tek yönetim birimleri kademeli bir düzene göre örgütlenmiştir ve bütün erk merkezden devleti yöneten imparatorun kişiliğinde toplanmıştır. Böyle üst düzeyde merkezileşmiş bir yapı içinde kuşkusuz devleti yöneten imparatorların kişilik özelliklerinin ve dünya görüşlerinin,

---

317 Ostrogorsky 1999, s.28, 44 ve 71.

devlet ile toplumun iç ve dış ilişkilerinde çok önemli bir rolü vardır.

Justinianus'tan önce imparator olan Anastasius (491-518) imar işlerine fazla yatırım yapmasa da, ekonomik açıdan başarılıydı. Vergi muafiyet sistemini yeni bir düzene sokmuş, kentlerde ticaret ve zanaatla uğraşan kent halkını zorlayan bazı vergileri kaldırmıştı. Onun döneminde *annona*nın bütünüyle para olarak alınması ekonominin para ekonomisine dönüştüğünü göstermektedir. Kırsal bölge halkının vergi yükünü çok artturan bu uygulama hazineye büyük ölçüde para girmesini sağlamıştı, ancak baskıcı yönetimi nedeniyle Anastasius'un imparatorluk dönemi ayaklanmalar ve iç savaşlar dönemi oldu [318]. İmparator 27 yıl görevde kaldıktan sonra öldüğünde geriye devlet kasasında 3222 *centenarium* (yaklaşık 150.000 kilogram) altın bırakmıştı[319]. Justinianus döneminde ise hazineye 200.000 kilogram altın daha girmiştir [320]. Bu servetin kaynağının kamulaştırılan özel mülkiyetteki topraklar olduğu dönemin yazılı kaynaklarından anlaşılmaktadır. O dönemin en üst kademe devlet görevlilerinden biri olan Prokopius [321], olasılıkla 550 yılında kaleme aldığı *Bizans*'ın Gizli Tarihi isimli yapıtında, Justinianus'un yaptığı uygulamaları çok sert bir dille eleştirirken, onun Nika Ayaklanmasından sonra her senatörün yasal varisi olduğunu, onların ölümünden sonra mallarının imparatorun mülkiyetine geçtiğini, bazı varlıklıların da imparatoru kendilerine varis tayin ettiklerini yazmaktadır. Buna ek olarak, yine aynı kaynakta, cinayetten hüküm giyenlerin ya da ağır bir suç işleyenlerden çoğunun bütün mallarını imparatora devrederek cezadan kurtulduğuna, hukuk yoluyla çözülemeyen, anlaşmazlık konusu olan arazilerin hazineye devredildiğine değinilmektedir. Prokopius aynı kitapta kiliselerin mal varlığına ve zenginliğine ilişkin önemli bilgiler de vermektedir. Ona göre Geç Roma / Erken Bizans

---

318 Ostrogorsky 1999, s.59-61.

319 7200 *Solidus*, yaklaşık 50 kilogram ağırlığındaki altın miktarına *centenarium* denilmekteydi (Prokopius 1990, s.17).

320 Prokopius 1990, s.95.

321 Prokopius 500 yıllarında Doğu Akdeniz'de doğdu, 565'te Justinianus ile aynı yılda öldü. En son görevinde başkent Konstantinopolis'in Genel Valisi (*praefectur*) idi. Aslen hukukçu olan yazar, 8 kitaptan oluşan *Savaşlar Tarihi* ve 6 ciltlik *Yapılar* isimli yapıtlarıyla bilinir.

İmparatorluğu'nda ne Senato ne de başka bir örgüt Kilise'nin zenginliğiyle yarışabilirdi. Kiliseler çok büyük miktarlarda altın ve gümüşe, değerli taşlara, konutlara, köylere ve topraklara sahipti. Justinianus inançtan sapmış mezheplerin kiliselerinin mallarına el koymuş, bu kiliseler için çalışanlar açıkta kalmıştı[322]. Olumsuzluklar bir yana bırakılırsa, anlaşılıyor ki Justinianus büyük toprak sahiplerinin artan gücünü kırmak ve merkezi yönetimin gücünü sağlamlaştırmak, devleti yeniden düzene sokmak için çeşitli uygulamalar yapmış, zaman zaman büyük toprakları kamulaştırmıştı. İmparatorun çıkardığı yasaya göre bir senatör öldüğünde erkek çocuğu yoksa, mallarının dörtte biri en yakın akrabasına, geri kalanı hazineye ve Senato hesabına geçiriliyordu, yani kamulaştırılıyordu [323].

Roma toplumunun en varlıklı, güçlü katmanı olan senatörlerin ve diğer büyük toprak sahiplerinin mülklerinin kamulaştırılması Justinianus ile başlayan bir süreç değildir. İS 2.yüzyıl sonlarında Septimius Severus (193-211) imparator ilan edildikten sonra, Asia Eyaleti'nde olasılıkla öldürttüğü rakiplerinin ve onları destekleyen senatörlerin mülklerine el koyarak bazı malikanelere kişisel olarak sahip olmuştu. Bazı Roma tarihçileri Severus'un eyaletin soylu zenginlerinin mülklerini kamulaştırmış olduğunu yazmaktadırlar. Ayrıca Asia Eyaleti'nde vergileri Senato'nun hazinesine giden malikaneler de vardı[324]. Bazı Roma dönemi kaynakları Severus'un senatörlerin mal ve mülklerine el koyduğunu vurgulamaktadır [325].

Büyük toprak sahiplerinin mülkiyetindeki bazı geniş toprakların kamulaştırılarak hazineye devredilmesinin dışında, Severus dönemi ile Justinianus dönemi arasındaki en önemli benzerlik, her iki imparatorun kentlerin imarına ve yol sisteminin geliştirilmesine verdikleri önemdir. Mil taşlarındaki yazılardan, Severus'tan başlayarak şehirler arası yolların yapım ve onarımlarının kentlerin sürekli olarak ilgilenmesi gereken konular arasında yer aldığı izlenmektedir [326]. Justinianus döneminde de

---

322 Prokopius 1990, s.64-65.
323 Prokopius 1990, s.126.
324 Magie 1950, s.681; Rostovtzeff 1979, s.409.
325 Kaya 2006, s.37 ve s.37'de 53 no.lu dipnot.
326 Magie 1950, s.677; Kaya 2006, s.36.

posta sistemi geliştirilerek bir atlının bir günde erişebileceği uzaklıkta, yollar üzerinde konaklama noktaları yapılmış, her durakta 40 kadar at, yeterli sayıda at bakıcısı ve gerekli servisler bulundurulmuş, masraflar ve denetim en yakındaki kent tarafından karşılanmıştır[327]. Özetle, İmparatorluk ölçeğinde mevcut yol ağının işler halde tutulması için merkezi yönetim tarafından gereken bütün önlemler alınmıştır. Yazıtlardan anlaşıldığına göre, 6.yüzyıl, zanaatkarın ve tüccarın Anadolu'da birbirinden uzak bölgeler arasında, büyük ölçekte hareketlilik gösterdiği bir dönemdir. Mezar taşlarından elde edilen bulgular çok uzak mesafelerden gelen tüccarların bulunduğunu göstermektedir [328].

Alınan önlemlere koşut olarak, Justinianus'un yönetiminde gelişen ticaret ve üretimin ağırlık merkezi olan Akdeniz ticareti bütünüyle Yunan ve Suriyeli tüccarların elindeydi. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Karadeniz, Çin ve Hindistan ile ticarete de önem verilmişti [329]. Daha önce yeni başkent Konstantinopolis'in (İstanbul) kuruluşu ve zaman içindeki mekansal gelişmesi anlatılırken ticaretin gelişme sürecine, özellikle de ipek ticaretinin önemine değinilmiş olduğundan bu konu burada yinelenmeyecektir, ancak vurgulanması gereken önemli konu, İmparatorluğun ticaret yaşamının merkezi olan başkentte devlet, tüccar ve esnaf sınıfının etkinliklerini sıkı bir denetim altında tuttuğundan, Avrupa, özellikle de İtalyan kentlerinin tersine, Doğu Roma İmparatorluğu'nda toplumsal ve siyasal güce sahip belirgin bir tüccar sınıfının ortaya çıkmamasıdır. Ticaret devletten hemen hiç teşvik görmediği gibi, imparatorluk ailesinin üyelerinin de ticaretle uğraşmaları yasaktı. Merkezi yönetim ve büyük toprak sahipleri belirli bir ekonomik güce sahip tüccar sınıfının ortaya çıkmasını engellediler. Tüccarlar sosyal statü açısından toplumda küçümsendi, devlet onları yönetim kadrolarına almadı ve bu durum 11.yüzyıla kadar değişmeden devam etti [330], ticaret burjuvazisinin gelişmesi 12.yüzyıldan önce olmadı [331].

Başkent Konstantinopolis başlangıç noktası olarak alındığında,

---

327 Prokopius 1990, s.128.
328 Gregory 1997, s.553.
329 Ostrogorsky 1999, s.68.
330 Baskıcı 2009, s.204.
331 Jenkins 1967, s.84.

Geç Roma / Erken Bizans toplumunda kent nüfusunun sosyal açıdan başlıca üç katmandan oluştuğu söylenebilir. En üst katmanda saray görevlileri ve bürokratlar; orta katmanda üretim ve ticaretle uğraşan tüccarlar, zanaatkarlar ve dükkan sahipleri; en kalabalık olan alt katmanda ise fakir ameleler, dilenciler, hırsızlar, hayat kadınları ve işsizler yer almaktaydı. Kentin yaşamına yön verenler, bürokratik işlerde çalışan orta ve üst kesimden, Yunanca eğitim almış, Ortodoks-Hıristiyan devlet görevlileriydi. Zaten devlet memuru olmanın temel koşulu Yunanca eğitim almış olmaktı. Kuramsal olarak İmparatorluk evrenseldi, ulus ayrımı olmayan, sınırları bulunmayan bir topluluktu. Ancak uygulamada durum farklıydı, Yunan kökenli eğitimli bürokratların, sayıları fazla olmasa da, özellikle eğitimsiz kesim üzerindeki kültürel etkinlikleri çok baskındı. Başkentteki değil, eyaletlerdeki mülklerin sahipleri olan askerler ise, devletten maaş alsalar da, Yunanca tek kelime yazamayan, kendisini savaşa, tarıma ve toprağa adamış, Kilise'nin tutucu kanadı ile tümden ayrışmış bir sosyal konuma sahiptiler. Kentteki sarayların ve iki katlı bahçeli konutların dışında, nüfusun çoğunluğu, çok geniş alanları kapsayan, kulübelerde ve çok katlı kira konutlarında, sağlıksız koşullarda yaşıyorlardı. Çok kalabalık bir grup oluşturan evsizler ise Hipodrom'da, sütunlu caddelerde, kilise avlularında barınmaktaydılar [332]. Başkentteki nüfus artışı saray tarafından desteklenmekteydi ve fakirlik toplumun bütünleşmiş bir parçasıydı, dilencilik kabul gören bir meslekti. Başkent, hastaneleri, bakımevleri ve yetimhaneleri ile ünlüydü. İmparator ve ailesi bu kurumların kurulmasını, gelişmesini destekliyor, öncülük ediyordu. Kent ekonomisinin temelini ekmek fiyatları oluşturmaktaydı [333]. Zaten İmparatorluğun iç ticareti, başkentin gereksinimlerinin sağlanması üzerine kurulmuştu. İmparatorluğun tahıl deposu olan Mısır'ın 619 yılında kaybedilmesinden sonra başkentin ve doğuya sefer yapan ordunun ekmek gereksiniminin karşılanmasında önemli sorunlar yaşanmış, bu tarihten sonra gerekli tahıl Marmara Bölgesi'nden, Kuzey Anadolu'dan, Trakya'dan, Yunanistan'dan ve Ege Adalarından sağlanmıştır [334].

---

332 Jenkins 1967, s.80-81 ve 87.

333 Jenkins 1967, s.85-86.

334 Baskıcı 2009, s.206.

Eyalet kentleri de, başkent gibi, görece üst düzeyde katmanlaşmış bir sosyal yapıya sahipti. Çoğu büyük toprak sahibi olan yerel, yerleşik, güçlü aileler, sivil bürokrasi ve askeri önderler olan komutanlar kent toplumunun en üst katmanını oluşturmaktaydılar. Bu kesimin benzer özellikleri, aynı konulara ilgi duymaları, benzer yaşam biçimleri ve yeni gelenlere açık olmalarıydı. Bu kesimin içinde sosyal hareketliliği en yüksek olan grup, kırsal ve kentsel farklı kesimlerden gelip İmparatorluğun hizmetine giren bürokrasidir. Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu'ndaki merkezileşmenin ardındaki güçler, İmparator ve Kilise'nin yanı sıra, sosyal oluşum açısından güçlü bir süreklilik gösteren sivil bürokrasi ve ordudur [335].

Justinianus (527-565) imparator olduğunda Doğu ile Batı Roma'da, birbirinden bütünüyle ayrılmış olan yönetimlerine karşın, devletin birliği düşüncesi varlığını hala korumaktaydı. Batıdaki Germen istilasına karşın, Roma İmparatorluğu'nun evrenselliği düşüncesi de canlı kalmıştı. Eskiden olduğu gibi hala Roma İmparatoru Hıristiyan *oikoumene*sinin başı sayılıyordu. 527 Yılında yapılan büyük bir dinsel törenle imparator ilan edilen, Makedonya kökenli bir köylü çocuğu olan Justinianus iki büyük düşüncenin temsilcisi oldu: İmparatorluk ve Hıristiyanlık. O iyi örgütlenmiş ordusuyla batıyı egemenliği altına alıp, Papa ile anlaşma sağladıktan sonra Roma İmparatorluğu'nu tek bir Hıristiyan Roma İmparatorluğu olarak, eski sınırları içinde yeniden kurmak istiyordu. 532 Yılının başlarında Konstantinopolis'te, imparatoru devirmek için düzenlenen bir halk hareketi olarak ortaya çıkan Nika Ayaklanmasında başkent bir hafta süreyle isyancılar tarafından yakılıp yıkılmış, ayaklanmaya imparatorun askerleri çok sert karşılık vermiş, 30.000 kişi öldürülerek isyan bastırılmış ve imparator bu mücadeleden eskisinden daha güçlü olarak çıkmıştı. Justinianus bundan sonra ordusuyla büyük bir batı seferine çıktı. Balkanlar, Doğu Afrika, Güney İspanya ve Akdeniz'in batısındaki adalar tekrar Romalıların egemenliğine geçti. İtalya 20 yıllık uzun bir mücadeleden sonra Ostrogotların elinden alındı ve büyük toprak sahiplerine mülkleri geri verildi. Afrika ve İtalya, eskiden olduğu gibi iki genel valilik oldu. Justinianus batıda

---

335 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.176-177.

tam bir başarı sağlamış, Akdeniz yeniden Roma İmparatorluğu'nun iç denizi olmuştu [336] (Şekil 3.7).

İmparatorluğun doğu sınırında ise durum farklıydı, 527-532 yılları arasında Pers kökenli Sasanilerle yapılan ilk savaşlarda Doğu Roma başarılı olamadı. İmparator ordusuyla batıda savaşırken, yeni tahta çıkan Pers hükümdarı Hüsrev'in (531-579) ordusu, 540'da Antiokheia'yı (Antakya), 542'de Fırat vadisindeki Samosata (Samsat) ve Melitene'yi (Malatya), 544'de de Mezopotamya'yı yakıp yıktı. Justinianus Persleri durdurabilmek için 545 yılında, onlara büyük paralar ödeyerek 50 yıllık bir süreyi kapsayan barış imzaladı ve eski sınırlara geri dönüldü [337].

Siyasal alanda tam ve kalıcı bir başarıdan söz edilemese de, bazı Bizans tarihçileri tarafından Justinianus dönemi Geç Roma / Erken Bizans uygarlığının doruk noktası sayılmaktadır[338]. Bunda başlıca iki etkenin önemli rol oynadığı söylenebilir. Bunlardan birincisi Justinianus'un, başta başkent Konstantinopolis (İstanbul) olmak üzere, bütün imparatorluğun sınırları içindeki kentlerin ve kırsal kesimin imarına verdiği önemdir [339]. Onun döneminde Anadolu'nun birçok yerinde yollar, köprüler, suyolları, hamamlar ve daha önce değinildiği gibi, çok sayıda büyük/küçük kilise yaptırılmıştır. Bu bağlamda, Konstantinopolis'teki Nika Ayaklanmasında yıkıldıktan sonra yeniden inşa edilen yapılar arasında yer alan, 532-537 yıllarında mimarlar Tralleisli (Aydın) Anthemus ve Miletoslu İsidore tarafından tasarlanıp inşa edilen Ayasofya'nın çeşitli onarımlar görse de 1500 yıldır ayakta kalabilmiş, işlev gören ve görenleri hala etkileyebilen mekansal niteliklere sahip bir yapı olması, mimarlık alanında Justinianus'un adını günümüze kadar taşımıştır.

Justinianus'un Ayasofya'yı inşa eden mimarları, günümüze ulaşan ya da tarihsel kayıtlarda adı geçen daha erken tarihli hiçbir yapı formuna veya eski kilise planına uymayan özgün bir kubbeli bazilika tasarlamışlardı. Bazilikalara kubbe eklenmesinin ilk kez nerede ve ne zaman yapıldığı bilinmiyor, ancak bu tip yapıların bazı örneklerine Anado-

---

336 Ostrogorsky 1999, s.63-64; Diehl 2006, s.33-38.
337 Diehl 2006, s.39.
338 Diehl 2006, s.46-47; Grant 2000, s.153.
339 Downey 1950, s.262-266.

lu'da 500 yılından önce, İsauria bölgesinde rastlanmaktadır. Bu konuda Hagia Thekla Kilisesi (Aya Tekla) iyi bir örnektir. Meryemlik'teki bu kubbeli bazilikanın İmparator Zeno'nun (474-491) gönderdiği inşaat ustaları tarafından inşa edildiği, ya da tamamlandığı düşünülmektedir [340]. Aynı bölgede ve aynı dönemde Alahan'da inşa edilen kiliseler ile Meryemlik'tekiler arasında belirgin benzerlikle vardır. Alahan Manastır Kilisesi Torosların güney yamacında bir düzlüğe inşa edilmiştir ve Erken Bizans mimarlığının Kilikia'daki en güzel örneğidir. Zeno'nun yaptırdığı sanılan yapının işçiliği ve anıtsallığı çok iyi ustaların elinden çıktığını göstermektedir [341]. Bu sıra dışı örneklerden sonra döneminin simgesi olan bir yapıtın ortaya çıkması için neredeyse yüzyıl beklemek gerekmiştir. Ayasofya, Geç Roma dünyasında imparatorluk düşüncesinin hala egemen olduğu, imparatorun kendisini büyüklük ve görkemlilikle ifade ettiği bir dönemin yapıtıdır. Ayasofya aynı yerde inşa edilen dördüncü kilisedir ve öncekilerden daha büyüktür, zaten Ayasofya'nın en çarpıcı özelliği büyüklüğü ve yüksek kubbesidir. Batıda yer alan *atrium*dan geçerek ulaşılan ana yapının dış duvarları, yaklaşık 92 metre uzunluğunda ve 70 metre genişliğinde büyük bir dikdörtgen oluşturur (Şekil 3.35).

Orta mekanın üzeri büyük bir kubbe ve onun doğusunda ve batısında yer alan iki yarım kubbe ile örtülmüştür. Böylece yapıya girişte iç mekanın büyüklüğü ve yüksekliği hemen algılanabilmektedir. Prokopius'a göre bu kubbe gökten altın zincirle asılmış gibi durmaktaydı. 558 Yılındaki depremde kubbenin doğu parçası yıkılınca tamamı, bazı değişiklikler yapılarak yeniden inşa edilmiştir. Yeni kubbe önceki gibi görenleri şaşkına çevirmiyorsa da daha güvenli bir etki yaratıyordu [342]. Kubbenin çapı 32 metreden fazla olduğundan, o dönemde gerçekleşen böyle bir iç mekan olağanüstü bir teknik ustalık gerektirmiştir. Bazilika tipi uzunlamasına bir yapıda orta mekanın bu kadar büyük bir kubbe ile örtülmesi yeni bir kavramdı ve daha önce hiç denenmemişti, bilimsel bir yaklaşım gerekiyordu. Bu nedenle de seçilen mimarlar aynı zamanda birer bilim adamıydılar ve Batı Anadolu'dan, Roma mimarlığının

---

340 Grant 2000, s.109.

341 Grant 2000, s.111-113.

342 Freely ve Çakmak 2004, s.79-80.

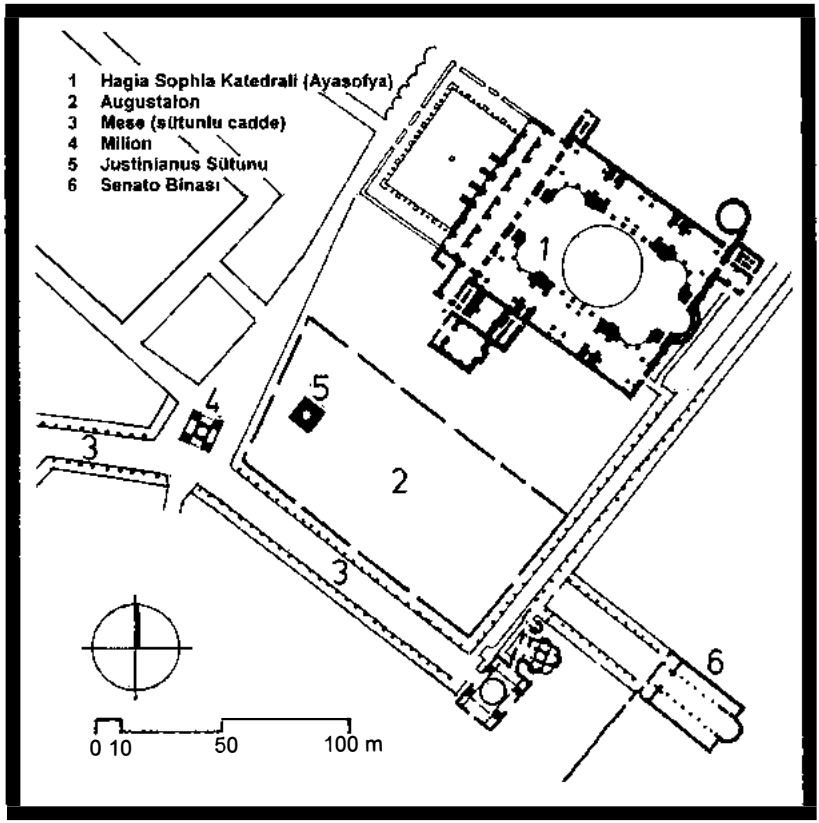

Şekil 3.35. Justinianus döneminde Konstantinopolis'in (İstanbul) ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan Augustaion'un en anıtsal yapısı Hagia Sophia Katedrali (Ayasofya)

Kaynak: G.M.A. HANFMANN (!975), *From Croesus to Constantine*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, Şekil 177'den çizildi.

beşiği olan yörelerinden gelmişlerdi. Ayasofya'da kullanılan yapım teknikleri Anadolu'da 3.yüzyıldan beri bilinen ve başka yapılarda, özellikle de kent surlarında ve büyük bazilikalarda uygulanan Geç Roma yapım teknikleri olsa da, büyük kubbenin taşınması için uzun matematik he-

saplar yapılması gerekmiştir [343]. Ayasofya merkezi planlı bir yapıdır ve Justinianus dönemi mimarisinin tipik bir örneği olarak iki kilise planının, bazilika tipi plan ile merkezi plan tipinin çakıştırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu tarihten ne daha önce, ne de daha sonra bu büyüklükte bir kubbe inşa edilmedi, ya da denenmedi [344] Yapıyı 10.000 işçi yaklaşık 6 yılda tamamlamıştır. Katedral kullanıma açıldıktan sonra, Justinianus döneminde 1000 görevli çalışmaktaydı ve yapının bakımına 11.000 dükkanın kirası harcanıyordu. Erkek, kadın ve çocuk korosunda toplam 400 kişi şarkı söylemekteydi, 300 müzisyen arp, zil, santur, mandolin, tef ve kanun çalıyordu. Ayasofya gibi imar programlarına ve savaşlara çok para harcayan Justinianus, kamu masraflarını azaltmak için yerel yönetimin ve ordunun hesaplarına sıkı bir denetim sistemini uygulamaya koymuştu. Masrafları karşılamak için de yeni bir toprak vergisi (*aerikon*) ve birçok madde üzerine tekel konulması gerekmişti [345].

6.Yüzyılda Ayasofya'nın kuzey kenarında yer aldığı Augustaion Meydanı ve çevresindeki yapılar sadece başkent Konstantinopolis'in (İstanbul) değil, bütün İmparatorluğun merkezi işlevini görmekteydi. Ayasofya, Patriklik Sarayı'na ve yükseltilmiş bir galeri ile de Büyük Saray'a bağlanıyordu. Ayasofya ve çevresinde ilişki kurduğu bu yapılar Kilise'yi, Tanrının vekili olan İmparatoru ve bütün devlet sistemini bir araya getiriyor, bu mimari ve kentsel düzenleme simgesel bir bütünlük oluşturuyordu [346]. Kente dışardan bakanlar için de yapının önemli bir konumu ve işlevi vardı. İstanbul'un Bizans dönemini betimleyen en eski gravürlerde gösterildiği gibi, büyük kubbesiyle Ayasofya, görkemli surlardan sonra, kentin siluetini belirleyen en temel öğeydi [347] (Şekil 3.36).

Justinianus dönemine damgasını vuran ikinci önemli etmen, hukuk alanında yapılan geniş kapsamlı çalışmalardır. İmparatorun emriyle 528 yılında toplanan, üst düzeydeki devlet görevlilerinden oluşan bir komisyon, İmparator Hadrianus (117-138) döneminden beri çıkarılan

---

343 Kuban 1996, s.102-103.
344 Grabar 1967, s.317.
345 Grant 2000, s.157 ve 159.
346 Kuban 1996, s.104.
347 Benevolo 1981, Cilt 1, s.246'da Şekil 389 (Schedel 1493).

Şekil 3.36. Konstantinopolis (İstanbul) kentinin *Cronaca Mondiale*'de (Schedel 1493) yer alan Bizans dönemi gravüründe Ayasofya, önündeki Justinianus Sütunu ile birlikte, kent silüetinin en belirgin öğesi olarak betimlenmiştir.

Kaynak: L. BENEVOLO (1981), *The History of the City*, Cambridge: The MIT Press, Cilt 1, s.246'da Şekil 389.

bütün kanunları bir araya toplamış, sınıflandırmış ve 529 yılında *Codex Justinianus* (Justinianus Kanunnamesi) adıyla yayımlamıştı. Başlangıçta *Codex* Doğu Roma İmparatorluğu'nda uygulanmak üzere hazırlanmıştı [348], ancak İtalya Justinianus tarafından yeniden ele geçirilince oranın

348 Özgün dili Latince olan *Codex*'in Roma İmparatorluğu'nun iki Hukuk Aka-

da kanunu oldu [349]. Bu büyük ve önemli yapıt çeşitli eklemeler ve düzeltmeler yapılarak 534 yılında tamamlandı ve *Digesta* (veya *Pandectes*) adıyla yayımlandı. *Digesta* öncekinden daha kapsamlı, 50 ciltlik özgün bir çalışmadır, kanunların yanı sıra Roma hukukçularının çok sayıda, çoğu zaman da birbirine karşıt görüşleri düzgün bir sistem içinde derlenmiştir. *Codex* ve *Digesta*'nın yanı sıra hukuk öğrenimine giriş olarak bu iki ana yapıttan derlenen, yeni Roma Medeni Kanunu'nun temel ilkelerini özetleyen 4 ciltlik *Institutiones* vardır. Bu üçlemeye ek olarak 534-565 yılları arasında Justinianus döneminde çıkarılan yeni emirnameler *Corpus Juris Civilis* adı verilen bir yapıtta toplanmıştır ki bu yapıt, *Novella* olarak da bilinmektedir. *Codex*, *Digesta* ve *Institutiones* Latince, *Novella*ların çoğunluğu Yunanca kaleme alınmışlar, kısa bir süre içinde ana metinlerin Yunanca tercümeleri, özetleri ve yorumları yayımlanmıştır. Justinianus'un derlediği bu çok geniş kapsamlı dört yapıt, Batı Avrupa'da Roma hukukunun incelenmeye başlandığı 12.yüzyıldan sonra Roma Medeni Hukuk Yasası adıyla anılan sistemi oluşturmuştur. Bu nedenle de Justinianus'un Roma hukuku derlemesinin kendi zamanının, hatta Ortaçağ dünyasının çok ötesine uzanan bir değere sahip olduğu söylenebilir [350]. Justinianus döneminde hukuk alanında yapılan çalışmalar, eski Roma hukukuna yeni Hıristiyanlık görüşü ile birlikte o döneme kadar bilinmeyen sosyal adalet, genel ahlak ve uygarlık kaygılarını eklemiştir [351].

Bundan önceki bölümde değinildiği gibi, Roma'nın ilk yazılı kanunu olan 12 Levha Kanunu İÖ 450 yıllarında hukukla uğraşan rahipler tarafından kaleme alınmış ve *forum*da ilan edilerek halka duyurulmuştu. Roma yurttaşlık hukuku ile ilgili bu kanun (*ius vicile*) yaklaşık 1000 yıl yürürlükte kaldı, ama günlük kararlarla ilgili ek tüzükler (*edict*) yazılıyordu. Örneğin bir eyalet valisi, kendi eyaletinde uygulayacağı kendi

---

demisi olan Berytus ve Konstantinopolis'te hazırlandığı biliniyor. Berytus'taki akademi 551 yılındaki depreme kadar eğitimi sürdürmüştü. Konstantinopolis'teki akademi ise Justinianus öldükten sonra kapandı (Scheltema 1967, s. 56 ve 58).

349 Barrow 2006, s.220.

350 Ostrogorsky 1999, s.69-70; Levtchenko 2007, s.73.

351 Diehl 2006, s.42-43.

*edict*ini yazdırıp halka duyuruyordu. Çokuluslu Roma toplumu yazısız bir uluslar hukuku kavramına yabancılarla olan ilişkiler sonucunda ulaşmış olsa da, uygulama çok karmaşıktı. İS 3. ve 4.yüzyıllarda tüzükleri bir araya getirmek için bazı girişimler oldu. İS 439 yılında yürürlüğe giren *Codex Theodosius* bu alandaki en önemli çalışmadır. Bu girişim o zamana kadar imparatorların çıkardıkları tüzüklerin bir derlemesiydi, bunların arasında hiçbir hukukçunun görüşü yer almamıştı. Bu çalışmanın Batı Roma'ya yerleşen yabancı güçler üzerindeki etkisi büyük oldu, kendi kanunlarını yaparken Roma hukukundan etkilendiler. Justinianus dönemindeki çalışmada ise, hükmü geçen kanunlar ayıklanarak, hem imparatorluk tüzükleri/kanunnameleri titizlikle derlenmiş, hem de hukukçuların görüşlerine yer verilmiştir. Justinianus 3 milyon satır tutan hukuk alanındaki bu yazıların *Digest*'te 150.000 satırda özetlendiğini ifade etmişti. Köklü yenilikler içermese de, *Digest*'i hazırlayanlar Roma toplumunun geçirdiği 1000 yıllık hukuk deneyimini dikkatle incelemişler, yapıtlarını Roma'nın Cumhuriyet döneminden beri yaşamış olduğu deneyimlerin bir parçası olarak görmüşlerdi [352].

Justinianus'un neden böyle büyük bir projeye giriştiğini anlamak için Geç Roma / Erken Bizans toplumunun o dönemde içinde bulunduğu sosyoekonomik koşulları, 4.yüzyıldan sonra 6.yüzyıla kadar geçen sürede toprak-insan ilişkilerinde ortaya çıkan değişim ve dönüşüm sürecini hatırlamakta yarar vardır. Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinin ekonomik işleyişinde Helenistik dönemden beri devam eden küçük toprak mülkiyetinin, Roma döneminde ortaya çıkan ve kölelerin çalıştığı büyük çiftliklerden (*latifundia*) daha önemli bir rol üstlendiğini düşünen yazarlar vardır. Tarım dışı üretimde yer alan işgücünün çoğunluğu ise devlete ait işyerlerinde çalışan ve loncalar içinde örgütlenen zanaatkarlardı. Batıdaki eyaletler göçer kavimlerin saldırıları ile uğraşırken Anadolu, Suriye ve Mısır, yünlü, keten ve pamuklu dokuma, madeni ve cam eşya, çömlekçilik ve mücevher yapımı gibi yüksek nitelikli zanaat üretimini sürdürmekteydi. Doğu Roma eski ticaret yollarının ulaştığı bölgelerdeki kentlere egemendi ve eski ticaret

---

352 Barrow 2006, s.221-227.

ilişkilerini kısmen de olsa sürdürmekteydi. Bu yollardan doğudan gelen mallarla iç pazarın ipek, baharat, altın, inci ve diğer lüks eşya gereksinimi karşılanıyor, kendi ürettiklerini de oralarda satıyorlardı [353]. Bir kavimler ve kabileler mozaiği olan Geç Roma / Erken Bizans toplumu [354], sosyoekonomik açıdan keskin çizgilerle tanımlanmış çokkatmanlı bir yapıya sahipti ve en alt katmanı oluşturan köleler çoğunlukla soyluların malikanelerinde çalıştırılıyor, tarımda ise köle kullanımı giderek sınırlandırılıyordu. Özgür insanların alt katmanı ise dört farklı gruptan oluşuyordu. Bunlar kendi toprağını işleyen küçük çiftçiler, tarım işçileri, küçük esnaf ve zanaatkarlardır. 5.Yüzyılda devlet her bireyi belirli bir verginin yükümlüsü olarak görmüş, zanaatkarı, tüccarı ve taşımacılık yapan gemi sahiplerini sıkı bir denetim altına almıştı. Her bir loncaya bağlı grup, atanmış başkanlarıyla, kamu borçlusu konumuna getirilmiş, yükümlülüklerde, her tür borç ve vergide zincirleme sorumlu sayılmıştı. Bu yükümlülük zinciri kalıtım yoluyla ikinci kuşaklara aktarılıyor, çocuklar babalarının mesleğini sürdürüyorlardı. Başta dokumacılar olmak üzere çok sayıda işlik (*ergasteria*) imparatorluk tekelindeydi, sarayın gereksinimlerini karşılamak için çalışıyordu. Merkezi yönetim sadece esnaf vergisi gibi mali yöntemlerle değil, bu dalların bazılarını tekelleştirmek yoluyla ticarete el koymuştu. Vergi toplamada kullanılan *iltizam* sistemi nedeniyle, mültezimler kendileri için büyük bir gelir kapısı olan vergi toplama hakkını elde ettiği zaman, bunun karşılığı olarak, devlete büyük miktarlarda borç para veriyordu. Vergilerin ağırlığı, barbar istilaları, görevlilerin zor kullanarak haksız vergi talepleri 4. ve 5.yüzyıllarda kırsal kesimin boşalmasına yol açmıştır. İşlenen toprak azaldıkça vergi yükü karşılanamaz düzeyde artmış, evlerini, topraklarını terk eden çiftçiler kentlere, manastırlara sığınmışlardı, ancak her koşulda vergilerin toplanması sağlanmıştı [355].

Daha önce değinildiği gibi, Roma döneminde kentlerde küçük esnaf ve zanaatkarın tezgah açtığı, işliklerinin, dükkanlarının yer aldığı mekanlar, sütunlu caddelerin (*cardo* ve *decumanus*) iki yanında yer alan

---

353 Levtchenko 2007, s.15-16.

354 Charanis 1948, s.69-83; Charanis 1959, s.25-44; Vryonis 1963, s.113-132.

355 Levtchenko 2007, s.18-20.

üzeri kapalı portikolardır. Yapılan arkeolojik araştırmalar Geç Roma / Erken Bizans döneminde, 4.yüzyıldan 6.yüzyıla kadarki dönemde kentlerde genel olarak kamu mekanlarının dağılması ya da dönüşmesi sürecinin yaşandığını, bu süreçte temel etmenlerden birinin kent merkezlerinde ortaya çıkan sosyal değişme olduğunu göstermektedir. Dönemin yazarları portikoların sütunları arasına yapılan, fakirlerin konut ve işyeri olarak kullandıkları ahşap eklemelerden bahsetmektedirler. İmparator Zeno (474-491) *stoa*ların sütunlarının arasının dèrme çatma ahşap duvarlarla kapatılarak dükkan haline getirilmesine izin vermiş ve kentlerin estetik açıdan görünümü bütünüyle değişmişti. Verilen iznin kırsal alandan kente göçenlerin yarattığı kalabalıklaşmanın ve aşırı mekan gereksiniminin sonucu olduğuna işaret edilmektedir [356]. İkinci etapta yapılan eklemelerde sütunların arası taş, tuğla gibi kalıcı malzemeler kullanılarak örülen duvarlarla kapatılmıştır. Bu örnekler 5.yüzyılın sonu ile 6.yüzyıla tarihlenmektedir [357]. Bu saptama, kırsal alandan kente göç sürecinin Justinianus'un göreve geldiği dönemde de devam ettiğine işaret ediyor.

İnançlı bir Hıristiyan olarak İmparatorluğunun siyasal ve moral birliğini gerçekleştirmeye çalışan Justinianus, göreve geldiği ilk yıllardan başlayarak halka refah ve güven duygusu sağlayacak yasal bir sistem kurmayı temel hedef saymıştı. Hıristiyan din ve hukuk bilginleri tarafından kaleme alınan yeni Roma hukuku kamusal ve özel yaşamı, devlet ile bireyin ve ailesinin ilişkilerini, yurttaşların birbirleriyle olan ticari ve yönetsel ilişkileri düzenlemekteydi. Hazırlanan yasalarla Justinianus, Hıristiyanlığın temel kuralı olan bireylerin tanrı katında eşit olduğundan yola çıkarak, bireylerin kanun önünde eşitliğini ilan etmiş, böylece kölelerin azadedilmesi kolaylaştırılmış, hatta desteklenmiştir. Bu yaklaşım 6.yüzyılın ekonomik yaşamında değerlendirildiğinde özellikle tarım alanında köle işçiliğinin ikici dereceye indirgendiğini, üretim alanında asıl taşıyıcı öğenin çoğunluğu oluşturan, uzun dönemden beri toprağa bağlı yarı özerk köylüler (*colon*) olduğunu netleştirmektedir. Yeni yasal düzenleme ile özerk köylülerin toprağa bağlanma zorunluluğu pekişti-

---

356 Saradi 1994, s.296-297.

357 Saradi 1994, s.299.

rilmiş, kırsal bölgenin tarımla uğraşan nüfusunun yarı köleliği kanunla onaylanmış olmaktadır [358]. Alınan bu önlemle kırsal kesimden kentlere göç durdurulmuş olmalıdır. Lykia ve Kilikia bölgelerindeki örneklerle saptandığı gibi, tarımsal işgücündeki ve üretimdeki artış kentlere göçün durdurulması ve kırsal alanda yaşayanlarda güven duygusunun yaratılmasıyla ilişkili olmalıdır. Bunun sonucunda da kırsal yaşamda çok sayıda kilise inşa edilmesiyle ve bol miktarda bozuk para kullanımıyla ortaya çıkan bir kapital birikimi sağlamıştı.

İmparatorluk yönetiminin aşırı merkezileşmesini vurgulayan *Corpus iuris civilis* (Roma Medeni Hukuku) kendinden sonraki devletin hukuksal gelişiminin temelini oluşturduğu, Justinianus'un son Roma imparatoru olduğu ve onunla Geç Roma döneminin kapanıp Ortaçağ Bizans İmparatorluğu'nun bu noktada başladığı kabul edilmektedir [359]. Justinianus imparatorluk erkinin kendisine Tanrı tarafından bahşedildiğine inandığından ve Roma *imperium*u onun için Hıristiyan *oikumene*siyle aynı olduğundan, kilise kanunlarının her ayrıntısına karışarak kilise yaşamını da yönetiyordu. Justinianus döneminde Kilise çok önemli görüş ayrılıkları yaşamaktaydı ve getirdiği önlemler bunları çözmeye yetmedi [360]. Justinianus devleti de yenilemek istiyordu ama bunu da başaramadı [361]. Bütün bu başarısızlıklarına karşın onun sahip olduğu tarihsel ün ve "büyük" sıfatı Geç Roma / Erken Bizans toplumu için geliştirdiği, geniş kapsamlı ve çok sistematik bir çalışma olan yeni hukuk sisteminin sonucudur. Geliştirdiği Roma Medeni Hukuku, Bizans toplumunun sonraki 900 yılını yönlendirdiği gibi, günümüzdeki Avrupa'nın tüm devletlerinin temellendirildiği hukuk sisteminin de özünü

---

358 Ostrogorsky 1999, s.70.

359 Justinianus döneminde Roma İmparatorluğu'nun geleneksel kurumu olan Senato hala vardı, ancak eyalet kentlerindeki yerel meclisler gibi danışma kurulu niteliğindeydi. İmparator VI.Leo tarafından çıkarılan bir kanunname ile kesin olarak kaldırıldı ve konsüllük sadece İmparatora özgü bir hak haline geldi. Bu nedenle de, bazı tarihçiler tarafından VI.Leo'nun kuramda ve uygulamada mutlak monarşiyi getiren imparator olduğu kabul edilmektedir (Sheltema 1967, s.72).

360 Hıristiyanlığın içindeki bölünmeler daha en başlarda başlamış, 2.yüzyıl sonlarında şiddetlenmiş ve sayıca artmıştı. Zaman içinde ortaya çıkan tarikatların sayısının 56, 60, 87, hatta 128'e ulaştığı düşünülmektedir (Grant 2000, s.85).

361 Ostrogorsky 1999, s.70-72.

oluşturmuştur [362]. Buna ek olarak, Justinianus'un başkentte giriştiği geniş kapsamlı imar işleri Konstantinopolis'in erki elinde tutan bir *megalopolis* olarak kalmasını ve dışardan öyle görünmesini sağlamıştı. Bu amaçla imparatorluk kaynaklarını sonuna kadar kullanarak gerçekleştirmeye çalıştığı, geniş kapsamlı bir imparatorluk programıydı. Karanlık yüzyıllar olarak nitelendirilen 7.yüzyıl ile 9.yüzyıl arasındaki dönemde kenti ve imparatorluğu ayakta tutan, 6.yüzyılda Justinianus döneminde inşa edilen bu görkemli yapılardır, bakımları yapıldığı sürece hepsi ayakta kalmıştı [363].

Justinianus'un programı uzun erimde hedefine ulaşmıştı, ancak yapılan hesapsız harcamalar nedeniyle kendi döneminde devlet hazinesi boşalmış ve büyük bir para darlığı ortaya çıkmıştı [364]. Justinianus sorunların çözülmesi amacıyla yönetim alanında önemli reform girişimleri yaptıysa da beklenen başarı sağlanamadı. Masraflar çok ağırdı, para gereksinimi çok fazlaydı, tasarruf amacıyla 541 yılında konsüllüğün kaldırılması tek gerçekleşen proje oldu. O tarihe kadar her yıl Roma ve Konstantinopolis'e atanan iki konsülden her biri bu görev kapsamında 20 *centenarium* (144.000 *solidus*, yaklaşık 1000 kilo altın) harcamak zorundaydılar. Paranın bir bölümü seçilen kişiden, büyük bir bölümü ise İmparatordan geliyordu. Bu para çoğunlukla belediye hizmetlerine, fakirlere parasız yiyecek dağıtımına, tiyatro gibi kamu mekanlarının bakım ve işletme masraflarının karşılanmasına harcanıyordu. Konsüllük kaldırılınca halka parasız yiyecek dağıtımına son verildi, gösteri yerlerine ve gösterilerde çalışanlara yapılan ödemeleri önlemek için tiyatro, Hipodrom ve sirkler kapatıldı, sokak aydınlatmaları kaldırıldığından geceleri başkent karanlığa büründü, sokaklar güvensiz hale geldi. Kentin su yolu bozulmuştu, onarım zamanında yapılamadığından halk susuz kaldı. Özetle, bütün bu önlemlerden kent yaşamı olumsuz yönde etkilendi [365]. Konsüllüğün kaldırılmasından bir yıl sonra, 542 de çıkan veba salgınının hızla bütün kente yayılması bir rastlantı olmasa gerektir.

Justinianus 565 yılında 87 yaşında öldüğünde ekonomik durum

---

362 Levtchenko 2007, s.72.
363 Magdalino 2012, s.80-81.
364 Grant 2000, s.163.
365 Prokopius 1990, s.115.

çok kötüydü, halk yoksulluk içindeydi, imparatorluk ekonomik ve askeri açıdan güç kaybetmişti, orduda isyanlar çıkmış, eyaletlerde ayrılma eğilimleri baş göstermişti, Hıristiyanlar arasında görüş ayrılıkları çok belirgin hale gelmişti. Bu durum 7.yüzyıl başlarına kadar devam etti ve hem kentlerde, hem de kırsal alandaki güncel yaşamı etkiledi, mekansal ilişkilerde çok belirgin değişimlere ve dönüşümlere neden oldu.

Bu altbölümde çok sayıda değişkeni katarak yapılan geniş kapsamlı çözümleme Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu'nun temel kurgusunun güçlü bir İmparator imgesi, Hıristiyan-Ortodoks zengin bir Kilise ve Yunan kültürünü bilen, eğitilmiş geniş bir bürokrasi olduğuna işaret etmektedir. Bu resmin içinde yer alan Anadolu'daki kentler ise, Roma İmparatorluğu'nun erken yüzyıllarında olduğu gibi, artık bu kurgunun birincil öğeleri değildir. Bu çalışmanın 2.Bölümünde ana tema olarak ele alınan Anadolu'nun Romalılaşma (ya da Romalılaştırma) sürecinde, İS 1.yüzyıl ile 3.yüzyıl arasındaki evrede en etkin rolü üstlenen kentlerdi ve bu işlevi kendi iç dinamikleri olan yerel varlıklı seçkinlerin ve halkın temsil edildiği yerel meclislerin (*Boule* ve *Demos*) katkılarıyla gerçekleştirmişlerdi. Geç Roma / Erken Bizans döneminde ise bu durum değişti ve kentler, özellikle de 4.yüzyıldan sonra, İmparatorluğun genel kurgusu içinde eski konumlarını ve önemlerini kaybetmeye başladılar. Bu sürecin nedenleri ve sonuçlarının mekansal boyutları bundan sonraki altbölümün ana temasını oluşturacaktır.

D. 4. Yüzyıldan 7. Yüzyıl Başlarına Kadar Süren Geçiş Evresinde Değişen Gündelik Yaşam ve Kentsel Kademelenmenin Yeniden Kurgulanması

Doğu Roma İmparatorluğu'nun yönetim merkezi Konstantinopolis'in 4.yüzyılın ilk yarısında kurulmasından sonra 7.yüzyıla gelinceye dek Anadolu'nun kentleşme tarihinde karşımıza çıkan kentler Roma dönemi kentlerinin devamı niteliğindedir. Bu kentlerin çoğunluğu *polis* geleneğine göre kurulmuş, Roma İmparatorluğu'nun yönetiminde de bu niteliklerini korumuşlardır. Roma egemenliği altında bu kentlerin mekansal gelişimi İS 2.yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştı. Bulundukları bölgenin yönetim merkezi olan kentlerin dışında kalan kentler ise 3.yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan kriz döneminde bir gerileme

sürecine girdi, bu süreç 4.yüzyılda da devam etti. Geç Roma / Erken Bizans döneminde, 4.yüzyıldan 6.yüzyıla kadar süren geçiş evresinde, kentsel kamusal mekanın dağılması, ya da tümden ortadan kalkması süreci, kentlerin yönetsel, sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarında ortaya çıkan dönüşümün sonucudur. Bu bölümde ele alınan Roma İmparatorluğu'nun son 300 yılında Anadolu'daki kentlerin gelişimi incelendiğinde kent içi yol sisteminde, kent surlarının inşa edilmesinde kullanılan inşaat teknolojisinde, kentlere su sağlayan sistemlerde, mezarlıkların yerlerinin seçimi gibi güncel konularda köklü değişikliklerin ortaya çıkmadığı görülmektedir. Buna karşın, aynı dönemde, kentlerin güncel yaşamında en önemli değişimler olarak sivil yönetim ve kamusal eğlence alışkanlıklarının değiştiğini gösteren yapıların ortaya çıkması, Roma İmparatorluk yönetimi tarafından inşa edilen bazı kamu yapılarının ve kamusal açık alanların kullanım dışı kalması gibi olgular kentlerin güncel yaşamında ortaya çıkan önemli değişimlere işaret etmektedir.

4.Yüzyıl ile 6.yüzyıl arasındaki dönemde kentlerde kamu yapıları yavaş yavaş terkedilmiş, bazıları harabe haline gelmiş, diğerleri de ya Kilise'nin ya da özel kişilerin kullanımına dönüşmüştü. Bu genel bir süreçti, bütün arkeolojik kazı alanlarında bu olguya işaret eden bulgulara rastlanmaktadır. Çoğunlukla kamusal mekandaki değişim süreci yönetsel ve çoktanrılı dinlerden Hıristiyanlığa geçiş gibi kültürel dönüşümlerle açıklansa da, bunun asıl nedeni onları kullanan orta sınıfın çöküşü, kamuya açık gösterileri düzenleyenlerin, izleyenlerin, kamu yapılarını inşa edenlerin ve onları onaranların ortadan kaybolmasıdır. İmparatorluk hazinesi tapınakların mallarına ve gelirlerine el koyduğu gibi, kentlerin vergi ve kira yoluyla gelen gelirleri de azalmıştı. İmparatorluk bürokrasisinin değişmesine ve merkezileşmesine koşut olarak, yerel yönetimlerin sorumlulukları eyalet yöneticilerinin eline geçmişti [366].

Bu değişim sürecinin önemli bir özelliği kısa sürede gerçekleşmeyip, uzun bir zaman dilimine yayılmasıdır. Erken evrelerinde, Doğu Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıkan merkezileşme eğilimi, yerel düzlemde, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'ya egemen olduğu ilk yüzyıllardan başlayarak, kendini yönetme hakkına sahip olan kent-devletlerinin (*polis*) işleyişinde bazı önemli değişimlere neden olmuş ve yönetim erki

---

366 Saradi 1994, s.295-297.

kentli yurttaşların içindeki daha zengin bir sınıfın eline geçmişti. *Demos/Ekklesia* (Halk Meclisi) ve *Boule* (Belediye Meclisi) eskiden olduğu gibi bazı kararlar alıyordu ama bunların çoğu kente yapılan bağışlarla ilgiliydi. Kentlerin yönetimi eyalet merkezlerinde devletin tayin ettiği valinin, küçük kentlerde de üst dereceli bir memurun (*magistrate)* elindeydi. Yurttaşlık hakkına sahip herkesin oy hakkı olmadığını gösteren kayıtlar vardır. Bu hak Geç Roma döneminde ancak belirli bir gelir düzeyine sahip olanlar tarafından kullanılabilir oldu, kent meclisleri sadece zenginlerin görev yaptığı bir topluluğa dönüştü. Zaten *Demos/Ekklesia* (Halk Meclisi) İS 3.yüzyıl sonlarından beri eski önemini kaybetmiş, toplanamaz olmuş, sembolik bir hale gelmişti. Zamanla *Boule* de eski önemini yitirdi ve meclis üyelerinin sayısı azaldı. *Demos* ve *Boule* adına dikilen son anıtsal onurlandırma yazısı İS 4.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Kent-devletlerindeki (*polis*) meclisler kentlerini temsil etme işlevini kaybettikçe bu işlevleri piskoposlar yüklenmeye başladılar, kente hizmet yerine Kilise'ye hizmet önem kazandı. Kentlilik bilincinin, kente harcanan para ve emeğin yerini kişisel harcamalar ve Kilise'ye yapılan bağışlar aldı. Kentlerde düzenlenen festival ve eğlence sayısında, bunları finanse edecek zenginlerin olmaması nedeniyle büyük düşüş oldu. Kamu işlerinde girişimcilik, meclis üyelerinden Roma yönetiminin tayin ettiği valilere geçti. Böylece kentlilik ruhu ile birlikte kent-devleti de çökme noktasına geldi [367].

Yerel yönetimlerin Anadolu'daki kentlerinin Hıristiyanlaşması konusundaki yaklaşımlarını ve uygulamalarını anlamak için elimizde sınırlı sayıda yazılı belge, buna karşın kentlerin mekansal dönüşümünü gösteren çok sayıda arkeolojik veri bulunmaktadır. İS 4.yüzyıl başlarına tarihlenen yazıtlarda kent meclisleriyle ilgili kayıtların azalmış olması bu meclislerin giderek statü kaybettiklerini gösterirken, 4.yüzyılın tamamını kapsayan yazıtlar kentlerdeki kamusal yaşamın, vali gibi devlet tarafından tayin edilen yöneticiler tarafından yönlendirildiğini göstermektedir. Genel olarak sivil yaşamla ilgili yazıtlar azalırken, bina yazıtlarında 5.yüzyıldaki artış kilise inşaatlarının artmasından kaynaklanmaktadır. Erken 5.yüzyıldan sonra yapı yazıtlarının çoğunluğu din görevlileri tarafından onarılan ya da inşa edilen kiliselerle ilgilidir. Bu

367 Tekin 2007, s.202.

yazıtlar Hıristiyanlığın yaygınlaşmasının, Kilise'nin ve piskoposların toplum içindeki artan gücünün de kanıtlarıdır. Yöreden yöreye farklılıklar gösteren bu durum, örneğin Orta Anadolu'da geç 4.yüzyıl ile erken 5.yüzyılda, çoğunluğu Hıristiyanlara ait olan mezar taşlarındaki artıştan izlenebildiği kadarıyla, doruk noktasına ulaşmıştır. Yazıtların sayılarında ortaya çıkan bölgesel ölçekteki yükselmeler ve düşüşler, Hıristiyanlaşma sürecinin Anadolu'da bölgeden bölgeye, kentten kente ve dönemden döneme değişen bir olgu olduğunu göstermektedir [368].

Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte, yeni din için ortaya çıkan mekan gereksinimi nedeniyle birçok eski kamu yapısı ya yıkıldı, ya da Hıristiyanlar kamu mekanlarını ve eski kent yönetimine ait yapıları kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya başladılar. Örneğin 6.yüzyılda kamu arşivleri olarak kullanılan yapılar terkedildi ve kayıtlar kiliselere devredildi. Bu süreçte yerel belediyelerin vergileri toplayan ofisleri dağıtıldı, vergi gelirleri kiliselerde saklanmaya başladı. Kamu mülküne yapılan müdahalenin bir diğer boyutu da bazı devlet görevlilerinin kamusal yapıları yasal olmayan yollarla ele geçirip kendi yararlarına kullanmasıdır. Harap durumdaki kamusal yapıların yapılış amaçları dışındaki kullanımları daha 401 yılında Arkadius-Honorius imzasını taşıyan bir emirname ile serbest bırakılmıştı. Bu bağlamda bazı tapınak mülkleri, talepte bulunan loncaların üyelerine devredilmişti. 405 Yılında çıkarılan başka bir emirname ile de kente faydalı ve güzel yapıların korunması için bazı önlemler alınmıştır [369].

Yazılı belgelere göre kamu mülküne yapılan müdahalenin önemli bir boyutu, İmparatorluğun emirnameleriyle heykel, sütun ve dekorasyon elemanları gibi mermerden yapılmış, devlet kayıtlarında yer alan demirbaş malzemenin (*spolia*), merkezin eğilimi, veya Hıristiyanların baskısı sonucunda yer değiştirmesi ve başka yerlerdeki binalarda yeniden kullanılmasıdır. 4.Yüzyılın ilk yarısında başkent Konstantinopolis kurulurken, kenti dekore etmek için, İmparator Constantinus'un emriyle eyalet kentlerinden getirilen çok sayıda heykelin kullanılmış olması bu konu için önemli bir örnektir. Konuya ilişkin ilk emirname 357 yılında İmparator Constantinus tarafından çıkarılmıştır. 365 ve 376

---

368 Liebeschuetz 2007, s.13-15.

369 Saradi 1994, s.299-303.

yıllarında aynı doğrultuda çıkarılan iki emirnameden sonra eyalet valilerinin diğer kentlerdeki mermer süslemeleri büyük kentlerde yapılan yeni yapılara aktardığını gösteren çok sayıda kayıt vardır. Yapılan bu uygulamalarla bazı kamu yapıları harabe haline geldiğinden 398 yılında yeni bir emirname çıkarılarak bu süreç önlenmeye çalışılmış, eski yapılar onarılıp kullanılabilir durumdayken yeni inşaatlara izin verilmeyeceği duyurulmuştur. Bu durum daha çok küçük kentlere zarar vermiş, onarım için yeterli işgücü, uzman mimar ve inşaat ustasının bulunamaması kamusal mekanın yıkım sürecini hızlandırmıştır [370]. Önceki dönemlere ait anıtlardan sökülen dekoratif bina parçalarının (*spolia*) en çok toplumun üst katmanlarından olan özel kişilere ait yapılarda ve üst kademe devlet görevlilerine ait özel yapılarda kullanılmaları dikkati çekmektedir [371].

Kamuya ait bir yapıdan alınan yapı elemanları çoğu kez bir zanaatkar tarafından kendi işliğinde yeniden işlenerek özel mülkiyetteki bir yapıda kullanılıyordu. Başka bir uygulama alanı olarak, özellikle 5.yüzyıldan sonra, yıkılan tapınaklardan alınan dekoratif parçalar yeni kiliseler inşa edilirken sıkça kullanıldılar. Günümüzdeki bazı araştırmacılara göre, kentleşmenin ve imparatorluk kurumlarının değişim halinde olduğu böyle bir ortamda *spolia* kolay bulunur, kaliteli ve ucuz bir malzeme olarak çevreye katkıda bulunmuş olmaktaydı. Buna ek olarak *spolia*nın Anadolu'nun her yerinde yaygın olarak kullanılmış olması yapı geleneğinin dönüşümünü etkileyen kritik bir etmendir ve bölgeden bölgeye önemli değişiklikler göstermektedir. Kamu yapılarından toplanan malzeme ve onun taşınması ile ilgili kayıtlar özel mülkiyetteki, ya da kamu mülkiyetindeki arazilerin kayıtları olarak geçmektedir [372].

4.Yüzyılda başlayıp 6.yüzyıla kadar devam eden kamusal mekana ve kamu mallarına ilişkin en olumsuz uygulamalardan biri kamu malı olan arsa üzerinde özel mülkiyette konut inşa edilmesidir. Örneğin Ephesos'ta İS 2.yüzyılda kentin en büyük yapısı olan 200 x 200 metre boyutlarındaki, iki görkemli hamam arasında yer alan Büyük Gymnasium'un batı tarafı 3.yüzyılda Gotların saldırıları sırasında yanmış, harabe

370 Saradi 1990, s.49-61; Saradi 1994, s.303-304.

371 Brenk 1987, s.103-109; Alchermes 1996, s.167-178.

372 Lippolis 2007, s.223 ve 231.

haline gelmiş ve meydan 1 metre kadar molozla örtülmüştü. 4.Yüzyıldan sonra bu kamusal alanın işlevi değişti ve konut alanına dönüştü. Roma döneminde, zarif portikolarla çevrili büyük meydan, Geç Roma / Erken Bizans döneminde niteliksiz konutlarla kaplandı [373].

Geç Roma kentinde kamusal mekanı özel mülkiyetteki yapıların işgal etmesini önlemek amacıyla birbiri ardına kanunlar çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Bu konuda çıkarılan ilk kanun 326 yılına tarihlenmektedir ve kamuya ait depoların yakınına yeni bina inşa edilirken arada en az 30 metre mesafe bırakılmasını, bu duruma uymayan mevcut yapıların ise yıktırılmasını emretmektedir. Merkezi yönetim kamuya ait depoların ve ambarların güvenliğine çok önem vermekteydi. Zaman içinde çıkarılan kanunlarla yapılan düzenlemelerin hedefi, yeni yapıların yüksekliklerini sınırlamak ve yapılar arasındaki en az yaklaşma mesafesini belirlemekti. Bu kanunnamelere göre başkent Konstantinopolis'te yapılar arasındaki en az yaklaşma mesafesi 326 yılında 30 metre (100 ayak) iken, 406 yılında 4,5metreye (15 ayak), 423 yılında ise 3-4,5 metreye (10-15 ayak) kadar indirilmişti. Bu durum zaman içinde kentte ortaya çıkan yoğunluk artışının da belgesidir. 513 Yılına ait kayıtlar iki yapı adasını, ya da iki komşu yapıyı birbirinden ayıran sokakların 3 metreden (10 ayak) daha dar olduğunu göstermektedir. Justinianus imparator olduktan sonra, kentteki estetik ve yangın güvenliği sorunlarını dikkate alarak eski standartlara geri dönülmesine karar verdi. Çıkarılan yeni bir kanunla inşa edilecek bir yapının mevcut yapılara olan en az uzaklığı yeniden 30 metreye (100 ayak) çıkarıldıysa da bu kanunun uygulamadaki başarı düzeyi bilinmemektedir. Yapıların yüksekliği konusunda ise İmparator Julianus döneminde çıkarılan bir kanunda binalar arasındaki en az uzaklık 15 metre (50 ayak), kentin görünüşünün bozulmaması ve diğer yapıların önünün kapanmaması için binaların yüksekliği de 3 kat ve 9 metre olarak sınırlanmıştı. Oysa İmparator Leo döneminde yapıların 30 metre (100 ayak) yükseklikte inşa edilmesine izin verilmekteydi [374]. Justinianus'un inşa ettirdiği Ayasofya yaklaşık 30 metre yüksekliğinde bir yapı olduğuna göre bu kanun onun döneminde de geçerliğini korumakta olmalıdır.

---

373 Foss 1979, s.60.

374 Lippolis 2007, s.199, 206, 225-226 ve 229.

Görüldüğü gibi kamusal mekanın dönüşümünü önlemek amacıyla çeşitli imparatorlar tarafından alınan önlemler zaman içinde farklılıklar göstermekte ve net bir resim ortaya koymamaktadır. 383 Yılında çıkarılan bir emirnamede *forum* ya da başka bir kamuya ait arsa üzerinde inşa edilen özel konutun yıktırılacağı bildirilirken, diğer maddeler kentlerin estetik görünümlerini ve yangın tehlikesine karşı korunmalarını dikkate almaktadır. Örneğin 389 yılında çıkarılan emirnamede kamu yapılarına, özellikle de kamuya ait depolara bitişik özel yapıların tümden kaldırılması istenmektedir. Aynı belgede özel ve kamuya ait yapıların eklerinin yangın güvenliği nedeniyle, yolların daralmasına neden olan yapıların ulaşım güvenliği nedeniyle yıkılması emredilmekteydi. İmparator Arkadius döneminde, 406 yılında çıkarılan bir emirnamede kamu malı ve özel mülk olan yapılarda iki bina arasındaki uzaklığın, yangın güvenliği nedeniyle, 6 metreden daha az olmaması ve portikolarda sütunların arasının ahşap elemanlarla kapatılmaması istenmişti. 409 Tarihli bir belgede de Konstantinopolis'te İmparatorluk Sarayı'nın bulunduğu alanda inşa edilecek özel mülkiyetteki yapıların yıktırılacağı bildirilmektedir. 5.Yüzyılın ilk çeyreğinde çıkarılan bir dizi emirnameden İmparatorluk Sarayı'nın bile yasal olmayan inşaatlardan korunması gerektiği anlaşılmaktadır [375].

Görülmektedir ki, merkezi yönetim tarafından, uygulamada ortaya çıkan kargaşaya son vermek amacıyla çıkarılan emirnameler ve alınan diğer önlemler pek başarı sağlamamıştır. Bunun nedeni yönetmeliklere konu olan özel mülkiyetteki arsaların genellikle yönetici kesime ait olmasıdır. Sosyal statü olarak diğer uçta yer alan ve nüfusun çoğunluğunun yaşadığı ahşap kulübeler (*tabernae*), barakalar (*tuguria*), insanların hayvanlarıyla birlikte yaşadığı ahırlar (*casae*) ve sundurmalar (*parapetasia*) kentin görüntüsünü bozduğunda, ya da yangın güvenliğini tehdit ettiği zaman ortadan kaldırıldığında kayıtlara geçmektedir, diğer zamanlarda kayıtlarda bile gözükmemektedirler. Diğer yanda, Leo ve Zeno dönemlerinde Konstantinopolis için çıkarılan bu kararnameler ancak Justinianus tarafından imparatorluğun bütün eyaletlerinde uygulanmıştır [376].

---

375 Lippolis 2007, s.205.

376 Lippolis 2007, s.205 ve 231.

Kentlerin Hıristiyanlaşma sürecinde, güncel yaşamda kamusal mekanın azalan önemi bazı kültürel değişimlerin ve kamusal mekanın çözülmesinin temel nedenlerinden biri olmalıdır. 4.Yüzyıl ile 6.yüzyıl arasındaki dönemde merkezi yönetimin bu konuya olan ilgisinin de giderek zayıfladığı görülmektedir. Kentlerdeki kamusal içerikli işlerle ilgili olarak Theodosius Yasası'nda 53 madde varken, Justinianus yasasında bu konunun 22 maddeye indirilmesi bunun kanıtıdır [377].

Geç Roma / Erken Bizans döneminde, Konstantinopolis'in dışında, yeni kurulan, ya da hızlı bir gelişme gösteren kent sayısı oldukça sınırlıdır. Anadolu'nun büyük kentleri 3.yüzyılın ikinci yarısındaki kriz döneminde surlarla çevrilmişler ve önemli bir arazi kaybına uğramadan 7.yüzyıl başlarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. 4.Yüzyıldan 6.yüzyıla kadar süren geçiş evresini belirleyen temel etmen ise bu dönemde çoktanrılı dinlerden Hıristiyanlığa geçen Anadolu toplumunun yaşadığı kültürel değişimdir ve bu değişim süreci 6.yüzyıl ortalarında, Justinianus döneminde büyük bir ivme kazanarak doruk noktasına ulaşmıştır. Bu değişim sürecinin kentlerde ortaya çıkan en gözlenebilir mekansal boyutu, çok sayıda kilisenin ve manastırın inşa edilmesi, buna koşut olarak eski görkemli tapınakların kullanım dışı kalması, hatta bazılarının taş ocağına dönüşerek yok olup gitmesidir. Bu konuda en uç örneklerden biri, Anadolu'nun en güney noktasında, Akdeniz kıyısında küçük bir kasaba olan Anamourium'da (Anamur), 200 yıldan daha kısa bir süre içinde, surların içinde ve dışında toplam 9 kilisenin inşa edilmiş olmasıdır. Yerleşmelerde ortaya çıkan değişim sürecinde diğer kamu yapılarından *gymnasium* ve *bouleuterion* (kent meclisi toplantı salonu) terkedilmiş olsa da kamuya açık hamamlar ve Kilise'nin onayladığı işlevlerle donatılan tiyatrolar ayakta kalmıştır [378]. Kentlerdeki bir başka mekansal değişim de perakende ticaretin *agora*dan sütunlu caddeye kayması ve boşalan kamusal alanların özel amaçlarla kullanılmasıdır. Bu dönüşüm sürecinde ortaya çıkan kiliseler ve manastırlar yoksullara bakımevi, han, hastane gibi hizmetler sunduğundan hayır işlerine yönelik kamu servislerinde bu dönemde artış olduğu söylenebilir [379].

---

377 Saradi 1994, s.301'de 27 no.lu dipnot ve s.307-308.

378 Haldon 2007, s.77.

379 Mango 1976, s.23-24.

Buraya kadar incelenen yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'daki kentlerin dört temel işlevi olduğunu göstermektedir:

- Küçük ölçekli üretime, ticarete ve hizmet dağıtımına odaklanan ekonomik işlev
- Eyalet ölçeğinde kentin bulunduğu konuma bağlı olarak ortaya çıkan yönetim işlevi
- Kilise kademelenmesinde kentin bulunduğu konuma bağlı olarak ortaya çıkan dinsel işlev
- Sınırlara göre kentin stratejik konumuna bağlı olarak ortaya çıkan askeri işlev.

Roma İmparatorluğu döneminde kentler ekonomik açıdan toplama ve dağıtım merkezi olarak etkin bir ulaşım ağı oluşturmaktayken 3.yüzyıl krizinden sonra bu sistemin dağılması bölge ölçeğinde kendine yeterli, devletin sağladığı olanaklarla bölgelerarası ticarete eklemlenen bazı yerel pazarların ortaya çıkmasına neden olmuş, kısa bir dönem içinde kentler ve kırsal alanları birlikte zenginleşmişti. Bundan önceki altbölümde ele alınan, Torosların güneyindeki alanda yer aldığından Anadolu ile Akdeniz dünyası arasında bir arayüz işlevi gören Lykia ve Kilikia bölgeleri bu konuda birer örnek oluşturmaktadır. Kurulan bu yeni sistemde uzun mesafe ticarete konu olan belirli mallar, üretildikleri bölgelerden, deniz yoluyla Akdeniz dünyasının her yerine satılıyordu. Bu dağıtım sürecinde gemi kaptanlarının belirli miktardaki malı kendi hesaplarına satma izni vardı, bunun karşılığında satış fiyatı üstünden bir yüzde alıyorlardı [380]. Bu işleyiş içinde, denize kolay erişimi olan yerleşim ve üretim merkezlerinin ekonomik yaşamı ile, iç kesimlerdeki kentler, kasabalar ve köyler arasında belirli farklar vardır. İkinci olarak, kurulan bu ticaret ağının bir bölgedeki savaş, deprem ve benzeri dışsal nedenlerle ortaya çıkan üretim, ya da talep azalmasının, ya da artmasının sistemin tümünü doğrudan etkilemediği esnek bir yapısı vardı [381].

Uzun mesafe Akdeniz ticaretine eklemlenmiş olan Güney Anadolu kıyı şeridinin dışında kalan bölgelerde ise durum farklıdır. 3.Yüzyılın

---

380 Haldon 2007, s.79.
381 Haldon 2007, s.81.

ikinci yarısında ortaya çıkan ve 4.yüzyılda da devam eden ekonomik krizden sonra bölgeler ve eyaletler arası ticaretin gerilemesi, pazar küçüldüğü için, kentlerin çoğunu temel gelir kaynağı olan ihraç mallarını üretmekten yoksun bırakmıştı. Küçük toprak sahibi bağımsız çiftçilerin zaman içinde ortadan kaybolması, kentlerde üretimi sürdüremeyen, geçimini sağlayamayan zanaatkar ve küçük üreticinin kırsal alandaki büyük toprak sahibi için çalışmaya başlaması, işlenmiş malın mekandaki hareketini ortadan kaldırmıştı. İster kendi hesabına çalışana ait olsun ister devlet ya da Kilise mülkiyetinde olsun, büyük toprak sahiplerinin üretim alanları kendi kendine yeten ve kendini geçindiren yerler olduğundan, kentsel işgücü tarımsal işgücüne dönüşmüştü, işgücü açısından tarım dışı üretim kısıtlanmıştı. Özellikle bölge ölçeğindeki ticaret ilişkilerinde önemli bir yeri olan küçük kentler, işgücü tarıma kayınca bu konumlarını kaybettiler [382]. Bu durum, yavaş işleyen bir süreç içinde, bazı bölgelerde önemli bir mekansal dönüşüme neden oldu, küçük kentler ya köy haline geldi, ya da bütünüyle dağılıp gitti. İş bulmak amacıyla nüfusu büyük çiftliklere ya da büyük kentlere göçtüğü için, Balkanlar'da, Yunanistan'da ve Daçya'da olduğu gibi Anadolu'da da, özellikle iç bölgelerde, küçük kentlerin sayısı 6.yüzyılda önemli ölçüde azaldı. Bu gerilemede yapısal değişime uğrayan ordunun da payı vardır. Ordunun kendi gereksinimleri için, küçük kentleri devre dışında bırakarak, doğrudan kendi kaynaklarına dönmesi, veya malı ve hizmeti doğrudan büyük toprak sahibinden alması, kentlerdeki ve kırsal alandaki ürününü satamayan küçük üreticinin yok olmasına neden olmuştur. Bu süreçte ikinci önemli etmen kiliselerin ve manastırların toplumsal rollerindeki değişimdir. 3.Yüzyıldan başlayarak manastırlar kentlerin çeperlerinde inşa edilmiş ve kırsal alanı denetlemeye, kendilerine toprak toplamaya ve çiftçilerle zanaatkarı kendi etki alanlarına çekmeye başlamışlardı, 5.yüzyılda ise ekonomik eylemlerin merkezi oldular. Böylece manastırlar kentlere yerleştiler, kentsel üretim ve dağıtım süreçlerinde en önemli konumu ellerine geçirdiler. 6.Yüzyıla gelindiğinde çok sayıda manastır ekonomik merkez olarak küçük kentlerin yerini almıştı. Manastırların kendi aralarındaki doğrudan mal değişimi ise kentlerin

---

382 Jones 1964, s.844-855.

ekonomik işlevlerinin azalmasına neden oldu. Manastırların ekonomik işlevlerindeki bu gelişme pazarlardaki kaynakların azalmasına neden olduğu gibi ekonomik merkezler olarak orta boy ve küçük kentlere olan gereksinimi ortadan kaldırdı [383].

Geç Roma / Erken Bizans döneminde orta büyüklükteki kentlerin gerilemesine neden olan bir diğer etmen de başkent Konstantinopolis'in hızla yükselişi ve bunun sonucunda merkezileşmenin hızla artmasıdır. Bu sürece koşut olarak orta büyüklükteki kentler bazı nedenlerle gerilemiştir. Bu nedenlerden biri kentlerin politik bağımsızlıklarını kaybetmeleridir. Bu kent-devleti (*polis*) geleneğinin kaybolması demektir ki, bu durum kentlerin ekonomik, yönetsel ve dinsel etki alanlarıyla olan ilişkilerinin zayıflamasına neden olmuş ve sahip oldukları işlevler değişmiştir. Bunun sonucunda da Roma İmparatorluğu döneminde kurulan kentsel kademelenme dağılmış, kent içi ve kentler arası ilişkilerde farklı işlevler ekolojik olarak ayrışmıştır [384]. 3.Yüzyıldan 6.yüzyıla kadar süren ekonomik geçiş sürecinde, Roma İmparatorluğu döneminde ortaya çıkan kentsel kademelenme yerine, sadece büyük kentlerin varlıklarını koruyabildikleri, İmparatorluk yönetimi ile Kilise'nin yerel ve bölgesel pazarları devre dışı bırakmasıyla başkent Konstantinopolis'in tek egemen kent olduğu yeni bir dağılım ortaya çıkmıştır. Bu sistemin temelini Hıristiyanlığın devlet dini haline gelmesiyle ortaya çıkan, kademelenmiş ve kurumsallaşmış bir dinsel ilişkiler ağı oluşturmaktadır. Bu sistemde en alt kademeyi oluşturan piskoposluklar 2.yüzyıldan beri devam eden bir kurumdu. Nüfusu ne olursa olsun, her kentte ve kasabada bir piskopos görev yaptığı gibi büyük köylerde, ordu kamplarında, büyük kentlerin mahallelerinde de bir piskopos görevlendirilmişti. Başka bir deyişle, piskoposluklar yoğun bir ağ olarak imparatorluğun her köşesine yayılmıştı. 19.Yüzyılın sonlarında yapılan geniş kapsamlı bir araştırmada Phrygia Eyaleti'nde 80 piskoposluk merkezi saptanmıştır [385].

---

383 Jones 1964, s.926-932; Jones 1974, s.129.

384 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.181.

385 Bu çalışmada kullanılan kaynaklar 5.yüzyıla ait *Notitiae Episcopatuum* adıyla bilinen Kilise kayıtları, 530 tarihli Hierokles'in *Synekdemos* adıyla bilinen, kilise

Kilise'nin hem dinsel, hem de kurumsal açıdan artan önemini simgeleyen piskoposlar, 6.yüzyıla gelindiğinde kent meclislerinin en güçlü üyeleri haline geldiler. Piskoposlar kilise mülklerinin baş yöneticileri sıfatıyla ekonomik kaynakların başlıca denetçisiydiler. Kilise 6.yüzyılda büyük bir servet biriktirmişti. Bu servetin büyük kısmı geniş topraklar, altın ve gümüşten oluşmaktaydı, kilise mülklerinden büyük bir kira geliri elde edilmekteydi. Piskopos bulunduğu bölgenin en yetkili kilise görevlisiydi, manastır toplulukları da dahil olmak üzere, din sektörünün bütün çalışanları onun denetimi altındaydı [386].

325 Yılında toplanan Nikaia (İznik) Konsili'nden sonra kurulan ikinci kademe olan metropolitlikler eyalet merkezlerinde görevlendirilen piskoposlardır. 4.Yüzyılın ilk yarısında Hıristiyanlık devletin resmi dini olunca bu dinsel bölgeler, yönetsel birimler olan eyaletlerle çakıştırıldılar [387]. Kilise örgütlenmesinin üçüncü kademesini oluşturan patriklikler 6.yüzyıla doğru eyaletlerin birleştirilmesiyle ortaya çıktı[388]. Hıristiyan Kilisesi'nin Roma dünyası içinde örgütlendiği 5 büyük yönetim birimi olan bu patrikliklerin merkezleri Konstantinopolis, Roma, Kudüs, Antiokheia (Antakya) ve İskenderiye idi. Bunların içinde Konstantinopolis Patriği en üst kademe sayılmaktaydı. Bu durum kentin 476 yılından sonra bütün imparatorluğun başkenti olmasıyla güç kazanmıştı [389].

Dinsel örgütlenmenin güçlenmesi kentsel özerkliğin zaman içinde azalması ile koşuttur. Eskiden kentlerde *Boule* (Belediye Meclisi) tarafından örgütlenen eğitim, kamusal refah, dinsel kutlamalar düzenlemek gibi işleri kilise örgütleri devraldıkça kent içi dayanışma ortadan kalkmıştı. Roma İmparatorluğu döneminde kentlerde *Boule* tarafından örgütlenen eğlence ve spor etkinlikleri Kilise'nin etkisiyle eski önemini

---

kayıtlarından hazırladığı liste, yöresel paralar üzerindeki bilgiler ve 450'den fazla, mezar taşı türü yazıttır. Ramsey 1887, s.469'da bu yerleşmeler *Phrygian conventus* başlığı altında 5 grup halinde sıralanmaktadır.

386 Haldon 2007, s.88-90.

387 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.183 ve 185-186.

388 Jones 1964, s.871.

389 Haldon 2007, s.88.

kaybetmiş, gösterilerde yerel özellikler kaybolmuş, imparatorluk yönetiminin tercihleri öne çıkmıştı. Kademelenmiş yeni dinsel ilişkiler ağının ortaya çıkışı birçok orta boy ve küçük kentin ekonomik yaşamını etkilemiş, kentin dinsel kademelenmedeki yeri onun ekonomik etkinliğinin belirleyicisi olmuştu. Kısa süre içinde Kilise'nin mülkiyetine geçen geniş arazilerde üretilen yiyecek ve tarımsal ürünler sayesinde pazara olan gereksinim azalmıştı. Küçük kentlerdeki ve kasabalardaki zanaatkarın kilise ve manastırlara göç etmesi ve Kilise'nin bütünüyle kendine yeterli hale gelmesiyle pazarlar devre dışı kaldı. Bu süreç küçük kentlerin ve kasabaların ekonomik kademelenmedeki yerlerini kaybetmelerine neden olurken, büyük kentlerde Kilise'nin ekonomi üzerindeki etkisi daha azdı. Ekonomik kademelenmenin üst sırasındaki yerini alan Kilise çok sayıdaki zanaatkarın, düz inşaat işçisinin ve meslek sahibi uzman işgücünün işvereni konumundaydı [390]. Buna ek olarak Kilise merkezi politik kurumlardan, Senato, mahkeme ve bürokrasiden bağımsız, güçlü bir örgütlenmeye sahipti ve onlar üzerinde güçlü bir etkisi vardı [391]. İmparatorla Kilise arasındaki ilişki ise iki yönlüdür. Daha önce Justinianus'un Kilise ile ilişkisine değinmiş ve imparatorun Kilise'yi yönetmeye çalıştığını, ancak Kilise'nin içinde bulunduğu anlaşmazlıkların çözülmesinde etkili olamadığını vurgulamıştık.

Justinianus'un (527-565) yönetime geldiği dönemde izlediği savaş politikası doğrultusunda ordunun yeniden örgütlenmesi reform niteliğindedir ve imparatorluğun sınırlarının genişlemesine olanak sağlamıştır. Bu bağlamda, eskiden bölgelerinin önemli kentleri olan sınır kentleri yerine kısa bir süre için, merkezden yapılan planlama ile, yoğun ve kademelenmiş bir askeri ağ oluşturulmuştu. Doğu Kilikia'da karşımıza çıkan Anazarbus kenti bu oluşumun bir parçasıdır. Antiokheia (Antakya) gibi bu ağın merkezleri olan büyük kentler hem garnizon kenti, hem savaş sırasında çevre halkı için sığınak hem ordunun gereksinimlerini karşılayan üretim merkezleri ve hem de bölgenin, hatta imparatorluğun önemli bir stratejik noktası haline geldiler. Büyük ve orta boy kentler bütün bu işlevleri yerine getirirken, küçük kentler sadece

390 Bu konudaki temel kaynaklar Charanis 1948; Jones 1964; Liebeschuetz 1972'dir.

391 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.176.

savunma ve garnizon işlevi görmekteydiler. Savaş ortamında küçük kentlerin bir çoğu dağılıp gitti, sadece surla çevrili kale-kent (*castron*) işlevi görenler yerlerinde kaldı. Bu ilişkiler sistemi içinde imparatorluk yönetiminin temel omurgasını oluşturan büyük kentler iyi savunuldu, düşmanların istilasına uğrayan küçük kentlerin çoğu ise terkedilerek dağıldılar [392].

İmparatorluk yönetiminin 4.yüzyıldaki yönetim reformunun içeriğinde yer alan askeri ve sivil yönetimin birbirinden ayrılması kuralı 6.yüzyıl sonlarına kadar uygulanmıştır ve eyalet yönetiminin güçlenmesine engel olmayı amaçlamaktadır. İmparatorluk yönetiminin savaş politikasının güçlü olduğu dönemde, çevredeki eyaletlerde, kademeli askeri yönetim içerlere kadar yayılmış ve merkezi yönetim tarafından sıkı bir şekilde denetlenmiştir. Savaş ortamının ortadan kalktığı dönemlerde ise sistem merkezden bağımsız hale gelmiş, sınırlardaki askeri merkezler kendine yeterli duruma getirilmiş, kendi yiyecek ve araç gereçlerini kendileri üretmişlerdir [393].

Buraya kadar söylenenler özetlenecek olursa, Anadolu genelinde, 6.yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkan kentsel kademelenmede başkent Konstantinopolis, yarım milyonu aşan nüfusuyla, kentsel sistemin bütün işlevlerinin odaklandığı tek egemen kent konumundaydı. Onun altındaki ikinci kademede yer alan büyük kentler, eyalet merkezi olma işlevlerine ek olarak üretim ve dağıtımın da yapıldığı, bölgelerinin dinsel merkeziydiler ve nüfusları 100.000-200.000 arasında değişiyordu. Dinsel kademelenmede metropolitlik düzeyine sahip olan bu kentlerde hem üst düzey din görevlileri, hem de üst düzey eyalet memurları oturmaktaydı ve onların aynı zamanda işyeri olan konutları büyük kentlerin en gösterişli yapılarıydı. Orta boy ve küçük kentlere gelince, çoğu işlev dışı kaldığından nüfus kaybetmiş, alan olarak küçülmüş, hatta bazıları köy görünümü kazanmıştı. Küçük kentler arasında sadece yerel ölçekte savunma işlevini yerine getiren kale-kentler (*castron*) sonraki yüzyıllarda da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

3.Bölüm'de buraya kadar incelenen örneklerden izlenebildiği kadarıyla, 7.yüzyılın ilk çeyreğinde Sasani-Perslerin Anadolu kentlerine yap-

---

392 Eisenstadt ve Shachar 1987, s.187.

393 Jones 1964, s.773-781.

tıkları saldırılara kadar, kent yaşamındaki değişim oldukça yavaştı. Bu tarihten sonra ise mekansal dönüşüm hızlandı, birçok kent parçalandı, bazı bölümleri terkedildi, terkedilen kentlerde nüfus, eskiden *acropolis*in yer aldığı, bir tepenin üzerine kurulan korunaklı kalelere çekildi, eski yerini koruyan az sayıdaki kent ise bu dönemde alan ve nüfus kaybederek küçüldü. Ancak, bu değişim ve dönüşüm süreçleri her bölgede aynı zamanda ortaya çıkmadığı gibi her kentte de aynı yolu izlemedi [394]. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde yer alan, Anadolu'daki kentler arasından seçilmiş örnekler üzerinden, bu varsayımları dikkate alarak yapılacak yeni bir çözümleme, kentlerde Geç Roma / Bizans İmparatorluğu döneminde ortaya çıkan mekansal değişim ve dönüşümlerin niteliği ve kapsamı konusunda bazı önemli ipuçları verecektir.

394 Burada kelime anlamı olarak, "değişim" süreç içindeki değişikliklerin tümü, "dönüşüm" ise olduğundan başka bir biçime girme (transformasyon) anlamında kullanılmıştır. Bakınız: Türk Dil Kurumu (1983), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi (7. Basım), s.279 ve s.331.

4. BÖLÜM

7. YÜZYILDAN 14. YÜZYIL SONUNA KADAR ANADOLU'DAKİ KENTLERİN VE KIRSAL ALANIN SOSYOEKONOMİK, MEKANSAL VE KÜLTÜREL DÖNÜŞÜMÜ

Anadolu'da 4.yüzyılın ikinci yarısında yeni başkent Konstantinopolis'in (İstanbul) kuruluşuyla başlayan dönem 7.yüzyıl başlarına kadar süren bir geçiş döneminin başlangıcı olmuştur. Bu dönemin iki önemli özelliğinden biri Anadolu'ya Hıristiyanlığın yerleşmesi, diğeri de kentlerde, onlarla birlikte kırsal alanda 5. ve 6.yüzyıllarda yaşanan refah dönemidir. 3.Bölümde Geç Roma / Erken Bizans dönemi olarak ele alınan bu 300 yıllık dönem 7.yüzyıl başlarında doğudan gelen, önce 611-628 yılları arasında Sasani-Perslerin, 641 yılından sonra da Müslüman Arapların Anadolu'ya yaptıkları uzun süreli akınlarla sona ermiş ve mekansal ilişkiler hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu bölümde, bu dönüşüm sürecinin kentlerdeki ve kırsal alandaki sonuçları ile iç ve dış dinamikleri ele alınacaktır.

Kurulduğu 4.yüzyılın ortalarından sonra Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki yönetsel, siyasal, sosyal ve ekonomik yaşama yön veren başkent Konstantinopolis (İstanbul), kentleşme sürecinin temel belirleyicisi ve diğer kentler için kuramsal bir model oluştursa da, onu ne siyasal ve coğrafi konumu, ne de yüklendiği "evrensel kent" imgesi nedeniyle Anadolulu bir kent saymak olasıdır. Bu nedenledir ki, 3.Bölüm'ün girişinde Konstantinopolis'in (İstanbul) mekansal gelişimi/değişimi ve yarattığı siyasal-kültürel etki ayrı bir altbölüm olarak ele alınmıştı. Bu

bölümün girişinde ise daha önce farklı altbölümlerde ele alınan, Batı Anadolu'daki Gediz, Küçük ve Büyük Menderes vadileri, Phrygia, Karia, Galatia, Pamphylia, Lykia, Kilikia ve Kapadokia'yı kapsayan geniş bir coğrafyadan seçilmiş kentler üzerinden, Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu dönemine ilişkin karşılaştırmalı bir çözümleme yapılarak, Helenleşme, Romalılaşma ve ardından da Hıristiyanlaşma kültürel ve mekansal dönüşüm süreçlerini yaşayan Anadolu kentlerinin, bu kez doğudan gelen yeni bir güçlü akımın, Türkleşme-İslamlaşma sürecinin başlangıç noktasında genel bir resmi oluşturulacaktır.

Doğu Akdeniz'in bir parçası olan Anadolu'da 7.yüzyılın başlarında, önce Sasani-Perslerin, sonra da göçebe Arapların akınları nedeniyle Yunan-Roma döneminde kurulan kentler sistemi morfolojik açıdan dağılmış, gündelik yaşam değişmiş ve etrafı surla çevrili, küçük kale-kentlerden oluşan yeni bir kentler sistemi kurulmuştur. Bu değişim sürecinin temelini Roma İmparatorluğu'nun devamı olan Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu'nun yönetsel ve askeri açıdan içerik değiştirmesi oluşturmaktadır. Her ne kadar Orta Çağ sözcüğü Avrupa tarihine ilişkin, Avrupa-merkezli bir terim olarak kullanılsa da, 5.yüzyılın sonunda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra 9.yüzyıla karar Avrupa'da yaşanan Karanlık Çağ ile Anadolu'da 7.yüzyıldan 9.yüzyıla kadar süren Karanlık Çağ arasındaki önemli farklara karşın [1], bazı benzerlikler de vardır [2]. Bunların başında, yönetimi ve sosyoekonomik yapısı farklı olsa da, kale-kent (*castron/castellum*) olgusunun ortaya çıkışı gelmektedir. Hem Erken Ortaçağ Avrupası'ndaki, hem de Anadolu'daki Karanlık Çağ'da güncel yaşama egemen olan sürekli savaş ortamında kale-kent, çevresindeki güçlü surlarıyla tehlike anında halkın sığınabileceği bir savunma noktası, aynı zamanda da dinsel kademelenmede belirli bir piskoposluk bölgesinin merkeziydi [3] ve bu iki temel işlev Ortaçağ insanı için yaşamsal bir zorunluluktu.

---

1 Erken Ortaçağ Avrupası'nda yeni kentler sisteminin oluşum süreci için bakınız: Pirenne 1972 ve Pirenne 1982.

2 Tarih yazınında Karanlık Çağ sözcüğü çoğunlukla, tarihçinin sistematik olarak üretilen yazılı kaynaklara, belgelere ulaşamadığı, yeterli ve güvenilir arşiv malzemesinin bulunmadığı dönemler için kullanılmaktadır.

3 Pirenne 1982, s.46-47 ve s.55.

A. Anadolu Kentlerinde 7. Yüzyıl Başlarından Sonra Ortaya Çıkan Mekansal Dönüşümler ve Arkaplan

Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'daki kentleşme sürecine ve kentlerin gündelik yaşamına ilişkin başlıca iki temel görüş vardır. Bunlardan birincisine göre Doğu Roma / Bizans toplumunun varlık nedeni, Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi, gelişmiş ve sürekliliği olan bir kent kültürüne sahip olmasıdır [4]. İkinci görüş ise, Karanlık Çağ olarak nitelendirilen, 7.yüzyıl başından 9.yüzyıl sonuna kadar süren evrede, antik dönemde Anadolu'nun en önemli kentleri olan Ephesos, Sardis, Miletos ve Pergamon başta olmak üzere kentlerin ekonomik durumlarının çöktüğü, önemli ölçüde nüfus kaybederek küçüldükleri, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Avrupa'da ortaya çıkan Erken Ortaçağ kentlerinde olduğu gibi, Anadolu'da da eski kent peyzajının yerini köylerin ve kalelerin almış olduğudur [5]. Geçen yüzyılın ortalarından beri Anadolu kentleri üzerine yapılan araştırmalar bu iki görüşü izlemektedir. Anadolu'da tarih içinde ortaya çıkan kentleşme süreci bölgeden bölgeye önemli değişiklikler gösterdiğinden, cevaplanması gereken önemli soru, verilerin ışığında 7.yüzyılın başlarından sonra kentlerde ortaya çıkan dönüşümün, farklılıkları gözeterek, zaman-mekan bağlamında yorumlanmasıdır.

Ele alınan dönemin yazılı kaynakları incelendiğinde sayısal olarak en zengin olanı kuşkusuz kilise kayıtlarıdır. Geç Roma / Erken Bizans dönemi Anadolu'da en çok sayıda kilisenin inşa edildiği dönemdir. Uygulamada bir kilisesi olan her yerleşmeye, büyüklüğüne ve nüfusuna bakılmaksızın, merkezden bir piskopos tayin edildiğinden ve kilise kayıtlarını da bu piskoposlar tuttuğundan, onlardan kalan belge sayısı oldukça fazladır. Ancak, bu belgelerin içeriği kiliseyi ilgilendiren konularla sınırlı kaldığından, bunlar kullanılarak kentlerin yaşam koşulları, mekansal yapısı ve benzeri konularda sağlıklı, bütüncül ve aydınlatıcı bilgiye ulaşmak olası değildir. Buna karşın, günümüze kadar yapılan çok sayıdaki arkeolojik araştırmanın ortaya koyduğu bulgular çok zen-

---

4 Ostrogorsky 1959, s.47-66; Vryonis 1971, s.6-10.

5 Müller-Wienner 1961, s.5-122; Kuban 1968, s.57; Hammond 1974, s.1-33; Foss 1977, s.469-486; Morrison ve Sodini 2002, s.190-191; Morony 2004, s.178.

gin bir birikim oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, konumuz açısından bu bağlamda kullanılabilecek önemli bir yazılı kaynak 10.yüzyılda imparator olan Constantinos Porphyrogenitus (913-959) tarafından derlenen, o dönemde Thrakesion Theması adı verilen (Şekil 4.1 deki Anatolikon Theması'nın yerinde), Batı Anadolu'nun eski Asia Eyaleti'nin büyük ve küçük 20 kentini kapsayan, geçen yüzyılın ortalarında Vatikan tarafından *de Thematibus* adıyla yayımlanan belgedir. Bu metinde, incelenen kentlerin 10.yüzyıldaki durumlarına ağırlık verilmiş olsa da, önceki yüzyıllar hakkında da bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Listede yer alan 20 kentin hangi ölçütlere göre seçildiği ve sıralandığı bilinmiyor, ancak olasılıkla Batı Anadolu'da ortaya çıkan kentleşme sürecinin tarihsel gelişimi içinde bölgenin en önemli kentlerinden başlayan şöyle bir sıralama yapılmıştır [6]:

1.Ephesos, 2.Smyrna, 3.Sardis, 4. Miletos, 5.Priene, 6.Kolophon, 7.Thyateira, 8.Pergamon, 9.Magnesia, 10.Tralleis, 11.Hierapolis, 12.Kolossae/Khonae, 13.Laodikeia, 14.Nyssa, 15.Stratonikea, 16.Alabanda, 17.Alinda, 18.Myrina, 19.Theos, 20.Lebedos.

Listenin ön sıralarında yer alan kentlerden 6 tanesi bu çalışmanın önceki bölümlerinde yer alan kentler olduğundan, bu altbölümde yapılacak çözümlemede öncelikle listedeki kentlerden başlayıp, listede yer almayan diğer örneklerimizle devam edilecektir. Porphyrogenitus'un listesinin en başında yer alan Ephesos, Roma döneminde olduğu gibi, Geç Roma döneminde de, sadece Anadolu'nun değil bütün Roma dünyasının en önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biriydi. Kurulduğu yüzyıllardan başlayarak gelişim süreci incelendiğinde, Ephesos'un Anadolu kentler sistemi içinde sahip olduğu önem onun kara ve deniz yollarının kesiştiği bir kavşak noktası olmasından kaynaklanmaktadır. 4.Yüzyıl başlarında yapılan yönetim sistemindeki reformlar sırasında kentin sahip olduğu yol sistemi hem ordunun, hem de bölgelerarası ticaret yapan tüccarların bütün gereksinimlerini karşılayacak nitelikteydi. 3.Yüzyıldaki kargaşa döneminde zarar gören, Kaystros (Küçük Menderes) vadisinin içlerine uzanarak kenti bölgenin diğer önemli yerleşmelerine bağlayan bu karayolu Diocletianus ve Constantinus dönemlerinde onarılmıştı. Üzerindeki mil taşları yolun 5.yüzyıla kadar kullanıldığını

---

6 Foss 1977, s.471.

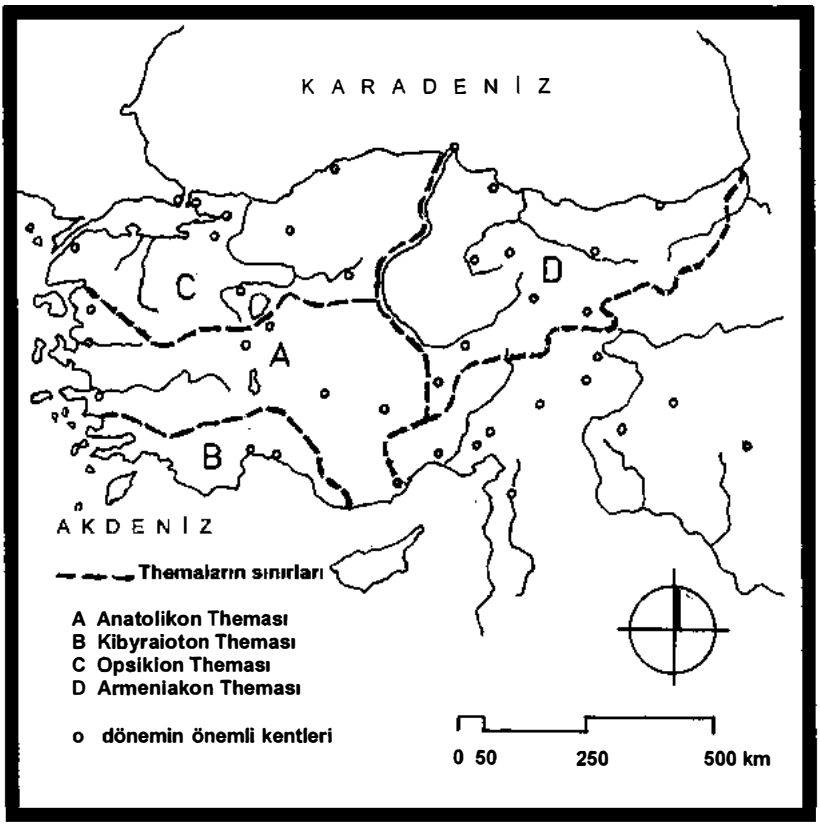

Şekil 4.1. 7.- 9.Yüzyıllar arasında Anadolu'da kurulan *thema* sistemi.
Kaynak: G. OSTROGORSKY (1999), *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Harita II'den çizildi.

göstermektedir. Kentin zenginliğinin temel kaynağı olan ticaret bu yol sayesinde devam etmiştir [7]. Ephesos'tan başlayıp Laodikeia, Pisidia'daki Antiokheia (Yalvaç), İkonium (Konya), Tyana (Niğde) ve Kilikia Kapıları'ndan (Gülek Boğazı) Torosları aşarak Tarsus üzerinden Antiokheia'ya (Antakya) ulaşan yol [8], Roma döneminde Anadolu'da önemli kentleri birbirine bağlamak için geliştirilen yol ağının önemli bir parça-

7 Foss 1979, s.6-7.
8 Mango 2011, s.23.

sıydı ve Ephesos gibi, Roma ve Geç Roma dönemlerinde Anadolu'nun en önemli kentleri bu yol ağı üzerinde yer almaktaydı [9].

Başkent Konstantinopolis kurulduktan sonra deniz taşımacılığının önemi daha da arttığından, Ephesos bütün Geç Roma / Erken Bizans dönemi boyunca önemli bir liman olma işlevini sürdürdü. İmparatorluğun deniz yolları içinde üç tanesi Ephesos'a ulaşmaktaydı. Mısır'da İskenderiye'den, Orta Doğu'da Suriye'den ve Anadolu'da o dönemdeki başkent Nikomedeia'dan (İzmit) gelen gemiler Ephesos limanını kullanmaktaydılar. Bu deniz yolları arasında en önemlisi İskenderiye bağlantısıydı, bütün Geç Roma dönemi boyunca, önceki dönemlerde olduğu gibi, İskenderiye'den başkent Konstantinopolis'e, Ephesos üzerinden tahıl gönderilmiştir. Ephesos kentinin 5.yüzyılda taşıdığı önemi gösteren bir diğer kanıt da Doğu Roma eyaletlerini temsil eden Hıristiyan piskoposların 431 ve 449 yıllarında kentte yaptıkları iki Konsil toplantısıdır. Bu toplantıların kayıtlarına göre İskenderiye Piskoposu toplantıya katılan piskoposların en etkilisiydi. Aynı kaynaklarda Ephesos'un liman olanaklarına değinilerek, kentin çeşitli şaraplar, yağ, tahıl ve iyi kalitede mor kumaş ticaretinin yapıldığı zengin bir üretim merkezi olduğu belirtilmiştir. 6.Yüzyıla ait Justinianus dönemi kayıtlarında da Ephesos'un adı Anadolu'nun en kalabalık kenti ve 43 tane küçük ve büyük kenti içine alan bir eyaletin merkezi olan önemli bir liman, ticaret ve finans merkezi olarak geçmektedir. Geç Roma döneminde para işleriyle uğraşan sarraflar loncası, kentin en kalabalık caddesi olan Embolos (Kuretler Caddesi) üzerinde kentin yöneticisinin heykelini dikecek kadar zengindi. Ephesos'ta yapılan kazılarda ortaya çıkarılan banker ve sarraflara ait çok sayıdaki mezar taşı onların kentteki varlıklarının ve parasal hareketliliğin kanıtıdır [10].

262 Yılındaki büyük depremin ardından gelen Gotların saldırıları nedeniyle kentin yapıları çok zarar görmüştü. Bu yapılar arasında kutsal Artemision, sonradan kiliseye dönüştürülen Pazar Bazilikası, Liman Gymnasiumu, sonradan anıtsal çeşmeye dönüştürülen Celsus Kütüphanesi, Embolos üzerindeki bazı yapılar ve Yamaç Evler, Tetragonas

9 Mitchell 1995, Cilt 1, s.121'de Harita 7, s.130'da Harita 8 ve s.131'de Harita 9.

10 Foss 1979, s.7-8.

Agora, Serapeion Tapınağı'nın bir bölümü ve Büyük Tiyatro bulunmaktaydı (Şekil 2.15). Ekonomik ve askeri sorunlar yüzyıl boyunca kentin geniş kapsamlı onarımını geciktirdi. Diocletianus'un (284-305) imparator olmasından sonra kent yeniden canlandı ve imar işlerine devlet tarafından destek sağlandı. 4.Yüzyılın ve erken 5.yüzyılın getirdiği zenginlik kentte çok sayıda yeni yapının inşa edilmesini ve tiyatro, stadyum, kütüphane, hamam gibi eski kamu yapıların onarılmasını sağlamıştır [11]. II.Constantius ve kardeşi Constans dönemlerinde, 337-350 yılları arasında, kentin suyunu sağlayan Marnas Su Kemeri ve Constantius (Liman) Hamamları onarılmış, liman temizlenmişti. Kentteki asıl büyük onarım ise I.Theodosius (379-395) döneminde gerçekleşti, *gymnasium* ve yıkılan tapınaklardan ortaya çıkan inşaat parçaları (*spolia*) bu onarımlarda sıklıkla kullanıldı. Bu dönemde Tetragonas Agora yeniden inşa edildi ve Büyük Tiyatro onarıldı. İmparator Arkadius (395-408) göreve geldiğinde de limanı tiyatroya bağlayan sütunlu cadde Arkadiane adıyla yeniden inşa edildi [12] (Şekil 2.15).

Ephesos'taki gündelik yaşam açısından 4.yüzyılın ikinci yarısı kentte çoğunluğu oluşturan yoksul halk kesimleri için güç bir dönem olmalıdır. Kentte 358, 365 ve 368 yıllarındaki depremlerde yıkım çok büyük olmuş, halk daha da yoksullaşmış, liman çevresindeki bataklık nedeniyle sıtma salgını ortaya çıkmıştı. Halkın bir bölümü kentten göç ederek 1,5 kilometre uzaktaki St. Jean Kilisesi'nin yer aldığı kayalık Ayasuluk Tepesi'nin çevresine yerleşmeye başladı ve iki yüzyıl içinde burada bir mahalle oluştu [13]. Arkeolojik bulgulara göre, erken 5.yüzyıl Ephesos'ta çok sayıda konut ve çeşmenin inşa edildiği bir dönemdir, bu tarihten sonra kent bir ekonomik çöküntü içine girmiştir. İnşaatların tekrar canlandığı dönem ise İmparator Justinianus (527-565) dönemidir. Bu dönemde Ayasuluk'taki St. Jean Kilisesi yenilendiği gibi, bir su kemeri inşa edilerek bölgeye su götürülmüştür [14] (Şekil 4.2 ve Şekil 4.3).

Roma dönemi boyunca Ephesos'un en kalabalık yeri Büyük Tiyatro - Tetragonas Agora - Embolos üçlüsünün yer aldığı bölgeydi. Büyük

---

11 Foss 1979, s.98.
12 Scherrer 2001, s.79-80.
13 Türkoğlu 1991, s.97.
14 Foss 1979, s.98.

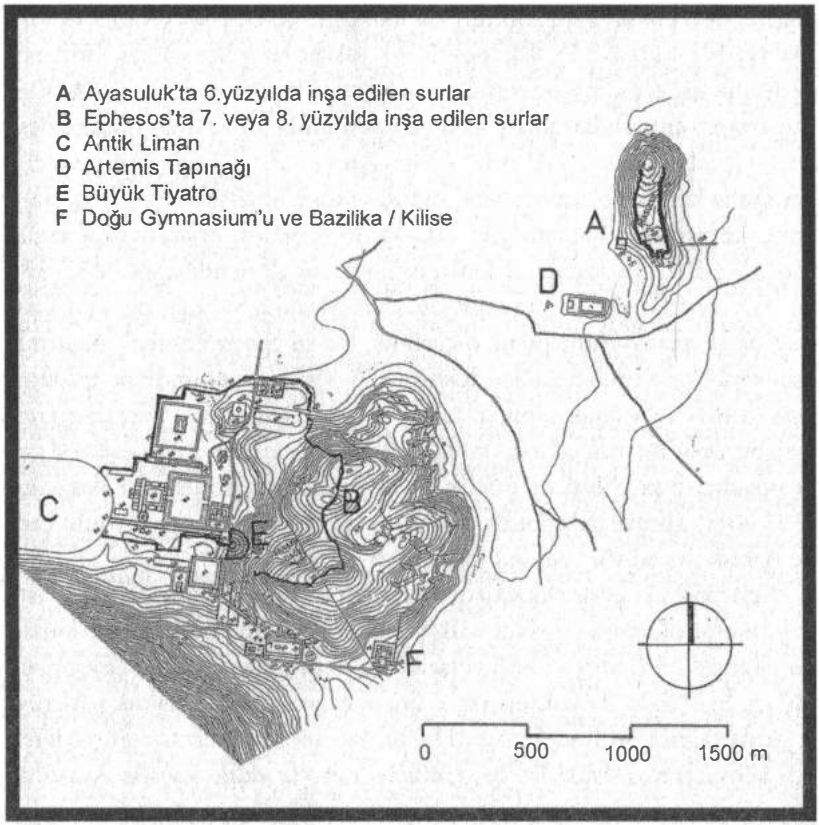

Şekil 4.2. Ephesos kentinin 7. veya 8.yüzyılda inşa edilen surları ve Ayasuluk'ta 6.yüzyılda inşa edilen surlar

Kaynak: P. SCHERRER (der., 2000), *Efes Rehberi*, İstanbul: Ege ve Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Yayını'nın ekindeki haritadan çizildi.

Tiyatro 4. ya da 5.yüzyılda tekrar onarım gördü ve Geç Roma / Erken Bizans döneminde de toplanma ve gösteri mekanı olarak işlevini sürdürdü, mim ve pandomim gösterileri burada devam etti. Halk kendisini ilgilendiren bir konu için tiyatroda toplanıyordu. Kamuya ilişkin duyurular da tiyatroya asılıyordu. Aziz Paulus kente geldiğinde burada halka hitap etmişti. Tiyatronun önündeki meydan ise kentin en önemli meydanlarından biriydi, yer mermer döşeliydi. Tiyatronun cephesindeki

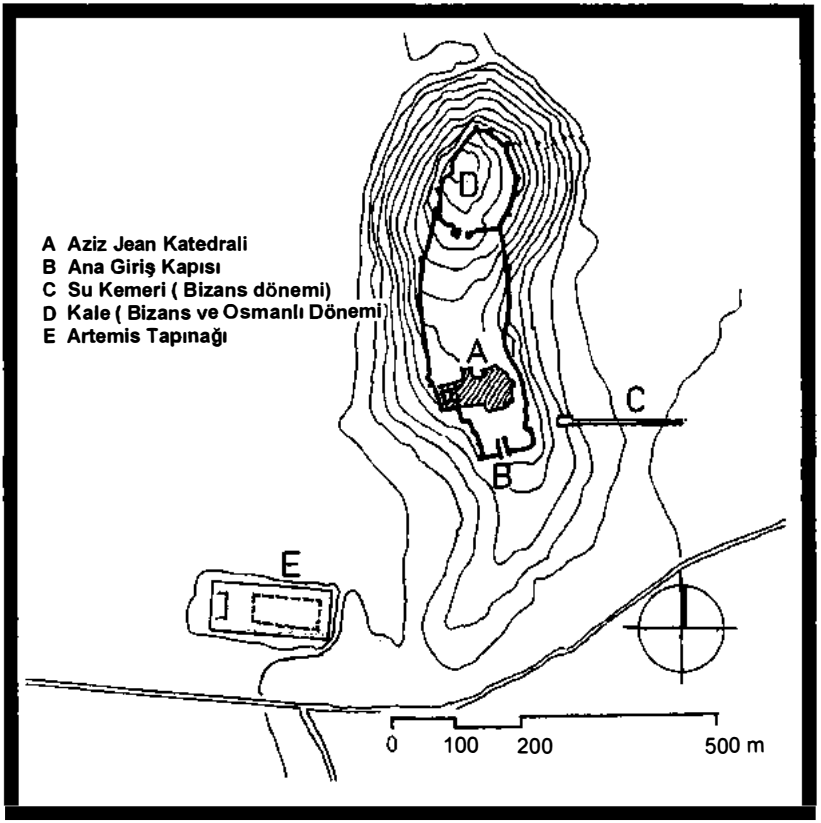

Şekil 4.3. Ephesos'un 1,5 km kuzeydoğusunda Ayasuluk Tepesi'nde ortaya çıkan suriçi yerleşmenin ana bileşenleri

Kaynak: P. SCHERRER (der., 2000), *Efes Rehberi*, İstanbul: Ege ve Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Yayını'nın ekindeki haritadan çizildi.

Helenistik dönemde yapılan çeşme Geç Roma döneminde onarılırken küçültüldü. Meydanın kuzeyinde yer alan Tiyatro Gymnasiumu'nun hamam bölümü, kentteki diğer hamamlar gibi bütün Geç Roma dönemi boyunca onarılarak kullanıldı, *gymnasium*lar ise genellikle kullanım dışı kaldı. Geç Roma dönemi boyunca kent yaşamının odak noktalarından biri olan Tiyatro Meydanı aynı zamanda batıya, liman yönüne uzanan ve Erken Roma döneminden, belki de daha öncesinden beri

orada olan sütunlu caddenin de başlangıç noktasıdır. 359-366 Yıllarındaki depremlerden sonra İmparator Arkadius (395-408) döneminde yapılan onarım ve düzeltmeler sırasında genişliği 11 metreye çıkarılan yolun iki yanına kentteki esnaf ve zanaatkara ait loncaların, işliklerinin, dükkanların yer aldığı *stoa*lar eklenmiş ve yer mermerle kaplanmıştı. 528 Metre (1800 ayak = 3 *stadia*) uzunluğundaki kalabalık ve görkemli cadde bu tarihten sonra Arkadiane olarak anıldı. Arkadiane, iki ucunda yer alan, Helenistik ya da Roma döneminden kalan kapılarla bitiyor ve 5.yüzyılda Konstantinopolis'te (İstanbul), Antiokheia'da (Antakya) ve İskenderiye'de olduğu gibi, gece yağ kandilleriyle aydınlatılıyordu [15]. Kandillerde kullanılan yağın parası bazen yerel yönetim tarafından karşılanırken, bazen de dükkan sahiplerine ödetilmekteydi. Justinianus döneminde kentlerin gelirleri kısıtlanınca yolların aydınlatılması da aksamıştır [16]. Ephesos'un en anıtsal ölçekteki kamusal mekanlarından biri olan Arkadiane'nin ortasına yakın bir yere Justinianus döneminde, basamaklı bir kaide üzerinde yükselen dört görkemli sütundan oluşan bir anıt dikilmiştir. Anıtın 2 metre yüksekliğindeki yuvarlak kaidesi üzerinde yer alan Hıristiyan sembolleri kentin Hıristiyan kimliğini vurgulamakta ve imparatorluğa olan bağlılığını simgelemektedir [17].

Ephesos'ta Arkadiane ve Embolos, işlevleri çok farklı olan en önemli iki ulaşım aksıdır. Arkadiane kentteki esnaf ve zanaatkara ait işyerlerinin yoğunlaştığı bir kent mekanı iken, pazaryeri olarak kullanılan Tetragonas Agora ile Devlet Agorası'nı birbirine bağlayan Embolos, çok daha canlı, hareketli ve farklı işlevi olan bir sokaktı ve Geç Roma döneminde kentin merkezi burasıydı (Şekil 2.15). Sokağın iki yanı imparatorluğun ve yerel yönetimin yazıtlarıyla, onur yazıtlarıyla ve valilerin büstleriyle kaplıydı. Sık değişen valiler nedeniyle, büstler 450-550 yılları arasında yoğunlaşmaktadır. Embolos boyunca sıralanan dükkanlar küçüktü ve çoğu bir konutla bağlantılıydı. Dükkanların önünde kolonlu ve üstü örtülü sundurmalar vardı. 4.Yüzyıldaki büyük depremden sonra zemin kattaki dükkanlar tümüyle yeniden inşa edilmiş ve büyük konakların (*domus*) yerine daha özensiz ve daha küçük konutlar inşa edilmiştir.

15 Scherrer 2000, s.172.
16 Foss 1979, s.56-57.
17 Potter 2011, s.249.

Embolos'un bir yanındaki sütunlu galeri geç 5. veya erken 6.yüzyılda yeniden inşa edildi ve mozaik yer kaplaması yapıldı. Embolos üzerindeki konutlar konfor, zenginlik ve sürekliliğin örneğidir. Özellikle Geç Roma döneminde inşa edilenler, önceki dönemlerde inşa edilenlere göre daha konforlu ve gösterişli yapılardır. Günümüzde Yamaç Evler olarak bilinen bu yapı adalarında arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan özgün konut dokusunda yapıların çoğunluğunun, olasılıkla bir depremden sonra, 4.yüzyılda yeniden inşa edilmiş olduğu ve aynı alanda 6.yüzyılda geniş kapsamlı bir yenileme yapıldığı saptanmıştır. Konutlara dar, merdivenli sokaklardan geçilmektedir. Bu alanda yapılan onarım ve yeni inşaatlarda ortaya çıkan mozaiklerle, fresklerle süslenmiş, bazıları küçük, bazıları geniş programlı, çok odalı, orta avlulu *peristyl* konutlar kent yaşamındaki çeşitliliği ve kentteki zenginlerle, onlarla bir arada yaşayan orta gelirlilerin gündelik yaşamını yansıtmaktadır (Şekil 2.16). Yoğun konut dokusunun arasında şapel, hamam gibi küçük programlı hizmet yapıları yer almaktadır. Yapıların değişim süreci içinde, Geç Roma döneminin önemli bir özelliği, özel mülkiyetteki yapıların ve dükkanların kamuya ait mekanlar olan yollara taşmasıdır. Bu sorunu önlemek için çıkarılan emirnamelerin etkili olmadığı görülmektedir. Merkezi yönetim tarafından yapılan yasal düzenlemelerin, kamusal mekanların konut gibi özel kullanımlar tarafından işgal edilmesini önleyemediği bir diğer örnek de İÖ 1.yüzyılda, hatta daha öncesinde yapımına başlanan Devlet Agorası'dır (Yukarı Agora). Bu kamusal mekanın içinde sonradan yer alan konutlar, İÖ 1.yüzyıldan beri varlığı bilinen Yamaç Evler ve kentteki diğer pek çok yapı 7.yüzyılın başlarındaki büyük bir depremin ardından gelen Pers saldırıları sırasında bütünüyle yanmış, yıkılmış, bir daha da kullanılmamışlardır [18].

Geç Roma / Erken Bizans döneminde Ephesos, antik kültürün ve geleneğin yaşatıldığı büyük bir kentti, arkeolojik kalıntılar ve yazılı belgeler bunu göstermektedir. Kentin nüfusu hakkında ise, bu döneme ait kesin bir kaynak yoktur. Kentte daha Helenistik dönemde yerleştirilmiş kalabalık bir Yahudi topluluğu olduğu bilinmektedir. Augustus

---

18 Foss 1979, s.66-67, s.74-75, s.77-79, s.82-83 ve s.98; Scherrer 2000, s.100-112.

döneminde Yahudiler kent nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktaydılar. Geç Roma dönemine kadar da kentte Yahudilerin zengin bir yaşam sürdüğü ve dinsel törenlerini yaptıkları bir sinagogları bulunduğu, Hıristiyanlarla bir sorun yaşamadıkları İS 2.- 4.yüzyıla tarihlenen bazı arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır [19]. 4.Yüzyılın son çeyreğine kadar çoktanrılı dinlerden kalan tapınaklar, hamamlar ve diğer kamusal yapılar kentin genel görünüşüne egemen olsa da Ephesos kentinin Anadolu'nun Erken Hıristiyanlık döneminde önemli bir konumu vardı. Hıristiyan önderlerinden Aziz Paulus'un İS 67 yılında Ephesos'a geldiği ve üç yıl kaldığı, bu süre içinde kentte Yahudilerden ve başka dinlere inananlardan oluşan bir Hıristiyan cemaati oluşturduğunu gösteren yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Bu tarihlerde kentte ilk kez bir Hıristiyan kilisesi kurularak dinsel törenler burada yapılmış, yeni dine inananlar Ephesos'un dışında, başka kentlerde de Hıristiyan cemaatleri oluşturmuşlardır. Sonradan Anadolu'nun Yedi Kilisesi olarak anılacak başka kiliseler de kuruldu ve Ephesos bu Yedi Kilise'nin merkezi oldu. Başka bir Hıristiyan önderi olan Aziz Yuhanna'nın (St. Jean) İsa'nın annesi Meryem ile birlikte bir süre kentte yaşadığını gösteren bir söylence vardır. 431 Yılında Ephesos'ta yapılan 3. Konsil toplantısının tutanaklarında Meryem'in Ephesos'a geldiği ve orada yaşadığı yazılmaktadır [20]. Başka bir kaynakta da azizlerin mezarlarının bulunduğu, kentten 1,5 kilometre uzaktaki Ayasuluk tepesine Aziz Yuhanna adına adına küçük bir kilisenin inşa edildiğinden bahsedilmektedir. Aynı yerde 5.yüzyılda haç planlı büyük bir kilise, vaftizhane ve başka yapılar inşa edilmişti. Bu yapı kompleksi İmparator Justinianus döneminde, 540-550 yılları arasında, yeniden inşa edilerek büyük, kubbeli bir katedral kiliseye dönüştürülmüştür [21] (Şekil 3. 17 ve Şekil 3.18).

Ephesos'un Hıristiyanlaşma sürecinde, bu anıtsal kilisenin dışında, 5. ve 6.yüzyıllarda, yaklaşık 20 kadar kilise inşa edilmiştir [22]. Bu kiliselerden çoğunluğunun temelinde ya bir tapınağın ya da bir kamu yapısının temelleri bulunmaktadır. Örneğin 4.yüzyılın sonlarında Tet-

---

19 Foss 1979, s.45 ve s.45'de 48 no.lu dipnot, s.96.

20 Türkoğlu 1991, s.86, s.88, s.94-95.

21 Koch 2007, s.244-245.

22 Scherrer 2001, s.80.

ragonas Agora'nın batısında yer alan ve 2.yüzyılda inşa edilen Serapeion Tapınağı yıkılarak yerine bir kilise inşa edilmişti [23]. Depremde zarar gören diğer bazı tapınaklar ise yeniden inşa edilmeyip taş ocağı olarak kullanılmıştır. Kentin yerleşim alanının kuzeyindeki bataklık kurutularak oluşturulan geniş platform üzerinde 2.yüzyılda İmparator Hadrianus adına inşa edilen Ephesos'un en büyük tapınağı Olympieion da bunlardan biridir [24]. Antik dönemde kentin simgesi olan Artemision ise 263 yılında Gotların kente saldırıları sırasında yakılıp yıkıldığında terkedilmiş, ancak gerçek yıkım 400 yılından sonra gerçekleşmiştir. Bu tarihlerde sunak ve tapınağı çevreleyen sütunlar, ya alınlıkla birlikte parçalanarak satıldı ya da yeni inşa edilen Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi'nde malzeme olarak kullanıldı. Tapınağın bulunduğu yerde 5.yüzyılda bir kilise inşa edildi [25].

Geç Roma döneminde Ephesos'ta inşa edilen kiliselerin çoğunun küçük ölçekli yapılar olduğu dikkati çekmektedir. Bu ölçek farkı özellikle de kentte Roma İmparatorluğu döneminde inşa edilen anıtsal kamu yapılarıyla karşılaştırıldıklarında ortaya çıkmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse, kentin yerleşim alanının güneydoğusunda, Magnesia Kapısı'nın yanında İS 2.yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Doğu Gymnasiumu 130 x 107 metre boyutlarında dev bir yapıdır. Bu yapının doğusuna Geç Roma döneminde, 4. veya erken 5.yüzyılda 35 x 17 metre boyutlarında bazilika tipi bir kilise inşa edilmiştir. Bir hamam-*gymnasium* külliyesi olan Doğu Gymnasiumu'nun, surların dışında kaldığından, Geç Roma döneminde kullanılıp kullanılmadığı bilinmiyor [26], ancak iki yapı arasındaki ölçek farkı net olarak görülmektedir (Şekil 4.4).

Ephesos kentinin genel görünüşü 6. ve 7.yüzyıllarda önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişimin kaynağı sadece bir antik kentin Hıristiyan kentine dönüşme sürecinde her yerde tapınakların yerini bazilika tipi kiliselerin almış olması değildir ve bu değişim dinsel yapılarla sınırlı kalmamıştır. Roma döneminde kentin en geniş kamusal mekanları olan,

---

23 Koch 2007, s.245.

24 Caseau 1999, s.38.

25 Scherrer 2000, s.54; Koch 2007, s.245.

26 Scherrer 2000, s.70-71; Foss 1979, s.83.

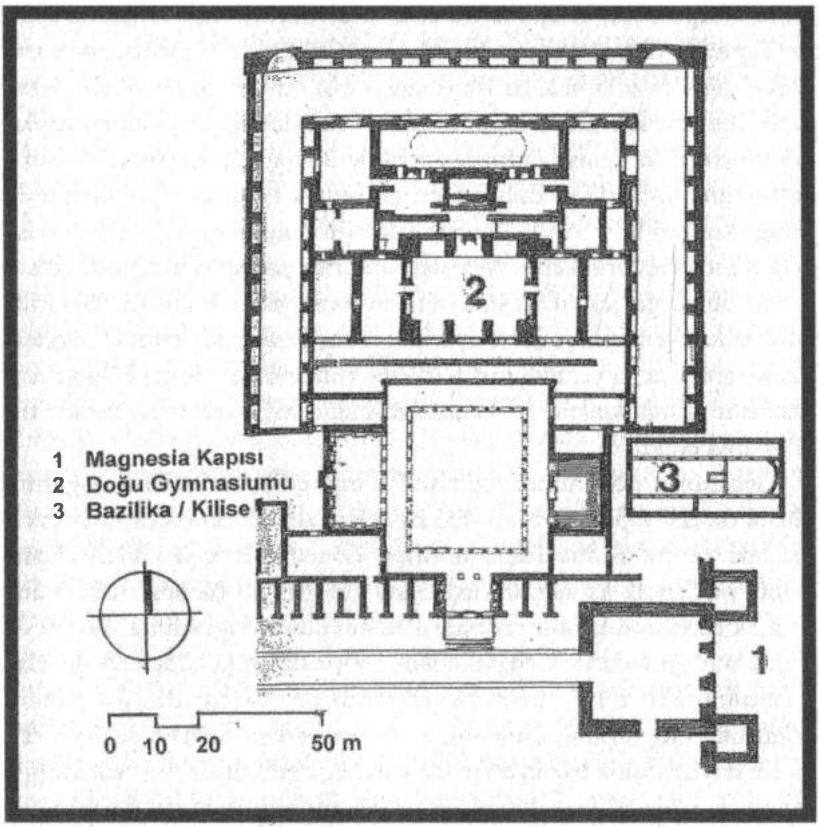

Şekil 4.4. Ephesos'ta Magnesia Kapısı yanındaki Roma dönemi Doğu Gymnasium'u ile erken Hıristiyan dönemi bazilika tipi kilisesi arasındaki ölçek farkı

Kaynak: P. SCHERRER (der.,2000), *Efes Rehberi*, İstanbul: Ege ve Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Yayını, s.71'de Resim 1'den çizildi.

çocukların, gençlerin ve erkeklerin eğitim alanı olarak kullanılan *gymnasium/palaestra*lar kent nüfusunun Hıristiyanlaşma sürecinde işlevlerini kaybederek başka kullanımlara dönüşmüşlerdir. Örneğin Liman Hamamları ile Tiyatro Hamamları'nın arasında kalan dev bir mekan olan büyük *palaestra* Geç Roma döneminin sonlarında terkedilerek moloz yığınlarıyla dolmuş, çevresindeki *stoa*lar ise düşük gelirli evsizlerin niteliksiz konutlarına dönüşmüştür. Eski dönemin düzenli caddeleri yeni yapılan inşaatlarla daralırken, açık mekanlar derme çatma, kötü şekilde

yapılan konutlar tarafından işgal edilmiş, zaman içinde kent harap bir görünüm almıştır. Buna ek olarak, sütunlu caddelerin sütunlarının arkasındaki dükkanlar yeni ve kalabalık alışveriş mekanlarına dönüşmüş, eski dönemin açık pazaryerleri olan *agora*lar tenhalaşmıştır. Ephesos'un iki büyük *agora*sı da bu değişimi yaşamıştır. Gündelik yaşamda eski Yunan-Roma kentinin zarif ve düzenli kamusal mekanlarının yerini özel mülk olarak kullanılan düzensiz ve aşırı kalabalık mekanlar almıştır [27].

Bütün bu mekansal değişim ve dönüşümler olurken, bir yanda da kamu servislerinin çoğunun devam etmesi, eskiden düzenlenen eğlencelerin devam etmesi, kamuya açık hamamların hizmet vermeye devam etmesi, yerel yönetimler eliyle halka yiyecek, su, doktor ve öğretmen yardımının devam etmesi gibi, kentin sürekliliğini sağlayan olgular da vardı. Kilise'nin katkılarıyla kente yeni servisler gelmiş, bakımevleri ve hastaneler kurulmuştur. Kent servislerine varlıklı kent bireylerinin azalan katkılarının yerini Kilise'nin yardımları doldurmuştu. Bu dönemde yerel yönetimin varlığı ve hizmetleri de yazılı kaynaklarda görüldüğünden daha farklıdır. Kentin Halk Meclisi kağıt üzerinde işlevine devam etse de, diğer kentlerde olduğu gibi, Ephesos'ta da giderek daha fazla merkezi yönetimin denetimi altına girdi. Vali ve merkezden gelen memurlar kent yönetiminde güç kazanırken, yerel yöneticilerin bağımsızlığı ortadan kalktı. Kent halkı ise, fakir olsun, zengin olsun, yönetimde söz sahibi olmasalar da, Geç Roma döneminde belirli bir konfor düzeyinde yaşamaktaydılar. Justinianus döneminin son büyük projeleri olan Stadium'daki çeşme ve Arkadiane'deki dört sütun üzerine dikilen heykeller ile Embolos üzerindeki özel konutlarda yapılan mermer işleri ve süslemeler kentteki inşaat işleriyle ilgili son kayıtlardır. Bu konutların ve Devlet Agorası'ndaki konutların yıkıldığı 614 yılındaki büyük deprem Ephesos'ta Geç Roma döneminin sona erdiği tarih olarak kabul edilmektedir. Erken 7.yüzyıldan sonra kentle ilgili hiçbir yazıt bulunmadığı gibi, para bulguları da yok denecek düzeydedir [28]. Bu tarihten sonra Ephesos artık bir Ortaçağ/Bizans kentidir ve 9.yüzyıla kadar da kentteki tek önemli inşaat yeni kent surlarıdır [29].

---

27 Foss 1979, s.97.

28 Foss 1979, s.98-99 ve s.111.

29 Radt 2002, s.287'de farklı bir zamandizin kullanılmakta ve Bizans İmparator-

Ephesos'ta Karanlık Çağ olarak nitelenen 7.yüzyıl ile 9.yüzyıl arasındaki dönemle ilgili hiçbir yazılı kaynak bulunmadığından bu dönemde inşa edilen kent surlarının tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kentle ilgili son yazılı kaynak Embolos'taki ve Devlet Agorası'ndaki (Yukarı Agora) konutların yıkıldığı 614 yılına tarihlendiğinden, yeni surların yapım tarihi bu tarihle ilişkilendirilerek, surların bu tarihten sonra, kenti Arap akınlarına karşı korumak için 7. ya da 8.yüzyılda inşa edildiği kabul edilen görüştür [30]. Yeni surlar 3-4 metre genişliğindedir, işçiliği düzgündür, kule sayısı azdır. Yeni sur kentin kuzeyinde Helenistik dönem surunu izlemekte, Meryem Kilisesi'nden sonra güneye dönerek limana ulaştığında yuvarlak bir kule ile bitmektedir. Surların doğu bölümü kuzeyde Stadium'un doğu kenarını izleyerek güneye dönmekte, Panayırdağı'nın zirvesini ve iki sırtını izledikten sonra batıya dönmekte ve Büyük Tiyatro'nun yakınına inmektedir. Surun güney parçası ise mevcut yapılar nedeniyle düz bir çizgi izlemez, Helenistik-Roma kent merkezini dışarda, Arkadiane, Tiyatro Meydanı ve Büyük Tiyatro'yu içerde bırakarak batıya devam eder ve limana ulaşır [31] (Şekil 4.2).

Yeni surlar yapıldıktan sonra dışarda kalan Tetragonas Agora'nın bütün kapıları molozla doldurularak iptal edilmiş ve ortadan bir yol geçirilmiştir. Bu yolun ucunda Tiyatro Meydanı'na açılan kentin Güney Kapısı yer almaktadır. Surların içinde kalan Arkadiane'de sütunların arası duvarlarla bölünerek konutlar inşa edilmiştir. Surların dışında kalan ve terkedilen Embolos üzerindeki konutların yeri ise 60 x 30 metre boyutlarında dev bir ambar ve kulübe benzeri yapılar tarafından işgal edilmiştir. Geç Roma / Erken Bizans dönemine kadar kentin merkezi olan bu alanlarda 7.yüzyıldan sonra hiç metal para bulunmaması, yeni surların dışında kalan Embolos'un ve iki büyük *agora*nın bu dönemde ticaret amacıyla kullanılmadığının ve terkedildiğinin göstergesi sayılmaktadır. Kent surlarının dışında kalan alanlarda, düzlükte ve yamaçlarda bulunan az sayıdaki arkeolojik buluntu, buralarda villaların ve dinsel içerikli yapıların yer aldığı izlenimi vermekteyse de bu ko-

---

luğu 4-6.yüzyıllar Erken Bizans, 7-10.yüzyıllar Orta Bizans, 11-14.yüzyıllar Geç Bizans olarak üç döneme ayrılmaktadır.

30 Wiener-Müller 1961'e atıf yapan Foss 1979, s.107'de 11 no.lu dipnot.

31 Scherrer 2000, s.172.

nuda sistematik bir araştırma yapılmamıştır. Kentte hala bazı varlıklı aileler yaşamaktaysa da yer değiştirmiş olmalıdırlar. Kentin 4 kilometre güneyinde, Magnesia yolunda önemli bir Ephesoslu aileye ait olduğu saptanan 2.yüzyıla ait villanın Geç Roma döneminde de kullanıldığını gösteren bulgular vardır. Kentin 7 kilometre güneyinde, Aladağ üzerinde, 4.yüzyıla tarihlenen bir manastır yer almaktadır [32]. Bu örnekler çoğaltılırsa, nüfusun kırsal alana dağıldığı ve ekonominin kırsallaştığı savını güçlendirir.

7. ve 9.yüzyıllar arasında yeni surları içindeki Ephesos ise hala yaklaşık 100 hektarlık yerleşim alanı olan, olasılıkla en az 20.000 kişinin yaşadığı, orta boy bir kentti [33], Sardis, Pergamon ya da diğer birçok yerleşme gibi kale görünümünde de değildi. Limanın yanındaki bu yerleşim alanına ek olarak, kuzeydoğu yönünde Ephesos'tan1,5 kilometre uzaktaki Ayasuluk Tepesi'nin eteklerinde, olasılıkla kentten göçenlerin oluşturduğu, surlarla çevrilmiş bir yerleşim yeri daha vardır. Bu surun içinde Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi, güneydeki ana kapı ile kilise arasında bir açık alan (Şekil 3.17), kuzeyde büyük bir yerleşim alanı, tepenin en yüksek noktasında ise sonradan ayrı bir surla çevrilen Kale yer almaktaydı. Bu surun Kiliseyi korumak için 6.yüzyılda inşa edildiği, 7.yüzyıldan sonra, olasılıkla 8.yüzyılda genişletildiği ve güçlendirildiği düşünülmektedir. Kullanılan inşaat tekniği İmparator II.Constans (641-658) döneminde Sardis ve Pergamon'da inşa edilen surlara benzemektedir. İlk surdan kalanlar, 4 metre genişliğindeki bu duvarın Yunan-Roma kentinin Artemis Tapınağı, Stadium ve diğer yıkılmış yapılarından getirilen mermerlerle kaplanmış olduğunu göstermektedir. Sur içindeki bu yerleşmenin ana girişi ise güneydendir [34] (Şekil 4.3).

Ayasuluk Tepesi 6.yüzyılın ortalarında inşa edilen büyük katedral ve azizlerin mezarları nedeniyle Hıristiyanlar için önemli bir hac merkeziydi. 6.Yüzyıldan sonra inşa edilen su kemeri ile getirilen su da kili-

---

32 Foss 1979, s.112-113 ve s.94-95.

33 Kentin nüfusu, genel kentsel nüfus yoğunluğunun 200 kişi/hektar olduğu varsayılarak hesaplanmıştır. Roma döneminde kentteki nüfus yoğunluğunun burada alınanın birkaç katı olduğu hatırlanırsa, kentin nüfusunun hesaplanandan çok daha fazla olması da olasıdır. Kent planından anlaşılıyor ki, sur içindeki kentin konutları Panayırdağı'nın batı yamaçlarında yer almaktaydı.

34 Foss 1979, s.107 ve s.113-114.

senin çevresine yerleşmeyi kolaylaştırmıştır. Sonraki yüzyıllarda tepe ve çevresindeki yerleşmeler önemli bir merkez niteliği kazanmıştır. Liman olanaklarının zaman içinde kötüleşmesine koşut olarak eski yerleşme nüfus kaybederken, Ayasuluk'taki etrafı sağlam bir surla çevrili yerleşme kalabalıklaşmış, surun içi konutlar, dükkanlar ve daha sonra kiliseye bağlanacak olan küçük işliklerle dolmuştu. 6.Yüzyılda Azize Meryem Kilisesi ile Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi birbirlerine rakip hale geldiler. Dönemin piskoposu Hypatius ofisini Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi'ne taşıyarak bu sorunu çözdü. Bundan sonra Ayasuluk'taki yerleşme aynı zamanda Ephesos'un dinsel merkezi oldu [35].

Özetlemek gerekirse, 7.yüzyıl ile 9.yüzyıl arasındaki dönem, diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi, Ephesos'ta da büyüklük ve zenginlik açısından bir gerileme dönemidir. Geç Roma döneminin *metropolisi* olan Ephesos zengin ve açık bir kent iken, bu dönemde alan olarak küçülmüş, ikiye bölünmüş ve iki farklı suriçi yerleşme haline gelmiştir. Bu dönüşüme neden olan etmenlerden biri 602-628 yılları arasında Perslerle, sonra da Arap akıncılarıyla yaşanan uzun savaş dönemi ve ardından gelen halk ayaklanmalarıdır. Bu süreç kent yaşamını, ekonominin temeli olan ticaret ve üretimi kesintiye uğratmış, ekonomi kırsallaşmış, liman tarafındaki kentin bazı bölümleri terkedilmiş, bir daha da kullanılmamış, 614 yılındaki büyük deprem de bu durumu pekiştirmiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun yönetim yapısı 7.yüzyılda önemli bir değişime uğrayıp, askeri ve sivil yönetim birleştirilerek yeni yönetim birimleri olan *thema*lar oluşturulduğunda, Ephesos Amorion kentinden yönetilen büyük Anatolikon Theması'na bağlandı (Şekil 4.1). İmparator III.Leon yönetime geldiğinde büyük temanın yönetilmesinde ortaya çıkabilecek sorunları önlemek için temayı ikiye bölünce, batıda kalan bölümün yönetim merkezi Ephesos oldu ve kent bir kez daha önemli bir yönetim kademesine yükseldi [36]. *Thema*nın komutanının emrinde 6000 askeri birim bulunduğundan, Ephesos kıyı kentlerinin en güçlü askeri merkezi konumuna geldi. Yönetim askerileşirken eski sivil yönetim geleneği birden ortadan kalkmadı. Örneğin Kilise eski

35 Foss 1977, s.474-475; Foss 1979, s.92 ve aynı sayfada 95 no.lu dipnot; Türkoğlu 1991, s.97.

36 Ostrogorsky 1999, ek Harita II.

geleneği sürdürdü, mali işlerine askeri yöneticiler karışmadı. Gümrük vergileri de eskiden olduğu gibi kentteki merkez tarafından toplandı. Bu merkeze ve onun yöneticisine Karia, Lykia ve bazı Ege adaları da bağlıydı. Dış saldırılara ve içerdeki huzursuzluklara karşın Ephesos 8.yüzyıla kadar önemli bir yönetim ve ticaret merkezi olmaya devam etmiştir. 8.Yüzyılın ilk çeyreğinde bölgeye gelen bazı din adamlarının seyahat notlarından, en büyük ölçekli Arap saldırılarından sonra bile kent ve liman olarak adalara ve Yunanistan anakarasına Ephesos'tan ulaşım olanakları bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde kentteki zanaatlar de devam ediyor olmalı ki, V.Constantinus, başkent Konstantinopolis'teki Valens Su Kemeri'ni yeniden inşa etmek için Ephesos'un da içinde yer aldığı bölgeden ustalar getirtmişti. Kentteki ticaret ve el sanatları ise her yıl Aziz Yuhanna (St. Jean) adına düzenlenen bir fuar/panayır (*panegyrion*) ile teşvik edilmekteydi. Döneme ait yazılı belgelerde, 8.yüzyıl sonlarında bu fuarın ticaretin canlanmasında ne denli önemli olduğu vurgulanmaktadır. VI.Constantinus 795 yılında Araplara karşı kazandığı seferden sonra Ephesos'a uğradığında, fuarın bütün gelirini Aziz Yuhanna Kilisesi'ne bırakmıştı. Geç Roma döneminden beri fuarların ve panayırların kırsal yaşamın ve köylerin önemli bir etkinliği olduğu dikkate alınırsa, bu durum kentin bölgesi içindeki önemini vurguladığı gibi, ticaretin niteliğinin de değişip kırsallaştığının göstergesi olmaktadır [37]. Zaman içinde Aziz Yuhanna'nın adı kentin adının unutulmasına neden olmuş ve Ayasuluk'taki yeni kent onun adı olan Hagios Theologos olarak anılmıştır. Kentin adının geçtiği en eski belge 1082 tarihlidir [38]. Kentte en son oturulan yerlerden biri Meryem Bazilikası'nın çevresidir. Burası şapeli, hamamı, fırınları ve mezarlığı olan küçük bir yerleşmeydi. Yukarı Agora'da da küçük bir yerleşme vardı. Surların dışında, Artemision'un üzerinde de küçük bir yerleşim alanı oluşmuştu [39]. 1304 Yılındaki Türk fetihleri sırasında eski kent bütünüyle terkedildi ve halk Ayasuluk'taki Kale'nin çevresine taşındı, kentte bu tarihten sonra kimse oturmadı [40].

---

37 Foss 1979, s.107 ve s.110-111. Panayırdağı'nın adını *panegyrion* adı ile anılan bu fuardan almış olması olasıdır (Foss 1979, s.110-11'de 26 no.lu dipnot).

38 Türkoğlu 1991, s.97.

39 Foss 1979, s.131-137.

40 Foss 1979, s.122.

Constantinos Porphyrogenitus'un (913-959) listesinde ikinci sırada yer alan Smyrna (İzmir) kenti Roma İmparatorluğu döneminde, ana yol sistemi üzerinde önemli bir kavşak noktası olması nedeniyle, Ephesos kenti ile yarışan büyük ve önemli bir kentti. İzmir Körfezi'nin güneyinde yer alan Pagos Dağı'nın (Kadifekale) denize bakan kuzey yamacında kurulmuş olan kentin, gerektiğinde zincirle kapanabilen doğal bir limanı vardı. Arkeolojik bulgular Smyrna'nın ilk kez İzmir Körfezi'nin kuzeydoğusunda, bugün Bayraklı Höyüğü olarak bilinen yerde, İÖ 9.yüzyıl ortalarında, diğer İonia kentlerinden daha erken bir tarihte, bağımsız bir *polis* statüsünde kurulmuş olduğunu göstermektedir [41] (Şekil 4.5). Bölge Lydia Krallığı'nın egemenliği altına girince Eski Smyrna İÖ 580 yıllarında yakılıp yıkılmış, nüfusu da dağılmıştı. Romalı coğrafyacı Strabon'a göre, 400 yıl kadar nüfus dağınık, kırsal yerleşmelerde yaşadıktan sonra, İÖ 4.yüzyılda eski kente 5-6 kilometre uzaklıkta, körfezin güney kıyısında yeni bir kent kurulmuş, nüfus burada toplanmıştır. Yeni Smyrna'yı çevreleyen surlar İÖ 4.yüzyıl sonlarında, Ephesos'ta olduğu gibi, Büyük İskender'in komutanlarından Lysimachos tarafından inşa ettirilmişti. Aynı kaynakta Strabon Smyrna'yı *acropolis*in yer aldığı Pagos Dağı'nın (Kadifekale) eteklerinden düzlükteki doğal limana doğru uzanan, bir plana göre kurulup genişleyen, birbirlerini dik açıyla kesen ve kemerlerle süslenmiş düzgün yolları, tiyatroları, stadyumu, *gymnasium*u, meydanları ve *agora*ları olan, surlarla çevrilmiş güzel bir kent olarak anlatmaktadır [42]. Bugünkü Kemeraltı Caddesi'nin çizdiği yay içinde yer alan doğal limanı kentin ticaret yaşamının temeliydi. Helenistik dönemde Pagos Dağı'nın tepesinde yer alan 600 metre uzunluğundaki düzlükte inşa edilen, bir surla çevrilen *acropolis*, gerektiğinde kent halkının taşınır mallarını yanlarına alarak sığınabilecekleri bir İç Kale görünümündeydi ve doğu, batı, kuzey yönüne açılan üç kapısı vardı. Düzlükteki kenti kuşatan surların ise iki kapısı vardı. Bunlardan biri güney surları üzerindeki Ephesos Kapısı, diğeri de doğu surları üzerindeki, Kervan Köprüsü adıyla anılan yolun sonundaki kapıdır ki, bu kapı bugün Basmahane Tren İstasyonu'nun güneyin-

41 Roebuck 1959, s.29. Eski İzmir / Bayraklı Höyüğü'nün kapsamlı bir çözümlemesi için bakınız: Aktüre 2003, s.153-161.

42 Canpolat 1992, s.17-23.

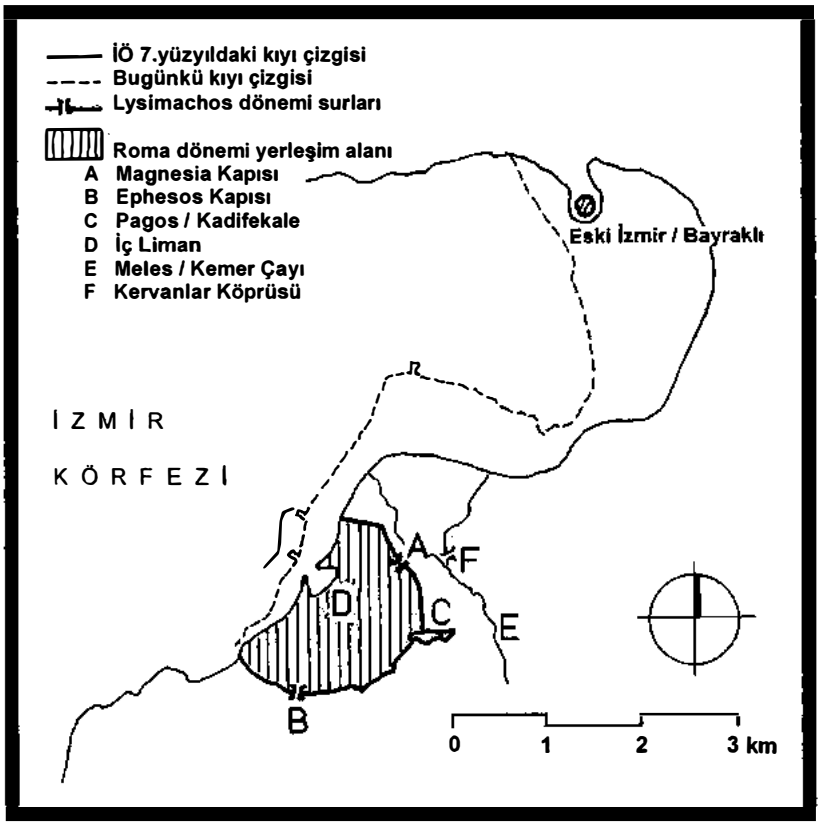

Şekil 4.5. İzmir Körfezi'nin kuzeydoğu kıyısındaki Eski Smyrna'nın (Bayraklı) ve Helenistik-Roma dönemindeki Yeni Smyrna'nın konumları

Kaynak: C.J. CADOUX (2003), *İlkçağ'da İzmir*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.536'daki harita ve Ç. ATAY (1978), *Tarih İçinde İzmir*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını 3, s.10'daki harita birleştirilerek çizildi.

de yer almaktadır [43] (Şekil 4.5 ve Şekil 4.6). Helenistik dönemde inşa edilmiş olan surları bütünüyle yıkılmış olan Roma dönemi Smyrnası, *agorası*, tiyatrosu ve stadyumu olan büyük bir kentti, yerleşim alanı yaklaşık 300 hektardı [44] (Şekil 4.6). Kentin nüfusunun İÖ 1.yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte 100.000 kişiye ulaşmış olduğunu düşünen

43 Cadoux 2003, s.141-145.

44 Smyrna'nın yerleşim alanı Boatwright 2000, s.158'deki Şekil 9'dan hesaplandı.

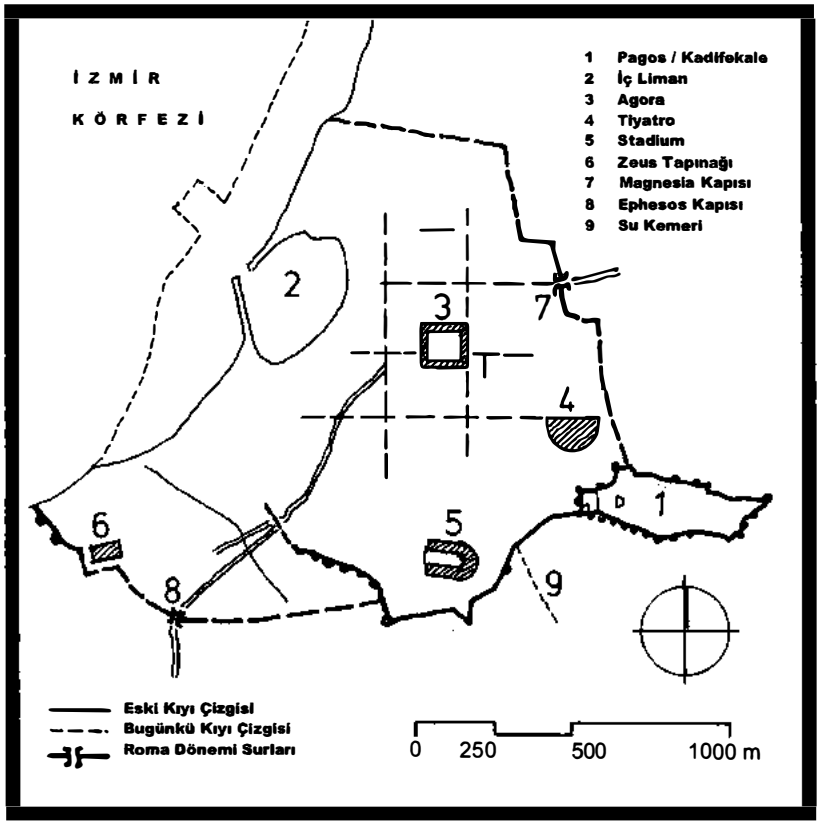

Şekil 4.6. Roma döneminde Pagos Dağı'nın (Kadifekale) batı yamacındaki Smyrna'nın (İzmir) yerleşim alanı ve önemli kamu yapıları

Kaynak: M.T. BOATWRIGHT (2000), *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton: Princeton University Press, s.158'de Şekil 9'dan çizildi.

yazarlar vardır [45]. İS 2.yüzyıl başlarında hem kentli varlıklı seçkinlerin hem de İmparator Hadrianus'un (117-138) kentin imarı için büyük paralar bağışladıklarını gösteren bir yazıtta imparator dışında 25 isim ve kentte yaşayan Yahudi topluluğu yer almaktadır. Toplanan 10 milyon *denarius* ile kente bir mısır pazarı, Batı Anadolu'daki en görkemli *gymnasium* ve büyük bir tapınak inşa edilmişti. Smyrna bütün imparatorluk

45 Cadoux 2003, s.243.

sınırları içinde İmparator adına dört yılda bir festival düzenleyen 20 kadar kentten biriydi [46].

İS 2. ve 3.yüzyıla tarihlenen yapıtlarında Romalı tarihçilerden Philostratos, Apollonius, Pilinius ve Aristeides, Smyrna'yı İonia'nın süsü, hayran olunacak güzel bir kent olarak nitelendirmektedirler. Bu söylenenlerin çoğu İS 178 yılındaki depremden sonra 2-3 yıl içinde yeniden kurulan kent ile ilgili olmalıdır. Yenilenmiş kentin yeni yapılarından biri 16.000 kişilik oturma yeri olan Tiyatro idi. Onarım gören diğer bir yapı da Agora'dır. Yazarların betimlemelerinde *stoa*ların, *gymnasium*ların, *agora*ların, tiyatroların, surların, limanın, hamamların, çeşmelerin yüksek mimari kalitesi ve usta işçiliği üzerinde durulmakta, bol güneş alan sokaklardan övgüyle bahsedilmektedir. Pagos Tepesi'nde Helenistik dönemde inşa edilen Kale'nin (Kadifekale) surlarına Roma döneminde önemli eklemeler ve onarımlar yapılmıştı. İS 2.yüzyılın ikinci yarısında düzlükteki Aşağı Kent kuzeydoğu yönünde, Helenistik dönemde inşa edilen çift suru aşarak genişlemiş, aynı durum güneyde de yaşanmış, kent surların ötesinde, Karataş ve Göztepe yönünde de yayılmıştı [47].

Diğer kentlerde olduğu gibi Smyrna'da da tüm kent halkı *phyle* adı verilen mahallelere bölünmüştü. Yunan kentlerinde benimsenen uygulamada bu bölünme boy esasına göre yapılmaktaydı. Helenistik dönemde ise bu bölünmenin sırf örgütlenmeye ilişkin pratik amaçlarla, yapay biçimde yapıldığı oluyordu ve bu durumda kent içinde oturulan yer esas alınmaktaydı. Smyrna'daki tüm boyların sayısı ve isimleri tam olarak bilinmiyor, ancak rastlantı olarak üç tanesine ulaşılabilmiştir. Bunlar Ammonis (Tanrı Amon Halkı), Artemisias (Artemis Halkı) ve Metrois'tir (Ana Tanrıça Halkı), ancak bu mahallelerin kent içindeki yerleşim yerleri saptanamamıştır [48].

Roma öncesinde Smyrna diğer Batı Anadolu kentlerinde olduğu gibi, kendi kendini yöneten özgür bir kentti ve üç meclisi vardı: *Demos, Boule* ve *Gerousia*. Bölge Roma'nın yönetimine geçip Asia Eyaleti kurulunca da bu meclisler devam etti. Bunlara ek olarak, asıl işi kentler arası şenliklerin düzenlenmesini örgütlemek olan Asia Eyaleti Kentler

46 Boatwright 2000, s.99 ve s.157.
47 Cadoux 2003, s.225, s.228-230, s.363.
48 Cadoux 2003, s.242.

Birliği kurulduğunda Smyrna bu birliğin üyesi oldu. Üç kez *neokoros* (tapınak hizmetkarı) unvanı ile ödüllendirilen kentin yeni bir tapınak inşa edilmesi konusunda Ephesos ile girdiği yarışma sürecine daha önce değinilmişti. Çoktanrılı dinler döneminde din ile ilgili konulara aşırı duyarlılık gösterilen Smyrna'da Hıristiyanlaşma sürecinde oldukça büyük sorunlar yaşandı. Batı Anadolu'da Aziz Paulus'un çabalarıyla İS 1.yüzyıl ortaları gibi oldukça erken bir tarihte başlayan Hıristiyanlaşma sürecinde kurulan ilk Yedi Kilise'den biri Smyrna'daydı. Yazılı metinlerden İS 1. ve 2.yüzyıllarda kentteki Yahudilerle Hıristiyanların arasında önemli sorunlar yaşandığı, Hıristiyanların Yahudileri düşmanları olarak betimledikleri anlaşılmaktadır. Yazılı bir kaynağa göre İS 30-35 yılları arasında Asia Eyaletinin her kentinde Yahudiler kalabalık bir topluluk oluşturmaktaydılar. Bu bağlamda, diğer büyük kentlerde olduğu gibi Smyrna'da da eski bir tarihte yerleşmiş kalabalık bir Yahudi topluluğundan bahseden kaynaklar vardır. Büyük İskender'in ardılları İonia'nın tümünde Yahudilere diğer kentlilerle eşit hukuksal statü tanıdığından, Yahudiler Smyrna'da bu kimlikleriyle kent yurttaşları arasında ayrı bir boy ve olasılıkla mahalle oluşturmaktaydılar [49]. Hıristiyanlar için ise durum farklıydı. Aziz Yuhanna (St. Jean) tarafından Smyrna Kilisesi'ne piskopos olarak tayin edilen Polykarpos döneminde dinsel inanışları nedeniyle çok sayıda Hristiyan Roma yönetimi tarafından eziyet görmüş, kovuşturulmuş ve ölümle cezalandırılmıştır [50]. 156 Yılında aynı nedenle Piskopos Polykarpos'un 86 yaşında Smyrna'daki Stadium'da halkın gözü önünde yakılarak öldürülmesi çok büyük bir tepki gördüğünden Roma yönetimi bu tarihten sonra kentteki Hıristiyanları öldürmeye son vermiştir [51].

Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu döneminde, Ephesos limanının zaman içinde erozyon nedeniyle gelen balçıkla dolmasına koşut olarak Helenistik dönemde İzmir Körfezi'nin güney kıyısına taşınan Smyrna'nın sahip olduğu doğal liman olanakları kentin gelişim sürecin-

---

49 Cadoux 2003, s.392-393.

50 Pionios adında bir yazar tarafından kaleme alındığı düşünülen *Polikarpos'un Yaşamı* isimli kitap ile ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bakınız: Cadoux 2003, s.394-400'de 16 no.lu dipnot ve s.401-402'de 18 no.lu dipnot.

51 Cimok 2005, s.57-60

de en önemli etkenlerden biridir. Günümüzün bazı tarihçilerine göre, 600 yıllarından sonra Anadolu'da varlığını sürdürebilen az sayıda kent vardır, bunlar Smyrna (İzmir), Nikaia (İznik), Trabizond (Trabzon) ve Attaleia'dır (Antalya) [52]. Ancak, Smyrna örneğinde bu varsayımı destekleyecek yeterli arkeolojik veriye sahip değiliz. Günümüzün büyük metropolü İzmir'in kalabalık merkezinin yer aldığı Konak İlçesi'nin Helenistik-Roma-Bizans kenti Smyrna'nın üzerine kurulmuş olması ve yoğun yapılaşma nedeniyle, özellikle de Geç Roma / Bizans dönemiyle ilgili yeterli sistematik kazı bugüne dek yapılamamıştır.

Yazılı kaynaklara göre 4.yüzyılda Smyrna'da bir deniz fenerinin inşa edilmiş olması kentin liman işlevinin bir göstergesidir. Aynı dönemde kente bir su sarnıcı da yapılmıştı. Bazı yazıtlar ve mil taşları Arkadius (395-408) döneminde kenti bölgedeki diğer kentlere bağlayan ticaret yollarının onarıldığını göstermektedir. Ayrıca, Basmane Garı'nın yanındaki sur kalıntılarıyla ilişkili olarak yine Arkadius dönemine tarihlenen bir onur yazıtı, 4.yüzyılın sonlarında veya 5.yüzyılın başlarında, ya kentin çevresine yeni bir surun inşa edilmiş olduğunu, ya da eski surun onarıldığını göstermektedir. 6.Yüzyılda Justinianus döneminde şiddetli bir depremle yıkılan kent yeniden inşa edilmişti. Bu veriler Geç Roma döneminde merkezi yönetimin Smyrna kenti ile yakından ilgilendiğini göstermektedir. Bunlara ek olarak dinsel kademelenmede bir piskoposluk merkezi olarak Ephesos'taki başpiskoposa bağlı kente, merkezi yönetimin ilk kez bir başpiskopos ataması, Smyrna'nın Ephesos'un denetiminden kurtulduğunu ve bölgesel kademelenmede bir kademe yükseldiğini göstermektedir. Halen arkeolojik araştırmaların devam ettiği noktasal çalışma yerlerinden biri olan Agora'da ortaya çıkarılan bulgular, dört kenarı *stoa*larla çevrili bu geniş kamusal mekanın 6.yüzyıl boyunca da kullanıldığını göstermektedir (Şekil 2.45). Güneydeki su kaynaklarından kente su getiren su kemerinin 5. veya 6.yüzyılda inşa edilmiş olması Geç Roma döneminde kent nüfusundaki artışın bir kanıtı sayılabilir. Su kaynaklarının çevresinde yer alan villalara ait buluntular da aynı döneme tarihlenmektedir [53].

---

52 Potter 2011, s.254.

53 Foss 1977, s.481-482.

Smyrna'nın Geç Roma dönemindeki güncel yaşamıyla ilgili veriler oldukça sınırlıdır. Roma döneminde, 2.yüzyılda kentin imarına katkıda bulunan varlıklı Yahudi cemaatinin bu dönemde de varlığını sürdürdüğünü gösteren bulgular bunlardan biridir. Smyrna'da ortaya çıkarılan 4. veya 5.yüzyıla tarihlenen bazı yazıtlar kentte bir Yahudi cemaatinin ve onların ibadet yeri olan sinagogun varlığına işaret etmekteyse de bu yapının yeri saptanamamıştır [54].

Araplar Anadolu'ya her yıl düzenledikleri akınlar sırasında iki kez, 654 ve 672 yıllarında Smyrna'yı kuşattılar. Basmane Garı yakınında bulunan ve Heraklius (610-641) dönemine tarihlenen bir yazıttan da anlaşıldığına göre, kentin mevcut surları onarılmış ve iyi durumda olduğundan, kente önemli bir zarar veremediler, durum Ephesos ve Sardis'teki Pers yıkımı gibi olmadı. İki yüzyıl sonra kentin surlarının yenilendiğini gösteren bulgular vardır. Örneğin 856/857 yılına tarihlenen bir yazıtta bir kulenin tamamlanması kutlanmaktadır [55] (Şekil 4.6). Yapılış tarihleri kesin olarak bilinemese de, 9.yüzyılda inşa edilen kent surlarının içinde kalan alanda 4 kilisenin yerleri saptanmıştır [56] (Şekil 4.7).

Bizans döneminin sonunda Smyrna'nın biri Pagos Tepesi üzerindeki Kale (Kadifekale), diğeri limanın kuzeyindeki Liman Kalesi (Neokastron / Yeni Kale) olmak üzere iki kalesi vardı. Arkeolojik bulgular Kadifekale'yi çevreleyen son Geç Bizans dönemi surlarının 1222-1317 tarihlerinde inşa edildiğini, surların içindeki alanda batıda küçük bir İç Kale'nin, bir sarnıç, bir şapel ve dört kapının yer aldığını göstermektedir (Şekil 4.8). Yaklaşık 10 hektarlık bir alan kaplayan Kale'de Geç Bizans döneminde olasılıkla birkaç mahalle yer almaktaydı. Mimari nitelikleri, bir savaş tehlikesi durumunda kalenin kent halkı için bir koruma kalesi işlevi görebileceğini göstermektedir. 14.Yüzyılda limanın girişinde inşa edilen Liman Kalesi ise, kapladığı alan 1 hektardan daha küçük, savunma amacıyla inşa edilmiş olan bir kaledir ve küçük bir iç kalesi vardır (Şekil 4.9). Limanın zaman içinde dolması nedeniyle, İzmir'in 19.yüzyıl ortalarında çizilen bir haritasında Liman Kalesi'nin kıyıdan 100-150 metre kadar içerde kaldığı ve işlevini yitirdiğinden bulunduğu yerin

---

54 Ovadiah 1978, Cilt II, s.858-859.

55 Foss 1977, s.482.

56 Müller-Wiener 1962, s.682de Şekil 1.

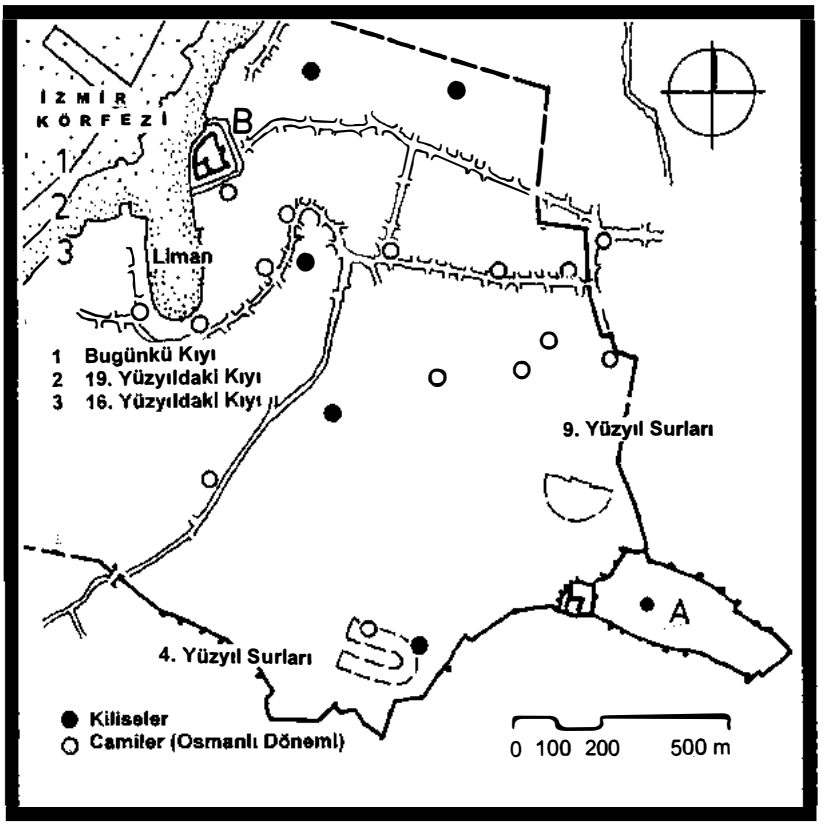

Şekil 4.7. Bizans döneminin sonlarında Smyrna / İzmir kentinin iki kalesi: A. Pagos / Kadifekale, B. Neocastron (Yeni Kale) / Liman Kalesi / Aşağı Kale

Kaynak: W. MÜLLER-WİENER (1962), Die Stadtbefestigungen von İzmir, Sığacık, und Çandarlı, Bemerkungen zur Mittelalterlichen Topographie des Nördlichen Jonien, *İstanbuler Mitteilungen* 12, s.68'de Şekil 1'den çizildi.

konut alanı olarak kullanıldığı görülmektedir [57] (Şekil 4.10). Bu kanıtlar Smyrna'da 9.yüzyıl sonrasında kent yaşamının önemli bir kesintiye uğramadığını, kentin zengin bir ticaret kenti ve bir *metropolis* olarak varlığını sürdürdüğünü, Türklerin egemenliği altına girdiği tarihlerde de Ege Bölgesi'nin en önemli kenti olduğunu göstermektedir [58].

57 Storari'nin 1857 tarihli İzmir haritasında Liman Kalesi'nin yeri gösterilmiştir.

58 Foss 1977, s.482.

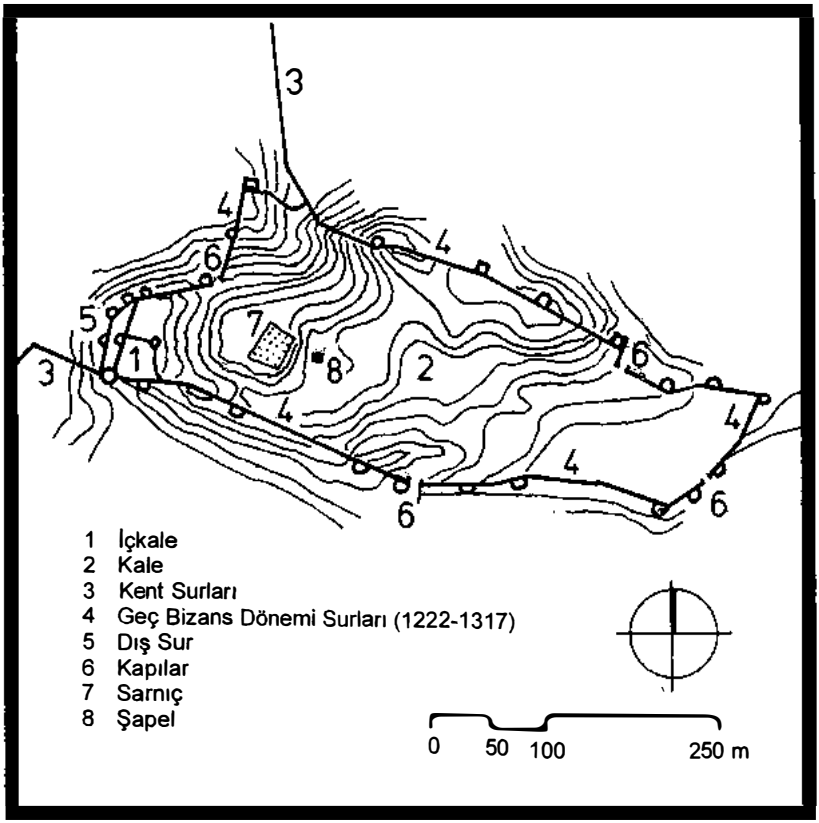

Şekil 4.8. Geç Bizans döneminde Pagos / Kadifekale'nin planı (1222-1317)
Kaynak: BOAZ Eski Eserler Koruma ve Mimarlık (2009), Kadifekale Sur Duvarları Restorasyon Projesi (W. Müller-Wiener'den geliştirilen Harita).

İmparator Constantinos Porphyrogenitus tarafından 10.yüzyılda derlenen listede 3.sırada yer alan Sardis, Erken Demir Çağı'nda Batı Anadolu'da kurulan zengin Lydia Krallığı'nın başkentiydi ve İÖ 7.yüzyılda 125 hektarlık yerleşim alanıyla Batı Anadolu'nun en büyük kentlerinden biriydi [59]. Perslerin Anadolu'ya egemen oldukları İÖ 6.yüzyılın ortalarından sonraki yaklaşık 200 yıl boyunca onların Anadolu'daki bölgesel başkenti ve satraplık merkezlerinden biri olarak işlev gördü.

59 Greenwalt 2002, s.228.

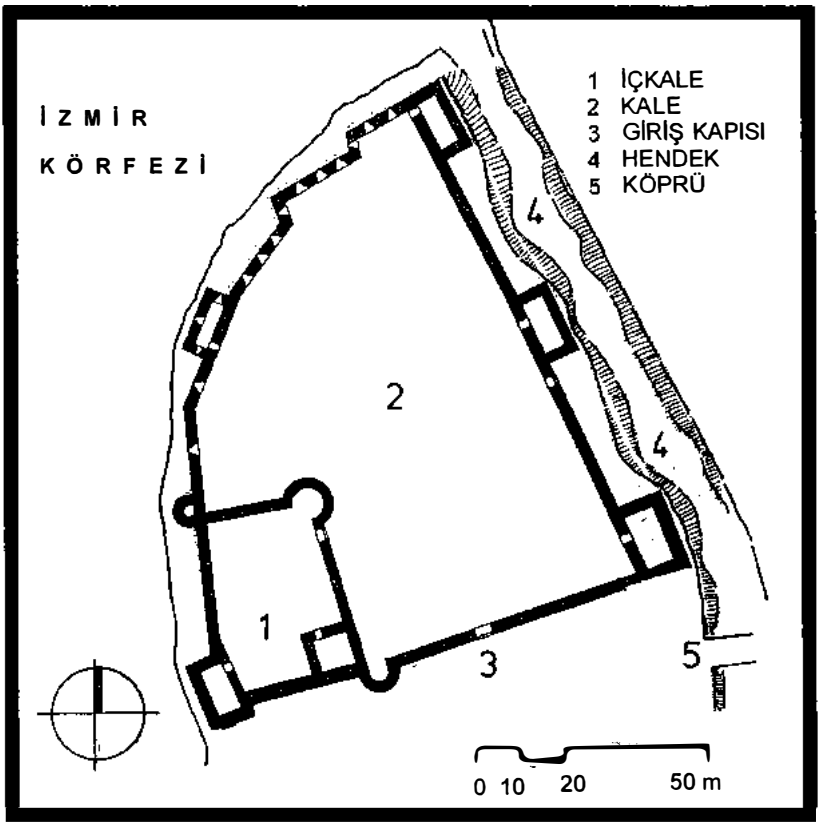

Şekil 4.9. Symrna'da (İzmir) Geç Bizans döneminde inşa edilen Neocastron (Yeni Kale / Liman Kalesi / Aşağı Kale)

Kaynak: W. MÜLLER-WİENER (1962), Die Stadtbefestigungen von İzmir, Sığacık, und Çandarlı, Bemerkungen zur Mittelalterlichen Topographie des Nördlichen Jonien, *İstanbuler Mitteilungen* 12, s.93'de Şekil 3'den çizildi.

İÖ 5.yüzyılda uzunluğu yaklaşık 2500 kilometre olan ünlü Kral Yolu Sardis'ten başlayıp Pers İmparatorluğu'nun doğudaki başkenti Susa'ya kadar uzanıyordu [60]. Bölgelerarası ticaretin yanı sıra, kentin o dönemdeki zenginliğinin temel kaynaklarından biri, batısından geçen Paktolos ırmağından elde edilen altın tozuydu (*electrum*) ve dünyanın ilk parası Sardis'teki döküm ustaları tarafından bu madenden basılmıştı.

60 Aktüre 2003, s.181'de Şekil 59.

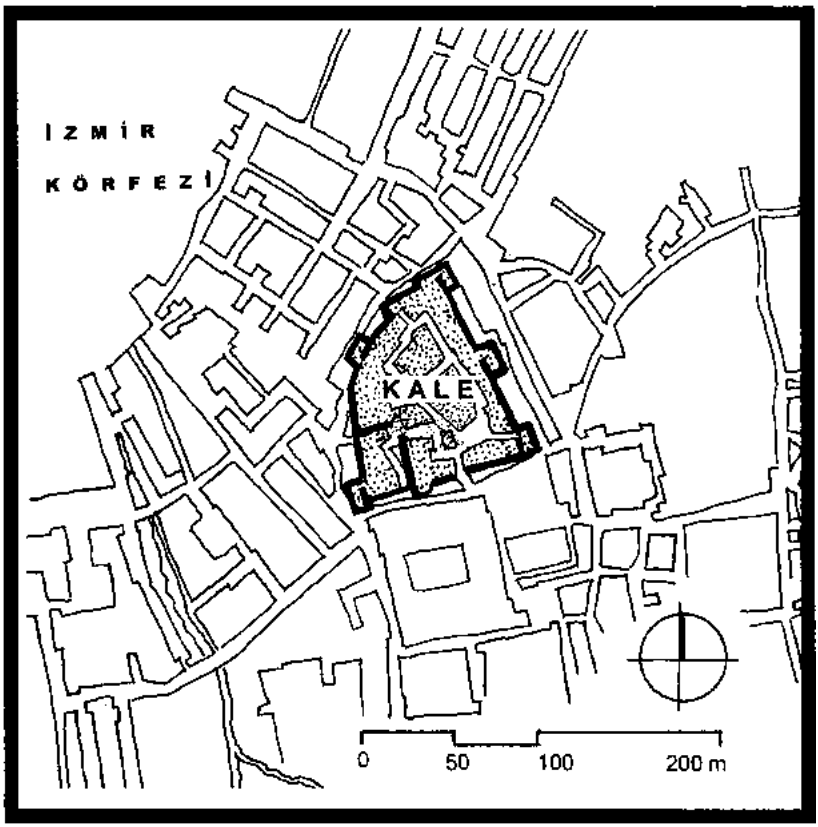

Şekil 4.10. 19.Yüzyılda İzmir kentinin limanı dolduğu için Liman Kalesi /Aşağı Kale 100 metre kadar kıyıdan içerde kalmıştı.

Kaynak: W. MÜLLER-WİENER (1962), Die Stadtbefestigungen von İzmir, Sığacık, und Çandarlı, Bemerkungen zur Mittelalterlichen Topographie des Nördlichen Jonien, *İstanbuler Mitteilungen* 12, s.91'de Şekil 2'den çizildi.

Kentin bir diğer zenginliği de güney kenarında kurulduğu büyük, verimli Hermos (Gediz) ovasında yetişen ürünlerin toplandığı ve dağıtıldığı önemli bir merkez, pazaryeri olmasıydı. Zaman içinde altın madeni tükenip, ekonomisi bütünüyle tarıma dayalı bir kent olarak Sardis,

Roma İmparatorluğu döneminde de varlığını sürdürmüştür [61]. Kıyıdan 100 kilometre kadar içerde kurulmuş olan kentin limanı Lydia-Pers döneminden beri Smyrna'dır (İzmir).

İS Erken 1.yüzyılda Sardis'i *polis* olarak yeniden kuran Roma İmparatoru Tiberius'tur (İS 14-37). İS 17 yılındaki büyük depremde hasar gören kent yine bu imparatordan yardım almış, ancak onarım uzun bir zamana yayılmıştır. Bu süreçte *acropolis*in bulunduğu tepenin kuzey yamacında Helenistik dönemde inşa edilen Tiyatro 12.000-15.000 kişilik bir Roma tiyatrosu olarak yenilenirken aynı yerde iki önemli kamu yapısı daha inşa edilmiştir. Bunlar Stadium ve geniş bir teras üzerindeki Büyük Tapınak'tır. Tapınağın inşaatına İS 1.yüzyıl ortalarında başlanmış, İS 2.yüzyılda da devam edilmiştir. Aynı dönemde Tiyatro'nun ve Stadium'un inşaatları da devam etmekteydi. Roma döneminin Sardis'i bu üçlü yapı grubunun kuzeyindeki düzlük alanda, İS 1.yüzyıl ortalarında uygulanmaya başlanan bir ızgara plana göre kurulmuştur. Bu alandan doğu-batı doğrultusunda geçen (*decumanus*) ve Kral Yolu'nun bir parçası olan bölgesel ulaşım aksının iki ucunda yer alan doğudaki ve batıdaki hamam kompleksleri arasındaki uzaklık yaklaşık 1400 metredir [62] (Şekil 4.11).

Roma İmparatorluğu döneminde diğer kentlerde olduğu gibi Sardis'te de, hem yerel varlıklı seçkinler, hem de devlet eliyle önemli kamu yatırımlarının yapılmış olduğu, kentin görkemli Tiyatro-Stadium ikilisinden anlaşılmaktadır. Sardis'te İS 2.yüzyılda birbiriyle bütünleşik olarak, doğu-batı aksı üzerinde yan yana inşa edilen bu anıtsal yapı bütününün Anadolu'da örneği azdır [63]. Toplanma ve gösteri mekanı olarak Tiyatro-Stadium ikilisi görsel ve işlevsel açıdan önemli bir çekim odağı yarattığı gibi, Sardis'e Roma kenti kimliği kazandıran en önemli kent öğesidir.

---

61 Anadolu'da pazar ekonomisine geçiş sürecinde Sardis'in sahip olduğu özel konum için bakınız: Aktüre 2003, s.169-191.

62 Rautman 2011, s.5 ve s.7-8.

63 Bütünleşik Tiyatro-Stadium ikilisinin Anadolu'da üç örneği vardır. Sardis dışındaki ikinci örnek Aizanoi kentindedir, İS 2.yüzyılda ve kuzey-güney aksında inşa edilmiştir. Üçüncü örnek Pessinus'tur ve Sardis'e çok benzemektedir, tek farkla ki, orada Tiyatro, *Stadium*'un kuzeyinde yer almaktadır (Bakınız: Saltuk 1995, s.132'de Levha 41, s.141'de Levha 50, s.142'de Levha 51; İlhan 1996, s.62-64 ve s.137-147'de Resim 69-79).

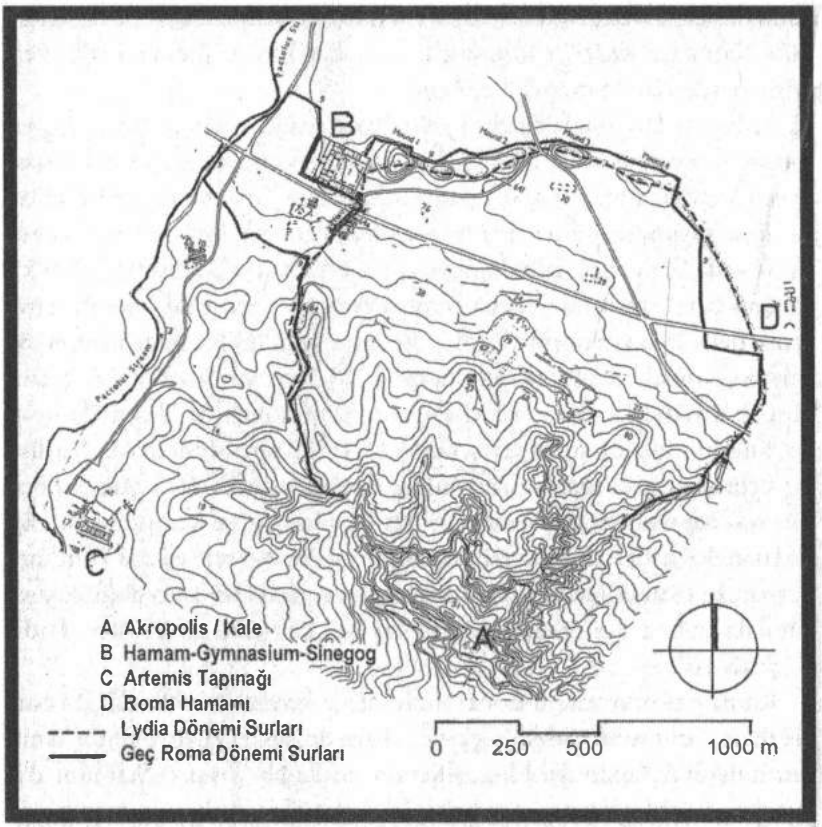

Şekil 4.11. Geç Roma döneminde Sardis kentinin yerleşim planı ve Lydia dönemi surlarına eklenen yeni surlar

Kaynak: M. RAUTMAN (2011), Sardis in Late Antiquity, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.3'de Şekil 1'den çizildi.

Tepe noktasında *acropolis*in yer aldığı güneydeki Tmolos Dağı, Sardis kenti için doğal bir koruma duvarı oluştururken, son dönemde yapılan araştırmalar, arkaik dönemde inşa edilen kuzey ve doğu surlarının Geç Roma dönemine kadar yaklaşık 1000 yıl kesintisiz olarak kullanıldığını göstermiştir [64]. İS geç 3.yüzyılda İmparator Diocletianus

64 Greenwalt 2002, s.228; Aktüre 2003, s.171'de Şekil 56.

(284-305) tarafından yeni kurulan Lydia Eyaleti'nin yönetim merkezi olduğunda, Hermos (Gediz) vadisine ve dağlık kesime dağılmış 20 kadar kent Sardis'ten yönetildi. Kısa süre içinde ordunun gereksinimini karşılamak için kente bir silah fabrikası kuruldu. Bu dönemde kentin merkezinin neresi olduğu bilinmese de, Roma dönemi surlarının arkaik dönemde inşa edilen kerpiç duvarları izlediği kesindir. Roma dönemi surlarının çevrelediği alanın yaklaşık 130 hektar olduğu, nüfusunun ise 50.000-100.000 kişi kadar olabileceği hesaplanmıştır. Geç dönemde inşa edilen surlar ise farklı bir güzergah izlemektedir ve 3.yüzyıl ortalarına veya geç 4.yüzyıla tarihlenmektedir. Batıdaki genişleme ise erken 5.yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır [65] (Şekil 4.11).

Geç Roma döneminde Sardis, önemli bir felsefe okulunun yer aldığı, dinsel ve askeri merkez olarak zenginleşmiş ve nüfus kazanmıştı. Batı Anadolu'da merkezi yönetim tarafından 4.yüzyıl başlarında, Diocletianus döneminde kurulan tek silah fabrikasının Sardis'te olması, kente verilen askeri önemin göstergesi sayılabilir. Geç Roma döneminde kentin 3.yüzyılın ikinci yarısındaki Gotların saldırılarından sonra inşa edilen batı surlarının dışına çıktığı ve Paktolos ırmağının iki kıyısına kadar genişlediği, burada inşa edilen bazilika tipi büyük bir kilisenin ve büyük bir villanın kalıntılardan anlaşılmaktadır (Şekil 4.11).

Geç Roma döneminde Sardis'in kamusal yapıları, Hermos (Gediz) ovasının kenarından geçen bölgesel yolun güneyindeki düzlükte yer almaktadır. Kentin kuzeyinde yer alan bu alanın batı ucunda, 3.yüzyıl surlarının dışında kalan büyük Hamam-Palaestra-Bazilika yapı kompleksinde zaman içinde önemli değişiklikler yapılmış, güneyinde yer alan bölüm bazilika tipinde büyük ve süslü bir sinagoga dönüştürülmüş, anıtsal giriş kapısı ve hamamlar ise iki kez onarılmıştır. Yapının güney cephesine, olasılıkla 4.yüzyılın sonlarında, bir sıra dükkan eklenmiştir (Şekil 4.12). Dükkanların üzerinde yer aldığı yolun diğer tarafında 4.yüzyıldan sonra gelişen, zenginlerin oturduğu bir mahallenin yer aldığı arkeolojik bulgulardan anlaşılmaktadır [66].

---

65 Rautman 2011, s.8-11.

66 Foss 1977, s.476.

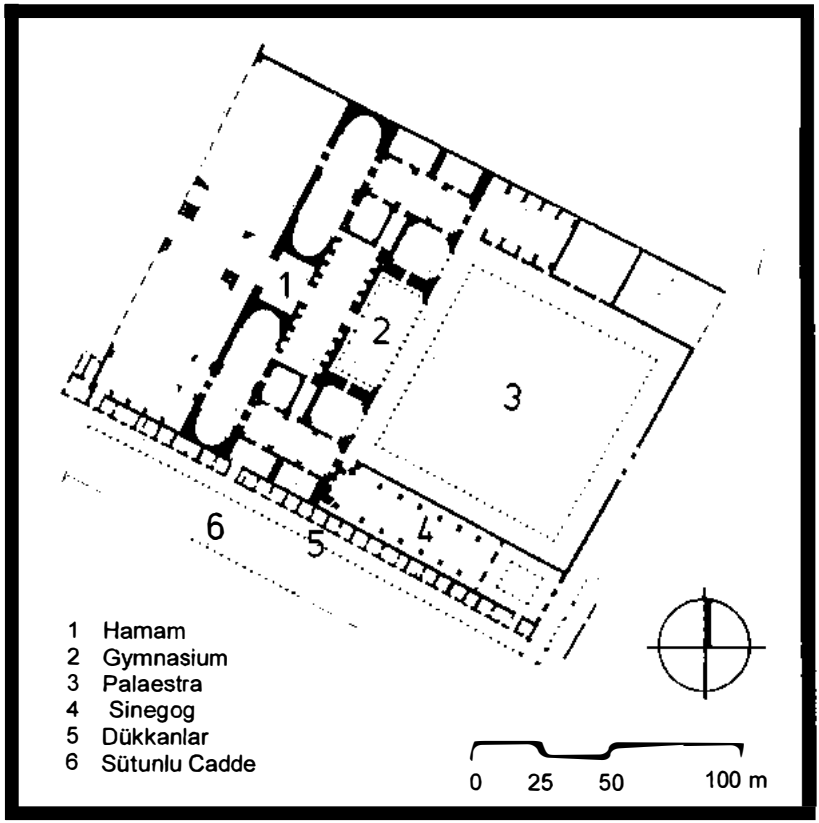

Şekil 4.12. Geç Roma döneminde Sardis'teki Hamam-Gymnasium-Palaestra-Sinagog kompleksi ve dükkanlar

Kaynak: A. OVADIAH (1978), Ancient Synagogues in Asia Minor, *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt III, Levha 274'de Şekil 6'dan çizildi.

Hamam-Palaestra-Bazilika yapı kompleksinin güneyinden geçen 20 metre genişliğindeki Mermerli Yol 400 yıllarında yeniden inşa edilmişti, dükkanlar da bu tarihlerde eklenmiş olmalıdır. Yapılan araştırmalar bu 20 bağımsız dükkanda çok çeşitli malların ve hizmetlerin yer aldığını göstermektedir. Bu dükkanlarda çeşitli yiyecekler hazırlanıp satılıyor, kumaşlar boyanıyor, cam ve metal işleri yapılıyordu. Dükkanların sıra-

landığı bu sütunlu cadde, kentin tören ve ticaret yoluydu, kentin batı kapısı da buradaydı. Bu yolu dik olarak kesen kuzey-güney yönündeki sütunlu cadde (*cardo*) ise 400 yılından 6.yüzyıla kadar süren uzun bir dönemde inşa edilmiştir [67].

Geç Roma döneminde Sardis'in en görkemli kent öğesi olan Hamam-Palaestra-Bazilika yapı kompleksinin tamamlanması da çok uzun bir zamana yayılmış ve dört aşamada gerçekleşmiştir. İki hamam, büyük bir *palaestra* ve büyük bir bazilikadan oluşan dev yapının ilk bölümünün inşaatına İS 17 yılındaki büyük depremden sonra başlanmış, büyük paralar harcanmış, sonunda fonlar tükenmişti. Bu noktada yapının tamamlanması işinin kentteki Yahudi cemaatine devredildiği, ya da satıldığı, onların da ticaret bazilikası olarak başlayan, İS 160 yıllarında mahkeme binası olarak kullanılan yapıyı, ekseninin yönünü değiştirerek sinagoga dönüştürdükleri varsayılmaktadır. Yapının bu üçüncü etabı 3.yüzyıla tarihlenmektedir. 4.Etapta ise yapının içinde bazı düzenlemeler yapılmıştır[68]. Büyüklüğü açısından Sardis'teki sinagog, kentte yaşayan Yahudilerin Roma döneminde oldukça varlıklı bir cemaat olduğunu göstermektedir. Sinagog, kentin merkezi ile bütünleşmişti ve büyük bir yapı kompleksinin parçasıydı. İnce uzun bazilika formundaki yapının ana ekseni doğu-batı yönündedir, doğu ucunda üç giriş kapısı yer almaktadır. Bulunan çok sayıdaki İbranice ve Yunanca yazıtlar yapının Yahudi sinagogu olduğunu kanıtlamıştır [69].

Anadolu'da kent surlarının inşa edildiği iki dönemden birincisi 400 yılları, ikincisi ise 600 yıllarından sonradır. Sardis kenti, Aphrodisias, Anemourium, Smyrna, Sagalassos, Phrygia'daki Hierapolis, Lycus kıyısındaki Laodikeia, Tlos, Blaundos, Lmyra, Amorion ve Anazarbus gibi birinci gruba giren kentlerden biridir [70]. 400 Yıllarında kentin batıdaki ikinci suru inşa edilirken burada bulunan büyük yapı kompleksi yeni surun içine alınmıştır [71] (Şekil 4.11). Kazılar sırasında bulunan çok

---

67 Rautman 2011, s.11-12 ve s.21-22.
68 Ovadiah 1978, Cilt II, s.861-863
69 Ovadiah 1978, Cilt III, Levha 274'de Şekil 6, 7, 8.
70 Potter 2011, s.251.
71 Rautman 2011, s.3'de Şekil 1.

sayıdaki bakır bozuk para Sardis'teki küçük ölçekli ticaretin varlığına işaret ettiği gibi, sinagogun bitişiğindeki dükkanların bu paraların en son basıldığı tarih olan 616 yılına kadar kullanıldığını göstermektedir.

Ephesos gibi Sardis'in de zenginliği erken 7.yüzyıla kadar devam etmiştir. Kent 616 yılında Perslerin saldırılarına hedef olduğunda geniş kapsamlı bir yıkım yaşamıştı. 4.Yüzyıldan sonra kentin varlıklı kesiminin oturduğu batıdaki mahalleler harabeye döndü, yaşam sona erdi, bir daha da onarılmadı ve kimse orada oturmadı. İmparator II.Constans döneminde, 660 yıllarında bölgesel karayolu onarılırken inşaatta çalışan işçiler eski *gymnasium*un içine kendi şantiyelerini kurdular, ayrıca yapının mermer süslemeleri yerlerinden sökülüp öğütüldü ve yol inşaatında malzeme olarak kullanıldı. Yapılan araştırmalarda bu yolun eski Sütunlu Cadde üzerine inşa edildiği, yolun iki yanındaki dükkanların ve *gymnasium*un onarımı için hiçbir gayret gösterilmediği saptanmıştır. Yolun yapımı ile *acropolis*teki etrafı surlarla çevrili Kale'nin inşa edilmesi aynı yıllara tarihlenmektedir. Kale, içine bir yerleşmenin kurulabilmesi için uygun büyüklükte olduğundan 7.yüzyıl ve sonrasında burası bir yerleşim yeri (*castron*) oldu.

Diğer kentlerde olduğu gibi Sardis'te de Pers istilasından sonra gelen Arap akınları çok yıkıcı olmuştur. Bu tarihten sonra kentin adı yazılı kaynaklarda pek geçmezken, 9.yüzyıla kadar arkeolojik bulgular da oldukça azdır. Buna karşın, *acropolis*teki Kale'nin içinde 10. ve 11.yüzyıllarda yoğun bir yapılaşma olduğu görülmektedir. Kale, su deposu, kilisesi, mezarlığı ve bazı küçük işlikleri olan kendine yeterli kale-kent (*castron*) idi [72]. Kale'nin bulunduğu tepenin Hermos (Gediz) ovasına bakan yamacında, eski kentin harabeleri arasında dağınık, köy tipi yerleşmeler vardı. Bu köy tipi yerleşmelerden biri Paktolos kıyısında, 6.yüzyılda inşa edilen büyük kilisenin çevresinde, ikincisi eski Artemis Tapınağı'na giden yolun üzerinde, üçüncüsü ise eski Roma kentinin doğu ucundaki Roma Hamamı'nın çevresinde yer almaktaydı. Kentin güneybatısında, Paktolos kıyısında yer alan Artemis Tapınağı Geç Roma döneminde terkedildikten sonra yeni inşaatlar için taş ocağı olarak kullanılmıştır. Tapınağın bitişiğine inşa edilen küçük bir kilise

---

72 Foss 1976, s.70-71.

ve bir sarnıç ile onların çevresinde yer alan konutlar, bu alanın kentin bir dış mahallesi olarak 9.yüzyıl sonlarından 1400 yıllarına kadar işlev gördüğünü göstermektedir [73]. Bu dönemde kentte inşa edilen en dikkate değer yapı, *gymnasium*un harabeleri içine inşa edilen, sırlı çanak çömlek de üretilen tuğla fırınıdır. Üretimde kullanılan toprak burada depolanmaktaydı. Eski mermer süslemeler de toz haline getirildiklerinde yine burada toplanıyordu. Doğuda, Roma Hamamı çevresindeki yerleşmede de üretim yapılmaktaydı [74].

Sonuçta Sardis 7.yüzyılda ortaya çıkan mekansal dönüşüm sürecinde Batı Anadolu'da en fazla zarar gören kentlerden biri olmuş, arkaik dönemden beri, yaklaşık 1400 yıldır varlığını ve kültürünü sürdürmekte olan zengin ve kalabalık kentten geriye 7.yüzyılda onarılarak genişletilen bir Kale (*castron*) ve düzlükten geçen karayolu ile, Hermos'un (Gediz) verimli tarım toprakları üzerinde kurulan birkaç dağınık köy yerleşmesi kalmıştır. Bazı yazarlar bu durumu kentin 6.yüzyıl ve sonrasında merkezi yönetimle arasında ortaya çıkan görüş ayrılığına, bunun sonucunda da politik ve ekonomik açıdan dışlanmasına bağlamaktadırlar [75]. Kuşkusuz kentin dağılma süreci tek nedenle açıklanamayacak kadar karmaşıktır, bundan sonraki altbölümde ele alınacak olan Anadolu'da 7.yüzyıldan sonra ortaya çıkan toprak- insan ilişkilerindeki değişim süreci bu karmaşık olguya ışık tutacaktır.

Listenin beşinci sırasında yer alan Miletos da, Sardis gibi, Geç Roma / Erken Bizans döneminde geniş kapsamlı bir mekansal dönüşüm sürecine girmiştir. Arkaik dönemde çevresi surlarla çevrili, yaklaşık 120 hektarlık bir yerleşim alanına sahip olan Miletos, o dönemde Batı Anadolu'nun en büyük ve görkemli kentlerinden biriydi. Maiandros (Büyük Menderes) ırmağının getirdiği alüvyonla dolarak sonradan Bafa Gölü'ne dönüşen Latmos Körfezi'nin girişinde yer alan kent (Şekil 1.16), sahip olduğu iki doğal liman ile önemli bir ticaret ve kültür merkeziydi [76]. Yerleşim alanı güneybatıdaki Kalabaktepe'den kuzeydoğudaki Hu-

---

73 Foss 1976, s.72.

74 Foss 1977, s.476-477; Foss 1976, s.75-76.

75 Rautman 2011, s.26.

76 Miletos kentinin arkaik ve klasik dönemdeki bölgesel önemi ve mekansal gelişimi için bakınız: Aktüre 2003, s.226-244.

meitepe'ye kadar uzanıyordu ve kentin merkezi Aslanlar Limanı'nın güneyinde, Kuzey Agora, Delphinion kutsal alanı ve *prytaneion* kamu yapısının bulunduğu yerdi [77]. Arkeolojik bulgulardan, Roma dönemine kadar aradan geçen yaklaşık 600 yıl boyunca, merkezin aynı yerde, yeni yapılar eklenerek varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır [78] (Şekil 1.14 ve Şekil 1.15). Güçlü komşusu Lydia Krallığı'ndan gelecek saldırıları önlemek amacıyla, İÖ 7.yüzyılda kentin güney surları inşa edilmişti, 6.yüzyıl sonlarına doğru da bu surlar uzatılarak, kentin yerleştiği yarımadanın tüm çevresi surlarla çevrildi [79]. İÖ 7.yüzyılda seramik çanak çömlek üretimi ve dokumacılık kentin yaşamında önemli bir yer tutmuş olsa da, tarım, özellikle de zeytincilik ve zeytinyağı ticareti İÖ 600 yıllarında kent ekonomisinin temel kaynağıydı [80]. Bu dönemde ekonomik ve kültürel açıdan Miletos hem Batı Anadolu'nun hem de bütün Ege dünyasının en zengin kentlerinden biriydi. Bu zenginlik kentin arkaik dönem boyunca denizlere egemen olmasından ve kolonileşme sürecinde sağladığı başarıdan kaynaklanıyordu. İÖ 750-550 Yılları arasında Ege'deki anakentlerin önderliğinde kurulan 140 kadar koloninin yarısı Miletosluların girişimiydi [81] (Şekil 1.3). Kentin ekonomik zenginliği onu İÖ 5.yüzyıl sonlarında Ege'yi egemenliği altına alma sürecinde Perslerin hedefi haline getirdi. İÖ 495 yılında Persler tarafından yakılıp yıkılan Miletos'ta dönemin ünlü tarihçisi Herodotos'a göre artık Miletoslu kalmamıştı [82]. İÖ 479-450 yılları arasında Miletoslu mimar Hippodamos tarafından tasarlandığı varsayılan ızgara plana göre yeniden inşa edilirken [83], kentin yerleşim alanı küçültülmüş, 90 hektara indirilmiştir [84] (Şekil 1.14). Bu planın kent morfolojisi açısından en önemli özelliği ise Roma döneminde de, İS 3.yüzyıla kadar, değiştirilmeden

---

77 Gorman 2001, Harita 5.

78 Aktüre 2003, s.227'de 282 no.lu dipnot.

79 Gorman 2001, s.166.

80 Greaves 2003, s.127-128.

81 Gorman 2001, s.64'de 43 no.lu dipnotta Miletoslular tarafından kurulan koloni sayısı 70 olarak verilmektedir.

82 Herodotos, *Herodot Tarihi*, 6.Kitap, 7-22. bölümler (Herodotos 1991, s.286-290).

83 Akarca 1987, s.37.

84 Aktüre 2003, s.238'de Şekil 74.

uygulanmış olması ve kentin yerleşim dokusunda, en azından kamusal mekanlarda sürekliliğin sağlanmasıdır [85].

Miletos'taki kamu yapılarının çoğunluğu Helenistik dönemde inşa edilmiş, bu yapıların bir bölümü Erken Roma İmparatorluğu döneminde büyütülmüş, önemli eklemeler yapılmıştır. Örneğin, bugün Anadolu'da Yunan-Roma döneminde inşa edilen en büyük tiyatrolardan biri olan ve güneybatıdaki Tiyatro Limanı'na bakan Miletos Tiyatrosu 4 etapta inşa edilmiştir. İlk yapı İÖ 4.yüzyılda, ikinci yapı Helenistik dönemde aynı yerde inşa edilmişti ve 5300 kişilik oturma yeri olan küçük bir yapıydı. Roma döneminde inşa edilen bugünkü 15.000 kişilik Miletos Tiyatrosu'nun cephesi ise 140 metredir ve üst galeriler eklenerek bu büyüklüğe ulaşmıştır [86]. Aynı konuda diğer bir örnek de kentin baş tanrısı olan Apollon Delphinios'a adanmış bir tapınak olan Delphinion'dur. Arkaik dönemde kentin dinsel merkezi olan Delphinion'un sadece *temenos*u (tapınak duvarı) vardı. Helenistik dönemde yapı yeniden inşa edildi ve üç tarafına *stoa*lar eklendi, 50 x 60 metre boyutlarındaki yapıya Roma döneminde de bazı eklemeler yapıldı. Tapınağın güneyinde yer alan Capito Hamamları İS 1.yüzyıl ortalarında İmparator Claudius (İS 41-54) döneminde, ızgara plana uygun olarak inşa edilmiştir. Kuzeyde, limanın doğusundaki hamam da İS 1.yüzyıl sonlarında inşa edilmiş bir yapıdır ve ızgara planın iki yapı adasını (*insulae*) kaplamaktadır. Bir Helenistik dönem yapısı olan ve Roma döneminde elden geçirilen 164 x 196 metre boyutlarındaki Güney Agora'nın batısında, İmparator Marcus Aurelius (161-180) döneminde, İS 2.yüzyılın ikinci yarısında yapımına başlanan bir yapı kompleksi olan Faustina Hamamları (Hamam-Bazilika-Palaestra kompleksi) ise, Miletos'ta İÖ 5.yüzyıla tarihlenen ızgara plana uymayan ilk uygulama sayılabilir [87] (Şekil 1.15).

Maiandros (Büyük Menderes) deltası alüvyonla dolduğundan antik dönemin önemli bir liman kenti olan Miletos, Geç Roma / Erken Bizans döneminde eski önemini yitirmiş, olasılıkla nüfus kaybetmiş olsa da, arkeolojik bulgular kentte bu dönemde bazı önemli inşaatların

---

85 Gorman 2001, s.212.

86 Akurgal 1978, s.207-209.

87 Akurgal 1978, s.214-215'de Şekil 78.

yapıldığını göstermektedir. Gotların saldırısına karşı 263 yılında kente devşirme malzemeden (*spolia*) yeni bir sur inşa edilmiş, özellikle mezar anıtları bu amaçla kullanılmıştır. Bu tehlike atlatılıp Diocletianus ve dörtlü yönetim döneminde (284-305) düzen yeniden kurulduğunda Miletos'ta bir canlanma olmuş, kentin merkezindeki meydana, yönetim yapısı olarak büyük bir bazilika ve anıtsal kapı (*propylon*) inşa edilmiş, ayrıca Güney Agora, Tiyatro ve Stadium da bu dönemde onarılmıştır. Yine 4.yüzyılda Maiandros (Büyük Menderes) deltasının aşağı bölümü temizlenmiş, büyük Faustina Hamamları onarılarak yenilenmişti. Buna karşın, kentin kuzeyinde, ticaret ve kamusal yaşamda bir gerileme oldu ve bu süreç Geç Roma döneminin sonuna kadar devam etti [88]. Arkeolojik bulgular 3.yüzyılda kentin yerleştiği yarımadanın tamamının bir surla çevrili olduğunu gösterse de, bu dönemde kentin kuzeydoğusundaki Humeitepe'de kimse oturmuyordu [89].

Arkeolojik bulguların işaret ettiği önemli bir nokta da, Miletos'ta 5. ve 6.yüzyıllarda kentin çevresindeki köylerin alan olarak büyüdükleri, sayılarının arttığı ve kırsal kiliselerin sayısının kenttekilerden fazla olduğudur [90]. Bütün bu göstergeler kırsal yaşamın zenginleştiğine, kırda kapital birikiminin arttığına, ekonominin kırsallaştığına işaret etmektedir.

Bu göstergelere karşın kabul edilen görüş Justinianus döneminin Miletos'ta zengin bir dönem olduğu, kentin küçülmediği ve imar faaliyetlerinin devam ettiğidir. Bu dönemde kentteki imar faaliyetlerinin doruk noktasına ulaşmasını sağlayan etmen, imparatorluk sarayında yapı eğitimi görmüş, yazar ve hatip Hesychius İllustris'in Miletos'ta olmasıdır. Uzun süre başkentte devlet hizmetinde bulunmuş olan bu Miletoslu, kentteki hamamları onarmış, Maiandros ırmağının yatağını düzenlemiş, büyük bir kilise inşa etmiş, Agora'nın anıtsal kapısını onarmış ve kente imparatorun heykelini taşıyan bir sütun dikmişti. İllustris'in yaptığı işlerle ilgili çok sayıda yazıttan anlaşılmıştır ki, onun Miletos'ta yaptığı işler o dönemde eşi görülmemiş ölçekte büyük bir imar sürecidir. 602 Yılında imparatorluk zor bir dönem yaşarken kentteki bir

---

88 Foss 1977, s.477.

89 Niewöhner 2011, s.108.

90 Niewöhner 2011, s.109.

kilisenin dekore edilmesi, bu grupta yer alan kentler arasında yapılan en son imar faaliyeti sayılmaktadır. Yazılı belgeler ve arkeolojik bulgular bölgesel bir kent olan Miletos'un Geç Roma döneminde kendi kaynaklarıyla eski yapılarını onardığını, hatta kente yeni yapılar da eklendiğini göstermektedir. Yapım sürecinde, kuzey ve batı mahallelerindeki yeni inşaatlar eski yol güzergahlarını işgal etmiş, sütunlu geçişler yıkılmış, açık alanlar yapılarla dolmuştu ve yapıların inşaat kalitesi de düşük düzeydeydi. 4.Yüzyıldan sonra ızgara plan uygulaması tümden kaldırıldığından, kentin görünüşündeki eski düzen bozulmuş, buna karşın yeni anıtsal yapılar yükselmiş, görece zenginliği yansıtan eski yapılarda yenilemeler yapılmış, bu süreç 7.yüzyılın başlarına kadar sürmüştü. Bu dönemden sonraki kayıtlar çok sınırlı olduğundan, büyük ölçekteki mekansal dönüşümün zamanlamasını kesin olarak söylemek olası değildir. Kesin olan tek şey, 7.yüzyıldan sonra Miletos'ta inşa edilen tek anıtsal yapının yeni surlar olduğudur. Bu surlar alan olarak eski kentin ancak dörtte birini çevrelemektedir (Şekil 4.13). Surların içinde kalan alanda Faustina Hamamları, sonradan bir kaleye dönüştürülen Tiyatro (Şekil 4.14), bir kule ile güçlendirilmiş pazar kapısı, Güney Agora'nın duvarları ve başka binalar yer almaktadır[91], liman anıtı ve sinagog ise kuzey surlarının hemen dışında kalmıştır. Aslanlar Limanı'nın kıyısında 3.yüzyılda inşa edildiği düşünülen bu sinagog yapısının, Poseidon sunağının yıkılmasından sonra onun yerine inşa edildiği düşünülmektedir (Şekil 4.15'de 1 no.lu plan). Yapı 11 x 20 metre boyutlarında bazilika tipi bir yapıdır ve kuzeybatı-güneydoğu aksına yerleştirilmiştir, girişi güneydoğudadır, yani Kudüs'e bakmaktadır. Birkaç kez onarım görmüş ve işlev değişikliği geçirmiş olsa da [92], bu yapı Geç Roma döneminde kentte bir Yahudi nüfusunun varlığına işaret etmektedir. Bunun dışında kentte kimlerin yaşadığını gösteren başka bir bilgiye sahip değiliz.

Bizans döneminde Miletos'taki Hıristiyan nüfusa gelince, geç dönem surlarının belirlediği alanda sadece iki kilise yer almaktadır (Şekil 4.13), bunlar güney sur duvarına bitişik olan Büyük Kilise ve orta noktada yer alan Aziz Michael Kilisesi'dir ki, her ikisi de anıtsal ölçekte

---

91 Foss 1977, s.477-478.

92 Ovadiah 1978, Cilt 2, s.860-861.ve Cilt 3'de Levha 274'de Şekil 5.

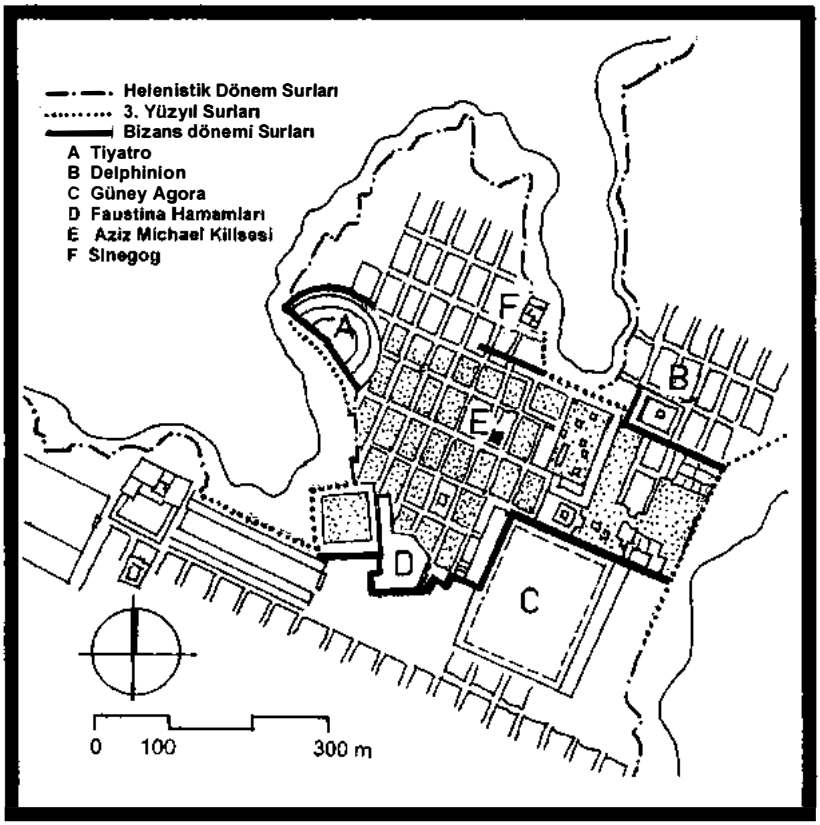

Şekil 4.13. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Miletos kentinin yeni surları

Kaynak: P. NIEWÖHNER (2011), The town center of Miletos from Roman Imperial Times to late antiquity, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.104'de Şekil 1'den çizildi.

olmayan küçük kiliselerdir. Bu duruma, kent nüfusunun fazla dindar olmadığı, kentte kilise yaptırmak için gereken parayı ödeyecek varlıklı ailelerin sayısının fazla olmadığı, kent ekonomisinin sermaye birikimi sağlayacak canlılıkta olmadığı, ekonomi kırsallaştığından sermaye birikiminin kırsal kesimde toplandığı ve kiliselerin kent dışındaki yerlere inşa edildiği gibi farklı yorumlar getirilebilir.

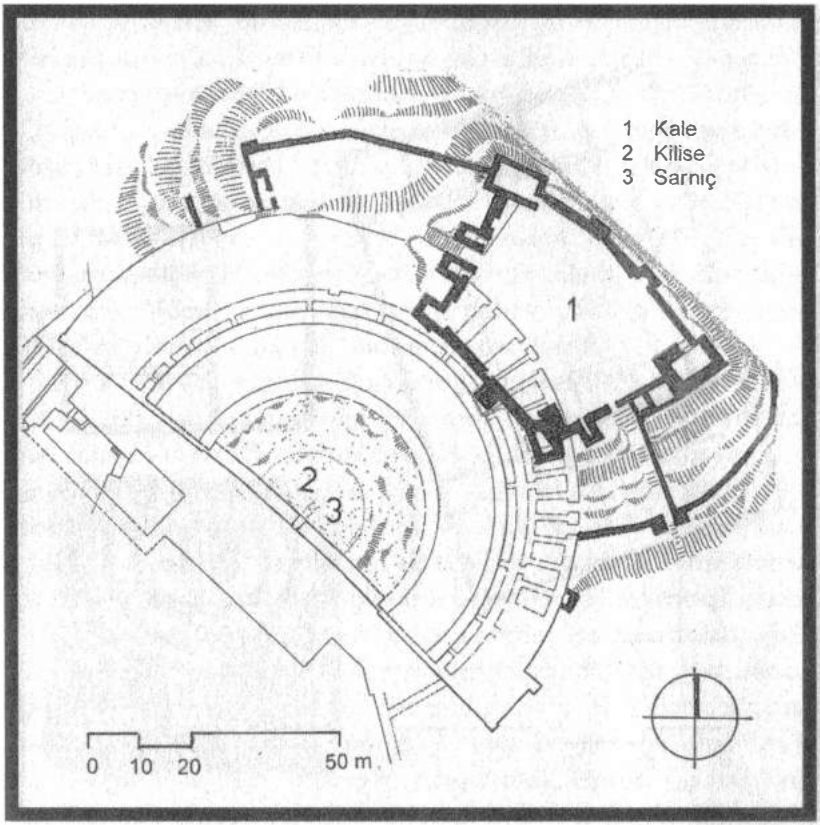

Şekil 4.14. Bizans döneminin sonlarında Miletos Tiyatrosu'nun üzerine inşa edilen Palatia (Balat) Kalesi

Kaynak: W. MÜLLER-WİENER (1961), Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, *İstanbuler Mitteilungen* 11, s.28'de Şekil 5'den çizildi.

Miletos'ta geç dönem surları, yeterli yazılı kaynağın olmaması nedeniyle Karanlık Çağ olarak nitelendirilen, 7.yüzyıl ile 9.yüzyıl arasına tarihlenmektedir. Aynı dönemde Tiyatro'nun bir bölümü de ağır duvarlar ve üzerindeki kuleler ile sağlam bir kaleye dönüştürülmüş (Şekil 4.14), izleyici sıralarının bulunduğu yere köy evleri, sahnenin bulunduğu yere ise bir kilise ve sarnıç inşa edilmiştir. Tiyatronun içine inşa edilen konutların bir kısmı 9.yüzyıla tarihlenmektedir. Böylece kendi-

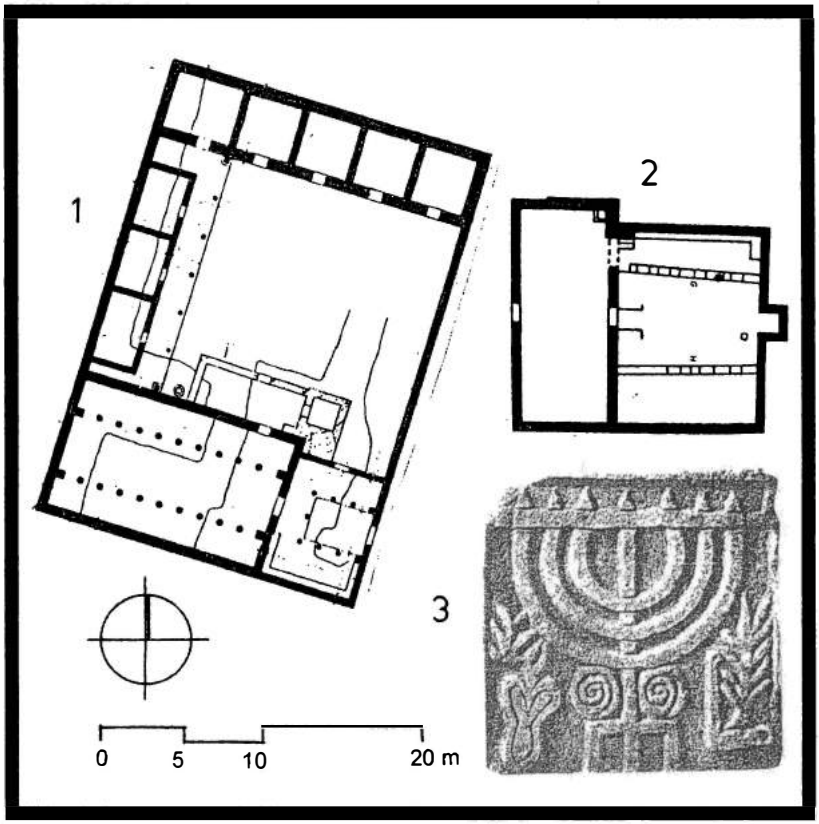

Şekil 4.15. Geç Roma döneminde Miletos ve Priene'de işlev gören sinagoglar: (1) Miletos'taki sinagogun planı (İS 3.yy), (2) Priene'deki sinagogun planı (İS 4.yy), (3) Priene'deki sinagogda bulunan Yahudi sembolleri

Kaynak: A. OVADIAH (1978), Ancient Synagogues in Asia Minor, *The Preceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt III, Levha 273'de Şekil 2, Şekil 3 ve Levha 274'de Şekil 5.

ne yeterli bir köyü barındıran Tiyatro-Kale, aynı zamanda eski Miletos kentinin, 7.- 9.yüzyıl arasındaki bir dönemde tiyatro boyutlarında dar bir alana indirgendiğini göstermektedir [93]. 10. ve 11 yüzyıldaki büyük depremlerden sonra geride kalan nüfus ise antik Miletos kentinin

---

93 Foss 1977, s.478.

üzerine yerleşerek, bir dağınık köyler topluluğu izlenimini veren, Geç Bizans Palatiası'nı (Balat) kurmuş ve yoksul kulübelerde yaşamıştır [94].

Anadolu'nun sahil kentlerinde inşa edilen geç dönem surlarının, 7.yüzyılda Arap savaşçıları denizleri denetimleri altında tuttuklarından, onlara karşı kentlerin en yoğun kullanılan bölümünü korumak amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir. Her durumda surların yapımının kısa zamanda, az bir işgücü ve malzeme ile tamamlanması gerektiğinden, yapılan işin ölçeği küçük tutulmuş, aceleyle bitirilmiş, en kısa sur ile yetinilmiştir. Miletos başta olmak üzere, Ephesos, Patara ve Side'de inşa edilen geç dönem surları bu durum için örnektir [95].

İmparator Constantinos Porphyrogenitus'un (913-959) listesinde 5.sırada yer alan ve kurulduğu Helenistik dönemde ızgara plana göre inşa edilen 5.000 nüfuslu Priene'nin (Şekil 1.17) de, Miletos gibi, kıyısında yer aldığı Latmos körfezi, zaman içinde Maiandros (Büyük Menderes) ırmağının getirdiği alüvyonla dolunca denizle bağlantısı kesildi (Şekil 1.16), sahip olduğu yaşam kalitesi düştü ve bir gerileme sürecine girdi. Bundan sonra kentle ilgili yazılı belge yoktur. Arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, zaten küçük bir kent olan Priene'nin yerleşim alanının Geç Roma döneminde yarı yarıya küçüldüğünü göstermektedir. Geç Roma döneminde yerleşmenin merkezi, Helenistik dönemde inşa edilen Tiyatro'nun güneyinde yer alan bazilika tipi kilisedir (Şekil 1.18'in kuzeydoğu bölümü) ve inşaatında Athena Tapınağı'ndan ve Gymnasium'dan devşirilen malzeme kullanılmıştır [96]. Yaklaşık 27 x 13,5 metre boyutlarındaki bu küçük piskoposluk kilisesi başlangıçta bir payeli kilise iken, ikinci etapta boyu uzatılarak sütunlu, üç nefli bir bazilikaya dönüştürülmüştür. İlk payeli yapı 5.yüzyılın ortalarına, sütunlu bazilika haline dönüşen yapı ise yaklaşık 10. veya 12.yüzyıla tarihlenmektedir. Helenistik dönem sütunlarının kullanılmış olması yapının özgün bir niteliğidir. Devşirme malzeme kilisede kullanılırken, eski Dor düzenine göre değil, yeni işlevine uyarlanmıştı. Kilisenin yeniden inşa edildiği dönemde kentin gündelik yaşamında da bir dönüşüm söz konusudur, eski Helenistik-Roma dönemi kenti artık Bizans kentine

---

94 Müller-Wiener 1961, s.25-26.

95 Niewöhner 2011, s.122.

96 Foss 1977, s.477 ve 479.

dönüşmüştür [97]. Kilisenin güneyinde, eski iki yapı adası birleştirilerek inşa edilen diğer yapılar, Geç Roma döneminde ilk kilise ile aynı tarihlerde inşa edilmiş olmalıdır ve planları Helenistik dönemin konut dokusundan bütünüyle farklıdır, örneğin *atrium* yerine büyük avluları vardır.

Priene'de arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan ve 4.yüzyıla tarihlenen bir yapı önce konut-kilise olarak nitelendirildiyse de, sonradan bulunan bazı semboller yapının bir sinagog olduğunu kanıtlamıştır. Arkeolojik bulgulardan yapının iki evrede inşa edildiği, birinci evrede basit ve küçük bir yapı iken, ikinci evrede bu yapının bazilika tipi bir sinagoga dönüştürüldüğü ve yapıda Yahudiliğin sembolü olan işaretlerin yer aldığı saptanmıştır (Şekil 4.15). Yaklaşık 15 x 20 metre boyutlarında, iki mekandan oluşan bu yapıda yer alan semboller ile Sardis'teki büyük sinagogda yer alan işaretler arasındaki benzerlik dikkati çekmektedir [98]. Bu yapı Ephesos'ta, Smyrna'da, Sardis'te, Miletos'ta olduğu gibi, Priene'de de 4.yüzyıldan, olasılıkla daha da öncesinden beri bir Yahudi topluluğunun yaşamakta olduğunu göstermektedir.

Priene'deki nüfus, Tiyatro'yu yeniden inşa edecek kadar zengin ve kalabalık olmadığından, yapı Geç Roma döneminde konutlar tarafından işgal edildi, içine bir de kilise yapıldı ve 7.yüzyıla kadar böyle kullanıldı. Kentin batıdaki mahalleleri bütünüyle terkedilse de, doğudaki mahallelerde eski inşaatlardan kalan malzemelerle yeni konutlar inşa edildi. Kentin güneyindeki *gymnasium* Geç Roma döneminde terkedildiğinden, ondan boşalan yere yeni bir hamam, konutlar ve dükkanlar inşa edildi. Geç dönemde yapılan konutlar yolları işgal ettiğinden, eski ızgara planın getirdiği düzen bütünüyle ortadan kalkmıştır. Kazılar sırasında bulunan paraların tarihlerine göre bir değerlendirme yapıldığında, Priene'de erken 7.yüzyıla kadar sürekli oturulduğu, bu tarihten sonra geç 10.yüzyıla kadar kentin terk edilerek, nüfusun yerleşim alanının kuzeyindeki dik yamacın tepe noktasında yer alan eski *acropolis*te, 7. veya 8.yüzyılda inşa edilen [99], surlarla çevrili kaleye taşındığı

---

97 Koenigs, Rumscheid ve Westphalen 1997, s.81-83 ve s.86'da Şekil 2 ve Şekil 3.

98 Ovadiah 1978, Cilt 2, s.859-860 ve Cilt 3, Levha 273'de Şekil 2 ve 3.

99 Priene'de Erken Hıristiyanlık döneminde *acropolis*in surları güçlendirilmişti

anlaşılmaktadır (Şekil 1.17). İmparator Porphyrogenitus döneminde hazırlanan belgeye göre, adı Sampson olarak değiştirilen aşağıdaki kent 10.yüzyılda yeniden kullanılmaya başlandıysa da bu kez yerleşme kent değil, büyük bir köy görünümündeydi [100]. Eski *agora*nın doğusunda inşa edilen şapel 13.yüzyılda çevresi surla çevrilerek küçük bir kaleye dönüştürülmüştür [101]. Bizans Kalesi olarak bilinen bu küçük yapı bir koruma kalesi olarak işlev görmüş olmalıdır (Şekil 1.18). Sonuçta, 10.yüzyıldan sonra dağınık köy görünümündeki Priene'de ortaya çıkan mekansal dönüşüm [102], Ephesos, Sardis, Miletos ile bazı benzerlikler göstermektedir ve hepsi de farklı süreçler geçirerek dağılan kentlerdir.

Aynı konuda, İmparatorun listesinde yer almasa da, Priene gibi, Maiandros (Büyük Menderes) ırmağının denize döküldüğü yer olan Latmos körfezinin kıyısında (Şekil 1.16), İÖ 4.yüzyılda ızgara plana göre yeni kurulan bir kent olan Herakleia-Latmos ise özgün bir örnektir. Latmos (Beşparmak) dağının batı yamacında önceki yüzyıllarda Karlar tarafından kurulan Latmos kenti, Helenistik dönemde 600 metre kadar batıya, deniz kıyısına taşınarak orada adı Herakleia olan yeni bir liman kenti kurulmuş ve çevresi, görkemli kuleleri olan, güçlü bir surla çevrilmişti (Şekil 1.23). Izgara plana göre kurulan bu yeni kentteki kamu yapılarının neredeyse tamamı, Priene'de olduğu gibi, Helenistik dönemde inşa edilmiştir. İÖ 190 yılında Romalılar bölgeye egemen olduklarında *polis* statüsü tanınan Herakleia kısa bir süre bağımsızlığına kavuştu. Bu dönemde, özellikle İÖ 2.yüzyılda ulaştığı ekonomik gelişme sırasında kentin *agora*sı büyütülmüş, tiyatro ve *gymnasium* yeniden inşa edilmiş, bunlara ek olarak *agora*nın doğusunda bir *bouleuterion* (yerel meclis için toplantı salonu) inşa edilmişti. İÖ 129 yılında Karia bölgesi Roma Senatosu'na bağlandığında Herakleia-Latmos, Asia Eyaleti'nin küçük ve önemsiz bir kenti oldu. Roma İmparatorluğu döneminde Ephesos ve diğer pek çok Anadolu kentinde ortaya çıkan yapılaşmadan uzak kalan kentte sadece su deposu, hamam gibi önemsiz yapılar inşa edilmiştir. Bu durum, Roma İmparatorluğu'nun erken yüzyıllarında Herakleia-Latmos'un kurulduğu körfezin güney-

(Koch 2007, s.296).

100 Foss 1977, s.479.

101 Koch 2007, s.296.

102 Müller-Wiener 1961, s.46-56 ve s.49'daki Resim 10.

doğu kısmında Bafa Gölü'nün oluşmasıyla kentin denizle ilişkisinin kesilmesinin, liman işlevini yitirmesinin sonucu olmalıdır. Kentte ortaya çıkan ekonomik gerilemenin bir diğer göstergesi de İÖ 2.yüzyılda büyütülerek 60 x 120 metre boyutlarına getirilen, etrafı *stoa*larla çevrili geniş bir kamusal mekana dönüştürülen Agora'nın inşaatının ne Roma İmparatorluğu döneminde ne de daha sonra tamamlanmış olmasıdır [103].

Geç Roma / Erken Bizans döneminde de durum değişmedi, Herakleia-Latmos kentinde ekonomik ve demografik gelişmenin işareti sayılabilecek herhangi bir hareketlilik olmadı, kent durağanlığını korudu. İS 7.yüzyıla gelindiğinde Sina ve Yemen'den göç etmek zorunda kalan keşişler bu bölgeye sığındılar, özellikle dağlarda ve Bafa Gölü'ndeki adalarda hareketli bir manastır hayatı gelişti, manastırlar inşa edildi ve bölge canlandı [104]. Arkeolojik araştırmalar sırasında ortaya çıkarılan geç döneme ait konutların ve yerleşmenin ortasında yer alan iki kilisenin kalıntıları, öncül kent Latmos'a 9.yüzyıl ortalarında yeniden yerleşildiğini göstermektedir. Sonraki yüzyıllarda Herakleia kentinin surlarının bazı bölümlerinde oturulduğunu gösteren bulgular vardır. Buna ek olarak Herakleia'nın batısında, kıyıdan 100 metre kadar uzakta yer alan Kapıkırı Adası üzerinde çevresi surla çevrilmiş bir manastır yer almaktadır. Kentin güney surlarının en uç noktasında ise Bizans Göl Kalesi inşa edilmiştir [105] (Şekil 1.23; Şekil 4.16). İzmir'in 60 kilometre kuzeyindeki Çandarlı Kalesi, 80 kilometre güneydoğusundaki Keçi Kalesi gibi, Herakleia-Latmos'taki Göl Kalesi de Geç Bizans döneminde Batı Anadolu'da yerel beyler tarafından inşa edilen çok sayıdaki küçük savunma kalesinden biridir [106]. Bu kaleler olasılıkla o yörede Geç Bizans döneminde yeniden ortaya çıkan büyük toprak sahipliğini simgelemektedir.

103 Distelrath 2011, s.11-12, s.21-22 ve s.24.

104 Latmos (Beşparmak) Dağı keşişler için hep kutsal bir yer sayılmıştır. Ortaçağ'da da inzivaya çekilenler ve kutsal sayılan kişiler için din adamları tarafından kayalıkların arasına gizlenmiş çok sayıda manastır ve inziva yeri kurulmuştur. Ancak, dik kayalıklar nedeniyle bugün oralara ulaşmak neredeyse olanaksızdır (Bean 1995, s.239).

105 Distelrath 2011, s.15 ve s. 38.

106 Müller-Wiener 1962, s.61'de Şekil 1'deki haritada bu kalelerin bir kısmının isimleri ve mekansal dağılımı gösterilmiştir.

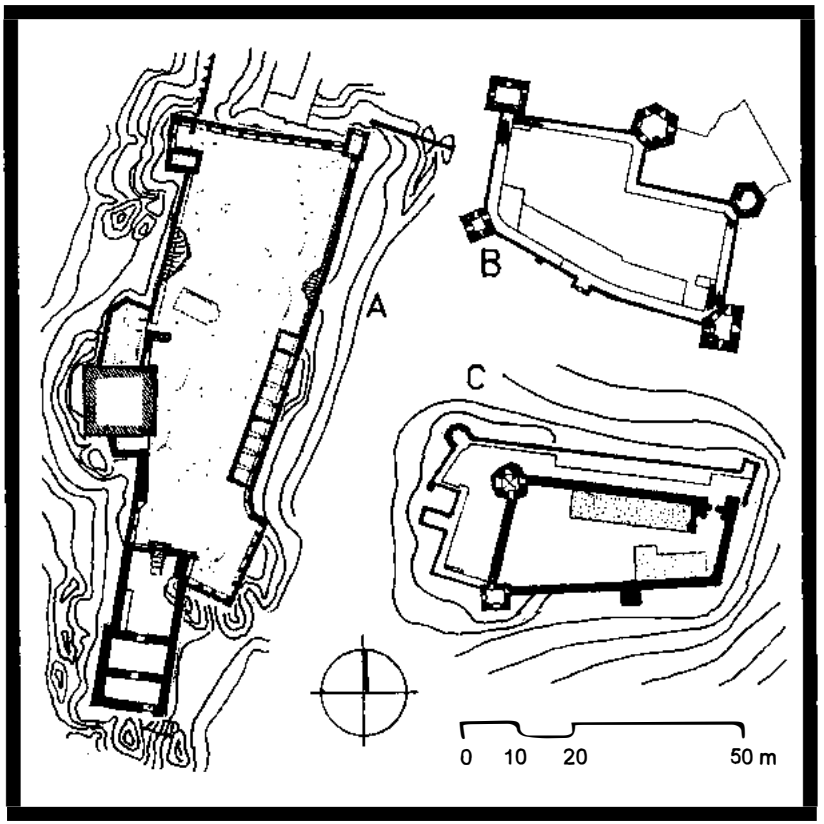

Şekil 4.16. Batı Anadolu'da Bizans dönemi sonlarında inşa edilen kalelere üç örnek: A. Herakleia-Latmos Kalesi, B. Çandarlı Kalesi, C. Keçikalesi

Kaynak: W. MÜLLER-WİENER (1961), Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, *İstanbuler Mitteilungen* 11, s.15'de Şekil 4 ve s.114'de Şekil 26; W. MÜLLER-WİENER (1962), Die Stadtbefestigungen von İzmir, Sığacık, und Çandarlı, Bemerkungen zur Mittelalterlichen Topographie des Nördlichen Jonien, *İstanbuler Mitteilungen* 12, s.107'de Şekil 7 birleştirilerek çizildi.

Özetlemek gerekirse, Latmos Körfezi kıyısında Helenistik dönemde kurulan Herakleia-Latmos kenti daha 7.yüzyıla gelmeden çok önce, ekonomik nedenlerle dağılıp giden kentlerden biridir. 7.Yüzyıldan sonra bulunduğu bölge manastır hayatının gelişmesiyle canlanmış olsa da, ekonomi bütünüyle kırsallaştığı için, Herakleia kentinde bir canlanma olmamış, çok uzun bir süre kentte oturulmamıştır. Arkeolojik bulgular

değerlendirildiğinde, Bizans İmparatorluğu'nda ekonomik krizin sona erdiği 9.yüzyılın ortalarında bölgedeki nüfusun bir bölümünün, Latmos Dağı'nın eteklerindeki eski Latmos kentine geri döndüğü anlaşılmaktadır [107] (Şekil 4.17). Helenistik dönemde inşa edilen görkemli surlarıyla bugün bile hayranlık uyandıran Herakleia ise 10.yüzyılda o kadar önemsiz, olasılıkla bütünüyle terkedilmiş bir yer olmalıdır ki, İmparatorun kentler listesinde adı yer almamıştır. Herakleia'ya çok daha sonra, 18.yüzyılda Toroslarda yaşayan göçerler gelerek Helenistik dönem kentinin üzerine bir köy kurdular, zaman içinde Agora'nın kuzeyinde, bugün nüfusu 300 kişi olan, tarım, balıkçılık, balcılık ve zeytincilikle geçinen, 180 hanelik Kapıkırı Köyü ortaya çıktı [108]. Herakleia-Latmos örneğindeki mekansal çözülme doğrudan kırsallaşan ekonominin ve kentin Anadolu'da Roma döneminde ortaya çıkan ticaret ilişkilerinin, özellikle ulaşım ağının dışında kalmasının ve bölge ölçeğinde diğer kentlerden kopmasının sonucu olmalıdır.

İmparator Constantinos Porphyrogenitus'un (913-959) 10.yüzyılda hazırladığı kentler listesinde 5.sıradaki Priene'den bile daha aşağıda, 8.sırada yer alan Pergamon (Bergama) kenti Helenistik dönemde Anadolu'da kurulan güçlü monarşik devletlerden biri olan Pergamon Krallığı'nın başkentiydi. Kentin en parlak dönemi İÖ 283-133 yılları arasındaki 150 yıldır. Bu dönemde Pergamon Helenistik dünyanın önde gelen kültür merkezlerinden biriydi ve Yukarı Kent'te Kral II.Eumenes (İÖ 197-159) tarafından kurulan 200.000 kitaplık kütüphanesi ile ünlenmişti. II.Eumenes döneminde krallık çok güçlenmiş ve Roma ile iyi ilişkiler kurulmuştu. Krallığın başkenti Pergamon da bu dönemde alan olarak bir önceki yüzyıla göre çok büyümüş (Şekil 1.10), Akropolis'in tamamı güçlü surlarla çevrilmiş ve Yukarı Kent'teki en güzel yapılar bu kral tarafından inşa edilmiştir (Şekil 1.13). Bu yapılardan biri güzelliğiyle ünlü Zeus Altarı'dır. Tamamı kamu yapılarından oluşan Yukarı Kent'in 500 metre kadar güneydoğusunda yer alan, İÖ 3.yüzyılda inşa edilen Orta Kent'in merkezini ise Demeter Tapınağı, 3 *gymnasium*, Aşağı Agora ve diğer kamu yapıları oluşturmaktaydı [109].

---

107 Bean 1995, s.238.

108 Distelrath 2011, s.40, s.59, s.133.

109 Akurgal 1978, s.69, 74, 79, 87 ve 92-93.

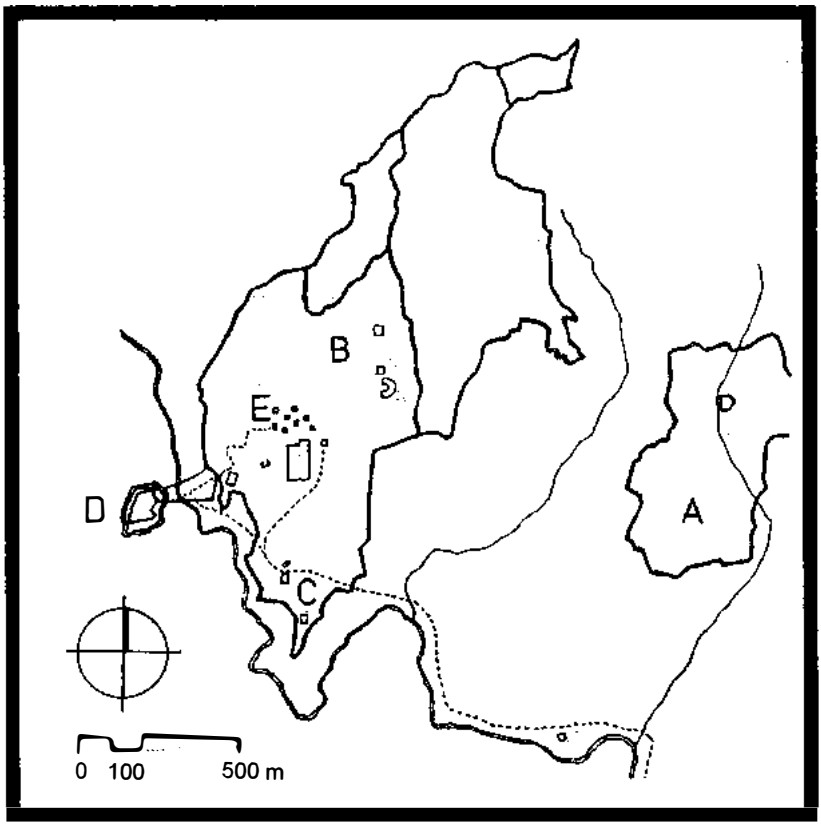

Şekil 4.17. Herakleia-Latmos'un yerleşim şeması ve yerleşme süreleri: (A) Latmos (İÖ 4.yüzyıldan önce ve İS 7.yüzyıldan sonra), (B) Herakleia (İÖ 4.yüzyıldan İS 7.yüzyıl veya daha öncesine kadar), (C) Bizans Kalesi (9.yüzyıldan sonra), (D) Kapkırı Ada Manastırı (9.yüzyıldan sonra), (E) Kapkırı Köyü (18.yüzyıldan sonra)

Kaynak: G. BEAN (1995), *Eski Çağlarda Ege Bölgesi*, İstanbul: Arion Yayınevi, s.236'da Resim 48'den çizildi.

Daha önce değinildiği gibi, Pergamon kenti Roma İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında büyük bir gelişme göstermiş, bu durum geç 3.yüzyıla kadar sürmüştü. O döneme kadar inşa edilen surlardan ilki İÖ 3.yüzyılda Kral Philetairos tarafından, ikincisi ise İÖ 2.yüzyılda Kral II.Eumenes tarafından inşa edilmiştir ve sadece Akropolis ile tepenin

yamacında inşa edilen Helenistik dönem kentini kuşatmaktadır (Şekil 1.13). Tepenin yamacında ve düzlükte kurulan Roma dönemi mahalleleri, kamu yapıları ve Asklepieion bu surların dışında yer almaktadır (Şekil 2.35). Düzlükteki Aşağı Kent'in 3.yüzyıl ortalarına kadar bir ızgara plana göre geliştiği, 4. ve 5.yüzyıllara kadar da varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir [110] (Şekil 4.18).

İmparator Diocletianus'un yönetimde yaptığı düzenlemelerden sonra Asia Eyaleti'nin dört metropolünden biri olan Pergamon kentinin 3.yüzyıl ortalarında nüfusu 120.000 kişi kadardı ve kentte büyükçe bir Hıristiyan topluluğu vardı [111]. 4.Yüzyılda, Pergamon'da iki küçük kilise inşa edilmişti. Bunlardan biri Akropolis'te Athena Tapınağı'nın kalıntıları üzerinde, diğeri Helenistik Tiyatro'nun önündeki terasta yer almaktadır. Her ikisinde de devşirme malzeme kullanılmıştır, çevrelerinde de Hıristiyan mezarlıkları bulunmaktadır [112].

Pergamon'da yapılan kazılar sırasında Yahudilerin sembollerini, ya da kutsal işaretlerini gösteren bazı taş kabartmalar bulunmuştur. Bu bulgulara dayanarak kentte Yahudilere ait, zaman içinde kaybolup gitmiş bir sinagog bulunabileceği varsayılmaktadır [113]. İkinci olarak bu buluntu, Ephesos'ta, Sardis'te, Smyrna'da, Miletos'ta, Priene'de olduğu gibi Pergamon'da da bir Yahudi topluluğunun yaşadığına işaret etmektedir. Kentte yaşayan Hıristiyanlara gelince, bir dönemde kovuşturulmuş, eziyet edilmiş, hatta öldürülmüş olsalar da, 5.yüzyıl ortalarında, eski Aşağı Agora meydanında oldukça görkemli bir kilise inşa edilmiştir. Aşağı Kent'te, 2.yüzyılda Hadrianus döneminde inşa edilen, Mısır tanrılarına adanmış bir Roma tapınağı olan Kızıl Avlu yine bu dönemde kiliseye dönüştürülmüştür [114] (Şekil 3.12). Olasılıkla 6.yüzyılda, Asklepieion iyileştirme merkezinde yuvarlak bir yapı olan Asklepios Tapınağı'nın da kiliseye dönüştürüldüğü düşünülmektedir [115] (Şekil 4.18). Kentin Hıristiyanlaşma sürecinde inşa edilen bu kiliselerin Per-

---

110 Radt 2001, s.52.
111 Radt 2002, s.47.
112 Foss 1977, s.480.
113 Ovadiah 1978, Cilt 2, s.157-158 ve Cilt 3, Levha 273'de Şekil 1.
114 Radt 2002, s.47.
115 Radt 2002, s.240.

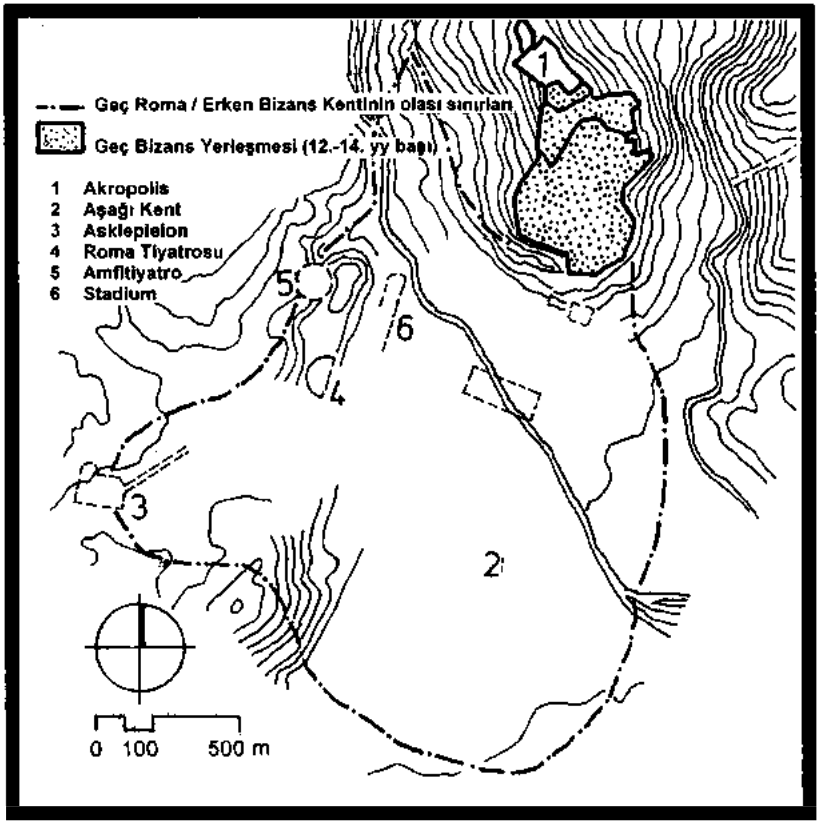

Şekil 4.18. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Pergamon (Bergama) kentinin yerleşim alanının sınırları ve 12.-13.yüzyıl Geç Bizans dönemi yerleşimi

Kaynak: J. HALDON (2007), *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.135'de Harita 6.10'dan çizildi.

gamon'un mekansal yapısını fazla etkilediği söylenemez. Bunun nedeni kiliselerin hepsinin daha önce var olan yapıların içinde yer alması ve hiçbirinin, farklı kentsel hizmetleri çevresine toplayıp merkez işlevi görecek yeni bir kent odağı yaratmamasıdır. Bir felsefe okulunun varlığı ve inşa edilen kiliseler kentin gündelik yaşamının zenginliği hakkında bir fikir verse de, Pergamon'un diğer kentlerden farkı, onlardan daha erken bir tarihte, 3.yüzyılın ikinci yarısından sonra bir gerileme sürecine

girmiş olmasıdır [116]. Bu konudaki önemli göstergeler merkezi yönetim tarafından kentin imarı konusunda sağlanan desteğin azlığı, savunma yapıları ile sınırlı kalması ve kentteki yapı kalitesindeki düşüştür.

530 Yılında İmparator Justinianus eski Yunan-Roma tanrılarına inananlara karşı büyük bir kovuşturma açmıştı. Pek çok kişi zorla vaftiz edilmiş, çok sayıda tapınak ve kutsal mekan yıktırılmış, yeni kilise ve manastırlar inşa edilmişti. Bu dönemde Pergamon'da Kybele Kutsal Alanı olan Megalesion'un yerine yeni bir kilise yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Helenistik-Roma döneminde kentin simgesi olan Büyük Sunak (Zeus Altarı) da bütünüyle yıkılarak, mermerleri ve heykel parçaları buradan alınıp Yukarı Kent'teki yeni surların yapımında kullanılmıştır [117] (Şekil 4.19).

Pergamon'da yeni inşa edilen, ya da dönüştürülen birkaç kilise dışında, Geç Roma döneminde başka yeni yapı yapılmadığı gibi eski yapıların onarımı da yapılmamıştır, bu nedenle de imar konularında yazılı belge çok azdır. Kentin tarihine ilişkin çok sayıdaki yazıtın içinde Geç Roma dönemine ait olanların sayısı da çok azdır. Aynı durum kentin paraları için de geçerlidir. Diğer kentlerde 6.yüzyıla ait paraların sayısı çok fazla iken, Pergamon'da bu döneme ait paraların sayısı çok sınırlıdır. Yazılı kaynakların sayısı az, yerleşim alanı Roma dönemine göre küçülmüş olsa da, 4.yüzyılda Pergamon kenti, bölgesi içinde önemli bir eğitim ve öğrenim merkeziydi. Kent Hıristiyan kültürünün karşı olduğu büyü, fal, sihir ve tıp öğreten okullarıyla ve felsefe öğretmenleriyle ünlüydü. Geç Roma dönemine tarihlenen yazılı kaynaklar çoğunlukla bu konulara değinmektedir. Kayıtlarda sadece kentin 663 yılında ve 716 yılında, iki kez Araplar tarafından ele geçirildiği ve halkın düşmandan korunmak için büyü, sihir gibi konulara başvurduğu yer almaktadır. 7.Yüzyıldan 9.yüzyıla kadar geçen dönemle ilgili yazılı kaynakların çok sınırlı sayıda olmasına karşın kentin mekansal dönüşümüne ilişkin arkeolojik bulgular çok fazladır. Paralardan elde edilen bilgiler, İmparator II.Constans (641-668) döneminde Akropolis'in yeni bir surla çevrildiğini, Geç Roma döneminde iskan edilen yamaçtaki ve düzlükteki kentin bu surun dışında bırakıldığını göstermektedir (Şekil 4.20).

---

116 Foss, 1977, s.481.

117 Radt 2002, s.47.

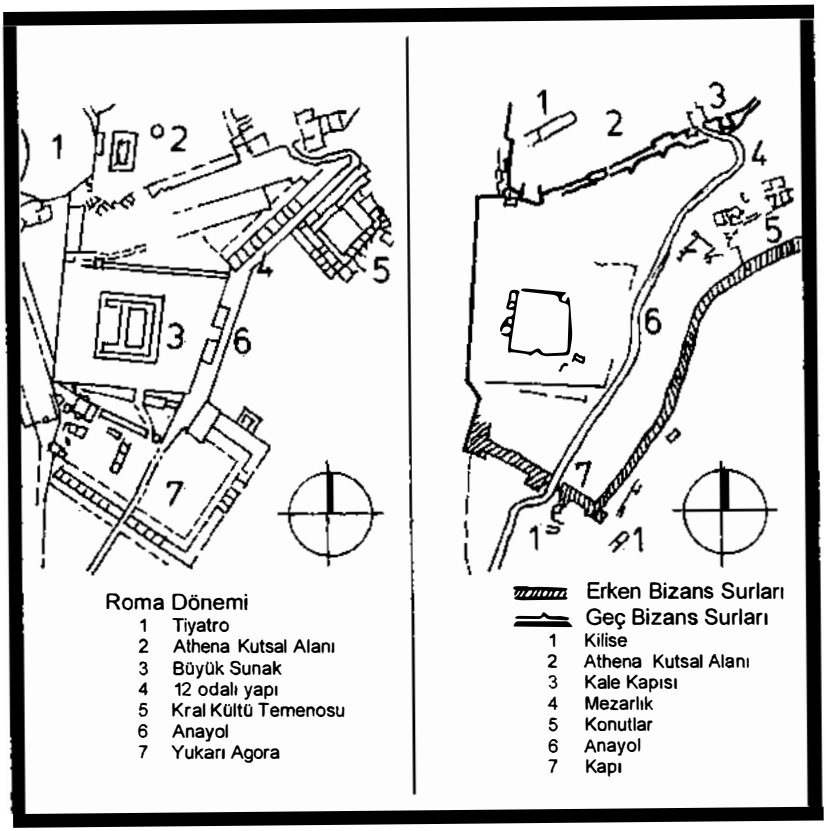

Şekil 4.19. Pergamon (Bergama) Yukarı Kent'de Erken Roma döneminde gelişen merkezin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki mekansal dönüşüm süreci

Kaynak: W. RADT (2002), *Pergamon, Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.89'da Resim 39'dan çizildi.

Arkeolojik bulgular Geç Roma döneminde Akropolis'teki merkezin konut alanına dönüştüğünü, eski kamusal yapıların bulunduğu alanlara, yapıların içine veya üzerine konutların inşa edildiğini göstermektedir (Şekil 4.19). Bazı kamusal alanların pazaryeri, ya da sütunlu sundurmalar (*stoa*lar) olarak kullanımları devam ederken, kamu yapıları ya yıkılmış, ya da işlev değiştirmiştir. Düzlükteki Aşağı Kent'in üzerinde günümüzdeki Bergama kenti inşa edilmiş olduğundan, bu alanda fazla kazı da yapılmamıştır. Asklepieion'un bir kısmına konutlar ve bir kilise

inşa edilmiş olduğuna bakılırsa, Geç Roma / Erken Bizans döneminde bu alanda olasılıkla tepedeki ana kentten kopuk bir mahalle oluşmuştu [118].

Kentin surlarının inşa edildiği tarihlere bakılarak bir değerlendirme yapıldığında, olasılıkla 3.yüzyılın ikinci yarısında, İÖ 3.yüzyılda inşa edilen eski suru izleyen yeni bir surun yapılmış olması kentin bu dönemde küçüldüğünü düşündürmekteyse de, eski surun yeniden inşa edilmesinin Gotların saldırılarına karşı bir önlem olması, tehlike geçtikten sonra halkın Aşağı Kent'e geri dönmesi de bir olasılıktır. Bunu düşündüren, sur inşa edilirken fazla devşirme malzeme (*spolia*) kullanılmamış ve mevcut yapılara dokunulmamış olmasıdır. 7.yüzyıl başlarında ise Arap saldırıları nedeniyle bu surun yaklaşık 500 metre kadar güneyine, acele olarak yeni bir sur daha inşa edilerek kentin çevresi bir savunma duvarı içine alınmış ve Pergamon'un yerleşim alanı bir sığınma kalesine dönüştürülmüştür (Şekil 4.20). Arkeolojik bulgular, bu dönemde Büyük Sunak'ın çevresindeki Roma döneminin kamusal mekanlarının bütünüyle işlevlerini kaybettiklerinden, onlardan boşalan yerlerin konutlar tarafından işgal edildiğini göstermektedir (Şekil 4.19).

Araplar 716 yılında Sardis'le birlikte Pergamon'u da ele geçirmişler, kenti yağmaladıktan sonra yakmışlar, erkekleri öldürüp kadın ve çocukları köle olarak satmışlardı. Savunma sistemi çöken Pergamon bundan sonra yaklaşık 200 yıl boyunca harabe olarak kaldı. İmparator III. Leon (717-741) düşmanlara karşı kazandığı başarıdan sonra yönetim sistemini yeniden örgütlemiş ve Anadolu'nun terkedilmiş bölgelerini yeniden iskana açmıştı. Pergamon bu dönemde başkenti Ephesos olan yeni temalardan Thrakesion'da yer alan bir piskoposluktu, eski günlerine bir daha geri dönemediği gibi, 9.yüzyıl sonlarına kadar da kentle ilgili yazılı bilgi yoktur. Pergamon V.Leon (813-820) döneminde ise, kıyısı olmasa da, denizcilerin yer aldığı Samos Theması'na bağlandı. Bu temanın yönetim merkezi Smyrna idi ve Smyrna bu dönemde Batı Anadolu'da ezeli rakibi Ephesos'tan çok daha önemli bir kent konumundaydı [119].

---

118 Foss 1977, s.480.

119 Radt 2002, s.48.

Bölgede Türk akıncılarının görülmeye başladığı 11.yüzyıldan sonra Pergamon'daki mekansal dönüşüm sürecinin yeni bir ivme kazandığı dikkati çekmektedir. Akropolis'te, Athena Tapınağı'nın bulunduğu terasta yer alan eski kilise 11. veya 12.yüzyılda yıkılarak yerine daha büyük bir kilise, onun yanına da piskoposun konutu inşa edilmiştir. Bundan sonra çoktanrılı dönemiyle ilgili bütün birikim unutulmuş [120], Pergamon artık bir Hıristiyan kenti olmuştur.

12.Yüzyılda Pergamon bir sınır savunma bölgesi olan Neokastra Theması'na bağlanmış ve kentteki en son surlar bu dönemde inşa edilmiştir. Ayrıca, çevredeki kırsal bölgede yer alan tarım topraklarının korunması için çok sayıda güçlü kale inşa edilerek Pergamon tekrar metropolitlik merkezi olmuştur. Kazanılan bu nitelik bir kırsal başkentin ulaşabileceği en yüksek dinsel kademeydi. Bizans döneminde çevresi güçlü surlarla çevrilmiş olan Pergamon artık bir Ortaçağ kale-kentidir (*castron*) ve surlarla çevrili alanda küçük konutların, kiliselerin ve mezarlıkların oluşturduğu yerleşim grupları ortaya çıkmıştır [121] (Şekil 4.20). Surların içindeki alan, Akropolis ile birlikte, yaklaşık 35 hektar olduğuna göre, burada yaşayan nüfus en fazla 7000-8000 kişi kadar olmalıdır [122].

Geç Roma / Erken Bizans döneminde, yeni kiliselerin yapımına koşut olarak 5. ve 6.yüzyıllarda eski tapınaklar kiliseye dönüştürülse de, Pergamon'daki konutların dönüşümü 11.yüzyıldan sonra, görece geç bir tarihte oldu. Bu tarihlerde kırsal alanda ortaya çıkan Türk akıncılarının baskıları sonucunda köylerde yaşayan halk gruplar halinde kente sığınmaya ve eski konut bölgelerine yerleşmeye başladılar. Kentte inşa edilen en geç surlar 12.yüzyıla tarihlenmektedir. 12.Yüzyıl ortalarından sonra eski kentin yıkıntıları üzerine gruplar halinde yeni inşa edilen konutlar köy görünümündedir [123]. Pergamon'da bu dönemde inşa edilen konutların planları üzerine yapılan bir tipoloji araştırmasında ortaya

---

120 Radt 2001, s.55; Radt 2002, s.47 ve s.287-288.

121 Radt 2001, s.53; Radt 2002, s.288.

122 Pergamon'un yerleşim alanı Radt 2002, s.278'de Resim 223'den hesaplandı. Nüfus hesaplanırken de bugünkü standartlara göre, nüfus yoğunluğu 200 kişi/hektar olarak alındı.

123 Radt 2002, s.289'da Resim 225.

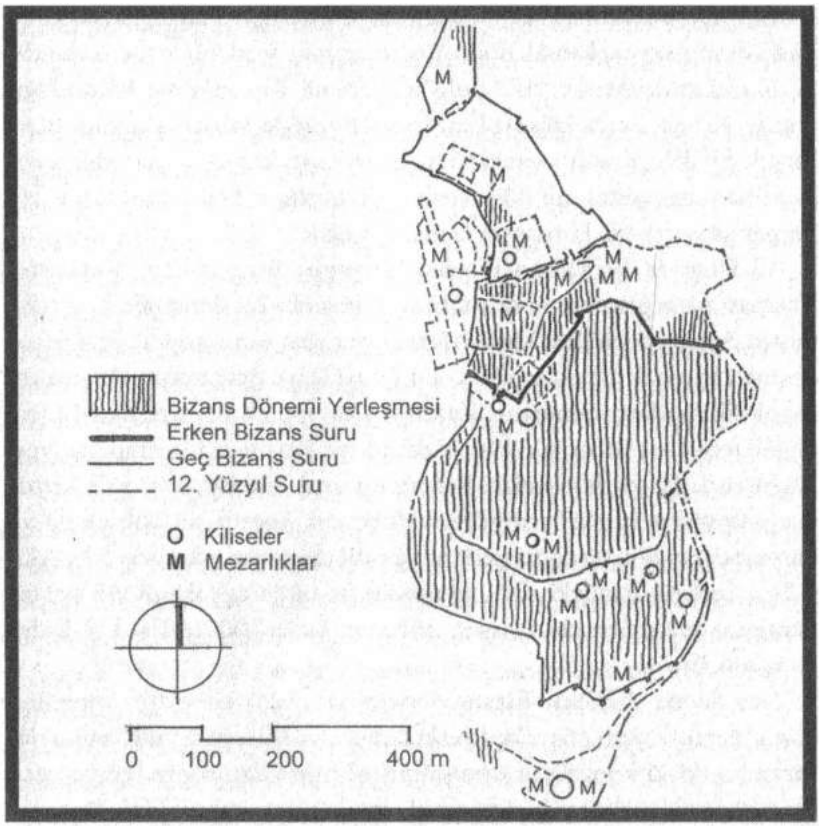

Şekil 4.20. Pergamon (Bergama) kentinin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim alanı

Kaynak: W. RADT (2002), *Pergamon, Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.287'de Resim 223'den çizildi.

çıkan plan tipleri [124] (Şekil 4.21), daha önceki yüzyıllarda kentte çok sayıda örneği olan orta avlulu *peristyl* konutlardan bütünüyle farklıdır (Şekil 1.22). İnsanların gündelik yaşamları ile oturdukları konut arasında bir koşutluk bulunduğu varsayımından yola çıkılırsa, Geç Bizans döneminde Pergamon'da yaşayan ailelerin Helenistik-Roma dönemin-

---

124 Rheidt 1999, s.357'de Şekil 6.

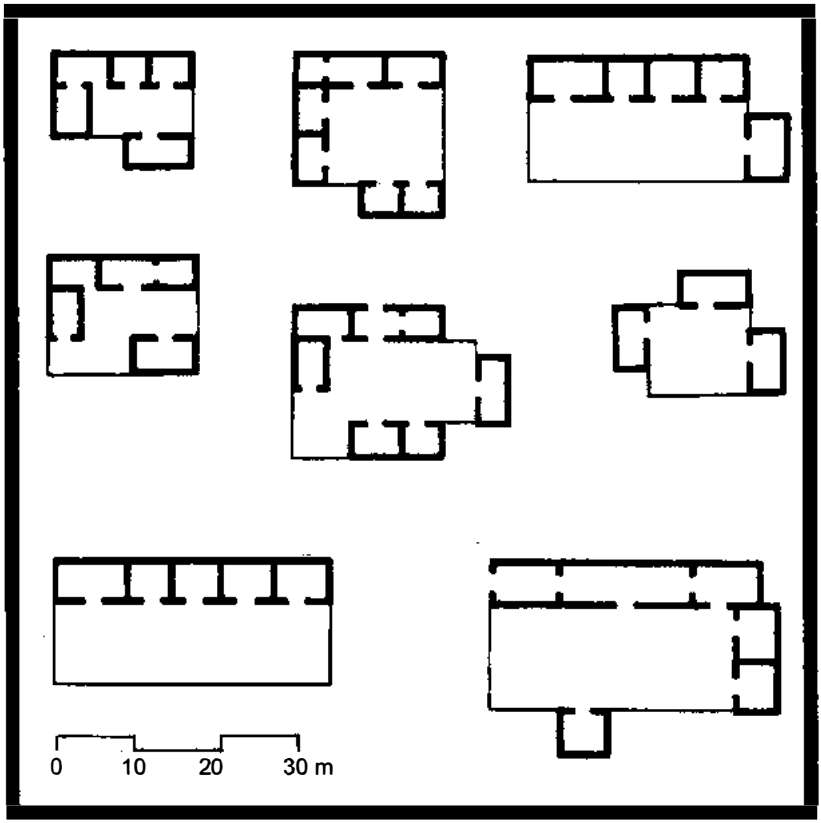

Şekil 4.21. Pergamon'da 11.yüzyıldan sonra inşa edilen konut tiplerinden örnekler

Kaynak: K. RHEIDT (1999), Pergamon- Wohnhauser und Siedlungsentwicklung einer Byzantinischen Provinzstad in Westkleinasien, *Settlement and Housing in Anatolia Through the Ages*, Papers Presented to the Symposium, İstanbul: İnstitute of Archaeology ve Ege Yayınları, s.357'deki Şekil 6'dan çizildi.

dekilerden çok farklı bir yaşamları olduğu kesindir. Eski konutların molozları üzerine inşa edilen bu kırsal konutlar açık bir avlunun çevresine dizilmiş odalardan oluşmaktadır ve çoğunluğu tek katlıdır (Şekil 4.21). Odalarda tuğla döşeli ocak ve duvar nişleri, taş tekneler, değirmen taşları ve yiyecek depolanan pişmiş toprak küpler (*pithos*) yer almaktadır.

İşlikler ve dükkanlar anayol üzerine dizilmiştir. Çoğunluğu bir çiftliği anımsatan bu konutlar, içinde yaşayanların yoksul bir yaşam sürmediği izlenimini vermektedir. Bu konutlar inşa edilirken, eski yapı malzemeleri ve mermer parçaları kullanılmıştır, yapı kalitesi düşüktür Yeni yerleşilen bu alanda antik dönemdeki yol, temiz su ve kanalizasyon sistemleri bütünüyle kullanım dışı kalmıştı, su sarnıçlardan sağlanıyordu, yeni açılan sokaklar ise dardı. 13.Yüzyılın ilk çeyreğinde konutlar sıklaşmış, yapılar inşa edilen son surun dibine kadar gelmişti. İnşaat sırasında sadece toprak harcıyla bağlanan duvarlar 1296'daki depremde bütünüyle çökmüş, refah dönemi sona ermiştir. Savaşılan dönemlerde bölgeden büyük bir göç alan kent 1300 yıllarında, sıkışık, çok kalabalık ve sağlıksız yaşam koşullarına sahipti. Pergamon (Bergama) Türkleşme –İslamlaşma sürecinde, Roma İmparatorluğu'nun 1. ve 2.yüzyıllarında olduğu gibi, yeniden düzlüğe indi. Tepedeki sur içindeki kale-kent (*castron*) terkedildi, sadece Hıristiyan döneminin mezarlıkları orada kaldı [125].

Buraya kadar yapılan çözümleme, Geç Roma döneminden sonra Pergamon (Bergama) kentinde ortaya çıkan mekansal dönüşümün dört evrede gerçekleştiğini göstermektedir. 3.Yüzyıl ortalarına kadar Akropolis tepesinin eteklerindeki düzlükte, suru olmayan açık bir kent olarak varlığını sürdüren Pergamon, bu tarihlerde Gotların istila tehlikesine karşı, küçülerek önceki surlarının içine çekildi (1.etap). Savaş tehlikesi geçince yeniden düzlüğe inen nüfus, 7.yüzyıl başlarında, bu kez Arapların saldırıları nedeniyle yeniden tepenin eteklerine çekildi ve yeni surlarla çevrilen Akropolis, Sardis'te olduğu gibi, sığınmacılar için bir güvenlik kalesi işlevi gördü (2.etap). 11.Yüzyıldan sonra bölgeye gelen Türk akıncıları nedeniyle, topraklarını terk ederek Kale'ye sığınan kırsal nüfusun yerleştiği alan, 12.yüzyılda yeni bir surla çevrilerek, piskoposun, askerlerin, yöneticilerin oturduğu İç Kale (*acropolis*) ile halkın oturduğu, kiliselerin ve mezarlıkların yer aldığı Dış Kale den oluşan bir kale-kent (*castron*) olarak ortaya çıktı (3.etap). Bölgenin Türkleşme-İslamlaşma sürecinde ise nüfus yeniden düzlüğe yerleşti (4.etap). Bu mekansal dönüşüm sürecinin arka planını, kentin iç dinamikleri de-

---

125 Radt 2002, s.289-290.

ğil, dış etmenler sonucunda, zaman içinde değişen gündelik yaşam ya da başka bir deyişle değişen toprak-insan ilişkilerinin oluşturduğu net olarak görülmektedir.

10.Yüzyılda İmparator Constantinos Porphyrogenitus (913-959) tarafından düzenlenen listede 8. sıradaki Pergamon'dan sonra 11. sırada yer alan Hierapolis de bu çalışmada daha önce incelenen kentlerden biridir. Hierapolis kurulduğundan beri çoktanrılı dinlere inanan geniş kitle için kutsal bir kent olduğundan, Roma döneminde merkezi yönetimin ilgisini çekmiş, özellikle yıkıma uğradığı İS 60 yılındaki büyük depremden sonra imparatorların parasal desteği ile ve hazırlanan yeni bir ızgara plana göre yeniden inşa edilmişti. Bu geniş kapsamlı kentsel imar programı çok uzun bir zamana yayılmış, inşaatlar bütün 2.yüzyıl boyunca ve 3.yüzyılın ilk yarısında devam etmişti. Arkeolojik bulgular kentte 4.yüzyıldan önce önemli bir deprem daha olduğunu göstermektedir, kentin önemli yapılarında bu depremin izlerine rastlanmıştır [126].

Roma döneminde çoktanrılı dinsel kimliği ile öne çıkan "kutsal kent" Hierapolis'te Hıristiyanlığın erken bir tarihte yayılmaya başladığı bilinmektedir. En parlak dönemini İS 1. ve 3.yüzyıllarda yaşayan kentte, Aziz Paulus'un bir Hıristiyan topluluğu oluşturduğu yazılı kaynaklarda yer almaktadır. Kayıtlara göre İS 87 yılında İsa'nın 12 havarisinden biri olan Aziz Philippus Hierapolis'te öldüğünde mezarı ziyaretçilere açılmıştı. Bu dönemde kentte oldukça geniş bir Yahudi topluluğu yaşamaktaydı [127]. Bu iki etmenin kentin erken bir tarihte Hristiyanlaşmasında önemli bir rol oynadığı düşünülebilir. Hierapolis, İS 1.yüzyıl sonlarından başlayarak, geleneklere göre şehitlik mertebesine ulaşmış Aziz Philippus kültüyle ünlenen bir kent oldu.

Mekansal açıdan Roma dönemi boyunca sursuz, açık bir kent olan Hierapolis'in çevresine 5.yüzyıl başlarında, kapılarıyla birlikte bir koruma duvarı ve birkaç kilise inşa edildi [128]. Yaklaşık 50 hektarlık bir alanı çevreleyen bu duvar, kuzeydeki büyük Agora ile kentin kuzey ve güney kapıları işlevini gören takları dışarda bırakmaktadır (Şekil 2.34 ve Şekil 4.22).

126 D'Andria 2001, s.188 ve s.111.

127 Bayburtluoğlu 1982, s.108; Bean 2000, s.253.

128 Niewöhner 2011, s.111 ve s.112'de 28 no.lu dipnot; Koch 2007, s.253.

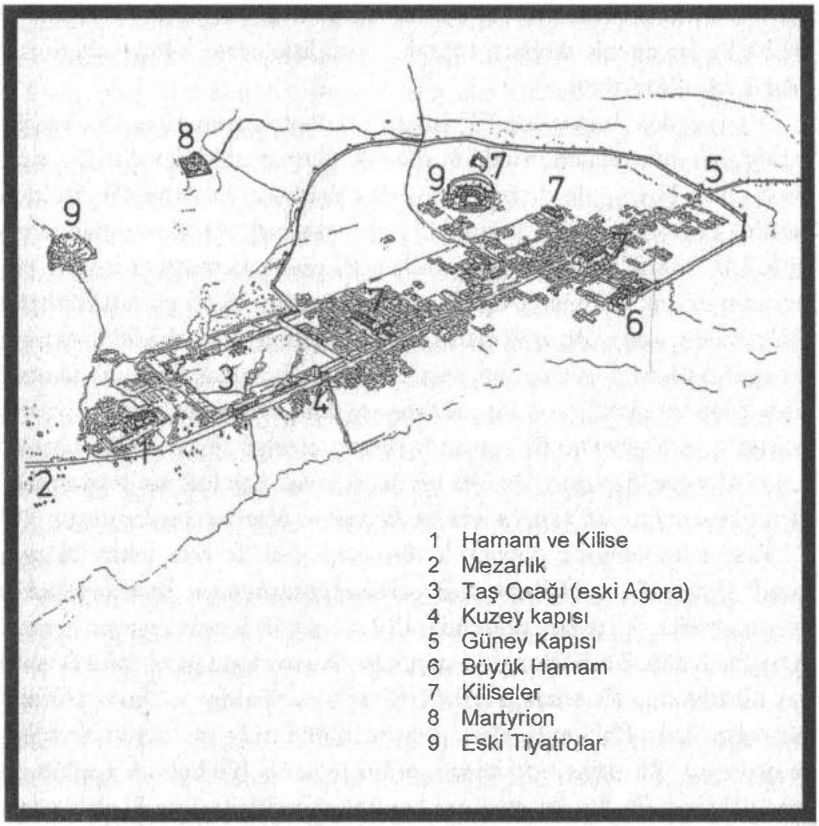

Şekil 4.22. Hierapolis kentinin 5.-6.yüzyıldaki görünümüne ilişkin bir yeniden-kurma denemesi (Roma dönemindeki Agora taş ocağına dönüştürülmüştür)

Kaynak: F. D'ANDRİA (2001), Hierapolis of Phyrgia: its evolution in Hellenistic ad Roman Times, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, Supplement Series 45, s.112'de Şekil 4.25'den çizildi.

Bu tarihlerde zaten kuzeydeki büyük Agora işlevini kaybetmişti ve taş ocağı olarak kullanılmaktaydı. Yapının mermer süslemeleri sökülerek yakılmış ve kireçtaşı yapılmış, traverten bloklar ise surların inşaatında kullanılmıştı. Agoranın çevresindeki *stoa*larda yer alan işliklerde çanak çömlek ve kiremit üreten fırınlar çalışmaya devam ediyordu. Bu dönemde kentin yeni simgesi Aziz Philippus adına inşa edilen, dışı kare

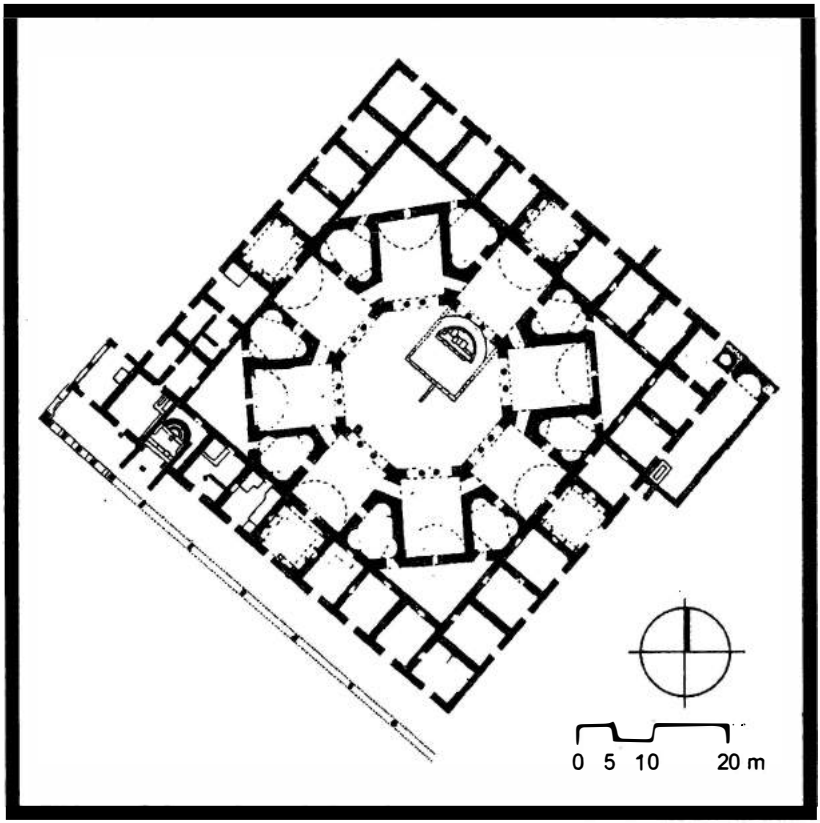

Şekil 4.23. Hierapolis'te Aziz Philippus adına 5.yüzyılda inşa edilen Martyrion

Kaynak: F. D'ANDRİA (2001), Hierapolis of Phyrgia: its evolution in Hellenistic ad Roman Times, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, Supplement Series 45, s.113'de Şekil 4.26'dan çizildi.

formunda, içinde sekizgen planlı bir kilisenin yer aldığı, kimse gömülü olmasa da Martyrion adıyla anılan yapıdır (Şekil 4.23). Bu yapı kentin doğu surlarının 200 metre kadar dışında, bir tepe üzerine, surlarla yaklaşık aynı tarihlerde inşa edilmiş ve Hıristiyanlar için önemli bir hac merkezi haline gelmişti. Kilisenin kentin dışına yapılmasıyla bütün mekansal ilişkiler değişmiş oldu. Roma döneminin simgesi olan kutsal alan önemini kaybetti, Apollon Tapınağı yıkıldı, yapının yeri büyük bir atık

merkezine dönüştü [129]. Diğer yanda, tepe üzerindeki Aziz Philippus Martyrion'una ulaşmak için yol üzerine bir köprü inşa edildi. Surların dışında, kilisenin yapımı ile birlikte gelişen bir Hıristiyan mahallesi ve kült işlevini yerine getirmek için inşa edilen başka yapılar ortaya çıktı. Depremlerden sonra yapılan onarımlardan, Hierapolis'te Aziz Philippus kültünün 11.yüzyıla kadar devam ettiği anlaşılmaktadır [130].

Surların dışında Martyrion çevresinde gelişen yerleşim alanı ve kentin bir hac merkezi olduğu dikkate alındığında, 400 yıllarında inşa edilen surlar her ne kadar kuzeydeki Ticaret Agorası'nı ve ilk inşa edilen tiyatroyu dışarda bıraksa da, kentin yerleşim alanının 5. ve 6.yüzyıllarda küçüldüğünü düşünmek doğru olmayabilir (Şekil 4.22). Bu konuda bir diğer gösterge de kentin farklı yerlerine 4.yüzyıl ile 6.yüzyıl arasına tarihlenen bazilika planlı kiliselerin inşa edilmiş olmasıdır (Şekil 2.34). Kentin kuzeydoğusunda yer alan, sonradan surların dışında bırakılan hamamın bir salonu da, güneyine bir apsis eklenerek, kilise olarak kullanılmıştır [131]. Hierapolis'in Hıristiyanlaşma sürecinde inşa edilen büyük kilise ve 6.yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Aziz Petrus Kilisesi kentin ana ulaşım aksı olan Frontius Caddesi üzerinde yer almaktadır. Kentin en güneyindeki hamamın karşısına inşa edilen üç nefli, bazilika planlı büyük kilise, 6.yüzyılda Hierapolis piskoposluk merkezi olunca Piskopos Kilisesi olarak inşa edilmiştir [132]. 5. ve 6.yüzyıllarda kentte halka açık birkaç hamam inşa edilip, mevcut hamamlar onarılsa da [133], arkeolojik bulgulardan 6.yüzyılda kentteki inşaatların bir duraklama dönemine girdiği izlenmektedir [134].

Arkeolojik bulgular 7.yüzyıl ortalarında kentte büyük bir deprem olduğunu, bazı yapıların bu depremde yıkıldığından terkedildiğini, çıkan yangınlarda da kentin büyük zarar gördüğünü göstermektedir. Bu tarihten sonra Hierapolis'le ilgili bilgiler oldukça azdır, 9. ve 10.yüzyıllarda bina ölçeğinde yapılan yenilemeler Frontius Caddesi'nin iki

---

129 D'Andria 2009, s.365.
130 D'Andria 2009, s.368-369.
131 Koch 2007, s.253.
132 Akurgal 1988, s.466.
133 D'Andria 2001, s.112-113; Niewöhner 2011,s.213.
134 Koch 2007, s.254.

yanındaki yapılarla sınırlı kalmıştır. Kentin gelişmesine yön veren ızgara plan zaten çok daha önce terkedilmişti. 11.Yüzyıla gelindiğinde, arkeolojik veriler kuzeydeki eski Agora'nın doğusunda, kilise, mezarlık ve konutlardan oluşan bir köyün kurulduğunu, Agora'nın bulunduğu yerde teraslar inşa edilerek tarım yapıldığını ve bu yerleşmenin 13.yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Bu tarihten sonra, bu alandan günümüze kalan tek kalıntı küçük bir Selçuklu kalesidir [135].

Bölgede 11.yüzyıl ve sonrasında ortaya çıkan Türkleşme-İslamlaşma sürecinde, eski bir Hıristiyan kült merkezi olan Hierapolis'in önce işlevini, ona bağlı olarak da kent niteliğini kaybetmesi beklenebilecek bir sonuçtur. Ancak yanıt bekleyen soru, kentin yer aldığı güneybatı Phrygia bölgesi dışardan gelebilecek saldırılar açısından oldukça korunaklı bir yer olduğu ve aynı zamanda da kent, bölgesel ana yollardan birinin üzerinde yer almadığı halde, II.Theodosius (408-450) dönemine denk gelen 5.yüzyıl başlarında neden, üstelik de kendisine oldukça bol gelen, bir surla çevrilmiş olduğudur. Aynı yıllarda inşa edilen, kentin en önemli çekim merkezi olan Martyrion'un yaklaşık 50 hektarlık bir alanı kuşatan bu surun dışında bırakılması ise yapının, kent halkından çok, bölge ölçeğinde Hıristiyan kırsal nüfus açısından taşıdığı öneme ve ziyaretçilerin kente girmesini önlemek için alınmış bir önleme bağlanabilir. Soruya yanıt olması açısından denilebilir ki, başkent Konstantinopolis'te (İstanbul) aynı dönemde inşa edilen ikinci surun taşradaki kentler açısından bir model oluşturması, konunun II.Theodosius (408-450) tarafından bir imparatorluk projesi olarak ele alınmış olmasını güçlü bir olasılık olarak akla getirmektedir.

Hierapolis ile ilgili akla gelen ikinci soru, bölge 7.yüzyıl başlarında Sardis, Ephesos gibi Batı Anadolu'daki çoğu kentin zarar gördüğü Sasani-Perslerin ve onun ardından gelen Arap savaşçılarının saldırılarına uğramamışken neden nüfusun dağıldığı, kentin terkedildiği, bir daha da iskan edilmediğidir. Kentin boşalmasının iki nedenle olabileceği düşünülebilir. Bunlardan birincisi, veba türü öldürücü bir salgın hastalık nedeniyle büyük bir nüfus kaybı yaşanması, bunun ardından gelen düşük doğurganlık oranı ve dolayısıyla, kuşaklar boyunca kent nüfu-

---

135 D'Andria 2001, s.113-115.

sunun düşük düzeyde kalmasıdır. Ancak kayıtlarda böyle bir bilgiye rastlanmıyor. 7.Yüzyıl ortalarında bölgede büyük bir deprem olduğu yapılardaki izlerinden görüldüğü halde, depremin tek başına bir kentin terkedilmesine neden olmadığını gösteren Anadolu'da çok sayıda örnek bulunmaktadır, bu çalışmada da bunlardan bir kısmına daha önce değinilmişti. Kent nüfusunun dağılmasına neden olabilecek ikinci olasılık ise, halkın başka bir yere, örneğin kırsal alandaki yerleşmelere göç etmesidir. Hierapolis'in çevresindeki kırsal alanla olan ilişkileri, 7.yüzyıl ve sonrasında kentin mekansal yapısını değiştiren toprak-insan ilişkilerinin niteliği ve niceliği konusunda her hangi bir veriye ulaşamadık. Aynı konuda dikkate değer ayrıntılı bir çalışma Hierapolis'e fazla uzak olmayan Karia'daki Aphrodisias kenti için yapılmış, yukarıda sorulan sorular açısından önemli bulgulara ulaşılmıştır.

Phrygia'ya komşu Karia bölgesinin bir kenti olan Aphrodisias'ta Hierapolis'ten oldukça farklı bir durum dikkati çekmektedir. Hierapolis ile Aphrodisias coğrafi açıdan görece yakın, kuş uçuşu birbirine 50 kilometre uzaklıkta iki kenttir (Şekil 2.10). Aralarındaki tek fiziksel eşik kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan, mermer yataklarıyla ünlü Salbakos'tur (Baba Dağ). Salbakos'un güneybatı yamacının devamı olan platodaki Morsynus (Dandalos) çayının suladığı vadide yer alan Aphrodisias'ın çevresindeki topraklar tarıma elverişlidir ve kent, Roma döneminde, doğal bir kaynak olan mermerler de dahil, vadinin artı ürününü pazarlayan yerel bir merkezdi. Yazılı kaynaklara göre, İS 1.yüzyıl sonlarından başlayarak kent uzun bir zenginlik dönemi yaşamıştı ve ekonomik gelişmesinde kente adını veren Tanrıça Aphrodite'nin Roma Tanrıçası Venüs ile özdeşleştirilmesi sonucunda Roma dünyasında artan ünü kadar, heykeltıraşlık okulunun da çok önemli bir yeri vardır. Salbakos dağının üstün kalitedeki mermerlerinden Aphrodisiaslı zanaatkarın işliklerde yonttuğu heykeller ve sütunlar sadece kentin yapılarını süslemekle kalmamış, imparatorluğun diğer bölgelerine de sipariş üzerine heykel ve dekoratif yapı elemanı üretilmiştir. Heykeltıraşlık okulunun yanı sıra kendi dönemlerinde edebiyat, bilim, tıp, felsefe alanında ünlenen kişilerin kentte toplanması, küçük bir yerel kent olan Aphrodisias'ı Roma dünyasının kültür ve eğitim merkezi konumuna

getirmişti [136]. Diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Aphrodisias'ta da imar işlerinin en yoğun olduğu dönem Roma İmparatorluğu'nun barış dönemi olan İS 2. ve 3.yüzyıllardır. Kent 3.yüzyıl ortalarındaki kriz döneminden sonra, İmparatorluğun yönetim yapısında yapılan düzenlemeler sırasında kurulan Karia-Phrygia Eyaleti'nin yönetim merkezi konumuna yükseltildi [137]. Diocletianus (284-305) tarafından yapılan düzenlemede ise küçülerek Karia Eyaleti'ne dönüşen birimin merkezi, kendi bölgesinin *metropolisi* olmaya devam etti [138].

Bulunan yazıtlar Aphrodisias'ın 3.yüzyılın ortalarında yaşam kalitesi yüksek, özenle inşa edilmiş gösterişli yapıları olan, zengin bir kent olduğunu göstermektedir. Kent, Hierapolis gibi, deprem bölgesinde olduğundan, zaman zaman yıkıma uğrasa da, yapılar onarılarak yeniden kullanılmıştır. Bu onarımlar sırasında kullanılan yapı elemanları ve heykeller, kentteki ünlü heykeltıraşlık okulunun 5.yüzyıl ortalarına kadar, hatta daha da uzun bir dönem varlığını sürdürdüğünü, bu onarımlara kentte yaşayan varlıklı seçkinlerin yanı sıra merkezden atanan yöneticilerin de katkıda bulunduğunu göstermektedir [139]. Bu verilere dayanarak kentin gündelik yaşamında bu döneme kadar önemli bir değişiklik olmadığı düşünülebilir. Yazılı kaynaklar da bu konuda farklı bir veri içermemektedir. Durum böyle iken, kentin bütünlüğünü tehdit eden hiçbir etmen yokken, İÖ 1.yüzyıl sonlarından beri bir ızgara plana göre gelişen kentin yerleşim alanı, en geniş sınırlarına ulaştığı İS 4.yüzyılın ortalarında bir surla çevrilmiştir, surun içinde kalan yaklaşık 80 hektarlık alanda tüm kamu yapıları ve konut alanları yer almaktadır [140] (Şekil 2.31). Bu koruma duvarı inşa edilirken yerleşim alanının en kuzeyinde yer alan bölümü Stadium'un doğu-kuzey-batı duvarını izlediğinden, en kısa duvarı inşa etme çabasına da girilmediği anlaşılmaktadır.

4.Yüzyıl ortalarında Aphrodisias'ta gerçekleştirilen önemli bir diğer kamu projesi Büyük Tiyatro'nun önündeki meydanın yenilenmesi, sütunlarla ve imparatorların heykelleriyle süslenmesidir. Tetrastoon adı

---

136 Erim 1977, s.10-11 ve s.14.
137 Erim 1977, s.11; Ratte 2001, s.124-125.
138 Erim 1977, s.14.
139 Ratte 2001, s.134.
140 Ratte 2001, s.124 ve s.126.

verilen bu meydan olasılıkla aynı yerde daha önce var olan meydanın üzerine inşa edilmişti. Aynı tarihlerde kentin merkezinde yer alan ve ticaret amacıyla kullanılan Kuzey Agora'nın da sütunları yenilenmişti. Yazıtlara göre, bu kentsel projelerin gerçekleşmesinde eskiden olduğu gibi kentin varlıklı seçkinleri değil, kentin yönetiminden sorumlu devlet görevlileri etkin rol oynamıştı. Aphrodisias'ta 4.yüzyıl sonları ile 5.yüzyıl başlarına tarihlenen iki kamusal proje daha vardır. Bunlardan biri, kentin kuzeyindeki Stadium'un 262 x 59 metre boyutlarındaki, oturma yeri kapasitesi 30.000 kişi olan [141] ana mekanında önemli değişiklikler yapılarak doğu ucunun bir arena gibi düzenlenmesi, yarışların dışındaki farklı türden gösterilere uygun hale getirilmesidir. İkinci proje ise, olasılıkla 4.yüzyıl ortalarında meydana gelen depremde zarar gören, Aphrodite Tapınağı'nı çeviren duvarın girişinde yer alan anıtsal Tetrapylon'un (dört girişli kapı) sütunlarının yenilenmesidir [142]. Bunların dışında kentin birçok yerine imparatorların ve önemli kişilerin anıt heykellerinin dikildiği, bunun 300-600 yılları arasında Aphrodisias'ta yaygın bir uygulama olduğu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır [143]. Geniş kapsamlı onarımlarda kullanılan sütunların, dekoratif yapı elemanlarının, kentin her yerine dikilen heykellerin kentteki heykeltıraşların ve mermer ustalarının elinden çıktığı, zanaatkarın işliğinde üretildiği düşünüldüğünde, Aphrodisias'ta temel üretim alanı olan mermer işleyen işliklerin ve heykeltıraşlık okulunun 6.yüzyıl sonlarına kadar varlıklarını sürdürdükleri, kentin gündelik yaşamında önemli bir değişimin olmadığı anlaşılmaktadır. Son dönemde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan paralar ticaret amacıyla kullanılan Kuzey Agora'nın da 5. ve 6.yüzyıl boyunca kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Aynı dönemde kentteki hamamlar onarılmış ve kullanılmıştır. Aphrodisias'ın yerleşim alanının yaklaşık %85'ini kaplayan konut alanlarında ise 6.yüzyıl ortalarına kadarda nüfusun önemli ölçüde azaldığını gösteren bir bulguya rastlanmamaktadır. Kentin güneyindeki surun iç tarafında ve kuzeyde, Stadium'un güney tarafında yer alan, varlıklı ailelerin oturduğu konutlar 5. ve erken 6.yüzyılda eskiden olduğu gibi işlevlerini sürdürmüşler-

141 Akurgal 1978, s.175; Saltuk 1995, s.60.
142 Ratte 2001, s.126-129.
143 Smith 1999, s.155-189.

dir. Buraya kadar değinilen bulgular, kentin merkezinin (Şekil 2.32) yüzyıllar boyunca eski yerini koruduğunu, merkezin çevresinde yer alan mahallelerde de zenginlerin oturmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu verilere dayanarak, Aphrodisias'ta sur içindeki alanın 6.yüzyılda da iskan edildiği söylenebilirse de, 6.yüzyılın sonlarındaki durum net değildir [144].

Bazı yazarlara göre kente adını veren ünlü Aphrodite Tapınağı, II.Theodosius'un 443 yılında kenti ziyareti nedeniyle kiliseye dönüştürülmüş, inşaat sırasında tapınağın *cella* duvarları kaldırılmış, dıştan tapınak çevresine yeni bir duvar örülmüş, yapıya *apsis* ve *atrium* eklenmiştir [145] (Şekil 2.33). Yapının temellerinde bulunan ve I.Leo (457-474) dönemine tarihlenen bazı paralara göre ise yapının bazilikaya dönüştürüldüğü tarih 5.yüzyılın son çeyreğidir [146]. Hangi tarih kabul edilirse edilsin, Aphrodite Tapınağı'nın yaklaşık 5-6 kat genişletilerek Hıristiyan bazilikasına dönüştürülmesi, kentin Hıristiyanlaşmasında bir dönüm noktasıdır, ayrıca da bu sürecin kentte oldukça geç ve yavaş geliştiğini göstermektedir. Bu büyük kentsel projenin patronu diğer projelerden farklıydı, ilk kez Kilise kentle ilgili önemli bir konuda öne çıkmıştı. 6.Yüzyıldan sonra Karia bölgesinin piskoposu, dönüştürülen bazilikanın güneyinde yer alan, söz konusu bazilika gibi başka bir kamu yapısından dönüştürülen Piskoposluk Sarayı'nda oturmuş [147] (Şekil 3.16), kentin adı ise 7.yüzyılda Stavropolis (Haç Kenti) olarak değiştirilerek çoktanrılı dinlerin kentteki izleri bütünüyle silinmeye çalışılmıştır [148]. Zaten tapınaktan dönüştürülerek inşa edilen büyük kilise / Katedral ve güneyindeki Piskoposluk Sarayı, en geç 500 yılından sonra, kentin siluetine egemen olmuş, kent Hıristiyan kenti kimliğine bürünmüştü.

Aphrodisias'ın Hıristiyanlaşma sürecinde kent içinde dikkati çeken iki küçük yapı vardır. Bunlardan biri *acropolis* tepesinin güneydoğusunda Roma döneminde bazilika olarak inşa edilmiş, sonradan kiliseye dönüştürülmüştü (Şekil 2.32). İkinci yapı ise tepenin güneybatısında,

---

144 Ratte 2001, s.135-138.
145 Koch 2007, s.229.
146 Ratte 2001, s.133.
147 Erim 1997, s.19-21; Ratte 130-133.
148 Erim 1977, s.14; Koch 2007; s.223.

olasılıkla bir azize adanan küçük *martyrion*dur ve çevresi geniş bir Bizans dönemi mezarlığı ile çevrilmiştir [149]. Kentin konut dokusunun içinde yer alan sunaklar ve benzeri küçük dinsel amaçla kullanılan yapılar, Hıristiyanlaşma sürecinde ortadan kaldırılarak çoğu ticaret yapısına dönüştürüldü. Örneğin, Sebasteion'da tapınak işlev dışı kaldı, iki yanda sıralanan küçük mekanlar işlik ve dükkan olarak kullanıldı, 5.-6. yüzyıllarda bu mekanlarda cam eşya üretimi yapılmaktaydı. Diğer kamusal yapılarda ise çoktanrılı dönemle ilgili işaretler, yazılar, süslemeler özenle silinmiş, yapılara zarar verilmemiştir [150].

Kentin içinde yer alan az sayıdaki kiliseye karşın, Aphrodisias'ın yakın çevresindeki kırsal alanda Geç Roma / Bizans dönemine tarihlenen çanak çömlek buluntularından ve bina kalıntılarından toplam 19 kilisenin yeri saptanmıştır [151] (Şekil 4.24). Bunlardan 4 tanesinin surların hemen dışında, kentin giriş kapılarının çok yakınına inşa edilmiş olmaları [152], Aphrodisias'ın Hıristiyan kimliğini vurgulamak için olsa gerektir. Bunlarla birlikte 11 kilise kente en fazla 5-6 km, yani 1 saat yürüme uzaklığındadır, başka bir deyişle kiliselerin çoğu tarım toprağı olarak ekilip biçilen vadi tabanında, 500-750 metre kotundaki düzlük alanda inşa edilmiştir. Kiliselerin mekansal dağılımında, Geç Roma döneminde Aphrodisias'ın kırsal alanında yer alan köylerin ve kasabaların belirleyici bir etmen olduğu konusunda ise tam tersine bir durumla karşılaşılmaktadır. Kentin yakın çevresinde yer alan kırsal yerleşmelerin konumları ile kiliselerin konumlarının çakıştığı örnek sayısı çok sınırlıdır. Roma ve Geç Roma döneminde kentin çevresindeki kırsal yerleşmelerin yer seçiminin, kiliselerin tersine, ağırlıklı olarak vadi tabanı değil, dağların düzlükle buluştuğu, 750-1000 metre kotundaki eşik alanları olduğu dikkati çekmektedir [153] (Şekil 4.24).

149 Akurgal 1978, s.175.

150 Ratte 2001, s.133.

151 Ratte ve Staebler'in Helenistik dönemden modern döneme kadar Aphrodisias'ın yakın çevresindeki yerleşmelerin, çiftliklerin ve Roma döneminden sonra da kiliselerin mekansal dağılımını saptadıkları çalışma, incelemekte olduğumuz dönem açısından çok zihin açıcıdır. Bazı sorulara yanıt bulmak açısından bu çalışma çok yararlı oldu. Bakınız: Ratte ve Staebler 2011, s.123-136.

152 Ratte ve Staebler 2011, s.126'da Şekil 1.

153 Ratte ve Staebler 2011, s.130'da Şekil 4.

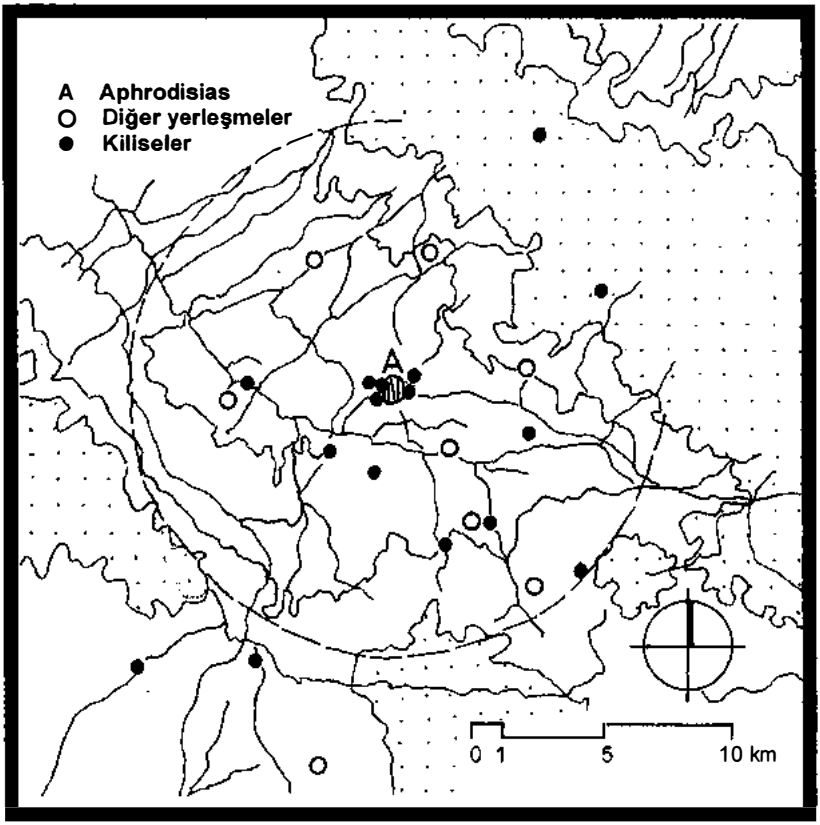

Şekil 4.24. Geç Roma ve Bizans dönemlerinde Aphrodisias kentinin çevresinde yer alan kırsal yerleşmelerin ve inşa edilen kiliselerin mekansal dağılımı

Kaynak: C. RATTE ve P.D. De STAEBLER (2011), Survey evidence for late antique settlement in the region around Aphrodisias, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.128'de Şekil 2 ve s.130'da Şekil 4 birleştirilerek çizildi.

Aphrodisias'ın çevresinde, en fazla 2 saatlik yürüme uzaklığında yer alan köy, kasaba gibi kırsal yerleşmelerin sayısal dökümü incelendiğinde, Roma İmparatorluğu döneminde toplam sayıları 12-13 iken, Geç Roma döneminde bu sayının 8'e, 7.yüzyıldan sonra da 4'e düştüğü

görülmektedir [154]. Mekansal verilerin zaman içindeki değişimi, kentin kırsal alanındaki yerleşik nüfusta belirgin bir düşüşe işaret etmektedir. Bu konudaki en net gösterge, kentin yakın çevresindeki çiftliklerin sayısında Roma döneminden 7.yüzyıla kadar ortaya çıkan düşüştür.

Son dönemde bölgede yapılan yüzey araştırmaları, Helenistik dönemden başlayarak Aphrodisias'ın yakın çevresinde zengin bir çiftlik yaşamının olduğunu gösteriyor. Çanak çömlek bulgularına göre, kentin çevresinde 10 kilometre yarıçapındaki bir alanda, Helenistik döneme tarihlenen 8 çiftlik, Roma İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında da varlığını sürdürmüştür. Yeni kurulan çiftliklerle birlikte Roma İmparatorluğu döneminde bu sayı önce 18'e çıkmış, 2. ve 3.yüzyıllarda ise 14'e düşmüştür. Aynı bölgede Geç Roma dönemine tarihlenen çiftlik sayısı ise 12'dir (Şekil 4.25). Bunların yarısı Roma döneminden devam ederken, geriye kalan 6 tanesi Geç Roma döneminde yeni kurulmuş çiftliklerdir ve çiftliklerin %80'i vadinin tabanındaki tarım toprakları üzerinde yer almaktadır.

Bulgular Geç Roma döneminde bölgedeki çiftlik yaşamının devam ettiğini, olasılıkla bazı çiftlikler birleştirildiğinden çiftlik sayısı azalsa da, kırsal nüfusta yaklaşık 500 yıl, önemli bir azalma veya artma olmadığını göstermektedir. 7.Yüzyılda ise bu denge aniden değişmiş, bölgedeki çiftlikler kaybolmuş, geride sadece 1 çiftlik kalmıştır [155]. Hem kırsal yerleşmelerin sayısındaki azalma, hem de çiftliklerin neredeyse tamamının terkedilmesi, Aphrodisias'ın kırsal alanında 7.yüzyılda ani bir nüfus azalmasının ortaya çıktığını göstermektedir. Kent ve bölgesi Pers istilasından ve onu izleyen Arap saldırılarından uzak olduğundan, ekonomik ve demografik gerilemenin nedeni olarak savaş durumunu ve ardından gelen veba salgınını göstermek yetersiz kalmaktadır, konuya daha geniş bir açıdan bakmak gerekmektedir.

Aphrodisias çevresinde son dönemde yapılan yüzey araştırmaları bölgede köylerin, kiliselerin ve çiftliklerin yanı sıra etrafı surla çevrili, kale veya kule görünümünde bir yapı veya yerleşme tipinin varlığını ortaya çıkartmıştır. Olasılıkla güvenlik amacıyla inşa edilen bu yapıların en

---

154 Ratte ve Staebler 2011, s.131'de Tablo 1.

155 Ratte ve Staebler 2011, s.133'de Tablo 2.

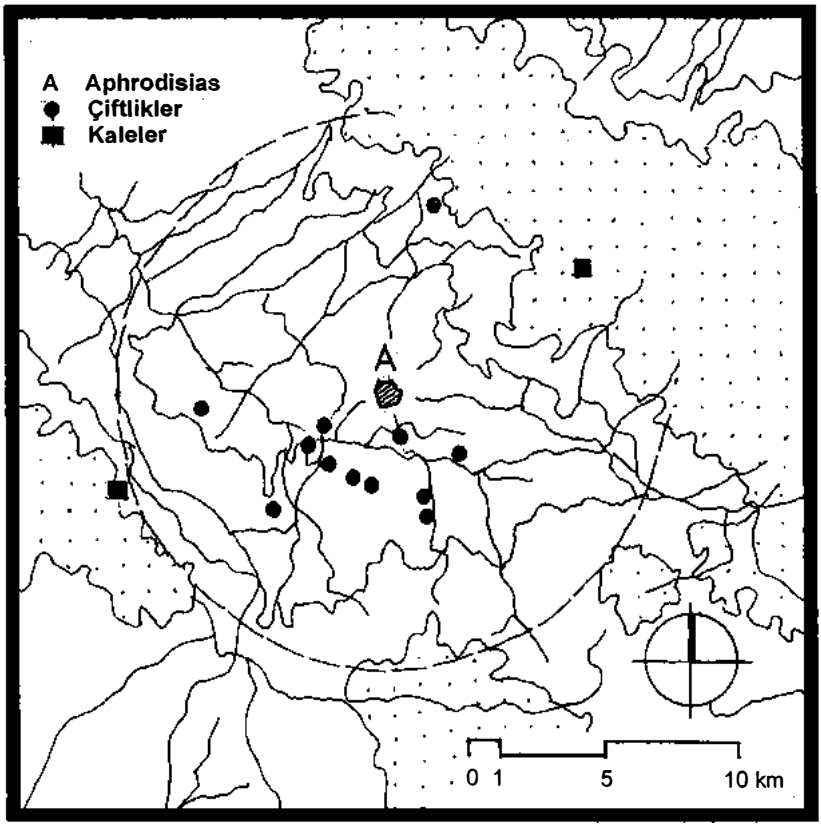

Şekil 4.25. Aphrodisias kentinin çevresindeki kırsal alanda Geç Roma ve Bizans dönemlerinde çiftliklerin ve kalelerin mekansal dağılımı

Kaynak: C. RATTE ve P.D. De STAEBLER (2011), Survey evidence for late antique settlement in the region around Aphrodisias, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.132'de Şekil 5 ve s.134'de Şekil 6 birleştirilerek çizildi.

eskileri Helenistik dönem öncesine tarihlenmiştir. İşlevleri nedeniyle geniş görüş açısı olan yüksek yerlerde bulunan ve bir surla çevrilen bu yapılardan 4 tanesi Helenistik döneme tarihlenmiş, bunlardan 3 tanesi Roma döneminde de kullanılmış, ancak Geç Roma / Bizans dönemin-

de hepsi kullanım dışı kalmıştır [156]. Konumları ve yapı türleri açısından birer koruma kalesi, veya kulesi olarak işlev gören bu yapıların devre dışı kalması vadideki güvenlik sisteminin çöküşü anlamına gelmektedir.

Aphrodisias kentinin daha 6.yüzyıl sonlarından başlayarak içine girdiği gerileme sürecinin göstergeleri kentteki konut inşaatlarında özensiz yapılara geçiş ve kentin çevresindeki konutların, vadideki çiftliklerin işlevlerini kaybetmesi, buna karşın vadiyi kuşatan eşik alanlarında kurulan köylerin önem kazanması ve ekonominin tarıma yönelmesidir [157]. Örneğin güneydeki yamaçta yer alan köylerden birinde kurulan bir zeytinyağı işliğinde başkent Konstantinopolis'e (İstanbul) gönderilmek üzere yağ üretimi yapılmaktaydı [158]. Bu örnek Aphrodisias'a gelir kaynağı olan mermer yontan işliklerin üretimi dursa da, tarımsal alanda yapılan üretim ve ticaretin devam ettiğini, hatta bölge dışına çıktığını göstermektedir.

Aphrodisias'la ilgili yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular kentin 350 ve 360 yıllarındaki depremlerden çok zarar gördüğünü, bunun temel nedeninin kentin kurulduğu vadi tabanında depremden sonra taban suyunun aniden yükselmesi ile altyapının çalışamaz hale gelmesi ve alçakta kalan alanların bataklığa dönüşmesi olduğunu göstermektedir. 7.Yüzyılda bölgede yaşanan depremin de kentte yaşayan nüfus için benzer sorunlar yarattığı, depremde yıkılan surlar yeniden onarılamayınca düzlükteki kentin terkedilerek nüfusun *acropolis* tepesine çekildiği kabul edilen görüştür [159]. 7.Yüzyılda Aphrodisias kentinde ortaya çıkan mekansal dönüşüm sürecinde kentin merkezinde yer alan kamusal mekanların ve merkezi çevreleyen konut alanlarının terkedildiğini gösteren en somut kanıtlardan biri Kuzey Agora'da 7.yüzyıl ile 10.yüzyıl arasındaki dönemle ilgili hiçbir metal paranın bulunmamış olmasıdır. Bu dönemde Kuzey Agora'da tarım yapıldığını gösteren bulgular vardır. Surların içindeki alanda yer alan konutlar 6.yüzyıldan sonra terkedilmiş, bu bölgenin yeniden iskan edildiğini gösteren bir bulguya da rastlanmamıştır. 7.Yüzyıldan sonra kentte sadece Büyük Tiyatro'nun

---

156 Ratte ve Staebler 2011, s.135'te Tablo 3.

157 Potter 2011, s.252-253.

158 Ratte ve Staebler 2011, s.136.

159 Erim 1997, s.15.

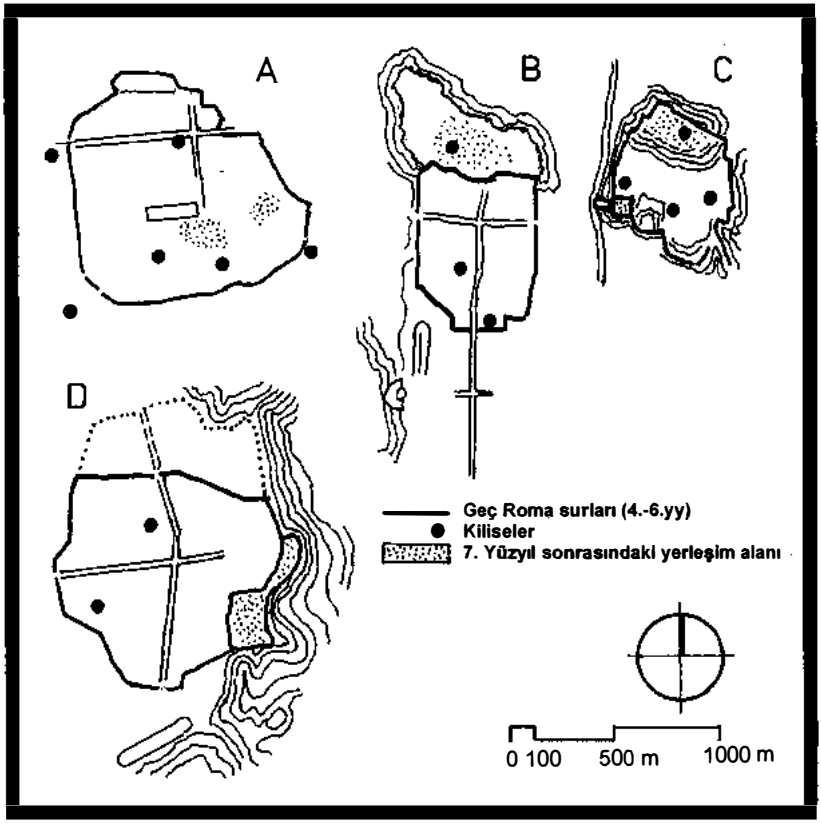

Şekil 4.26. Roma ve Geç Roma / Erken Bizans dönemlerinde Anadolu'nun orta büyüklükteki kentleri olan (A) Aphrodisias (Karia), (B) Perge (Pamphylia), (C) Xanthos (Lykia) ve (D) Anazarbus'ta (Kilikia) 7.yüzyıldan sonra yerleşilen alanlar

Kaynak: (A) C. RATTE ve P.D. De STAEBLER (2011), s.126'da Şekil 1; (B) H. ABBASOĞLU (2001), s.174'de Şekil 7.2; (C) J. COURTILS ve L. CAVALIER (2001), s.164'de Şekil 6.22; (D) M. GOUGH (1952), s.99'da Şekil 2 birleştirilerek çizildi.

bulunduğu tepede ve Pekmez tepesinde oturulduğunu gösteren konut kalıntıları vardır [160]. (Şekil 4.26). Tiyatronun içine iki şapel yapılmış ve duvar resimleriyle süslenmiştir [161]. Aphrodisias kenti gibi vadi tabanın-

160 Ratte 2001, s.145-146.

161 Koch 2007, s.230.

da yer alan kırsal yerleşmelerin ve çiftliklerin terkedilmesi de aynı sürecin bir parçasıdır. Bölgenin yeniden iskan edilmesi 11.yüzyıldan sonra, Türkleşme-İslamlaşma sürecinde ortaya çıktı, ancak yeni kurulan sistem bir kentin yer almadığı, bütünüyle kırsal nitelikteydi.

Buraya kadar değinilen konular özetlenirse, Aphrodisias'ın ve kenti çevreleyen alanın sistematik çöküşünde sadece 6.yüzyıla özgü olmayan su ve drenaj sistemindeki sorunlar, kentsel ticaretin gerilemesi, ekonominin kırsallaşması, deprem, salgın hastalık, yerel yönetim sisteminin değişmesi, güvenlik sisteminin çöküşü gibi yerel ölçekteki olgular etkili olsa da, bu süreç merkezdeki daha geniş kapsamlı değişimlerin yerel ölçekteki yansımasıdır. Bu konu bundan sonraki altbölümde ele alınacaktır.

Hierapolis ve Aphrodisias gibi, bu çalışmada ele alınan Roma İmparatorluğu'nun orta büyüklükteki kentlerinden biri de, güneybatı Anadolu'daki Pamphylia Eyaleti'nin yönetim merkezi ve *metropolis*i olan Perge'dir. Kentin ilk yerleşim yeri, İÖ 5.yüzyılda kuzeydeki *acropolis* tepesidir (Şekil 2.23). Tepenin güney eteklerinin devamında uzanan düzlükte kurulan aşağıdaki kent İÖ 3.yüzyılda, Helenistik dönemde, bir surla çevrilmişti. Kentin Romalılaşma süreci İÖ 1.yüzyılın ikinci yarısında başladı ve İS 2. ve 3.yüzyıllarda doruk noktasına ulaştı. Roma İmparatorluğu'nun sosyoekonomik ve yönetsel açıdan kriz dönemine girdiği 3.yüzyıl sonlarında Perge de bir gerileme dönemine girdi ve bu süreç 4.yüzyıl boyunca devam etti [162]. Kentin mekansal yapısında zaman içinde ortaya çıkan değişimler incelendiğinde, bunların İmparatorluğun ekonomik yapısındaki değişimlere koşut olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin Roma İmparatorluğu'nun en parlak yüzyılları olan İÖ geç 1.yüzyıl sonlarında ve 2.yüzyılda Perge de güneye doğru büyümüş ve kentin en önemli kamusal yapıları bu barış döneminde inşa edilmiştir. 3.Yüzyıl sonlarında ve 4.yüzyılda Roma yönetiminin zayıflaması nedeniyle çıkan yerel ayaklanmalar sırasında kenti korumak amacıyla, mevcut surlar yenilenmiş, bu sürecin bir parçası olarak güney sur duvarı daha güneye kaydırılmış, kentin ana girişinde yeni bir anıtsal kapı inşa edilmiştir [163] (Şekil 2.24 ve Şekil 2.29).

---

162 Abbasoğlu 2001, s.187.

163 Abbasoğlu 2001, s.177.

Yazılı kaynaklara göre erken bir tarihte Aziz Paulus iki kez Perge'ye geldiğinden Hıristiyanlık kentte çok erken bir tarihte yayılmaya başlamış olmalıdır. 314-553 Yılları arasında Perge'nin kendi piskoposu vardı [164]. 5.Yüzyılın ilk yarısında Kilise açısından Pamphylia Eyaleti ikiye bölünmüştü ve 431 yılında Ephesos'ta toplanan Konsil'in listesinde Perge ve Side ayrı ayrı iki *metropolis* olarak gösterilmiştir. Sivil yönetim açısından ise eyalet hep tek bir yönetim olarak kaldı [165]. Yerleşim alanının ve nüfusunun küçük olmasına karşın, Roma ve Geç Roma döneminde Perge'nin bölgesi içinde sahip olduğu önem onun eyaletin *metropolis*i olmasından ve daha önce değinildiği gibi, kentte yaşayan büyük toprak sahibi varlıklı, güçlü ailelerden kaynaklanmaktadır.

Perge'nin konut alanlarında yapılan araştırmalar zengin ailelerin oturduğu 300-500 metrekare büyüklüğündeki lüks konutların kentte 5.yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir. Bu dönem Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu'nun ekonomik açıdan son parlak dönemidir [166]. Konutlar gibi, kentin Hıristiyanlaşma sürecinde inşa edilen 3 kilisenin yapım tarihlerinin de yine 5.yüzyıl veya sonrası olması, bu dönemde kentin ekonomik açıdan iyi durumda olduğunu [167], aynı zamanda da Hıristiyanlığın kente artık yerleşmiş olduğunu gösteriyor. Bu kiliselerin 2 tanesi kentin sütunlu caddesi olan kuzey-güney aksının (*cardo*) doğu ve batı tarafında, üçüncüsü ise *acropolis*tedir (Şekil 4.26).

Perge, Roma dünyasında ün salmış tanrıça Artemis Pergaia'nın kutsandığı bir kent olduğundan, Pergeliler Hıristiyanlığı tanrıça kültü ile bağdaştırarak Meryem Ana ile Artemis Pergaia arasında bir yakınlık kurmuşlardı. Sütunlu caddenin doğu tarafında inşa edilen kilisenin önünde, üzerinde Artemis Pergaia kabartması bulunan bir sütun yer almaktadır. Putlara tapmanın yasaklandığı, kentteki diğer tanrıça heykellerinin ve simgelerin kırılıp yok edildiği bir dönemde, bir kilisenin önündeki sütunda başında ışın tacı ile betimlenen Artemis Pergaia ka-

---

164 Koch 2007, s.293.

165 Ramsey 1962, s.93 ve s.415.

166 Abbasoğlu 2001, s.183.

167 Abbasoğlu 2001, s.188'de kiliselerin yapım tarihi 5.yüzyıl olarak verilmektedir. Ramsey 1962, s. 415'te ise Perge'de Hıristiyanlığın 6.yüzyıldan sonra yerleştiği ve 2 büyük kilisenin 6.yüzyıla tarihlendiği belirtilmektedir.

bartmasına dokunulmaması onun, başındaki hale ile betimlenen Meryem Ana'yla bir tutulmasıyla açıklanmaktadır [168].

Justinianus (526-565) döneminde Anadolu'nun güney bölgelerinde güvenliğin tam olarak sağlanamadığını gösteren yazılı belgeler vardır. İmparator çıkarttığı bir emirnamede Pamphylia'daki Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi'nin eşkıyalara karşı korunmasını istemişti. Roma İmparatorluğu döneminde gelişen ve 4.yüzyılda güney surlarını genişleten Perge'de yaşayan nüfus, bu karışık dönemde güvenliğin sağlanamaması nedeniyle olsa gerek, sur içindeki kentten içerlere doğru çekilmiş ve kentin kuzeyindeki *acropolis* tepesine sığınmıştı [169]. Bu durum kentin bölgesi içindeki konumunu da etkilemiş görünüyor. 6.Yüzyıldan sonra Perge listelerde *metropolis* olarak gözükse de, Kilise'nin temsilcisi ve yöneticisi olan *metropolit* Attaleia'da (Antalya) oturmaktaydı [170]. 7.Yüzyılda kurulan *thema* örgütlenmesinde Pamphylia Kibyraioton Teması'nın sınırları içindeydi. Bu thema batıda Mylasa'dan (Milas) başlayıp, bütün güneybatı Anadolu'yu içine aldıktan sonra Seleukeia'ya (Silifke) kadar uzanıyordu (Şekil 4.1), yönetim merkezi ise Attaleia (Antalya) idi [171]. 7.Yüzyılda Perge'yi Araplar istila edip yıkınca, nüfusun çoğunluğu bölgenin üst derecedeki tek dinsel ve yönetsel merkezi, yani *metropolitlik* olan Attaleia'ya (Antalya) göç etti. Perge ise küçük bir köy olarak 13.yüzyıla kadar devam etti. Günümüzde hala kentin yakınlarında Murtuna adında küçük bir köy vardır [172]. *Acropolis* tepesindeki kilisenin içinde yapılan yenileme ve onarımlar 10. ve 11.yüzyıla tarihlendiğine göre [173], çevresi surla çevrilmiş bir kale olmasa da, buradaki yerleşme 12. veya 13.yüzyıla kadar devam etmiş olmalıdır.

Arkeolojik bulgular, Geç Roma / Erken Bizans döneminde güneybatı Anadolu'daki Lykia bölgesinin alan ve nüfus olarak küçük bir eyalet kenti (Şekil 4.26), aynı zamanda da *metropolisi* ve bir piskoposluk merkezi olan Xanthos'un da Perge gibi, zengin bir dönem yaşadığını

---

168 Pekman 1989, s.44.
169 Pekman 1989, s.31.
170 Ramsey 1962, s.420.
171 Pekman 1989, s.45.
172 Alpözen ve Erdemgil 1977, s.21.
173 Koch 2007, s.293.

göstermektedir. 5.Yüzyıl sonlarında kentte iki yapı tipinin inşaatı öne çıkmıştı, bunlar varlıklı seçkinlerin konutları ve kiliselerdir. Kentin yerleşim alanının güneybatısındaki Lykia dönemi *acropolis*inin içine bu dönemde, Helenistik dönemden beri varlıklı ailelerin oturduğu geleneksel konut tipinin devamı olan, sütunlu iç avlulu (*peristyl*), iki katlı üç konut inşa edilmiştir. Bu konutlardan biri taban alanı 1650 metrekare olan büyük bir yapıdır. 4.Yüzyılda inşa edilen bu yapı 5.yüzyıl sonlarındaki deprem sırasında çok zarar görmüş olmalı ki, yapılan kapsamlı onarımda önemli değişiklikler yapılmış, döşeme mermerle kaplanmıştır. Son etaptaki haliyle bu görkemli konut Ephesos'ta aynı dönemde inşa edilen Yamaç Evler'deki konutları anımsatmaktadır. Yaklaşık 10 x 20 metre boyutlarında apsisli bir misafir kabul salonu olan bu yapı 5.yüzyıl sonu ile 6.yüzyıl başlarında geometrik desenli mozaiklerle süslenmiştir. Bu mozaik süslemeler Xanthos'taki Doğu Bazilikası'nın yer süslemeleri ile yarışacak niteliktedir [174].

Lykia-Helenistik dönem *acropolis*inin içine inşa edilen zengin konutlarıyla aynı dönemde kentte bir grup kilise de inşa edilmiştir, 74 x 29 metre boyutlarındaki Doğu Bazilikası bunlardan biridir. Bu bazilika kentin kuzey-güney doğrultusundaki sütunlu caddesinin (*cardo*) doğu tarafında yer almaktadır. Kentin en büyük kilisesi olan bu Piskopos Kilisesi de 5.yüzyıl sonlarındaki büyük depremin ardından yeniden inşa edilen bir yapıdır. Kentin ikinci büyük kilisesi yerleşim alanının en kuzeyinde, yüksek bir kayalığın üzerindeki düzlükte inşa edilen, *atrium*u (ön avlusu), portikoları olan, yaklaşık 100 x 35 metre boyutlarında anıtsal bir yapıdır ve bulunduğu tepenin çevresi bir duvarla çevrildiğinden bazı kaynaklarda bulunduğu yer Roma Akropolisi olarak nitelendirilmektedir [175]. Bunların dışında Geç Roma/ Erken Bizans döneminde kentte dört kilise daha inşa edilmiştir [176] (Şekil 3.23 ve Şekil 4.26). Surların içindeki yerleşim alanına göre nüfusunun en fazla 7.000-8.000 kişi kadar olabileceği hesaplanan Xanthos'ta [177], Geç Roma / Erken Bi-

---

174 Courtils ve Cavalier 2001, s.165 ve s.166'daki Şekil 6-24.

175 Akurgal 1988, s.488'de Şekil 376.

176 Courtils ve Cavalier 2001, s.168-169.

177 Xanthos'a 7 kilometre uzaktaki dağlardan su getiren su kemeri diğer kentlerde görülen örneklerle karşılaştırıldığında, ancak Xanthos'taki kadar az bir nüfusun

zans döneminde 3 tanesi büyük, 3 tanesi küçük, toplam 6 kilisenin inşa edilmiş olması kentte yaşayanların oldukça varlıklı aileler olduğunu, bir kapital birikiminin varlığını göstermektedir. Kentte bu dönemde inşa edilen, ya da onarım gören gösterişli konutlar da aynı varsayımı desteklemektedir.

Xanthos kentinin kalıntıları arasında bulunan en son tarihli para 614 yılına aittir. Kentin 655 yılında Perslerle yapılan Phoenix Savaşı'ndan sonra yakılıp yıkıldığı, onun ardından gelen Arap istilaları nedeniyle uzun bir süre iskan edilmediği anlaşılmaktadır. Geç Roma / Erken Bizans döneminde, iki *acropolisi* ve doğudaki konut alanını içine alan surlar 7.yüzyılda bir kez daha onarılmıştı. Bu onarım süreci Xanthos'un son büyük imar programı oldu. Kısa bir süre sonra kentin yeniden yakılıp yıkıldığı ve terkedildiği anlaşılmaktadır. Sonraki 400 yıl boyunca, Geç Roma / Erken Bizans döneminde zengin bir kent olan Xanthos'tan geriye kalan, surla çevrilmiş Lykia-Helenistik dönem *acropolisi*dir. Kale görünümündeki, yaklaşık 1-2 hektarlık bu küçük yerleşim alanının bulunduğu tepenin eteklerinde sonraki dönemlere tarihlenen bazı konut kalıntılarına da rastlanmaktadır [178]. Bunun dışında, kentin sonraki dönemlerde bir daha iskan edilmediği anlaşılıyor. Xanthos'un Roma öncesindeki mekansal niteliklerini ve gelişimini anlamak için elimizdeki veriler yeterli olmasa da, çoğu İÖ 5.yüzyıla tarihlenen ünlü mezar anıtlarının günümüze kadar, 2400 yıldan daha fazla bir süreden beri hala yıkılmadan ayakta kalabilmeleri ve görenleri şaşırtmaya devam etmeleri (Şekil 3.24), kentin imarına ve mekansal gelişimine istilalar, depremler, Helenleşme, Romalılaşma, Hıristiyanlaşma kültürel dönüşüm süreçleri gibi dışsal faktörlerden daha çok, yerel etmenlerin damga vurduğunun göstermektedir. Bu açıdan Xanthos kenti, göz ardı edilmemesi gereken özgün bir örnektir.

Bu çalışmanın 3. bölümünde adı geçen orta büyüklükteki bir diğer kent de Dağlık Lykia'nın orta bölümünde yer alan Myra idi (Şekil 3.26). Hıristiyanlar için kutsal bir kent, bir hac merkezi olan Myra, her yıl Aziz Nikolaus (Noel Baba) adına düzenlenen festivaliyle ünlenmişti.

---

gereksinimini karşılayacak kadar küçüktür (Courtils ve Cavalier 2001, s.171).

178 Foss 1994, s.9-11; Courtils ve Cavalier 2001, s.168-169.

Bu ünü nedeniyle, küçük bir yerleşme olsa da, bölgesinin dinsel merkezi ve *metropolisi* idi. 6.Yüzyıl kent ve bölgesi (*territorium*) için bir zenginlik dönemi oldu, depremden ve salgın hastalıktan zarar gören kentte ve Aziz Nikolaus Kilisesi'nde İmparator Justinianus'un emriyle geniş kapsamlı onarımlar ve imar işleri yapıldı. 7.Yüzyıla gelindiğinde bölgedeki ve kentteki ekonomik ve mekansal gelişme yerini, Arap saldırıları nedeniyle, ani bir çöküşe bıraktı. Bölgede bu dönemde iskan gören yerler sur içindeki kalelerdir. Myra'da da düzlükteki kent terkedilmiş, *acropolisin* bulunduğu tepenin çevresine bir sur inşa edilerek Kale haline getirilmişti. Hac yeri olan, kentin 1,5 kilometre uzağındaki Aziz Nikolaus Kilisesi'nin çevresine de bir sur inşa edilmişti. Böylece 7.yüzyıldan sonra kutsal Myra kentinden geriye iki küçük kale kalmış oldu.

Buraya kadar incelenen, Anadolu yarımadasının güney bölümünde yer alan farklı yönetsel bölgelerin orta büyüklükteki kentleri ve *metropolis*lerinde olduğu gibi, 5. ve 6.yüzyıllarda Doğu Kilikia'nın *metropolisi* olan Anazarbus'ta (Anavarza) da Roma döneminde kurgulanan mekansal yapının dönüşümü 6.yüzyıldan önce ortaya çıkmadı. 5.Yüzyıla kadar düzgün bir ızgara plana göre, açık bir kent olarak gelişen Anazarbus'ta ilk surlar 5.yüzyılın ilk yarısında İmparator II.Theodosius (408-450) döneminde inşa edilmiş, tiyatro-amfitiyatro-stadyum üçlüsü dışarda bırakılarak, Roma döneminde gelişen ve yaklaşık 100 hektar olan yerleşim alanının tümü bu surların içine alınmıştı (Şekil 3.33). 6.Yüzyıldaki büyük depremde Roma dönemi kentinin neredeyse tamamı yıkıldığında, İmparator Justinianus (527-565) yine ızgara plana göre kenti yeniden inşa ettirirken Anazarbus'un çevresine eski surları izleyen yeni bir sur yaptırmış, bu süreçte surun kuzey parçası 400 metre kadar güneye kaydırılarak yerleşim alanı yaklaşık 1/3 oranında küçültülmüştür. Bu duvar inşa edilirken yıkılan kentten geriye kalan bütün yapı parçaları ve molozlar bu iş için kullanılmış [179], yerleşim alanı boşaltılarak yıkıntılardan temizlenmiş ve yeni inşaatlara yer açılmıştı.

Anazarbus'un yerleşim alanının 6.yüzyıldaki depremden sonra küçültülmesi kararı, olasılıkla depremdeki önemli nüfus kaybı nedeniyle alınmış olsa da, diğer göstergeler 6.yüzyılın ilk yarısının kentte bir

---

179 Posamentir 2011, s.216.

karmaşa, ya da dönüşüm dönemi olmadığını göstermektedir. Örneğin kentin en büyük kiliseleri 500 yılından sonra inşa edilmiştir (Şekil 3.34). Kentin en önemli kilisesi olan Havariler Kilisesi'ni inşa eden ustalar 300-400 yıllık taş blokları, mermer süslemeleri kullanmışlar, 2. ve 3.yüzyıldaki dekorasyon tekrar edilmiş, kentin geçmişindeki varlıklı ve görkemli gelenek sürdürülmüştür. Doğu Kilikia'nın kırsalında da durum farklı değildir (Şekil 3.32). Yapılan araştırmalara göre, Anazarbus'un yaklaşık 40 kilometre kuzeybatısında, Geç Roma / Erken Bizans döneminde kurulan 55 hanelik Akören I ve 90 hanelik Akören II isimli köylerde inşa edilen konutlarda önceki dönemlerin konut planları tekrarlanmıştır. Bu köylerde yerleşim alanına dağılmış ve 6.yüzyılda inşa edilmiş kiliseler de yöresel örneklerin aynıdır [180]. Bu sürekliliğin kesintiye uğraması, kentin nüfus kaybetmesine koşut olarak kırsal alanın ani çöküşü 6.yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Anazarbus kentinde 2.surların inşa edildiği dönem de bu dönemdir ve kentin gündelik yaşamındaki değişime işaret etmektedir [181].

Anazarbus'ta geç dönem surlarının inşaatı sırasında kullanılan devşirme malzeme 6.yüzyıla tarihlenmektedir, ancak inşaatın Bizanslılar tarafından mı, yoksa 8.yüzyıl sonlarında kenti işgal eden Araplar tarafından mı yapıldığı henüz netlik kazanmamıştır. Kentte 6.yüzyıldan 8.yüzyıla kadar düzenden karmaşaya doğru yavaş bir geçiş süreci yaşanmış ve Arapların kenti ele geçirmesiyle sonuçlanmıştı. Bu süreçte doğal afetler ve istilalar nedeniyle kent boşalmış, surların onarımı için gerekli malzeme kentin yıkılan yapılarından sağlanmıştı. Bunun nedeni artık kentte kimsenin oturmuyor olmasıdır. Kentin terkedilmesinin nedenlerinden biri 800 yıllarında aldığı dış göçler sırasında yeni yerleşen nüfusun farklı bir yerleşme geleneğine sahip olması olasılığıdır. Kentin son surlarının 9. ve 10.yüzyıllarda inşa edildiğine ilişkin görüş ise bu dönemdeki istilalara dayanmaktadır. Kentte bulunan iki yazıtta Arap komutanlarının surların onarımı için büyük paralar harcadığından bahsedilmektedir [182].

---

180 Bu konu için bakınız: Wulf-Rheidt, s.189-203.

181 Potter 2011, s.254-255.

182 Posamentir 2001, s.216-218.

Anazarbus kentinden günümüze kalan en görkemli yapı, kentin doğu sınırını oluşturan sarp kaya kütlesinin ortaca bir noktasında yer alan ve Anavarza Kalesi olarak bilinen kaledir (Şekil 3.33 ve Şekil 4.26). Geç dönem kent surları konusundaki bilinmezliklere karşın Kale konusundaki bilgiler daha ayrıntılıdır. Arkeolojik buluntular Kale'nin Roma döneminde inşa edildiğini göstermektedir, önceki dönemlerle ilgili veriler ise çok net değildir. Arkeolojik veriler Kale'nin Bizans döneminde de onarılarak askeri amaçla kullanıldığını göstermektedir. Eğimli bir arazide inşa edilmiş ve ince uzun bir dikdörtgen plana sahip olan Kale'nin ana girişi en alçak noktası olan güney ucundandır [183], en önemli kulelerin ve yapıların yer aldığı yer de burasıdır. Surlar üzerinde yer alan kuleler ve surların çevrelediği açık alanda yer alan çeşitli yapılar da Bizans dönemine tarihlenmektedir ve onarımlardan sonra yeniden kullanıldıklarını gösteren bulgular vardır. Alanı yaklaşık 6,4 hektar olan Kale'yi çevreleyen surların bir bölümünün, Anazarbus 796 yılında Abbasi Halifesi Harun Reşit tarafından işgal edildiğinde yeniden inşa edildiği saptanmıştır. Sonraki yüzyıllarda bir dönem Kilikia'da kurulan Ermeni Krallığı'nın da Kale'yi onardığını ve kullandığını gösteren bulgular vardır, ancak bütün duvarların temelleri Geç Roma / Erken Bizans dönemine tarihlenmektedir [184].

Buraya kadar incelenen örnekler gösteriyor ki, Anadolu'nun batısında ve Torosların güneyinde yer alan büyük ve orta büyüklükteki kentlerin her biri için ortak olan nokta, geç antik dönem, özellikle de 6.yüzyıl, bir zenginlik dönemiydi. 7.Yüzyıl ve sonrasında ise bu kentlerden her biri kendine özgü bir tarih ve mekansal dönüşüm süreci yaşadı. Bunun nedeni önce, kısa bir dönem Sasani-Pers, sonra da Arap akınlarının ve onların yıkıcı sonuçlarının kentten kente değişmesidir [185], bazı kentler daha önce bu yıkıma uğrayıp işlev dışı kalmış, bazılarında da merkez ile yerel arasındaki ilişkiler yeni bir nitelik kazanmıştır. Bu konu için Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırında yer alan ve Roma döneminden beri Anadolu'nun en büyük kenti olan (Şekil 3.3), Orontes (Asi) ırmağı üzerindeki Antiokheia (Antakya) özgün

183 Gough 1952, s.120'de Şekil 9.
184 Gough 1952, s.119 ve s.122-124.
185 Posamentir 2011, s.224.

bir örnektir. Kent hem Anadolu'nun Hıristiyanlaşma sürecinde kurulan dinsel kademelenmede ortaya çıkan önemli merkezlerden biriydi hem de Geç Roma / Erken Bizans döneminde İmparatorluğun doğu sınırında askeri önemi ağır basan ikinci başkentiydi ve ayrıca bir başkent için gereken bütün yapılara ve hizmetlere de sahipti. Kentin tarihsel geçmişini, sahip olduğu farklı nitelikleri ve yerel ölçekteki işlevlerini belirleyen en önemli etmen ise, bölgelerarası doğu-batı ticaret yolları üzerindeki coğrafi konumunun getirdiği ayrıcalıklardır. Antiokheia'nın kurulduğu noktada Orontes (Asi) ırmağı güneye doğru akıp Akdeniz'e ulaşmaktadır. Kent bir yolla, kendisiyle aynı tarihlerde kurulan liman kenti Seleukeia Pieria'ya bağlanıyordu, aynı zamanda da Beroea (Halep), kıyıdaki Laodikeia, Alexandretta ve Kilikia ile yol bağlantıları vardı. Doğuda dağ tarafındaki kapıya Demir Kapı denilmektedir. Persler iki kez, 3.yüzyılda ve 6.yüzyılda, bu yönden saldırarak kenti ele geçirmişlerdi. Kente deniz yönünden, Orontes üzerinden ulaşılması ticaret yaşamındaki hareketliliğin önemli bir nedenidir. Kurulduğu yıllardan beri, kentin ticaret merkezi olan *agora* da kıyıya yakın bir noktada yer almaktaydı [186].

Yeni başkent Konstantinopolis'in (İstanbul) kuruluşundan sonra doğu eyaletleri, Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu'nun bölgelerarası uzun mesafe ticaretinde önemli bir yere sahip oldu. Bunun nedeni Doğu ile Batı arasındaki en önemli ticaret yollarının bu bölgelerden geçmesiydi; İpek Yolu Orta Asya ve Çin'den gelen malları, Afganistan ve İran üzerinden Anadolu ve Suriye'ye taşıyor, İran'dan gelen yol Antiokheia (Antakya) üzerinden Akdeniz'e ulaşıyordu [187]. Hindistan'dan gelen Baharat Yolu'nun bir kolu da Basra Körfezi üzerinden Antiokheia'ya, gelen mallar da oradan Akdeniz'e ulaşıyor, deniz yoluyla başkente taşıyordu. Her iki yolun kesiştiği kent olan Antiokheia, özellikle 5.yüzyılda ve 6.yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Roma İmparatorluğu'nun önemli bir ticaret merkezi konumundaydı. Kent halkının bu dönemde refah içinde yaşadığını gösteren en önemli arkeolojik bulgular bu döneme tarihlenen villalar ve mozaiklerdir [188]. Kentteki mozaik işçiliği

---

186 Downey 1963, s.12-14.

187 Baskıcı 2009, s.200.

188 Cornell ve Matthews 1988, s.217.

Erken Roma döneminde başlamış, İS 1.yüzyıldan 6.yüzyıla kadar özel konutlarda ve başta hamamlar olmak üzere kamu yapılarında sıklıkla kullanılmıştır. Kentte yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılan örnekler dönemin sanatsal ve düşünsel tarihini yansıttığı gibi, Yunan-Roma dünyası ile Perslerin temsil ettiği Ortadoğu dünyasının bireşimidir ve Pers sanatının kentteki artan etkisini göstermektedir. En küçük konuttan en görkemli malikaneye kadar her tür yapıda mozaikler, tasarımın ve süslemenin en temel öğesi oldukları gibi, çoğu zaman kiliselerde ve hamamlarda inşaat ile ilgili bilgiler de içermekte ve yazıt olarak da kullanılmaktaydılar. Seçilen konular çoğu kez doğadan, mitolojiden veya avcılık, balıkçılık gibi gündelik yaşamdan alınan görüntülerdir [189].

Konstantinopolis'teki Saray lüks tüketim açısından Sasani-Pers İmparatorluğu'nun başkentindeki saraydan farklı değildi. İmparatorların gösterişli törenlerinde çevrelerinde pahalı ipek giysileriyle kalabalık saray erkanı yer alırdı. Davetliler resmi şölenlerde kurulan kalabalık sofralarda oturur, güzel kokulu tütsüler yakılır, kendilerine en kaliteli ipek giysiler ve kumaşlar armağan olarak dağıtılır, çeşitli baharatlarla hazırlanmış lezzetli yemekler ikram edilirdi. Bizans İmparatoru'nun onlardan üstün ve varlıklı olduğunu göstermek için barbar prenslere ve onların elçilerine de ipekli kumaşlar, kıymetli taşlar, baharat ve diğer Doğu ürünleri armağan olarak verilmekteydi. Sadece bu amaçla çok miktarda baharat, iyi kalitede ince ipekli kumaş ve kokulu bitkilerin Doğu'dan, Çin'den, Hindistan'dan satın alınıp Bizans ve Pers saraylarına ulaştırılması gerekiyordu. Justinianus döneminde başkentteki Saray'da ipek üretimi başlamış olsa da tüketim tam olarak buradan karşılanamıyor, İran üzerinden yapılan transit ticaret devam ediyordu. Kendi gereksinimlerini karşılamak ve gösterişli hediyeler hazırlamak için ellerinde yeteri kadar kumaş bulundurmak isteyen İmparatorlar Doğu ile olan ticareti desteklemekte, özendirmekte, hatta kendileri üretim ve ticaretle doğrudan çıkar ilişkileri kurmaktaydılar. Emirnamelere göre Sasani-Persler ile Doğu Roma uyruklular arasındaki mal değişiminin sınırdaki belirli kentlerde yapılması gerekmekteydi. Bu kentlerde İm-

---

189 Downey 1963, s.200-205. Demir 1996, s.36-43 ve s.46-47 de bu mozaiklerin korunabilmiş olanlarından, açıklamalarıyla birlikte örnekler verilmektedir.

paratorun, Justinianus döneminde *commerciarii* adı verilen, memurları vardı. Bunlar sadece gümrük alım memurları değildi, görevleri arasında işlenmemiş ipek almak da vardı. Satın alınan ipeğin büyük kısmı Konstantinopolis Sarayı'ndaki ipek kumaş dokuyan işliklere ulaştırılıyor, kalanı da bedeli karşılığında ipek ticareti yapan veya ipek kumaş dokuyan üreticilere satılıyordu. Bu uygulama ipek işiyle uğraşan tüccar veya dokumacının doğrudan Pers pazarıyla rekabete girmesini önlemek ve hammaddeyi ucuza sağlayarak fiyatları düşük tutmak için alınmış bir önlemdi. Buna karşın, Doğu Roma ile Persler arasındaki siyasal çekişmeler ve zaman zaman çıkan savaşlar nedeniyle ticaret ilişkileri olumsuz yönde etkilendiğinden, ipek hep yüksek fiyatla alınıp satıldı [190].

Doğu Roma İmparatorluğu'nun en zengin eyaletlerinden biri olan Suriye aynı zamanda da ipekböceği üretilen bir bölgeydi, bu yoldan zengin olan bazı Doğu Akdeniz kentleri vardı [191]. Bölgenin *metropolisi* ve ticaret merkezi olan Antiokheia (Antakya) ise zeytin ve zeytinyağı üreten bir merkezdi. Kentin doğusundaki dağlık alanda yetişen zeytinliklerden elde edilen bir ihraç malı olan zeytinyağı kentin zenginliğinin kaynağıydı. Bu bölgedeki büyük çiftliklerin sahipleri oralıydılar, bazıları yazlarını çiftliklerinde geçirmekteydiler. Üretilen yağın bir kısmının kentte tüketilmesinden ve kalanının dışarıya satılmasından elde edilen gelir bölgedeki inşaat faaliyetlerinin asıl kaynağı oldu [192]. Kent aynı zamanda da Kudüs'e veya bölgedeki diğer hac merkezlerine giden hacılar ile gezginlerin uğrak yeriydi. Onlar tarafından 6.yüzyılın ilk çeyreğine kadar kaleme alınan bazı gezi notlarında Antiokheia'nın zenginliği, kalabalık nüfusu, kapladığı geniş yerleşim alanı, doğal güzelliği ve anıtsal yapıları nedeniyle Doğu Roma kentlerinin en başında geldiği ifade edilmiştir [193].

6.Yüzyıl başkentte ve eyalet kentlerinde merkezi yönetime karşı halk ayaklanmalarının, sosyal çatışmaların, doğal afetlerin ve savaşların yaşandığı bir dönemdir. 525 yılında Antiokheia'da büyük bir yangın

---

190 Heyd 1975, s.21-22.
191 Heyd 1975, s.22-23.
192 Downey 1963, s.237.
193 Heyd 1975, s.22.

çıkmış ve 6 ay boyunca da bu yangınlar devam etmişti [194]. Ardından 526 yılında kentte büyük bir deprem oldu, bütün yapılar yıkıldı. O tarihte kentte önemli bir festival vardı ve çok sayıda ziyaretçi gelmişti. Bu nedenle depremde ölenlerin 250.000 kişi kadar olabileceği düşünülmektedir [195]. Antiokheia'da 528 yılında büyük bir deprem daha oldu ve yine bütün yapılar yıkıldı. Kayıtlara göre bu kez ölenlerin sayısı 4.870 kişiydi. Depremden sonra kentin nüfusu ya başka kentlere göçtü, ya da kentin çevresindeki dağlarda kulübeler yapıp oralara taşındılar. O yıl kış da çok sert geçmişti, İmparator Justinianus ve İmparatoriçe kente yardımlar gönderdiler ve tanrıya şükran ifadesi olarak kentin adı Theoupolis (Tanrı Kenti) olarak değiştirildi. Bu yıllarda Antiokheia, Perslerle yapılan savaşlarda bir askeri üs olarak işlev görmekteydi. Pers ordusunda asker olarak görev yapan Araplar kentteki ve kırsal alandaki mülkleri yaktılar, insanları öldürdüler. Savaş uzun süre devam ettikten sonra, Pers ordusu 540 yılında kenti kuşattı ve 3.yüzyıl ortalarında olduğu gibi, doğudaki dağlık alandan kente girdi. Kentin tamamı yakıldı, bir tek en güneydeki Kerateion adı verilen mahalle bu yangından kurtuldu ve burası zaman içinde, nüfusun, dinsel yapıların ve kurumların toplandığı yer oldu. Persler kentin surların dışındaki mahallelerini de yaktıkları halde surlara dokunmadılar. Kayıplar çok fazlaydı, 526 ve 528 yıllarındaki depremlerden sonra yeniden inşa edilen yerler tekrar yakılıp yıkılmıştı. İmparator Justinianus kentin imarı için yeniden büyük bir para yardımı yaptı. Yeni inşa edilen surlara bakılırsa, kent eskisinden çok daha küçüktü (Şekil 2.38). Orontes (Asi) ırmağı üzerindeki ada tümden terkedilmiş, kentin ana caddesi (*cardo*) eskiden yaya yolu olarak kullanılan bölüm kadar daraltılmıştı. Orontes'e bakan batı duvarı bir koruma duvarı haline getirilmiş ve taşkınlar önlenmişti. Forumlar ve sütunlu caddeler yıkılmış olduğundan bütün moloz temizlenip yeni bir yol sistemi kuruldu, su yolları tamir edildi, kamu yapıları, tiyatro ve hamamlar yeniden inşa edildi. Kente dışardan işçiler ve zanaatkarlar getirildi, konutların inşa edilmesine onlar yardım ettiler. Pers istilasın-

---

194 Başkentteki Nika Ayaklanmasının İmparator tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra 547, 556, 562, 564 yıllarında merkezi yönetime karşı gösteriler devam etti (Levtchenko 2007, s.102).

195 Downey 1963, s.242-243.

dan iki yıl sonra, başkentle aynı tarihte, 542 yılında kentte veba salgını başladı. Başkentte nüfusun yarısının ölmesine neden olan bu salgın, Antiokheia'da zenginlik döneminin sonu oldu [196].

Antiokheia bir ticaret kenti ve ordunun yönetim merkezi olmasının yanı sıra Hıristiyanlık tarihinde de önemli bir yere sahiptir. İS 1.yüzyılda Aziz Paulus döneminde kentte bir Hıristiyan topluluğunun varlığı bilinmektedir ve bu erken tarihte kentin bir piskoposu vardı [197]. Ayrıca, olasılıkla kurulduğundan beri, kentte kalabalık bir Yahudi topluluğu yaşamaktaydı. Bazı Hıristiyan önderlerinin Kudüs'te öldürülmesinden sonra, İsa'ya inananlar kenti terk ederek Doğu Akdeniz'e, Kıbrıs'a ve Antiokheia'ya (Antakya) göç etmişlerdi. Onlar için kent iyi yönetilen, sosyal bir düzeni olan, şiddete göz yumulmayan, güvenli bir yerdi. Antiokheia'nın Romalı yöneticileri İS 40 yıllarında kente göçen bu ilk grupları Yahudilerden ayırmak için onlara "Hıristiyan" dediler. Böylece bu terim ilk kez Antakya'da kullanılmış oldu. Ancak, Hıristiyanların İS 2.yüzyıl başlarına kadar kentte yerleşmiş bir örgütlenmelerinin, özel bir mekanlarının olduğunu ve kaç kişi olduklarını gösteren bir kayıt yoktur. Olasıdır ki, bu erken Hıristiyanlar arasındaki farklı gruplar bu dönemde farklı konutlarda, ayrı ayrı toplanıp dinsel gerekleri yerine getirmekteydiler. Kudüs'ten göç ettikleri halde oradaki örgütlenmeyi burada devam ettirmeyen bu ilk Hıristiyanlar onların devamı olmadılar. Daha sonra Antiokheia ile Kudüs arasında ortaya çıkan tartışmanın kaynağını da bu farklılık oluşturdu. Antiokheia'daki Hıristiyan Kilisesi'ni kuran ve kentin ilk piskoposu olan kişinin, Roma'daki Kilise'yi kuran Aziz Petrus olduğu düşünülebilir. Aziz Petrus'un İS 47-54 yılları arasında bölgede aktif olduğu yazılı kaynaklardan bilindiğine göre [198], Antiokheia Kilisesi'nin de bu tarihlere yakın bir zamanda kurulmuş olması olasıdır. Roma İmparatoru Vespasianus'un (69-79) Yahudilere karşı yaptığı savaşta Kudüs İS 70 yılında yakılıp yıkılınca, oradan kaçarak Antiokheia'ya sığınan Yahudi Hıristiyanlar kentin güneyine ve doğusuna yerleşmişlerdi ve onların getirdikleri kitaplar kentte dinsel

---

196 Downey 1963, s.245-246 ve s.251-255. Perslerin kenti ele geçirdiği 540 yılı Antiokheia'nın (Antakya) büyük kent olma durumunun sona erdiği tarih olarak alınabilir (Downey 1961, s.559).

197 Koch 2007, s.222.

198 Downey 1961, s.272-286.

yaşamın zenginleşmesini sağladı. Buna ek olarak kent coğrafi açıdan merkezi bir konumda olduğundan Hıristiyan önderler sık sık bölgeye yaptıkları gezilerde hep kentte konakladılar ve toplantılardaki konuşmalarıyla geniş kitleleri etkileme olanağı buldular. Bütün bu etmenler Antiokheia'da Hıristiyanlığın yayılmasını hızlandırdı. Kentte Hıristiyanların kovuşturulduğunu gösteren kayıtlara da rastlanmaz. Kiliselerin kademelenmesinde Antiokheia Kilisesi, Roma, Kudüs ve İskenderiye'den sonra 4. sırada yer almaktaydı [199]. Buradan da anlaşılıyor ki, bu dönemde kent Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içindeki en önemli dinsel merkezlerden biriydi ve aynı zamanda da İmparator Constantius 338-350 yılları arasında Antiokheia'yı başkent yapmıştı [200]. Bu Doğu Roma / Bizans döneminin önemli bir niteliğidir; kentlerin Kilise'nin kademelenmesindeki konumları ile yönetimsel kademelenmedeki konumları çakışmaktadır.

İmparator Constantinus tarafından Orontes (Asi) ırmağı üzerindeki adada kurulan saray alanı içinde 327-341 yılları arasında inşa edilen Antiokheia'nın piskopos kilisesi, Megale Ekklesia (Büyük Kilise) olarak anılmaktaydı. Orta kısmı ahşap bir kubbe ile örtülmüş olan bu kilise, galerili, sekizgen bir yapıydı. Kubbenin içi mozaikle süslenmişti, çatısı ise altın yaldızlı bakır levhalarla kaplanmıştı. Bu nedenle o dönemde kilise Altın Oktagon olarak anılmıştır. Yapımına 691 yılında başlanan Kudüs'teki Kubbet-üs Sahra'nın bu yapının bir benzeri olarak inşa edildiği düşünülmektedir. Sekizgen plan daha sonra farklı eyaletlerde inşa edilen bazı kiliselerde de uygulanmış, ancak kullanımı çok yaygınlaşmamıştır [201]. Büyük Kilise 551, 557 ve 587 yıllarındaki depremlerde de, diğer yapılar gibi zarar görmüştü. Kentte 588 yılında büyük bir deprem daha oldu, birçok bina yıkıldı, ekmek tüketimindeki azalmadan yaklaşık 60.000 kişinin öldüğü ya da kenti terk ettiği saptanmıştı. Orontes (Asi) ırmağı üzerindeki adada yer alan Büyük Kilise'nin bu depremde, diğer yapılar gibi tamamı yıkıldıysa da bir tek kubbesi sağlam kaldı, yeniden onarıldığı konusunda ise bir kayıt yoktur [202]. Bu depremden sonra ada da terkedilmiş, bir daha yerleşilmemiştir.

---

199 Downey 1961, s.281 ve s.286-287.
200 Ball 2000, s.156.
201 Koch 2007, s.223-224.
202 Kennedy 1999, s.180.

Kentteki diğer önemli kiliselerden biri olan Cassianus Kilisesi'nin (sonradan Aziz Petrus Kilisesi denildi) bazilika tipi bir planı vardı. Yerleşim alanının ortasında yer alan bu kilise Bizans döneminde kentin ana kilisesiydi, çok sayıda hizmetkarı ve denetçisi vardı. Kentin diğer bir önemli kilisesi olan ve Epiphania mahallesinde, yeni *agora*nın yakınında yer alan Meryem Ana Kilisesi de 526 yılındaki depremde yanmış ve 527 yılında yeniden inşa edilmişti. 540 Yılındaki Pers istilası sırasında tekrar yıkılan yapı 552 yılında yeniden inşa edilmişti. Yazılı kaynaklara göre 13.yüzyıl başlarına kadar ayakta kalan Meryem Ana Kilisesi Müslümanlar tarafından da saygı gördüğünden, 8.yüzyıl başlarında bazı sütunları Emeviler tarafından Şam'da inşa edilen bir camiye taşınmıştır [203].

Önemli bir dinsel merkez olan Antiokheia'da, yazılı belgelere göre surların içindeki alanda toplam 15 kilise ve 4 manastır vardı, ayrıca konut-kiliseler de kayıtlarda yer almaktadır. Kentin yakın çevresinde ise 10 kilise ile 2 manastırın bahsi geçmektedir [204], ancak bu yapılardan çoğunun yeri arkeolojik bulgular yeterli olmadığından saptanamamıştır.

6.Yüzyılın sonlarında, depremlere ek olarak, kentin gündelik yaşamını olumsuz yönde etkileyen bir diğer etmen de 599 yılında bölgede meydana gelen kuraklık nedeniyle zeytin ağaçlarının ve diğer ağaçların kurumasıdır. Bölgenin sık sık el değiştirmesi de kırsal yaşamı olumsuz yönde etkileyen bir diğer etmendir. 606 ve 607 yıllarında, iki yıl bölge Perslerin denetiminde kaldı. Persler 611 yılında Edessa (Urfa), Apameia ve Antiokheia'yı ele geçirdiler. Antiokheia 611-628 yılları arasındaki dönemde Perslerin yönetiminde kalınca ticaret ve diğer faaliyetler önemli ölçüde azalmıştır. 628 Yılında Bizanslılar kenti geri alsalar da, 631 yılından sonra kentin dinsel faaliyetlerinden söz edilmez, İmparator Herakleios dönemi kayıtlarında kentin adı fazla geçmez. 634 Yılında Herakleios kısa bir dönem kenti kendine yönetim merkezi yaptı, ancak 636 yılında Müslümanların Yarmuk'ta kazandıkları zaferden sonra İmparator Antiokheia'yı terk ederek Konstantinopolis'e geri döndü ve kentte yaşayanların bir bölümü de kenti terk ettiler [205]. Antiokheia'nın

---

203 Kennedy 1999, s.181-182.

204 Downey 1961, s.568 ve s.656-659.

205 Downey 1961, s.571-578.

refah dönemi sona ermişti, 641 yılında bir direnişle karşılaşmadan, Müslüman Araplar kenti ele geçirdiler [206]. Bu tarihten sonra Antiokheia Patrikliği de başkent Konstantinopolis'e taşındığından [207] kentin tarihinde Yunan-Roma dönemi sona ermiş oldu.

Antiokheia 300 yıldan fazla bir süre Müslümanların egemenliğinde kaldıktan sonra 969 yılında Bizans ordusu tarafından geri alındı. Bu tarihten sonra kent Yunan ve Müslüman tüccarların önemli bir buluşma yeri oldu [208]. 10.Yüzyılda kentten geçen gezginler surların ayakta kalmış olduğunu, surların içindeki alanda tarlalar, bahçeler, değirmenler, otlaklar ve ağaçlar bulunduğunu yazmışlardır. Bu dönemde Arapların Bab al-Faris, Hıristiyanların Aziz Paulus Kapısı dedikleri kentin doğu kapısı hala kullanılıyor ve zaman zaman onarılıyordu. Doğu surları üzerindeki Kale de 10.yüzyıl sonlarında inşa edilmiştir [209]. 1084 yılında Selçuk Türklerinin eline geçinceye kadar kent 100 yıl kadar yeniden Bizanslıların egemenliğinde kaldı ve kentte yeni kiliseler inşa edildi. 1098 Yılında Haçlılar ve 1268 yılında ise Memluklar kente egemen oldular [210].

Antiokheia (Antakya) kentinin kurulduğu dönemden 10.yüzyıla kadar geçirdiği mekansal yapı dönüşümü bütünüyle Güneydoğu Anadolu'nun siyasal tarihiyle örtüşmektedir. Helenistik dönemde kurulan kent, Anadolu'daki Helenistik krallıklardan Seleukoslar'ın yönetim merkezi olduğunda yerleşim alanı yaklaşık 220 hektardı ve çevresi bir surla çevrilmişti. Kent Yunan kökenlilerin ve yerli halkın oturduğu 2 mahalleden oluşuyordu ve bu mahalleler birbirinden bir surla ayrılmıştı [211]. Bölge Romalıların yönetimine girdiğinde bu kez Suriye Eyaleti'nin yönetim merkezi olan Antiokheia, İS 1. ve 2.yüzyıllarda hızla gelişti. İS 1.yüzyılda İmparator Tiberius döneminde inşa edilen kuzey ve güney surları, bu dönemde kentin yerleşim alanının bu yönlere doğru genişlediğini göstermektedir. Ayrıca, Orontes (Asi) ırmağı üzerindeki

---

206 Ball 2000, s.153.
207 Kennedy 1999, s.184.
208 Runciman 1987, s.145.
209 Kennedy 1999, s.184-187.
210 Koch 2007, s.222.
211 Downey 1963, s.33.

ada da yerleşime açılmış, kentin toplam alanı 4.yüzyılda 500 hektarı geçmişti ve Anadolu'nun en büyük eyalet kentiydi [212] (Şekil 3.3). Antiokheia'da yaşayan yurttaşlar 18 kabileden (*phyle*) oluşan mahallelere bölünmüştü. Helen olmayan nüfus da kendi arasında örgütlü gruplar oluşturmaktaydı. Bunlar yarı politik örgütlerdi, ulus esasına dayanan yönetsel topluluklardı. Kentteki Yahudi topluluğu da böyle bir *politeuma* içinde örgütlenmiş olmalıdır [213]. Kentin nüfusu yazılı kaynaklarda 4.yüzyıl ortalarında 150.000 kişi olarak verilmektedir. 4.Yüzyıl sonlarında kentte 100.000 Hıristiyanın yaşadığı kayıtlarda geçmektedir [214]. Antiokheia'nın yerleşim alanının 5.yüzyıl başlarına kadar genişlemeye devam ettiği, İmparator II.Theodosius (408-450) döneminde güney surlarının yaklaşık 500 metre güneye kaydırılarak yeniden inşa edilmesinden anlaşılmaktadır. Kentin en geniş surlara sahip olduğu bu dönemde sur içindeki yerleşim alanı 600 hektardan fazladır (Şekil 2.38).

6.Yüzyıl kentte refah döneminin sonu olmuştur [215], depremler, kuraklık, salgın hastalık gibi nedenlerle kentin nüfusunda belirgin bir azalma olmalı ki, yerleşim alanı hızla küçülmeye başlamıştır. Depremler, yangınlar ve dış saldırılar nedeniyle yıkılan kent surları 6.yüzyıl ortalarında, İmparator Justinianus tarafından yeniden inşa edildiğinde yerleşim alanı, ırmağın üzerindeki ada da terkedildiğinden, yaklaşık 200 hektar kadar küçülmüştür [216]. Antiokheia'nın bir sınır kenti olarak Roma döneminde inşa edilen surlarının toplam uzunluğu yaklaşık 18 kilometreyi bulmaktadır [217]. Arkeolojik verilerden, 7.yüzyıl başlarından sonra sık sık Romalılar, Persler ve Araplar arasında el değiştiren Antakya'nın nüfusunda bu dönemde büyük bir azalma olduğu ve Justinianus döneminde inşa edilen surların içindeki yerleşim alanının yaklaşık 100 hektara kadar düştüğü görülmektedir [218] (Şekil 4.27). Sık sık el değiştiren kentte güncel yaşamın devam etmesini sağlayan etmenler ise kenti çevreleyen verimli tarım toprakları ile su kaynakları, sahip olduğu kök-

---

212 Morley 1938, s.17'deki harita.
213 Downey 1963, s.47.
214 Downey 1961, s.582.
215 Ball 2000, s.153.
216 Bu saptama Morley 1938, s.17'deki harita üzerinden yapılmıştır.
217 Koch 2007, s.224.
218 Kennedy 1999, s.191

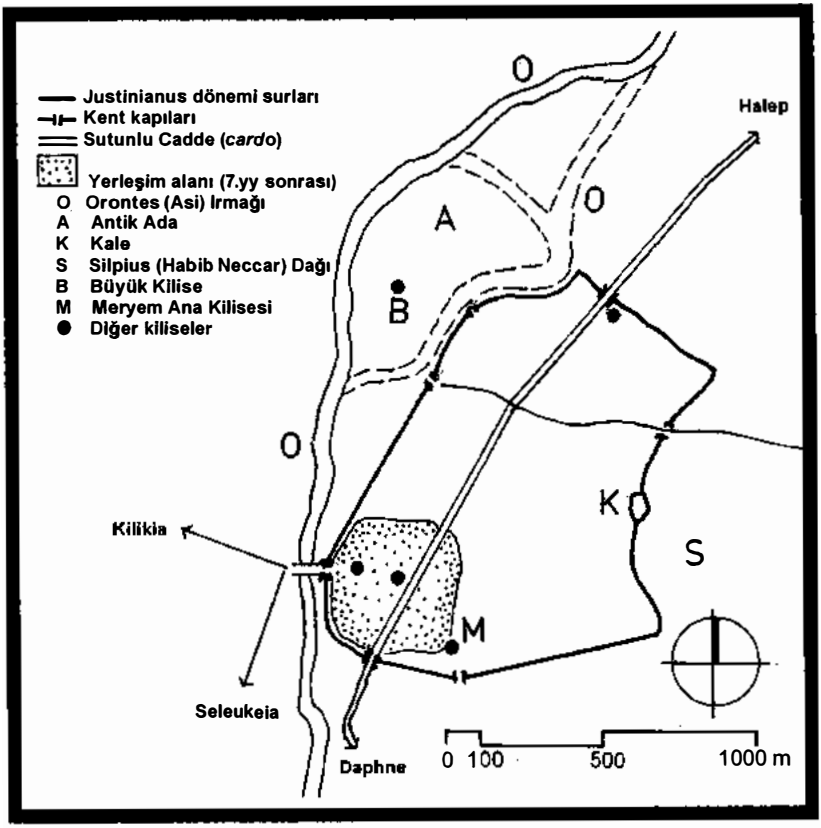

Şekil 4.27. Antiokheia (Antakya) kentinde 6.yüzyıl ortalarında yeniden inşa edilen surlar ve kentin 7.yüzyıldan sonraki yerleşim alanı

Kaynak: H. KENNEDY (1999), Antakya: Byzantium'dan İslama ve dönüş, *Geç Antik Çağda Kent*, derleyen J. Rich, İstanbul: Homer Kitabevi, s.191'deki şekilden çizildi.

lü kent kültürü ve Ortodoks Kilisesi'nin patriklik merkezlerinden biri olarak dinsel işlevinin devam etmesidir. 641 Yılından sonra kent 300 yıldan fazla bir süre Müslüman Arapların yönetiminde kalmış olsa da, 11.yüzyılın sonlarında nüfusunun neredeyse tamamı hala Hıristiyandı, ticaret ve zanaatla uğraşıyordu. Bu dönemle ilgili olarak ne kiliseden dönüştürülmüş bir cami, ne de inşa edilen yeni bir cami kayıtlarda yer

almaktadır [219]. Kent 11.yüzyılın sonunda bir süre Haçlıların eline geçip bir Haçlı Prensliği'nin merkezi olmuştu, ancak onlardan da geriye fazla bir iz kalmadı. Yüzyıllar sonra, 18.yüzyılda ve 19.yüzyılın ilk yarısında Antakya'yı gören gezginlerin çizdikleri krokilerde ve gravürlerde betimlenen kent 10.yüzyılda anlatılandan farklı değildi: Justinianus dönemi surlarının içindeki alanın güneyinde 100 hektarlık bir alanda, 2500 kadar kötü durumdaki konutta yaşayan nüfus geriye kalan toprakları bağ, bahçe ve ağaçlık olarak kullanmakta, başka bir deyişle surların içindeki alanda tarım yapılmaktaydı [220] (Şekil 4.28). İnsanlar, yönetimler değişmiş olsa da gündelik yaşam olasılıkla 10.yüzyıldakine benzer bir şekilde devam etmekteydi.

Antakya'da Yunan-Roma, Erken Hıristiyanlık ve Bizans dönemi yapılarının kalıntıları (surlar dışında) başlıca üç nedenle günümüze kadar ayakta kalamadılar. Bunlardan birincisi kentin depremler ve sürekli el değiştirme gibi nedenlerle tekrar tekrar yakılıp yıkılması, ikincisi, doğudaki Silpius (Habib Neccar) dağından erozyonla inen toprağın kentin tabanını İÖ 3.yüzyıldan günümüze kadar toplam 11 metre yükseltmiş olmasıdır. Kentin tabanı Justinianus (527-565) döneminden günümüze kadar 7 metre, 10.yüzyıldan günümüze kadar ise 4 metre yükselmiştir [221]. Üçüncü ve en önemli neden ise, günümüzdeki kalabalık Antakya kentinin eski Helenistik-Roma-Doğu Roma-Bizans kentinin kalıntılarının üzerine kurulmuş olması ve sur içindeki alanın 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğun bir şekilde iskan edilmesidir.

Roma İmparatorluğu döneminde, Anadolu'yu bir uçtan diğer uca geçerek, önemli kentleri birbirine bağlayan, askeri açıdan güvenli bir yol ağının kurulmasına özen gösterilmiştir (Şekil 1.8). Geç Roma / Erken Bizans döneminde, Başkent Konstantinopolis kurulduktan sonra, her ne kadar ticaret ağırlıklı olarak deniz yoluyla yapılsa da, kara yollarının askeri önemi hiç azalmadı. Bu yolların en önemlisi ve en yoğun

---

219 Kennedy 1999, s.177 ve s.185.

220 1766 Yılında kenti gören Carsten Niebuhr tarafından çizilen Antakya planı olasılıkla bu betimlemelerin ilklerindendir ve en güzellerindendir. Aynı kaynakta kentteki konut sayısı 2500 olarak verilmektedir. Bakınız: Demir 1996, s.130'daki şekil.

221 Koch 2007, s.222.

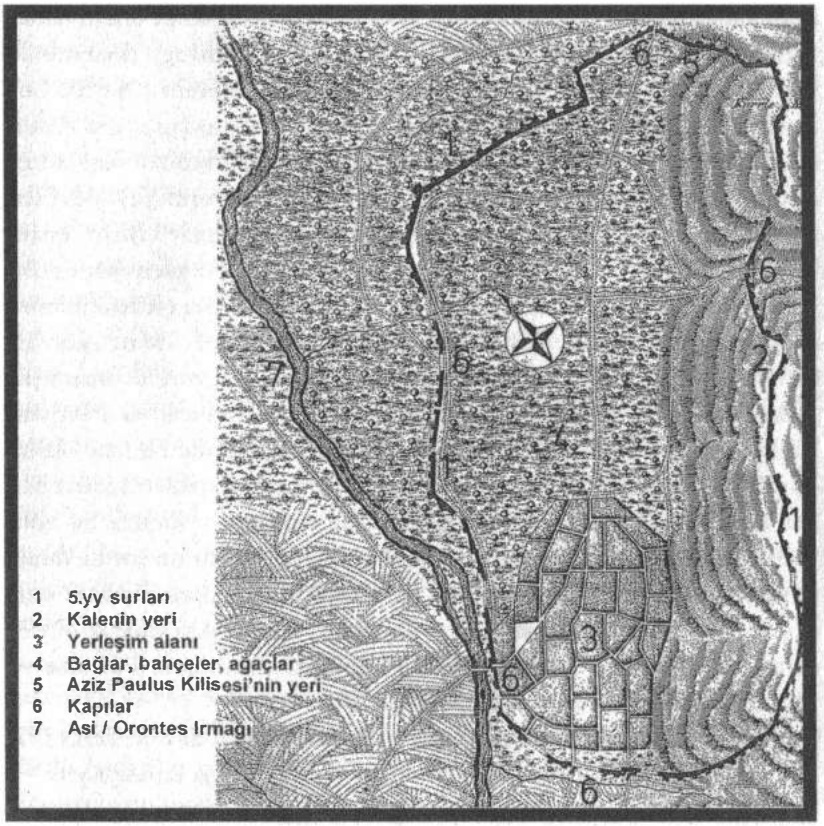

Şekil 4.28. 18.Yüzyıl ortalarında C. Niebuhr tarafından çizilen Antakya planı
Kaynak: C. NIEBUHR (1837), *Reiseshreibung nach Arabien und andern umliegenden Landern*, Hamburg: Friedrich Perthes, 3.Cildin eki olan Harita.

kullanılanı başkent Konstantinopolis'ten (İstanbul) başlayıp Nikomedeia (İzmit) üzerinden Ankyra'ya (Ankara), oradan da Kilikia Kapıları (Gülek Boğazı) üzerinden Suriye'ye ulaşıyordu. İmparatorlar doğu sınırında savaşmaya giderken bu yolu kullanıyor, ordu Ankyra'da konaklıyor, bu süreç yerel ekonomiye de katkıda bulunuyordu. Ankyra'nın ve bölgenin ana geçim kaynakları tahıl üretimi yapılan tarım alanları, otlaklar, koyun ve keçi sürüleriydi. Ankyra, hayvancılığa bağlı olarak gelişen dokumacılığın merkeziydi ve kent, ordunun giyecek gereksini-

mini karşılamaktaydı. Ticaret, üretim ve ordu için taşıdığı önem nedeniyle Ankyra, daha önce olduğu gibi, Roma İmparatorluğu döneminde Galatia'nın yönetim merkezi ve *metropolis*i olmaya devam etmiştir. Geç Roma döneminde, başkent Konstantinopolis kurulduktan sonra kentin önemi daha da artmıştı. 4.Yüzyıl ortalarında imparatorlar başkentteki Saray'dan doğudaki başkentleri Antiokheia'ya (Antakya) giderken Ankyra'da (Ankara) konaklıyorlardı. İmparatorlar, saray erkanı, ordu, memurlar, haberciler, hacılar ve diğer yolcular kentten geçiyorlardı. Bu işlek yolun üzerinde resmi ve özel yolcuların her türlü gereksinimlerini karşılamak için hanlar, atlarını değiştirmek için 15-20 kilometrede bir servis merkezleri inşa edilmişti ve bunlar haritalar üzerine işlenmişti. Ankyra bu gezi rehberlerinde yer alan önemli merkezlerden biriydi. Bunlardan birinde 5.yüzyıl Ankyrası, 6 kuleli, sur içinde bir kale olarak gösterilmiştir. Geç Roma döneminde ünlenen Galatialı tüccarlar ile, hac amacıyla Kudüs'e, Mısır'a gidenler ve keşişler de sıklıkla bu yolu kullanıyorlardı. Kente zenginlik getiren bu yol, bazen de sorun yaratmıştır. Gotlar 260 yıllarında Orta Anadolu'ya yaptıkları saldırılar sırasında bu yolu izleyerek Ankyra'ya ulaşmışlar, kenti yakıp yıkarak büyük zarar vermişlerdi ve bütün kamusal hizmetler durmuştu. Pessinus ve Kapadokia'ya da bu yoldan girmişlerdi [222].

Ankyra'da düzlükteki kentin çevresine inşa edilen ilk sur, kenti istilacılardan korumak için 3.yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği gibi [223] (Şekil 2.20), kentte son basılan para da İmparator Gallianus (253-268) dönemine aittir [224]. İşgal edilen eyalet başkenti Ankyra'nın İmparator Aurelianus (270-275) tarafından geri alınması ve kentte yenileme çalışmalarının başlaması, Galatia'da İmparatorluk yönetiminin yeniden güç kazandığını göstermektedir. 257-284 Yılları arasında süren kargaşa döneminin ardından kentte büyük ölçekli onarım işleri yapılmış, bu arada eyalet valisinin ve varlıklı kentlilerin katkılarıyla kentin surlarının tamamı yenilenmiştir [225].

---

222 Foss 1977, s.30-32.
223 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.74,
224 Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.84.
225 Foss 1977, s.51; Kadıoğlu ve Görkay 2007, s.85.

İmparator Diocletianus (284-305) döneminde geniş Galatia Eyaleti iki eyalete bölündüğünde, Ankyra *Galatia Prima*'nın yönetim merkezi; *metropolis*i oldu. Yönetim alanı içinde 4 küçük kent ile bir kentsel bölge yer alıyordu. 4.Yüzyıl, özellikle de 300-365 yılları arası, kentte önemli kamu inşaatlarının ve onarımların yapıldığı dönemdir. Çeşitli kaynaklara göre kentte bu dönemde yapılan, ya da onarılan yapılar Saray, Praetorium, Senato Binası, agora, bazilika, Kryptus'taki bazilika, Zeus Tapınağı, Asklepios Tapınağı, Polyeidus Gymnasiumu, Theodotus yapısı, hapishane, su kemeri, çeşme, Basileios'un kutsadığı Yeni Kilise'dir [226]. Kentin ticaret merkezi olan Agora günümüzdeki Ankara'da Ulus Meydanı ile Hacı Bayram Camisi - Augustus Tapınağı arasında bir yerde olmalıdır [227]. Bu alan Roma dönemi Ankyrası'nda kuzey-güney aksı (*cardo maximus*) ile doğu-batı aksının (*decumanus maximus*) kesiştiği noktaya da yakındır (Şekil 2.20). Kryptus olarak anılan yer ise Kale'nin bulunduğu tepenin güneybatı yamacındaydı. Kentte Hıristiyanlara karşı 303 yılında yapılan kovuşturma sırasında işkence yapılarak öldürülen Aziz Klemens'in buraya gömüldüğüne inanılıyordu, daha sonra buraya bir kilise inşa edilmiştir [228].

Büyük Roma Hamamı çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan ve 4.yüzyıla tarihlenen geniş programlı konutlar, bu dönemde kentte varlıklı bir üst tabakanın oturduğunu, zengin bir yaşam sürdüğünü, bu ailelerden bir kısmının kent dışında çiftlikleri ve malikaneleri bulunduğunu göstermiştir. Kentin 5 kilometre kuzeyindeki Etiyokuşu'nda ve 10 kilometre güneyindeki Yalıncak'ta bulunan büyük, çok odalı malikaneler bu bölgede 4.yüzyılın başı ile 7.yüzyılın başı arasındaki 300 yıllık dönemde büyük toprak sahipliğinin varlığına işaret etmektedir [229].

Anadolu'nun en işlek karayolu üzerinde, Konstantinopolis (İstanbul) ile Antiokheia (Antakya) arasında yer alan Ankyra'nın (Ankara) her iki başkent ile olan ilişkileri çok yoğundu. Ulaşım kolaylığı nede-

---

226 Foss 1977, s.60-61.

227 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.96.

228 Eyice 1991, s.5; Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005'in eki olan Harita 20'de Kryptus olarak anılan yer gösterilmiştir.

229 Foss 1977, s.66-67.

niyle kent imparatorların uğrak yeriydi [230], aynı zamanda da Galatia ve Phrygia'da ortaya çıkan Hıristiyanlık karşıtı gruplar için önemli ve adı bilinen bir merkezdi. 4.Yüzyıl ortalarında başlayan ve yüzyılın sonlarında Arkadius döneminde yavaşlayan bu din ve mezhep çatışmaları sürecinde Ankyra büyük hatipleri, öğretmenleri ve girişimci valileriyle ünlendi. 4.Yüzyılda kentte yaşayan varlıklı ailelerin çocuklarının eğitimine çok önem verdikleri ve her iki başkentten Ankyra'ya ünlü öğretmenler getirttiklerine ilişkin ayrıntılı kayıtlar vardır. Öğretmenlerin kent meclisleri tarafından onaylanması ve en iyi yurttaşlar arsından seçilmesi zorunluydu. O tarihlerde kentte çoktanrılı dinlere inanan varlıklı seçkinler hala kalabalık bir grup oluşturmaktaydı ve kentte Yunan kültürü egemendi [231].

Yazılı belgelere göre, 4. yüzyıldaki Ankyra, varlıklı seçkinler tarafından yönetilen ve imar edilen bir kenttir. Kentin en zenginlerinden olan Galatia valisi Maximus'un görevi sırasında, 362-364 yıllarında kentte çok sayıda kamu yapısı ve çeşme inşa ettirdiği, politik ve sosyal hayatta etkili bir kişi olduğu yazılı kaynaklarda sıklıkla geçmektedir [232]. Kenti yöneten varlıklı seçkinler akrabalık ilişkileri yoluyla birbirleriyle bağlantılı bir gruptu. Kendi kırsal mülklerinde oturan, Hıristiyan olmayan, önemli bir servet birikimine sahip olan bu kişiler ya devletin görevlendirdiği yöneticilerdi, ya da mülkleri kendilerine miras yoluyla geçen doktorlar, avukatlar veya öğretmenlerdi. Önemli bir kısmı da Galatialıların ünlü olduğu ticaret türü bir iş yapmaktaydılar. 4.Yüzyılın ikinci yarısından sonra Hıristiyanlık devletin resmi dini haline gelip Ankyra'da azizler ve piskoposlar güç kazanınca, bu kesime ne olduğu pek bilinmiyor, ancak kentin sosyal yapısının tümden değiştiği kesindir. 4.Yüzyıl sonlarından sonra kentin askeri işlevi öne çıkmıştır. Ankyra zaten İS 2.yüzyıldan beri askeri önemi olan bir kentti. İlk kez İmparator Traianus (97-117) döneminde Roma ordusunun bir bölümü kışı Ank-

---

230 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.113.

231 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.112

232 Maximus'a ait malikanenin Ankyra'nın 5 kilometre kuzeyinde Etiyokuşu'nda ortaya çıkarılan yapı olduğu saptanmıştır. Kazılar sırasında bulunan paralar, yapının geç 3.yüzyıldan geç 6.yüzyıla ya da erken 7.yüzyıla kadar kullanıldığını göstermiştir (Foss 1977, s.67).

yra'da geçirmişti. Kentin bu işlevi Roma ve Geç Roma / Erken Bizans dönemi boyunca da devam etti[233].

5.Yüzyıl başlarında Ankyra askeri ve yönetimsel merkez, imparatorun yazlık tatil kenti, eğitimli bir üst sınıfın oturduğu kent ve etkin bir piskoposun yönlendirdiği Hıristiyan toplumunun yaşadığı kenttir. Ankyra'daki Kilise Galatia'nın metropolitan piskoposluğuydu ve Ortodoks Kilisesi'nin kademelenmesinde 4. sırada yer alıyordu [234]. 5.yüzyıl başlarında kurumsallaşan kilise örgütlenmesinde ise Ankyra'nın yönetim merkezi olduğu bölgeye Aspona, Juliopolis (Basilaion), Kinna, Lagonia (Anastasiopolis), Mnizos ve Tabia kiliseleri bağlıydı [235]. Kente Hıristiyanlığın 5.yüzyılda yerleşmiş olduğu 400 yıllarından sonra inşa edilen tüm yapıların kilise, manastır ve onlarla bağlantılı hayır kurumları olmasından anlaşılmaktadır. Bunlar Novatianlar Kilisesi, Katedral/ Kilise, Aziz Plato Kilisesi, Altındağ'daki Leontios Manastırı, Attalina Manastırı, Magna Manastırı, misafirhane ve hastahanedir. Roma döneminde kentin en önemli yapılarından biri olan Augustus ve Roma Tapınağı da 5.yüzyılda, Theodosius döneminde, önemli değişiklikler yapılarak kiliseye dönüştürülmüştür, ancak kiliseye verilen isim bilinmiyor. Bir olasılık, yapının Aziz Nilus tarafından manastır olarak kullanılmış olmasıdır [236]. Ankyra Anadolu'daki 45 metropolitliğin en önemlilerinden biriydi [237], özellikle de manastırlarıyla ünlüydü. Bunların arasında Petris adı verilen rahibeler manastırı öne çıkmıştır [238]. Kentte 5.yüzyılda 2000'den fazla rahibe vardı[239] ve olasılıkla bunların çoğunluğu hayır işlerinde çalışmaktaydılar.

5.Yüzyıl Anadolu için sakin bir dönemdi, ancak Galatia'da 452 yılındaki kuraklığın ardından gelen kıtlık ve veba salgını, kayıtlarda büyük

---

233 Foss 1977, s.48-49, s.69.

234 Foss 1977, s.36.

235 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.117.

236 Foss 1977, s.60-61, s.65-66; Koch 2007, s.220. Mamboury 1933, s.100'de Augustus Tapınağı'nın kiliseye dönüştürüldüğü tarih olarak 4.yüzyılın sonları verilmiştir.

237 Ramsay 1960, s.268-269.

238 Ramsay 1960, s.267. Kayıtlara göre Petris Manastırı geç 6.yüzyılda ya yeniden inşa edilmiş, ya da önemli bir onarım görmüştür. (Foss 1977, s.61).

239 Foss 1977, s.52.

bir nüfus kaybından söz edilmese de, kentsel ve kırsal yaşamı etkilemiş olmalıdır. 6.Yüzyılda Justinianus döneminde ise kenti etkileyen en önemli olgu 542 yılındaki veba salgınıdır ve önemli bir nüfus kaybına neden olmuştur. Bu yıllarda Ankyralı Aziz Theodoros'un ünü her yere yayılmıştı, onun başında bulunduğu manastır çok geniş bir çevreden ziyaretçi akınına uğramıştı. Kilise kayıtlarında Theodoros'a başvuran çok sayıda kişinin adı geçmektedir, bunların arasında imparatorlar da vardır [240]. Bu belgelerden anlaşılıyor ki, 4.yüzyılda Yunan kültürünün egemen olduğu bir kültür ve eğitim merkezi olan kent, 5.yüzyılda bir Hıristiyan kenti kimliği kazanmış, etkili piskoposları ve diğer din adamlarıyla, özellikle de kentli nüfus için sağlık, eğitim, yoksullara yardım gibi gerekli her türlü kamusal hizmeti sunan bir din ve hayırseverlik merkezine dönüşmüştür. Bu dönüşüm sürecinin yanı sıra kentte 5.yüzyılda hala yönetimde etkisi olan ya da doğrudan yönetici olan, ancak Hıristiyan olmayan gruplar da yan yana yaşamaktaydılar. Kentte 5.yüzyıl başlarında münzeviler ile yerleşik ruhbanların birlikte, uyum içinde yaşadığını gösteren bulgular vardır. Kentteki bu sosyal çeşitliliği ve hoşgörü ortamını yaratan neden, Geç Roma / Erken Bizans dönemine tarihlenen yazıtlardan da anlaşıldığı gibi, Ankyra'nın kervanların uğradığı kozmopolit bir ticaret kenti olmasıdır [241]. Kente ticaret amacıyla yerleşmiş Ermeniler ve Araplar da vardı [242].

Galatia'da 6.yüzyılda yerel kent yönetiminin ortadan kalktığını gösteren kayıtlara göre, kentleri piskoposlar yönetmeye başlamıştı, imar işleri de onların elindeydi. 6.Yüzyıl ortalarında ekonomide ve kent kültüründe de önemli değişiklikler olmuştu, klasik kültür kaybolmuş, kent ile kır arasındaki fark ortadan kalkmış ve ekonomi kırsallaşmıştı [243]. Kayıtlara göre Justinianus döneminde Ankyra'da yapılan tek imar işi kenti sınıra bağlayan yolun onarılmasıdır [244]. Oysa, diğer kentlerde gördüğümüz gibi, İmparator imar işlerine çok önem vermiş ve başta başkent Konstantinopolis olmak üzere, diğer kentlerin imarı konusun-

---

240 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.118.

241 Foss 1977, s.52-53; Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.115-116.

242 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.120.

243 Foss 1977, s.57 ve 59.

244 Foss 1977, s.55.

da büyük yatırımlar yapmıştı. Ankyra'nın bu programın dışında tutulmasının iki nedeni olabileceği akla geliyor. Bunlardan birincisi aşırı dindar bir Hıristiyan olan Justinianus'un kentin geçmişinde yaşanan din ve mezhep çatışmalarını onaylamaması ve kenti bu nedenle cezalandırmış olması, ikincisi ise yaklaşan savaş tehdidi nedeniyle doğu sınırına yakın kentlere fazla yatırım yapılmamasının bir devlet politikası olarak benimsenmesidir. Nitekim, Ankyra'da İS 3.yüzyıldaki göçer kavimlerin istilalarından sonraki 300 yıllık barış dönemi, 622 yılında Sasani-Perslerin kentin üzerinde yer aldığı bölgesel ana ulaşım yolunu izleyerek kentin kapılarına dayanmasıyla son buldu. O dönemde, İS 3.yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olan eski kent surları işlev dışı kaldığından [245], Persler düzlükteki aşağı kentin büyük bir kısmını yakıp yıktılar, kırsal alanı da dağıttılar, çok sayıda insan öldü, ya da esir alındı. Batı Anadolu kentlerinde olduğu gibi, kentin yıkılan kamu yapılarını onarmak olanağı bulunamadı. Pers saldırılarından sonra Ankyra'nın mekansal yapısı 7.yüzyıl ortalarında önemli bir dönüşüm geçirdi ve düzlükte yayılarak gelişmiş bir kent olan Roma dönemi *metropolis*i, daha kolay savunulabilir bir yer olan Kale'nin bulunduğu tepeye taşındı ve kapalı bir kale-kente (*castron*) dönüştü (Şekil 4.29. A).

7.Yüzyılın ikinci yarısında, Roma dönemine göre çok daha dar bir alana yerleşen, Bizans döneminin Ankyra kale-kentinin çevresi kalın bir surla çevrilmiş ve İç Kale'nin duvarları yükseltilmiştir [246]. Bu inşaatlar sırasında çok sayıda taştan oyulmuş su borusunun kullanıldığı dikkate alınırsa, bu tarihten sonra düzlükteki kentin eski su sisteminin artık kullanılmadığı kanıtlanmış olur [247]. İç Kale'nin duvarlarında, su borularının dışında da Roma Tiyatrosu'na, sütunlu caddelere, tapınaklara ve diğer kamu yapılarına ait çok sayıda yapı ve sütun parçaları, sütun başlıkları, yazıtlar, mezar taşları, lahit parçaları gibi devşirme malzemenin kullanılmış olması (Şekil 4.30), 7.yüzyılın ortalarından sonra düzlükteki kentin terkedildiğini göstermektedir. Bu tarihten sonra kentin su gereksinimi de sarnıçlardan ve suyolları ile kuzeydeki Hatip Çayı'ndan (Engürü Çayı / Bent Deresi) karşılanmıştır [248].

---

245 Wittek 1936, s.50.
246 Sevgen 1959, s.52.
247 Fıratlı 1951, s.358.
248 Fıratlı 1951, s.359.

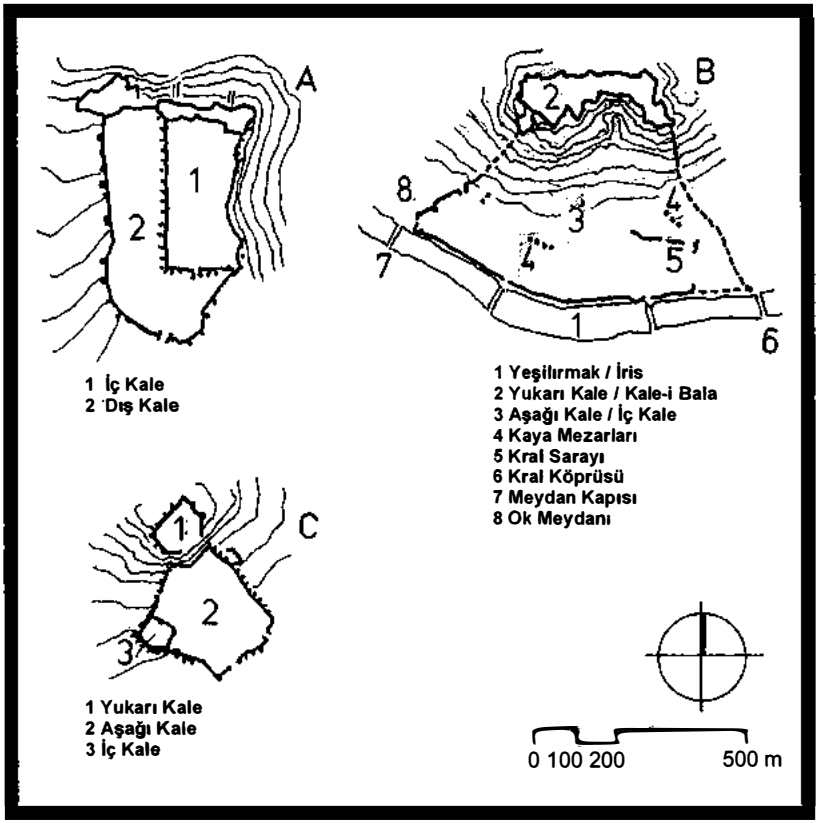

Şekil 4.29. Anadolu'da 7.yüzyıldan sonra ortaya çıkan kale-kentlere (*castron*) üç örnek: A. Ankyra (Ankara), B. Amaseia (Amasya), C. Kotiaion (Kütahya)

Kaynak: S. HILL ve J. CROW (1992), Amasra yüzcy araştırması 1990, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s.92'de Şekil 2'den çizildi.

Günümüzde Ankara Kalesi olarak bilinen Bizans dönemi kale-kenti (*castron*) iki bölümden oluşmaktadır (Şekil 4.31) [249]. Yaklaşık dikdörtgen formundaki İç Kale 350 x 150-180 metre boyutlarındadır ve tama-

---

249 Ankara Kalesi'nin ilk haritası 1925-1926 yıllarında bir Fransız misyoner ve Katolik rahip olan Guillaume de Jerphanion tarafından çıkarılmıştır (Eyice 1993, s.9-10).

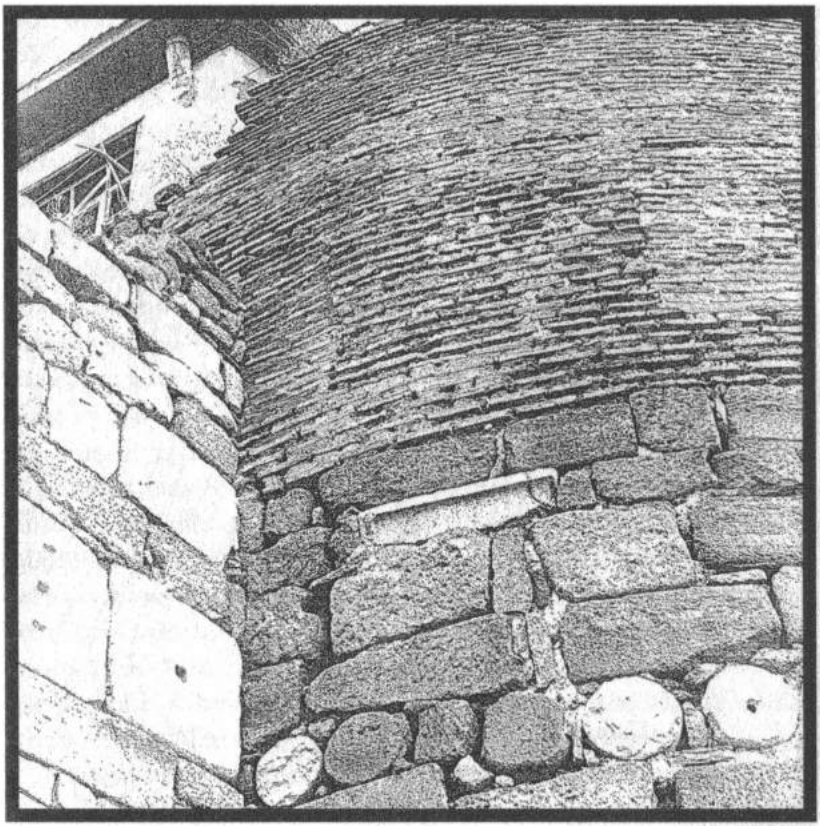

Şekil 4.30. Ankara Kalesi'nin yapımında ve onarımında kullanılan Roma dönemine ait yapı elemanları

Kaynak: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Arşivi, 23998 no.lu dia.

mı Bizans döneminde inşa edilmiştir. Kuzeydeki çok dik yamaca inşa edilen bölüm dışındaki surlarda sık aralıklarla burçlar yer almaktadır. İç Kale'ye asıl giriş güneydendir, batıdaki duvarda da ikinci bir kapı yer almaktadır[250]. Surların çevrelediği yerleşim alanı ise yaklaşık 6 hektardır. 1835-37 Yılları arasında Ankara'ya gelen gezgin Hamilton, Kale'yi üç sıra sur ile çevrili geniş bir alan olarak tanımlamakta, surların içindeki

---

250 Eyice 1993, s.12-14.

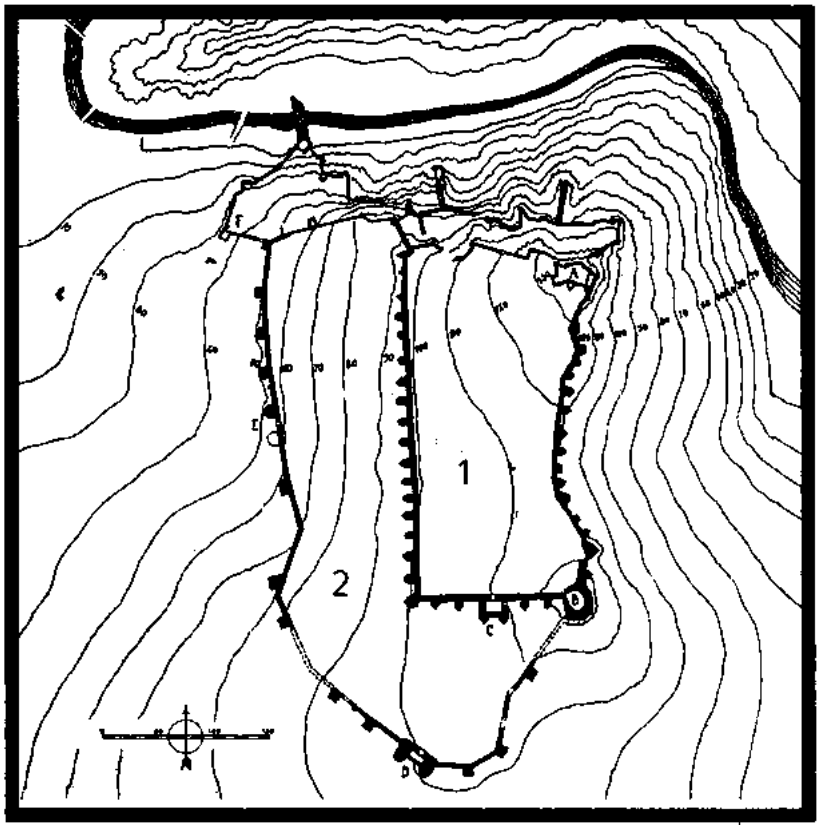

Şekil 4.31. Ankara Kalesi'nin 20.yüzyıl başlarında Jerphanion tarafından çizilen ilk ölçekli planı: (1) İç Kale, (2) Dış Kale

Kaynak: S. EYİCE (1993), P.Guillaume De Jerphanion ve Ankara Kalesi, *Ankara Dergisi*, Cilt 2, sayı 5, s.21'deki Harita.

alanda 4000-5000 kişinin yaşadığını, bunların çoğunun ticaretle uğraşan aileler olduğunu yazmaktadır [251]. Osmanlı döneminin sonlarında Ankara İç Kale'de varlıklı ailelerin oturduğu üç-dört küçük mahalle yer almaktaydı ve çok küçük parseller üzerine, çoğu bir-iki katlı, kalanı üç

---

251 Hamilton 1842, Cilt 1, s.423.

katlı, hektar başına ortalama 40 konut inşa edilmişti [252]. Bu verilerden yola çıkarak, Bizans dönemi Ankyrası'nda, İç Kale'nin tek güvenli yer olması nedeniyle nüfus ve yapı yoğunluğunun bundan çok daha yüksek olduğu, avlusuz konutların yer aldığı varsayılabilir. Bu durumda Ankyra'daki İç Kale en kalabalık olduğu dönemde, Osmanlı dönemine göre yaklaşık 2-3 kat fazla bir nüfusu, en fazla 10.000 kişiyi ancak barındırabilecek büyüklüktedir [253].

Ankyra'da İç Kale'nin batısını ve güneyini kuşatan ikinci bir sur Dış Kale'yi oluşturmaktadır, iki sur arasındaki uzaklık 150-180 metre kadardır. Dış Kale'nin de girişi güneydendir ve surlarda seyrek aralıklarla gözlem kuleleri inşa edilmiştir. Dış Kale'nin surları daha geç bir döneme, 9.yüzyıl başlarına tarihlenmektedir [254]. Surların üzerinde Türk döneminde yapılmış onarımlar vardır, ancak temellerin tamamı Bizans döneminde inşa edilmiştir [255]. Dış Kale'nin tam olarak hangi amaçla kullanıldığı bilinmese de, bir savaş döneminde surların dışında yaşayan sığınmacılar ve onların değerli malları için güvenli bir yer olduğu açıktır. Kiliseler ve manastırlar kentin çevresindeki alana dağılmış olduğuna göre, bunlardan her birinin, bir mahallenin, ya da kırsal nitelikte bir yerleşmenin çekirdeğini oluşturduğu düşünülebilir. Örneğin, bu kiliselerden biri, Kale'nin bulunduğu tepenin eteklerinde inşa ediliş olan Aziz Klemens Kilisesi'dir (Şekil 4.32).

7.Yüzyıl boyunca Ankyra (Ankara) sürekli bir savaş sürecinin içinde yer aldı. Perslerin ardından 641 yılında bu kez de Emeviler Anadolu'nun içlerine kadar geldiler, 654 yılında Ankyra'yı kuşatarak ele geçirdiler [256]. Bu tarihte olasılıkla Kale'nin surları henüz tamamlanmamıştı, kayıtlara göre surlar 656-661 yılları arasında bitirilmiş olmalıdır. 661Yılından sonra 20 yıl süreyle Arap akınları her yıl düzenli olarak devam etmiştir. Bu süre boyunca kentin imparatorluk yönetimiyle iliş-

---

252 Aktüre 1978, s.130'da Tablo 5.

253 Russell 1958'de surların kapladığı alana göre Ankyra'nın nüfusu, 8.yüzyılda 25.000-30.000 kişi olarak verilmiştir (Vryonis 1971, s.30). Burada öngörülen nüfus, surların dışındaki açık alanda yerleşenleri de kapsamış olmalıdır.

254 Koch 2007, s.221.

255 Eyice 1993, s.13-14.

256 Foss 1977, s.71-72.

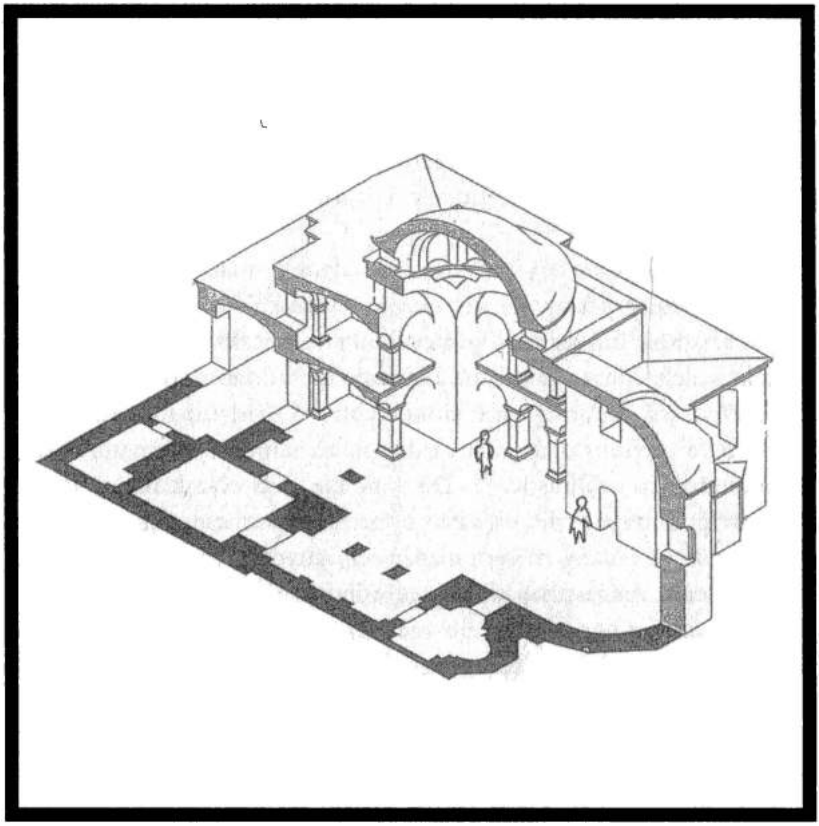

Şekil 4.32. Ankara'da 9.yüzyılda inşa edilen Aziz Klemens Kilisesi'nin üç boyutlu çizimi

Kaynak: S. EYİCE (1991), Ankara'nın kaybolan en eski eseri: Klemens Kilisesi, *Ankara Dergisi*, Cilt 1, sayı 1, s.10'daki aksonometrik çizim.

kileri düzenli olarak devam etmekteydi, vergiler toplanmakta, kayıtlar düzenli olarak tutulmakta, bazı değişiklikler yapılsa da eyalet yönetimi varlığını sürdürmekteydi. 8.Yüzyıldan sonra kayıtlarda sivil yöneticiler yer almazken, Galatia'da vergileri toplamak için merkezden hazineye bağlı memurlar görevlendirilmiştir [257].

---

257 Foss 1977, s.74.

8.Yüzyılda doğu sınırındaki askeri durum önemli ölçüde değişmişti. 674-678 ve 717-718 yıllarında Araplar büyük ölçekli iki saldırı gerçekleştirdiler ve ikincisinde başkent Konstantinopolis önlerine kadar geldiler. Bu dönemde merkezi Şam (Damascus) olan Emevi Halifeliği dağılmış, yönetim Abbasi Hanedanı'na geçmiş, yönetim merkezi ise yeni kurulan Bağdat kentine taşınmıştı. Böylece Bizans ordusu bu kez iyi örgütlenmiş bir düşmanla karşı karşıya kalmış oldu ve 8.yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun yönetiminde de önemli değişiklikler yapıldı. Doğu sınırında savaşların artması ve Arap akıncılarının Anadolu'nun içlerine kadar sızmaları nedeniyle ortaya çıkan savaş ortamında askeri yöneticiler bulundukları bölgelerde sivil yönetimi de ellerine aldılar ve yeniden yönetimsel bir bölünmeye gidildi. Ankyra'nın merkezi olduğu Opsikion Theması el değiştirdi, merkez Nikaia'ya (İznik) taşındı, Ankyra ise yeni kurulan Bucellarion Theması'nın merkezi oldu. Bu *thema*nın askeri yöneticisi devletin en yüksek dereceli memurlarından biriydi, devletten çok yüksek bir ödenek alıyordu ve emrinde 8000 asker ile çok sayıda memur vardı. Bu görevlilerin hepsi Ankyra'da konaklıyordu [258]. Yazıtlardan, Kale'nin 797 yılındaki düşman saldırılardan sonra tamir gerektirdiği, surların 805 yılında yenilendiği, diğer kapsamlı onarımların 859 ve 867 yıllarında İmparator III.Mikhail (842-867) döneminde yapıldığı saptanmıştır [259].

İmparator IV.Leon (886-912) döneminde Bucellarion Theması'nın askeri yöneticisine devlet hazinesinden yılda 18 kilogram kadar altın para ödenmekteydi [260]. Devletin orduya nakit para olarak ödediği yüksek ücretler kentte para ekonomisinin gelişmesinin, dolayısıyla da ticaretin gelişmesinin temel nedenlerinden biri olmuştur. Ankyra'da ticaretin gelişmesinde diğer bir temel etmen ise kentin üzerinde yer aldığı yol sisteminin zaman içinde işlevinin değişmesidir. Geç Roma / Erken Bizans döneminde, özellikle de Konstantinopolis başkent olarak kurulduktan sonra, taşımacılıkta birinci öncelik her zaman deniz yoluydu. Daha önce anlatıldığı gibi, 6.yüzyılda Akdeniz'de Doğu Roma yönetimi ticaret alanındaki üstünlüğünü korumaktaydı, Asya'nın tica-

258 Foss 1977, s.75-76.
259 Eyice 1993, s.15.
260 Vryonis 1963, s.4-5.

ret yollarının sona erdiği limanlar onların denetimleri altındaydı, Mısır, Suriye ve Karadeniz ticaretine de onlar egemendi. 7.Yüzyıl başlarında Araplar doğu ticareti için en önemli bölgeleri ellerine geçirdiler [261], İmparatorluğun doğu sınırı, Doğu ile olan ticaret ilişkilerini güven altında tutmak amacıyla sürekli savaşlara sahne oldu. Anadolu'da Bizans döneminin yeni karayolu sistemi bu koşullarda 7.yüzyılda ortaya çıktı. Bu yollar üzerinde belirli aralıklarla ordu için konaklama yerleri oluşturuldu ve farklı bölgelerden gelen asker grupları buralarda İmparatorluk ordusuna katıldılar. Yıllar boyu süren bu savaş düzeni içinde İmparator ilkbaharda başkent Konstantinopolis'ten yola çıkar, yazın doğu sınırında savaşır, sonbaharda aynı yolu izleyerek geri döner, kışın birkaç ayı başkentte geçirir, ertesi ilkbaharda yeni bir sefere çıkardı. Böylece 7.yüzyıldan sonra Anadolu'da başkentten ışınsal olarak doğuya ve güneydoğuya uzanan bir yol sistemi ortaya çıktı [262] (Şekil 4.33). Ankyra (Ankara) kenti başkentten güneydoğuya uzanan bu ana bağlantılardan birinin üzerinde yer almaktaydı (Şekil 4.33, no.27).

Zaman içinde bu yol sisteminin işlevi değişti, 7.yüzyıl ile 8.yüzyıl arasında daha çok askeri önemi ağırlık taşırken, 9. ve 10.yüzyıllarda ticaret ağırlık kazandı [263]. Bunun nedeni 9. ve 10.yüzyıllarda Bizans'ın Doğu ile olan ticaret ilişkilerinin en üst düzeye ulaşmasıdır [264]. Bu ticaret ilişkilerinin odak noktası ise yine İmparatorluğun başkenti Konstantinopolis'tir. Eskiden olduğu gibi baharat, parfüm, fildişi ve diğer lüks tüketim maddeleri Hindistan'dan, ipek Çin'den, mücevherler ve değerli taşlar İran'dan, pamuk ve şeker Suriye ve Anadolu'dan, et ve madenler Anadolu'dan, tahıl ise Suriye, Mısır ve Anadolu'dan getirilmekteydi [265]. Bu bulgular 10.yüzyıla kadar Ankyra (Ankara) kentinin askeri ve dinsel önemi olan bölgesel bir merkez olmanın yanı sıra, para ekonomisine dayanan örgütlü bir ticaret yaşantısı olduğunu gösteriyor. 9. ve 10.yüzyıllarda Dış Kale'nin inşa edilerek surların genişletilmesi,

---

261 Heyd 1975, s.27-28.
262 Ramsay 1962, s.75-76
263 Rice 1966, s.40.
264 Runciman 1966, s.167.
265 Rice 1966, s.116.

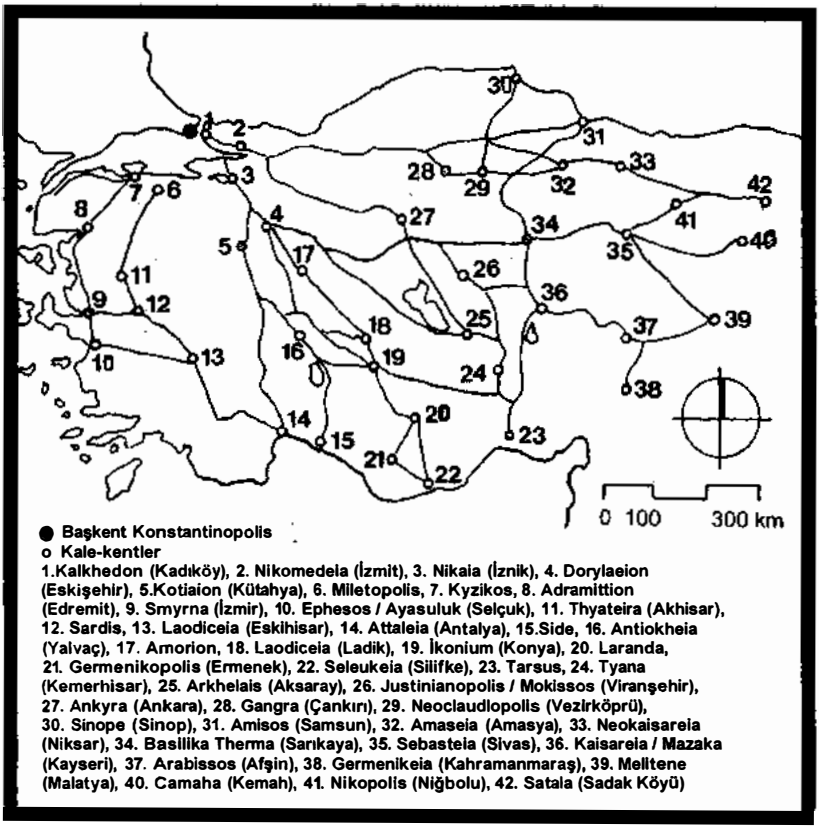

Şekil 4.33. Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'da ortaya çıkan yol ağı (9.-11.yüzyıl) ve kale-kentlerin (*castron*) konumları

Kaynak: W.M. RAMSAY (1962, ilkbasım 1890), *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, Royal Geographical Society, Supplementary Papers 1890'ın eki olan Harita'dan çizildi.

surların dışında kalan alanda Roma Hamamları gibi bazı kamu yapılarının onarılması ya da yeniden yapılması, kentte bazı imar işlerinin yapıldığını ve sınırlı da olsa, kale-kentin surlarının dışındaki alanda bazı yerleşim yerlerinin bulunduğunu göstermektedir [266].

266 Foss 1977, s.84.

Yaklaşık 150 yıl Araplarla Bizanslılar arasında sürekli el değiştiren Ankyra 11.yüzyılda Türkmenlerin Anadolu'ya girmesine kadar, uzun bir süre Bizanslıların egemenliğinde kalmıştır [267]. Bu dönemde kentte surların dışında, Kale'nin eteklerinde de yerleşildiğini gösteren bazı bulgular vardır. Bunlardan biri Kale'nin güneybatı eteklerinde, Kryptus adı ile bilinen yerde, 9.yüzyılda Ankyra'daki Hıristiyanlar tarafından Aziz (Hagios) Klemens adına inşa edildiği düşünülen kilisedir. Kilisenin aynı yerde 4. veya 5.yüzyılda inşa edilen bir bazilikanın temelleri üzerine yapılmış olması da bir olasılıktır. Orta mekanı dört kemer tarafından taşınan bir kubbe ile örtülmüş, haç planında bir yapı olan [268] (Şekil 4.32), ancak Aziz Klemens adına inşa edilip edilmediği kesin olarak bilinemeyen bu yapının ayrıntılı çizimleri 19.yüzyılın sonlarında Ankara'ya gelen gezginlerin yayımladıkları kitaplarda yer almaktadır [269].

Kale-kentin surları dışında kalan, düzlükteki eski Roma kentinin bazı kamu yapılarının Bizans döneminde de kullanıldığını gösteren bulgular vardır. Örneğin kuzeybatıdaki Büyük Roma Hamamı'nın 10.yüzyıla kadar onarım görerek kullanılmış olduğu, bu tarihten sonra ise bir istila sonunda yakılıp yıkıldığı saptanmıştır [270]. Büyük Hamamın güneybatısındaki Küçük Roma Hamamı da aynı dönemde hala kullanılmaktaydı [271]. 7.Yüzyıldan sonra Ankyra (Ankara) kenti İmparatorluğun askeri birliklerine kışla işlevi görmeye devam ettiğinden bu hamamların surların dışındaki düzlükte konaklayan askerler tarafından kullanılmış olduğu düşünülebilir. Yeri tam olarak saptanamasa da, Latincede ordugah anlamına gelen *campus* çok sayıda askerin konaklamasına olanak veren düz bir alanda olmalıdır ve hamamların güneybatısında bu amaçla kullanıma uygun geniş düzlükler yer almaktadır [272].

---

267 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.123.

268 Eyice 1991, s.5-7.

269 Texier 2002, 2.Cilt, s.463'de Aziz Klemens Kilisesi'nin planı ve kesiti yer almaktadır. Aynı kaynakta s.466'da kilisenin yapılış tarihi olarak Justinianus'tan sonrası, yani 6.yüzyılın sonları verilmektedir.

270 Dolunay 1941, s.266.

271 Akok 1955, s.329.

272 Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu ve Özsoy 2005, s.95 ve ekteki Harita 20.

11.Yüzyıl başlarında ise Ankyra kentinin göç verdiğini gösteren belgeler vardır. 1032 yılında yoksulluk ve salgın hastalık nedeniyle kent halkının evlerini terk ederek başkente göç etmeye başladığı, ancak yolda İmparator ile karşılaştıkları ve onun kendilerine yiyecek ve para vererek geri dönmeye ikna ettiği biliniyor [273]. Anadolu'da yerli halkın göç etmesine yol açan açlık ve yoksulluğun temel nedeni, Bizans İmparatorluğu'nda ticaretin gerilemeye başlaması ve özellikle Türk akıncılarının orduyu, donanmayı ve yiyecek stoklarını dağıtmasıdır. Akdeniz ve Doğu ticaretindeki üstünlüğünü Venedikli, Pisalı ve Cenovalı tüccarlara kaptıran Bizans İmparatorluğu, buna ek olarak Anadolu'da büyük topraklar kaybetmiş [274], üretim düşmüş, can ve mal güvenliği ortadan kalkmış, salgın hastalık başlamış ve büyük bir ekonomik çöküntü içine girmişti. Böyle bir ortamda 1071'de kazandıkları büyük Malazgirt zaferinden çok kısa bir süre sonra Selçuklular Anadolu'da hızla ilerlemeye başladılar ve kentlerden önce kırsal alanı denetimleri altına aldılar. Ankara 1073'te Türklerin eline geçtiyse de kentin Türkleşme-İslamlaşma süreci çok yavaş gerçekleşti.

Bizans döneminde gelişen ışınsal yol sisteminin geçtiği ana yol güzergahlarından başka, onu koruyan ikincil bir yol ağının ve küçük kaleler sisteminin varlığına çeşitli kaynaklarda değinilmektedir [275]. Ankyra'nın batısında yer alan, Sangarius (Sakarya) ırmağının suladığı geniş tarım alanlarının devamındaki az engebeli toprakların Bizans döneminin sonlarına kadar ekilip biçildiğini gösteren bazı arkeolojik bulgular vardır. Romalıların Anadolu'yu egemenlikleri altına aldıkları İÖ 2.yüzyıldan önce bu bölgede inşa edilen bazı küçük kalelerin Bizans döneminde de kullanıldığı saptanmıştır. Yerel ölçekte bir koruma ağı oluşturan bu küçük kalelerin ilk yapılış amacı da, Bizans döneminde olduğu gibi, bölgesel yolun ve ekili tarım alanlarının dış saldırılara karşı güvenliğini korumaktı. Bu kaleleri ilk inşa edenler, olasılıkla yerel beyler ile bir dönem Orta Anadolu'da, Galatia bölgesinde yerleşik bir yaşam sürdükleri bilinen Orta Avrupa kökenli göçer kavimlerdir. O dönemde inşa edilip Bizans döneminde yeniden kullanıldığı saptanan bu küçük kalelerin

273 Foss 1977, s.82.

274 Runciman 1966, s.168-169; Heyd 1975, s.63.

275 Aydın, Emiroğlu, Türksoy ve Özsoy 2005, s.124-126.

bugünkü isimleri Hisarlıkaya, Tabanlıoğlu Kalesi, Hisartepe, Kaletepe I ve Kaletepe II, Asarkaya ve Çağnık Kaleleri'dir. İki kaleden oluşan Çağnık Kaleleri'nin arasındaki yaklaşık 15-20 hektarlık alana da Bizans döneminde yerleşildiği saptanmıştır [276]. Kalelerin kente uzaklığı 10 ile 60 kilometre arasında değişmektedir ve tamamı kentin batısındaki tarım yapılan alan içine dağılmıştır, tarım yapılmayan doğudaki topraklar üzerinde tek bir kale bile yoktur [277]. Böylece Bizans döneminde anayol üzerine kurulan Ankyra kale-kentinin batısında yer alan tarım alanını da güvencede tutan bir koruma ağı kurulmuş olmaktadır. Önemli tarım alanlarına sahip olan Doğu Kilikia bölgesinde de buna benzer bir kaleler sisteminin varlığına daha önce değinilmişti.

Bölgelerarası ana ulaşım sistemi üzerinde bulunan kale-kent (*castron*) ile onun çevresinde yer alan küçük koruma kalelerinin oluşturduğu mekan kurgusu, her bölgede, o bölgenin tarihsel gelişim ve değişim sürecine, iklim, topografya gibi coğrafi koşullarına ve tarımsal üretim özelliklerine bağlı olarak önemli farklar göstermektedir. Bir örnek vermek gerekirse, Batı Anadolu'da Kuzey Lydia bölgesinde yer alan Thyateira (Akhisar) kale-kentinin (Şekil 4.33,no.11) çevresindeki kırsal yerleşmeler ve Bizans döneminde kurulan koruma kaleleri sistemi, Orta Anadolu'da Galatia bölgesindeki Ankyra (Ankara) kale-kentinin (Şekil 4.33, no.27) çevresinde Bizans döneminde ortaya çıkan mekan kurgusundan bütünüyle farklıdır. Oysa Thyateira (Akhisar) da Ankyra (Ankara) gibi bölgesinin en eski yerleşmesidir. Kentin kurulduğu yerde İÖ 7.yüzyılda bir Lydia kalesinin bulunduğu arkeolojik bulgulardan anlaşılmaktadır. Kale, Helenistik dönemde Seleukoslar'ın kralı I.Antiokhos'un bölgeyi Orta Anadolu'dan gelebilecek Galatların istilalarından korumak amacıyla kurduğu çok sayıdaki askeri garnizondan biriydi, büyüklüğü hakkında ise bir şey bilinmiyor. Thyateira Helenistik dönemden sonra, Roma döneminde de bir askeri garnizon olarak işlev görmüştü. 360 Yıllarında. Batı Anadolu'nun diğer kentleri gibi Gotların saldırıların dan zarar gören yerlerden biriydi [278]. Kent birkaç yolun kesiştiği bir kavşak noktasında bulunduğundan, İÖ 5.yüzyılda Anado-

276 Vardar ve Akyürek-Vardar 1998, 1.Cilt, s.248-261.

277 Vardar ve Akyürek-Vardar 1998, 1.Cilt, s.265'de Harita 1.

278 Cimok 2005, s.68.

lu'yu istila eden Perslerden başlayarak 12.yüzyıl sonundaki Üçüncü Haçlı Seferi'ne kadar savaşa giden orduların geçtiği bir kent olma özelliği taşımaktadır [279]. Aynı özelliği nedeniyle olsa gerek, İS 1.yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da erken Hıristiyanların kurduğu ilk Yedi Kilise'den biri Thyateira'daydı. Ayrıca kentte o tarihlerde bir Yahudi cemaatinin bulunduğu düşünülmektedir. Günümüzde Akhisar'ın en önemli tarihsel anıtı olan Ulu Cami'nin antik dönemde bir tapınak olarak inşa edildiği, sonradan kiliseye dönüştürüldüğü, Türk-İslam döneminde de kilisenin camiye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır [280].

Thyateira'nın (Akhisar) kurulduğu yer verimli Hermos (Gediz) ovasının kuzey bölümünü oluşturduğundan, kent Bizans döneminde de önemli bir tarımsal üretim merkeziydi. Hermos ırmağının iki büyük kolu olan Lycus (Kelkit) ve Phrygius (Kum Çayı) tarafından sulanan bu ovanın çevresinde yer yer yükselen tepelerin üzerinde, Thyateira kale-kentine uzaklıkları 10-40 kilometre arasında değişen, 12 tane kale saptanmıştır [281]. Arkeolojik bulgulara göre, bu kalelerin ortak özellikleri Helenistik dönemde askeri amaçla inşa edilmiş, Romalılar bölgeye egemen olduğunda terkedilmiş, çoğunun 7.-9.yüzyıllar arasında surları yenilenmiş ve Bizans döneminde yeniden işlev kazanmış küçük koruma kaleler olmalarıdır. Kilise kayıtlarına göre içlerinden üç tanesi, Julia Gordus (Gördes), Daldis (Narlı) ve Attaleia (Selçikli), Geç Roma / Erken Bizans döneminde piskoposluk merkezi olmuşlar, bu işlevlerini Bizans döneminin sonuna kadar korumuşlardır. Bu veriye dayanarak, bu üç kalenin diğerlerinden daha önemli ve daha büyük olduğu, surların içinde belirli bir nüfus barındırdığı düşünülmektedir. Bizans döneminde bir dış saldırı sırasında bölge nüfusunun can ve mal güvenliği için bir sığınma noktası olan, tarımsal alanın ve bölgesel yolların güvenliğini sağlayan bu küçük kalelerden oluşan mekan kurgusu, zaman içinde bazı küçük değişikliklere uğrasa da, 13.ve 14.yüzyıllara kadar varlığını korumuş, bu dönemde Bizanslılar ile bölgeye egemen olan Selçuklular arasında bir tampon bölge oluşturmuştur [282].

---

279 Umar 2001, s.226.
280 Cimok 2005, s.72.
281 Foss 1987, s.82'de Şekil 1.
282 Foss 1987, s.84-100.

Bizans İmparatorluğu döneminde nüfus kaybederek daha kolay savunma olanakları olan, kalın surlarla çevrili kale-kentlere (*castron*) dönüşen Anadolu kentlerinin sayısı oldukça fazladır (Şekil 4.33). Savunma ağırlıklı bir koruma ağı oluşturan bu kale-kentlerden biri de başkenti doğu sınırına bağlayan ana karayolu güzergahlarından en kuzeydekinin üzerinde yer alan ve Anadolu'nun önemli akarsularından olan Yeşilırmak (İris) vadisinin tarih içinde en önemli kenti Amaseia'dır (Amasya;Şekil 4.33, no.32). Amaseia Helenistik dönemde 200 yıl boyunca Pontus Krallığı'nın yönetim merkeziydi. O dönemden günümüze kalan tek önemli kültür mirası Pontus krallarına ait kaya mezarlarıdır ve İÖ 333-İÖ 26 yıllarına tarihlenmektedirler. Bu kaya mezarlarının en görkemli olanları Kral Sarayı'nın bulunduğu terasın arkasındakilerdir [283] (Şekil 4.34). Son Pontus kralı V.Mithridates döneminde krallığın merkezi Sinop'a taşındıktan sonra Romalılarla yapılan savaşlarda Amaseia askeri üs olarak kullanılmış [284], İÖ 70 yıllarında da Roma'nın egemenliği altına girmiştir.

Erken Roma İmparatorluğu döneminde, İS 1.yüzyılda yaşamış olan ünlü coğrafyacı Strabon burada doğduğu için "benim kentim" dediği Amaseia'yı (Amasya) anlatırken, kentin İris'e (Yeşilırmak) doğru inen çok sarp bir kaya kütlesinin eteklerinde kurulduğuna, kuzeydeki sivri ikiz tepelerin doğal bir kale işlevi gördüğüne, ırmağın kıyısını izleyen bir surun bulunduğuna ve bu surun doğuda ve batıda sivri tepelere doğru uzanan duvarlarla devam ederek kenti kuşattığına, kapalı bir yerleşim alanı oluşturan bu surların içinde Roma öncesi dönemlerden kalan kral saraylarının ve kayaya oyulmuş kaya mezarların yer aldığına değinmektedir (Şekil 4.29.B). Yine aynı kaynaktan ırmağın üzerinde, biri sur içindeki kenti sur dışındaki yerleşmeye bağlayan, diğeri sur dışındaki yerleşmeyi bölgeye bağlayan iki köprünün bulunduğunu ve kentin çevresinde geniş tarım alanlarının, otlakların ve ormanların yer aldığını öğreniyoruz [285].

Amaseia (Amasya) Roma İmparatorluğu'nun yönetimine geçince, yeni kurulan Pontus Eyaleti'nin yönetim merkezi oldu ve hızlı bir geliş-

---

283 Sevgen 1959, s.45.

284 Sevgen 1959, s.43.

285 Strabon XII. Kitap, 3.Bölüm, 39.paragraf (Strabon 1993, s.39).

Şekil 4.34. 1920'lerde Amasya Kalesi'nin görünüşü: Orta planda kaya-mezarları ve Kral Sarayı'nın bulunduğu platform, geri planda ikiz tepelerin üzerindeki İç Kale

Kaynak: S. Aktüre özel fotograf arşivi.

me gösterdi. Roma dönemi paralarında Amaseia zengin bir *metropolis* olarak gösterilmiştir [286]. Ekonomik gelişme mekansal yapıya da yansımış, Roma döneminde kent Aşağı Kale'nin (İç Kale) surlarının dışına çıkmış, batıda ve özellikle Yeşilırmak'ın karşı yakasında, önemli bir büyüme göstermiştir. Roma döneminin Amasyası, sur içinde kapalı bir kent olan İç Kale'nin dışında, Yeşilırmak'ın güney kıyısı boyunca, do-

286 Tonık 2005, s.432.

ğu-batı doğrultusunda uzanan açık bir kent olmalıdır [287]. Yeşilırmak'ın iki kıyısını birbirine bağlamak için 4 köprü inşa edilmiştir (Şekil 4.29.B). Bunlardan iki tanesi, Helkis Köprü ve Alçak Köprü, Aşağı Kale'nin güney kapılarının devamında yer almaktadır. En doğudaki üçüncü kapıya ise, Saray'ın yakınında bulunduğu için, Saray Kapısı denilmektedir. Aşağı Kale'nin güneydoğusundaki bu Kral Sarayı'nın bulunduğu yerde Roma döneminde bir saray inşa edilmiş, Türk-İslam döneminde de kullanılan bu sarayın adı Kızlar Sarayı olarak değiştirilmiştir. Saray'ın yer aldığı Aşağı Kale'nin (İç Kale) güney bölümünde yönetici sınıfın ve varlıklı kesimin konutları yer almaktaydı[288]. Aşağı Kale kağıt üzerinde geniş bir alan gibi gözükse de (Şekil 4.29.B), kuzeydeki çok geniş bir alan çok eğimli olduğundan yerleşmeye uygun değildir, yerleşilebilir alan ırmağın kıyısında dar bir şerit oluşturmaktadır (Şekil 4.35). Bu nedenle de Amasya İç Kale'deki yerleşim alanının Ankara İç Kale'deki yerleşim alanından daha büyük olmadığı varsayılabilir.

Strabon'un anlattığı üç tarafı surlarla çevrili Aşağı Kale'nin (İç Kale) kuzeyindeki kayalık ikiz tepenin üzerinde çok eski dönemlerden beri bir Kale vardı [289]. Yukarı Kale, Kale-i Bala, ya da Harşene Kalesi olarak anılan bu kale, farklı dönemlerde inşa edilen ve yer yer 15 metre yüksekliğe ulaşan surlarla çevrilidir ve topografya nedeniyle, iki bölümden oluşmaktadır [290]. İki mahalle alacak büyüklükte olan Yukarı Kale'nin iki kapısı vardır. Bunlardan biri kuzeydoğuya, diğeri batıya açılmaktadır [291]. Bir yazıta göre İmparator I.Anastasius (491-518) döneminde Yukarı Kale'de Aziz Phokas ve Aziz Theodoros adına iki kilise yaptırılmıştır [292]. Bu veriye dayanarak, Yukarı Kale'nin Geç Roma / Erken Bizans döneminde iskan edildiği düşünülebilir. Anastasius dönemine tarihlenen bir diğer belgede kentte 3 manastırın varlığından bahsedildiğine göre, bu dönemde Amaseia (Amasya) kendi bölgesi içinde bir dinsel merkez konumunda olmalıdır [293].

---

287 Toruk 2005, s.445'te Çizim 2.
288 Toruk 2005, s.434.
289 Sevgen 1959, s.45.
290 Toruk 2005, s.433.
291 Hüsameddin 1986, s.54.
292 Toruk 2005, s.432.
293 Toruk 2005, s.432'de dipnot 12.

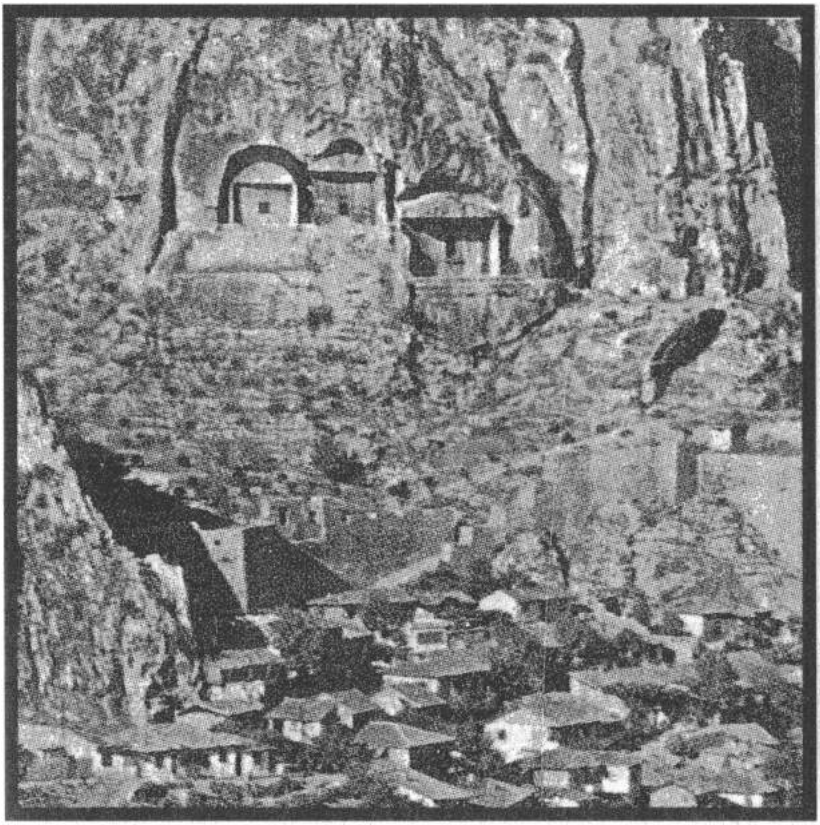

Şekil 4.35. Amasya'da 1980'lerin başlarında Yeşilırmak'ın (İris) kuzey kıyısındaki konutlar. Arka planda kaya-mezarları ve surlar

Kaynak: S. Aktüre özel fotograf arşivi

602-610 Yılları arasında imparator olan Phokas olasılıkla Amaseialıydı ve burada yönetici olduğu yıllarda kentteki Kral Sarayı'nı onartmış, kızı adına bir kilise yaptırmıştır. 7.Yüzyıl başlarında kent Sasaniler-Bizanslılar-Araplar arasında birkaç kez el değiştirmişti. 8.Yüzyıldan sonra tekrar Bizans egemenliğine geçen kent, Armenikon Theması'nın kale-kentlerinden biri olarak varlığını sürdürdü [294].

---

294 Sevgen 1959, s.43.

Buraya kadar yapılan çözümleme Bizans döneminde Amaseia'nın, Yukarı Kale ve Aşağı Kale olarak bilinen, iki ayrı kaleden oluşan bir kale-kent olduğunu gösteriyor (Şekil 4.29.B). Her iki kalenin batı yönüne açılan kapıları onları doğrudan Meydan Kapısı (Ok Meydanı) adı verilen görece düz bir alana bağlıyordu. Burası Roma döneminde inşa edilen Meydan Köprüsü (Mağdenos Köprüsü) ile Yeşilırmak'ın güney yakasındaki düzlük alanda kurulan Roma dönemi kentinin de bir uzantısıydı. Aşağı Kale'nin batısında, surların hemen dışında yer alan bu meydan, kaleler kurulduğundan beri Amasya'da açık pazar türü ticaretin odak noktası olmalıdır.

11.Yüzyılda bölge Türklerin eline geçtiğinde birkaç kez el değiştiren kent sonunda Selçukluların topraklarına katıldı ve Sultan Mesut 1145'de Amasya'yı saltanat merkezi yaptı, Aşağı Kale'yi de onarttı [295] (Şekil 4.35). Arkeolojik bulgulara göre Bizans'ın geç dönemlerinde olduğu gibi, Türk-İslam döneminin ilk yüzyıllarında da olasılıkla kentin ticaret alanı yine Meydan Kapısı adı verilen yerdeydi. Bunun nedeni surla çevrili Aşağı Kale'nin (İç Kale) sadece bu noktadan dışa açılabilmesidir. Bu alanı güneye bağlayan Meydan Köprüsü'nün de 13.yüzyılda yenilendiği düşünülmektedir [296].

Anadolu'da 7.yüzyıldan sonra ortaya çıkan, Bizans döneminin güçlü kale-kentlerinden (*castron*) biri de, başkentten güneye doğru inen ana ışınsal yollardan birinin üzerindeki Kotiaion'dur (Kütahya; Şekil 4.33, no.5). Kentin Ankara ve Amasya'dan en önemli farkı, önceki dönemlerde adı fazla bilinen bir kent değilken, Bizans döneminde güçlenip Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri ve bir piskoposluk merkezi olmasıdır [297].

Kotiaion (Kütahya) kale-kentinin güçlü surları iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm yüksekçe bir tepenin üzerindeki Yukarı Kale, ikinci bölüm ise tepenin eteklerindeki düzlükte yer alan Aşağı Kale'dir (Şekil 4.29.C). Surlarının temelinde Geç Roma dönemine tarihlenen sütun başlıkları yer aldığından, ilk surlar, temelinde devşirme malzeme kullanılarak, 7.yüzyıldan sonra, Arap istilalarına karşı inşa edilmiş

---

295 Toruk 2005, s.434.

296 Tanyeli 1987, s.28 ve ekteki Harita 3.7.2.

297 Sevgen 1959, s.228.

olmalıdır [298]. Aşağı Kale'ye göre daha yüksek bir konumda yer alan Yukarı Kale'nin ana yolunun, çevrede yer alan verimli tarım alanlarını ve Aşağı Kale'nin güvenliğini sağlayan bir koruma kalesi işlevi gördüğü düşünülebilir. Yukarı Kale'de bir kilisenin inşa edilmiş olması kentin dinsel merkezinin de burası olduğunu göstermektedir. Daha geniş bir alanı kaplayan düzlükteki Aşağı Kale ise kent nüfusunun asıl yerleşim alanıdır. Aşağı Kale'nin surlarının dışında başka bir Bizans dönemi kalıntısına rastlanmadığına bakılırsa, Kotiaion (Kütahya) surlarının dışına taşmamış, 2.000-3.000 nüfuslu, küçük bir Bizans dönemi kale-kentiydi (*castron*) [299].

Kotiaion (Kütahya) kale-kentinin önemli bir özelliği, surlarının yapımında kullanılan teknolojinin zaman içinde gösterdiği değişimdir. Kentin ilk surları Karanlık Çağ adı verilen dönemde, 7- 9.yüzyıl arasındaki bir tarihte birbirine yakın çift duvar olarak inşa edilmişti, duvarların üzerinde yarım daire şeklinde kuleler yer almaktaydı. 9.Yüzyılda Kotiaion (Kütahya) kale-kenti güçlü surlarıyla bir dinsel ve askeri merkezdi. Bizans döneminin son yüzyıllarında ise surları güçlendirmek için yeni burçlar inşa edilerek çift surlar tek duvar olarak birleştirilmiştir. Kullanılan bu yeni yöntem daha gelişmiş bir teknolojiyi simgelemektedir. Bizanslılar tarafından yapılan ve 12.yüzyıla tarihlenen son onarımlarda ise surlara yeni burçlar eklenmiştir. Kütahya 1180 yılında Türklerin eline geçtiğinde yeni yöneticiler tüm surlarda değişiklik yapmışlardır [300]. Aşağı Kentin batı ucunda yer alan İç Kale'nin, kent Türklerin eline geçtikten sonra bir askeri garnizonun yerleştirilmesi amacıyla, ana mekanın bir duvarla bölünmesiyle oluşturulduğu düşünülmektedir [301].

Anadolu'da 7.yüzyıl ile 12.yüzyıl arasındaki dönemde inşa edilen çok sayıdaki kalenin güçlü surları incelendiğinde, bunların birer koruma kalesi olarak burçlarla ve gözetleme kuleleriyle donatıldıkları dikkati çekmektedir (Şekil 4.36). Bu durum sadece Anadolu'ya özgü de değildir. Batı Roma İmparatorluğu'nun dağılmasına neden olan göçer kavimlerin istilalarından sonra ortaya çıkan Erken Ortaçağ Avrupası'nın

---

298 Foss 1983, s.152. Kütahya'nın ilk surların yapım tarihini Foss (1983) 5.yüzyıl ile 8.yüzyıl arası, Tanyeli (1987) ise 9.yüzyıl olarak vermektedirler.

299 Tanyeli 1987, s.91-92.

300 Foss 1983, s.152-153.

301 Tanyeli 1987, s.91-92.

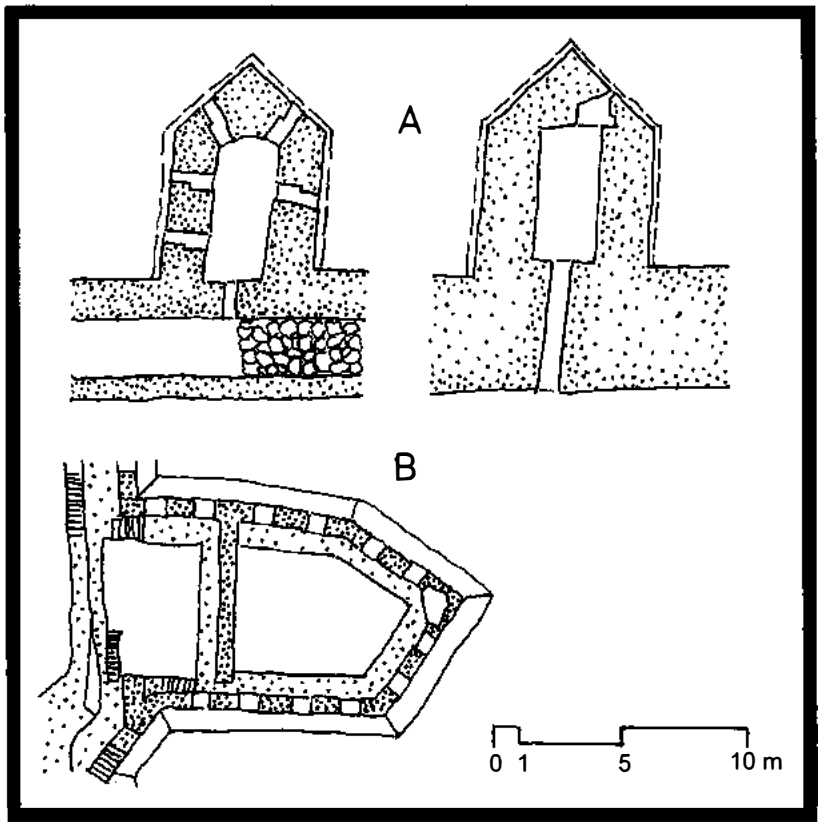

Şekil 4.36. Bizans döneminde Anadolu'da inşa edilen kalelerin surlarında kullanılan yapım teknolojisini gösteren örnekler: A. Ankara Kalesi'nden iki burcun planları, B. Ayasuluk (Selçuk) Kalesi'nden bir burcun planı

Kaynak: (A) S. EYİCE (1993), P.Guillaume de Jerphanion ve Ankara Kalesi, *Ankara Dergisi*, Cilt 2, sayı 5, s.23; (B) W. MÜLLER-WIENER (1961), Mittelalterliche Befesttigungen im Südlichen Jonien, *İstanbuler Mitteilungen* 11, s.101'de Şekil 22 birleştirilerek çizildi.

kale-kentlerinde (*castellum/castron*) de benzer bir durum söz konusudur. 7.Yüzyıl ve sonrasında, İslamiyeti kabul eden Arap akıncılarının Orta Doğu'da, Kuzey Afrika'da, Güney İspanya'da izledikleri yayılmacı politikanın sonucunda ortaya çıkan kaleler sistemi de bu bütünün bir parçasıdır. Ortaçağ, Anadolu'da olduğu gibi Avrupa'da da bir savaşlar

dönemidir, toplumların ekonomisi savaşlar üzerine kurulmuştur. Birer savunma kalesine dönüşen kentlere bakınca, bu dönemde savaş tekniklerinin de büyük ölçüde değiştiği anlaşılmaktadır. Günümüzde nasıl gelişmiş-azgelişmiş, zengin-fakir, küçük-büyük devlet farkı olmaksızın, bölgesel savaşlarda taraflar en son model, en gelişmiş silahlar kullanıyorlarsa, o dönemde de savunma kalelerinin hepsi aynı tür silahlara karşı, benzer yapım teknikleriyle inşa edilen yapılardı. Mimari ölçekteki bölgesel farkların ve benzerliklerin incelenmesi ise ayrı bir kitabın konusu olabilecek zenginlikte bir konudur.

Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde, Bizans döneminin savunma kolaylığına sahip kale-kentleri (*castron*) az ya da büyük ölçekte değiştirilerek yeniden kullanılmışlardır. Selçuklular tarafından, küçük ölçekte bazı düzenlemeler yapılarak, yeniden kullanılan kale-kentler grubunu, başta Ankyra (Ankara), Amaseia (Amasya), Kotiaion (Kütahya) olmak üzere (Şekil 4.29), Kastamon (Kastamonu), Akroenus (Afyonkarahisar), Satirioupolis (Uluborlu), Khonai (Honaz), Gangra (Çankırı), Neoclaudiopolis (İskilip/Vezirköprü), Taulara (Turhal), Gymnias (Bayburt), Camaha (Kemah), Tephrike (Divriği), Ziata Castellum (Harput) ve Koloneia (Şebinkarahisar) oluşturmaktadır. İkinci grubu oluşturan, Bizans döneminin bazı küçük kaleleri ise Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde Selçuklu döneminin en önemli kentlerinin çekirdeğini oluşturdular. Selçuklular tarafından surların içinde ve dışında, büyük ölçekte düzenlemeler yapılarak büyük birer kente dönüşen Bizans dönemi kaleleri ise Ikonium (Konya), Kaisareia (Kayseri), Sebasteia (Sivas), Sinope (Sinop), Kalonoros (Alaiye/Alanya), Attaleia (Antalya) ve Melitene'dir (Malatya) [302].

Örneğin Ikonium (Şekil 4.33, no.19), bu çalışmanın 2.bölümünde değinildiği gibi, Roma İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında koloni statüsünde kurulmuş küçük bir yerleşmeydi. Kale-kentin ilk surları Bizans döneminde inşa edilmiştir. Arkeolojik bulgular kentin o dönemde oldukça küçük bir yerleşme olduğunu göstermektedir. 11.Yüzyıl sonlarında kent Selçukluların yönetimine geçtikten sonra Kale'nin çevresine kalabalık bir nüfus yerleşmişti. Konya 1097 yılından 1259 yılına kadar Anadolu Selçuklu devletinin başkenti oldu. Bu dönemde hızla büyüyen

---

302 Baykara 2006, s.276-277.

kentin dış surları 1221 yılında Selçuklu Sultanı I.Alaeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır, surların içindeki alan yaklaşık 150 hektardır (Şekil 4.37.A). Konya kenti Selçuklular döneminin hem yönetim merkezi, hem de Anadolu'nun o dönemde en büyük kentlerinden biriydi [303]. Alaeddin Tepesi'ndeki kale, dış sur inşa edilince İç Kale konumuna geçmiştir [304].

Akdeniz kıyısında Pamphylia bölgesinin limanlarından biri olan Attaleia (Antalya;Şekil 4.33, no.14) ise Suriye ve Mısır ile yapılan, başkent için yaşamsal önemi olan deniz ticaretinin zorunlu durağı ve bir gümrük merkeziydi, işlek bir liman olma özelliğini Bizans döneminin sonuna kadar korumuştur [305]. Kent Bizans ile ticaret anlaşması yapan tüm devletlerin tüccarlarına açıktı [306]. Antalya Bizans döneminde alan olarak fazla büyümese de, kentin mekansal gelişiminde üç evre dikkati çekmektedir. Helenistik dönemde kurulan kent, olasılıkla limanı kuşatarak, doğuya doğru uzanıyordu. İkinci evrede, Roma İmparatorluğu döneminde, İS 2.yüzyılın ilk çeyreğinde, güneydoğudaki geniş bir alan surla çevrildi ve kent en geniş sınırlarına ulaştı. Üçüncü evrede ise, 10.yüzyıl başlarında kara tarafında ikinci bir sur inşa edilerek kentin yerleşim alanı daraltıldı ve liman bir İç Kale, ya da kale-kent (*castron*) gibi işlev gördü (Şekil 4.37.B). Antalya 13.yüzyılda, Selçukluların yönetimine geçtikten sonra da güneydeki en önemli limanlardan biriydi, ancak yerleşim alanı genişlememiş ve kent Helenistik-Roma dönemi surlarının dışına çıkmamıştır [307]. Kentin Türkleşme-İslamlaşma sürecinde inşa edilen cami, medrese gibi kamu yapıları surların içindeki alanda yer almaktaydı.

Bu alt bölümde ele alınacak son bölge, Anadolu'da belki de en özgün yerleşme geleneğine sahip olan Kapadokya'dır. Roma İmparatoru Tiberius (İÖ 14-37) döneminde kurulan Kapadokia Eyaleti'nin merkezi olan Kaisareia (Kayseri) Roma döneminde sütunlu caddeleri, kamu hamamları, *gymnasium*u, tiyatrosu, *agora*sı, iki-üç katlı ko-

---

303 Tanyeli 1987, s.27-28.
304 Baykara 1985, s.38.
305 Haussig 1971, s.172.
306 Heyd 1975, s.335.
307 Tanyeli 1987, s.48-50, Harita 3.3.3.

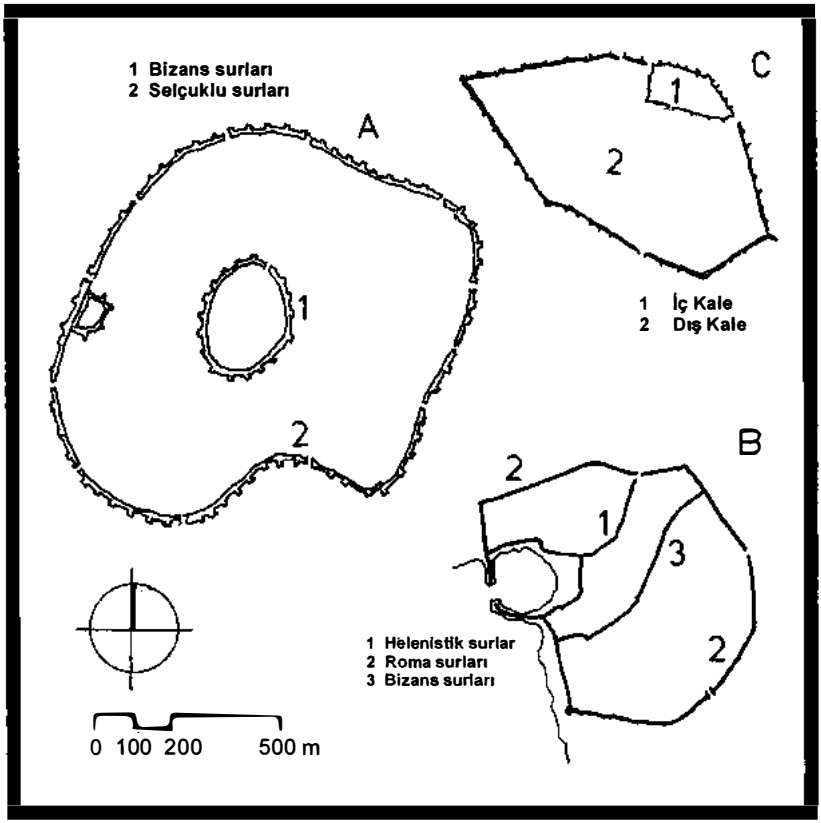

Şekil 4.37. Anadolu kentlerinin Türkleşme-İslamlaşma sürecinde Bizans döneminin kale-kentlerinden (*castron*) surları yeniden inşa edilerek genişletilenlere üç örnek: A. 1121'den sonra Konya (İkonium), B. Antalya (Attaleia), C. Kayseri (Kaisareia)

Kaynak: (A) T. BAYKARA (1885), *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 614, s.40; (B,C) U. TANYELİ (1987), *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy)*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, Harita 3.3.3. ve Harita 3.10.3. birleştirilerek çizildi.

nutları olan görkemli bir kentti [308]. 260 Yılında Sasani-Persler kenti ele geçirdiklerinde nüfusunun 400.000 kişi olduğu düşünülmektedir.

---

308 Mitchell 1995, Cilt 2, s.73-74.

Hıristiyanlık bölgede oldukça erken bir tarihte yayılmaya başlamıştı. Kentte ve bölgede 2.yüzyıl sonundan beri bir Hıristiyan topluluğunun ve piskoposların varlığı bilinmektedir [309]. Bu çalışmanın 3.bölümünde Anadolu'da manastır sisteminin ortaya çıkışı ve gelişimi incelenirken görüldüğü gibi, kentin ünlü piskoposu Basileios (370-379; halk ağzında Vasilyus) kentin içinde, ya da yakınlarında kendi manastırını kurmuş ve bu manastırda uygulanan kurallar Ortodoks dünyasında günümüze kadar sürdürülen bir gelenek haline gelmiştir. Basileios'un yaptırdığı kayıtlarda geçen kiliselerden, manastırlardan, konaklama yapılarından, bakımevlerinden, hastanelerden hiçbiri günümüze kalmamıştır.

371 Yılında Kapadokia Eyaleti ikiye bölünmüş, Kaisareia (Kayseri) kenti Kapadokia I'in *metropolisi* olarak varlığını sürdürmüştü (Şekil 4.33, no.36). Kapadokia II'nin *metropolisi* ise Tyana (Kemerhisar) idi (Şekil 4.33, no.24). Kaisareia Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'da gelişen yol ağının üzerinde, önemli bir konumda yer alıyordu. Bizans Anadolusu'nun bu en önemli ulaşım aksı başkent Konstantinopolis'ten (İstanbul) başlayıp Ankyra'dan (Ankara) geçtikten sonra, biri Kaisareia'ya (Kayseri), diğeri Sebasteia'ya (Sivas) doğru iki kola ayrılan askeri yoldu [310] (Şekil 4.33). 10.Yüzyılda Kaisareia da, bu ulaşım ağı üzerindeki diğer kentler gibi, çevresi güçlü surlarla çevrilmiş küçük bir kale-kentti (*castron*) [311] (Şekil 4.37. C). Geniş bir alana yayılmış Roma kenti Kaisareia/Mazaka'nın küçük bir Ortaçağ Bizans kale-kentine dönüşme süreci, incelenen diğer örneklerden oldukça farklıdır. Arkeolojik bulgular göstermektedir ki, Roma döneminin Kaisareia/Mazaka kenti bugünkü Kayseri Kalesi'nin güneyinde yer alan ve eski bir volkan olan, 3900 metre yüksekliğindeki Erciyes Dağı'nın kuzey yamacına yerleşmişti. Erken Roma döneminin coğrafyacısı Strabon da, o dönemde adı Mazaka olan Kapadokia'nın *metropolisi*nin Argaios'un (Erciyes) eteklerinde kurulmuş olduğunu, ancak kentin bulunduğu yerin ne su kaynakları ne de savunma olanakları açısından uygun olduğunu ve kentin surlarının bulunmadığını yazmaktadır. Aynı kaynağa göre kenti çevreleyen alan düzlük olmasına karşın, kumlu ve altı kayalık olduğundan çift sür-

309 Koch 2007, s.258.
310 Ramsay 1961, s.78.
311 Tanyeli 1987, s.26.

meye uygun değildi. Kentin önünden (kuzeyde 7 kilometre uzakta) akan Melas (Kara Su) düşük kotta olması nedeniyle kente su götürmek için uygun olmadığı gibi, düzlükteki alana sular yayılarak orayı bataklık haline getirmişti. Bu olumsuzluklara karşın Mazakalıların bölgesi bütün ülke için gerekli taş ve keresteyi sağlamaktaydı[312]. Olasılıkla bölgenin zenginliği buradan geliyordu. Roma döneminin geç yüzyıllarında kentin çevresine bir sur inşa edildiğini ve bu surun birbirinden uzak tepeleri, bağ ve bahçeleri kuşattığını ve konutların surların içini doldurmadığını Bizans dönemi tarihçisi Prokopius anlatmaktadır. İmparator Justinianus (527-565) döneminde surlar yenilenirken, savunmayı kolaylaştırmak amacıyla kentin yerleşim alanı daraltılmıştı [313]. Alınan bu önlemlere karşın Persler 605 yılında, Araplar ise 647 ve 726 yıllarında Kaisareia'yı ele geçirdiler [314]. 8.Yüzyılda kentin bir süre Arapların elinde kaldığını gösteren bulgular vardır. Bu dönemde kent nüfusunun daha güvenli yerlere göç etmesi, kalanların kıyıma uğramış olması olasıdır. Yamaçtaki kentin en geç 9.yüzyıla kadar eski yerinde kaldığı, bu tarihten sonra kuzeydeki düzlükte, ana ulaşım aksı üzerindeki yeni yerine taşındığı anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre İmparator Nikephoros Phokas (963-969) askerleri tarafından Kaisareia'da imparator ilan edilmiş, yeni imparator 963 yılında başkent Konstantinopolis'e girmişti [315]. 10.Yüzyılda büyük toprak sahipleri Bizans toplumunda önemli güç odakları haline gelmişlerdi ve büyük toprak sahibi ailelerden çoğu Anadolu'da bulunmaktaydı. Bizans'ın siyasal ve askeri yaşamında ön plana çıkan, hatta akrabalık ilişkileri nedeniyle tahta çıkan, isimleri kuşaklar boyunca bilinen bu aileler arasında Phokaslar da bulunmaktadır [316]. 9.Yüzyıl sonlarına doğru büyük toprak sahibi zengin soylular Bizans İmparatorluğu'nda yüksek askeri görevleri ve politik mevkileri ellerine geçirmişler ve bir sosyal sınıf olarak ortaya çıkmışlardı. 10.Yüzyılda imparatorlar onlarla mücadeleye girdiler. Nikephoros Phokas gibi askeri önderlerin hepsi Anadolu'da büyük toprak sahibiydiler. İmparator II.Basileios (976-1025) büyük toprak sahiplerinin gücünü kırmak için elindeki iki

312 Strabon XII.Kitap, bölüm 2 (Strabon 1993, s.7-9).
313 Gabriel 1954, s.12.
314 Ostrogorsky 1999, s.78, 108, 146.
315 Ostrogorsky 1999, s.265.
316 Baskıcı 2009, s.132.

olanağı kullandı. Bunlar arazilere kamulaştırmak yoluyla el koymak ve vergilendirmektir [317]. İmparatorun Phokas ailesinin topraklarına ikinci yöntemi uyguladığı anlaşılmaktadır. Bundan sonraki alt bölümde anlatılacak olan *Thema* sistemine göre düzlük alanda yeniden kurulan, bir askeri garnizon ve bir piskoposluk merkezi olan Kaisareia kale-kenti Phokas ailesinin kentiydi ve 11.yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nun elinde kalmıştır (Şekil 4.37.C). Selçuklular 1067 yılında, Kilikia üzerinden Anadolu'ya girip kenti ele geçirdiler [318]. Günümüzün Kayseri kenti düzlükteki Bizans kentinin üzerine kurulduğundan, o dönemlerle ilgili kalıntı çok azdır. Kent dışında büyük bir bazilikanın kalıntıları bulunmaktadır. Selçuklular döneminin önemli yapılarından biri olan Hunat Hatun Medresesi'nin bir kiliseden dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Ulucami ve Hatuniye Medresesi'nde de Roma ve Geç Roma / Erken Bizans dönemlerine ait devşirme malzeme kullanılmıştır [319].

Roma İmparatorluğu döneminde büyük bir kentken, nüfus kaybederek küçük bir kale-kente (*castron*) dönüşen bölgenin *metropolisi* Kaisareia'nın (Kayseri) tersine, Kapadokia bölgesi Bizans döneminin sonlarına kadar, özgün mimari niteliğini ve yerleşme geleneğini kesintisiz sürdürmüştür. Bu konu için Akhisar-Çeltek yolunun kuzeyindeki dik yamaçta yer alan Çanlı Kilise çevresindeki yerleşme örnek olarak verilebilir (Şekil 4.38). Geçen yüzyılın sonlarında yapılan arkeolojik araştırmalara göre, Çanlı Kilise çevresinde yer alan kaya-kiliseler ve kaya-konutlar 10. ve 11.yüzyıla tarihlenmektedir. Başka bir deyişle bölgede yerleşme süreci bu dönemde de devam etmekteydi. Yerleşmenin 1-2 kilometre batısında Arap kaynaklarında Hisn Sinan olarak geçen bir koruma kalesi, 20 kilometre güneyde Hasan Dağ eteklerinde ise piskoposluk merkezi olan Mokissos (Viranşehir) yer almaktadır. Arkeolojik bulgular Çanlı Kilise yerleşmesinin bir tarımsal kasaba, veya zengin bir Bizans dönemi köyü (*kome*) olduğunu göstermektedir. Bölgede planları çeşitlilik gösteren 20 kadar farklı büyüklükte konut grubu ile 25 tane de kilise ve şapel saptanmıştır. Kiliseler çoğunlukla haçvari kare plana

---

317 Charanis 1975, s.16.
318 Ostrogorsky 1999, s.273.
319 Koch 2007, s.258-259.

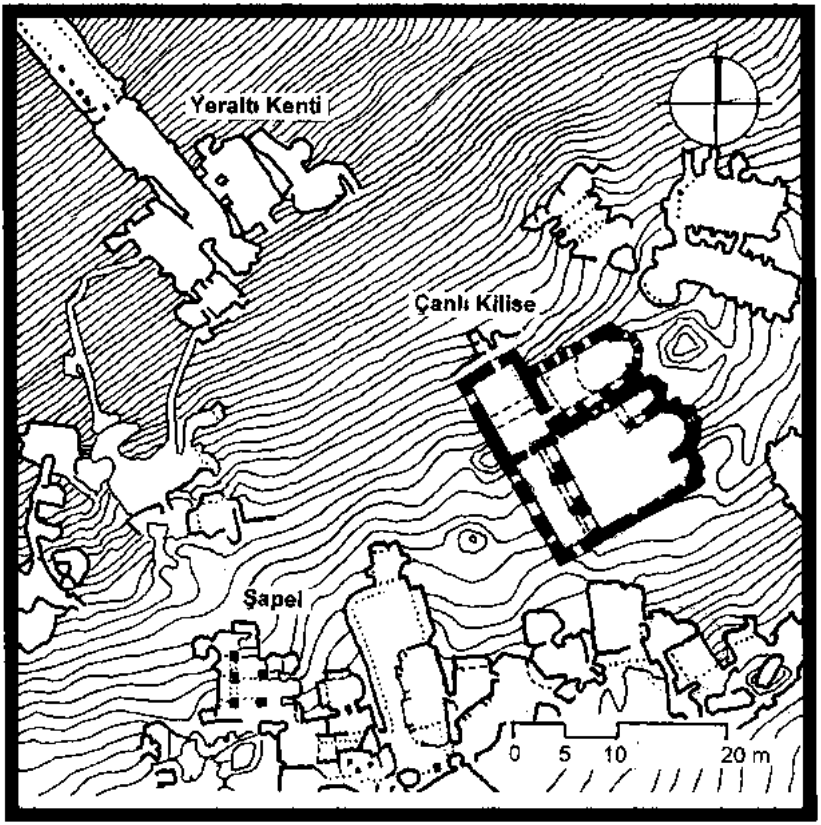

Şekil 4.38. Kapadokya'da Akhisar yakınlarındaki Çanlı Kilise çevresinde yer alan kaya-konutlar ve yeraltı-kenti 10.ve 11.yüzyılda inşa edilmiştir

Kaynak: R. OUSTERHOUT (1997), The 1995 survey at Akhisar-Çanlı Kilise, *XIV.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1.Cilt, s.442'de Şekil 2'den çizildi.

göre inşa edilmiş, küçük, tonozlarla taşınan, kubbeli yapılardır. İçleri dinsel içerikli duvar resimleriyle (fresk) donatılmış olan bu kiliselerin çoğu 10.yüzyıla tarihlenmiştir [320]. Yerleşim alanının en büyük kilisesi olan Çanlı Kilise ise 11.yüzyılda inşa edilmiştir [321] ve bölgedeki bazı

320 Ousterhout 1997, s.435-437.

321 Decker 2007, s.240.

kiliseler gibi kayaya oyulmuş değil, kagir bir yapıdır. Kilisenin kuzeybatısında yeraltı-kentlerinden birinin girişi yer almaktadır [322] (Şekil 4.38).

Çanlı Kilise'nin çevresinde 20 kadar büyük ve çok sayıda da küçük kaya-konutları yer almaktadır. Bu konutlar genellikle güney kenarı açık bir avlunun diğer üç kenarına dizilmiş oda, mutfak, şapel, sundurma, ahır, sarnıç ve çeşitli depo tipi mekanlardan oluşmaktadır (Şekil 4.39). Bu çalışmanın 3. bölümünde değinildiği gibi, Hıristiyanlığın erken yüzyıllarında Kapadokya'da inşa edilen kaya-yerleşmelerinde baskın yerleşim türü manastır, kilise, şapel gibi dinsel amaçlı kullanımlardı. Çanlı Kilise'nin 1 kilometre kuzeyinde yer alan haç planlı bir kilise ve diğer yapılar da 6.yüzyılda inşa edilmiş ve konut amacıyla kullanılmamıştır. Geç Bizans döneminde bölgede konut kullanımının arttığı anlaşılmaktadır. Çanlı Kilise örneğinde, 10.-11.yüzyılda inşa edilen konut grupları zaman içinde yavaş yavaş boşalmış, 14.yüzyılda da terkedilmiştir. Yamaçtaki kaya-konutlar ile karşılaştırıldığında, bölgedeki yeraltı-kentleri boyut olarak daha küçük mekanları içermektedir [323].

Kapadokya bölgesindeki yeraltı-kentleriyle ilgili bütün bulgular 5.-10.yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Bu bulgulara göre, savunma amacıyla kullanılan yeraltı-kentlerinin sayısı Bizans döneminde artmıştır. 7.Yüzyıl başlarında Kapadokya'da Sasani-Persler ile Bizanslılar arasında şiddetli savaşlar olurken olasılıkla, bu savaş ortamında bölgede yaşayan Hıristiyanlar yeraltı-kentlerine sığınıyor ve girişlerde bulunan, silindir formundaki sürgü taşlarını kapatarak kendilerini istilacılara karşı koruyorlardı [324] (Şekil 3.11).

Kapadokya Doğu Hıristiyanlığının önemli merkezlerinden biriydi. Roma İmparatorluğu döneminde Kapadokia Eyaleti'nin yönetim merkezi olan Kaisareia (Kayseri), Bizans döneminde de uzun bir süre önemli bir piskoposluk merkezi konumundaydı. 9.-11.Yüzyıl arasındaki dönemde bölgede Göreme ve çevresi önem kazandı. Aynı dönemde düzlükte bir kale-kent olarak yenide inşa edilen Kaisareia ise 11.-13. yüzyıllarda Aksaray yakınlarındaki Mokissos'a (Viranşehir) bağlı bir pis-

---

322 Ousterhout 1997, s.438.

323 Ousterhout 1996, s.28-32; Ousterhout 1997, s.439-440.

324 Gülyaz 2009, s.163 ve s.207.

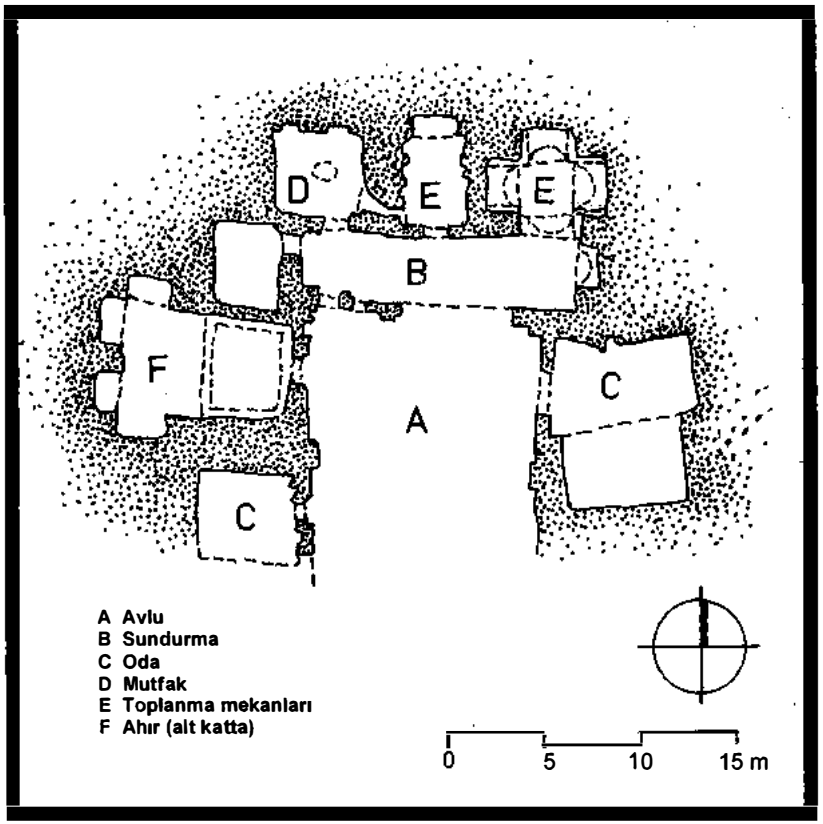

Şekil 4.39. Akhisar yakınlarındaki Çanlı Kilise çevresinde yer alan kaya-konutlarından bir örnek

Kaynak: R. OUSTERHOUT (1997), The 1995 survey at Akhisar-Çanlı Kilise, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1.Cilt, s.444'de Şekil 4'den çizildi.

koposluk merkezi idi [325]. Kayıtlara göre bölgenin en önemli kentlerinden biri olan Mokissos'ta eski kale Justinianus döneminde yıktırılarak yerleşmenin kuzeybatısında yeni bir kale inşa edilmişti. Başta kiliseler ve hamamlar olmak üzere inşa ettirilen çok sayıdaki kamu yapısı Mokissos'un zengin bir kent olduğunu göstermektedir. Kentin bugün sap-

325 Gülyaz 2009, s.163, 165, 188.

tanan yerleşim alanı 45-50 hektardır [326]. Orta büyüklükteki bir kent olduğu anlaşılan Mokissos'taki kiliselerin çoğunluğu 5.-7.yüzyıla, bir tanesi 10.-13.yüzyıla tarihlenmektedir. Arkeolojik bulgulardan Roma döneminden beri iskan edildiği anlaşılan kentin konut alanında ise Geç Roma / Erken Bizans döneminden başlayarak 12.yüzyıla kadar tarihlenen, altyapısı olmayan oldukça küçük yapılar ve organik yol dokusu, Bizans döneminin konut ve yaşam standartları hakkında önemli ipuçları vermektedir [327]. Dış suru olmayan Mokissos'un ve bölgesel yolların güvenliğinin kentin kuzeybatısındaki Kale ile yakınlardaki Keçikalesi ve Çömlekçi Kale tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır.

Yapılan bir araştırmaya göre Kapadokya bölgesinde 220'den fazla kilise vardır. Bunların içinde yeri saptananların yoğunlaştığı merkezler Göreme (48 kilise), Güzelyurt (23 kilise), Ihlara (23 kilise), Soğanlıdere (21 kilise), Mustafapaşa (18 kilise), Zelve (16 kilise), Güzelöz (16 kilise), Konaklı (15 kilise), Derinkuyu (12 kilise), Kaymaklı (12 kilise) ve Uluağaç'tır (10 kilise) [328]. Bölge içinde sayısal olarak en fazla kilisenin yer aldığı Göreme'de kaya-kiliselerinin sayısı fazla değildir. Bunun nedeni Göreme'deki kiliselerin boyutlarının büyük olması ve mimari elemanlarının çeşitliliğidir. Bu kiliselere örnek olarak, renkli duvar resimleriyle (fresk) ünlü Karanlık Kilise, Yılanlı Kilise, Tokalı Kilise ve Elmalı Kilise verilebilir. Bölgedeki yapıların inşa edildikleri tarihlerle ilgili yazılı belge bulunmadığından, yapılar mimari özelliklerine, veya duvar resimlerinin niteliklerine göre tarihlendirilmektedir. Kiliselerde konusu dinsel içerikli tasvirler olan renkli iç duvar boyamalarına Tasvir Kırıcılık (İkonoklazm) dönemi denilen ve 732-843 yıllarını kapsayan, yaklaşık yüz yıl ara verilmiştir. Yapılan araştırmalara göre iç boyamalarda kullanılan mineral kökenli boyalardan bir kısmının Afganistan gibi uzak yerlerden getirildiği saptanmıştır [329].

Kapadokya bölgesinde bir diğer önemli yerleşim yeri olan 14 kilometre uzunluğundaki Ihlara vadisinde ise, kayalara oyulmuş çok sayıda barınak, mezar ve kilise bulunmaktadır. Bu mekanlardan bir kısmı, ye-

---

326 Decker 2007, s.242

327 Decker 2007, s.243-245 ve Şekil 21 ve Şekil 22.

328 Ötüken 1983; s.95.

329 Gülyaz 2009, s.165 ve s.175.

raltı-kentlerinde olduğu gibi, tünellerle birbirine bağlanmıştır. Vadideki kiliselerin duvar resimleri 6.yüzyıldan başlayarak 13.yüzyıl sonuna kadar devam etmektedir. Bölgenin bir diğer yerleşim yeri olan Soğanlı vadisi de Roma döneminden başlayarak Bizans döneminin sonlarına kadar sürekli olarak iskan edilmiştir. Vadideki önemli kiliselerinden olan Kubbeli Kilise 10.yüzyıla, Karabaş Kilise ise 11.yüzyıla tarihlenmektedir. Göreme-Avanos yolu kenarında İmparator Nikephoros Phokas adına inşa edilen Çavuşin Kilisesi 965 yılında yapılmıştır. Gülşehir'deki Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi kitabesine göre 1212 yılında inşa edilmişti [330]. Akhisar çevresinde 7.yüzyıl ve öncesinde inşa edilen kiliseler varken, 8.-11.yüzyıl arasında 6 kilise daha inşa edilmişti. 11.Yüzyıl Akhisar gibi, Avcılar için de zengin bir dönemdi, yerleşmenin 7 kilisesi vardı [331]. Bütün bu verilerden Kapadokya bölgesinin kesintisiz olarak 13.yüzyıl başlarına kadar iskan edildiği, yeni inşa edilen kiliselerin gösterdiği gibi, dinsel merkez olma işlevini de sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Bizans İmparatorluğu'nun 7.yüzyılda, Kapadokya gibi, doğudaki sınır bölgesini oluşturan Kilikia'da ise mekansal ilişkiler çok farklı bir yönde gelişmiştir. Dicle-Fırat koridorunda Bizans İmparatorluğu'nun denetim gücü 7.yüzyıl ortalarında çökmüştü [332]. 641 Yılında başlayan Arap akınlarından bölge çok etkilenmiş ve köklü bir sosyokültürel dönüşüm süreci yaşanmıştır. Hicri 25 (646) yılında Doğu Kilikia'ya yapılan ilk akınlar sırasında bölge halkı daha güvenli olan iç bölgelere, Orta Anadolu platosuna göç etmiş, Antakya ile Tarsus arasındaki boşaltılan kaleler Arap savaşçılar tarafından yağma edilerek, yakılıp yıkılmıştır. Bu ilk akınlar sırasında Kilikia'ya gelen Müslüman Araplar bölgeye yerleşmeyip Şam'a geri dönmüşler, yaklaşık 60 yıl sonra, bu kez yerleşmek üzere bölgeye geri gelmişlerdi. Arap kaynaklarında verilen bilgilerden, Bizans İmparatorluğu'nun güneydoğudaki sınır bölgesini oluşturan ovalık Kilikia'da (Kilikia Pedias) Müslüman Araplar tarafından fethedilen topraklarda bir kolonizasyon süreci uygulandığı anlaşılmaktadır. 8.Yüzyılda Kilikia'ya düzenledikleri akınlar sırasında kuzeyden, Gülek geçidinden (Kilikia Kapıları) bölgeye giren Arap akıncıları Pyramos

---

330 Gülyaz 2009, s.213, s.228-229. ve s.231.

331 Decker 2007, s.240.

332 Decker 2007, s.263.

(Ceyhan) ırmağı üzerindeki Mopsuestia (Misis/Yakapınar) kentine ulaştıklarında (Şekil 3.31 ve Şekil 3.32'de kentin yeri gösterilmiştir), önceki akınlarda harabeye dönen kalenin temelleri üzerine yeni bir kale inşa ederek oraya, savaşlarda başarılar gösterenler arasından seçilen 300 askerden oluşan bir koloni yerleştirmişlerdi. Kalenin inşa edildiği tarih Hicri 84-85 (705-706) yıllarıdır. Kalenin en yüksek noktasına bir de cami inşa edilmişti [333]. Böylece Geç Roma / Erken Bizans döneminin kenti Mopsuestia Müslüman Arapların Massisa (ya da Maşşişa) adını verdikleri askeri garnizona dönüşmüş oldu. Erken Bizans döneminin kent surları yaklaşık 40 hektarlık bir alanı kuşatmaktaydı [334]. Arkeolojik bulgular, bölgedeki Hıristiyan nüfusun 7.-8.yüzyıllarda boşalması ile nüfusun hızla düştüğünü, yerleşmelerin sayısında da önemli bir azalma olduğunu gösteriyor [335]. Erken Bronz Çağı'ndan beri yoğun bir şekilde iskan edilen bölgede Bizans dönemindeki yerleşmelerin sayısı 50 iken, bölge Müslümanların eline geçtiğinde bu sayı 20'ye düşmüştü [336].

Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırı zaman içinde önemli değişimler gösterse de, 7. ve 8.yüzyıllarda ortaya çıkan Kapadokya-Doğu Kilikia aksının oluşturduğu sınır bölgesi, varlığını 11.yüzyıla kadar korumuştur. Anti-Toros dağlarıyla birbirinden ayrılan, sadece Gülek Boğazı (Kilikia Kapıları) ile birbirine bağlanan bu iki bölgedeki mekan kurgusunun bu süre boyunca birbirinden çok farklı bir yönde geliştiği görülmektedir. Kapadokya 7. ve 8.yüzyıllarda dışarıya göç vermemiş, bir nüfus boşalması olmamış, bölgenin özgün yerleşim dokusu ve kır-kent ilişkileri 10.-11.yüzyıllarda da ekonomik ve sosyokültürel açıdan önemli bir değişim geçirmemiştir. Geniş ve verimli tarım topraklarına sahip olan Doğu Kilikya bölgesinin zengin kentleri ise 7.yüzyıl gibi çok erken bir tarihte Müslüman Arapların eline geçmiş, Hıristiyan nüfus boşalmış, güncel yaşam İslamlaşmış, surların sürekliliği dışında, kent-

---

333 Brooks 1898, s.204-205.

334 Decker 2007, s.248-249.

335 Decker 2007, s.252 ve s.264.

336 Seton-Williams 1954, s.147-174'de yer alan arkeolojik bulgular Aktüre 1994, s.79, Tablo 5'de topluca değerlendirilerek karşılaştırılabilir bir liste oluşturulmuştur.

lerin mekan kurgusu bütünüyle değişmiştir. Arap kaynaklarına göre Müslümanların Hicri 125 (746) yılında bölgede bir köprü inşa ettikleri dikkate alınırsa [337], bölgeye Arapların yerleşme sürecinin o tarihlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır.

Özel konumları nedeniyle, Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırını oluşturan Kapadokya ve Kilikia bölgeleri dışarda tutulacak olursa, bu alt bölümde Anadolu'nun farklı bölgelerinden seçilen 20 kadar kentin 7.yüzyıldan sonra mekansal yapılarında ortaya çıkan değişim ve dönüşümler, karşılaştırmalı olarak yeniden düşünüldüğünde başlıca iki evre dikkati çekmektedir. 7.Yüzyılda başlayıp 9.yüzyıla kadar süren, tarihçilerin olguları açıklamak için yeteri kadar yazılı belgeye ulaşamadıkları için Karanlık Çağ olarak nitelendirdikleri 1.evrede düzlükte yerleşen Helenistik-Roma dönemi kentleri dağılmış, nüfus kaybetmiş ve kalan nüfus savunma olanakları daha fazla olan, yüksekçe bir tepe üzerine inşa edilen, etrafı kalın surlarla çevrilmiş savunma kalelerine, ya da küçük kale-kentlere (*castron*) dönüşmüştür. Savunma kaleleri ile kale-kentler arasındaki temel fark, kale-kentlerin, birkaç mahallede oturan, olasılıkla 1.000-10.000 kişi arasında değişen, küçük bir nüfus barındırmaları ve bir ya da birkaç kilisesi olan bir piskoposluk merkezi olmalarıdır. Gündelik yaşamda ise ekonomi kırsallaşmış, terkedilen düzlükteki eski kentin kalıntıları üzerinde köy görünümünde bazı kırsal yerleşmeler ortaya çıkmış, dağılan yerel yönetimlerin güç ve yetkileri ise merkezi yönetim tarafından tayin edilen memurlara ve/veya kiliseyi yöneten piskoposa geçmiştir.

9.Yüzyıl sonlarından başlayıp Türkmenlerin Anadolu'ya yerleştikleri 12.-13.yüzyıla kadar süren 2.evrede ise yeni gelişen ışınsal yol sistemi üzerindeki kale-kentler (Şekil 4.33), merkezi yönetim tarafından kurulan savunma ve uzun mesafe bölgelerarası ticaret sistemi ile bütünleşerek ekonomik açıdan gelişmiş, az da olsa nüfus kazanmış ve surların dışında inşa edilen kilise ve manastırların çevresinde oluşan dış mahallelerle surlarının dışına taşmıştır. Antik dönem kentlerinin ve o dönemdeki kentsel yaşamın bütünüyle ortadan kalktığını gösteren bu geniş kapsamlı dönüşüm sürecini, yerel ölçekte karşımıza çıkan Sasani-Pers

337 Brooks 1898, s.205.

ve Müslüman Arap savaşçılarının zaman zaman kentleri hedef alan kısa süreli istilalarıyla, depremler, salgın hastalıklar, kötü iklim koşullarını izleyen kıtlık dönemleri gibi nedenlerle açıklamak yetersiz kalmaktadır. Büyük imparatorluklar döneminin temel bir özelliği olarak, üst yönetim tarafından alınan kararların, yapılan uygulamaların ve izlenen politikaların yerel düzlemdeki yansımalarını ve etkileşimlerini incelemek, kentlerin mekansal yapılarında ortaya çıkan dönüşüm sürecini açıklamak için bazı önemli ipuçları verecektir. Bu varsayımla yola çıkarak, bundan sonraki alt bölümde, Bizans İmparatorluğu'nda 7.yüzyıldan sonra ortaya çıkan ve toprak-insan ilişkilerini değiştiren dışsal etmenler, merkezi yönetimin izlediği politikalar, uygulamalar ve bunların kentlerin mekansal yapılarının dönüşümüyle olan ilişkileri incelenecektir.

B. 7.Yüzyıl Başlarından 11.Yüzyıla Kadar Anadolu'da Toprak-İnsan İlişkilerinin Değişim Süreci: Kentlerdeki Mekansal Dönüşümlerin Dış Dinamikleri

Bu altbölümde ele alınan 7.yüzyıl ile 11.yüzyıl arasındaki dönemin en önemli özelliği Anadolu'da Geç Roma / Erken Bizans İmparatorluğu'nun sona erdiği ve bir Ortaçağ İmparatorluğu olan Bizans İmparatorluğu'nun ortaya çıktığı [338], Roma'dan miras kalan eski temel kurumların ise değiştiği bir dönem olmasıdır. İmparatorlar Justinianus (527-565) ile Herakleios (610-641) arasındaki dönemde gelişen politik ve ekonomik kurumlar Bizans İmparatorluğu'nun 11.yüzyıla kadar ayakta kalmasını sağlamıştır [339]. Değişen kurumların ana omurgası olan İmparatorluğun yönetim sisteminin arkaplanını ise dörtlü yönetim (*tetrarkhie)* döneminde Diocletianus'un (284-305) önderliğinde yapılan yönetim reformu oluşturmaktadır. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde incelendiği gibi, Roma İmparatorluğu'nda 3.yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ekonomik kriz döneminden sonra planlı ekonomiye geçmek için merkezi yönetimin bazı yeni düzenlemeler yapması gerekmişti. Bu süreçte yapılan ilk iş, alan olarak çok büyük olduklarından, devlet güçleri tarafından denetimlerini kolaylaştırmak için, eyaletlerin küçültüle-

---

338 Ostrogorsky 1999, s.79.

339 Setton 1953, s.231.

rek sınırlarının yeniden düzenlenmesiydi. Bu bağlamda imparatorluğun temel yönetim birimleri olan eyaletlerin sayısı 50'den 100'e, 5.yüzyıla kadar da 120'ye çıkarılmış ve her eyaletin başına bir sivil vali ile bir askeri yönetici getirilmişti. Böylece askeri ve sivil yönetim kesin olarak birbirinden ayrılmıştı. Aynı dönemde orduda da bazı önemli düzenlemeler yapılmış ve sayısal gücü önemli ölçüde arttırılmıştı. İkinci etapta ise merkezi yönetim ile eyaletler arasında *dioicesis* adı verilen ve toplam sayısı 12 olan yeni bir yönetim katmanı oluşturularak eyaletler 12 ayrı bölgeye ayrılmıştı. Yeni kurulan bu birimler İmparatorluğun giriştiği reform programının çekirdeğini oluşturdu. Uygulanan programın temelindeki politika ise kentlerde yaşayan nüfusun gereksinimlerini karşılayabilmek için kırsal alanda belirli bir üretim artışının sağlanmasıydı [340].

Yönetim sisteminde yapılan düzenlemeler ve ordudaki yenileştirmeler bütçeye yeni harcamalar yüklediğinden, bunları karşılamak için halktan toplanan vergileri arttırmak, bir vergi reformu yapmak gerekmişti. Diocletianus döneminde çıkarılan kararnamelerle vergi-mülkiyet-işgücü ilişkisi yeniden tanımlandı. 4.Yüzyıl başlarından sonra uygulanmaya başlanan ve *iugatio-capitatio* adı verilen yeni vergi sisteminde hem elde edilen üründen, hem de üretimi yapan işgücünden vergi alındı. *Annona* adı ile anılan ve üretilen üründen mal olarak alınan vergi kapsamında, 1 *iugum* ve daha fazla tarım toprağına sahip olan herkes vergi yükümlüsüydü. 1 *İugum* yerel koşullara göre bir çiftçinin bir çift öküzle sürebileceği büyüklükte bir topak parçasıydı [341]. Toplanacak vergi miktarı önceleri 5 yılda bir, daha sonra da 15 yılda bir vergi memurları tarafından saptanmaktaydı. Vergiye esas olan ürünler tahıl, zeytinyağı, şarap ve et idi. Toplanan vergi mevcut tarımsal işgücünü (*capita*) esas almaktaydı, bunun dışında tarımsal amaçla kullanılan hayvanlardan (*capita animalium*) da vergi alınıyordu. Hasadın kötü olduğu dönemlerde, vergi yükümlülüğünü yerini getiremediklerinden, bağımsız çiftçiler giderek topraklarını büyük toprak sahiplerine terk etmek ve onların çiftliklerinde çalışmak zorunda kaldılar. Onların ödeyemedikleri *annona* ise yanı-

---

340 Haussig 1971, s.55-56.

341 Setton 1953, s.226-228.

na sığındıkları büyük toprak sahibi tarafından ödendi. Büyük toprak sahipleri değirmenler, şarap ve zeytinyağı işlikleri, depolar ve köleler için ayrıca vergi ödemediklerinden giderek daha zengin oldular. Sonuçta mal olarak toplanan bu vergi (*annona*) kentlerin artan nüfusunun ve ordunun gereksinimlerini karşılamak için tarımsal üretimi arttırmanın bir aracı olduğu gibi, bağımsız küçük çiftçilerin çıkarlarını gözetmek yerine büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına hizmet etmiş oldu. Küçük çiftçiler zaman içinde kamu mülkiyetindeki ve özel mülkiyetteki büyük toprakların sahiplerinin malı haline geldiler [342]. 4.Yüzyıl başlarında İmparator, Kilise ve özel şahıslara ait topraklarda çalışan köylülerin sayısı giderek artmış, bağımsız çiftçiler ortadan kaybolmuş, yerlerini büyük çiftliklerde çalışan kiracılar almıştı [343]. Devletin sıkı denetimi ticaretle ilgilenenlerin sayısını azaltsa da, büyük toprak sahiplerinin mallarını satmak için, devletin üretim alanlarının dışında, serbest pazar ilişkileri gelişmişti. Para ekonomisinin gelişmesi ve para kullanımının yaygınlaşması geç antik dönemde, 4.yüzyılda oldu. Bu dönemde kırsal alanda da bakır paranın kullanımının yaygınlaşması aktif bir pazar ekonomisinin varlığının kanıtıdır [344]. Bizans İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde 500 yıllarına doğru ortaya çıkan nüfus artışı ve kentsel gelişme, bu ekonomik gelişmenin sonucuydu [345]. Diocletianus döneminde başlatılan vergi sistemi (*iugatio-capitatio*) ise, bazı değişiklikler yapılarak, Bizans döneminin ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür [346]. Anadolu'nun nüfusu 6.yüzyıl ortalarından sonra azalmaya başlamış, bölgesel farklılıklar göstermekle birlikte, bu süreç 7. ve 8.yüzyıllarda da devam etmiştir [347]. Vergi sistemindeki en önemli düzenleme ise 9.yüzyıl sonlarında, İmparator VI.Leo (886-912) döneminde yapılmış ve boşalan alanları da kapsamak üzere, bütün bir köy tek bir vergi birimi olarak alınmış,

---

342 Haussig 1971, s.56-57.

343 Morony 2004, s.168.

344 Garnsey ve Whittaker 1998, s.313; Whittaker ve Garnsey 1998, s.307.

345 Morony 2004, s.173.

346 Scheltema 1967, s.73.

347 Charanis 1975, s.3-4. Yazarın kestirimine göre Roma İmparatorluğu'nun en zengin dönemi olan 2.yüzyıl sonlarında Anadolu'nun nüfusu 11.800.000 kişidir.

bir bütün olarak belirli bir vergi ödemekle yükümlü sayılmıştır. Böylece köydeki çiftçilerin her biri bir vergi yükümlüsü olarak doğuyor ve yaşamının sonuna kadar da öyle kalıyordu [348].

Bütün sanayi öncesi toplumlarda ekonominin temeli tarımsal üretim ve ondan elde edilen artı ürün olduğundan, tarım toprağındaki mülkiyet biçimi bu çalışmanın başından beri Anadolu'daki kentlerde ve kır-kent arasındaki mekansal ve sosyoekonomik ilişkilerde temel belirleyici etmen olarak alınmış, Bizans İmparatorluğu'nda 7.yüzyıldan sonra ortaya çıkan toprak-insan ilişkilerinin arkaplanını oluşturan Geç Roma / Erken Bizans döneminde de Anadolu'daki mülkiyet ilişkilerinin Roma İmparatorluğu'nun erken yüzyıllarında merkezi yönetim tarafından belirlenen politikaların bir devamı olduğu vurgulanmıştır. Hatırlanacak olursa, Romalıların Anadolu'ya yerleşme sürecinde sistematik bir yerleştirme politikası izlenerek, zengin tarım topraklarına sahip olan bölgelere Roma geleneğine uygun olarak [349] yeni koloniler kurulmuş, buralara Roma yurttaşı olan, çoğu da ordudan emekli eski askerler yerleştirilmiş, onlara tarım yapabilecekleri büyük topraklar dağıtılarak Roma kökenli ailelerden oluşan "büyük toprak sahibi varlıklı seçkinler" sınıfı yaratılmıştı. Sayıları çok fazla olmasa da kentlerde yaşayan bu kesim, kentlerin yönetimine ve imarına önemli katkılarda bulunmuş, Anadolu'nun Romalılaşma sürecinde önemli bir rol oynamış ve bu süreç İS 1. ve 2.yüzyıllarda doruk noktasına ulaşmıştı. Anadolu'da 2. ve 3.yüzyıl kentleri, çevrelerindeki kırsal alan için bir pazaryeri, aynı zamanda da kırda toprağı olan yerel seçkinlerin yaşadığı politik ve sosyal bir merkezdi. Kentlerde yerel yönetici konumunu elde eden seçkinler, kırsal yaşamı denetimleri altında tuttukları gibi, eyalet yönetimi ve merkezi yönetimle kent üzerinden eklemlenmişlerdi [350]. 4.Yüzyıldan

348 Scheltema 1967, s.74.

349 Roma geleneğine göre yeni bir koloninin kuruluşunda kolonistler bir sancakla önceden saptanan yere yürüyorlar, burada koloninin kurulmasıyla görevli memur ya da rahip sabanla yeni kentin sınırını çiziyordu. Anadolu'da da bu yöntemin uygulandığı, dönemin paraları üzerinde bu olayı betimleyen resimlerden anlaşılmaktadır. Pisidia'da bir koloni yerleşmesi olarak kurulan Antiokheia'da III.Gordianus (İS 238-244) döneminde basılan bir paranın üzerinde saban, koloninin kurucusu ve geride iki sancak görülmektedir (Baydur 1986, s.422 ve Levhalar s.185'te Resim 77).

350 Whittow 1990, s.28.

sonra toplum yaşamında önemli bir yer edinen Kilise de büyük ölçüde kent kökenliydi, bunu kent kökenli piskoposlar aracılığıyla sağlıyordu. Kent, eski yerel düzlemdeki geleneksel ilişkileri Kilise üzerinden devam ettiriyordu [351].

Sık sık depremlerle yıkılan ve yeniden inşa edilen çok sayıdaki kente yapılan harcamalara imparatorların da kendi bütçelerinden büyük para yardımları yaptıklarına önceki bölümde değinilmişti. İmparatorlar bu özel harcamaları kendi mülkleri olan büyük tarım topraklarından elde ettikleri gelirden sağlamaktaydılar. Roma İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde, İS 1.yüzyılda Anadolu'da ilk imparator Augustus'un mülkiyetinde büyük toprakların olduğunu gösteren yeterli kayıt yoktur. İmparatorluk mülkiyetindeki geniş araziler İS geç 2.yüzyıl ve erken 3.yüzyıla tarihlenmektedir [352]. Anadolu Roma'nın yönetimine geçtiğinde büyük yerel ailelerin sosyal yapının önemli bir özelliği olduğunu gösteren çok sayıda bulgu vardır. Köylerin varlığı da her durumda büyük toprak mülkiyetine işaret etmektedir. Bu kırsal yerleşmeler kentlerin etki alanındaki (*territorium*) tapınaklar ve kutsal alanlarla ilişkiliydiler ve kendi bağımsız birlikleri vardı[353]. Aynı Roma yönetimi Batı'daki topraklarında kendi egemenliği altında bulunan kentlerde para bastırma hakkını kaldırmış ve devletin bastığı resmi paranın kullanımını zorunlu hale getirmişken [354], Anadolu'da İS 1.yüzyılda kendi adına para basan 154 kent vardı ve bu kentlerin sayısı İS 3.yüzyılda 246'ya yükselmişti [355]. İzlenen bu iki farklı tutum Anadolu'nun ekonomik özgürlüğünün ve gelişmişliğinin bir göstergesi olarak yorumlanırsa, toprak-insan ilişkilerinde de olası benzerliklere ve farklılıklara bakılmasının gerekliliği daha iyi anlaşılır.

Bizans toplumunda kentleşme hep pahalı bir süreç olmuştur. Askeri niteliği ağır basan devlet, ticaret ve üretime değil tarıma dayalıydı. Eyaletler ekonomik açıdan, gıda ve asker oradan sağlandığından, merkeze

---

351 Whittow 1990, s.29.

352 Broughton 1934, s.219 ve s. 239.

353 Broughton 1934, s.212 ve s.215.

354 Baydur 1986, s.416. Aynı kaynakta s.415'de Roma döneminde Anadolu'da kendi adına para basan kent sayısının 350'den fazla olduğu belirtilmiştir.

355 Levick 1987, s.337.

bağımlıydı. Sınırlardaki askerlere, yaptıkları hizmet karşılığında 3.yüzyıl başlarından sonra, çocuklarına miras kalan, tarım yapabilecekleri toprak verilmekteydi, 7.yüzyıl başlarındaki Sasani-Perslerin ve Arapların istilaları bu sistemin bütün eyaletlere yayılmasına neden oldu [356]. İmparatorluk genelinde daha Diocletianus (284-305) döneminde çıkarılan kararnamelerde kırsal alandaki özgür çiftçiler ile büyük malikanelerin topraklarında çalışan tarım işçilerinin ve kölelerin üzerinde çalıştıkları toprağa kayıtları yapılmış, sayım listelerine isimleri yazılmış ve kayıtlı oldukları toprağı terk etmeleri yasaklanmıştı. Böylece Diocletianus'un uygulamaya başladığı vergi sistemi kırsal bölge halkından gittikçe daha geniş bir kesiminin serbest göçme hakkını kaybetmesine neden olmuştu. Arazi sahibi olmayan kentli ise *annona*ya tabi değildi [357], önceleri daha esnek bir statüye sahipken, onlar da çalıştıkları işyerlerine bağlandılar, onların da sayım listelerine kayıtları yapıldı ve bütün nüfus *capitatio* adı verilen, baş vergisi de denilen, adam başına nakit olarak ödenen bir vergiye bağlandı. İmparatorluk yönetimi kırsal alandaki malikane sahiplerini kendi bölgelerini savunmak ve halktan toplanacak vergilerle ilgili önlemleri almakla yükümlü saymıştı. Bu önlemlerin başında kırsal nüfusun bulunduğu yerden ayrılmamasını sağlamak geliyordu. II.Theodosius (408-450) ve I.Justinianus (527-565) dönemlerinde çıkarılan yasalarda büyük ve küçük toprak sahipleri için maddeler yer alsa da, özgür çiftçilere ait mülklerin zaman içinde azaldığı dikkati çekmektedir [358].

Diocletianus tarafından yürürlüğe konan *capitatio-iugatio* sistemi II.Justinianus'un (685-695) tahta çıkışına kadar devam etti. Bundan sonra arazi vergisi baş vergisinden ayrı olarak toplandı ve verginin alınması yerleşik, sabit bir nüfusa bağlı olmaktan çıktı, köylülerin istedikleri yere göç etmesi merkezi yönetim tarafından serbest bırakıldı [359]. Devletin vergi politikasında yapılan bu önemli değişikliğin nedeni 7.yüzyıl başlarında önce Sasani-Perslerin, sonra da Arap akıncılarının her yıl Anadolu'ya düzenledikleri seferlerde yaşanan talan ve yağma

---

356 Setton 1953, s.230-231.
357 Ostrogorsky 1999, s.37.
358 Katz 1938, s.31.
359 Ostrogorsky 1999, s.128.

olayları, halkın daha güvenli yerlere göç etmesi gibi nedenlerle zaman içinde eski sistemin işlemez hale gelmesidir. İmparatorluğun yönetim sisteminde ortaya çıkan bu değişim sürecinin en önemli adımı ise İmparator Herakleios (610-641) döneminde uygulanmaya başlanan ve Anadolu'daki toprak-insan ilişkilerini tümden değiştiren *thema* örgütlenmesidir.

7.Yüzyıl başlarında doğuda önce Perslerin sonra da Arapların, batıda ise Tuna (Danubius) vadisinin aşağı tarafında Doğu Germenlerin istilalarından sonra, Bizans İmparatorluğu'nda sınırların güvenliğinin yeniden örgütlenmesi gündeme gelmiştir. Daha Roma İmparatorluğu döneminde bu konuya özel bir önem verilmiş, mülkiyet ve vergi özel hükümlere bağlanmıştır. Sınırlara yerleştirilen garnizonlardaki askerler savunma hizmetleri karşılığında özel arazi mülkiyetine sahip olan ve kendi arazilerinden elde ettikleri ürün ile yaşayan bir tür yerleşik köylülerdi [360]. Diocletianus döneminde sınırların korunması amacıyla inşa edilen kale-kentler (*castellum/castron*) bir garnizon değil, o bölgenin yerleşim merkeziydi. Burada askerlerin her birine, aileleri ile birlikte işleyebilecekleri büyüklükte bir tarım toprağı verilmekte, askerler işledikleri bu tarım toprağı için belirli bir vergi ödemekteydiler. Kale-kentte askerlerden başka diğer mesleklerden kişiler de yaşamaktaydı. Yapılan gündelik işlerde coğrafi faktörler etkin rol oynamaktaydı. Yerleşme bir nehir kıyısında kurulmuşsa askerlerin bazıları teknelere bakıyordu. Daha yüksek düzeydeki meslek gruplarından kişilerin, örneğin doktorların, kale-kentte yaşaması için çağrıldığı olurdu [361].

İlk kez 6.yüzyılda İmparator I.Anastasius (491-518) döneminde Filistin'in en güney ucunda farklı yerlerden gelen askerler bir kale-kente (*castron*) yerleştirildiler. İkinci kuşaktaki erkek çocuklar da aynı babaları gibi kale-kentte asker olarak yetiştirildiler ve orada yaşamaya devam ettiler. Aynı dönemlerde aşağı Tuna vadisinde (bugünkü Bulgaristan) kurulan kale-kent Filistin'de çölün kıyısında kurulandan farklıydı. Burada inşa edilen konutlar tek katlı ve iki odalıydı, birinde ev halkı, diğerinde hayvanlar yaşamaktaydı. Konutlar sıkışık düzendeydi, aralarında

---

360 Ostrogorsky 1999, s.40.

361 Haussig 1971, s.91.

ortak tahıl ambarları vardı. Ayrıca kale-kentin içinde sığınmacılar için bir mekan ayrılmıştı ve bir de kilise yer almaktaydı[362].

6.Yüzyıl sonunda doğudaki ve batıdaki komşularıyla sık sık yapılan savaşlar nedeniyle, Bizans ordusunun 120.000 kişilik bir asker gereksinimi ortaya çıkmıştı. Bunu işgücü darlığı nedeniyle, daha önce Roma ordusunda olduğu gibi, paralı askerlerle karşılamak olanağı da bulunmuyordu [363]. Daha Anastasius (491-818) döneminde, korunacak özel sınır bölgelerine yenileri eklendiyse de 6.yüzyıl ortalarına kadar koruma konusu bölgelerin özelliklerini değiştirecek boyutlara ulaşmamıştır. Justinianus (527-565) döneminde Kuzey Afrika'daki Roma eyaletini korumak için yeni kurulan kalelerin güçlendirildiği ve bir kale-kentler ağı oluşturulduğu arkeolojik bulgulardan anlaşılmaktadır. 6.Yüzyılın ikinci yarısında Kuzey İtalya Lombardlar tarafından ele geçirilince sınır bölgelerinde alınan önlemler buralarda da uygulanmıştı. Öncelikle de stratejik önemi olan yolları korumak amacıyla kele-kentler inşa edilmişti. İtalya'daki toprakların önemli bir bölümü İmparatora, özel şahıslara ve Kilise'ye ait büyük topraklardı. Kale-kentlerin kuruluşu bu büyük toprakların asker yerleşimciler arasında bölüştürülmesi demekti ve hiçbir bedel ödemeden istimlak ediliyordu. Tarımda verimliliği en üst düzeye çıkaran bu uygulamaya göre dağıtılan toprakların mülkiyeti eski sahiplerinde kalıyor, askerler kullandıkları topraklara karşılık onlara her yıl sabit bir kira ödüyorlardı ve toprağın kullanım hakkı babadan oğula veraset yoluyla geçiyordu. Ancak toprağın mülkiyeti hala büyük toprak sahibinde olduğundan kale-kent (*castellum/castron*) özerk bir yerleşme değildi, askerler ile büyük toprak sahibi arasındaki ilişki bir çeşit uzun erimli, kontratlı kiracılıktı. Roma hukuku açısından bu kiracılık türü, küçük mülk sahibi köylüyü efendisi olan büyük toprak sahibinin kölesi haline getiriyordu. İtalya'daki savunma sistemi örneğinde büyük toprak sahipleri Papa ve Ravenna Başpiskoposuydu ve onlar köylünün efendisi konumuna geldiler [364].

İmparatorluğun batısında uygulanmaya başlanan bu yeni savunma sistemi doğu eyaletlerini de kısa sürede etkiledi. 7.Yüzyıl başlarında

---

362 Haussig 1971, s.92-93.

363 Katz 1938, s.30.

364 Haussig 1971, s.93-94.

Arap akıncılarının Bizans ordusunu Yarmuk'ta yenilgiye uğrattıktan sonra başkent Konstantinopolis'i kuşatmaları, Anadolu'da yeni bir savunma sistemi geliştirilmesini acil bir gereksinim haline getirmişti. Çağımızın Bizans tarihçileri bu durumun İmparator Herakleios tarafından uygulamaya konulan *thema* örgütlenmesinin temel nedeni olduğu görüşündedirler [365]. Bizans İmparatorluğu'nda yönetim sorunları daha 6.yüzyılın son çeyreğinde yoğunluk kazanmıştı. Justinianus'un devlet yönetimini yeniden kurma çalışmalarının başarıya ulaşamaması devletin ülke içindeki otoritesinin zayıflamasına yol açmış, başta başkent Konstantinopolis olmak üzere, büyük kentlerde halk ayaklanmaları ve katliamlar meydana gelmiş, ordu içinde huzursuzluk artmış ve iç savaş her yere yayılmıştı. Devlet içerde bu sorunlarla uğraşırken doğu komşuları Sasani-Persler Bizans'a karşı büyük bir savaş açtılar, Mezopotamya'yı, Suriye'yi ele geçirdiler, 605 yılında Anadolu'ya girerek Kaisareia'yı (Kayseri) aldılar ve 608 yılında başkentin karşı kıyısındaki Kalkhedon'a (Kadıköy) kadar ilerlediler [366].

İmparatorluk içindeki, yaklaşık 50 yıl süren bu kargaşayı sonlandıran 610 yılında yönetimi ele geçiren Afrika kökenli İmparator Herakleios (610-641) oldu. Bu tarihe kadar Bizans yönetiminde Roma geleneği devam etmiş, unvanlar, kadrolar korunmuş, Roma ikinci başkent olarak kalmış, Doğu'da Yunanca Batı'da Latince resmi dil olarak kullanılmıştı. Herakleios Hanedanı yönetimi ele alınca bütün güç başkent Konstantinopolis'in çevresinde toplandı, genel niteliği Doğulu olan bir devlet ortaya çıktı ve Justinianus döneminde kesintiye uğrayan süreç böylece tamamlanmış oldu [367]. 7.Yüzyılda imparatorun bütün emirnameleri ve bütün resmi yazışmalar Yunancaydı. Ayrıca, yöneticilerin eski Latin unvanları kaybolmuş, ya da Helenleşmişti. Orduda da Yunanca konuşuluyordu ve unvanlar Yunancaydı. Rum, Romalı kelimesi Yunan anlamına geliyordu [368]. Roma imparatorlarının unvanları olan *imperator*, *caesar* ve *augustus* yerine eski Yunancada "kral" anlamına gelen *basileus* kullanıldı, bu dönemden sonra Bizans imparatorları bu unvanla anıldılar [369].

---

365 Haussig 1971, s.94.
366 Ostrogorsky 1999, s.76-78.
367 Diehl 2006, s.49 ve s.51.
368 Diehl 2006, s.59.
369 Ostrogorsky 1999, s.99-100.

Herakleios imparator olduğunda Anadolu Sasani-Perslerin, Balkanlar ise Slav kökenli göçerlerin işgali altındaydı ve etnik bir değişim süreci yaşanmaktaydı. Daha 582 yılında Balkan yarımadasındaki Bizans savunma sistemi delinmiş, Avar-Slav dalgası bütün yarımadaya dağılmıştı. İlerleyen Slavların baskısı altında nüfus kıyılara ve adalara çekilmişti. Slav kabileler ise yağmacılıktan vazgeçip Bizans topraklarına yerleşmeye ve tarımla uğraşmaya başladılar. Onlar gibi Hırvatlar, Sırplar ve Bulgarlar da İmparatorluğun batı bölgelerine girip yerleştiler ve nüfusta önemli bir etnik karışım oldu. 7.Yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda meydana gelen değişimlerin başında nüfusun etnik kökenlerinin yeni göçlerle değişmesi olgusu yer almıştır. Doğuda ise Persler yayılmaya devam ediyordu. 613 Yılında Antiokheia (Antakya), Damascus (Şam), Tarsus, 614 yılında ise Hıristiyanların kutsal kent Kudüs Perslerin eline geçti ve Mısır'ın işgali başladı. Savunma boşluğunun ve askeri başarısızlıkların neden olduğu toprak kayıpları (Şekil 4.40), Bizans İmparatorluğu'nda yönetim sisteminin ve ordunun temelden değişime uğradığı yeni bir oluşumu başlattı. Diocletianus döneminde kurulan yönetim sistemine son verilerek, Ortaçağ Bizans İmparatorluğu'nun eyalet yönetimine yüzyıllar boyunca egemen olacak olan yeni bir düzenleme yapıldı.

Bu yeni düzenleme *thema* örgütlenmesidir. İlk uygulaması Anadolu'da başlatılan *thema*lar bütünüyle askeri içerikli yönetim birimleriydi [370]. Eskiden *dioicesis*ler içinde toplanan eyaletlerin yerini, hem askeri hem de sivil yetkilere sahip bir general (*strategos*)[371] tarafından yönetilen *thema*lar (*themata*) aldı [372].

İmparator Herakleios'un kurduğu yeni yönetim sisteminde *thema* sözcüğü önceleri kolordu düzeyindeki askeri birliğe verilen isimdi, daha sonra bu askeri birliğin savunmakla görevli olduğu bölge için kullanıldı. Her *thema*da doğrudan imparatora bağlı olan *strategos*, yönettiği alanın

---

370 Ostrogorsky 1999, s.75 ve s.86-90; Diehl 2006, s.58-59.

371 *Strategos* ya da *strategoi* sözcüğü antik dönemde yüksek rütbeli komutan, general anlamında kullanılan bir terimdi. İÖ 5.yüzyılda Atina'da 1. Peloponnes Savaşı sırasında *Demos* (Halk Meclisi) savaşı yönetmek için bir *Strategoi* seçmiş, askeri ve diplomatik kararlar alma yetkisini ona devretmişti (Hamel 1998, s.201-203).

372 Mango 2011, s.54.

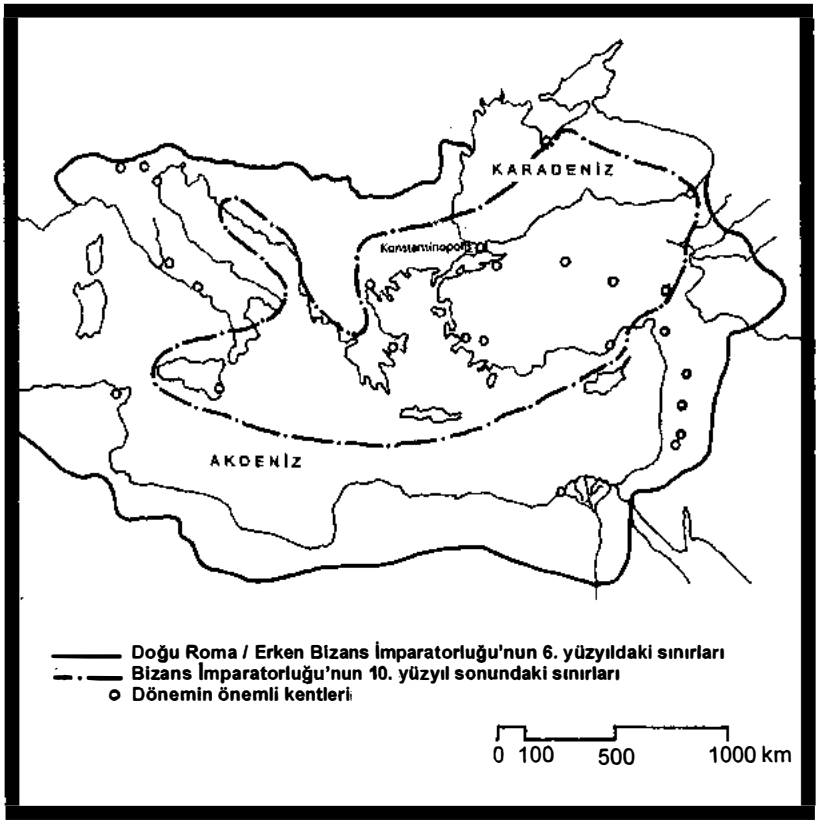

Şekil 4.40. Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu'nun 6.yüzyıldaki sınırları ile 8.yüzyıl başından 10.yüzyıl sonuna kadar daralan sınırları ve kaybedilen kentler

Kaynak: J. HALDON (2007), *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul: Kitap Yayınevi s.75'de Harita 3.4 ile C. McEVEDY (1967), *The Penguin Atlas of Medieval History*, Harmondsworth: Penguin Books, s.39 ve s.53'deki Haritalar birleştirilerek çizildi.

hem askeri valisiydi, hem de ekonomi ve adalet işlerinden sorumluydu. Bu uygulama Diocletianus döneminde askeri ve sivil yönetimin kesin olarak birbirinden ayrılması, yani "kuvvetler ayrımı" ilkesinin tam tersiydi, askeri ve sivil erk aynı kişide toplanmıştı [373].

---

373 Katz 1938, s.29; Diehl 2006, s.59.

Perslerle yaptığı uzun süreli savaşlarda Bizans İmparatorluğu zor bir deneyim yaşamıştı. 628 Yılında yapılan barış anlaşmasından sonra Persler bölgeyi terk ettiklerinde Bizans'ın temel kurumları varlıklarını sürdürmekteydiler, ancak askeri açıdan dengesizlik ve güvensizlik durumu egemendi. Yıkılma ve parçalanma olasılıklarına karşı bir önlem olarak yönetimi değiştirmek konusunda bir baskı oluşmuştu. 630'lu yıllar boyunca İmparator Herakleios, İmparator Büyük Theodosius'tan (379-395) beri savaş alanlarında, ordusunun başında bulunan ilk imparatordu. Savaşlarda deneyim kazanmış bir imparator olmanın yanı sıra, başkentteki Saray'ın ve Kilise'nin denetimi de onun elindeydi. Bunlara ek olarak Hıristiyanlar için kutsal kent olan Kudüs'ü ziyaret eden ilk ve tek imparatordu. Müslüman Araplarla savaş olasılığının arttığı bir dönemde Kudüs'e yaptığı hac ziyareti sırasında Filistin'e ve Suriye'nin güneyindeki bölgelere de gitti. 630 Yılında Kudüs'ten ayrıldığında kentteki kutsal alanların onarımı, kilise kademelenmesinde ortaya çıkan sorunların çözülmesi, farklı mezhepler arasında uzlaşma sağlanması gibi güncel konulara çözümler üretmişti. Tam Arapların yayılma sürecinin öncesinde yaptığı bu gezi onun bölgenin topografyasını, iklimini, haberleşme olanaklarını, nüfusunu ve askeri niteliklerini daha iyi tanımasını sağladı. Yeri bilinmemekle birlikte, Herakleios'un halkı toplayıp onlara savaş olasılığını haber veren ve yerel halkı kendilerini, ailelerini, geçim kaynaklarını, mal ve mülklerini savunmaları konusunda uyaran bir konuşma yaptığı kayıtlara geçmiştir. Arap saldırıları başladığında Bizanslılar Suriye'deki kentlerde ve kırsal bölgelerde egemenliklerini yeniden kurma girişimindeydiler. İstilalar buna engel olduğu gibi, savunma yetersizliği nedeniyle Araplar kolayca bölgeyi ele geçirdiler [374].

Bizans'ın uğradığı bozgun Suriye'nin güneyindeki bütün dengeleri değiştirdi. Arapların zafer kazandığı 636 yılındaki Yarmuk Savaşı sırasında Bizans askerleri ve sivil halk bölgedeki surlarla çevrili güvenli kentlere sığınmışlardı. Bu kentlerin savunması seyyar askeri güçlerle sağlanmaktaydı, kentler de saldırılara direnecek yapıya ve donanıma sahiptiler. Zaman içinde uygulanan strateji, surların dışına, açık alana çıkan askeri birliklerin orada düşmana saldırması yerine, savunmaya

---

374 Kaegi 2000, s.70-71, 97-99, 120, 134 ve 161,

ağırlık veren bir yönde gelişti. Sürekli bir savaştan çok, kuşatmaya, düşmanı yormaya, karşılıklı elçiler gönderip haberleşmeye ve iknaya dayalı bir savaş durumu söz konusuydu. Herakleios ve diğer imparatorların surlarla çevrili kentlere güven duymalarının nedeni askeri planlama alanındaki üstünlükleriydi. Buna karşın Arapların kuşatma teknikleri konusundaki deneyim eksiklikleri ve sabırsızlıkları onlar için olumsuz faktörlerdi. Surlarla çevrili kentlere dayalı Bizans stratejisinin başarısı, düşmana karşı etkili saldırılar gerçekleştiren seyyar birliklerin uzun süre gereksinimlerini karşılayan kent karargahlarına ve kent halkına bağlıydı. Kent halkı savaşa katılmaz, ancak gerektiğinde surların onarımı için destek sağlardı [375].

Açıkça görülüyor ki, 630 yıllarından sonra İmparatorluk sınırlarının savunulmasında yetersizlik sorunu yaşanırken, Anadolu'da uygulanan ve kale-kentler sistemiyle *thema* örgütlenmesinin bireşimi olan yerleşim ve savunma sisteminin dayandığı temel kurgu buydu. Sayısal veriler yeterli olmasa da, sınır bölgelerinde stratejik noktalardaki kentlere yerleştirilen seyyar birliklerin 200-300 kişi kadar olabileceği düşünülmektedir. Bu birlikler savaşlarda deneyimli olmasalar da, pasif, düşük yoğunluklu karakol görevlerine ya da çok iyi takviye edilmiş korunaklı odak noktalarının savunulmasına uygundular. Kent ve kasabaların her birinin 100 ile 500 arasında değişen sayıda asker barındıran karargahlara sahip olması olasıdır. Bu kestirimler yerel ölçekte kurulacak bir askeri koruma birliğinin kaç askerden oluşabileceği konusunda bir fikir vermektedir. Herakleios döneminde yaklaşık 100 ya da daha fazla kişilik gruplara ayrılmış orta büyüklükteki birliklerin yerel düzlemde bazı noktalarda birbirleriyle eklemlenmesi de söz konusudur. Kayıtlara göre Bizans ordu birliklerinin yer aldığı kentler arasında Nisibis (Nusaybin), Dara, Edessa (Urfa), Zeugma ve Hierapolis de vardır [376].

Thema sisteminde ordunun asker gücünü artırmak için bulunan çözüm, yaptıkları hizmet karşılığında askerlere toprak dağıtmak, çiftçi-askerlerden oluşan bir ordu toplamaktı. Bu daha önce sınır boylarında uygulanan yöntemin İmparatorluğun her yerinde uygulanması

---

375 Kaegi 2000, s. 156-160.

376 Kaegi 2000, s.64-66.

demekti. Aralarındaki temel fark ise yeni uygulamada çiftçi-askerlerin, özgür küçük toprak sahibi çiftçiler gibi, devlete vergi ödemeleridir. *Thema* örgütlenmesinde, savaş sırasında silahlarını ve diğer gereksinimlerini kendileri karşılamakla yükümlü olan çiftçi-askerler (*stratiotes*) Anadolu'nun her yerine yerleştirildiler. Hizmetlerine karşılık onlara dağıtılan askeri mülklerin temeli devlete ait topraklardı. Bir çiftçi-askerin orduya tam silah donanımlı olarak ve bir atla katılması gerektiğinden, kendisine verilen arazinin geliri onun geçimini ve savaş donanımını sağlayacak şekilde düzenlenmişti. 10.Yüzyılda bir atlı askerin, yani süvarinin masrafını karşılamak için en az 4 libre (316,8 gram) altın değerindeki bir toprak yeterli sayılıyordu. Deniz *thema*larında görevlendirilen denizcilere dağıtılan topraklar en az 3 libre altın, imparatorluk donanmasında görevlendirilen *stratiotes*lere dağıtılan topraklar ise en az 2 libre altın değerinde olmalıydı [377]. Bu topraklar orta büyüklükte çiftlik işletmeleriydi, çiftçi-askerlere toprağın yanı sıra çok küçük bir ücret de ödenmekteydi [378]. Bir *stratiotes* kendisine devlet tarafından verilen toprağı başkasına devredemezdi, öldüğünde ise en büyük oğlu hem araziyi kullanma hakkını, hem de babasının askeri yükümlülüklerini miras olarak devralıyordu. Askerlik hizmetinin kalıtsal olması aileleri sağlam bir ekonomik temele sahip olmaya yöneltmiştir. Çiftçi-askerin ailesi, ordu mensubu bir kişinin yakını olduklarından, bazı devlet görevleri ve bazı küçük vergiler konusunda ayrıcalıklar kazanmaktaydılar. Böylece sürdürülebilir bir güç olarak *thema* birlikleri sistemi 7.yüzyılın ikinci yarısından 11.yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Asker arazilerinin satılamaması ilkesi sadece bir gelenek olup, yasa ile düzenlenmemiştir [379]. Boş araziler ise isteyenlere dağıtılıyor, bazen de savaş tutsakları *stratiotes* olarak bu topraklarda iskan edilerek, diğer küçük toprak sahipleri gibi vergi ödüyorlardı. Kıyı bölgelerinin savunması da aynı temel üstüne kurulmuştu [380].

Thema örgütlenmesi güçlü ve yerel öğelerden kurulu bir ordu için temel sağlayarak, devletin her zaman yeterli sayıya ulaşamadığı ve pa-

---

377 Levtchenko 1999, s.120; Baskıcı 2009, s.124-125.

378 Ensslin 1967, s.38.

379 Baskıcı 2009, s.119-120.

380 Levtchenko 1999, s.120.

halıya mal olan yabancı kökenli paralı askerlerin yerini aldı. Bu sistemin profesyonel askeri birliklerin ve çiftçi-askerlerin (*stratiotes*) yanı sıra özgür köylülerin bir kısmını da, arazi tahsisi yoluyla, askerlikle yükümlü hale getirdiği düşünülebilir. Bunlara sonradan devletin Anadolu'ya getirerek çiftçi-asker olarak iskan ettiği Slavlar da eklenmiştir [381]. Orduda görev alan askerlerin bir kısmı zaten daha önce çiftçilikle geçinen, ancak kendi toprağı olmayan köylülerdi. İmparatorluk sınırları içindeki topraklara göç eden çok sayıdaki Slav'dan büyük kısmı da 7.yüzyılda askerlik hizmeti karşılığında devlet tarafından dağıtılan mülklerin sahibi oldular ve sonraki 500 yıl boyunca Bizans İmparatorluğu'nun temel askeri gücünü oluşturdular. Zaman içinde çiftçi-askerler ile küçük toprak sahibi özgür çiftçiler arasındaki fark giderek azaldığından imparatorlar çıkardıkları kanunnameler ile küçük çiftçilerin statüsünü korumaya gayret etmişlerdir. Buna karşın askeri mülklerin oluşturulması özgür çiftçilerin sayısında azalmaya yol açmıştır [382].

Kurulan kale-kentlere (*castron*) yerleştirilen çiftçi-askerler savaşmanın yanı sıra İmparatorluk sınırları içinde yeni bir sınıf oluşturmaktaydılar. Kendilerine toprak verilerek bölgeye yerleştirilen bu yeni nüfus tarımla uğraşsa da mevcut kırsal nüfustan farklıydı. Askerler farklı yerlerden toplanıp getirildiklerinden Geç Roma / Erken Bizans dünyasına egemen olan Helenistik kültüre yabancıydılar. Aynı durum Bizans toplumunda yeni bir yönetici sınıf oluşturan, orduyu yöneten komutanlar için de geçerlidir. Sadece Anadolu'dakiler değil, İtalya'daki askeri birliklerde görev yapanlar da 6.yüzyıl sonlarından önce Perslerin egemenliği altında olan bölgelerden ve Aşağı Tuna bölgesinden gelen farklı etnik kökenden kişilerdi. Daha küçük gruplar Güney Rusya ve Türkistan'dan gelmişlerdi, Ermeni, Germen, Türk kökenli, karmaşık bir etnik gruptular. Bu çokkatmanlı etnik yapı içinde Ermeni ve Germen kökenliler çoğunluktaydı. İtalya'nın tersine, Anadolu'daki askeri birliklerde Germen kökenliler azınlıkta, Ermeniler, Suriyeliler ve Slavlar çoğunluktaydılar. Anadolu'da *thema*ların kurulması, Helenistik-Geç Antik dönem kültürünün sona ermesi anlamını taşımaktadır [383].

---

381 Baskıcı 2009, s.119.

382 Katz 1938, s.30-32.

383 Houssig 1971, s.95-96.

Çiftçi-askerler çoğunlukla sınırlara yakın yerlere yerleştirilmiş olsalar da daha geniş bir alanın güvenliğinden sorumluydular. *Thema* örgütlenmesi, merkezi yönetim de dahil olmak üzere, İmparatorluğun bütünüyle askerileşmesiyle sonuçlandı. Bu değişim sürecinin ilk işaretleri 6.yüzyılda, Justinianus döneminde ortaya çıkmış, devlet yönetiminin yenileştirilmesi onun tarafından başlatılmıştı. Sorun, sınırlarda savaşan ordunun gereksinimlerinin kış mevsimi boyunca nasıl giderileceğiydi. Ordu savaştığı bölgelerde kışı geçirmek zorundaydı, ancak bu bölgeler ekonomik açıdan askerlerin gereksinimlerini karşılayacak durumda değildi. Bu nedenle mal vergisi olan *annona*nın bu eyaletlerde nakit para olarak ödenmesi gerekiyordu. Fiyat artışını önlemek için yiyecek fiyatlarının devlet tarafından sabitlenmesi zorunlu hale geldiğinden, orduyu yöneten komutanların sivil yönetimden de sorumlu olması gerekmişti. Böylece askeri yöneticiler devletin vergiler üzerindeki denetim işlevini devralmış oldular. Justinianus döneminde sadece sınırdaki eyaletlerde uygulanan yeni düzenleme bütün merkezi yönetim birimlerine yayıldı ve İmparatorluğun tamamını kapsadı. 7.Yüzyılın ikinci yarısında bu amaçla her eyalette özel bir ofis açıldı, bu dönem aynı zamanda da ilk 4 *thema*nın kurulduğu tarihtir (Şekil 4.1). Bu yeni ofisler açılınca, eyaletlerde yerel yönetimden sorumlu diğer bürolar kapatıldı, sivil yönetimler küçüldü. Yeni açılan ofisler hem yeni yerleştirilen askerlerin, hem de eski vergi mükelleflerinin vergilerini toplamaktaydılar. Askeri yerleşmeler kurulurken hazineye ait büyük topraklar parsellenip dağıtıldığından, devlete ait toprakları işleten bürolar da işlev dışı kalmıştı. Böylece bütün eyalet yönetimi asker görevlilerin denetimi altına girmiş oldu [384].

*Thema*ların kendilerine dağıtılan tarım topraklarını işleyen ve devlete ürettiği ürünün vergisini ödeyen çiftçi-askerler (*stratiotes*), hiçbir yere bağlı olmayıp kendi toprağını işleyen ve ürettiği ürünün vergisini ödeyen özgür köylülerle birlikte, 7.yüzyıldaki istilalar sırasında ortadan kaybolan büyük toprak sahiplerinin ve onlar için çalışan bağımlı çiftçilerin yerini aldılar [385]. Çiftçi-askerlerin bir kısmı tarıma yeni açılan

---

384 Houssig 1971, s.97-98

385 Browning 1980, s.49.

toprakların işlenmesini ve eski toprakların daha verimli kullanılmasını sağlayarak yerleştirildikleri bölgelerin ekonomik açıdan gelişmesine katkıda bulundular, böylece sadece askeri alanda değil, ekonomik yaşamda da bir işlev kazandılar ve özgür küçük çiftçilerle birlikte sosyal kademelenmede yeni bir sınıf olarak ortaya çıktılar [386]. Bu yeni oluşum, iki yüzyıldan fazla bir süre boyunca Bizans İmparatorluğu'nun ekonomik gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Başlangıçta sadece Anadolu'da uygulanan *thema* sistemi Bizans İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarına da yayıldı ve *thema*ların sayısı arttı. İlk uygulama Anadolu'da oluşturulan 4 *thema* ile başladı, 10.yüzyıl sonlarında Avrupa topraklarında kurulanlarla birlikte *thema* sayısı 20'yi geçti [387]. Önceleri asıl *thema* birliklerinin yanında kurulmuş olan daha küçük askeri bölgeler de zaman içinde *thema* statüsüne yükseltildi (Şekil 4.1). Bu birliklerle beraber Anadolu'daki *thema*larda görev yapan asker sayısının 9.yüzyılın ilk yarısında toplam 70.000 kişi kadar olduğu düşünülmektedir. Bu *thema*ların isimleri, yönetim merkezleri ve yaklaşık asker sayıları aşağıda gösterilmiştir [388].

Anatolikon Theması: yönetim merkezi Amorion, asker sayısı 15.000
Armeniakon Theması: yönetim merkezi Amaseia (Amasya), asker sayısı 9.000
Kapadokia Theması: yönetim merkezi Tyana (Kemerhisar), asker sayısı 4.000
Harsianon Theması: yönetim merkezi Kaisareia (Kayseri), asker sayısı 4.000
Thrakesion Theması: yönetim merkezi Ephesos, asker sayısı 6.000
Opsikion Theması: yönetim merkezi Nikaia (İznik), asker sayısı 6000
Optimaton Theması: yönetim merkezi Nikomedeia (İzmit), asker sayısı 4.000
Bukellarion Theması: yönetim merkezi Ankyra (Ankara), asker sayısı 8.000

---

386 Charanis 1984, s.525; Baskıcı 2009, s.120.

387 Baskıcı 2009, s.20.

388 Vryonis 1971, s.3'de 6 no. lu dipnot. Yönetim merkezlerinin isimleri Haussig 1971, s.167'deki listeden alındı.

Paphlagonia Theması: yönetim merkezi Gangra (Çankırı), asker sayısı 5.000
Khaldia Theması: yönetim merkezi Trabizond (Trabzon), asker sayısı 4.000
Seleukeia Theması: yönetim merkezi Seleukeia (Silifke), asker sayısı 5.000

Themaların yönetim merkezi olan kentler çoğunlukla bölgelerinin en önemli kentleriydi ve *themanın* yöneticisi olan general (*strategos*) askerleri ve sivil memurlarıyla bu kentte oturuyordu. Geç Roma / Erken Bizans döneminde yapılan düzenlemelerle kent ile piskoposluk işleri birleştiğinden başpiskopos, ya da metropolit gibi üst kademe din görevlileri de bu kentte oturmaktaydı. Kentin en önemli kilisesi aynı zamanda piskoposun konutuydu. Bu üst kademe kentler sağlık, eğitim, yoksullara yardım gibi kamu hizmetleri de vermekteydiler [389]. Bütün bu önemli işlevlerine karşın bu kentler, kale-kent görünümünde, etrafı kalın surlarla çevrili, oldukça küçük yerleşmelerdi (Şekil 4.29. A ve B; Şekil 4.37. A ve C) ve hepsi İmparatorluk yönetiminin Anadolu'nun savunması için kurduğu ana ulaşım sisteminin üzerinde yer almaktaydılar (Şekil 4.33). Anadolu'yu kuzeybatıdan güneydoğuya doğru geçen yollar üzerinde bazı askeri kamplar da (*aplekta*) yer alıyordu. Askerlerin bütün gereksinimlerinin karşılandığı önemli yerleşmeler olan bu kamplarda savaş sırasında çeşitli *themalardan* gelen birlikler toplanarak imparatorun ordusuna katılıyorlardı [390]. 10.Yüzyılda İmparator VII. Constantinos Porphyrogenitus (913-959) döneminin kayıtlarında 6 tane *aplektanın* adı geçmektedir. Bunlar Nikaia yolu üzerindeki Malagina, Sangarius (Sakarya) ırmağı üzerindeki Dorylaeion (Eskişehir yakınlarındaki Şar Höyük) ve Kaborkeion, Halys (Kızılırmak) kıyısındaki Saniana, Kaisareia (Kayseri) ve Dazimon'dur [391].

Geçen yüzyılın bazı Bizans dönemi tarihçileri Herakleios tarafından kurulan *thema* örgütlenmesinin o dönemde Sasani-Persler tarafından İran'da uygulanan çiftçi-asker sistemine benzediğine işaret etmekte-

---

389 Baskıcı 2009, s.33.
390 Ramsey 1962, s.75; Vryonis 1971, s.31.
391 Vryonis 1971, s.31-32.

dirler [392]. Birbirleriyle sınır komşusu olan bu iki büyük imparatorluk Ortaçağ'ın başlarında savaş ortamlarında sık sık yüz yüze gelmelerinin dışında, olasılıkla ülkelerinin yönetiminde benzer sorunlarla karşılaşmışlar ve bunlara benzer çözümler üretmişlerdi. Ekonomileri bütünüyle tarıma dayandığından, merkezi yönetimlerin tarımsal alanları işleyecek ve ülkeyi dış güçlere karşı savunacak ordularına yeterli sayıda ucuz asker sağlayacak işgücüne sahip olması yaşamsal bir sorundu [393]. Bizans İmparatorluğu için sorunun temeli, Anadolu'nun toplam nüfusunda 7.yüzyıl başlarında %30'a varan hızlı bir düşüş yaşanmış olmasıdır. Geç Roma / Erken Bizans döneminde, 350 yıllarında 11,6 milyon olan Anadolu'nun toplam nüfusu, 600 yıllarında, olasılıkla veba salgınlarının doğurganlık oranını düşürmesi, iklim değişikliğinin getirdiği besin darlığı, istilalar sırasında ortaya çıkan kitlesel kayıplar gibi nedenlerle, 7 milyona düşmüştü [394]. Bu dönem, bundan önceki altbölümde incelenen örneklerde de görüldüğü gibi, antik dönem kentler sisteminin dağıldığı ve Anadolu'da kale-kentlerden (*castron*) ve küçük kalelerden oluşan, savunma ağırlıklı yeni bir yerleşme sisteminin kurulduğu dönemdir. 800 Yıllarından sonra Anadolu'nun nüfusu yaklaşık 700 yıl, küçük dalgalanmalar gösterse de, 8 milyonda dengelenmiştir [395]. Bu dengeyi sağlayan, *thema* örgütlenmesi gibi, merkezi yönetim tarafından geliştirilen politikalardır.

Kent tarihi araştırmalarının önemli bir özelliği sadece tarihsel belgeleri ve arkeolojik bulguları değil, diğer disiplinlerde yapılan araştırmaları da dikkate alan, karşılaştırmalı bir çalışma yöntemi izlemesidir. Bu bağlamda, sosyal bilimlerin farklı alanlarında yapılan araştırmalar zaman zaman kentleşme tarihine ışık tutmaktadır [396]. Bunlardan biri de

---

392 Ostrogorsky 1999, s.90'da 2 no.lu dipnot.

393 Baskıcı 2009, s.120.

394 Beaumont, Blake ve Wagstaff 1976, s.175. Ayrıca McEvedy ve Jones tarafından Anadolu'nun nüfusunun Ortaçağ boyunca 5-7 milyon olduğu vurgulanmıştır (McEvedy ve Jones 1978, s.133).

395 Aktüre 1994, s.77, Tablo 4'de İS 1-1350 yılları arasında Anadolu'nun toplam nüfusundaki değişimler Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Anadolu'nun nüfusu başka bir kaynakta da 10.-13.yüzyıllar arasında 8 milyon olarak verilmektedir (Russell 1965, s.84-101).

396 Bizans döneminde 300-1453 yılları arasında Anadolu'nun farklı bölgelerinde

burada belirtilen, farklı tarihsel dönemleri kapsayan nüfus araştırmalarıdır. Tarımda çalışan aktif işgücü toplam nüfusun belirli bir bölümünü oluşturduğundan, açıktır ki Ortaçağ'ın başlarında, 600 yıllarında, Anadolu'da toplam nüfusta ortaya çıkan azalma doğrudan işgücünde de azalmaya neden olmuş olmalıdır. Bu da üretimin düşmesi ve devletin topladığı vergi gelirlerinde önemli bir düşüş demektir. Devlet hazinesinin temel gelir kaynağı olan vergi gelirlerindeki azalma ise merkezi yönetimin harcamalarda kısıtlamaya gitmesini gerektirmiştir. Devletin yaptığı harcamalarda en önemli kalem ordunun harcamaları olduğuna göre, *thema* örgütlenmesi ile paralı askerlerin yerine daha ucuz bir çözüm olan çiftçi-askerlerden oluşan yeni bir kaynak yaratarak, ordunun gücünü artırmak yoluna gidilmiştir.

Toplumsal kademelenmede *thema* örgütlenmesi ile kalabalık bir özgür çiftçi katmanının ortaya çıkması Bizans İmparatorluğu'nun iki temel gereksinimini birden karşılamaktaydı. Bunlar ekime açılan topraklardan düzenli vergi toplamak ve orduya donanımlı, hareket gücüne sahip (atlı, süvari) asker sağlamaktır. Kırsal bölgelerde toprak sahibi olan çiftçi-askerler yüzyıllar boyunca, bazen iki-üç cephede birden savaşarak, kendi topraklarını korumak için imparatorluğun sınırlarını en iyi şekilde savundular. 7.Yüzyılda başlayan bu süreç 8.yüzyılda ve ondan sonraki yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nda ortaya çıkan ekonomik gelişmenin ve askeri başarıların temelini oluşturdu. Kırsal yaşamda ortaya çıkan toprak-insan ilişkilerindeki değişim sonucunda özgür köy toplulukları, küçük çiftçi mülkleri gelişti ve çiftçilerin yer değiştirme özgürlüğü yeniden ortaya çıktı. 7.Yüzyıl sonunda veya 8.yüzyıl başlarında çıkarılan Çiftçi Yasası sahip olduğu tarlaları ekip biçen, bir büyük toprak sahibine bağlı olmayan ve özgürce yer değiştirme hakkına sahip olan köylülerin varlığını kanıtlamaktadır [397]. Bu hukuksal belgeye göre

---

ortaya çıkan kuraklık, aşırı soğuk geçen kışlar, buzlanma, sel, su baskını, salgın hastalık, kıtlık, besin darlığı, aşırı kar yağışı ve don olayı gibi iklim ve çevre sorunları disiplinlerarası bir araştırma grubu tarafından incelenmiştir. Çalışmanın önemli bulgularından biri, iklim ve çevre sorunlarının ortaya çıktığı dönemlerin ve sıklığının bölger arasında önemli farklar göstermesidir (Haldon vd. 2014, s.154-160'da verilen tablolar).

397 Setton 1953, s.233-237; Levtchenko 1999, s.118-119.

çiftçiler kendi topraklarının sahibidir ve istedikleri yere gidip gelmekte özgürdür. Örneğin köyünden ayrılan bir çiftçi hazineye karşı olan sorumluluklarını yerine getirmeye devam eder ve ekse de ekmese de toprağın mülkiyeti üzerinde kalır. Ancak yasada askeri hizmet ya da başka bir hizmet koşuluyla toprak mülkiyetine hiç değinilmemektedir [398]. Aynı yasada tanımlanan küçük işletmeler, küçük topluluklar ve köyler olarak gruplanıyor, her biri bir vergi birimi oluşturuyordu. Bu yeni topluluğun merkezi birkaç kerpiç ev, duvarla çevrili bir avlu, bir kuyu, evcil hayvanlar, sebze bahçesi ve yakınlarda bir çift öküzle sürülen tarla, zeytinlik veya bağdan oluşmaktaydı. Toprağın verimliliğine göre köyün nüfusu 50-500 kişi arasında değişmekteydi. Erken yüzyıllarda nüfus daha fazla olabiliyordu. Çiftçinin hayatı zor olsa da köyler zengindi. Kilise'nin düzenlediği büyük festivaller tek eğlenme olanağıydı. Yılda birkaç kez fuarlar kuruluyordu. Bölgedeki küçük kentlerin ekonomisinin temeli küçük pazarlardı, yağ, şarap, tahıl, sebze, küçük ev aletleri satılıyor, ya da değiş-tokuş ediliyordu. Küçük çitçinin varlığını sürdürmesi iyi iklim koşullarına ve huzurlu bir kırsal yaşama bağlıydı. Kötü hava koşulları bütün üretimi sonlandırıyor, tefeciden borç para alınıyor, ya da mülkiyetindeki toprak ve özgürlüğü elden gidiyordu. Çiftçi her zaman yüksek vergiler yüzünden zor durumda kalıyordu. Oysa politik, ekonomik ve askeri açıdan köylünün refah içinde olması İmparatorluğun zenginliği demekti [399]. Bu nedenledir ki merkezi yönetim küçük toprak sahibi köylüleri korumak için Çiftçi Yasası'nın dışında da bazı kanunnameler çıkartmıştır. Buna ek olarak Bizans yönetimi dışardan gelen istilalarla boşalan yerleri, büyük ölçekte iç kolonizasyon yöntemiyle doldurmaya çalışmış, yıkıma uğrayan bölgelere kalabalık sayıda yabancı etnik grupları yerleştirmiş ve bu süreç 8.yüzyılda da devam etmiştir. Bu bağlamda, 762 yılında 208.000 kişilik bir Slav topluluğu, gönüllü olarak Anadolu topraklarına yerleştirilmiştir [400].

İmparatorluğun Helenleşmesine koşut olarak Kilise'nin sosyal yaşamdaki önemi gittikçe artıyor ve dinin gündelik yaşamdaki etkisi derinleşiyordu. Devletin içinde dinsel konular önemli bir yer tutmaktaydı.

---

398 Mango 2011, s.55-56.
399 Jenkins 1967, s.93-98.
400 Levtchenko 1999, s.117.

Yönetimde köklü bir değişimi başlatan Herakleios (610-641) çok dindar ve dinsel konularla yakından ilgilenen bir imparator olduğu için, yaptığı savaşların özünde din savaşları niteliğini taşıdığını düşünen tarihçiler vardır. Araplar imparatorluğun önemli dinsel merkezleri olan İskenderiye, Antakya ve Kudüs'ü ele geçirdikten sonra, Bizans Ortodoks Kilisesi'nin tek lideri kalan Konstantinopolis Patriği devletin içinde çok güçlü bir konuma gelmişti. Rahipliğin gelişmesi, manastırların çokluğu ve zenginliği, çoktanrılı dinlerin 6.yüzyıl sonlarına doğru bütünüyle kayboluşu, Doğu ile Batı arasında gittikçe büyüyen anlaşmazlıklar ve kopuş süreci ile yönetim anlayışının Doğu'ya kayması, Bizans İmparatorluğu'nda merkezi yönetimin izlediği politikalar açısından 7.yüzyılın en önemli olgularıdır. Herakleios Hanedanı'nın sonu ve İmparatorluğun gerilemesi 685-717 yılları arasında gerçekleşmiştir. 695 Yılında merkezi yönetime karşı bir darbe olmuş ve Herakleios Hanedanı devrilmiş, ardından 695-717 yılları arasındaki yaklaşık 20 yıl, içerde ve dışarda bir kargaşa dönemi yaşanmıştır [401]. Bu süre içinde tahta 6 imparator çıkmış ve ordu iki kez, 698 ve 715 yıllarında, başkente zorla girip zenginlerin saraylarını yağmalamıştır [402].

8.Yüzyılda Kilise de önemli mezhep çekişmeleri yaşamaktaydı. Bu bağlamda keşişlikle mücadele ve ikona-kırıcılık yüzyıla damgasını vuran iki önemli akımdır. İmparator V.Constantinos (741-775) döneminde manastırlar kışlalara ve ordugahlara dönüştürülmüştü. Manastırların topraklarına asker ve sivil yöneticiler el koydular, bir kısmı da askerler arasında bölüştürüldü [403]. Hıristiyanlık devletin resmi dini olduktan sonraki 300 yıl içinde Kilise bağış yoluyla gelen geniş topraklara sahip olmuştu, ancak bu sürecin yasal çerçevesi çok net değildir. Devlet Kilise'ye mülk sahibi olma yetkisi verdiği gibi, imparatorlar bağış yapanların başında geliyordu. Kilise mülkleri olan bahçeler, bağlar, ormanlar, dinsel yapılar ve ticari yapılar zaman içinde giderek arttı. Arsa ve yapılardan gelen kiraların yanı sıra, faize verilen paranın, değerli eşyaların gelirleri ve tarım işçisi olarak çalıştırılan bağımlı işçilerden ve kölelerden gelen gelirler de bağış konusu olmaktaydı. İmparator Justinianus

---

401 Diehl 2006, s.60-61.

402 Levtchenko 1999, s.121

403 Levtchenko 1999, s.125-127.

(527-565) döneminden beri, bağış yoluyla günahlarının bedelini ödediğine inanmış kişilerin yaptığı bağışlar belirli bir kilisenin mülkiyetine geçiyor, Bizans Ortodoks Kilisesi'nin ortak mülkü sayılmıyordu. Bağış yapılan kilisenin piskoposu bu bağışların yönetilmesinden sorumluydu, ancak kiliseye bağlı hastane, bakımevi, hacıların kaldığı pansiyon gibi yapıların kendi yöneticileri vardı. Piskopos bu mülkleri yönetmezdi, onun görevi kilise ve ona bağlı kurumların yöneticilerini atamak ve onları denetlemekti [404].

Kiliselerin sahip olduğu en önemli mülkler ekilen geniş topraklardı, bunlar satılabilir ya da 30 yıllığına (bazen 27 veya 29 yıl da olabiliyordu) kiraya verilebilirdi. Kayıtlara göre bu mülkleri kiralayanların sorumsuz tutumları nedeniyle arazilerin değeri düşmüş, çok sayıda kilise önemli zararlara ve kayıplara uğramıştı. Bunu önlemek için imparatorların çeşitli önlemlere başvurduğu dikkati çekmektedir. Kiliselere yapılan bağışlardan toplanan gelirler çeşitli hizmetlere harcanıyor ve piskoposların maaşları da bu gelirlerden karşılanıyordu. Çok sayıdaki kilise özel şahısların mülkiyetinde olduğundan, piskoposlara ödenen ücretler bu özel kişilerle piskoposlar arasında kararlaştırılıyordu. Bir kilisenin mülklerinden elde edilen gelir kilisenin mal sahibi ile piskopos arasında bölüşülmekteydi ve toplum içinde piskoposlar oldukça varlıklı bir kesimdi. Her kilisenin bir papazı vardı. Papaz olarak görev yapmak isteyen çok kişi olduğundan, örneğin iki kilisede tek bir papaz görev yapmazdı [405]. Bu veriler, bundan önceki altbölümlerde saptanan bir olguya, 6.yüzyıla kadar küçük kentlerde ve kırsal alanlarda yer alan çok sayıdaki küçük, ya da büyük kilisenin neden inşa edildiğine ışık tutmaktadır. Anlaşılıyor ki, elindeki sermaye ile bir kilise inşa ettiren toprak sahibi ya da bir köy topluluğu, kiliseye her yıl yapılan bağışlardan önemli bir gelir elde etme olanağına sahip olmaktaydı. Başka bir deyişle, kilise inşa ettirmek çevre halkının yapacağı bağışlardan pay alındığı için karlı bir yatırımdı. 7.Yüzyıl ve sonrasında, özellikle de *thema* örgütlenmesi sürecinde, Anadolu'da yeni bir yerleşme sisteminin kurulması ve kırsal yaşamda toprak-insan ilişkilerinde ortaya çıkan değişimlerin her aşama-

---

404 Herman 1967, s.118-119.
405 Herman 1967, s.124-125.

sı, kilisenin etkisini ve gücünü pekiştirdiği yeni bir ortam yaratmıştır.

Yaklaşık 200 yıl boyunca tahtta kalan Makedonya Hanedanı'nın (867-1056) kurucusu olan I.Basileios (867-886) manastır kurumunun desteğini kazanmak için 100'den fazla kilise ve manastır yaptırmıştı. Ayrıca, kent meclislerini (*Curia*) kapattırmış, belediye (***municipium***) seçimlerini kaldırmıştı [406]. Kent yönetimine ilişkin yapılan bu değişiklikler Kilise'nin varlığını güçlendirmiştir. Merkezi yönetimin izlediği politikalardaki bir başka açık tercih de 9.yüzyıldan sonra asker sınıfının devletin en yüce kurumu sayılması ve onlara sivillerden daha yüksek maaşlar ödenmesidir. Sivillerle askerler, başkentin merkezi bürokrasisi ile taşranın asker yöneticileri arasında 10.yüzyılda başlayan, 11.yüzyılda çok sertleşen çatışma bu nedenle ortaya çıkmıştır [407].

7.Yüzyılda başlayan *thema* örgütlenmesinde asker yöneticiler ve orduda görevli subaylar mülk gelirlerinin dışında bırakılmışlardı. Onlara toprak verilmiyor, yüksek bir maaş ödeniyordu ve sadece yönetim işlerinden sorumluydular. Ancak maaşlarıyla yönetimleri altındaki bölgede toprak satın alabilirler, güçlerini arttırabilirlerdi. Savaş ganimetlerinden büyük paylar alan bu askeri yöneticiler zaman içinde yönettikleri bölgeden toprak satın alarak büyük toprakların sahibi oldular, varlıklarını güçlendirdiler ve 10.yüzyıldan sonra büyük toprak sahibi konumuna geldiler. Böylece, yürürlükteki kanunlara göre, kendi bölgelerindeki vergileri toplama hakkını elde ettiler. Uyguladıkları adaletsiz vergilendirme sistemi çiftçilerin bu asker yöneticiler tarafından zor kullanılarak topraklarını kaybetmelerine ve onların topraklarında işçi olarak çalışmalarına neden oldu [408].

Thema sisteminin kuruluşundan iki yüzyıl kadar sonra, çiftçi-askerlerden kurulan orduyu yöneten subaylar Anadolu'daki eyaletlerde, devletin devamını sağlayan, büyük toprak sahibi, güçlü bir sınıf olarak ortaya çıktı. Bu süreçte Geç Roma / Erken Bizans döneminin kalabalık, eğitimli memur kadroları yerini, Bizans İmparatorluğu döneminde, bu yeni büyük toprak sahibi asker kökenli sınıfa bırakmış oldu [409]. Büyük

---

406 Levtchenko 1999, s.142-143.

407 Levtchenko 1999, s.145.

408 Houssig 1971, s.98.

409 Baskıcı 2009, s.183.

toprak sahipleri mülklerini arttırmak için çaba sarf ederken imparatorlar bunun önüne geçmeye çalışıyorlardı. Bunun nedeni imparatorların feodalizmin politik tehlikelerini bilmeleriydi. Diğer yanda, Bizans devletinin güçlü merkezi yapısı zengin toprak sahiplerinin politikaya girmesine engeldi. Yerel yönetimler zaten etkisiz hale gelmiş, işlevleri merkezi yönetime geçmişti, Senato ise güçsüzdü. Başkentte ticarete ve üretim alanlarına para yatırmanın da bazı sınırlamaları vardı. Önemli sanayiler devlet tekelindeydi, küçük üretim ise loncalarda örgütlenmişti. Bu durumda en güvenilir yatırım toprak sahibi olmaktı, ancak özgür çiftçiler topraklarını satmak konusunda direniyorlardı. Devlet de çıkardığı kanunnamelerle küçük toprak sahiplerinin ellerindeki toprağı büyük toprak sahiplerine satmalarına engel olmaya çalışıyordu. Bunun nedeni, özgür çiftçilerin devletin iki önemli gereksinimi olan vergileri ve askerlik hizmetini karşılamakta olmasıdır, onlar ortadan kalktığında her ikisi de kaybedilmiş olmaktaydı. Buna karşın, 9.yüzyıl başlarında çıkan iç karışıklıklar döneminde Anadolu'daki küçük toprak sahiplerinden çoğunun topraklarını elden çıkardıkları konusunda çok sayıda belge vardır. Yüz yıl sonra, 927-932 yılları arasında, sert kışlar ve kuraklık nedeniyle iyi ürün alınamayınca özgür çiftçiler topraklarını terk etmek zorunda kalıp büyük toprak sahiplerine sığındılar ve onlar adına çalışmaya başladılar [410].

Bizans İmparatorluğu'nda 7.yüzyıldan 9.yüzyıla kadar süren ekonomik gerileme sürecinden sona, bazı göstergelere bakılarak, 10. ve 11.yüzyıllar bir yeniden toparlanma dönemi sayılmaktadır [411]. Bunlardan biri, askeri alanda kazanılan başarılar sonucunda bazı kentlerin Araplardan geri alınmasıdır. Bu el değiştirme sürecinde kentler önemli nüfus kayıplarına uğramış, küçülmüş, antik dönemin Batı Anadolu'daki önemli nüfus merkezleri olan Ephesos, Sardis, Pergamon, Miletos kentleri dağılmış, bütün Anadolu yarımadasındaki kentler merkezi yönetim tarafından kurulan geniş ölçekli bir savunma sisteminin parçaları olarak kale-kentlere (*castron*) dönüşmüştü. Bundan önceki altbölümde

---

410 Katz 1938, s.33-34. Yazılı kaynaklara göre 928 yılındaki kıtlık daha önce yaşananların hepsinden daha büyük bir açlık ve besin darlığı getirdi, varlıklı kesim yoksul köylülerin topraklarını ele geçirdi. (Levtchenko 1999, s.164)

411 Baskıcı 2009, s.199.

incelenen kentlerde ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular bunu göstermektedir. Buna karşın, 10. ve 11.yüzyıllarda Anadolu'da az da olsa bir ekonomik gelişmenin ve bunun sonucu olarak da bir kapital birikiminin ortaya çıktığını gösteren bazı yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Bu dönemin kilise kayıtlarına göre yeni piskoposlukların oluşturulması ve daha öncekilerin başpiskoposluk, ya da metropolitliğe yükseltilmesi [412], bir nüfus artışının göstergesidir. Bir yerde yeni bir piskoposluk merkezi açılabilmesi için orada bir kilisenin bulunması ve bu kilisenin çevresinde belirli bir nüfusun toplanması, başka bir deyişle büyükçe bir köy ya da kasabanın kurulmuş olması gerektiğine daha önce değinilmişti. Bu açıdan bakınca, 10. ve 11.yüzyıllarda Anadolu'daki bazı bölgelerde yeni kiliselerin inşa edilmesi ve terkedilmiş eski kiliselerin yeniden kullanıma açılması, hem bu bölgelerde belirli bir kapital birikiminin ortaya çıktığına, hem de belirli bir nüfus artışına işaret etmektedir. Kilise kademelenmesinde yeni bir örgütlenmeye gidilmesi ise, Anadolu'nun toplam nüfusu artmadığına göre, yerleşmelerin kademelenmesinde ortaya çıkan yeni bir değişiklikle açıklanabilir. Bundan önceki altbölümde vurgulandığı gibi, 9.yüzyıldan sonra Anadolu'daki savunma sistemini güçlendirmek amacıyla çok sayıda kale-kent kurulmuş, etrafı kalın, güçlü surlarla çevrilen bu yerleşmelerin hemen hepsinde, yerleşim alanı küçük olsa da, en az bir, bazen de daha çok kilise inşa edilerek bir piskoposluk merkezi oluşturulmuştur. İncelenen örneklerden Herakleia-Latmos'ta eski yerleşim alanının en güneyinde 9.yüzyıldan sonra inşa edilen Göl Kalesi'nin içindeki kilise (Şekil 4.17.A), Miletos'taki Büyük Tiyatro'nun üzerine 10.yüzyıldan sonra inşa edilen küçük Palatia (Balat) Kalesi'nin kilisesi olarak tiyatronun sahne bölümünde yer alan küçük kilise (Şekil 4.15), 9.yüzyılda güçlü surlarıyla bir dinsel ve askeri merkez olarak inşa edilen Kotiaion (Kütahya) kale-kentinin Yukarı Kale'sinde inşa edilen kilise, bu konu için verilebilecek çok sayıdaki örnekten 3 tanesidir. 4.Yüzyıldan beri bir piskoposluk merkezi olan Perge'de Akropolis Tepesi'ndeki kilisede 10. ve 11.yüzyıllarda yenileme ve onarımlar yapılmıştı. Pergamon'da Akropolis Tepesi'ndeki Athena Tapınağı'nın yerine yapılan eski kilise olasılıkla 11.yüzyılda yenilenerek

412 Vryonis 1971, s.25-27.

daha büyük bir kilise inşa edilmiş, yanına da piskoposun konutu yapılmıştı. Sardis'te Akropolis Kalesi'nin içinde 10. veya 11.yüzyılda yoğun bir yapılaşma olmuş ve bir kilise inşa edilmişti.

Özetle, bundan önceki altbölümde incelenen kentlerin hemen hepsinde eski yerleşim alanından geriye kalan *acropolis* tepesindeki Yukarı Kale'de bir, ya da daha çok kilise yer almaktaydı. Bu kale-kentlerin hangilerinin bir piskoposluk merkezi olduğu konusu ayrı bir araştırmayı gerektirse de, yazılı kaynaklara göre 11.yüzyılda Anadolu'da yaklaşık 45 metropolitlik, 10 başpiskoposluk ve çok sayıda piskoposluk olduğu bilinmektedir [413]. 10. ve 11.yüzyıllarda yeni piskoposluklar oluşturulması ve daha öncekilerin üst kademelere yükseltilmesi süreci Bizans İmparatorluğu'nun yeni fetihleri [414] ve boşalan bölgelere yeni nüfus yerleştirme politikaları ile doğrudan ilişkilidir. Bizanslıların Araplardan geri aldığı ve Müslüman halkın çekilmesi sonucunda önemli nüfus kaybına uğrayarak boşalan kentlerin yeniden canlandırılması için merkezi yönetim 10. ve 11.yüzyıllarda sistematik bir yerleştirme politikası izlemiştir. Bu bağlamda Slav kökenli göçerler Balkanlar'dan Anadolu'ya aktarılarak, özellikle Bithynia bölgesine yerleştirildiler. Sayıları kesin olarak bilinmeyen bu yerleşimcilerin bölgenin uzun erimli nüfus artışında önemli bir etken olduğu daha sonraki dönemlere ait bazı nüfus kayıtlarından izlenmektedir [415]. Yerleştirme politikası farklı bölgelerde, farklı şekillerde Ermeniler ve Süryaniler için de uygulanmıştır. Yeni yerleştirildikleri Kapadokya ve Kilikia'da Ermeni nüfusun giderek artması sonucu 11.yüzyıl ortalarında Sivas, Malatya ve Divriği'de sadece Ermenilerden oluşan üç askeri birliğin bulunduğu dönemin yazılı kaynaklarında belirtilmiştir [416]. Süryaniler de 11.yüzyıl ortalarında bulundukları yerlerden alınarak daha kuzeyde Zapetra (Doğanşehir), Germanikeia (Kahramanmaraş), Arabissos (Afşin), Tarsos (Tarsus) ve Edessa (Urfa) bölgelerine yerleştirilmişlerdi. Bu yeniden yerleştirme sürecinin bir amacı da farklı etnik kökenden gruplar arasında, merkezi yönetime karşı çıkabilecek direniş ve gerginlikleri önlemekti. Nüfus

---

413 Vryonis 1971, s.34.
414 Vryonis 1971, s.27.
415 Mango 1980, s.29.
416 Vryonis 1971, s.55.

aktarım sürecinde ilk sıralarda yer alan Slav ve Ermenilerin arasından orduda yararlık gösteren bazı komutanlar 10. ve 11.yüzyıllarda önemli devlet görevlerine getirilmişlerdir [417].

Merkezi yönetimin izlediği yerleştirme politikalarının sonucu olarak, Bizans döneminde Anadolu'da yaşayan nüfus renkli bir mozaik oluşturmaktaydı. Bu bağlamda imparatorluk sınırları içindeki kentlerde küçük gruplar halinde yaşayan ve toplam sayıları 15.000 kişiyi geçmeyen Yahudilerin [418], antik dönemden beri kentlerin ticaret yaşamında önemli rolleri olduğuna daha önceki bölümlerde değinilmişti. Sarraflık, bankerlik gibi para değişimi işleriyle uğraşan Yahudiler antik dönemin zengin ve önemli kentleri olan Ephesos, Smyrna, Sardis, Miletos, Priene, Hierapolis ve Ankyra'da kendi özel mahallelerinde, küçük gruplar halinde yaşamaktaydılar. Bizans döneminde ise, 10.-13.yüzyıllarda bir Yahudi mahallesi bulunan kentler arasında İznik, Ayasuluk, Sardis, Honaz, Silifke, Trabzon, Çankırı, Antalya, Emirdağ ve Şuhut gibi ana ticaret yolları üzerindeki yerleşmeler yer almaktadır [419]. Daha küçük gruplar oluşturan ve Helence yerine kendi dillerini konuşan Kürtler, Gürcüler, Lazlar, 11.yüzyıldan sonra da Kuman, Peçenek, Oğuz gibi Türk kökenli göçerler farklı bölgelere yerleşmişlerdi. 11.Yüzyıl Anadolusu'nun en kalabalık halkları, Kahramanmaraş, Malatya, Diyarbakır, Samsat gibi merkezlerde yaşayan Süryaniler ile Erzincan, Sivas, Divriği ve Malatya'da yoğunluk kazanan Ermenilerdi [420].

10. ve 11.yüzyıllar, farklı etnik grupların mekansal hareketliliğine koşut olarak Anadolu'da büyük toprak sahipliğinin hızla geliştiği bir dönemdir. Bu süreçte hem büyük toprak sahiplerinin sayısı artmış, hem de sahip oldukları topraklar alan olarak büyümüştür. Bunun en önemli nedeni 9.-10.yüzyıllarda imparatorların küçük mülk sahiplerini korumak için çıkardıkları kanunnamelerin ve alınan diğer yasal önlemlerin yetersiz kalmasıdır. Uygulamadan sorumlu devlet memurları ellerindeki kanunları uygulamayarak bağımsız çiftçilerin mallarına el koymuşlar-

---

417 Baskıcı 2009, s.36-37.

418 Charanis 1975, s.8'de 30 no. Lu dipnot; Baskıcı 2009, s.38'de 24 no.lu dipnot.

419 Vryonis 1971, s.52; Charanis 1975, s.8.

420 Vryonis 1971, s.42-54)

dı. Kendi yönetimi döneminde İmparator II.Basileios (976-1025) büyük toprak sahipleriyle mücadelede başarılı olduysa da ondan sonraki imparatorlar bu konuya yeterince önem vermediğinden, büyük toprak sahipleri çiftçi-askerlere verilen topraklara da sahip oldular ve mülklerini genişlettiler. Bu süreçten ordu da etkilendi, yeteri kadar asker toplanamadı ve vergiler düzenli alınamadığından hazine de zarara uğradı. Araplar ve Bulgarlarla savaş halinde olan ordu asker gücü yeterli olmayınca savaş meydanlarında yenilgiler aldı. Selçukluların Malazgirt'te kazandığı büyük zafer Bizans ordusunun asker gücünün yetersiz kaldığı bir durumdu. Sonuçta büyük toprak sahipliğinin artması, çiftçi-askerlerin oluşturduğu askeri örgütlenmenin etkinliğinin sona ermesine neden oldu [421]. 11.Yüzyılda sivil bürokrasi *thema*lara karşı bir tutum içine girdiğinden Komnenos Hanedanı (1078-1185) döneminde yönetim sistemi yeniden ele alındı, *thema*lar küçültülerek yöneticilerinin isimleri bile değiştirildi [422].

İmparatorların sürekli savaş alanlarında olduğu 10.yüzyıl ile 11.yüzyıl başları arasındaki dönemde, yönetimde olan askerler çok güçlü ve etkiliydiler. Bu durum nedeniyle, siviller ile asker yöneticiler arasındaki ve başkent bürokrasisi ile taşra soyluları arasındaki gerginlik 11.yüzyıla damgasını vurmuştur. Makedonya Hanedanı'nın son imparatoru olan II.Basileios'un ölümünü izleyen 1025 yılından sonra yönetime gelen imparatorlar zamanında küçük köylü mülklerinin bütünüyle büyük toprak sahiplerinin eline geçmesinin yanı sıra, yürürlükteki kanunlar iptal edilmeden, büyük mülke ayrıcalık tanıyan yeni bir uygulamaya geçilmiştir. Batı Avrupa'daki *beneficia* ile benzerlikler taşıyan *pronoia* uygulamasında hazineye ait büyük toprakların kullanım hakkı, bir imtiyaz sözleşmesiyle imparatorluk yönetimine yakın bir kişiye, ya da bir manastıra veriliyor, bu kişi ya da piskopos toprakla birlikte koruması altına giren çiftçiler (*proik*) adına vergi ödemeyi üstlenmiş oluyordu. Bunun karşılığında da, *pronoia* sahibi (*pronoetes*) köylüden vergi ve kira toplama ayrıcalığını elde etmiş olmaktaydı. *Pronoia* olarak hazine toprakları dışında kaleler, sürülmüş tarlalar, meralar da veriliyordu. Bu sistem *proik*ler için büyük bir tehlike yaratmıştı, vergi ve angarya yüzünden *prono-*

---

421 Katz 1938, s.35-36; Charanis 1984, s.526-528.

422 Baskıcı 2009, s.183.

*etes*lere bağımlı hale gelmişler, ektikleri topraklar onların eline geçmişti. Osmanlı dönemindeki mültezimler gibi, kısa sürede büyük bir servet sahibi olan *pronoia* sahiplerine bu yetki belirli bir süre için veriliyor, tahsis edilen toprak her an geri alınabiliyordu, ancak zaman içinde süreler giderek uzadı. Bu sistem 11.yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da özgür köylü mülklerinin tümüyle ortadan kalkmasına, onların yerini varlıklı seçkinlerin ve manastırların büyük mülklerinin almasına yol açtı [423]. *Pronoia* verilen kişiler, atlı savaşçılar arasından, çoğu birbirleriyle ve imparator ailesiyle yakınlığı olan ailelerden seçiliyordu. *Pronoia* sahibi kendisine tahsis edilen toprağın büyüklüğüne göre orduya belirli sayıda donanımlı asker sağlamakla yükümlü olsa da, sistemin getirisi toprağı işleyen köylülerden topladığı vergi ve kiralardı. *Pronoia* uygulamasının zaman içinde yol açtığı sonuç, merkezi yönetimin kırsal alandaki denetim gücünü azaltmış olmasıdır [424].

11.Yüzyılda merkezi yönetimin vergi toplama yönteminde bazı değişiklikler yaptığı kiliselerin kayıtlarından da anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre kiliselere bağışlanan vergiler doğrudan piskoposlara yönlendirilmiştir. Bir örnek vermek gerekirse, 30 hanelik bir köyden piskopos her yıl 1 altın, 2 gümüş para, 1 keçi, 9 çuval buğday, 6 ölçü şarap, 9 çuval arpa ve 30 kümes hayvanı almaktaydı. Mal olarak toplanan vergiler, daha küçük köylerde nüfusla orantılı olarak daha azdı [425]. Vergi olarak toplanan mal ve ürünlerin bir kısmı manastırlara ve kiliselere ait depolarda, yıl boyunca tüketilmek için saklansa da, fazlasının satılmak üzere, ya doğrudan kilise görevlileri tarafından, ya da yerel tüccar veya küçük esnaf tarafından kent pazarlarına indirildiği açıktır. Aynı durum bütün büyük toprak sahipleri için de geçerlidir. *Pronoia* sahipleri gibi onların da kendi arazileri içinde yaşayan köylüler adına yükümlü oldukları vergileri devlete ödemek için vergi olarak topladıkları mal ve ürünleri paraya çevirdikleri bu süreç, yerel ölçekte bir ticaret potansiyeli yaratmış olmalıdır. Kentteki pazaryeri kırsal alandan elde edilen artı ürünün tüketiciye ulaştığı önemli bir alış-veriş ve de değiş-tokuş noktası işlevi gören canlı bir merkez olmalıdır.

---

423 Setton 1953, s.256-258; Levtchenko 1999, s.171-172.
424 Baskıcı 2009, s.140-141.
425 Herman 1967, s.121.

Buraya kadar yapılan çözümleme Bizans döneminde Anadolu kentlerinin morfolojik yapısı, kent formunu oluşturan temel öğeler ve kentlerde kimlerin yaşadığı konusunda önemli ipuçları verdi. 7.Yüzyıldan sonra dağılan antik dönem kentler sisteminin yerine kurulan yeni sistemde yer alan kentlerden her biri bir kırsal alanın ekonomik ve dinsel merkezi, aynı zamanda da bir savunma noktasıydı. Kent morfolojisinin temel öğeleri ise;

- yerleşim alanını kuşatan, üzerinde kuleleri ve mazgalları olan güçlü surlar ve çoğunlukla geceleri, ya da bir saldırı sırasında kapatılan kent kapıları,
- yerleşmenin tümü bir plana göre kurulmadığından, topografya göre belirlenen, kanalizasyon sistemi olmayan kent içi organik yol ağı,
- kentin asker yöneticisinin, kent bir *thema* merkezi ise *strategos* ve yanındaki daha düşük rütbeli subayların ve onlara hizmet eden askerlerin oturduğu ve silahların saklandığı iç kale ile olasılıkla kent surlarının dışında yer alan askeri kışla,
- piskopos kilisesi ve yerleşim alanı içine dağılmış birkaç küçük kilise ile surların dışında, kentin yakın çevresinde yer alan manastır(lar),
- kırsal alandan elde edilen artı ürünün yerel tüccar ya da doğrudan üretici tarafından pazarlandığı pazaryeri,
- lonca örgütleri içinde yer alan küçük esnaf ve zanaatkarın aynı tür malı üretip sattığı, aynı sokak üzerine dizilmiş küçük işlikler ve dükkanlar,
- büyük toprak sahiplerinin, askerlerin, küçük ölçekli ticaret yapan yerel tüccarın mallarının depolandığı çeşitli büyüklüklerdeki depolar ve tahıl ambarları,
- halk hamamları [426],
- kırsal alanda mülkleri olan büyük toprak sahiplerinin, asker ve sivil memurların, küçük esnaf ve zanaatkarın çeşitli büyüklüklerdeki konutları.

Buraya kadar sıralanan kent öğelerinin hepsinin her kentte yer alması beklenemezse de, kentin varlık nedenini "surlar-pazaryeri-kilise" üçlüsünün oluşturduğu açıktır. Konutların ise kentten kente önemli farklar gösterdiği göz ardı edilmemelidir ve kent ekonomisinin kır-

---

426 Vryonis 1963, s.123.

sallaşması en çok konutların niteliklerini etkileyecek bir olgudur. Bir örnek vermek gerekirse, Bizans dönemi konutları hakkında ayrıntılı araştırmaların yapıldığı kentlerden biri olan Pergamon'da (Bergama) 11.yüzyıl sonları ile 12.yüzyıla tarihlenen konutların yapım teknolojisi ve plan özellikleri tarımsal yaşama göre biçimlenmişti ve yerleşmenin genel görüntüsü köye benzemekteydi. Konutlar çoğunlukla tek katlı ve avluluydu, şarap, yağ, ürün ve tahıl saklamak için kullanılan, yaklaşık 1000 litrelik büyük toprak küpler (*pithos*) bulunmaktaydı. Büyük toprak sahiplerinin konutları diğer konutlardan farklı değilse de biraz daha büyüktü ve daha iyi döşenmişlerdi. Kent halkı, eski yapılardan kalan malzeme kullanılarak, eski yapılar üzerine inşa edilen konutlarda yaşamaktaydılar, kanalizasyon yoktu. Yerleşme kendi nüfusunun gereksinimlerini karşılamaya yönelik bir tarımsal etkinliği sürdürmekteydi, zanaat ve ticarete yönelik üretim azdı ve çevreyle ticaret ilişkisi kurulmamıştı. Bu kırsal niteliklerine karşın Pergamon metropolitliğe yükseltilmişti. Kentte kiliselerin dışında başka kamu yapısı da yoktu [427]. Bu durum sadece Pergamon'a özgü bir nitelik değildir. Bütün Ortaçağ kentlerinde eğitim, sağlık, sosyal yaşamın örgütlenmesi gibi temel kamu hizmetlerini de vermekte olan Kilise'nin kent mekanının odak noktasındaki konumu bu toplumsal rolünü yansıtmaktadır. Kilisenin toplumsal rolünün pekişmesinde 9.yüzyılın ikinci yarısından 11.yüzyılın ikinci yarısına kadar Bizans İmparatorluğu'nu yöneten ve Makedonya Hanedanı (867-1056) adı verilen beş imparatorun izlediği politikaların önemli rolü olmuştur [428]. Daha önce değinildiği gibi, 200 yıl boyunca bazı ekonomik gelişmeler sağlandıysa da, bu dönem yerel yönetimlerin varlığının bütünüyle ortadan kalktığı ve başkent Konstantinopolis'in ekonomik ve politik açıdan daha da güçlendiği bir dönemdir.

---

427 Rheidt 1996, s.230-231.

428 Makedonya Hanedanı'nın kurucusu olan I.Basileios (867-886) Ermeni kökenli bir köylü ailesinden geliyordu. Hanedanın diğer imparatorları Romanos Lekapenos (919-944), Nikephoros Phokas (963-969), İoannes Tzimiskes (969-976) ve II.Basileios (976-1025) gibi 10.yüzyılda Bizans ordusundaki birçok komutan da Yunan değil Ermeni kökenliydi. Bu kültürel farklılaşmanın yanı sıra yönetimin merkezileşmesi de bu dönemde tamamlanmıştır (Levtchenko 1999, s.142-143).

Senato'nun ve Kilise'nin desteklediği Makedonya Hanedanı'ndan sonra Bizans İmparatorluğu'nda uzun süreli bir anarşi dönemi başlamıştır. 1059-1081 Yılları arasında tahta hiçbiri başarılı olamayan 5 imparator çıkmış, varlığını koruyabilmek için aynı anda Selçuklularla, Normanlarla, Peçeneklerle ve Macarlarla savaşmak zorunda kalan imparatorluk, doğudaki topraklarını kaybetmişti (Şekil 4.40). İki Türk boyu, Selçuklular ve Peçenekler, doğudan ve batıdan sınırları zorlamaktaydılar. Türk emiri Çaka Bey Batı Anadolu kıyılarını ele geçirip İzmir'i kendisine başkent yaptıysa da, başarısı kısa erimli olmuştur [429].

Bizans İmparatorluğu'nun 11.yüzyılda karşılaştığı en önemli dış tehditlerden biri de Haçlı Seferleri'dir. Anadolu'daki güç dengelerini önemli ölçüde değiştiren ve kentsel kademelenmede bazı değişimlere neden olan bu süreç bundan sonraki alt bölümde incelenecektir.

C. 11. Yüzyıldan 14. Yüzyıla Kadar Anadolu'da Değişen Güç Dengeleri ve Ortaya Çıkan Yeni Kentler Sistemi

11.Yüzyıldan sonra Anadolu'daki güç dengelerini değiştiren nedenlerin başlıca dört değişim sürecinin sonuçları olarak özetlenmesi olasıdır. Anadolu'da 11.yüzyılda ortaya çıkan bu süreçler;

- *Thema* örgütlenmesinin temel işlevinin ortadan kalkması ile ordunun nitelik değiştirmesi,
- *Pronoia* sisteminin uygulanması ile ortaya çıkan, çoğu asker kökenli büyük toprak sahiplerinin feodal nitelikte bir toprak sisteminin temelini oluşturması,
- Merkezi yönetimin desteği ile, uzun mesafe bölgelerarası ticaretin nitelik değiştirmesi,
- 1071'de kazandıkları Malazgirt zaferinden sonra Selçukluların Anadolu'da izledikleri hızlı yayılma politikasıdır.

Bu dört süreç ve sonuçları özetlendiğinde 11.yüzyıldan 14.yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nda sosyoekonomik ve politik yaşama damgasını vuran Haçlı Seferlerinin nedenleri ve sonuçları da daha iyi anlaşılmış olacaktır.

---

429 Levtchenko 1999, s.196-197, 199, 201.

Bizans İmparatorluğu'nda 7.yüzyılda uygulanmaya başlanan *thema* sisteminin, 10.yüzyıldan sonra işlevini yitirmesinin ortaya çıkardığı en önemli sonuçlardan biri Anadolu'yu savunmakla görevli ordudaki asker sayısının 11.yüzyılda sistematik bir şekilde azalmasıdır. Bu süreçte askeri araziler giderek kaybolurken, çiftçi-askerler Bizans ordusu içinde azınlık durumuna düşmüş, 11.yüzyıl ortalarından başlayarak merkezi yönetim orduya yeniden paralı asker almak zorunda kalmıştı. *Thema* örgütlenmesi askeri işlevlerinin çoğunu yitirdiğinden, *thema* kelimesi eyalet ordusunun birlikleri anlamında 11.yüzyılda artık kullanılmaz olsa da [430], sistemin temel çerçevesi 13.yüzyılın başına kadar devam etmiştir [431]. Bu bölümün sonlarında değinileceği gibi, 14.yüzyıl başlarında sürgünde kurulan Bizans İmparatorluğu olan İznik İmparatorluğu döneminde de *thema* örgütlenmesinin devam ettiğini gösteren bulgular vardır.

Thema sisteminin işlev dışı kalmasından sonra, Bizans İmparatorluğu'nda büyük toprak sahipliği hızla artarken, 11.yüzyıldan başlayarak, boş, ya da bağımlı çiftçiler tarafından ekilen devlet arazilerinin kullanım hakkının, belirli bir süre için, asker ya da sivil, saray görevlisi yüksek dereceli devlet memurlarına tahsis edildiğine, bu sisteme *pronoia* denildiğine daha önce değinilmişti. *Pronoia* sahipleri kendilerine tahsis edilen bölgelerde devletin hukuk ve yönetim haklarını kullanıyor, bir kısmını devlet hazinesine bırakmak koşuluyla, çiftçilerin ödemek zorunda oldukları vergileri topluyor, onları angarya işlerde çalıştırabiliyordu. Kendilerine devredilen bu yetkilere karşılık olarak *pronoia* sahipleri de orduya tam donanımlı, belirli sayıda asker sağlamakla yükümlüydü. Hizmetleri karşılığında kendilerine verilen araziler asker kökenli yöneticilerin eline geçen çiftçi-askerler bütünüyle ortadan kalkmasa da, orduda ikinci derecede asker gücü konumuna düşmüştü. Böylece Bizans ordusu tam feodal bir dirlik sistemi temeline oturmuşken, bu sistemin temel taşıyıcı gücünü ise *pronoia* sahiplerinin büyük arazileri oluşturmaktaydı. *Pronoia* sisteminin sağladığı askeri yararlar Komnenos Hanedanı'nın (1057-1185) temsil ettiği asker kökenli aristokrasinin güçlenmesini sağlamıştır. Devlet *pronoia* sistemi ile, yıkılışına kadar devam

---

430 Ostrogorsky 1999, s.307.

431 Baskıcı 2009, s.139.

edecek olan askeri bir kimlik kazanmıştır. *Pronoia* arazisine sahip olan kişi uygulamada, kendisine refakat eden tam donanımlı askerleriyle birlikte savaşa katılan, atlı bir savaşçıdır. *Pronoia* sahiplerinin yanı sıra diğer arazi sahipleri, hatta Kilise bile, sadece hafif donanımlı yaya savaşçı düzeyinde orduya asker sağlamakla yükümlüydü [432].

Pronoia toprakları zaman içinde hızla genişlese de, merkezi yönetimin yetkilerini devralan bu örgütlenme, ordunun asker gereksiniminin ancak bir kısmını karşılayabiliyordu. İmparatorluğun sınırları daraldığında bu sistemin yetersizliği ortaya çıktı. 11.Yüzyıl ortalarından sonra askerlik yapmak istemeyenlere belirli bir vergi ödeyerek bu yükümlülükten kurtulma yolu açılınca ordunun asker açığı giderek arttı ve yeniden paralı asker sistemine dönüldü. Paralı asker sayısının yerli asker sayısını aşmaması kuralına artık uyulmuyordu. Ordu komutanlıklarına yabancıların getirilmemesi kuralı da yok sayıldı. 11.Yüzyıl ortalarında yönetimi ele geçiren ve büyük toprak sahiplerini temsil eden Komnenos Hanedanı (1057-1185) döneminde izlenen politikaların temelini, devletin askeri gücünün yeniden örgütlenerek toprak kayıplarının önlenmesi ve yeni toprakların kazanılması oluşturmuştur. Bu hedef doğrultusunda paralı askerlerin yer aldığı ordunun yüksek masrafları, sarayın gösterişe ve lüks tüketime dönük harcamaları, bağışlar, yardımlar, ödenen yüksek maaşlar devletin harcamalarını çok yükseltmiş, bu durum imparatorluğun sınırlarının daralması nedeniyle sayıları azalan vergi yükümlülerine yansımıştı. Halk yüksek vergi yükü altında ezilmekteydi, ancak toplanan vergi yine de yetersiz kalıyordu. Dönemin yazılı kaynaklarında çiftçilerin vergi toplayan mültezimlere yönelttikleri çok sayıda şikayet yer almaktadır [433].

Ordunun yetersiz kalması ve para darlığı Bizans İmparatorluğu'nda 11.yüzyıl ortalarından sonra imparator olan I.Aleksios'un (1078-1118) uyguladığı iç politikaları etkileyen en önemli etmenlerdir. Bunların başında paranın değerinin düşürülmesine koşut olarak halkın ödediği vergi miktarlarının %23 oranında yükseltilmesi gelmektedir. Yeni Bizans parası *nomisma*nın içindeki altın oranı eskisinin ancak 1/3'ü kadardı.

---

432 Ostrogorsky 1999, s.343.

433 Levtchenko 1999, s.210-213.

Bu değişim sürecinde vergileri eski para üzerinden toplayan devlet ve mültezimler kısa bir süre için kar etse de, artan vergi oranı nedeniyle halkın kayıpları çok fazlaydı. Devlet alınan vergilere ek olarak başka yükümlülükler getirmişti. Gemilerin, kalelerin, köprü ve yolların yapımı için halk hem malzeme hem de işgücü sağlamaktaydı. Buna ek olarak, kırda ve kentlerde yaşayan nüfus devlet memurlarına ve askeri görevlilere kalacak yer ve yiyecek sağlamak, kendi arabalarıyla onların yüklerini taşımak, bölgesinden geçen ordu birliklerine ücretsiz ya da düşük fiyatla her türlü yiyecek maddesi sağlamakla yükümlüydü. Bu uygulama ordunun yüksek maliyetinin halk ve devlet tarafından bölüşüldüğünü, paralı asker sistemine geçen devletin kendisine bu yolla destek sağladığını göstermektedir [434]. Halkın angarya işlerde kullanılması ve bu taleplerin giderek artması kuşkusuz halkın yönetime yabancılaşmasına, devlete olan güvenini yitirmesine ve giderek daha da yoksullaşmasına neden olan olumsuz bir süreçtir.

Ekonomisi bütünüyle tarıma dayanan Bizans toplumunda, devletin izlediği sıkı denetim politikası nedeniyle serbest pazar ilişkilerine dayanan iç ve dış ticaretin yeterince gelişmemiş olması 11.yüzyılda yaşanan ekonomik gerilemenin en önemli nedenidir. Oysa Bizans İmparatorluğu kısa bir dönem önce, 9. ve 10.yüzyıllarda, parasal açıdan çevresindeki devletlerden üstün bir konumdaydı. Kent ekonomisi iç tüketime, kentsel üretim ise dış değil iç pazara yönelikti. Bizans toplumunda ticaret saygın bir uğraş sayılmadığı gibi Anadolu kentlerinde zengin bir yerli tüccar sınıfı da yoktu. Başkent Konstantinopolis (İstanbul) ise farklıydı, 9. ve 10.yüzyıllarda hem ticaret ve sanayide üstündü, hem de Doğu komşuları ile Batı Avrupa arasındaki transit ticarette sahip olduğu tekel işlevini korumaktaydı. Kent daha önce olduğu gibi Doğu, Batı ve Kuzey Avrupa ticaret yolları üzerindeki tek aracı ülkeydi. Konstantinopolis'in 10.yüzyılda batılı kaynaklarda dünya ticaretinin merkezi olarak nitelendirilmesinin nedeni kentte Ruslar, Hazarlar, Yahudiler, Bulgarlar, İtalyanlar, Araplar, Suriyeliler gibi yabancı kökenli tüccarların ticaret kolonilerinin bulunmasındandır. Doğu'dan ve Karadeniz'den gelen mallar ile ülkede üretilen malların ticareti Bizanslı tüccarların elindeydi. Kent sadece Doğu-Batı transit ticaretinin merkezi değil, aynı zaman-

---

434 Ostrogorsky 1999, s.341-342.

da da bir üretim merkeziydi. Darphane, silah fabrikası, tersaneler, en değerli kumaşların üretildiği saray işlikleri kentte toplanmıştı. Mücevhercilik, en değerli ipekli dokumalar gibi lüks üretim öne çıkmaktaydı. Dış ticaret sadece yönetici sınıfın alabildiği, tükettiği mallarla sınırlıydı. Devlet işlikleri dışında üretim genellikle 3-4 kişinin çalıştığı küçük işletmelerde yapılıyordu. Buna karşın kent, dükkan kiralarından, satış işlemlerinden ve gümrük gelirlerinden yılda, nakit olarak 7.300.000 altın lira elde etmekteydi [435].

Doğu ile Batı arasındaki ticaret yolları üzerinde tek aracı devlet olan Bizans İmparatorluğu'nda kuzeyde, Karadeniz kıyısında bir liman kenti olan Trabzon, doğu mallarının başkente gönderildiği bir transit merkezdi. Arkeolojik kazılar sırasında Trabzon, Antalya, Adana, Tarsus ve Foça'da gümrük memurlarının kullandığı türden çok sayıda kurşun mühür bulunması, bu kentlerin tüm malların başkentte toplanmasını sağlayan transit ticaretteki önemini kanıtlamaktadır. Başkent Konstantinopolis'e giren ve çıkan her türlü mal %10 tutarında bir gümrük vergisine bağlanmıştı, elde edilen gelir doğrudan devlet hazinesinde gidiyordu. Yabancı tüccarlar alışverişlerini başkentteki devletin ambarlarından yapmak zorundaydılar. Devlet en büyük tüccardı ve buğday, en kaliteli kumaşlar, şarap, zeytinyağı gibi ürünlerin ticareti devletin tekelindeydi. Her malın başkente girişi ve çıkışı görevliler tarafından denetleniyor, fiyatları ve satış koşulları da devlet tarafından belirleniyordu. Kredi ve faiz işlemleri de devletin denetimi altındaydı. Bütün bu koşullara ek olarak, korsanlık, kötü havada gemilerin batması gibi nedenlerle varlıklı tüccar, büyük toprak sahibi varlıklı devlet memuru ve üst kademe askerler ellerinde biriken sermayeyi ticarete değil, daha güvenli buldukları toprağa yatırmayı tercih ediyorlardı [436]. Bu durum, başkent merkezli, uzun mesafeli bölgelerarası ticaret sisteminin Anadolu kentlerinde oturan büyük toprak sahiplerinin sermaye birikimiyle bütünleşmediğini, toprağa yatırılan yerel sermayenin büyük toprak sahipliğini yaygınlaştırarak küçük toprak sahiplerini ortadan kaldırdığını ve feodal bir sistemin temellerini güçlendirdiğini göstermektedir. Böy-

---

435 Levtchenko 1999, s.149-150, 152.

436 Levtchenko 1999, s.130-131, 151.

lece 10.yüzyılda tahta çıkan imparatorların engel olmaya çalıştığı feodal düzen, 11.yüzyıldaki imparatorlar eliyle gerçekleşmiş oldu.

Thema örgütlenmesinin işlevini yitirmesiyle *pronoia* uygulamasını başlatan devlet, kendi yetkisinde olan vergi toplama işini özel kişilere devrederek, buna ek olarak bazı özel mülk sahiplerine ve kilise yetkililerine vergi muafiyeti tanıyarak vergi gelirlerinin azalmasına, ekonominin gerilemesine ve uzun bir aradan sonra, para değerinin düşmesine neden olmuştu [437]. Merkezi yönetimin asker gücü azalan orduya yeniden paralı askerler alması da parasal açığın büyümesine neden olan bir başka etmendir. 1071'de Selçuklularla savaşan ordu Makedonlar, Bulgarlar, Kapadokialılar, Uziler, Franklar ve diğer yabancılardan oluşmaktaydı. Askerlerin silah, kılıç, at ve benzeri savaş malzemeleri yetersizdi ve İmparator ordunun bu durumundan haberdar değildi. Anadolu halkı parçalanmış, aralarındaki dayanışma kaybolmuştu. Önceki yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu Ermeniler gibi farklı dil ve dinlerden, farklı uluslardan insanların yüksek mevkilere gelebildiği bir devlet haline gelmişti. 11.Yüzyılda ise durum değişmiş, 1071'de yapılan Malazgirt Savaşı'nda Selçuklularla savaşan Bizans İmparatoru, askerlerini sivil Ermeni güçlerine karşı da korumak zorunda kalmıştı. Savaştan sonra Ermeniler kendi yönetimlerini kurdular ve Bizans'tan ayrılıp, Sebasteia (Sivas) ve Melitene'yi (Malatya) alan Danişmendler tarafında yer aldılar. Görülüyor ki, 11.yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'daki Bizans gücünün zayıflaması süreci, Bizans sosyal yapısının ve mülkiyet düzeninin değişmesi, merkezi yönetimin halktan kopması, ordunun çökmesi, orduyu ve devleti yönetecek güçlü önderlerin olmaması, düşmanların kullandığı savaş yöntemlerinin başarısı, Bizans Anadolusu'nun kültürel bütünlüğünün bozulması gibi çok sayıdaki değişkenin ortak bileşenidir.[438]

Daha önce, doğuda bir tampon bölge oluşturarak, Anadolu topraklarını göçerlerin akınlarından korumaya çalışan Bizanslılar, 1071 yılında Malazgirt'te aldıkları yenilgiden sonra ilk etapta Kızılırmak vadisine çekildiler. Bu tarihten sonra Türkmenlerin Anadolu'ya göçü büyük bir ivme kazanmıştır. Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Anadolu'daki

---

437 Ostrogorsky 1999, s.339.

438 Charanis 1975, s.17-18, 20.

egemenlik alanını genişleten ve ilk Türk devletini kuran, Türkmenlerin önderlerinden Kutalmışoğlu Süleyman Bey (1079-1086) oldu. Bizanslı komutanlar arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanan Süleyman Bey (Süleyman Şah) kısa sürede önemli askeri başarılar kazandı ve Bizans İmparatoru I.Aleksios (1081-1118) ile bir anlaşma yaparak egemenlik alanını Sakarya (Sangarius) vadisine kadar genişletti. Yazılı kaynaklara göre 1081 yılında Anadolu'da Müslüman bir Türk Devleti vardı ve başkenti Nikaia/İznik idi. İznik'e yerleşen Süleyman Bey (Süleyman Şah) Konstantinopolis ile Anadolu'yu birbirinden kopartmaya çalışmaktaydı. İran merkez olmak üzere Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Müslüman Selçuklu Hanedanı da Orta ve Doğu Anadolu'yu, Ermenistan'ı ve Gürcistan'ı kendisine bağlamış ve göçerleri yerleşik düzene geçirmeye başlamıştı. Anadolu'da sadece kıyı bölgeleri Bizans'ın yönetiminde kaldı [439] (Şekil 4.41).

Selçukluların Anadolu'daki hızlı yayılımından Bizans İmparatoru I.Aleksios Komnenos (1081-1118) çok tedirgin olmuş olmalı ki, 1095 yılı başlarında Roma'ya bir elçi göndererek Papa'dan, Doğu Kilisesi'ni, Anadolu'yu istila eden ve başkent yakınlarına kadar gelen Müslümanlara karşı savunmalarına yardım etmek için Avrupalı Hıristiyanları teşvik etmesini istedi. Bu çağrı üzerine Papa gösterişli tören kıyafetlerini giymiş din adamlarından ve üst düzey memurlardan oluşan kalabalık bir tören grubu oluşturarak, kendi ülkesi olan Fransa'dan başlayan uzun bir ikna turuna çıktı. Bu gezi sırasında halka yaptığı konuşmalarda Papa, Doğu Kiliseleri'ne, özellikle de Kudüs Kilisesi'ne bağlı Hıristiyanları ve Kudüs kenti içindeki Kutsal Mezarı (Hz.İsa'nın mezarı) Müslümanların egemenliğinden kurtarma çağrısı yapıyordu. Sonuçta Hıristiyanlar tarafından Kutsal Kent sayılan Kudüs'ün Müslümanlardan geri alınması bu çağrının odak noktası haline geldi. Papa'nın uzun erimli amacının ise Yunan Doğu ve Latin Batı Kiliselerini birleştirmek olduğu güçlü bir olasılıktır [440].

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarından beri Hz. İsa'nın yaşadığı kent olan Kudüs hem doğu, hem de batı Hıristiyanları tarafından Kutsal Kent

---

439 Gordlevski 1988, s.38-41.

440 Riley-Smith 2004, s.27-28.

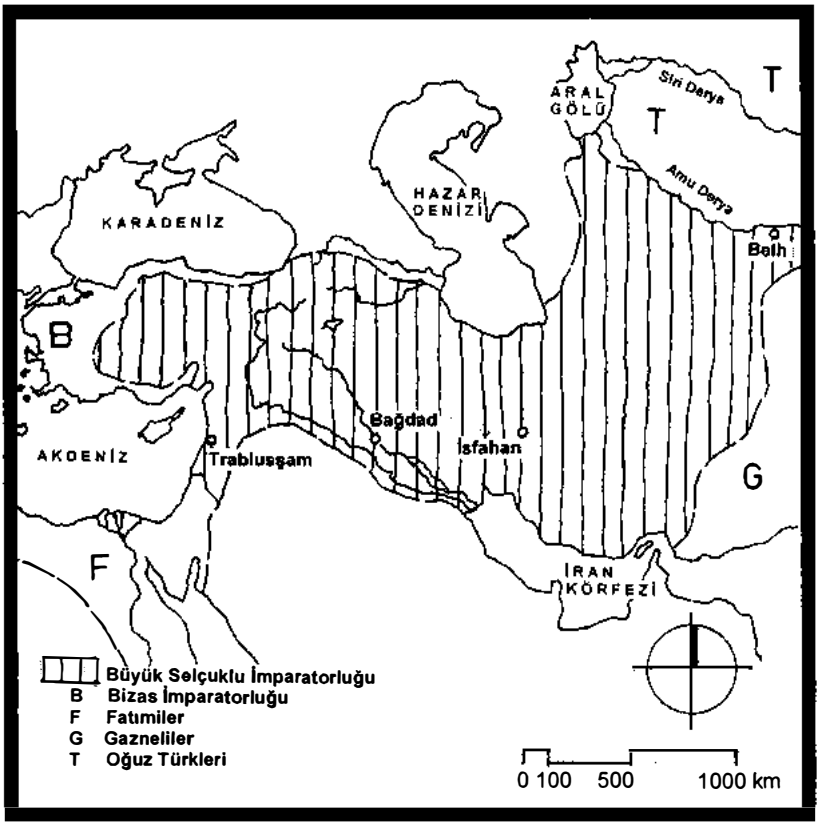

Şekil 4.41. 11.Yüzyıl sonlarında Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları.

Kaynak: G. CHALIAND (2001), *Göçebe İmparatorluklar, Moğolistan'dan Tunaya, MÖ V.yy-XVI.yy.*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, s.49'daki haritadan çizildi.

sayılmaktadır. Yazılı kaynaklara göre İsa'nın içinde doğduğu Bethlehem'deki (Beytüllahim) mağara 3.yüzyılda Hıristiyanlar tarafından bilinmekteydi. Bu tarihten başlayarak Kudüs kentine, Zeytin Dağı'na ve diğer kutsal yerlere Hıristiyanlar hac ziyaretleri yapmaktaydılar. 4.Yüzyılda İmparator Constantinus, annesinin Filistin'e giderek Hz. İsa'nın mezarının bulunduğu yeri saptaması üzerine, orada Kutsal Mezar Kilisesi'ni inşa ettirmişti. Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi

dini olmasından sonra merkezi yönetimin desteğiyle hac ziyaretleri birkaç misli arttı. 5.Yüzyılda imparatorların katkılarıyla Kudüs ve çevresine hacılara hizmet vermesi için 200 kadar manastır, imaret ve pansiyon inşa edilmiştir. Bu tarihlerde batıda Kutsal Mezar ve doğu azizlerinin adını taşıyan kiliseler inşa ettirilmekteydi. 6.Yüzyılda Yunanlara ve Suriyelilere ait ticaret gemileriyle doğuya seyahat eden birçok batılı hacının seyahatnameleri hac konusu ile ilgili bilgiler içermektedir [441].

Doğu/Ortodoks ve Batı/Katolik Kiliseleri'ne bağlı Hıristiyanlar arasındaki iletişim Akdeniz kıyılarında devam eden ticaret ile sürmekteydi. 7.Yüzyıldaki Arap fetihleri döneminde bu ilişkiler azalsa da bitmedi, 8.yüzyılda hacıların sayısı arttı. 10.yüzyılda Bizans donanması Akdeniz ticaretini denetim altına alınca, batıdan gelen hacılar için hac yolu daha güvenli hale geldi. İtalya'nın Venedik ve Bari limanlarından kalkan gemilerde, Trablus veya İskenderiye'ye gitmek için bir yer bulmak olasıydı. Birçok hacı adayı önce çeşitli yerlerden getirilen, azizlere ait kutsal emanetlerin toplandığı Konstantinopolis'e (İstanbul) uğrayıp onları ziyaret ettikten sonra, deniz ya da kara yoluyla Filistin'e gidiyordu. Hacıların sağladığı ticari yararlar nedeniyle, uğradıkları yerlerin Müslüman yöneticileri kendilerine güçlük çıkarmıyordu. Bu uzun ve masraflı ziyareti gerçekleştiren hacı, azizlere gösterdiği hürmet nedeniyle, Tanrı tarafından suçlarının affedileceğine inanıyordu. 10.Yüzyıldan sonra ortaya çıkan genel kanıya göre, Batılı Hıristiyanlar için dört kutsal yer böyle özel bir kudrete sahipti. Bunlar, İspanya'daki Santiago de Compostela, İtalya'da Gargano'daki Monte Sant'Angelo , Roma'daki çok sayıda kutsal yer ve hepsinden daha öncelikli olan Filistin'deki kutsal yerlerdi. Sözü geçen yerlerin hepsi Müslümanların geri çekilmesiyle hacılar için erişilebilir yerler haline gelmişlerdi. Avrupa'dan Doğu Akdeniz'deki Filistin'e yolculuk uzun ve zor olsa da, hacı daha iyi bir insan olarak geri döneceğine inandığından, Avrupa'nın her yerinden, özellikle de parasal olanağa sahip asiller sınıfından insanlar, erkeklerin yanı sıra az sayıda kadınlar, hac için Kudüs'e kadar gidiyorlardı [442]. Hac yolculuğunun güvenli bir şekilde yapılabilmesi için iki temel koşuldan

---

441 Runciman 1998, s.30-33.

442 Runciman 1998, s.35-38.

biri Kudüs'ün ve Filistin'in hacılar için serbestçe ibadet etmeye uygun olması, ikincisi de Bizans yönetiminin hacılara iyi davranması, yolu açık tutması ve yolculuğun ucuz olmasıydı. Bizans İmparatoru'nun 1095 yılında Papa'ya gönderdiği mektup her iki koşulun da sağlanacağının garantisi niteliğindedir.

Papa'nın çağrısı üzerine 1096-1102 yılları arasında gerçekleşen 4 Haçlı Seferi'nin ortak özelliği bir ulus ya da bölgenin gereksinimiyle ilgili olmaktan çok, bütün Hıristiyan dünyasının, özellikle de Roma Kilisesi'nin amaçlarıyla ilgili olmasıdır. Çağdaşları için bir Haçlı Seferi, İsa adına Papa tarafından izin verilen bir savaş demekti. Kilise bu savaşa katılmayı kabul edenlere günahlarının affi garantisini vererek kendisini güçlü bir konuma getirmiş olmaktaydı. Savaşta ölenlerin şehit sayılacağı konusu ise, tartışmaya açık olmakla birlikte, din adamları tarafından desteklenen, yaygın bir görüştü. Seferlere katılanlar arasında lordlar, şövalyeler ve üst gelir grubundan varlıklı ailelerin önde gelen bireyleri olduğu gibi, zanaatkarlar, tacirler, her türden burjuvazi, hatta kutsal topraklara yerleşme, ya da seferlere katılma karşılığında cezası hafifletilen suçlular, kocalarına, babalarına, kardeşlerine eşlik eden kadınlar da vardı [443].

Bir Haçlı Seferi'ne katılabilmek için bütün katılımcıların, zenginlerin ve yoksulların, kadınların ve erkeklerin, rahiplerin ve din adamı olmayanların, yapılan halka açık bir törende kendi istekleriyle bu savaşa katıldıklarını belirten, önceden Kilise tarafından hazırlanmış bir yemin metnini okumaları, o anda üzerlerindeki giysiye, kumaştan kesilmiş, genellikle kırmızı renkte bir haç işareti iliştirmeleri ve bu simgeyi yeminlerini yerine getirene kadar da takmaları gerekiyordu. Uygulamada karşılaşılan zorluklar nedeniyle, 13.yüzyıla gelindiğinde "haç"ı kabul edenlerin çoğu bir sefere katılmadan, yerine bir vekil göndererek ya da büyük miktarda para bağışlayarak bir sefer düzenlenmesi için parasal destek sağlamakla yetindi. Temel olarak bütün Haçlılara, kendilerinin yokluğunda, ailelerinin, çıkarlarının ve temel varlıklarının korunacağına ilişkin güvence verilmekteydi. Bu ayrıcalıklardan daha önemlisi, Haçlılar günahlarının bedelini ödemek amacıyla bu savaşa katılmaktaydılar,

---

443 Riley-Smith 2004, s.19, 83, 87 ve 104.

Kilise'nin verdiği bu söz Haçlı Seferleri'nin en çekici özelliği olmuştur. Katılımcıların varsa silahları ve zırhları binek hayvanlarına yüklenmiş bir halde, sade hacılar olarak bu sefere gitmeleri gerekiyordu [444].

1096 Yılında Avrupa'dan ilk yola çıkanların çoğu silahsız ve savaş disiplininden yoksun, bir ordudan çok, göç halindeki kitleleri andıran köylü kalabalıklarıydı ve kapıldıkları coşku ve heyecan sıklıkla bazı trajik olaylara neden oldu. Yollarının üzerindeki köylerde ve kasabalarda giriştikleri yağma ve talan olayları, adam öldürmeye kadar giden birçok adi suç kayıtlarda yer almaktadır. Bu kayıtlardan Ren bölgesinin büyük kasabalarına yerleşmiş olan Yahudi topluluklarına yönelik bir dizi saldırıda binlerce Yahudinin öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Yollarına devam eden bu köylü kalabalıkları aynı yıl Konstantinopolis'e ulaştılar ve kentin dışında kamp kurdular. Çeşitli kaynaklar gelenlerden başkent halkının çok tedirgin olduğunu, İmparator I.Aleksios'un (1081-1118) onları Helenopolis (Yalova) yakınlarındaki Kibotos askeri kampına yerleştirdiğini (Şekil 4.42), Haçlıların oradan düzensiz guruplar halinde Anadolu (Rum) Selçuklu Sultanlığı'nın o zamanki başkenti İznik'e (Nikaia) çeşitli saldırılar gerçekleştirdiklerini, sonuçta tamamının Türkler tarafından yok edildiğini yazmaktadır. Onların ardından, 1097 yılında asker kökenli asil feodal beylerin yönetimindeki düzenli Haçlı ordusu Konstantinopolis'e ulaştı. Avrupa'dan paralı asker yardımı bekleyen Bizans İmparatoru karşısında kalabalık bir Haçlı ordusu bulmuş, bu orduyu yöneten komutanlarla aralarında bazı anlaşmazlıklar çıkmıştı. Tek bir komutan tarafından yönetilmeyen Haçlı ordusunda yer alan önderlerin kendi aralarında da bazı sorunları vardı [445].

Aynı yıl Marmara Denizini geçen Haçlılar 5 kilometre uzunluğunda güçlü bir surla çevrili olan İznik'i kuşattılar, Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in yerine geçen oğlu Sultan I.Kılıç Arslan'ı (1093-1107) yenilgiye uğratarak kenti ele geçirdiler [446]. Aralarındaki anlaşma gereği, kente ve kent halkına zarar vermeden İznik'i İmparator I.Aleksios'a teslim eden Haçlılar yollarına devam ederek önce önemli bir yol kavşağı olan Dorylaeion'u (Eskişehir yakınlarında Şar Höyük, ya da Sultan Höyük)

444 Riley-Smith 2004, s.16-17 ve s.21.
445 Holt 1999, s.19-20.
446 Demirkent 2004, s.124-128.

[447] (Şekil 4.42), sonra da Herakleia'yı (Konya Ereğlisi) Selçuklulardan geri aldılar. Burada ordu ikiye ayrıldı, bir kol Kilikia Kapıları'ndan (Gülek Boğazı) geçerek güneye doğru ilerledi ve Tarsus'u aldı (Şekil 4.43). Diğer kol ise Fırat'ı geçerek doğuya ilerledi, Edessa (Urfa) alındı ve bağımsız bir yönetim olarak ilk Haçlı devleti olan Edessa (Urfa) Kontluğu kuruldu [448] (Şekil 4.44).

İlk bağımsız Haçlı devleti olarak 1097 yılında kurulan ve başkenti Edessa (Urfa) olan Urfa Kontluğu yaklaşık 50 yıl varlığını sürdürdü. Kentin ve bölgenin Haçlılar için önemi tarihsel geçmişinden kaynaklanmaktadır. Güneydoğu Anadolu platosunun en eski kentlerinden biri olan Edessa yüzyıllar boyunca Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir eyalet merkeziydi. 639 Yılında Müslüman Arapların eline geçtiğinde kente bir vali atandı ve Hz. Ömer adına Ömeriye Camisi inşa edildi. Arap kaynaklarında kentin adı Diyar-ı Mudar olarak geçmektedir. 685-705 yılları arasında, Emevi Halifesi Abdülmelik döneminde kentin yönetim alanı Harran ve Samsat ile birleştirilerek eyalet yapılmıştır. 8.Yüzyılın ikinci çeyreğinde imar gören kentin çevresine sulama kanalları açılarak tarımsal üretim arttırılmıştır. Bundan sonraki dönem, yerel beyler arasındaki güç mücadelesi nedeniyle, kent için uzun bir kargaşa dönemidir. Abbasiler yönetimi ele alıp halife Harun Reşit 750 yılında Urfa'ya geldiğinde, beklenenin tersine Hıristiyanlara hoşgörü göstermiş, yörenin ünlü Harran Okulu'nda, eskiden olduğu gibi Müslümanlarla birlikte Hıristiyan ve Sabii bilim insanlarının, çevirmenlerin birlikte çalışmalarını sürdürmesine izin vermişti. Onun yönetimi sırasında Harran Okulu bölgenin ilk İslam Üniversitesi niteliğini kazandı. Başta Yunan klasikleri olmak üzere birçok kitabın çeşitli dillere çevirisi yapıldı. 809 Yılında Harun Reşit'in ölümünden sonra oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında Urfa büyük zarar gördü. Buna ek olarak İmparator II.Nikephoros Phokas döneminde kente saldıran Bizans ordusu da kenti yakıp yıktı. 1037 Yılında Bizanslılar kenti geri aldılar ve surları güçlendirdiler. Alp Arslan'ın ordusuyla Türkler Anadolu'ya girdiklerinde Urfa bir Bizans kentiydi [449].

---

447 İnalcık 2004, s.59.
448 Holt 1999, s.21.
449 Karlıklı 2000 (der.), s.64, 68-71.

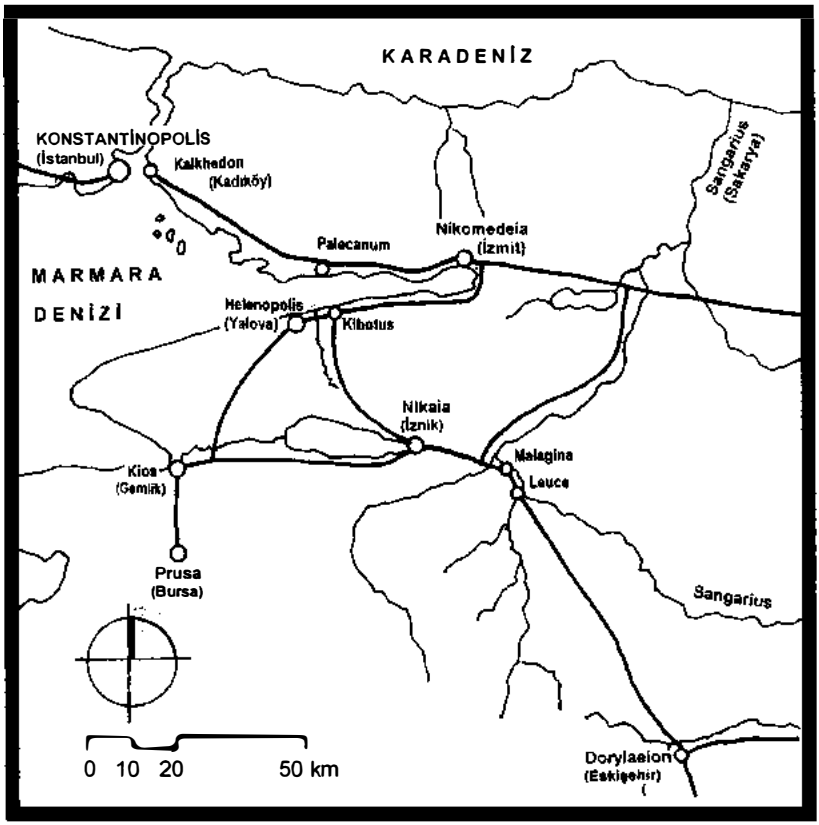

Şekil 4.42. 11.Yüzyıl sonlarında Konstantinopolis (İstanbul) – Nikomedeia (İznik) – Nikaia (İznik) kentlerini birbirine bağlayan yol sistemi.

Kaynak: S. RUNCİMAN (1989), *Haçlı Seferleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 1'in eki olan Harita 1 ile İ. DEMİRKENT (2004), İznik'in Haçlılar tarafından kuşatılması, *Tarih Boyunca İznik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No.665, s.121'deki Resim 1 birleştirilerek çizildi.

Avrupa'da Birinci Haçlı Seferi'nin hazırlıkları devam ederken Orta Doğu'da iki büyük politik güç vardı. Bunlar, başkenti Bağdat olan Büyük Selçuklu Sultanlığı ve başkenti Kahire olan Fatımi Halifeliği'dir. Birinci Haçlı Seferi'nin gerçekleştiği 1096-1102 yılları arasındaki kısa dönemde ise dengeler birden değişmiş, İslam dünyasının en önemli iki merkezi olan Bağdat ve Kahire'deki güçlü yöneticiler ölmüş, ortaya bir

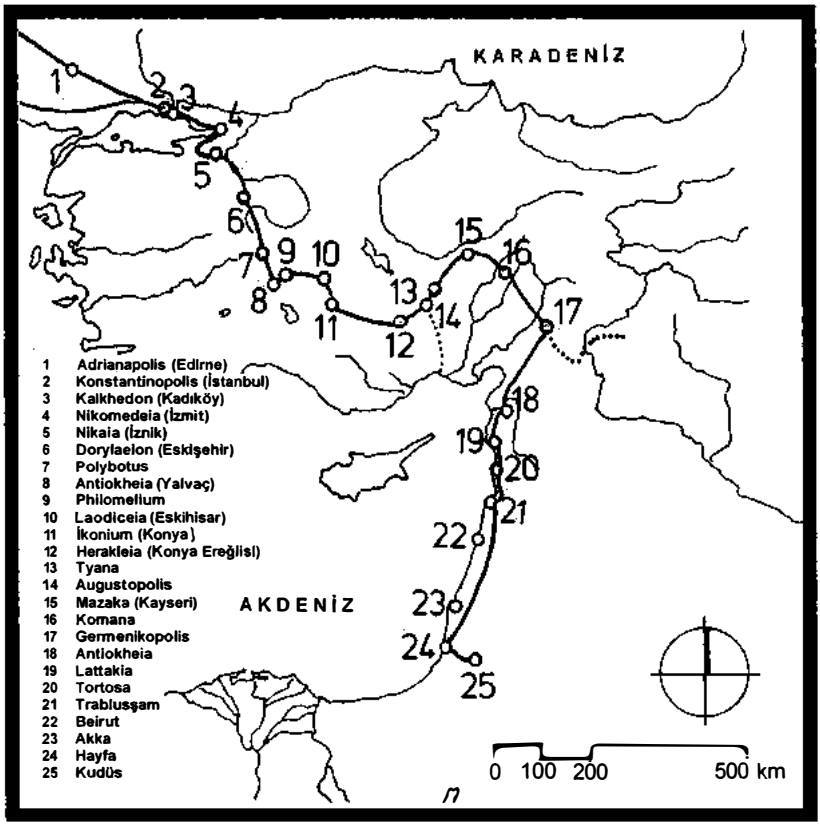

Şekil 4.43. Birinci Haçlı Seferi (1091) sırasında Haçlıların izlediği yol

Kaynak: S. RUNCİMAN (1989), *Haçlı Seferleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 1'in eki olan Harita 3 ve Harita 5 birleştirilerek çizildi.

yönetim boşluğu çıkmış ve Bağdat'da Halifeliği elinde tutan Büyük Selçuklu İmparatorluğu taht kavgaları nedeniyle parçalanma noktasına gelmişti. 11.Yüzyıl sonlarında Haçlıların hedefi olan Suriye, Bizanslılar ile Fatımiler arasında bölüşülmüş, Bizanslılar Antakya'ya, Fatımiler ise Trablusşam'a (Tripoli) yerleşmiş, yerel Müslüman Arap önderler ise bu iki güç arasında bölünmüştü. Sürekli çatışma halinde olan bu yerel aşiretlerin ortak bir yönetime bağlanması olası değildi. Türkmenlerin Suriye'ye gelişi Alp Arslan'ın Suriye'yi ele geçirmesinden sonra oldu.

Şekil 4.44. 11. Yüzyıl sonundan 12.yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'da ve Doğu Akdeniz'de kurulan küçük krallıklar.

Kaynak: R.S. SHEPHERD (1964), *Historical Atlas*, New York: Barnes and Noble, Harita 68'den çizildi.

1064 Yılında ordu Suriye'ye girdi, Halep'i aldıktan sonra yoluna devam ederek kuzeyde Van Gölü yakınlarındaki Malazgirt ovasında Bizanslılara karşı 1071'de kazanılan zaferden sonra 1079'da Suriye'nin güney ve orta bölgeleri Selçuklu Sultanlığı'na bağlandı. Melikşah döneminde Suriye'nin üç büyük kenti Antakya, Halep ve Urfa sultan tarafından tayin edilen valiler tarafından yönetilmekteyse de bir yönetim boşluğu vardı, yerel beyler arasındaki güç mücadelesi devam ediyordu. 1095

Yılında Halep ve Urfa'ya atanan valilerin yerel veraset mücadelesi sırasında öldürülmeleri, yerel ölçekteki yönetim sorunlarının boyutlarını göstermektedir. Sonuç olarak, bölge deneyimsiz ve dar görüşlü valiler ile birbiriyle savaşan yerel beyler tarafından yönetilmekteydi. Bu arada Kılıç Arslan Anadolu (Rum) Selçuklu Sultanlığı'nı yeniden kurmuş ve Konya'yı (İkonium) başkent yapmıştı[450]. Ancak, hizmetinde olan beylerin arasındaki güç mücadelesi nedeniyle ordu zayıf düşmüştü. Türkmen aşiretlerinin sürekli ayaklanmaları nedeniyle ticaret yolları işlemez durumdaydı, kervanların güvenliğini sağlamak gerekiyordu, devlet ise dağılma noktasına gelmişti. Birinci Haçlı Seferi'nin Müslüman dünyasının böyle bir döneminde yapılmış olması, Haçlıların başarılı sonuçlar elde etmesinin temel nedenidir.

Daha 11.yüzyılın başlarında Bizanslılar Doğu Anadolu'daki Ermeni prensliklerinin tümünü ortadan kaldırıp halkı Fırat yöresine sürgün etmişti. Kilikia, Maraş ve Urfa yöresinde toplanan Gregoryen Ermeniler kendilerine zorla Ortodoks Hıristiyanlığı kabul ettirmek isteyen Bizans yönetimine olan düşmanlıkları nedeniyle bölgenin savunmasında onlara yardım etmediler ve 1077 Yılında Kilikia yöresinde büyük bir Ermeni Prensliği kurdular (Şekil 4.44). Fırat boylarında Türk emirleri ile Ermeni prensleri arasındaki çatışmalar sürerken Birinci Haçlı Seferi başladı. Haçlılar Maraş yöresine ulaştıklarında Urfa halkı hoşnut olmadıkları Ermeni yönetimine karşı ayaklanarak kenti Haçlılara teslim etti. Böylece 1098 yılında Urfa'da bir Haçlı Kontluğu kurulmuş oldu ve kent 1144 yılında tekrar Müslümanların eline geçinceye kadar da bu bağımsız yönetim devam etti [451].

Urfa Kontluğu kurulduğu sıralarda güney yönünde yoluna devam eden kalabalık ve donanımlı Haçlı ordusu 1097 yılının sonbaharında Antiokheia (Antakya) kentine ulaştı ve kenti kuşattı [452]. Müslüman vali kenti savunmak için çevredeki Türkmen beylerine, melik ve emirlere kente yardım amacıyla çağrıda bulunduysa da gelen yardımlar Haçlılar tarafından engellendi. Kuşatma 7 aydan fazla sürdü, bu süre içinde

---

450 Holt 1999, s.13-15; Riley-Smith 2004, s.29.

451 Karlıklı 2000 (der.), s.

452 Demir 1996, s.64-65'de Haçlı ordusu 600.000 kişi, Müslüman valinin elindeki savunma gücü ise 20.000 yaya ve 7.000 atlı olarak verilmektedir.

Haçlılar büyük bir açlık ve sefalet yaşadılar, sonunda Rum ve Ermenilerin içerden yardım ederek kapıları açmasıyla kenti ele geçirdiler ve büyük bir kıyım yaptılar. Kayıtlardan Haçlılar tarafından bir gecede, Müslüman-Hıristiyan ayrımı gözetmeksizin, 10.000 kişinin öldürüldüğü ve kentteki bütün evlerin yağmalanarak yıkıldığı anlaşılmaktadır [453]. 1098 Yılında Haçlıların eline geçen Antakya'da, Antakya Prensliği adı ile ikinci bağımsız Haçlı devleti kuruldu ve 1268 yılına kadar yaklaşık 170 yıl, kent ve çevresi Prens unvanını taşıyan yöneticiler tarafından yönetildi [454].

Antakya'da kazandığı başarıdan sonra 1099 yılının başlarında Haçlı ordusu kıyıyı izleyerek son hedefi olan Kudüs'e doğru yola çıktı (Şekil 4.43). Yol üzerindeki ilk kalelerden biri olan Trablusşam'da (Tripoli) Müslüman savaşçıların gösterdiği başarılı savunma nedeniyle kenti ele geçiremediler, ancak diğer kalelerde Müslümanlar savunma noktalarını terk ettiklerinden, hiçbir direnişle karşılaşmadan güçlü surlarla çevrilmiş olan Kudüs kenti önlerine geldiler. Fazla kayıp vermeden kenti ele geçirdiler ve büyük bir kıyım yaparak kentte yaşayan Müslümanlarla Yahudilerin tamamını öldürdüler. Kente yeni bir yönetici atandı ve 1099 yılında Haçlıların kurduğu üçüncü bağımsız devlet olan Kudüs Krallığı kuruldu. On yıl kadar sonra Haçlı ordusu Trablusşam'a (Tripoli) bir sefer daha düzenleyerek kaleyi ele geçirdi ve orada Haçlılar tarafından dördüncü bağımsız devlet olan Trablusşam Kontluğu kuruldu [455].

Birinci Haçlı Seferi'nin sonunda Haçlılar tarafından Doğu Akdeniz'de ele geçirilen topraklarda kurulan, feodal nitelikteki bu dört özerk devletten başka, bölgeye göç ve yerleşim sürecini desteklemek amacıyla kurulan asker kökenli tarikatların da önemli bir işlevi vardı. Bunların en eskisi Birinci Haçlı Seferinden önce Kudüs'te kurulan Aziz Yuhanna (St. Jean) Şövalyeleri (Hospitalier) Tarikatı idi ve yoksul hastalara yardım amacıyla kurulmuştu [456]. Haçlılar 1099 yılında Kudüs'ü ele geçirdiklerinde 400 yıldır Müslümanların egemenliği altında olan Doğu Akdeniz'de Filistin'in kutsal topraklarına ve Kudüs'e Hıristiyan-

---

453 Demir 1996, s.64-65 ve s.70-71.
454 Demir 1996 s.74.
455 Holt 1999, s.22-23 ve s.26.
456 Holt 1999, s.26-27.

ların yaptığı hac seferleri çok uzun bir dönemdir kesintisiz olarak devam etmekteydi. Birinci Haçlı Seferi biter bitmez Haçlıların seçkin ve varlıklı kesimi Avrupa'ya geri dönmüşlerdi. Kutsal topraklarda kalanlar stratejik noktalarda bulunan ve surlarla çevrili koruma kalelerinde kalanlardı. Kudüs'e hac için gelmeye devam edenler ise soyulma ve öldürülme tehlikesi altındaydılar. Hacıları ve hac yerini korumayı kendisine görev sayan küçük bir gurup şövalye geri dönmeyerek bölgede kaldılar. 1119-1120 Yıllarında Kudüs'ün piskoposluk kurulu, sonradan Müslümanların El Aksa Camisi'ne dönüşecek olan, Süleyman Tapınağı'nı yaşam alanı olarak onlara bıraktı. Kendilerine Tapınak Şövalyeleri adını veren 9 şövalye böylece çok uzun bir süre varlığını koruyacak olan Templier Tarikatı'nın temellerini atmış oldular. Bu tarikata üye olanlara Tapınakçılar denilmekteydi. Tarikat aldığı bağışlarla ve yeni katılan üyelerle hızla büyüdü ve önemli ayrıcalıklara sahip oldu. Onları örnek alan çok sayıda yeni tarikatın kurulduğuna ilişkin belgeler vardır. Kapalı bir cemaat yapısına sahip olmakla birlikte Avrupa'nın birçok yerinde ortaya çıkan Tapınakçılar bankacılık ve diğer para işleri de yapmışlar, büyük bir servet sahibi olmuşlardı [457]. Ayrıca Tapınakçılar, Haçlıların yolu üzerindeki birçok küçük kaleyi ele geçirmişler ve bunlara asker yerleştirerek garnizonlar kurmuşlardı [458]. Günümüzde Doğu Akdeniz kıyı şeridinde Haçlıların izlerini ve işaretlerini taşıyan çok sayıda kale yer almaktadır.

Birinci Haçlı Seferi'yle birlikte Batı Avrupalılar Doğu Akdeniz'deki kıyı bölgelerinde ellerine geçirdikleri kentlere yerleşmişlerdi. Bu göç süreci, Kudüs Haçlılar tarafından alındığında başladı. 1147-1149 Yılları arasında yapılan İkinci Haçlı Seferi'nde Latinler hiçbir başarı elde edemedikleri gibi, 1187 yılında Müslümanlar Kudüs Krallığı'nın ordusunu yok ederek Kudüs'ü geri aldılar [459]. Bu tarihten sonra bölgeye yerleşenlerin çoğu ülkelerine geri döndüler. Haçlıları harekete geçiren güç ister yeni bir yaşam kurmak umudu, ister elde edilen savaş ganimeti olsun, her zaman maddi kazanç sağlamak beklentisi öne çıkmıştır. Bu nedenle yağmacılık savaşın önemli bir parçası oldu. Ancak bireylerin

---

457 Pernoud 2005, s.7-13.
458 Holt 1999, s.27.
459 Riley-Smith 2004, s.108.

savaşın sonunda kazandıkları her yağma malı ülkelerine götürme olanakları bulunmadığından çoğunu kazandıkları yerde harcamaları gerekiyordu. Bu nedenle de Haçlı Seferlerinin katılımcılara parasal bir çıkar sağlamadığı, oraya yerleşme umudunun da güçlü bir olasılık olmadığı, Haçlılardan çoğunun yol masraflarını bile karşılayamadan evlerine geri dönmelerinden anlaşılmaktadır [460]. Haçlı ordusu çok farklı toplum kesimlerinden gelen katılımcılardan oluştuğundan hedefler ve kazanımlar da farklılık göstermektedir. Savaşlara katılan prenslerde ve şövalyelerde savaş ve serüven aşkı, aşağı tabakalarda içinde bulundukları kötü yaşam koşullarından kurtulmak isteği, kentli burjuvalarda ise para kazanmak tutkusu egemendi. Bu savaşlar nedeniyle farklı sosyal kesimlerden insanlar bir araya geldi, burjuvalar halkla karışmış oldular. Seferler sırasında karadan giden kalabalık orduların yanı sıra çok sayıda gemi de Doğu Akdeniz limanlarına yelken açmıştı. İtalya'daki limanlardan yola çıkan bu gemiler çoğunlukla kendi önderlerinin yönetimindeki kentli burjuvalardan oluşan donanımlı askerleri ve onların savaş gereçlerini taşımaktaydılar. İtalya'nın özerk, cumhuriyetle yönetilen kent-devletleri olan Venedik, Cenova ve Pisalı tüccarlara ait ilk gemiler limanlardan tek başlarına yola çıkarak, karadan yürüyen Haçlı ordularına yiyecek, silah, kuşatma gereçlerini ve tek başlarına yolculuk yapan askerleri taşıyorlardı. 1097 Yılında Cenovalı burjuvalardan büyük bir gurup kollarına haç takarak 12 yelkenli gemi ile yola çıktılar. Gemiler Antakya'ya vardıklarında kuşatma başlamış olduğundan en yakın limana demir attılar. Cenovalılardan çoğu diğer Haçlılara katıldılar, geriye kalanlar kara ordusuna yiyecek sağlamaya çalıştılar. Antakya Haçlılar tarafından alındığında kentin yöneticisi olan prens, Cenovalılara kentin surları içinde bulunan 30 evi, Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi'ni, bir pazaryerini ve bir çeşmeyi verdi. 1099 Yılında Kudüs'ün alınması sırasında da az sayıda Cenovalı katkıda bulundular. Aynı yıllarda Pisalılar da 120 gemiden oluşan bir filo ile İtalya'dan Doğu Akdeniz'e hareket etmişlerdi. Onlar karaya ulaştıklarında Kudüs Haçlılar tarafından alınmıştı. Kudüs'ün limanı olan Yafa'da önemli bir Pisa kolonisi kuruldu [461].

---

460 Riley-Smith 2004, s.90-91.
461 Heyd 1975, s.143-147.

İtalya'nın özerk tüccar kentlerinin denizden yiyecek, silah ve asker desteği sağlaması Haçlıların Doğu Akdeniz'deki fetihlerini sürdürmelerinin ön koşuluydu. Birinci Haçlı Seferi'nden sonra Orta Doğu'da Haçlı devletlerinin kurulmasında ve yönetim yapılarının oluşturulmasında da onların önemli katkıları oldu. Ayrıca, Doğu Akdeniz'deki bütün limanların onların denetimleri altında olması Haçlılar için yaşamsal bir sorundu, varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli insan gücünü, parayı ve genelde Avrupa ile iletişimi onlar sağlıyorlardı. Haçlı devletleri kurulurken İtalyan filolarının yardımlarına karşılık olarak Venedik, Cenova ve Pisa tüccar kentlerine bazı ayrıcalıklar ve mülkler verilmişti. Böylece Doğu Akdeniz'de İtalyan tüccarlarından oluşan birçok ticaret kolonisi ortaya çıktı ve hepsi doğu ticaretinin önemli ticaret merkezleri oldular. Bölgenin önemli limanı olan Trablusşam'ı ilk kuşatmada alamayan Haçlılar, ikinci kuşatmada Cenova'dan yardım istediler. 1109 Yılında Cenova'dan Suriye'ye 60 gemiden oluşan bir filo geldi ve Cenovalılar kentin tamamını ele geçirdiler. Trablusşam ile Kudüs arasında kalan sahil şeridindeki önemli limanların ele geçirilmesi için ise Venediklilerden yardım istendi. 1123 Yılında imzalanan bir anlaşmaya göre zapt edilecek bütün kentlerde Venediklilere bir sokak, bir meydan, bir hamam, bir fırın ve bir kilise verilmesine ve bazı vergilerden muaf tutulmalarına karar verilmişti, ancak bu karar bazı yerlerde uygulanmadı. Çoğunlukla tüccar kolonileri konut, dükkan, değirmen, fırın, mezbaha ve kiliseye sahiptiler; ayrıca mağaza, üretim yapısı, işlik, antrepo gibi kiraya verilen ya da satılarak gelir elde edilen yapılar da vardı. Bazı mahallelerde önceden oturan Suriyelilere ve Yahudilere ait fabrikalar için eski sahipleri kira ödedikleri gibi yeni gelenlere yetişmiş eleman ve yerel bilgiler gibi pratik yararlar sağlıyorlardı. Kırsal alanlar için de aynı durum söz konusuydu. Toprakları asıl işleyenler Suriyeli köylüler olduğundan hasadın 2/3'ünü veya 3/4'ünü köylülere bırakmak kuralı uygulanmaktaydı[462].

Haçlı Seferleri sırasında doğu ticareti büyük bir gelişme göstermişti. Batılı tüccarlar doğudan gelen ürünlerin hemen hepsini Orta Doğu'daki pazarlarda bulabiliyorlardı, bunları elde etmek için Asya'nın ortalarına giderek uzun ve tehlikeli yolculuklara katlanmaları gerek-

---

462 Heyd 1975, s.147-148, 152-153, 156-158, 166-169.

miyordu. Ortadoğu ticaretinin merkezi ise Bağdat kentiydi. Kentin kalabalık nüfusunun tüketemediği mallar Dicle ve Fırat üzerinden su yolu ile ve kervan yollarıyla bütün bölgeye yayılıyordu. Kent iki nehrin birbirine en yakın olduğu yerde kurulmuştu, burada açılan bir kanalla (Nehr İsa) iki nehir birleştirilmişti. Haçlılar istilalarını Fırat'a, hatta Mezopotamya'ya kadar genişlettikleri, bölgede sayıları az da olsa askeri garnizonlar kurdukları halde, asker kökenli ve silahlı olan bu insanların ticaret yapmaya ne vakitleri, ne de becerileri vardı. Haçlıların uzantısı olan Venedikli, Cenovalı ve Pisalı tüccarların da Fırat kıyısına kadar ticaret için geldiklerini gösteren kayıt yoktur. Bu işi çoğunluğu Hıristiyan, Ermeni ve Suriyelilerden oluşan yerel tüccarlar sürdürmekteydiler. Urfa Kontluğu, Antakya Prensliği ve Trablus Kontluğu İslam ülkeleri ile batı arasındaki transit ticaretin yapıldığı yerlerdi. Kudüs Krallığı'nın limanlarına da büyük miktarlarda Orta Asya ürünlerinin geldiğini, çok sayıda hacının giriş ve çıkış yaptığını gösteren kayıtlar vardır. Buna ek olarak Kudüs, Mısır ile Arabistan'a ticaret yollarıyla bağlıydı ve Kudüs Krallığı sadece bir transit ticaret merkezi değil, aynı zamanda da önemli bir değişim noktasıydı [463].

Bizanslılara gelince, 10.yüzyıldan beri Avrupa ile kurdukları ticaret ilişkilerinin en yoğun olduğu yer İtalya'ydı. Onlar Papalık Roması'na, en büyük üreticisi oldukları ipekli dokumaları ve diğer lüks tüketim mallarını, Venedikliler de Bizans'a gemi kerestesi ve köle satmaktaydılar. Bu ticaret deniz yoluyla, Venedik ve Bari limanlarından yapılmaktaydı. Konstantinopolis ile Venedik arasındaki ticaret 10.yüzyılda gelişmişti. Venedikliler yasak mal listesindeki ince ipeklileri kaçak olarak alabilmek için Bizans yöneticileri ile bir anlaşma yapmışlar, 10.Yüzyıl sonlarında ticaret gemilerinin yüklerinden alınan gümrük vergisinin düşürülmesini de sağlamışlardı [464]. 11.Yüzyıla dek sadece Araplar ve Bizanslılar arasındaki egemenlik yarışına konu olan Akdeniz'de, Haçlı Seferleri'yle birlikte, dört yeni devletin donanması daha yer almaya başlamıştı. Bunlar, aralarında güçlü bir rekabet olan, özerk tüccar kentleri Cenova, Venedik, Pisa ile Güney İtalya'daki Normanlardı [465]. Cenova-

463 Heyd 1975, s.182, 187-190.
464 Levtchenko 2007, s.172-173.
465 Levtchenko 2007, s.232.

lıların ve Pisalıların Doğu Akdeniz ticaretinde önem kazanmaları Haçlı Seferlerinden sonra başlamıştır [466].

11.Yüzyıl sonlarında güçlü bir donanmaya ve ticaret filosuna sahip olmayan Bizans İmparatoru I.Aleksios (1078-1118) Normanlarla yaptığı savaşta askerlerinin taşınması için 1181 yılında Venedik deniz filosundan yardım istemiş, bunun karşılığında da bir emirname çıkararak Venediklilere birçok bağışlar yapmış ve ayrıcalıklar sağlamıştı. Bu kapsamda gümrük memurlarına Venediklilerin ticaret mallarını denetlemeleri ve devlet adına vergi koymaları yasaklanmıştı. Venedikliler ne gemileri, ne de yüklenen ve boşaltılan malları için hiçbir vergi ödemeden kendilerine açık olan Bizans kentlerinden, limanlarından yararlanabileceklerdi. Bunların arasında Antakya, Lazkiye (Laodikeia), Kilikia'da Mopsuestia, Adana, Tarsus, Pamphylia'da Antalya, Ege kıyılarında Sakız, Ephesos, Foça (Foglia) ve başkent Konstantinopolis bulunmaktaydı. Venedikliler kendilerine bu ayrıcalıklar verildikten sonra Bizans limanlarında daha sık görülmeye başladılar, pazarları daha sık ziyaret ettiler, diğer rakiplerine büyük üstünlük sağlamış oldular [467]. Venediklilere sağlanan ayrıcalıklardan biri de Konstantinopolis'te, Haliç'in kıyısında, bugünkü Eminönü ile Unkapanı arasında kendilerine bir ticaret kolonisi kurmalarına izin verilmesidir [468]. 12.Yüzyıl ortalarında Konstantinopolis'te 10.000 Venedikli yaşamaktaydı. Aynı dönemde Venedik kentinin kendi nüfusu ise 100.000 kişi kadar olmalıdır [469]. Sadece başkentte değil, Bizans İmparatorluğu'nun diğer kentlerinden Alaşehir, Biga, Lapseki, Alanya ve Antalya'da da 12.yüzyılda Venedikli tüccarlar tarafından kurulan, kendi kiliseleri ve yöneticileri olan ticaret kolonileri vardı. İtalya'daki son topraklarını 12.yüzyıl ortalarında kaybeden Bizans İmparatorluğu'nun Akdeniz ticaret sisteminin dışında kalmamak ve taşımacılık konusunda İtalyan cumhuriyetlerinin deniz filolarından yararlanmak amacıyla ikili anlaşmalar yaparak onlara bazı ayrıcalıklar tanıması, Bizans ticaret yaşamında yerli tüccarların yanında yabancılara üstünlük sağlamıştı. Halk arasında kendi yöneti-

466 Heyd 1975, s.135.
467 Heyd 1975, s.127-130.
468 Kuban 1996, s.133.
469 Girouard 1987, s.7-8.

cilerine ve Latinlere karşı duyulan hoşnutsuzluk ve öfke giderek arttı. 1180 Yılında kentin fakir nüfusu ayaklanarak kentteki görkemli sarayları yağmaladı. Zenginlerin mülklerine yapılan saldırılar ve talanlar giderek arttı, 1182 yılında çıkan isyanda Haliç'te yaklaşık 60.000 kişinin yaşadığı Latin mahallelerine saldıran kalabalık halk kitleleri çok sayıda yapıyı ateşe verdiler ve büyük bir katliam gerçekleştirdiler. Yabancıların çoğu öldürüldü, sağ kalan Venedikli, Cenovalı, Sicilyalı yaklaşık 4.000 kişi köle olarak satıldı. Bu olaydan sonra alt sınıfların ve yoksulların desteğiyle Komnenos Hanedanı'nın son imparatoru olan Andronikos (1183-1185) tahta çıktı ve köylülerin imparatoru olduğunu açıkladı. Yapmak istediği reformlarda başarılı olamayan yeni imparator iki yıl sonra bir ayaklanma sırasında öldürüldü. Onu izleyen başarısız imparatorlar döneminde başkent yönetiminin Avrupalılarla ilişkileri giderek daha da bozuldu [470].

Başkent Konstantinopolis'te ortaya çıkan bu karışıklığın nedeni kent ekonomisinde ve sosyal yapıda ortaya çıkan gerilimlerdir. Kent 9.yüzyıl ile 12.yüzyıl sonu arasındaki dönemde, gündelik yaşamda ve kentin mekanlarında ortaya çıkan dönüşümlerle bir Ortaçağ kenti niteliği kazanmıştır. Forumlar ve ana caddeler hala kullanılsalar da nitelikleri değişmiştir. 9.Yüzyılda I.Basileios (867-886) döneminde yapılan imar etkinlikleri surların onarılması, kiliselerin, manastırların ve hayır kurumlarının yeniden yapılması, ya da onarılması ve Büyük Saray'a ekler yapılmasıyla sınırlı kalmıştı. Hem imparator, hem de halk için eski anıtsal kamu yapıları yeni yapılar için gerekli olan inşaat malzemelerinin sağlandığı taş ocaklarına dönüşmüş, bu nedenle eski anıtların çoğu yok edilmişti. Kentte bu dönemden 12.yüzyıla kadar inşa edilen bütün kiliselerde tuğla ve taş birlikte kullanılmıştır. Bu kiliselerin hepsi merkez planlı küçük yapılardır. Kentte inşa edilen en büyük yapı Büyük Saray'ın içine 9.yüzyıl sonlarında inşa dilen Yeni Kilise'dir (Nea Ekklesia). İmparatorlar 13.yüzyılın başına kadar Büyük Saray'da yaşamaya devam ettiler, ancak Saray'a önemli onarımlar ve eklemeler yapıldı. Saray külliyesine eklenen kilise ve şapellere çeşitli yerlerden getirilen kutsal emanetler konulmuş, böylece Konstantinopolis, Kudüs gibi bir

---

470 Levtchenko 1999, s.215-216 ve 218; Baskıcı 2009, s.209-210.

hac merkezine dönüşmüştü [471]. Kentin kazandığı bu yeni işlevin Haçlı Seferleri sırasında kente nüfus çektiği, hac turizminden önemli bir gelir sağlandığı açıktır. Bu süreci tersine çeviren ise kötü yöneticiler tarafından uygulanan yanlış politikaların getirdiği ekonomik gerileme ve sosyal ayrışmadır. Kent halkının zenginlere ve yabancılara karşı gerçekleştirdiği büyük ölçekli yağma, talan ve katliam olayları gösteriyor ki Konstantinopolis artık hiç kimse için güvenli bir yer değildir.

Komnenos Hanedanı'nın ilk imparatoru olan I.Aleksios'un Papa'ya yazdığı mektupla başlayan Birinci Haçlı Seferi Bizans İmparatorluğu'na Anadolu'da kaybettiği topraklarının büyük bir kısmını geri alma olanağı sağlamış olsa da, Avrupalı tüccarların Doğu Akdeniz limanlarına yerleşmeleri başkentteki ticareti olumsuz yönde etkilemiştir. Birinci Haçlı Seferini izleyen 50 yıl boyunca Konstantinopolis ticaretinin en az 1/3 oranında azaldığı düşünülmektedir. Ticaret yollarının değişmesi ve boğazların eski önemini yitirmesi ticaret ve gümrük vergilerinde önemli bir düşüşe neden olmuş, bu durum doğrudan hazinenin gelirlerine yansımıştı. Komnenos yönetiminin İtalyan kent cumhuriyetlerine tanıdığı ticari ayrıcalıklar, Venediklilerin imparatorluğun önemli limanlarına ücretsiz serbest giriş hakkı, yerli tüccarları bütün pazarlarda etkisiz hale getirmiş, yerli ticaret çökme noktasına gelmişti. 700 Yıl gibi çok uzun bir zaman sonra Bizans parasının değerinin düşürülmesi 12.yüzyılda Konstantinopolis'in Akdeniz dünyasının ekonomik merkezi olma işlevini yitirdiğinin somut bir göstergesidir. Başkent evrensel ticaret merkezi olma niteliğini yitirince hazinenin açığı daha da arttı, ekonomi hızlı bir gerileme sürecine girdi [472].

12.Yüzyılda kenti ziyaret edenler geniş alanların bahçe ve tarlalara dönüştüğünü yazmışlardır. Kentin nüfus yoğunluğunu koruyan tek bölgesi Haliç'te, limanın yanında yabancı tüccarlar tarafından kurulan ticaret kolonileriydi (Şekil 4.45). Oysa Konstantinopolis 11.yüzyılda 600.000 kişiye ulaşan nüfusuyla büyük ve zengin bir ticaret merkeziydi. İmparatorların İtalyan cumhuriyetlerine tanıdıkları ticari ayrıcalıklar ve haklarla ticaret daha da gelişmişti [473]. Bizans yönetiminin yabancı tüc-

471 Kuban 1996, s.144-148.
472 Levtchenko 1999, s.213-214.
473 Kuban 1996, s.139-140.

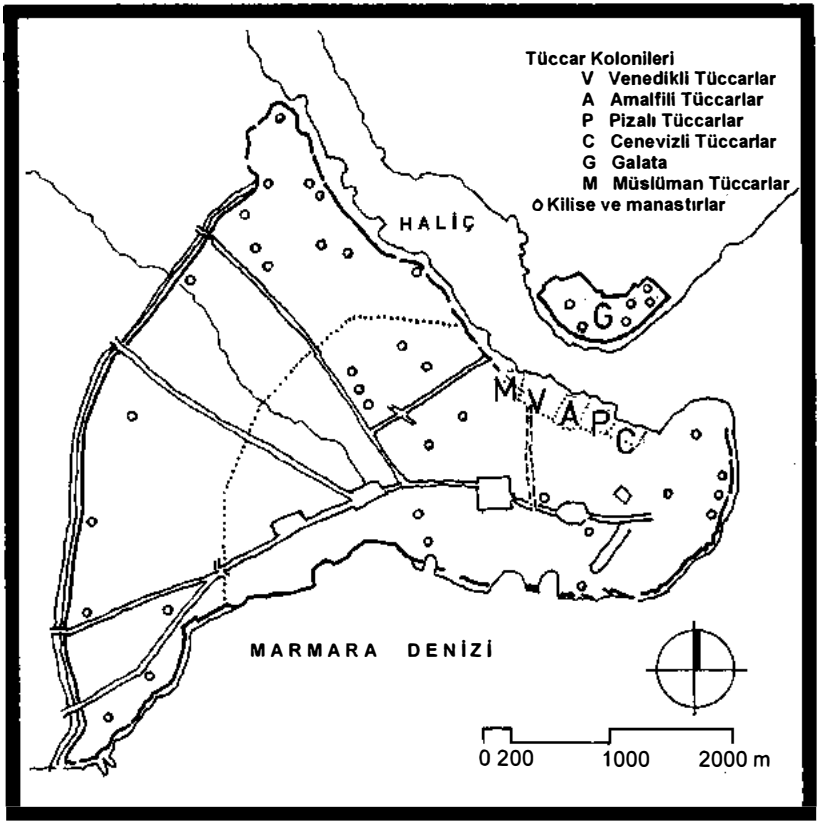

Şekil 4.45. 12.Yüzyılda ve 13.yüzyıl başlarında Latinlerin ve diğer tüccarların Konstantinopolis'te (İstanbul) kurdukları ticaret kolonileri.

Kaynak: H.W. HAUSSIG (1971), *A History of Byzantine Civilization*, İngilizceye çeviren J.M. Hussey, New York: Praeger, s.166'dan çizildi.

carlara tanıdığı ayrıcalıklar ile paranın değer kaybetmesi, uzun erimde ekonomik dengelerin bozulmasına neden olan en önemli etmenlerdir.

12.Yüzyılda başkentte ticareti yapılan malların başında yine dokumalar yer almaktaydı. İngiltere doğuda üretilen yünlü dokumalardan daha iyi kalitelisini üretip İtalya üzerinden Konstantinopolis'e satıyordu, Venedik bu ticarette aracılık yapıyordu. Doğudan ipek ve baharat batıya, yünlü dokumalar batıdan doğuya taşınıyordu. 12.Yüzyılın son

çeyreğinde Venedik, Pisa ve Cenova'nın Bizans İmparatorluğu'ndaki gücü çok fazlaydı, ticaret bütünüyle onların eline geçmişti. O dönemde Konstantinopolis'te toplam 60.000 İtalyan'ın yaşadığı tahmin edilmektedir [474]. 13.Yüzyıl başlarında, Dördüncü Haçlı Seferi yapılmadan önce kentin nüfusunun düşmüş olması kent ekonomisindeki çöküntüye işaret etse de, kent nüfusunun 1/5'inin, çoğunluğu İtalyanlar olmak üzere Avrupalılardan oluşması [475], halkın gösterdiği direnişe karşın, kentin yaşamında Latinlerin etkisinin ve denetiminin hala devam ettiğini göstermektedir.

1187 Yılında Kudüs'ün Müslümanlar tarafından geri alındığı haberinin Avrupa'da duyulması üzerine 1189-1192 yıllarında düzenlenen Üçüncü Haçlı Seferinde Latinler sonuç alamamışlardı. Haçlılar ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkileri tümden değiştiren ise 1202-1204 yıllarında gerçekleşen Dördüncü Haçlı Seferi oldu. Başlangıçta bu savaşın hedefi Kudüs Müslümanların eline geçtikten sonra, Akka'da sıkışıp kalan Kudüs Krallığı'na yardım etmek ve Kudüs'ü geri almak olsa da, yarı yolda hedef değişmiş ve ilk etapta başkent Konstantinopolis Haçlılar tarafından ele geçirilerek bütün zenginliği yağmalanmış ve kentte yaşayan Ortodoks Hıristiyanların neredeyse tamamı öldürülmüştür [476]. Bizans İmparatorluğu'nun tarihinde önemli bir dönüm noktası olan bu girişimin arkaplanını imparatorluk yönetimin kentin savunmasına gereken önemi vermemesi ile ortaya çıkan kötü yönetim oluşturmaktadır.

Dördüncü Haçlı Seferi, diğerlerinde olduğu gibi, Papa'nın çağrısı üzerine başlamıştı. Haçlı ordusunda bu kez Fransızlar, Flamanlar ve İtalyanlar çoğunluktaydı. Yapılan anlaşmaya göre orduyu Doğu Akdeniz'e 50 gemi ile Venedikliler taşıyacaklardı ve 33.500 kişilik bir askeri güç toplanacağı varsayılmıştı, ancak 1202 yılında Venedik'te sadece 12.000 Haçlı toplanabildi. O dönemde Bizans İmparatoru olan III. Aleksios (1195-1203) ile Haçlılar arasında bazı sorunlar vardı. Savaşın masraflarını karşılamak amacıyla Haçlılar kendisine güvenmedikleri için imparatoru tahttan indirip yerine sürgündeki yeğeni Prens Aleksios'u

---

474 Girouard 1987, s.

475 Kuban 1996, s.133.

476 Riley-Smith 2004, s.107-109.

imparator yapmaya ve savaşın masraflarını ona ödetmeye karar verdiler. Bu amaçla 1203 yılında, Kudüs'ten önce, çok zengin bir kent olduğunu bildikleri Konstantinopolis'e doğru yola çıktılar. Bizans İmparatoru III.Aleksios savaş hazırlıklarını bildiği halde başkenti savunmak için hiçbir önlem almamıştı. Haçlıları taşıyan gemiler önce Kalkhedon'a (Kadıköy) yanaştılar, oradan Scutari'ye (Üsküdar) geçtiler. Konstantinopolis, Theodosius döneminden beri güçlü surlarla korunmaktaydı ve daha önceki birçok kuşatmada bu nedenle düşmanlara karşı koyabilmişti. Sadece kentin Haliç'e bakan kuzey surları pek güçlü olmadığından Haliç'in girişi bir zincirle gemilere kapatılmıştı. Haçlılar boğazı geçerek Galata'ya çıktılar. Orada bugünkü Galata Kulesi'nin yerinde bir kule vardı, İmparator III.Aleksios'un askerlerinin savunduğu bu kuleyi Haçlılar ele geçirdiler, donanmanın en güçlü gemisi de zinciri kırarak gemilerin Haliç'e girmesini sağladı. Gemilerdeki askerler surlar ile kıyı arasındaki dar alana çıkmaya başladılar (Şekil 4.45). Bizanslıların kendi donanmaları olmadığından, Haçlıların karaya çıkışı engellenemedi. Haçlı askerleri surları aşmaya çalışırken kentin surlara yakın mahallelerinde büyük bir yangın çıktı, 20.000 Bizanslı evsiz kaldı. Savaşı kaybedeceğini anlayan III.Aleksios yanına ailesini ve hazinesini alarak başkenti terk etti. Kente giren Haçlı komutanları imparatorun yeğenini IV.Aleksios adıyla Bizans tahtına çıkardılar. Yeni imparator Haçlıların kendisine yaptıkları yardımın karşılığı olarak onlara büyük bir para ödedi, bu ödemeyi yapabilmek için kilise süslemelerini bile söktürmesi gerekti. Kent halkı 1204 yılı başında yeni bir imparator seçmek için Ayasofya'da toplandı. Halkın seçtiği imparator bir Haçlı düşmanıydı. V.Aleksios adıyla tahta çıkan yeni imparator, daha bir yılını bile doldurmamış olan IV.Aleksios'u öldürterek onun yerine geçti [477].

Kendilerine olan düşmanlığı Haçlılar tarafından da bilinen V.Aleksios'un tahta çıkışından üç ay sonra Haçlı donanmasının gemileri kentin en kuzeyine, günümüzdeki Fener Mahallesi'nin bulunduğu yere yanaştılar. Buradaki kapıdan ve gemilerden surlara ip merdivenler atarak kente girmeye başladılar. Bu durumdan çok korkan kent halkı panik halinde, kentin güneybatısındaki Altın Kapı'dan kenti terk etmekteydi.

---

477 Gür 2014, s.29-33.

İmparator V.Aleksios da hazinesini yanına alarak kentten ayrıldı. Bu haber duyulduktan sonra Haçlılar Konstantinopolis'te çok büyük bir katliam ve yağma olayı gerçekleştirdiler. Kısa bir süre içinde, Hıristiyan kent halkı, yine Hıristiyan olan Haçlılar tarafından yok edildiği gibi, konutlar başta olmak üzere bütün binalar yağmalandı. Ölenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki kayıtları bile tutulamadı. Haçlıların Konstantinopolis'i ele geçirirken yaşanan vahşet konusunda yazılanlar ve anlatılanlar Avrupalıların belleklerinde yüzyıllar boyu silinmeyen derin izler bırakmıştır. Günümüzde Avrupa'nın çeşitli müzelerinde yer alan 16.-19. yüzyılın ressamları tarafından yapılmış büyük boy yağlıboya tablolarda 1204 yılında Konstantinopolis'te gerçekleşen kıyım tekrar, tekrar konu edilmiştir [478].

Konstantinopolis Haçlılar tarafından ele geçirildiğinde kiliselerdeki ve manastırlardaki bütün kutsal eşyalar çalınmıştır. İlk üç günlük bireysel yağmadan sonra geriye kalan değerli eşyalar bölüşülmek üzere bir araya getirildiğinde kentin bütün zenginliği gözler önüne serilmiştir [479]. Yağmadan elde edilen ganimet çok fazlaydı, en büyük payı Venedikliler aldı ve gemilerle memleketlerine götürdüler. Bunların arasında Hipodrom'da durduğu düşünülen, bir yarış arabasını çeken, bronzdan yapılmış 4 at heykeli de vardı. Heykeller Venedik'te San Marco Kilisesi'nin ana giriş kapısının üzerine, anı olarak konulmuştur. Konstantinopolis'ten götürülen iki sütun da bugün kilisenin önündeki meydanın denize açıldığı yerde durmaktadır [480]. Venediklilerin Dördüncü Haçlı Seferi'nden tek kazanımı savaş ganimetleri ve taşıma hizmeti için ödenen büyük paralar değildir. 1204 Yılında Haçlıların eline geçtikten sonra, Venediklilerin de desteği ile, Konstantinopolis'te bir Haçlı yönetimi kurulmuştu. Venedikliler bu sayede siyasal güç sahibi olmuşlar, Ege'deki küçük, büyük çok sayıdaki adanın yönetimi bütünüyle onlara bırakılmıştı [481].

---

478 Gür 2014, s.34. Aynı kaynakta s.30 ve 32'de İtalyan ressam Tintoretto ile Fransız ressam Delacroix'nın Haçlıların Konstantinopolis'i ele geçirmesiyle ilgili iki ünlü tablosu da yer almaktadır.

479 Levtchenko 1999, s.228-229.

480 Girouard 1987, s.10.

481 Ostrogorsky 1999, Ek Harita V'de Venediklilere bırakılan adalar gösterilmiştir.

Konstantinopolis yağmalanırken Bizans soyluları Anadolu'ya göç ettiler ve iki bağımsız devlet kurdular. Bunlardan biri kuzeydoğu Anadolu'da Karadeniz kıyısında, Komnenos Hanedanı'nın soyundan gelenlerin kurduğu, 1461 yılına kadar varlığını sürdüren ve yönetim merkezi Trabzon kenti olan Trabzon İmparatorluğu'dur. Bizans soylularının kurduğu ikinci devlet ise başkenti Nikaia/İznik olan ve varlığını 1261 yılına kadar sürdüren İznik İmparatorluğu'dur [482] (Şekil 4.46). Kurumsal yapısı açısından İznik İmparatorluğu, Bizans'ın soylu ailelerinden Laskarisler'in kurduğu sürgündeki Bizans İmparatorluğu'dur ve yönetimin merkezi yapısı ve *thema* sistemi devam etmektedir. Küçülen devlet yönetimi içinde, asker kökenli soylular yönetime gelince, sivil memuriyetlerin bir kısmı ortadan kalkmıştır, *pronoia* uygulaması ise devam etmektedir. Savaş esiri olarak ele geçirilenler hem bağımsız vergi ödeyen köylüler olarak, hem de *pronoia* topraklarında çalışan yarı özgür köylüler olarak Marmara bölgesinde, Menderes vadisinde ve Phrygia'da iskan edilmişlerdir. Merkezi yönetim, imparatorluğun yaklaşık olarak Amasra-Ankara-Sivrihisar-Miletos çizgisine kadar gerilemiş olan doğu sınırına, askeri hizmet karşılığında toprak dağıtmak, vergi almamak gibi ayrıcalıklar tanıyarak küçük arazi sahibi köylüleri yerleştirmiştir. Örneğin, Menderes vadisine ve Phrygia'ya yerleştirilenler Moğollardan kaçan Kumanlardı, kendilerine verilen küçük topraklarda tarım ile uğraşmakta ve İznik İmparatorluğu ile Türkmen göçebeler arasında tampon işlevi görmekteydiler [483].

İznik İmparatorluğu önemli ticaret yolları üzerindeydi. Bunlardan biri Orta Asya'dan Kırım'a, oradan Sinop'a, ya da Konstantinopolis'e uzanıyor, oradan Anadolu'yu geçerek Anadolu Selçuklu Devleti'nin yeni başkenti Konya'ya ulaşıyordu. 1204-1261 Yılları arasında Smyrna (İzmir), Ephesos, Adramittion (Edremit), Magnesia (Manisa) kentlerinde İtalyan tüccarlar vardı. İznik İmparatorluğu'nun ilk imparatoru I.Theodoros Laskaris (1204-1222) döneminde Konstantinopolis ile ticaret devam ediyordu. 13.Yüzyıl ortalarında İznik İmparatorluğu ile Selçuklular arasında, ortak Moğol tehlikesi nedeniyle bir yakınlaşma

---

482 Kuban 1996, s.156; Holt 1999, s.174.

483 Baskıcı 2009, s.127-128, 142, 181 ve 185-186.

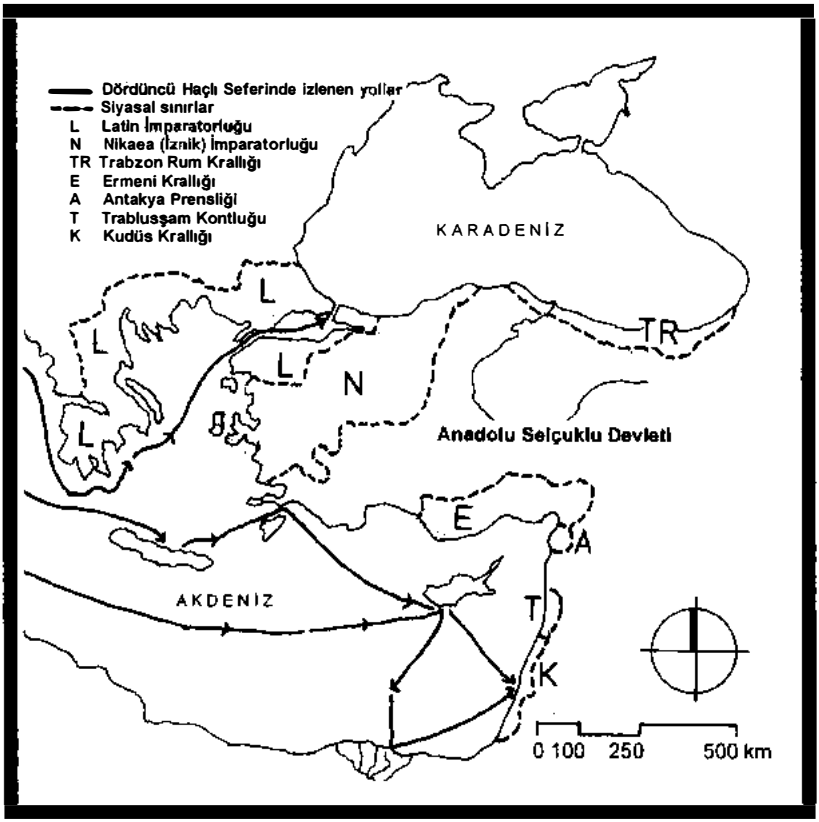

Şekil 4.46. 13.Yüzyıl başlarında Anadolu'nun siyasal durumu: Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra kurulan yeni devletler

Kaynak: S. VRIES, T. LUYKS ve W.O.HENDERSON (!965), *An Atlas of World History*, London: Nelson, Harita 23 ile G. OSTROGORSKY (1999), *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Harita V birleştirilerek çizildi.

olmuştu ve Latinlerin ticaret ilişkilerine bazı önemli kısıtlamalar getirilmişti [484].

1204 Yılında Latinlerin egemenliği altına giren Konstantinopolis'e gelince, aradan geçen 60 yıl içinde kuruluşundan beri taşıdığı evrensel kent imgesi dağılmış ve kent önemli bir nüfus kaybına uğramıştı. Haç-

484 Baskıcı 2009, s.211-212.

lılar kentteki kamu alanlarını ve onları süsleyen bütün anıtları, revakları (*stoa*) ve Hipodrom'u talan etmişler, sadece kiliseleri yıkmayarak onları Katolik kilisesine dönüştürmüşlerdi [485]. Haçlıların kente olan ilgisi ise devam etmekteydi, 1231 ve 1239 yıllarında Konstantinopolis'e yardım amacıyla iki Haçlı Seferi daha düzenlendi [486]. Bizanslılar ise başkentlerini geri almak düşüncesinden hiç vazgeçmediler. Latinlerin içinde Venediklilerin en büyük rakibi olan Cenovalılar Bizans'ın yanında yer almaya devam ettiler. 1261 Yılında Cenovalılar ile imzalanan bir anlaşma ile, daha öce Venediklilere tanınan bütün ayrıcalıklar onlar için de geçerli oldu. Buna ek olarak, içinde bir belediye sarayı, bir kamu yapısı (*loggia*), kilise, hamam ve konutlar olan Galata onlara verilecekti. Bunlara karşılık Cenovalılar Konstantinopolis'i geri almak için Bizanslılara 50 gemi vereceklerdi. Anlaşma daha yürürlüğe girmeden, bir rastlantı sonucu, Venedik donanması ve Haçlı ordusu Karadeniz'de seferdeyken, küçük bir asker gücü ile kente giren Bizans İmparatoru 1261 yılında kenti ele geçirdi. Latin İmparatoru bir Venedik gemisi ile kentten kaçtı, Haliç'teki Venedik Mahallesi yakıldı. Latin yönetimi sırasında nüfus çok azaldığı için kent neredeyse boşalmıştı, Galata ise bağımsız bir kent statüsündeydi [487]. Bizanslılar kenti geri alınca Cenovalılara kentteki mülkleri geri verildi. Buna ek olarak Karadeniz'e çıkış izni de aldılar ve orada ticaret kolonileri kurdular. Bizans'ın ticareti neredeyse durmuştu. Dokumacılıkta önemli bir madde olan şapın dünyadaki en zengin yataklarının bulunduğu Phokaia'daki (Foça) madenleri çıkarma hakkı da yine Cenovalılara bırakılmıştı. Girit ve Kıbrıs adalarında kurduğu ticaret merkezleri ile Doğu Akdeniz ticaretini elinde tutan Venedik ile Bizans'tan çeşitli ayrıcalıklar elde eden Cenova kent cumhuriyetleri Hindistan ve Çin'e kadar ticaret olanaklarını genişlettiler [488].

13.Yüzyıl sonlarında ekonomik açıdan bir gerileme dönemi yaşayan Bizans İmparatorluğu'nun bu dönemden sonra ordusu da çok küçülmüş, olasılıkla 10.000 kişinin altına düşmüştü ve bütünüyle yabancı kökenli paralı askerlerden oluşmaktaydı. Donanmada da benzer bir sü-

---

485 Kuban 1996, s.156-157.
486 Riley-Smith 2004, s.110-111.
487 Kuban 1996, s.157-158.
488 Girouard 1987, s.10-11.

reç yaşandı. *Thema* örgütlenmesinde donanmadaki askerlere de arazi dağıtılmıştı, ancak deniz askerlerinin arazileri boyut ve ekonomik değer olarak kara askerlerinden daha küçüktü. 1261 Yılında Konstantinopolis Latinlerden geri alındıktan sonra donanma güçlendirilmeye çalışılsa da zaman içinde Venedik ve Cenovalı paralı askerlerin ve yardımcı birliklerin payı arttı. 1282 Tarihinde askeri harcamaları azaltma politikasının bir parçası olarak Bizans donanması dağıtıldı. Bu karar imparatorluğun denizlerdeki gücünü çok zayıflattı [489]. 14.Yüzyıl ortalarına gelindiğinde Bizans'ın artık küçük bir Cenova kolonisi olan Galata'ya karşı bile topraklarını koruyacak gücü kalmamıştı. Bu dönemde Cenovalılar ile aralarında çıkan bir sorun karşısında Bizans donanmasına ait az sayıdaki gemi karaya oturup, işlev dışı kalınca Bizans yenik düşmüş ve İmparator Cenovalıların surların dışında yeni bir yerleşme kurmalarına izin vermek zorunda kalmıştı. Bu girişimle İstanbul'da Pera (Beyoğlu) adıyla anılan semtin temelleri atılmış oldu. Aynı dönemde kentte veba salgını ortaya çıkmış, nüfus çok azalmış, eski nüfusun 1/9'u kadar insan kalmıştı. Bu nüfusun önemli bir kısmını Anadolu'daki Selçukluların baskısından kaçıp başkente sığınan göçmenler oluşturmaktaydı [490]. 14.Yüzyıl sonlarında Konstantinopolis'te Türk kökenli tüccarlar da varlık göstermeye başladılar ve bir mahalle kurdular (Şekil 4.45), davaları görmek için bir de kadı atandı. Kent nüfusunun azalma süreci ise devam etti, 15.yüzyıl başlarında Konstantinopolis'in nüfusu 25.000-40.000 kişi kadardı ve kentte açlık sorunu yaşanmaktaydı [491].

Birinci Haçlı Seferinden başlayarak, Haçlıların Konstantinopolis'teki varlığının kente büyük zarar verdiği, kentin büyük bir nüfus ve sermaye kaybına uğradığı, varlığının bile tehlikeye düştüğü, Papalığın iki Hıristiyan Kilisesi'ni birleştirme hayalinin ise bütünüyle ortadan kalktığı görülmektedir. Sonuçta Haçlı Seferlerinden en büyük yararı sağlayanlar İtalyan tüccar kentleri Venedik ve Cenova olmuştur.

Haçlıların Orta Doğu'da kurdukları bağımsız devletlerin yapısı ise Avrupa'daki feodal düzenden oldukça farklıydı. Kırsal nüfusun tamamı ile kent nüfusunun kalabalık bir bölümü Latinlerden değil, o toprakla-

---

489 Baskıcı 2009, s.143 ve 146-148.
490 Kuban 1996, s.159-160.
491 Kuban 1996, s.159 ve 161.

rın yerli halkından oluşuyordu ve tamamı Ortodokstu. Katolik Latinlerin oluşturduğu üstyapı ile Ortodoks yerli toplum arasında kapanması olanaksız bir ayrışma vardı. Avrupa'dan farklı olarak, Orta Doğu'da büyük toprak sahibi toprağının başında oturmuyor, kentte yaşıyordu. Köylü ürettiğinin 1/3'ünü beye veriyordu. Önceden Ortodoks kiliselerine ait olan topraklar da, yeni kurulan Latin devletlerinin yöneticileri tarafından Katolik Kilisesi'nin hizmetine verilmişti. Alt kademelerde, özellikle de kırsal kesimde, din adamlarına ve kiliselerine fazla dokunulmadı, böylece çok sayıda Bizans manastırı varlığını sürdürdü. Süryani ve Ermeni kiliselerine gelince, Urfa ve Antakya'da kalabalık cemaatleri vardı, Katolikler onlara Ortodokslardan daha iyi davrandılar. Genel olarak Haçlıların gözünde Müslümanlar gibi Ortodokslar da ikinci sınıf bir topluluk olarak algılanmıştır. Doğu Kilisesi'ne yardım amacıyla ortaya çıkan Haçlı Seferleri hareketinin belki de en çelişkili yanı budur [492].

Haçlı Seferleri sırasında Orta Doğu'da kurulan bağımsız Haçlı devletlerinin yaşam süreleri bölgedeki politik sınırların ve güç dengelerinin sık sık değişmesi nedeniyle görece kısa olmuş, hepsi 13.yüzyılda dağılmıştır. Örneğin, Birinci Haçlı Seferi sırasında Haçlıların eline geçen Antakya kentinde kurulan Antakya Prensliği bu devletlerin en zengiyidi. Antakya kentinde Haçlılar döneminde güzel kumaşlar dokunmakta ve batıya satılmaktaydı. Kumaşların dışında batıya satılan mallar arasında şaraplar, narenciye, incir, badem, susam ve Haçlıların ilk kez bu topraklarda görüp tanıdığı, özsuyundan şeker yapmayı öğrendikleri şekerkamışı gibi tarım ürünleri de vardı [493]. 1268 Yılında Memluk Sultanı Mısır'dan yola çıkarak Antakya surlarının önüne kadar geldi ve kenti kuşattı. Memluk askerleri dağ tarafından kente girdiler, 17.000 kişi öldürüldü, 100.000 kişi de esir alındı. Kent tümüyle yağma edildi, surlar, kiliseler, saraylar ve bütün güzel yapılar yıkıldı. Antakya'nın Müslümanlar tarafından geri alınması bütün Hıristiyan dünyasında önemli etkiler yarattı. Kuzey Suriye'de Hıristiyanlığın çöküşü hızlandı, ticaret başka bölgelere kaydı, ekonomi geriledi, Ortodoks Kilisesi Şam'a taşındı. Ticarette Şam ve Halep eski önemlerini korurken, Beyrut Venedikli

---

492 Holt 1999, s.36-38.

493 Demir 1996, 76-77.

tüccarların en sık uğradığı liman oldu. Memluklar döneminde Antakya (1268-1516) sadece göçebe Türkmenlerin oturduğu bir yerleşmeydi, kent bir daha eski parlak günlerine dönemedi. Antakya ile güneyde Gazze arasındaki bölgede yaşayan 40.000 haneden fazla Türkmen Antakya Prensliği'nin sona erdirilmesinde Memluklara yardım etmişti. 15.Yüzyılın ilk yarısında Antakya'yı ziyaret eden bir Avrupalı gezgin kenti 300 haneden fazla nüfusu olmayan, Türkmen ve Arapların oturduğu, hayvancılıkla geçinen bir yerleşme olarak tanımlamaktadır [494]. Görülüyor ki Haçlılardan sonra Antakya kent niteliğini kaybederek yarı kırsal bir yerleşmeye dönüşmüştür.

13.Yüzyılda Anadolu'daki kentler içinde mekansal bütünlüğünü korumaya devam eden, yaşamında sürekliliği sağlayabilen az sayıdaki kentten biri, Anadolu'nun kuzeybatı ucundaki İznik/Nikaia kentidir. Yazılı kaynaklardan kentin İÖ 4.yüzyılda, Helenistik dönemde, Askania/İznik Gölü'nün doğu kıyısında bir askeri garnizon olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. İS 1.yüzyıl başlarında coğrafyacı Strabon kenti anlatırken, kıyısında kurulduğu Askania Gölü'nün, geniş ve verimli, düz bir ovanın merkezinde yer aldığını, ancak ovanın yazın sağlık açısından uygun olmadığını yazmaktadır [495]. Yakın çevresinde bulunan arkeolojik kalıntılar kentin kurulduğu tarihin daha da eski dönemlere gidebileceğini göstermektedir [496]. Strabon'a göre ise kent önce Asia Kralı Antigonos tarafından Antigonia adıyla kurulmuş, sonradan kral İÖ 301 yılında yaptığı savaşta ölünce, Helenistik dönemin komutanlarından Lysimakhos tarafından Nikaia adıyla ikinci kez kurulmuştu. Aynı kaynağa göre kent dörtgen şeklindedir, çevresi 165 *stadia*dır (yaklaşık 3 kilometre), caddeler birbirini dik açıyla kesmektedir, kentin ortaca bir yerinde *gymnasium* vardır ve buradan bakılınca kentin dört kapısı da görülebilmektedir [497]. Strabon'un anlattığı Helenistik ve Erken Roma dönemi Nikaiası düzgün bir ızgara plana göre kurulmuş ve yaklaşık 50-60 hektarlık bir yerleşim alanı olan, etrafı surlarla çevrili, küçük bir kent olmalıdır.

---

494 Demir 1996, s.79-80.

495 Strabon XII.Kitap, 4.Bölüm. (Strabon 1993, s.45)

496 Eyice 1991a, s.3.

497 Strabon 1993, s.45.

Kentte Roma döneminde inşa edilen en önemli yapılardan biri olan İznik Tiyatrosu'nun büyüklüğü de bunu göstermektedir. Tiyatrodan günümüze kalan arkeolojik buluntulara göre tiyatro kent surlarının içinde, yerleşim alanının güneybatısında düz bir alanda yer almaktadır. Yaklaşık 4000 kişilik oturma yeri olan yapı, bir yamaca oturtulmamış, Roma'nın gelişmiş mühendislik teknikleri kullanılarak, 38 kemerli bir destek duvarının üzerine inşa edilmiştir. Tiyatronun yapımına İS 111 yılından önce başlanmış olduğu bölge valisinin İmparatör Traianus'a (97-117) yazdığı bir mektuptan anlaşılmaktadır. Bu belgeden kentteki yerel varlıklı seçkinlerin kamu yapıları olan *gymnasium*un onarılmasına ve tiyatronun tamamlanmasına çok büyük parasal katkılarda bulundukları, harcamaların büyük bir kısmının da İmparatorun kendi bütçesinden karşılandığı anlaşılmaktadır [498]. Deprem bölgesinde bulunan Nikaia kentinde yapıların onarım ve yeniden yapım süreçleri, her dönemde, gündelik yaşamın önemli bir parçası olduğu gibi, yerel yönetimle merkezi yönetimin sürekli iletişim halinde olduğu bir konu olsa gerektir.

İS 123 yılındaki büyük depremde yıkılan Nikaia'yı yeniden inşa eden Roma İmparatoru Hadrianus'tur (117-138), ancak bu dönemdeki surlardan geriye hiçbir iz kalmamıştır. 3.Yüzyılın ortalarındaki kriz döneminde Rusya'nın güneyine yerleşmiş olan Gotlar 258 yılında Karadeniz'i aşıp Anadolu'nun kuzeybatısındaki çok zengin ve korumasız kentlere saldırdıklarında, yakılıp yıkılan kentlerden biri de Nikaia idi. Bu olaydan sonra kentin çevresine, dönemin en gelişmiş teknolojisi kullanılarak, günümüze kadar ayakta kalabilen, 4790 metre uzunluğundaki güçlü surlar inşa edilmiştir (Şekil 4.47). Yeni surların inşaatına İmparator Gallienus (253-268) döneminde başlanmış, Claudius (268-270) döneminde tamamlanmıştır. Duvarlar yaklaşık 4 metre kalınlığında ve 11 metre yüksekliğindedir (Şekil 4.48), taş duvar örgülerinin içinde tuğladan örülmüş yatay kuşaklar vardır, dış yüz doğal taşla kaplanmış, molozla karılmış harçla örülmüştür. Surların dış yüzünde, her 70-80 metrede bir dışarıya doğru çıkıntı yapan, 8-9 metre çapında yarım daire ve kare formunda toplam 144 kule vardır. Kapılarda ise çifte savunma

---

498 Yılmaz 2009, s.164-165.

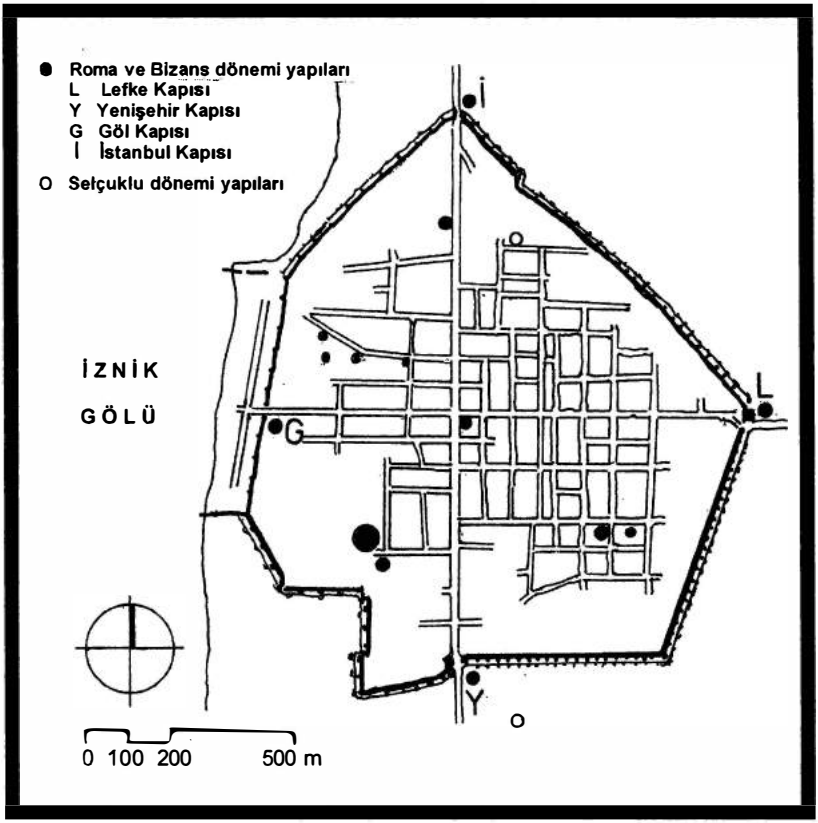

Şekil 4.47. 13.Yüzyıl başlarına kadar Nikaia/İznik kentinde inşa edilen önemli yapılar ve surlar.

Kaynak: Ş. KARGINER, K. KERESTECİ, E. ALTINÖLÇEK ve E. SAVAŞ (1963), *İznik / Nicaea*, İstanbul: Özyurt Basımevi, s.31' deki K. Keresteci tarafından çizilen haritadan çizildi.

sistemi kurulmuştur [499]. Yeni surların uzunluğundan hareketle, kentin yeni yerleşim alanının yaklaşık 120 hektara ulaştığı hesaplanmaktadır ki, bir Ortaçağ kenti olan Nikaia artık küçük bir kent değildi, güçlü surlarıyla o dönemde olasılıkla Anadolu'nun en büyük kentlerinden biriydi. Kentin dört ana kapısından kuzeydeki İstanbul Kapısı ile doğudaki

---

499 Eyice 1991a, s.16; Foss 2004, s.250-251.

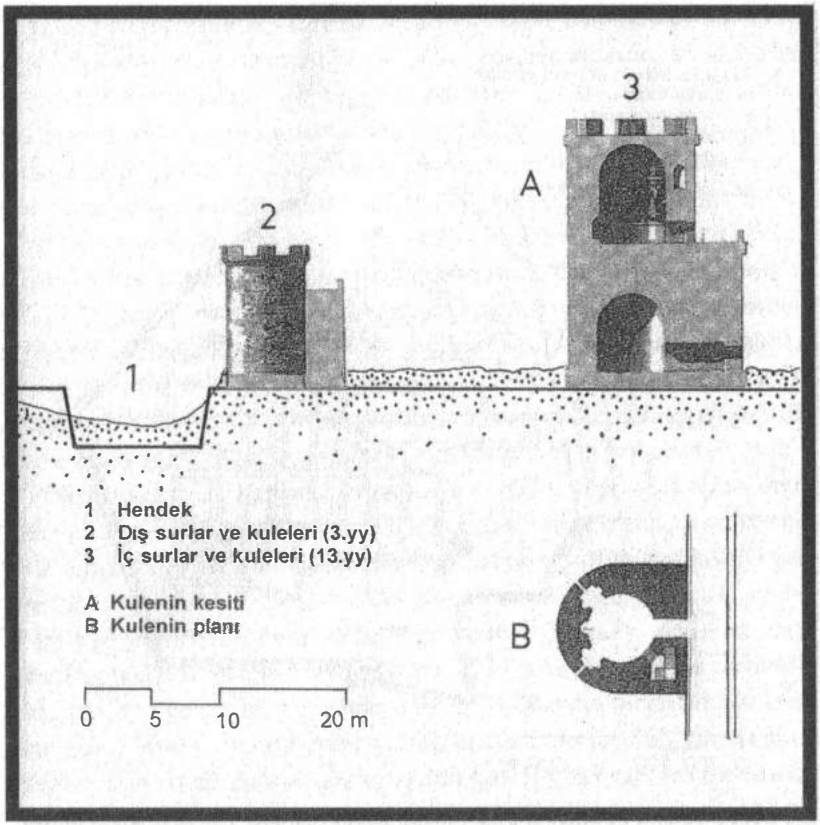

Şekil 4.48. Nikaia/İznik kentinin Bizans dönemi surları ve bir kulenin planı
Kaynak: C.TEXIER (2002), *Küçük Asya*, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Cilt 1, s.169'daki Levha 10'dan çizildi.

Lefke Kapısı'nın Hadrianus dönemindeki onarım sırasında, güneydeki Yenişehir Kapısı ile batıdaki Göl Kapısı'nın Claudius döneminde inşa edildikleri, üzerlerindeki kitabelerden anlaşılmaktadır. Bu kapılardan kuzeydeki İstanbul Kapısı savunma için inşa edilmiş bir kale kapısından çok, Roma döneminin gösterişli bir Zafer Takı görünümündedir [500] (Şekil 4.49). Kapıların yapılış tarihleri dikkate alındığında kentin Roma

500 Eyice 1991a, s.15-16.

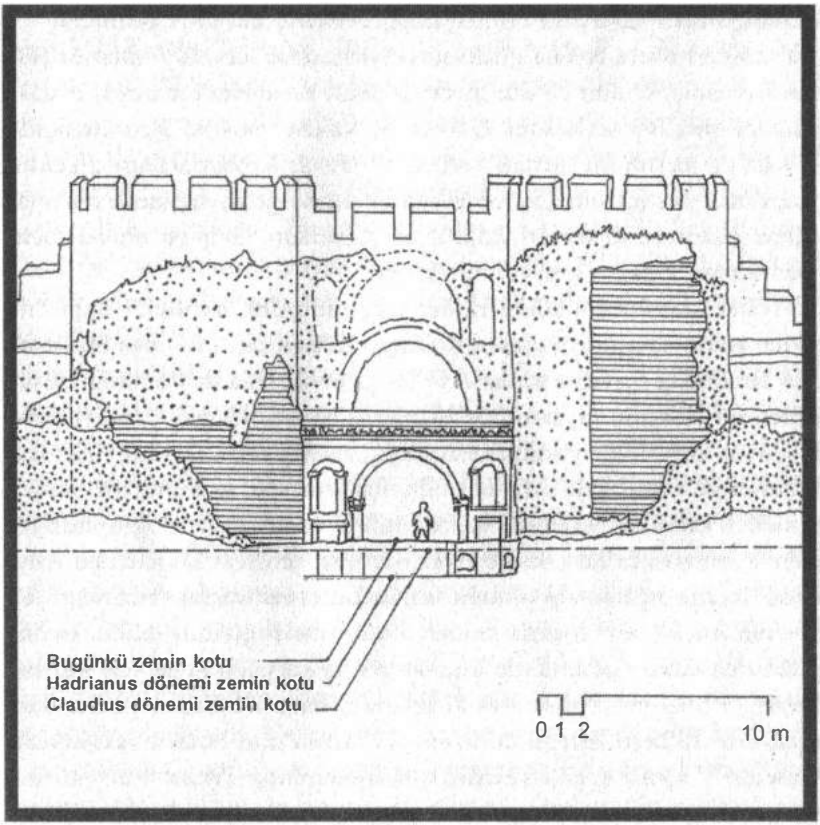

Şekil 4.49. İznik'te İstanbul Kapısı'nı ve surları yeniden kurma denemesi.
Kaynak: S. EYİCE (1991), *İznik/Nicaea Tarihçesi ve Eski Eserleri*, İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları 1, s.15'den çizildi

döneminde, 3.yüzyıl ortalarına kadar, güneye ve batıya, gölün kıyısına doğru yayıldığı anlaşılmaktadır.

Nikaia'nın Doğu Roma dünyasında adını duyurması 325 yılında İmparator I.Constantinus'un başkanlığında 318 Hıristiyan din adamının kentte toplandığı ilk Ekümenik Konsil ile oldu. I.Nikaia Konsili adı verilen bu toplantıda piskoposlar arasındaki bazı görüş farkları gi-

derildi, alınan kararlarla Hıristiyanlığın önemli kuralları belirlendi [501]. Bu tarihten sonra Nikaia güçlü surlarıyla sadece bir askeri merkez olarak kalmadı, bir ilim ve din merkezi oldu. Artan ününe koşut olarak, İmparatorlar Valentinianus (364-375)-Valens (364-378) döneminde Nikaia'ya *metropolis* unvanı verildi [502]. Yazılı kaynaklara göre kentte İmparator Justinianus (527-565) döneminde geniş kapsamlı bir imar süreci yaşanmış, su kemeri, köprü, saray, hamam, rahip ve rahibeler için manastırlar, kiliseler inşa edilmiştir [503].

Nikaia'nın önemli kiliselerinden biri güneydeki Yenişehir Kapısı'na giden yolun üzerinde bulunan Koimesis Kilisesi'dir. Piskopos Hyakinthos tarafından 5.yüzyıl sonlarında, ya da 6.yüzyılda inşa edildiği düşünülen bu kilisenin Hyakinthos Manastırı'na ait olduğu, 1060 yılındaki büyük depremden sonra onarıldığı, önemli mozaik süslemelerinin bulunduğu yazılı kaynaklardan bilinmekteyse de, günümüzde sadece temelleri kalmıştır. Koimesis Kilisesi'nin 20 metre kadar doğusunda yer alan Baptisterium'un (Böcek Ayazması) ise kentteki kiliselerden daha eski, İlkçağa ait bir yapı olduğu, sonradan Hıristiyanlar tarafından tek hacimli küçük bir ayazma haline dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Nikaia'da farklı dönemlerde inşa edilen iki kilisenin daha yeri saptanmıştır. Bunlardan biri kentin kuzeyinde, İstanbul Kapısı yakınındaki Ayatrifon Kilisesi, ikincisi de Roma Tiyatrosu'nun hemen yakınındaki kilisedir [504] (Şekil 4.47). Hıristiyanlık döneminde Tiyatro'nun oturma sıraları üzerinde bir de şapel inşa edilmiştir. Bunlara ek olarak 2014 yılında İznik'in göle bakan batı surlarının dışında, gölün suları altında kalmış olan, bazilika tipi bir kilisenin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır [505]. Yazılı kaynaklarda kentin surları içinde ve kırsal alanda yer alan üç manastırın adı geçmekteyse de, bunların yerleri konusunda bir araştırma yapılmamıştır. Bütün bu yapıların varlığı kentin Geç Roma / Erken Bizans döneminde önemli bir dinsel merkez olduğunu göstermektedir.

Nikaia 7. ve 8.yüzyıllarda Arap akınlarına karşı başkent Konstantinopolis'i korumak amacıyla geliştirilmiş bir koruma sisteminin parça-

---

501 Koch 2007, s.284; Yılmaz 2009, s.164.
502 Kargıner, Keresteci, Altınölçek ve Savaş 1963, s.20 ve 27.
503 Kargıner, Keresteci, Altınölçek ve Savaş 1963, s.27; Koch 2007, s.285.
504 Eyice 1991a, s.21-23.
505 Şahin 2015, s.59.

sıydı, aynı zamanda da başkentte tüketilen sebze ve meyve bu bölgede yetiştirildiğinden, iki kent sıkı bir ilişki içindeydi [506]. Güçlü surlarıyla 7.yüzyıldaki Müslüman Arapların akınları sırasında önemli bir askeri garnizon işlevi gören Nikaia, bu dönemde başkente yakınlığı nedeniyle, tahtı ele geçirmeye çalışan asilerin de sığınağı olmuştu. 727 Yılında biri 15.000 kişilik, ikincisi 85.000 kişilik iki Arap ordusu kenti kuşattıysa da surları aşamadılar. Bu kuşatmalardan sonra surlar ilk kez III.Leon (717-741) döneminde büyük bir onarım gördü [507]. 8.Yüzyıldaki Arap akınları sırasında Tiyatro'daki taşlar sökülerek kent surlarının onarımında kullanıldı [508].

8.Yüzyıl başlarında Arap savaşçılarının ikinci Konstantinopolis kuşatması sırasında işlev gören koruma sistemi iç içe iki çember çizen kalelerden oluşuyordu. Dış çemberin en güçlü iki kenti Dorylaeion ile Kotiaion (Kütahya) idi, iç çember ise Nikomedeia (İzmit), Nikaia (İznik) ve Prusa'dan (Bursa) oluşmaktaydı (Şekil 4.42). Kurulan sistemin yönetim odağı Nikaia idi. Anadolu üzerinden başkente yapılacak bir seferin başarılı olmasının ön koşulu Nikaia'yı ele geçirmekti [509]. Askeri öneminin yanı sıra, aynı dönemde kentin Ortodoks Hıristiyanlar için hala önemli bir dinsel merkez olduğu 758 yılında VII.Ekümenik Konsil'in kentte toplanmasından anlaşılmaktadır. Bu toplantıya çok sayıda resmi görevli dışında 350 piskopos, manastır papazı ve keşiş katılmıştı. Ortodoksluk öğretisi için önemli ve bugün de hala geçerli olan tasvir kullanımı bu toplantıda son şeklini almıştı. Toplantının yapıldığı yer, kentin merkezinde 5.yüzyılda, ***cardo maximus*** ve ***decumanus maximus***un kesiştiği noktada, başkentteki üç nefli (galerili) kiliselerin benzeri olarak inşa edilmiş olan Ayasofya Kilisesi'dir. Kilise olasılıkla 11.yüzyıldaki depremde yıkıldığından, galerisiz olarak yeniden inşa edilmiştir [510].

---

506 Angold 2004, s.27. İznik'te eski bir geleneğin devamı olan bağ bozumu şenlikleri 1950'li ve 1960'lı yıllarda hala devam etmekteydi. Üzüm bağları surların hemen dışından başlıyor ve geniş bir alana yayılıyordu. Yörenin ünlü Müşküle üzümü o yıllarda da dış satımı yapılan ürünlerin başında gelmekteydi (Kargıner, Keresteci, Altınölçek ve Savaş 1963, s.18-19).

507 Foss 2004, s.252.

508 Yılmaz 2009, s.165.

509 Angold 2004, s.27.

510 Angold 2004, s.27; Koch 2007, s.284; Şahin 2015, s.59.

Arap kaynaklarına göre Nikaia 9.yüzyılda zengin ve kalabalık bir kentti [511]. Kentin surlarındaki ikinci büyük onarım, 838 yılındaki Arap saldırısından sonra, III.Mikhail (842-867) döneminde yapıldı. O dönemin en ileri savaş teknolojisine göre bütün surlar yeniden elden geçirildi, yeni kuleler eklenerek güçlendirildi ve yükseltildi. Kayıtlara göre 10.yüzyılda kent bir süre isyancıların eline geçmiş, 11.yüzyılda da birkaç kez el değiştirmiştir. 1065 Yılındaki büyük depremde kentin yapıları gibi surların bir bölümü de yıkılmıştı. İmparator Nikephoros III. Botaneiates (1078-1081) surları kısa sürede onartarak Nikaia'yı kendisine askeri üs yapmıştı[512].

11. ve 12.yüzyıllarda doğu ve batı sınırlarında önemli toprak kayıpları olan Bizans İmparatorluğu'nun Marmara Denizi'nin kıyısındaki verimli toprakları varlık nedeniydi. Trakya tarafındaki verimli bölgeyi koruyan kent Adrianopolis (Edirne), Anadolu tarafında ise Nikaia (İznik) idi. Bu yüzyıllarda stratejik önemleri olan bu iki kent benzer roller yüklenmişlerdir. Bu dönemde Nikaia eski bir yönetim birimi olan Opsikion Theması'nın yönetim merkeziydi. Bölgenin bütün mal varlığı, başkente yerleşmiş, mallarını dışardan yöneten büyük toprak sahiplerinin elindeydi, böylece İmparator yerel ölçekte aile ve hanedanların gelişimini engellemeye çalışıyordu [513]. 11.Yüzyılda kent Konstantinopolis'in savunmasını örgütleyen bir merkez konumundaydı [514], bu nedenle de tahtı ele geçirmek isteyen isyancıların hedefi oldu, kenti sık sık ele geçirerek üs olarak kullandılar. Bu isyancılar arasında bazıları, kendi orduları olmadığından, paralı askerlerden kurdukları özel ordularında, bölgeye göçle gelen ya da eskiden Selçuklu ordusunda savaşan Türkmenlere iş vermişlerdir. İmparatorun da aynı yöntemi kullandığı olmuş, bu dönemde Türklerden oluşan bir askeri güç Nikaia'ya yerleştirilmiştir. Bu bağlamda Türklerin önderi Kutalmışoğlu Süleyman Bey (Süleyman Şah) ile Bizans yöneticileri arasında ikili anlaşmalar yapılmıştı. 1081 Yılında Süleyman Bey Nikaia'yı ele geçirerek, İznik adıyla kendisine yönetim merkezi yaptı. Böylece Anadolu'daki ilk Türk Sultanlığı

---

511 Charanis 1975, s.8.
512 Foss 2004, s.253-255.
513 Angold 2004, s.28-29..
514 Foss 2004, s.257.

Süleyman Şah tarafından kurulmuş oldu. Kentin stratejik konumu nedeniyle Süleyman Şah hem Konstantinopolis'e giden yolları denetimi altında tutuyor hem de iç bölgedeki Türk güçleriyle kolayca iletişim sağlıyordu. Kurduğu beyliği beş yıl yöneten Süleyman Şah yönetim konusundaki anlaşmazlık nedeniyle Selçuklu Sultanı Melik Şah'la yaptığı savaşta yenildi ve öldü, yerine 1092 yılında oğlu Kılıç Arslan Selçuklu Sultanı tarafından İznik'teki yönetimin başına getirildi [515]. İznik'in surlarındaki kulelerden biri Türk Sultanlığı dönemine ait mezar taşlarıyla örülmüştür, taşların üzerinde mezarın kime ait olduğunu gösteren yazılar vardır. Olasılıkla kentin güney surlarının dışındaki mezarlıktan alınan bu taşlar İznik Sultanlığı'nın tek yazılı belgeleridir ve olasılıkla Türklerin doğudan getirdikleri bir geleneğin devamıdır [516]. Kılıç Arslan'ın, yönetime geldiğinde İznik halkı tarafından coşkuyla karşılandığı dönemin yazılı kaynaklarında belirtilmiştir. Bunun nedeni hem Bizans ordusunun, hem de Selçuklu ordusunun insan gücünü 11.yüzyıldan sonra Batı Anadolu'daki yaylalara yerleşmeye başlayan Türk boylarından derlenen milis güçlerinin oluşturmasıdır. Bu askerler ya ailelerini de birlikte getirerek Nikaia'ya ve diğer bazı kentlere yerleştiler ya da yerleştikleri kentlerde yaşamakta olan yerlilerle evlendiler. Bu durum Türkmenlerin ve önderlerinin yerleşmek amacıyla Anadolu'ya geldiklerini göstermektedir [517].

---

515 Yüzyıllardan beri Anadolu halkından saygı ve sevgi gören Süleyman Şah'ın türbesi bugünkü Türkiye-Suriye sınırına yakın bir noktada, 1921 yılında Fransa ile yapılan anlaşma gereği, Fırat Nehri kıyısındaki Caber Kalesi'nde halkın ziyaretine açık tutulmaktaydı. Suriye'nin Fırat Nehri üzerinde inşa ettiği Tabka Barajı'nın 1973 yılında tamamlanmasından sonra türbe sular altında kalacağından daha kuzeyde, Urfa'ya 92 kilometre uzaktaki, yine Suriye toprakları üzerinde bulunan Karakozak Köyü'ne taşındı. 2003 Yılında çevre düzenlemesi yapılan Süleyman Şah Türbesi yeniden ziyarete açıldı. Türkiye-Suriye sınırında son yıllarda yaşanan siyasal sorunlar ve güvenlik koşullarının sağlanamaması nedeniyle, bu satırların yazıldığı 22 Şubat 2015 günü Türk askerlerinin gerçekleştirdiği bir operasyonla, bu kez Süleyman Şah'ın türbesi daha kuzeyde, Türkiye sınırına daha yakın bir noktada bulunan Eşme Köyü'ne taşındı. Haberi veren gazetenin yazdığı gibi "Süleyman Şah'nın bit(mek bil)meyen yolculuğu" devam etmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 23 Şubat 2015, s.11).

516 Foss 2004, s.255-256.

517 Angold 2004, s.30-31.

Daha önce de değinildiği gibi, 1097 yılında Birinci Haçlı Seferi sırasında Haçlıların ele geçirdikleri ilk kent Nikaia olmuş ve yapılan anlaşma gereği Bizanslılara geri verilmişti. Kentin surları ve diğer yapıları bu kuşatmada fazla zarara uğramamıştı. Bundan sonra, 12.yüzyılda Ege, Akdeniz, Karadeniz kıyı bölgelerinde Bizans egemenliği yeniden kuruldu. Batı Anadolu sınırlarına akınlar yapan kalabalık Türkmen göçerleri durdurmak için bir dizi kale inşa edildi, yıkılmış olanlar onarıldı. Bizans imparatorları tarafından 1143-1180 yılları arasında bu kez Denizli'den başlayıp Uluborlu-Seyitgazi-Eskişehir aksını izleyerek aşağı Sakarya'ya (Sangarius) kadar uzanan güçlü bir savunma hattı oluşturulmuştu [518]. Bizans ordusu Orta Anadolu'ya sefer düzenlediğinde İmparator Nikaia'da konaklıyordu. 12.Yüzyılda merkezi yönetimi devirmeyi amaçlayan ayaklanmalarda kent direnişçilerin ana merkeziydi, isyancılar ortak bir cephe oluşturmuşlardı. Kentin önde gelen aileleri de kendi çıkarlarını gözeten bir birlik kurmuştu. Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Latinler başkent Konstantinopolis'i kuşatınca tahtın varisi olan Theodoros I.Laskaris Anadolu'ya geçti ve bazı kentlerde kendisine destek buldu, 1204 yılında da Nikaia'da imparatorluğunu ilan etti [519]. Böylece başkenti Nikaia olan Nikaia (İznik) İmparatorluğu ya da sürgündeki Bizans İmparatorluğu kurulmuş oldu. İmparator kentte bir de İmparatorluk Sarayı inşa ettirdi [520].

Theodoros I.Laskaris'in (1204-1222) sürgünde kurduğu Bizans İmparatorluğu'nun dini merkezi de Nikaia'daydı. Sonradan gelen imparatorlar döneminde başkentlik işlevi başka yere taşınsa da Nikaia Patrikliğin merkezi olarak kaldı, kentteki Patrik tüm Ortodoks toplumuna karşı sorumluydu. Sürgündeki günlük yaşam patrikliğin yönlendirmesiyle biçimleniyordu. Kent aynı zamanda da bir eğitim merkeziydi. Kentin okullarında sarayın gençleri ve patrikliğe bağlı din adamları eğitim görmekteydi. İmparator II.Laskaris (1254-1258) de bir süre Nikaia'daki bir okulda eğitim görmüş, sonradan kente büyük bağışlar yapmıştı. Yazılı kaynaklara göre, bilimsel metinlerin el yazmalarının kopya edilmesi işlemi Nikaia'da yapılmaktaydı. Bu yazmaları kopya edenler

518 İnalcık 2004, s.59.
519 Angold 2004, s.32-33.
520 Angold 2004, s.36.

hem dinsel, hem de klasik metinlerin çoğunu koruma altına almışlardı. Bu süreç sürgün döneminin sonuna kadar devam etti, Konstantinopolis 1261 yılında geri alınınca patriklik oraya taşındı ve Nikaia yeniden kırsal bir alanın merkezi olan sınır kenti konumuna indirgendi [521].

En parlak günlerini 13.yüzyılın ilk yarısında, Laskaris Hanedanı döneminde yaşayan Nikaia, yönetim, din ve eğitim merkezi olmasının yanı sıra, Latinlere karşıt görüşteki Bizanslılara ve Konya'yı kendilerine başkent yapan Selçuklulara karşı düzenlenen saldırıların askeri karargahı olduğundan, kent imgesinin ana öğesi, özgün bir yapı tekniği kullanılarak inşa edilen, birbirine koşut çift sıra oluşturan kent surlarıdır. Dış yüzdeki surlar 1204'den sonra, iç yüzdeki surlar yükseltilirken eklenmiştir. İmparator İoannes Vatatzes (1222-1254) ve sürgün döneminin sonlarına doğru İmparator Theodoros II.Laskaris (1254-1258) surlarda kapsamlı bir yeniden yapım sürecine giriştiler, böylece 13.yüzyıl ortalarından sonra kentin savunma sistemi iki katına çıkarıldı. Yeni inşa edilen çift sıra surlar ve hendek ile Nikaia, Konstantinopolis ile yarışan, yeni bir kimlik ve başkent imgesi kazanmış oldu (Şekil 4.48 ve Şekil 4.49). Aynı dönemde kentin en önemli kiliselerinden biri olan göl kıyısındaki Aziz Tryphon Kilisesi su altında kalma tehlikesi nedeniyle yeniden inşa edildi, yanına bir de okul eklendi. Kentin sokak dokusu ise, özellikle doğu yakasında, antik dönemden kalan ızgara plan özelliklerini korumaktaydı [522].

1261 Yılında Bizans yönetiminin Konstantinopolis'e geri dönmesinden sonra Nikaia'nın eski işlevlerinden çoğunu kaybettiğini, nüfusunun azaldığını, ekonomik açıdan önemli kayıplara uğradığını düşünmek yanlış olmaz. Buna ek olarak, 13.yüzyılda bütün Haçlı devletlerinin yıkılmasından sonra ticaret başka bölgelere kaydı ve yeni bir yol sistemi ortaya çıktı (Şekil 4.50). 13.Yüzyılın bütün önemli kentleri bu yeni yol ağı üzerinde bulunan kentlerdir. Bu yeni yol ağının odak noktası ise Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun yeni başkenti Konya'dır. Nikaia Konya'yı Konstantinopolis'e bağlayan bu ana yollardan birinin üzerinde olması nedeniyle hala önemli bir yol kavşağı olsa da,

---

521 Angold 2004, s.37-42.

522 Foss 2004, s.259; Angold 2004, s.34-35.

Şekil 4.50. 13.Yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun siyasal yapısı ve başlıca ticaret yolları.

Kaynak: M. AKDAĞ (1974), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt I: 1243-1453*, İstanbul: Cem Yayınevi, Harita I ve Harita II birleştirilerek çizildi.

bir üretim ve ticaret merkezi niteliği kazanması Osmanlıların kenti ele geçirdiği 1331 yılından sonra oldu.

Bizans İmparatorluğu'nun, 12.yüzyıldan sonra, doğudan gelen Türk akınları ve Avrupa'da Normanların ve İtalyanların askeri ve ekonomik baskıları nedeniyle bir siyasal ve ekonomik gerileme sürecine girdiğine [523], 13.yüzyıl başlarında Bizans toprakları Haçlıların dene-

523 Baskıcı 2009, s.199-200.

timine girdiğinde de Anadolu'da, Avrupa'dakinden farklı, özgün bir mülkiyet yapısının ortaya çıktığına daha önce değinilmişti. Mülkiyet düzeni değişip denetim yetersiz kalınca vergi gelirleri de düştü, kiliseye ve özel şahıslara ait bazı mülklerden zaten vergi alınmıyordu. Bütün bu etmenler bir araya gelince 700 yıldır değeri sabitlenen Bizans parası değer kaybetmiş, Anadolu'daki tüccar batılı tüccarlarla yarışamamış, Bizans ekonomisi gerilemiş, bu süreç Bizans İmparatorluğu 1453'de sona erinceye kadar sürmüştür [524]. Bizans İmparatorluğu'nun toprak ve nüfus kaybederek küçüldüğü bu yüzyıllarda Anadolu'da, bütün sosyoekonomik ve mekansal ilişkileri kökten değiştiren, kentlerin gündelik yaşamında, sosyal ve morfolojik yapısında büyük bir dönüşüme neden olan Türkleşme-İslamlaşma kültürel dönüşüm süreci yaşanmaktaydı.

D. Anadolu'nun ve Anadolu Kentlerinin Türkleşme-İslamlaşma Süreci (11.yy-14.yy)

7.Yüzyıl ve sonrasında Akdeniz havzasının doğusunda ve güneyinde yaşanan mekansal, kültürel ve siyasal dönüşüm süreçlerinin temelini hiç kuşkusuz İslamiyetin doğuşu ve hızlı yükselişi oluşturmaktadır. Anadolu özelinde 7. ve 8.yüzyıllarda Müslüman Arapların yaptıkları akınlar sırasında yüzyıllardan beri varlığını sürdüren antik dönem kentler sistemi dağılmış, onun yerine kalelerden ve kale-kentlerden oluşan yeni bir düzen kurulmuş, toprak-insan ilişkileri de 7.yüzyılda kurulan *thema* sistemi ve onu izleyen *pronoia* uygulaması ile tümden değişmişti. 200 Yıldan fazla süren savaş ortamında Anadolu'daki gündelik yaşamın ekonomik ve demografik açıdan olumsuz yönde etkilendiğini gösteren en somut değişim toplam nüfusta ortaya çıkan azalmadır. Bizans İmparatorluğu'nun kurulduğu 4.yüzyıl ortalarında 11,6 milyon kişi olan Anadolu'nun toplam nüfusu 7.yüzyıl başlarında 7 milyona düşmüş, 14.yüzyıl ortalarına kadar da 7-8 milyon kişi arasında dengelenmişti [525]. Bazı başka kaynaklarda ise bu denge noktasının daha da aşağıda, 5-7 milyon kişi arasında değiştiğine işaret edilmektedir [526].

Ortodoks Hıristiyanlığı resmi dini olarak kabul eden Bizans İmpa-

---

524 Katz 1938, s.37-38.

525 Baumont, Blake ve Wagstaff 1976, s.175.

526 McEvedy ve Jones 1978, s.133.

ratorluğu'nun egemenliğindeki Anadolu'da ortaya çıkan bu olumsuz tabloya karşın, Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde İslamiyetin yükselişi kültürel ve ekonomik gelişmeye büyük bir ivme kazandırmıştı. İslamiyetin ortaya çıktığı 7.yüzyılda Müslüman Araplar önce Bizans'ın önemli kentleri olan İskenderiye, Şam ve Kudüs'ü ele geçirerek onları İslam kentine dönüştürdüler. Örneğin Şam, Emevi Halifeliği'nin (660-750) başkenti oldu ve büyük bir cami inşa edildi. İslam savaşçıları, yüzyıl gibi görece kısa bir sürede, doğuda Hindistan'dan batıda İberik yarımadasının güneyi de dahil olmak üzere, Atlas okyanusuna kadar olan bölgeyi, Akdeniz havzasının güney yarısını, egemenlikleri altına aldılar. Fethettikleri bu geniş alanda bazı yeni kentler kurdular, bazı kentleri de yeniden kurdular (Şekil 4.51). Kimileri yönetimdeki Müslüman hanedanlarının başkentleri olan bu kentler; 670 yılında Tunus'ta kurulan Kairovan, 674 yılında İran'da kurulan Şiraz, 711 yılında İspanya'da kurulan Kordoba, 762 yılında Abbasi Halifeliği'nin başkenti olarak Dicle ırmağı üzerinde kurulan Bağdat, 808 yılında Fas'ta kurulan Marakeş, 827 yılında Sicilya'da kurulan Palermo, 969 yılında Mısır'da Fatımi Hanedanı'nın başkenti olarak kurulan Kahire'dir [527]. Bu kentlerin hepsi hızla geliştiler, kendi bölgelerinin en önemli yönetim ve ticaret merkezleri oldular, günümüzde de bu işlevlerini sürdürmektedirler.

Anadolu'ya gelince, Bizans İmparatorluğu'nun en güçlü dönemi olan 6.yüzyılda bile devletin resmi dini olan Ortodoks Hıristiyanlık her yere yerleşmiş değildi. Karmaşık etnik yapı içinde Ermeniler, Süryaniler gibi çeşitli grupların bağımsız kiliseleri ortaya çıktığı gibi, diğer Ortodokslar içinde de, eski Yunan felsefesinin etkisiyle ayrılıkçı mezhepler doğmuştu, bu mezhepler arasında sürekli çatışmalar yaşanmaktaydı. 11.Yüzyılda doğudan gelen göçebe Türkmenler Anadolu'ya ulaştıklarında kendilerini bu mezhep çatışmalarının ortasında buldular. Bu nedenledir ki, Anadolu'nun dini baskılardan, ağır vergilerden yılmış yerli halkı yeni gelen göçerlere fazla direnç göstermediler. 1040 Yıllarından sonra bütün İran'a egemen olan Müslüman Oğuz boyları yollarına devam ederek geldikleri Anadolu'da kendi askerileşmiş yönetim sistemlerini kurma olanağını buldular. Büyük Selçuklu İmparatorluğu

---

527 Benevolo 1981, s.259.

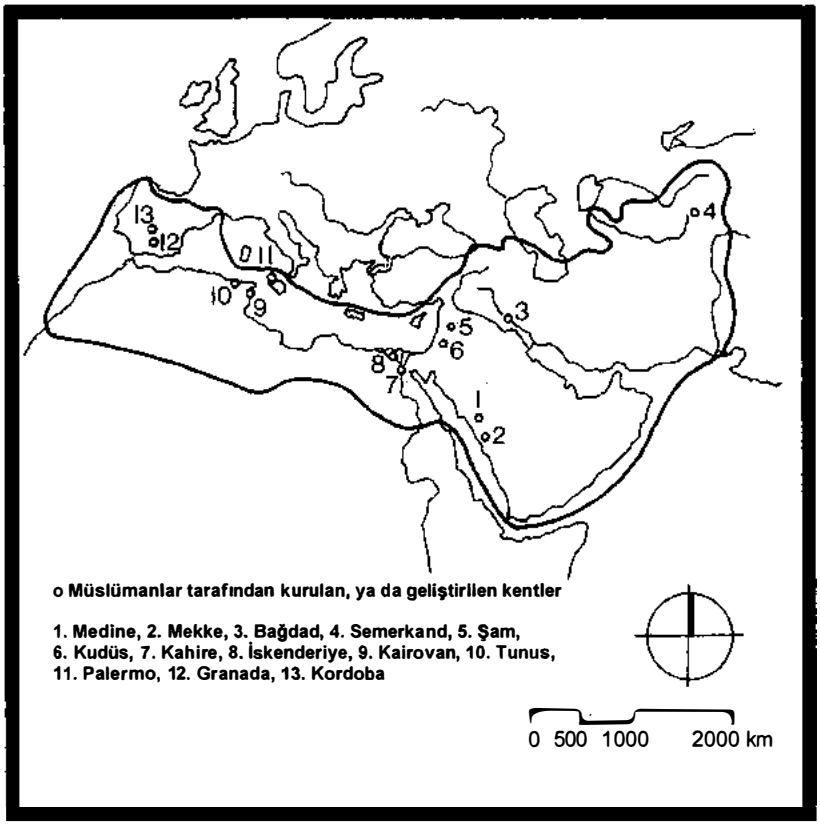

Şekil 4.51. 770 Yıllarında Müslümanların kurduğu Abbasi Halifeliği'nin egemenlik alanı

Kaynak: L. BENEVOLO (1981), *The History of the City*, Cambridge: The MIT Press, s.261'deki Şekil 411'den çizildi.

da, sürekli huzursuzluk çıkardıklarından onların Anadolu'ya göçünü teşvik etmekteydi [528].

Bizans İmparatorluğu'nun etnik kökenler açısından çok farklılaşmış karmaşık yapısı içinde daha 8.-10.yüzyıllar arasında Anadolu'da yer alan Türk boyları vardı. Bunlar Bizanslıları Araplardan ayıran Antakya-Maraş-Malatya ekseninde oluşturulan askeri bölgede yer almaktay-

---

528 Ocak 2006a, s.443-444.

dılar. Orta Asya'da Aral Gölü'nün güneybatısındaki Horasan bölgesinden gelen Türk boyları kendi yaşam biçimlerine uyan, geniş otlakların bulunduğu Tarsus-Erzurum ekseninin doğusundaki geniş alana yerleşmişlerdi [529]. Batı Asya'dan çıkıp batıya doğru kitleler halinde göç eden bu Türk boyları 8.-10.yüzyıllarda, daha Anadolu'ya varmadan önce, Müslüman Arap ordularının İran ve Türkistan yönünde yapmış olduğu akınlar sırasında İslamiyeti kabul etmişlerdi. Bu İslamlaşma sürecinin etkisi sonraki yüzyıllarda da Türkistan'dan Horasan'a kadar uzanan bölge üzerinde Müslüman Türk devletlerinin kurulmasına yol açtı. Birkaç yüzyıl sürecek olan Türk boylarının büyük göçünün hedefi ise Batı Asya'da meydana gelen kuraklık nedeniyle hayvan sürülerini besleyemeyen göçerlerin geniş otlaklara sahip sulak bölgeler bularak oralara yerleşmesiydi. Bu amaç doğrultusunda hayvan sürüleri ve aileleriyle birlikte, yavaş bir hızla, çok uzun bir yol katederek sonunda kendileri için uygun iklim ve otlak olanağına sahip olan Doğu Anadolu'ya ulaştılar [530]. Selçuklu soyundan gelen önderlerin komutasındaki Oğuz boyları da kitleler halinde 11.yüzyılın başlarında Anadolu'ya gelmeye başlamışlardı. Bizanslılar bu akıncılara karşı kentlerini korumak için surları güçlendirmekteydiler. Alp Arslan komutasındaki Selçuklu ordusunun 1071 yılında Bizanslılara karşı Malazgirt'te kazandığı zafer Türk boylarına Anadolu'nun kapılarını açmış oldu. Bu tarihten sonra Anadolu'ya, önceki döneme oranla, çok daha yoğun bir Türk göçü başladı. Bizans kaynakları Alp Arslan'ın ordusunun 100.000 askerden oluştuğunu ve hemen hepsinin Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu'ya girdiklerini ve oralarda yerleştiklerini yazmaktadır. İslam kaynakları da asker sayısını 80.000-200.000 olarak vermektedir. Ancak, bu ordunun arkasında sürüleriyle birlikte gelen aileler de olduğundan, bu ilk göçle gelenlerin yarım milyon kişiden fazla olduğu varsayılmaktadır. Yeni gelenler o tarihte zaten tenhalaşmış olan Hıristiyan köyleri arasındaki boş arazilere yerleştiler. Anadolu'ya geldikten sonra, zaman içinde, yerleşik düzene geçen bu yarım milyondan fazla nüfusu, yine yarım milyon kişi oldukları varsayılan konar-göçer aşiretlerin göçü izledi [531].

---

529 Gordlevski 1988, s.37-38.

530 Tunçdilek 1986, s.46.

531 Tunçdilek 1986, s.46-47.

Malazgirt'te kazanılan başarının ardından kendi beylerinin önderliğinde Anadolu'ya giren Türkmen boylarından Saltuklular Erzurum çevresine, Mengücekler Erzincan ve Sivas çevresine, Danişmendler Tokat, Niksar ve Malatya çevresine, Artuklar ise Mardin ve Harput çevresine yerleşerek birer bağımsız beylik kurdular [532]. Bu beylikler, kendi egemenlik alanları içinde belirli bir yerleşme politikası izleyerek hem göçerleri hem de yerleşik nüfusu en kısa sürede üretken hale getirmeye çalıştılar. Yazılı kaynaklara, özellikle de vakıf kayıtlarına göre, Anadolu'da İslamiyetin yayılışı doğudan batıya doğru bir gelişme çizgisi izlemiştir. Mimari eserlerin yapılış tarihlerine bakılırsa Van Gölü havzası ve Kızılırmak yayının içinde kalan alan ilk önce Türkleşen-İslamlaşan bölgedir. Bu beylikler arasında İslamiyete bakış, kullanılan gündelik dil, mimari, edebiyat gibi genel kültürel nitelikler açısından bazı farklılıklar olsa da, ortak hedefleri olan Anadolu'ya İslam kültürünün yerleşmesinde her biri önemli bir rol oynadı [533]. Bu beylikler içinde en kalıcı olanı Sakarya vadisine kadar ilerleyip İznik'i (Nikaia) ele geçirerek kendisine başkent yapan Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in (Süleyman Şah) 1075 (ya da 1080) yılında kurduğu Anadolu Selçuklu Sultanlığı'dır [534] (Şekil 4.52). Selçuklu dönemini yazan son 50 yılın önde gelen tarihçilerinin çoğu bu devletin siyasal, etnik, sosyal ve dinsel açıdan 1040 yılında kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'daki uzantısı olduğu görüşündedir [535]. Bu görüşün dayandığı en temel noktalar Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in Selçuklu Hanedanı'nın bir üyesi olması [536], her iki devletin ana insan gücünü Orta Asya kökenli göçer Türkmen-Oğuz aşiretlerinin oluşturması ve her iki devletin temeli olan toprak mülkiyeti ve devlet yönetim sistemlerinin birbirine benzemesidir.

---

532 Turan 2014, s.80.

533 Ocak 2006b, s.450.

534 Merçil 2001a, s.16-17.

535 Köprülü 1972, s.85; Cahen 1979, s.88; Ocak 2006b, s.444; Turan 2014, s.85 ve diğerleri.

536 "Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk Sultanı olan Süleyman Şah Anadolu Türkleri arasında 'Gazi'lik sıfatını kazanmış, efsanevi bir hüviyet almış, Osmanlıların da atası sayılmıştır" (Turan 2014, s.109). Süleyman Şah'la ilgili ayrıntılı açıklama için bakınız: Umar 1998, s.84-88 ve Turan 2014, s.75-111.

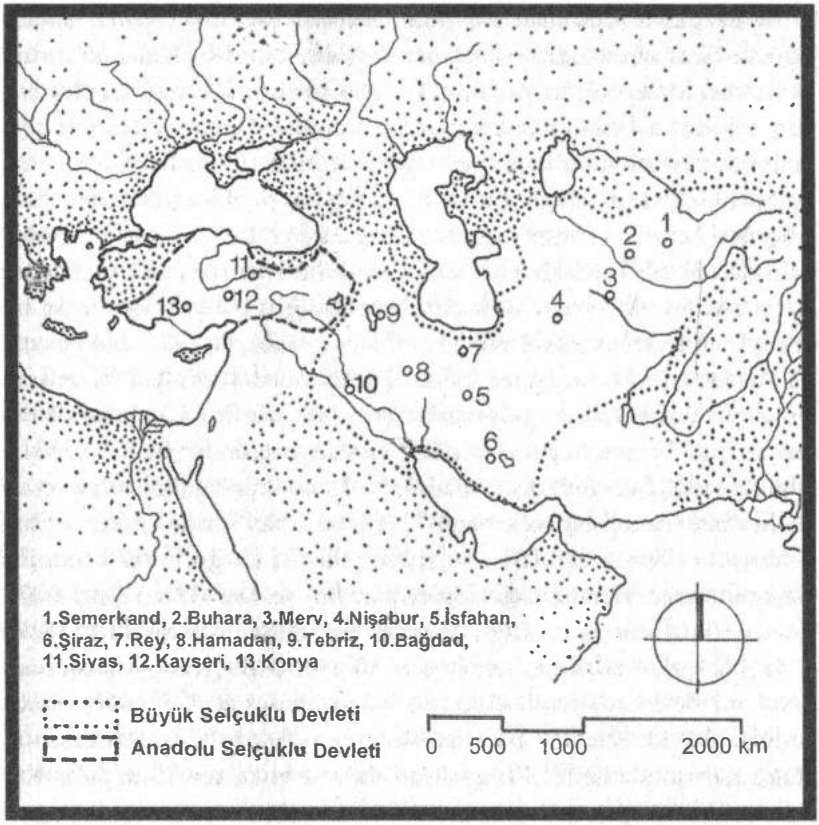

Şekil 4.52. Moğol istilasına kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenlik alanları

Kaynak: T.T. RICE (1961), *The Seljuks in Asia Minor*, London: Thames and Hudson, s.33'deki Şekil 1'den çizildi.

Orta Asya kökenli Türk devletlerinde geçerli töre hukuku gereği devlet ve sahip olduğu topraklar, devleti kuran hanedanın erkek bireylerinin ortak mülkiyeti olarak kabul edilmekteydi ve bu bireylerin devlet yönetimine katılma hakları vardı. İslamiyetin kabul edilmesinden sonra kurulan Türk devletlerinde bu törenin, bazı değişiklikler olsa da, devam ettiği görülmektedir. Devletin başında bir Sultan / Hakan bulunmakta, hanedanın diğer bireyleri ikinci, üçüncü derece yönetici-

ler olarak devlete ait toprakların kendilerine düşen bölümünü, Melik sıfatıyla, baştaki Hakan'a bağlı kalarak yönetirlerdi [537]. Oğuzlar 10.yüzyılda Hazar Denizi'nin doğusu ile Aral Gölü'nün arasındaki bölgede yaşamaktaydılar. Selçuklular 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensuptular. Hanedana adını veren Selçuk Bey Oğuzların yönetiminde subaşılığa (ordu komutanlığı) kadar yükselmişti. Oğuzları yöneten *yabgu* ile anlaşamayınca kendi kabilesini toplayıp Cend kentine geldi ve oraya yerleşti, orada İslamiyeti kabul etti. Kendisinden sonra hanedanın başına torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler geçtiler. 1040 Yılında Dandanakan Savaşı'nda Gaznelilere karşı büyük bir başarı kazanınca, Tuğrul Bey (1040-1063) Nişabur'da Sultan / Büyük Hakan olarak ilan edildi, böylece bağımsız Selçuklu Devleti kurulmuş oldu [538]. Bundan sonra hanedanın üyelerinden her biri bir bölgeye, Alp Arslan gibi, Melik (*yanbu*) unvanı ile gönderildi. Her Melik bulunduğu yörede fetihler yapmak ve bölgeyi imar etmekle yükümlüydü [539].

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ile Malazgirt zaferi arasında geçen 30 yılda Türkmenler Anadolu'ya göçmeye devam ettiler. Selçuklu Hanedanı'nın üyelerinden biri olup Selçuklu tahtında hak iddia eden Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in yanı sıra kendilerine toprak verilmediği için ayaklanan şehzadeler ve beyler kendi boyları ile, Anadolu'ya göç eden Türkmenlerin yanında yer almışlardır. Süleyman Bey 1075 yılında Nikaia-İznik'i fethedip Anadolu'daki bütün Türkleri siyasal bir örgüt içinde birleştirerek Anadolu (Rum) Selçuklu Devletini kurduğu sırada, yoğun göç dalgası Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya akmaya devam etmekteydi. Bizans, Ermeni, Gürcü ve Süryani kaynakları Türklerin Anadolu'da yerleştikleri yerlerde yağma ve talan süreci yaşanmadığını, onların geldikleri bölgelerdeki Rumların batıya ve Balkanlar'a, Ermenilerin ise Fırat çevresine, Kilikia'ya, Orta ve Güney Anadolu'ya çekildiklerini yazmaktadırlar. Birinci Haçlı Seferi'nden sonra Türkler kıyıları terk edip Orta Anadolu'ya çekilince Kilikia'da (Çukurova) bir Ermeni Prensliği'nin kurulması bu nüfus hareketi sonucunda gerçekleşmiştir [540].

---

537 Bayram 2003, s.32.
538 Merçil 2001a, s.16.
539 Bayram 2003, s.33.
540 Turan 2014, s.67-69.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin nüvesini oluşturduğu kabul edilen, Süleyman Şah'ın kurduğu devletin devam etmesini sağlamak 1091 yılında gerçekleşen Birinci Haçlı Seferi nedeniyle güç olmuş, İznik o yıl Haçlılar tarafından alınıp Bizans yönetimine geri verilmişti. Süleyman Şah'ın oğlu I.Kılıç Arslan (1092-1107) devletin başına geçtiğinde hem Bizanslılarla hem de Danişmendlerle savaşmak zorunda kalmış, onun oğlu I.Mesud (1116-1155) Haçlılardan Konya'yı geri alarak kendisine başkent yapmıştı. Mesud'un oğlu II.Kılıç Arslan (1155-1192) ise 1176'da Bizanslıları Myriokephalon (Karamıkbeli) savaşında büyük bir yenilgiye uğratmış, Danişmend Beyliğini de ortadan kaldırarak Anadolu'nun büyük bir kısmını egemenliği altına almıştı. Bütün bu süreçte Anadolu Selçukluları'nın tarihi, Haçlıların bölgedeki etkinliği ile koşut gitmektedir [541]. Bu bağlamda Anadolu'da birlik ve düzen ancak II.Kılıç Arslan'ın saltanatının son yıllarında sağlanabilmişti. Güven ortamının oluşmasıyla birlikte sosyal ve kültürel yaşam, ekonomi ve ticaret gelişmiş, üretim alanında yeni örgütlenmeler ortaya çıkmıştı. Müslüman Türk nüfusun göçlerle sürekli artış göstermesi, siyasal otoritenin Türklerin elinde olması, kültürel yaşamda Türklerin ön planda yer alması, Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecine ivme kazandırmıştır [542].

II.Kılıç Arslan'ın saltanatının son döneminde sağlanan huzur ortamı, Sultan'ın töre gereği, devletin sahip olduğu toprakları 11 oğlu arasında paylaştırmasıyla sona erdi. O, oğullarından her birini ayrı bir yöreye Melik statüsüyle tayin etti, kendisiyse Sultan olarak merkezde kalıp, bu meliklerin üstünde siyasal otorite kurmak istemişti. Ancak birliğin devamını sağlayacak önlemler alınmadığından, II.Kılıç Arslan daha hayatta iken, oğulları Anadolu Selçuklu Devleti'nin tahtını ele geçirmek için birbirleriyle mücadeleye giriştiler ve bu çekişme Sultan öldükten sonra da, uzun bir süre devam etti [543]. 1190 Yılındaki Üçüncü Haçlı Seferi ve 1204 yılındaki Dördüncü Haçlı Seferi oğulların birbirlerine üstünlük sağlama mücadelesi verdikleri dönemde gerçekleşti. Özellikle Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra Bizans'ta bütün güç den-

---

541 Ocak 2006b, s.445-446.

542 Bayram 2003, s.33-34.

543 Bayram 2003, s.34.

geleri değişmiş, İmparatorluk merkezi Konstantinopolis'ten Nikaia'ya taşınmış ve İznik İmparatorluğu kurulmuştu.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde 20 yıl kadar süren kardeşlerin taht kavgalarını sona erdiren, oğullardan I.İzzeddin Keykavus (1211-1220) oldu ve sonunda tahta o çıktı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin önemli bir ekonomik ve siyasal başarı gösterdiği dönem ise, ondan sonra sultan olan kardeşi I.Alaeddin Keykubad (1220-1237) dönemidir [544].

Babası I.Gıyaseddin Keyhüsrev 1211 yılında öldüğünde Keykubad Tokat Meliki idi, kardeşi I.İzzeddin Keykavus'un (1211-1220) erkek çocuğu olmadığından, onun ölümünden sonra, 10. sultan olarak tahta çıktı. Yazılı kaynaklara göre iyi bir eğitim almıştı, mimarlık, proje çizim teknikleri, kuyumculuk, bıçakçılık, saraçlık, bakırcılık konularında usta idi, Türkçe ve Farsçanın dışında Rumca da biliyordu [545]. Sultan I.Alaeddin Keykubad tahta çıktığında Anadolu Selçuklu Devleti iyi bir durumdaydı. Özellikle 13.yüzyıl başlarındaki ekonomik durum incelendiğinde, Anadolu'nun hem tarımda, hem sanayide, hem de ticarette gerçekten gelişmiş ve bolluk içinde olduğu ve bu ana faaliyet kollarının birbirini desteklediği görülür [546]. Anadolu, Türklerin egemenliği altında, uzun bir aradan sonra yeniden kentlerden oluşan, hiç değilse kentlerin öncelik taşıdığı bir konuma gelmişti. Göçebe olsun, olmasın Türk başbuğları kısa sürede Anadolu'daki kentlere yerleşmişler, surları onarmışlar, kendi askerlerinin denetiminde eyaletler ve sancaklar kurup bunların başına yöneticiler getirmişlerdi.

Anadolu Selçuklu Devleti doğrudan Sultan'a, ya da merkezi yönetime (Divan Dairesi) bağlı olan melikler, veya subaşı adı verilen asker kökenli, ya da genellikle Ahilerden seçilen sivil valiler tarafından yönetilen, özerk ya da federal yönetim bölgelerine ayrılmıştı. I.Alaeddin Keykubad (1220-1237) dönemine kadar Selçuklu meliklerinin bir egemenlik işareti olarak kendi adlarına para bastırmaları, hutbe okutmaları, saraylar ya da "devlethaneler" yaptırmaları kendi yönetim bölgelerinde özerk bir statüde olduklarını göstermektedir. Eyaletlerdeki ya da kentlerdeki yöneticiler ise, görevlerinin kapsamı ve önemi ne olursa olsun,

---

544 Ocak 2006b, s.446.

545 Uyumaz 2003, s.12. s.14 ve s.18.

546 Cahen 1979, s.161.

hiçbir zaman uzun sürelerle aynı görevlerde bırakılmamış, yaptıkları görevin karşılığı olarak kullanım hakkı kendilerine verilen toprakları (*ikta*ları) da hiçbir koşulda miras yoluyla ailelerine devredememişlerdir. Keykubad döneminde yeniden yapılandırılan yönetim sisteminde ise bütün eyaletler doğrudan Sultan'a bağlanmış, merkezin gücü daha da artmıştır. Ayrıca, uzun süreli *ikta*lar verilmesi uygulaması bütünüyle kaldırılmıştır [547]. 13.Yüzyıl kayıtlarından Selçuklu döneminde Anadolu'nun 24 eyalet, ya da subaşılık merkezine bölündüğü anlaşılmaktadır. Bu uygulamaya göre, kendi bölgelerinin önemli kentleri olan Amasya, Ankara, Antalya, Tunguzlu (Denizli), Erzurum, Erzincan, Kayseri, Konya, Malatya, Niğde, Samsun, Sivas, Sinop, Tokat ve Kastamonu kentsel kademelenmede subaşılık, ya da eyalet merkezi olarak işlev görmekteydiler. Amid (Diyarbakır) merkez olmak üzere Kahta, Çemişkezek, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Urfa, Mardin, Meyyafarıkin (Silvan) kentlerini kapsayan bir Güneydoğu Eyaleti kurulmuş, ancak bölge 12.yüzyıl sonunda Selçuklu yönetim sisteminden ayrılmıştır. Eyaletlerin kuruluş aşamasında ise farklı etmenlerin öne çıkması dikkati çekmektedir. Sultan'a ya da merkezi yönetime bağlı subaşılık, ya da meliklik merkezi olan eyaletler olduğu gibi, yüksek kademe devlet yöneticilerine verilen geniş *ikta*ların oluşturduğu eyaletler de vardı. Bunların yanı sıra, yönetimi Türkmenlere verilen, askeri nitelikte Uç Eyaletleri kurulmuştu. Anadolu'nun kendine özgü coğrafi koşulları nasıl Roma ve Bizans dönemindeki yönetim birimlerinin sınırlarını belirlediyse, bu sınırlar Anadolu Selçuklu döneminde kurulan yönetim sisteminin de altyapısını oluşturmuştur. Örneğin merkezi Konya olan Anadolu (Rum) Eyaleti'nin sınırları Bizans dönemindeki Anatolikon Theması'nın, merkezi Simre (Vezirköprü), sonra da Tokat olan Danişmendiye Eyaleti'nin (Danişmend İli) sınırları da Bizans döneminin Armeniakon Teması'nın sınırları ile çakışmaktadır [548]. Bu iki büyük eyalet dışındaki diğer eyaletler ise Kamerüddin Eyaleti (Kameruddin İli), Canik ya da Canit Eyaleti, merkezi önce Ankara sonra Karahisar-ı Sahip (Afyon) olan Güney (Sol Kol) ve Kuzey (Sağ Kol) Uc Eyaletleri,

---

547 Özcan 2006, s.32.

548 Özcan 2006a, s.81, 83, 88-89.

merkezi kuzeyde Sinop güneyde Antalya olan Güney ve Kuzey Sahilleri Eyaletleri (komutanlıklar), Erzincan Melikliği (Saltuk İli), merkezi Maraş olan Maraş Uc Eyaleti ve Uluborlu Melikliği ya da Tunguzlu-Honaz Uc Eyaleti'dir [549].

Yönetimsel yapının kurulmasının tamamlandığı oranda, Bizans ya da İslam-İran etkisi ne olursa olsun, bütün Müslüman ülkelerinde olduğu gibi, Anadolu'daki kentler hem siyasal, hem ekonomik merkezler haline gelmişlerdi. Bu kentler o dönemdeki Konstantinopolis'in (İstanbul), Kahire'nin, Şam'ın, Bağdat'ın, İran'daki dört, beş büyük kentin erişmiş oldukları büyüklük, yoğunluk, zenginlik düzeyine erişemeseler de, Anadolu'da çok sayıda küçük ve orta büyüklükte kent vardı ve bunlar kentlilerin yaşadığı merkezlerdi [550]. Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan kuzey-güney bölgesel kervan yolunun iki ucunda yer alan Sinop ve Antalya liman kentleri önceki sultanlar döneminde ele geçirilmiş, bölge ticaretinde Selçuklular üstün bir konuma gelmişti. Saltanatı döneminde Keykubad'ın en önem verdiği konu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin bağımsızlığını korumak ve bölgedeki varlığını sürdürebilmek için Anadolu'dan geçen bölgelerarası ticaret yollarının gelirlerinden en fazla payı almaktı. Ticareti canlı tutabilmek tüccarların can ve mal güvenliğinin sağlanması koşuluna bağlı olduğundan bu konuda bir dizi önlem alınması, hatta seferler düzenlenmesi gerekmişti. Bu bağlamda ilk iş olarak, önceki sultanlar döneminde Venediklilerle yapılan ticaret anlaşması 1220 yılında yenilendi ve onlara gümrük vergilerinde bazı ayrıcalıklar ve indirimler sağlandı [551]. İkinci adım olarak Akdeniz'de Antalya kadar önemli bir liman olan, Kilikia'daki Ermeni Krallığı'nın (1187-1219) sınırları içinde yer alan Kalonoros'a (Galanoros) 1222 yılında bir sefer düzenlendi ve ele geçirildi. Keykubat güzelliklerine hayran olduğu kentin adını değiştirerek kendi adı olan Alaiye (bugünkü Alanya) adını verdi ve kapsamlı bir imar süreci gerçekleştirdi. Sultan, Alaiye'de kendisi için 12 kapılı bir saray yaptırdı, ülkenin her yerinden getirilen aileler, zanaatkarlar ve bilginler kente yerleştirildi, sonra da kentin surlarının yapımına başlandı. Bunlara ek olarak Alaiye'de 1226 yılında bir

549 Özcan 2006a, s.83-88'den özetlendi.

550 Cahen 1979, s.156-157.

551 Uyumaz 2001, s.122-123; Uyumaz 2003, s.101.

savunma kulesi olan Kızıl Kule ve 1228 yılında bir tersane inşa edildi. Alaiye'nin alınması kuzey-güney ticaret yolunu güçlendirmişti. Aynı amaçla Antalya- Alaiye yolu üzerinde, Antalya'ya 105 kilometre uzaklıkta Alara Han inşa edilmişti [552].

I.Alaeddin Keykubat döneminde uzun mesafe bölgelerarası ticareti geliştirmek için alınan önlemlerden biri tüccarların can ve mal güvenliğinin sağlanmasıydı. Değerli ticaret mallarını taşıyan kervanlara karada hırsızlar veya göçebe Türkmenler, denizde ise yabancı korsanlar tarafından zarar verilmesi halinde tüccarların zararı devlet hazinesinden ödeniyordu, böylece ticaret alanında ilk kez bir çeşit devlet sigortası uygulanıyordu. Buna ek olarak ticaret yollarının ve kervanların güvenliğini sağlamak, yolcuların dinlenme, beslenme gereksinimlerini karşılamak için önemli yolların üzerinde kervansaraylar inşa edildi (Şekil 4.53).

Kale görünümünde, sağlam duvarlara sahip olan bu konaklama yerlerinde yolculara, zengin-fakir, Müslüman-Hıristiyan-Yahudi, hür-köle ayrımı yapılmaksızın, üç gün süreyle, her gün 1 okka et ve diğer yiyecekler bedava veriliyor, hayvanlarına bakılıyor, yatacak yer gösteriliyordu [553]. Kervansarayların giderleri için çevredeki birkaç köyün üretiminin %20'si bu amaçla kurulan vakfa bağışlanarak sağlanmaktaydı [554]. Medrese yapılarında olduğu gibi kervansaraylarda da ortak bir mutfağın yer almaması, ısınma ve pişirme için odalardaki tandırın kullanıldığını göstermektedir [555] (Şekil 4.54).

Anadolu'daki kervansaraylar kendi kitabelerinde ya *ribat* ya da han olarak tanımlanmışlardır [556]. *Ribat* sözcüğü Arapça kökenlidir ve ilk Arap *ribat*ları askeri amaçla kullanılan yapılardı. İlk Türk-İslam devletlerinde inşa edilen kervansaraylar da *ribat* adıyla anılmaktaydı. Türkistan ve İran'da 11. ve 12.yüzyıllardan kalan çok sayıda kervansaray vardır, ancak Orta Asya'da çok önce de bu tür yapılar inşa edilmiştir [557].

---

552 Uyumaz 2003, s.22-25.
553 Turan 2014, s.416-417; Vryonis 1975, s.61.
554 Vryonis 1975, s.61.
555 Yavuz 2006, s.437.
556 Yavuz 2006, s.445.
557 Cezar 1981, s.935.

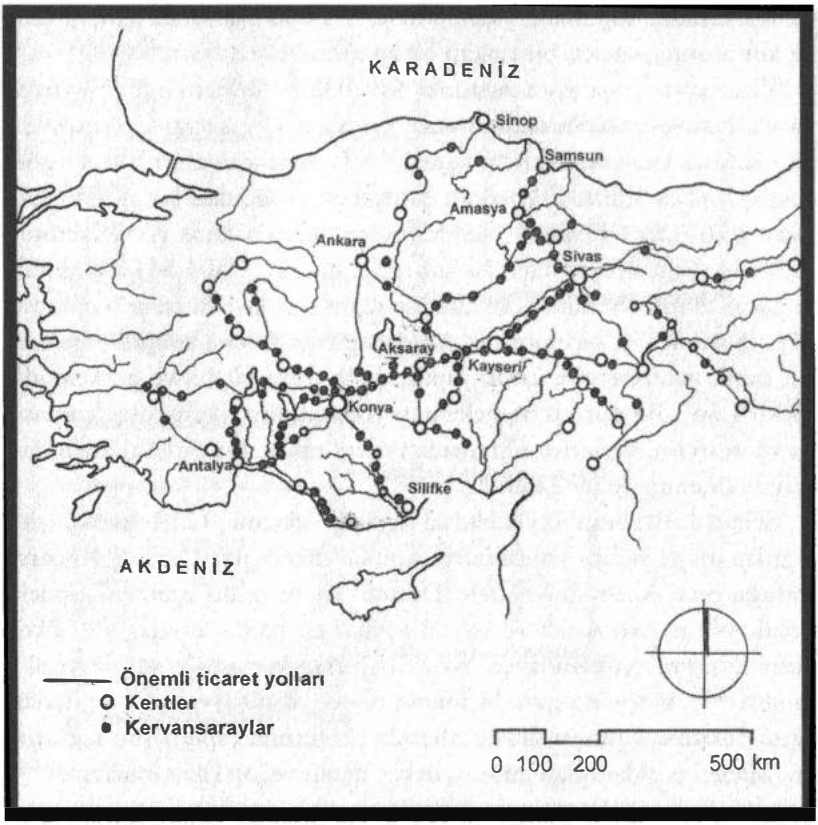

Şekil 4.53. Anadolu'da 13.yüzyıdaki önemli ticaret yolları ve inşa edilen kervansaraylar.

Kaynak: M.K. ÖZERGİN (1965), Anadolu'da Selçuklu kervansarayları, *Tarih Dergisi*, Cilt 15, sayı 20'nin eki olan haritadan çizildi.

Türk-İslam sınır boylarındaki *ribat*lar sınır kaleleriydi. Bu kaleler İslam ordularına bozkıra yapacakları akınlar için bir dinlenme yeri ve sığınak işlevi görmekteydiler. Bu işlevler kervansarayların da işlevleridir. Bütün kervansaraylar (*ribat*lar) dikdörtgen planlı, sağlam duvarlarının köşeleri kulelerle güçlendirilmiş, tek taç kapılı yapılardır [558]. Bütün giriş-çıkışla-

558 Kuban 2009, s.178-179.

rın tek kapıdan yapılması, yapının denetimi kolaylaştırmak için, güvenlik konusunda alınmış bir önlem olmalıdır.

Vakıf kayıtlarına göre Anadolu Selçukluları döneminde, 14.yüzyıl başına kadar, Anadolu'da inşa edilen toplam 179 kervansarayın %95'i 13.yüzyılda inşa edilmiştir [559] (Şekil 4.53). Bunların en büyük ve görkemli olanları Sultan I.Alaeddin Keykubad tarafından biri Konya-Aksaray yolu üzerinde 1229 yılında, diğeri Kayseri-Sivas yolu üzerinde 1230-31 yılında inşa edilen iki Sultan Hanı'dır (Şekil 4.54). Günümüze kadar ulaşabilen sağlam ve düzgün taş işçiliği ile dikkati çeken bu yapılar (Şekil 4.55), ölçek olarak Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen cami, medrese gibi kamu yapılarından daha büyük ve görkemlidir (Şekil 4.56). Bu durum bölgelerarası yolların güvenliğinin sağlanmasına ve ticaretin, kesintiye uğramadan sürdürülmesine Sultan tarafından verilen önemin de bir kanıtıdır.

Sultan I.Alaeddin Keykubad'ın saltanat dönemi (1219-1236), izlediği kararlı ve tutarlı politikaların sonucu olarak, bir Ortaçağ İmparatorluğu olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve onun egemenliğindeki Anadolu'nun ekonomik ve siyasal açıdan en parlak dönemiydi. Ekonomide tarım ön plandaydı, ayrıca bağcılık, bahçecilik ve meyvecilik yapılıyordu. Göçebe yaşam biçiminin temeli olan hayvancılık ise dericiliğin, dokumacılığın ve süt ürünlerinin ticaretinin yapılmasını sağlıyordu. Maden ocaklarından gümüş, bakır, demir ve şap çıkarılmaktaydı [560]. Sultanın ve devletin asıl gelir kaynağı ise uzun mesafe bölgesel ticaret yollarının geliştirilmesi ve Anadolu'nun geniş bir ticaret ağı ile bütünleşmesinin sonucu olan ticaret gelirlerindeki artıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nde ilk altın dinar II.Kılıç Arslan (1155-1192) tarafından bastırılmış olsa da [561], yaygın altın sikke kullanımına I.Alaeddin Keykubad döneminde geçilmiş olması, onun saltanatı döneminde ekonominin iyi olduğunun önemli bir göstergesidir [562].

Yazılı kaynaklara göre adaletli, akıllı, faziletli ve dindar bir sultan olan Keykubad'ın, Müslüman ve Müslüman olmayan ayrımı gözet-

---

559 Bayburtluoğlu ve Madran 1981, s.945.
560 Bodmer 2001, s.40.
561 Turan 2014, s.260.
562 Uyumaz 2003, s.102.

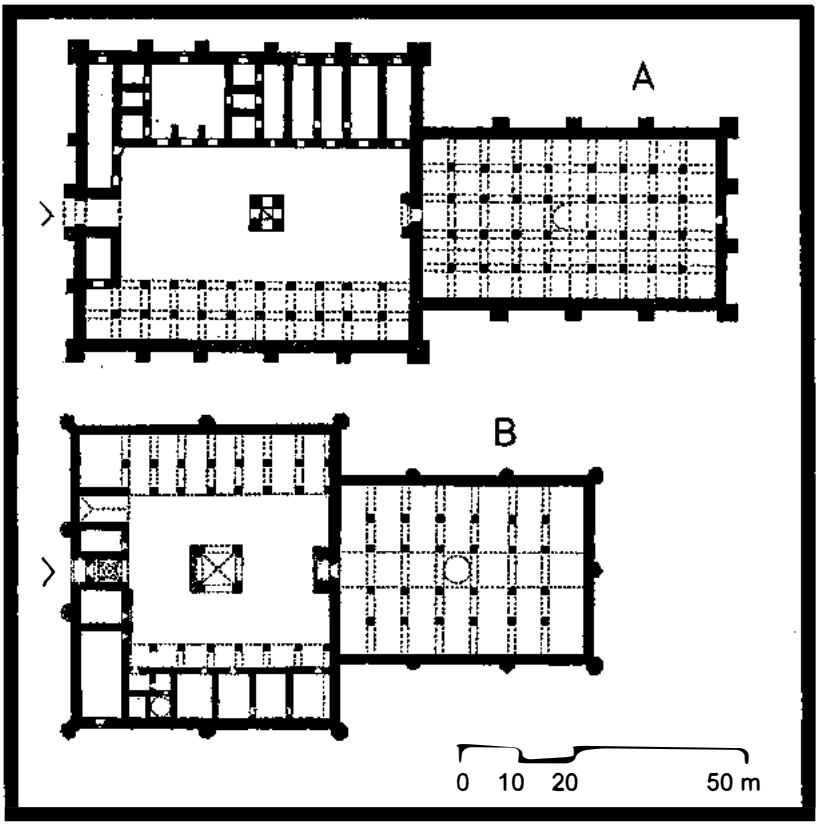

Şekil 4.54. Sultan I. Alaeddin Keykubad tarafından inşa ettirilen iki kervansaray: A. Konya-Aksaray yolu üzerindeki Sultan Hanı, B. Kayseri-Sivas yolu üzerindeki Sultan Hanı

Kaynak: T.T. RICE (1961), *The Seljuks in Asia Minor*, London: Thames and Hudson, s.102'deki Şekil 8 ve s.136'daki Şekil 15 birleştirilerek çizildi.

meksizin, kendi halkı ile arası her zaman iyiydi. Sultanlığı döneminde Orta Asya'da ve Orta Doğu'da yaptıkları istilalarla büyük bir yıkıma, can ve mal kaybına neden olan Moğollara yıllık vergi ödemeyi kabul ederek onlarla savaşa girmemişti. Ekonomik refah ve sağlanan güven ortamı nedeniyle Orta Asya'daki Moğol tehlikesinden kaçan İslam dünyasının önde gelen toplum önderleri ve ilim adamları Anadolu'ya

Şekil 4.55. Kayseri-Sivas yolu üzerindeki Sultan Hanı'nın orta avlusunu çevreleyen galerinin kusursuz taş işçiliği 13.yüzyıl Anadolu Selçuklu mimarlığının tipik bir örneğidir.

Kaynak: S. Aktüre Arşivi.

göç etmiş, Sultan'dan gördükleri saygı ve itibar nedeniyle de uzun süre burada yaşamışlar, Anadolu'nun İslamlaşma sürecine önemli katkılarda bulunmuşlardı. Bunların başında Anadolu'da Mevlevi tarikatını kuran Mevlana'nın babası Bahaddin Veled ve Ahiliğin kurucularından Ahi Evran gelmektedir [563].

---

563 Uyumaz 2001, s.127-128.

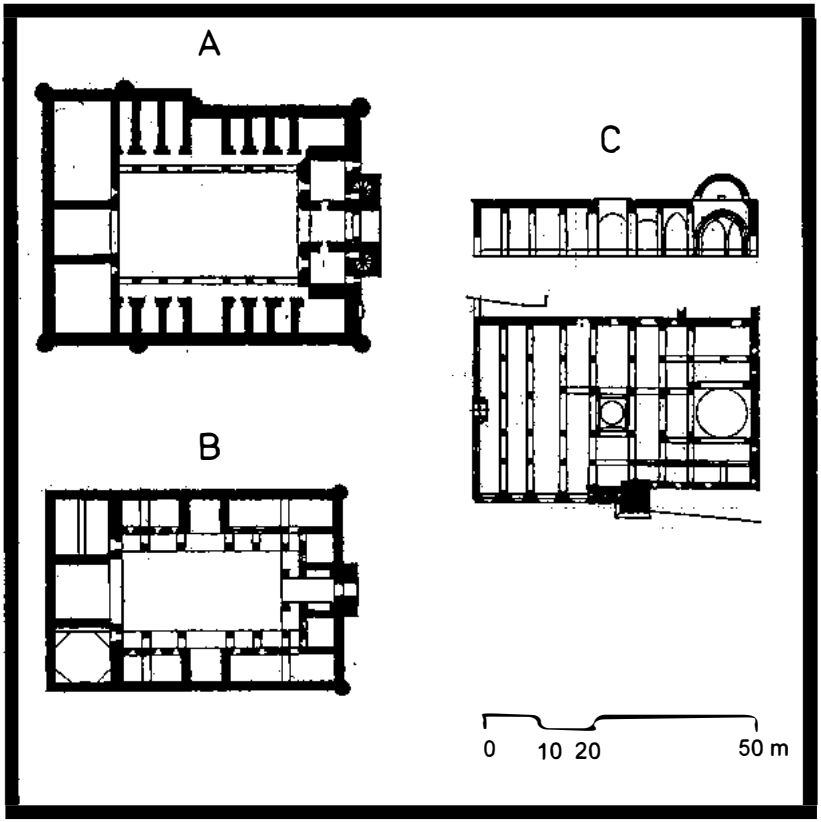

Şekil 4.56. Selçuklular döneminde Anadolu'da inşa edilen kamu yapılarına üç örnek: A. Sivas Gök Medrese (1271), B. Kayseri Sahibiye Medresesi (1267), C. Kayseri Ulu Camisi (1135-1205)

Kaynak: T.T. RICE (1961), *The Seljuks in Asia Minor*, London: Thames and Hudson, s.131'deki Şekil 12, s.143'deki Şekil 17 ve s.135'deki Şekil 14 birleştirilerek çizildi.

Keykubad bölgelerarası uzun mesafe ticaretin ve ekonominin gelişmesi ile elinde biriken sermayeyi büyük ölçekli inşaat işlerinde kullanmıştır. Bir yanda Konya, Sivas gibi dönemin önemli kentleri yeni surlarla çevrilirken Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliği altındaki alan, cami, medrese, hastane, tersane, köprü ve kervansaraylarla donatılmıştır. Sultan yazları ve yaptığı seferler sırasında Kayseri'de bulunu-

yor, kentin içindeki sarayda (devlet-hane) oturuyordu. 1225 Yılından sonra Kayseri'nin dışında kendisi için Keykubadiye adıyla bilinen saray kompleksini inşa ettirip yazlık saray olarak kullandı. Yazılı kaynaklara göre Sultan yabancı elçileri ve hükümdarları burada kabul etti ve burada öldü. Onun inşa ettirdiği kentler 1222 yılında fethettiği Alaiye (Alanya) ve yazılı kaynaklara göre yapımı 1228 yılında tamamlanan, Beyşehir Gölü kıyısındaki Kubadabad'dır [564]. Gölün batı kıyısında inşa edilen Kubadabad saray kompleksinin çevresi bir surla çevrilmişti, surun içinde bir küçük tersane, mescid, hamam, fırın, mutfak, nöbetçiler için barınak, silah ve yiyecek depoları ile ahırlar bulunmaktaydı. Ayrıca, Keykubad döneminde birçok kentte Alaeddin Camisi adıyla bilinen camiler inşa edilmiştir [565]. Bu kentler arasında Konya, Ankara, Niğde de yer almaktadır. Kentlerin imarına büyük önem veren Sultan I.Alaeddin Keykubad inşa ettirdiği dinsel ve sosyal içerikli yapılarla Anadolu kentlerinin Türkleşme-İslamlaşma sürecine önemli katkılarda bulunmuştur.

Keykubad döneminde inşa edilen çok sayıdaki yapı içinde, mimari açıdan, diğer Ortaçağ toplumlarında olduğu gibi, savunma amaçlı yapılar öne çıkmaktadır. Konya ve Sivas kentlerini kuşatan kale ve surlar inşa edilirken projeleri Sultanın hazırladığına ve inşaatı kendisinin denetlediğine yazılı kaynaklarda değinilmektedir. Sultan Konya'nın surları inşa edilirken kale burçlarından her birinin emirlerden biri tarafından inşa ettirilmesini zorunlu kılmış, masrafları onlara zorla ödeterek otoritesini kanıtlamaya çalışmıştır [566]. Onun tarafından inşa ettirilen savunma yapıları içinde Alaiye'de (Alanya) 1224 yılında yaptırılan Kızıl Kule, konumu, işlevi, özgün mimarisi ve kentin görünümüne katkısı ile ayrı bir önem taşımaktadır [567] (Şekil 4.57). Kenti ve yakınındaki tersaneyi savunmak amacıyla inşa edilen bu sekizgen planlı anıtsal yapı Sultan'ın Alaiye'ye ve deniz yoluyla yapılan ticarete verdiği önemin de bir simgesidir. Akdeniz ve Karadeniz'de sahip olduğu Antalya, Alanya ve Sinop limanlarında birer donanma toplayan Keykubad, ayrıca Alaiye ve Sinop'ta gemi inşa etmek için tersaneler kurmuştu. Oysa 12. ve

---

564 Turan 2014, s.417-419.
565 Uyumaz 2001, s.130.
566 Uyumaz 2001, s.123 ve 129.
567 Rice 1961, s.148-149.

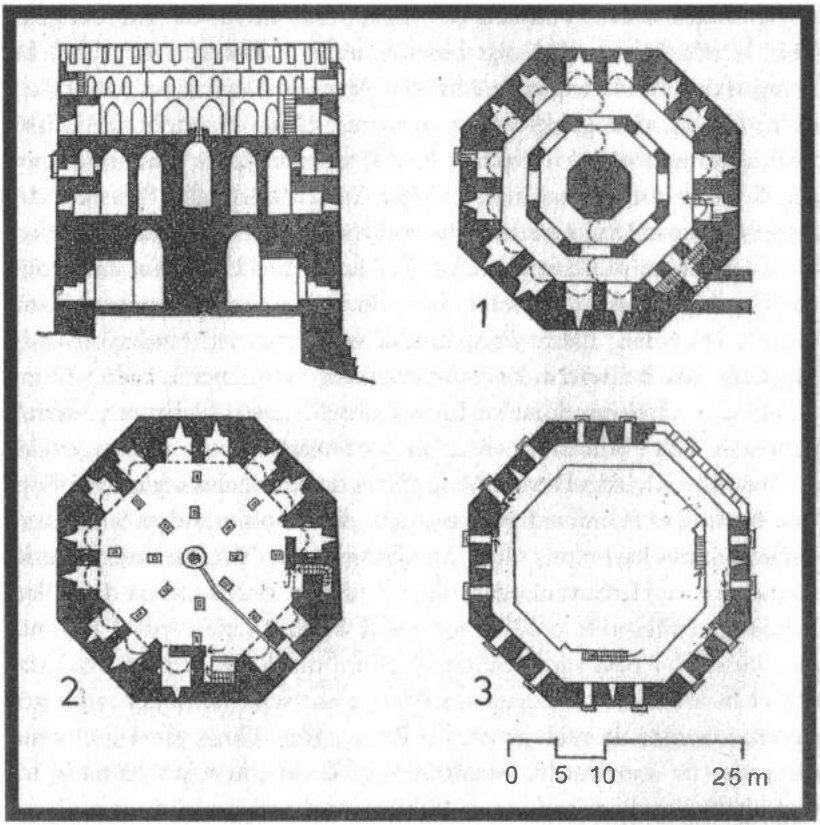

Şekil 4.57. Sultan I. Alaeddin Keykubad tarafından Alaiye'de (Alanya) inşa ettirilen Kızıl Kule'nin kesiti ve kat planları: 1. Birinci kat planı, 2. Çatı katı planı, 3. Çatı galerisi planı.

Kaynak: T.T. RICE (1961), *The Seljuks in Asia Minor*, London: Thames and Hudson, s.148-149'da Şekil 20a ve 20b birleştirilerek çizildi.

13.yüzyıllarda Akdeniz'deki güç dengeleri hızla değişmekteydi. Uluslararası ticaretin ağırlık merkezi Haçlı Seferleri nedeniyle Müslümanlardan Avrupalılara kaymış, Akdeniz ticaretinde Venedikliler ve Cenovalılar üstünlük sağlamış, Selçuklular onlarla yarışamamıştı [568], ticaret anlaşmaları yoluyla yabancılara ayrıcalıklar sağlamak zorunda kalmıştı.

568 Turan 2014, s.420.

13.Yüzyıl sadece Akdeniz'de değil, Anadolu'da da güç dengelerinin büyük ölçekte değiştiği bir dönemdir. I.Alaeddin Keykubat bu değişim ortamında bağımsız Anadolu Selçuklu Devleti'nin son sultanı oldu. O doğudan gelen tehlikeyi sezmiş, Doğu Anadolu'da, iç işlerinde bağımsız olarak davranan beylikleri teker teker denetimi altına alarak Türk birliğini sağlamıştı. 1232 Yılında Moğollar Sivas'a kadar ilerlediklerinde Doğu sınırını güçlendirmek için Ahlat, Van ve Bitlis'i fethedip kalelerini onartmıştı. 1237 Yılında güçlü surlarını aşamadığı Amid'e (Diyarbakır) bir sefer daha düzenlemek için Ermeni, Rum, Gürcü, Harzemli, Latin, Rus, Kıpçak ve Kürtlerden oluşan bir ordu topladıysa da bu seferin öncesinde aniden zehirlenerek öldü. Yerine geçen oğlu II.Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) başarısız yönetimi nedeniyle 1243 yılında Kösedağ'da Moğollarla yaptığı savaşta yenildi ve Anadolu Selçuklu Devleti Moğolların denetimi altına girdi [569]. Böylece Keykubad'ın miras bıraktığı güçlü devlet ölümünden 6 yıl sonra bağımsızlığını kaybetmiş oldu. Moğollar Kayseri'yi talan ettiler, Türkmenlerden ve Hıristiyanlardan oluşan sultanın ordusunu da dağıttılar. Kösedağ yenilgisinde o dönemde Anadolu'da yaşanan sosyal ayrışmanın önemli bir payı vardı. Sultanlar Sünni mezhebinden hükümdarlar olarak bu özelliklerini korumaya özen gösterseler de, diğer farklı görüşlere hoşgörü ile yaklaşıyorlardı. Bu hoşgörü Hıristiyan kiliselerinin cemaatini de kapsıyordu. Anadolu Selçuklu merkezi yönetiminin temel niteliklerinin başında saray kültürü ve dinsel hoşgörü gelmekteydi. Müslüman nüfusun temelini oluşturan Türkmenler ise kendi İslam anlayışlarını Orta Asya'dan göç sürecinde beraberlerinde getirmiş olduklarından, devletle kurdukları ilişkiler zorunluluktan öteye geçmedi. Cami ve medreselerin uzak olduğu yerlerde, göç sürecinde Türkmenlere önderlik eden şeyhler ve dervişler onların Anadolu topraklarında yerleştikleri yerlerde kendi dergahlarını kurarak yerli halkı ve Türkmenleri çevrelerine toplayıp, dinsel öğreti başta olmak üzere, onlara çeşitli hizmetler sunmaktaydılar. Türkmenler kendi hayat biçimlerini sürdürmekte olduklarından, Müslüman ve Hıristiyan kentliler tarafından dışlanıyorlardı, onlar da zaten bütünleşme çabası içinde değildiler.

---

569 Uyumaz2001, s.125-127 ve s.130.

1220 Yılından sonra Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın orduları İran'ı aldığında Türkmenleri ve diğer halkları batıya göçe zorlamışlardı. 1240 Yıllarında gezgin Türkmen şeyhi Baba İshak'tan etkilenen Türkmenler Doğu Anadolu'da geniş kapsamlı bir isyan başlattılar. Babai İsyanı adı verilen bu halk ayaklanmasını Sultan acımasız bir sertlikte bastırdı ve çok kan döküldü. Bu süreçte Anadolu Selçuklu ordusu büyük bir güç kaybına uğradı ve merkezi yönetimle Türkmenlerin arası iyice açıldı. Moğolların Selçuklu ordusuna karşı kazandığı büyük zafer tam da bu dönemde yaşanmış ve sonuçta Anadolu Selçuklu Devleti bağımsızlığını kaybetmiş, Moğolların yönetimi altına girmiştir [570].

Böylece 1071 yılında Malazgirt'te kazanılan büyük zaferle başlayan Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinin birinci evresi 1243 yılında Kösedağ'da, bu kez büyük bir yenilgiyle, sona ermiş oldu. Bu birinci evrede İslami devlet yönetiminin geleneksel örgütleri ve kurumları Anadolu Selçuklu Devleti'nin ana omurgasını oluşturmuştur. Bunlar üç ana başlık altında toplanabilir:

- Fethedilen toprakların yönetimini ve denetimini sağlayan, aynı zamanda da ordunun asker gücünün temeli olan *ikta* sistemi,
- Kentlerde ve kırsal alanda toplumsal hizmetlerin karşılanmasını ve sürdürülmesini sağlayan vakıf örgütleri,
- Kentlerde ve kırsal alanda gündelik yaşamın ve üretimin örgütlenmesini sağlayan Ahiler ve zaviyeler.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin toprakları 1071 Malazgirt meydan savaşını izleyen yıllarda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun uç (sınır) beyliği konumunda bulunduğundan, devletin varlık nedeni fetihlerdi, temel siyasal kurum da askeri *ikta*lardı. Devletin siyasal gücünü *miri*, yani Sultanın mülkü olan topraklar oluşturuyordu. *Miri* sayılan fethedilmiş toprakların vergi geliri Türkmen asıllı sipahilere, yani atlı askerlere maaş olarak dağıtılıyordu. Komutanlar ve emrindeki askerler vergi gelirleri kendilerine bağlanan çiftçilerin oturdukları köylerde oturmakta, gereğinde devlet tarafından çağrıldıklarında kısa sürede toplanarak Sultanın kendilerinden istediği hizmeti yapmaktaydılar. İktalar, sahip-

570 Bodmer 2001, s.41-43.

leri yaşlandığında, ya da öldüğünde çocuklarına miras kalmıyor, devlet tarafından aynı göreve yeni getirilen kişiye veriliyordu. Devlet için çalışanların *ikta*larını kendi isimlerine geçirebilmelerinin tek yolu *ikta* arazisini bir vakfa bağlamaktı. Böylece vakıf kuran kişi bir yandan bir hayır kurumu kurduğundan sevap işlemiş, diğer yandan da vakıf gelirinden belirli bir kısmını çocuklarına bırakarak onların geleceğini güvence altına almış olmaktaydı. Ancak, zaman içinde miri toprakların sultan ve devlet görevlileri tarafından kurulan vakıflara aktarılması devletin temeli olan *ikta* sistemini ve bu sistemin beslediği asker gücünü zayıflattı. Bu nedenle de ordu nitelik değiştirdi, *ikta* askerleri sayıca o kadar azaldı ki ordudaki önemini yitirdiler, onların yerine sultan ve emirler başka etnik kökenli paralı asker toplamaya başladılar. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan 13.yüzyıl sonlarına kadar geçen zaman içinde *ikta* kurumunun zararına büyüyen vakıflar nedeniyle devletin fetihçi niteliği ve ordunun askeri gücü zayıfladı. Daha 1243 yılında Moğollarla yapılan Kösedağ savaşında Anadolu Selçuklu Devleti'nin aldığı yenilgide bu değişim sürecinin önemli bir payı oldu [571].

Miri toprak sistemine göre fetih yoluyla ele geçirilen topraklar *vakıf* ve *mülk* (özel mülkiyet) dışında sultanın mülkü sayılıyor ve bu topraklar *ikta* olarak dağıtılıyordu (Şekil 4.58). 13.Yüzyıl başlarında *mülk* olarak sultan tarafından özel kişilere armağan edilen topraklar çok sınırlıydı. İkta ise armağan değil, geçici olarak vergi geliri tahsis edilmiş topraklardı. 13.Yüzyıl Anadolusu'yla ilgili hiçbir kadastro belgesi zamanımıza ulaşmamış olsa da, mülkiyet ile ilgili tüm yazılı belgelerin, İslam kurallarına göre *divan*da saklandığı bilinmektedir. Olasılıkla bir vakfa aktarılmak üzere, sultanların bazı toprakları özel kişilere özel mülk (mülk-i meşru) olarak armağan ettiği durumlar da vardı ve 13.yüzyıl boyunca mülk olarak dağıtılan topraklarda da sürekli bir artış olmuştu. Bu değişim sürecinde 13.yüzyıl boyunca *ikta* olarak dağıtılan topraklar giderek devletin denetiminin dışına çıktı, hatta bir kısmı bağımsız beyliklere dönüştü. Bunlara örnek olarak Pervane Oğulları ve Sahip Ata Oğulları beylikleri verilebilir [572].

---

571 Akdağ 1974, s.36-39.

572 Rogers 1976, s.86-87.

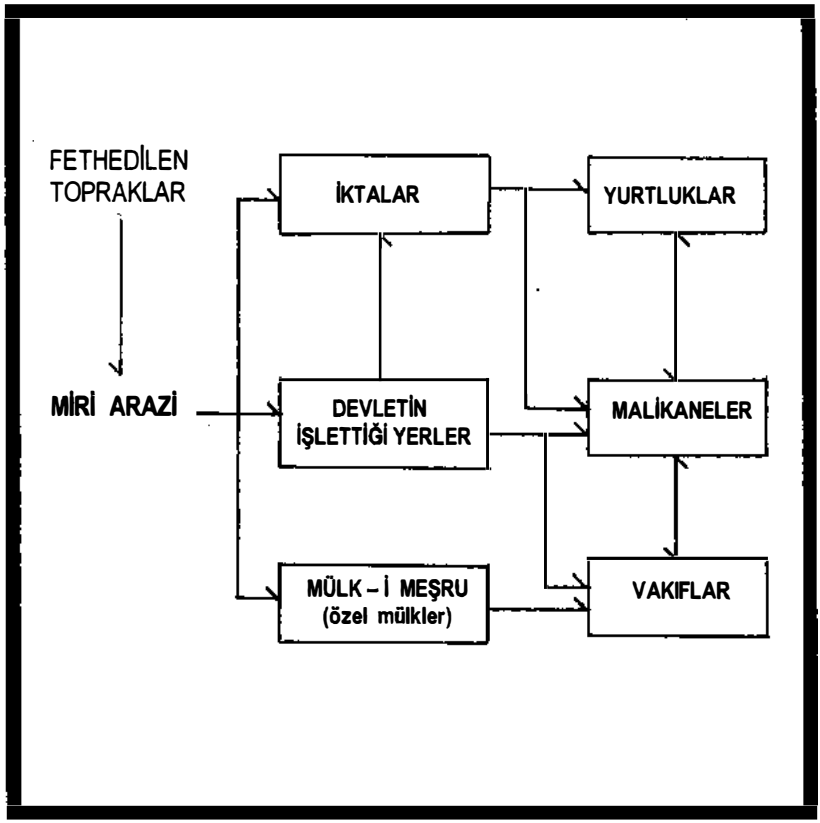

Şekil 4.58. Selçuklular döneminde Anadolu'da uygulanan *miri* toprak sistemi
Kaynak: M. AKDAĞ (1974), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt1: 1243-1453*, İstanbul: Cem Yayınevi, s.40'daki Şema VII'den çizildi.

Miri toprak sistemine göre her türlü tarım yapılan toprak devletin malı sayıldığından göçebeler ve yerleşik Türkmenler kullandıkları topraklarda devletin kiracısı, ya da yarıcısı sayılmaktaydılar ve vergi ödemekle yükümlüydüler. Anadolu'nun Hıristiyan halkı için de aynı kural geçerliydi. Bu uygulamaya göre her köy topluluğu, ya da birkaç köy bir arada bir *ikta* sahibine bağlıydı. Köy topluluğu aşiret niteliğini ve örgütlenmesini korumakta ise, bir çeşit özerkliğe sahipti, devlete ya da *ikta* sahibine kanunnamede yazılı vergiyi değil, yıllık belirli bir kira öde-

mekteydi. Yerleşik, tarım yapan köylüler ise devlete, ya da *ikta* sahibine bağlı olup kanunnamelerde yazan vergiyi ödemekle yükümlüydüler [573]. Bu uygulama nedeniyledir ki, vakıf kayıtlarında sık sık bazı köylerin bir vakfın mal varlığı arasında yer aldığı görülmektedir.

Yönetsel ve mali içerikli kurumlar olan vakıfların en eski örnekleri Abbasilere kadar gitmektedir [574]. İslamiyetten önce Budist Türklerde vakfa benzer kurumlara rastlanmaktaysa da, vakıf kurumunun hukuksal açıdan İslamiyet sonrası Türk toplumunda farklı özellikleri vardır. Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Doğu Müslümanlığının Türklerin egemenliği altına girmesi vakıf kurumunun gelişmesine neden olmuştur. İmparatorluğun her köşesinde açılan camilerin, medreselerin, sağlık kurumlarının harcamalarının karşılanması, çalışanlarının maaşlarının ödenmesi vakıf yoluyla sağlanmıştır. İmar hizmetlerinin, sanatın, mimarlığın ilerlemesi de vakıf kurumunun varlığıyla gerçekleşmiştir. Anadolu Selçukluları döneminde vakıfların iyi işletilmesini sağlamak amacıyla, eski İslam devletlerinden farklı olarak, I.İzzeddin Keykavus (1211-1220) döneminde Evkaf Nezareti kurulmuştu, Moğolların yönetimi altında da bu kurum devam etmiştir. Büyük mal varlığına sahip olan sultanlar, sultan ailesinden kişiler, önemli devlet adamları birçok vakıf kurmuşlardır. Dinsel içerikli ve kamu hizmeti amacıyla kurulan büyük vakıfların ortaya çıkışı her zaman siyasal ve ekonomik gelişme ile koşutluk göstermiştir, kuruluş tarihleri her zaman devletin ekonomik açıdan en gelişmiş dönemlerine rastlamıştır [575].

Anadolu'da İslamiyetin yayılması konusunda en güvenilir kaynaklar vakfiyelerdir [576]. Kayıtlara göre, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan 14.yüzyıl başına kadar geçen süre boyunca Anadolu'da yaklaşık 1100 kadar vakfiyesi olan yapı inşa edilmiş, bunların da ancak yarısı günümüze ulaşabilmiştir. Yapıların yıkılmasında en önemli etmen Anadolu'nun Moğollar tarafından işgal edilmesidir. Sivas'ın yerle bir edilmesi, Konya'nın surlarının yıkılması buna örnektir [577].

---

573 Akdağ 1974, s.26.
574 Ocak 2006b, s.449.
575 Ertem 2011, s.33-35.
576 Ocak 2006b, s.449.
577 Bayburtluoğlu ve Madran 1981, s.941-942.

Anadolu Selçukluları döneminde 11.yüzyıldan 14.yüzyıl başına kadar inşa edildikleri vakıf kayıtlarından saptanan yapıların kullanım türlerine göre sayısal dağılımı ise şöyledir [578] :

115 Cami
144 Mescid
64 Tekke, Zaviye, Hankah
145 Mezar Anıtı
135 Medrese
179 Kervansaray, Han
70 Hamam
49 Köprü
48 Saray, Köşk, Kasır

Bu yapıların yapılış tarihleri incelendiğinde %2'sinin 11.yüzyılda, %14'ünün 12.yüzyılda, %84'ünün ise ekonominin en iyi olduğu 13.yüzyılda inşa edildikleri görülmektedir, bu durum bütün yapı türleri için geçerlidir. Yüzyıl boyunca en çok yapının yapıldığı kentler sıralamasında, 11.yüzyılda Silvan ve Diyarbakır öne çıkarken, 12.yüzyılda Konya birinci sırada, güneydoğudaki dört kent (Mardin, Diyarbakır, Silvan, Harran) ikinci sırada yer almakta, diğer önemli merkezler olarak Niksar, Amasya, Sivrihisar, Kayseri, Tokat öne çıkmaktadır. 13.Yüzyılda ise en çok yapının inşa edildiği kent tartışmasız Konya'dır, onu izleyen merkezler iç Anadolu'da Sivas, Kayseri, Kırşehir, Amasya ve Tokat'tır. Yapıları yaptıranlar ise 13.yüzyılın ortalarına kadar imar işlerine yoğunlaşan Sultanlardı. Sultanlar içinde en çok yapı yaptıran ve bu yapılar için 26 vakıf kuran I.Alaeddin Keykubad'dı (1220-1237). İkinci sırada 10 vakıf ile Keykubad'ın kardeşi I.İzzeddin Keykavus (1211-1220), üçüncü sırada 7 vakıf ile Keykubad'ın oğlu II.Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) yer almaktadır ve her üç sultan da 13.yüzyılın ilk yarısında art arda saltanat sürmüşlerdi, kurdukları vakıflar ise büyük vakıflardı. 1250 Yıllarından sonra ise sultanlar inşaat alanından çekildiler, onların yerini komutanlar ve beyler aldı [579].

---

578 Bayburtluoğlu ve Madran 1981, s.943-946.
579 Bayburtluoğlu ve Madran 1981, s.947-948.

Sultanların kurduğu büyük vakıfların mal varlığı oldukça fazlaydı ve vakfa bağlanan mülkler oldukça geniş bir alana yayılmaktaydı. Bu konu için iyi bir örnek, 1217 yılında Sultan I.İzzeddin Keykavus tarafından Sivas'ta yaptırılan Darüşşifa'dır. Selçuklu döneminde hastahane olarak inşa edilen Darüşşifa Osmanlı döneminde medrese olarak kullanılmış, bundan sonra Şifaiye Medresesi adını almıştır [580].

Darrüşşifalar, kervansarayların yolculara bedava sunduğu hizmetler gibi, hastaları hiçbir ücret almadan tedavi eden kamu kurumlarıydı, bu nedenle harcamaları oldukça yüksek olmalıdır. Sivas Darüşşifası'nın 1218 yılında düzenlenen vakfiyesinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 6 köy, 108 dükkan, Konya'nın dışında bir bostan, Kayseri yakınlarında 7 parça arazi, Konya yakınlarında ambarı ve ahırı ile tek gözlü bir su değirmeni, Sivas'ın bir nahiyesinde Koymad Divanisi yer almaktadır. Darüşşifaya vakfedilen 30 dükkan Ereğli'nin dış mahallesindeki Türkmenler çarşısında, 78 dükkan ise Sivas'ın bezzazlar, terziler ve ayakkabıcılar çarşısındaydı. Vakfiyede adı geçen köyler Aksaray'a bağlı Rumiye Köyü, Kayseri'ye bağlı Efkere (Bahçeli) Köyü, Malatya'ya bağlı Saman Köyü, Tokat'a bağlı Ebigül Köyü, Sivas'a bağlı Horhun (Düzyayla) ve Kömür Köyleri'dir. Vakfın mütevellisi aynı zamanda Sultan'ın has hazinedarı ve Selçuklu Devleti'nin Evkaf Nazırı olan kişi idi. Hastahaneye hekim ve diğer çalışanların tayini, bunların ücretlerinin belirlenmesi, gerekli ilaçların sağlanması ve benzeri bütün işlerde o yetkili ve sorumluydu. Bu hizmetlerine karşılık kendisine vakfın gelirinden yıllık olarak 4.000 ***dirhem*** gümüş para (1 ***dirhem*** = 3,2 gr) ve 1.000 ***mud*** buğday tahsis edilmişti [581].

Anadolu Selçukluları döneminde cami, medrese, darüşşifa (hastahane) ve benzeri kamusal hizmet yapılarının işletme giderlerinin karşılanması için sultanın yanı sıra sultan ailesinden kişilerin, vezir ve emirlerin kurduğu çok sayıda vakfa ilişkin kayıtlardan, Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde vakıf kurumunun önemli katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Özellikle kentlerin mekansal gelişme sürecinde, Bizans döneminden kalan kent surlarının dışında inşa edilen bu hizmet yapıları

---

580 Yinanç 1984, s.302.

581 Yinanç 1984, s.302-305.

ve bunların ikisinin, ya da üçünün bir arada inşa edildiği külliyeler yeni mahallelerin kurulması için önemli birer çekim odağı oluşturmuştur. 13.Yüzyılın ilk yarısında, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ikinci başkenti olan Kayseri'de Dış Kale surlarının dışında inşa edilen Hunat Hatun Külliyesi Anadolu'da inşa edilen külliyelerin olasılıkla ilk örneğidir (Şekil 4.59). Hunat Hatun Sultan I.Alaeddin Keykubad'ın eşi ve Sultan II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesidir. Külliye 1238 yılında Keyhüsrev'in saltanat döneminde inşa edilmiştir. Cami, medrese, çifte hamam ve türbeden oluşan külliye [582], mimarisi ve ölçeği açısından çevresinde yer alan yapılara göre görkemli bir yapı grubudur (Şekil 4.60). Külliyenin kent surlarının dışında inşa edilmiş olduğu dikkate alındığında, 13.yüzyıl ortalarından sonra kentin fiziksel gelişmesinin surların dışında yeni mahalleler kurularak devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, daha önce değinildiği gibi, Anadolu Selçuklu Devleti'nde 13.yüzyılda ortaya çıkan ekonomik gelişmeye bağlı olası nüfus artışı olgusuyla da tutarlıdır.

Vakıf kurumuyla ilişkisi açısından kent surlarının önemli bir ayrıcalığı vardı. 13.Yüzyılda, özellikle de I.Alaeddin Keykubad döneminde Moğol tehlikesine karşı, kentlerin surları onarılırken, ya da yeniden inşa edilirken yapılan harcamalar vakıf gelirlerinden değil, doğrudan devlet hazinesinden (beyt'ül mal) karşılanıyordu. Bu açıdan surlardaki inşaatlar, yolların yapımı ve onarımları gibi, bir devlet yatırımı sayılıyordu. Kayıtlara göre Sinop, Sivas, Alanya, Antalya kentlerinin surlarının inşaatlarında yapılan harcamalar hazineden ve sultanın emriyle emirlerden sağlanmıştı. Surların burçlarında ve kapılarında yer alan yazıtlarda inşaata katkıda bulunanların isimleri geçmektedir. Başkent Konya'nın surları inşa edilirken yapılan harcamaların bir kısmını Keykubad kendi vergi gelirlerinden ödemiş, bir kısmını emirlere ödetmiş, bir kısım harcama da hazineden sağlanmıştı. Surların uzun dönemdeki bakım ve onarımları için ise herhangi bir örgütlenmeye gidilmemiş, bir vakıf kurulmamış, bu amaçla sürekli bir memur kadrosu görevlendirilmemiştir [583].

---

582 Kuran 1980, s.91.

583 Rogers 1976, s.82, 84, 86.

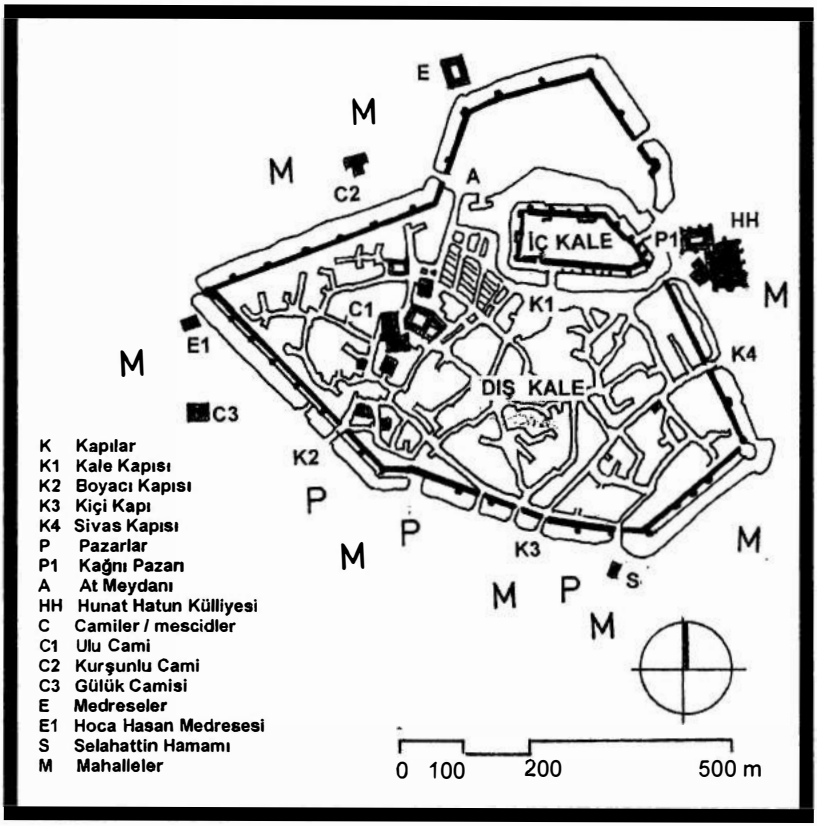

Şekil 4.59. Selçuklu döneminde Kayseri

Kaynak: A. GABRIEL (1954), *Kayseri Türk Anıtları*, Ankara: Güney Matbaası, s.19'daki Şekil 3 ve H. EDHEM (ELDEM) (1982), *Kayseri Şehri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 524, s.157'deki Resim 2 birleştirilerek çizildi.

Anadolu kentlerinin Türkleşme-İslamlaşma sürecinde *ikta* sahiplerinin önemli bir işlevi olmuştu. Daha Türklerin eline geçmeden önce de, Bizans ordusunda paralı asker olarak görev yapan, ya da ticaretle uğraşan bazı Müslüman Türklerin Bizans kentlerine yerleşmiş olduğuna daha önce değinilmişti. Türklerin Anadolu kentlerine kalabalık gruplar halinde yerleşmeleriyse 1071 yılından sonra başlamış ve ilk yerleşenler Selçuklu ordusunda görev yapan, *ikta* sahibi kumandanlar olmuştu.

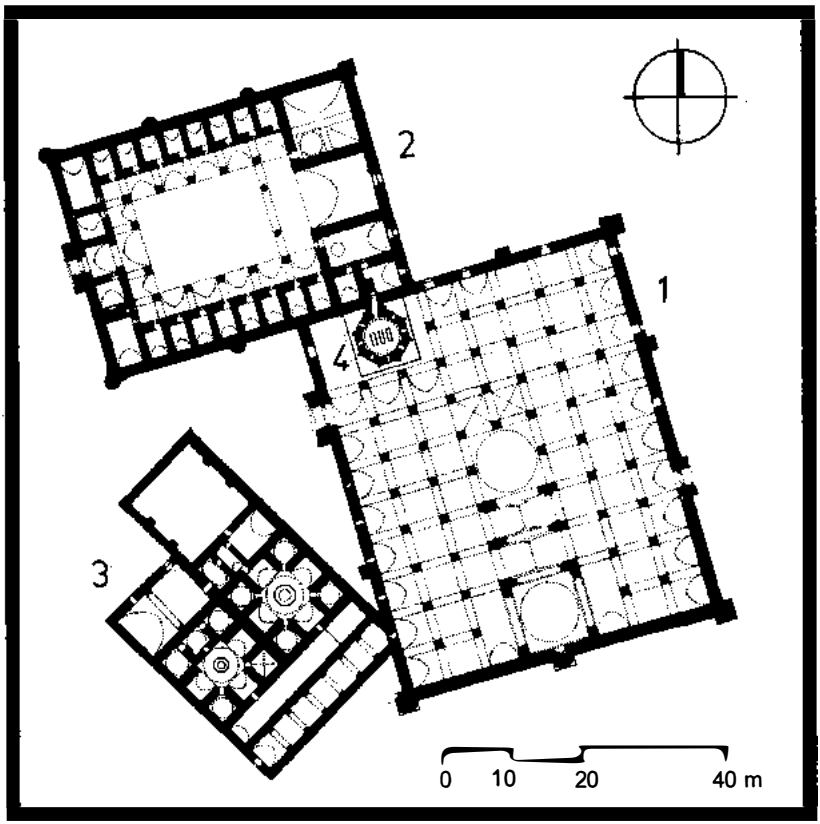

Şekil 4.60. Kayseri'de Hunat Hatun Külliyesi (1237-1238): 1. Cami, 2. Medrese, 3. Çifte Hamam, 4. Türbe.

Kaynak: A: KURAN (1980), Anatolian-Seljuk Architecture, *The Art and Architecture of Turkey*, derleyen E. Akurgal, Oxford: Oxford University Press, s.91'deki Şekil 33'den çizildi.

Bunlar kısa zamanda arsa spekülasyonu ve ganimetler yoluyla mülklerini büyüterek, askeri kimliklerini kaybettiler, kentlerin zengin ve güçlü aileleri konumuna geldiler. İkta sahibi olmak karşılığında ordu hizmetine alınan askerler çoğu kez Türkmen boylarından toplandığından, bu yöntem Anadolu yaylalarını dolduran Türkmenlerin kısa sürede kentlileşmesine olanak verdi. Türkmenlerin kent yaşamına uyum sağlamasına

yardım eden ikinci önemli etmen ise yaylacı Türkmenlerle Hıristiyan yerli halkın kent pazarlarında kurdukları yoğun ticaret ilişkileridir. Bu durum Türkmenlerin kentlerin ekonomik yaşamına katılmalarını sağlamıştır. Kentlerde kısa sürede servet biriktiren varlıklı Türkler cami, medrese, zaviye gibi kamu hizmet yapıları yaptırarak ve onları yaşatacak vakıfları kurarak kentlerin İslamlaşmasına katkıda bulunurken, Sultan da bu kurumlarda görev yapacak öğretmen, imam gibi ulemanın görevlendirilmesini sağlıyordu [584], böylece merkezi yönetim verilen hizmeti denetim altına almış olmaktaydı.

Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinin birinci evresinde oluşumu tamamlanan miri toprak düzeninin ve vakıf kurumunun ortak yanı üst düzlemde, merkezi yönetim tarafından örgütlenmiş olmaları ve uygulamaların da merkezden tayin edilen yöneticiler eliyle yürütülmüş olmasıdır. Üçüncü temel örgütlenme alanı olan Ahi örgütü ve zaviyeler ise doğrudan yerel düzlemde ortaya çıkmış ve merkezi yönetimden bağımsız olarak etkinlik alanını genişletmiş, mekansal yayılımını sürdürmüştür. Bu yerel düzlemdeki örgütlenme sürecinin ikinci önemli boyutu, Anadolu'nun Moğol egemenliğine girdiği dönemde, 13.yüzyılın ortalarından sonra önemli bir ivme kazanmış olmasıdır.

Vakıf kayıtlarına göre, Moğolların egemenliği altında geçen 1243-1277 döneminde Anadolu'da önemli mimarlık eserleri, camiler, medreseler, hastahaneler, özellikle de kervansaraylar inşa edilmeye devam etti [585]. Bu olgu Anadolu'daki bölgelerarası uzun mesafe ticaret ilişkilerinin devam ettiğini ve bu yolla sermaye birikiminin kesintiye uğramadığını göstermektedir. Ancak bu kez ticaretten elde edilen gelir, sultanların elinde toplanmak yerine bölgedeki yerel zenginlerin elinde toplanmış olmalıdır. 13.Yüzyıl ortalarına kadar bütün büyük vakıfları kuranlar sultanlar iken, bu tarihten sonra bütün önemli vakıf eserlerini inşa ettirenlerin (olasılıkla Moğollar tarafından tayin edilen) üst kademe yöneticiler ve yerel zenginler olması bunu gösteriyor.

Kösedağ yenilgisinden sonra gelen Moğol istilasının hemen ardından Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasal bütünlüğü temelden dağıldı.

---

584 Akdağ 1974, s.12-14.

585 Turan 2014, s.476.

1256 Yılında Moğollar İran'da İlhanlı Devleti'ni kurdular. 1257 Yılında Selçuklu başkenti Konya'yı ele geçirdiler. 1258 Yılında Mezopotamya'daki Abbasi Devleti'ni ortadan kaldırıp başkent Bağdat'ı yakıp yıktılar. Orta Asya'dan sonra Orta Doğu ve Anadolu'yu da içine alan Moğol istilası Mısır'da kurulan bir Türk-İslam devleti olan Memluklu Devleti'nin 1260 yılında Filistin'de Moğolları ağır bir yenilgiye uğratmasıyla durdurulabildi [586].

1243 Yılındaki Kösedağ yenilgisinden ve Anadolu'nun Moğolların egemenliği altına girmesinden sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurduğu yönetim sistemi dağılmıştı, ancak ekonomik ve kültürel yükseliş süreci 30 yıl daha devam etti. 1260 yılında Orta ve Doğu Anadolu'nun önemli kentlerinden çoğunda yönetim Moğolların elindeydi. 1277-1318 Yılları arasında Selçuklu Hanedanı hala yönetimde olsa da eski etkinliği kalmamıştı, ekonomik ve sosyal yaşam ise çökmüştü. Bu dönemde Orta Asya'daki Moğol istilasının önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan çok sayıda Türkistanlı ve İranlı ulema, zanaatkar, şair, yazar ve mutasavvıf Anadolu'daki Türk-İslam uygarlığının gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti çökerken ortaya çıkan ikinci göç dalgası ile yeni gelen kalabalık Türkmen boyları Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecini tamamlamaktaydılar. Babai İsyanı adıyla anılan halk ayaklanmasının 1240 yılında bastırılmasıyla Türkmenlerin büyük bir kısmı Doğu ve Orta Anadolu'dan güney ve batıdaki "uç" adı verilen sınır bölgelerine kaydırılmıştı. Uçlar daima göçerlerin yurdu olmuş, bu bölgeler onlar tarafından Türkleştirilmişti. Moğol istilası uçlara çok daha yoğun bir nüfus yığılmasına neden olmuştu. Yazılı kaynaklara göre Denizli, Honaz ve Dalaman vadisinde 200.000 çadır (hane) Türkmen göçebe yaşıyordu. Eskişehir'den (Sultan Öyüğü) Kütahya'ya kadar uzanan dağlık bölgede 300.000 ve Kastamonu bölgesinde de 100.000 çadır yığılmıştı. Sadece göçebelerden oluşan bu nüfus yaklaşık 5.000.000 kişi kadardır ve yeni göçlerin boyutu hakkında bir fikir vermektedir [587]. Moğol istilasının korkusuyla Anadolu'yu terk edenler de

---

586 Çağatay 1988, s.492.

587 Turan 2014, s.523-525. Yazar, çadır sayısından toplam nüfusu hesaplarken, her çadırda bir hanenin yaşadığını ve bir hanenin 8-10 kişiden oluştuğunu varsaymaktadır.

vardı. Anadolu kentlerinden pek çok kişi, özellikle de zenginler, Halep başta olmak üzere, Suriye kentlerine kaçmışlardı [588].

Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinin bu ikinci evresinde göçle gelenlerin hepsi göçebe değildi, aralarında kentlerden gelen esnaf ve zanaatkar da vardı, onlar da dükkanlarını, işliklerini bırakıp göç dalgasına katılmışlardı. 13.Yüzyıl başlarında Moğol hükümdarı Cengiz Han (1155-1227) dönemin Asya'daki en uygar kentleri olan Buhara, Semerkand, Taşkent, Belh ve Merv başta olmak üzere çok sayıda yerleşmeyi yerle bir edip, bütün Türkistan ve Harzem bölgesini egemenliği altına alınca, bu kentlerden ölüm korkusu ile kaçan çok sayıda esnaf ve zanaatkar, gruplar halinde Anadolu'daki Selçuklu kentlerine sığındılar ve kentlerin sosyoekonomik yaşamında büyük bir değişime neden oldular. Yeni gelenlerin hem Anadolu'daki yerli halka, hem de kendilerini izleyen Moğollara karşı ayakta kalabilmek için örgütlenmeleri gerekiyordu. Önce bütün esnaf ve zanaatkar tek bir örgütün çatısı altında toplandı ki, bu örgüt onların Orta Asya kentlerinden bildiği Ahi örgütüdür [589].

Türkler Anadolu'ya gelmeden önce eski yurtları olan Orta Asya'da [590], 7.-9.yüzyıllarda kent yaşamını, ticaret ve zanaatları geliştirmiş olduklarından [591], bu kentlerdeki meslek ve sanat sahibi kişiler aralarındaki birliği sağlamak için Ahi örgütünü kurmuşlar ve tüm kuralları bir tüzüğe bağlamışlardı. Orada İslamiyeti kabul ettikleri 10. ve 11.yüz-

---

588 Turan 2014, s.461.

589 Çağatay 1976, s.431.

590 Orta Asya'da Türkmenlerin ve Oğuzların en yoğun olduğu yerler Maveraünnehir ve Horasan bölgeleridir. Günümüzde Maveraünnehir Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun (Amu-Derya) ve Seyhun (Sir-Derya) nehirleri arasındaki bölgeye denilmektedir. Kelime anlamı "nehrin ötesi" olan Mavera-ün-Nehr eskiden Ceyhun nehrinin kuzeyindeki topraklardı. Horasan da Hazar Denizi'nin güneyinde geniş bir bölgedir. Günümüzde Rusya, İran, Afganistan sınırları burada kesiştiğinden Horasan bu ülkelerin topraklarına bölünmüştür (Cezar 1977, s.51). Araplar istilaya başladıklarında bölgenin büyüklük ve canlı ticaret yaşamıyla öne çıkan kentleri Maveraünnehirde Semerkand, Buhara, Tirmız, Horasan'da Merv, Nişapur ve Ceyhun nehrinin batısında kalan Belh idi (Cezar 1977, s.54-55).

591 Sümer 1984, s.96.

yıllarda, İslam düşünürlerinin ve bilginlerinin daha önce geliştirdikleri fütüvvetnameleri toplumsal ilişkiler ve kişisel gelişim yönünden daha uygun bulduklarından, kendi tüzükleri ile birleştirdiler, ortaya Anadolu'da uygulanan, özgün bir örgütlenme modeli çıktı [592]. Fütüvvetnamelerde genellikle esnaflığın bir tarikat olduğu bildirilir, bu tarikatın yolu ve esasları açıklanırdı ve dinsel yanı ağır basan bir belgeydi. Anadolu'da kurulan Ahi örgütlerinde ise meslek yanı ağır bastığından, fütüvvetnameler örgüte bağlı esnafın uyması zorunlu olduğu kuralların, gelenek ve törenlerin açıklandığı bir yönetmelik niteliğindedir [593]

Her ahinin bir mesleği ya da sanatı vardı. Çırak-kalfa-usta kademelenmesinden geçerek ahi olan kişinin bu basamakların her birinde en az bir gün çalışmış olması zorunluydu. Ahilik kurumunun üyesi olacak gençlere ustaları tarafından tezgahta, ya da işliklerde mesleğin bütün incelikleri öğretilirdi. Bir bölgenin ahileri akşamları başkanları olan Ahi Baba'nın zaviyesinde toplanırlardı. Bu toplantılar bazı gecelerde, özellikle de o kente önemli bir yabancı konuk geldiğinde yemekli olur, yemekler ahi zaviyesinin mutfağında, ahiler tarafından pişirilirdi. Ahi zaviyelerinde Müslüman gençlere mesleğin yanı sıra din bilgisi, iyi ahlak, yönetim, toplum kuralları, toplum içinde davranış, yardımseverlik, konukseverlik, konuk ağırlama, yemek pişirme, çarşıdan alışveriş yapma gibi beceriler kazandırılır, haftada bir gün de ata binme, silah kullanma gibi askeri talimler yaptırılırdı [594]. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda, içinde bulundukları çevrede kendilerini kabul ettiren Ahiler, çalışkanlıkları ve dürüstlükleri nedeniyle Sultanlar tarafından da korunmuşlardır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliğindeki topraklara göçtüklerinde Ahi örgütü daha da gelişmiş ve yaygınlaşmıştır.

12.Yüzyılda Anadolu'da, büyük çoğunluğu tasavvufa dayanan birçok tarikat vardı ve bunlar zaviyeler, tekkeler açmışlardı. Ahiler de onların zaviyelerinde ibadet ederlerdi, gündüzleri örgütün kuralları içinde bir mesleğin bütün inceliklerini öğrenirken, akşamları bağlı oldukları şeyhin zaviyesinde din eğitimi almaktaydılar [595]. Türkmenlerin göçü

---

592 Çağatay 1988, s.489.
593 Gürata 1975, s.63-64.
594 Çağatay 1988, s.490-491.
595 Gürata 1975, s.77.

sırasında onlarla beraber çok sayıda dervişin Anadolu'ya geldiği ve bu süreçte dış kökenli bazı tarikatların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu dervişlerin bir kısmı aşiretin reisi, bir kısmı da aşiretin şeyhi sıfatını taşımaktaydılar ve aşiretin yerleştiği bölgenin yakınlarında kendi zaviyelerini kurarak Türkmenlerle birlikte yerli halkı da çevrelerinde topladılar [596]. Anadolu'da bu dönemde kurulan tarikatların içinde etkinlik alanı en geniş olanı, Horasan'ın Belh kentinden Konya'ya göçen Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273) tarafından kurulan Mevlevilik'tir [597].

Ahiler Selçuklu sarayının resmi dilinin ve kültürünün Farsça olduğu bir dönemde halk arasında Türk dilinin ve kültürünün yayılmasını sağlamışlardır. Bu alanda eski Türk gelenek ve göreneklerinin, dilinin, müziğinin, şiirinin korunması ve yaygınlaşması konusunda en fazla emeği geçenlerden biri, bilim ve düşün insanı, Bektaşi tarikatının kurucusu, Hacı Bektaş Veli'dir (1210-1271). Bektaşilikte olduğu gibi, fütüvvetnamelerde yer alan Ahilik kurumunun ahlak kuralları sonradan çeşitli mezhep ve tarikatlarca benimsense de, bunlardan her biri bu kurallarda kendi ilkeleri doğrultusunda bazı değişiklikler yapmışlardır [598].

Etkinliği en fazla Ankara, Denizli, Kayseri, Konya ve Sivas yöresinde görülen Ahi örgütü başlangıçta debbağ, saraç ve kunduracıları kapsayan bir örgüttü ve kaynaklara göre Anadolu'da ilk Ahi örgütünü Ahi Evran Nasıruddin Mahmut (1172-1262) kurmuştu [599]. Ahi Evran, İran'ın Hoy kasabasında doğmuş, Moğol istilası nedeniyle Anadolu'ya göçmüştü. Yoksul bir aileden geldiğinden önce bir değirmencinin yanında çalışmış, sonra dericilik (debbağlık) sanatını öğrenmişti. Dericilikle uğraşırken Fütüvvet örgütünden esinlenerek Ahi örgütünü kurmuş, orada şeyhliğe yükselmişti. 1227-28 Yıllarında, olasılıkla Sultan I.Alaeddin Keykubad'ın isteği üzerine, Konya'ya gelmiş, tasavvuf önderi ve veli olmuş, birçok esnafın piri sayılmıştı. Mevlana'nın hocası Şems-i Tebrizi ile aralarında görüş ayrılığı çıkınca Konya'dan Kırşehir'e gelip yerleşmiş ve yaşamının son 15 yılını orada geçirmiştir. Vilayetname isimli yapıtta Hacı Bektaş Veli'nin sık sık Kırşehir'e gelip Ahi Ev-

---

596 Barkan 1942, s.279-353 bu konuda kapsamlı bir araştırmadır.
597 Ocak 2006b, s.454.
598 Çağatay 1988, s.495.
599 Çağatay 1988, s.493.

ran'ı ziyaret ettiğinden bahsedilmektedir [600]. Bu veriler yerel düzlemde kır- kent arasında ve tarikatlar-zaviyeler-Ahiler arasında yakın ilişkilerin, haberleşme ve iletişim ağının kurulmuş olduğunu göstermektedir.

12. ve 13.yüzyıl Anadolusu'nda, göçebe Türkmenlerin tamamının hayvancılıkla geçindiği dikkate alındığında, hayvan ürünlerini işleyen dericilik (debbağlık) ve onunla ilgili üretim alanlarının gündelik yaşamda önceliği ve önemi vardı. Çeşitli üretim kollarında zanaatkar, hayvan ürünlerini hammadde olarak kullanıyordu (Şekil 4.61). Ahi örgütleri sonradan 24 üretim kolunu kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bunlar çiftçiler, debbağlar, hallaçlar, yorgancılar, pabuççular, keresteciler, nalbantlar, sandıkçılar, haytablar, dokumacılar, bezzazlar, ipekçiler, şekerciler, demirciler, leblebiciler, aktarlar, nalıncılar, çulhacılar, destegahçılar, berberler, ekmekçiler, göncüler, bıçakçılar ve kuyumculardır [601]. Çiftçilerin de Ahi örgütünün içinde yer alması Anadolu'ya göçle gelenlerin sadece kentlerde ve kasabalarda örgütlenmekle yetinmeyip, kırsal alanda kurulan zaviyeler aracılığıyla oradaki yaşamı da kapsadıklarını göstermektedir. Bulundukları yere, büyüklüğüne ve işlevlerine göre zaviye, tekke, dergah, *asitane*, *hanikah*, *buka* gibi isimlerle anılan, Sufilerin barındıkları, yolcuların konakladıkları yapılar, Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde önemli bir rol oynadılar. Kırsal kesimdeki zaviyelerde gündüz tarım, hayvancılık ve diğer üretim işleriyle uğraşan çeşitli tarikatlara bağlı dervişler akşamları kendi dergahlarında çevrelerine topladıkları, evli olmayan Müslüman gençlere tasavvuf eğitimi verdiler ve sema törenleri düzenlediler. Çoğu kez zaviyeler Müslümanlarla Müslüman olmayan nüfusun birlikte yaşadığı kent ve köylerde İslamiyetin yayılmasında cami ve mescidlerden daha etkili olmuştur [602].

Anadolu'da tarikatların yaygınlaşmasına koşut olarak halk arasında Müslümanlık anlayışı tasavvuf düşüncesinin etkisi altına girmiştir. Bunun en açık göstergesi Anadolu'nun her yerinde, halk arasında evliya kültlerinin yaygın olmasıdır. Günümüzde her kentte, ya da köyde birkaç evliya türbesi vardır ve bulunduğu yerde ilk Müslümanlık döneminden kalma bir yerleşmenin varlığına işaret eder. Bazı kentlerde ve

---

600 Gürata 1975, s.75-76.
601 Gürata 1975, s.106.
602 Ocak 2006b, s.449.

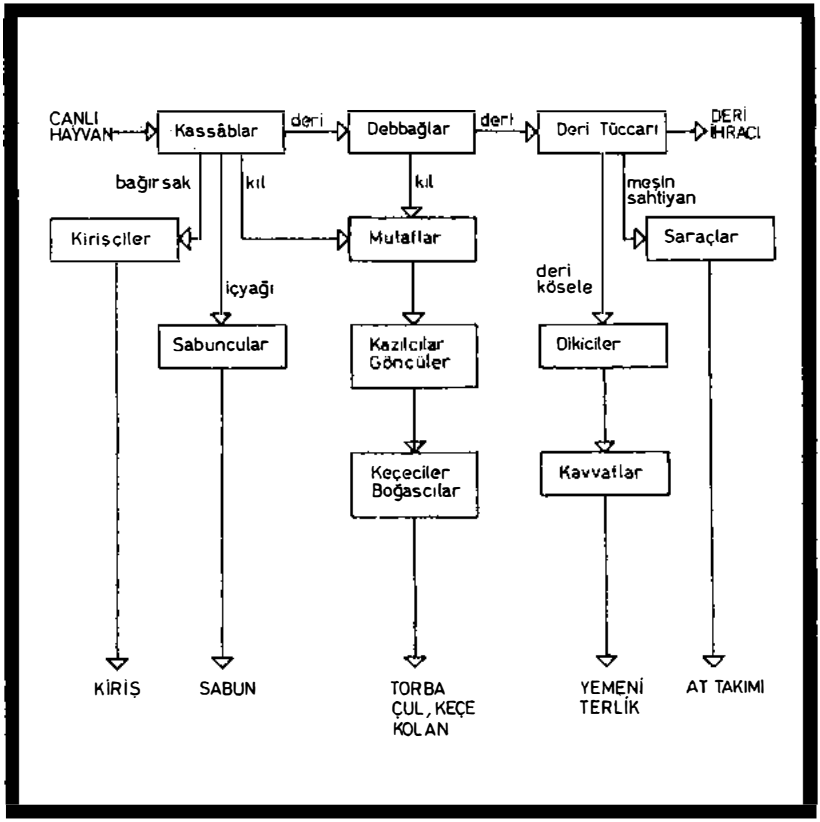

Şekil 4.61. Hayvancılıkla ilgili geleneksel üretim alanları ve esnaf ilişkileri.
Kaynak: S. AKTÜRE (1978), *19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, s.152'deki Şekil 35.

köylerde vefat eden yerel bir kahramanın, ya da din önderinin türbesi o yer ile özdeşleşmiştir. Anadolu kentlerinde ve kırsalında, Selçuklulardan beri türbeler, halkın eski inanç ve kültlerinin, Müslümanlık anlayışının sergilendiği, dinsel yaşamın merkezleri gibidir. Halkın Müslümanlık anlayışının bir yüzü camilerdeki ulemanın din öğretisi ise, diğer yüzü halkın İslam öncesi inançlara olan yakınlığıdır. Müslüman Türklerin Anadolu'ya yerleşme sürecinde Hıristiyan Rumlar, Ermeniler, Süryaniler ve diğer Hıristiyan cemaatler ile aralarında, bir arada yaşama

sonucunda, bazı kültürel alış-verişlerin, etkileşimin olması doğaldır. Kentlere ve köylere yerleşen Türkler gündelik yaşamlarında, çarşıda, pazarda, düğünlerde, mevsimlik ve dini bayramlarda Hıristiyanlarla bir araya geldiler. Her iki halkın Müslümanlığı ve Hıristiyanlığı algılayışları, evliya ve aziz kültleri arasındaki yakınlık birlikte yaşamayı kolaylaştıran etmenlerden biri olmalıdır. Türklerin Anadolu'da yerleştikleri yerlerde Hıristiyanlık öncesi ve Hıristiyanlık dönemine ait bazı kültler, inanç ve adetler, İslamiyet henüz yeterince özümsenemediğinden, kolayca benimsendi. Bunların içinde en yaygın olanlar Aya Yorgi / Hıdrellez / Hızır-İlyas gibi bahar ve yaz şenlikleri ile özdeşleştirilen aziz kültleridir. Anadolu kentlerinde ve kırsalında Hıristiyanlığa geçiş sürecinde Antik Çağ tanrıları Hıristiyan aziz kimliğine dönüştürülerek nasıl yumuşak bir geçiş yapıldıysa, bu kez de Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçerken eski Hıristiyan azizleri Türkler arasında zaman içinde evliya olarak kabul gördü, mezar ve kutsal yerler iki halk arasında ortak ziyaret yerlerine dönüştü. Örneğin Ürgüp çevresinde Aziz Kharalambos kültü Hacı Bektaş kültüyle, Amasya çevresinde Aziz Theodor ve Aziz George kültleri Baba İlyas kültüyle, başka yerlerde Aziz Spiridon ve Aziz Nicolas kültleri Sarı Saltık kültüyle birleşti. Merkezi yönetim kadrosu halkın inançlarına karşı bir tavır almasa da, İslam öğretisinin odak noktası olan camiler çevresinde toplanan ulema, her zaman halk kültürünün içinde barınan bu inançlara karşı bir tavır içinde oldu. Onlar gibi göçebe Türkmenler de ne Müslüman kentli kesime ne de Hıristiyanlara yakın durmadılar, kendi yaşam biçimlerini değiştirmediler [603]. Özetle, Türkler bu dönemde ne tam anlamıyla İslamlaşmış, ne de Orta Asya geleneksel yaşam biçimlerinden tam olarak kopmuşlardı. Anadolu'da örgütlenen Selçuklu kültürü ve uygarlığı, yaşam biçimi olarak İran kültürü ile Orta Asya Türk geleneklerini birleştirmiş, Hıristiyanlıkla kaynaşmış, aynı zamanda da, eski Şaman geçmişinin izlerini taşımakla birlikte, gündelik yaşamında İslam dinini kabul etmiş [604], özgün bir yapıdır.

13.Yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da yaşayan Türkler toplam nüfus içinde hala azınlıktaydı. Selçukluların yönetimindeki kentlerde, kasaba-

---

603 Ocak 2006b, s.454-456.

604 Özcan 2006, s.22-23.

larda ve tarımla uğraşan köylerde Hıristiyan nüfus daha kalabalıktı [605]. Müslüman Türklerin sayıca Hıristiyanlardan daha kalabalık oldukları dönem ise Moğol istilasından kaçanların Anadolu'ya yerleşmesinden sonraki dönemdir [606]. 1243 Yılından sonra Moğolların işgali altındaki Anadolu'da Türk nüfusu hızlı bir artış göstermiş, Türkçe daha sık konuşulmuş ve yazılmıştır. Selçuklu yönetimi bu dönemde artık kendi çıkarları doğrultusunda göçerleri denetim altına alacak ve yönlendirecek güçte değildi [607]. Aynı nedenle kırsal alanda kurulmuş olan bölgelerarası ticaret ağı da yer yer dağılma noktasına gelmişti. Bu konu için tüccarların uluslararası buluşma noktası olan Yabanlu Pazarı'nın Moğol istilasından sonra, en geç 13.yüzyılın sonlarında, ya da 14.yüzyılın başlarında bir daha kurulmamak üzere dağılması iyi bir örnektir. Pazar'ın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmese de, Memluk Sultanı'nın 1277 yılındaki Anadolu seferine katılmış olan bir devlet görevlisinin adı geçen sefer ile ilgili günlüğünde, Memluk ordusunun dönüş yolunda Yabanlu Pazarı'nın kurulduğu yere uğradığı yazılmıştır. Kayseri-Sivas yolu üzerindeki I.Alaeddin Keykubat tarafından yaptırılan Sultan Hanı yakınlarında, baharda kurulan ve 40 gün süreyle açık kalan Yabanlu Pazarı uluslararası bir fuar niteliğindeydi. Günümüzde Pazar Ören denilen yerde, Selçuklular döneminde kurulan bu pazarın 8 kilometre kuzeydoğusunda bulunan Zamantı Kalesi (günümüzdeki adı Kuş Kale) fuarın güvenliğini sağlamaktaydı, ancak bu ticaret etkinliği Moğolların egemenliği altında devam etmemiştir [608]. Olasılıkla bunun nedeni Yabanlu Pazarı'nın aynı zamanda Selçuklu ordusuna toplanma yeri işlevi görmesi [609] ve Moğol işgalinden sonra ordunun dağılmış olmasıdır.

Ana ticaret ve ordu yolları üzerinde olmayan bölgelerde ise yerel örgütlenmeler etkindi. Belgeler Anadolu Selçuklu Devletinin dağılma döneminde Ahilerin, yerel ölçekte, bulundukları yerlerin imarına ve kentleşmesine katkıda bulunduklarını göstermektedir. Örneğin Canik dağlarının kuzeyindeki bölgede Çepni boylarınca oluşturulan yeni

---

605 Dunn 2004, s.154.

606 Ocak 2006b, s.448.

607 Dunn 2004, s.156.

608 Sümer 1985, s.14 ve s.19-23. Pazar Ören Köyü, Avşar Türkmenlerinin kurduğu bir köydür ve Kayseri-Pınarbaşı yolu üzerinde bulunmaktadır.

609 Özcan 2006, s.35.

yerleşim alanlarında inanç ve kültürel açıdan Ahiler etkili olmuşlardır. Kendilerine verilen yurtluklarda zaviyeler kuran Ahiler, çiftçilikten din görevliliğine, kethüdalıktan tekkedarlığa kadar sosyal yaşamın her alanında yer almışlardır. Karadeniz Bölgesi'nin çoğu yerinde izlerine rastlanan Ahiler hem fetih ve iskan sürecine katılmışlar hem de "kadimlik yurdları" sayılan yerlerde cami, mescid, zaviye, hatta medrese vakıfları kurarak toplumsal yaşama ve İslamlaşma sürecine katkıda bulunmuşlardır [610].

Bizans'ın Anadolu'da siyasal ve ekonomik gücünü yitirdiği dönemde dini ve psikolojik etmenlerle bazı Hıristiyanlar Müslüman olmuşlardı. Bunların sayısı tam olarak bilinmese de yazılı kaynaklardan bu sürecin bir dış baskıyla, kitleler halinde değil, tekil olaylar olduğunu göstermektedir. 13.Yüzyılda Anadolu Moğolların egemenliği altına girdiğinde, göçebe-Şaman Moğollardan bir kısmının Müslümanlığı kabul ederek Anadolu'ya yerleştikleri, bazı yerlerde Türkmenlerle karışarak Türkleştikleri, gündelik yaşamlarında Türkçe konuştukları bilinmektedir. Bu süreçte bazı Moğolca kelimeler Türkçeye yerleşmiştir [611].

Buraya kadar yapılan çözümleme gösteriyor ki, Anadolu'da kurulan Ahi örgütleri, o dönemin koşullarına uygun olarak, yerel ölçekte gündelik yaşamın her alanında etkili oldular, Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecine ve toplumun sosyoekonomik gelişimine katkıda bulundular. Kendi aralarında kurdukları örgütlenmenin, dayanışmanın ve bunun sonuçlarının en net görüldüğü yer o dönemin kentlerinin mekansal kurgusu ve bu kurgunun dönüşümüdür. Ahiliğin Anadolu'da gelişip yaygınlaşması ile Türklerin göçebe yaşamdan yerleşik düzene geçiş süreci hızlandı, 13.yüzyılın ikinci yarısına kadar Müslüman olmayan yerli halkın tekelinde bulunan üretim ve ticaret eylemlerine Türklerin de katılması sağlandı, Türk esnaf ve zanaatkarları aralarında sağladıkları dayanışma ile ayrıcalıklı bir konuma geçtiler ve kent ekonomisinde söz sahibi oldular [612].

Ahi örgütünün kuruluş ilkelerine ve çalışma esaslarına uygun olarak kentlerin merkezinde aynı meslek koluna bağlı esnaf ve zanaatkar bir

---

610 Fatsa 2013, s.37.
611 Ocak 2006b, s.456-457.
612 Çağatay 1976, s.429 ve s.435.

arada, aynı sokak üzerinde, yan yana dizilmiş işliklerden, ya da dükkanlardan oluşan bir çarşı düzeninde yer almaktaydılar. Mekandaki bu kurgu kentsel üretim alanında belirgin bir uzmanlaşmanın ortaya çıktığına işaret etmektedir. Başka bir deyişle, esnaf çarşılarının varlığı, Ahiler tarafından örgütlenen üretim ve ticaret eylemleriyle bazı Anadolu kentlerinin uzmanlaşmış birer ticaret merkezine dönüştüğünü göstermektedir. Selçuklu dönemi kayıtlarından Konya'da 31, Kırşehir'de 20, Sivas'ta 19, Kayseri'de 11, Tokat'ta 5, Akşehir'de 3 ve Amasya'da 3 çarşının yer aldığı saptanmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'da ve İlhanlı Devleti'nin yönetim merkezi ve uluslararası bir ticaret kenti olan Sivas'ta çok sayıda çarşının yer alması beklenen bir durum iken, bölgesel kentler olan Kırşehir ve Kayseri'nin öne çıkması bu kentlerin Anadolu'daki Ahi örgütlerinin ilk kez kurulup yaygınlaştığı merkezler olmasındandır. Bu durum Ahilerin kentlerin ekonomik yaşamları üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir [613].

Anadolu Selçuklu Devleti'nin iki başkentinden biri olan Kayseri'de, Bizanslıların inşa ettiği ve Selçukluların onarıp kullandığı surların çevrelediği alan, yani Kale, diğer Selçuklu kentlerinden daha küçüktür (Şekil 4.37.C) ve bu alan İç Kale ve Dış Kale olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır (Şekil 4.59). İç Kale'de askerlerin kışlaları, hapishane ve erzak depoları yer almaktaydı. Dış Kale'deki en önemli yapı bir yönetim yapısı olan Devlethane idi ve İç Kale'nin hemen karşısındaydı. Dış Kale'de, eski bir Bizans yapısının üzerine ve onun malzemeleriyle inşa edilen Ulu Cami kentte Türklerin inşa ettiği ilk yapıydı. Onun dışında Dış Kale'de herhangi bir dinsel yapı ve ticaret mekanı yer almıyordu, bu alan devletin üst kademe yöneticilerinin kullanımına ayrılmıştı. Aynı amaçla kullanılan bir de hamam inşa edilmişti. Sultan I.Alaeddin Keykubad saltanatı döneminde kentin surlarını güçlendirip bazı burçlar ekletirken, İç Kale'nin kuzeyindeki alanı da katarak surları genişletmişti. Surlardan değişik yönlere açılan kapılar, Meydan Kapısı, At Pazarı Kapısı, Sivas Kapısı, Kiçi Kapı, Boyacı Kapısı, Dizdar Kapısı gibi, açıldıkları yöndeki kent mekanlarının ya da yolların bağlandığı komşu kentlerin isimleriyle anılmaktadır [614] (Şekil 4.59).

---

613 Özcan 2006, s.29.

614 Eravşar 2006, s.240-241.

Vakıf kayıtlarından, Selçuklu döneminde Kayseri kentinde nüfusun Dış Kale surlarının dışındaki düzlükte yerleştiği anlaşılmaktadır. Kentte kalabalık bir nüfus oluşturan Ermeniler, Rumlar, Yahudiler Dış Kale'nin batısında, Boyacı Kapısı yakınında yerleşmişlerdi [615]. Türklere gelince, onlar Anadolu kentlerine yerleşirken bireyler olarak değil, aşiretler ve oymaklar olarak yerleşmekteydiler. Aşiretin ortak bir dinsel inancı ve dinsel önderi olan şeyhi vardı. Kurulan mahallenin çekirdeğini, şeyhin zaviyesi ve onun yanında inşa edilen mescid oluşturuyordu. Mahalle kendi başına bir bütündü, etnik ve dinsel bir temele oturuyordu [616]. Kayseri'de de Ahi örgütünün kurucusu Ahi Evran'ın tekkesi ve konutu surların dışında, kentin güneyinde ve surlara yakın bir konumda, onun kurduğu Örücüler Çarşısı'nın ve Debbağlar Çarşısı'nın bulunduğu yerdeydi. Kentteki diğer çarşılarından ve açık pazar yerlerinden oluşan ticaret mekanları da surları kuşatan düzlükteydi. Bunlardan Boyacılar Çarşısı ve Bakırcılar Çarşısı surların batısında, Demirciler Çarşısı ise Kale'nın kuzeyinde yer almaktaydı. Bu çarşılar dışında kuzeydeki boş alanlar pazaryeri olarak kullanılmaktaydı. At Pazarı'nda atların dışında diğer canlı hayvanların da satışı yapılmaktaydı. Kale'nin güneyindeki kervansaray tek kent içi hanıydı, günümüzde Han Camisi olarak kullanılmaktadır. Selçuklu kentinin temel kamusal mekanları olan meydanların en önemlisi kuzeyde, At Pazarı yakınında, spor karşılaşmalarının yapıldığı Meşhed Sahrası'dır. Güneydeki en önemli meydan ise Köşk Sahrası adı verilen bölgede yer alıyordu. Ulu Cami ve Hunat Camisi gibi önemli yapıların önündeki açık alanlar da meydan olarak kullanılmaktaydı [617].

1333 Yılında Kayseri'den geçen gezgin İbn Battuta seyahatnamesinde kentin İlhanlıların önemli merkezlerinden biri olduğuna, ordu birliklerinin burada üslendiğine değindikten sonra, kentin ileri gelenlerinin her akşam Ahi tekkesinde toplandığını, yörenin törelerinden birinin hükümdarın bulunmadığı zamanlarda kentte Ahilerin yönetimi ele aldıklarını yazmaktadır [618]. İbn Battuta'nın Anadolu'ya geldiği dönem Beylikler Dönemi'dir. Aksaray, Niğde, Kayseri, Amasya, Sivas ve Erzin-

---

615 Eravşar 2006, s.242.
616 Kuban 1968, s.62.
617 Eravşar 2006, s.241-242.
618 İbn Battuta 2004, 1.Cilt, s.415.

can İlhanlıların yönetimindedir [619]. Seyahatnamede verilen bilgilerden Ahilerin bu dönemde de Anadolu'daki gündelik yaşamda önemlerini korumaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Ahiler Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, köy, kasaba ve kentlerde bulunmaktadırlar. Kentlere gelen yabancıları karşılama, misafir etme, onlarla ilgilenme, yiyecek ve konaklama yeri sağlama, onları eşkıya ve vurgunculardan koruma ve diğer kolluk işleri onların göreviydi [620]. Kentlerde birden fazla tarikat ve onlara bağlı tekkelerinin yer alması sık rastlanan bir durumdur. Örneğin Kayseri'de surların dışındaki Ahi tekkesinden başka, surların içinde, İç Kale surunun yakınında bir tane de Mevlevihane bulunmaktaydı [621]. Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılma döneminde kentlerin bütünlüğünü, kır-kent ilişkisini sağlayan kurumların başında esnaf örgütlerinin, tarikatların ve bunların aralarında kurulan dayanışma ve iletişim ağının yer aldığını söylemek yanlış olmaz. Tekke ve zaviyelere konuk olan, uzak yerlerden gelen yabancıların, dış dünya ile iletişimi sağlamakta, bilgi aktarmakta önemli bir rol oynadıkları açıktır.

Kayseri'nin önemli bir özelliği, yerel düzlemde bu kadar güçlü bir tarikat örgütlenmesine sahip olmasının yanı sıra özellikle tıp eğitiminde özelleşmiş bir kültür ve bilim merkezi olmasıdır. Selçuklu döneminde Kayseri'de inşa edilen Gıyasiye ve Şifaiye Çifte Medreseleri (1205-1206), Hunat Hatun Külliyesi (1237-1238), Hoca Sinan Medresesi, Hacı Kılıç Camisi ve Medresesi (1249-1250), Sahibiye Medresesi (1267-1268) ve daha birkaç medrese Kale'yi çevreleyen düzlükte, yerleşim dokusu içine serpiştirilmiş, anıtsal ölçekte olmayan birer bilim ve eğitim yapısıydı. Bunlar adına vakıflar kuranlar 1250 yılına kadar Sultanlar, bu tarihten sonra ise vezirler ve diğer üst kademe yöneticilerdi. Vakıf kayıtları, yaygın eğitim veren mahalle mekteplerinden seçilen az sayıdaki yetenekli öğrenciye üst düzeyde bir meslek eğitimi vererek ulema sınıfının ve devlette görev alacak memur kadrolarının yetiştirildiği bu medreselere merkezi yönetim tarafından dışardan hocalar getirildiğini göstermektedir. O dönemin koşullarında Anadolu'daki kentlerin dış dünya ile bağlantılarının çeşitli kanallarla kurulduğu bir iletişim ağı-

619 İbn Battuta 2004, 1.Cilt, s.414-418.
620 İbn Battuta 2004, 1.Cilt, s.404.
621 Eravşar 2006, s.242.

nın varlığından söz edilebilir. Bunun temelini devletin büyük yatırımlar yaparak güvenliğini ve sürdürülebilirliğini sağladığı kervan yolları ağı oluşturmaktaydı. Devletin yaptığı yatırımların kaynağı ise tüccardan toplanan gümrük vergileri, Müslüman olmayanlardan toplanan *cizye* adı verilen vergi, vakıf arazisi olmayan topraklardan toplanan tarım vergisi gibi çeşitli bütçe kalemleri olmalıdır. 1250 Yıllarından sonra Selçuklu sultanlarından hiçbirinin kamu yatırımı yapmamış olmasının nedeni bütün bu vergileri toplama yetkisinin bu tarihten sonra İlhanlı maliyesine geçmesidir.

13. ve 14.yüzyıllarda inşa edilen kervansarayların yerleri incelendiğinde, Akdeniz kıyısında önemli bir liman kenti olan Antalya'dan yola çıkan kervanların Konya ve Kayseri üzerinden Sivas'a vardıkları, oradan Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e gittikleri anlaşılıyor. İlhanlılar zamanında Tebriz, Bağdat'ın yerine geçerek İslam dünyasının en büyük merkezi haline gelince bu yolun ve yol üzerindeki kentlerin önemi bir kat daha artmış ve bu kentlerde çeşitli ülkelerden gelen tüccar kolonileri ortaya çıkmıştı [622]. Daha 13.yüzyılın ortalarında, sadece Kayseri-Sivas yolu üzerinde bulunan han sayısı 20'ye ulaşmıştı. Buna ek olarak, Kızılırmak üzerindeki köprüler ya onarılmış, ya da yenilenmişti [623].

14.Yüzyılın ilk yarısında bazı bölge kentlerinin her yıl İlhanlı maliyesine belirli bir miktarda vergi ödediğini gösteren kayıtlar vardır. 1336 Yılı kayıtlarında bu kentlerin ödedikleri toplam vergi miktarları şöyle bir dağılım göstermektedir [624] :

Kentin Adı	1336 Yılında Ödenen Toplam Vergi (dinar)
Sivas ve Konya	1.384.886
Erzurum	222.000
Erzincan	332.000
Harput (Elazığ)	215.000
Niksar	187.000
Kayseri	140.000
Akşehir	135.000
Ankara	72.000

---

622 Turan 1951, s.450.
623 Cahen 1979, s.171.
624 Turan 1951, s.455.

Aksaray	51.000
Niğde	41.000
Meyyafarikin (Silvan)	224.000
Mardin	236.000
Musul	238.000
Bağdat	800.000
Tebriz	1.390.000

Bu vergi listesi 14.yüzyılın ilk yarısında Anadolu'daki önemli ticaret ve üretim merkezleri arasındaki görece önem sırasını gösterdiği gibi, onların İslam dünyasının diğer önemli ticaret merkezleri ile karşılaştırılmasına da olanak vermektedir. Örneğin vergi ödeyenler listesinde Konya ve Sivas kentlerinin uzun bir dönem İslam dünyasının en önemli ticaret merkezi ve eski Abbasi İmparatorluğu'nun başkenti Bağdat'a oldukça yakın bir miktarda vergi ödemeleri dikkati çekmektedir.

Anadolu'da Selçuklu dönemi ile ilgili araştırmalar, doğu ile batı arasındaki transit ticaret nedeniyle, ana ulaşım yollarının kesişme noktasında bulunan kentlerin nüfus ve servet birikimi sağladıklarını, aynı zamanda da iç ve dış ticaret açısından önemli birer pazaryerine dönüştüğünü göstermektedir. Anadolu'nun Moğolların egemenliği altına girmesinden sonra İran'da kurdukları İlhanlı Devleti'nin yönetim merkezi olan Tebriz'in önemi artınca, ticaret yollarının ağırlık merkezi Anadolu Selçuklu Devleti'nin eski başkenti Konya'dan Sivas'a kaymış ve kent kalabalık nüfusu ile Anadolu'nun en büyük pazarı ve kervan yollarının kesiştiği en önemli transit ticaret merkezi olmuştu. Kentte yerli ve yabancı tüccarlara, kervan kafilelerine otel-işyeri hizmeti veren çok sayıda hanın bulunması da bunu gösteriyor [625].

Bazı tarihçilere göre Türkler kenti ele geçirdikleri sırada Sivas 100.000'den fazla nüfusu olan sur içinde bir kentti. Bizans döneminde adı Sebasteia olan kent 8.yüzyıldan sonra *Thema* sistemine göre kurulan askeri valiliğin merkezi, aynı zamanda da Kapadokia'da kurulan 3 metropolitlikten birinin merkeziydi. Türkler Anadolu'ya girdiğinde, Alp Arslan'n komutanlarından Danişmend Gazi Sivas'ı ele geçirdikten sonra bölgedeki diğer kentleri de alarak kendi bağımsız devletini kur-

---

625 Turan 1951, s.451.

muştu. Bu dönemde Anadolu'da ortaya çıkan ilk beyliklerden biri olan Danişmend Beyliği (1071-1178) Sivas'ı kendisine başkent yaptı [626]. Kent Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliği altına girdiği dönemde ise, sultanların katkılarıyla yeniden inşa edilmiştir. Selçuklu döneminde morfolojik açıdan Sivas'ın en önemli öğeleri olan surları ve kalesi ilk kez Bizans İmparatoru Justinianus (527-565) döneminde onarılmış, ikinci onarım 1081 yılında Danişmendler döneminde, üçüncü ve en kapsamlı onarımın ise I.Alaeddin Keykubad (1220-1237) döneminde gerçekleşmiştir. Kentin en eski yerleşim yeri olan Yukarı Kale (Toprakkale) dikdörtgen formundadır, suru ve iki kapısı vardır, ana kapı güney yönündedir. 40 Metre yüksekliğinde sarp bir tepe üzerine kurulmuş olan Yukarı Kale bütün ovaya hakim bir konumdadır. İlk kez Hititler tarafından kullanılan bu kale Bizans döneminde kullanılmamıştır. Selçuklular döneminde ise bu kalede komutan ve askerler kalıyordu, yönetim merkezi olan Paşa Konağı ise Aşağı Kale'de idi [627] (Şekil 4.62).

Sivas'ta Türklere ait ilk yerleşme Paşa Hisarı da denilen Aşağı Kale'den başlamış ve kısa sürede surların dışına taşmıştır. Selçuklu öncesinde kentin yönetim merkezinin burası olduğunun kanıtı Aşağı Kale'nin Eski Kale (Kale-i Atik) olarak anılmasıdır. O dönemde Aşağı Kale'de olasılıkla birkaç küçük mahalle, bir yönetim yapısı (konak), cami, hamam, medrese türü sosyal amaçla kullanılan yapılar bulunmaktaydı. Selçuklu ve Moğol egemenliği dönemlerinde Aşağı Kale içinde Buruciye Medresesi, Çifte Minare Medresesi, Şifahane, Nizameddin Yağıbasan Tekkesi ve Medrese-i Selçukiye inşa edildiğine göre, Kale Selçuklu döneminde de iskan edilmişti. Aşağı Kale'nin güneyinde, olasılıkla Danişmendler döneminde inşa edilen ve kentin Cuma Camisi işlevini gören Ulu Cami yer almaktadır (Şekil 4.62). Ulu Cami'nin kuzeyinden ve kentin içinden Murdar Irmak geçmektedir. Olasılıkla ırmağın bu isimle anılmasının nedeni kentteki dericilere (debbağ) ait tabakhanelerin bu ırmağın üzerinde bulunması ve suyun kirli olmasıdır. Bu dönemin kentlerinde zanaatkar genellikle kendi işyerinde ürettiği malı perakende olarak yine aynı yerde satmaktaydı. Ancak, tabakhanelerin

---

626 Sevgen 1959, s.307.
627 Sevgen 1959, s.308-309.

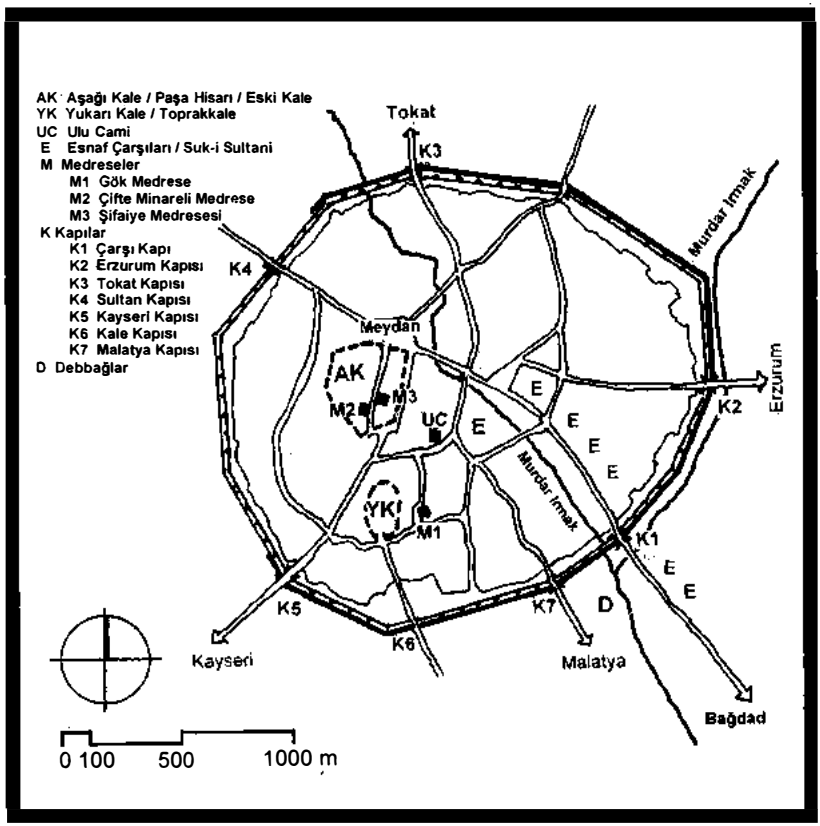

Şekil 4.62. Selçuklu döneminde Sivas

Kaynak: A. GABRIEL (1934), *Monuments Turcs d'Anatolie: Amasya, Tokat, Sivas*, Paris: E. de Boccard, s.138'deki Şekil 86 ve U. TANYELİ (1987), *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy)*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, Harita 3.6.2 birleştirilerek çizildi.

işleyiş düzeninden ve kent mekanındaki yer seçiminden debbağların bu tür üretici-perakendecilerin dışında kaldığı ve tüketiciye doğrudan satış yapmadığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni tabakhanelerde elde edilen ham derinin hala yarı işlenmiş mal niteliği taşımasıdır. Örneğin, dikiciler ve kavaflar esnaf örgütü içinde dağıtılan ham deriden kendi paylarına düşeni alıp işlemekte ve ayakkabı haline dönüştürerek tüketiciye

satmaktaydılar (Şekil 4.61). Bu süreç içinde tabakhanelerin merkezde bulunması, tüketiciyle diğer perakendeci esnaf gibi doğrudan ilişki kurması gerekmemekteydi. Ayrıca, yapılan işlem çevreye koku yayan kirli bir iş olduğundan, atıkların temizlenmesi için tabakhaneler genellikle bir ırmağın kenarında, akan suyun yönüne göre kentin çıkışında yer seçiyordu [628]. Bu ölçütlere göre Sivas'ta da tabakhanelerin (debbağlar) Murdar ırmağın üzerinde, güneydoğuda, surların dışında yer seçmiş olması olasıdır.

Yazılı kaynaklara göre Sivas'ta toplam 19 tane esnaf çarşısı bulunmaktadır [629]. Suk-i Sultani adıyla anılan bu esnaf çarşıları ve kentin ticaret alanı, güneydoğuya doğru çizgisel bir yayılma göstermiş ve 13.yüzyılın ilk çeyreğinde Keykubad tarafından inşa edilen, ya da onarılan dış surların dışına taşmıştır. Kent surlarının güneydoğuya açılan kapısının adı da Çarşı Kapı'dır (Şekil 4.62). Ulu Cami'nin kuzeyinde yer alan ve Selçuklular döneminde pazaryeri olarak kullanılan meydan günümüzde, Osmanlılar tarafından inşa edilen Meydan Camisi ve Meydan Hamamı'nın bulunduğu yerdeydi. Bakırcılar Çarşısı ve Demirciler Çarşısı meydanın doğusunda, Buğday Pazarı kuzeyinde, Attarlar Çarşısı, Hurdacılar Çarşısı ve Soğancılar Çarşısı kuzeydoğusunda yer alıyordu. 13.Yüzyıl belgelerinden kentte bulunduğu bilinen 15 ticaret hanının Ulu Cami ile Murdar Irmak arasında yerleştiği saptandığına göre, kentin o dönemdeki ticaret merkezi burası olmalıdır, günümüzdeki ticaret merkezi de aynı yerdedir [630].

Sivas'ın büyük bir buğday üretim alanının merkezinde bulunması önemini bir kat daha arttırıyordu. Tarımsal üretimin yanı sıra kent, başta halıcılık olmak üzere, işlenmiş mal üretiminin yoğun bir şekilde sürdürüldüğü bir merkezdi. Yünlü ve pamuklu dokuma işçiliğinin çok ileri düzeyde olduğunu ve Sivas soflarının (Suf-i Sivas) bu alanda çok gelişmiş bir üretim yapısına sahip olan İran'a bile satıldığını gösteren belgeler bulunmaktadır. Sahip Ata Vakfiyesi'nde kentte bulunan çok sayıda imalathaneden bahsedilmektedir. Diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Sivas'ta da bakkallar, kasaplar, attarlar, aşçılar, demirci-

---

628 Aktüre 1978, s.151.
629 Özcan 2006, s.29.
630 Hersek 2006, s.275 ve 277.

ler, iplikçiler, bezzazlar, terziler, üsküfçüler gibi her meslek grubunun kendi adlını taşıyan çarşılarda faaliyetlerini sürdürdükleri vakfiyelerde yer almaktadır. Sarraf, kuyumcu, kürkçü gibi kıymetli eşya satan bazı tüccar, daha güvenli yerler olan büyük hanlarda ticaret yapıyorlardı. Sahtiyan Hanı, Pamuk Hanı, Şekerciler Hanı, Bezzazlar Hanı adlarıyla anılan hanlarda başka işlerle uğraşan tüccarlara da rastlanmaktaydı [631]. Tüccarların hem otel, hem işyeri olarak kullandıkları bu hanlar kentin iş merkezinde yer almış olmalıdır.

Sivas 13.yüzyılda sultanların katkılarıyla bir ticaret merkezine dönüştürülürken yapılan en büyük yatırım Sultan I.Alaeddin Keykubad tarafından 1221 yılında kesme taşlarla yaptırılan, 20 metre yüksekliğindeki [632], yaklaşık 7-8 kilometre uzunluğundaki dış surlardır [633]. Aşağı Kale (Paşa Hisarı, Eski Kale) ve Yukarı Kale (Topraktepe) surların içinde kalmıştır. Yaklaşık 300 hektarlık bir alanı kuşatan bu surların içindeki alanda yaşayan nüfus ise yaklaşık 60.000-75.000 kişi kadar olmalıdır [634].

Selçuklu döneminde Anadolu'nun en önemli ticaret merkezi konumundaki Sivas kentinin bir diğer niteliği de, başkent Konya ile yarışacak düzeyde, önemli bir eğitim ve kültür merkezi olmasıdır. 13.Yüzyılın ortalarından önce kentte inşa edilen medreseler Medrese-i Selçukiye, Medrese-i Kemaliye, Medrese-i Bulgari, Terken Hatun, Subaşı, Necmeddin Tusi, Gıyaseddin Keyhüsrev, Necmeddin Muhammed el-Hatibi, Hokkabaz, Emineddin Ali medreseleridir. Bunlara 1271 yılında, Moğol egemenliği döneminde inşa edilen Gök Medrese, Çifte Minare Medresesi ve Buruciye Medresesi eklenmiştir. Bu medreselerin yanında inşa edilen kütüphane, cami ve mescidlerden bazı kaynaklarda bahse-

---

631 Turan 1951, s.450-451.

632 Turan 1951, s.454

633 Sivas'ın dış surlarından günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Kenti 17.yüzyılda gören Evliya Çelebi, surların uzunluğunu "arşınlama" yöntemi ile 10.500 adım olarak ölçmüştür (Hersek 2006, s.274). Arazi ölçümlerinde kullanılan "mimar arşını" yaklaşık 76 santimdir (Pakalın 1971, s.88), buradan surların yaklaşık uzunluğu hesaplandı.

634 Sur içindeki alan Gabriel 1934, Cilt 2, s.138, Şekil 86'daki ölçekli plandan, yaklaşık nüfus ise ortalama nüfus yoğunluğu 200-250 kişi/hektar alınarak hesaplandı.

dilmektedir [635]. Bu cami ve mescidlerden her biri, yanındaki medrese ile birlikte bir mahallenin çekirdeğini oluşturmuş olmalıdır. 13.Yüzyılda kentte çeşitli ülkelerden gelen tüccarların kurdukları ticaret kolonilerinden en kalabalık olanı Cenovalılara ait olmalı ki, onlar bir konsolosluk kurmuşlar, bir de kilise inşa etmişlerdi. Bazı Cenovalılar da oturdukları hanlardan ayrılarak mahallelerde kiraladıkları evlere taşınmışlardı. Kentte ticaretle uğraşan Yahudilerin bir mahallesi olduğundan bir medresenin vakfiyesinde bahsedilmektedir. Aynı vakfiyede Volga bölgesinden gelen Türk kökenli Bulgarların kentte yerleşmiş olduğu ve Medrese-i Bulgari'nin onlar tarafından kurulduğu da yer almaktadır [636]. Bu dönemde kentte Ahilerin toplandığı zaviyelerin sayısı ise yedidir [637].

Sivas 14.yüzyılda da üretim, ticaret ve kültür merkezi olarak önemini sürdürmekteydi. 14.Yüzyılın çeşitli kaynaklarında Sivas'ın Anadolu'nun en büyük kenti olduğundan, kent halkının varlık, refah ve eğlence içinde yaşadığından bahsedilmekteydi. Kentte yaşayan Türkmenlerin ve Hıristiyanların yanı sıra çeşitli milletlerden tüccarların kurdukları ticaret kolonileri hala vardı. Bir Bizans kaynağına göre bu dönemde kentin nüfusu 120.000 kişi idi [638]. İbn Battuta da 1333 yılında gördüğü Sivas'ın Anadolu'da İlhanlılara bağlı kentlerin en büyüğü olduğunu, vergi toplayanlarla en büyük komutanların orada oturduğunu ve kentin bir de kadısı bulunduğunu yazmaktadır. Onun gözlemlerine göre kalabalık çarşıları, düzenli, bakımlı, geniş caddeleri olan kente gelen yabancılar (olasılıkla sadece Müslüman olanlar) Ahiler tarafından kentin kapılarında karşılanmakta, tekkelerde misafir edilmekteydiler [639]. Bu bilgilerden o dönemde Ahilerin kolluk görevi de yaptıkları, kente girip çıkanları denetledikleri, onların ve kentin güvenliğini sağladıkları anlaşılmaktadır.

İbn Battuta'nın değindiği gibi, o dönemde İlhanlıların bölgesel yönetim merkezi olarak işlev gören Sivas'ta, bazı üst kademe yöneticilerin, komutanların oturduğu, kendileri için saraylar inşa edildiği başka

---

635 Turan 1951, s.452-453.
636 Turan 1951, s.450.
637 Hersek 2006, s.277
638 Turan 1951, s.455-456.
639 İbn Battuta 2004, 1. Cilt, s.416.

yazılı kaynaklardan bilinse de, günümüze onlardan hiçbir iz kalmamıştır. Yöneticilerden sonra kentin en zengin kesimini transit ticaretle uğraşan yerli ve yabancı tüccarlar oluşturmuş olmalıdır. Anadolu'dan geçen kuzey-güney ticaret yolu açıldıktan sonra kuzeyden Kırım yoluyla getirilen kürk gibi ürünlerin ticaretinin yanı sıra köle ve cariyeliği içeren insan ticareti de İslam düyasına Sivas üzerinden yapılmaktaydı, kent köle ticaretinde Anadolu'daki en önemli pazardı, 14.yüzyıl sonuna kadar da bu işlevini sürdürdü [640]. Ancak kent aynı zamanda da bir üretim merkeziydi. Sivas'tan dışarıya satılan mallar arasında bölgede çıkarılan demir madeninden yapılan silahlar, yünlü kumaşlar, aydınlatmada kullanılan bitkisel yağlar ve boyalar önemli bir yer tutmaktaydı [641].

Dönemin yazılı kaynaklarında, kentlere, kasabalara, köylere yerleşen, ya da göçebeliğe devam eden insanların oluşturduğu Anadolu Selçuklu toplumunda, tarım dışındaki işlerle uğraşan, serbest meslek sahibi, geniş bir esnaf ve zanaatkar kesiminin varlığı dikkati çekmektedir. Türkçe, Farsça ve Arapça metinler üzerinde yapılan bir araştırmada Selçuklular dönemindeki meslek sahipleriyle ilgili 250 ye yakın unvan saptanmıştır. Bunların içinde, gündelik yaşamla ilgili bazı mesleklerde birden fazla unvan eş anlamda kullanılmıştır. Örneğin işlenmiş mal ticareti yapan kişi için *bazergan*, *hace*, *tacir*; dokumacı için *came-baf*, *cüllah*, *bafende*; fırıncı için *habbaz*, *nan-ba*, *nan-pez* eş anlamda kullanılan unvanlardı. Bunlardan bazılarını (amele, attar/aktar, bakkal, baytar, cambaz, cerrah, saka, sarraf, seyis, tabib, tacir, üstad gibi) günümüzde de kullanmaktayız. Selçuklu toplumunda bu kadar çeşitli meslek grubunun bulunması o dönemde Anadolu'daki esnaf, zanaatkar ve sanatçının toplum yaşamında çok önemli bir yeri olduğunu göstermektedir [642].

Kaynaklarda adı geçen meslek sahipleri için, yaptıkları işlerin türüne göre bir tipoloji denemesi yapılarak, aşağıdaki 11 başlık saptanmıştır [643]:

---

640 Turan 1951, s.449-450.

641 Hersek 2006, s.275.

642 Merçil 2001, s.149-150.

643 Merçil 2001, s.146-149 ve s.164-193. Sayın Merçil tarafından meslekler konusunda yapılan bu titiz ve kapsamlı araştırma Selçuklularda gündelik yaşamla

• *Bezzazlar* kumaş, giysi, battaniye satanlar, manifaturacılar. Bunlar çarşı içinde ayrı dükkanları, ya da hanları olan bir meslek grubuydu. Sivas, Amasya ve Tokat'ta birer Bezzazin Çarşısı, Beyşehir'de bir Bezzaziye Hanı, Konya'da bir Bezzazistan (Bezciler Hanı) bulunmaktaydı.
• Dericiler ve ayakkabıcılar *iskaf*, *kefş-ger*, *haffaf*, *kavvaf*, *başmakçı* unvanlarını kullanmaktaydılar. Kırşehir'de Kunduracılar Çarşısı, Konya'da Haffafistan, Amasya'da Hazain (ayakkabıcılar) Çarşısı vardı.
• *Attarlar* dükkanlarında şeker, sakız, ilaç satarlardı. Sivas ve Konya'da birer Attarlar Pazarı vardı.
• *Kase-gerler* içinde yemek yenen toprak kapları yapanlar ve satanlar.
• Marangozlar *neccar*, *duru-ger*, *tahta-ger* unvanlarını kullanmaktaydılar. Çadır direği, merdiven yaparlar, inşaatlarda çalışırlardı.
• *Dellaklar* hamamlarda müşterileri yıkarlar, ayrıca berberlik de yaparlardı.
• *Kessas* denilen hikayeciler, anlattıkları hikayelerle insanları eğlendirirlerdi. Onlara *meddah* da denirdi.
• *Sarraflar* para alımı ve satımı yaparlardı.
• Savaşçılar ve güvenlik işlerinde çalışanlar: *kemen-ger* (yay ustası), *seyaf* (kılıç ustası), *tirtraş* (ok yapıcı, ok ustası), *zırhbaf* (zırh yapıcı ve satıcısı), *siper-ger* (kalkan ustası), *semsir-ger* (kılıç yapanlar).
• *Hammallar* taşıma işlerinde çalışırlardı.
• Kendi adına çalışan diğer serbest meslek sahipleri: tellal (bağırarak duyuru yapan), ambarcı, bekçi, kandilci, öğretmen, kağıtçı, sahhaf, yazar, altın dövücü, iğneci (iğne yapan), şişeci, şalvar uçkuru yapan, dadı, hırsız, yankesici, kömürcü, ölü yıkayıcı, dalgıç, dilenci, mezar kazıcı, gülsuyu üreticisi, hancı, tornacı, oduncu (odun taşıyan, odun satan), çadırcı, mürekkepçi, kantarcı, kalpazan (kalp para basan), kileci (kile ile ölçen), kuyucu (su bulup kuyu açan), lağımcı, kimyager, kuşçu (saray hizmetinde çalışan) ve avcı, tamirci (yapı onaran), kalburcu (un ve benzeri şeyleri eleyen), ressam, müneccim, esirci (esir satan), ölü ağlayıcı, rehber, ipçi-halatçı, kalaycı, bakırcı, kuyumcu, cilacı.

Bunların dışında kamu inşaatlarında çalışan, Müslüman ve Müslüman olmayan kalabalık bir meslek grubu vardı. Bunlar dinsel, askeri ve

---

ilgili çok önemli ipuçları vermektedir, kendisine ne kadar teşekkür etsek azdır.

kamu hizmeti amacıyla medrese, mektep, tekke, zaviye, hangah, hastahane, kütüphane, hamam, köprü, çeşme, kale, sur, köşk, saray, cami, türbe gibi çok farklı amaçlarla kullanılan yapılar inşa ettiler. Kamuya ait bir inşaat alanında çalışanlar genellikle muhasebe işlerinden sorumlu *bina emini*, baş mimar (*emir-i mimar*), yapı ustası (*benna*/mimar), çiniciler, nakkaşlar, yazı ustaları (*hattatlar*), taşçı ustaları (süsleme işleri yapanlar), taş yontucular (*sengtaşlar*), marangozlar / ağaç işleri yapanlar (*neccarlar*), demirciler (*haddadlar*), işçiler/amelelerdi [644]. İnşaatlarda çalışan işgücünün, özellikle taşçı ustalarının diğer meslek gruplarından farkı gezici olmaları, sabit bir işyerlerinin bulunmamasıdır. Bu konudaki en somut kanıtlar yapılardaki taşlar üzerinde görülen taşçı işaretleridir. Sayıları çok fazla olan, günümüzde de hala çıplak gözle net olarak görülebilen bu işaretlerin *sengtaş* denilen taş yontucularına ait olduğu düşünülmektedir. Büyük bir çeşitlilik gösteren bu işaretlerin sahiplerini ve anlamlarını bilmek olası değildir. Buna karşın Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen yapıların taşları üzerine kazınan taşçı işaretleri ile Türk boylarının simgesi olarak bilinen damgalar arasındaki benzerlikler dikkati çekmektedir [645]. Anadolu'da antik dönemde inşa edilen bazı tapınakların duvarlarındaki taşlar üzerinde, antik tiyatroların merdiven taşlarında ve oturma sıraları üzerinde de bu tür işaretleri görmek olasıdır.

Taşçının işlediği taş üzerine kazıdığı kendi özel işareti, yapılan işin denetlenmesi, ödenecek ücretin saptanması gibi amaçlarla kullanılmıştır. Olasılıkla götürü usulde iş verilmiş olan yapılarda taşçı işaretleri yaygın olarak görülmekte, gündelik usulü ile çalışılan yapılarda ise daha az, ya da hiç görülmemektedir [646]. Taşçı işaretleri Anadolu'ya özgü bir olgu da değildir. Ortaçağ Avrupası'nda ilk işaretler 11.yüzyıl sonu ile 12.yüzyıl başlarına tarihlenen yapılarda görülmektedir. İşaretlerin geniş bir alanda kullanımı ise 1150 yıllarına doğru Almanya, Fransa, İspanya, Avusturya ve İngiltere'de olmuştur. Aynı tür işaretler, Haçlı Seferleri sırasında Doğu Akdeniz'de Tapınak Şövalyeleri (Templiers) tarafından

---

644 Merçil 2000, s.82-83.

645 Sönmez 1995, s.12. Taşçı işaretleri ile Türk boylarının damgalarını karşılaştıran tablo için bakınız: Sönmez 1995, s.20.

646 Ulusoy-Binan 2000, s.11 ve s.15.

yaptırılan yapılarda da kullanılmıştır. Avrupa'da 12.yüzyılda taşçı işaretlerinin yaygınlaşmasının bir nedeni, yapı ustalarının gündelikle çalıştıkları, manastırlara bağlı loncalardan koparak daha geniş bir alanda çalışma olanağı veren laik loncaların çevresinde birleşmeleri ve götürü ödeme sistemine geçmeleridir [647].

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen yapılar incelendiğinde, aynı taşçı işaretlerinin 400 yıl içinde aynı bölgedeki farklı yapılarda tekrarlandığı saptanmıştır. Bu durum taşçı işaretlerinin sürekliliğini gösterdiği gibi, merkezi yönetim tarafından görevlendirilen ve denetlenen bir lonca sisteminin varlığının önemli bir kanıtıdır, aynı zamanda da taşçı ustalarının gezici olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, büyük bir çeşitlilik gösteren taşçı işaretleri arasından rasgele seçilen somut örnekler üzerinden de izlenebilir. Burada seçilen üç örneğin ortak yanı Yunan-Latin alfabesinin harfleri olmasıdır: W, M, H. **W** ile gösterilen taşçı işareti 1220-1250 yılları arasında Orta Anadolu'da, Kızılırmak'ın güneyinde kalan bölgede inşa edilen 12 yapıda kullanılmıştır. Bu yapılardan 8'i han, 3'ü cami, 1'i medresedir. **M** ile gösterilen taşçı işareti ise yine aynı dönemde Akdeniz'in kıyısında ve İç Anadolu'nun güneyinde inşa edilen 4 yapıda kullanılmıştır. Bunlardan 3'ü han, 1'i camidir. Seçilen üçüncü örnek **H** ile gösterilen taşçı işareti ise 1200-1250 yılları arasında Kızılırmağın güneyinde kalan bölgede inşa edilen 8 yapıda kullanılmıştır. Bunların 3'ü han, 2'si cami, 2'si medrese, 1'i şifahanedir [648]. Burada seçilen işaretlerin hepsi 1236-1243 yılları arasında Kayseri-Aksaray yolu üzerinde inşa edilen Ağzıkara Han'da kullanılmıştır. Bunlarla birlikte Ağzıkara Han'ın taşları üzerinde toplam 79 farklı işaret saptanmıştır. Bu tekil örnek, büyük yapılar inşa edilirken çok sayıda taşçı ustasının aynı anda, aynı yapıda çalıştığını göstermektedir. Bir işaret tek taşçı ustasına ait olabildiği gibi bir grup tarafından da kullanılabiliyordu. Verilere göre gruplar yapının belirli bölümlerinden sorumluydular ve o bölüm için gerekli taşlar yontulup sayıldıktan sonra yerlerine konulmaktaydı. Kemerler ve tonozlar üzerinde birden fazla

---

647 Ulusoy-Binan 2000, s.7-8.

648 Ulusoy-Binan 2000, s.33-34; 1.örnek s.160, 2.örnek s.138, 3.örnek s.167.

işaret bulunması birkaç grubun birlikte çalıştığını göstermektedir [649].

Anadolu Selçuklu Devleti'nde 1250 yılına kadar inşa edilen yapılarda, taş bezeme açısından önemli olanların çoğunda, sanatçı adının bulunmayışı yapı üretim etkinliklerinin bir merkezden yürütüldüğünü göstermektedir. Bu örgüt, inşaatlar için gerekli taş ve diğer malzemenin, işgücünün sağlanmasını, farklı işleri yapan zanaatkarlar arasındaki işbölümünün kurulmasını sağlamış olmalıdır. Örneklerden görülüyor ki, taşçı ustaları gibi uzmanlaşmış işgücü bölge içinde, gerektiğinde başka inşaatlara kaydırılmaktaydı. Yapılarda taşçı işaretlerinin sıklıkla görülmesi, taşçıların yaptıkları işten götürü ücret aldıklarını, gündelik esaslı bir düzenin bulunmadığını göstermektedir. Yapı alanında merkezi bir örgütün bulunduğu düşünülen 1250 yılına kadar yapılarda mimar adı bulunmaması da, inşaatlarda görevlendirilen saray mimarları olduğunu, bu tarihten sonra ise mimarın eserinden tek başına sorumlu olduğunu düşündürmektedir [650]. Anadolu Selçukluları döneminde kamu inşaatlarında görev aldığı saptanan 31 mimardan, üçü dışında, çoğunluğu Müslümandı [651].

Kamuya ait inşaatlarda Müslüman ve Müslüman olmayan işgücünün, lonca düzeninde, birlikte çalıştığı, sarayın denetimindeki bu örgütlenmenin, sadece Müslümanlara kapısını açan, devletin denetimi altında olmayan, kendi koyduğu kurallara göre işleyen Ahi örgütünün dışında bir işleyişi olduğunu göstermektedir. Kamu yapılarının çoğunun kentlerde inşa edildiği düşünülürse, diğer meslek gruplarıyla birlikte inşaatlarda çalışan uzmanlaşmış ve amele gibi uzmanlaşmamış işgücü kentsel işgücünün en kalabalık bölümünü oluşturmuş olmalıdır. Buraya kadar meslekler üzerine yapılan çözümleme, Anadolu Selçuklu döneminde kentlerde çalışan nüfusun temelini ve en kalabalık grubu esnaf ve zanaatkarın oluşturduğu görüşünü pekiştirmektedir, ancak bu kesim kendi içinde çok farklılaşmıştı. Onların içinden yönetici statüsü olan, temsil gücü kazanmış küçük bir kesim vardır ki, onların gelir dü-

---

649 Ulusoy-Binan 2000, s.33 ve 36-38.

650 Ulusoy-Binan 2000, s.35.

651 Merçil 2000, s.85.

zeyinin ve sosyal statüsünün sıradan bir esnaf, ya da zanaatkarınkinden çok daha yüksek olduğu açıktır. Gördükleri işler, meslekler, sosyal statü ve gelir düzeyine ek olarak toplumdaki güç dengeleri de dikkate alındığında, Anadolu Selçuklu toplumunda ortaya çıkan sosyal tabakalaşma şöyle özetlenebilir [652]:

- Sultan, saray çevresi ve melikler
- Kentlerde oturan *ikta* sahibi, büyük toprak geliri olan emirler (büyük toprakları yönetenler)
- Kentin yöneticileri olan Kadı ve doğrudan ona bağlı Ahi Baba (Ahilerin başı), Şeyh'ül-İslam (Ehl-i İlm'in başı), İğdişbaşı (iğdişlerin, mahalle temsilcilerinin başı) ile Subaşı (Ehl-i Örf'ün başı, kentin askeri yöneticisi, kenti koruyan askeri birliğin komutanı)
- Hanlarda odası olan, toptan ticaretle uğraşan yerli ve yabancı tüccarlar
- Ayanlar (kentte yaşayan varlıklı ve önemli ailelerin reisleri), sarayla halk arasındaki ilişkiyi kuran seçilmiş mahalle temsilcileri (mahalle başları), iğdişler
- Ahiler, dervişler, şeyhler; müderris, medrese ve zaviyelere bağlı ulema (Ehl-i İlm)
- Belirli mal ve hizmetlerin üretiminde uzmanlaşmış, dükkan, ya da işlik sahibi esnaf ve zanaatkarlar (dokumacı, debbağ, sarraf, fırıncı gibi)
- Kentin dış mahallelerine ve yakın çevresine yerleşen, hayvancılıkla geçinen Türkmenler
- Belirli bir meslek alanında uzmanlaşmamış işgücü (amele, işçi), ev hizmetinde çalışanlar (köleler, cariyeler)

Kent toplumunda yöneticiler ve büyük tüccarlar en üst tabakayı oluşturmaktaydılar [653]. Mevlana Celaleddin-i Rumi (1207-1273) bir deyişinde kendi yaşadığı kentte ortaya çıkan sosyal ve mekansal farklılaşmaya değinerek "Konya şehrine bak, kaç bin emirin, büyüğün ve ileri gelenin evi, köşkü ve sarayı vardır. Tacirlerin ve iğdişlerin evleri zanaat erbabının evlerinden; emirlerin sarayları tacirlerin; sultan ve meliklerin köşk ve tahtları bunların hepsinden yüzlerce derece yüksek

---

652 Akdağ 1974, s.16-24'den derlendi.
653 Ergenç 1995, s.162.

ve büyüktür" demişti [654]. Sayıları fazla olmasa da, bütün kentlerde yöneticiler ve büyük sermaye sahipleri gündelik yaşamda çok etkiliydiler ve tümü Müslümandı. Kentlerin en kalabalık nüfusunu oluşturan esnaf ve zanaatkarın arasında ise loncalara bağlı, Müslüman olmayanlar da yer almış olmalıdır. Daha önce değinildiği gibi Bizans döneminde kentlerdeki ticaret ve üretim loncalarda örgütlenmişti [655]. Bu kentler Selçukluların yönetimine geçtiğinde kentlerde kalan ve çoğu zanaatla uğraşan Hıristiyan halk *cizye* adı verilen ek bir vergi ödeyerek yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmıştı. Yazılı kaynaklara göre 13.yüzyıl sonunda devletin gelirleri arasında *cizye*nin hala büyük bir toplam oluşturduğuna bakılırsa, Hıristiyan halkın din konusunda serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır [656], esnaf loncalarının kapatıldığını gösteren bir kayıt da yoktur. Anadolu kentlerinde sadece Müslümanların girebildiği Ahi örgütü kurulduktan sonra da Müslüman olmayanları kapsayan eski lonca sistemi devam etmiş olmalıdır.

Mahalle ve kent temsilcilerinin içinde de Müslüman olmayanlar vardı. Bunun nedeni her mahalle başını olasılıkla halkın kendisinin seçmesi ve seçilen kişinin kadı tarafından onaylanmasıdır. Günümüzdeki mahalle muhtarlarına yakın bir statüye sahip olan mahalle başları (iğdişler), mahallede oturanları devletin ve kadının huzurunda temsil eden, fermanları mahalle halkına duyuran, ayanlarla birlikte kentte düzenlenen şölenlere katılan, mahalle adına yapılan harcamaları mahalle nüfusuna bölüştürerek paraları toplayan, özetle tüm mahalleyi temsil eden önemli bir kişiydi. Onlar arasından seçilen "iğdişbaşı" ise, iğdişlerin ve ayanın başı olarak bütün bir kenti temsil ettiğinden, devlet katında saygı gören çok daha önemli bir kişiydi, sosyal statüsü günümüzdeki belediye başkanlarına benziyordu. 13.Yüzyılın sonlarında, devletin resmi dili olan Farsça ve Arapça yerine Türkçe kabul edilince, "iğdiş" ve "iğdişbaşı" sözcükleri bir daha kullanılmadı, onların yerine mahalle temsilcine "mahalle kethüdası", kent temsilcisine de "şehir kethüdası" denildi [657].

---

654 Baykara 1985, s.128.
655 Setton 1953, s.230.
656 Kuban 1968, s.58.
657 Akdağ 1974, s.22-24.

Selçuklu döneminde başkent Konya'ya ilişkin kayıtlarda "iğdiş" sözcüğünün bir diğer anlamı da kent halkına ve orduya yiyecek ve diğer tüketim mallarını sağlayan kişidir. İğdişler küçük ölçekli üretim veya ticaretle ilgilenmeyip büyük ölçekli üretim yaparlar, ya da dışardan mal getirirlerdi. Orta Asya kentlerinde olduğu gibi Anadolu kentlerinde de halkın gündelik tüketim gereksinimi olan süt, yün, yağ, yoğurt, peynir ve evlerde kullanılan yaygı, keçe türü kaba dokumaları onlar sağlamaktaydılar. Bu amaçla koyun sürüleri besler, ordu için at yetiştirirlerdi. Ticareti kolaylaştırmak amacıyla yollar üzerine hanlar yaptırmışlardı. Kesinlikle Türk ve Müslüman olan iğdişler 12.yüzyılda kentlerin saygı gören kişilerindendiler ve bir örgüt içinde yer almış olmaları olasıdır. Onların varlığıyla kentlere yeni gelen Müslüman Türkler ve ordudaki askerler yiyecek ve diğer gündelik tüketim mallarının sıkıntısını çekmeden yeni yaşamlarına uyum sağladılar. Sadece başkentte değil, bütün kentlerde varlığı bilinen iğdişlik kurumu, 13.yüzyılda Ahi örgütlerinin Anadolu kentlerinde güçlenmesiyle ortadan kalktı [658].

Selçuklu döneminde Anadolu'daki kentlerin içinde, Sultan'dan başlayarak bütün yönetici sınıfın ve sosyal tabakalaşmadaki bütün diğer katmanların yer aldığı kent Konya'dır. İslam dünyasının diğer başkentlerinde olduğu gibi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönetim merkezi olan Konya'da Sultanın sarayının yanı sıra, akrabalarının, bütün üst kademe devlet görevlilerinin köşkleri, konakları da yer almaktaydı. Sosyal tabakalaşmanın en üst katmanı olan Sultan ve oğulları, kardeşleri, amcaları gibi hanedan üyeleri ile melikler ve askeri ya da sivil valilerden oluşan yönetici sınıfın Konya'da oturuyor olması, kentin imarında ve mekansal gelişiminde büyük bir ayrıcalık yaratmıştır. Bu ailelerin bireyleri tarafından kurulan çok sayıda vakıf aracılığıyla kısa sürede kentte medrese, şifahane gibi kamu hizmet yapıları ve onlara akar olarak han, hamam, dükkan türünde gelir getiren yapı inşa ettirilmiştir. Bu bağlamda, kentteki varlıklı ailelerin bireyleri tarafından inşa ettirilen mescidlerin ve külliyelerin her biri yeni bir mahallenin çekirdeğini oluşturmuştur.

---

658 Baykara 1985, s.101-105.

Külliyelerin çoğunlukla ana öğeleri cami, mescid, mektep, medrese, *hankah* ve türbedir. Anadolu kentlerinde Selçuklular döneminde bunlardan ikisinin, üçünün, dördünün birden yer aldığı, bazen başka öğelerin de eklendiği külliyeler vardır. Konya'da külliye inşaatlarının Moğolların egemenliği döneminde de devam ettiği görülmektedir. Kentin güneyinde, Dış Kale surlarının dışında, Larende (Karaman) Kapısı'nın yakınında yer alan Sahip Ata Külliyesi'nde Cami 1258 yılında, Hankah ise 1269 yılında inşa edilmişlerdir [659]. Külliyenin üçüncü öğesi ise Türbe'dir [660]. Konya'da yine Sahip Ata adına vakfedilen İç Kale'nin batısında, Kale surlarının yakınındaki İnceminareli Külliyesi Dar-ül hadis, Mektep, Mescid ve Minare'den oluşmaktaydı [661].

Konya'nın çevresini saran, vakfiyelerde adı geçen *hankah* ve zaviyeler toplam 13 tanedir ve hepsi 13.yüzyılda kent surlarının dışında inşa edilen sosyal dayanışma kurumlarıdır [662]. Sosyal açıdan *hankah* ya da zaviye Selçuklu döneminde, medreseler gibi, devletin desteği ile kurulmuş olup Sünnilik ile Sufiliğin tek mekanda birleşmesidir, müzik ve şiir bu ortamda gelişmiştir. Sufiliğin beşiği Horasan'dı. Anadolu'nun Doğu ile bağları 13.yüzyılın ortalarından sonra, Moğol egemenliğinde daha da artmıştı. Daha önce de değinildiği gibi, Moğollardan kaçan Müslüman Türklerin Anadolu'yu Türkleştirmeleri asıl bu dönemde olmuştu. Bu amaçla inşa edilen zaviyeler genellikle bir şeyh için bir devlet büyüğü, bir emir tarafından ya da doğrudan şeyh ve müridleri tarafından kurulmuş, küçük boyutlu, konut niteliğinde yapılardı. Kökenleri Orta Asya sınırındaki İslam dönemi *ribat*larına dayanan bu yapılar giderek tarikat üyesi mücahidlerin toplandığı yapılara dönüştüler, başlarında da şeyhler bulunuyordu. Müslüman olmayan Türklerin arasına girerek onları Müslüman yapan bu tarikat şeyhleri ve dervişlerdir. 10.Yüzyıldan sonra bir Sufi tarikatın bulunduğu yer anlamına gelen "*hankah*" sözcüğü "*ribat*"la eş anlamda kullanılıyordu. Anadolu'da bir sınır boyu *ribat* niteliği taşıyan bu zaviyeler aynı zamanda önemli yolları da denetliyor, yolculara sığınak işlevi görüyordu [663].

---

659 Rifaioğlu 2006, s.108'de Tablo 3.
660 Baykara 1985, s.83.
661 Baykara 1985, s.87'de 62 no.lu dipnot.
662 Baykara 1985, s.95-98.
663 Kuban 2009, s.167-168.

Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde şeyhler ve dervişler göçerleri yerleştirme gayreti içinde olduklarından, derviş zaviyeleri birçok köyün çekirdeğini oluşturmuştur. Kentlerde de bir şeyhin kurduğu zaviyenin çevresinde yeni bir mahallenin ortaya çıkması çok sık rastlanan bir süreçtir [664]. Mahalle isimlerinden, Konya'da da kentin çeperinde kurulan mahallelerde bu sürecin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında 13.yüzyılın ilk çeyreğinden yüzyılın sonuna kadar, surlara oldukça uzak mesafelerde inşa edilen 8 tane de tekkenin yeri saptanmıştır. Tek yapı ya da bir yapı grubu olarak inşa edilen bu tarikat yapılarının bazıları yaşlı bakım evi, hastane, ipek üretim işliği olarak da kullanılmışlardı [665]. Bütün bu bulgular 13.yüzyılın ilk çeyreğinde Konya'da İç Kale surlarının dışındaki geniş düzlük alanda çok sayıda yeni mahallenin kurulduğunu göstermektedir. Olasılıkla bu mahallelere göçebe Türkmenler aşiret düzeninde yerleştiler ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin yeni seçilen başkenti Konya için bir güvenlik çemberi oluşturdular. Kuşkusuz, onların bu alana yerleşmesine izin vermek merkezi yönetim tarafından alınmış önemli bir stratejik karardır ve yapılan uygulama kente dışardan gelebilecek saldırı ve yağmalara karşı bir tampon alan yaratmaktadır. Bir yanda göçerleri yerleşik hayatla bütünleştirerek merkezi yönetime karşı bir tutum içine girmeleri önlenirken, diğer yanda hızla artan kent nüfusu tüketim potansiyeli yaratarak çarşı-pazar alışverişlerine canlılık getirmiştir.

Bizans döneminde kullanılan yol sistemi dikkate alındığında Konya'nın Orta Anadolu platosunun merkezinde önemli bir yol kavşağında, tarıma elverişli ve geniş bir düzlüğün ortasında yer alması başkent olarak seçilmesinde önemli bir rol oynamış olmalıdır. Bölgenin doğal koşulları, otlakları ve yaylaları Türklerin hayvancılığa, özellikle de at yetiştirmeye dayanan gündelik yaşamları açısından vazgeçilemeyecek niteliklerdi. İkinci önemli etmen olarak geniş düzlüğün ortasında yükselen Alaeddin Tepesi, Sultan'ın ordugahını kurmak ve savunmak için çok uygundu. Oğuz Türklerinin geldiği Orta Asya'da kurulan kent-

---

664 Kuban 1968, s.60.

665 Yasa 2006, s.248 ve s.254-255.

lerde böyle bir tepe yoksa yapay olarak yapılırdı [666]. Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerinden biri olan Konya'da ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular, kentin ilk yerleşim yeri olan Alaeddin Tepesi'nin İÖ 2000 yıllarından başlayarak çeşitli dönemlerde iskan edilen bir höyük olduğunu göstermektedir. Erken Demir Çağı'ndaki yerleşme de, tepeyi çevreleyen bir suru olan Kale idi. Kentin bu surların dışına çıkması Roma döneminde oldu. O dönemde Anadolu'nun en önemli ordu ve ticaret yolu olan Via Sebaste, adı İkonium olan Konya'dan geçiyordu ve kente Romalılar tarafından koloni statüsü verilmişti. Bu verilerden Roma döneminde önemli bir yerleşme olduğu anlaşılan kent, ülke güven içinde olduğundan Alaeddin Tepesi'ni çevreleyen açık alanda gelişmişti. Bizans döneminde ise önce Perslerin, 7.yüzyıl ortalarından sonra da Müslüman Arapların yağmaladığı ve yakıp yıktığı İkonium'da yaşayanların bir kısmı savunmaya daha elverişli olan dağlık bölgeye çekildiler ve kendilerine yeni kaleler kurdular. İkonium'da kalanlar ise, yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen, olasılıkla ya Geç Roma, ya da Bizans döneminde inşa edilmiş olan surların içindeki Kale'ye çekildiler. İkonium bundan sonra bir kale-kent olarak varlığını sürdürdü. Bizans kaynaklarında 10.yüzyıl ve sonrasında adı pek sık geçmeyen Alaeddin Tepesi'ndeki İkonium kale-kenti, Selçukluların yönetimine geçtiğinde büyük ve önemli bir yerleşme değildi [667]. Selçuklu döneminde Konya adıyla anılan kent 1097 yılında, İznik Haçlıların eline geçtikten sonra, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ikinci başkenti oldu ve 13.yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar da bu işlevini sürdürdü. Konya'nın sosyoekonomik ve mekansal gelişimi, yeni bir görünüm kazanması Selçuklular döneminde, başkent olması ve ticaretin gelişmesiyle ortaya çıktı (Şekil 4.63).

666 Baykara 1985, s. 26 ve 50 no.lu dipnot.

667 Eyice 1970-71, s.269-302; Baykara 1985, s.24. Bizans döneminde Konya'nın bir dış suru olan önemli bir yerleşme olduğunu savunan araştırmacılar da vardır (Bakınız: Yasa 2006, s.245). Bu çalışmada desteklenen görüş 13.yüzyıl Konyası'nda Hıristiyan etkisinin Dış Kale'de, merkezde ve konut alanlarında, neredeyse sıfır düzeyinde olmasına dayanmaktadır. Selçuklu dönemi Konyası, Müslüman nüfusu, sosyal alt ve üst yapı kurumları, esnaf çarşıları ve gündelik yaşamı ile tam bir İslam Kenti'dir. En somut iki gösterge de konut ile ticaret ve üretim mekanlarının net olarak birbirinden ayrışmış olması ve mahallelerin arasında bir Hıristiyan mahallesinin bulunmamasıdır.

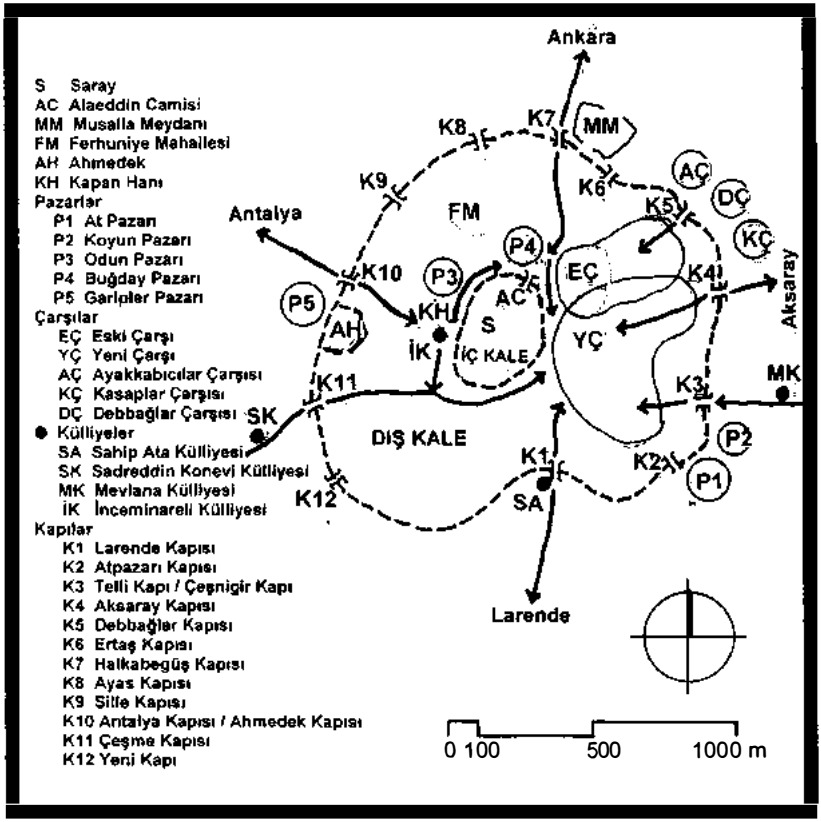

Şekil 4.63. 13.Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'nın şematik yerleşim planı.

Kaynak: T. BAYKARA (1985), *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.66'daki plan ve M.N. RİFAİOĞLU (2006), Yapı kitabelerinin Konya İli'nin Selçuklu dönemi kentsel gelişiminin belirlenmesinde kaynak olarak kullanılması, *Megaron*, Cilt 1, sayı 2-3, s.109'daki Şekil 1 birleştirilerek çizildi ve bazı eklemeler yapıldı.

Selçuklulara Bizanslılardan kalan Alaeddin Tepesi'ndeki Kale (Kal-a atik) harap durumda olduğundan surları 12.yüzyıl ortalarında II.Kılıç Arslan (1155-1192) döneminde onarılmış ya da yeniden inşa edilmişti [668]. Bu süreçte surun içinde kalan ve yerleşmeye uygun olan yaklaşık

668 Konyalı 1964, s.122-123.

10 hektarlık alan doğu-batı yönünde inşa edilen bir duvarla ikiye bölünmüş, kuzeydeki bölüme Türkler yerleşmiş, güneyde kalan birkaç mahallede ise kentin eski sakinleri olan Hıristiyanlar oturmaya devam etmiştir [669]. Kentin dış suru inşa edildikten sonra İç Kale olarak anılan bu alanın en yüksek noktasında yer alan Eflatun Kilisesi Türklerin tarafında kaldığından mescide dönüştürülmüş [670], olasılıkla bir süre Cuma Mescidi olarak kullanılmıştı. Kale içinde yaşayan nüfusun yaklaşık 2000-2500 kişi kadar olduğu varsayıldığında [671], Türklerin oturduğu kuzeydeki bölümde kısa sürede inşa edilen Selçuklu Sarayı [672], sarayın ek yapıları, medrese, küçük bir cami, ***hankah***, hamam ve iki mahallede başlangıçta yaşayan nüfus, çoğu devlet memuru ve Sultanın hizmetinde çalışan görevliler olmak üzere ancak 1000-1500 kişi kadar olmalıdır [673]. Vakıf kayıtlarına göre, 13.yüzyıl ortalarında ise bu mahallelerde kentin en varlıklı kişilerinden sayılan tacirler ve bezzazlar oturmaktaydı [674].

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönetim merkezi olan İç Kale'nin imarı sürecinde ilk mescid kiliseden dönüştürülse de, olasılıkla ilk Cuma Camisi 12.yüzyıl ortalarında Sultan I.Mesud (1116-1155) tarafından İç Kale'de yaptırılan, sonradan yapılan eklemelerle büyütülerek Alaeddin Camisi'ne dönüşen küçük camidir [675]. Konya'nın en eski mahallesi olan Tahti Mahallesi'ndeki [676] meydanda Sultan I.Mesud'un saltanatının son yıllarında başlanan caminin inşaatına II.Kılıç Arslan ve I.İzzeddin Keykavus dönemlerinde devam edilmiş, yapı 1221 yılında I.Alaeddin Keykubad tarafından tamamlanmıştır (Şekil 4.64). Caminin üç bölümden oluşan ibadet mekanlarının karmaşık bir plan kurgusu vardır ve yapı Selçuklu döneminin diğer Ulu Camilerinden farklı, kendine özgü,

---

669 Baykara 1985, s.47'deki Şekil ve s.51; s.119 ve 4 no.lu dipnot.

670 Eyice 1970-71, s.269-302.

671 Daha önceki nüfus kestirimlerinde kullanılan yöntemle iki ve tek katlı konutlardan oluşan yerleşim dokusunda ortalama nüfus yoğunluğu 200-250 kişi/hektar olarak alınmıştır.

672 Akok 1968a, s.47-73.

673 Baykara 1985, s.122.

674 Baykara 1985, s.34.

675 Kuban 1968, s.64.

676 Yasa 2006, s.248.

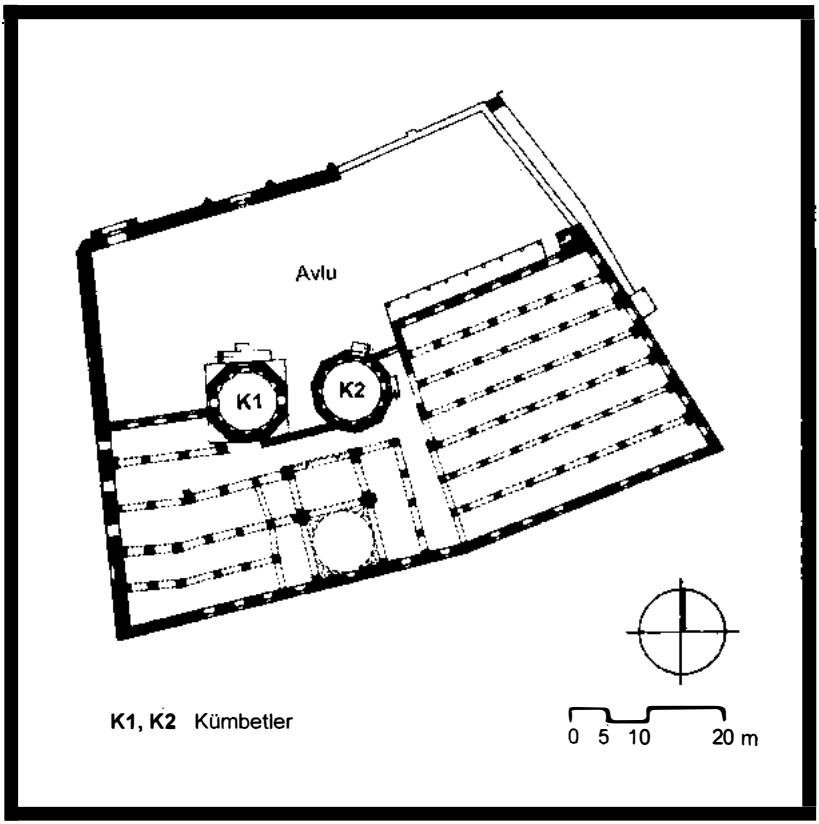

Şekil 4.64. Konya İç Kale'deki Alaeddin Camisi'nin ve avlusundaki iki sultana ait kümbetlerin planı

Kaynak: O. ASLANAPA (1991), *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, sayı 43, s.32'deki Plan15.

tekil bir örnektir. Yapının bu açıdan bir diğer önemli özelliği de mimarın adının, sultanlarla birlikte ana cephe olan kuzey cephesinde yer almış olmasıdır ki, bu eşi olmayan bir uygulamadır [677]. Alaeddin Camisi büyüklük olarak da özeldir; cephesi 86 metre, derinliği 57 metredir ve düz olan çatısını 41 taş, ya da mermer sütun taşımaktadır. Bu sütunlar Bizans ve öncesindeki dönemlerde Anadolu'da yapılmış olan yapılar-

677 Kuban 2002, s.128 ve s.130.

dan toplanan devşirme malzemedir. Caminin avlusunda sekiz Selçuklu sultanının mezarları vardır. Bu yaklaşım Anadolu'da Hitit döneminden beri görülen "kral mezarlığı" inşa etme geleneğini anımsatmaktadır. Caminin çeşitli yerlerinde toplam 13 kitabe yer almaktadır, bunların dört tanesi inşaatı yaptıran sultanlara aittir. Bu kitabelerin varlığı yapının tarihsel değerini pekiştirmektedir. Konumu, büyüklüğü, kitabeleri ve burada belirtilen diğer nitelikleriyle, günümüze kadar ayakta kalabilen Alaeddin Camisi yaklaşık 200 yıl Anadolu'ya egemen olan bağımsız Anadolu Selçuklu Devleti'nin simgesi olan görkemli bir anıt-yapıdır. Ayrıca, yaklaşık 70 yıl süren inşaatı sırasında, başta Sultan I.Alaeddin Keykubad olmak üzere, yapıya emeği geçenlerin Anadolu'nun geçmiş kültürlerini yok saymayan tutumları dikkati çekmektedir. İç Kale'deki ikinci önemli yapı olan, Sultan ve ailesinin oturduğu Saray (Saltanat Sarayı / Alaeddin Köşkü) ise Kale'nin surlarıyla aynı tarihlerde inşa edilmiş olmalıdır [678], ancak yapıdan geriye çok az iz kalmıştır.

Sultan I.Mesud'un (1116-1155) saltanatı döneminde başkent olan Konya, oğlu II.Kılıç Arslan (1155-1192) döneminde yeni bir yol sistemine kavuşmuş, kenti doğuda Aksaray, batıda Akşehir ve güneyde Larende'ye (Karaman) bağlayan yollar üzerinde yarı han, yarı karakol işlevi gören *ribat*lar yapılmaya başlanmıştır [679]. Bu dönemde yönetim merkezi İç Kale'de olan Konya'nın ticaret merkezi bu ticaret yollarının kesiştiği, dış kalenin doğusunda, Kale'nin kuzeydoğudaki tek giriş kapısına yakın bir noktadaydı ve burada pazaryeri işlevi gören bir meydan vardı. Cuma Camisi olarak inşa edilen İplikçi Camisi de bu meydanın bir kenarında yer almış olmalıdır. Ticaretin gelişmesine koşut olarak 12.yüzyılın son çeyreğinde Konya büyük bir gelişme göstermiş, Türkmenlerin kentin çeperine yerleşmesiyle İç Kale surlarının dışında yeni mahalleler ortaya çıkmış ve kent geniş bir alana yayılmıştı. 1190 Yılındaki Haçlı saldırısında sur dışındaki yeni iskan alanları ve çarşı yakılıp yıkıldıysa da kent göç almaya ve büyümeye devam etti.

Kale'deki cami küçük ve halkın yerleşim alanlarına uzak olduğundan, 1201 yılında Cuma Camisi olarak yaptırılan ve kentin en eski ca-

---

678 Ergenç 1995, s.39-40

679 Baykara 1985; s.26-27 ve s.28'deki şema.

misi olan İplikçi Camisi'nin (Ebu'ı-Fazl Camisi) İç Kale surlarının dışında yer alması ve Kale'yi çevreleyen hendeğin hemen kıyısında bazı dükkanların bulunması [680], 13.yüzyıl başlarında kentteki ticaret eylemlerinin Kale'nin doğusunda, surlara yakın bir konumda odaklandığına işaret etmektedir. Kale'nin kuzeydoğuya açılan Sultan Kapısı'nın yakınında yer alan bu ticaret alanı, kentin 1190 yılında Haçlılar tarafından talan edilip yakılan Eski Çarşı'sı (Suk-ı Atik) olmalıdır. Konya'da ticaretin hızla gelişmesiyle Eski Çarşı kısa sürede yeniden kullanıma açıldığı gibi güneyine bir de Yeni Çarşı (Suk-ı Cedid) eklenmiştir [681]. Bu çevrede yer alan mahallelerin isimleri, çarşılarda dükkanları, ya da imalathaneleri bulunan esnaf ve zanaatkarın yine bu çevrede oturduğunu göstermektedir. İç Kale'nin doğu ve kuzeydoğusunda yer alan ticaret alanında cami-mescid-çarşı-pazar-han-hamam gibi farklı kullanımlar birlikte yer almaktaydılar [682]. Buna karşın konutlar ticarethanelerden ve imalathanelerden kesin olarak ayrılmıştı, giriş katı dükkan olarak kullanılan konut yoktu. Çarşı ve pazarlar ile konut alanları yan yanaydı, ancak iç içe geçmemişti [683].

1202 Tarihli Altun Apa Vakfiyesi'nde ne Eski Çarşı'da, ne de Yeni Çarşı'da hiçbir Hıristiyan esnafın ismine rastlanmıyor olması Konya'nın küçük üretim ve ticaret yaşamında Müslüman Türklerin egemenliğini, Hıristiyan nüfusun ise etkili olmadığını göstermektedir. 13.Yüzyılın başlarında İç Kale'nin dışında yeni kurulan mahallelerde de Türkler oturmaktaydı [684]. Kitabeler Kale'nin kuzeyinde 1207 yılında Mihmandar Mescidi'nin, 1210 yılında Akıncı Mescidi'nin, 1213 yılında da Ferhuniye (Beşarebey) Mescidi'nin inşa edildiğini göstermektedir. Kale'nin güneyinde de 1220 yılında Şerefkuruş Mescidi ve Kale-i Cerp Mescidi inşa edilmişti [685], bu mescidlerin her biri bir mahallenin çekirdeğini oluşturmuştur. 13.Yüzyılın ilk çeyreğinde İç Kale'nin kuzeyinde ve güneyinde yeni kurulan bu mahallelere dışardan gelen Müslüman Türkler yerleşmişti. İç Kale'nin kuzeybatısında Ferhuniye Mescidi'nin

---

680 Ergenç 1995, s.38. ve s.41.
681 Baykara 1985, s.56 ve s.66'daki şema.
682 Yasa 2006, s.248
683 Baykara 1985, s.43.
684 Baykara 1985, s.122-123.
685 Rifaioğlu 2006, s.103.

çevresinde gelişen Ferhuniye Mahallesi Saray'a yakınlığı nedeniyle en üst sosyal tabakanın yerleştiği bir mahalle oldu ve zaman içinde emirlerin, meliklerin, üst kademe devlet memurlarının köşkleri ve konakları burada inşa edildi.

Çeşitli kaynaklara göre daha 12.yüzyıl sonlarında Konya'nın nüfusu artarak 30.000 kişi kadar olmuştu. Toplam kent nüfusu içinde Hıristiyanların oranı ise %10'u geçmiyordu [686]. Nüfus 13.yüzyılda da artmaya devam etti, kentin aldığı göçün nedeni, yeni bir başkent olmasının yarattığı çok çeşitli iş olanaklarıydı. 12.Yüzyıl sonlarından başlayarak göçle gelip yerleşenler arasında Orta Asya kentlerinden gelenlerin yanı sıra Anadolu'daki eski kültür merkezleri olan Ahlat, Malatya gibi kentlerden de çok sayıda gelen olmuştu. 13.Yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra ise kentin aldığı göç hızlandı, İran'dan sayıları çok fazla olmasa da iyi eğitim görmüş Müslümanlar Konya'ya göç ettiler. Bunların önemli bir kısmı kadılık gibi önemli devlet görevlerine getirildiler ya da büyük memuriyetlerde görev aldılar ve bir kısmı da din adamı, tüccar, zanaatkar veya derviş olarak kent yaşamına katıldılar. Örneğin Tebrizliler "tacir" diye anılırlardı, Doğu ile olan ticareti onlar yürütmekteydiler [687]. Başkent olması nedeniyle Konya'da bulunan çok sayıda Yahudi ve Hıristiyan din adamının yanı sıra kendi kiliseleri olan ve Türkçe konuşan Hıristiyan Türkler de vardı. Ayrıca Afrikalı Müslümanlar bir mahalle kurmuş ve kendilerine bir cami inşa etmişlerdi. Ermeniler ise genellikle ticaretle uğraşıyor ve Ermen-hane adı verilen hanlarda kalıyorlardı. Kentte ticaretle uğraşan bir diğer grubun Venedikli tüccarlar olduğu, onlara hizmet veren bir konsolosluğun kurulmasından anlaşılmaktadır [688].

13.Yüzyılın başlarında Anadolu'nun en önemli dört ticaret yolunun kesiştiği noktada yer alan başkent Konya'nın varlık nedeni (Şekil 4.50), bölgelerarası uzun mesafe transit ticaretin merkezi olmasıydı. Bu önemli niteliğin kent mekanındaki yansıması başta, İç Kale'nin batısında ana yolların kente giriş noktasında yer alan Kapan olmak üzere, kentte çok sayıda tüccar hanının inşa edilmiş olmasıdır. Çeşitli kaynaklarda kentte

686 Baykara 1985, s.141-142.
687 Baykara 1985, s.141-142.
688 Özcan 2006, s.30.

bu dönemde, çoğunluğu Kale'nin doğusunda yer alan esnaf çarşılarının içine dağılmış 11 hanın adı geçmektedir. Kentin en itibarlı kişileri olan *bezzaz*ların hanı (Bezzazistan) ise Eski Çarşı'da (Suk-ı Atik) iplikçilere, pamukçulara ve Cuma Camisi olan İplikçi Camisi'ne yakın bir konumda olmalıdır [689].

13.Yüzyılda Konya'daki ticaret mekanları İç Kale'nin doğusundaki Eski ve Yeni Çarşılarla sınırlı değildi. Kalenin batısında, mescid ve medreseden oluşan İnceminareli Külliyesi'nin yakınında yer alan Kapan dışında, önemli bir pazaryeri olan Odun Pazarı da buradaydı. Buğday Pazarı ise Kale'nin kuzeyindeydi. Kale'nin doğusunda, kuzeyinde ve batısında yer alan bu kalabalık ticaret alanları, Kayseri'de olduğu gibi, Kale surlarının yakınındaydılar. Aynı dönemde kentin çeperine yerleşen yeni mahalleler ise bu çarşı-pazar kuşağının dışında yer almış olmalıdır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ekonomik açıdan en parlak dönemi olan I.Alaeddin Keykubad'ın saltanat döneminin başlarında, Sivas'ta olduğu gibi, dış saldırılara karşı kenti korumak amacıyla Konya'nın çevresine de 140 kadar burcu olan [690] bir dış sur inşa edildi ve 12 kapısı olan bu sur 1221 yılında tamamlandı (Şekil 4.37 / A ve Şekil 4.63), böylece kent güçlü bir savunma sistemine sahip oldu. Bu surun inşa edilmesiyle ortaya çıkan Dış Kale yaklaşık 150 hektarlık geniş bir alandır [691], ancak yeni inşa edilen sur, kentin bütün yerleşik alanını içine almıyordu. Örneğin kentin güneyinde 1215 yılında inşa edilen Hacı Ferruh Mescidi (Taş Mescid) ve çevresinde gelişen mahalleler yeni surların dışında kalmıştı [692]. Aynı durum Debbağlar Mescidi olarak da bilinen Sırçalı Mescid ve çevresinde gelişen mahalle için de geçerlidir (Şekil 4.65). Dış Kale tümüyle Müslümanların yaşadığı bir yerdi, Konya'da sadece Hıristiyanların ya da Yahudilerin yaşadığı özel bir mahalle yoktu [693].

12.Yüzyıl sonlarında bağ ve bahçeler kenti çepeçevre sarıyordu. En önemli bahçeler sultanlara aitti, diğer devlet görevlilerinin de bahçeleri

---

689 Baykara 1985, s.63-67.
690 Baykara 2006, s.
691 Baykara 1985, s.141 ve 143.
692 Rifaioğlu 2006, s.103.
693 Baykara 1985, s.48.

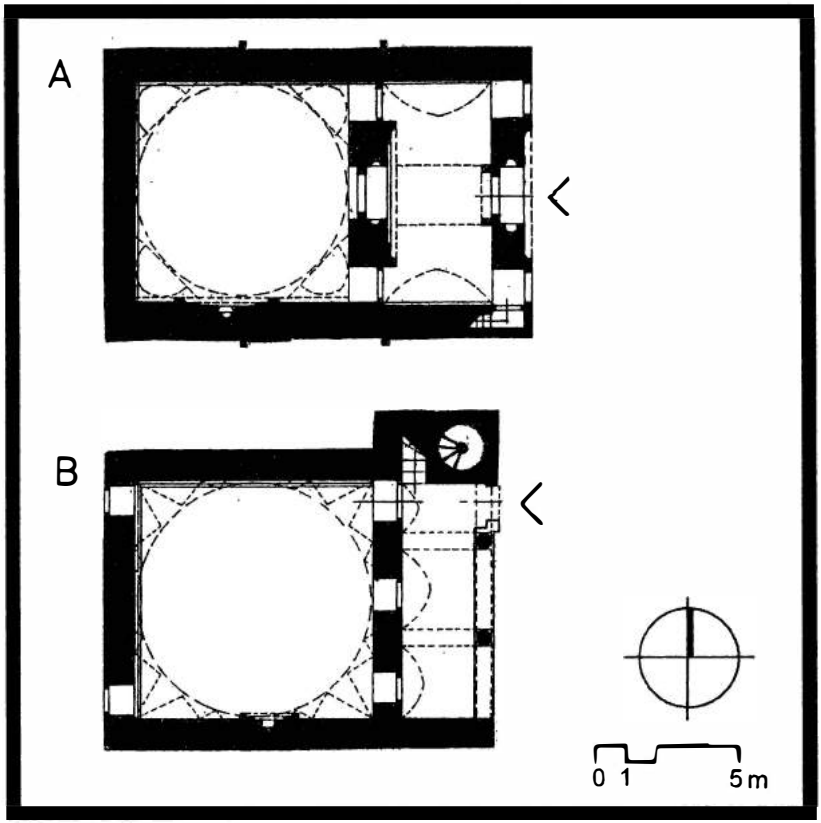

Şekil 4.65. 13.Yüzyılın ilk yarısında Konya'da gelişen mahallelerin merkezini oluşturan mescidlere iki örnek: A. Taş Mescid (Hacı Ferruh Mescidi), B. Sırçalı Mescid.

Kaynak: A.ALTUN (1988), *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, Şekil 206 ve Şekil 208 birleştirilerek çizildi.

vardı ve bunlar sayfiye yeri olarak işlev görmekteydi. Bağlar da çoktu, bu alanlarda köşkler ve bağ evleri yapılmıştı [694]. Doğuda Kumköprü Bağları, kuzeyde Hoca Fakih ve Sille Bağları, batıda Hoca Cihan, Tahirler, Köyceğiz ve Meram Bağları konum olarak kente yakındılar [695].

---

694 Baykara 1985, s.69.
695 Ergenç 1995, s.32.

Vakfiyelerde, 13.yüzyıl başlarından sonra kentin dışındaki alanlarda çok sayıda Müslüman olmayanlara ait mülk kayıtlarına rastlanmaktadır [696]. Diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi, bağdaki evinden ya da kente yakın köylerden her gün çalışmaya, ya da kentin pazarlarından alışveriş yapmaya gelen çok sayıda kişi olmalıdır. Konya gibi fazla iş olanağı olan bir kentte günübirlik çalışmaya gelenlerin içinde Müslüman olmayanların da bulunması olasıdır [697] Konya sursuz, açık bir kent olduğunda doğrudan kurulan bu ilişkiler dış surlar yapıldıktan sonra dolaylı bir hale gelmiş, surlarda açılan 12 kapı, kentlilerin gündelik yaşamlarının çeşitli evrelerinde birer çekim odağı oluşturmuştur.

Kapılara verilen isimler kentin sur dışıyla kurduğu ilişkileri yansıtmaktadır (Şekil 4.63). En güneydeki Larende Kapısı Larende'den (Karaman) gelen yolun sonuydu. Bu kapının hemen dışına 1258-1269 yılları arasında Sahip Ata Külliyesi inşa edilmişti. Onun doğusundaki Atpazarı Kapısı surun dışında, büyükbaş hayvanların alım-satımının yapıldığı At Pazarı'na açılmaktaydı, kapının iç yüzünde dükkanlar vardı. Koyun Pazarı da At Pazarı'nın yakınlarındaydı [698]. Atpazarı Kapısı ile kuzeyindeki Aksaray Kapısı arası yoğun ticaret bölgesiydi. Keçeciler Çarşısı Atpazarı Kapısından başlayarak Aksaray Kapısı'na doğru uzanıyordu. Mevlana Külliyesi de bu çarşının yakınındaydı [699]. Aksaray Kapısı Aksaray'dan gelen yolun sonu olduğundan oldukça kalabalık bir kapıydı, dükkanlar yol boyunca sıralanmıştı. Onun kuzeyindeki Debbağlar Kapısı'nın dışında, Kafur ırmağının kenarında, kalabalık bir işgücünün çalıştığı tabakhaneler (Debbağlar Çarşısı / Debbağistan) yer almaktaydı. Kasaplar Çarşısı ve Ayakkabıcılar Çarşısı da buradaydı [700]. Debbağlar Kapısının kuzeyindeki Ertaş Kapısının iç yüzünde de dükkanlar vardı. Gündelik tüketim için gerekli yiyecek ve içeceğin satıldığı dükkan ve çarşılar kentin merkezinde yoğunlaşmıştı ve diğer bölgelerde, tek dükkan olarak bakkal ve ekmekçiler dışında, ticarete rastlanmıyordu [701].

---

696 Baykara 1985, s.100.
697 Baykara 2006, s.282.
698 Baykara 1985, s.62.
699 Ergenç 1995, s.33-34 ve s.36.
700 Baykara 1985, s.62.
701 Ergenç 1995, s.33 ve s.38.

Surların kuzeyindeki Halkabegüş Kapısı Konya'nın en büyük toplanma, tören ve şenlik yeri olan Musalla Meydanı'na açılmaktaydı [702]. Bu nedenle bu kapıya Meydan Kapısı da denilmekteydi [703]. Kuzeybatıya açılan Ayas Kapısı, Ayas-Akşehir-Eskişehir-İznik yolunun kente bağlandığı nokta idi. Sille Kapısı ise bağları kente bağlayan yol üzerindeydi. Dış Kale surlarının batısındaki Antalya Kapısı kentin Kapan'ına bağlandığından kente giren tüm yiyecek ve içecek maddelerinin denetimini yaptırmak için tüccarlar bu kapıyı kullanmış olmalıdırlar. Kent halkının gündelik tüketim maddeleri olan un, buğday, meyve ve diğer yiyeceklerin ticareti burada yapılıyordu [704]. Kapan, İnceminareli Külliyesi'nin yakınlarındaydı [705], Buğday Pazarı da buraya yakın bir yerde olmalıdır. Güneybatıya açılan Çeşme Kapısı'nın dışında, surlara yaklaşık 200 metre uzaklıkta, 1275 yılında Sadreddin Konevi Külliyesi inşa edilmişti. Daha güneydeki Yeni Kapı ise bağlardan kente gelen yolların sonuydu [706]. Bir kaynakta kentin batısında Ahmedek Kapısı adında bir kapı daha bulunduğundan bahsedilmektedir [707]. Ahmedek Kapısının dışında Garipler Pazarı vardı [708].

Surların dışında yer alan çarşılar ve pazarlar, dış surların inşa edilmesiyle "açık kent"ten "kapalı kent"e dönüşen Konya'da yeni kent kapıları konumları nedeniyle kazandıkları işlevlerle kentin mekan kurgusunu değiştirmişler ve yeni çekim odakları yaratmışlardır (Şekil 4.63). Başka

---

702 Yasa 2006, s.249.

703 Baykara 1985, s.68.

704 Ergenç, 1995, s.20.

705 Baykara 1985, s.62 ve s.67.

706 Surlardaki 12 kapının yerleri Baykara 1985, s.40'daki haritada ve Rifaioğlu 2006, s.109'daki Şekil 1'de gösterilmiştir.

707 Anadolu'daki Selçuklu dönemi kentlerinden Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Akşehir, Alaiye ve Sinop'ta dış surlar inşa edilirken, surun iç yüzüne bitişik olarak, askeri amaçla kullanılan ve Ahmedek adı verilen ikinci bir İç Kale inşa edilmiştir. Orta Asya ve Türk-İran İslam kentlerinden geleneksel bir mimari öğe olarak Anadolu'ya taşınan Ahmedek'in içinde su sarnıçları, erzak depoları, asker barınakları, hapishane ve cepanelik türünden işlevler yer almaktadır (Özcan 2011, s.236). Ahmedek'in her zaman dışarıya açılan bir kapısı vardı (Baykara2006, s.280).

708 Yasa 2006, s.250.

bir deyişle 13.yüzyılın ikinci çeyreğinde Konya, 13.yüzyılın başlarında olduğu gibi yine çok-odaklı bir kentti, ancak çekim noktalarının sayısı artmış ve bazılarının yeri değişmişti. Surların dışında yer alan bazı pazar yerleri, daha önce kentin başka yerlerindeyken yeni surlar inşa edildikten sonra kapıların dışındaki yeni yerlerine taşınmış olmalıdırlar. Anadolu kentlerinde ham deriyi işlediğinden, fazla su tüketen, havayı ve çevreyi kirleten, bu nedenle de yerleşim alanlarının uzağında, bir akarsuyun kıyısında yer seçen tabakhanelerin (Debbağlar Çarşısı) Konya'da dış surlar yapılmadan önce de aynı yerde bulunması olasıdır.

Dış surun inşa edildiği 1221 yılından sonra Konya'nın mekansal gelişiminde yeni bir evre başlamış oldu. Yeni mahallelerin kurulması ve kentteki diğer imar faaliyetleri 13.yüzyılın ikinci çeyreğinde Dış Kale olarak bilinen, dış sur ile iç sur arasındaki alanda yoğunlaştı. Her mescidin belirli bir mahalle cemaati veya çarşı esnafı için yaptırılmış olduğu varsayılırsa, mescidlerin yerlerinden ve yapılış tarihlerinden kentteki mahallelerin kuruluşuna ilişkin bazı ipuçları ortaya çıkmaktadır. Yazılı belgelerden, Selçuklular döneminde Konya'da inşa edilen 31 tanesi günümüze kadar varlığını sürdürebilen toplam 52 mescidin adı saptanmıştır [709]. Mahalledeki varlıklı biri tarafından yaptırılan mescid, mahallenin merkezi ve toplanma yeriydi, yakınında imamın evi bulunuyordu. Çoğu kez hem mescide, hem de mahalleye mescidi yaptıranın adı verilmiştir [710]. Mahalle isimleri incelendiğinde Konya'daki mescidleri yaptıranların çoğu Hacı Ferruh, Hoca Hasan, Hoca Fakih, Şeyh Hasan-ı Rumi, Sungur Bey, Tarhan Bey, Fatma Hatun, Zevle Sultan gibi hacı, hoca, şeyh, bey unvanlı kişiler ve varlıklı ailelerden kadınlardır. Kentteki diğer bir grup mahalle de esnaf ve zanaatkarın adı, ya da unvanı ile anılmaktadır.

12.Yüzyıldan başlayarak bütün kentlerde 5 yaşın içinde bulunan kız ve erkek çocuklara mahallede temel eğitimin verildiği mektep genellikle mescidin yanında inşa edilirdi [711], mektebin öğretmeni mahallenin mescidinde görevli imamdı. Bir mahallede mektep yoksa eğitim günün belli saatlerinde imam tarafından mescidde sürdürülürdü. İmamlar

---

709 Yasa 2006, s.254.

710 Kuban 1968, s.67; Yasa 2006, s.254.

711 Baykara 1985, s.86-87.

çoğunlukla doğudaki ve güneydeki İslam ülkelerinden gelmiş eğitimli kişilerdi. Ders veren öğretmenin masrafları bir vakıf tarafından karşılandığı gibi, çoğunlukla eğitimi alanların aileleri tarafından karşılanmaktaydı [712]. Konya'daki mescidler yaklaşık 50 metrekare büyüklüğünde kare mekanlardır (Şekil 4.65) ve her birinde yaklaşık 60 kişinin namaz kılabileceği hesaplanmıştır, buna göre her mahallede yaklaşık 150-200 kişi arasında bir nüfus olmalıdır [713]. Bu tahmine dayanılarak birlikte temel eğitim alacak yaklaşık 30-40 kadar kız ve erkek öğrenci olduğu varsayılırsa, mahalledeki mescidin büyüklüğü yeterli görünmektedir.

İkinci kademe eğitim bir meslek edindirmeye yönelik medrese eğitimidir. Başkent Konya'da uzmanlaşmış yüksek öğretimin verildiği ilk medrese İç Kale'de yaptırılan, olasılıkla küçük bir yapı olan Medrese-i Sultaniye'dir ve 1202 yılından önce yaptırılmıştır [714]. Çeşitli kaynaklardan kentte Selçuklu döneminde inşa edilen 25 medresenin adı saptanmıştır. İç Kale'dekinden daha sonra inşa edilen erken örnekler, İç Kale'nin doğusunda, ticaret dokusunun içindedir, asıl yoğunluk ise kuzeydoğudadır. Bu medreselerin bir kısmı tek yapı olarak inşa edilmiş, çoğunluğu ise mescid-medrese-türbeden oluşan külliye içinde yer almıştır [715]. Medreselerin sayısı çok gibi görünse de bunlar küçük yapılardı, her birinde ortalama 20-40 kadar öğrenci (danişmend) eğitim görmekteydi. Örneğin 1202 yılında inşa edilen Altun Apa Medresesi'nin 38 öğrencisi ve zengin bir kütüphanesi vardı. Ehl-i ilmin denetimindeki medreselerin yer seçiminin önemli bir özelliği, hepsinin dış surun içindeki alanda inşa edilmiş olmalarıdır, surların dışındaki açık alanda inşa edilen medrese yoktur. Surların dışındaki alan, merkezi yönetimin temel politikası olarak şeyh ve dervişlerin denetimindeki ***hankah***, zaviye ve tekkelere bırakılmış gibi görünmektedir [716]. Surların içindeki alanda medreselerin kuzeydoğuda bir araya toplanması, çeşitli yerlerden gelen öğrencilerin kent mekanına dağıtılmaması, günümüzdeki üniversite yerleşkelerine benzer bir kampus havası yaratılması, bazı zengin kütüp-

---

712 Baykara 2006, s.285.
713 Baykara 1985, s.50.
714 Baykara 1985, s.87.
715 Yasa 2006, s.256.
716 Baykara 1985, s.90-91.

hanesi olan medreselerin olanaklarından diğerlerinin de yararlanmasını sağlamak da yine merkezi yönetimin tercihi olmalıdır. Medreselerde ders veren hocaların ve müderrislerin de aynı nedenlerle bu çevrede oturmaları olasıdır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya, mekansal kurgusunun tamamlandığı 13.yüzyılın ortalarına doğru, sosyal katmanların mekanda ayrıştığı bir kentti. Sarayın ve Ulu Cami'nin (Alaeddin Camisi) bulunduğu İç Kale (Alaeddin Tepesi) merkez olmak üzere, kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde, birbirini dik açıyla kesen iki eksen çizildiğinde, bu eksenler kuzeyde Halkabeğüş Kapısı'ndan, güneyde Larende Kapısı'na, doğuda Aksaray Kapısı'ndan, batıda Antalya Kapısı'na uzanacaktır. Bu iki eksenle, sur içindeki kent (Dış Kale) dört dilime ayrıldığında, kuzeybatıda özellikle Ferhuniye Mahallesi'nde yönetici sınıf ve kentin en varlıklı kesimi saraylarında, köşklerinde veya konaklarında oturmaktaydılar. Kuzeydoğudaki dilimde ise farklı uzmanlık alanlarına sahip yaklaşık 30 medrese toplandığına göre [717], burası kentteki eğitim görmüş ulemanın, müderrislerin (ehl-i ilmin), medreselerde okuyan öğrencilerin oturduğu, kayıtlara göre de kalabalık bir bölgeydi. 13.Yüzyılın ikinci yarısında bu bölgede inşa edilen Kadı İzzeddin Camisi'ni hem medrese öğrencileri hem de halk Cuma Camisi olarak kullanmış olmalıdır [718]. Doğu ekseninin kuzeyi ve güneyi ile güneydoğudaki dilimde esnaf ve zanaatkarın mekanları olan çarşı ve pazarlar, onların çevresinde de yaşadıkları mahalleler yer almaktaydı. Çarşı ve pazarlar surların dışına da taşmıştı ve olasılıkla burada kiralar, sur içine göre daha ucuz olduğundan, ana yollar boyunca dar gelirli küçük esnafın küçük dükkanları ve az yoğun konut alanları devam etmekteydi. Güneybatıdaki dilim ise kentin en düşük yoğunluktaki bölgesiydi, burada çoğunluğu Müslüman olmayan ailelerin seyrek konut dokusu yer almaktaydı ve olasılıkla bu ailelerin çoğu, kent Selçukluların yönetimine geçince başka kentlere, örneğin Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'e (İstanbul) göç etmişler, onların mülkiyetinde kalan topraklara yeni nüfus yerleştirilmemiş, Dış Kale'nin bu bölgesi imar süreci-

---

717 Özcan 2011, s.239.

718 Yasa 2006, s.253.

nin dışında kalmıştı. Buraya kadar yapılan çözümleme, Konya kentinin 13.yüzyıl ortalarında farklı sosyal katmanların, farklı meslek gruplarının kent mekanında bütünleştiği, birbirine karıştığı, en zenginle en fakirin, Müslümanla Hıristiyanın yan yana yaşadığı bir kent olmadığını göstermektedir. Bu ayrışma sosyal tabakalaşmada katmanların kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış olduğuna, gelir düzeylerindeki ve gündelik yaşam biçimlerindeki farklılıklara işaret etmektedir.

Konya'da 13.yüzyıl ortalarında surların dışındaki alanda yapılaşma seyrekti, mahalleler yer yer bağlık-bahçelik alanlara dağılmış, ya da ana yollar boyunca dizilmişti [719]. İç Kale ile Dış Kale arasındaki alanda ise mahalleler birbirine bitişikti, kentin en kalabalık bölgesi olan kuzeydoğuda ve merkez çevresinde de iç içe geçmişti [720]. Bu dönemde kent batı ve güney yönünde de oldukça genişlemişti. I.Alaeddin Keykubad döneminde, yani 13.yüzyılın ikinci çeyreğinde, İç Kale'nin çevresinde yeni mahalleler kurulmuş ve bu mahalleler güneybatı dışında İç Kale'yi kuşatmıştı [721].

13.Yüzyıl ortalarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olarak ekonomik ve siyasal açıdan en parlak dönemini yaşayan Konya'nın nüfusunu saptamak için çeşitli yöntemler kullanılabilir. Bunlardan biri 1221 yılında inşa edilen dış surun çevrelediği yaklaşık 150 hektarlık alanın 13.yüzyıl ortalarına kadar bütünüyle iskan edildiği varsayıldığında, ortalama nüfus yoğunluğu 200-250 kişi/hektar olarak alınırsa, sur içinde yaşayan nüfus yaklaşık 35.000 kişi kadar olabilir. Surların dışındaki geniş açık alanda, özellikle zaviyelerin çevresinde gelişen yeni mahallelerde yaşayan nüfusun da en fazla bu kadar olabileceği varsayıldığında, Konya'nın 13.yüzyıl ortalarındaki toplam nüfusu en fazla 70.000 kişi kadar olacaktır. Farklı kaynaklardan derlenen verilerle ve farklı yöntemlerle yapılan nüfus kestirimlerinde de aynı sonuca ulaşılmaktadır [722].

---

719 Rifaioğlu 2006, s.109'da Şekil 1.

720 Yasa 2006, s.248.

721 Yasa 2006, s.248 ve s.253.

722 Özcan 2011, s.240-241. Aynı kaynakta s. 243'deki Tablo 1'de Konya'nın nüfusuna ilişkin ayrıntılı bir çözümleme yapılmaktadır.

Selçuklu ordusunun 1243 yılındaki Kösedağ yenilgisinden sonra İlhanlı Devleti'nin yönetimine geçen Anadolu toprakları 1259 yılında, vergi toplama esasına göre İlhanlılara bağlı federal eyaletler olarak, Selçuklu Sultanları II.İzzeddin Keykavus ve IV.Rükneddin Kılıç Arslan arasında iki geniş bölgeye bölünmüştü. İlhanlılar tarafından kurulan bu yeni yönetim sisteminde Konya kenti II.İzzeddin Keykavus'a bırakılan ve Kayseri sınırından Antalya'ya kadar uzanan eyaletin yönetim merkezi oldu. Yol sisteminde yapılan yeni düzenlemede ise İlhanlı yönetimi Konya'yı devre dışı bırakarak, Samsun ve Fatsa limanları üzerinden Karadeniz'e bağlanan ana ticaret yolunu Sivas üzerinden doğrudan kendi başkentleri Tebriz'e bağladılar. Böylece Konya hem başkentlik işlevini, hem de ticaret yollarının odak noktası olma ayrıcalığını yitirmiş oldu [723].

Konya 13.yüzyılın ikinci yarısında İlhanlıların yönetimine geçince, güneybatıdaki dilimde surların dışındaki alanda iki külliyenin inşa edilmiş olması, kentte imar sürecinin devam ettiğini göstermektedir. Surların güneyindeki Larende kapısının dışında 1258-1269 yılları arasında inşa edilen Sahip Ata Külliyesi'nden sonra daha kuzeyde 1275 yılında Sadreddin Konevi Külliyesi inşa edilmiştir. Her iki külliyeyi inşa ettirenler ticaretten gelen sermaye birikiminin yeni sahipleri olan Selçuklu emirleri, yani yönetici sınıftan kişilerdi. Örneğin Sahip Ata adıyla bilinen Fahrettin Ali, Selçuklu Hanedanı'ndan biriydi. Memluk Sultanı Baybars'ın (1260-1277) Haçlıları dağıttıktan sonra Moğolları da yenerek Kayseri'de kendini Anadolu Sultanı olarak ilan etmesinden kısa süre sonra yönetimi ele geçirmiş ve 1288 yılındaki ölümüne kadar yönetimde kalmıştı [724].

Konya'da 13.yüzyılın ikinci yarısında güneydoğuda, surların dışında inşa edilen üçüncü külliye ise Mevlana Külliyesi'dir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin en başarılı sultanı olan I.Alaeddin Keykubad'ın saltanat döneminde Konya'ya gelmiş olan Mevlevilik tarikatının kurucusu Mevlana Celaleddin-i Rumi (1207-1273) kentteki dervişler arasında en fazla müride sahip olandı ve dergaha kabul edilenler bazı kaynaklara göre

---

723 Özcan 2011, s.234-235.

724 Bodmer 2001, s.43.

1000 kişiye yaklaşıyordu, aralarında terzi, bezzaz, bakkal olanlar vardı [725]. Mevlana'nın ölümünden sonra inşa edilen külliyede türbesi de yer almaktadır. 1333 Yılında Konya'ya gelen gezgin İbn Battuta türbenin yanındaki büyük dergahta konukların ve yoksulların karınlarını doyurduklarını yazmaktadır [726]. Külliyenin bu dönemde kentin gündelik yaşamında önemli çekim odaklarından biri olduğu anlaşılmaktadır. 14.Yüzyıl başlarında Konya'daki ticaret ve küçük üretim faaliyetlerinin en yoğun olduğu bölge İç Kale-Mevlana Külliyesi-Sahip Ata Külliyesi üçgeni içinde kalan alandı [727]. 13.Yüzyılın ikinci yarısında Konya'da Dış Kale'nin dışında bu üç külliyenin inşa edilmiş olması, kentin sur dışına genişlemiş olduğunu gösteriyorsa da, kent başkent olması nedeniyle topladığı nüfusun bir kısmını başkentlik işlevini yitirdikten sonra yitirmiş olmalıdır. Selçuklu döneminden günümüze kalan herhangi bir nüfus sayımı ya da vergi ödeyenlerin listesi olmadığından kentin nüfusu ile ilgili bilgiler mekansal gözlem ve bulgularla sınırlı kalmaktadır.

Buraya kadar adı geçen kentlere ilişkin bir değerlendirme yapmak gerekirse; Selçuklu döneminde Anadolu'da ortaya çıkan kentsel kademelenmede Sivas ve Konya, ana ulaşım sisteminde sahip oldukları ayrıcalıklı konumları, yüklendikleri yönetsel ve ticari işlevler, merkezi yönetimin yaptığı büyük yatırımlar gibi nedenlerle, kendi iç dinamiklerinden çok dışsal etmenlerle 13.yüzyılın ilk yarısında 35.000-40.000 nüfusa, yüzyılın sonlarında ise 70.000-100.000 nüfusa ulaşmış kendi dönemlerinin en büyük iki kentiydi. 14.Yüzyılda İlhanlı Devleti'ne ödenen vergilerin listesinde de bu durum açık olarak izlenmektedir. Bu iki büyük kent dışında, 13.yüzyılın ilk yarısındaki ekonomik gelişmeye koşut olarak Selçuklu sultanları tarafından büyük yatırımlar yapılarak yeniden inşa edilen başka kentler de vardı. Bunlar ikinci (askeri) başkent olan Kayseri ile Alaiye (Alanya), Antalya ve Sinop liman kentleridir. Bu kentlerin sur içindeki yerleşim alanları başkent Konya'nınkinin yaklaşık 1/3'ü kadardır (Şekil 4.37). Buradan, nüfuslarının da oransal olarak 10.000-15.000 kişi kadar olabileceği varsayılabilir.

---

725 Baykara 1985, s.133.
726 İbn Battuta 2004, s.
727 Ergenç 1995, s.49.

Kayseri'de olduğu gibi, Anadolu'daki Selçuklu dönemi kentlerinin yerleşim alanları, özellikle 14.yüzyılda, Dış Kale surlarının dışına taştığından, nüfuslarını saptamak için farklı yöntemler denemek gerekmektedir. 13. ve 14.yüzyıllarda kentlerin morfolojik yapısını ve mekansal gelişimini belirlemek için mahallelerin merkezi olan mescidlerin sayısına, yapılış tarihlerine ve mekansal dağılımına bakılması gerektiğine daha önce değinilmişti. Çoğu kent için vakfiyelerden yararlanılarak 13. ve 14.yüzyıllarda inşa edilen mescidlerin sayıları ve yapılış tarihleri ile ilgili bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu verilerden yola çıkarak, Anadolu'da Selçuklu döneminde ve 14.yüzyıl başlarında ortaya çıkan kentsel kademelenmede alt kademeleri oluşturan kentlerle ilgili bir saptama yapmak olanağı vardır.

1336 Yılına ait İlhanlıların vergi listesinde 40-140 dinar arasında değişen en düşük vergiyi ödeyen beş kent Kayseri (140 dinar), Akşehir (135 dinar), Ankara (72 dinar), Aksaray (51 dinar) ve Niğde'dir (41 dinar) [728]. Bu tarihte Kayseri çok zaman önce ikinci başkentlik işlevini yitirmiş, buna ek olarak 1243 yılındaki Kösedağ meydan savaşından sonraki Moğol istilası sırasında askerler konutları yağma edip içinde yaşayanları öldürmüşler, kenti ateşe vermişler, kenti terk ederken de kadın ve çocukları yanlarında götürmüşlerdi. Bu yıkımdan sonra kentin gündelik yaşamına dönmesi çok zor olmuştu [729]. Aynı süreçte kent olasılıkla büyük nüfus kaybetmişti. Kentte devlet otoritesinin yokluğunda ortaya çıkan yönetim boşluğunu Ahi örgütü doldurmuş olmalıdır. 14.Yüzyılda Kayseri ile neredeyse aynı vergiyi ödeyen Akşehir arasında morfolojik açıdan önemli benzerlikler vardır. Bu nedenle Akşehir için yapılan nüfus kestirimleri Kayseri'ye de ışık tutacaktır.

Roma-Bizans döneminde Philomelion adıyla bilinen Akşehir 12.yüzyıl ortalarında, Türk fetihleri sırasında imparator tarafından güvenlik nedeniyle boşaltılarak halkı başka bir yere yerleştirilmişti. Bölge Selçukluların yönetimine geçince kent Şehr-i Beyza / Akşehir adıyla subaşılık merkezi olarak yeniden iskan edildi ve Türkmenler buraya yerleştirildi. Kayıtlar verimli bir tarımsal alanın merkezinde yer alan

---

728 Turan 1951, s.445.
729 Eldem 1982, s.105.

Akşehir'in I.Alaeddin Keykubad döneminden başlayarak çeşitli kişilere *ikta* olarak verildiğini göstermektedir. Kentte Selçuklular dönemine tarihlenen ilk kamu yapısı 1213 yılından önce, merkezi bir konumda inşa edilen Ulu Cami'dir. Akşehir'in Türkleşme-İslamlaşma sürecine böylece 13.yüzyılın başlarında girdiği söylenebilir. Kent, Bizans-Selçuklu uç (sınır) bölgesinde askeri açıdan sahip olduğu stratejik konum nedeniyle, Kayseri gibi bir surla çevrilmiştir. Günümüzde bu surdan geriye güneydeki Akşehir deresi boyunca uzanan 50 metrelik bir duvar parçası kalmıştır. Mahallenin adından anlaşılacağı gibi, kentin askeri ve yönetim yapılarının yer aldığı İç Kale, yine güneyde, derenin kıyısında, bugünkü Eskihisar (Eskikale) Mahallesi'nde surlara bitişik olarak inşa edilen Ahmedek olmalıdır. Kayıtlarda adı geçen mescidlerin sayısı kentte en az 11 mahalle olduğunu göstermektedir. Akşehir'in Selçuklu dönemindeki nüfusuna ilişkin olarak çeşitli yöntemlerle ve farklı ölçütler kullanılarak yapılan kestirimlere göre ise nüfus 6.000-8.500 kişi arasında değişmektedir [730].

Akşehir'de çarşı ve pazarlar kentin merkezinde inşa edilen Ulu Cami (Cuma Camisi) çevresine odaklanmıştı. Vakfiye kayıtlarından kentte 13.yüzyılda tahıl ve balık pazarları, Debbağlar Çarşısı ve Kapan olduğu anlaşılmaktadır. Bu veriler halkın gündelik yaşamında Akşehir Gölü'nün sulama ve balıkçılık konularında etkin olarak kullanıldığını göstermektedir [731]. Ham derilerin işlendiği tabakhanelerin ve Debbağlar Çarşısı'nın varlığı ise hayvancılıkla geçinen Türkmenlerin kent ekonomisine yaptıkları önemli bir katkıdır. Dericilikle ilişkili esnafın üretim mekanı olan tabakhaneler, çok su tükettiklerinden, yerleşim alanının dışında, Akşehir deresinin kenarında bir yer seçmiş olmalıdırlar.

Selçuklu döneminde uç bölgelerinde izlenen iskan politikasına uygOun olarak Akşehir'deki medreseler surların dışında inşa edilmiştir [732]. Kentte 1250 yılında inşa edilen Sahip Ata Medresesi bunlardan biridir. Medresenin kuzeybatısına bir mescid ve çevresine başka yapılar eklenmişti. 1261 Yılında medresenin karşısına bir *hankah* inşa edildi. Böylece yapım süreci 1250 yılında başlayan ve medrese-mescid-*hankah*-*matbah*

730 Özcan 2006b, s.184-186.
731 Özcan 2006b, s.187.
732 Özcan 2006b, s.186.

(mutfak)-çeşmeden oluşan Akşehir'deki Sahip Ata Külliyesi tamamlanmış oldu [733]. Külliyenin inşa edilmesiyle yaratılan çekim odağı, Kayseri ve Konya'daki külliyelerde olduğu gibi, sur dışında yeni mahallelerin kurulmasını hızlandırmış olmalıdır. Aynı yıllarda Konya'da da bir külliye yaptırmış olan Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Moğolların denetimindeki Anadolu'da yaklaşık 20 yıl önemli devlet görevlerinde bulunduğu, bu süre içinde çok sayıda kamu yapısı inşa ettirdiği vakfiyelerden anlaşılmaktadır [734]. Sultan IV.Kılıç Arslan (1249-1262) Moğolların denetimi altında dönüşümlü olarak tahta çıkınca, 1249 yılında Uç Vilayeti Emirliği'ni Sahip Ata ve oğullarına vermişti. Ayrıca Kütahya, Sandıklı, Beyşehir ve Akşehir de onlara verilmişti [735]. Sahip Ata önce 1249 yılında Afyon'un İshaklı kazasındaki hanı, sonra da Konya'daki ve Akşehir'deki külliyeleri yaptırdı. 13.Yüzyıl ortalarından 14.yüzyıl başlarına kadar *ikta* yoluyla büyük arazi sahibi olan Sahip Ata ve oğullarının ilk varlık gösterdikleri yer Akşehir ve Afyon çevresidir. Afyon'un Karahisar-ı Sahip adıyla anılmasının nedeni onlardır [736]. 1275-1341 Yılları arasında da Afyon-Karahisar ve çevresinde Sahip Ataoğulları Beyliği kurmuştur [737]. Bu beylik Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan çok sayıdaki beylikten, başka bir deyişle büyük toprak sahibi yerel güçlü ailelerin kurduğu küçük bağımsız yönetimlerden biridir ve güçlü merkezi devletin dağılmasından sonra *ikta* sisteminin de çözüldüğünü göstermektedir.

İlhanlıların 14.yüzyıldaki listesinde en az vergi ödeyen kentlerden biri de 13.yüzyılda Konya'dan doğuya giden en önemli ticaret yolu üzerindeki Aksaray'dır. Uluırmağın batı yakasında kurulan kente Roma döneminde İS 1.yüzyılda Romalı kolonistler yerleştirilerek Colonia Archelais adı verilmişti. Kent Bizans döneminde de, başkent Konstantinopolis'i (İstanbul) imparatorluğun güneydoğu sınırına bağlayan en önemli ordu ve ticaret yollarından birinin üzerinde, bir kavşak noktasında yer almaktaydı (Şekil 4.33, no.25). Dönemin kaynaklarından,

---

733 Yavaş 2007, s.169 ve s.169'da dipnot 7.
734 Yavaş 2007, s.166.
735 Parlak 2006, s.518.
736 Yavaş 2007, s.167.
737 Parlak 2006, s.518.

konumu nedeniyle önemli bir kent olan Archelais'in 3.yüzyıldan önce bir suru, 4.yüzyıldan sonra da bugün Ulu Cami'nin bulunduğu yerde büyük bir kilisesi olduğu anlaşılmaktadır. Kent dokusunda Roma-Bizans döneminde inşa edilen ve birbirini dik açıyla kesen kuzey-güney ve doğu-batı aksları ile kenti çevreleyen dış surların yerleri belirgindir. Ulu Cami'nin güneyindeki meydan da o dönemlerden kalmış olmalıdır [738]. Olasılıkla bu meydan, Aksaray Selçukluların yönetimine geçtikten sonra pazaryeri işlevi görmekteydi.

Aksaray 1077 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin topraklarına katıldığında Sultan I.Mesud tarafından, doğuya yapılan seferler sırasında ordugah olarak kullanıldı, bir mescid ve bazı kamu yapıları inşa edildi. Sultanın ölümünden sonra tahta çıkan oğlu II.İzzeddin Kılıç Arslan Aksaray'ı eski kentin kalıntıları üzerine yeniden inşa ederek İç Kale'de kendisine bir saray, askerlerine konutlar, camiler, medreseler, hamamlar, zaviyeler, hanlar ve çarşılar yaptırdı. Sultan bu imar sürecinin yanı sıra kente Azerbaycan'dan gaziler, alimler, tüccarlar getirip yerleştirdi, ancak Rumların ve Ermenilerin kente girmesine izin vermedi [739]. Böyle bir uygulamanın yapılabilmesi için kentin bir surla çevrili kapalı bir kent olması gerektiğine göre, dairesel bir forma sahip olan Dış Kale surlarının bu dönemde işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Zaten 7.yüzyıldan sonra Müslüman Araplarla Hıristiyanlar arasında sık sık el değiştiren, Bizans döneminin önemli bir kale-kenti ve piskoposluk merkezi olan Aksaray'ın o dönemden beri bir surla çevrili olması gerekmektedir. Sultan kenti yeniden kurarken surları onartmış ya da yeniden inşa ettirmiş de olabilir.

Aksaray'ın sur içindeki yerleşim alanı oldukça küçüktür, yaklaşık 20 hektar kadardır. Kentin Cuma Camisi (Ulu Cami), esnaf çarşıları ve kamu yapılarının çoğu Kale içinde yer aldığına göre, kentin mahallelerinin çoğunluğu surların dışındaki açık alanda inşa edilen zaviyelerin ve mescidlerin çevresinde oluşmuş olmalıdır. Yine de, Selçuklular döneminde surların içinde en az 4 mahallenin bulunduğu düşünülmektedir. Aynı dönemde surların dışındaki alanda I.Alaeddin Keykubad

---

738 Görür 2006, s.175-176 ve s. 177'deki Aksaray şehri haritası.

739 Görür 2006, s.176.

döneminde iki caminin yaptırılmış olduğunu, bunların çevresinde de yerleşmelerin bulunduğunu gösteren arkeolojik bulgular vardır. Bunların dışında Selçuklu dönemi kayıtlarına göre surların dışındaki alanda 2 mescid ve 2 *hankah* inşa edilmişti [740]. Kentin tabakhaneleri kuzeyde surların dışında, Uluırmak üzerinde yer seçtiğine göre, kayıtlarda adı geçen Debbağlar Mahallesi de burada olmalıdır. Bütün bu verilere göre Selçuklu döneminde Aksaray'da Selçuklu döneminde surların içinde 4, dışında 7 mahalle olmak üzere, en az 11 mahalle vardı. Kentin açık pazarları da, diğer kentlerde olduğu gibi, kent kapılarının yakınlarında yer seçmiş olmalıdır. Surlardaki beş kapıdan biri güneydeki Meydan Kapısı olduğuna göre, kentin tören, kutlama, eğlence ve toplanma mekanı olan Meydan da muhtemelen bu kapının yakınındaydı. Özetlemek gerekirse, Aksaray'ın Selçuklu dönemindeki mekan kurgusu başkent Konya'nın küçük bir modelidir. Kentin başlıca gelir kaynağı ise, İbn Battuta'nın verdiği bilgilere göre, koyun yününden dokunan ve Aksarayi adı verilen halı ve kilimlerdi. Üretilen mallar Suriye, Irak, Hindistan, Çin ve Türklerin yaşadığı diğer bölgelere satılmaktaydı, kent bu alanda özelleşmişti. Kentin içinden geçen ve üç kola ayrılan ırmağın suladığı topraklarda yetişen meyve bahçeleri, bağlar ve bostanlar kentin içine kadar yayılmıştı [741]. Kentin Romalılardan beri sürekli iskan edilmesindeki başlıca etmen, sahip olduğu zengin su kaynakları, verimli tarım toprakları ve hayvancılığa elverişli otlaklar olmalıdır.

14.Yüzyıl başlarında İlhanlı maliyesine az vergi ödeyen kentlerden biri olan Ankara da 9.-11.yüzyıllar arasında, Aksaray gibi, Bizans döneminde başkent Konstantinopolis'i doğu sınırına bağlayan önemli yollardan biri üzerinde bulunan, güçlü surlarla çevrilmiş bir kale-kentti (Şekil 4.33, no.27). Bu çalışmada daha önce Ankara ile ilgili yazılanlar hatırlanacak olursa, kentin morfolojik yapısı 7.yüzyıl ortalarındaki Pers saldırılarından sonra önemli bir dönüşüm geçirmiş, Roma döneminin düzlükte yerleşen açık kenti Ankyra, günümüzdeki Ankara Kale'sinin bulunduğu tepeye taşınarak çevresi kalın bir surla çevrili kapalı bir kale-kente dönüşmüştü. Bizans dönemi Ankyrası yaklaşık 6 hektar

---

740 Görür 2006, s.179-180.
741 İbn Battuta 2000, s.414.

büyüklüğünde, dikdörtgen formunda bir İç Kale ile, onun batısını ve güneyini kuşatan, yaklaşık 10 hektar büyüklüğünde bir Dış Kale'den oluşmaktaydı (Şekil 4.29/A). Dış Kale'nin surları daha geç bir döneme, 9.yüzyıl başlarına tarihlenmektedir [742]. Kiliselerin ve manastırların Kale'yi çevreleyen açık alana dağıldığına bakılırsa, kente yakın köylerde ve Kale'nin eteklerinde de kalabalık bir nüfus yaşamaktaydı. Kayıtlara göre 10.yüzyıla kadar Ankyra askeri ve dinsel önemi ve örgütlü bir ticaret yaşamı olan bölgesel bir merkezdi. 11.Yüzyıl başlarında ise Bizans İmparatorluğu'nda ticaretin gerilemesine ve toprak kayıplarına koşut olarak ortaya çıkan ekonomik gerilemenin yarattığı yoksulluk ve salgın hastalık nedeniyle kent göç vermeye başladı. İlk kez 1073 yılında Türklerin eline geçen Ankara'nın Türkleşme-İslamlaşma süreci yavaş oldu. 1101 Yılında Haçlı ordusu bölgeye ulaştığında Ankara sadece 200 askerin koruduğu bir garnizon olduğundan Haçlılar kolayca kenti Türklerden aldılar ve kent son kez yeniden bir Bizans sınır kalesi oldu [743]. Bir kaç yıl sonra Selçuklular kenti geri aldılar ve bundan sonra Ankara bir Türk kenti olarak yaşamına devam etti [744].

12.Yüzyılda Ankara'nın Türkleşme-İslamlaşma sürecinde Hıristiyan nüfusun giderek azaldığını gösteren belgeler vardır. Örneğin bu belgelerden birine göre 12.yüzyıl sonlarında kent ve çevresinde çok az Hıristiyan bulunduğu, bu nedenle geçim sıkıntısı çektiği için Ankara Metropoliti'nin Konstantinopolis'teki (İstanbul) *Synode* meclisine başvurarak buradan Amasya piskoposluğuna tayinini istemişti. Bütün yer isimlerinin Türkleşmiş olduğunu gösteren 12. ve 13.yüzyıl vakıf kayıtları da bu süreci belgelemektedir [745]. İnşa edildikleri tarihler kesin olarak bilinmese de, kayıtlarda adı geçen Ankara'daki mescidlerden 3 tanesi 13.yüzyıla tarihlenmiştir, bu sayı 14.yüzyıl için 15'dir [746]. Bu mescidlerin her birinin bir mahalleyi temsil ettiği varsayımından hareketle, Ankara'nın 14.yüzyıldaki nüfusunun bu kümede yer alan diğer kentlere oldukça yakın, sur içinde ve dışında, toplam olarak en fazla

---

742 Eyice 1993, s.13-14.
743 Wittek 1936, sayı 46, s.83-84.
744 Foss 1977, s.83.
745 Turan 1980, s.355.
746 Ergenç 1995, s.23-24

6.000-8.500 kişi kadar olabileceği düşünülebilir. Kentin mahallelerinin içinde Rumların, Ermenilerin, veya Yahudilerin oturduğu ayrı bir mahallenin bulunduğunu gösteren herhangi bir kayıt da yoktur.

Selçuklu sultanlarının aldıkları önlemlerle gelişen Anadolu'daki transit ticaret nedeniyle ana yollar üzerinde bulunan Konya, Sivas, Kayseri gibi kentler 13.yüzyılda hızla gelişirken, Ankara gibi ikinci derece ticaret yolları üzerinde bulunan kentlerde aynı derecede gelişme olmadı. Bunun en açık kanıtı 12. ve 13.yüzyıllarda Ankara'da inşa edilen Ahi Şerafeddin Camisi, Baklacı Mescidi, Saraç Sinan Mescidi [747] gibi küçük ve gösterişsiz yapılarla, Sivas'taki Gök Medrese, Çifte Minareli Medrese, Buruciye Medresesi'nin [748], ya da Konya'daki Sahip Ata Külliyesi'nin, veya Kayseri'deki Hunat Hatun Külliyesi'nin karşılaştırılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Konya, Sivas, Kayseri gibi transit ticaretten zengin olan kentlerde sultanlar, vezirler ve diğer yönetici sınıftan kişilerin ellerinde biriken büyük *ikta* topraklarının vergi gelirinin ve ticaret sermayesinin vakıf yoluyla kamu yapılarına aktarılmasından ortaya çıkan çok sayıdaki gösterişli kamu yapısına karşılık, Ankara'da aynı dönemde yaptırılan gösterişsiz yapıları vakfedenler yerel halktan kişiler ve Ahilerdir. Örneğin Ankara'da tabakhanelerin bulunduğu Bentderesi'nde Kameruddin Hankahı olarak bilinen zaviyenin yanında küçük bir yapı olan Hankah Medresesi yer almaktaydı. Yine bir Selçuklu dönemi medresesi olan Kızılbey Medresesi de küçük ve gösterişsiz bir yapıydı ve 13.yüzyılın ilk yarısında inşa edilmişti [749]. Ankara'da 1299-1300 yıllarında inşa edilen Kızılbey Camisi de, kentin diğer camileri gibi, sade ve küçük bir yapıydı [750]. Kentte resmi daire olarak kullanılan bir yapı olmadığından, Ankara'ya tayinle gelen her Sancakbeyi ve Kadı kendisine bir ev kiralamaktaydı [751]. Bütün bu örnekler 13. ve 14.yüzyıllarda birinci derece ticaret yolu üzerinde bulunmayan Ankara'nın bölgelerarası ticaretle ilişkisinin zayıf olduğunu, yönetici sınıfın ise orada oturmadığından kentin ima-

---

747 Ergenç 1995, s.23-24.
748 Turan 1951, s.452.
749 Ergenç 1995, s.25.
750 Ergenç 1995, s.23.
751 Ergenç 1995, s.22.

rına fazla önem vermediğini gösteriyor [752]. Buna karşın kent surlarının yapımı ve bakımı merkezi yöneyimin yükümlülüğü altında olduğundan, Moğol tehlikesine karşı İç Kale'nin surları I.Alaeddin Keykubad (1220-1237) ve II.İzzeddin Keykavus (1246-1249) dönemlerinde onarılmış ve bazı ekler yapılmıştır. İç Kale'nin doğusundaki Akkale, Selçuklu döneminde askeri amaçla inşa edilen bir yapıdır [753].

Surların onarımını izleyen yaklaşık yüz yıl içinde taht kavgaları sonucu sultanlar arasında sık sık el değiştirdiğinden ve bu uzun süre içinde savunma kalesi işlevini sürdürdüğünden, Ankara'nın ekonomik ve mekansal açıdan Bizans dönemine göre gelişme gösterdiği varsayılamaz. 14.Yüzyıl başlarında ise kentin İlhanlıların yönetimi altına girdiği, o dönemde basılmış paralardan ve Kale'nin kapısında bulunan, vergi alınmasına ilişkin Farsça bir kitabeden anlaşılmaktadır [754]. Ankara'da İlhanlı yönetiminin ne zaman sona erdiği ise bilinmiyor. Ancak çeşitli kaynaklarda kentin Osmanlı yönetimine girmeden önce bir süre Ahiler tarafından yönetildiği yazılmaktadır [755].

Selçuklu döneminde kentsel üretim kollarından dericilerin (debbağlar) ve kunduracıların piri olan Ahi Evran, Ankara Ahilerinin önde gelen kişilerinden biriydi [756]. Ankara'da günümüzde Kale'nin kuzeybatısında Bentderesi adıyla bilinen semt ise o dönemde Debbağlar Mahallesi'ydi. Dere boyunca dericilerin işlikleri ve dükkanları vardı. Bu dükkanların arkasında da derici esnafının aileleriyle birlikte yaşadıkları konutlar yer almaktaydı. Bentderesi'nde 70-80 yıl önce yapılan yol kazılarında eski tabakhanelerin oldukça gelişmiş donanımları bulunduğu, yer altında deri işlerken kullanılan sarnıçlar, havuzlar, mahzenler inşa edildiği görülmüştü [757].

Ankara'da dericilerin "arasta" adıyla anılan bir yeri vardı, buraya herkes elindeki malı getirip satardı. Örneğin saraçlar debbağlardan me-

---

752 Aktüre 1984, s.12-13.
753 Ergenç 1995, s.21.
754 Wittek 1931, s.163.
755 Taeschner 1972, s.230-231; Galanti 1951, s.54-55; Koşay 1935, s.22.
756 Koşay 1935, s.260.
757 Ankara Belediye Dergisi 1959, s.53.

şin, kösele ve sahtiyan alırlardı [758]. Bu bilgilerden Selçuklu döneminde kentte dericilik çevresinde yoğunlaşmış bir üretimin yapıldığı, birkaç üretim kolunun birbiriyle doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 4.61). Aynı dönemde kentte sof dokumacılığının da geliştiğini, Ankara sofunun geniş bir coğrafyada tanındığını gösteren bulgular vardır [759]. Sonraki yüzyıllarda Ankara'nın temel üretim kolu olan sofçuluğun hammaddesinin elde edildiği tiftik keçilerinin Asya içlerinden ve Tibet yaylalarından Anadolu'ya Moğollardan kaçan göçerler tarafından getirildiğinden ve üretildiğinden bazı kaynaklarda bahsedilmektedir [760]. Bazı araştırmacılar, Bronz Çağı'ndan beri Anadolu'daki varlığı Hitit taş kabartmalarından bilinen tiftik keçilerinin verimliliğini ve üretim kalitesini artıran yöntemlerin Selçuklular döneminde Ahiler tarafından geliştirildiğini düşünmektedirler [761].

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılma döneminde Ahi örgütüne başkanlık edenlerin siyasal alanda ne denli etkili olduklarını gösteren en iyi örnek Ankara'dır. Kaynaklara göre, Osmanlı yönetimine girmeden önce, 1362 yılına kadar Ahilerin Ankara'da bir yönetim kurduklarını [762] ve kenti bir "kent-devleti" gibi yönettiklerini gösteren bulgular vardır. Ahi örgütünün kendi mal varlığı arasında zaviyeler, vakıf hanlar, tarlalar, hamamlar, imaretler, camiler vardı [763]. Ankara Ahilerinden Ahi Şerafeddin'in babası ve amcası olan Ahi kardeşlerden Hüsameddin ve Hasaneddin tarafından 1290 yılında yaptırılan ve eski Atpazarı yokuşunun üzerinde bulunan Ahi Şerafeddin (Arslanhane) Camisi [764], konumu, büyüklüğü, ve mimari özellikleri açısından uzun bir süre kentin Cuma Camisi olarak işlev görmüş olmalıdır. Dış Kale'nin güneyinde bulunan Hisar Kapısı'nın dışındaki düzlükte yer alan Meydan At Pazarı adıyla anılsa da burada hayvan alım-satımının yanı sıra her türlü mal ve eşya, bugün olduğu gibi açık tezgahlarda pazarlanmaktaydı. At Pazarı

---

758 Koşay 1935, s.26.
759 Akdağ 1974, s.30.
760 Koç 1958, s.2.
761 Aktüre 1984, s.14.
762 Koşay 1935, s.26
763 Koşay 1935, s.24.
764 Öney 1971, s.20-24.

kentin Pazaryeri ve ticaret merkeziydi. Buradan başlayıp güneye doğru devam eden yokuş üzerinde yer alan Koyun Pazarı çevresinde Demirciler Çarşısı ile ekmekçi, nalbant ve bakkal dükkanları vardı. Aynı yol üzerinde daha güneyde Saman Pazarı yer almaktaydı. Bu yokuşa açılan yan sokaklarda çanakçıların, çerçilerin, demircilerin, eskicilerin, iplikçilerin, kalaycıların, keçecilerin, kaftancıların, kazancıların, külahçıların, saraçların, semercilerin, tenekecilerin, terzilerin ve yorgancıların kendi çarşıları vardı [765] (Şekil 4.66).

Surların dışındaki alanda Cuma Camisi olarak işlev gören Ahi Şerafeddin (Arslanhane) Camisi 12.yüzyıla tarihlendiğine göre [766], 12.yüzyılın sonları ile 13.yüzyılda At Pazarı ve çevresinde inşa edilen esnaf çarşıları ve hanlar Ankara'nın sur dışına çıkan ticaret merkezini oluşturmaktadır. Olasılıkla kentin daha önceki Pazaryeri, bütün Orta Çağ kentlerinde olduğu gibi, surların içinde yer almaktaydı. İç Kale'de 1178 yılında inşa edilen Alaeddin Camisi de o dönemdeki Cuma Camisi'ydi. Ankara'nın Türkleşme-İslamlaşma sürecinde başkent Konya bir model oluşturmaktadır. Ankara örneğinde, kentin ticaret merkezinin sur dışına çıkması, kentin bir sınır kenti olmaktan çıkıp bir ticaret kentine dönüştüğünü göstermektedir. Olasılıkla bu nedenle Ankara kenti, nüfusu fazla olmasa da, İlhanlıların 1336 tarihli vergi listesinde yer almıştı.

14.Yüzyıl başında,1300-1333 yılları arasında Anadolu'da büyük bir kuraklık yaşanmış, bunun sonucu olarak açlık, yoksulluk, gündelik yaşamı ve üretimi büyük ölçüde etkilemişti. Aynı dönemde Moğolların Anadolu içlerine sızmalarıyla sürüp giden savaş ortamı da köylünün üretim gücünü azaltan temel etmenlerden biriydi. Bunlara ek olarak Anadolu kentlerinin en yoğun ticaret ilişkileri kurduğu Mısır ve Suriye'de üretim ve ticaret gerileme sürecine girmiş, para darlığı başlamıştı. Bizans ise Anadolu'yu kaybetmiş, Doğu ile ticaret ilişkileri sona ermiş ve Akdeniz'de batılı tüccarlarla yarışmak zorunda kalmıştı. Bütün bu etmenlerle 14.yüzyılda Anadolu'daki transit ticaret ve yol sistemi değişti [767] (Şekil 4.67), bundan da en çok kentler etkilendiler. Ticaretin gerilemesi üretimin de gerilemesine neden oldu ve ekonomik neden-

765 Ergenç 1995, s.20-21.
766 Ergenç 1995, s.23.
767 Akdağ 1974, s.44-46

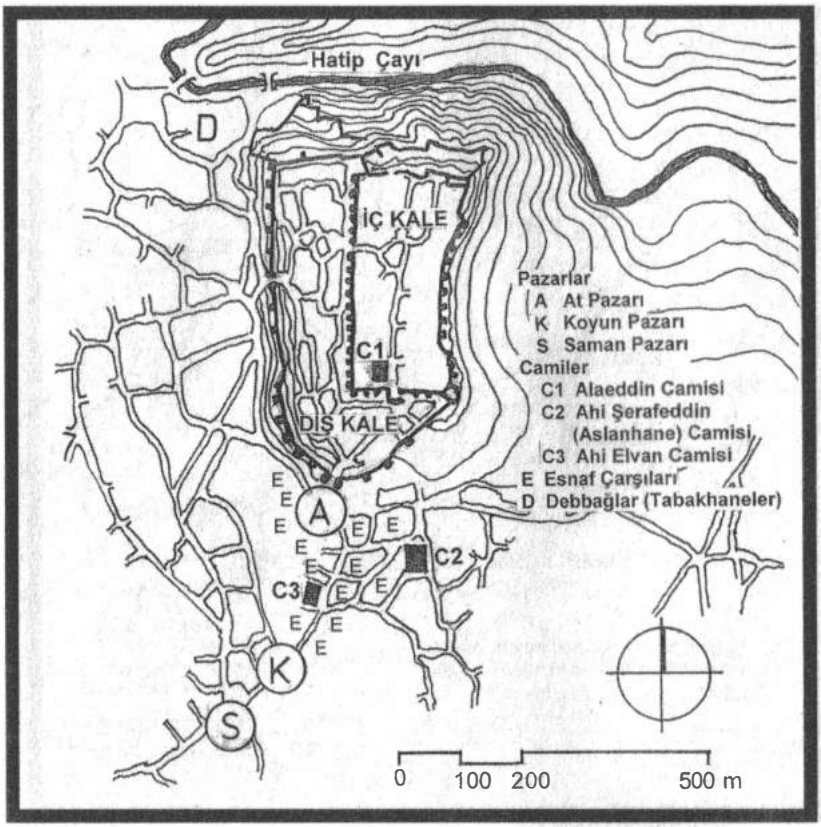

Şekil 4.66. 13. ve 14. yüzyıllarda Ankara kentindeki işlevsel alanların şematik gösterimi

Kaynak: Von Vincke'nin 1839 tarihli Ankara Planı üzerine: S. AKTÜRE (1978), *19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, s.119'da Şekil 19 ve s. 142'de Şekil 13/B birleştirilerek çizildi

lerle bazı kentler göç vermeye başladılar. Bu kentlerden biri de Ankara olduğundan, kentin 14.yüzyılda kendi iç dinamikleriyle fazla bir gelişme göstermediği düşünülebilir.

Burada incelenmekte olan 5'li kent kümesinin son kenti olan Niğde de morfolojik açıdan diğer 4 kent gibi, Selçukluların Bizans'tan devraldığı küçük bir kale-kentti. Niğde Kalesi olasılıkla ilk kez 9.yüzyılda

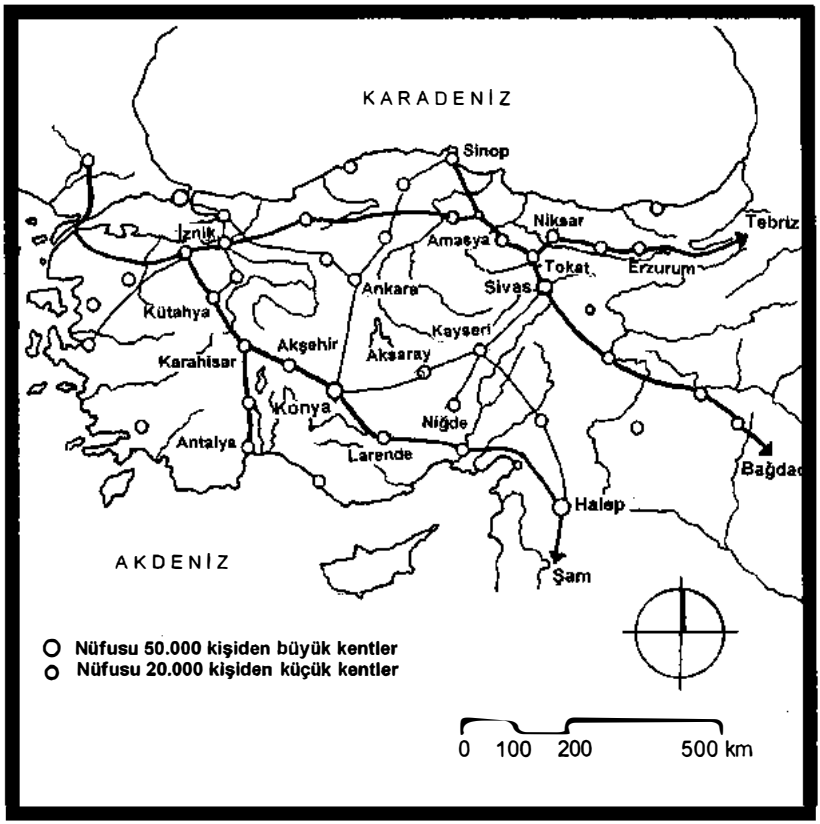

Şekil 4.67. 14.Yüzyılda Anadolu'nun başlıca ticaret yolları
Kaynak: M. Akdağ (174), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarhi, Cilt 1: 1243-1453*, İsanbul: Cem Yayınevi, Harita III'den çizildi.

Bizanslılar tarafından inşa edilmişti [768], ancak ana yollardan birinin üzerinde olmadığından Bizans döneminde kentin adı fazla duyulmamıştı. Niğde'nin kent olarak asıl gelişmesi 12.yüzyılda Selçuklular döneminde oldu. Oval biçimde ve çevresinde kalın bir sur bulunan Niğde Kalesi kuzey-güney doğrultusunda uzanan alçak bir tepenin üzerine inşa edil

768 Darkot 1973, s.254.

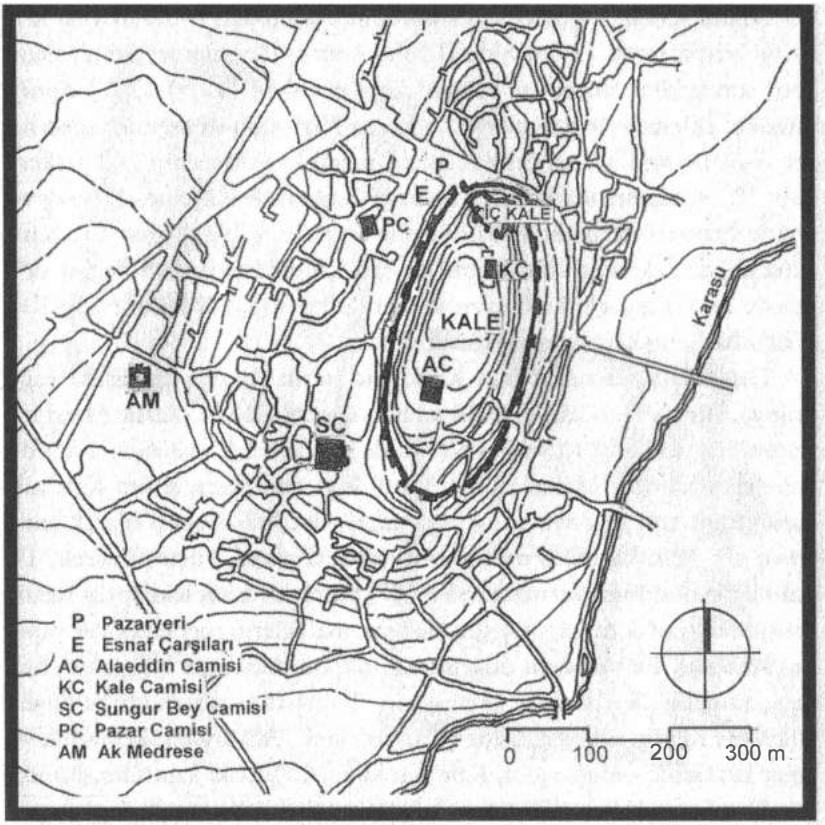

Şekil 4.68. Selçuklu döneminde Niğde

Kaynak: A. GABRIEL (1931), *Monuments Turcs d'Anatolie: Kayseri, Niğde,* Paris: E. de Boccard, Şekil 66'dan uyarlanarak çizildi.

miştir ve bir İç Kale ile onu çevreleyen Dış Kale'den oluşmaktadır [769]. Dış surun içindeki alan yaklaşık 6 hektardır, Konya'daki ve Ankara'daki İç Kale ile yaklaşık aynı büyüklüktedir.

---

769 Özkarcı 2006, s.267. Eski tarih kitaplarında Niğde'nin üç kat surla çevrili olduğu yazsa da (Sevgen 1959, s.266), üçüncü surun yeri ya da olup olmadığı belli değildir.

Niğde Kalesi Selçukluların yönetimine geçtikten sonra ilk onarımlar ve kentin imarı 12.yüzyılda II.Kılıç Arslan döneminde yapıldı. Surların son şeklini alması ise I.Alaeddin Keykubad (1220-1237) dönemindeki eklemelerle gerçekleşti, böylece Niğde bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti'nin en önemli askeri merkezlerinden biri (Ser-leşker) oldu [770]. Anlaşılan Keykubad 13.yüzyıl başlarında Akşehir, Aksaray ve Niğde kentleri ile başkent Konya'nın çevresinde bir savunma sistemi gerçekleştirmek istemişti. Niğde'de sur içindeki yerleşme de bu dönemde askeri amaçla kullanılan ve içinde bir mescidi bulunan İç Kale'den başlamış olmalıdır [771] (Şekil 4.68).

Dış Kale surları Alaeddin Keykubad'ın ilk saltanat yıllarında yaptırılmış, sur içindeki alana 1223 yılında Cuma Camisi olarak Alaeddin Camisi inşa edilmiştir (Şekil 4.69). Kale içindeki tek mahallenin adı da Sultan (Alaeddin) Mahallesi'dir. Cami inşa edildikten sonra Kale'nin bulunduğu tepe, Konya'da olduğu gibi, Alaeddin Tepesi olarak anılmıştır [772]. Bazı kaynaklarda surların içindeki alanda, üçü minareli, 10 caminin bulunduğu yazmaktaysa da [773], bu cami ve mescidler dış surun batısındaki yamaçta 14.yüzyılda kurulan mahallerin merkezi olan yapılar olmalıdır. Bu varsayım doğrultusunda, bu dönemde Niğde'de, biri sur içinde diğerleri surların çevresinde 11 mahallenin kurulduğu düşünülebilir. Kentin surların dışına çıkan ilk öğesi, Ankara'da, Konya'da ve diğer kentlerde olduğu gibi, Kale'nin kuzeydoğudaki kapısının dışında yer alan Pazaryeri'dir. Bu meydanın çevresinde ilk esnaf çarşıları yer almış olmalıdır. İlk Cuma Camisi işlevi gören Pazar Camisi'nin konumu da Selçuklu döneminde kentin ticaret merkezinin burası olduğunu göstermektedir [774].

Katip Çelebi *Cihannüma* isimli yapıtında Niğde'yi üç kat sağlam surlarla çevrili bir kent olarak tanımlamakta ve surların içindeki alanda, aralarında Alaeddin Camisi ve Sungur Bey Camisi'nin de bulunduğu,

---

770 Darkot 1973, s.254.

771 Sevgen 1959, s.266.

772 Özkarcı 2006, s.267-268.

773 Sevgen 1959, s.266.

774 Gabriel 1931, Şekil 66'daki Niğde kent planında Pazar Camisi'nin yeri gösterilmiştir.

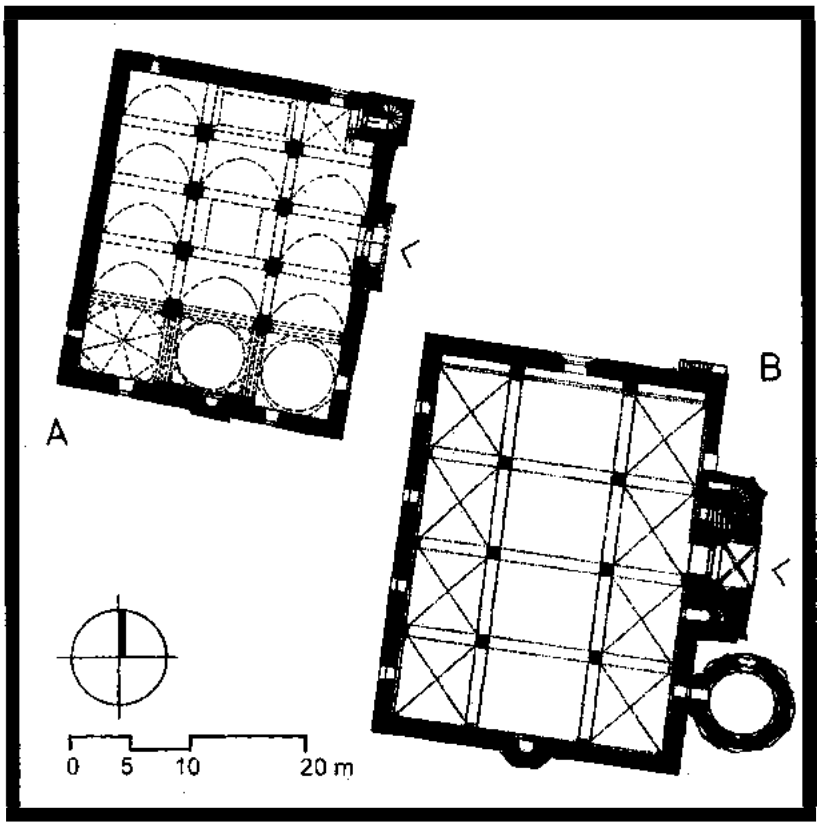

Şekil 4.69. Niğde'de biri Selçuklu, diğeri Beylikler döneminde, "ulu cami" plan tipine göre inşa edilen iki caminin planı: A. Kale'de 1223 yılında inşa edilen Alaeddin Camisi, B. Kale'nin dışında 1335 yılında inşa edilen Sungur Bey Camisi.

Kaynak: (A) A. GABRIEL (1931), *Monuments Turcs d'Anatolie: Kayseri, Niğde*, Paris: E. de Boccard, (B) G. ÖNEY (1989), *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV.Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara: TTK Basımevi, Plan 7.

üçü minareli 11 caminin yer aldığını yazmaktadır [775]. Camilerin, mescidlerin ve Ak Medrese'nin konumları dikkate alındığında, geriye hiçbir iz kalmamış olan üçüncü surun, günümüzde İstasyon Caddesi-Hükümet Meydanı-Bor Caddesi-Mezbaha Caddesi ve Karasu ırmağının batı

---

775 Sevgen 1959, s.266; Özkarcı 2006, s.271.

kıyısını izleyerek Kale'nin çevresini dolanmış olması bir olasılıktır. Yazıldığı gibi böyle bir sur var idiyse, Konya, Sivas ve diğer kentleri savunma amacıyla inşa edilen dış surlar gibi Sultan I.Alaeddin Keykubad döneminde Moğollara karşı inşa edilmiş ve bu surun varlığı nedeniyle Niğde o dönemde Ser-leşker mertebesine yükseltilmiş olmalıydı. Kısa bir süre sonra bölge Moğolların yönetimine girdiğinde, Selçuklu ordusu dağıldığından kent artık bir askeri merkez değildi ve surlar da işlevlerini tümüyle yitirmiş olduklarından yıkılmış olmalıdır. Geçen yüzyılın ortalarında kenti görenler, geleneksel kargir Niğde konutlarında surlardan sökülen sarımsı renkli yöresel taşların kullanıldığına işaret etmektedirler [776].

1333 Yılında Niğde'ye gelen gezgin İbn Battuta büyük ve kalabalık olsa da, kentin bazı bölümlerinin bütünüyle yıkılmış ve bakımsız olduğuna işaret etmektedir. Onun önemli gözlemlerinden biri de bölgenin en önemli akarsuyu dediği ve üzerinde üç köprü bulunan Karasu'nun kenti ikiye bölmesidir. Battuta'nın anlattığı Niğde, ırmaktan alınan suyla sulanan bağ ve bahçeleri nedeniyle bol meyve üretilen yeşil bir kenttir [777] ve İlhanlıların yönetimindedir. Keykubad'ın saltanatı sırasında en parlak dönemini yaşayan Niğde 1243 yılından sonra Moğolların yönetimine geçince, İlhanlılar adına kenti yöneten Eretna beylerinden Sungur Bey 1335 yılında Niğde'de bir cami yaptırmıştı [778]. Kale surunun dışında, güney kapısının yakınında inşa edilen Sungur Bey Camisi kentin 14.yüzyılda inşa edilen en önemli yapısıdır (Şekil 4.69).

Niğde de, bu kümenin diğer kentleri gibi, Selçuklular döneminde küçük bir kentti ve 13. ve 14.yüzyıllarda inşa edilen cami ve mescidlerin sayısına bakılırsa, bu dönemde kentin sur içindeki mahalle sayısı 11'di [779]. Niğde'nin yerleşim alanı da, diğer kentlerde olduğu gibi, 14.yüzyılın başlarından sonra Kale surların dışına taşmış, batı yönünde yeni mahalleler eklenerek bir yayılma olmuştu. Konutlarla birlikte kentteki ticaret yapılarının da sur dışına taşındığını gösteren bir gelişme, Kale'nin batısında 1357 yılında inşa edilen Sarı Han'dır, kentin ana

---

776 Sevgen 1959,s.265.

777 İbn Battuta 2004, s.415.

778 İbn Battuta 2004, s.450'de 36 no.lu dipnot.

779 Sevgen 1959, s.266.

yolla bağlantısı da batı yönündedir [780]. Bu yol kuzey yönünde devam ederek Aksaray ve Kayseri'ye bağlanmaktadır.

Burada incelenen, kentler arasından "küme" yöntemiyle seçilen beş örnek, Selçuklu Sultanlarının Bizans İmparatorluğu'ndan 11.yüzyıl sonlarında fetih yoluyla ele geçirdikleri kale-kentlerdir. Kümeyi oluşturan temel ölçüt, 14.yüzyılın ilk yarısında bu kentlerin bölge ölçeğinde birer ticaret kenti olmaları ve yönetimi altında olduklarından İlhanlı maliyesine vergi ödemeleridir [781]. Yerleşmelerin Selçuklu dönemindeki mekansal değişim sürecinden elde edilen bulgular, Selçuklu Sultanlarının yeni kaleler ve kentler kurmak yerine, Konya ve Sivas'ta olduğu gibi, 10.yüzyıldan sonra ekonomik, siyasal, askeri ve ekolojik nedenlerle nüfusları dağılmış olan kale-kentleri kendi ideolojileri doğrultusunda, Anadolu'nun kendine özgü koşullarında bir "İslam kenti"ne dönüştürerek yeniden inşa ettiklerini göstermektedir. Fetihten sonra, ilk etapta İç Kale'nin surları onarılarak içine küçük bir Cuma Camisi, yöneticiler için birkaç yapı ve kalenin büyüklüğüne göre, birkaç mahalle inşa edilmiştir. Kalenin içindeki bu ilk cami bazen bir kiliseden dönüştürülmüştür. Günümüzde kentlerde Alaeddin Camisi olarak bilinen camiler, sonradan Keykubad döneminde büyütülerek yeniden inşa edilen bu ilk camilerdir. İkinci etapta, 12.yüzyıl sonunda, ya da 13.yüzyıl başlarında, ekonomik gelişmeye koşut olarak kentin nüfusu artınca, Kale'nin ana kapısının dışında Pazaryeri işlevi de gören bir meydan çevresinde daha büyük bir Cuma Camisi, esnaf çarşıları ve hanlar inşa edilerek yeni bir ticaret merkezi oluşturulmuş, Kale'nin çevresinde yeni mahalleler kurulmuştur. Bu mahallelerin merkezi ve toplanma yeri aynı zamanda mektep işlevi de gören mesciddir ve mahallenin varlıklı kişilerinden biri tarafından yaptırılmıştır, mahalle de mescidin adıyla anılmaktadır. Mahallelere yerleşenler çoğu zaman Orta Asya kentlerinden, ya da başka

---

780 Özkarcı 2006, s.268 ve s.271.

781 Belirli bir ölçüte göre bütünü temsil eden kümeler oluşturmak istatistikte sıklıkla kullanılan bir örnekleme yöntemidir. İlhanlı maliyesine 40-140 dinar arasında birbirine oldukça yakın miktarda vergi ödeyen kentlerin bir küme oluşturduğu ve bazı benzer nitelikler gösterdiği varsayılmıştır. Burada amaç, sepetteki elmalarla armutları karşılaştırarak farkları bulmak değil, elmalarla elmaları karşılaştırarak benzerlikleri saptamaktır.

yerlerden göçle gelen, ticaret ve zanaatla geçinen kent kökenli ailelerdir. Bu göçerlerin katkılarıyla kurulan Ahi örgütleri esnaf arasında dayanışma sağlamakta, üretimi artıran önlemleri geliştirmekte, kentin yönetimine ve güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulunmaktaydılar.

Selçuklu döneminde devletin kentlere özel ve devamlı bir parasal yardımı olmazdı, sadece surların onarımı için gerekli harcamalar devlet tarafından karşılanmaktaydı. Belediye hizmetleri ve kamu yapılarının yapımı ve onarımı için halktan bir vergi de toplanmıyordu. Kentin bütününü ilgilendiren her türlü hizmet, cami, medrese, imaret, hastane, çeşme, su yolu, hatta bazen mezarlıklar vakıf kanalıyla yaptırılmış, bu tesislerin bakımı, onarımı ve çalışanlarının maaşlarının ödenmesi yine vakıflar tarafından karşılanmıştır. Aynı dönemde Hıristiyan Avrupa kentlerinde Kilise'nin, devletin ve belediyenin işlevini, Anadolu'da Müslüman Türk toplumunun varlıklı bireylerinin kurdukları vakıflar yüklenmiştir. Ancak bu işleyişte kentsel hizmetler bir programa göre gerçekleşmiyor, sorunlar varlıklıların iyilikseverliğine bırakılıyordu. Halkın gözünde bu hizmet, toplumu yönetenlerin bir çeşit *zekatı* idi. Bu sistem, adil olmayan gelir dağılımını bir miktar dengeliyorsa da, kent ve kentli bilincinin oluşmasını engelleyen bir durum yaratmıştır. Kent toplumu içinde dayanışmayı bir ölçüde sağlayan kurumlar ise Ahi örgütü ve loncalar ile tarikatlardır [782]. Bu kurumları temsil eden kişilerin, dervişlerin, şeyhlerin, babaların, toplumsal statüsü yüksekti ve etki alanları, kenti çevreleyen kırsal alanı da kapsayacak kadar genişti. Kentlerin çeperinde kurulan mahallelerin çekirdeğini çoğu kez bir zaviyenin, *hankah*ın ya da tekkenin oluşturduğuna örnekler incelenirken sıklıkla değinilmiştir.13.Yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu'nun Moğolların yönetimine geçmesi, kentlerdeki kurumsal işleyişi fazla etkilememiş, vakıfların, Ahi örgütlerinin ve tarikatların toplumsal işlevleri ve etkinlikleri devam etmiştir.

13.Yüzyılın ikinci yarısı ile 14.yüzyıl siyasal açıdan Anadolu'daki güç dengelerinde önemli değişikliklerin olduğu bir dönemdir. İznik Bizans İmparatorluğu kurulduktan sonra yönetime gelen Laskaris Hanedanı Batı Anadolu'ya önem vermişken, 1261 yılında başkentleri

---

782 Kuban 1968, s.67-68.

Konstantinopolis'i Latinlerden geri alan Bizanslılar ilgi alanlarını Balkanlar'a çevirdiler ve Ege bölgesinden geri çekildiler. 14.Yüzyıl başlarında güç dengeleri açısından fazla ağırlık gösteremeyen Trabzon Rum İmparatorluğu dışında, Bizans'ın elinde kalan kentler, Nikaia/İznik, Nikomedeia/İzmit, Prusa/Bursa, Sardis, Philadelphia/Alaşehir, Magnesia/Manisa, Herakleia Pontika/Karadeniz Ereğlisi, Phokaia/Foça ve Smyrna/İzmir'dir. Anadolu Selçuklu Sultanlığı ise siyasal açıdan Moğolların yönetimi altıdaydı ve Anadolu'yu Kayseri, Sivas ve Tokat merkez olmak üzere Moğol valiler yönetmekteydi. Anadolu'ya Şaman olarak gelip sonradan İslamiyeti kabul eden Moğolların, 1307 yılında Selçuklu Hanedanı'nın erkek üyelerini öldürmesiyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin fiilen ortadan kalktığı kabul edilir; 1320 tarihinden sonra Anadolu yeniden beyliklerden oluşan bir mozaiğe dönüşmüştür [783]. Bizans Ege bölgesinden çekilince Batı Anadolu'da onlardan geriye kalan topraklar beylikler arasında paylaşılmıştır [784]. Batı Anadolu'daki Türkmen Beyleri ele geçirdikleri Bizans kentlerine yerleşmek için çadırlarını terk etmişler ve yanlarına aldıkları Farsça konuşan alimlerin önderliğinde yerleşik düzene geçmişlerdir. Kentlere yerleşen Türkmen beyleri ve kentlerin ileri gelenleri alimlerin, sanatçıların, hattatların, zanaatkarların kentlere göçünü teşvik etmişlerdir. Konya ve diğer Anadolu kentleri İran'dan gelen eğitimli işgücü ve para göçünden faydalanmaktaydılar. Moğolların İran'da kurduğu İlhanlı Devleti'nin (1308-1335) egemenliği altındaki Doğu ve Orta Anadolu'nun yaşam kültürü, öncekinden daha fazla İranlı bir nitelik kazanmıştır. İbn Battuta'nın gezdiği Anadolu, Bizans ve Selçuklu yönetimlerinin sona erdiği, Beylikler döneminin Anadolusu'dur ve bu dönemde Fars dili ve edebiyatı Beyliklerin saraylı kesimine egemendir [785].

13.Yüzyılın ikinci yarısı ve 14.yüzyıl Anadolu'da güç dengelerin hızla değiştiği bir dönemdir. Sahip Ataoğulları Beyliği örneğinde olduğu gibi, bir yanda *ikta* yoluyla büyük toprakların denetimini ellerine geçiren güçlü aileler merkezi yönetimden ayrılarak kendi bağımsız yönetimlerini kurarken diğer yanda çok sayıda Türkmen aşireti de şeyh-

---

783 Bodmer 2001, s.45.
784 Dunn 2004, s.158.
785 Dunn 2004, s.159-160.

lerin önderliğinde, kentlerin çeperinde kurulan zaviyelerin çevresinde kendilerine yerleşik bir düzen kurmaktaydılar. 14.Yüzyılda kentlerin yakın çevresinde çok sayıda, seyrek dokuda yeni mahallenin kurulması bu süreçte ortaya çıkmıştır. 1333 Yılında Anadolu'da hem kırsal alanı, hem de kentleri kapsayan uzun bir gezi yapan İbn Battuta, halkın gündelik yaşamıyla ilgili önemli ayrıntılar vermektedir. Battuta'nın uğradığı kentlerden biri Candaroğulları Beyliği'nin (1292-1462) yönetim merkezi olan Kastamonu'dur. Anlatılanlara göre kent Anadolu'nun en güzel ve en büyük kentlerdendir, fiyatlar ucuzdur, sarayda oturan bir Sultan tarafından yönetilmektedir ve bir kadısı vardır. Kentin Cuma Camisi üç katlı ahşap bir yapıdır. Cuma namazını, Sultan, yöneticiler, kadı, fıkıh bilginleri ve ***kumandanlar*** alt katta; Sultan'ın kardeşi, onun yakınları ve kentin yerel düzeyde önemli kişileri orta katta; Sultan'ın oğlu (veliaht), genç köleler, hizmetkarlar ve kent halkı üst katta kılmaktadır [786]. Bu uygulama kentteki sosyal kademelenme hakkında da bir fikir vermektedir. Battuta, Kastamonu'da dönemin önde gelen bilginlerinden biri ile de karşılaşmıştı ve ona göre bu adam (olasılıkla bir medresede) ders okutan, müftülük yapan, İran'da okumuş, uzun süre oralarda kalmış, ayrıca Şam'da eğitim görmüş ve Mekke ile Medine'de uzun süre yaşamış biriydi [787]. Bu eğitimli ve dış dünyayı tanıyan, deneyimli kişilerin yönlendirmesiyle Türkmen beylerinin kent yaşamına kolay uyum sağlaması amaçlanmış olmalıdır.

İbn Battuta Kastamonu yakınlarında güzel ve büyük bir zaviye de görmüştür. Anlattığına göre, zaviyeyi varlıklı bir bey yaptırmış, yapının bakım işlerini ve orada yaşayan dervişlerin yönetimini oğluna vermiş, kasabanın gelirlerinin tamamı da zaviyeye vakfedilmişti. Zaviyenin karşısındaki hamamda misafirler bedava yıkanıyordu. Kasabanın tam ortasında inşa edilen çarşının geliri ile Kastamonu'daki büyük caminin (Cuma Camisi) giderleri karşılanıyordu [788].

İbn Battuta'nın anlattıkları ve diğer kaynaklar, Beylikler döneminde ağırlıklı olarak İran-Fars kültür özelliklerini taşıyan Anadolu Selçuklu sultanlarından farklı olarak, Türkmen beylerinin Türk dilinin ve edebi-

---

786 İbn Battuta 2004, s.439-440.
787 İbn Battuta 2004, s.439.
788 İbn Battuta 2004, s.441.

yatının egemen olduğu bir kültür çevresi oluşturduklarını, aynı zamanda da Selçuklu geleneğini kesintiye uğratmadan devam ettirdiklerini göstermektedir. Yönetici kadro kısa sürede Selçuklu döneminde kurulan yerleşik kent toplumuna uyum sağlamış, örnek aldıkları Selçuklu Sultanları gibi saraylar, vakfiyeler kurmuşlar, kentlerin imarına devam etmişlerdir. Beyliklerin tümü yanlarında din önderi olarak bir şeyhleri olan Türkmen beylerine bağlıydılar. Türkmenlerin giderek yerleşik düzene geçmeye başlaması Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecine önemli bir ivme kazandırmıştır [789].

Buraya kadar yapılan çözümleme, Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinin bölgeden bölgeye, hatta kentten kente önemli farklılıklar gösteren, genellikle de yavaş işleyen bir süreç olduğunu göstermiştir. Kilise kayıtlarına bakılırsa, bu sürecin en önemli sonuçlarından biri, Anadolu'da Bizans İmparatorluğu'nun kurulmasıyla yükselen ve yerleşen Ortodoks Hıristiyanlığın gerilemesi ve çöküşüdür. Geç 11.yüzyıl ile 12.yüzyıl boyunca Anadolu'ya Türklerin egemen olmasıyla Kilise'nin etkinliğinin azaldığı, kiliselerin sayısının azalmasından anlaşılmaktadır. Kiliselerin sayısının azalması Hıristiyan nüfusun azaldığı, aynı zamanda da Kilise'nin gelirinin düştüğü anlamına gelmektedir. Kilise kayıtlarında bu süreç Orta ve Doğu Anadolu'da daha nettir. Karadeniz kıyı şeridinde fazla bir değişiklik olmazken, Batı Anadolu'daki dalgalanmalar ise dikkati çekmektedir.

Batı Anadolu'nun kuzey ucunda 1260 yılında Bizans Sarayı Konstantinopolis'e geri taşındığında Bithynia'nın savunması zayıflamış ve Ege Bölgesi ekonomik açıdan gerilemişti. Türkmenler 7 yıl sonra Dalaman ve Küçük Menderes vadilerini ele geçirdiler. 1278 Yılında Priene, Miletos, Tralleis (Aydın), 1302'de Pergamon (Bergama), 1304'de Ephesos/Ayasuluk, 1326'da Prusa (Bursa), 1331'de Nikaia (İznik), 1337'de Nikomedeia (İzmit) Türkmenlerin eline geçti. Bölgede eski Bithynia, Mysia, İonia, Lydia, Phrygia, Karia, Lykia, Pisidia eyaletlerinin yerine Osmanlı, Germiyan, Hamid, Menteşe, Saruhan ve Karasi Beylikleri kuruldu [790]. Bu süreçten bölgedeki kentlerin gündelik yaşamı da doğrudan etkilendi. Bu kentlerden biri antik dönemin bölgedeki en

---

789 Bodmer 2001, s.46.

790 Vryonis 1975, s.47.

önemli kentlerinden olan Pergamon'dur (Bergama). Kent Bizans döneminin sonlarında terkedilmiş bir kale görünümündeyken Türk boyları yavaş bir süreçte bölgeye yerleşmeye başlamışlardı [791]. 1300'lerde başlayan bölgesel çatışmalarda kent önemli bir kale işlevini görmekteydi. Türkmenlerin akınlarından zarar gören kırsal bölgedeki halk kitleler halinde kente akın ediyordu. Nüfus artışı nedeniyle olsa gerek, Pergamon kilise kademelenmesinde kendisine verilen metropolitlik derecesini hala korumaktaydı. Kentin surları ve kuleleri onarılmaya başlansa da bitirilemedi, birkaç yıl içinde yıkıcı bir savaş olmadan Bergama Türkmenlerin eline geçti [792]. 14.Yüzyıl sonlarında kentin Hıristiyan nüfusu çok azalmıştı. Bölgeye egemen olan Karasi Beyliği döneminde Bergama'nın yukarıdaki Kale'si terkedilmiş Türkmenler aşağıda, eski Roma kentinin kurulmuş olduğu düzlükte yerleşmişlerdi [793].

1261 ile 1337 yılları arasında Bithynia'daki Hıristiyan nüfus önemli dalgalanmalar göstermiş olmalı ki, salgın hastalık, talan, yağma ve kıtlık gibi nedenlerle kilise kademelenmesinde önemli değişiklikler yapılmıştır. 1318 Yılında diğer kentlerin önüne geçen Prusa (Bursa) piskoposluktan metropolitliğe yükselmiş 1347-1386 döneminde bu işlevi devam etmiştir. 1386 Yılında Kotiaion (Kütahya) kilisesi, 1401 yılında da Nikomedeia (İzmit) kilisesi Prusa'ya bağlanmıştır [794], oysa 10.yüzyıl başlarında Prusa'nın adı Anadolu'daki metropolitliklerin listesinde yer almıyordu.

Bizans döneminde Kilise'nin örgütlenmesinde bir, ya da daha fazla kiliseye sahip olan her kale-kent, savunma kalesi ve hatta kırsal yerleşme piskoposluk sayıldığından 10.yüzyıl başlarında Anadolu'daki piskoposlukların sayısı 373'e ulaşmıştı ve bunların kentlere dağılımı şöyleydi: Ephesos 34, Myra 33, Stavropolis/Aphrodisias 26, Seleukeia (Silifke) 22, Laodikeia 22, Synnada 22, Antiokheia ad Maiandros 21, Sardis 21, Perge 18, Herakleia 15, İkonium (Konya) 15, Kyzikos 12, Nikomedeia (İzmit) 10, Ankyra (Ankara) 8, Pessinus 7, Nikaia (İznik) 6, Amaseia (Amasya) 5, Claudiopolis 5, Sebasteia (Sivas) 4, Tyana 3, Gangra

---

791 Kuban 1968, s.65.
792 Radt 2001, s.49
793 Kuban 1968, s.66.
794 Vryonis 1971, s.288-293.

(Çankırı) 3, Neokaisareia (Niksar) 3 [795]. Bu kentler kilise kademelenmesinde bir üst kademe sayılan metropolitliklerdi.

Antik dönemden beri Anadolu'nun önemli kentlerinden biri olan Sardis Türk fetihlerinden sonra hızla gerilemişti, ancak 1343 yılında hala bir metropolitlikti, 1369 yılına kadar da öyle kaldı ama bu tarihten sonra adı listelerden kayboldu. Bir piskoposluk merkezi olan Miletos da kayıtlarda en son 1369 yılında gözüktü, sonra bir daha adı geçmedi. Bu konuda birçok örnek verilebilir. Yoksulluk ve ulaşma güçlüğü nedeniyle, Türk fetihlerinden sonra bazı metropolitler ve piskoposlar görev yerlerine gitmeyi kabul etmediklerinden kiliseler sahipsiz kalmıştı. Amasya'ya atanan metropolit bölgeye Türkler yerleşmiş olduğundan yerine ulaşamayınca Trabzon İmparatorluğu'nun sınırları içinde olan Limnia'ya gitmişti. Aynı nedenlerle piskoposlar Perge'ye ulaşamayınca 1315 ve 1345 dönemlerinde Pisidia metropolitsiz kaldı. İlk kez 1318 yılında Smyrna'ya (İzmir) atanan metropolit de, bölge Türklerin eline geçince görev yerine ulaşamayıp Khios'a (Sakız Adası) gitmişti. Bu türden olaylar birçok yerde tekrarlandı. Papazlar ve piskoposlar kiliseleri boş bırakınca kentlerdeki ve kırsal alandaki Hıristiyan toplulukları öndersiz kaldılar. Yönetim açısından Anadolu'daki kiliseler başkentleri Konstantinopolis'ten de bütünüyle koptular ve yönetim boşluğu içine düştüler. Böylece Anadolu'daki Türk fetihleri sadece Bizans yönetimine son vermekle kalmadı, Ortodoks Kilisesi'nin ekonomik ve sosyal gücünü de ortadan kaldırmış oldu. Kilise kayıtlarında kentlerin tek tek gösterdikleri hareketlilik, yaşanan sorunlar hakkında bazı ipuçları vermektedir.

Geç 13.yüzyılda ve 14.yüzyılda Anadolu'daki güç dağılımı, servet birikimi ve siyasal dengeler bütünüyle değiştiğinden kentlerin kilise kademelenmesindeki yerleri de bundan etkilenmiştir. Kilise kayıtlarına göre 1365 yılında Kayseri metropolitliğine yeni bir atama yapılmış ve Mokissos (Viranşehir), Sivas, Konya, Tyana ve Nazianzus ona bağlanmıştı. 1370 Yılından sonra ise Mokissos, Tyana ve Nazianzus piskoposlukları listelerde bir daha gözükmediler. Bu durum Hıristiyan nüfus azaldığı ya da kaybolduğu için kiliselerin işlev dışı kaldığını göstermek-

---

795 Vryonis 1971, s.303-304.

tedir. Bütün bunlara ek olarak 14.yüzyılda kiliseler geniş topraklara sahip olmaları nedeniyle ağır bir vergi yükünün altındaydılar. Türklerin fethettikleri kentlerde kiliselerin mülkleriyle birlikte camiye çevrildiklerini gösteren örnekler çoktur. O tarihe kadar hala bir metropolitlik olan Ephesos/Ayasuluk, Aydın Bey tarafından alındığında, çoğu kilise camiye dönüştürülmüştür [796].

Erken 14.yüzyıldan sonra Batı Anadolu'da kırsal yaşam çökmüş, sadece sur içindeki yerleşmeler ayakta kalabilmiştir. Bu dönem göçebe Türkmenlerin çadırlarını bırakarak kentlerin çevresine yerleştikleri dönemdir. Bazı batılı kaynaklar Türkmenlerden korkan Hıristiyan kent halkının surların dışına çıkamadığını, bazılarının ise köylerini ve kentlerini bırakıp uzak yerlere, özellikle de başkent Konstantinopolis'e (İstanbul) göç ettiğini yazmaktadır. Böylece kentlerin yakın çevresindeki verimli tarım alanları emniyet ve güvenlik sorunları nedeniyle Hıristiyan çiftçiler tarafından işlenemediğinden boşaldı ve işlev dışı kaldı. Bu göç süreci bölgenin Türkleşmesi için uygun bir ortam sağlamıştır [797].

15.Yüzyıl Kilise kayıtlarına göre piskoposlukların sayısında Anadolu genelinde büyük bir düşüş yaşanmıştır. 11.Yüzyılda Anadolu'da 47 metropolitlik ve 400'den fazla piskoposluk merkezi varken, 15.yüzyılda metropolitliklerin sayısı 18'e, piskoposluk merkezleri ise 3'e düşmüştür. Kiliselerin sayısında zaman içinde ortaya çıkan azalma, yönetim boşluğu ve ekonomik gerileme nedenleriyle Hıristiyan nüfusa sağlanan eğitim, sağlık hizmetleri, sosyal dayanışma ve manastır yaşamı da durmuş oldu [798]. Böylece Kilise çevresinde örgütlenen Bizans yaşam geleneği Anadolu kentlerinde sona erdi.

Yaklaşık 300 yıldır devam eden Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinin tamamlandığı 14.yüzyılın sonlarında, bu sürece koşut olarak ortaya çıkan Kilise sisteminin çöküşüyle birlikte Ortodoks Hıristiyanlığın da sona ermiş olması gündelik yaşamda önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. Aynı konuda ikinci önemli gösterge ise, Selçuklu döneminin başlarından beri Anadolu'da toprak-insan ilişkilerinin temelini oluşturan *ikta* sisteminin çözülmesidir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin

---

796 Vryonis 1971, s.297-298,.315, 326, 337, 340, 348, 350.

797 Vryonis 1975, s.55-57.

798 Vryonis 1975, s.57-60.

temel kurumlarından biri olan bu sisteme göre, Anadolu'ya göç eden Türkmen beyleri, aşiretleri ile birlikte "uç" adı verilen batıdaki Bizans sınırına ve güneydoğuda Kilikia Ermeni Krallığı ile olan sınıra yerleştirilmişlerdi. Aşiretlerin beyleri kendilerine *ikta* olarak verilen uçlardaki topraklardan topladıkları vergilere karşılık savaş sırasında orduya kendi donattıkları askerleriyle katılmaktaydılar. Başka bir deyişle, kendilerine *ikta* olarak büyük topraklar verilen uç beylerinin kendi orduları vardı. Bu uygulama ile devlet hem sınırları güvence altına almış hem de Türkmen beylerini gözetim altında tutmuş olmaktaydı. Selçuklu ordusu 1243 yılında yapılan Kösedağ Savaşı'nda Moğollara yenilince devletin Türkmenler üzerindeki denetimi de zayıfladı. Anadolu'nun Moğolların uzantısı olan İlhanlı Devleti'nin (1308-1335) yönetimi altına girmesinden sonra, *ikta* sisteminin bir gereği olarak kendi orduları olan bu uç beyleri önce İlhanlılara katılarak onlara vergi ödediler sonra da bağımsız beyliklere dönüştüler. Anadolu beyliklerinin temeli, kendi savaş gücü olan bu Türkmen aşiretleridir. Bağımsızlıklarını ilan eden beyler Anadolu Selçuklu Devleti'nin yapısını kendilerine örnek aldılar. Anadolu Beyliklerinde de devlet yönetimi, Selçuklularda olduğu gibi, tek bir hanedanın elindeydi. Beylikleri kuran hanedanların isimleri, kuruluş-dağılış tarihleri ve yönetim merkezleri aşağıda bir liste olarak gösterilmiştir [799] (Şekil 4.70):

Alaiye Beyliği (1293-1471), Alanya
Aydınoğulları Beyliği (1308-1426), Birgi, sonra Ayasuluk
Candaroğulları/İsfendiyaroğulları Beyliği (1292-1462), Kastamonu
Çobanoğulları Beyliği (1227-1309), Kastamonu
Dulkadiroğulları Beyliği (1339-1521), Elbistan, sonra Kahramanmaraş
Eretnaoğulları Beyliği (1335-1381), Sivas, sonra Kayseri
Eşrefoğulları Beyliği (13.yüzyıl ortaları-1326), Beyşehir
Germiyanoğulları Beyliği (1300-1429), Kütahya
Hamidoğulları Beyliği (1301-1423), Eğirdir, sonra Antalya
İnançoğulları Beyliği (1261-1368), Denizli
Karamanoğulları Beyliği (1256-1487), Konya

---

799 Altun 1988, s.110-111; Merçil 1991, s.138-139.

Karasioğulları Beyliği (1297-1360), Balıkesir
Menteşeoğulları Beyliği (1280-1424), Milas
Osmanoğulları Beyliği (1281-1922), Söğüt, sonra İznik, Bursa, Edirne, İstanbul
Pervaneoğulları Beyliği (1277-1322), Sinop
Ramazanoğulları Beyliği (1352-1608), Adana
Sahip Ataoğulları Beyliği (1275-1341), Afyon-Karahisar
Saruhanoğulları Beyliği (1302-1410), Manisa
Taceddinoğulları Beyliği (1348-1428), Niksar
Tekeoğulları Beyliği (1321-1390), Antalya

Listede yer alan Eretnaoğulları Beyliği, Anadolu'da Selçuklu yönetiminin resmen sona erdiği, yani hanedanın son üyesinin yönetimden ayrıldığı 1308 yılında, Moğollar tarafından kurulan İlhanlı Devleti'nin 1335 yılında dağılmasının ardından orta Anadolu'da kurulmuştur. Uygur Türklerinden olan Alaeddin Eretna Bey'in aynı yıl bağımsızlığını ilan ederek kurduğu bu beylik 1381 yılına kadar devam etmiştir. Beyliğin egemenliği altındaki kentler Sivas, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Tokat, Amasya, Erzincan, Doğu Karahisar, Niksar, Canik ve Develi Karahisar'dır. Beyliğin yönetim merkezi ise önce Sivas, sonra Kayseri olmuştu [800]. Beyliğe son verip kendi devletini kuran, kendi beylerinden Kadı Burhaneddin'dir (1381-1398) ve onun ölümünden sonra kurduğu devlet hızla dağılmıştır [801]. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliğine son vererek dağılmasına neden olan Moğol baskısı da sona ermiş olmaktaydı, ancak bu durum Beyliklerin kendi aralarında yaşamakta oldukları güç mücadelesinin sona erdiği anlamını taşımıyordu. Her beylik kendi topraklarını ve egemenlik alanını genişletmek için komşularıyla savaşmaya devam ediyordu. Beylikler arasındaki savaş süreci 15.yüzılda güçlenen Osmanoğulları Beyliği'nin savaşarak, ya da anlaşmalar yoluyla Anadolu'nun siyasal birliğini kurmasına kadar devam etti.

Listede yer alan beylikler arasında en güçlü olan, bu nedenle de 15.yüzyılda Anadolu'nun siyasal birliğini kuran Osmanlılara karşı bağımsızlığını en uzun süre koruyabilen Karamanoğulları Beyliği'dir

---

800 İbn Battuta 2004, s.451'de 39 no.lu dipnot.
801 Merçil 1991, s.139.

Şekil 4.70. Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra Anadolu'da ortaya çıkan Beyliklerin 14.yüzyıldaki yaklaşık sınırları

Kaynak: H.F. YILMAZ ('2016), Ortaçağ'da Anadolu aydınlanması, *Tarih Dergi* 23, s.25'deki haritadan yeniden düzenlenerek çizildi.

(1256-1487) [802]. Karamanoğulları Oğuzların Avşar boyundandı. Anadolu'ya göç sürecinde Azerbaycan üzerinden önce Sivas'a geldiler, oradan da Torosların eteğindeki Larende (Karaman) kasabasına yerleştiler. Hanedanın kurucusu olan Karaman Bey 13.yüzyılın başlarında, Kili-

802 Eldem 1982, s.154.

kia'nın büyük bir bölümünde güç sahibi olduğunda, Sultan I.Alaeddin Keykubad kendisini 1228 yılında yönetim merkezi Ermenek (Germenikopolis; Şekil 4.33'de no.21) olan eyaletin beyi olarak tayin etmişti. Sultanın ölümünden sonra bölge Moğolların denetimi altına girince 1250 yılında Karaman Bey belirli bir vergi ödeme karşılığında bağımsızlığını ilan etti. Beyliğin kuruluşunda önemli kentleri Konya, Ermenek, Larende (Karaman), Mut ve Ereğli'dir, en geniş sınırlarına ulaştığı dönemde ise bugünkü Konya, Niğde, Kayseri, Ankara, Nevşehir, İçel, Kırşehir vilayetlerinin tamamı ile Antalya Vilayeti'nin doğusunu kapsamaktaydı, ancak bu sınırlar sık, sık değişti [803]. Aynı aileden beylerin yönetimindeki askerleriyle Selçuklu ve Moğol güçleriyle savaşan Karamanoğlu beyleri, 1277 yılında Konya'yı ele geçirdilerse de kent, bölgenin diğer kentleri gibi birkaç kez el değiştirdi, yağma ve talan olayları gündelik yaşamın bir parçası haline geldi [804]. Karamanoğulları kendilerini Selçuklu tahtının varisi saydıklarından, başta Konya olmak üzere kendi denetimleri altındaki kentlerin imarına, Selçuklu eserlerinin yaşatılmasına ve yeni vakıf yapıların inşa edilmesine önem verdiler. Bu bağlamda Aksaray Ulu Camisi ve Konya'daki İplikçi Camisi yeniden inşa edildi, Aksaray'da Zinciriye Medresesi, Ermenek'te Tol Medresesi, Niğde'de Ak Medrese, Karaman'da Hatuniye Medresesi, avlulu Selçuklu medreselerinin devamı olarak inşa edildi. Karamanoğulları 15.yüzyıl başlarında da Selçuklu tarzında kümbet, cami, medrese gibi dinsel içerikli yapılar inşa ederek Anadolu Selçuklu mimarisine katkıda bulundular [805].

Karamanoğulları Beyliği'nin batıdaki sınır komşusu olan Germiyanoğulları Beyliği de geniş topraklara sahip olan güçlü bir beylikti. Bir Türk aşireti olan Germiyan, 13.yüzyılın ilk yarısında Anadolu Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunduğu dönemde Malatya yöresindeydi, olasılıkla Moğolların baskısı nedeniyle 1262-1263 yıllarında batıya göç etti, 1276 yılından önce de Denizli ve Kütahya yöresine ulaştı. 1300 Yıllarında belirli bir yıllık vergi karşılığında bağımsızlığını kazanan I.Yakup Bey, Germiyanoğulları Beyliği'ni (1300-1429) kurdu ve

---

803 Konyalı 1967, s.51-57.

804 Sevim ve Yücel 1990, s.240-259.

805 Altun 1988, s.67.

Kütahya'yı kendisine merkez yaptı [806]. Beyliğin toprakları başkenti Kütahya'dan başka günümüzdeki Uşak, Gediz, Armutlu, Gököyük, Selendi, Kula, Tavşanlı, Banaz, Işıklı, Baklan, Tonuzlu, Honaz, Dazkırı, Geyikler, Eşme, Homa, Emed, Simav, Şeyhli gibi il ve ilçeleri içine almaktaydı [807]. Yöredeki bazı isimler göçer Germiyanlı obalardan kalmıştır. Kurucusu I.Yakup Bey'in yönetimindeki Germiyanoğlu Beyliği, İbn Battuta'nın gözlemlediği 1330 yıllarında Anadolu'nun en güçlü beyliği olmuştu [808].

Beyliğin başkenti olan Kütahya (Kotiaion), Bizans döneminde başkent Konstantinopolis'i (İstanbul) güneyde Akdeniz kıyısındaki Antalya limanına bağlayan karayolunun üzerinde, askeri önemi olan bir kale-kentti (Şekil 4.33, no.5) ve Yukarı Kale-Aşağı Kale adı verilen başlıca iki bölümden oluşmaktaydı (Şekil 4.29 C). Kentin çift kat olarak inşa edilen surları 9.yüzyıla tarihlenmektedir. 12.Yüzyılda, kentin Türkler tarafından alınmasının öncesinde yeni burçlar eklenerek surlar tek katlı hale getirilmiştir. Kent Türklerin eline geçince Aşağı Kale'de askeri amaçla kullanılan bir İç Kale (Ahmedek) inşa edilmişti [809]. Kütahya 11.yüzyıl sonu ile 12.yüzyıl başlarında Türklerle Bizanslılar arasında birkaç kez el değiştirdi, arkeolojik bulgular bu dönemde kale surlarının dışında hiçbir yerleşmenin bulunmadığını göstermektedir. Türklerin kentteki imar etkinlikleri 1233 yılındaki son fetihten sonra başlamıştı, ilk inşa edilen yapı ise İç Kale (Ahmedek) olmalıdır. Yukarı Kale'de 13.yüzyıl sonuna dek inşa edilen tek yapının Germiyanoğulları döneminde inşa edilen cami olması burada yerleşen Türk nüfusun azınlıkta, Hıristiyanların çoğunlukta olduğunu göstermektedir [810]. Türkler ise surların dışında, Kale'nin doğusundaki açık alanda yerleşmişlerdi. Bu bölgede 1236 yılında inşa edilen Balıklı Camisi, 1243 yılında inşa edilen Hıdırlık Mescidi ve diğer iki mescid [811] bu alanda birbirinden oldukça uzakta kurulan mahallelerin çekim noktalarını oluşturmuş olmalıdır.

---

806 Merçil 1991, s.138.
807 Sevim ve Yücel 1990, s.225.
808 İbn Battuta 2004, 1. Cilt, s.446'da 13 no.lu dipnot.
809 Foss 1985, s.80-85.
810 Tanyeli 1987, s.92.
811 Uzunçarşılı 1932, s.22-23.

Bu dağınık nüfus dokusu kentsel değil, yarı kırsal bir yaşam biçimine işaret etmektedir. 14.Yüzyılda da Kütahya'da henüz bir ticaret merkezi gelişmemiş, dinsel yapılardan başka vakıf yapısı da inşa edilmemişti [812].

Kütahya'da Germiyanoğulları döneminde inşa edilen dinsel yapıların mimarisi incelendiğinde bir geçiş ve değişim dönemine ilişkin önemli ipuçları vermektedir. 1377 Yılında inşa edilen Kurşunlu Cami'de kubbeli ibadet mekanının girişine, üç bölümlü küçük bir "son cemaat yeri" eklenmiştir [813] (Şekil 4.71. A). Bu plan şeması Selçuklu döneminin çok direkli "ulu cami"lerinden (Şekil 4.56.C; Şekil 4.69) ve tek mekanlı mescidlerinden (Şekil 4.65) önemli farklar göstermektedir ve zaman içinde hızla "zaviyeli cami" veya "imaret camisi" adı verilen yeni bir cami tipine evrilmiştir. Kütahya'da 1411 yılında inşa edilen İmaret Camisi bu yeni cami tipinin örneklerinden biridir [814] (Şekil 4.71.B). Germiyanoğlu Yakup Çelebi tarafından yaptırılan ilk yapıda kubbeli kapalı avlu bütün mekanın temel öğesidir, yanlarda kubbeli iki eyvan vardır, güneydeki kubbeli üçüncü eyvan ise ibadet mekanıdır. Yanlarda ayrıca kapalı avludan birer kapıyla girilen, olasılıkla *tabhane* (misafirhane), zaviye veya imaret olarak kullanılan iki tane kubbeli oda vardır. Bunlara ek olarak girişte üç bölümlü küçük bir eyvan yer almaktadır [815]. Anadolu'da Beylikler döneminde ortaya çıkan bu yeni plan şeması, camilerin ibadet işlevi ile derviş zaviyelerinin sosyal dayanışma işlevini tek yapıda bir araya getirmiş olmaktadır.

Anadolu'nun farklı bölgelerinde 13.yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bağımsızlıklarını kazanan Beylikleri yönetenler kendi bölgelerinde, aralarında sürekli var olan güç mücadelesi ve rekabet nedeniyle olsa gerek, yoğun bir imar işine girişmişlerdi. O dönemde inşa edilen mimarlık yapıtları o yörenin eski mimarisinden, yaşam kültüründen ve yapı geleneklerinden bazı izler taşımaktadır. Beylikler döneminde girişilen farklı denemelere karşın, bölgeler arasında önemli benzerlikler de vardır. Bu Beyliklerin birindeki mimari bir deneme, kısa süre

---

812 Tanyeli 1987, s.92.

813 Altun 1988, s.69 ve Şekil 300.

814 Eyice 1963, s.3-80'de "zaviyeli camiler" başlığı altında Anadolu'dan ve Rumeli'den seçilen 63 örnek üzerinden bir çözümleme yapılmaktadır.

815 Eyice 1963, s.40-41.

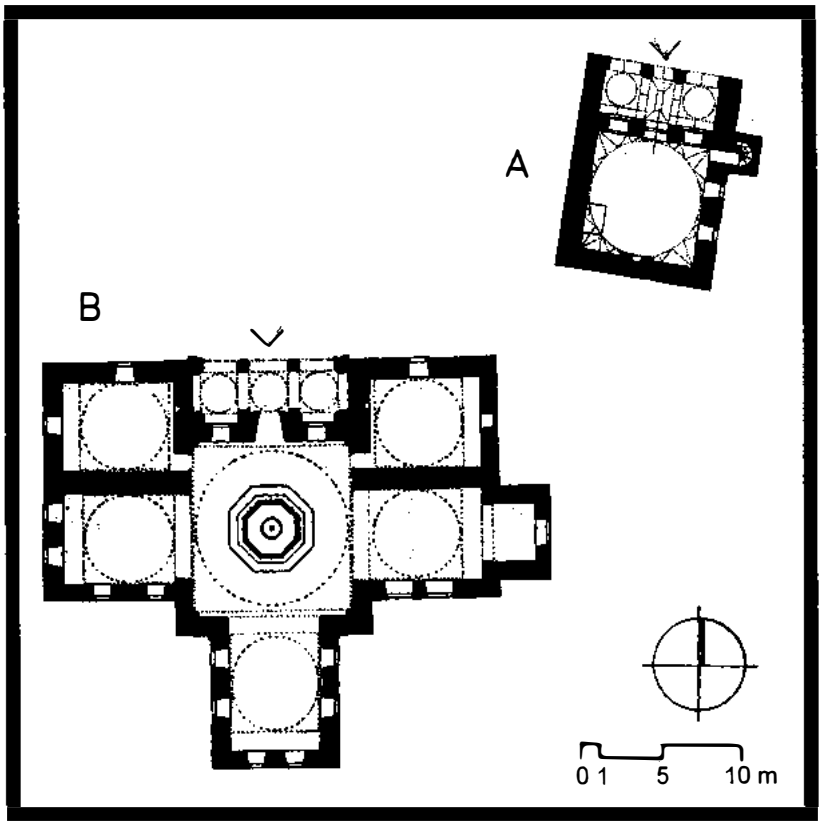

Şekil 4.71. Germiyanoğulları Beyliği (1300-1429) döneminde Kütahya'da inşa edilen iki cami: A. Kurşunlu Cami (1377), B. İmaret Camisi (1411).

Kaynak: (A) A. ALTUN (1988), *Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Şekil 300, (B) S. EYİCE (1963), Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 23, sayı 1-2, s.72'de Şekil 30.

sonra komşu Beylikte de ortaya çıkmaktadır. Bu sürekliliği sağlayan iki önemli etmenden ilki, Beylikleri yönetenlerin tümünün Selçuklu saray kültürü içinde öğrendiklerini yeni geldikleri coğrafyada uygulamakta gösterdikleri kararlılıktır. Bu bağlamda Selçuklu döneminde başlatılan vakıf sistemi devam etmiş, o dönemde inşa edilen yapılar Beylikler dö-

neminde onarılmış; medrese, han türünden açık avlulu yapılarda avlunun örtülmesi gibi bazı değişiklikler yapılsa da; mekan kurgusu ve işlev devam etmiştir. Belirli yapı tipolojilerinin devamını sağlayan ikinci önemli etmen ise inşaat işlerinde çalışan işgücünün aynı loncalar içinde örgütlenmesi ve mekansal hareketliliğidir. Daha önce taşçı ustalarının Selçuklu döneminde nasıl çalıştığı konusunda, örnekler üzerinden ayrıntılı bir çözümleme yapılmıştı. Bu işleyişin Beylikler döneminde de devam ettiği düşünülürse, mimari tasarım ve inşaat yöntemleri konusundaki deney birikiminin coğrafi mekanda bölgeden bölgeye nasıl taşındığı anlaşılmaktadır.

Beylikler dönemine özgü bir plan tipi olan, 14.- 15.yüzyıllarda farklı bölgelerin kentlerinde yaklaşık 60 tanesi inşa edilen "zaviyeli camiler"in ortaya çıkışı ve plan tipinin dönüşümü bu konu için somut bir örnektir [816]. Plan kurgusu olarak T harfini anımsatan, kuzey-güney eksenine göre simetrik olan bu plan şemasında kıble (güney) yönünde, içinde namaz kılınan kubbeli bir ana mekan ve onun açıldığı, ikinci bir kubbe ile örtülmüş kapalı bir avlu yer almaktadır. Bu avlunun ortasında çoğu kez bir şadırvan ile, üstündeki kubbenin ortasında bir aydınlatma feneri yer almaktadır. Orta mekanın iki yanında ise *tabhane* (misafirhane) olarak kullanılan iki oda bulunmaktadır. Bu mekanların doğrudan dışarıya açılan kapıları ve ocakları bulunduğundan, odaların gezici dervişlerin barınması için inşa edildiği düşünülmektedir [817].

Konya'da 13.yüzyılda inşa edilen Sahip Ata Hankahı bu plan tipinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir ve zaviye olarak kullanılmıştır. Beylikler döneminde inşa edilen zaviyeli camilerin en tipik örneklerinden olan Kastamonu'daki İsmail Bey İmareti 1454 yılında Candaroğlu İsmail Bey tarafından bir misafirhanenin (tabhane) yanına inşa ettirilmiştir. Yapıda orta avluyu örten kubbede bir aydınlatma feneri vardır ve yan odalar birer tonoz ile örtülmüştür [818] (Şekil 4.72.A). Ankara'da 1440 yılında inşa edilen İmaret (Karacabey) Camisi de çift kubbeli, yan

---

816 Eyice 1962-63, s.63-80. Bu makale "zaviyeli camiler" konusunda günümüze kadar yayımlanmış en kapsamlı araştırmadır.

817 Öney 1999, s.16.

818 Eyice 1962-63, s.21 ve s.41.

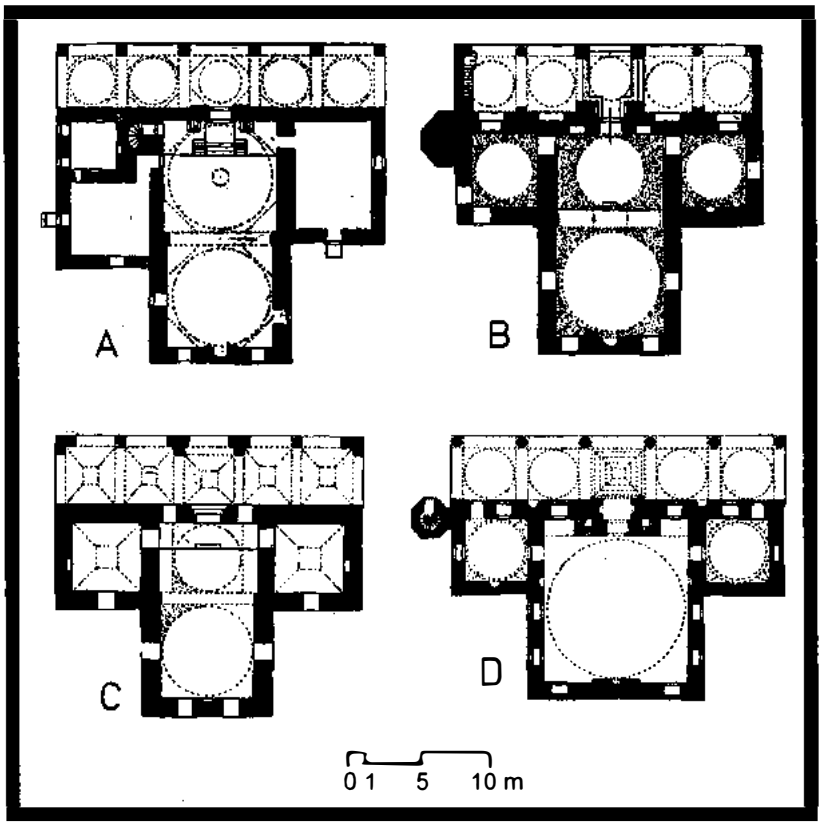

Şekil 4.72. Beylikler döneminde Anadolu'da inşa edilen ve "imaret camileri" de denilen zaviyeli camilere dört örnek: A. İsmail Bey İmareti (1454, Kastamonu), B. İmaret Camisi / Karacabey Camisi (1440, Ankara), C. Yakup Çelebi Zaviyesi (14. yüzyıl sonu, İznik), D. Hatuniye Camisi (1485, Tokat).

Kaynak: S. EYİCE (1963), Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 23, sayı 1-2, s.72'de Şekil 31 ve 32, s.66'da Şekil 8 ve s.76'da Şekil 46 birleştirildi.

odalı camilere bir örnektir ve yan odalar *imaret* olarak kullanılmıştır [819]. Bu örnekte, İsmail Bey İmareti'nden farklı olarak kapalı orta avlunun

819 Öney 1971, s.52 ve 54.

üzerindeki kubbe ibadet mekanının üzerindekinden daha küçüktür [820] (Şekil 4.72.B). Bu açıdan İznik'te 14.yüzyılın sonlarında inşa edilen Yakup Çelebi Zaviyesi'ne benzemektedir. Aralarındaki tek fark, İznik örneğinde kapalı orta avlunun iki yanındaki odaların üzerlerinin aynalı tonozlarla örtülmüş olmasıdır [821] (Şekil 4.72.C). 15.Yüzyıl ortalarından sonra bu yapı tipinin bazı örneklerinde kapalı avlu mekanından vazgeçilerek cami olarak kullanılan mekan genişletilmiş, üzerini örten kubbenin çapı da böylece büyümüştür. Örneğin, Tokat'ta 1485 yılında inşa edilen Hatuniye Camisi'nde kapalı avlu yoktur, ibadet mekanı çapı 10 metreyi geçen tek kubbe ile ve yanlarda zaviye olarak kullanılan iki odanın üzerleri de birer kubbe ile örtülmüştür [822] (Şekil 4.72.D).

Zaviyeli camilerin değişmeyen ortak öğesi ana cephe olan giriş cephesinin önünde boydan boya yer alan ve "son cemaat yeri" adı verilen, üstü örtülü eyvandır. Anadolu'da Yunan-Roma döneminin sütunlu caddelerinin iki yanında yer alan *stoa*lar gibi, yapıyı kullananları kışın yağmurdan, yazın güneşten koruyan bu yarı açık işlevsel tasarım öğesi, eyvanın üzeri bir sıra küçük kubbe veya tonozla örtülmüş olduğundan, aynı zamanda da yapıya anıtsal bir görünüm kazandırmaktadır. Genelde bu ana cephe, yapının en geniş ve tek süslü cephesidir.

Yaklaşık 60 örnek arasından seçilen bu dört örnekten de görüldüğü gibi, zaviyeli camilere "imaret camileri" de denilmekteydi. Bu yapılar işlev ve plan kurgusu olarak hem camilerden, hem de zaviyelerden farklıydı. Daha önce de değinildiği gibi, Selçuklu döneminin zaviyesi bir şeyh için inşa edilmiş, şeyhe bağlı kişilerin barındığı bir yapıydı. Zaviyelerin çevresinde misafirhane olarak kullanılan, odaların kapıları doğrudan dışarıya açılan, bazı servis yapıları da inşa edilmekteydi. Ahilik kurumu zaman içinde ilk kapsamını ve amacını kaybederek bir esnaf örgütü haline dönüşünce şeyhlere tahsis edilen zaviyeler de işlevlerini kaybetmişler ve bir mahalle mescidine ya da camiye dönüştürülmüşlerdi. Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde önemli rol oynayan, topluma önderlik eden kişiler (veliler) adına, kentlerin uzağında inşa edilen türbelerin yakınındaki zaviyeler işlev dışı kalıp yıkılınca, türbe-

---

820 Eyice 1962-63, s.41.
821 Eyice 1962-63, s.33.
822 Eyice 1962-63, s.45.

lerin yanına sonradan "tekke" adı verilen yapılar inşa edildi. Ancak erken dönemin kolonizatör dervişleri ile geç dönemin tekke dervişleri birbirinden farklıydılar. Beylikler döneminde güçlenen yöneticiler bir kentleşme ve yönetim politikası olarak vakıf yönetimine bağlı zaviyeli camiler inşa ederek, tekkeler gibi kendiliğinden ortaya çıkan sosyal oluşumları denetim altına almak gereğini duymuş olmalıdırlar. Beylikler döneminde inşa edilen imaretler ise, çoğu kez yanında bir türbe olan, herkesin barınabileceği ve bedava karnını doyurabileceği bir kurumdu ve zaviyeden daha geniş bir kullanıcı kitlesi ve etki alanı vardı. Olasılıkla İbn Battuta 1330 yıllarında Anadolu'dan geçerken, gezici dervişler gibi, bu yapılarda misafir edilmişti. İmaretlerde *tabhane*, *aşhane ve* çeşitli kamu hizmetleri veren mekanlar bir ibadet mekanı (cami/mescid) etrafında, tek yapı içinde toplanmıştır. Bu açıdan, sıklıkla bir türbenin yanında inşa edilen imaret camileri Beylikler döneminin kendine özgü zor koşullarında, temel sosyal hizmetler de sunan küçük birer külliye işlevi görmüş olmalıdır.

Kültür en geniş anlamıyla insan eliyle yapılmış her şey olarak tanımlandığında, insanların gündelik yaşamlarını sürdürdükleri mekanların, yapıların üretimi ve bunların mimari özellikleri insanlar arasındaki etkileşimin, karşılıklı ilişkilerin en somut kanıtlarıdır. Buraya kadar incelenen örneklerden de görüldüğü gibi, Selçuklu ve onun devamı olan Beylikler döneminde, özellikle Türkleşme-İslamlaşma sürecinin odak noktaları olan ve zengin-fakir ayrımı gözetmeden herkesin hizmetine açık olan imaretlerin, zaviyelerin, külliyelerin mimari niteliklerinin zaman-mekan bağlamında ortaya çıkışı ve plan kurgularının değişim süreci bu konuda bazı önemli ipuçları vermektedir. Bu açıdan bakıldığında, Beylikler dönemi Anadolu'da çok farklı ve zengin mimari üslupların araştırıldığı, yeni ve özgün örneklerin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.

Beylikler dönemiyle ilgili temel kaynaklarda 13.yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu kentleri, güç dengelerinin sık sık değiştiği, farklı hanedanların yönetimindeki beylikler arasında sürekli savaşların yaşandığı bir mücadele ve rekabet alanı olarak betimlenmektedir [823]. Bu

---

823 Uzunçarşılı 1932; Konyalı 1964; Konyalı 1967; Cahen 1979; Turan 1980;

durum, başlangıçta küçük bir beylik olan Osmanoğulları, ya da daha yaygın olarak kullanılan adıyla Osmanlı Beyliği'nin zaman içinde güçlenerek Selçukluların dağılma döneminde ortaya çıkan Beylikleri [824], bazen diplomasi yoluyla bazen de savaşarak 15.yüzyılın son çeyreğinde kendi topraklarına katması ve Anadolu'daki siyasal birliği yeniden kurmasına kadar devam etmiştir.

Osmanlı Beyliği Anadolu Selçuklu Devleti'nin batı komşusu Bizans ile arasındaki kuzeybatı sınırında yer alan bir uç beyliğiydi (Şekil 4.70). Bölgenin nüfusu Moğol baskısından kaçan ve Bizans topraklarına yaptıkları akınlar sonucunda elde ettikleri ganimetlerle varlıklarını sürdüren Türkmenlerden oluşmaktaydı. Osmanlı Beyliği'nin bağımsızlığını kazanması 1291 yılından sonra, bölgedeki güç dengelerinin değişmesiyle oldu. Bizans'ın kurduğu sınır güvenlik sistemi, başkent yeniden Konstantinopolis'e taşındıktan sonra zaten zayıflamışken, 1299-1301 yıllarında Moğol denetiminin de zayıflamasıyla Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Bey ve diğer uç beyleri Bizans kentlerine karşı genel bir saldırıya geçtiler. Osman Bey 1299 yılında Bilecik-Yenişehir bölgesini ele geçirdi, ardından İznik'i kuşattı. Sakarya bölgesinde Bozöyük veya Söğüt üzerinden İznik'e gelen yollar Lefke-Mekece-Akhisar-Geyve kalelerini izliyordu. Bizans yönetiminin İznik ve başkent Konstantinopolis'i (İstanbul) koruyan son savunma hattı Sakarya üzerindeki bu kalelerdi [825]. Osman Bey'in Bilecik-İnegöl bölgesini ele geçirmesi İznik'i savunmasız bırakmıştı. Osman Bey, Bizans ordusuna karşı 1301 (veya 1302) yılında [826] Bapheus'ta (Koyunhisar) büyük bir zafer kazandı. Bu tarihten sonra ünü geniş bir alana yayıldı ve çevresine boy beyleri olan Türkmenler ve onların yönetimindeki aşiretler toplanmaya başladılar.

Eldem 1982; Turan 2014.

824 Son Selçuklu sultanı olan II.Gıyaseddin Mesud başarısız bir yönetim döneminin ardından 1308 yılında ölmüştü. 1075 Yılında kurulan Anadolu Selçuklu Devleti, kayıtlara göre Moğol Genel Valisi Timurtaş Noyan'ın bütün Selçuklu şehzadelerini 1318 yılında öldürtmesiyle resmen sona ermiştir (Sevim ve Yücel 1990, s.145).

825 İnalcık 2004, s.59.

826 Bu savaşın tarihi Sevim ve Yücel 1990, s.188'de 1301, İnalcık 2009, s.16'da 1302 olarak verilmektedir.

Osman Bey'in yönetimindeki ordu İslam geleneklerine göre kurulmuş bir "gaza" ordusuydu ve "gazi" unvanıyla anılan savaşçılardan oluşmaktaydı. Dinsel kurallara göre, bir İslam ülkesi yaşamsal bir tehdit altında ise her Müslüman için gaza bir ödevdi ve sefere gidemeyenler bu ödev karşılığında hazineye bir ödeme yapmak zorundaydılar. Geziler için ise bu savaşta elde edilen ganimetler birer ödül sayılmaktaydı. Osman (Gazi) Bey'in ordusu kısa sürede hızla büyüdü, komşuları olan Bizans Devleti ve Beyliklerle bazen savaşarak bazen de diplomasi yoluyla sağlam ilişkiler kurdu. Osmanlı Hanedanı'nın kurucusu Osman Bey 1324 yılında ölünce yerine, Ahilerin de desteğiyle oğlu Orhan Bey geçti. Bu kuruluş döneminde Türkmenler arasında gelişen kültürün en belirgin özelliği İslam kültürü içinde Türk geleneklerinin devam etmesidir. Bu bağlamda, Türkçe devlet dili ve yazılı edebiyat dili olarak kabul edilmiştir [827].

Osmanlı Beyliği'nde, konumu gereği ortaya çıkan yaşam koşulları ve "uç kültürü" toplumun ekonomik, siyasal ve sosyal örgütlenmesine damgasını vurmuştur. Bunun yanı sıra göç yoluyla eski Selçuklu kentlerinden gelmiş olan bilginler devlet kurumlarının örgütlenmesinde önemli rol oynamışlardır. İlhanlı Devleti'nde ortaya çıkan güç mücadelesinin İran'la yakın ilişkide olan Anadolu'daki yansımaları, kuruluş aşamasındaki Osmanlı Devleti'ni etkileyen diğer bazı etmenlerdir. Osmanlı Beyliği Osman Bey tarafından kurulmuş, oğlu Orhan Bey (1324-1362) döneminde Sultanlık, başka bir deyişle "devlet" haline gelmiştir.

1336 Yılında Sultan unvanını alan ilk Osmanlı hükümdarı Orhan (Gazi) Bey, babası Osman Bey gibi, fethedilen toprakları oğullarına ve birlikte savaştığı beylere "yurtluk" olarak dağıtmış ve en önemli yönetim birimine, yani merkeze büyük oğul atanmıştır [828]. İlk Osmanlı sultanları olan Osman Bey, Orhan Bey ve onun oğlu olan Sultan I. Murat çok güçlü birer komutan olmalarının yanı sıra çok başarılı birer yöneticiydiler. Osmanlı Hanedanı'nın yükselişine koşut olarak onlarla birlikte devlet örgütlenmesini gerçekleştiren insan gücünün temeli ise,

---

827 İnalcık 2009, s.15-21.

828 İnalcık 2009, s.27.

aralarında başarılı komutanlar, yöneticiler, diplomatlar bulunan ve neredeyse tamamını Türklerin oluşturduğu aristokrasidir. 14.Yüzyılda temelleri atılan ve 15.yüzyılda büyük bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ile onu izleyen Beylikler döneminin 13. ve 14.yüzyıllardaki sosyal ve siyasal birikiminden ortaya çıkan yeni bir bireşim, yeni bir tarihsel oluşumdur [829].

Bir uç beyliği olan Osmanlı Beyliği'nin hızla güçlü bir devlete dönüşmesinde durağanlık dönemini yaşamakta olan Bizans'ın doğu sınırında sahip olduğu konumun önemli bir payı olduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Daha önce değinildiği gibi, 1261 Yılında Bizans merkezi yönetimi geçici başkent Nikaia/İznik'ten Konstantinopolis'e (İstanbul) geri taşındıktan sonra ilgisini Balkanlar'a yöneltmiş, Anadolu'da kalan toprakları ise bir kısım nüfusunu, itibarını ve askeri savunma gücünü kaybetmişti. Buna ek olarak, 1328 yılından sonra bölgede Moğol-İlhanlı denetiminin zayıflaması ve ortadan kalkmasıyla da Osmanlılar için fetihlerin yolu açılmış oldu. Orhan Bey (1324-1362) göreve geldikten sonra 1326 yılında Bursa'yı (Prusa), 1331 yılında İznik'i (Nikaia), 1337 yılında da İzmit'i (Nikomedeia) ele geçirdi [830].

İznik'in yaklaşık 250 yıl sonra yeniden Türklerin yönetimine geçmesi ve Türkleşme-İslamlaşma sürecinin tamamlanması uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Daha önce değinildiği gibi, İznik 11.yüzyılın son çeyreğinde Süleyman Şah (1075-1086) tarafından kurulan Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk başkenti olarak işlev görmüş, Ayasofya Kilisesi Cuma Camisi olarak kullanılmış, ayrıca 1 küçük cami ve 2 küçük hamam inşa edilmiş, kapsamlı bir imar işine girişilmemişti. Kent yüzyılın sonunda, 1091 yılında düzenlenen Birinci Haçlı Seferi sırasında Haçlılar tarafından ele geçirilerek Bizanslılara geri verilmişti. İznik, en parlak yıllarını yaşadığı Laskaris Hanedanı (1204-1261) döneminde Bizans İmparatorluğu'nun geçici başkenti ve dinsel merkezi olarak, İmparatorluk Sarayı'nın ve Bizans Ortodoks Kilisesi'nin en üst düzeydeki yönetici kadrolarına ve görevlilerine ev sahipliği yapmıştı. 1261 Yılında saray yeniden Konstantinopolis'e (İstanbul) taşınınca, parlak

---

829 Köprülü 1972, s.182-183.

830 Sevim ve Yücel 1990, s.190 ve 192.

bir dönemin ardından kent gözden düştü ve imparatora karşı ayaklanan asilerin kapatıldığı bir hapishaneye dönüştürüldü. 1306 Yılında Osman Bey'in ordusu güçlenip İznik'i kuşattığında Bizans İmparatoru Osmanlıları geri çekilmeye zorlamak için Moğollarla 15 yıllığına bir saldırmazlık anlaşması imzaladı. Olasılıkla kentin surları bu dönemde onarıldı ve yükseltildi. Anadolu'daki Moğol baskısı kalkıp, Bizans İmparatorluğu da iç savaşlarla çökme noktasına geldiğinde, 1329 yılında Osmanlılar kenti yeniden kuşattılar. Bu kez Osmanlıların başında Orhan Bey vardı ve iki yıl süren kuşatmadan sonra, ne surlar, ne de diğer yapılar zarar görmeden, 1331 yılında İznik Osmanlılara teslim oldu. Kentin Orta Çağ'da inşa edilen, yaklaşık 5 kilometre uzunluğundaki surları, yaklaşık 1750 yıldır ayaktadır ve bazı bölümleri yıkılmış olsa da günümüze ulaşabilmiştir [831].

İznik'in teslim alınmasından sonra Orhan Bey (1324-1360) isteyenlerin kentte kalabileceğini bildirmiş, ödenen fidye karşılığında, değerli kilise resimlerinin ve kutsal eşyaların Konstantinopolis'e götürülmesine izin vermişti. Kentin valisi ve diğer yöneticiler Hıristiyanlara ait en değerli malları da yanlarına alarak kısa sürede İznik'i terk ettiler. Osmanlı tarihçileri eski Nikaia'nın yerli halkının kenti terk etmediklerini yazmaktadırlar. Orhan Bey kentin Türkleşme-İslamlaşma sürecini hızlandırmak için olsa gerek, kendi askerlerini kentte kalan bekar kadınlarla evlendirmiş ve onları kentin boşalan iyi durumdaki konutlarına yerleştirmişti [832].

İznik'in alınmasından sonra Sultan Orhan Gazi'nin yaptığı ilk iş kendi yönetimini kurmak ve yeni alınan sancakların sınırlarını belirlemek oldu. İznik kenti Koca İli Sancağı'nın yönetim merkezi oldu. Türklerin dönemindeki İznik surla çevrili eski Bizans kentinin merkezinde yer almaktaydı (Şekil 4.73) ve bu alanın çevresini bahçeler kuşatmaktaydı. Konutlar kerpiçten yapılmıştı ve çoğu fakir görünüşlüydü. Kentte kalan 1200-1500 kadar Hıristiyan, yerleşilen alanın güneydoğusunda, Hyakinthos Manastırı'nın çevresindeki Hıristiyan Mahallesinde bir arada yaşamaktaydı. Buradaki kilise bir metropolitlik merke-

---

831 Foss 2004, s.260.

832 Angold 2004, s.44.

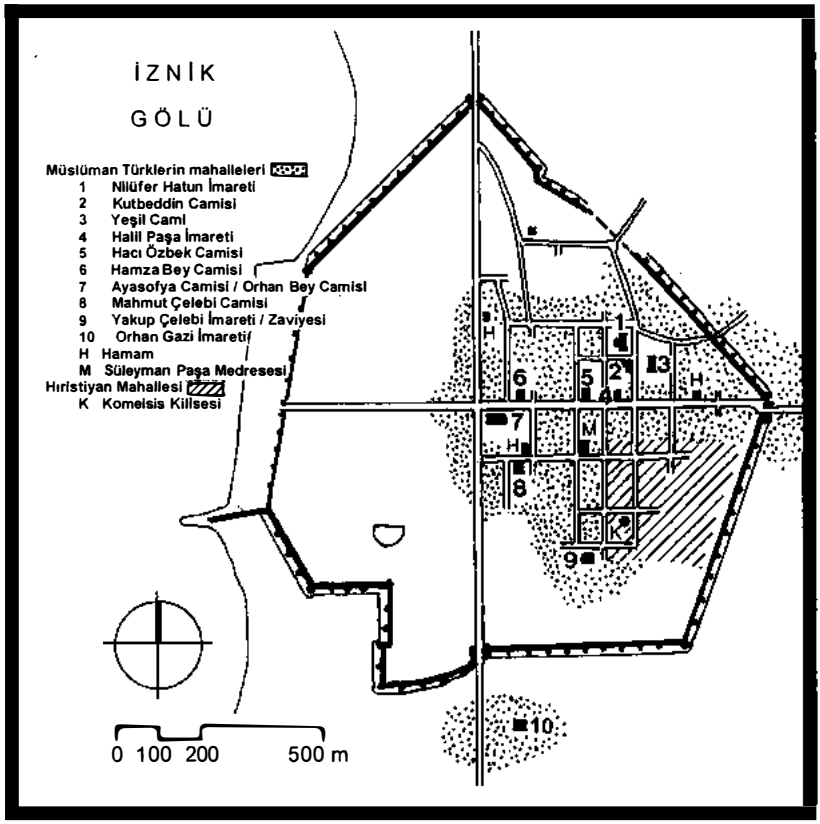

Şekil 4.73. 14.Yüzyılın sonlarında İznik'in yerleşim alanı ve Osmanlılar tarafından inşa edilen yapılar

Kaynak: U. TANYELİ (1987), *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy)*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, Harita 3.22.2' den çizildi.

ziydi ve yönetim alanı Aksaray-Geyve-Yenişehir üçgenini kapsıyordu. Bu bölge 1204 yılından sonraki sürgün döneminde Bizans imparatorluk ailesinin de kaldığı yerdi. Bu dönemde kilise, İmparatorluk Kilisesi işlevini de görmüş olmalıdır. İznik'in bu dönemdeki önemli kiliseleri Türkler tarafından camiye dönüştürülen merkezdeki Ayasofya Kilisesi ile kuzeydeki İstanbul Kapısı'na giden yolun üzerindeki Aziz Tryphon Kilisesi'dir. Türklerden önce kentin en kalabalık bölgesi kuzeydoğu-

daki ızgara plana sahip olan bölgeydi. Osmanlılara ait ilk yapılaşma da bu bölgeden başladı, burada yaşayan Bizanslı Rumlar merkezi Türklere bırakarak güneydoğudaki Hıristiyan Mahallesi'ne çekilmişlerdi. Kentin Osmanlı yönetimine geçmesinden sonra valinin, diğer yöneticilerin, önemli din adamlarının giderken kiliselerdeki kıymetli eşyaları yanlarında götürmeleriyle kiliseler boşalmıştı ve Hıristiyan topluluğu sahipsiz kalmıştı. Bu süreçte İznik'in kült merkezi olan Aziz Tryphon Kilisesi kısa zamanda terkedildi. 1338 Tarihli bir mektupta kentteki Hıristiyanların kitleler halinde İslam dinine geçtiği yazılmaktadır. Kilise kayıtlarında son kez 1327 yılında bir piskoposun adı geçmektedir, 1356 yılına kadar da kente bir Hıristiyan din adamı atanmamıştır. Müslümanlığı kabul eden Hıristiyanlar Müslüman yöneticinin koruması altına girmiş olmaktaydılar. Başlangıçta Müslüman Türkler İznik'te azınlıkta kalmış olsalar da, izlenen politikalarla kısa zamanda hem nüfus artmış hem de Müslümanlar çoğunluk haline gelmiştir ve bu süreç dönüştürme ve evlilikler yoluyla hızlandırılmıştır. Bunu sağlayan kişi ise Orhan Bey'in eşi Nilüfer Hatun'dur. Sultan sık sık seferlere çıktığından kentin yönetimini bir Bizans yerel yöneticisinin kızı olan eşine teslim etmişti [833].

Fetihten kısa bir süre sonra İznik'e gelip 40 gün kadar kalan İbn Battuta kentin bomboş olduğundan, sadece Nilüfer Hatun ile onun hizmetkarlarının kentte oturduğundan bahsetmektedir. Gezginin anlattığına göre kent surlarının içindeki alanda konutlardan başka bahçeler ve tarlalar vardı, herkesin evi, tarlası ve bahçesi yan yanaydı, suyu yakındaki kuyudan alıyorlardı. Bölgede meyvenin her türlüsü, özellikle kestane, ceviz ve açık renk, ince kabuklu, çok tatlı özel bir üzüm türü bol yetişiyordu [834]. İznikliler bahçecilik ve küçük ölçekli ipekçilikle geçiniyorlardı ve bazı Rum aileler de dokumacılıkla uğraşmaktaydılar [835]. Bizans döneminde İznik'te oldukça gelişmiş bir çanak-çömlek üretimi vardı. Bu dönemde üretilen kaplar çok parlak sırları, tahin rengi zemin üzerine işlenmiş motifleri ile tanınmaktaydılar. Bu motifler arasında özellikle zarif kuş figürleri dikkati çekmekteydi [836]. İznik çini-

---

833 Angold 2004, s.46-49.
834 İbn Battuta 2004, s.431.
835 Texier 2002, Cilt 1, s.164.
836 Eyice 1991, s.23.

ciliği Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde devam etmiş bir üretim alanıdır, ancak nitelik değiştirmiştir. Osmanlı döneminde İznik çinileri daha çok bina süslemelerinde kullanılmıştır. Bu dönemde kentte inşa edilen bazı yapılarda çini süslemeler kullanılmışsa da ölçeği küçüktür, sipariş üzerine pazar için yapılan üretim 15.yüzyılın sonlarında başlamıştır. En güzel İznik çinileri ise 16.yüzyıl ortalarında üretilmiş ve özellikle o zamanki Osmanlı başkenti İstanbul'da inşa edilen büyük camilerde kullanılmıştır [837]. Burada incelenen dönemde ise kent ekonomisinin bütünüyle bahçeciliğe dayandığı anlaşılmaktadır. Kentin gelişmesi, nüfusunun artması kendi iç dinamikleriyle değil, Osmanlı döneminde yönetim merkezi olduktan sonra, başta sultanlar olmak üzere, İznik'te oturmaya başlayan yönetici sınıftan güçlü ailelerin yaptıkları yatırımlarla ve izledikleri imar politikalarıyla gerçekleşmiştir.

Orhan Bey (1324-1360) döneminde Osmanlı Beyliği, yaptığı fetihlerle ve geliştirdiği yönetim sistemi ile kuruluş örgütlenmesini tamamlayarak bir devlet niteliği kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk hükümdarı olarak kabul edilen Sultan Orhan Gazi, İznik'i başkent yapmayı düşündüğünde hızlı bir imar süreci başlatmıştı. Öncelikle kentin merkezinde yer alan Ayasofya Kilisesi Cuma Camisi'ne dönüştürülerek Orhan Bey Camisi adını almıştır.

İznik'te Osmanlılar döneminde yaptırılan ilk cami ise tek kubbeli, küp mekanlı Hacı Özbek Camisi'dir (Şekil 4.74.B) ve 1333 yılında doğu-batı aksı üzerinde inşa edilmiştir. Bu plan tipinin kökeni, daha önce de değinildiği gibi, Orta Asya'dır ve İran'dan Anadolu'ya kadar uzanan türbe mimarisinde sıklıkla kullanılmıştır. 14. ve 15.yüzyıllarda Anadolu'nun her bölgesindeki camilerde bu plan tipinin çeşitli örnekleri inşa edilmiştir. Tek kubbeli, küp mekanlı dinsel yapıların Anadolu'daki ilk örnekleri Selçuklu döneminde Konya ve yöresinde inşa edilen mescidlerdir (Şekil 4. 65). Beylikler döneminde birçok kentte bu plan tipine göre inşa edilmiş çok sayıda küçük cami vardır. İznik'teki Hacı Özbek Camisi bunlardan biridir ve kubbesinin çapı 7,90 metredir, girişinde son cemaat yeri vardır [838]. İznik'te Osmanlılar dönemine ait tek kub-

---

837 Kargıner, Keresteci, Altınölçek ve Savaş 1963, s.60-61.
838 Öney 1989, s.4.

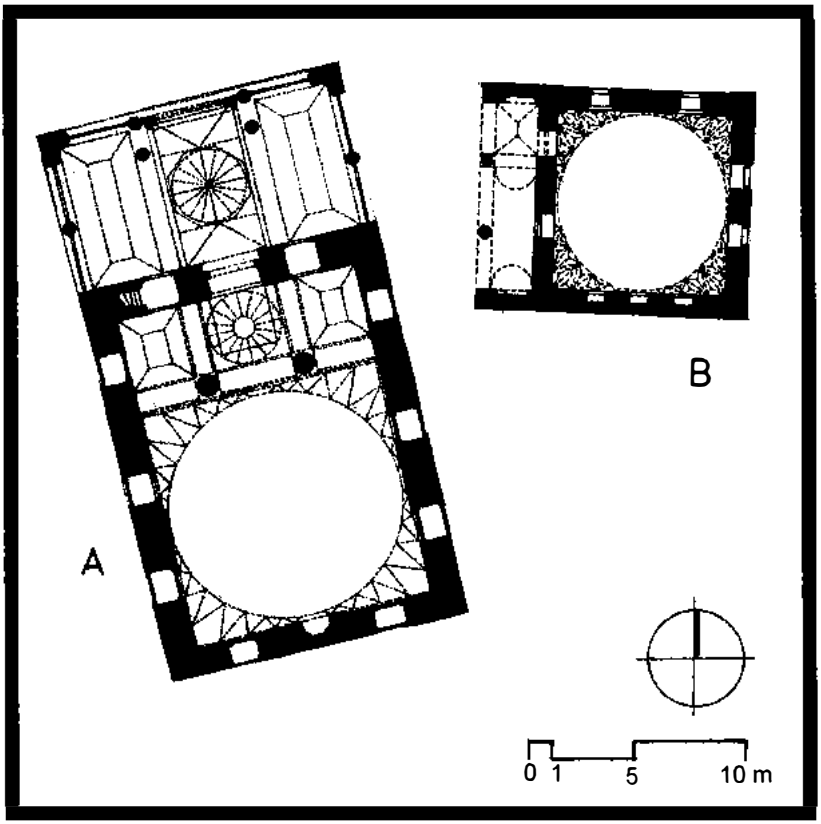

Şekil 4.74. İznik'te 14.yüzyılda Osmanlılar tarafından inşa edilen iki cami: A. Yeşil Cami, B. Hacı Özbek Camisi.

Kaynak: G. ÖNEY (1989), *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV.Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara: TTK Basımevi, Plan1 ve Plan 2 birleştirilerek çizildi.

beli, küp mekanlı küçük camilerin diğer örnekleri ise, 1345 yılında inşa edilen ve yanında türbe bulunan Hacı Hamza Camisi [839], yapımında çok sayıda Bizans devşirme malzemesi kullanılan ve 1418 yılında ölen şeyhin türbesinin bitişiğinde inşa edilen Şeyh Kutbeddin Camisi ile bir Mevlevi olan Mahmut Çelebi adına 1442 yılında inşa edilen Mahmut

---

839 Öney 1989, s.5.

Çelebi Camisi'dir [840]. Bu dört küçük caminin bir diğer ortak özelliği de halkın saygı duyduğu kişiler adına, Selçuklular döneminde olduğu gibi, olasılıkla yeni kurulan bir mahallenin merkezi olarak yaptırılmış olmalarıdır, zira kentin içindeki konumları da bunu göstermektedir (Şekil 4.73).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında İznik'te inşa edilen tek kubbeli camilerin beşinci örneği olan Yeşil Cami ise Orhan Bey döneminde 1378-1387 yılları arasında Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa tarafından Mimar Hacı Musa'ya yaptırılan, daha büyük ve gösterişli bir yapıdır (Şekil 4.74.A) ve son cemaatli camilerin plan olarak gelişmiş bir örneğidir. Uzun dikdörtgen biçimindeki planın ana mekanı 10,5 metre çapında, üzeri kurşun kaplı kubbedir. Kubbeli ana mekanın bir ara mekan eklenerek genişletilmesi yeni bir denemedir ve yapıya anıtsal bir nitelik kazandırmıştır [841]. Camiye adını veren ve girişin sağ tarafında yer alan minare ise yeşil ve mavi renkli çinilerle kaplanmıştır; Orta Asya'dan Türklerle Anadolu'ya taşınan Selçuklu geleneğinin devamını temsil etmektedir [842]. Camide özenli bir işçilikle yapılan cephelerdeki mermer süslemelere ek olarak, içten ve dıştan mermerle kaplı duvarların iki sıra pencere ile bölünmesi hem cepheleri hafifletmiş [843] hem de iç mekanın daha ferah ve aydınlık olmasını sağlamıştır. İznik Yeşil Cami'de ortaya çıkan bu yenilikler gelecekteki evrensel Osmanlı Mimarlığı'nın ilk işaretleridir.

---

840 Eyice 1991, s.37-38.

841 Öney 1989, s.5.

842 Eyice 1991, s.37. Antalya'da Hamidoğulları Beyliği döneminde 1387 yılına tarihlenen Yivli Minare Camisi'ne adını veren minare de Selçuklu geleneğini sürdüren, yer yer firuze çinilerle süslenmiş ve tuğladan örülmüş yivli bir minaredir (Öney 1989, s.9). Antalya'daki yivli minarenin İznik Yeşil Cami'nin minaresinden farkı, camiden bağımsız olarak tek başına durmasıdır. Beylikler döneminin Selçuklu geleneğini sürdüren diğer çinili minareleri Birgi Ulu Camisi (1312), Manisa Ulu Camisi (1376), Tire Yeşil İmaret (1441), Bergama Güdük Minare Camisi (14.yüzyıl), Konya Ereğlisi Ulu Camisi (1426), Karaman İbrahim Bey İmareti (1432), Ankara Karacabey Camisi (1440) ve Sivas Cıncıklı Camisi (14. yüzyıl) minareleridir (Öney 1989, s.37).

843 Öney 1989, s.5.

Beylikler döneminde İznik'te inşa edilen en özgün yapı grubu ise zaviye ile caminin işlevini tek bir yapıda toplayan, "imaret" de denilen "zaviyeli camiler"dir. İznik'teki zaviyeli camilerin ilk örneği Orhan Gazi İmareti olarak bilinen, kentin güney surlarının dışında, Yenişehir Kapısı yakınlarında inşa edilen T planlı yapıdır. Osmanlıların İznik kuşatması uzayınca Orhan Gazi, ordugahının bulunduğu yerde, Yenişehir Kapısı'nın dışında bir imaret kurmuş, buranın şeyhliğine Gazi-Erenlerden Hacı Hasan'ı atamış, yapı tamamlandığında pişen ilk yemeği halka kendisi dağıtmıştı [844]. Bu yapı, üzeri kubbe ile örtülmüş kapalı avluya bitişik bir mescid ile, kapalı avlunun iki yanında yer alan ve zaviye-tabhane (misafirhane) olarak kullanılan iki yan odadan oluşmaktaydı [845]. Orhan Gazi İmareti, Beylikler döneminin özgün yapı tipi olarak, Anadolu'nun çeşitli kentlerinde 14. ve 15.yüzyıllarda inşa edilen 60'dan fazla zaviyeli cami için bir "ilk örnek" niteliği taşımaktadır. İmaretin hizmetine bakan Ahi veya Gazi-Eren örgütüne ait olan Kırgızlar (Yedi Kardeşler) Türbesi, Yenişehir Kapısı'na giden yolun diğer tarafında yer alan yüksek kubbeli bir yapıdır. Bu iki yapının yakınlarında bir de hamam inşa edilmiştir [846].

İznik'te Orhan Gazi İmareti'nde kullanılan planın aynısı, 1388 yılında Sultan I.Murad'ın (1362-1389) annesi adına 1388 yılında inşa edilen Nilüfer Hatun İmareti'nde de kullanılmıştır (Şekil 4.75). Kubbesinin tepe noktasında bir aydınlatma feneri bulunan kapalı avlunun iki yanında yer alan kubbeli ve ocaklı odaların zaviyenin misafir odaları (tabhane) olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. İznik'te 14.yüzyıldan kalan en görkemli yapı olan Nilüfer Hatun İmareti'nin bir sıra taş, bir sıra tuğla ile örülmüş duvarları Bizans yapılarında kullanılan renkli taş ve tuğla işçiliğin devamı niteliğindedir [847]. Yapı, doğudaki Lefke Kapısının yakınında, Yeşil Cami'nin karşısındadır ve I.Murat Hamamı'na 500 metre uzaklıktadır. Kentte antik dönemde uygulanan ızgara-planın doğu-batı aksının doğu ucunda Yeşil Cami- Nilüfer Hatun İmareti-I.Murat Hamamı'nın yer aldığı bölge, 14.yüzyılda kent merkezinin en yoğun imar gören yeridir.

---

844 Eyice 1991, s.15.
845 Eyice 1991, s.40.
846 Kargıner, Keresteci, Altınölçek ve Savaş 1963, s.45 ve s.55.
847 Eyice 1991, s.40-41.

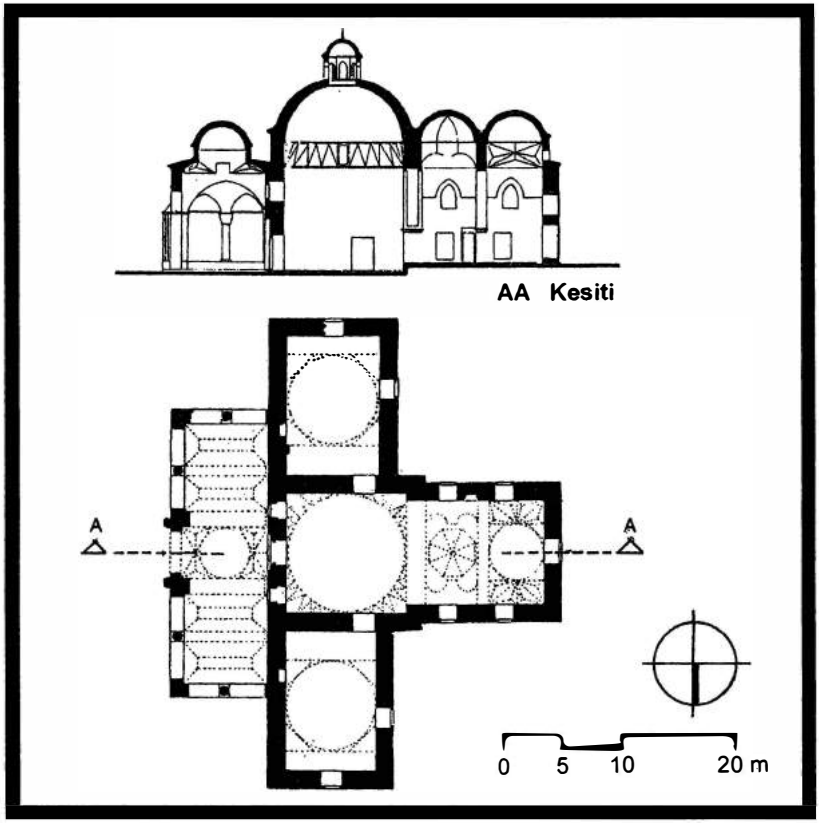

Şekil 4.75. İznik'te 1388-89 yıllarında inşa edilen Nilüfer Hatun İmareti'nin planı ve kesiti

Kaynak: S. EYİCE (1991), *İznik / Nicaea, Tarihçesi ve Eski Eserleri*, İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları 1, s.41'den çizildi.

İznik'te aynı plana göre inşa edilen üçüncü yapı Sultan I.Murad'ın oğlu adına 14.yüzyılın sonlarında inşa edilen Yakup Çelebi Zaviyesi'dir (Şekil 4.72.C). Yapının ana cephesi olan kuzey cephesinde boydan boya uzanan sütunlu son cemaat yeri, sonraki yüzyıllarda inşa edilen Osmanlı camilerinde sıklıkla kullanılan bir plan öğesidir ve anıtsal bir etki yaratmaktadır. Nilüfer Hatun İmareti'nde kullanılan özenli duvar işçiliği bu yapıda da dikkati çekmektedir. Yakup Çelebi Zaviyesi'nin

kent içindeki konumu, yapının Osmanlılar döneminde kurulan yeni bir mahallenin çekim noktası işlevini gördüğü izlenimini vermektedir.

Beylikler döneminin zaviyeli camileri de, Selçuklu döneminde şeyhlerin kurdukları zaviyeler gibi, kentin Türkleşme-İslamlaşma sürecinde önemli bir rol oynamış olmalıdır. Aralarındaki önemli fark, bu kez süreci, devletin ideolojisi doğrultusunda, göçerlere önderlik eden şeyhler ya da kolonizatör dervişler değil, Sultanın kendisi yönetmektedir ve dolayısıyla, sosyal tabakalaşmadaki diğer katmanlar ile kentin iç dinamikleri sürecin dışında kalmış olmaktadır. Selçuklu döneminde kendi zaviyeleri olan şeyhler ve dervişler Beylikler döneminde "Sultanın misafirhanesi" olarak bilinen zaviyeli camilerde gezgin bir yaşam sürmekteydiler. Başka bir deyişle, Osmanoğulları Beyliği'nden Osmanlı Devletine geçiş sürecinde yeni kurulan yönetsel ve sosyal yapı bütünüyle merkez odaklıdır.

Orhan Gazi döneminde Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında, mekanda ortaya çıkan bir diğer merkez odaklı örgütlenme alanı da, başta din ve tıp olmak üzere, dönemin meslek eğitimi veren kurumları olan medreselerdir. İznik'in alınmasından iki yıl sonra Orhan Gazi, oğlu Süleyman Şah adına 1332 yılında kentte ilk Osmanlı medresesini kurmuştur. Süleyman Paşa Medresesi bilinen en eski Osmanlı medresesi olmasının yanı sıra, U planlı, açık avlulu medreselerin de Anadolu kentlerindeki ilk örneğidir. Yapı, üstü kubbe ile örtülü bir revaka açılan 1 dershane ile öğrencilerin kaldığı 11 odadan oluşmaktaydı. Yapının üzeri toplam 20 küçük kubbe ile örtülmüştür [848] (Şekil 4.76). Sultan, medresenin ders programına hadis, fıkıh gibi din bilimleri ile İslam felsefesi dersleri koydurmuş ve medresenin yönetimine o dönemin en önemli ilim adamı ve müderrislerinden Davud-u Kayseri'yi getirmişti. Kayıtlara göre bu medrese ile birlikte Erken Osmanlı döneminde İznik'te toplam 12 medrese kurulmuştur ve buralarda yetişen ilim adamları Anadolu'da İslamiyetin ve Türk kültürünün yerleşmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bursa önem kazanıncaya kadar İznik Medresesi Osmanlı kültür kurumları içinde birinci sırada yer almıştır [849].

---

848 Eyice 1991, s.42.

849 Karginer, Keresteci, Altınölçek ve Savaş 1963, s.63-64 ve s.67

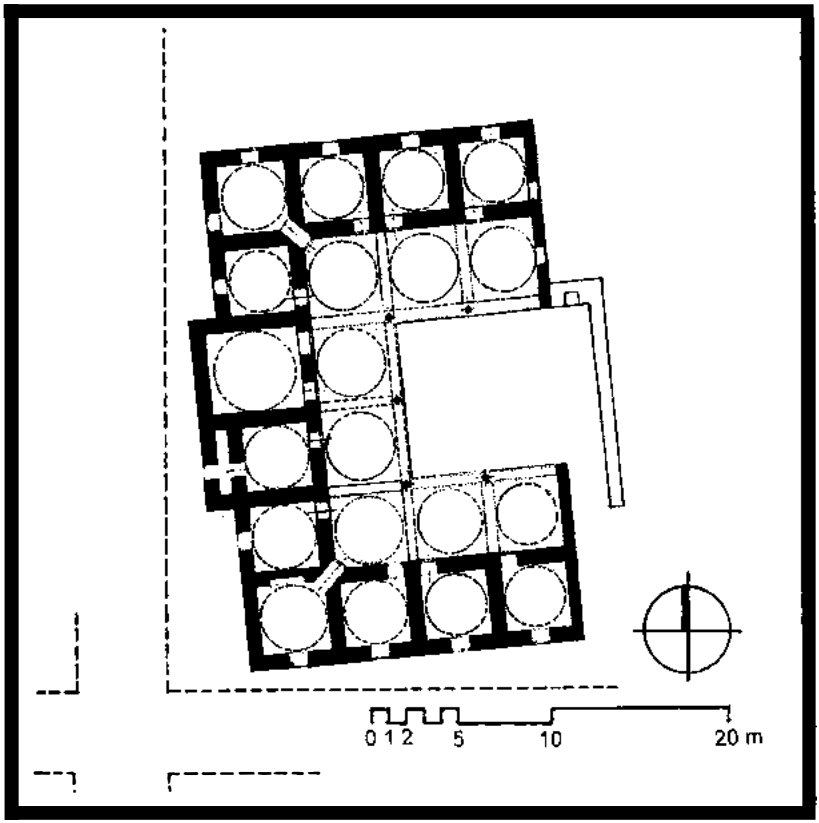

Şekil 4.76. İznik'te 1332 yılında inşa edilen Süleymen Paşa Medresesi'nin planı.
Kaynak: S. EYİCE (1991), *İznik / Nicaea, Tarihçesi ve Eski Eserleri*, İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları 1, s.42'den çizildi.

İznik'teki eğitim kurumları içinde günümüze ulaşabilen tek yapı Süleyman Paşa Medresesi olsa da, izlenen imar programından, Sultan Orhan Gazi'nin başkenti İznik'i kısa süre içinde bir din ve kültür merkezi olarak inşa ettiği anlaşılmaktadır. Bu süreçte yapılan harcamaların kaynağı, çiftçi-askerler savaşta olduklarına göre tarım ve tarım dışı üretim değil, fetihler ve savaş gelirleridir. Vakfiyelerin de gösterdiği gibi, bu yoldan ellerinde sermaye biriktiren Sultan ve ailesi ile üst düzey yöneticiler ve komutanlar başkentte yapılan kamu yatırımlarını karşılayan

kişilerdir. Bu konuda en iyi örnek Çandarlı Hanedanı'na ait kayıtlardır. İznik'te bu aileden kişilerin yaptırdığı cami, hamam, çeşme gibi kamu yapılarının dışında, aynı aileden kişilerin kentteki görkemli türbeleri dikkati çekmektedir. Türbelerin üzerindeki kitabelere göre aynı aileden üç kişi, farklı tarihlerde Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık görevine kadar yükselmişlerdir. Bunlar Çandarlı Halil Hayreddin Paşa (ölümü 1379), Çandarlı İbrahim Paşa (ölümü 1429) ve Çandarlı Kara Halil Paşa'dır (ölümü1455). Çandarlı ailesine ait çok sayıda kişinin türbeleri, kentin doğudaki Lefke Kapısı'nın dışında yer alan mezarlıkta toplanmıştır. Çandarlı ailesinin dışında kentte türbesi olan diğer önemli kişiler arasında Davud-u Kayseri, Alaeddin-i Mısri gibi medrese müderrisleri, Abdülvahap Sancaktari, Sarı Saltık gibi halk kahramanları da vardır. Sadece kentin mezarlığında değil, bir caminin avlusunda veya bir sokağın köşesinde yer alan ve çoğunlukla üzeri küçük bir kubbe ile örtülü bu türbeler, cami, hamam gibi kamu yapılarının yanı sıra kent peyzajının önemli öğeleridir ve kentin Osmanlı kimliğini tamamlamaktadırlar.

Buraya kadar yapılan çözümleme gösteriyor ki, İznik kurulduğu Helenistik-Roma döneminden günümüze kadar neredeyse hiç ara verilmeden sürekli iskan edilmiştir. İznik, kenti, kurduğu Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın başkenti yapan Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın izinden giderek ilk başkentleri olarak seçen Osmanlılar eliyle, 14.yüzyılın sonlarında Türkleşme-İslamlaşma sürecini tamamlamıştır. Bu sosyal ve kültürel dönüşüm sürecinin mekansal kurgusu açısından ise İznik çok özgün bir örnektir. Kent, günümüze kadar, Anadolu'daki diğer birçok kentten farklı olarak, kurulduğu dönemden beri yerleşme dokusunu belirleyen ızgara plan ve onun ana omurgasını oluşturan, merkezde birbirini dik açıyla kesen kuzey-güney ve doğu-batı eksenlerini koruyarak iskan edilmiştir. İki ana eksenin kesiştiği noktada kurulduğu dönemdeki *forum*a Bizans döneminde Ayasofya Kilisesi inşa edilmiştir. Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in bu mekanı Cuma Camisi olarak kullandığı, kentte bu amaçla büyük bir cami inşa ettirmediği arkeolojik bulgulardan anlaşılmaktadır. Orhan Bey İznik'i aldıktan sonra ise Ayasofya Kilisesi kentte camiye dönüştürülen ilk yapı olmuştur. Osmanlılar döneminde 14. ve 15.yüzyıllarda kentte inşa edilen kamu yapılarının konumları incelendiğinde çoğunlukla eski sokak düzeninin veri olarak

alındığı dikkati çekmektedir. O dönemde inşa edilen konutlardan günümüze hiçbir iz kalmamış olsa da, 1950 yılından sonra kentte gerçekleştirilen kapsamlı onarım süreci sonucunda günümüze kadar ulaşabilen bazı cami, imaret-zaviyeli cami, hamam ve medrese gibi kamu yapılarının ve hatta türbelerin eski sokak düzeniyle bütünleşmiş kurgusu ile kent surlarının önemli bir kısmının hala ayakta olması, kente, Roma-Bizans-Selçuklu-Erken Osmanlı yapıtlarının yerinde ve yan yana sergilendiği, benzeri olmayan bir mekansal bireşim ve yaşayan bir müze-kent niteliği kazandırmaktadır.

İznik örneğinde de görüldüğü gibi, Orta Asya'dan farklı dönemlerde göçle gelip yerleşen Türkmen-Oğuz boyları, geldikleri Türkistan-İran yörelerinin yaşam kültürlerini Anadolu'ya taşıdılar ve Anadolu'da buldukları yerleşik kültürden de etkilenerek yeni bir kent kültürü yarattılar. Bu kültürün izleri mimaride, dilde, dinsel inanışlarda ve sanatta özgün bir ifade biçimi olarak ortaya çıktı. Bu izler Anadolu'da kurulan son büyük imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu tarafından sürdürüldü ve bu kanaldan günümüze kadar ulaştı.

SONUÇ YERİNE

Bu çalışmanın kapsadığı yaklaşık 2000 yılın ilk 1000 yılı boyunca Anadolu üç büyük imparatorluğun merkezinde değil çevresinde, stratejik öneme sahip bir alt bölge konumunda yer aldı. Bu imparatorluklar İÖ 6.yüzyılda İran'da hüküm süren Akhamenid Hanedanı'nın kurucusu olan Kyros'un kurduğu Büyük Pers İmparatorluğu (Şekil 1.4), İÖ 4.yüzyılda Makedonyalı Büyük İskender'in kurduğu Helen İmparatorluğu (Şekil 1.7) ve İÖ 1.yüzyıl sonlarında Augustus döneminde cumhuriyet yönetiminden imparatorluğa evrilen Büyük Roma İmparatorluğu'dur (Şekil 2.13). Bu imparatorlukların hepsi çok geniş bir alana ve nüfusa sahip, çokuluslu, çokdinli, çokkültürlü, çok farklılaşmış etnik topluluklardan oluşan birer dünya devletiydiler ve sahip oldukları farklı yönetim anlayışları bu niteliklerini korumaya yönelikti. Egemenlikleri altındaki bölgeleri yönetirken onların farklılıklarını gözeten, özgün kültürel, sosyal ve ekonomik durumlarına uyan politikalar izlediler. Bu büyük imparatorlukların bir diğer ortak özelliği de çok güçlü bir merkezi yönetime sahip olmalarıydı. Bu sistemde İmparator çok güçlü bir konumdaydı. Hem orduyu, hem de halkın ödediği vergiler yoluyla devletin hazinesinde ve kendi özel mülkiyetinde toplanan toprakları ve kapitali doğrudan yönetme erkine sahip olarak izlenen bütün politika-

lara, yapılacak bütün yatırımlara ve diğer harcamalara o karar vermekteydi.

Bu üç büyük imparatorluk döneminde Anadolu çevre konumunda yer aldığından başkentlerin oldukça uzağında bulunsa da, kültürel ve stratejik önemi nedeniyle imparatorların yakın ilgisini gördü. Pers İmparatoru Kyros Yunanlarla savaşmak için Batı Anadolu'ya gelerek bir süre kaldı, Kral Yolu'nu yaptırdı ve bölgesel yönetim birimleri olan satraplık sistemini kurdu. Bu sistem Helenler, Romalılar, Bizanslılar ve Anadolu Selçukluları tarafından bazı önemli ve özgün değişiklikler yapılarak geliştirilen eyalet sistemleri için bir ilk örnek oluşturmuştur. Bu sistemde bölgesel merkez konumundaki kentlere her dönemde büyük yatırımlar yapılmış, inşa edilen yol sistemiyle kentler birbirine bağlanmış ve her dönemin koşullarına uygun olarak yeni bir kentler sistemi ve yol ağı ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Sardis, Antakya, Ephesos gibi bölge ölçeğindeki önemli yolların kesiştiği kavşak noktalarında yer alan kentler yönetim ve ticaret merkezi olarak gelişerek Anadolu'nun en önemli kentleri konumuna yükselmişlerdir.

Helenistik-Roma döneminde kurulan çok sayıda yeni kentin ve tarımla uğraşan koloninin varlığı, yerleşmelerin mekan kurgusunda ortaya çıkan sütunlu caddeler, çoktanrılı dinlere ait görkemli tapınaklar, tiyatrolar ve diğer kamu yapıları bu dönemde Anadolu'da üretim artışına, üretimde ihtisaslaşmaya ve bölgelerarası ticaretin gelişmesine bağlı olarak hızlı bir ekonomik gelişmenin yaşandığına ve genel bir nüfus artışına işaret etmektedir. Bu dönemde yaşanan hızlı kentleşme sürecinde ortaya çıkan kentler bir ızgara plana göre kurulmuş planlı kentlerdi ve çeşitli halk kesimlerinin temsil edildiği yerel yönetim örgütlerine (meclislere) sahiptiler. Kentlerin belirli bir plana göre gelişmesinin temeli de bu yerel örgütlenmenin varlığına dayanmaktaydı. Bu planlı kentler Anadolu'daki varlıklarını ve işlevlerini antik dönemin sonuna kadar korumuş olsalar da, 4.yüzyıldan sonra Hıristiyanlığın yükselişiyle birlikte gündelik yaşamda ortaya çıkan değişime koşut olarak mekan kurguları önemli bir dönüşüm süreci içine girmiştir.

Bu çalışmanın kapsadığı 2000 yıllık uzun dönemin ikinci 1000 yılında ise Anadolu, 4.yüzyılda Büyük Roma İmparatorluğu'nun Doğu Roma ve Batı Roma olmak üzere ikiye bölünmesiyle merkezi Kons-

tantinopolis (İstanbul) olan Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu'nun egemenlik alanı içinde yer aldı (Şekil 2.40). Bizans İmparatorluğu'nun önceki üç büyük imparatorluktan en önemli farkı din ile devletin yönetim işlevinin tek merkezde toplanması ve Hıristiyanlığın devletin resmi dini olmasıydı. Bu yapı içinde İmparatorun yanı sıra Kilise de toplumda güçlü bir kurum haline geldi, kendi mülkü olan geniş toprakların ve bu topraklardan elde ettiği büyük bir gelirin sahibi oldu. Bu süreçte Helenistik-Roma döneminde kurulan ızgara planlı kentler 4. ve 5.yüzyıllarda hızlı bir dönüşüm süreci yaşayarak önce Hıristiyanlaştılar, kent örgütleri işlev dışı kaldı, tapınaklar kiliseye dönüştü, bazı kamu yapıları işlevsiz kaldı ve açık kamusal alanlar konutlar tarafından işgal edildi. 7.Yüzyılda ise eski kentlerin çoğu önce Perslerin, sonra da Müslüman Arapların saldırıları sonucunda terkedildiler. Onların yerine Orta Çağ koşullarında, dönemin savaş teknolojisine uygun olarak savunma ağırlıklı, kale-kentlerden oluşan yeni bir kentler sistemi ve ulaşım ağı ortaya çıktı (Şekil 4.33), böylece Anadolu'da antik dönem kentler sistemi sona ermiş oldu.

Kentlerde mekansal, sosyal ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığı bu devingen dönemin önemli bir özelliği de Anadolu'daki toplam nüfusun azalmasıdır. Son dönemde yapılan araştırmalar bu nüfus azalmasının olumsuz iklim koşulları, kıtlık, deprem, istilalar, savaşlarda yaşanan kayıplar, toplu göçler gibi çok çeşitli nedene bağlı olduğunu göstermektedir.

Erken Orta Çağ'da Anadolu'da ortaya çıkan kale-kentler, Avrupa'da olduğu gibi, güçlü surlarla korunan küçük yerleşmelerdi ve kendi kırsal bölgeleri için bir pazaryeri, aynı zamanda da dinsel merkezdiler. Avrupa tarih yazınında genellikle kabul edilen görüşe göre 4.yüzyıl sonlarında ya da en geç 5.yüzyıl sonlarında başladığı kabul edilen Ortaçağ yaşam koşullarının, Anadolu'da 7.yüzyılda ortaya çıkmış olduğu savı, bu çalışmanın vurguladığı temel önermelerden biridir. Bu görüşe göre 7.yüzyılda Anadolu'da toprak-insan ilişkilerini kökten değiştiren ve *thema* sistemi adı verilen yeni bir mülkiyet sistemine geçilmiş, Avrupa'dakinin tersine, sosyoekonomik ilişkiler askerileşmiştir. Bu durum Erken Ortaçağ Avrupası ile Anadolu arasındaki en önemli farktır. Anadolu'da 7.yüzyıla kurulan bu sistemin eskisinden en önemli farkı, Romalılardan

beri orduların temeli olan paralı askerler yerine çiftçi-askerlerden oluşan bir askeri gücün ülkeyi, özellikle de kentleri, dışardan gelen saldırılara karşı korumasıdır. Bu yeni sisteme geçilmesini gerekli kılan koşullar ise, toplam nüfusun azalması nedeniyle toplanabilen paralı askerlerin ordu için yetersiz kalması ve savaş yöntemlerinin değişmesiyle birlikte saldırıya değil savunmaya ağırlık veren bir savaş stratejisine geçilmesidir. Thema sisteminin uygulanması özellikle sınır boylarında yaşayan toplulukların güncel yaşamında, toprak-insan ilişkilerinde önemli bir dönüşüme neden olmuştur.

Sonuçları açısından Anadolu kentleşme tarihi için önemli bir dönüm noktası olan çiftçi-asker modeline geçişi gerekli kılan neden 7.yüzyılda Müslüman Arapların Hıristiyan Bizans kentlerine düzenledikleri sistematik akınlardı. Bu savaş ortamında düzlükteki kentler yakılıp yıkılmış ve talan edilmiş, hayatta kalmayı başaran nüfus ise savunma kolaylığı sağlayan yüksekçe bir tepe üzerinde kurulan, kalın surlarla çevrilen kalelere çekilmişti. Zaman içinde nüfus artınca bu kalelerin çevresinde, surların dışında yeni mahalleler kurulmuştu. Askeri önemi olan bazı kale-kentlerde dış mahalleleri çevreleyen ikinci bir sur daha inşa edildi ve bir Dış Kale oluşturuldu (Şekil 4.29). Anadolu'da 7.yüzyıl ve sonrasında ortaya çıkan kale-kentlerin en önemli işlevleri yakın çevrelerindeki kırsal nüfus için bir sığınma ve pazaryeri olmalarıydı. Aynı zamanda da kale-kentteki kiliselerden biri hem kentteki, hem de kırsal alandaki kiliseler için piskoposluk merkezi olarak işlev görmekteydi. Piskoposluk merkezleri bir üst kademe olan metropolitliklere bağlıydılar. Metropolitlikler ise aynı zamanda bölgesel yönetim merkezleri olan yerleşmelerdi ve bu kentsel kademelenmede kentlerin nüfusu önemli bir belirleyici değildi. Buna karşın Kilise sisteminin kendi içinde sahip olduğu kademelenme ile yerleşmelerin işlevsel kademelenmesi çoğu yerde üst üste çakışmaktaydı.

Bizans İmparatorluğu'nda 7.yüzyılda *thema* sistemi ile başlayan çiftçi-asker modeli tarımsal işgücünün askerileşmesine neden olurken, 9. ve 10.yüzyıllarda merkezi yönetim tarafından uygulanan *pronoia* sistemiyle de kentlerde yaşayan büyük toprak sahibi seçkinler sınıfı askeri bir nitelik kazanmıştır. Sık sık katılmak zorunda kaldıkları savaşlar nedeniyle topraklarının başında bulunamayan bu iki temel sosyal kesimin, köy-

lülerin ve büyük toprak sahibi seçkinlerin, zaman içinde çiftçi niteliğini kaybetmeleri de eklenince, tarımsal üretimin bu süreçten olumsuz yönde etkilendiği, üretimin düştüğü ve tarım yapılan toprakların sahipsiz kaldığı açıktır. Bu durum, 10.yüzyıl sonlarından başlayan ve 11.yüzyıl sonlarında artarak devam eden, Anadolu'ya yerleşmek için aileleri ve hayvan sürüleriyle, büyük gruplar halinde Orta Asya'dan göçle gelen Türkmenlerin-Oğuzların yeni vatanları olan Anadolu'ya fazla direnç görmeden yerleşmelerini sağlamıştır. Bazı araştırmalara göre, Orta Asya'dan göç eden toplam nüfusun yaklaşık 5 milyon kişi kadar olduğu dikkate alınırsa, yeni gelenlerin Anadolu'da Orta Çağ'ın başlarında bozulan nüfus dengelerinin yeniden kurulmasında önemli payı olduğu düşünülebilir. Göçerlerin sağladığı nüfus artışı işgücünde, üretimde ve gündelik tüketimde artış demek olduğundan, pazarın büyümesinde ve ekonominin canlanmasında olumlu bir etmendir.

Göçle Orta Asya'dan gelen, Müslümanlığı yeni kabul etmiş olan ve aşiret düzeninde yaşayan Türkmenler-Oğuzlar 11.yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'daki ilk Türk devletini kurdular ve kıyılar dışında bütün Anadolu'yu egemenlikleri altına aldılar. Yönetim merkezi İznik olan Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın Asya'nın batısında Aral Gölü-Hazar Denizi-İran Körfezi arasında kalan alandan başlayarak çok geniş bir alana yayılan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun uzantısı olduğu kabul edilmektedir (Şekil 4.41). Bunun nedeni, Anadolu Selçuklu Devletini kuran Süleyman Şah'ın Selçuklu Hanedanı'nın bir üyesi olması ve yönetim sistemi, toprak mülkiyeti, hukuk sistemi gibi bazı temel konuların onlardan alınmış olmasıdır. Anadolu'dan geçip Kudüs'e giden Haçlıların yarattığı kargaşa ortamı yatıştıktan sonra, 12.yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış (Şekil 4.52), bu özelliğini en parlak dönemini yaşadığı 13.yüzyıl ortalarına kadar da korumuştur. Bu tarihten sonra Anadolu Moğolların egemenliği altına girdiğinden, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurduğu yönetim sistemi dağılmış, onun yerine küçük bağımsız devletler olan Beylikler ortaya çıkmıştır.

Romalıların ellerinde bulunan bütün olanaklarla kentlerde sütunlu caddeler, forumlar, tiyatrolar, tapınaklar, *gymnasium*lar, hamamlar, anıtsal çeşmeler, zafer takları inşa ederek Anadolu kentlerini Romalı-

laştırdığı, Bizanslıların ise başta tapınaklar olmak üzere Roma yaşam biçimini temsil eden bütün yapıları yıkarak onların yerine çok sayıda kilise inşa edip kentlerin Hıristiyanlaşma sürecine büyük bir ivme kazandırdığı gibi, bu çalışmanın kapsamına giren son büyük devlet olan Anadolu Selçuklu Devleti'ni yöneten sultanlar da kendi ideolojilerini Anadolu'nun ve Anadolu kentlerinin Türkleşmesi-İslamlaşması üzerine kurmuşlardı. Bu bağlamda, ilk başkent İznik daha 11.yüzyılın sonunda Haçlıların yardımıyla yeniden Bizanslıların eline geçtiğinden, ikinci başkent olarak seçilen Konya başta olmak üzere, Sultanlar Anadolu kentlerinin imarına büyük önem verdiler ve bu amaçla büyük harcamalar yaptılar. İzlenen kentleşme politikasına göre yeni kentler kurmak yerine, Bizans'tan alınan savunma kalelerinin ve kale-kentlerin devlet hazinesinden yapılan büyük harcamalarla surları onarıldı ya da yeni surlar yapıldı. Kiliseler camiye dönüştürüldü, Sultan ve ailesi ile üst kademe devlet yöneticileri tarafından kurulan vakıflar tarafından çok sayıda cami, medrese, şifahane gibi kamu yapıları inşa edilerek bir yandan kentlere yerleşen nüfusun sosyal gereksinimleri karşılanırken diğer yandan da İslamiyetin Anadolu'da kurumsallaşarak yerleşmesine çalışıldı. Bu süreçte, yapılan büyük yatırımlarla kentler güvenli birer çekim odağına dönüşmüştür. Kendi şeyhlerinin, dervişlerinin önderliğinde Anadolu'ya gelen aşiretler, yine onların önderliğinde kalelerin çevresine yerleşerek yeni mahalleler kurmuşlar, bu mahallelerin odağında yer alan mescidler ise mahallede yaşayan varlıklı bireyler tarafından inşa ettirilmiştir. Böylece kent mekanının ve gündelik yaşamın İslamiyetin getirdiği kurallara göre yeniden inşa edilmesi, sultanlar ve kentlerde yaşayan varlıklı bireyler tarafından birlikte gerçekleştirilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin Anadolu'da 13.yüzyıl başlarında kurduğu kentler sitemi başkent Konya'ya odaklanan güvenli bir yol ağı ile bütünleşmiş (Şekil 4.53), anayollar üzerinde bulunan kentler ticaretin gelişmesiyle birlikte önem ve nüfus kazanmıştır. Bütün imar çalışmaları için gereken kapital birikiminin kaynağı ise doğrudan sultanların elinde toplanan bölgelerarası transit ticaret ve gümrük gelirleriydi. Sultanlar, ticaretin gelişmesi ve yolcuların, kervanların ile tüccarların güvenliğinin sağlanması için, özellikle ekonominin en iyi olduğu 13.yüzyılda ana ticaret yolları üzerinde çok sayıda, kale görünüşünde, sağlam ve çoğu

anıtsal yapılar olan kervansaraylar inşa ettirdiler. Kentlerin ekonomik gücünün arttığı dönemlerde bile üretim ve ticaret, merkezi yönetim tarafından sıkı bir şekilde denetlendiğinden, ticaretten kaynaklanan sermaye birikimi kentlerde kalmadı, halka yayılmadı, sultanların elinde toplandı ve onların daha da güçlenmesini sağladı. Kentlerde kalabalık bir nüfus oluşturan küçük esnaf ve zanaatkarlar, bağlı oldukları örgütler devlet tarafından çok sıkı bir şekilde denetlendiğinden sermaye birikimi sağlayamadılar ve kentlerinin yönetiminde söz sahibi olamadılar. Kentlerle ilgili önemli kararlar hep, başta Sultan olmak üzere üst kademe yöneticiler tarafından alındı ve uygulandı. Bu açıdan bütün Ortaçağ boyunca Anadolu kentlerinde, aynı dönemdeki Avrupa kentlerinden farklı olarak, kentin bütününü temsil eden ve merkezi yönetimden bağımsız bir örgütlenme düzeyi ve kentsel gelişmeye yön veren bir burjuva sınıfı ortaya çıkmadı.

Bu çalışmada ele alınan yaklaşık 2000 yıl boyunca Anadolu'da egemenlik kuran beş büyük devlette ekonomik sistem hep tarım ve tarımsal üretimden vergi yoluyla toplanan artı ürüne dayalı olduğu halde, kentler hep siyasal ve ekonomik yaşamın odağında yer aldılar. Güçlü merkezi yönetimler her zaman kentlerin imarına özel bir önem verdikleri gibi, temel politikalarını uygularken de kentleri bir araç olarak kullandılar. Bunda, her dönemde, sayıları fazla olmasa da, yaşadıkları toplumda etkin bir rol oynayan büyük toprak sahibi varlıklı seçkinlerin kentlerde oturmasının önemli bir payı vardır. Üst düzlemde yer alan, başta İmparator/Sultan olmak üzere, yönetici sınıf ile alttaki yerel düzlemde yer alan geniş halk kesimleri arasındaki ilişkileri kuranlar da hep büyük toprak sahibi varlıklı seçkinler oldu. Kentler hiçbir dönemde devlet hazinesinden belirli bir pay almadılar, buna karşın yönetici sınıf devletin hazinesinden, zaman zaman da kendi gelirlerinden kentlere doğrudan büyük yatırımlar yaptılar. Belirli bir ekonomik gücü olmayan kentlerdeki yerel yönetimler ise hiçbir dönemde fazla etkili olamadılar.

Buraya kadar yapılan çözümleme gösteriyor ki, bu çalışmada ele alınan Anadolu kentleşme tarihinin 2000 yılı boyunca kentlerde ortaya çıkan mekansal değişimler ve dönüşümler kentlerin kendi iç dinamikleri ile değil, her dönemde dış etmenlerle ortaya çıktı ve insanların gündelik

yaşamını etkiledi, dönüştürdü.

Çalışmada ortaya çıkan diğer bir önemli bulgu ise insanların inanç dünyası ile toplumların sosyoekonomik yaşamlarının birbirinden ayrıl(a)maz bir bütün oluşturmasıdır. Metinde ele alınan yaklaşık 2000 yıl boyunca, bir alt-tema olarak, Anadolu insanının inanç dünyasına bir yolculuk yapıldı ve Anadolu'da yaşayan toplumların çoktanrılı dinlerden, önce Hıristiyanlığa, sonra da Müslümanlığa geçiş serüveninin özellikle mekansal yansımaları incelendi. Bu yolculuk Anadolu'daki antik dönem tapınaklarından başladı, Beylikler döneminin zaviyeli camileriyle sona erdi. Çalışmada, kentlere ilişkin yapılan karşılaştırmalı çözümlemelerde kamusal alanlar içinde özellikle dinsel mekan kurgularının öne çıkarılmasının nedeni, her toplumda yerli-yabancı, zengin-fakir ayrımları olmaksızın dinsel mekanların bütün bireylerin erişimine açık olmasıdır. Antik kentlerde kentin koruyucu tanrısı adına inşa edilen Büyük Tapınak sadece ibadet yeri değildi, aynı zamanda banka ve sigorta gibi çalışıyor, savaşa giden komutanların, zenginlerin, ya da kente gelen yabancıların parasını koruma altına alıyor, bu paraları işletiyor, faiz karşılığı borç para veriyor ve servetine servet katıyordu. Kilisenin gücü ise sahip olduğu ve işlettiği büyük topraklardan, mülklerinden topladığı kiralardan geliyordu. Anadolu'nun Türkleşme-İslamlaşma sürecinde durum çok farklıydı. Toprağın mülkiyeti Sultan'a ait olduğundan, fetih ganimetleriyle zengin olanlarla yerliler arasındaki ekonomik dengeyi kurmak için ortaya çıkan imaretler / zaviyeli camiler, vakıflara aktarılan paralarla fakir halka bedava yemek dağıtıyor, gezginlere, dervişlere, konuklara yatacak yer işlevi görüyor, kentlerde yerleşik düzene geçilmesi için gerekli koşulların sağlanmasına katkıda bulunuyordu. Başka bir deyişle, her dönemde Anadolu'da dinsel amaçla inşa edilen mekanların sosyoekonomik işlevleri dinsel işlevleri kadar önemliydi. Bireylerin ve insan topluluklarının, kentlerde ve kırsal alanda sık sık yüz yüze geldiği değişken ve devingen koşullar gündelik yaşamda bazı esneklikleri zorunlu kılıyor, tanrı her yerde olduğuna göre, ibadet de her yerde, hatta açık havada bile yapılabiliyordu. Bu esneklik, giriş bölümünde de değinildiği gibi, Anadolu'da yaşayan insan topluluklarının Bronz Çağı'ndan beri sahip olduğu mekansal hareketliliğin sonucu ve Anadolu'ya özgü bir bireşimdir.

Her dönemde çok çeşitli işlevleri ve mekanları barındıran kentler,

insan yaratısının en uzun ömürlü, en kolektif ve en devingen ürünü olarak toplumun belleğidir. Her kent ilk kurulduğu günden başlayarak bazen kendi iç dinamikleri ile, bazen de dış etmenlerle sürekli evrilir. Bu süreçte zaman zaman çeşitli değişimlere, dönüşümlere ve denge noktalarına ulaşır. Özellikle Anadolu gibi çok farklı etkenlere açık olan bir coğrafyada yer alan kentlerin evrimi çok karmaşık bir olgu olduğundan, bunu araştırmak, gözlemlemek, anlamaya çalışmak, yorumlamak ve bunları yazıya dökmek bir insanın ömrünü ve yeteneklerini aşmaktadır. Bu nedenledir ki, kent tarihi çalışma alanı disiplinlerarası, karşılaştırmalı bir uğraştır ve kentlerin tarihi, ortaya çıkan yeni bulgular ve güncel yorumlarla, her dönemde yeniden yazılacak ve toplumun belleğinin oluşmasına ve güncellenmesine katkıda bulunacaktır. Bugünü anlamanın, geleceğe dönük kestirimler yapabilmenin ön koşulu zaman-mekan ilişkisini doğru olarak kurgulayabilmektir. Belirli bir coğrafyada, yaşamın bütünselliğini kavramak ve kimseyi ötekileştirmeden bir arada yaşamak buna bağlıdır. Bu görüşten yola çıkarak *Tarih İçinde Anadolu Kenti* üçlemesinin hedef kitlesi, sadece tarihçiler ya da tarih bilmeyi/okumayı sevenler değil, "sokaktaki insan" olarak belirlenmiştir. İlk iki kitap gibi bu sonuncu çalışma da toplumun farklı kesimlerinden oluşan bir okur kitlesinin dikkatini çekmeyi başarırsa saptanan hedefe ulaşılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

ABBASOĞLU, H. (1995), Perge kazısı 1991 yılı ön raporu, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Yayın No. 1677, Cilt 2, s.597-611.

ABBASOĞLU, H. (1996), Anadolu'da Antik Çağ'da konut, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.395-404.

ABBASOĞLU, H. (1996a), Perge kazısı 1995 yılı ön raporu, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Cilt 2, s.41-50.

ABBASOĞLU, H. (2000), Perge Kazıları, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul* Üniversitesi *1932-1999*, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın No.4242, Ankara: Başak Matbaası, s.241-247.

ABBASOĞLU, H. (2001), The founding of Perge and its development in the Hellenistic and Roman times, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Studies*, Supplementary Series 45, s.173-188.

ABBOTT, F.F. ve JOHNSON, A.C. (1926), *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton: Princeton University Press.

ACAR, Ö. (2003), Dünyanın en büyük 'Devlet Agorası' İzmir'de canlanıyor, *Cumhuriyet Bilim Teknik*, sayı 230, s.8-9.

ACUN, A. ve İNCİ, U. (2016), Ankara Ahi Şerafettin Zaviyesi, *Vakıflar Dergisi* 45, s.29-57.

ADAM, J.P. (1999), *Roman Building: Materials and Techniques*, İngilizceye çeviren A. Mathews, London: Routledge.

AHUNBAY, Z. ve İZMİRLİGİL, Ü. (der., 2006), *Management and Preservation of Archaeological Sites*, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi.

AKARCA, A. (1949), Perge'de Artemis Mabedi için yapılan araştırmalar, *Perge'de Kazılar ve Araştırmalar / Excavations and Researches at Perge*, derleyenler A.M. Mansel ve A. Akarca, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.35-43.

AKARCA, A. (1987), Şehir ve Savunması, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

AKBAYGİL, I., İNALCIK, H. ve ASLANAPA, O. (der., 2004), *Tarih Boyunca İznik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No. 668.

AKDAĞ, M. (1974), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaiTarihi, Cilt I: 1243-1453*, İstanbul: Cem Yayınevi.

AKDAĞ, M. (1971), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt II: 1453-1559*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

AKOK, M. (1955), Ankara şehri içinde rastlanan İlkçağ yerleşmesinden bazı izler ve üç araştırma yeri, *Belleten*, Cilt 19, sayı 75, s.309-329.

AKOK, M. (1968), Ankara Şehrindeki Roma Hamamı, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Cilt 17, sayı 1, s.5-13.

AKOK, M. (1968a), Konya'da Alaeddin Köşkü, Selçuklu saray ve köşkleri, *Türk Etnoğrafya Dergisi* XI, s.47-73.

AKŞİT, İ. (2001), *Lycia*, çeviren ve derleyen S. Kline, İstanbul: Akşit Kültür Turizm Sanat Ajansı.

AKŞİT, O. (1976), *Roma Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.

AKTÜRE, S. (1978), *19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.

AKTÜRE, S. (1984), 16.Yüzyıl öncesi Ankara'sı üzerine bilinenler, *Tarih İçinde Ankara*, derleyenler E.Yavuz ve Ü.N. Uğurel, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, s.1-47.

AKTÜRE, S. (1992), Kentsel morfolojinin beşbin yıldır süregelen ögesi 'ızgara plan' üzerine bir irdeleme, *1. Kentsel Tasarım ve Uygulamalar Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, s.122-166.

AKTÜRE, S. (1994), *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul:

Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

AKTÜRE, S. (1994a), Tarih içinde Anadolu Kenti mekansal yapı çözümlemelerine ilişkin bazı gözlem ve öneriler, *Kent Tarihçiliği, Sempozyum / Atölye*, İstanbul: Toplu Konut İdaresi ve Tarih Vakfı, s.46-51.

AKTÜRE, S. (1999), Some observations on the use of 'grid iron' plan in Anatolian cities, *International Symposium on Settlement and Housing in Anatolia Through the Ages, Papers Presented to the Symposium*, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s.31-47.

AKTÜRE, S. (2003), *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

AKTÜRE, S. (2003a), Planned settlements of Anatolia in the Early Iron Age (8th-6th c. BC), *The Planned City, ISUF International Conference*, derleyenler A. Petruccioli, M. Stella ve G. Strappa, Bari: Uniongrafica Corcelli Editrice, Cilt I, s.17-20.

AKURGAL, E. (1978), *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

AKURGAL, E. (der.,1978), *The Proceedingsof the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-İzmir 23-30 / IX / 1973*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3 cilt.

AKURGAL, E. (1988), *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınlar.

AKURGAL, E. (1990), Augustus Tapınağı ve Yazıtlar Kraliçesi, *Ankara Dergisi*, Cilt 1, sayı 1, s.16-34.

AKURGAL, E. (1996), Batı Anadolu'da konut, yerleşme ve kent planlaması (MÖ 3000-30), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.122-145.

AKYÜREK, E. (1998), MS IV.-XI. Yüzyıllar: Kapadokya'daki Bizans, *Kapadokya*, derleyen M. Sözen, İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı, s.226-395,

ALBEK, A. (1972), Perge şehri su yolları, *Belleten*, Cilt 36, sayı 143, s.289-291 ve ekli krokiler.

ALCHERMES, J. (1996), Spolia in Roman citiesofthe late empire: legislative rationales and architectural reuse, *Dumbarton Oaks Papers* 48, s. 167-178.

ALPÖZEN, O. ve ERDEMGİL, S. (1977), *Pamphylia*, İstanbul:

Hitit Color.

ALTUN, A. (1998), *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ANDERSON, J.G.C. (1897), The road system of Eastern Asia Minor with the evidence of Byzantine campaigns, *Journal of Hellenic Studies 17, s.22-44.*

ANDERSON, J. (1997), *Roman Architecture and Society*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

ANDRIANI, G., CATANIA, D. ve GUASTAMACCHIA, L. (2006), The Medina of Antakia: Diachronic analysis from the fabric of the city to the work system, *The Mediterranean Medina*, derleyenler L. Micara, A. Petruccioli ve E. Vadini, Roma: Gangemi Editore, s.231-236.

ANGOLD, M. (2004), Nikaia Kenti MS 1000-1400, *Tarih Boyunca İznik*, derleyenler I. Akbaygil, H. İnalcık ve O. Aslanapa, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 668, s.27-55.

AR, M.S. (1960), Şehir adı olarak Ankara, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Cilt 10, sayı 2, s.49-55.

ARİSTOTELES (2002), *Politika*, çeviren M. Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi (6.basım).

ARMSTRONG, K. (2007), *The Great Transformations*, New York: Anchor.

ASLANAPA, O., DEMİRİZ, Y. ve ALTUN, A. (1971), *Selçuklular Devri Tarih ve Mimari Anıtlar Haritaları*, İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları Malazgirt Zaferinin 900. Yıldönümü Hatırası.

ASLANAPA, O. (1991), *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı* ve *Gelişmesi*, Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını 43.

ATAY, Ç. (1978), *Tarih İçinde İzmir*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını 3.

AUZEPY, M.F. (2011), Konstantinopolis'in siyasal ve dinsel yaşamında Ayasofya'nın yeri, *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar,* derleyen A. Pralong, çeviren B. Kitapçı-Bayrı, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.100-117.

AYDIN, S., EMİROĞLU, K., TÜRKOĞLU, Ö. ve ÖZSOY, E.D.

(2005), *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost Kitabevi.

AYTAÇLAR, P.Ö. (2009), Küçük Asya'nın Romanizasyonu, *Doğu Batı*, sayı 49, s.286-296.

BALCER, J.M. (1984), *Sparda by the Bitter Sea; Imperial Interaction in Western Anatolia*, Chico: Scholars Press.

BALL, W. (2000), *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, London: Routledge.

BAMMER, A. (1985), Spuren der Phöniker im Artemision von Ephesos, *Anatolian Studies*, Cilt 35, s.103-108.

BARNES, H. ve WHITTOW, M. (1994), Survey of medieval castles of Anatolia 1993, Yılanlı Kalesi: Preliminary report and new perspective, *Anatolian Studies* 44, s.187-206.

BARNETT, R.D. (1994), Urartu, *The Cambridge Ancient History*, derleyenler J. Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond ve E. Sollberger, London: Cambridge University Press, Cilt 3, s.314-371 ve 941-948.

BARKAN, Ö.L. (1942), İstila devrinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler, *Vakıflar Dergisi*, Cilt 2, s.279-353.

BARKER, G. ve LLOYD, J. (der., 1991), *Roman Landscapes: Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, Archaeoloical Monographs of the British School at Rome 2.

BARTON, I.M. (der., 1989), *Roman Public Buildings*, Exeter: Exeter Studies in History 20.

BARTON, I.M. (1989), Religious buildings, *Roman Public Buildings*, derleyen I.M. Barton, Exeter: Exeter Studies in History 20, s.67-96.

BARROW, R.H. (2006), *Romalılar*, çeviren E. Gürol, İstanbul: İz Yayıncılık.

BASKICI, M.M. (2009), *Bizans Döneminde Anadolu, İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, Ankara: Phonix Yayınevi.

BAYBURTLUOĞLU, C. (1982), *Arkeoloji*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

BAYBURTLUOĞLU, C. (2004), *Lykia*, Antalya: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED) Yayını.

BAYBURTLUOĞLU, Z. ve MADRAN, E. (1981), Anadolu'da

1308 yılına kadar gerçekleştirilmiş Türk-İslam yapıları üzerine sayısal sınamalar, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2.Cilt, s. 941-949.

BAYDUR, N. (1986), Eski Anadolu uygarlıklarının sikkelere yansıması, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, I. Cilt, s.415-422 ve Levhalar s.179-185.

BAYKARA, T. (1985), *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 614.

BAYKARA, T. (2006), Türkiye Selçuklularında Şehir / Kent ve Şehirliler / Kentliler, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı: 1. Sosyal ve Siyasal Hayat*, derleyen A.Y. Ocak, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.275-291.

BAYLISS, R. (1977), The Alacami in Kadirli: Transformation of a sacred monument, *Anatolian Studies 47*, s.57-87.

BAYLISS, R. (2004), *Provincial Cilicia and The Archaeology of Temple Conversion*, Oxford: British Archaeological Reports, International Series 1281.

BAYRAM, M. (2003), *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya: Kömen Yayınları.

BEAN, G.E. (1987), *Karia*, çeviren B. Akgüç, İstanbul: Cem Yayınevi.

BEAN, G.E. (1995), *Eski Çağda Ege Bölgesi*, çeviren İ. Delemen, İstanbul: Arion Yayınevi.

BEAN, G.E. (1997), *Eskiçağda Lykia Bölgesi*, çeviren H. Kökten, İstanbul: Arion Yayınevi.

BEAN, G.E. (1997a), *Eskiçağda Güney Kıyılar*, çevirenler İ. Delemen ve S. Çokay, İstanbul: Arion Yayınevi.

BEAN, G.E. (2000), *Eskiçağda Menderes'in Ötesi*, çeviren P. Kurtoğlu, İstanbul: Arion Yayınevi.

BEAUMONT, P., BLAKE, G.H. ve WAGSTAFF, J.M. (1976), *The Middle East: A Geographial Study*, London: John Wiley.

BENEVOLO, L. (1980), *The History of the City*, İngilizceye çeviren G. Culverwell, Cambridge: The MIT Press.

BENEVOLO, L. (1995), *Avrupa Tarihinde Kentler*, çeviren N. Nirven, İstanbul: AFA Yayıncılık.

BERNAL, J.D. (1976), *Bilimler Tarihi*, çeviren E. Marlalı, İstanbul: Sosyal Yayınları, Cilt I.

BIEBER, M. (1961), *The History of The Greek and Roman Theatre*, Princeton: Princeton University Press.

BIRMINGHAM, J.M. (1961), The overland route across Anatolia in the eight and seventh centuries BC, *Anatolian Studies*, Cilt 11, s.185-195.

BİNGÖL, O. (1998), *Menderes Magnesiası*, Ankara: Dönmez Offset.

BLAINEY, G. (2005), *Dünyanın Kısa Tarihi*, çevirenler E. Kaliber ve O. Şen, İstanbul: 1001 Kitap Yayınları.

BOARDMAN, J. GRIFFIN, J. ve MURRAY, O. (der., 1991), *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World*, Oxford: Oxford University Press.

BOATWRIGHT, M.T. (2000), *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton: Princeton University Press.

BODMER, J.P. (2001), Selçuklular Anadolu'da, çeviren A.O. Öztürk, *Cogito, Selçuklular* 29, s.33-46.

BOETHIUS, A. ve WARD-PERKINS, J.B. (1970), *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth: Penguin Books.

BORCHHARDT, J. (1999), *Limyra; Zemuri Taşları*, çeviren G. Yümer, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BOSCH, E. (1948), Ankara'daki antik devir hamamının müessisi, *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.576-581.

BOWDEN, W. ve LAVAN, L. (der., 2003), *Theory and Practice in Late Archaeology*, Leiden: *Late Antique Archaeology* 1.

BOWDEN, W., GUTTERIDGE, A. ve MACHADO, C. (der., 2006), *Social and Political Life in Late Antiquity*, Leiden: *Late Antique Archaeology* 3.1.

BOWERSOCK, G.W., BROWN, P. ve GRABAR, O. (der., 1999), *Late Antiquity*, Cambridge: Harvard University Press.

BRADFORD, E. (1971), *Akdeniz, Bir Denizin Portresi*, çeviren A. Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

BRAND, C.M. (1989), The Turkish element in Byzantium, eleventh-twelfth centuries, *Dumbarton Oaks Papers* 43, s.1-25.

BRAUDEL, F. (1989), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, çeviren M.A. Kılıçbay, İstanbul: Eren.

BRAUDEL, F. (der., 1990), *Akdeniz: Mekan ve Tarih*, çeviren N. Erkurt, İstanbul: Metis Yayınları.

BRAUDEL, F. (1990), Toprak, *Akdeniz: Mekan ve Tarih*, derleyen F. Braudel, çeviren N. Erkurt, İstanbul: Metis Yayınları, s.11-30.

BREASTED, J.H. (1944), *Ancient Times*, Boston: Ginn and Company.

BRENK, B. (1987), Spolia from Constantine to Charlemagne: aesthetics versus ideology, *Dumbarton Oaks Papers* 41, s.95-139.

BROTHERS, A.J. (1989), Buildings for entertainment, *Roman Public Buildings*, derleyen I.M. Barton, Exeter: University of Exeter Studies in History 20, s.97-125.

BROOKS, E. W. (1898), The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic sources, *Journal of Hellenic Studies* 18, s.182-208.

BROUGHTON, T.R.S. (1934), Roman landholdings in Asia Minor, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 65, s.207-239.

BROWN, P. (1971), *The World of Late Antiquity*, London: Thames and Hudson.

BROWN, P. (2000), *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, çeviren T. Kaçar, İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları.

BROWNIING, R. (1980), *The Byzantine Empire*, London: Widenfeld ve Nicholson.

BUDAK, A. (2016), İmaret kavramı üzerinden Erken Osmanlı ters T planlı zaviyeleri ile aşhanelerin ilişkisi: Osmanlı aşhanelerinin kökenine dair düşünceler, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 33, sayı1, s.21-36.

BULUÇ, S. (1991), İlkçağ'da Ankara, *Ankara Dergisi*, Cilt 1, sayı 2, s.13-23.

BURN, A.R. (1984), *Persia and the Greeks*, London: Duckworth.

BURNEY, C. A. (1957), Urartian fortresses and towns in the Van Region, *Anatolian Studies*, Cilt 7, s.37-63.

BURNEY, C. (1998), The Kingdom of Urartu (Van): Investigations into the archaeology of the early first millenium BC within Eastern Anatolia (1956-1965), *Ancient Anatolia*, derleyen R. Matthews, Ankara: The British Institute of Archaeology, s.143-161.

BURNEY, C.A. ve LAWSON, G.R. (1960), Measured plans of Urartian fortresses, *Anatolian Studies*, Cilt 10, s.177-196.

BURY, J.B. (1910), *The Constitution of the Later Roman Empire*, Cambridge: Cambridge Üniversity Press.

BURY, J.B. (1948), The monastic properties and the state in the Byzantine Empire, *Dumbarton Oaks Papers 4*, s.53-118.

CADOUX, C.J. (2003), İlkçağ'da İzmir, çeviren B. Umar, İstanbul: İletişim Yayınları.

CAHEN, C. (1979), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çeviren Y. Moran, İstanbul: E Yayınları Tarih Dizisi 1.

CAHEN, C. (2001), 13.Yüzyıl başında Anadolu'da ticaret, çeviren A. Derman, *Cogito, Selçuklular* 29, s.132-143.

CAMERON, A. (1993), *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, London: Routledge.

CAMERON, A. ve GARNSEY, P. (der., 1998), *The Cambridge Ancient History, XIII The Late Empire, A.D.337-425. Cambridge: Cambridge University Press.*

CAMERON, A., WARD-PERKINS, B ve WHITBY, M. (der., 2000), *Cambridge Ancient History, Vol.14: Late Antiquity: Empire and Successors AD 425-600, Cambridge: Cambridge University Press.*

CANPOLAT, E. (1992), Kuruluşundan Bizans dönemi sonuna kadar İzmir, Üç İzmir, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.11-32.

CARRETTO, G.E. (1992), *Akdeniz'de Türkler*, çevirenler D. Kundakçı ve G. Kuray, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

CARTER, J. (1989), Civic and other buildings, *Roman Public Buildings*, derleyen I.M. Barton, Exeter: University of Exeter Studies in History 20, s.31-65.

CASABONNE, O. (2007), Akamenid İmparatorluğu: Büyük Kral ve Persler, *Arkeoatlas*, sayı 6, s. 20-35.

CASEAU, B. (1999), Sacred landscapes, *Late Antiquity*, derleyenler G.W. Bowersock, P. Brown ve O. Grabar, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, s.21-81.

CEMAL, A. (1932), *Ankara*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

CEZAR, M. (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 176.

CEZAR, M. (1981), Türk tarihinde kervansaray, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt 2, s.931-940.

CHALIAND, G. (2001), *Göçebe İmparatorluklar, Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ V.yy – XVI.yy*, çeviren E. Sunar, İstanbul: Doğan Kitapçılık.

CHARANIS, P. (1944-1945), On the social structure of the Later Roman Empire, *Byzantium* 17, s.42-59.

CHARANIS, P. (1948), The monastic propertiesand the state in the Byzantine Empire, *Dumbarton Oaks Papers* 4, s.51-118.

CHARANIS, P. (1951), The aristocracy of Byzantium in the thirteenth century, *Studies in Roman Economic and Social History*, derleyen P.R. Coleman-Norton, Princeton: Princeton University Press, s.336-355.

CHARANIS, P. (1959), Ethnic changes in the Byzantine Empire during the seventh century, *Dumbarton Oaks Papers 13*, s.25-44.

CHARANIS, P. (1971), The monk as an element of Byzantine society, *Dumbarton Oaks Papers 25*, s.61-84.

CHARANIS, P. (1975), Cultural diversity and the breakdown of Byzantine power in Asia Minor, *Dumbarton Oaks Papers* 29, s.1-20.

CHARANIS, P. (1984), Bizans İmparatorluğu'nun çöküşündeki ekonomik faktörler, çeviren M. Delilbaşı, *Belleten*, Cilt 48, sayı 191-192, s.523-535.

CHRISTIE, N. ve HARRISON, R.M. (1993), Excavations at Amorium: 1992 interim report, *Anatolian Studies 43*, s.147-162.

CHRISTIE, N. ve LOSEBY, S.T. (1996), *Towns in Transition: Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldeshot:

Scolar Press.

CİMOK, F. (2003), *The Seven Churches*, İstanbul: A Turizm Yayınları.

CIGGAAR, K. (2009), Byzantine Anatolia, Holy Anatolia?, *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, derleyenler T. Vonderstrasse ve J. Roodengerg, Leiden: Nederlands Institute voor het Nabije Oosten, s.259-284.

CLARK, G. (2004), *Christianity and Roman Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

COARELLI, F. (1990), Roma, *Akdeniz: Mekan ve Tarih*, derleyen F. Braudel, çeviren N. Erkurt, İstanbul: Metis Yayınları, s.82-99.

COLVIN, S. (der., 2004), *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

CORNELL, T. ve MATTHEWS, J. (1982), *Atlas of The Roman World*, Oxford: Phaidon.

CORNELL, T. ve MATTHEWS, J. (1988), *Roma Dünyası*, çeviren Ş. Karadeniz, İstanbul: İletişim Yayınları, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Cilt V.

COOK, J.M. (1983), *The Persian Empire*, London: Dent.

COURTILS, J. ve CAVALIER, L. (2001), The city of Xanthos from Archaic to Byzantine times, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Studies*, Supplementary Series 45, s.148-171.

COWEN, N. (2004), *Küresel Tarih*, çeviren C. Demirkan, İstanbul: Akyüz Yayın Grubu.

CRAMER, J.A. (1971), *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert. (2 Cilt)

CROW, J. (2007), The infrastructure of a great city: Earth, walls and water in Late Antique Constantinople, *Technology in Transition: AD 300-650, Late Antique Archaeology 4*, derleyenler L.Lavan, E.Zanini ve A.Sarantis, s.251-285.

Cumhuriyet Gazetesi (23 Şubat 2015), Süleyman Şah'ın bitmek bilmeyen yolculuğu, sayı 32646, s.11.

ÇAĞATAY, N. (1976), Fütüvvetçilikle Ahiliğin ayrıntıları, *Belleten*, Cilt 40, sayı 159, s.423-438.

ÇAĞATAY, N. (1981), Fütüvvetnameler nedir, niçin düzenlenmişlerdir?, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt 2, s.565-578.

ÇAĞATAY, N. (1988), Anadolu Türklerinin ekonomik yaşamları üzerine gözlemler (bu alanda Ahiliğin etkileri), *Belleten*, Cilt LII,sayı203, s.495-500.

ÇAĞATAY, N. (1989), *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÇAPAR, Ö. (1995), Roma'nın Asia Eyaletinde Conventus (Dioicesis) sistemi, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, sayı 1-2, s.731-755.

ÇİMEN, A. (2009), *Tarihi Değiştiren İmparatorluklar*, İstanbul: Timaş.

ÇİMRİN, H. (2011), *Antik Devrin Dünya Kenti Efes*, Antalya: Güney Books.

DALLY, O. ve RATTE, C. (der., 2011), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Ann Arbor: Kelsey Museum Publication 6.

D'ANDRIA, F. (2001), Hierapolis of Phrygia: Its Evolution in Hellenistic and Roman Times, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Studies*, Supplementary Series 45, s.94-115.

D'ANDRIA, F. (2002), Hierapolis Antik Kenti 2000 yılı kazı ve onarım çalışmaları, *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No.86, Cilt 1, s.99-106.

D'ANDRIA, F. (2003), *Hierapolis of Phrygia (Pamukkale), An Archaeological Guide*, İzmir: Ege Yayınları.

D'ANDRIA, F. (2009), Hierapolis/Pamukkale, *Dünya Mirasında Türkiye*, derleyen G. Pulhan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.351-373.

DARKOT, B. (1973), Niğde, İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, s.253-259.

DAVISSON, W.I. ve HARPER, J.E., *The Ancient World*, New York: Meredith Corporation.

DECKER, M. (2007), Frontier settlement and economy in the Byzantine East, *Dumbarton Oaks Papers* 61, s.217-267.

DELİLBAŞI, M. (1999), Türk tarihinin Bizans kaynakları, *Cogito (Bizans Özel Sayısı)*, sayı 17, s.339-351.

DEMİR, A. (1996), Çağlar İçinde Antakya, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 62.

DEMİRAY, A. (1954), *Resimli Amasya*, Ankara: Güney Matbaacılık.

DEMİRCİOĞLU, H. (1967), Roma Devletinde Eyalet (Provincia) sistemi hakkında, *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, sayı 8, s.443-459.

DEMİRCİOĞLU, H. (1998), *Roma Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 1.

DEMİRİŞ, B. (1999), Eskiçağ'da Anadolu'nun yerleşim dokusu içinde çeşmelerin işlevi, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s.111-124.

DEMİRKENT, I. (2004), İznik'in Haçlılar tarafından kuşatılması, *Tarih Boyunca İznik*, derleyenler I. Akbaygil, H. İnalcık ve O. Aslanapa, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 668, s.121-130.

DERELİ, H. (1949), *Augustus, Ankara Anıdı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Latin Klasikleri 26.

DIAKOV, V. ve KOVALEV, S. (2008), İlkçağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, çeviren Ö. İnce, Ankara: Yordam Kitap.

DIAKOV; V. ve KOVALEV, S. (2008), İlkçağ Tarihi 2: Roma, çeviren Ö.İnce, Ankara: Yordam Kitap.

DIEHL, C. (2006), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çeviren A.G. Bozkurt, İstanbul: İlgi Yayınları 12.

DILLON, S. (1996), The portrait of a civic benefactor of 2nd century Ephesos, *Journal of Roman Architecture* 9, s.261-274.

DISTELRATH, A. (2011), *Yerleşim ve Yaşam Alanı Olarak Ören Yeri: Herakleia (Latmos) İçin Bir Koruma Konsepti*, İstanbul: Ege Yayınları.

DODGE, H. (1987), Brick construction in Roman Greece and Asia

Minor, *Roman Architecture in the Greek World*, derleyenler S. Macready ve F.H. Thomson, London: Thames and Hudson, s.106-116.

DOLUNAY, N. (1941), Türk Tarih Kurumu adına yapılan Çankırıkapı hafriyatı, *Belleten*, Cilt 5, sayı 19, s.261-267.

DORUK, S. (1987), Antik Alinda kentindeki pazar yapısı, *Belleten*, Cilt 51, sayı 201, s.1117-1137.

DOWNEY, G. (1950), Justinian as builder, *Art Bulleten 22*, s.262-266.

DOWNEY, G. (1960), *Constantinople in the Age of Justinian*, Norman: University of Oklahoma Press

DOWNEY, G. (1961), *A History of Antioch in Syria; From Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton: Princeton University Press.

DOWNEY, G. (1963), *Ancient Antioch*, Princeton: Princeton University Press.

DUBY, G. (1990), *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü*, çeviren M.A. Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları 11.

DUMOND, D.E. (1972), Population growth and political centralization, *Population Growth: Antropological Implications*, derleyen B. Sooper, Cambridge: The MIT Press, s.286-310.

DUNCAN-JONES, R. (1982), *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, Cambridge: Cambridge University Press.

DUNN; R.E. (2004), İbn Battuta'nın Dünyası, çeviren Y. Sezdirmez, İstanbul: Klasik Yayınevi.

DURANT, W. (1938), *The Life of Greece*, New York: Simon and Schuster.

DURANT, W. (1954), *The Story of Civilization, I. Our Oriental Heritage*, New York: Simon and Schuster.

DURANT, W. ve DURANT, A. (1992), *Tarihten Dersler*, çeviren B. Güvenç, İstanbul: Cem Yayınevi.

DÜRÜŞKEN, Ç. (1999), Genç Pilinius'un mektupları ışığı altında Bithynia Eyaleti'nin kentsel sorunları, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s.151-157.

ECO, U. (der., 2014), *Ortaçağ: Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar*, çeviren L.T. Basmacı, İstanbul: Alfa

EISENSTADT, S.N. ve SHACHAR, A. (1987), *Society, Culture*

and Urbanization, London: Sage Publication.

EL CHEIKH, N. M. (2012), *Arapların Gözüyle Bizans*, İstanbul: Alfa.

ELDEM, H.E. (1982), *Kayseri Şehri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 524.

ELLIS, S. (2007), Late antique housing and the uses of residential buildings. An oveview, *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, derleyenler L.Lavan, L.Özgenel ve A. Sarantis, Leiden: Late Antique Archaeology 3.2, s.1-22.

ENSSLIN, W. (1967), The government and administration of the Byzantine Empire, *The Cambridge Medieval History, Volume IV: The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilization*, derleyen J.M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press, s.1-54.

ERAVŞAR, O. (2006), Kayseri, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2: Mimarlık ve Sanat*, derleyenler A.U. Peker ve K. Bilici, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s.239-243.

ERDEM, Z.K. (1998), Anadolu'da İmparator Hadrianus dönemi yapıları, *Arkeoloji ve Sanat*, sayı 83, s.2-11.

ERGENÇ, Ö. (1995), *XVI.Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfi Yayınları.

ERGİN, O. (1936), Türkiye'de şehirciliğin tarihi inkişafi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı 3, s.105-138.

ERGİN, O. (1939), *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

ERİM, K.T. (1997), *Aphrodisias*, İstanbul: Net Turistik Yayınları.

ERTEKİN, E. (2005), İlkçağ'da Tarsus ketencileri ve ketenleri, *Olba 11*, s.155-175.

ERTEM, A. (2011), Osmanlıdan günümüze vakıflar, *Vakıflar Dergisi* 36, s.25-65.

ERZEN, A. (1946), İlkçağ'da Ankara, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ERZEN, A. (1948), Ankaralı Gayus Yulius Severus'un kitabeleri ve Anadolulların Roma İmparatorluğu üzerindeki nüfuzları, *III. Türk*

Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.625-634.

ERZEN, A. (1953), Ay Tanrısı Men'in menşei hakkında, *Belleten*, Cilt 17, s.1-14.

ERZEN, A. (1960), Men ve Augustus'un Ankara Mabedi ile olan münasebetleri, *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s.134-141.

EYİCE, S. (1962-63), İlk Osmanlı devrinin dini-içtimai bir müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 23, sayı 1-2, s.3-80.

EYİCE, S. (1970-71), Konya'nın Alaeddin Tepesinde Selçuklu öncesine ait bir eser: Eflatun Mescidi, *Sanat Tarihi Yıllığı* 4, s.269-302.

EYİCE, S. (1980), Silifke ve dolaylarında yapılan topraküstü arkeolojik araştırmalar raporu 1979, *Belleten 44, s.111-124.*

EYİCE, S. (1991), Ankara'nın kaybolan bir eski eseri: Klemens Kilisesi, *Ankara Dergisi*, Cilt 1, sayı 2, s.5-12.

EYİCE, S. (1991a), İznik/*Nicaea,* İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları 1.

EYİCE, S. (1993), P. Guillaume de Jerphanion ve Ankara Kalesi, *Ankara Dergisi*, Cilt 2, sayı 5, s.9-31.

EYİCE, S. (1996), Türkiye'de Bizans dönemi yerleşimi hakkında notlar, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.206-220.

FALKENER, E. (1862), *Ephesus and the Temple of Diana*, London: Day and Son.

FATSA, M. (2013), Niksar yöresindeki Ahi vakıflarının Karadeniz Bölgesi'nin iskan ve İslamlaşmasındaki rolü, *Vakıflar Dergisi* 39, s.27-39.

FAVRO, D. (1996), *The Urban Image of Augustan Rome*, Cambridge: Cambridge University Press.

FENTRESS, E. (der., 2000), *Romanization and the City: Creation, Transformations and Failures*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 38.

FERRERO, D.B. (1990), *Batı Anadolu'nun Eski Çağ Tiyatroları*, çeviren E. Özbayoğlu, Ankara: İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırmaları Bölümü.

FILMER, W.E. (1996), Chronology of the Reign of Herod the Great, *Journal of Theological Studies* 17, s.283-289.

FINLEY, M.I. (1992), *The Ancient Economy*, Harmondsworth: Penguin Books.

FIRATLI, N. (1951), Ankara'nın İlkçağ'daki su tesisatı, *Belleten*, Cilt 15, sayı 57, s.349-359.

FOSS, C. (1975), The Persians in Asia Minor and the end of antiquity, *The English Historical Review*, Cilt 90, sayı 357, s.721-747.

FOSS, C. (1976), *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge: Cambridge University Press, Monograph 4.

FOSS, C. (1977), Late Antique and Byzantine Ankara, *Dumbarton Oaks Papers 31*, s.29-88.

FOSS, C. (1977a), Archaeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia, *American Journal of Archaeology*, Cilt 81, sayı 4, s.469-486.

FOSS, C. (1979), *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge: Cambridge University Press.

FOSS, C. (1983), Kütahya yüzey araştırması 1982, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 151-155 ve s. 295'de Plan 1.

FOSS, C. (1985), *Anatolian Castles I: Kütahya*, London: Biritish İntitute of Archaeology at Ankara Monographs.

FOSS, C. ve WINFIELD, D. (1986), *Byzantine fortifications: An introduction*, Pretoria: University of South Africa.

FOSS, C. (1987), Sites and strongholds of Northern Lydia, *Anatolian Studies* 37, s.81-101.

FOSS, C. (1994), The Lycian coast in the Byzantine Age, *Dumbarton Oaks Papers* 48, s.1-52.

FOSS, C. (1995), The Near Eastern countryside in late antiquity: a review article, *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, derleyen J.H. Humphrey, Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology Supplement Series 14, s.213-234.

FOSS, C. (1996), *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia*; Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.

FOSS, C. (2002), Pilgrimage in Medieval Asia Minor, *Dumbarton*

Oaks Papers 56, s.129-151.

FOSS, C. (2004), İznik'in Bizans surları 260-1330, *Tarih Boyunca İznik*, derleyenler I. Akbaygil, H. İnalcık ve O. Aslanapa, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 668, s.249-262.

FREELY, J. ve ÇAKMAK, A.S. (2004), İstanbul'un Bizans Anıtları, çeviren F.G. Tanman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

FREEMAN, C. (2003), *Mısır, Yunan ve Roma; Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çeviren S.K. Angı, Ankara: Dost Kitabevi.

FREEMAN, K. (1963), *Greek City-States*, New York: The Norton Library.

FRIEDELL, E. (1999), *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, çeviren N. Açа, Ankara: Dost Kitabevi.

GABRIEL, A. (1931), *Monuments Turcs d'Anatolie 1: Kayseri, Niğde*, Paris: E. De Boccard.

GABRIEL, A. (1934), *Monuments Turcs d'Anatolie 2: Amasya, Tokat, Sivas*, Paris: E. De Boccard.

GABRIEL, A. (1954), *Kayseri Türk Anıtları*, Ankara: Güney Matbaası.

GALANTİ, A. (1951), *Ankara Tarihi*, İstanbul: Tan Matbaası, Cilt 1.

GARNSEY, P. ve WHITTAKER, C.R. (1998), Trade, Industry and the urban economy, *The Cambridge Ancient History, XIII The Late Empire, A.D.337-425*, derleyenler A. Cameron ve P. Garnsey, Cambridge: Cambridge University Press, s.312-337.

GARNSEY, P. ve SALLER, R. (1987), *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, Berkeley: University of California Press.

GATES, C. (2003), *Ancient Cities; The Archaeology of Urban Life in The Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*, London: Routledge.

GERKAN, A. Von (1925), Hippodamos, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, derleyenler V. Thiemer ve F. Becker, Cilt 17, s.124-125.

GERKAN, A. Von (1935), *Die Stadtmauern, Milet II*, Berlin.

GIBBON, E. (1899), *The Decline and Fall of the Roman Empire; Volume 1: Rome*, New York: Peter Fenelon Collier.

GIBBON, E. (1987), *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi; Cilt 2*, çeviren A. Baltacıgil, İstanbul: Bilim, Felsefe, Sanat Yayınları.

GIBBON, E. (1988), *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi; Cilt 3*, çeviren A. Baltacığil, İstanbul: Bilim, Felsefe, Sanat Yayınları.

GIBBON, E. (1994), *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi; Cilt 4: Bizans*, çeviren A. Baltacıgil, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

GIBBON, E. (1995), *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi; Cilt 5: Bizans,* çeviren A. Baltacıgil, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

GIOVANNINI, L. (1971), *Arts of Cappadocia*, Cenevre: Nagel Publishers.

GIROUARD, M. (1987), *Cities and People*, New Haven: Yale University Press.

GORDLEVSKİ, V. (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti,* çeviren A. Yaran, Ankara: Onur Yayınları.

GORMAN, V.B. (2001), *Miletos, The Ornament of Ionia: A History of The City to 400 BC*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

GOUGH, M. (1952), Anazarbus, *Anatolian Studies 2,* s.85-150.

GÖRÜR, M. (2006), Aksaray, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2: Mimarlık ve Sanat*, derleyenler A.U. Peker ve K. Bilici, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s. 175-181.

GRABAR, A. (1967), Byzantine architecture and art, *The Cambridge Medieval History, Volume IV: The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilization*, derleyen J.M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press, s.306-353.

GRANT, M. (2000), *Roma'dan Bizans'a; İS Beşinci Yüzyıl*, çeviren Z.Z. İlkgelen, İstanbul: Homer Kitabevi.

GREAVES, A.M. (2003), *Miletos*, çeviren H.Ç. Öztürk, İstanbul: Homer Kitabevi.

GREENWALT, C.H. (2002), Sardis: Archaeological research and

conservationprojets in 2000, *23.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yayını, Cilt 1, s.227-234.

GREGORY, A.P. (1997), Country, village and town in Central Anatolia, *Journal of Roman Archaeology* 10, s.545-556.

GRIMAL, P. (1983), *Roman Cities*, İngilizceye çeviren ve derleyen G.M.Woloch, Madison: University of Wisconsin Press.

GÜLYAZ, M. (1998), Yeraltında dünyalar, *Kapadokya*, derleyen M. Sözen, İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı, s.513-524.

GÜLYAZ, M. (2009), Kapadokya, *Dünya Mirasında Türkiye*, derleyen G. Pulhan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.129-237.

GÜR, A. (2014), Haçlıların İstanbul'u fethi, *Tarih Dergisi*, sayı 7, s.29-34.

GÜRATA, M. (1975), *Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar*, Ankara: TİSA.

GÜRÇAY, H. ve AKOK, M. (1965), Yeraltı şehirlerinde bir inceleme, *Türk Arkeoloji Dergisi XIV*, s.35-68.

GÜVEN, S. (1994), 'Res Gestae Divi Augusti' yazıtı ve Ankara'nın Roma dünyasındaki yeri, *Ankara Ankara*, derleyen E. Batur, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.51-61.

HABICHT, C. (1975), New evidence of the Province of Asia, *Journal of Roman Studies* 65, s.265-271.

HALDON, J.F. (1997), *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of the Culture*, Cambridge: Cambridge University Press.

HALDON, J. (2006), Social transformation in transformation in the 6 th-9 th c. East, *Social and Political Life in Late Antiquity*, derleyenler w. Bowden, A. Gutteridge ve C. Machado, Leiden: *Late Antique Archaeology* 3.1, s.603-647.

HALDON, J. (2007), *Bizans Tarih Atlası*, çeviren A. Özdamar, İstanbul: Kitap Yayınevi.

HALDON, J. vd. (2014), The climate and environment of Byzantine Anatolia: Integrating science, history and archaeology, *Journal of*

Interdiciplinary History, Cilt 45, sayı 2, s.113-161.

HAMEL, D. (1998), *Athenian Generals, Military Authority in the Classical Period*, Leiden: Brill.

HAMILTON, W.J. (1842), *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London: John Murray, I. Cilt.

HAMMOND, M. (1957), Composition of the Senate AD 68-238, *Journal of Roman Studies* 47, s.73-81.

HAMMOND, M. (1974), The emergence of medieval towns: independence or continuity, *Harvard Studies in Classical Philology* 78, s.1-33.

HANFMANN, G.M.A. (1975), *From Croesus to Constantin: The Cities of Western Asia Minor and Their Arts in Greek and Roman Times*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

HANFMANN, G.M.A. (1983), Lydian society and culture, *Sardis From Prehistory to Roman Times*, derleyenler G.M.A. Hanfmann ve W.E. Mierse, Cambridge: Harvard University Press, s.67-99.

HANSON, R.P.C. (1978), The transformation of pagan temples into churches in the Early Christian centuries, *Journal of Semitic Studies* 23, s.257-267.

HARL, K.W. (2000), Antioch in Pisidia, *Journal of RomanArchaeology* 13.2, s.668-670.

HARRIS, W. (1979), *War and Imperialism in Republican Rome*, Oxford: Oxford University Press.

HARRISON, R.M. (1963), Churches and chapels in Central Lycia, *Anatolian Studies 13*, s.117-151.

HARRISON, R.M. (1979), Aspects of Late Roman and Early Byzantine Lycia, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s.525-531.

HARRISON, R.M. (1986), Town and country in Late Roman Lycia, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt 1, s.383-387, Şekiller s.149-153.

HARRISON, R.M. (1991), Amorium excavations 1990: The third preliminary report, Anatolian Studies 41, s.215-229.

HARVEY, A. (1989), *Economic Expansion in the Byzantine Empire (900-1200)*, Cambridge: Cambridge University Press.

HAUSSIG, H.W. (1971), *A History of Byzantine Civilization*, İngilizceye çeviren J.M. Hussey, London: Thames ve Hudson.

HEATHER, P. (2005), *The Fall of the Roman Empire*, London: McMillan.

HERMAN, E. (1967), The secular church, *The Cambridge Medieval History, Volume IV: The Byzantine Empire, Part II: Government, Church, and Civilization,* derleyen J.M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press, s.104-133.

HERODOTOS (1991), *Herodot Tarihi*, çeviren M. Ökmen, İstanbul: Remzi Kitabevi.

HERSEK, C.M. (2006), Sivas, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2: Mimarlık ve Sanat*, derleyenler A.U. Peker ve K. Bilici, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s.273-277.

HEYD, W. (1975), *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çeviren E.Z. Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

HIBBERT, C. (1987), *Cities and Civilizations*, London: Weidenfeld ve Nicolson.

HILL, S. ve CROW, J. (1992), Amasra yüzey araştırması 1990, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, S.83-92.

HODGE, A. (1989), Aqueducts, *Roman Public Buildings*, derleyen I.M. Barton, Exeter: University of Exeter Studies in History 20, s.127-149.

HODGE, A. (1992), *Roman Aqueducts and Water Supply*, London: Duckworth.

HODGES, R. Ve BOWDEN, W. (der., 1998), *The Sixth Cetury. Production, Distribution and Demand*, Leiden: Brill.

HOEPFNER, W. (1996), Klasik Dönem'de konut ve toplum, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfi Yayınları, s.155-164.

HOLDEN, J. (2007), *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul: Kitap Yayınevi 145.

HOLT, P.M. (1999), *Haçlılar Çağı: 11.Yüzyıldan 1517'ye Yakın-*

doğu, çeviren Ö. Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

HOLTON, R.J. (1986), *Cities, Capitalism and Civilization*, London: Allen and Unwin.

HOPKINS, K. (1980), Taxes and trade in the Roman Empire (200 BC – AD 400), *Journal of Roman Studies* 70, s.101-125.

HUMPHREY, J.H. (der., 1995), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 14.

HUOT, J.L. (2000), Mezopotamya'ya özgü deneyimler, *Kentlerin Doğuşu*, derleyenler J.L. Huot, J.P.Thalmann ve Valbell, Ankara: İmge Kitabevi, s.249-353.

HURST, H. ve OWEN, S. (der., 2005), *Ancient Colonizations; Analogy, Similarity and Difference*, London: Duckworth.

HUSSEY, J.M. (1957), *The Byzantine World*, London: Hutchinson's University Library.

HUSSEY, J.M. (der.,1967), *The Cambridge Medieval History, Volume IV: The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilization*, Cambridge: Cambridge University Press.

HUSSEY, J.M. (1967), Byzantine monasticism, *The Cambridge Medieval History, Volume IV: The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilization*, derleyen J.M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press, s.161-184.

HÜSAMEDDİN, H. (1986), *Amasya Tarihi I*, İstanbul.

İBN BATTUTA (2004), İbn Battuta Seyahatnamesi, çeviren A.S. Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1.Cilt.

İLHAN, N. (1996), *Anadolu Stadionları, Tarihsel Gelişmesi İçinde Karşılaştırmalı Bir Mimari Araştırma*, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

İLHAN, N. (2006), Stadia of Anatolia, *Management and Preservation of Archaeological Sites*, derleyenler Z. Ahunbay ve Ü. İzmirligil, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi, s.97-102.

İNALCIK, H. (2004), İznik İçin Osman Gazi ve Bizans mücadelesi, *Tarih Boyunca İznik*, derleyenler I. Akbaygil, H. İnalcık ve O. Aslanapa, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 668, s.59-85.

İNALCIK, H. (2009), *Devlet'i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üze-*

rine Araştırmalar I: Klasik Dönem (1302-1606), Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İNAN, J. (1996), Perge Tiyatrosu yayın çalışmalarının ön raporu, *XVIII Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Cilt 2, s.65-83.

IŞIN, E. (der., 2001), *Alaeddin'in Lambası: Anadolu Selçuklu Çağı Sanatı ve Alaeddin Keykubad*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1547.

İZMİRLİGİL, Ü. (1986), Perge Demetrios Apollonios Takı, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 1, s.513-518 ve Levhalar 259-267.

JENKINS, R.J.H. (1967), Social life in the Byzantine Empire, *The Cambridge Medieval History, Volume IV: The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilization*, derleyen J.M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press, s.78-103.

JOHNSON, S.E. (1958), Early Christianity in Asia Minor, *Journal of Biblical Literature*, Cilt 77, sayı 1, s.1-17.

JONES, A.H.M. (1940), The Greek City From Alexander to Justinian, Oxford: Oxford University Press.

JONES, A.H.M. (1964), *The Later Roman Empire AD 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford: Blackwell.

JONES, A.H.M. (1966), *The Decline of the Ancient World*, London: Longmans.

JONES, A.H.M. (1970), *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford: Clarendon Press.

JONES, A.H.M. (1971), *The Greek City; From Alexander to Justinian*, Oxford: Clarendon Press.

JONES, A.H.M. (1974), *The Roman Empire: Studies in Ancient Economy and Administration*, Oxford: Oxford University Press.

JONES, C. (2001), Cities, villages and sacturies in the reign of Hadrian, *Journal of Roman Archaeology 14.2*, s.651-654.

KAÇAR, T. (2005/6), Eskiçağ Akdeniz dünyasında siyasal birliğin sonu: Romalılar ve kuzey komşuları, *Doğu Batı*, sayı 34, s.203-222.

KAÇAR, T. (2007), Pax Romana'nın gölgesinde ikinci Sofistler dönemi ve bir Sofistin kaleminden Roma İmparatorluğu, *Doğu Batı*, sayı 40, s.141-153.

KADIOĞLU, M. ve GÖRKAY, K. (2007), Yeni araştırmalar ışığın-

da Ankyra, *Anadolu/Anatolia* 32, s.21-151.

KAEGI, W.E. (2000), *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çeviren M. Özay, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

KAPLAN, M. (2001), *Bizans'ın Altınları*, çeviren İ. Batur, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Genel Kültür Dizisi 1.

KARGINER, Ş., KERESTECİ, K., ALTINÖLÇEK, E. Ve SAVAŞ, E. (1963), İznik/*Nicaea*, İstanbul: Özyurt Basımevi.

KARLIKLI, Ş. (der.,2000), *Suyla Yeniden Doğan Kent: Şanlıurfa*, İstanbul: Garanti Leasing, Bizim İller II.

KATZ, S. (1938), Some aspects of economic life in the Byzantine Empire, *Pacific Historical Review,* Cilt 7, sayı 1, s.27-39.

KAYA, M.A. (2005), Anadolu'da Roma Eyaletleri: sınırlar ve Roma yönetimi, *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştımaları Dergisi*, Cilt 24, sayı 38, s.11-30.

KAYA, M.A. (2005a), *Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi*, İzmir: İlya İzmir Yayınevi.

KAYA, M.A. (2006), Roma İmparatoru Septimius Severus döneminde Anadolu, *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 25, sayı 39, s.27-48.

KAYA, M.A. (2009), Anadolu'da Roma egemenliği, *Doğu Batı* 49, s.195-233.

KAZHDAN, A. ve CUTLER, A. (1982), Continuity and discontinuity in Byzantine History, *Byzantium* 52, s.429-478.

KEEGAN, J. (1995), *Savaş Sanatı Tarihi*, çeviren F. Doruker, İstanbul: Sabah Kitapları.

KEHOE, D.P. (1997), *Invesment, Profit and Tenancy: The Jurists and the Roman Agrarian Economy,* Michigan: University of Michigan Press.

KEHOE, D.P. (2007), *Law and the Rural Economy in the Roman Empire*, Michigan: University of Michigan Press.

KELLY, C. (1999), Empire building, *Late Antiquity*, derleyenler G.N. Bowersock, P. Brown ve O.Grabar, Cambridge: The Belknop Pressof Harvard University Press, s.170-195.

KELLY, C. (2006), *The Roman Empire*, New york: Oxford University Press.

KENNEDY, H. (1985), From polis to medina: urban change in late antiquity, *Past and Present* 106, s.3-27.

KENNEDY, H. (1999), Antakya: Byzantium'dan İslama ve dönüş, *Geç Antik Çağda Kent*, derleyen J. Rich, çevirenler S. Güven ve E. Güven, İstanbul: Homer Yayınevi, s.176-193.

KILIÇBAY, M.A. (1993), Şehirler ve Kentler, Ankara: Gece Yayınları.

KOCH, G. (2007), *Erken Hıristiyan Sanatı*, çeviren A. Aydın, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KOÇ, F. (1958), Keçi ve Ankara Keçisinin tarihçesi, *Hakimiyet Gazetesi*, 5 Ağustos 1958, s.2.

KOÇ, Y. (2006), Selçuklular döneminde Anadolu'da köyler ve köylüler, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi: 1. Sosyal ve Siyasal Hayat*, derleyen A.Y. Ocak, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.293-297.

KOENIGS, W., RUMSCHEID, F. ve WESTPHALEN, S. (1997), Priene 1995, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 2. Cilt, s.81-94.

KOENIGS, W. et.al. (2000), Priene 1998, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 2. Cilt, s.181-192.

KOLB, F. (1996), Antik Çağ'ın büyük Anadolu yerleşmelerinde konutun rolü, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfi Yayınları, s146-154.

KONYALI, İ.H. (1964), *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, Konya: Yeni Kitap Basımevi.

KONYALI, İ.H. (1967), *Abideleri ve Kitabeleriyle Karaman Tarihi*, İstanbul: Baha Matbaası.

KOSTOF, S. (1972), *Caves of God, The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia*, Cambridge: Cambridge University Press.

KOŞAY, H. (1935), *Ankara Budun Bilgisi*, Ankara: Ulus Basımevi.

KOŞAY, H. (1957), Ankara Augustus Mabedi kazısı, *Anatolia* 2, s.133-139.

KOTKIN, J. (2006), *The City, A Global History*, New York: A Mo-

dern Library Chronicles Book.

KÖPRÜLÜ, M.F. (1931), Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseseleri üzerine tesiri, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt 1, s.165-313.

KÖPRÜLÜ, M.F. (1972), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara: Başnur Matbaası.

KÖYMEN, M.A. (1986), Türkiye Selçukluları Devleti'nin ekonomik politikası, *Belleten*, Cilt L, sayı 198, s.613-620.

KRAUTHEIMER, R. (1975), *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth: Penguin Books.

KRAUTHEIMER, R. (1983), *Three Christian Capitals: Topography and Politics*, Berkely: Universiy of California Press.

KSENOPHON (1998), *Anabasis; Onbinlerin Dönüşü*, çeviren T. Gökçöl, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

KUBAN, D. (1968), Anadolu-Türk şehri tarihi gelişmesi, sosyal ve fiziki özellikleri üzerine bazı gelişmeler, *Vakıflar Dergisi*, sayı 7, İstanbul Baha Matbaası, s.53-73.

KUBAN, D. (1996), İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

KUBAN, D. (2001), Selçuklu sanat dünyası, *Alaeddin'in Lambası: Anadolu Selçuklu Çağı Sanatı ve Alaeddin Keykubad*, derleyen E. Işın, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1547, s.24-29.

KUBAN, D. (2002), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1567.

KUBAN, D. (2009), *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

KURAN, A. (1980), Anatolian Seljuk Architecture, *The Art And Architecture of Turkey*, derleyen E. Akurgal, Oxford: Oxford University Press.

Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil) (2007), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.

LAIOU, A.E. (der., 2002), *The Economic History of Byzantium*, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

LAVAN, L., ÖZGENEL, L. ve SARANTIS, A. (der.,2007), *Hou-*

sing in Late Antiquity, From Palaces to Shops, Leiden: Late Antique Archaeology 3.2.

LEQUENNE, F. (1979), *Galatlar*, çeviren S. Albek, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

LEVI, P. (1987), *Eski Yunan*, çeviren N. Erdilek, İstanbul: İletişim Yayınları.

LEVICK, B. (1967), *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford: Clarendon Press.

LEVICK, B. (1987), Urbanization in the Eastern Empire, *The Roman World*, derleyen J. Wacher, London: Routledge and Kegan Paul, s.328-344.

LEVTCHENKO, M.V. (2007), *Bizans Tarihi*, çeviren M.Selen, İstanbul: Doruk Yayımcılık.

LEWIS, A.R. (1951), *Naval Power and Trade in Mediterranean, AD 500-1100*, Princeton: Princeton University Press.

LIEBESCHUETZ, J.H.W.G. (1972), *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford: Clarendon Press.

LIEBESCHUETZ, W. (1999), Antik kentin sonu, *Geç Antik Çağda Kent*, derleyen J. Rich, çevirenler S. Güven ve E. Güven, İstanbul: Homer Yayınevi, s.1-47.

LIEBESCHUETZ, J.H.W.G. (2001), *Decline and Fall of the Roman City*, New York: Oxford University Press.

LIGHTFOOT, C.S. (1990), Satala yüzey araştırması 1989, *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.299-309.

LIM, R. (1999), Christian triumph and controversey, *Late Antiquity*, derleyenler G.W. Bowersock, P. Brown ve O. Grabar, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, s.196-218.

LIPPOLIS, I.B. (2007), Private space in late antique cities: Laws and building procedures, *Housing in Late Antiquity; From Palaces to Shops*, derleyenler L. Levan, L. Özgenel ve A. Sarantis, Leiden: Brill, s.197-237.

LISSNER, I. (2006), *Uygarlık Tarihi*, çeviren A. Moran, İstanbul: Nokta Kitap.

LIVIUS, T. (1992), *Roma Tarihi*, çeviren S. Şenbark, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

LLOYD, J. (1991), Forms of rural settlements in the Early Roman Empire, *Roman Lanscapes: Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, derleyenler G. Barker ve J. Lloyd, Archaeoloical Monographs of the British School at Rome 2, s. 233-240.

LLOYD, S. (1956), *Early Anatolia; The Archaeology of Asia Minor Before the Greeks*, Harmondsworth: Penguin Books.

LYTTELTON, M. (1987), The design end planning of temples and sanctuaries in Asia Minor in the Roman Imperial Period, *Roman Architecture in the Greek World*, derleyenler S. Macready ve F.H. Thompson, London: Thames and Hudson, s.38-49.

MacDONALD, W.L. (1982), *The Architecture of The Roman Empire I: An Introductory Study*, New Haven: Yale University Press.

MacDONALD, W.L. (1986), *The Architecture of The Roman Empire II: An Urban Appraisal*, New Haven: Yale University Press.

MacMULLEN, R. (2000), *Romanization in The Time of Augustus*, New Haven: Yale University Press.

MACPHERSON, I. W. (1954), Roman roads and milestones of Galatia, *Anatolian Studies* 4, s.111-120.

MACREADY, S. ve THOMPSON, F.H. (der.,1987), *Roman Architecture İn the Greek World*, London: Thames and Hudson.

MAGDALINO, P. (2012), *Ortaçağ'da İstanbul; Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, çeviren B. Cezar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 14.

MAGIE, D. (1950), *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, Princeton: Princeton University Press, Cilt 1: Text, Cilt 2: Notes.

MAMBOURY, E. (1933), *Ankara GuideTouristique*, Ankara

MANGO, C. (1976), *Byzantine Architecture*, New York: Electra-Rizzoli.

MANGO, C. (1980), *Byzantium, The Empire of New Rome*, London: Weidenfeld ve Nicholson.

MANGO, C. (2011), *Bizans; Yeni Roma İmparatorluğu*, çeviren G.Ç. Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

MANGO, M.M. (2000), The commercial map of Constantinople,

Dumbarton Oaks Papers 54, s.189-207.

MANSEL, A.M. ve AKARCA, A. (1949), *Perge'de Kazılar ve Araştırmalar / Excavations and Researches at Perge*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

MANSEL, A.M. (1949), Perge Nekropolü'nde yapılan kazılar ve araştırmalar, *Perge'de Kazılar ve Araştırmalar / Excavations and Researches at Perge*, derleyenler A.M. Mansel ve A. Akarca, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.1-3.

MANSEL, A.M. (1958), 1946-1955 Yıllarında Pamphylia'da yapılan kazılar ve araştırmalar, *Belleten*, Cilt XXII, sayı 86, s.211-240.

MANSEL, A. M. (1988), *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MATTHEWS, R. (2003), *The Archaeology of Mesopotamia; Theories and Approaches*, London: Routledge.

MERÇİL, E. (1991), Anadolu Beylikleri, İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, s.138-139.

MERÇİL, E. (2000), *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

MERÇİL, E. (2001), Anadolu Selçuklularında serbest meslekler, *Cogito, Selçuklular* 29,s.145-150.

MERÇİL; E. (2001a), Anadolu Selçukluları, *Alaeddin'in Lambası: Anadolu Selçuklu Çağı Sanatı ve Alaeddin Keykubad*, derleyen E. Işın, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1547, s.16-22.

McEVEDY, C. (1967), *The Penguin Atlas of Ancient History*, Harmondsworth: Penguin Books.

McEVEDY, C. (1967a), *The Penguin Atlas of Medieval History*, Harmondsworth: Penguin Books.

McEVEDY, C. Ve JONES, R. (1978), *Atlas of World Population History*, Harmondsworth: Penguin Books.

McNEILL, W.H. (2007), *Dünya Tarihi*, çeviren A. Şenel, Ankara: İmge.

MICARA, L., PETRUCCIOLI, A. ve VADINI, E. (der.,2006), *The Mediterranean Medina*, Roma: Gangemi Editore.

MIERSE, W.E. (1983), The City under the Persians, *Sardis from Prehistory to Roman Times,* derleyenler G.M.A. Hanfmann ve W.E.

Mierse, Cambridge: Harward University Press, s.100-108.

MILLAR, F. (1983), Empire and city from Augustus to Julian: Obligations, excuses and status, *The Journal of Roman Studies 73,* s.76-96.

MILLAR, F. (1993), *The Roman Near East 31 BC- AD 337,* Cambridge: Cambridge University Press.

MILLAR, F. (2006), *Rome, The Greek World and The East, Volume 3: The Greek World, The Jews and The East*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

MILLER, D.A. (1969), *Imperial Constantinople*, New york: John Wiley.

MITCHELL, S. (1974), The Plancii in Asia Minor, *The Journal of Roman Studies 64,* s.27-39.

MITCHELL, S. (1982), The life of Saint Theodotus of Ankara, *Anatolian Studies* 32, s.93-113.

MITCHELL, S. (1987), Imperial building in the Eastern Roman Provinces, *Roman Architecture in the Greek World*, derleyenler S. Macready ve F.H. Thompson, London: Thames and Hudson, s.18-25.

MITCHELL, S. (1995), *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Volume I. The Celts and the Impact of Roman Rule*, Oxford: Clarendon Press.

MITCHELL, S. (1995a), *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Volume II. The Rise of Church*, Oxford: Clarendon Press.

MITCHELL, S. (1996), Geç Roma Anadolusunda Klasik Dönem kent ve yerleşmelerinin gelişimi, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfi Yayınları, s.193-205.

MITCHELL, S. ve WAELKENS, M. (1998), *Pisidian Antioch: The Site and Its Monuments*, London: Gerald Duckworth.

MICHELS, C. (2013), The spread of '*polis*' institutions in Hellenistic Cappadocia and the peer polity interaction model, *Shifting Social Imagiaries in the Hellenistic Period*, derleyen E. Stavrianopoulou, Leiden: Brill, s.283-307.

MOREY, C.R. (1938), *The Mosaics of Antioch*, London: Longman Green.

MORGANSTERN, J. (1980), The settlement at Dereağzı: A pre-

liminary report on the 1974 and 1975 seasons, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Cilt 25, sayı 1, s.201-212.

MORONY, M.G. (2004), Economic boundaries? Late antiquity and Early İslam, *Journal of the Economic and Social History of The Orient*, Cilt 47, sayı 2, s.166-194.

MORRIS, A.E.J. (1974), *History of Urban Form; Prehistory to The Renaissance*, New York: John Wiley.

MORRIS, I. (2000), Kent ve devlet olarak erken *polis*, *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*, derleyenler J. Rich ve A. Wallace-Hadrill, çeviren L. Özgenel, İstanbul: Homer Kitabevi, s.25-57.

MORRISSON;, C. ve SODINI, J.P. (2002), The sixth-century economy, *The Economic History of Byzantium*; derleyen A.E. Laiou, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, s.171-220.

MUMFORD, L. (2007), *Tarih Boyunca Kent; Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çevirenler G. Koca ve T. Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

MÜLLER-WIENER, W. (1961), Mittelalterliche Befestigungen im Südlichen Jonien, *Istanbuler Mitteilungen* 11, s.5-122.

MÜLLER-WIENER, W. (1962), Die Stadtbefestigungen von İzmir, Sığacık und Çandarlı Bemerkungen zur Mittelalterlichen Topographie des Nördlichen Jonien, *Istanbuler Mitteilungen* 12, s.59-114.

MÜLLER-WIENER, W. (2001), İstanbul'un Tarihsel Topografyası, çeviren Ü. Sayın, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

MÜNKLER, H. (2009), İmparatorluklar; Eski Roma'dan ABD'ye Dünya Egemenliğinin Mantığı, çeviren Z.A. Yılmazer, İstanbul: İletişim Yayınları.

NASH, D. (1990), Imperial expansion under the Roman Republic, *Centre and Periphery in The Ancient World*, derleyenler M. Rowlands, M. Larsen ve K. Kristiansen, Cambridge: Cambridge University Press, s.87-103.

NAUMANN, R. (1975), *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

NECİPOĞLU, N. (2001), Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da birliktelikleri (11. ve 12.yüzyıllar), çeviren M.H. Doğan, *Cogito,Selçuklular* 29, s.74-91.

NIEWÖHNER, P. (2011), The riddle of the Market Gate: Miletus and the character and date of earlier Byzantine fortifications in Anatolia, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publication 6, s.103-122:

OCAK, A.Y. (der., 2006), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 1: Sosyal ve Siyasal Hayat*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454.

OCAK, A.Y. (2006a), XIII.-XVI.Yüzyıllarda Anadolu şehirlerinde dini-sosyal hayat, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 1: Sosyal ve Siyasal Hayat*, derleyen A.Y. Ocak, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s.249-263.

OCAK. A.Y. (2006b), Türkiye Selçukluları ve İslam, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 1: Sosyal ve Siyasal Hayat*, derleyen A.Y. Ocak, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s.443-457.

OLMSTEAD, A.T. (1948), *History of the Persian Empire*, Chicago: University of Chicago Press.

ORTWIN, D. ve RATTE, C. (der., 2011), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6.

OSTROGORSKY, G. (1956), *History of Byzantine State*, Oxford: Blackwell.

OSTROGORSKY, G. (1959), Byzantine cities in Early Middle Ages, *Dumbarton Oaks Papers* 13, s.47-66.

OSTROGORSKY, G. (1966), Agrarian conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, *The Cambridge Economic History of Europe, Volume 1: The Agrarian Life of the Middle Ages*, derleyen M.M. Postan, Cambridge: Cambridge Universty Press, s. 205-234.

OSTROGORSKY, G. (1999), *Bizans Devleti Tarihi*, çeviren F. Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu (5. basım).

OUSTERHOUT, R. (1996), An '*Apologia*' for Byzantine Architecture, *Gesta* 25, s.21-33.

OUSTERHOUT, R. (1997), The 1995 survey at Akhisar - Çanlı

Kilise, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Balkanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1.Cilt, s.435-452.

OUSTERHOUT, R. (1998), The 1996 survey at Akhisar - Çanlı Kilise, *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Balkanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1.Cilt, s.45-57.

OVADIAH, A. (1978), Ancient synagogues in Asia Minor, *The Proceedings of the International Congress of Classical Archaeology*, derleyen E. Akurgal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2.Cilt, s.857-866 ve Cilt 3'de Levha 273-280.

OWEN, S. (2005), Analogy, archaeology and archaic Greek colonization, *Ancient Colonizations; Analogy, Similarity and Difference*, derleyenler H. Hurst ve S. Owen, London: Duckworth, s.5-22.

OWENS, E.J. (1989), Roman town planning, *Roman Public Buildings*, derleyen I.M. Barton, Exeter: Exeter Studies İn History 20, s.7-30.

OWENS, E.J. (2000), *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, çeviren C.Bilsel, İstanbul: Homer Kitabevi.

OWENS, E. (1991), *The City in The Greek and Roman World*, London: Routledge.

ÖĞÜN, B. (1984), Urartu Sanatı, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: Milli eğitim Basımevi, Cilt 33, s.49-75.

ÖNDER, M. (1971), *Mevlana Şehri Konya*, Ankara: Güven Matbaası.

ÖNEN, Ü. (1984), *Lycia*, İzmir Akademia.

ÖNEY, G. (1971), *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını 209.

ÖNEY, G. (1999), Beylikler ve Erken Osmanlı sanatına, sosyal yaşantısına genel bakış, *Erken Osmanlı Sanatı, Beyliklerin Mirası*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ÖTÜKEN, Y. (1983), Kapadokya Bölgesi çalışmaları, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul: Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1. Cilt, s.89-103.

ÖZCAN, K. (2005), Orta Asya ve Türk kent modelleri üzerine bir araştırma (VIII.yüzyıldan XIII.yüzyıla kadar), *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi* 12, s.1-22.

ÖZCAN, K. (2006), Anadolu'da Selçuklu kentler sistemi ve me-

kansal kademelenme, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, sayı 2, s.21-61.

ÖZCAN, K. (2006a), Ortaçağda Anadolu'nun idari coğrafyasına bakış: Anadolu'da Selçuklu idari birimleri, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt 3, sayı 1, s.75-102.

ÖZCAN, K. (2006b), Akşehir, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2: Mimarlık ve Sanat*, derleyenler A.U. Peker ve K. Bilici, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s.183-187.

ÖZCAN, K. ve YENEN, Z. (2010), Anadolu-Türk kent tarihine katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII.yüzyılın başından XIII.yüzyılın sonuna dek), *Megaron*, Cilt 5, sayı 2, s.55-66.

ÖZCAN. K. (2011), Anadolu'da erken dönem Türk kent morfolojisi: Selçuklu başkenti Konya, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, sayı 19, s.231-244.

ÖZEREN, Ö. (1991), *Ephesus*, İstanbul: Keskin Color.

ÖZGENEL, L. (2007), Public use and privacy in late antique houses in Asia Minor: the architecture of spatial control, *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, derleyenler L.Lavan, L.Özgenel ve A.Sarantis, Leiden: Late Antique Archaeology 3.2, s.345-362.

ÖZKARCI, M. (2006), Niğde, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2: Mimarlık ve Sanat*, derleyenler A.U. Peker ve K. Bilici, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s. 267-271.

ÖZSAİT, M. (1999), Göller Bölgesi (Antik Pisidia) yerleşme yerleri ve özellikleri, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s.331-336.

ÖZTÜRK, F.D. (2009), Likya örneğinde Romalılaştırma ve Romalılaşma, *Doğu Batı* 49, s.277-296.

PAKALIN, M.Z. (1971), *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt 1.

PARLAK, S. (2006), Sahip Ata Külliyesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, s.518.

PARRISH, D. (der.,2001), *Urbanism in Western Asia Minor*,

Portsmouth: *Journal of Roman Architecture*, Supplementary Series 45.

PARRISH, D. (der.,2001), The urban plan and its constituent elements, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Architecture*, Suplementary Series 45, s.8-41.

PEKER, A.U. ve BİLİCİ, K. (der., 2006), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2: Mimarlık ve Sanat*; Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454.

PEKİN, F. (2014), *Kapadokya*, İstanbul: İletişim Yayınları.

PEKMAN, A. (1989), *Perge Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

PERNOUD, R. (2005), *Tapınak Şövalyeleri*, çeviren D.Y. Sylvestre, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Kültür Kitaplığı 19.

PHARR, C. (1952), *The Theodosian Code, Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton: Princeton University Press.

PILINIUS, E. (2001), *10.Kitap: Genç Pilinius'un Anadolu Mektupları*, çevirenler Ç. Dürüşken ve E. Özbayoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

PIRENNE, H. (1972), *Economic and Social History of Medieval Europe*, London: Routledge ve Kegan Paul.

PIRENNE, H. (1982), *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çeviren Ş. Karadeniz, Ankara: Dost Kitabevi.

POLANYI, K. (1971), Marketless trading in Hammurabi time, *Trade and Market in The Early Empires*, derleyenler K. Polanyi, C.M. Arensberg ve H.W. Pearson, Chicago: Gateway.

POSAMENTIR, R. (2001), Anazarbos in late antiquity, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.207-224.

PROKOPIUS (1990), *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çeviren O. Duru, İstanbul: Ada Yayınları.

POSTAN, M.M. (der., 1966), *The Cambridge Economic History of Europe, Volume 1: The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge Universty Press.

POSTAN, M.M. and MILLER, E. (der., 1987), *The Cambridge Economic History of Europe II: Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge Universty Press.

POTTER, D. (1998), Strabo and Early Roman Asia Minor, *Journal of Roman Archaeology* 11, s.659-664.

POTTER, D. (2011), Cities in the Eastern Roman Empire from Constantine to Heraclius, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.247-260.

POUNDS, N. (1971), The urbanization of the classical world, *Ekistics*, sayı 182, s.22-35.

PRALONG, A. (der., 2011), *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, çeviren B. Kitapçı-Bayrı, İstanbul: Kitap Yayınevi.

PRICE, S. (1991), The History of the Hellenistic Period, *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World*, derleyenler J. Boardman, J. Griffin ve O. Murray, Oxford: Oxford University Press, s.364-389.

PULHAN, G. (der.,2009), *Dünya Mirasında Türkiye*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

RADT, W. (2001), Urban development of Pergamon, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D.Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Archaeology,* Supplementary Series 45, s.43-56.

RADT, W. (2002), *Pergamon; Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, çeviren S. Tammer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

RAJA, R. (2003), Urban development and built identities: The case of Aphrodisias in Caria in the late republican period, Romanization?, *Digressus Supplement I*, derleyenler A.D. Merryweather ve J.R.W. Prag, s.86-98.

RAMSAY, W.M. (1883), The cities and bishoprics of Phrygia, *The Journal of Hellenic Studies 4*, s.370-436.

RAMSAY, W.M. (1887), The cities and bishoprics of Phrygia (cont.), *The Journal of Hellenic Studies 8, s.461-519.*

RAMSAY, W.M. (1897), T*he Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford: Oxford University Press.

RAMSAY, W.M. (1961), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çeviren M. Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.

RAMSAY, W.M. (1962), *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

RAMSAY, W.M. (2000), *Tarsus*, çeviren L. Zoroğlu, Ankara:Türk

Tarih Kurumu.

RATTE, C. (2001), New research on the urban development of Aphrodisias in late antiquity, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Architecture*, Supplementary Series 45, s.116-147.

RATTE, C. ve STAEBLER, P.D.D. (2011), Survey evidence for late antique settlement in the region around Aphrodisias, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.123-136.

RAUTMAN, M. (2011), Sardis in Late Antiquity, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.1-26.

RAYMOND, A. (1995), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çeviren A. Berktay, İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları.

REDFORD, S. (1993), The Seljuks of Rum and the Antique, *Muqarnas* 10, s.148-156.

RHEIDT, K. (1996), Kent mi, köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda konut ve yerleşme, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfi Yayınları, s.221-233.

RHEIDT, K. (1999), Pergamon – Wohnhauser und Siedlungsent wicklung einer Byzantinischen provinzstadt in westkleinasien, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s.347-358.

RICE, D.T. (1966), *The Byzantines*, New York: Frederick A. Praeger.

RICE, T.T, (1961), *The Seljuks in Asia Minor*, London: Thames and Hudson.

RICE, T.T. (1998), *Bizans'ta Günlük Yaşam: Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*, çeviren B. Altınok, İstanbul: Göçebe Yayınları.

RICH, J. (der.,1999), *Geç Antik Çağda Kent*, çevirenler S.Güven ve E.Güven, İstabul: Homer Yayınevi.

RİFAİOĞLU, M.N. (2006), Yapı kitabelerinin Konya İli'nin Selçuklu dönemi kentsel gelişiminin belirlenmesinde kaynak olarak kullanılması, *Megaron*, Cilt 1, sayı 2-3, s.99-111.

RILEY-SMITH, J. (2004), *Haçlılar Kimlerdi?*, çeviren B. Kılınçer, İstanbul: Bileşim Yayınları 121.

ROEBUCK, C. (1959), *Ionian Trade and Colonization*, Chicago: Ares Publishers.

ROGERS, G.M. (1991), *The Sacred Identity of Ephesos; Foundation Myths of a Roman City*, London: Routledge.

ROGERS, J.M. (1976), Waqf and patronage in Seljuk Anatolia, the epigraphic evidence, *Anatolian Studies* 26, s.69-103.

ROHDE, G. (1943), Anadolu'nun Yunan ve Roma epigrafisine dair, *Belleten*, Cilt 12, s.157-176.

ROLLER, L.E. (1983), Legend of Midas, *Classical Antiquity*, Cilt 2, sayı 2, s.299-313.

ROLLER, L.E. (1984), Midas and the Gordion Knot, *Classical Antiquity*, Cilt 3, sayı 2, s.256-271.

ROSSI, A. (1985), *The Architecture of the City*, Cambridge: MIT Press.

ROSTOVTZEFF, M. (1936, 1957), *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford: Clarendon Press, 2 Cilt.

ROSTOVTZEFF, M. (1941, 1959, 1964), *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford: Clarendon Press, 3 Cilt.

ROWLANDS, M., LARSEN, M. Ve KRISTIANSEN, K. (der.,1990), *Centre and Periphery in The Ancient World*, Cambridge: Cambridge University Press.

RUMSCHEID, F. (1998), *Priene: A Guide to The Pompeii of Asia Minor*, İstanbul: Ege Yayınları.

RUNCIMAN, S. (1951), *The History of the Crusades, Volume I: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press.

RUNCIMAN, S. (1966), *Byzantine Civilization*, London: Edward Arnold.

RUNCIMAN, S. (1967), The place of Byzantium in the medieval world, *The Cambridge Medieval History, Volume IV: The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilization*, derleyen J.M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press, s.354-375.

RUNCIMAN, S. (1987), Byzantine trade and industry, *Cambridge Economic History of Europe II: Trade and Industry in The Middle Ages,* derleyenler M.M. Postan ve E. Miller, Cambridge: Cambridge University Press, s. 132-167.

RUNCIMAN, S. (1998), *Haçlı Seferleri Tarihi, I. Cild: Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu*, çeviren F. Kızıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

RUSSEL, J.C. (1958), Late ancient and medieval population, *Transaction of American Philosophical Society*, New Series 43/3, s.60-149.

RUSSELL, J.C. (1965), Recent advances in Medieval demography, *Speculum* XL, s.84-101.

RUSSELL, J. (1973), Excavations at Anemurium (Eski Anamur) 1971, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Cilt 20, sayı 1, s.197-206.

RUSSELL, J. (1980), Excavations at Anemurium (Eski Anamur) 1976, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Cilt 25, sayı 1, s.262-275.

SALMERI, G. (2004), Hellenism on the periphery: The case of Cilicia and an etymology of *soloikismos*, *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society*, derleyen S. Colvin, Cambridge: Cambridge University Press, s.181-206.

SALTUK, S. (1993), *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

SALTUK, S. (1995), *Antik Stadyumlar*, İstanbul: Inkılap Yayınevi.

SANDER, O. (1993), *Siyasi Tarih; İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi.

SARADI, H. (1990), Christian attitudes towards pagan monuments in Late Antiquity and their legacy in later Byzantine centuries, *Dumbarton Oaks Papers 44*, s.49-61.

SARADI, H. (1994), The dissolution of the urban space in the Early Byzantine centuries; The evidence of the imperial legislation, *Byzantina Eymmeikta 9,* s.295-308.

SAYAR, M.H. (1999), Antik Kilikya'da şehirleşme, *XII. Türk Tarih Kongrasi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt 1, s.193-216, Levha 63.

SAYAR, M.H. (2009), Geç Antik Devir, *Doğu Batı*, sayı 49, s.235-

261.

SCHELTEMA, H.J. (1967), Byzantine law, *The Cambridge Medieval History, Volume IV: The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilization*, derleyen J.M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press, s.55-77.

SCHERRER, P. (der., 2000), *Efes Rehberi*, İstanbul: Ege Yayınları ve Avusturya Arkeoloji Enstitüsü.

SCHERRER, P. (2001), The historical topography of Ephesos, *Urbanism in Western Asia Minor*, derleyen D. Parrish, Portsmouth: *Journal of Roman Architecture*, Supplementary Series 45, s.57-93.

SCHWAB, W.A. (1992), *The Sociology of Cities*, New Jersey: Prentice Hall.

SCHWERTHEIM, E. (2009), *Antikçağda Anadolu*, çeviren N. Batu, İstanbul: Kitap Yayınevi.

SETON-WILLIAMS, M.V. (1954), Cilician Survey, *Anatolian Studies* 4, s.121-174.

SETTON, K.M. (1953), On the importance of land tenure and agrarian taxation in the Byzantine Empire, from the fourth century to the fourth Crusade, *The American Journal of Philology,* Cilt 74, sayı 3, s.225-259.

SEVGEN, N. (1959), *Anadolu Kaleleri*, Cilt 1, Ankara: Doğuş Matbaası.

SEVİM, A. ve YÜCEL, Y. (1990), *Türkiye Tarihi 1: Fetihten Osmanlılara Kadar (1018-1300),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

SEY, Y. (der., 1996), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

SHEPHERD, W.R. (1964), *Historical Atlas*, New York: Barnes and Noble.

SHERWIN-WHITE, A.N. (1966), *The Letters of Pliny; A Social and Historical Commantary*, Oxford: Oxford University Press.

SHERWIN-WHITE, A.N. (1983), *Roman Foreign Policy in The East, 168 BC to AD 1, Oxford: Oxford University Press.*

SJOBERG, G. (1960), *The Preindustrial City*, New York: The Free Press.

SJOBERG, G. (1965), The origin and evolution of cities, *Scientific*

American, Cilt 213, sayı 9, s.55-63.

SMITH, R.R.R. (1995), Aphrodisias 1992, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Cilt 2, s.351-371.

SMITH, R.R.R. (1999), Late antique portraits in public context: Honorific statuary at Aphrodisias in Caria AD 300-600, *Journal of Roman Studies* 89, s.155-189.

SMITH, R.R.R. (2000), Aphrodisias 1998, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No. 72-2, Cilt 2, s.25-32.

SMITH, R.R.R. ve RATTE, C. (2003), Aphrodisias 2001, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Cilt 2, s.327-332.

SODINI, J.P. (2011), Konstantinopolis: Bir megapolün doğuşu (4.-6.yüzyıllar), *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, derleyen A. Pralong, çeviren B. Kitapçı-Bayrı, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.13-33.

SÖNMEZ, N. (1999), How Bergama dwellings changed by the western influence, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s.411-424.

SÖNMEZ, Z. (1995), *Başlangıçtan 16.Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

SÖZEN, M. (der., 1998), *Kapadokya*, İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı.

SPAWFORTH, A.J. ve WALKER, S. (1985), The world of the Panhellenion, *Journal of Roman Studies* 75, s.318-324.

STAMBAUGH, J. (1988), *The Ancient Roman City*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

STARR, C.G. (1991), *A History of the Ancient World*, Oxford: Oxford University Press.

STARR, C.G. (2000), *Antik Çağda Deniz Gücü*, çeviren G. Ergin, İstanbul: Homer Kitabevi.

STAVRIANOPOULOU, E. (der., 2013), *Shifting Social Imaginaries in the Hellenistic Period: Narrations, Practices and Imager*, Leiden: Brill.

STEELE, J. (1992), *Hellenistik Architecture in Asia Minor*, New York: St Martin's Press.

STILLWELL, R. (1961), Houses of Antioch, *Dumbarton Oaks Papers* 15, s. 45-47.

STRABON (1993), *Antik Anadolu Coğrafyası / Geographika: XII-XIII-XIV*, çeviren A. Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SÜMER, F. (1963), Çukurova tarihine dair araştırmalar (Fetihten XVI.yüzyılın ikinci yarısına kadar), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Cilt 1, sayı 1, s.1-111 ve iki ek.

SÜMER, F.(1984), *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını 11.

SÜMER, F. (1985), *Yabanlu Pazarı: Selçuklu Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını 14.

SYME, R. (1995), *Anatolia: Studies in Strabo*, derleyen A.Birley, Oxford: Clarendon Press.

ŞAHİN, M. (2002), *Anadolu'lu Bir Mimar: Hermogenes*, İstanbul: Ege Yayınları.

ŞAHİN, M. (2015), Medeniyetler ittifakının başkenti İznik-Nikaia, *Mimarlık*, sayı 318, s.59.

ŞAHİN, S. (1999), Perge territoriumundaki antik Varsak yerleşimi: Lyrboton Kome – Elaibaris, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s.437-445.

ŞEKER, M. (1993), İbn Battuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayatı İle Ahilik, Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürleri Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları 195.

TAESCHNER, F. (1972), İslamda Fütüvvet teşkilatının doğuşu meselesi ve tarihi ana çizgileri, *Belleten*, Cilt 36, sayı 142, s.204-235.

TANKUT, G. (2007), *The Seljuk City / Selçuklu Kenti*, derleyen H.Ç. Keskinok, Ankara: ODTU Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.

TALBERT, R.J.A. (der., 2000), *Barrington Atlas of The Greek and Roman World*, Princeton: Princeton University Press.

TALBOT, A.M. (1999), Bizans manastır sistemine giriş, *Cogito*

(Bizans Özel Sayısı), sayı 17, s.161-176.

TANYELİ, U. (1987), *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy)*; İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

TANYELİ, U. (1996), Anadolu'da Bizans, Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemlerinde yerleşme ve barınma düzeni, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, derleyen Y. Sey, İstanbul: Tarih Vakfi Yayınları, s.405-471.

TARHAN, T. (1986), Urartu devletinin yapısal karakteri, *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt I, s.85-301.

TAŞKIN, S. (1997), *Mysia ve Işık İnsanları*, İstanbul: Sel Yayıncılık.

TEALL, J. (1967), The Age of Constantin: chance and continuity in administration and economy, *Dumbarton Oaks Papers 21.*

TEKİN, O. (1994), *Eskiçağ'da Para, Antik Nümismatiğe Giriş*, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

TEKİN, O. (2002), *Eski Yunan Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

TEKİN, O. (2007), *Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar Eski Anadolu ve Trakya (MÖ 12.- MS 4.Yüzyıllar Arası)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

TEKİN, O. (2009), Roma devletinde para ve ekonomi, *Doğu Batı*, sayı 49, s.265-273.

TEMIN, P. (2001), A market economy in the Early Roman Empire, *Journal of Roman Studies 91*, s.169-181.

TEXIER, C. (2002), *Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çeviren A. Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfi, 3 Cilt.

THONEMANN, P. (2011), *The Maeander Valley; A Historical Geography From Antiquity to Byzantium*, Cambridge: Cambridge University Press.

THORPE, M. (2002), *Roma Mimarlığı*, çeviren R. Akbulut, İstanbul: Homer Kitabevi.

TOMLINSON, R. (1992), *From Mycenae to Constantinople: The Evolution of the Ancient City*, London: Routledge.

TOMLINSON, R.A. (2003), *Yunan Mimarlığı*, çeviren R. Akbulut, İstanbul: Homer Kitabevi.

TORUK, F. (2005), Amasya kentinin fiziksel oluşum süreci içerisinde saray olgusu, *Vakıflar Dergisi* 29, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, s.429-449.

TOTEVA, G.D. (2007), Pers Kentleri ve Sanatı, *Arkeoatlas*, sayı 6, s. 36-53.

TOWNSEND, R. (2006), Temple conversion in Cilicia, *Journal of Roman Archaeology* 19, s.691-694.

TRELL, B.L. (2000), Ephesos'daki Artemis Tapınağı, *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, derleyenler P. Clayton ve M. Price, çeviren B. Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi, s.76-97.

TROMBLEY, B.F. (2001), Town and territorium in late Roman Anatolia (late 5th to early 7th century), *Recent Research in Late-Antique Urbanism,* derleyen L.Levan, Porthsmouth: Journal of Roman Architecture Supplement 42, s.217-232.

TUNA, N. (1999), Batı Anadolu'da Geç Klasik Dönem kentleşme hareketleri, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s.477-494.

TUNÇDİLEK, N. (1986), *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No.367.

TURAN, O, (1951), Selçuklular zamanında Sivas şehri, *Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* Cilt IX, sayı 4-5, s.447-457.

TURAN, O. (1980), *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi, Yayın No. 24.

TURAN, O. (1980a), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Dergah Yayınları 73.

TURAN, O. (2014), *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih: Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., Yayın No.573, Kültür Serisi 255.

TÜKEL-YAVUZ, A. (1996), Anadolu Selçuklu dönemi kervansarayları tipolojisi, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bil-*

dirileri, Konya, s.183-198.

TÜL, Ş. (1995), *Aigai: Aiolis'te Bir Dağ-Kent*, İstanbul: Ege Yayınları.

TÜRE, F. (2009), Roma İmparatorluğu'nda Annona kurumu, *Doğu Batı*, sayı 50, s.115-124.

TÜRKOĞLU, S. (1991), *Efes'in Öyküsü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

UHLING, H. (2000), İpek Yolu: Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü, çeviren A. Kırım, İstanbul: Okyanus Yayıncılık.

ULUSOY-BİNAN, D. (2000), *Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Taşçı İşaretleri Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Ana Bilim Dalı.

UMAR, B. (1993), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

UMAR, B. (1998), *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

UMAR, B. (1999), Lykia, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

UMAR, B. (1999a), İlkçağda Türkiye Halkı, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

UMAR, B. (1999b), *Karia*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

UYUMAZ, E. (2001), Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad dönemine bir bakış (1220-1237), *Cogito, Seçuklular* 29, s.121-130.

UYUMAZ, E. (2003), *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

UZUNÇARŞILI, İ.H. (1932), *Kütahya Şehri*, İstanbul: Devlet Matbaası.

ÜLGEN, A.S. (1938), İznik'te Türk eserleri, *Vakıflar Dergisi* 1, s.53-111.

ÜRETEN, H. (2005), Roma dönemine kadar Tralleis tarihi ve Attaloslar ile ilişkileri, *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, sayı 38, s.195-212.

VARDAR, L.E. ve AKYÜREK-VARDAR, N. (1998), Galatia Bölgesi kaleleri / yerleşmeleri yüzey araştırması: Ankara İli 1996, *XV.A-*

raştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1.Cilt, s.245-279.

VARİNLİOĞLU, G. (2011), Trade, crafts and agricultural production in town and countryside in Southeastern Isauria, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publications 6, s.173-187.

VITRUVIUS (1990), *Mimarlık Üzerine On Kitap*, çeviren S. Güven, Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfi Yayınları.

VITOLO, G. (2014), Kentlerin çöküşü, *Ortaçağ: Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar*, derleyen U. Eco, çeviren L.T. Basmacı, İstanbul: Alfa, s.257-261.

VONDERSTRASSE, T. ve ROODENGERG, J. (der., 2009), *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, Leiden: Nedherlands Institute voor het Nabije Oosten.

VRIES, S., LUYKS, T. ve HENDERSON, W.O. (1965), *An Atlas of World History*, London: Nelson.

VRYONIS, S. (1963), Problems in the history of Byzantine Anatolia, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, sayı 1, s.113-132.

VRYONIS, S. (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Berkeley: University of California Press.

VRYONIS, S. (1975), Nomadization and Islamization in Asia Minor, *Dumbarton Oaks Papers* 29, s.41-71.

WAAGE, D.B. (1952), *Greek, Roman, Byzantine and Crusader Coins*, Princeton: Princeton University Press.

WACHER, J. (der.,1987), *The Roman World*, London: Routledge and Kegan Paul.

WAELKENS, M. (1987), The adaptation of Roman building techniques in the architecture of Asia Minor, *Roman Architecture in the Greek World*, derleyenler S. Macready ve F.H. Thomson, London: Thames and Hudson, s.94-105.

WALBANK, F.W. (1987), Trade and industry under the Late Roman Empire in the West, *The Cambridge Economic History of Europe, Volume 2: Trade and Industry İn the Middle Ages*, derleyenler M.M. Postan ve E. Miller, Cambridge: Cambridge Universty Press, s.71-131.

WARD-PERKINS, J.B. (1978), The architecture of Roman Anato-

lia, *The Proceedings of Xth International Congress of Classical Archaeology*, derleyen E. Akurgal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt 2, s.881-891.

WARD-PERKINS, J.B. (1981), *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth: Penguin Books.

WARD-PERKINS, B. (1996), Urban continuity?, *Towns in Transition, Urban Evolution in Late Antiquity and Early Middle Ages, derleyen N. Christie ve S.T. Loseby*, Aldershot,: Scolar Press, s.4-17.

WARD-PERKINS, B. (2000a), Land, labor and settlement, *The Cambridge Ancient History, Vol.14: Late Antiquity; Empire and Successors, AD 425-600*, derleyenler A. Cameron, B. Ward-Perkins ve M. Whitby, Cambridge: Cambridge University Press, s.314-344.

WARD-PERKINS, B. (2000b), Specialized products and exchange, *Cambridge Ancient History, Vol.14: Late Antiquity; Empire and Successors AD 425-600,* derleyenler A. Cameron, B. Ward-Perkins ve M.Whitby, Cambridge: Cambridge University Press, s.346-391.

WARD-PERKINS, J.B. (2005), *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford: Oxford University Press.

WELLS, H.G. (2000), *A Short History of the World*, London: Penguin Books.

WHITE, K. (1984), *Greek and Roman Technology*, London: Thames and Hudson.

WHITTAKER, C.R. ve GARNSEY, P. (1998), Rural life in the Late Roman Empire, *The Cambridge Ancient History, Vol.13: The Late Empire AD 337-425,* derleyenler A. Cameron ve P. Garnsey, Cambridge: Cambridge University Press, s.277-311.

WHITTOW, M. (1990), Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A continuous history, *Past and Present* 129, s.3-29.

WICKHAM, C. (1998), Overview: Production, distribution and demand, *The Sixth Century. Production, Distribution and Demand*, derleyenler R. Hodges ve W. Bowden, Leiden: Brill, s.279-292.

WIESEHÖFER, J. (2003), *Antik Pers Tarihi*, çeviren M.A. İnci, İstanbul: Telos.

WILKINSON, T.J. (1990), *Town and Country in Southeastern Anatolia,* Chicago: The Oriental Institute of the Univesity of Chicago.

WILLIAMS, C. (1977), A Byzantine well-deposit from Anemurium (Rough Cilicia), *Anatolian Studies 27,* s.175-190.

WILLIAMS, F. (1993), *Ege Medeniyetleri Tarihi*, çeviren M. Kalaycıoğlu, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

WILLIAMS, H. ve TAYLOR, P. (1975), A Byzantine lamp hoard from Anamur (Cilicia), *Anatolian Studies* 25, s.77-84.

WITTEK, P. (1936-1937), Ortazamanlarda Ankara, çeviren N. Ardıçoğlu, Çığır Mecmuası, sayı 43-44.

WOOLF, G. (1994), Becoming Roman, staying Greek: Culture, identity and the civilizing processin the Roman East, *Proceedings of Cambridge Philological Society* 40, s.116-143.

WULF-RHEIDT, U. (2011), Akören: Two late antique villages in Cilicia, *Archaeology And The Cities of Asia Minor*, derleyenler O. Dally ve C. Ratte, Ann Arbor: Kelsey Museum Publication 6, s.189-203.

WYCHERLEY, R.E. (1951), Helenistic Cities, *Town Planning Review,* Cilt 22, sayı 3, s.177-205.

WYCHERLEY, R.E. (1986), *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

YALMAN, B. (1986), Atatürk'ün Asklepion ziyareti ve 1979 Asklepion Kutsal Yol kazısı, *IX. Türk Tarih Kongresi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt 1, s.519-534 ve Levhalar 269-296.

YASA, A.A. (2006),Konya, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2: Mimarlık ve Sanat,* derleyenler A.U. Peker ve K. Bilici, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s.245-261.

YAVAŞ, A. (2007), Sahip Ata Fahrettin Ali'nin baniliği ve yapılarında görülen benzer özellikler, *Sanat Tarihi Dergisi* 16/1, s.165-179.

YAVUZ, A. (2006), Kervansaraylar, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2: Mimarlık ve Sanat,* derleyenler A.U. Peker ve K. Bilici, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi 454, s.435-445.

YAYLALI, A. ve ÖZKAYA, V. (1995), 1994 Kyzikos arkeolojik ka-

zısı, *XVII.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Cilt 2, s.311-323.

YEGÜL, F. (2000), Memory, metaphor and meaning in the cities of Asia Minor, *Romanization and the City: Creation, Transformations and Failures*, derleyen E. Fentress, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series 38, s.133-153.

YEGÜL, F. (2010), *Roma Dünyasında Yıkanma*, çeviren E. Erten, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 8.

YILDIZ, H. (2010), *The City of Water and Belief: Hierapolis/Pamukkale*, İzmir: Lamineks Press and Information.

YILMAZ, H.F. (2016), Ortaçağ'da Anadolu aydınlanması, *Tarih Dergisi* 23,

YILMAZ, Y. (2009), *Anadolu Antik Tiyatroları*, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayını 152.

YİNANÇ, M.H. (1944), *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Zümresi Neşriyatı.

YİNANÇ, R.(1984), Kayseri ve Sivas darüşşifalarının vakıfları, *Belleten*, Cilt XLVIII, s. 289-307.

ZANINI, E. (2003), The urban ideal and urban planning in Byzantine new cities of the sixth century AD, *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, derleyenler W. Bowden ve L. Lavan, Leiden: *Late Antique Archaeology* 1, s.196-223.

ZANINI, E. (2006), Artisans and traders in the Early Byzantine City: Exploring the limits of archaeological evidence, *Social and Political Life in Late Antiquity*, derleyenler W. Bowden, A. Gutteridge ve C. Machado, Leiden: *Late Antique Archaeology* 3.1, s.373-411.

ZANKER, P. (1990), *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

ZANKER, P. (2000), The city as symbol: Rome and the creation of an urban image, *Romanization and the City: Creation, Transformations and Failures*, derleyen E. Fentress, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series 38, s.25-41.

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil 1. İÖ 600 ile İS 700 yılları arasındaki dönemde varlığı bilinen imparatorlukların büyüme/dağılma eğrileri, sayfa 9

Şekil 1.1. İÖ 8. ve 7.yüzyıllarda Anadolu'da kullanıldığı varsayılan bölgelerarası ticaret yolları, sayfa 22

Şekil 1.2. İÖ 1. binyılın ilk çeyreğinde Batı Anadolu'da varlığı bilinen kentlerin konumları, sayfa 26

Şekil 1.3. İÖ 750-550 yılları arasında Ege'de en fazla koloni kuran ana kentler ve onların kurdukları kolonilerin mekansal dağılımı, sayfa 29

Şekil 1.4. İÖ 6.yüzyılın başlarında Orta Doğu'daki devletler sistemi, sayfa 33

Şekil 1.5. İÖ 500 yıllarında, I.Dareios döneminin sonunda Pers İmparatorluğu'nun ulaştığı en geniş sınırlar, sayfa 42

Şekil 1.6. Büyük İskender'in Doğu Seferi (İÖ 336-İÖ 323) sırasında Anadolu'da ve Doğu Akdeniz'de izlediği yol ile Helenistik dönem (İÖ 330-İÖ 30) boyunca yeni kurulan ve Helenleştirilen kentler, sayfa 57

Şekil 1.7. İÖ 3.yüzyılın ortalarında Büyük İskender'in ardılları tarafından kurulan Helenistik devletler, sayfa 60

Şekil 1.8. Helenistik dönem sonrasında Anadolu'da kurulan yol ağı ve kentlerin mekansal dağılımı, sayfa 66

Şekil 1.9. Helenistik dönemde Anadolu'da kurulan "küçük krallıklar" ve İÖ 180 yıllarında Pergamon (Bergama) Krallığı'nın ulaştığı en geniş sınırlar, sayfa 70

Şekil 1.10. Helenistik dönemde, İÖ 3. ve İÖ 2.yüzyıllarda Pergamon (Bergama) kentinin mekansal gelişimi, sayfa 73

Şekil 1.11. Helenistik dönemde Aigai kentinin merkezinde yer alan yapılar (Şekil 1 sayfa geride)., sayfa 81

Şekil 1.12. Aigai kentinin merkezinde yer alan üç katlı ticaret yapısının kesiti, sayfa 82

Şekil 1.13. Pergamon (Bergama) kentinin İÖ 2.yüzyıldaki kamusal yapıları, sayfa 87

Şekil 1.14. Miletos kentinin İÖ 479'dan sonra uygulanan yerleşim planı, sayfa 90

Şekil 1.15. Miletos kent planının merkezinde yer alan kamu ve ticaret yapıları ile liman (Roma dönemi) , sayfa 92

Şekil 1.16. Arkaik dönemde Maiandros (B. Menderes) ırmağının denize döküldüğü yer olan Latmos Körfezi çevresinde yer alan yerleşmeler ve kutsal yerler, sayfa 94

Şekil 1.17. Priene kentinin yerleşim planı (İÖ 4.yüzyıl ortaları) , sayfa 95

Şekil 1.18. Priene kentinin merkez alanı (İÖ 4.yüzyıl ortaları), sayfa 96

Şekil 1.19. Priene kentinde Helenistik dönem konutlarından örnekler, sayfa 99

Şekil 1.20. Priene kentindeki konutlardan birinin (33 no.lu konut) ve ızgara planın İÖ 4.yüzyıl sonrasında geçirdiği değişim süreci, sayfa 101

Şekil 1.21. Helenistik dönem öncesinde Larissa'da "orta avlulu" (peristyl) küçük saray yapısının gelişimi (İÖ 450-İÖ 330), sayfa 102

Şekil 1.22. Pergamon (Bergama) kentindeki "orta avlulu" (peristyl) yapılardan örnekler, sayfa 103

Şekil 1.23. Günümüzde Bafa Gölü kıyısında bulunan Herakleia Latmos kentinde Helenistik dönemde uygulanan ızgara plan , sayfa 105

Şekil 1.24. Pergamon (Bergama) Yukarı Kent'in batıdan görünüşü, sayfa 109

Şekil 1.25. Helenistik dönemde Orontes (Asi) ırmağı kenarında kurulan, Seleukos Krallığının başkenti Antiokheia'nın (Antakya) yerleşim şeması , sayfa 110

Şekil 2.1. İÖ 4.yüzyılda İtalya'da Latium bölgesinin kıyı kesiminde kurulan en eski Roma kolonileri (coloniae maritimae): 1.Ostia, 2. Terracina, 3. Minturnae, 4. Puteoli, sayfa 128

Şekil 2.2. İÖ 2.yüzyıl ortalarında (3.Pön Savaşı sonrasında) Roma Cumhuriyeti'nin egemenlik alanı ile yandaşlarının ve büyük Helenistik krallıkların egemenlik alanları, sayfa 136

Şekil 2.3. Anadolu'da Roma döneminde kurulan eyaletlerin İÖ 25-İS 235 yılları arasındaki sınırları ve önemli kentleri, sayfa 143

Şekil 2.4. Augustus döneminin sonunda Roma İmparatorluğu (İS 14) , sayfa 151

Şekil 2.5. İÖ 1.yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'de Roma'nın egemenlik alanı ve Caesar'ın doğu seferi (İÖ 49-İÖ 47), sayfa 152

Şekil 2.6. Roma lejyon kampının (castrum) standart planı ve doğu eyaletlerinden bir uygulama: El-Leggun (Ürdün), sayfa 155

Şekil 2.7. Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını oluşturan Anadolu'daki Fırat vadisinin kuzey ucunda bir Roma askeri kampı (castrum): Satala (Kelkit/Sadak Köyü), sayfa 156

Şekil 2.8. Romalıların Kuzey Afrika'da kurdukları Timgad (Thamugadi) kolonisinin yerleşim planı, sayfa 158

Şekil 2.9. Caesar ve Augustus tarafından Anadolu'da koloni statüsü verilen yerleşmeler, sayfa 162

Şekil 2.10. Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'da yerleşme yoğunluğu en fazla olan bölge: Pisidia (Göller Bölgesi) – Pamphylia – Lykia – Phrygia Paroreius (Pisidia Phrygiası) , sayfa 169

Şekil 2.11. İS 2.yüzyıl başlarında Roma İmparatorluğu'nun doğuda ulaştığı en geniş sınırlar, sayfa 174

Şekil 2.12. İmparator Hadrianus (İS 117-138) döneminde kurulan koloniler ve imar gören kentler , sayfa 182

Şekil 2.13. Roma İmparatorluğu'nun İS 4.yüzyıl başlarında ulaştığı en geniş sınırlar, sayfa 191

Şekil 2.14. Helenistik-Roma döneminde Ephesos kentinin yerleşim planı, sayfa 211

Şekil 2.15. Roma döneminde Ephesos kentinde kamusal yapıların mekansal dağılımı, sayfa 216

Şekil 2.16. Ephesos kentinde Augustus (İÖ 27-İS 14) döneminde inşa edilen Yamaç Evler'den bir yapı adası (insula) , sayfa 217

Şekil 2.17. Ephesos kentinde Roma döneminde inşa edilen üç anıtsal Hamam-Gymnasium yapı kompleksi: A. Liman Hamamı ve Gym-

nasiumu, B. Vedius Hamamı ve Gymnasiumu, C. Doğu Hamamı ve Gymnasiumu, sayfa 218

Şekil 2.18. Ephesos kentinde Liman Hamamı ve Gymnasiumu ile Tiyatro Hamamı ve Gymnasiumu arasında yer alan büyük palaestra ve limanı Büyük Tiyatro'ya bağlayan Sütunlu Cadde (Arkadiane), sayfa 219

Şekil 2.19. Ephesos kentinde Roma döneminde liman ile Büyük Tiyatro arasında yer alan kamusal mekanın 1859 yılında çizilen yeniden kurma denemesi , sayfa 221

Şekil 2.20. Ankyra (Ankara) kentinde Roma döneminde inşa edilen kamu yapıları, yol ve su sistemi ile İS 3.yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen sur, sayfa 223

Şekil 2.21. Ankyra (Ankara) kentinde Roma döneminde İS 3.yüzyıl başlarında inşa edilen Büyük Hamam-Palaestra yapı kompleksinin ve Sütunlu Cadde'nin önceki yüzyıllarda inşa edilen diğer Roma dönemi yapılarına ve yol sistemine göre konumu, sayfa 224

Şekil 2.22. Ankyra (Ankara) kentinde İS 3.yüzyıl başlarında inşa edilen Büyük Roma Hamamı-Palaestra yapı kompleksinin üç boyutlu çizimi, sayfa 225

Şekil 2.23. Perge kentinin Roma dönemindeki genel şematik planı, sayfa 241

Şekil 2.24. Perge kentinin Roma dönemindeki yerleşim planı, sayfa 244

Şekil 2.25. Perge kentinde doğu surlarına yakın bir konut yapı adasında (insula) İS 3.-4.yüzyıllara tarihlenen Roma tipi orta avlulu (peristyl) konutlar, sayfa 245

Şekil 2.26. Perge kentinde kuzey-güney yönündeki Sütunlu Cadde'nin (cardo maximus) en kuzey ucunda yer alan Anıtsal Çeşme (nymphaeum), doğu-batı yönündeki Sütunlu Cadde'nin (decumanus maximus) kuzey-güney aksı ile kesiştiği kavşakta yer alan Zafer Takı, portikolar, dükkanlar ve su kanalı., sayfa 248

Şekil 2.27. Perge kentinde kuzey-güney yönündeki Sütunlu Cadde (cardo maximus) üzerinde yer alan dükkanların yeniden kurma denemesi, sayfa 250

Şekil 2.28. Perge'de İS 1.yüzyılda inşa edilen Demetrios Apollonios Takı'nın kentin Doğu Kapısı tarafından görünüşü, sayfa 251

Şekil 2.29. Perge kentinin ana girişi olan Güney Kapısı'nda yer alan Helenistik ve Roma dönemi mimari öğeleri ve Agora/Macellum, sayfa 253

Şekil 2.30. Roma İmparatorluğu'nda İtalya'da ve doğu eyaletlerinde Augustus dönemi ve sonrasında macellum (sebze-meyve hali) inşa edilen yerleşmeler, sayfa 258

Şekil 2.31. Aphrodisias kentinin Roma dönemindeki yerleşim planı, sayfa 260

Şekil 2.32. Aphrodisias kentinin merkezini oluşturan anıtsal yapılar ve Sütunlu Cadde'nin kurgulanmış planı , sayfa 263

Şekil 2.33. Aphrodisias kentindeki Aphrodite Tapınağı'nın kilise kompleksine dönüştürülmüş hali (İS 4.yüzyıl) , sayfa 265

Şekil 2.34. Hierapolis kentinin Roma dönemindeki yerleşim planı, sayfa 271

Şekil 2.35. Pergamon (Bergama) kentinde Roma döneminde gelişen Aşağı Kent'in anıtsal yapıları ve ızgara planı, sayfa 281

Şekil 2.36. Pergamon (Bergama) kentinde Asklepieion Kutsal Alanı ve Roma döneminde inşa edilen Sütunlu Cadde (Kutsal Yol / Via Tecta), sayfa 283

Şekil 2.37. Pergamon (Bergama) kentinde Roma döneminde Asklepieion Kutsal Alanı'nı Roma Tiyatrosu'na bağlayan Sütunlu Cadde'nin kuzeydoğu bölümünde çatıyı taşıyan "fil ayakları"nı ve tonozları gösteren plan, sayfa 284

Şekil 2.38. Antiokheia (Antakya) kentinin Roma dönemindeki yerleşim planı, sayfa 286

Şekil 2.39. Antakya'da Kurtuluş Caddesi'nin iki yanında yer alan Orhanlı ve Meydan mahallelerinde Helenistik/Roma döneminden kalan ızgara planın izleri, sayfa 289

Şekil 2.40. Doğu Roma İmparatorluğu'nun İS 4.yüzyıldaki yaklaşık sınırı ve yeni kurulan yönetim birimleri olan dioicesislerin sınırları, sayfa 295

Şekil 2.41. İS 500 yıllarında Doğu Akdeniz'de nüfusun toplandığı yerleşmelerin mekansal dağılımı, sayfa 305

Şekil 2.42. Antiokheia (Antakya) kentinde Geç Roma döneminde varlıklı seçkinlerin oturdukları gösterişli konutlara (malikane/villa) üç örnek, sayfa 310

Şekil 2.43. Geç Roma Döneminde Anadolu'da büyük toprak sahibi seçkinlerin kırsal alanda ve kentlerde inşa ettirdikleri geniş programlı konutlara üç örnek, sayfa 312

Şekil 2.44. Aphrodisias kentinde, Sebasteion'un yakınlarında, konut-kilise olarak kullanıldığı düşünülen bir Geç Roma dönemi yapısı (Cryptoporticus Evi), sayfa 317

Şekil 2.45. Smyrna'da (İzmir) agoranın kuzey kenarı boyunca yer alan bazilikanın (basilicae) planı ile batı köşesinin kesiti, sayfa 319

Şekil 2.46. Kilise kayıtlarına göre İS 3.yüzyılda ve 4.yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'de Hıristiyan kiliselerinin dağılımı, sayfa 324

Şekil 3.1. Konstantinopolis (İstanbul) kentinin kuruluşundan İS 5.yüzyıla kadarki mekansal gelişimi, sayfa 337

Şekil 3.2. Başkent Konstantinopolis'te (İstanbul) İS 4.yüzyılda Augustaion çevresinde yer alan kamusal alanlar ve önemli yapılar, sayfa 340

Şekil 3.3. Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak kurulan Konstantinopolis'in (İstanbul) yerleşim alanının bazı Roma dönemi kentleri ile karşılaştırılması, sayfa 349

Şekil 3.4. İS 3.yüzyıl sonlarında Doğu Akdeniz'i kapsayan diocesesin sınırları ve isimleri, sayfa 365

Şekil 3.5. İS 6.yüzyıl ortalarında Oriens Genel Valiliği'nin (Praefectura Praetorio per Orientem) yönetim alanı içine giren eyaletler, sayfa 366

Şekil 3.6. İS 450 yıllarında Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu ile kuzey komşuları Hun İmparatorluğu'nun sınırları, sayfa 369

Şekil 3.7. Doğu Roma / Erken Bizans İmparatorluğu'nun 6.yüzyıl sonlarındaki yaklaşık sınırları , sayfa 370

Şekil 3.8. Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde 4.yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'deki manastırların dağılımı ve etkinlik alanları, sayfa 373

Şekil 3.9. Göreme'de Aynalı Kilise-Manastır külliyesi, sayfa 376

Şekil 3.10. Göreme Vadisinde farklı yüzyıllarda kayalara oyularak inşa edilen kiliseler ve keşiş hücreleri, sayfa 377

Şekil 3.11. Derinkuyu'daki yeraltı yerleşiminden şematik bir kesit, sayfa 380

Şekil 3.12. Pergamon (Bergama) Aşağı Kent'te Kızıl Avlu adıyla bilinen Mısırlı Tanrılar Tapınağı'nın Geç Roma / Erken Bizans döneminde kiliseye dönüştürülen bölümü, sayfa 386

Şekil 3.13. Erken Hıristiyanlık dönemine ait bazilikanın plan ve kesiti , sayfa 388

Şekil 3.14. Ephesos'ta Roma döneminde inşa edilen ticaret bazilikasının (Büyük Bazilika) Geç Roma / Erken Bizans döneminde Meryem Kilisesi (Piskopos Kilisesi) ve Başpiskopos Sarayı'na (Episkopeion) dönüştürülen bölümü , sayfa 389

Şekil 3.15. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Ephesos'ta Asia Valisi'nin sarayı, sayfa 390

Şekil 3.16. Aphrodisias'ta Geç Roma döneminde valinin konutundan Piskoposluk Sarayı'na dönüştürülen yapı grubu, sayfa 391

Şekil 3.17. Ephesos'ta Ayasuluk Tepesi'ndeki Aziz Yuhanna (St. Jean) Bazilikası'nın yerine 6.yüzyılda Justinianus tarafından inşa ettirilen çokkubbeli katedral-kilisenin planı, sayfa 393

Şekil 3.18. Ephesos'ta Ayasuluk Tepesi'nde Justinianus döneminde inşa edilen Aziz Yuhanna (St. Jean) Kilisesi'nin görünüşü, sayfa 394

Şekil 3.19. Roma döneminde kurulan Lykia – Pamphylia Eyaleti'nin sınırları, kentleri ve ulaşım ağı, sayfa 401

Şekil 3.20. Güney Lykia'da Myra kenti yakınında İÖ 4.yüzyıla tarihlenen çok sayıdaki konut tipi kaya-mezarın bir bölümü, sayfa 404

Şekil 3.21. Lykia'da Xanthos (Eşen) vadisinde denizden 30 kilometre içerde yer alan Tlos kentinin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim planı, sayfa 405

Şekil 3.22. Tlos kentinde Kale'nin (acropolis) bulunduğu tepenin eteklerinde kayalara oyulmuş konut tipi anıt mezarlar, sayfa 407

Şekil 3.23. Xanthos kentinin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim planı, sayfa 409

Şekil 3.24. Xanthos'ta tiyatronun bitişiğinde İÖ 5.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Harpy Anıtı ve yanındaki İÖ 4.yüzyıla tarihlenen anıt-mezar , sayfa 411

Şekil 3.25. Bir kült merkezi olarak inşa edilen Letoon'da yer alan yapıların yerleşim düzeni, sayfa 415

Şekil 3.26. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Lykia'da Myra kenti çevresinde yer alan yerleşmelerin işlevsel kademelenmesi, sayfa 418

Şekil 3.27. Myra'nın limanı Andriake'nin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim planı, sayfa 422

Şekil 3.28. Orta Lykia'nın dağlık bölgesinde denizden 15 kilometre içerde Karabel yakınlarındaki Kutsal Zion Manastırı'nın kilisesi, sayfa 425

Şekil 3.29. Doğu Lykia'da Arykanda vadisinin iç taraflarında yer alan ve Geç Roma / Erken Bizans döneminde inşa edilen küçük Arif kale-kenti , sayfa 428

Şekil 3.30. Batı Kilikia'da Seleukeia (Silifke) kentinin kırsalında Geç Roma / Erken Bizans döneminde toprak sahibi yerel seçkinlerin konutlarına iki örnek., sayfa 431

Şekil 3.31. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Kilikia'nın ana yol sistemi ve önemli kentleri, sayfa 436

Şekil 3.32. Geç Roma / Erken Bizans döneminde ovalık Doğu Kilikia'nın kentleri ve kiliselerin inşa edildiği kırsal yerleşmeler, sayfa 438

Şekil 3.33. Doğu Kilikia Eyaleti'nin metropolisi olan Anazarbus (Anavarza) kentinin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim alanı ve kamusal yapıları, sayfa 440

Şekil 3.34. Doğu Kilikia'da 6.yüzyılda inşa edilen kiliselerin en büyükleri olan Anazarbus'taki Havariler Kilisesi'nin ve Güneybatıdaki Kilise'nin planları , sayfa 445

Şekil 3.35. Justinianus döneminde Konstantinopolis'in (İstanbul) ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan Augustaion'un en anıtsal yapısı olan Hagia Sophia (Ayasofya)., sayfa 454

Şekil 3.36. Konstantinopolis (İstanbul) kentinin Cronaca Mondiale'de (Schedel 1493) yer alan Bizans dönemi gravüründe Ayasofya ve önündeki Justinianus Sütunu, sayfa 456

Şekil 4.1. 7.- 9.Yüzyıllar arasında Anadolu'da kurulan thema sistemi., sayfa 483

Şekil 4.2. Ephesos kentinin 7. veya 8.yüzyıllarda inşa edilen surları ve Ayasuluk'ta 6.yüzyılda inşa edilen surlar, sayfa 486

Şekil 4.3. Ephesos'un 1,5 kilometre kuzeydoğusunda Ayasuluk Tepesi'nde ortaya çıkan sur içi yerleşmenin ana bileşenleri, sayfa 487

Şekil 4.4. Ephesos'ta Magnesia Kapısı yanındaki Roma dönemi Doğu Gymnasiumu ve Erken Hıristiyanlık dönemi bazilika tipi kilise, sayfa 492

Şekil 4.5. İzmir Körfezi'nin kuzeydoğu kıyısındaki Eski Smyrna'nın (Bayraklı) ve Helenistik-Roma dönemindeki Yeni Smyrna'nın konumları, sayfa 499

Şekil 4.6. Roma döneminde Pagos Dağı'nın (Kadifekale) batı yamacındaki Yeni Smyrna'nın (İzmir) yerleşim alanı ve önemli kamu yapıları, sayfa 500

Şekil 4.7. Bizans döneminin sonlarında Smyrna/İzmir kentinin iki kalesi: A. Pagos/Kadifekale, B. Neocastron (Yeni Kale) / Liman Kalesi / Aşağı Kale, sayfa 505

Şekil 4.8. Geç Bizans döneminde Pagos/Kadifekale'nin planı (1222-1317), sayfa 506

Şekil 4.9. Smyrna'da (İzmir) Geç Bizans döneminde inşa edilen Neocastron (Yeni Kale / Liman Kalesi / Aşağı Kale), sayfa 507

Şekil 4.10. 19.Yüzyılda İzmir kentinin limanı dolduğu için Liman Kalesi /Aşağı Kale 100 metre kadar kıyıdan içerde kalmıştı., sayfa 508

Şekil 4.11. Geç Roma döneminde Sardis kentinin yerleşim planı ve Lydia dönemi surlarına eklenen yeni surlar, sayfa 510

Şekil 4.12. Geç Roma döneminde Sardis'teki Hamam-Gymnasium-Palaestra-Sinagog kompleksi ve dükkanlar, sayfa 512

Şekil 4.13. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Miletos kentinin yeni surları, sayfa 520

Şekil 4.14. Bizans döneminin sonlarında Miletos Tiyatrosu'nun üzerine inşa edilen Palatia (Balat) Kalesi, sayfa 521

Şekil 4.15. Geç Roma döneminde Miletos ve Priene'de işlev gören sinagogların planları, sayfa 522

Şekil 4.16. Batı Anadolu'da Bizans dönemi sonlarında inşa edilen kalelere üç örnek: A. Herakleia-Latmos Kalesi, B. Çandarlı Kalesi, C. Keçikalesi, sayfa 527

Şekil 4.17. Herakleia-Latmos'un yerleşim şeması ve iskan sürecinin aşamaları, sayfa 529

Şekil 4.18. Geç Roma / Erken Bizans döneminde Pergamon (Bergama) kentinin sınırları ve 12.-13.yüzyıl Geç Bizans dönemi yerleşimi, sayfa 531

Şekil 4.19. Pergamon (Bergama) Yukarı Kent'te Erken Roma döneminde gelişen merkezin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki mekansal dönüşüm süreci, sayfa 533

Şekil 4.20. Pergamon (Bergama) kentinin Geç Roma / Erken Bizans dönemindeki yerleşim alanı, sayfa 536

Şekil 4.21. Pergamon'da 11.yüzyıldan sonra inşa edilen konut tiplerinden örnekler, sayfa 537

Şekil 4.22. Hierapolis kentinin 5.-6.yüzyıllardaki görünümüne ilişkin bir yeniden kurma denemesi, sayfa 540

Şekil 4.23. Hierapolis'te Aziz Philippus adına 5.yüzyılda inşa edilen Martyrion, sayfa 541

Şekil 4.24. Geç Roma ve Bizans dönemlerinde Aphrodisias kentinin çevresinde yer alan kırsal yerleşmelerin ve inşa edilen kiliselerin mekansal dağılımı, sayfa 549

Şekil 4.25. Aphrodisias kentinin çevresindeki kırsal alanda Geç Roma ve Bizans dönemlerinde çiftliklerin ve kalelerin mekansal dağılımı, sayfa 551

Şekil 4.26. Roma ve Geç Roma / Erken Bizans dönemlerinde Anadolu'nun orta büyüklükteki kentleri olan (A) Aphrodisias (Karia), (B) Perge (Pamphylia), (C) Xanthos (Lykia) ve (D) Anazarbus'ta (Kilikia) 7.yüzyıldan sonra yerleşilen alanlar, sayfa 553

Şekil 4.27. Antiokheia (Antakya) kentinde 6.yüzyıl ortalarında yeniden inşa edilen surlar ve kentin 7.yüzyıldan sonraki yerleşim alanı, sayfa 571

Şekil 4.28. 18.Yüzyıl ortalarında C. Niebuhr tarafından çizilen Antakya planı, sayfa 573

Şekil 4.29. Anadolu'da 7.yüzyıldan sonra ortaya çıkan kale-kentlere (castron) üç örnek: A. Ankyra (Ankara), B. Amaseia (Amasya), C. Kotiaion (Kütahya), sayfa 580

Şekil 4.30. Ankara Kalesi'nin yapımında ve onarımında kullanılan Roma dönemine ait yapı elemanları, sayfa 581

Şekil 4.31. Ankara Kalesi'nin 20.yüzyıl başlarında Jerphanion tarafından çizilen ilk ölçekli planı, sayfa 582

Şekil 4.32. Ankara'da 9.yüzyılda inşa edilen Aziz Klemens Kilisesi'nin üç boyutlu çizimi, sayfa 584

Şekil 4.33. Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'da ortaya çıkan yol ağı (9.-11.yüzyıl) ve kale-kentlerin (castron) konumları, sayfa 587

Şekil 4.34. 1920'lerde Amasya Kalesi'nin görünüşü: Orta planda kaya-mezarları ve Kral Sarayı'nın bulunduğu platform, geri planda ikiz tepelerin üzerindeki İç Kale, sayfa 593

Şekil 4.35. Amasya'da 1980'lerin başlarında Yeşilırmak'ın (İris) kuzey kıyısındaki konutların arka planında yer alan kaya-mezarları ve surlar , sayfa 595

Şekil 4.36. Bizans döneminde Anadolu'da inşa edilen kalelerin surlarında kullanılan yapım teknolojisini gösteren iki örnek, sayfa 598

Şekil 4.37. Anadolu kentlerinin Türkleşme-İslamlaşma sürecinde Bizans döneminin kale-kentlerinden (castron) surları yeniden inşa edilerek genişletilenlere üç örnek: A. 1121'den sonra Konya (İkonium), B. Antalya (Attaleia), C. Kayseri (Kaisareia), sayfa 601

Şekil 4.38. Kapadokya'da Akhisar yakınlarındaki Çanlı Kilise çevresinde yer alan kaya-konutlar ve yeraltı-kenti, sayfa 605

Şekil 4.39. Akhisar yakınlarındaki Çanlı Kilise çevresinde yer alan kaya-konutlarından bir örnek, sayfa 607

Şekil 4.40. Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu'nun 6.yüzyıldaki sınırları ile 8.yüzyıl başından 10.yüzyıl sonuna kadar daralan sınırları, sayfa 622

Şekil 4.41. 11.Yüzyıl sonlarında Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları, sayfa 651

Şekil 4.42. 11.Yüzyıl sonlarında Konstantinopolis (İstanbul) – Nikomedeia (İznik) – Nikaia (İznik) kentlerini birbirine bağlayan yol sistemi, sayfa 656

Şekil 4.43. Birinci Haçlı Seferi (1091) sırasında Haçlıların izlediği yol, sayfa 657

Şekil 4.44. 11.Yüzyıl sonundan 12.yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'da ve Doğu Akdeniz'de kurulan küçük krallıklar, sayfa 658

Şekil 4.45. 12.Yüzyılda ve 13.yüzyıl başlarında Latinlerin ve diğer tüccarların Konstantinopolis'te (İstanbul) kurdukları ticaret kolonileri, sayfa 668

Şekil 4.46. 13.Yüzyıl başlarında Anadolu'nun siyasal durumu: Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra kurulan yeni devletler, sayfa 673

Şekil 4.47. 13.Yüzyıl başlarına kadar Nikaia/İznik kentinde inşa edilen önemli yapılar ve surlar, sayfa 679

Şekil 4.48. Nikaia/İznik kentinin Bizans dönemi surları ve bir kulenin planı, sayfa 680

Şekil 4.49. İznik'te İstanbul Kapısı'nı ve surları yeniden kurma denemesi, sayfa 681

Şekil 4.50. 13.Yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun siyasal yapısı ve başlıca ticaret yolları, sayfa 688

Şekil 4.51. 770 Yıllarında Müslümanların kurduğu Abbasi Halifeliği'nin egemenlik alanı, sayfa 691

Şekil 4.52. Moğol istilasına kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenlik alanları, sayfa 694

Şekil 4.53. Anadolu'da 13.yüzyıdaki önemli ticaret yolları ve inşa edilen kervansaraylar, sayfa 701

Şekil 4.54. Sultan I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) tarafından inşa ettirilen iki kervansaray: A. Konya-Aksaray yolu üzerindeki Sultan Hanı, B. Kayseri-Sivas yolu üzerindeki Sultan Hanı, sayfa 703

Şekil 4.55. Kayseri-Sivas yolu üzerindeki Sultan Hanı'nın orta avlusunu çevreleyen galerinin taş işçiliği, sayfa 704

Şekil 4.56. Selçuklular döneminde Anadolu'da inşa edilen kamu yapılarına üç örnek: A. Sivas Gök Medrese (1271), B. Kayseri Sahibiye Medresesi (1267), C. Kayseri Ulu Camisi (1135-1205), sayfa 705

Şekil 4.57. Sultan I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) tarafından 1224 yılında Alaiye'de (Alanya) inşa ettirilen Kızıl Kule'nin kesiti ve kat planları, sayfa 707

Şekil 4.58. Selçuklular döneminde Anadolu'da uygulanan miri toprak sistemi, sayfa 711

Şekil 4.59. Selçuklu döneminde Kayseri, sayfa 716

Şekil 4.60. Kayseri'de Hunat Hatun Külliyesi'nin planı, sayfa 717

Şekil 4.61. Hayvancılıkla ilgili geleneksel üretim alanları ve esnaf ilişkileri., sayfa 724

Şekil 4.62. Selçuklu döneminde Sivas, sayfa 734

Şekil 4.63. 13.Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'nın şematik yerleşim planı., sayfa 749

Şekil 4.64. Konya İç Kale'deki Alaeddin Camisi'nin ve avlusundaki iki sultana ait kümbetlerin planı, sayfa 751

Şekil 4.65. 13.Yüzyılın ilk yarısında Konya'da gelişen mahallelerin merkezini oluşturan mescidlere iki örnek: A. Taş Mescid (Hacı Ferruh Mescidi), B. Sırçalı Mescid, sayfa 756

Şekil 4.66. 13. ve 14.yüzyıllarda Ankara kentindeki işlevsel alanların şematik gösterimi , sayfa 775

Şekil 4.67. 14.Yüzyılda Anadolu'nun başlıca ticaret yolları, sayfa 776

Şekil 4.68. Selçuklu döneminde Niğde, sayfa 777

Şekil 4.69. Niğde'de biri Selçuklu, diğeri Beylikler döneminde, "ulu cami" plan tipine göre inşa edilen iki caminin planı: A. Alaeddin Camisi, B. Sungur Bey Camisi , sayfa 779

Şekil 4.70. Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan Beyliklerin 14.yüzyıldaki yaklaşık sınırları, sayfa 791

Şekil 4.71. Germiyanoğulları Beyliği (1300-1429) döneminde Kütahya'da inşa edilen iki cami: A. Kurşunlu Cami, B. İmaret Camisi , sayfa 795

Şekil 4.72. Beylikler döneminde Anadolu'da inşa edilen ve "imaret camileri" de denilen zaviyeli camilere dört örnek : A. İsmail Bey İmareti (Kastamonu), B. İmaret Camisi / Karacabey Camisi (Ankara), C. Yakup Çelebi Zaviyesi (İznik), D. Hatuniye Camisi (Tokat), sayfa 797

Şekil 4.73. 14.Yüzyılın sonlarında İznik'in yerleşim alanı ve Osmanlılar tarafından inşa edilen yapılar, sayfa 804

Şekil 4.74. İznik'te 14.yüzyılda Osmanlılar tarafından inşa edilen iki cami: A. Yeşil Cami, B. Hacı Özbek Camisi, sayfa 807

Şekil 4.75. İznik'te inşa edilen Nilüfer Hatun İmareti'nin planı ve kesiti, sayfa 810

Şekil 4.76. İznik'te 1332 yılında inşa edilen Süleyman Paşa Medresesi'nin planı, sayfa 812

Bu kitap Sevgi Aktüre'nin Anadolu kent ve kentleşme tarihini bir zamandizin içinde ele aldığı Tarih İçinde Anadolu Kenti üçlemesinin son kitabıdır. Üçlemenin ilk iki kitabı *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* (1994) *ve Anadolu'da Demir Çağı Kentleri* (2003) adlarıyla Tarih Vakfı Yurt Yayınları dizisinden yayımlanmıştı. Diğer iki kitapta olduğu gibi bu kitapta da yazar Anadolu gibi çokkültürlü bir coğrafyada yaşayan insanların, yaşamın bütünselliğini kavrayabilmesinin ve kimseyi ötekileştirmeden birlikte yaşayabilmesinin ön koşulunun zaman-mekan ilişkisini doğru olarak kurgulayabilmesi olduğunu vurgulamaktadır.

Aktüre'ye göre disiplinler arası ve karşılaştırmalı bir çalışma alanının ürünü olan kent tarihleri bir toplumun belleğidir. Her dönemde ortaya çıkan yeni bulgular ve yeni yorumlarla kent tarihleri yeniden yazılacak, toplumun belleğinin güncellenmesine katkıda bulunacaktır.

Yazar bu kitabında her dönemde çok çeşitli işlevleri ve mekanları barındıran kentlerin insan yaratısının en uzun ömürlü, en kolektif ve en devingen ürünü olduğunun altını çiziyor, hedeflediği okur kitlesinin sadece tarihçiler, ya da tarih bilenler ve okumayı sevenler değil "sokaktaki insan" olduğuna işaret ediyor.

THG 0347551 NDV

TARİH VAKFI